

श्रेष्ठि देवचन्द्र लालभाई जैनपुस्तकोद्धार ग्रन्थाङ्कः ५०.

सु-तन्त्रगन्धीय ज्ञान मन्दिर, जयपुर

श्रीमज्जिनप्रशिष्यचतुर्दशपूर्वधरविरचितं श्रीमन्मलयगिर्याचार्यसूत्रितविवरणयुतं—

श्रीस्थानाङ्गाख्यतृतीयाङ्कसंबद्धं

श्रीमज्जीवाजीवाभिगमोपाङ्ग.

प्रसेधकः—शाह नगीनभाई घेलाभाई जव्हेरी, अस्यैकः कार्यवाहकः ।

इदं पुस्तकं सुम्बय्यां—शाह नगीनभाई घेलाभाई जव्हेरी, ४२६ जव्हेरी बाजार इत्यनेन

निर्णयसागरयन्त्रालये कौलभाटवीथ्यां २३ तमे आलये रामचंद्र येसू शेडगेद्वारा मुद्रयित्वा प्रकाशितम्.

[अस्य पुनर्मुद्रणाद्याः सर्वेऽधिकाराः स्वायत्ताः.]

वीरसंवत् २४४५.

विक्रमचतुषस्य १९७५.

क्राइष्ट १९९९.

प्रथमसंस्कारे प्रतयः १०००]

मूल्यं ३-४-०

[Rs. 3-4-0

[All Rights Reserved by the trustees of the fund.]

Printed by Ramchandra Yesu Shedje, at the Nirnaya-sagar Press, No. 23, Kolhat Lane, Bombay.

Published by Shâha Naginbhai Ghelâbhâi Javeri, for Sheth Devchand Lalbhâi Jain Pustakoddhâr fund,
at the office of Sheth Devchand Lalbhâi Jain P. Fund, No 426 Javeri Bazar, Bombay.

श्रेष्ठी देवचंद लालभाई जहवेली.

जन्म १९०९ वैक्रमाब्दे

कार्तिकशुक्लैकादश्या, सूर्यपुरे

निर्याणम् १९६२ वैक्रमाब्दे

पौषकृष्णतृतीयायाम्, सुम्बय्याम्.

The Late Sheth Devchand Lalbhai Javeri.

Born 1853 A. D. Sural.

Died 13th January 1906 A. D. Bombay

श्रेष्ठिवचन्द्र लालभाई-जैनपुस्तकोदारे-ग्रन्थाङ्कः-

॥ अहम् ॥

श्रीचतुर्दशपूर्वधरश्रुतस्थविरविहितं ।

श्रीमन्मलयगिर्याचार्यप्रणीतविद्युत्तियुतं ।

श्रीजीवाजीवाभिगमसूत्रम् (तृतीयमुपाङ्गम्)

प्रणमत पदुनखतेजःप्रतिहृतनिःशेषनम्रजनतिमिरम् । वीरं परतीर्थियशोद्विरदघटाध्वंसकेसरिणम् ॥ १ ॥

प्रणिपत्य गुरुन् जीवाजीवाभिगमस्य विद्युत्तिमहमनघाम् । विदधे गुरुपदेशात्प्रबोधमाधातुमल्पधियाम् ॥ २ ॥

इह रागेद्वेषाद्यभिभूतेन सांसारिकेण सन्त्वेनाविपक्षशारीरमानसिकदुःखोपनिपातपीडितेन तदुपनोदाय हेयोपादेयपदार्थपरिज्ञाने यत्न आस्थेयः, स च विशिष्टविवेकप्रतिपत्तिमन्तरेण न भवति, विशिष्टश्च विवेको न प्राप्ताशेषातिशयकलापाप्तोपदेशभृते, आप्तश्च राग-

द्वेषमोहादिदोषाणामालयान्तिकप्रक्षयात्, स चालयान्तिकः प्रक्षयो दोषाणामर्हति एव, अतः प्रारभ्यतेऽहं द्वचनानुयोगः, तत्राचारादिशास्त्रा-
 णामनुयोगः पूर्वसूरिभिर्व्यासादिप्रकारैरेककथा कृतस्ततो न तदन्वाख्यानं समस्ति तथाविधं प्रयाससाफल्यम्, अतो यदस्ति तृतीयाङ्गस्य
 स्थाननाम्नो रागविषयपरममन्त्ररूपं द्वेषानलसलिलपूरोपमं तिमिरादित्यभूतं भवाब्धिपरमसेतुर्मेहाप्रयत्नगम्यं निःश्रेयसावाप्त्यवन्ध्य-
 शक्तिकं जीवाजीवाभिगमनामकमुपाङ्गं पूर्वटीकाकृताऽतिगम्भीरमल्पाक्षरैर्व्याख्यातम्, अत एव मन्दमेधसामुपकारायाप्रभविष्णु, तस्य तेपा-
 मनुग्रहाय सविस्तरमन्वाख्यानमातन्यते । तत्र जीवाजीवाभिगमाध्ययनप्रारम्भप्रयासोऽयुक्तः, प्रयोजनादिरहितत्वात्, कण्टकशाखासमृद्धि-
 नादिवत्, इत्याशङ्काऽपनोदाय प्रयोजनादिकमादावुपन्यसनीयम्, उक्तं च—“प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं, फलादित्रितयं स्फुटम् । मङ्गलं
 चैव शाखादौ, वाच्यमिष्टार्थसिद्धये ॥ १ ॥” इति, तत्र प्रयोजनं द्विधा—परमपरं च, पुनरेकैकं द्विविधं—कर्तृगतं श्रोतृगतं च, तत्र द्रव्या-
 स्तिकनयमतपर्योलोचनायामागमस्य नित्यत्वात्कर्तुरभाव एव, तथा चोक्तम्—“नैपा द्वादशाङ्गी कदाचिन्नासीत् न कदाचिन्न भवति
 न कदाचिन्न भविष्यति, ध्रुवा नित्या शाश्वती”त्यादि, पर्यायास्तिकनयमतपर्योलोचनायां चानित्यत्वादवश्यंभावी तत्सद्भावः, तत्त्वपर्योलो-
 चनायां तु सूत्रार्थोभयरूपत्वादागमस्यार्थोपेक्षया नित्यत्वात् सूत्रापेक्षया चानित्यत्वात्कथञ्चित्कर्तृसिद्धिः, तत्र सूत्रकर्तुः परमपवर्गप्राप्तिः
 अपरं सत्त्वानुग्रहः, तदर्थप्रतिपादकस्यार्हतः किं प्रयोजनमिति चेद्, उच्यते, न किञ्चित्, कृतकृत्यत्वाद्भगवतः, प्रयोजनमन्तरेणार्थ-
 प्रतिपादनप्रयासो निरर्थक इति चेत्, न, तस्य तीर्थकरनामकर्मविपाकोदयप्रभवत्वात्, उक्तं च—“तं च क्व वेदज्ज्ञे?, अगिलाए
 धम्मदेसणाए उ ” इति, श्रोतृणामनन्तरं प्रयोजनं विवक्षिताध्ययनार्थपरिज्ञानं, परं निःश्रेयसपदं, विवक्षिताध्ययनसम्यगर्थोवगमतः

१ तत्र कथं वेद्यते? अगलाच्या धर्मदेशनयैव (नादिभिः)

संयमप्रवृत्त्या सकलकर्मक्षयोपपत्तेः, ततः प्रयोजनवान् अधिकृताध्ययनप्रारम्भप्रयासः, अभिधेयं जीवाजीवस्वरूपं, तच्चाधिकृताध्ययन-
ननाम्नो यथार्थत्वमात्रादप्यवगतं ?, सम्बन्धश्च द्विधा—उपायोपेयभावलक्षणो गुरुरपर्वक्रमलक्षणश्च, तत्राद्यस्तर्कानुसारिणः प्रति, तद्यथा—
वचनरूपापन्नं प्रकरणमुपायस्तत्परिज्ञानं चोपेयं, गुरुरपर्वक्रमलक्षणः केवलश्रद्धानुसारिणः प्रति, स चैवम्—अर्थतो भगवता वद्धमान-
स्वामिना जीवाजीवाभिगम उक्तः, सूत्रतो द्वादशस्वज्ञेषु गणधरैः, ततोऽपि मन्दमेधसामनुग्रहायातिशायिभिश्चतुर्दशपूर्वधरैस्तृतीयस्मा-
दङ्गादाकृष्य पृथगध्ययनत्वेन व्यवस्थापितः, अमुमेव सम्बन्धमनुविचिन्त्य स्थविरा भगवन्तः प्रज्ञापितवन्त इति प्रतिपादयिष्यति २, इदं
च जीवाजीवाभिगमाख्यमध्ययनं सम्यग्ज्ञानहेतुत्वात् अत एव (च) परम्परया मुक्तिपदप्रापकत्वाच्छ्रेयोभूतम् अतो मा भूदत्र
विघ्न इति विघ्नविनायकोपशान्तये शिष्याणां मङ्गलबुद्धिपरिग्रहाय स्वतो मङ्गलभूतेऽप्यस्मिन् मङ्गलमुपन्यस्यते, तच्चादिमध्यावसानभे-
दात्त्रिधा, तत्रादिमङ्गलम् 'इह खलु जिणमय' मित्यादि, अत्र जिननामोत्कीर्तनं मङ्गलं, मङ्गलं च नामादिभेदाच्चतुर्धा, तत्रेदं नोआग-
मतो भावमङ्गलम्, एतच्चाधिकृताध्ययनार्थपारगमनकारणं, मध्यमङ्गलं द्वीपसमुद्रस्वरूपकथनं, निमित्तशास्त्रे हि द्वीपसमुद्रनामग्रहणं
परममङ्गलमिति निवेदितं, तथा च द्वीपसमुद्रादिनामग्रहणाधिकारे तत्रोक्तम्—“जो^१ जं पसत्थमतथं पुच्छइ तस्सऽत्थसंपत्ती” इत्यादि,
एतच्चाधिकृताध्ययनार्थस्थिरिकरणहेतुः, अवसानमङ्गलं “दसविहा सव्वजीवा” इत्यादिरूपं, सर्वजीवपरिज्ञानहेतुत्वेन माङ्गलिकत्वात्,
तच्च शिष्यप्रशिष्यसन्तानाव्यवच्छेदार्थम्, उक्तं च—“तं मंगलमाईए मज्झे पज्जंतए य सत्थस्स । पढमं सुत्तथाविग्घपारगमणाय निदिट्ठं

१ यो यं प्रशस्तमर्थं पुच्छति तस्यार्थसंप्राप्तिः. २ तन्मङ्गलमादौ मध्ये पर्यन्ते च शास्त्रस्य । प्रथमं सूत्रार्थस्याभिन्नेन पारगमनाय निर्दिष्टम् ॥ १ ॥

॥ १ ॥ तस्मैव उ थिज्जत्थं मज्झिमयं अंतियं पि तस्सेव । अव्वोच्छित्तिनिमित्तं सिस्सपसिस्साइवंसस्स ॥ २ ॥” अथ कथं सकलमेवेदमध्ययनं स्वतो मङ्गलभूतम् ?, उच्यते, निर्जरार्थत्वात्तपोवत्, निर्जरार्थता च सम्यग्ज्ञानरूपत्वात्, उक्तं च—“जं ऐण्णाणी कम्मं खवेइ बहुयाहिं वासकोडीहिं । तं नाणी तिहिं गुत्तो खवेइ ऊसासमेत्तेणं ॥ १ ॥” मङ्गलशब्दव्युत्पत्तिश्चेत्यम्—उख णख वख मखे-त्यादि दण्डकधातुः, मङ्गयतेऽधिगम्यते हितमनेनेति मङ्गलम्, अथवा मङ्ग इति धर्मस्याख्या तं लाति—आदत्ते इति मङ्गलं, तथा चास्मिन्नध्ययने मनसि भावतः परिणमति समुपजायते सुविशुद्धसम्यग्दर्शनादिको भावधर्मः, उक्तं च—“संगिज्जाएऽधिगम्मइ जेण हियं तेण मंगलं होइ । अह्वा मंगो धम्मो तं लाति तयं समादत्ते ॥ १ ॥” इति, यद्विवा मां गालयति—अपनयति भवादिति मङ्गलं, मा भूद्गलो—विघ्नो गालो वा—नाशः शालस्यास्मादिति मङ्गलं, पृषोदरादित्वादिष्टरूपनिष्पत्तिः ३ ॥ तदेवं प्रयोजनादित्रितयं मङ्गलं चोपदर्शितम्, अधुनाऽनुयोगः प्रारभ्यते, अथानुयोग इति कः शब्दार्थः?, उच्यते, सूत्रपाठानन्तरमनु—पश्चात् सूत्रस्यार्थेन सह योगो—घटनाऽनुयोगः, सूत्राध्ययनात्पश्चार्थकथनमिति भावना, यद्वाऽनुकूलः—अविरोधी सूत्रस्यार्थेन सह योगोऽनुयोगः, तत्रेदमादिसूत्रम्—

॥ ऐं नमः ॥ इह खलु जिणमयं जिणानुमयं जिणानुलोमं जिणप्पणीतं जिणपख्वियं जिणक्खायं जिणानुच्चिन्नं जिणपणत्तं जिणदेसियं जिणपसत्थं अनुव्वीइए तं सहहमाणा तं पत्तियमाणा तं रोएमाणा थेरा भगवंतो जीवाजीवाभिगमणाममज्झयणं पण्णवइसु (सू० १)

१ तस्यैव तु स्वर्यार्थं मध्यममन्यमपि तस्यैव । अव्युच्छित्तिनिमित्तं शिष्यप्रशिक्ष्यादिवंशे ॥ २ ॥ २ यद्वहानी कर्म क्षपयति बहुकाभिर्वर्षकोटीभिः । तज्जानी त्रिभिर्गुप्तैः क्षपयत्युच्छ्वासमात्रेण ॥ १ ॥ ३ मज्जयतेऽधिगम्यते येन हितं तेन मङ्गलं भवति । अथवा मज्जो धर्मेस्सं लाति तत्कं समादत्ते ॥ १ ॥

'इह' अस्मिन् प्रवचने खलुशब्दोऽवधारणे इहैव प्रवचने न शेषेषु शाक्यादिप्रवचनेषु, अथवा 'इहे'ति मनुष्यलोके, खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे, 'जिनमत'मिति रागादिशत्रून् जयति स्म (इति) जिनः, स च यद्यपि छद्मस्थवीतरागोऽपि भवति तथाऽपि तस्य तीर्थ-प्रवर्तकत्वायोगादुत्पन्नकेवलज्ञानस्तीर्थकृद्भिगृह्यते, सोऽपि च वर्द्धमानस्वामी, तस्य वर्त्तमानतीर्थोधिपतित्वात्, तस्य जिनस्य-वर्द्धमानस्वामिनो मतम्-अर्थतस्तेनैव प्रणीतत्वादाचारदि दृष्टिवादपर्यन्तं द्वादशाङ्गं गणपिटकं, कथम्भूतं वर्द्धमानस्वामिजिनमतमित्याह—'जिनानुमतं' जिनानाम्-अतीतानागतवर्त्तमानानामृषभपद्मनाभसीमन्धरस्वामिप्रभृतीनामनुमतम्-आनुकूल्येन संमतं वस्तुतत्त्वमपवर्गमार्गी च प्रतिमनागपि विसंवादाभावादिति जिनानुमतम्, एतेन सर्वेषामपि तीर्थकृतां परस्परमविसंवादिवचनता प्रवेदिता, पुनः कथम्भूतमित्याह—'जिनानुलोमं' जिनानाम्-अवध्यादिजिनानामनुलोमम्-अनुकूलमनुगुणमिति भावः, एतद्वशादवध्यादिजिनत्वप्राप्तेः, तथाहि-यथोक्तमिदं जिनमतमासेवमानाः साधवोऽवधिमनःपर्यायकेवललाभमासादयन्त्येवेति, तथा 'जिनप्रणीतं' जिनेन-भगवता वर्द्धमानस्वामिना प्रणीतं समस्तार्थसङ्ग्रहः सत्त्वमातृकापदत्रयप्रणयनाजिनप्रणीतं, भगवान् हि वर्द्धमानस्वामी केवलज्ञानावाप्तावादौ बीजबुद्धित्वादिपरमगुणकलितान् गौतमादीन् गणधारिणः प्रत्येतन्मातृकापदत्रयमुक्तवान् "उत्पन्ने इ वा विगमे इ वा ध्रुवे इ वा" इति, एतच्च पदत्रयमुपजीव्य गौतमादयो द्वादशाङ्गं विरचितवन्तस्ततो भवत्येतज्जिनमतं जिनप्रणीतमिति, एतेनागमस्य सूत्रतः पौरुषेयत्वमावेदितं, पुरुषव्यापारमन्तरेण वचनानामसंभवात्, न खलु पुरुषव्यापारमन्तरेण नभसि ध्वनन्तः शब्दा उपलभ्यन्त इति, तेन यदवादि परैः—'वचनाजिनसंबुद्धिस्तत्रैरर्थक्यमन्यथा । अपौरुषेयमेवेदं, धर्माधर्मनिबन्धनम् ॥ १ ॥' इति तदपास्तमवसेयमिति, तत्र मा भूत्कस्याप्येवमाशङ्का-यथेदमविज्ञातार्थमेव तत्त्वतः साक्षात्सर्वज्ञादपि श्रवणे सर्वज्ञविवक्षाया अत्यक्षत्वेन ग्रहणाभावे विवक्षितशब्दार्थपरि-

ज्ञानायोगात् केवलं म्लेच्छस्येवाऽऽर्योक्तानुभाषणमात्रमिदमिति, तथा चोक्तमपरैः—“आर्योभिप्रायमज्ञात्वा, म्लेच्छवाग्योगतुल्यता । सर्वज्ञादपि हि श्रोतुस्तदन्यस्यार्थदर्शने ॥ १ ॥”तत आह—“जिनप्ररूपितं” जिनेन—भगवता वर्द्धमानस्वामिना यथा श्रोतृणामधिगमो भवति तथा सम्यक्प्रणयनक्रियाप्रवर्त्तनेन प्ररूपितं, किमुक्तं भवति?—यद्यपि नाम श्रोता न भगवद्विवक्षां साक्षादधिगच्छति तथा-
 ऽप्यनादिरयं शब्दो व्यवहारः साक्षाद्विवक्षाग्रहणमन्तरेणापि भवति यथासङ्केतं शब्दार्थावगमो, बालादीनां तथा दर्शनात्, अन्यथा सकलशब्दव्यवहारोच्छेदप्रसक्तेः, चित्रार्था अपि शब्दा भगवतैव सङ्केतिताः प्रस्तावौचित्यादिना च नियतमर्थं प्रतिपादयन्ति, तत-
 श्चित्रार्थशब्दश्रवणेऽपि भवति यथाऽवस्थितार्थावगमो, न चान्यथाऽवबुध्यमानांस्तान्न निषेधति, अविप्रतारकत्वात्, न चोपेक्षते, तीर्थ-
 प्रवर्त्तनाय प्रवृत्तत्वात्, ततो गणभृतां साक्षात् परम्परया शेषसूरीणामपि यथाऽवस्थितार्थावगम इति नेदमविज्ञातार्थमिति, अन्ये त्वाहुः—
 भगवान्न प्रवचनप्रयासमाधत्ते, केवलं तत्पुण्यप्राग्भारवशादेव श्रोतॄणां प्रतिभास उपजायते यथा—इत्थमित्थं भगवान् तत्त्वमाचष्टे,
 उक्तं च—“तदाधिपत्यादाभासः, सत्त्वानामुपजायते । स्वयं तु यत्नरहितश्चिन्तामणिरिव स्थितः ॥ १ ॥” इति, तन्मतविकृष्टनार्थ-
 माह—“जिनाख्यातं” जिनेन—भगवता वर्द्धमानस्वामिना प्रकृष्टपुण्यसंभारविपाकोदयतस्तथा व्यापारयोगेन आख्यातं—कथितं जिना-
 ख्यातं, साक्षात्कथनव्यापारोपलम्भेऽपि यदि तदाधिपत्यमात्रात्तथाप्रतिभासः श्रोतॄणामित्यभ्युपगम्यते ततोऽन्यत्रापि तथाकल्पनाप्र-
 सङ्गः, तथा च प्रत्यक्षविरोध इति यत्किञ्चिदेतद्, भगवांश्चाख्यातवान् सम्यग् योग्येभ्यः श्रोतॄभ्यो नायोग्येभ्यः, अमूढलक्षत्वात्,
 सम्यग्योग्यश्च श्रोता श्रोतृलक्षणोपेतः, श्रोतृलक्षणानि चामूनि—“मध्यस्थो बुद्धिमानर्थी, जात्यादिगुणसंगतः । श्रुतकृच्च यथाशक्ति,
 श्रोता पात्रमिति स्मृतः ॥ १ ॥” ततः फलवदेवेदं जिनाख्यातमित्यावेदयन्नाह—“जिनानुचीर्णी” जिना इह हिताहयनिवर्त्तकयोगसिद्धा

गणधारिणः परिगृह्यन्ते, विचित्रार्थत्वात्सूत्राणां, ततोऽयमर्थः—हितार्थनिवर्तकयोगसिद्धैर्गणधारिभिरनुचीर्णं—सम्यक् तदर्थव-
गमांसङ्गशक्तिगर्भानिवर्तकसमभावप्राप्त्या धर्ममेधनामकसमाधिरूपेण परिणमितं जिनानुचीर्णम्, अत एव तथारूपसमाधिभावतः समु-
ल्लसितातिशयविशेषभावेन तेषां तथा सूत्रकरणशक्तिरिति दर्शयन्नाह—“जिनप्रज्ञप्तं” जिनैः—हितार्थनिवर्तकयोगिभिः प्रज्ञप्तं—तदन्यस-
त्त्वानुग्रहाय सूत्रत आचाराद्यङ्गोपाङ्गादिभेदेन रचितं जिनप्रज्ञप्तम्, उक्तं च—“अर्थं भासद् अरिहा सुत्तं गंथंति गणहरा निउणं ।
सासणस्स हियट्ठाए तओ सुत्तं पवत्तई ॥ १ ॥” इति, इदं च हितप्रवृत्तादिरूपेभ्यो जिनेभ्यो देशनीयं, तेषामेव सम्यग्विनेययोग-
भावतो हितविघातकरणात्, इत्येतदुपदर्शयन्नाह—“जिनदेशितं” जिना इह हितप्रवृत्तगोत्रविशुद्धोपायाभिमुखापायविमुखादयः परि-
गृह्यन्ते, तथा मूलूदीकाकृता व्याख्यानात्, जिनेभ्यो—हितप्रवृत्तादिरूपेभ्यः शुश्रूपादिभिरव्यक्तभावेभ्यो देशितं—कथितं गणधरैरपि
जिनदेशितं, तथा च जम्बूस्वामिप्रभृतय एवंविधा एवेति निरूपणीयमेतत्, अथ प्रकृतिसुन्दरमिदमिति कस्मादजिनेभ्योऽपि नोप-
दिश्यते?, उच्यते, तेषां स्वतोऽसुन्दरत्वेनानर्थोपनिपातसम्भवात्, दृष्टं च पात्रासुन्दरतया स्वतः सुन्दरमपि रविकराद्युल्लूकादीनामन-
र्थीय, आह च—“पेउंजियव्वं धीरेण हियं जं जस्स सव्वहा । आहारोवि हु मच्छस्स न पसत्थो गलो भुवि ॥ १ ॥” अस्यार्थस्य
संदर्शनायाह—“जिनप्रज्ञप्तं” जिनानां—गोत्रविशुद्धोपायाभिमुखापायविमुखहितप्रवृत्तादिभेदानां प्रज्ञप्तं—निरुजपञ्चान्नवत् उचितसेव-
नया हितं जिनप्रज्ञप्तम्, एवंभूतं जिनमतम् “अनुविचिन्त्य” औत्पत्तिकयादिभेदभिन्नया बुद्ध्या पर्यालोच्य “तत्” जिनमतं “श्रद्धधानाः”

१ अर्थं भाषतेऽहं सूत्रं ग्रन्थन्ति गणधरा निपुणम् । शासनस्य हितार्थं ततः सूत्रं प्रवर्तते ॥ १ ॥ २ प्रयोक्तव्यं—धीरेण हितं यद्यस्य सर्वथा । आहारोऽपि च
मत्स्यस्य न प्रशस्तो गरो भुवि ॥ १ ॥

यद्यपि नाम कालवैगुण्यतो मेधादिगुणहीनाः प्राणिनस्तथाऽप्यतः स्वल्पमप्यधिगतं भवच्छेदायेत्याद्र्चित्ततया मन्यमानाः, तथा 'तत्' जिनमतमेव 'प्रीयमाणाः' असङ्गशक्तिप्रीत्या पश्यन्तः, तथा 'तत्' जिनमतमेव 'रोचयन्तः' साखीभावेनानुभवन्तः, क एते इत्याह—'स्थ-विरा भगवन्तः' तत्र धर्मपरिणत्या निवृत्तासमञ्जसक्रियामतयः स्थविरा इव स्थविराः, परिणतसाधुभावा आचार्यो इति गर्भः, 'भगवन्तः' श्रुतैश्वर्यादियोगाद् भगवन्तः कपायादीनि भगवन्तः पृपोदरादित्वात्रकारलोपः, 'जीवाजीवाभिगमं नाम' नाम्ना जीवाजीवाभिगमं, नामन्शब्दस्यात्राव्ययत्वात्ततः परस्य तृतीयैकवचनस्य लोपः, जीवानाम्—एकेन्द्रियादीनाम् अजीवानां—धर्मास्तिकायादीनामभिगमः—परिच्छेदो यस्मिन् तत् जीवाजीवाभिगमम्, इदं चान्वर्थप्रधानं नाम यथा ज्वलतीति ज्वलन इत्यादि, किं तदित्याह—अधीयत इति 'अध्ययनं' विशिष्टार्थध्वनिसंदर्भरूपं 'प्रज्ञापितवन्तः' प्ररूपितवन्तः, एतेन गुरुपर्वक्रमलक्षणः सम्बन्धः साक्षादुपदर्शितः, एतदुपदर्शनादभिधेयादिकमपि सिद्धं यथोक्तमनन्तरमिति कृतं प्रसङ्गेन ॥

से किं तं जीवाजीवाभिगमे ?, जीवाजीवाभिगमे दुविहे पन्नत्ते, तंजहा—जीवाभिगमे य अजीवाभिगमे य ॥ (सू० २)

अथास्य सूत्रस्य किमैदम्पर्यम्?, उच्यते, प्रश्नसूत्रमिदम्, एतच्चादावुपन्यस्यन्निदं ज्ञापयति—पृच्छतो मध्यस्थस्य बुद्धिमतो भगवदहं दुपदिष्टतत्त्वस्य तत्त्वप्ररूपणा कार्यो नान्यस्येति, अक्षरगमनिका त्वेवम्—सेशब्दो मगधदेशप्रसिद्धो निपातोऽथशब्दार्थे, अथशब्दश्च प्रक्रियाद्यर्थोभिधायी, उक्तं च—“अथ प्रक्रियाप्रश्नानन्तर्यमङ्गलोपन्यासप्रतिवचनसमुच्चयेष्वि”ति, इह तूपन्यासे, किंशब्दः परप्रश्ने, स चाभिधेययथावत्स्वरूपानिर्ज्ञाते नपुंसकलिङ्गतया निर्दिश्यते, तथा चोक्तम्—“अव्यक्ते गुणसन्दोहे नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते” ततः पुन-

रथापेक्षया यथाभिधेयमभिसंबध्यते इति, अथ 'किं तज्जीवाजीवाभिगमं' इति, अथवा प्राकृतशैल्या 'अभिधेयवह्निवचनानि भवन्ती'ति न्यायात् किं तदिति—कोऽसावित्यस्मिन्नर्थे द्रष्टव्यं, ततोऽयमर्थः—कोऽसौ जीवाजीवाभिगमः? इति, एवं सामान्येन केनचित्प्रश्ने कृते सति भगवान् गुरुः शिष्यवचनानुरोधेनादराधानार्थं किञ्चित्प्रत्युच्चार्याह—'जीवाजीवाभिगमः' अनन्तरोदितशब्दार्थः 'द्विविधः' द्विप्रकारः प्रज्ञप्तस्तीर्थकरणधैर्यः, अनेन चागृहीतशिष्याभिधानेन निर्वचनसूत्रेणैतदाह—न सर्वमेव सूत्रं गणधरप्रश्नतीर्थकरनिर्वचनरूपं किन्तु किञ्चिदन्यथापि, केवलं सूत्रं बाहुल्येन गणधैर्येर्हृद्व्यं स्तोकं शेषैः, यत उक्तम्—'अत्थं भासइ अरिहा' इत्यादि, 'तद्यथे'ति वक्ष्यमाणभेदकथनोपन्यासार्थः, स जीवाजीवाभिगमो यथा द्विविधो भवति तथोपन्यस्यत इति भावः, जीवाभिगमश्चाजीवाभिगमश्च, चशब्दौ वस्तुतत्त्वमङ्गीकृत्य द्वयोरपि तुल्यकक्षतोद्भावनार्थो, आह—जीवाजीवाभिगमः प्रश्नसूत्रे संवलित उपन्यस्तस्तं तथैवोच्चार्योसंव-
लितनिर्वचनाभिधानमयुक्तं, असंवलिते संवलितविधानायोगात्, नैप दोषः, प्रश्नसूत्रेऽप्यसंवलितस्यैवोपन्यासात्, भिन्नजातीययोरेक-
त्वायोगात् ॥ तत्र यद्यपि 'यथोद्देशस्तथा निर्देश' इति न्यायोऽस्ति, तथाऽप्यल्पतरवक्तव्यत्वात् प्रथमतोऽजीवाभिगममभिधितुस्तत्प्रश्न-
सूत्रमाह—

से किं तं अजीवाभिगमे?, अजीवाभिगमे दुविहे पन्नत्ते, तंजहा—रूविअजीवाभिगमे य अरूवि-
अजीवाभिगमे य ॥ (सू० ३) से किं तं अरूविअजीवाभिगमे?, अरूविअजीवाभिगमे दसविहे
प०, तंजहा—धम्मत्थिकाए एवं जहा पणवणाए जाव सेत्तं अरूविअजीवाभिगमे (सू० ४) ।
से किं तं रूविअजीवाभिगमे?, रूविअजीवाभिगमे चउव्विहे पणत्ते, तंजहा—खंधा खंधदेसा

खंधप्पएसा परमाणुपोग्गला, ते समासतो पंचविहा पणत्ता, तंजहा-वण्णपरिणया गंथ० रस०
फास० संठाणपरिणया, एवं ते ५ जहा पणवणाए, सेत्तं खविअजीवाभिगमे, सेत्तं अजीवा-
भिगमे (सू० ५)

अथ कोऽसौ अजीवाभिगमः ? सूरिराह—अजीवाभिगमो द्विनिधः प्रज्ञातः, तथा—रूपजीवाभिगमोऽरूपजीवाभिगमश्च, रूपमे-
वामस्तीति रूपिणः, रूपप्रहणं गन्धादीनामुपलक्षणं, तद्व्यतिरेकेण तस्यासम्भवात्, तथाहि—प्रतिपरमाणु रूपरसगन्धस्पर्शः, उक्तं च
—“कारणमेव तदन्त्यं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः । एकरसगन्धवर्णो द्विस्पर्शः कार्यलितश्च ॥ १ ॥” एतेन यदुच्यते कैश्चिन्
‘भिन्ना एव रूपपरमाणवो भिन्नाश्च पृथक् पृथक् रसादिपरमाणव’ इति, तदुपास्तमवसेयं, प्रत्यक्षमाधितत्वात्, तथाहि—य एव नैरन्त-
रेण कुचकलशोपरिनिविष्टा रूपपरमाणन उपलब्धिगोचरास्तोष्येवाव्यवच्छेदेन सकलेऽप्यपि स्पर्शोऽप्युपलभ्यते, य एव च पृतादिरसपर-
माणवः कर्पूरादिगन्धपरमाणवो वा तेऽप्येव नैरन्तरेण रूपं स्पर्शोऽप्युपलब्धिनिपयः, अन्यथा सान्तरा रूपादयः प्रतीतिप्राप्तियुः, न च
सान्तराः प्रतीगन्ते, तस्यादव्यतिरेकः परस्परं रूपादीनामिति, रूपिणश्च तेऽजीवाश्च रूपजीवासेषामभिगमो रूपजीवाभिगमः पुद्गल-
रूपजीवाभिगम इत्यायावत्, पुद्गलनामेन रूपादिमत्त्वात्, रूपव्यतिरिक्ता अरूपिणो—धर्मोऽभिगमयाद्यग्ले च तेऽजीवाश्चारूपजीवा-
स्तोषामभिगमोऽरूपजीवाभिगमः ॥३॥ तत्रारूपिणः प्रत्यक्षगविणयाः केतलमागमप्रमाणगम्यास्तत्त इति प्रथममन्वयिष्यं प्रश्नस्तमाह—
सुगमं, सूरिराह—‘अरुधी’त्यादि ॥ अरूपजीवाभिगमः ‘दशविधः’ दशप्रकारः प्रज्ञातः, तदेव दशभिपत्तमाह—तंजहेत्यादि, ‘तद्य-
थे’ति वक्ष्यमाणभेदकथनोपन्यासार्थः, धर्मोऽस्ति ज्ञानः, ‘एवं जहा पणवणाए’ इति ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण यथा प्रज्ञापनायां तथा

वक्तव्यं तावद् यावत् 'सेतं असंसारसमापन्नजीवाभिगमे' इति, तच्चैवम्—“धम्मत्थिकाए धम्मत्थिकायस्स देसे धम्मत्थिकायस्स प-
 एसा अधम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकायस्स देसे अधम्मत्थिकायस्स पएसा आगासत्थिकाए आगासत्थिकायस्स देसे आगासत्थिकायस्स प-
 एसा अद्धासमये” इति, तत्र जीवानां पुद्गलानां च स्वभावत एव गतिपरिणामपरिणतानां तत्स्वभावधारणात्पोषणाद्धर्मः अस्त्ययः—प्रदेशा-
 स्तेषां कायः—सङ्घातः “गण काए य निकाए खंधे वगगे तहेव रासी य” इति वचनात् अस्तिकायः—प्रदेशसङ्घात इत्यर्थः, धर्मश्चा-
 सावस्तिकायश्च धर्मास्तिकायः, अनेन सकलधर्मास्तिकायरूपमवयविद्रव्यमाह, अवयवी च नाम अवयवानां तथारूपः सङ्घातपरिणाम-
 विशेष एव, न पुनरवयवद्रव्येभ्यः पृथगर्थान्तरद्रव्यं, तस्यानुपलम्भात्, तन्तव एव हि आतानवितानरूपसङ्घातपरिणामविशेषमापन्ना
 लोके पटव्यपदेशभाज उपलभ्यन्ते, न तदतिरिक्तं पटाख्यं नाम द्रव्यम्, उक्तं चान्यैरपि—“तन्त्वादिव्यतिरेकेण, न पटाद्युपलम्भ-
 नम् । तन्त्वादयोऽविशिष्टा हि, पटादिव्यपदेशिनः ॥ १ ॥” कृतं प्रसङ्गेन, अन्यत्र धर्मसङ्ग्रहणिटीकादावेतद्वादस्य चर्चितत्वात्,
 तथा तस्यैव बुद्धिपरिकल्पितो द्व्यादिप्रदेशासको विभागो धर्मास्तिकायस्य देशः, धर्मास्तिकायस्य प्रदेशः—प्रकृष्टा देशः प्रदेशः, प्रदेश
 निर्विभागा भागा इति, ते चासङ्ख्येयाः, लोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्तेषाम्, अत एव बहुवचनं, धर्मास्तिकायप्रतिपक्षभूतोऽधर्मास्तिकायः,
 किमुक्तं भवति?—जीवानां पुद्गलानां च स्थितिपरिणामपरिणतानां तत्परिणामोपपत्त्यर्थोऽमुक्तोऽसङ्घातप्रदेशासकोऽधर्मास्तिकायः, अध-
 र्मास्तिकायस्य देश इत्यादि पूर्ववत्, तथा आ—समन्तात्सर्वाण्यपि द्रव्याणि काशन्ते—दीप्यन्तेऽत्र व्यवस्थितानीत्याकाशम्, अस्त्ययः—
 प्रदेशास्तेषां कायोऽस्तिकायः, आकाशं च तदस्तिकायश्चाकाशास्तिकायः, आकाशास्तिकायस्य देश इत्यादि प्राग्वत्, नवरमस्य प्रदेशा
 अनन्ताः, अलोकस्यानन्तत्वात्, ‘अद्धासमये’ इति, अद्धेति कालस्याख्या, अद्धा चासौ समयश्चाद्धासमयः, अथवाऽद्धायाः समयो—

निर्विभागो भागोऽद्धासमयः, अयं चैक एव वर्तमानः परमार्थतः सच्च नातीतानागताः, तेषां यथाक्रमं विनष्टानुत्पन्नत्वात्, ततः काय-
त्वाभावाद्देशप्रदेशकल्पनाविरहः, अथाकाशकालौ लोकेऽपि प्रतीताविति तौ श्रद्धातुं शक्येते, धर्माधर्मास्तिकायौ तु कथं प्रत्येतव्यौ ?
येन तद्विषया श्रद्धा भवेत्, उच्यते, गतिस्थितिकार्यदर्शनात्, तथाहि—यद् यदन्यव्यतिरेकानुविधायि तत्तद्धेतुकमिति व्यवहर्तव्यं,
यथा चक्षुरिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायि चाक्षुषं विज्ञानं, तथा च जीवानां पुद्गलानां च गतिस्थितिपरिणामपरिणतानामपि गतिस्थिती
यथाक्रमं धर्माधर्मास्तिकायान्वयव्यतिरेकानुविधायिन्यौ, तस्मात्ते तद्धेतुके, न चायमसिद्धो हेतुः, तथाहि—जीवानां पुद्गलानां च गति-
स्थितिपरिणामपरिणतानामपि गतिस्थिती न तत्परिणमनमात्रहेतुके, तन्मात्रहेतुकतायामलोकेऽपि तत्प्रसक्तेः, अथ न तत्परिणमनमात्रं
हेतुः किन्तु विशिष्टः परिणामः, स चेत्थंभूतो यथा लोकमात्रक्षेत्रस्यान्तरेऽत्र गतिस्थितिभ्यां भवितव्यं न बहिः प्रदेशमात्रमप्यधिकं,
ननु स एवेत्थम्भूतो विशिष्टपरिणाम आकालं जीवानां पुद्गलानां चोत्कर्षतोऽप्येतावत्प्रमाण एवाभूद् भवति भविष्यति वा न तु कदा-
चनाप्यधिकतर इत्यत्र किं नियामकं ?, यथा हि किल परमाणोर्जघन्यतः परमाणुमात्रक्षेत्रातिक्रममादिं कुलोत्कर्षतश्चतुर्दशरज्ज्वासकमपि
क्षेत्रं यावद् गतिरुपजायते तथा परतोऽपि प्रदेशमात्रमप्यधिका किं न भवति ?, तस्मादवश्यमत्र किञ्चिन्नियामकमपरं नक्तव्यं, तत्र
धर्माधर्मास्तिकायावेव नाकाशमात्रम्, आकाशमात्रस्यालोकेऽपि सम्भवात्, नापि लोकपरिमितमाकाशम्, इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात्,
तथाहि—जीवानां पुद्गलानां चान्यत्र गतिस्थित्योरभावे सिद्धे सति विवक्षितस्य परिमितस्याकाशस्य लोकेत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ चान्यत्र
जीवपुद्गलानां गतिस्थित्यभावसिद्धिरित्येकाभावेऽन्यतरस्याप्यभावः, अथ किमिदमसंबन्धमुच्यते ?, यत् लोकत्वेन सम्प्रति व्यवद्ध्यते
क्षेत्रं, तावन्मात्रस्यैवाकाशखण्डस्य गतिस्थित्युपपृम्भकत्वभावो न परस्य प्रदेशमात्रस्यापि ततो न कश्चिद्दोषः, ननु तावन्मात्रस्यैवाकाशस्य

स स्वभावो न परस्य प्रदेशमात्रस्यापीत्यत्रापि सुधियः कारणान्तरं मृगयन्ते, आकाशत्वमात्रस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्, विशेषणमन्तरेण च वैशिष्ट्यायोगात्, कारणान्तरं धर्माधर्मास्तिकायभावाभावेव नापरमिति स्थितम्, अन्यच्च—तावन्मात्रस्याकाशखण्डस्य स स्वभावो न परस्येत्यपि कुतः प्रमाणात्परिकल्प्यते?, आगमप्रमाणादिति चेत् तथाहि—तावत्येवाकाशखण्डे जीवानां च पुद्गलानां च गतिस्थितिमतौ गतिस्थिती तत्र तत्र व्यावर्ण्येते न परत इति, यद्येवं तर्ह्योगमग्रामाण्यबलादेव धर्माधर्मास्तिकायावपि गतिस्थितिनिबन्धनमिष्येयातां किमाकाशखण्डस्य निर्मूलस्वभावान्तरपरिकल्पनाऽऽयासेनेति कृतं प्रसङ्गेन । अथामीपामित्थं क्रमोपन्यासे किं प्रयोजनम्?, उच्यते, इह धर्मास्तिकाय इति पदं मङ्गलभूतम्, आदौ धर्मशब्दान्वितत्वात्, पदार्थप्ररूपणा च सम्प्रत्युत्क्षिप्ता वर्त्तते, ततो मङ्गलार्थमादौ धर्मोस्तिकायस्योपादानं, धर्मास्तिकायप्रतिपक्षभूतश्चाधर्मास्तिकाय इति तदनन्तरमधर्मास्तिकायस्य, द्वयोरपि चानयोरप्राधारभूतमाकाशमिति तदनन्तरमाकाशास्तिकायस्य, ततः पुनरजीवसाधर्म्योद्वेक्षासमयस्य, अथवा इह धर्माधर्मास्तिकायौ विभू न भवतः, तद्विभुत्वेन तत्सामर्थ्यतो जीवपुद्गलानामस्खलितप्रचारप्रवृत्तेर्लोकव्यवस्थाऽनुपपत्तेः, अस्ति च लोकालोकव्यवस्था, तत एतावविभू सन्तौ यत्र क्षेत्रे समवगाढौ तावत्प्रमाणो लोकः, शेषस्त्वलोक इति सिद्धम्, उक्तं च—“धर्माधर्माविभुत्वात्सर्वत्र च जीवपुद्गलविचारात् । नालोकः कश्चित्सान्न च संमतमेतदार्थोणाम् ॥ १ ॥ तस्माद्धर्माधर्मावगाढौ व्याप्य लोकखं सर्वम् । एवं हि परिच्छिन्नः सिद्ध्यति लोकस्तद्विभुत्वात् ॥ २॥” तत एवं लोकालोकव्यवस्थाहेतू धर्माधर्मास्तिकायाविलयनयोरप्रादावुपादानं, तत्रापि माङ्गलिकत्वात् प्रथमतो धर्मास्तिकायस्य, तत्प्रतिपक्षत्वात् ततोऽधर्मास्तिकायस्य, ततो लोकालोकव्यापित्वादाकाशास्तिकायस्य, तदनन्तरं लोके समयासमयक्षेत्रव्यवस्थाकारित्वाद्वादासमयस्य, एवमागमानुसारेणान्यदपि युक्त्यनुपाति वक्तव्यमित्यलं प्रसङ्गेन, प्रकृतं प्रस्तुतम्—‘सेतं अरुविअजीवाभि-

गमे' । अत ऊर्ध्वमिदं सूत्रम्—'से किं तं रूविअजीवाभिगमे ?, रूविअजीवाभिगमे चउव्विहे पणत्ते, तं०—खंधा खंधेसा खंधपएसा परमाणुपुगला' इह स्कन्धा इत्यत्र बहुवचनं पुद्गलस्कन्धानामनन्तत्वख्यापनार्थं, तथा चोक्तम्—“दन्वतो णं पुगलत्थिकाए णं अनन्ते” इत्यादि, 'स्कन्धदेशाः' स्कन्धानामेव स्कन्धत्वपरिणाममजहतां बुद्धिपरिकल्पिता द्वयादिप्रदेशात्मका विभागाः, अत्रापि बहुवचनमनन्तप्रदेशिकेषु स्कन्धेषु स्कन्धदेशानन्तत्वसंभावनार्थं, 'स्कन्धप्रदेशाः' स्कन्धानां स्कन्धत्वपरिणाममजहतां प्रकृष्टा देशाः—निर्विभागा भागाः परमाणव इत्यर्थः, 'परमाणुपुद्गलाः' स्कन्धत्वपरिणामरहिताः केवलाः परमाणवः ॥ अत ऊर्ध्वं सूत्रमिदम्—'ते समासतो पंचविधा पन्नत्ता, तंजहा—वण्णपरिणया गंधपरिणता रसपरिणता फासपरिणता संठाणपरिणता, तत्थ णं जे वण्णपरिणया ते पंचविहा पन्नत्ता, तंजहा—कालवण्णपरिणता नीलवण्णपरिणता इत्यादि तावद् यावत् 'सेत्तं रूविअजीवाभिगमे, सेत्तं अजीवाभिगमे ॥

से किं तं जीवाभिगमे ?, जीवाभिगमे दुविहे पणत्ते, तंजहा—संसारसमावण्णगजीवाभिगमे य असंसारसमावण्णगजीवाभिगमे य (सू० ६) से किं तं असंसारसमावण्णगजीवाभिगमे ?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा—अणंतरसिद्धासंसारसमावण्णगजीवाभिगमे य परंपरसिद्धासंसारसमावण्णगजीवाभिगमे य । से किं तं अणंतरसिद्धासंसारसमावण्णगजीवाभिगमे ?, २ पण्णरसविहे पणत्ते, तंजहा—तित्थसिद्धा जाव अणेगसिद्धा, सेत्तं अणंतरसिद्धा । से किं तं परंपरसिद्धासंसारसमावण्णगजीवाभिगमे ?, २ अणेगविहे पणत्ते, तंजहा—पढमसमयसिद्धा दुसमय-

सिद्धा जाव अणंतसमयसिद्धा, से तं परंपरसिद्धासंसारसमावणगजीवाभिगमे, सेत्तं असं-
सारसमावणगजीवाभिगमे (सू० ७)

संसरणं संसारो—नारकतिर्यङ्नरामरभवभ्रमणलक्षणस्तं सम्यग्—एकीभावेनापन्नाः—प्राप्ताः संसारसमापन्नाः—संसारवर्त्तिनस्ते च ते जीवाश्च तेषामभिगमः संसारसमापन्नजीवाभिगमः, तथा न संसारोऽसंसारः—संसारप्रतिपक्षभूतो मोक्ष इत्यर्थः तं समापन्ना असंसारसमापन्नास्ते च ते जीवाश्च तेषामभिगमोऽसंसारसमापन्नजीवाभिगमः, चशब्दौ उभयेपामपि जीवानां जीवलं प्रति तुल्यकक्षतासूचकौ, तेन ये विध्यातप्रदीपकल्पं निर्वाणमभ्युपगतवन्तः ये च नवानामालगुणानामत्यन्तोच्छेदेन ते निरस्ता द्रष्टव्याः, तथाभूतमोक्षाभ्युपगमे तदर्थं प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, न खलु सचेतनः स्ववधाय कण्ठे कुठारिकां व्यापारयति, दुःखितोऽपि हि जीवन् कदाचिद् भद्रमाप्नुयात् मृतेन तु निर्मूलमपि हस्तिताः सम्पद् इति, इह केवलान् अजीवान् जीवांश्चानुच्चार्योभिगमशब्दसंवलितप्रश्नोऽभिगमव्यतिरेकेण प्रतिपत्तेरसम्भवतस्तेषामभिगमगम्यताधर्मख्यापनार्थः तेन 'सदेवेद'मित्यादि सदद्वैताद्यपोह उक्तो वेदितव्यः, सदद्वैताद्यभ्युपगमेऽभिगमगम्यतारूपधर्मोयोगतः प्रतिपत्तेरेवासम्भवात् । तत्राल्पवक्तव्यत्वात्प्रथमतोऽसंसारसमापन्नजीवाभिगमसूत्रम्—'से किं तं असंसारसमावन्नजीवाभिगमे?', २ दुविहे पं०, तं०—अनंतरसिद्धअसंसारसमावन्नजीवाभिगमे परंपरसिद्धअसंसारसमावन्नजीवाभिगमे य' इत्यादि तावद्वाच्यं यावदुपसंहारवाक्यं 'सेत्तं असंसारसमापन्नजीवाभिगमे' अस्य व्याख्यानं प्रज्ञापनादीकातो वेदितव्यं, तत्र सविस्तरमुक्तत्वात् ॥ सम्प्रति संसारसमापन्नजीवाभिगममभिधितुस्तत्रासूत्रमाह—

से किं तं संसारसमावन्नजीवाभिगमे?, संसारसमावणएसु णं जीवेसु इमाओ णव पडिवत्तीओ

एवमाहिजंति, तं०-एगे एवमाहंसु-दुविहा संसारसमावणगा जीवा पं०, एगे एवमाहंसु-तिविहा संसारसमावणगा जीवा पं०, एगे एवमाहंसु-चउव्विहा संसारसमावणगा जीवा पं०, एगे एवमाहंसु-पंचविहा संसारसमावणगा जीवा पं०, एतेणं अभिलावेणं जाव दसविहा संसार-समावणगा जीवा पणत्ता (सू० ८)

सूरिराह—संसारसमापत्रेणु णमिति वाक्यालङ्कारे जीवेणु 'इमाः' वक्ष्यमाणलक्षणा 'नव प्रतिपत्तयो' द्विप्रत्यवतारमादौ कुला दशप्रत्यवतारं यावद् ये नव प्रत्यवतारास्ताग्रूपाणि प्रतिपादनानि संवित्तय इति गतत् 'एवं' वक्ष्यमाणया रीत्याऽऽख्यायन्ते पूर्वसूरिभिः, इह प्रतिपत्त्याख्यानेन प्रणालिकयाऽर्थोख्यानं द्रष्टव्यं, प्रतिपत्तिभावेऽपि शब्दादर्थे प्रवृत्तिकरणात्, तेन यदुच्यते शब्दाद्वैतवादिभिः— 'शब्दमात्रं विश्व'मिति, तदपास्तं द्रष्टव्यं, तदपासने चेयमुपपत्तिः—एकान्तैकस्वरूपे वस्तुन्यभिधानद्वयासम्भवात् भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ता-भावात्, ततश्च शब्दमात्रमित्येव स्यात् न विश्वमिति, प्रणालिकयाऽर्थोभिधानमेवोपदर्शयति, तस्या—एके आचार्यो एवमाख्यातवन्तः—द्विविधाः संसारसमापन्ना जीवाः प्रज्ञप्ताः, एके आचार्यो एवमाख्यातवन्तः—त्रिविधाः संसारसमापन्ना जीनाः, एवं यावद्दशविधा इति, इह एके इति न पृथग्गतावलम्बिनो दर्शनान्तरीया इव केचिदन्ये आचार्याः, किन्तु ग एव पूर्वं द्विप्रत्यवतारविवक्षायां वर्तमाना एव-मुक्तवन्तः यथा द्विविधाः संसारसमापन्ना जीना इति त एव त्रिप्रत्यवतारविवक्षायां वर्तमानाः, द्विप्रत्यवतारविवक्षामपेक्ष्य त्रिप्रत्यवतार-विवक्षाया अन्यत्वात्, विवक्षावतां तु कथञ्चिद् भेदादन्य इति चेद्वितन्वाः, अत एव प्रतिपत्तय इति परमार्थतोऽनुयोगद्वाराणीति प्रतिपत्तव्यम्, इह य एव द्विविधास्त एव त्रिविधास्त एव चतुर्विधा यावद्दशविधा इति तेषामनेकसभावतायां तत्तद्धर्मभेदेन तथा

तथाऽभिधानता युज्यते, नान्यथा, एकान्तैकस्वभावतायां तेषां वैचित्र्यायोगतस्तथा तथाऽभिधानप्रवृत्तेरसम्भवात्, एवं सति “अष्ट-
विकल्पं दैवं तिर्यग्योनं च पञ्चधा भवति । मानुष्यं चैकविधं समासतो भौतिकः सर्गः ॥ १ ॥” इति वाङ्मात्रमेव, अधिष्ठातृजीवाना-
मेकरूपत्वाभ्युपगमेन तथारूपवैचित्र्यासम्भवादिति, एवमन्येऽपि प्रवादास्तथा तथा वस्तुवैचित्र्यप्रतिपादनपरा निरस्ता द्रष्टव्याः, सर्वथै-
कस्वभावत्वाभ्युपगतौ वैचित्र्यायोगात् ॥ सम्प्रत्येता एव प्रतिपत्तीः क्रमेण व्याचिख्यासुः प्रथमत आद्यां प्रतिपत्तिं विभावयिषुरिदमाह—

तत्स्थ(णं) जे एवमाहंसु ‘दुविहा संसारसमावणगा जीवा पं०’ ते एवमाहंसु—तं०—तसा चेव
थावरा चेव ॥ (सू० ९)

‘तत्र’ तेषु नवसु प्रतिपत्तिषु मध्ये ये द्विप्रत्यवतारविवक्षायां वर्त्तमाना एवं व्याख्यातवन्तः—द्विविधाः संसारसमापन्नका जीवाः
प्रज्ञप्ता इति ते ‘णम्’ इति वाक्यालङ्कारे ‘एवं’ वक्ष्यमाणरीत्या द्विविधत्वभावनार्थमाख्यातवन्तः; ‘तद्यथे’ ल्युपन्यस्तद्वैविध्योपदर्शनार्थः;
त्रसाश्चैव स्थावराश्चैव, तत्र त्रसन्ति—उष्णाद्यभितप्ताः सन्तो विवक्षितस्थानादुद्विजन्ति गच्छन्ति च छायाद्यासेवनार्थं स्थानान्तरमिति त्रसाः;
अनया च व्युत्पत्त्या त्रसाखसनामकर्मोदयवर्त्तिन एव परिगृह्यन्ते, न शेषाः, अथ शेषैरपीह प्रयोजनं, तेषामप्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात्, तत
एवं व्युत्पत्तिः—त्रसन्ति—अभिसन्धिपूर्वकमनभिसन्धिपूर्वकं वा ऊर्द्धमधस्तिर्यक् चलन्तीति त्रसाः—तेजोवायवो द्वीन्द्रियादयश्च, उष्णा-
द्यभितापेऽपि तत्स्थानपरिहारासमर्थोः सन्तस्तिष्ठन्तीत्येवंशीलाः स्थावराः—पृथिव्यादयः, चशब्दौ स्वगतानेकभेदसमुच्चयार्थौ, एवकारा-
ववधारणार्थौ, अत एव संसारसमापन्नका जीवाः, एतद्व्यतिरेकेण संसारिणामभावात् ॥ तत्राल्पवक्तव्यत्वात्प्रथमतः स्थावरानभिधित्सु-
स्तत्राभसूत्रमाह—

से किं तं थावरा?, २ तिचिहा पन्नत्ता, तंजहा-पुढचिकाइया? आउक्काइया २ वणस्सइकाइया
३ ॥ (सू० १०)

अथ के ते स्थावराः?, सूरिराह-स्थावरास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पृथिवीकाया एव पृथिवीकायिकाः, आर्षत्वात्स्वार्थे इकप्रत्ययः, आपो-द्रवास्ताश्च प्रतीताः ता एव कायः-शरीरं येषां ते अष्काया एवाष्कायिकाः, वनस्पतिः-लतादिरूपः प्रतीतः स एव कायः-शरीरं येषां ते वनस्पतिकायाः वनस्पतिकाया एव वनस्पतिकायिकाः, सर्वत्र बहुवचनं बहुलव्यापनार्थं, तेन 'पृथिवी देवते'-त्यादिना यत्तदेकजीवत्वमात्रप्रतिपादनं तदपास्तमवसेयं, यदि पुनस्तदधिष्ठात्री काचनापि देवता परिकल्प्यते तदानीमेकलेऽप्यविरोधः । इह सर्वभूताधारः पृथिवीति प्रथमं पृथिवीकायिकानामुपादानं, तदनन्तरं तत्प्रतिष्ठितत्वादष्कायिकानां, तदनन्तरं 'जलं जलं ततश्च वणं' इति सैद्धान्तिकवस्तुप्रतिपादनार्थं वनस्पतिकायिकानामिति, इह त्रिविधत्वं स्थावराणां तेजोवायूनां लब्ध्या स्थावराणामपि सत्तां गतित्रसेष्वन्तर्भावविवक्षणात्, तथा च सत्त्वार्थसूत्रमप्येवं व्यवस्थितं 'पृथिव्यम्बुवनस्पतयः स्थावराः ॥ तेजोवायू धीन्द्रियादयश्च त्रसाः' (तत्त्वा० अ० २ सू० १३-१४) इति, तत्र 'यथोद्देशं निर्देश' इति प्रथमतः पृथिवीकायिकप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं पुढचिकाइया?, २ दुचिहा पं०, तं०-सुहुमपुढचिकाइया य वायरपुढचिकाइया य ॥ (सू० ११)

अथ के ते पृथिवीकायिकाः?, सूरिराह-पृथिवीकायिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सूक्ष्मपृथिवीकायिकाश्च वदरपृथिवीकायिकाश्च, तत्र सूक्ष्मनामकर्मोदयात्सूक्ष्मा वायुरनामकर्मोदयात्तु वादराः, कर्मोदयजनिते खल्वेते सूक्ष्मवादरले, नापेक्षिके वदरामलकयो-

रिव, सूक्ष्माश्च ते पृथिवीकायिकाश्च सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः, बादराश्च ते पृथिवीकायिकाश्च बादरपृथिवीकायिकाः, चशब्दौ स्वगताने-
कभेदसूचकौ, सूक्ष्माः सकललोकवर्तिनो बादराः प्रतिनित्यैकदेशधारिणः ॥ तत्र सूक्ष्मपृथिवीकायिकप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं सुहुमपुढविक्काइया ?, २ दुविहा पं०, तं०-पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य ॥ (सू० १२)

अथ के ते सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः ?, सूरिराह—सूक्ष्मपृथिवीकायिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पर्याप्तकाश्चापर्याप्तकाश्च, तत्र पर्या-
प्तिर्नामाहारादिपुद्गलग्रहणपरिणमनहेतुरालनः शक्तिविशेषः, स च पुद्गलोपचयादुपजायते, किमुक्तं भवति ?—उत्पत्तिदेशमागतेन प्रथमं ये
गृहीताः पुद्गलास्तेषां तथाऽन्येषामपि प्रतिसम्यं गृह्यमाणानां तत्संपर्कतस्तद्रूपतया जातानां यः शक्तिविशेष आहारादिपुद्गलखलरसरू-
पतापादनेहेतुर्थोदरान्तर्गतानां पुद्गलविशेषाणामाहारपुद्गलखलरसरूपतापरिणमनहेतुः सा पर्याप्तिः, सा च षोढा,
तद्यथा—आहारपर्याप्तिः १ शरीरपर्याप्तिः २ इन्द्रियपर्याप्तिः ३ प्राणापानपर्याप्तिः ४ भाषापर्याप्तिः ५ मनःपर्याप्तिश्च ६, तत्र यथा बाह्य-
माहारमादाय खलरसरूपतया परिणमयति साऽऽहारपर्याप्तिः १, यथा रसीभूतमाहारं रसासृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रलक्षणसप्तधातुरू-
पतया परिणमयति सा शरीरपर्याप्तिः २, यथा धातुरूपतया परिणमितमाहारमिन्द्रियरूपतया परिणमयति सा इन्द्रियपर्याप्तिः ३,
यथा पुनरुच्छ्वासप्रायोग्यवर्गणापुद्गलानादायोच्छ्वासरूपतया परिणमय्यालम्ब्य च मुञ्चति सा उच्छ्वासपर्याप्तिः ४, यथा तु भाषाप्रा-
योग्यान् पुद्गलानादाय भाषात्वेन परिणमय्यालम्ब्य च मुञ्चति सा भाषापर्याप्तिः ५, यथा पुनर्मनःप्रायोग्यवर्गणादलिकमादाय मन-
स्त्वेन परिणमय्यालम्ब्य च मुञ्चति सा मनःपर्याप्तिः ६, एताश्च यथाक्रममेकेन्द्रियाणां सञ्ज्ञिवर्जीनां द्वीन्द्रियादीनां संज्ञिनां च चतु-
ष्पञ्चपदसङ्ख्या भवन्ति, उत्पत्तिप्रथमसमये एव च एता यथायथं सर्वो अपि युगपन्निष्पादयितुमारभ्यन्ते क्रमेण च निष्ठासुपयान्ति,

तद्यथा—प्रथममाहारपर्याप्तिस्ततः शरीरपर्याप्तिस्तत इन्द्रियपर्याप्तिरित्यादि, आहारपर्याप्तिश्च प्रथमसमय एव निष्पत्तिमुपगच्छति, शेषास्तु प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तेन कालेन, अथाहारपर्याप्तिः प्रथमसमय एव निष्पद्यत इति कथमवसीयते?, उच्यते, इह भगवताऽऽर्यत्रयामेन प्रज्ञापनायामाहारपदे द्वितीयोद्देशके सूत्रमिदमपाठि—“आहारपज्जत्तीए अपज्जत्ते णं भंते! किं आहारए अणाहारए?, गोयमा! नो आहारए अणाहारए” इति, तत आहारपर्याप्त्या अपर्याप्तो विग्रहगतावेवोपपद्यते नोपपातक्षेत्रसमागतोऽपि, उपपातक्षेत्रसमागतस्य प्रथमसमय एवाहारकत्वात्, तत एकसामायिकी आहारपर्याप्तिनिवृत्तिः, यदि पुनरुपपातक्षेत्रसमागतोऽप्याहारपर्याप्त्या अपर्याप्तः स्यात्तत एवं व्याकरणसूत्रं पठेत्—“सिय आहारए सिय अणाहारए” यथा शरीरादिपर्याप्तिषु “सिय आहारए सिय अणाहारए” इति, सर्वोसामपि च पर्याप्तीनां पर्याप्तिपरिसमाप्तिकालोऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणः, पर्याप्तयो विद्यन्ते येषां ते पर्याप्ताः, ‘अत्रादिभ्य’ इति मत्वर्थयोऽप्रत्ययः, पर्याप्ता एव पर्याप्तकाः, ये पुनः स्वयोग्यपर्याप्तिपरिसमाप्तिकलास्तेऽपर्याप्ताः अपर्याप्ता एवापर्याप्तकाः, ते द्विधा—लब्ध्या करणैश्च, तत्र येऽपर्याप्तका एव म्रियन्ते ते लब्ध्याऽपर्याप्तकाः, ये पुनः करणानि—शरीरेन्द्रियादीनि न तावन्निर्वर्त्तयन्ति अथचावश्यं निर्वर्त्तयिष्यन्ति ते करणापर्याप्ताः संप्राप्ताः ॥ सम्प्रति विनियजनानुग्रहाय शेषवक्तव्यतासङ्ग्रहार्थमिदं सङ्ग्रहिणाथाद्वयमाह—सरीरो ग्राहणसंघयण संठाणकसाय तह य हुंति सन्नाओ । लेसिंदियसमुग्घाए सन्नी वेए य पज्जत्ती ॥ १ ॥ दिट्ठी दंसणनाणे जोगुवओगे तहा किमाहारे । उववायठिई समुग्घाय चवणगइरागई चेव ॥ २ ॥ अस्य व्याख्या—प्रथमतः सूक्ष्मपृथिवीकायिकानां शरीराणि वक्तव्यानि, तदनन्तरमवगाहना, ततः संहननं, ततः कपायाः, ततः कति भवन्ति सञ्ज्ञाः? इति वक्तव्यं, ततो लेभ्याः, तदनन्तरमिन्द्रियाणि, ततः समुद्घाताः, ततः किं सञ्ज्ञिनोऽसञ्ज्ञिनो वा? इति वक्तव्यं, तदनन्तरं वेदो वक्तव्यः, ततः पर्याप्तयो

यथा कति पर्याप्तयः सूक्ष्मपृथिवीकायिकानाम्? इत्यादि, पर्याप्तिग्रहणमुपलक्षणं तेन तत्प्रतिपक्षभूता अपर्याप्तिर्योऽपि वक्तव्या इति द्रष्टव्यं, तदनन्तरं दृष्टिर्वक्तव्या, ततो दर्शनं, तदनन्तरं ज्ञानं, ततो योगः, तत उपयोगः, तथा किमाहारमाहारयन्ति सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः? इत्यादि वक्तव्यं, तदनन्तरमुपपातः, ततः स्थितिः, ततः समुद्घातमधिकृत्य मरणं वक्तव्यमित्यर्थः, तदनन्तरं च्यवनं, ततो गत्यागती इति, इति सर्वसंख्यया त्रयोविंशतिद्वाराणि, तत्र प्रथमद्वारव्याख्यानार्थमाह—

तेसि णं भंते! जीवाणं कतिसरीरया पणत्ता, गोयसा! तओ सररीरगा पं०, तं०—ओरालिए तेयए कम्मए॥तेसि णं भंते! जीवाणं केमहालिया सररीरेगाहणा पं०, गो०! जहन्नेणं अंगुलासंखेज्जतिभागं उक्कोसेणवि अंगुलासंखेज्जतिभागं॥तेसि णं भंते! जीवाणं सररीरा किंसंघयणा पणत्ता?, गोयमा! छेवट्टसंघयणा पणत्ता ॥ तेसि णं भंते! सररीरा किंसंठिया पं०?, गोयमा! मसूरचंदसंठिता पणत्ता ॥ तेसि णं भंते! जीवाणं कति कसाया पणत्ता?, गोयमा! चत्तारि कसाया पणत्ता, तंजहा—कोहकसाए माणकसाए लोहकसाए ॥ तेसि णं भंते! जीवाणं कति सण्णा पणत्ता?, गोयमा! चत्तारि पणत्ता, तंजहा—आहारसण्णा जाव परिग्गहसन्ना ॥ तेसि णं भंते! जीवाणं कति लेसाओ पणत्ताओ?, गोयमा! तिन्नि लेस्सा पन्नत्ता, तंजहा—किण्हलेस्सा नीललेस्सा काउलेसा ॥ तेसि णं भंते! जीवाणं कति इंदियाइ पणत्ताइ?, गोयमा! एगे फासिंदिए पणत्ते ॥ तेसि णं भंते! जीवाणं कति समुग्घाया पणत्ता?, गोयमा! तओ समुग्घाया पणत्ता, तंजहा—

वेयणासमुग्धाते कसायसमुग्धाए ॥ मारणंतियसमुग्धाए ॥ ते णं भंते ! जीवा किं सन्नी असन्नी ?, गोयमा ! नो सन्नी असन्नी ॥ ते णं भंते ! जीवा किं इत्थिवेया पुरिसवेया णपुंसगवेया ?, गोयमा ! णो इत्थिवेया णो पुरिसवेया णपुंसगवेया ॥ तेसि णं भंते ! जीवाणं कति पज्जत्तीओ पणत्ताओ ?, गोयमा ! चत्तारि पज्जत्तीओ पणत्ताओ, तंजहा-आहारपज्जत्ती सरीरपज्जत्ती इंदियपज्जत्ती आणपाणुपज्जत्ती । तेसि णं भंते ! जीवाणं कति अपज्जत्तीओ पणत्ताओ ?, गोयमा ! चत्तारि अपज्जत्तीओ पणत्ताओ, तंजहा-आहारअपज्जत्ती जाव आणापाणुअपज्जत्ती ॥ ते णं भंते ! जीवा किं सम्मदिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छादिट्ठी ?, गोयमा ! णो सम्मदिट्ठी मिच्छादिट्ठी नो सम्मामिच्छादिट्ठी ॥ ते णं भंते ! जीवा किं चक्खुदंसणी अचक्खुदंसणी ओहिदंसणी केवलदंसणी ?, गोयमा ! नो चक्खुदंसणी अचक्खुदंसणी नो ओहिदंसणी नो केवलदंसणी ॥ ते णं भंते ! जीवा किं नाणी अण्णाणी ?, गोयमा ! नो नाणी अण्णाणी, नियमा दुअण्णाणी, तंजहा-मतिअन्नाणी सुयअण्णाणी य ॥ ते णं भंते ! जीवा किं मणजोगी वयजोगी कायजोगी ?, गोयमा ! नो मणजोगी नो वयजोगी कायजोगी ॥ ते णं भंते ! जीवा किं सागारोवउत्ता अण्णारोवउत्ता ?, गोयमा ! सागारोवउत्तावि अण्णारोवउत्तावि ॥ ते णं भंते ! जीवा किमाहारमाहारंति ?, गोयमा ! दब्बतो अणंतपदेसियाइं खेत्ताओ असंखेत्तपदेसोगाढाइं कालओ अन्नयर-

समयद्वितीयाहं भावतो वणव(मं)ताहं गंधव(मं)ताहं रसव(मं)ताहं फासव(मं)बाहं ॥ जाहं भावओ
वणमंताहं आ०, ताहं किं एगवण्णाहं आ० दुवण्णाहं आ० तिवण्णाहं आ० चउवण्णाहं आ०
पंचवण्णाहं आ०?, गोयमा ! ठाणमग्गणं पडुच्च एगवण्णाहंपि दुवण्णाहंपि तिवण्णाहंपि चउ-
वण्णाहंपि पंचवण्णाहंपि आ०, विहाणमग्गणं पडुच्च कालाहंपि आ० जाव सुक्किलाहंपि आ०,
जाहं वणओ कालाहं आ० ताहं किं एगगुणकालाहं आ० जाव अणंतगुणकालाहं आ०?, गो-
यमा ! एगगुणकालाहंपि आ० जाव अणंतगुणकालाहंपि आ० एवं जाव सुक्किलाहं ॥ जाहं
भावतो गंधमंताहं आ० ताहं किं एगगंधाहं आ० दुगंधाहं आ०?, गोयमा ! ठाणमग्गणं प-
डुच्च एगगंधाहंपि आ० दुगंधाहंपि आ०, विहाणमग्गणं पडुच्च सुव्भिगंधाहंपि आ० दुव्भिगंधा-
हंपि आ०, जाहं गंधतो सुव्भिगंधाहं आ० ताहं किं एगगुणसुव्भिगंधाहं आ० जाव अणंतगुण-
सुरभिगंधाहं आ०?, गोयमा ! एगगुणसुव्भिगंधाहंपि आ० जाव अणंतगुणसुव्भिगंधाहंपि, आ०
एवं दुव्भिगंधाहंपि ॥ रसा जहा वण्णा ॥ जाहं भावतो फासव(मं)ताहं आ० ताहं किं एगफा-
साहं आ० जाव अट्टफासाहं आ०?, गोयमा ! ठाणमग्गणं पडुच्च नो एगफासाहं आ० नो दु-
फासाहं आ० नो तिफासाहं आ० चउफासाहं आ० पंचफासाहंपि जाव अट्टफासाहंपि आ०,
विहाणमग्गणं पडुच्च कक्खळाहंपि आ० जाव लुक्खाहंपि आ०, जाहं फासतो कक्खळाहं आ०

ताहं किं एगगुणकक्खडाहं आ० जाव अणंतगुणकक्खडाहं आ०?, गोयमा! एगगुणकक्खडा-
 हंपि आ० जाव अणंतगुणकक्खडाहंपि आ० एवं जाव लुक्खा णेयन्वा ॥ ताहं भंते! किं पुट्ठाहं
 आ० अपुट्ठाहं आ०?, गोयमा! पुट्ठाहं आ० नो अपुट्ठाहं आ०, ताहं भंते! ओगाढाहं आ०
 अणोगाढाहं आ०?, गोयमा! ओगाढाहं आ० नो अणोगाढाहं आ०, ताहं भंते! किमणंतरो-
 गाढाहं आ० परंपरोगाढाहं आ०?, गोयमा! अणंतरोगाढाहं आ० नो परंपरोगाढाहं आ०, ताहं
 भंते! किं अणूहं आ० बायराहं आ०?, गोयमा! अणूहंपि आ० बायराहंपि आहारेंति, ताहं
 भंते! उट्ठं आ० अहे आ० तिरियं आहारेंति?, गोयमा! उट्ठंपि आ० अहेवि आ० तिरियंपि
 आ०, ताहं भंते! किं आहं आ० मज्झे आ० पज्जवसाणे आहारेंति?, गोयमा! आदिंपि आ०
 मज्झेवि आ० पज्जवसाणेवि आ०, ताहं भंते! किं सविसए आ० अविसए आ०?, गोयमा!
 सविसए आ० नो अविसए आ०, ताहं भंते! किं आणुपुण्वि आ० अणुपुण्वि आहारेंति?,
 गोयमा! आणुपुण्वि आहारेंति नो अणुपुण्वि आहारेंति, ताहं भंते! किं तिदिसिं आहारेंति
 चउदिसिं आहारेंति पंचदिसिं आहारेंति छदिसिं आहारेंति?, गोयमा! निन्वाघाएणं छदिसिं,
 वाघातं पडुच्च सिय तिदिसिं सिय चउदिसिं सिय पंचदिसिं, उस्सन्नकारणं पडुच्च वण्णतो काला
 नीला जाव सुक्खिलाहं, गंधतो सुब्भिमंगंधाहं, रसतो जाव तित्तमहुराहं, फासतो

कक्खडमउयजाव निद्धलुक्खाइं, तेसिं पोरणे वणणुणे विप्परिणामहत्ता परिपालहत्ता परिपा-
 डइत्ता परिचिद्धंसइत्ता अण्णे अपुब्बे वणणुणे गंधगुणे जाव फासगुणे उप्पाइत्ता आतसरी-
 रओगाढा पोगले सव्वप्पणयाए आहारमाहरंति ॥ ते णं भंते ! जीवा कतोहिंतो उववज्जंति ?
 किं नेरइएहिंतो उववज्जंति तिरिक्खमणुस्सदेवेहिंतो उववज्जंति ? गोयमा ! नो नेरइएहिंतो उव-
 वज्जंति, तिरिक्खजोणिएहिंतो उववज्जंति मणुस्सेहिंतो उववज्जंति, नो देवेहिंतो उववज्जंति, ति-
 रिक्खजोणियपजत्तापजत्तेहिंतो असंखेज्जवासाउयवज्जेहिंतो उववज्जंति, मणुस्सेहिंतो अकम्म-
 भूमिगअसंखेज्जवासाउयवज्जेहिंतो उववज्जंति, वक्कंतीउववाओ भाणियव्वो ॥ तेसिं णं भंते !
 जीवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणवि अंतोमुहुत्तं ॥
 ते णं भंते ! जीवा मारणंतियसमुग्घातेणं किं समोहया मरंति असमोहया मरंति ? गोयमा ! स-
 मोहयावि मरंति असमोहयावि मरंति ॥ ते णं भंते ! जीवा अणंतरं उव्वद्वित्ता कहिं गच्छंति ?
 कहिं उववज्जंति ?—किं नेरइएसु उववज्जंति तिरिक्खजोणिएसु उ० मणुस्सेसु उ० देवेसु उवव० ?
 गोयमा ! नो नेरइएसु उववज्जंति तिरिक्खजोणिएसु उ० मणुस्सेसु उ० णो देवेसु उवव० । किं
 एगिंदिएसु उववज्जंति जाव पंचिंदिएसु उ० ? गोयमा ! एगिंदिएसु उववज्जंति जाव पंचेदिय-
 तिरिक्खजोणिएसु उववज्जंति, असंखेज्जवासाउयवज्जेसु पजत्तापजत्ताएसु उव०, मणुस्सेसु अ-

कर्मभूमगअंतरदीवगअसंखेज्जवासाउयवज्जेसु पज्जत्तापज्जत्ताएसु उव० ॥ ते णं भंते ! जीवा
कतिगतिका कतिआगतिका पणत्ता ? गोयमा ! दुगतिया दुआगतिया, परित्ता असंखेज्जा
पणत्ता समणाउसो !, से त्तं सुहुमपुढविकाइया ॥ (सू० १३)

‘तेषां’ सूक्ष्मपृथिवीकायिकानां णमिति वाक्यालङ्कारे ‘भदन्त !’ परमकल्याणयोगिन् ! कति शरीराणि प्रज्ञप्तानि ? , अथ कः कमेव-
माह ? , उच्यते, भगवान् गौतमो भगवन्तं श्रीमन्महावीरं, कथमेतद् विनिश्चीयते इति चेद्, उच्यते, निर्वचनसूत्रात्, ननु गौतमोऽपि
भगवान् उपचितकुशलमूलो गणधरस्तीर्थंकरभाषितमातृकापदत्रयश्रवणमात्रावाप्तप्रकृष्टश्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमश्चतुर्दशपूर्वविद् विवक्षिता-
र्थपरिज्ञानसमन्वित एव ततः किमर्थं पृच्छति ? , तथाहि—न चतुर्दशपूर्वविद्ः प्रज्ञापनीयं किञ्चिदविदितमस्ति, विशेषतः सर्वोक्षरसं-
निपातिनः संभिन्नश्रोतसो भगवतो गणभृतः सर्वोत्कृष्टश्रुतलब्धिसमन्वितस्य गौतमस्य, उक्तं च—“संखातीते वि भवे साहृइ जं वा
परो उ पुच्छेज्जा । न य णं अणाइसेसी वियाणई एस छउमत्थो ॥ १ ॥” उच्यते, शिष्यसंप्रत्ययार्थं, तथाहि—जानन्नेव भगवान्
अन्यत्र विनेयेभ्यः प्रतिपाद्य तत्संप्रत्ययनिमित्तं भूयोऽपि भगवन्तं पृच्छतीति, अथवा गणधरप्रभृतीर्थंकरनिर्वचनरूपं किञ्चित्सूत्रमिती-
त्थमधिकृतसूत्रकारः सूत्रं रचितवान्, यदिवा संभवति भगवतोऽपि स्वल्पोऽनाभोगः छद्मस्थत्वादिति पृच्छति, उक्तं च—“न हि
नामानाभोगश्छद्मस्थस्येह कस्यचिन्नास्ति । ज्ञानावरणीयं हि ज्ञानावरणप्रकृति कर्म ॥ १ ॥” इति कृतं प्रसङ्गेन, प्रस्तुतमुच्यते, भग-
वानाह—गोयमेत्यादि, अनेन लोकप्रथितमहागोत्रविशिष्टाभिधायकेनामन्त्रणज्वनिनाऽमन्त्रयन्निद्रं ज्ञापयति—प्रधानासाधारणगुणेनोत्साह्य

१ संख्यातीतानपि भवान् साधयति यद्वा परः पृच्छेत् । न चानतिशाथी विजानात्येप छद्मस्थः (इति) ॥ १ ॥

विनयस्य धर्मः कथनीयः, इत्थमेव सम्यक्प्रतिपत्तियोगादिति, त्रीणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, इह शरीराणि पञ्च भवन्ति, तद्यथा—औदारिकं
 वैक्रियमाहारकं तैजसं कर्मणं च, तत्रोदारं—प्रधानं, प्राधान्यं चास्य तीर्थेकरगणधरशरीराण्यधिकृत्य, ततोऽन्यस्यानुत्तरसुरशरीरस्यापि
 अनन्तगुणहीनत्वात्, यद्वा उदारं सातिरेकयोजनसहस्रमानत्वात् शेषशरीरापेक्षया बृहत्प्रधानं, बृहत्ता चास्य वैक्रियं प्रति भवधार-
 णीयसहजशरीरापेक्षया द्रष्टव्या, अन्यथोत्तरवैक्रियं योजनलक्षमानमपि लभ्यते, उदारमेव औदारिकं, विनयादिपाठादिकण् १, तथा
 विविधा विशिष्टा वा क्रिया विक्रिया तस्यां भवं वैक्रियं, तथाहि—तदेकं भूत्वाऽनेकं भवति अनेकं भूत्वा एकं तथाऽणु भूत्वा महद्भवति
 महच्च भूत्वाऽणु तथा खचरं भूत्वा भूमिचरं भवति भूमिचरं भूत्वा खचरं तथा दृश्यं भूत्वाऽदृश्यं भवति अदृश्यं भूत्वा दृश्यमिति,
 तच्च द्विविधम्—औपपातिकं लब्धिप्रत्ययं च, तत्रौपपातिकमुपपातजन्मनिमित्तं, तच्च देवनारकाणां, लब्धिप्रत्ययं तिर्यग्मनुष्याणां २, तथा
 चतुर्दशपूर्वविदां तीर्थेकरस्फुटिदर्शनादिकतथाविधप्रयोजनोत्पत्तौ सत्यां विशिष्टलब्धिवशादाद्भियते—निर्वर्त्यते इत्याहारकं, 'कृद्बहुलक'-
 मिति वचनात्कर्मणि बुब्, यथा पादहारक इत्यत्र, उक्तं च—“कज्जंमि समुण्णे सुयकेवल्लिणा विसिद्धलद्धीए । जं एत्थ आहरिज्जइ
 भणंति आहारगं तं तु ॥ १ ॥” कार्यं चेदम्—“वैणिदयरिद्धिदंसण सुहुमपयत्थावगाहहेहं वा । संसयवोच्छेयत्थं गमणं जिणपाय-
 मूलंमि ॥ १ ॥” एतच्चाहारकं कदाचनापि लोके सर्वथाऽपि न भवति, तच्चाभवनं जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतः षण्मासान् यावत्,
 उक्तं च—“आहारागाइ लोणे छम्मासा जा न होंतिवि कयाइ । उक्कोसेणं नियमा एकं समयं जहन्नेणं ॥ १ ॥” आहारकं च शरीरं

१ कार्यं समुत्पन्ने श्रुतकेवल्लिना विशिष्टलब्ध्या । यदत्राहियते भणन्याहारकं तत्तु ॥ १ ॥ २ प्राणिदयाक्लृप्तिदर्शनसूक्ष्मपदार्थोवगाहहेतवे वा । संशय-
 श्रुच्छेदार्थं गमनं जिणपादमूले ॥ १ ॥ ३ आहारकादयो नियमाल्लोके षण्मासान् यावन्न भवन्त्यपि कदाचित् । उत्कृष्टतो नियमात् एकं समयं जघन्येन ॥ १ ॥

वैक्रियशरीरापेक्षयाऽत्यन्तशुभं स्वच्छस्फटिकशिलेव शुभ्रपुद्गलसमूहात्मकं ३, तथा तेजसां—तेजःपुद्गलानां विकारस्तैजसं 'विकार' इत्यण्, तत् औष्मल्लिङ्गं भुक्ताहारपरिणमनकारणं, ततश्च विशिष्टतपःसमुत्थलब्धिविशेषस्य पुंसस्तेजोलेश्याविनिर्गमः, उक्तं च—“संव्वस्स उम्ह-सिद्धं रसाइआहारपाकजणं च । तेयगलद्धिनिमित्तं च तेयगं होइ नायव्वं ॥ १ ॥” ४, तथा कर्मणो जातं कर्मजं, किमुक्तं भवति ?—कर्मपरमाणव एवासाप्रदेशैः सह क्षीरनीरवदन्योऽन्यानुगताः सन्तः शरीररूपतया परिणताः कर्मजं शरीरमिति, अत एवैतदन्यत्र कार्मणमित्युक्तं, कर्मणो विकारः कार्मणमिति, तथा चोक्तम्—“कैम्मविकारो कम्मणमडुविहविचित्तकम्मनिप्पन्नं । सन्वेसिं सरीराणं कारणभूयं मुणेयव्वं ॥ १ ॥” अत्र 'सन्वेसि'मिति सर्वेषामौदारिकादीनां शरीराणां कारणभूतं—बीजभूतं कार्मणं शरीरं, न खत्वा-मूलमुच्छिन्ने भवप्रपञ्चप्ररोहबीजभूते कार्मणे वपुषि शेषशरीरप्रादुर्भावः, इदं च कर्मजं शरीरं जन्तोर्गतान्तरसङ्क्रान्तौ साधकतमं कारणं, तथाहि—कर्मजेनैव वपुषा तैजससहितेन परिकरितो जन्तुर्मरणदेशमपहायोत्पत्तिदेशमभिसर्पति, ननु यदि तैजससहितकार्मण-वपुःपरिकरितो गत्यन्तरं संक्रामति तर्हि स गच्छन्नागच्छन् कस्मान्न दृष्टिपथमवतरति ?, उच्यते, कर्मपुद्गलानां तैजसपुद्गलानां चाति-सूक्ष्मतया चक्षुरादीन्द्रियागोचरत्वात्, तथा च परतीर्थैरेत्युक्तम्—“अन्तरा भवदेहोऽपि, सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यते । निष्कामन् प्रवि-शन् वाऽपि, नाभावोऽनीक्षणादपि ॥ १ ॥” एतेषां पञ्चानां शरीराणां मध्ये यानि त्रीणि सूक्ष्मपृथिवीकायिकानां तानि नामग्राह्यमुपदर्शयति—तंजहा—ओरालिए तेयए कम्मए, वैक्रियाहारके तु तेषां न संभवतो, भवस्वभावत एव तल्लब्धिशून्यत्वात् ।

१ सर्वसौण्डर्यसिद्धं रसाद्याहारपाकजनकं च । तेजोलब्धनिमित्तं च तैजसं भवति ज्ञातव्यम् ॥ १ ॥ २ कर्मविकारः कार्मणमष्टविधविचित्रकर्मनिष्पन्नम् । स-र्वेषां शरीराणां कारणभूतं मुणितव्यं ॥ १ ॥

अधुनाऽवगाहनाद्वारमाह—‘तेसिणं भंते!’ इत्यादि सुगमं, नवरं जघन्यपदोत्कृष्टपदयोस्तुत्यश्रुतावपि जघन्यपदादुत्कृष्टपदमधिकमवसातव्यम् ॥ संहननद्वारमाह—तेसिणमित्यादि, तेषां भदन्त! जीवानां शरीरकाणि किंसंहननानि प्रज्ञप्तानि?, संहननं नामास्थिनिचयरूपं, तच्च षोढा, तद्यथा—वज्ररूपभनाराचं ऋषभनाराचं नाराचमर्द्धनाराचं कीलिका छेदवर्त्ति च, तत्र वज्रं—कीलिका ऋषभः—परिवेष्टनपट्टः नाराचस्तूभयतो मर्कटबन्धः ततश्च द्वयोरश्वोरुभयतो मर्कटबन्धेन बद्धयोः पट्टाकृतिं गच्छता तृतीयेनास्था परिवेष्टितयोरुपरि तदस्थित्रयभेदि कीलिकाख्यं वज्रनामकमस्थि यत्र भवति तद्वज्ररूपभनाराचसञ्ज्ञं प्रथमं संहननं १, यत्पुनः कीलिकारहितं संहननं तत् ऋषभनाराचं द्वितीयं संहननं २, तथा यत्राश्वोरुमर्कटबन्ध एव केवलस्तन्नाराचसञ्ज्ञं तृतीयं संहननं ३, यत्र पुनरेकपार्श्वे मर्कटबन्धो द्वितीये च पार्श्वे कीलिका तदर्द्धनाराचं चतुर्थं संहननं ४, तथा यत्रास्थीनि कीलिकामात्रबद्धानि तत्कीलिकाख्यं पञ्चमं संहननं ५, तथा यत्रास्थीनि परस्परं छेदेन वर्त्तन्ते न कीलिकामात्रेणापि बन्धस्तत् षष्ठं छेदवर्त्ति, तच्च प्रायो मनुष्यादीनां नित्यं स्नेहाभ्यङ्गादिरूपां परिशीलनामपेक्षते ६, इत्थं षोढा संहननसम्भवे संशयः—तेषां शरीराणि किंसंहननानि प्रज्ञप्तानि? इति, भगवानाह—गौतम! छेदवर्त्तिसंहननानि प्रज्ञप्तानि, अयमत्राभिप्रायः—यद्यपि सूक्ष्मपृथिवीकायिकानामस्थ्यभावस्तथाऽप्यौदारिकशरीरिणामस्थ्यालोकेन संहनेन यः शक्तिविशेष उपजायते सोऽप्युपचारात्संहननमिति व्यवद्ध्यते, शक्तिविशेषश्चात्यन्तमल्पीयान् सूक्ष्मपृथिवीकायिकानामप्यस्त्यौदारिकशरीरित्वान्, जघन्यश्च शक्तिविशेषश्छेदवर्त्तिसंहननविषय इति तेषामपि छेदवर्त्तिसंहननमुक्तम् ॥ गतं संहननद्वारं, सम्प्रति संस्थानद्वारमाह—‘तेसिणं भंते!’ इत्यादि सुगमं, नवरं ‘मसूरगचंदसंठिया’ इति, मसूरकाख्यस्य—धान्यविशेषस्य यच्चन्द्राकृतिदलं स मसूरकचन्द्रस्तद्वदनुसंस्थितानि मसूरकचंद्रसंस्थितानि, अत्रायं भावार्थः—इह जीवानां षट् संस्थानानि, तानि च समचतुरस्रादीनि

वक्ष्यमाणलक्षणानि, तेपामाद्यानि पञ्च संस्थानानि मसूरचन्द्रकाकारे न संभवन्ति, तल्लक्षणायोगात्, तत इदं मसूरचन्द्रकाकारं संस्थानं
 हुण्डं प्रतिपत्तव्यं, सर्वत्रासंस्थितत्वरूपस्य तल्लक्षणस्य योगात्, जीवानां संस्थानान्तराभावाच्च, आह च मूलटीकाकारः—“संस्थानं म-
 सूरचन्द्रकसंस्थितमपि हुण्डं, सर्वत्रासंस्थितत्वेन तल्लक्षणयोगात्, जीवानां संस्थानान्तराभावाच्चे”ति ॥ गतं संस्थानद्वारमधुना कपाय-
 द्वारमाह—‘तेसिणं भंते !’ इत्यादि, तेषां भदन्त ! सूक्ष्मपृथ्वीकायिकानां कति कषायाः प्रज्ञप्ताः ?, तत्र कपाया नाम कष्यन्ते—हिंस्यन्ते
 परस्परमस्मिन् प्राणिन इति कपः—संसारस्तमयन्ते—गच्छन्त्येभिर्जन्तव इति कषायाः—क्रोधादयः परिणामविशेषाः, तथा चाह—‘गो-
 यमे’त्यादि सुगमं, नवरं क्रोधः—अप्रीतिपरिणामः मानो—गर्वपरिणामः माया—निकृतिरूपा लोभो—गार्ह्वलक्षणः, एते च क्रोधादयो-
 ऽमीपां मन्दपरिणामतयाऽनुपदर्शितवाह्यशरीरविकारा एवानाभोगतस्तथा वैचित्र्येण भवन्तः प्रतिपत्तव्याः ॥ गतं कपायद्वारं,
 सञ्ज्ञाद्वारमाह—‘तेसिणं’मित्यादि सुगमं, नवरं सञ्ज्ञानं सञ्ज्ञा, सा च द्विधा—ज्ञानरूपाऽनुभवरूपा च, तत्र ज्ञानरूपा मतिश्रुताव-
 धिमनःपर्यायकेवलभेदात्पञ्चप्रकारा, तत्र केवलसञ्ज्ञा क्षायिकी शेषास्तु क्षायोपशमिक्यः, अनुभवसञ्ज्ञा—स्वकृतासातवेदनीयादिकर्म-
 विपाकोदयसमुत्था, इह प्रयोजनमनुभवसञ्ज्ञया, ज्ञानसञ्ज्ञायास्तद्वारेण परिगृहीतत्वात्, तत्राहारसञ्ज्ञा नाम आहाराभिलाषः क्षुद्धे-
 दनीयप्रभवः खल्वात्मपरिणामविशेषः, एषा चासातवेदनीयोदयादुपजायते, ‘भयसञ्ज्ञा’ भयवेदनीयोदयजनितत्रासपरिणामरूपा, ‘परि-
 ग्रहसञ्ज्ञा’ लोभविपाकोदयसमुत्थमूर्छापरिणामरूपा, ‘मैथुनसञ्ज्ञा’ वेदोदयजनिता मैथुनाभिलाषः, एताश्चतस्रोऽपि मोहनीयोदयप्र-
 भवाः, एता अपि सूक्ष्मपृथ्वीकायिकानामव्यक्तरूपाः प्रतिपत्तव्याः ॥ गतं सञ्ज्ञाद्वारमधुना लेख्याद्वारमाह—‘तेसिणं’मित्यादि सुगमं,
 नवरं लिख्यति—श्लिष्यते आत्मा कर्मणा सहानयेति लेख्या—कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यादात्मनः शुभाशुभपरिणामः, उक्तं च—“कृष्णादि-

द्रव्यसाचिव्यात्परिणामो य आत्मनः । स्फटिकस्येव तत्रायं, लेश्याशब्दः प्रवर्तते ॥ १ ॥” सा च षोढा, तद्यथा—कृष्णलेश्या नील-
लेश्या कापोतलेश्या तेजोलेश्या पद्मलेश्या शुक्ललेश्या च, आसां च स्वरूपं जम्बूफलखादकपट्पुरुषदृष्टान्तेनैवावसातव्यम्—“पंथाओ
परिभट्टा छप्पुरिसा अडविमज्झयारंमि । जंबूतरुस्स हेट्ठा परोप्परं ते विचिंतेति ॥ १ ॥ निम्मूलखंधसाला गोच्छे पक्के य पडियस-
डियाइ । जह एएसिं भावा तह लेसाओवि नायव्वा ॥ २ ॥” अमीपां च सूक्ष्मपृथिवीकायिकानामतिसंक्षिप्तपरिणामत्वादेवेभ्यः सू-
क्ष्मेष्वनुत्पादाच्चाद्या एव तिस्रः कृष्णनीलकापोतरूपा लेश्याः, न शेषा इति ॥ गतं लेश्याद्वारमिदानीमिन्द्रियद्वारमाह—‘तेसिण’मि-
त्थादि, इन्द्रियं नाम ‘इदु परमैथये’ ‘उदितः’ इति नम्, इन्दनादिन्द्रः—आत्मा सर्वोपलब्धिरूपपरमैथर्ययोगात् तस्य लिङ्गं—चिह्नम-
विनाभावि इन्द्रियम्, ‘इन्द्रिय’मिति निपातनसूत्राद्रूपनिष्पत्तिः, तत्पञ्चधा, तद्यथा—श्रोत्रेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रियं जिह्वेन्द्रियं घ्राणेन्द्रियं
स्पर्शेन्द्रियं च, एकैकमपि द्विधा—द्रव्येन्द्रियं भावेन्द्रियं च, द्रव्येन्द्रियं द्विधा—निर्वृत्तिरूपमुपकरणरूपं च, तत्र निर्वृत्तिर्नाम प्रतिवि-
शिष्टः संस्थानविशेषः, साऽपि द्विधा—बाह्याऽभ्यन्तरा च, तत्र बाह्या कर्णपट्टिकादिरूपा, सा च विचित्रा न प्रतिनियतरूपतया निर्देष्टुं
शक्यते, तथाहि—मनुष्यस्य श्रोत्रे नेत्रयोरुभयपार्श्वतोभाविनी भुवावुपरितनश्रवणबन्धापेक्षया समे, वाजिनो नेत्रयोरुपरि तीक्ष्णे चाग्रभागे
इत्यादि, अभ्यन्तरा तु निर्बृत्तिः सर्वेषामप्येकरूपा, तामेवाधिकृत्य चामूनि सूत्राणि प्रावर्त्तिषत—“सोइदि ए णं भंते ! किंसंठाणसंठिए
पणत्ते ?, गोयमा ! कलंबुयासंठाणसंठिए पणत्ते, चर्विखदि ए णं भंते ! किंसंठाणसंठिए पणत्ते ?, गोयमा ! मसूरचंदसंठाणसंठिए पणत्ते,

‘१ पथः परिभट्टाः पट् पुरुषा अटवीमध्यभागे । जम्बूतरोरधस्तात् परस्परं ते विचिन्तयन्ति ॥ १ ॥ निर्मूलं स्कन्धं शाखां प्रशाखां गुच्छान् (छित्त्वा) पक्वानि
पतितशटितानि (भक्षयामः) । यथैतेषां भावास्तथा लेश्या अपि ज्ञातव्याः ॥ २ ॥

घाणिंदिणं भंते ! किं संठाणसंठिए पन्नत्ते, गोयमा ! अइमुत्तसंठाणसंठिए पन्नत्ते, जिण्णिंभदिणं भंते ! किं संठाणसंठिए पन्नत्ते ? गोयमा ! खुरप्पसंठाणसंठिए पन्नत्ते, फासिंदिणं भंते ! किं संठाणसंठिए पणत्ते ? गोयमा ! नाणासंठाणसंठिए पन्नत्ते ॥” इति, इह स्पर्शनेन्द्रियनिर्वृत्तेः प्रायो न बाह्याभ्यन्तरभेदः, तत्त्वार्थमूलटीकायामनभ्युपगमात्, उपकरणं नाम खड्गस्थानीयाया वाह्यनिर्वृत्तेर्या खड्गधारास्थानीया स्वच्छतरपुद्गलसमूहात्मिकाऽभ्यन्तरा निर्वृत्तिस्तस्याः शक्तिविशेषः, इदं चोपकरणरूपं द्रव्येन्द्रियमान्तरनिर्वृत्तेः कथञ्चिदर्थान्तरं, शक्तिशक्तिमतोः कथञ्चिद्वेदात्, कथञ्चिद्वेदश्च सत्यामपि तस्यामान्तरनिर्वृत्तौ द्रव्यादिनोपकरणस्योपघातसम्भवात्, तथाहि—सत्यामपि कदम्बपुष्पाद्याकृतिरूपायामान्तरायां निर्वृत्तौ महाकठोरतरघनगर्जितादिना शत्युपघाते सति न परिच्छेदुमीशते जन्तवः शब्दादिकमिति, भावेन्द्रियमपि द्विधा—लब्धिरुपयोगश्च, तत्र लब्धिः श्रोत्रेन्द्रियादिविषयस्तदावरणक्षयोपशमः, उपयोगः स्वस्वविषये लब्ध्यनुसारेणासनः परिच्छेदव्यापारः, तत्र यद्यपि द्रव्यरूपं भावरूपं चेत्थमिन्द्रियमनेकप्रकारं तथाऽपीह बाह्यनिर्वृत्तिरूपमिन्द्रियं पृष्ठमवगन्तव्यं, तदेवाधिकृत्य व्यवहारप्रवृत्तेः, तथाहि—बकुलादयः पञ्चेन्द्रिया इव भावेन्द्रियपञ्चकविज्ञानसमन्विता अनुमानतः प्रतीयन्ते तथाऽपि न ते पञ्चेन्द्रिया इति व्यवह्रियन्ते, बाह्येन्द्रियपञ्चकासम्भवात्, उक्तं च—“पञ्चेन्द्रिओ उ वज्जलो नरो व्व सव्वविओवलंभाओ । तहवि न भण्णइ पंघिदिउ त्ति वज्जिदियाभावा ॥ १ ॥” ततो द्रव्येन्द्रियमधिकृत्य निर्वचनसूत्रमाह—‘गोयमे’त्यादि सुगमम् ॥ गतमिन्द्रियद्वारमधुना समुद्घातद्वारं, तत्र समुद्घाताः सप्त, तथा—वेदनासमुद्घातः १ कषायसमुद्घातः २ मारणसमुद्घातः ३ वैक्रियसमुद्घातः ४ तैजससमुद्घातः ५ आहारकसमुद्घातः ६ केवलिसमुद्घातश्च ७, तत्र वेदनायाः समुद्घातो वेदनासमुद्घातः,

स चासातवेदनीयकर्माश्रयः १, कपायेण—कपायोदयेन समुद्घातः कषायसमुद्घातः, स च कपायचारित्रमोहनीयकर्माश्रयः २, मरणे भवो मारणः, स चासौ समुद्घातश्च मारणसमुद्घातः ३, वैक्रिये प्रारभ्यमाणे समुद्घातो वैक्रियसमुद्घातः, स च वैक्रियशरीरनामकर्माश्रयः ४, (तैजसेन हेतुभूतेन समुद्घातस्तैजससमुद्घातः तैजसशरीरनामकर्माश्रयः) ५, आहारके प्रारभ्यमाणे समुद्घात आहारकसमुद्घातः, स चाहारकशरीरनामकर्माश्रयः ६, केवलानि अन्तर्मुहूर्तभाविपरमपदे समुद्घातः केवलिसमुद्घातः ७ । अथ समुद्घात इति कः शब्दार्थः?, उच्यते—समिति—एकीभावे उत्—प्राबल्ये एकीभावेन घातः समुद्घातः, केन सह एकीभावगमनम्? इति चेद्, उच्यते, अर्थोद्देनादिभिः, तथाहि—यदा आत्मा वेदनादिसमुद्घातगतो भवति तदा वेदनाद्यनुभवज्ञानपरिणत एव भवति नान्यज्ञानपरिणतः, प्राबल्येन घातः कथम्? इति चेद्, उच्यते, इह वेदनादिसमुद्घातपरिणतो बहून् वेदनीयादिकर्मपुद्गलान् कालान्तरानुभवयोग्यानुदीरणाकरणेनाकृष्योदयावलिकायां प्रक्षिप्यानुभूयानुभूय निर्जेरयति, आत्मप्रदेशेभ्यः शातयतीति भावः, तत्र वेदनासमुद्घातगत आत्मा वेदनीयकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, तथाहि—वेदनाकरालितो जीवः स्वप्रदेशाननन्तानन्तकर्मपरमाणुवेष्टितान् शरीराद्बहिरपि विक्षिपति, तैश्च प्रदेशैर्वेदनजनघनादिरन्ध्राणि कर्णस्कन्धाद्यन्तरालानि चापूर्यायामतो विस्तरतश्च शरीरमात्रं क्षेत्रमभिव्याप्यान्तर्मुहूर्तं यावदवतिष्ठते, तस्मिन्त्रान्तर्मुहूर्ते प्रभूतासातवेदनीयकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, कपायसमुद्घातसमुद्धतः कपायाख्यचारित्रमोहनीयकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, तथाहि—कपायोदयसमाकुलो जीवः स्वप्रदेशान् बहिर्विक्षिप्य तैर्वेदनोदरादिरन्ध्राणि कर्णस्कन्धाद्यन्तरालानि चापूर्यायामविस्तराभ्यां देहमात्रं क्षेत्रमभिव्याप्य वर्त्तते, तथाभूतश्च प्रभूतकषायकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, एवं मरणसमुद्घातगत आयुःकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, वैक्रियसमुद्घातगतः पुनर्जीवः स्वप्रदेशान् शरीराद्बहिर्निष्काश्य शरीरवि-

ल्कम्भवाहल्यमानमायामतः सल्लयेययोजनप्रमाणं दण्डं निस्तृजति, निस्तृज्य च यथास्थूलान् वैक्रियशरीरनामकर्मपुद्गलान् प्राग्वद्धान्
 शातयति, तथा चोक्तम्—“वेडन्विव्यसमुग्धाए णं समोदणइ २ ता संखिजाइं जोयणाइं दंडं निसिरइ, निसिरित्ता अहावायरे पुग्गले
 परिसाडेइ ” इति, तैजसाहारकसमुद्घातौ वैक्रियसमुद्घातनदवसातव्यौ, केवलं तैजससमुद्घातगततैजसशरीरनामकर्मपुद्गलपरिशातं
 करोति, आहारकसमुद्घातगत आहारकशरीरनामकर्मपुद्गलपरिशातं करोति, केवलिसमुद्घातसमुद्घातस्तु केवली सदसद्वेदनीयशुभाशुभना-
 मोचनीचैर्गोत्रकर्मपुद्गलपरिशातं (करोति), केवलिसमुद्घातवर्जोः शेषाः पडपि समुद्घाताः प्रत्येकमान्तर्मोहूर्त्तिकाः, केवलिसमुद्घातः पुन-
 रष्टसामयिकः, उक्तं च प्रज्ञापनायाम्—“वेयणासमुग्धाए णं कइसमइए पणत्ते ?, गोयमा ! असंखेजसमइए अंतमुहुत्ते, एवं जाव आहार-
 गसमुग्धाए ॥ केवलिसमुग्धाए णं भंते ! कइसमइए पणत्ते ?, गोयमा ! अट्टसमइए पणत्ते ॥” इति, तदेवमेकसमुद्घातसम्भवे सूक्ष्म-
 पृथिवीकायिकानां तान् पृच्छति—‘तेसिणं भंते’ इत्यादि सुगमं, नवरं वैक्रियाहारकतैजसकेवलिसमुद्घाताभावो वैक्रियादिलब्धभावात् ॥
 गतं समुद्घातद्वारं, सम्प्रति सञ्ज्ञिद्वारमाह—‘ते णं भंते’ इत्यादि, ‘ते’ सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! किं स-
 ज्ञिज्ञानोऽसञ्ज्ञिनो वा ?, सञ्ज्ञानं सञ्ज्ञा—भूतभगद्भावविभावस्वभावपर्यालोचनं सा विद्यते येषां ते सञ्ज्ञिनः—विशिष्टसारणादिरूपमनो-
 विज्ञानभाज इत्यर्थः, यथोक्तमनोविज्ञानविकला असञ्ज्ञिनः ?, अत्र भगवान्निर्वचनमाह—गौतम ! नो सञ्ज्ञिनः, किन्त्वसञ्ज्ञिनः, वि-
 शिष्टमनोलब्धभावात्, हेतुवादोपदेशेनापि न सञ्ज्ञिनः, अभिसंधारणपूर्विकायाः करणशक्तेरभानात्, इहासञ्ज्ञिन इत्येव सिद्धे नो
 सञ्ज्ञिन इति प्रतिषेधः प्रतिषेधप्रधानो विधिर्यमिति ज्ञापनार्थः, प्रतिपाद्यस्य प्रकृतिसावगलादिति । गतं सञ्ज्ञिद्वारं, वेदनाद्वारमाह
 —‘ते णं भंते !’ इत्यादि ॥ ‘इत्थिन्वेयगा’ इति स्त्रियाः वेदो येषां ते स्त्रीनेदकाः, एवं पुरुषवेदका नपुंसकवेदका इत्यपि भानवीयं, तत्र

स्त्रियाः पुंस्यभिलाषः स्त्रीवेदः, पुंसः स्त्रियामभिलाषः पुंवेदः, उभयोरप्यभिलाषो नपुंसकवेदः, भगवानाह—गौतम ! न स्त्रीवेदका न
 पुरुषवेदकाः, नपुंसकवेदकाः संमूर्च्छिमत्वात्, 'नारकसंमूर्च्छिमा नपुंसका' इति भगवद्वचनम् ॥ पर्याप्तिद्वारमाह—“तेसि णं भंते”
 इत्यादि, सुगमं, पर्याप्तिप्रतिपक्षा अपर्याप्तिस्तरूपणार्थमाह—“तेसि णं भंते !” इत्यादि पाठसिद्धं, नवरं चतस्रोऽप्यपर्योप्तयः करणापेक्षया
 द्रष्टव्याः, लब्ध्यपेक्षया त्वेकैव प्राणापानापर्याप्तिः, यस्मादेवमागमः—इह लब्ध्यपर्याप्तका अपि नियमादाहारशरीरेन्द्रियपर्याप्तिपरिसमा-
 प्तावेव त्रियन्ते नार्वाक्, यत आगामिभवयुर्बद्धा त्रियन्ते सर्व एव देहिनः, तच्चाहारशरीरेन्द्रियपर्याप्तानामेव बन्धमायातीति ॥ स-
 म्प्रति दृष्टिद्वारमाह—“ते णं भंते !” इत्यादि सुगमं, नवरं सम्यग्—अविपरीता दृष्टिः—जिनप्रणीतवस्तुतत्त्वप्रतिपत्तिर्येषां ते सम्यग्दृष्टयः,
 मिथ्या—विपर्यस्ता दृष्टिर्येषां भक्षितहृत्पूरपुरुषस्य सिते पीतप्रतिपत्तिवत् मिथ्यादृष्टयः, एकान्तसम्यग्रूपमिथ्यारूपप्रतिपत्तिविकलाः स-
 म्यग्मिथ्यादृष्टयः, निर्वचनसूत्रं—“गोयमे”त्यादि, सुगमं, नवरं सम्यग्दृष्टित्वप्रतिषेधः सासादनसम्यक्त्वस्यापि तेपामसम्भवात्, सासा-
 दनसम्यक्त्वतां तन्मध्ये उत्पादाभावात्, ते ह्यतिसंछिष्टपरिणामाः, सास्वादनसम्यक्त्वपरिणामस्तु मनाक् शुभ इति तन्मध्ये सासा-
 दनसम्यक्त्ववतामुत्पादाभावः, अत एव सदा संछिष्टपरिणामत्वात्तेषां सम्यग्मिथ्यादृष्टित्वपरिणामोऽपि न भवति, नापि सम्यग्मिथ्या-
 दृष्टिः सन् तन्मध्ये उत्पद्यते, “न सम्ममिच्छो कुणइ कालं” इति वचनात् ॥ गतं दृष्टिद्वारमधुना दर्शनद्वारमाह—दर्शनं नाम सामा-
 न्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यावबोधः, तच्चतुर्धा, तद्यथा—चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनं केवलदर्शनं च, तत्र सामान्यविशेषात्मके
 वस्तुनि चक्षुषा दर्शनं—रूपसामान्यपरिच्छेदश्चक्षुर्दर्शनम्, अचक्षुषा—चक्षुर्वर्जेशेपेन्द्रियमनोभिर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनम्, अवधिरेव दर्शनं—
 रूपिसामान्यग्रहणमवधिदर्शनं, केवलमेव दर्शनं—सकलजगद्भाविवस्तुसामान्यपरिच्छित्तिरूपं केवलदर्शनं, तत्र किमेपां दर्शनमिति

अणोगाढाई आहारेंति, जाइं भंते ! ओगाढाई आहारेंति ताइं किं अणंतरोगाढाई आहारेंति परंपरोगाढाई आहारेंति ?, गोयमा ! अणूइंपि अणंतरोगाढाई आहारेंति नो परंपरोगाढाई आहारेंति, ताइं भंते ! किं अणूइं आहारेंति वायराइं आहारेंति ?, गोयमा ! अणूइंपि आहारेंति वायराइंपि आहारेंति, जाइं भंते ! अणूइं आहारेंति ताइं भंते ! किं उडुं आहारेंति अहेवि आहारेंति आहारेंति आहारेंति आहारेंति आहारेंति आहारेंति आहारेंति आहारेंति मज्जेवि आहारेंति मज्जेवि आहारेंति पज्जवसाणे(वि)आहा- गोयमा ! उडुंपि आहारेंति अहेवि आहारेंति आहारेंति, जाइं भंते ! उडुंपि आहारेंति आहारेंति आहारेंति आहारेंति आहारेंति आहारेंति आहारेंति आहारेंति ताइं किं सविसए आहारेंति ?, गोयमा ! सविसए ताइं किं आइं आहारेंति मज्जे आहारेंति पज्जवसाणे आहारेंति ?, गोयमा ! आइंपि आहारेंति आहारेंति आहारेंति आहारेंति आहारेंति आहारेंति आहारेंति आहारेंति ताइं किं अणुपुण्वि आहारेंति आहारेंति आहारेंति, जाइं भंते ! सविसए आहारेंति ताइं किं अणुपुण्वि आहारेंति आहारेंति चउदिसिं आहारेंति आणुपुण्वि आहारेंति नो अणुपुण्वि आहारेंति, जाइं भंते ! आणुपुण्वि आहारेंति ताइं किं तिदिसिं आहारेंति चउदिसिं (सिय)पंचदिसि- पंचदिसिं आहारेंति छदिसिं आहारेंति ?, गोयमा ! निव्वायाणं छदिसिं, वायाणं पउग सिय तिदिसिं सिय चउदिसिं (सिय)पंचदिसिं तिष्ठन्ति मिति ॥” अस्य व्याख्या—“जाइं भावतो वणमंताइं” इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह-गौतम ! ‘ठाणमगगणं पउजे’ति तिष्ठन्ति विशेषा अस्मिन्निति स्थानं—सामान्यमेकवर्णं द्विवर्णं त्रिवर्णमित्यादिरूपं तस्य मार्गेणम्—अन्वेषणं तत्प्रतीत्य, सामान्यचिन्तामाश्रित्येति भावार्थः, एकवर्णान्यपि द्विवर्णान्यपीत्यादि सुगमं, नवरं तेगमनन्तप्रदेशिकानां रहस्यानामेकवर्णत्वं द्विवर्णत्वमित्यादि व्यवहारनयमता- पेक्षया, निश्चयनयमतापेक्षया लनन्तप्रदेशिकरहस्योऽल्पीयानपि पञ्चवर्ण एव प्रतिपत्तव्यः, ‘विज्ञानमगगणं पउजे’त्यादि यावद् [विधानं—विशेषः,] त्रिविक्रम्—इतरव्यवच्छिन्नं धानं—वोपणं स्वरूपस्य यत्तत्प्रतीत्य सामान्यचिन्तामाश्रित्येति शेषः, कुञ्जो नील इत्यादि प्रति-

नियतो वर्णविशेष इतियावत्, तस्य मार्गेणं तत्प्रतीत्या कालवर्णोन्यप्याहारयन्तीत्यादि सुगमं, नवरमेतदपि व्यवहारतः प्रतिपत्तव्यं, नि-
श्चयतः पुनरवश्यं तानि पञ्चवर्णोन्येव ॥ 'जाइं वणतो कालवण्णाइं' इत्यादि सुगमं यावदनन्तगुणसुक्किलाइंपि आहारयन्ति, एवं
गन्धरसस्पर्शविषयाण्यपि सूत्राणि भावनीयानि ॥ 'जाइं भंते ! अणंतगुणलुक्खाइं' इत्यादि, यानि भदन्त ! अनन्तगुणरूक्षाणि, उपल-
क्षणमेतत्—एकगुणकालादीन्यप्याहारयन्ति तानि स्पृष्टानि—आत्मप्रदेशस्पर्शविषयाण्याहारयन्ति उतास्पृष्टानि ?, भगवानाह—स्पृष्टानि
नो अस्पृष्टानि, तत्रात्मप्रदेशैः संस्पर्शनमात्मप्रदेशावगाढक्षेत्राद्बहिरपि संभवति ततः प्रश्नयति—'जाइं भंते' इत्यादि, यानि भदन्त !
स्पृष्टान्याहारयन्ति तानि किमवगाढानि—आत्मप्रदेशैः सैहक्षेत्रावस्थायीनि उत्तानवगाढानि—आत्मप्रदेशावगाढक्षेत्राद्बहिरवस्थितानि ?,
भगवानाह—गौतम ! अवगाढान्याहारयन्ति नानवगाढानि । यानि भदन्त ! अवगाढान्याहारयन्ति तानि किमनन्तरावगाढानि ?, कि-
मुक्तं भवति ?—येष्वालसप्रदेशेषु यान्यव्यवधानेनावगाढानि तैरालसप्रदेशैस्तान्येवाहारयन्ति उत परम्परावगाढानि—एकद्वित्राद्यात्मप्रदेशै-
र्व्यवहितानि ?, भगवानाह—गौतम ! अनन्तरावगाढानि न परम्परावगाढानि । यानि भदन्त ! अनन्तरावगाढान्याहारयन्ति तानि
भदन्त ! अनन्तप्रादेशिकानि द्रव्याणि किमनूनि—स्तोकान्याहारयन्ति उत बादराणि—प्रभूतप्रदेशोपचितानि ?, भगवानाह—अणून्यप्या-
हारयन्ति बादराण्यप्याहारयन्ति, इहाणुत्वबादरत्वे तेपमेवाहारयोग्यानां स्कन्धानां प्रदेशस्तोकत्वबाहुल्यापेक्षया प्रज्ञापनामूलटीका-
कारेणापि व्याख्याते इत्यस्माभिरपि तथैवाभिहिते । यानि भदन्त ! अणून्यपि आहारयन्ति तानि किमूर्ध्वप्रदेशस्थितान्याहारयन्ति अ-
धस्तिर्यग्वा ?, इहोर्ध्वोर्ध्वस्तिर्यक्त्वं यावति क्षेत्रे सूक्ष्मपृथिवीकायिकोऽवगाढस्तावत्येव क्षेत्रे तदपेक्षया परिभावनीयं, भगवानाह—ऊर्ध्वम-
प्याहारयन्ति—ऊर्ध्वप्रदेशावगाढान्यप्याहारयन्ति, एवमधोऽपि तिर्यगपि । यानि भदन्त ! ऊर्ध्वमप्याहारयन्ति अधोऽप्याहारयन्ति तिर्य-

गत्याहारयन्ति तानि किमादावाहारयन्ति मध्ये आहारयन्ति पर्यवसाने आहारयन्ति ? अथमत्राभिप्रायः—सूक्ष्मपृथिवीकायिका ह्यन-
कालस्यान्तर्मुहूर्ते प्रमाणस्यादौ—किमुपभोगोचितस्य कालस्यान्तर्मुहूर्ते प्रमाणस्यादौ—
ततः संशयः—पर्यवसानसमये? भगवानाह—गौतम! आदावपि मध्येऽपि
प्रथमसमये आहारयन्ति उत मध्ये—मध्यसमयेषु आहोश्चित् पर्यवसाने—पर्यवसानसमये? भगवानाह—गौतम! यानि भदन्त!
न्तप्रादेशिकानि द्रव्याण्यन्तर्मुहूर्ते कालं यावदुपभोगोचितानि गृह्णन्ति, ततः संशयः—किमुपभोगोचितस्य कालस्यान्तर्मुहूर्ते प्रमाणस्यादौ—
प्रथमसमये आहारयन्ति, किमुक्तं भवति?—उपभोगोचितकालस्यान्तर्मुहूर्ते प्रमाणस्यादिमध्यावसानसमयेऽप्याहारयन्तीति । यानि भदन्त!
पर्यवसानेऽप्याहारयन्ति, किमुक्तं भवति! किं स्वविषयाणि—स्वोचिताहारयोग्यान्याहारयन्ति उता विषयानि—स्वोचिता-
आदावपि मध्येऽपि पर्यवसानेऽप्याहारयन्ति नो अपि विषयाणि । यानि भदन्त! स्वविषयाण्याहारयन्ति नो अपि विषयाणि । यानि भदन्त! अनुपूर्व्या,
हारयोग्यान्याहारयन्ति?, भगवानाह—गौतम! स्वविषयाण्याहारयन्ति नो अपि विषयाणि । यानि भदन्त! अनुपूर्व्या,
भदन्त! किमानुपूर्व्याऽहारयन्ति अनानुपूर्व्या?, अनुपूर्वी नाम यथाऽऽसन्नं, तद्धिपरीताऽनानुपूर्वी, भगवानाह—गौतम! अनुपूर्व्या,
सूत्रे द्वितीया तृतीयार्थे वेदितव्या प्राकृतत्वात्, यथाऽऽचाराद्दे “अगणि पुट्टा” इत्यत्र, आहारयन्ति, नो अनानुपूर्व्या ऊर्ध्वमधस्तिर्यग्वा,
यथाऽऽसन्नं नातिक्रम्याहारयन्तीति भावः । यानि भदन्त! अनुपूर्व्याऽहारयन्ति तानि भदन्त! किं ‘तिदिस’ ति तिस्रो दिशः समा-
हृताभिद्विक्त्वस्मिन् व्यवस्थितान्याहारयन्ति चतुर्दिशि पञ्चदिशि षड्दिशि वा, इह लोकनिष्फुटपर्यन्ते जवन्यपेदेऽपि [जीवान्गाहक्षेत्रं]-
त्रिदिव्यवस्थितमेव प्राप्यते न द्विदिव्यवस्थितमेकदिव्यवस्थितं वा, अतस्त्रिदियारभ्य प्रश्नः कुतः, भगवानाह—गौतम! ‘निवयावाणं
छद्विसि’मित्यादि, व्याघातो नामालोकान्तरे प्रतिस्पर्शनं व्यापातस्वाभावो निर्व्यानांतं शब्दप्रसादान्न्ययं पूर्वपदार्षे नित्यमव्ययीभाव’
इत्यव्ययीभावः ‘तेन वा तृतीयाया’ इति विकल्पेनाम्भागनिधानात् पक्षेऽद्याप्नुमानः, नियमाद्—अनश्यंतगा षड्दिशि व्यनक्षितानि,
पङ्क्त्यो दिग्भ्य आगतानीति भावः, द्रव्याण्यहासारयन्ति, व्यापातं पुनः प्रतीत्य लोकोक्तिरुदाहरो स्यात्तद्विचित्रिदिशि—तिसृभ्यो दिग्भ्य

आगतानि, कदाचित् चतसृभ्यः कदाचित्पञ्चभ्यः, काऽत्र भावना ? इति चेदुच्यते—इह लोकनिष्कृते पर्यन्तेऽधस्यप्रतराग्नेयकोणावस्थितो यदा सूक्ष्मपृथिवीकायिको वर्त्तते तदा तस्याधस्तादलोकेन व्याप्तत्वात् अधोदिकपुद्गलाभावः आग्नेयकोणावस्थितत्वात् पूर्वदिकपुद्गलाभावो दक्षिणदिकपुद्गलाभावश्च, एवमधःपूर्वदक्षिणरूपाणां तिसृणां दिशामलोकेन व्यापनात् ता अपास्य या परिशिष्टा ऊर्ध्वोऽपरोत्तरा च दिगव्याहता वर्त्तते तत आगतान् पुद्गलानाहारयन्ति, यदा पुनः स एव पृथिवीकायिकः पश्चिमां दिशमनुसृत्य वर्त्तते तदा पूर्वा दिगभ्यधिका जाता, द्वे च दिशौ दक्षिणाधस्यरूपे अलोकेन व्याहते इति स चतुर्दिगागतान् पुद्गलानाहारयति, यदा पुनरूर्ध्वं द्वितीयादिप्रतरगतपश्चिमदिशमवलम्ब्य तिष्ठति तदाऽधस्यापि दिगभ्यधिका लभ्यते, केवला दक्षिणैवैका पर्यन्तवर्त्तिनी अलोकेन व्याहतेति पञ्चदिगागतान् पुद्गलानाहारयति । ‘वर्णतो’ इत्यादि वर्णतः कालनीललोहितहारिद्रशुक्लानि, गन्धतः सुरभिगन्धानि दुरभिगन्धानि वा, रसतस्तिक्तानि यावन्मधुराणि, स्पर्शतः कर्कशानि यावद्रक्षाणि, तथा तेपामाहार्यमाणानां पुद्गलानां ‘पुराणान्’ अग्रेतनान् वर्णगुणान् गन्धगुणान् रसगुणान् स्पर्शगुणान् ‘विपरिणामइत्ता परिपालइत्ता परिविद्धंसइत्ता’ एतानि चत्वार्यपि पदान्येकार्थिकानि विनाशार्थप्रतिपादकानि नानादेशजविनेयानुग्रहार्थमुपात्तानि, विनाशः किमित्याह—अन्यान् अपूर्वान् वर्णगुणान् गन्धगुणान् रसगुणान् स्पर्शगुणान् उत्पाद्यात्सशरीरक्षेत्रावगाढान् पुद्गलान् ‘सव्वप्पणयाए’ सर्वासना—सर्वेरेवात्सप्रदेशैराहारमाहाररूपान् पुद्गलानाहारयन्ति ॥ गतमाहारद्वारं, साम्प्रतमुपपातद्वारमाह—‘ते णं भंते’ इत्यादि, ते भदन्त ! सूक्ष्मपृथिवीकायिका जीवाः ‘कुतः’ केभ्यो जीवेभ्य उद्भूत्योत्पद्यन्ते ?, किं नैरयिकेभ्यः ? इत्यादि प्रतीतं, भगवानाह—गौतम ! नो नैरयिकेभ्य इत्यादि पाठसिद्धं, नवरं देवनैरयिकेभ्य उत्पादप्रतिपेधो देवनैरयिकाणां तथाभवस्वभावतया तन्मध्ये उत्पादासम्भवात्, ‘जहा वक्कंतीए’ इति, यथा प्रज्ञापनायां व्युत्क्रान्तिपदे तथा

वक्तव्यं, तच्चैवम्—तिर्यग्योनेभ्योऽप्युत्पादः पर्याप्तेभ्योऽपर्याप्तेभ्यो वा केवलमसत्तावर्पायुष्कवर्जितेभ्यः, मनुष्येभ्योऽप्यकर्मभूमिजान्तर-
द्वीपजासङ्घातवर्पायुष्ककर्मभूमिजव्यतिरिक्तेभ्यः पर्याप्तेभ्योऽपर्याप्तेभ्यो वेति ॥ गतमुपपातद्वारमधुना स्थितिद्वारमाह—‘तेसि णं भंते !’
इत्यादि सुगमं, नवरं जघन्यपदादुत्कृष्टपदमधिकमवसेयम् ॥ गतं स्थितिद्वारमधुना समुद्घातमधिकृत्य मरणं विचिन्तयिषुरिदमाह—‘ते
णं भंते जीवा’ इत्यादि सुगमम्, उभयथाऽपि मरणसम्भवात् ॥ च्यवनद्वारमाह—‘ते णं भंते जीवा’ इत्यादि, ‘ते’ सूक्ष्मपृथ्वीका-
यिका भदन्त ! जीवा अनन्तरमुद्गुला सूक्ष्मपृथिवीकायिकभवादानन्तर्येणोद्भूतेति भावः क्व गच्छन्ति ?—कोत्पद्यन्ते ?, एतेनात्मनो
गमनधर्मकता पर्यायान्तरमधिकृत्योत्पत्तिधर्मकता च प्रतिपादिता, तेन ये सर्वगतमनुत्पत्तिधर्मकं चालानं प्रतिपन्नास्ते निरस्ता द्रष्टव्याः,
तथारूपे सत्तात्मनि यथोक्तप्रश्नार्थासम्भवात्, ‘किं नेरइणसु गच्छन्ति’ ? इत्यादि सुप्रतीतं, भगवानाह—‘नो नेरइणसु गच्छन्ति’
इत्यादि पाठसिद्धं—‘जहा वक्कंतीए’ इति, यथा प्रज्ञापनायां व्युत्क्रान्तिपदे च्यवनगुक्तं तथाऽऽज्ञापि वक्तव्यं, तत्रोत्पादवद् भावनीय-
मिति ॥ गतं च्यवनद्वारमधुना गत्यागतिद्वारमाह—‘ते णं भंते जीवा’ इत्यादि, ते भदन्त ! जीवाः ‘कतिगतिकाः ?’ कति गतयो येषां
ते कतिगतिकाः, ‘कत्यागतिकाः ?’ कतिभ्यो गतिभ्य आगतियेणां ते कत्यागतिकाः, भगवानाह—गौतम ! द्वागगतिका नरकगतेर्देवगतेश्च
सूक्ष्मेपूर्वादाभावात्, द्विगतिका नरकगतौ देवगतौ च तत उद्भूतानामुत्पादाभावात्, ‘परीत्ता’ प्रत्येकगरीरिणः, असत्तेया असत्तेय-
लोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् प्रशस्ता मया शेषैश्च तीर्थरुद्धिः, अनेन सर्वतीर्थकुतामनिसंवादित्वचनतामाह, हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !
‘से चं सुहुमपुढविफाइया’ त गते सूक्ष्मपृथिवीकायिका उक्ताः ॥ उक्ताः सूक्ष्मपृथिवीकायिकाः, अधुना वाइरपृथिवीकायिकान-
भिधित्सुराह—

से किं तं वायरपुढविक्काइया ?, २ डुविहा पणत्ता, तंजहा-सपहवायरपुढविक्काइया य खरबायर-
पुढविक्काइया य (सू० १४ ॥

‘से किं तं’ मित्यादि, अथ के ते बादरपृथिवीकायिकाः ?, सूरिराह-बादरपृथिवीकायिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-ऋक्षणबादरपृ-
थिवीकायिकाश्च खरबादरपृथिवीकायिकाश्च-ऋक्षणा नाम चूर्णितलोष्टकल्पा मृदुपृथ्वी । तदात्मका जीवा अप्युपचारतः ऋक्षणाः ते च
ते बादरपृथिवीकायिकाश्च ऋक्षणबादरपृथिवीकायिकाः, अथवा ऋक्षणा चासौ बादरपृथिवी च सा कायः-शरीरं येषां ते ऋ-
क्षणबादरपृथ्वीकायाः त एव स्वार्थिकैकप्रत्ययविधानात् ऋक्षणबादरपृथिवीकायिकाः, खरा नाम पृथिवी सङ्घतविशेषं काठिन्यविशेषं
वाऽऽपन्ना तदात्मका जीवा अपि खराः ते च ते बादरपृथिवीकायिकाश्च खरबादरपृथिवीकायिकाः, अथवा पूर्ववत्प्रकारान्तरेण स-
मासः, चशब्दौ स्वगतानेकभेदसूचकौ ॥

से किं तं सपहवायरपुढविक्काइया ?, २ सत्तविहा पणत्ता, तंजहा-कण्हमत्तिया, भेओ जहा
पणवणाए जाव ते समासतो डुविहा पणत्ता, तंजहा-पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य । तेसि णं
भंते ! जीवाणं कति सरीरगा पणत्ता ? गोयमा ! तओ सरीरगा पं०, तंजहा-ओरालिए तेयए
कम्मए, तं चेव सब्बं नवरं चत्तारि लेसाओ, अवसेसं जहा सुहुमपुढविक्काइयाणं आहारो जाव
णियमा छद्दिसि, उववातो तिरिक्खजोणियमणुस्सदेवेहिंतो, देवेहिं जाव सोधम्मसाणेहिंतो,
ठिती जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साइं । ते णं भंते ! जीवा मारणंतियसमु-

पणत्ता, तंजहा—पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य, तत्थ णं जे ते अपज्जत्तगा ते णं असंपन्ना, तत्थ णं जे ते पज्जत्तगा एएसिणं वण्णादेसेणं
 गंधाएसेणं रसाएसेणं फासाएसेणं सहस्सगसो विहाणाइं संखिज्जाइं जोणिप्पमुहसयसहस्साइं पज्जत्तगनिस्साए अपज्जत्तगा वक्कमंति,
 जत्थ एगो तत्थ नियमा असंखेज्जा” इति, अस्स व्याख्या—कृष्णमृत्तिका—कृष्णमृत्तिकारूपा, एवं नीललोहितहारिद्रशुक्लभेदा अपि
 वाच्याः, पाण्डुमृत्तिका नाम देशविशेषे या धूलिरूपा सती पाण्डू इति प्रसिद्धा तदासका जीवा अप्यभेदोपचारात्पाण्डुमृत्तिकेत्युक्ताः,
 ‘पणगमत्तिया’ इति नद्यादिपूरप्ताविते देशे नद्यादि पूरेऽपगते यो भूमौ ऋक्षमृदुरूपो जलमलोऽपरपर्यायपङ्कः स पनकमृत्तिका त-
 दासका जीवा अप्यभेदोपचारात्पनकमृत्तिकाः, सेत्तमित्यादिनिगमनं सुगमम् ॥ ‘से किं त’मित्यादि ॥ अथ के ते खरबादरपृथिवी-
 कायिकाः?, सूरिराह—खरबादरपृथिवीकायिका अनेकविधाः प्रज्ञप्ताः, चत्वारिंशद्भेदा मुख्यतः प्रज्ञप्ता इत्यर्थः, तानेव चत्वारिंशद्भेदा-
 नाह, तंजहा—‘पुढवी’त्यादिगाथाचतुष्टयम् । पृथिवीति ‘भामा सत्यभामावत्’ शुद्धपृथिवी नदीतटभित्त्यादिरूपा १, चशब्द उत्त-
 रापेक्षया समुच्चये, शर्करा—लघूपलशकलरूपा २, बालुका—सिकता ३, उपलः—दङ्काद्युपकरणपरिकर्मणायोग्यः पाषाणः ४, शिला—
 घटनयोग्या देवकुलपीठाद्युपयोगी महान् पाषाणविशेषः ५, लवणं—सामुद्रादि ६, ऊषो यद्वशादूर्परं क्षेत्रम् ७, अयस्ताम्रत्रपुसीसक-
 रूप्यसुवर्णानि—प्रतीतानि १३, वज्रो—हीरकः १४, हरितालहिङ्गुलमनःशिलाः प्रतीताः १७, सासगं—पारदः १८, अञ्जनं सौवीरा-
 ञ्जनादि १९, प्रवालं—विद्रुमः २०, अभ्रपटलं—प्रसिद्धम् २१, अभ्रबालुका—अभ्रपटलमिश्रा बालुका २२, ‘बायरकाए’ इति बादर-
 पृथिवीकायेऽस्मी भेदा इति शेषः, ‘मणिविहाणा’ इति चशब्दस्य गम्यमानत्वात् मणिविधानानि च—मणिभेदाश्च बादरपृथिवीकायभे-
 दत्वेन ज्ञातव्याः, तान्येव मणिविधानानि दर्शयति—‘गोमेज्जए य’ इत्यादि, गोमेज्जकः २३, ‘चः’ समुच्चये, रुचकः २४ अङ्कः २५

स्फटिकः २६ 'चः' पूर्ववत्, लोहिताक्षः २७ मरकतः २८ मसारगलः २९ भुजमोचकः ३० इन्द्रनीलश्च ३१ चन्दनः ३२ नैरिकः
 ३३ हंसगर्भः ३४ पुलकः ३५ सौगन्धिकश्च ३६ चन्द्रप्रभः ३७ वैडूर्यः ३८ जलकान्तः ३९ सूर्यकान्तश्च ४०, तदेवमाद्या गा-
 थया पृथिव्यादयश्चतुर्दश भेदा उक्ताः द्वितीयगाथयाऽष्टौ हरितालादयः तृतीयगाथया गोभेजकादयो दश तुर्यगाथयाऽष्टाविति, स-
 र्वसङ्ख्या चत्वारिंशत्, 'जे यावणो तहप्पगारा' इति येऽपि चान्ये तथाप्रकारा मणिभेदाः—पद्मरागादयस्तेऽपि खरवादरपृथिवीका-
 यिकलेन वेदितव्याः । 'ते समासतो' इत्यादि, ते वादरपृथिवीकायिकाः 'समासतः' सङ्क्षेपेण द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पर्याप्तका
 अपर्याप्तकाश्च, तत्र येऽपर्याप्तकास्ते स्वयोग्याः पर्याप्तीः साकल्येनासंप्राप्ताः अथवाऽसंप्राप्ता इति विशिष्टान् वर्णादीननुपगताः, तथाहि
 —वर्णादिभेदविवक्षायां भेदे न शक्यन्ते कृष्णादिना भेदेन व्यपदेशं, किं कारणमिति—चेद्, उच्यते, इह शरीरादिपर्याप्तिसिषु परिपूर्णसु
 सतीषु वादराणां वर्णादिभेदः संप्रकटो भवति नापरिपूर्णसु, ते चापर्याप्ता उच्छ्वासपर्याप्त्या अपर्याप्ता एव श्रियन्ते, ततो न स्पष्टो व-
 र्णादिनिभाग इत्यसंप्राप्ता इत्युक्तम्, अन्ये तु व्याचक्षते—सामान्यतो वर्णादीनरांप्राप्ता इति, तच्च न युक्तं, यतः शरीरमात्रभावितो वर्णा-
 दयः, शरीरं च शरीरपर्याप्त्या संजातमिति । 'तत्थ ण'मित्यादि, तत्र ये ते पर्याप्तकाः—परिसमाप्तसमस्तस्वयोग्यपर्याप्तयस्ते वर्णादि-
 शेन—वर्णभेदविवक्षया एवं गन्धादेशेन रसादेशेन स्पर्शदेशेन सहस्राग्रशः—सहस्रसंख्या विधानानि—भेदाः, तद्यथा—वर्णाः कृष्णादि-
 भेदात्पथ्य गन्धौ सुरभीतरभेदादौ रसास्तिक्तादयः पथ्य स्पर्शो मृदुकर्कशादयोऽष्टौ, एकैकसिंश्च वर्णादौ तारतम्यभेदेनानेकेऽवान्तरभेदाः,
 तथाहि—भ्रमरकोकिलकजलादिषु तरतमभावात् कृष्णः कृष्णतरः कृष्णतम इत्यादिरूपतयाऽनेके कृष्णभेदाः, एवं नीलादिव्याप्यायोज्यं,
 तथा गन्धरसस्पर्शेष्वपि, तथा परस्परं वर्णानां संयोगतो धूसरकर्धुरत्वादयोऽनेकरात्याभेदाः, एवं गन्धादीनामपि परस्परं गन्धादिभिः

समायोगात्, ततो भवन्ति वर्णाद्यादेशैः सहस्राग्रशो भेदाः, 'संखिज्जाइ जोणिप्पसुहसयसहस्साइ'ति सङ्ख्येयानि योनिश्र-
 मुखाणि-योनिद्वाराणि शतसहस्राणि, तथाहि—एकैकस्मिन् वर्णे गन्धे रसे स्पर्शे च संवृता योनिः पृथिवीकायिकानां, सा पुनस्त्रिधा—
 सचित्ताऽचित्ता मिश्रा च, पुनरैकैका त्रिधा-शीता उष्णा शीतोष्णा, प्रत्येकं तारतम्यभेदादनेकभेदत्वं, केवलमेकवि-
 शिष्टवर्णादियुक्ताः सङ्ख्यातीता अपि स्वस्थाने व्यक्तिभेदेन योनिजातिमधिकृत्यैकैव योनिर्गण्यते, ततः सङ्ख्येयानि पृथ्वीकायिकानां यो-
 निशतसहस्राणि भवन्ति, तानि च सूक्ष्मवादरगतसर्वसङ्ख्यया सप्त, 'पञ्जत्तगनिस्साए' इत्यादि, पर्याप्तकनिश्रयाऽपर्याप्तका व्युत्क्रामन्ति-
 उत्पद्यन्ते, कियन्तः? इत्याह-यत्रैकः पर्याप्तकस्तत्र नियमात्तन्निश्रया असङ्ख्येयाः-सङ्ख्यातीता अपर्याप्तकाः । 'एएसि णं भंते ! जीवाण'-
 मित्यादिना शरीरावगाहनाद्विकलापचिन्तां करोति, सा च पूर्ववत्, तथा चाह—'एवं जो चैव सुहुमपुढविकाइयाणं गमो सो
 चैव भाणियव्वो इति, 'नवर' मित्यादि, नवरमिदं नानात्वं लेश्याद्वारे चतस्रो लेश्या वक्तव्याः, तेजोलेश्याया अपि सम्भवात्, तथाहि
 -व्यन्तरादय ईशानान्ता देवा भवनविमानादावतिमूर्च्छयाऽऽसीयरत्नकुण्डलादावप्युत्पद्यन्ते, ते च तेजोलेश्यावन्तोऽपि भवन्ति, यल्ले-
 श्यश्च म्रियते अग्रेऽपि तल्लेश्य एवोपजायते "जल्लेसे मरइ तल्लेसे उववज्जइ" इति वचनात्, ततः कियत्कालमपर्याप्तावस्थायां तेजोले-
 श्यावन्तोऽप्यवाप्यन्ते इति चतस्रो वक्तव्याः, आहारो नियमात् पङ्क्तिं, बादराणां लोकमध्य एवोपपातभावात्, उपपातो देवेभ्यो-
 ऽपि, वादरेषु तदुत्पादविधानात्, स्थितिर्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि, देवेभ्योऽप्युत्पादान् त्रयागतयो, द्विगतयः
 पूर्ववत्, एतेऽपि च 'परीत्ता' प्रत्येकशरीरिणोऽसङ्ख्येयाः प्रज्ञप्ताः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, 'सेत्त'मित्याद्युपसंहारवाक्यम् ॥ उक्ताः
 पृथ्वीकायिकाः, अधुनाऽकायिकानभिधित्सुरिदमाह—

से किं तं आउक्काइया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा-सुहुमआउक्काइया य वायरआउक्काइया य, सुहुमआऊ० दुविहा पणत्ता, तंजहा-पजत्ता य अपजत्ता य । तेसि णं भंते! जीवाणं कति सरीरया पणत्ता?, गोयसा! तओ सरीरया पणत्ता, तंजहा-ओरालिए तेयए कम्मए, जहेव सुहुमपुढविक्काइयाणं, णवरं थिबुगसंठिता पणत्ता, सेसं तं चेव जाव दुगतिया दुआगतिया परित्ता असंखेज्जा पणत्ता । से तं सुहुमआउक्काइया ॥ (सू० १६)

अथ के तेऽक्कायिकाः?, सूरिराह-अक्कायिका द्विविधाः प्रज्ञाः, तयथा-सूक्ष्माक्कायिकाश्च वादराक्कायिकाश्च, तत्र सूक्ष्माः सर्वलोकाभ्यापिनो वादरा घनोद्ध्यादिभाविनः, चशब्दौ स्वगतानेकभेदसूचकौ । ‘से किं तं सुहुमआउक्काइया?’ इत्यादि सूक्ष्मपृथिवीकायिकवन्निरवशेषं भावनीयं, नवरमिदं संस्थानद्वारे नानालं, तदेवोपदर्शयति—‘ते सि णं भंते! जीवाणं सरीरया किं संठिया?’ इत्यादि पाठसिद्धम्॥

से किं तं वायरआउक्काइया?, २ अणेगविहा पणत्ता, तंजहा-ओसा हिमे जाव जे यावन्ने तह-एगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा-पजत्ता य अपजत्ता य, तं चेव सञ्चं णवरं थिबुगसंठिता, चत्तारि लेसाओ, आहारो नियमा छप्पिसिं, उववातो तिरिक्खजोणिग्रमणुससदेवेहिं, ठिती जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसं सत्तावाससहस्साइं, सेसं तं चेव जहा वायरपुढविक्काइया जाव दुगतिया तिआगतिया परित्ता असंखेज्जा पजत्ता समणाउसो!, सेत्तं वायरआऊ, सेत्तं आउक्काइया ॥ (सू० १७ ॥)

'से किं त'मित्यादि, अथ के ते बादराष्कायिकाः?; सूरिराह—बादराष्कायिका अनेकविधाः प्रज्ञताः, तथा—“ओसा हिमे महिया
 जाव तत्थ नियमा असंखेज्जा” इति, यावत्करणादेवं परिपूर्णपाठो द्रष्टव्यः—“करगे हरतणू सुद्धोदए सीओदए खट्ठोदए खारोदए
 अंबिलोदए लवणोदए वरुणोदए खीरोदए रसोदए जे यावन्ने तहप्पगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पजत्तगा य
 अपजत्तगा थ, तत्थ णं जे ते अपजत्तगा एएसिणं वण्णादेसेणं गंधादेसेणं रसाएसेणं फासाएसेणं सहस्सगसो विहाणाइं संखिज्जाइं
 जोणिप्पमुहसयसहस्साइं पजत्तगनिस्साए अपजत्तगा वक्कमंति, जत्थ एगो तत्थ नियमा असंखेज्जा” इति, अस्य व्याख्या—अवश्यायः—
 त्रेहः, हिमं—रत्यानोदकं, महिका—गर्भमासेषु सूक्ष्मवर्षं, करको—घनोपलः, हरतनुः यो भुवमुद्भिद्य गोधूमाङ्कुरतृणाग्रादिषु बद्धो बिन्दु-
 रुपजायते, शुद्धोदकम्—अन्तरिक्षसमुद्भवं नद्यादिगतं वा, तच्च स्पर्शरसादिभेदादनेकभेदं, तदेवानेकभेदत्वं दर्शयति—शीतोदकं—नदीत-
 ङागावतवापीपुष्करिण्यादिषु शीतपरिणामम्, उष्णोदकं—स्वभावत एव कचिन्निर्ज्वरादाबुष्णपरिणामं, क्षीरोदकम्—ईषल्लवणपरिणामं
 यथा लातदेशादौ केपुचिदवटेषु, खट्ठोदकम्—ईषदल्लपरिणामम्, आम्लोदकम्—अतीव स्वभावत एवाल्लपरिणामं काञ्चिकवत्, लव-
 णोदकं लवणसमुद्रे, वारुणोदकं वारुणसमुद्रे, क्षीरोदकं क्षीरसमुद्रे, क्षोदोदकमिक्षुरससमुद्रे, रसोदकं पुष्करवरसमुद्रादिषु, येऽपि
 चान्ये तथाप्रकारा रसस्पर्शादिभेदाद् घृतोदकादयो बादराष्कायिकास्ते सर्वे बादराष्कायिकतया प्रतिपत्तव्याः, 'ते समासओ' इत्यादि-
 प्राग्वत् नवरं सङ्ख्येयानि योनिप्रमुखाणि शतसहस्राणीत्यत्रापि सप्त वेदितव्यानि । 'तेसि णं भंते ! जीवाणं कइ सरीरगा' ? इत्यादि-
 द्वारकलपचिन्तायामपि बादरपृथिवीकायिकगमोऽनुगन्तव्यो, नवरं संस्थानद्वारे शरीरकाणि स्तिबुकसंस्थानसंस्थितानि वक्तव्यानि,

स्थितिद्वारे जघन्यतः स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः सप्त वर्षसहस्राणि, शेषं तथैव, उपसंहारमाह—‘सेत्त’मित्यादि ॥ उक्ता अप्कायिकाः,

सम्प्रति वनस्पतिकायिकानाह—

से किं तं वणस्सइकाइया १, २ इविहा पणत्ता, तंजहा—सुहुमवणस्सइकाइया य वायरवणस्सइकाइया य ॥ (सू० १७) । से किं तं सुहुमवणस्सइकाइया १, २ इविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य तहेव णवरं अणित्थंत्थ (संठाण) संठिया, दुगनिया दुआगतिया अपरित्ता अणंता, अवसेसं जहा पुढचिक्काइयाणं, से तं सुहुमवणस्सइकाइया ॥ (सू० १८) ।

अथ के ते वनस्पतिकायिकाः १, सूरिराह—वनस्पतिकायिका द्विविधाः प्रश्नप्राः, तस्या—सूक्ष्मजनस्पतिकायिकाश्च नादरजनस्पतिकायिकाश्च, चशब्दौ स्वगतानेकभेदसूचकौ ॥ ‘से किं तं’मित्यादि, अथ के ते सूक्ष्मजनस्पतिकायिकाः १, सूरिराह—सूक्ष्मजनस्पतिकायिका द्विविधाः प्रश्नप्राः—पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च, ‘तेसि णं भंते ! कति सरीरगा’ इत्यादिप्रारब्धपणित्तं सूक्ष्मपृथिवीकायिकवद्भावनीयं, नवरं संस्थानद्वारे ‘सरीरगा अणित्थंत्थसंठाणसंठिया पणत्ता’ इति, इत्थं तिप्रतीति इत्थं न इत्थं समनित्ताम्, अनियताकारमित्यर्थः, तत्र तत्संस्थानं तेन संस्थितानि—अनियतरांशानसंस्थितानि, गत्यागतिप्रारसूत्रफलेनो ‘अपरित्ता अणंता पत्रत्ता’ इति वक्तव्यम्, ‘अपरीत्ता’ अप्रलोकशरीरिणः अनन्तकायिका इत्यर्थः, अत्र एतन्नन्ताः प्रश्नप्राः हे भगवन् ! हे आयुग्मन् ! ‘सेत्त’मित्यादि उपसंहारवान्मयम् ॥

से किं तं वायरवणस्सइकाइया १, २ इविहा पणत्ता, तंजहा—पत्तेगसरीरवायरवणस्ससत्तिकाइया

य साधारणसरीरवायरवणस्सइकाइया य ॥ (सू० १९) । से किं तं पत्तेयसरीरबादरवणस्सतिका-
 इया?, २ दुवालसविहा पणत्ता, तंजहा—रुक्खा गुम्मा लता य वल्ली य पव्वगा चैव ।
 तणवलयरहरितओसहिजलरुहकुहणा य बोद्धव्वा ॥ १ ॥ से किं तं रुक्खा?, २ दुविहा पणत्ता,
 तंजहा—एगट्टिया य बहुबीया य । से किं तं एगट्टिया?, २ अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—निंबव-
 जंबुजाव पुण्णागणगरुक्खे सीवणिण तधा असोणे य, जे यावण्णे तहप्पगारा, एतेसिणं मूलावि अ-
 संखेज्जीविया, एवं कंदा खंधा तया साला पवाला पत्ता पत्तेयजीवा पुप्फाई अणेगजीवाइं फला
 एगट्टिया, सेत्तं एगट्टिया । से किं तं बहुबीया?, २ अणेगविधा पणत्ता, तंजहा—अत्थियत्तेदुय-
 उंबरकविट्ठे आमलकफणसदाडिमणगोधकांड्वरीयतिलयलउयलोद्धे धवे, जे यावण्णे तहप्पगारा,
 एतेसिणं मूलावि असंखेज्जीविया जाव फला बहुबीयगा, सेत्तं बहुबीयगा, सेत्तं रुक्खा,
 एवं जहा पणवणाए तहा भाणियव्वं, जाव जे यावन्ते तहप्पगारा, सेत्तं कुहणा—नाणाविध-
 संठाणा रुक्खाणं एगजीविया पत्ता । खंधोवि एगजीवो तालसरलनालिएरीणं ॥ १ ॥ 'जह सगल-
 सरिसवाणं पत्तेयसरीराणं' गाहा ॥ २ ॥ 'जह वा तिलसक्कुलिया' गाहा ॥ ३ ॥ सेत्तं पत्तेयसरी-
 रवायरवणस्सइकाइया ॥ (सू० २०)

'से किं तं'मित्यादि, अथ के ते बादरवनस्पतिकारिकाः?, सूरिराह—बादरवनस्पतिकारिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तच्चथा—प्रत्येक-

शरीरबादरवनस्पतिकायिकाश्च साधारणशरीरबादरवनस्पतिकायिकाश्च, चशब्दौ पूर्ववत् ॥ 'से किं त'मित्यादि, अथ के ते प्रत्येक-
 शरीरबादरवनस्पतिकायिकाः ?, सूरिराह—प्रत्येकशरीरबादरवनस्पतिकायिका द्वादशविधाः प्रज्ञप्ताः, तथा—'रुक्खा' इत्यादि, वृक्षाः—
 शरीरबादरवनस्पतिकायिकाः ?, सूरिराह—प्रत्येकशरीरबादरवनस्पतिकायिका लताः—चम्पकलतादयः, इह येषां रत्नप्रदेशे विवक्षितोर्ध्वशा-
 चूतादयः गुच्छा—दृन्ताकीप्रभृतयः गुल्मानि—नवमालिकाप्रभृतीनि लताः—चम्पकादय इति, वहयः—कूष्मा-
 खाव्यतिरेकेणान्यत् शाखान्तरं तथाविधं परिस्थूरं न निर्गच्छति ते लता इति व्यवहियन्ते, ते च चम्पकादय इति, वहयः—कूष्मा-
 ण्डीत्रपुपीप्रभृतयः पर्वगा—इक्ष्वादयः वृणानि—कुशजुश्चाकार्जुनादीनि वलयानि—केतकीकदल्गादीनि तेषां हि लग्न वलयाकारेण
 व्यवस्थितेति हरितानि—तन्दुलीयकवस्तुलग्नगुचीनि औषधयः—फलपाकान्ताः ताभ्यः शाखादयः जले रुहन्तीति जलरुहाः—उदका-
 वकपनकादयः कुहणा—भूमिस्फोटोभिधानास्ते चायकायप्रभृतयः, 'एवं भेदो भाणिराजो जाह पन्ननणा' इत्यादि, 'एवम्' उक्तेन
 प्रकारेण बादरप्रत्येकशरीरवनस्पतिकायिकानां भेदो वक्तव्यो यथा प्रज्ञापनायाम्, इह तु प्रत्यगौरजभगान्न लिङ्गते, स च किं या-
 वद् वक्तव्यः ? इत्याह—'जह वा तिलराफुलिया' इत्यादि, अस्याप्र गाथाया अयं सम्बन्धः—इह यदि वृक्षादीनां मूलादयः प्रत्येकम-
 नेकप्रत्येकशरीरजीवाधिष्ठितास्ततः कथमेकराण्डशरीराकारा उपलभ्यन्ते ?, तत्रैयगुत्तरगाथा—'जह समतमरिसमाणं मिलेसमिस्साण
 वट्टिया वट्टी । पत्तेयसरीराणं तह होंति सरीरसंघाया ॥ ? ॥' अस्या व्याख्या—यथा सकलसर्गपाणां स्वेपमिपाणां—स्वेपद्रव्यमिभि-
 श्रितानां नलित्ता वत्तिरेकरूपा भवति, अथ च ते सकलसर्गपाः परिपूर्णशरीराः सन्तः पृथक् पृथक् सास्वागगाहनगाऽनतिष्ठन्ते,
 'तथा' अन्यैर्योपमया प्रत्येकशरीरिणां जीनानां शरीरसमानाः पृथक्पृथक्कनारागान्ता भवन्ति, इह स्वेपद्रव्यस्यानीनं रागद्वेषो-
 पचितं तथाविधं साकर्मं सकलसर्गपस्यानीयाः प्रत्येकशरीराः, सकलसर्गपमर्दानं त्रैविज्यपतिपत्त्या पृथक्पृथक्स्वस्यागगाहप्रत्येकशरीरवै-

वित्तयप्रतिपत्त्यर्थम्, अत्रैव दृष्टान्तान्तरमाह—“जह वा तिलसक्कुलिया” इत्यादिरधिकृतगाथा, वाशब्दो दृष्टान्तान्तरसूचने, यथा ‘तिलसक्कुलिका’ तिलप्रधाना पिष्टसंयी अपूपिका बहुभिस्तिलैर्मिश्रिता सती यथा पृथक्पृथक्स्वस्वावगाहतिलात्मिका भवति कथञ्चिदेकरूपा च ‘तथा’ अनन्यैवोपमया प्रत्येकशरीरिणां जीवानां शरीरसङ्घाताः कथञ्चिदेकरूपाः पृथक्पृथक्स्वस्वावगाहनाश्च भवन्ति, उपसंहारमाह—‘सेत्त’मित्यादि सुगमम् ॥ सम्प्रति साधारणवनस्पतिकायिकप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं साहारणसरीरबादरवणस्सइकाइया?, २ अणेगविधा पणत्ता, तंजहा-आलुए मूलए सिंगबेर हिरिलि सिरिलि सिस्सिरिलि किट्टिया छिरिया छिरिया कण्हकंदे वज्जकंदे सूर-
णकंदे खल्लडे किमिरासि भदे मोत्थापिंडे हलिद्दा लोहारी नीहु[ठिहु]थिभु अस्सकण्णी सीह-
कन्नी सीउंढी मूसुंढी जे यावण्णे तहप्पगारा ते समासओ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य
अपज्जत्ता य । तेसि णं भंते ! जीवाणं कति सरीरगा पणत्ता?, गोयमा ! तओ सरीरगा पन्नत्ता,
तंजहा—ओरालिए तेयए कम्मए, तहेव जहा बायरपुढविकाइयाणं, णवरं सरीरोगाहणा जहन्नेणं
अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं उक्कोसेणं सातिरेगजोयणसहस्सं, सरीरगा अणित्थंत्थसंठित्ता, ठित्ती
जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दसवाससहस्साइं, जाव दुगतिया तिआगतिया परित्ता अणंता
पणत्ता, सेत्तं बायरवणस्सइकाइया, सेत्तं थावरा ॥ (सू० २१)

‘से किं त’मित्यादि, अथ के ते साधारणशरीरबादरवनस्पतिकायिकाः?, सूरिराह—साधारणशरीरबादरवनस्पतिकायिका अनेक-

विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—‘आलुए’ इत्यादि, एते आलुकमूलकशृङ्गवेरहिरिलिसिरिलिसिरिलिकिट्टिकाक्षीरिकाक्षीरविडालिकाकु-
 ण्णकन्दवअकन्दसूरणकन्दखल्लूट् (कुमिराशि) भद्रमुस्तापिण्डहरिद्रालौहीसुहिस्तिमुअश्वकर्णोसिंहकर्णोसिंहकुण्डीमुषण्डीनामानः साधारण-
 वनस्पतिकायिकभेदाः केचिदतिप्रसिद्धत्वात्केचिदेशविशेषात्स्वयमवगन्तव्याः, ‘जे यावणो तहप्पगारा’ इति येऽपि चान्ये तथाप्रकाराः—
 एवंप्रकारा अवकपनकसेवालादयस्तेऽपि साधारणशरीरवादरवनस्पतिकायिकाः प्रतिपत्तव्याः, ‘ते समासतो’ इत्यादि, ‘ते’ वादरव-
 नस्पतिकायिकाः समासतो द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पर्योप्तका अपर्योप्तकाश्च, ‘जाव सिय संखेज्जा’ इति यावत्करणादेवं परिपूर्णः
 पाठो द्रष्टव्यः—“तत्थ णं जे ते अपज्जत्तगा ते णं असंपत्ता, तत्थ णं जे ते पज्जत्तगा तेसि णं वण्णादेसेणं गंधादेसेणं रसाएसेणं
 फासाएसेणं सहस्सग्गसो विहाणाइं संखिज्जाइं जोणिप्पमुहुसयसहस्साइं पज्जत्तगनिस्साए अपज्जत्तगा वक्कमंति, जत्थ एगो तत्थ सिय
 संखिज्जा सिय असंखेज्जा सिय अणंता” इति, एतत्प्राग्वत्, नवरं यत्रैको वादरपर्योप्तस्तत्र तन्निश्रयाऽपर्योप्ताः कदाचित्सहस्रेयाः कदा-
 चिदसहस्रेयाः कदाचिद्वन्ताः, प्रत्येकतरवः सहस्रेया असहस्रेया वा, साधारणास्तु नियमाद्वन्ता इति भावः । ‘तेसि णं भंते ! कइ-
 सरीरगा ?’ इत्यादिद्वारकलापचिन्तनं वादरपृथिवीकायिकवत्, नवरं संस्थानद्वारे नानासंस्थानसंस्थितानीति वक्तव्यम् । अवगाहना-
 द्वारे ‘उक्कोसेणं सातिरेणं जोयणसहस्स’मिति, तत्र सातिरेकं योजनसहस्रमवगाहनामानमेकस्य जीवस्य बाणद्वीपेषु वत्स्यादीनां समु-
 द्रगोतीर्थेषु च पद्मानालादीनां, तदधिकोच्छ्रयमानानि पद्मानि पृथिवीकायपरिणाग इति वृद्धाः । श्रित्तिद्वारे उत्कर्णतो दश वर्षसहस्राणि
 वक्तव्यानि, गत्यागतिसूत्रानन्तरं ‘अपरीत्ता अणंता’ इति वक्तव्यं, तत्र ‘परीत्ताः’ प्रत्येकशरीरिणोऽसहस्रेयाः ‘अपरीत्ताः’ अप्रत्येकशरीरि-

णोऽनन्ताः प्रज्ञप्ताः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, उपसंहारमाह—‘सेत्तं बादरवणस्सइकाइया, सेत्तं थावरा’ इति सुगमम् ॥
उक्ताः स्थावराः, सम्प्रति त्रसप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं तसा?, २ तिविहा पणत्ता, तंजहा—तेउक्काइया वाउक्काइया ओराला तसा पाणा ॥ (सू० २२) ।

अथ के ते त्रसाः ?, सूरिराह—त्रसास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—तेजस्कायिका वायुकायिका औदारिकत्रसाः, तत्र तेजः—अग्निः कायः—शरीरं येषां ते तेजस्कायास्त एव स्वार्थिकेकप्रत्ययविधानात्तेजस्कायिकाः, वायुः—पवनः स कायो येषां ते वायुकायास्त एव वायुकायिकाः, उदाराः—स्फारा उदारा एव औदारिकाः प्रत्यक्षत एव स्पष्टत्रसत्त्वनिवन्धनाभिसन्धिपूर्वकगतिलिङ्गतयोपलभ्यमानत्वात्, तत्र त्रसा द्वीन्द्रयादयः ‘औदारिकत्रसाः’ स्थूरत्रसा इत्यर्थः ॥ तत्र तेजस्कायिकप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं तेउक्काइया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—सुहुमतेउक्काइया य बादरतेउक्काइयां य ॥ (सू० २३)

से किं तं सुहुमतेउक्काइया?, २ जहा सुहुमपुढविक्काइया नवरं सरीरगा सूइकलावसंठिया, एग-
गइया दुआगइआ परित्ता असंखेजा पणत्ता, सेसं तं चेव, सेत्तं सुहुमतेउक्काइया ॥ (सू० २४)
से किं तं बादरतेउक्काइया?, २ अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—इंगले जाले सुम्मुरे जाव सूरकं-
तम्मणिनिसिसेते, जे यावन्ने तहप्पगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अप-
ज्जत्ता य । तेसिणं भंते ! जीवाणं कति सरीरगा पणत्ता?, गोयमा ! तओ सरीरगा पणत्ता,
तंजहा—ओरालिए तेयए कम्मए, सेसं तं चेव, सरीरगा सूइकलावसंठिता, तिन्नि लेस्सा, ठिन्ती

जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्खोसेणं तिन्निं राइंदियाइं तिरियमणुस्सेहिंतो उववाओ, सेसं तं चेव एग-
गतिया दुआगतिया, परित्ता असंखेज्जा पणत्ता, सेत्तं तेउक्खाइया ॥ (सू० २५)

अथ के ते तेजस्कायिकाः?, तेजस्कायिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सूक्ष्मतेजस्कायिकाश्च वादरतेजस्कायिकाश्च, चशब्दौ पू-
र्ववत् ॥ अथ के ते सूक्ष्मतेजस्कायिकाः?, सूरिराह—सूक्ष्मतेजस्कायिका इत्यादि सूत्रं सर्वं सूक्ष्मपृथिवीकायिकवद् वक्तव्यं, नवरं
संस्थानद्वारे शरीराणि सूचीकलापसंस्थितानि वक्तव्यानि, न्यवनद्वारेऽनन्तरसुषुप्त्य तिर्यग्गतावेतोत्पद्यन्ते, न मनुष्यगतौ, तेजोवायु-
भ्योऽनन्तरोद्भूतानां मनुष्यगताद्युत्पादप्रतिषेधात्, तथा चोक्तम्—“सर्त्तमिमाहिनेरइया तेऊ वाऊ अणंतखव्वहा । नवि पावे माणुस्सं
तेह्वडसंखाउया सव्वे ॥ १ ॥” गत्यागतिद्वारे द्वयागतयः, तिर्यग्गतेर्मनुष्यगतेश्च तेषूत्पादात्, एकगतयोऽनन्तरसुद्भूतानां तिर्यग्गतावेव
गमनात्, श्रेयं तथैव, उपसंहारवाक्यं ‘सेत्तं सुहुमतेउफाइया’ ॥ वादरतेजस्कायिकानाह—अथ के ते वादरतेजस्कायिकाः?,
सूरिराह—वादरतेजस्कायिका अनेकविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—“इंगले जाव तत्थ नियमे” इत्यादि यावत्तरणादेवं परिपूर्णपाठः—“इं-
गाले जाला सुम्पुरे अची अलाए सुद्धागणी उफा चिज्जू असणि निग्घाए संघरिससमुद्धिए सूरकंतमणिनिसिए, जे यावण्णे
तहूप्पगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पजत्तगा य अपजत्तगा य, तत्थ णं जे ते अपजत्तगा ते णं असंपत्ता,
तत्थ णं जे ते पजत्तगा एएसिणं वण्णादेसेणं गंधादेसेणं रसादेसेणं फासादेसेणं सहस्सगसो विहाणारं संरित्ताइं जेणिप्पमुहस-
यसहस्साइं पजत्तगनिस्साए अपजत्तगा वफमंति, जत्थ एगो तत्थ नियमा असंतेजा” इति, अस्या व्याख्या—‘अञ्जारः’

विगतधूमज्वालो जाज्वल्यमानः खदिरादिः, 'ज्वाला' अनलसंबद्धा दीपशिखेत्यन्ये, 'मुसुरः' फुम्फुकाग्रौ भस्मामिश्रितोऽग्नि-
 कणरूपः 'अर्चिः' अनलाप्रतिबद्धा ज्वाला, 'अलातम्' उल्मुकं, 'शुद्धाग्निः' अयःपिण्डादौ, 'उल्का' चुडुली 'विद्युत्' प्रतीता, 'अ-
 शनिः' आकाशे पतन्नग्निमयः कणः, 'निर्घातः' वैक्रियाशनिप्रपातः 'संधर्षसमुत्थितः' अरण्यादिकाष्ठनिर्मथनसमुत्थः, 'सूर्यकान्तम-
 णिनिश्रितः' सूर्यखरकिरणसंपर्के सूर्यकान्तमणेर्यः समुपजायते, 'जे यावणे तहप्पगारा' इति, येऽपि चान्ये 'तथाप्रकाराः' एवंप्रका-
 रास्तेजस्कायिकास्तेऽपि बादरतेजस्कायिकतया वेदितव्याः, 'ते समासतो' इत्यादि प्राग्वत्, शरीरादिद्वारकलापचिन्ताऽपि सूक्ष्मेतेज-
 स्कायिकवत्, नवरं स्थितिद्वारे जघन्यतः स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि रात्रिन्दिवानि, आहारो यथा बादरपृथ्वीकायिकानां तथा
 वक्तव्यः, उपसंहारमाह—'सेत्तं तेऽक्काइया' ॥ उक्तास्तेजस्कायिकाः, सम्प्रति वायुकायिकानाह—

से किं तं वाऽक्काइया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—सुहुमवाऽक्काइया य बादरवाऽक्काइया य,
 सुहुमवाऽक्काइया जहा तेऽक्काइया गवरं सरीरा पडागसंठिता एगगतिया दुआगतिया परित्ता
 असंखिजा, सेत्तं सुहुमवाऽक्काइया । से किं तं बादरवाऽक्काइया?, २ अणेगविधा पणत्ता, तं-
 जहा—पाईणवाए पडीणवाए, एवं जे यावणे तहप्पगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तं-
 जहा—पजत्ता य अपजत्ता य । ते सि णं भंते ! जीवाणं कति सरीरगा पणत्ता?, गोयमा ! च-
 त्तारि सरीरगा पणत्ता, तंजहा—ओरालिए वेडव्विए तेयए कम्मए, सरीरगा पडागसंठिता,
 चत्तारि समुग्घाता—वेयणासमुग्घाए कसायसमुग्घाए मारणंतियसमुग्घाए वेडव्वियसंसुग्घाए,

आहारो णिन्वाघातेणं छविंसिं वाघायं पडुच्च सिय तिदिसिं सिय चउदिसिं सिय पंचदिसिं, उव-
 वातो देवमणुयनेरइएसु णत्थि, ठिती जहन्नेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं तिन्नि वाससहस्साहं, सेसं
 तं चेव एगगतिया दुआगइया परित्ता असंखेज्जा पणत्ता समणाउसो !, सेत्तं वायरवाऊ, सेत्तं
 वाउक्काइया ॥ (सू० २६)

अथ के ते वायुकायिकाः ? , सूरिराह—वायुकायिका द्विविधाः प्रज्ञाः, तथा—सूक्ष्मवायुकायिकाश्च वादरवायुकायिकाश्च, च-
 शब्दौ प्राग्वत्, तत्र सूक्ष्मवायुकायिकाः सूक्ष्मतेजस्कायिकवद्वक्तव्याः, नवरं संस्थानद्वारे तेषां शरीराणि पताकासंस्थानसंस्थितानि
 वक्तव्यानि, शेषं तथैव, वादरवायुकायिका अपि एवं चैव—सूक्ष्मतेजस्कायिकवदेव, नवरं भेदो यथा प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यः, स
 चैवम्—“से किं तं वायरवाउक्काइया ? , वायरवाउक्काइया अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—पाईणवाए पडीणवाए दाहिणवाए उदीणवाए
 उडुवाए अहेवाए तिरियवाए विदिसिवाए वाउब्भामे वाउक्कलिया मंडलियावाए गुंजावाए शंसावाए संनट्टगवाए घण-
 वाए तणुवाए सुद्धवाए, जे यावणे तहप्पगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पजत्तगा य अपजत्तगा य, तत्थ णं जे ते अ-
 पजत्तगा ते णं असंपत्ता, तत्थ णं जे ते पजत्तगा एएसिं वण्णादेसेणं गंधादेसेणं रसादेसेणं फासाएसेणं सहस्सगसो विहाणाइं सं-
 खेज्जाइं जोणिप्पमुहसयसहस्साइं, पजत्तगनिस्साए अपजत्तगा वण्णंति, जत्थ एगो तत्थ निग्मा असंखेज्जा” इति, अस्य व्याख्या
 —‘पाईणवाए’ इति, यः प्राच्या दिशः समागच्छति वातः स प्राचीनवातः, एवमपाचीनो दक्षिणवात उदीचीनवातश्च वक्तव्यः,
 ऊर्ध्वमुद्रच्छन् यो वाति वातः स ऊर्ध्ववातः, एवमथोवाततिर्यग्वातावपि परिभावनीयौ, निदिग्वातो यो तिदिग्भ्यो वाति, वातो-

ऋमः—अनवस्थितो वातः, वातोत्कलिका समुद्रस्येव वातस्योत्कलिका वातमण्डलीवात उत्कलिकाभिः प्रचुरतराभिः सम्मिश्रो यो वातः, मण्डलिकावातो मण्डलिकाभिर्मूलत आरभ्य प्रचुरतराभिः सम्मिश्रो यो वातः, गुञ्जन्—शब्दं कुर्वन् वाति, झञ्झावातः सवृष्टिः, अशुभनिष्ठुर इत्यन्ये, संवर्त्तकवातस्त्वृणादिसंवर्त्तनस्वभावः, घनवातो घनपरिणामो वातो रत्नप्रभापृथिव्याद्यधोवर्त्तो, तनुवातो—विरलपरिणामो घनवातस्याधःस्थायी, शुद्धवातो मन्दस्तिमितो, वस्तिहत्यादिगत इत्यन्ये, 'ते समासतो' इत्यादि प्राग्वत्, तथा शरीरादिद्वारकलापचिन्तायां शरीरद्वारे चत्वारि शरीराणि औदारिकवैक्रियतैजसकर्मणानि, चत्वारः समुद्घाताः—वैक्रियवेदनाकषायमारणान्तकरूपाः, स्थितिद्वारे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं वक्तव्यमुत्कर्षतस्त्रीणि वर्षसहस्राणि, आहारो निर्व्याघातेन षड्दिशि, व्याघातं प्रतीय 'स्यान्निदिशि स्याच्चतुर्दिशि स्यात्पञ्चदिशि, लोकनिष्कुटादावपि बादरवातकायस्य सम्भवात्, शेषं सूक्ष्मवातकायवत्, उपसंहारमाह—'सेत्तं वाउक्काइया' इति ॥ उक्ता वातकायिकाः, सम्प्रत्यौदारिकत्रसानाह—

से किं तं ओराला तसा पाणा ?, २ चउन्विहा पणत्ता, तंजहा—बेईदिया तेईदिया चउरिंदिया पंचेदिया ॥ (सू० २७)

अथ के ते औदारिकत्रसाः ?, सूरिराह—औदारिकत्रसाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियाः, तत्र द्वे स्पर्शनरसनरूपे इन्द्रिये येषां ते द्वीन्द्रियाः, त्रीणि स्पर्शनरसनघ्राणरूपाणि इन्द्रियाणि येषां ते त्रीन्द्रियाः, चत्वारि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षूरूपाणि इन्द्रियाणि येषां ते चतुरिन्द्रियाः, पञ्च स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्ररूपाणि इन्द्रियाणि येषां ते पञ्चेन्द्रियाः ॥ तत्र द्वीन्द्रियप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं बेइंदिया ?, २ अणेगविधा पणत्ता, तंजहा—पुलाकिमिया जाव समुदलिकला, जे
 धायणे तहूपगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पजत्ता य अपजत्ता य । तेसिणं भंते !
 जीवाणं कति सरीरगा पणत्ता ?, गोयमा ! तओ सरीरगा पणत्ता, तंजहा—ओरालिए तेयए
 कम्मए । तेसि णं भंते ! जीवाणं के महालिया सरीरओगाहणा पणत्ता ?, जहन्नेणं अंगुलासं-
 खेज्जभागं उक्कोसेणं बारसजोयणाइं छेवट्टसंघयणा हुंडसंठिता, चत्तारि कसाया, चत्तारि स-
 ण्णाओ, तिप्पिण लेसाओ, दो इंदिया, तओ समुग्घाता—वेयणा कसाया मारणंतिया, नोसन्नी
 असन्नी, णपुंसकवेदगा, पंच पजत्तीओ, पंच अपजत्तीओ, सम्मदिट्ठीवि मिच्छदिट्ठीवि नो सम्म-
 मिच्छदिट्ठी, णो ओहिदंसणी णो चक्खुदंसणी अचक्खुदंसणी नो केवलदंसणी । ते णं भंते !
 जीवा किं णाणी अपणाणी ?, गोयमा ! णाणीवि अपणाणीवि, जे णाणी ते नियमा दुपणाणी, तं-
 जहा—आभिणिवोदियणाणी सुयणाणी य, जे अन्नाणी ते नियमा दुअपणाणी—मतिअपणाणी
 य सुयअपणाणी य, नो मणजोगी वहजोगी कायजोगी, सागारोवउत्तावि अणागारोवउत्तावि,
 आहारो नियमा छदिसिं, उववातो तिरियमणुस्सेसु नेरइयदेवअसंखेज्जवासाउयवज्जेसु, ठित्ती जह-
 न्नेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं बारस संवच्छराणि, समोहतावि मरंति असमोहतावि मरंति, कहिं

गच्छति?, नेरइयदेवअसंखेजवासाअवज्जेसु गच्छति, दुगतिया दुआगतिया, परित्ता असंखेज्जा, सेत्तं वेइंदिया ॥ (सू० २८)

‘से किं त’ मित्यादि, अथ के ते द्वीन्द्रियाः?, सूरिराह—द्वीन्द्रिया अनेकविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—‘पुलाकिमिया जाव समुद-
ल्लिक्खा’ इति यावत्करणादेवं परिपूर्णपाठो द्रष्टव्यः—“पुलाकिमिया कुच्छिकिमिया गंडयलगा गोलोमा नेउरा सोमंगलगा वं-
सीमुहा सूईमुहा गोजलोया जलोया जालायुसा संखा संखणगा धुल्ला खुल्ला मोत्तिया कल्लुयावासा एंगतो-
वत्ता दुहतोवत्ता नंदियावत्ता संबुक्का माइवाहा सिप्पिसंपुडा चंदणा समुदल्लिक्खा इति” अस्य व्याख्या—‘पुलाकिमिया’ नाम
पायुप्रदेशोत्पन्नाः कृमयः ‘कुक्षिकृमयः’ कुक्षिप्रदेशोत्पन्नाः ‘गण्डोयलकाः’ प्रतीताः ‘शङ्खाः’ समुद्रोद्भवास्तेऽपि प्रतीताः ‘शङ्खनकाः’ त
एव लघवः ‘धुल्लाः’ बुल्लिकाः ‘खुल्लाः’ लघवः शङ्खाः सामुद्रशङ्खाकाराः ‘वराटाः’ कपर्दाः ‘मातुवाहाः’ कोद्रवाकारतया ये कोद्रवा
इति प्रतीताः ‘सिप्पिसंपुडा’ संपुटरूपाः शुक्तयः ‘चन्दनकाः’ अक्षाः, शेषास्तु यथासम्प्रदायं वाच्याः, ‘जे यावण्णे तहप्पंगारा’ इति
येऽपि चान्ये तथाप्रकाराः—एवंप्रकाराः मृतककलेवरसम्भूतकृम्यादयस्ते सर्व्वे द्वीन्द्रिया ज्ञातव्याः, ‘ते समासतो’ इत्यादि, ते द्वीन्द्रियाः
‘समासतः’ सङ्क्षेपेण द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अपर्याप्ताः पर्याप्ताश्च । शरीरद्वारेऽमीषां त्रीणि शरीराणि—औदारिकं तैजसं कर्मणं
च, अवगाहना जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रा उत्कृष्टा द्वादश योजनानि, संहननद्वारे छेदवर्त्तिसंहननिनः, अत्र संहननं मुख्य-
मेव द्रष्टव्यम्, अस्थिनिचयभावात्, संस्थानद्वारे हुण्डसंस्थानाः, कषायद्वारे चत्वारः कषायाः, सञ्ज्ञाद्वारे चतस्र आहारादिकाः
सञ्ज्ञाः, लेश्याद्वारे आद्यास्तिस्रो लेश्याः, इन्द्रियद्वारे द्वे इन्द्रिये, तद्यथा—स्पर्शनं रसनं च, समुद्घातद्वारे त्रयः समुद्घाताः, त-

यथा—वेदनासमुद्घातः कपायसमुद्घातो मारणान्तिकसमुद्घातश्च, सञ्ज्ञाद्वारे नो सञ्ज्ञिनोऽसञ्ज्ञिनः, वेदद्वारे नपुंसकवेदाः, संमूर्च्छिमत्वात्, पर्याप्तिद्वारे पञ्च पर्याप्तयः पञ्चापर्याप्तयः, दृष्टिद्वारे सम्यग्दृष्टयो मिथ्यादृष्टयो वा, न सम्यग्मिथ्यादृष्टयः, कथम्? इति चेत् उच्यते, इह घण्टाया वादितायां महान् शब्द उपजायते, तत उत्तरकालं हीयमानोऽवसाने लालामात्रं भवति, एवममुना घण्टालालान्यायेन किञ्चित्सास्वादनसम्यक्त्वशेषाः केचिद् द्वीन्द्रियेषु मध्ये उत्पद्यन्ते, ततोऽपर्याप्तावस्थायां कियत्कालं सास्वादनसम्यक्त्वसम्भवात् सम्यग्दृष्टित्वं, शेषकालं मिथ्यादृष्टित्वं, यत्तु सम्यग्मिथ्यादृष्टित्वं तत्र संभवति, तथाभवस्वभावतया तथारूपपरिणामायोगात्, नापि सम्यग्मिथ्यादृष्टिः सन् तत्रोत्पद्यते 'न सम्मसिच्छो कुण्ड कालं' इति वचनात्, दर्शनद्वारं प्राग्वत्, ज्ञानद्वारे ज्ञानिनोऽप्यज्ञानिनोऽपि, तत्र ज्ञानित्वं सास्वादनसम्यक्त्वापेक्षया, ते च ज्ञानिनो नियमाद् द्विज्ञानिनो, सतिश्रुतज्ञानमात्रभावात्, अज्ञानिनोऽपि नियमाद् द्वयज्ञानिनो, मत्तज्ञानश्रुताज्ञानमात्रभावात्, योगद्वारे न मनोयोगिनो वागयोगिनोऽपि काययोगिनोऽपि, उपयोगद्वारं पूर्ववत्, आहारो नियमात् पङ्क्तिशि, असनादया एवान्तर्द्वीन्द्रियादीनां भावात्, उपपातो देवनारकासदातवर्पायुष्कवर्जैर्भ्यः शेषतिर्यग्मनुष्यैर्भ्यः, स्थितिर्जघन्यतोऽन्तर्गुह्यतुल्यतुल्यतो द्वादश वर्षाणि, समवतुतद्वारं प्रागिव, च्यवनद्वारे देवना-रकासद्भ्यातवर्पायुष्कवर्जितेषु शेषेषु तिर्यग्मनुष्येणानन्तरयुल्लुल गगनम्, अत एव गत्यागतिद्वारे द्रव्यागतिरिति द्विगतिकाः तिर्यग्मनुष्यग-ल्पपेक्षया, 'परीक्षा' प्रत्येकशरीरिणः, असद्भ्येया घनीकृतस्य लोकस्य या ऋध्वीय आयता एकप्रादेशिभ्यः श्रेणयोऽसद्भ्येयोजनकोटाको-टीप्रमाणाकाशसूचिगतप्रदेशराशिप्रमाणाः तावत्प्रमाणत्वात्, प्रज्ञाताः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, उपसंहारमाह—'सेतं वेदंदिता' ॥

उक्ता द्वीन्द्रियाः, अधुना त्रीन्द्रियानाह—

से किं तं तेइंदिया ?, २ अणेगविधा पणत्ता, तंजहा—ओवइया रोहिणीया हत्थिसोंडा, जे यावण्णे तहंपगारा, ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पळत्ता य अपळत्ता य, तहेव जहा येइंदियाणं, नवरं सररीगाहणा उक्कोसेणं तिन्नि गाडयाइं, तिन्नि इंदिया, ठिई जहन्नेणं अंतोसु-हुत्तं उक्कोसेणं एगूणपणराइंदिया, सेसं तहेव, दुगतिया दुआगतिया, परित्ता असंखेज्जा पणत्ता, से तं तेइंदिया ॥ (सू० २९)

अथ के ते त्रीन्द्रियाः ?, सूरिराह—त्रीन्द्रिया अनेकविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—‘भेदो जहा पणवणाए’ भेदो यथा प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यः, स चैवम्—‘उवयिथा रोहिणिया कुंभूपिवीलिया उदेसगा उदेहिया उकलिया तणहारा कट्टहारा पत्तहारा पत्तहारा तणवेंटका पत्तवेंटगा फलवेंटया तेम्बुरुभिंजिया तउसभिंजिया कप्पासट्टिभिंजिया झिल्लिया झिंगिरा झिंगिरिडा वाहुया, [ग्रन्थाग्रम् १०००] गुरगा सोवस्थिया सुगवेंटा इंदकाइया इंदगोवया कोत्थलवाहगा हालाहला पिसुया तसवाइया गोम्ही हत्थिसोंडा ॥’ इति, एते च केचिदतिप्रतीताः केचिद्देशविशेषतोऽवगन्तव्याः, नवरं ‘गोम्ही’ कण्हसियाली, ‘जे यावण्णे तहंपगारा’ इति येऽपि चान्ये ‘तथा-पकाराः’ एवंप्रकारास्ते सर्वे त्रीन्द्रिया ज्ञातव्याः, ‘ते समासतो’ इत्यादि समस्तमपि सूत्रं द्वीन्द्रियवत्परिभाषनीयं, नवरमवगाहनाद्वारे उत्कर्षतोऽवगाहना त्रीणि गव्यूतानि । इन्द्रियद्वारे त्रीणि इन्द्रियाणि । स्थितिर्जघन्येनान्तमुहूर्त्तमुत्कर्षत एकोनपञ्चाशद्-रात्रिन्द्रिवानि, शेषं तथैव, उपसंसारमाह—‘सेत्तं तेइंदिया ॥’ उक्तास्त्रीन्द्रियाः, सम्प्रति चतुरिन्द्रियप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं चउरिंदिया ?, २ अणेगविधा पणत्ता, तंजहा—अंधिया पुत्तिया जाव गोमयकीडा, जे

यावर्णे तहृप्पगारा ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पजत्ता य अपजत्ता य, तेसि णं भंते ! जीवाणं कति सरीरगा पणत्ता ? गोयमा ! तओ सरीरगा पणत्ता तं चैव, णवरं सरीरगाहणा उक्कोसेणं चत्तारि गाडयाहं, इंदिया चत्तारि, चक्खुदंसणी अचक्खुदंसणी, ठिती उक्कोसेणं छम्मासा, सेसं जहा तेइंदियाणं जाव असंखेजा पणत्ता, से तं चउरिंदिया ॥ (सू० ३०)

अथ के ते चतुरिन्द्रियाः ? सूरिराह—चतुरिन्द्रिया अनेकविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—“अंधिया पुत्तिया मच्छिया मगसिरा कीडा पयंगा टेंकणा कुकुहा कुकुडा नंदावत्ता क्षिगिरिडा किण्हपत्ता नीलपत्ता लोहिपत्ता हालिइपत्ता सुफिलपत्ता चित्तपक्खा विचि-त्तपक्खा ओहंजलिया जलचारिया गंभीरा नीणिया तंतवा अच्छिरोडा अच्छिवेहा सारंगा नेउरा डोला भमरा भरिलि जरला विच्छुया पत्तविच्छुया छाणविच्छुया जलविच्छुया सेइंगाला कणगा गोमयकीडगा” एते लोक्तः प्रत्येतव्याः, ‘जे यावणे तहृप्पगारा’ इति, येऽपि चान्ये ‘तथाप्रकाराः’ एवंप्रकारास्ते सर्वे चतुरिन्द्रिया विज्ञेयाः, ‘ते समासतो’ इत्यादि सकलमपि सूत्रं द्वीन्द्रियवद्भावनीयं, नवरमवगाहनाद्वारे उत्कर्षतोऽवगाहना चत्तारि गव्यूतानि । इन्द्रियद्वारे स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुर्लक्षणाणि चत्तारीन्द्रियाणि । स्थितिद्वारे उत्कर्षतः स्थितिः पण्मासाः, शेषं तथैव, उपसंहारमाह—‘सेत्तं चउरिंदिया’ । सम्प्रति पञ्चेन्द्रियान् प्रतिपिपादयिषुराह—

से किं तं पंचेदिया ?, २ चउन्चिहा पणत्ता, तंजहा—णेरतिया निरिक्खजोणिया मणुस्सा देवा ॥ (सू० ३१)

अथ के ते पञ्चेन्द्रियाः ? सूरिराह—पञ्चेन्द्रियाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नैरयिकास्तिर्यग्योनिका मनुष्या देवाः, तत्र अयम्—

इष्टफलं कर्म निर्गतमयं येभ्यस्ते निरया—नरकावासास्तेषु भवा नैरयिकाः, अध्यात्मादेराकृतिगणत्वादिकणप्रत्ययः । तिर्यगिति प्राय-
स्तिर्यग्लोके योनयस्तिर्यग्योनयस्तत्र जातास्तिर्यग्योनिजाः, यदिवा तिर्यग्योनिका इति शब्दसंस्कारः, तत्र तिर्यगिति प्रायस्तिर्यग्लोके
योनयः—उत्पत्तिस्थानानि येषां ते तिर्यग्योनिकाः । मंरुतिरिति मनुष्यस्य सञ्ज्ञा, मनोरपत्यानि मनुष्याः, जातिशब्दोऽयं राजन्या-
दिशब्दवत् । दीव्यन्तीति देवाः ॥ तत्र नैरयिकप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं नेरइया?, २ सत्तविहा पणत्ता, तंजहा—रयणप्पभापुढविनेरइया जाव अहे सत्तम-
पुढविनेरइया, ते समासओ दुविहा पणत्ता, तं०—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य । तेसि णं भंते ! जी-
वाणं कति सरीरगा पणत्ता?, गोयमा ! तओ सरीरया पणत्ता, तंजहा—वेडव्विए तेयए कं-
म्मए । तेसि णं भंते ! जीवाणं केमहालिया सरीरोगाहणा पणत्ता?, गोयमा ! दुविहा सरीरो-
गाहणा पणत्ता, तंजहा—भवधारणिज्जा य उत्तरवेडव्विया य, तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा
जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जो भागो उक्कोसेणं पंचधणुसयाइं, तत्थ णं जा सा उत्तरवेडव्विया
सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जतिभागं उक्कोसेणं धणुसहस्सं । तेसिणं भंते ! जीवाणं सरीरा किं-
संघयणी पणत्ता?, गोयमा ! छण्हं संघयणाणं असंघयणी, णेवढ्ढी णेव छिरा णेव ण्हारु णेव
संघयणमत्थि, जे पोगगला अणिट्ठा अकंता अपिया असुभा अमणुणा अमणामा ते तेसिं
संघातत्ताए परिणमंति । तेसि णं भंते ! जीवाणं सरीरा किंसंठिता पणत्ता?, गोयमा ! दुविहा

પળત્તા, તંજહા—ભવધારણિજ્ઞા ય ઉત્તરવેલવિવ્યા ય, તત્થ ણં જે તે ભવધારણિજ્ઞા તે હુંડસંઠિયા,
 તત્થ ણં જે તે ઉત્તરવેલવિવ્યા તેવિ હુંડસંઠિતા પળત્તા, ચત્તારિ કસાયા ચત્તારિ સળ્ળાઓ
 તિપ્પિણ લેસાઓ પંચેદિયા ચત્તારિ સમુગ્ધાતા આહ્લ્યા, સન્નીવિ અસન્નીવિ, નપુંસકવેદા, છપ્પ-
 જ્ઞત્તીઓ છ અપજ્ઞત્તીઓ, તિવિધા દિઢી, તિન્નિ દંસળા, ણાળીવિ અળ્ળાળીવિ, જે ણાળી તે નિ-
 યમા તિન્નાળી, તંજહા—આભિણિવોહિયળાળી સુતળાળી ઓહિનાળી, જે અળ્ળાળી તે અત્થેગ-
 તિયા હુઅળ્ળાળી અત્થેગતિયા તિઅળ્ળાળી, જે ય હુઅળ્ળાળી તે ણિયમા મહઅળ્ળાળી સુયઅ-
 ણ્ણાળી ય, જે તિઅળ્ળાળી તે નિયમા મતિઅળ્ળાળી ય સુયઅળ્ળાળી ય વિભંગળાળી ય, તિવિધે
 જોગે, હુવિહે ઉવઓગે, છદ્ધિસં આહારો, ઓસળ્ળં કારણં પહુચ વળ્ળતો કાલાહં જાવ આહા-
 રમાહારેતિ, ઉવવાઓ તિરિયમળ્ણસેસુ, ઠિતી જહ્ણેણં દસવાસસહસ્સાહં ઉક્કોસેણં તિત્તીસં સાગ-
 રોવમાહં, હુવિહા મરંતિ, ઉવ્વહળા ભાણિયન્વા જતો આગતા, ણવરિ સંમુચ્છિમેસુ પડિસિદ્ધો,
 હુગતિયા હુઆગતિયા પરિત્તા અસંલેજ્ઞા પળત્તા સમળાડસો!, સે તં નેરહયા ॥ (સૂ. ૩૨)

અથ કે તે નૈરયિકાઃ ? સૂરિરાહ—નૈરયિકાઃ સત્તત્તિભાઃ પ્રક્ષતાઃ, તયન્ના—લાપ્રમાણુધિવીનૈરયિકા યાવત્કરણાન્ત શર્કરાપ્રમાણુધિવી-
 નૈરયિકાઃ વાલુકાપ્રમાણુધિવીનૈરયિકાઃ પદ્મપ્રમાણુધિવીનૈરયિકાઃ ધૂમપ્રમાણુધિવીનૈરયિકાઃ તમઃપ્રમાણુધિવીનૈરયિકા ઇતિ પરિમ્પ્રહઃ,
 અથઃસત્તમપ્રથિવીનૈરયિકાઃ, ‘તે સમાસતો’શ્લાદિપર્યાપ્તાપર્યાપ્તરૂપં સુગમમ્ ॥ શરીરાદિદ્વારપ્રતિપાદનાર્થમાહ—‘તેસિ ણં મંતે !’ શ્લાદિ,

सुगमं नवरं भवप्रत्ययादेव तेषां शरीरं वैक्रियं नौदारिकमिति वैक्रियतैजसकर्मणानि त्रीणि शरीराण्युक्तानि । अवगाहना तेषां द्विधा—
भवधारणीया उत्तरवैकुर्विकी च, तत्र यया भवो धार्यते सा भवधारणीया, बहुलवचनात्करणेऽनीयप्रत्ययः, अपरा भवान्तरवैरिनारक-
प्रतिघातनार्थमुत्तरकालं या विचित्ररूपा वैक्रियिकी अवगाहना सा उत्तरवैकुर्विकी, तत्र या सा भवधारणीया सा जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्ये-
यभागः, स चोपपातकाले वेदितव्यः, तथाप्रयत्नभावात्, उत्कर्षतः पञ्चधनुःशतानि, इदं चोत्कर्षतः प्रमाणं सप्तमपृथिवीमधिकृत्य वेदि-
तव्यं, प्रतिपृथिवि तूत्कर्षतः प्रमाणं सङ्ग्रहणिटीकातो भावनीयं, तत्र सविस्तरमुक्तत्वात्, उत्तरवैकुर्विकी जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभागो
न त्वसङ्ख्येयभागः, तथाप्रयत्नाभावात्, उत्कर्षतो धनुःसहस्रमिति, इदमप्युत्कर्षपरिमाणं सप्तमनरकपृथिवीमधिकृत्य वेदितव्यं, प्रतिपृ-
थिवि तु सङ्ग्रहणिटीकातः परिभावनीयं, संहननद्वारे 'तेसि णं भंते!' इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! षण्णां संहनना-
नामन्यतमेनापि संहनेन तेषां शरीराण्यसंहननानि, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, कस्मादसंहननानि ? इति चेद् अत आह—'ने-
वढी' इत्यादि, नैव तेषां शरीराणामस्थीनि, नैव शिरा—धमनिनाड्यो, नापि स्नायूनि—शेषशिराः, अस्थिनिचयात्मकं च संहननमतोऽ-
स्थ्याद्यभावादसंहननानि शरीराणि, इयमत्र भावना—इह तत्त्ववृत्त्या संहननमस्थिनिचयात्मकं, यत्तु प्रागेकेन्द्रियाणां सेवार्त्तसंहननमभ्य-
धायि तदौदारिकशरीरसम्बन्धमात्रमपेक्ष्यौपचारिकं, देवा अपि यदन्यत्र प्रज्ञापनादौ वज्रसंहननिन उच्यन्ते तेऽपि गौणवृत्त्या, तथा-
हि—इह यादृशी मनुष्यलोके चक्रवर्त्यादेर्विशिष्टवज्रर्षभनाराचसंहननिनः सकलशेषमनुष्यजनासाधारणा शक्तिः 'दोसोला बत्तीसा स-
व्ववलेणं तु संकलनिवद्ध'मित्यादिका, ततोऽधिकतरा देवानां पर्वतोत्पाटनादिविषया शक्तिः श्रूयते न च शरीरपरिक्षेश इति तेऽपि व-
ज्रसंहननिन इव वज्रसंहननिन उक्ता न पुनः परमार्थतस्ते संहननिनः, ततो नारकाणामस्थ्यभावात्संहननाभावः, एतेन योऽपरिणतभग-

वत्सिद्धान्तसारो वावदूकः सिद्धान्तबाहुल्यमासनः ख्यापयन्नेवं प्रललाप—“सुप्ते सत्तिविसेसो संघयणमिहऽद्विनिचयो”ति, इति सोऽपा-
 कीर्णो द्रष्टव्यः, साक्षादत्रैव सूत्रे अस्थिनिचयात्मकस्य संहननस्याभिधानात्, अस्यभावे संहननप्रतिषेधादिति । अपरस्त्वाह—नैरयिका-
 णामस्यभावे कथं शरीरबन्धोपपत्तिः?, नैप दोषः, तथाविधपुद्गलस्कन्धवत् शरीरबन्धोपपत्तेः, अत एवाह—‘जे पोगला अणिट्ठा’
 इत्यादि, ये पुद्गलाः ‘अनिट्ठाः’ मनस इच्छामतिक्रान्ताः, तत्र किञ्चित्कमनीयमपि केषाञ्चिदनिष्टं भवति तत आह—न कान्ताः अ-
 कान्ता—अकमनीयाः, अत्यन्ताशुभवर्णोपेतत्वात्, अत एव न प्रियाः, दर्शनापातकालेऽपि न प्रियबुद्धिमासन्त्युत्पादयन्तीति भावः;
 ‘अशुभाः’ अशुभरसगन्धस्पर्शालकत्वात्, ‘अमनोज्ञाः’ न मनःप्रज्ञादहेतवो, विपाक्तो, दुःखजनकत्वात्, अमनआपाः—न जातुचि-
 दपि भोज्यतया जन्तूनां मनांस्याप्रुवन्तीति भावः, ते तेषां ‘सङ्घातत्वेन’ तथारूपशरीरपरिणतिभावेन परिणमन्ति । संस्थानद्वारे तेषां
 शरीराणि भवधारणीयानि उत्तरवैकुर्विकाणि च हुण्डसंस्थानानि वक्तव्यानि, तथाहि—भवधारणीयानि तेषां शरीराणि भवस्वभावत
 एव निर्मूलविलुप्तपक्षोत्पादितसकलमीवादिरोमपक्षिशरीरकवदतिवीभत्सहुण्डसंस्थानोपेतानि, यान्यप्युत्तरवैक्रियाणि तानि यद्यपि शु-
 भानि वयं विकुर्विष्याम इत्यभिसन्धिना विकुर्वितुमारभन्ते तथाऽपि तानि तेषामत्यन्ताशुभतथानिधनामकर्मोदयतोऽतीवाशुभतराण्युप-
 जायन्ते इति तान्यपि हुण्डसंस्थानानि । कपायद्वारं सञ्ज्ञाद्वारं च प्राग्वत्, लेभ्याद्वारे आद्यास्तिस्रो लेभ्याः, तत्राद्ययोर्द्वयोः पृथिव्योः
 कापोतलेभ्या, तृतीयस्यां पृथिव्यां केषुचिन्नरकावासेषु कापोतलेभ्या शेषेषु नीललेभ्या, चतुर्थ्यां नीललेभ्या, पञ्चम्यां केषुचिन्नरका-
 वासेषु नीललेभ्या, शेषेषु कृष्णलेभ्या, षष्ठ्यां कृष्णलेभ्या, सप्तम्यां परमकृष्णलेभ्या, उक्तञ्च व्याख्याप्रज्ञप्तौ—“कौञ्च य दोसु तद्-

१ कापोती च द्वयोस्तृतीयस्यां मिश्रा नीला चतुर्थ्यां । पचम्यां मिश्रा कृष्णा ततः परमकृष्णा ॥ १ ॥

याएँ मीसिया नीलिया चउत्थीए पंचमियाए । मीसा कण्हा तत्तो परमकण्हा ॥ १ ॥”-इन्द्रियाणि स्पर्शनरसतन्मात्राण-
चक्षुःश्रोत्रलक्षणानि । समुद्घातद्वारे चत्वारः समुद्घाताः—वेदनासमुद्घातः कपायसमुद्घातो वैक्रियसमुद्घातो मारणान्तिकसमु-
द्घातश्च । सञ्ज्ञिद्वारे सञ्ज्ञिनोऽसञ्ज्ञिनश्च, तत्र ये गर्भव्युत्क्रान्तिकेभ्य उत्पन्नास्ते सञ्ज्ञिन इति व्यपदिश्यन्ते, ये तु संमूर्च्छनजे-
भ्यस्तेऽसञ्ज्ञिनः, ते च रत्नप्रभायामेवोत्पद्यन्ते न परतः, अनाशयाशुभक्रियाया दारुणाया अप्यनन्तरविपाकिन्या एतावन्मात्रफलत्वात्,
अत एवाहुर्वृद्धाः—“अस्मन्नी खलु पढमं दोच्चं व सिरीसवां तइय पक्खी । सीहा जंति चउत्थि उरगा पुण पंचमिं पुढविं ॥ १ ॥
छट्ठिं य इत्थियाओ मच्छा मणुया य सत्तमिं पुढविं । एसो परमोबाओ बोद्धवो नरयपुढवीसु ॥ २ ॥” वेदद्वारे नपुंसकवेदाः ।
पर्याप्तिद्वारे पञ्च पर्याप्तयः पञ्चापर्याप्तयः । दृष्टिद्वारे त्रिविधदृष्टयोऽपि, तद्यथा—मिथ्यादृष्टयः सम्यग्दृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च, दर्शन-
द्वारे त्रीणि दर्शनानि, तद्यथा—चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनमवधिदर्शनं च । ज्ञानद्वारे ज्ञानिनोऽपि अज्ञानिनोऽपि, तत्र ये ज्ञानिनस्ते नियमा-
न्निज्ञानिनः, तद्यथा—आभिनिबोधिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनश्च, येऽन्नाज्ञानिनस्ते मलज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनो विभङ्गज्ञानिनश्च,
एष चात्र भावार्थः—ये नारका असञ्ज्ञिनस्तेऽपर्याप्तावस्थायां द्वयज्ञानिनः पर्याप्तावस्थायां तु त्रयज्ञानिनः सञ्ज्ञिनस्तूभय्यामप्यवस्थायां
त्रयज्ञानिनः, असञ्ज्ञिभ्यो ह्युत्पद्यमानास्तथाबोधमान्यादपर्याप्तावस्थायां नाव्यक्तमप्यवधिमाप्नुवन्तीति । योगोपयोगाहारद्वाराणि प्रती-
तानि । उपपत्तो यथा व्युत्क्रान्तिपदे प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यः, पर्याप्तपञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्येभ्योऽसङ्ख्यातवर्पाग्रुष्कवर्जेभ्यो वक्तव्यो,

१ असंज्ञिनः खलु प्रथमां द्वितीयां च सरीसृपास्तृतीयां पक्षिणः । सिंहा शान्ति चतुर्थी उरगाः पुनः पञ्चमी पृथ्वीम् ॥ १ ॥ पक्षीं च स्त्रियः मत्स्या मनुष्याश्च
सप्तमीं पृथ्वीम् । एष परम उत्पादो बोद्धव्यो नरकपृथ्वीषु ॥ २ ॥

न शेषेभ्य इति भावः । स्थितिर्जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि । समुद्रघातमधिकृत्य मरणचिन्ता प्राग्वत् ।
उद्धर्तनाचिन्ता यथा व्युत्क्रान्तिपदे प्रज्ञापनायां कृता तथा वक्तव्या, अनन्तरमुद्धृत्य सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियतिर्यग्गोच्येष्वसंज्ञातवर्षायुष्क-
वर्जितेष्वगच्छन्तीति भावः; अत एव गलागतद्वारे द्व्यागतिका द्विगतिका; 'परीत्ताः' प्रत्येकशरीरिणोऽसंज्ञेयाः प्रज्ञप्ताः, हे श्रमण ! हे
आयुष्मन् !, उपसंहारमाह—'सेसं नेरइया' ॥ उक्ता नैरयिकाः, सम्प्रति तिर्यक्पञ्चेन्द्रियानाह—

से किं तं पंचेन्द्रियतिरिक्खजोणिया ? २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—संमुच्छिमपंचेन्द्रियतिरिक्ख-
जोणिया य गब्भवक्कंतियपंचेन्द्रियतिरिक्खजोणिया य ॥ (सू० ३३)

अथ के ते पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ?, सूरिराह—पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका द्विविधाः तद्यथा—संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्यो-
निका गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्च, तत्र संमूर्च्छनं संमूर्च्छो—गर्भोपपातव्यतिरेकेणैव यः प्राणिनामुत्पादस्तेन निर्दुत्ताः सं-
मूर्च्छिमाः, 'भावादिम' इति इमप्रत्ययः, ते च ते पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्च संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः, गर्भे व्युत्क्रान्तिः—उत्प-
त्तिर्येषां यदिवा गर्भोद्—गर्भवशाद् व्युत्क्रान्तिः—निष्क्रमणं येषां ते गर्भव्युत्क्रान्तिकाः, ते च ते पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्चेति विशेष-
णसमासः, चशब्दौ स्वगतानेकभेदसूचकौ ॥

से किं तं संमुच्छिमपंचेन्द्रियतिरिक्खजोणिया ? २ तिविहा पणत्ता, तंजहा—जलधरा धलयरा
खहयरा ॥ (सू० ३४) । से किं तं जलधरा ? २ पंचविधा पणत्ता, तंजहा—मच्छगा कच्छभा
मगरा गाहा सुसुमारा । से किं तं मच्छा ? २ एवं जहा पणवणाण जाव जे यावणे तहप्पगारा,

ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पजत्ता य अपजत्ता य । तेसि णं भंते ! जीवाणं कति
 सरीरगा पणत्ता ? गोयमा ! तओ सरीरया पणत्ता, तंजहा—ओरालिए तेयए कम्मए, सरी-
 रोगाहणा जहणणेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं उक्कोसेणं जोयणसहस्सं छेवट्टसंघयणी हुंडसं-
 ठित्ता, चत्तारि कसाया, सण्णाओवि ४, लेसाओ ५, इंदिया पंच, समुग्घाता तिणिण णो सण्णी
 असण्णी, णपुंसकवेदा, पजत्तीओ अपजत्तीओ य पंच, दो दिट्ठिओ, दो दंसणा, दो नाणा दो
 अन्नाणा, दुविधे जोगे, दुविधे उवओगे, आहारो छद्दिसि, उववातो तिरियमणुस्सेहिंतो नो
 देवोहिंतो नो नेरइएहिंतो, तिरिएहिंतो असंखेज्जवासाउवज्जेसु, अकम्मभूमगअंतरदीवगअसंखेज्ज-
 वासाउअवज्जेसु मणुस्सेसु, ठिती जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी, मारणंतियसमुग्घातेणं
 दुविहावि मरंति, अणंतरं उव्वट्ठित्ता कहिं ? नेरइएसुवि तिरिक्खजोणिएसुवि मणुस्सेसुवि देवे-
 सुवि, नेरइएसु रयणप्पहाए, सेसेसु पडिसेधो, तिरिएसु सव्वेसु उववज्जंति संखेज्जवासाउएसुवि
 असंखेज्जवासाउएसुवि चउप्पएसु पक्खीसुवि मणुस्सेसु सव्वेसु कम्मभूमीसु नो अकम्मभूमीएसु
 अंतरदीवएसुवि संखिज्जवासाउएसुवि असंखिज्जवासाउएसुवि देवेसु जाव वाणमंतरा, चउगइया
 दुआगतिया, परित्ता असंखेज्जा पणत्ता । से तं जलयरसंमुच्छिमपंचेंदियतिरिक्खा ॥ (सू० ३५)

अथ के ते संमूच्छिमपंचेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ? , सूरिराह—संमूच्छिमपंचेन्द्रियतिर्यग्योनिकास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—जलचराः

स्थलचराः खचराः, तत्र जले चरन्तीति जलचराः, एवं स्थलचरा खचरा अपि भावनीयाः ॥ अथ के ते जलचराः?, सूरिराह—जल-
 चराः पञ्चविधाः प्रज्ञासाः, तद्यथा—मत्स्याः कच्छपा मकरा ग्राहाः शिशुमाराः, ‘एवं भेओ भाणियव्वो जहा पणवणाए जाव सुसुमारा
 एगागारा पन्नत्तो’ इति, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण मत्स्यादीनां भेदो यथा प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यः, स च तावद् यावत् ‘सिसुमारा’
 एगागारा इतिपदं, स चैवम्—‘से किं तं मच्छा?, मच्छा अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—सण्हमच्छा खवल्लमच्छा जुगमच्छा भिभिभय-
 मच्छा हेलियमच्छा मंजरियामच्छा रोहियमच्छा हलीसागारा मोगरावडा वडगरा तिमीतिभिगिलामच्छा तंदुलमच्छा कणिण्हमच्छा
 सिलेच्छियामच्छा लंभणमच्छा पडागा पडागाइपडागा, जे यावणो तहप्पगारा, से तं मच्छा। से किं तं गाहा?, गाहा पंचनिहा पणत्ता, तंजहा—दिली वेढगा
 पणत्ता, तंजहा—अट्टिकच्छभा य मंसलकच्छभा य, से तं कच्छभा। से किं तं गाहा?, मगरा दुविहा पणत्ता, तंजहा—सौडमगरा य मट्टमगरा य, सेतं मगरा।
 मुदुगा पुलगा सीमागारा, सेतं गाहा। से किं तं मगरा?, मगरा दुविहा पणत्ता, तंजहा—सौडमगरा य मट्टमगरा य, सेतं मगरा।
 से किं तं सुसुमारा?, २ एगागारा पणत्ता, सेतं सुसुमारा” इति, एते मत्स्यादिभेदा लोकतोऽवगन्तव्याः, ‘जे यावणो तहप्पगारा’
 इति, येऽपि चान्ये ‘तथाप्रकाराः’ उक्तप्रकारा मत्स्यादिरूपाः, ते सर्वे जलचरसंमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्गयोगिनिका द्रष्टव्याः। ‘ते समासतो’
 इत्यादि पर्याप्तापयसिस्त्वं सुगमं, शरीरादिद्वारकदम्बकमपि चतुरिन्द्रियवद्भावनीयं, नवरसवगाहनादारे जवन्यतोऽवगाहना अनुलासतो-
 यभागमात्रा, उत्कर्षतो योजनसहस्रम्। इन्द्रियद्वारे पञ्चेन्द्रियाणि। सञ्ज्ञिद्वारे नो सञ्ज्ञिनोऽसञ्ज्ञिनः, संमूर्च्छिमतया समनस्कलायो-
 गात्। उपपातो यथा व्युत्क्रान्तिपदे तथा वक्तव्यः, तिर्गोगमनुल्लेभ्योऽसरातातवर्पायुःकवर्ज्यो वाच्य इति भावः। स्थितिर्जन्यतोऽ-
 न्तर्मुहूर्त्तगुत्कर्षतः पूर्वकोटी। ज्यवनद्वारेऽनन्तरमुद्धृत्य चतराज्यपि गतिपूषयन्ते, तत्र नरकेषु रंभ्रप्रभायामेव, तिर्यक्षु सर्वेज्वेव, मनु-

व्येषु कर्मभूमिजेषु, देवेषु व्यन्तरभवनवासिषु, तदन्येष्वसञ्जयायुक्ताभावात्, अत एव गत्यागतिद्वारे चतुर्गेतिका द्वागतिकाः, 'परीताः' प्रत्येकशरीरिणोऽसङ्ख्येयाः प्रज्ञप्ताः हे श्रमण! हे आयुष्मन्! उपसंहारमाह—'सेत्तं संमुच्छिमजलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया' ॥ उक्ताः संमुच्छिमजलयरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः, सम्प्रति संमुच्छिमस्थलयरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं थलयरसंमुच्छिमपंचेदियतिरिक्खजोणिया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—चउप्पयथलं-यरसंमुच्छिमपंचेदियतिरिक्खजोणिया परिसप्पसंमु० ॥ से किं तं थलयरचउप्पयसंमुच्छिम०?, २ चउव्विहा पणत्ता, तंजहा—एगखुरा दुखुरा गंडीपया सणफ्या जाव जे यावणे तहप्पकारा ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य, तओ सरीगा ओगाहणा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं गाउयपुहुत्तं ठिती जहण्णेणं अंतो-मुहुत्तं उक्कोसेणं चउरासीतिवाससहस्साइं, सेसं जहा जलयराणं जाव चउगतिया दुआगतिया परिता असंखेज्जा पणत्ता, सेत्तं थलयरचउप्पदसंमु०। से किं तं थलयरपरिसप्पसंमुच्छिमा?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—उरगपरिसप्पसंमुच्छिमा भुयगपरिसप्पसंमुच्छिमा। से किं तं उरगपरिसप्पसंमुच्छिमा?, २ चउव्विहा पणत्ता, तंजहा—अही अयगरा आसालिया महोरगा। से किं तं अही?, अही दुविहा पणत्ता, तंजहा—दव्वीकरा मउलिणो य। से किं तं दव्वीकरा?, २ अणेगविधा पणत्ता, तंजहा—आसीविसा जाव से तं दव्वीकरा। से किं तं मउ-

लिणो?, २ अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—दिब्बा गोणसा जाव से तं मडलिणो, सेतं
 अही । से किं तं अयगरा?, २ एगागरा पणत्ता, से तं अयगरा । से किं तं आसा-
 लिया?, २ जहा पणवणाए, से तं महोरगा?, २ जहा पणवणाए, से तं
 महोरगा । जे यावण्णे तहप्पगारा ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य
 तं चेव, णवरि सररीरोगाहणा जहन्नेणं अंगुलस्सऽसंखेज्जं उक्कोसेणं जोयणपुहुत्तं, ठिई जहन्नेणं
 अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं तेवण्णं वाससहस्साइं, सेसं जहा जलयराणं, जाव चउगतिया दुआगतिया
 परित्ता असंखेज्जा, से तं उरगपरिसप्पा ॥ से किं तं भुयगपरिसप्पसंमुच्छिमथलयरा?, २ अणेगविधा
 पणत्ता, तंजहा—गोहा णउला जाव जे यावन्ने तहप्पकारा ते समासतो दुविहा पणत्ता, तं-
 जहा—पज्जत्ता य अपज्जत्ता य, सररीरोगाहणा जहन्नेणं अंगुलासंखेज्जं उक्कोसेणं घणुपुहुत्तं, ठिती
 उक्कोसेणं वायालीसं वाससहस्साइं सेसं जहा जलयराणं जाव चउगतिया दुआगतिया परित्ता
 असंखेज्जा पणत्ता, से तं भुयपरिसप्पसंमुच्छिमा, से तं थलयरा ॥ से किं तं लह्यरा?, २ चउ-
 विवहा पणत्ता, तंजहा—चम्मपक्खी लोमपक्खी समुगपक्खी विततपक्खी । से किं तं चम्म-
 पक्खी?, २ अणेगविधा पणत्ता, तंजहा—चगुली जाव जे यावन्ने तहप्पगारा, से तं चम्मपक्खी ।
 से किं तं लोमपक्खी?, २ अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—ढंका कंका जे यावन्ने तहप्पकारा, से

तं लोमपक्खी । से किं तं समुग्गपक्खी ?, २ एगागारा पणत्ता जहा पणवणाए, एवं वित्त-
पक्खी जाव जे यावन्ने तहप्पगारा ते समासतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पजत्ता य अपजत्ता
य, णाणत्तं सरीरोगाहणा जहं अंगुं असं उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं ठिती उक्कोसेणं बावत्तरिं
वाससहस्साहं, सेसं जहा जलयराणं जाव चउगतिया दुआगतिया परित्ता असंखेज्जा पणत्ता,
से तं खयरसंमुच्छिमतिरिक्खजोणिया, सेतं संमुच्छिमपंचेदियतिरिक्खजोणिया ॥ (सू० ३६)

अथ के ते संमूच्छिमस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ?, सूरिराह—स्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः; तद्यथा—चतुष्प-
दस्थलचरसंमूच्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्च परिसर्पस्थलचरसंमूच्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्च, तत्र चत्वारि पदानि येषां ते चतुष्पदाः—
अथादयः ते च ते स्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्चतुष्पदस्थलचरसंमूच्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः, उरसा भुजाभ्यां वा परिसर्प-
न्तीति परिसर्पाः—अहिनकुलादयस्ततः पूर्ववत्समासः, चशब्दौ स्वस्वगतानेकभेदसूचकौ, तदेवानेकविधत्वं क्रमेण प्रतिपिपादयिषुराह—
अथ के ते चतुष्पदस्थलचरसंमूच्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ?, सूरिराह—चतुष्पदस्थलचरसंमूच्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्चतुर्विधाः
प्रज्ञप्ताः; तद्यथा—‘जहा पणवणाए’ इति, यथा प्रज्ञापनायां प्रज्ञापनाख्ये प्रथमे पदे भेदास्तथा वक्तव्या यावत् ‘ते समासतो दु-
विहा पणत्ता’ इत्यादि, ते चैवम्—“एगखुरा दुखुरा गंडीपया सणप्फया । से किं तं एगखुरा ?, एगखुरा अणेगविहा पणत्ता, तं-
जहा—अस्सा अस्सतरा घोडा गद्दभा गोरखुरा कंदलगा सिरिकंदलगा आवत्ता जे यावण्णे तहप्पगारा, सेतं एगखुरा । से किं तं दु-
खुरा ?, दुखुरा अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—उट्ठा गोणा गवया महिसा संवरा वराहा अजा एलगा ररू सरभा चमरी कुरंगा गोक-

णमसाई, सेत्तं दुखुरा । से किं तं गंडीपया ? गंडीपया अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—दरथी हत्थिपूगणा मंहुणहरथी सग्गा गंडा,
 जे यावण्णे तहप्पगारा, सेत्तं गंडीपया । से किं तं सणप्फया ? २ अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—सीहा वग्गा दीनिया अच्छा तरच्छा
 परसररा सीयाला सुणगा कोकंतिया ससगा चित्ता चित्तलगा, जे यावण्णे तहप्पकारा ॥” इति, तत्र प्रतिपदमेकः खुरो येषां ते
 एकखुराः—अश्वादयः, प्रतिपदं द्वौ खुरौ—शफौ येषां ते द्विखुरा—उष्ट्रादयः, तथा च तेपामेकसिन् पादे द्वौ शफौ दृश्येते, गण्डीव
 पदं येषां ते गण्डीपदाः—हस्तादयः, सनत्तानि—रीर्यनलपरिक्लितानि पदानि येषां ते सनरापदाः—यादयः, प्राकृतत्वाच्च ‘सणप्फया’
 इति सूत्रे निर्देशः, अश्वादयस्त्वेतदेवाः केचिदतिप्रसिद्धत्वात्स्यगन्धे च लोकतो वेदितव्याः, नवरं सनखपदाधिकारे द्वीपकाः—चित्रका
 अच्छाः—कक्षाः परासराः—रारभाः कोकन्तिका—लोगठिकाः चित्ता चित्तलगा आरण्यजीवविशेषाः, शेपास्तु सिंहव्याघ्रतरक्षभृगुमालशुन-
 ककोलशुनशकाः प्रतीताः, ‘ते समासतो’ इत्यादि पर्याप्तापर्याप्तसूत्रं शरीरादिद्वारकलापसूत्रं च जलचरचरातनीयं, नवरमतगाहना-
 द्वारे जघन्यतोऽवगाहना अशुलासहयोगभागप्रमाणा उत्कृष्टा गन्धूतपृथक्त्वं शित्तिद्वारे जघन्यतः शित्तिरन्तर्दुर्घर्तगुहर्गतप्रतुरशीति
 वर्षसहस्राणि, शेषं तथैव, उपसंहारमाह—‘सेत्तं चउप्पयथलयरसंमुच्छिमपंचिदियतिरिक्खलजोणिया’ ॥ अथ के ते परिसर्पथलचर-
 संमुच्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ? २ द्विविधाः प्रज्ञाताः, तद्यथा—‘एवं भेदो भाणियब्बो’ इति, ‘एवम्’ उक्तेन प्रक्षरेण यथा प्रज्ञा-
 पनायां तथा भेदो वक्तव्यो यावत् ‘पज्जात्ता य अपज्जात्ता य’ स चैवम्—‘तंजहा—उरपरिसप्पथलयरसंमुच्छिमपञ्चेन्द्रियतिरिक्खलजो-
 णिया य शुयपरिसप्पथलयरसंमुच्छिमपञ्चिदियतिरिक्खलजोणिया य ।’ सुगमं, नवरम् उरसा परिसर्पन्तीत्युरःपरिसर्पाः—सर्पोदगः,
 शुजाभ्यां परिसर्पन्तीति शुजपरिसर्पा—नकुलादयः, शेषपद्समाराः प्राग्वत्, “से किं तं उरपरिसप्पथलयरसंमुच्छिमपञ्चिदियतिरि-

कखजोगिया ?, उरपरिसप्पथलथरसंमुच्छिमपच्चिदियतिरिक्खजोगिया चउव्विहा पन्नत्ता, तंजहा—अही अयगरा आसालिया महो-
 रगा । से किं तं अही ?, अही दुविहा पणत्ता, तंजहा—दन्वीकरा य मउलिणो य । से किं तं दन्वीकरा ?, दन्वीकरा अणेगविहा
 पन्नत्ता, तंजहा—आसीविसा दिट्ठीविसा उगविसा भोगविसा लालविसा निस्सासविसा कण्हसप्पा सेयसप्पा काकोदरा
 दुब्भपुप्फा कोलाहा सेलेसिंदा, जे यावण्णे तहप्पगारा, सेत्तं अही । से किं तं अयगरा ?, अयगरा एगागरा पन्नत्ता, सेत्तं अय-
 गरा । से किं तं आसालिया ?, कहि णं भंते ! आसालिगा संमुच्छइ ?, गोयमा ! अंतो मणुस्सखेत्ते अड्डाइजेसु दीवेसु निव्वाधाएणं
 पन्नरससु कम्मभूमीसु, वाधायं पडुच्च पंचसु महाविदेहेसु चक्खवट्ठिखंधावारेसु वलदेवखंधावारेसु वासुदेवखंधावारेसु मंडलियखंधावा-
 रेसु महामण्डलियखंधावारेसु गामनिवेसेसु नगरनिवेसेसु खेडनिवेसेसु कब्बड० मंडबनिवेसेसु दोणमुहनिवेसेसु पट्टणनिवेसेसु आगर-
 निवेसेसु आसमनिवेसेसु रायहाणिनिवेसेसु, एएसि णं चेव विणासेसु, एत्थ णं आसालिया संमुच्छइ, जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइ-
 भागमित्ताए ओगाहणाए, उक्कोसेणं वारस जोयणाइं, तदाणुरुवं च णं विक्खंभवाह्लेणं भूमिं दालित्ता संमुच्छइ, असणी मिच्छ-
 दिट्ठी अन्नाणी अंतोमुहुत्तद्धाउया चेव कालं करेइ, सेत्तं आसालिया । से किं तं महोरगा ?, महोरगा अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—
 अत्थेगइया अंगुलंपि अंगुलपुहुत्तियावि विहत्थिपि विहत्थिपि रयणिपुहुत्तियावि कुच्चिपि कुच्चिपुहुत्तियावि
 धणुहंपि धणुहपुहुत्तियावि गाउयंपि गाउयपुहुत्तियावि जोयणंपि जोयणपुहुत्तियावि जोयणसयपुहुत्तियावि, ते णं थले
 जाया जलेडवि चरंति थलेडवि चरंति, ते णत्थि इहं बाहिरएसु दीवसमुदेसु हवंति, जे यावण्णे तहप्पगारा, सेत्तं महोरगा ।” इति ।
 अस्य विपमपदव्याख्या—“दन्वीकरा य मउलिणो य’ इति, दन्वीव दर्वी—फणा तत्करणशीला दर्वीकरा; सुकुलं—फणाविरहयोग्या

शरीरावयवविशेषाकृतिः सा विद्यते येषां ते मुकुलिनः—स्फटाकरणशक्तिविकला इत्यर्थः, अत्रापि चशब्दौ स्वगतानेकभेदसूचकौ, ‘आ-
 सीविसा’ इत्यादि, आस्यो—दंष्ट्रास्तासु विषं येषां ते आसीविपाः, उक्तं च—“आसी दाढा तगयविसाऽऽसीविसा मुण्येय्वा”
 इति, दृष्टौ विषं येषां ते दृष्टिविपाः, उग्रं विषं येषां ते उग्रविपाः, भोगः—शरीरं तत्र सर्वत्र विषं येषां ते भोगविपाः, त्वचि विषं
 येषां ते त्वग्विपाः, प्राकृतत्वाच्च ‘तयाविसा’ इतिपाठः, लाला—मुखात् श्रावस्तत्र विषं येषां ते लालाविपाः, निश्वासे विषं येषां ते
 निश्वासविपाः कृष्णसर्पादयो जातिभेदा लोकतः प्रत्येतव्याः । ‘से किं तं आसालिगा’ इत्यादि, अथ का सा आसालिगा ?, एवं शिष्येण
 प्रश्ने कृते सति सूत्रकृद् यदेवासालिकाप्रतिपादकं गौतमप्रश्नभगवन्निर्वचनरूपं सूत्रमस्ति तदेवागमग्रहुमानतः पठति—“कहि णं भंते !”
 इत्यादि, क णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! परमकल्याणयोगिन् ! आसालिगा संमूर्च्छति, एषा हि गर्भजा न भवति किन्तु संमूर्च्छिमैव
 तत उक्तं संमूर्च्छति, भगवानाह—गौतम ! अन्तः—मध्ये मनुष्यक्षेत्रस्य न वहिः, एतावता मनुष्यक्षेत्राद्बहिरस्या उत्पादो न भवतीति
 प्रतिपादितं, तत्रापि मनुष्यक्षेत्रे सर्वत्र न भवति किन्तु अर्द्धतृतीयेषु द्वीपेषु, अर्द्धं तृतीयं येषां तेऽर्द्धतृतीयाः, अन्यथेन विप्रहः ससु-
 दायः समासार्थः तेषु, एतावता लवणसमुद्रे कालसमुद्रे वा न भवतीत्यावेदितं, ‘निर्व्यागतेन’ व्याघातसाभावो निर्व्याघातं तेन,
 यदि पञ्चसु भरतेषु पञ्चसौरावतेषु सुपमसुपमादिरूपोऽतिदुष्णमादिरूपश्च कालो व्याघातदेतुत्वाद् व्याघातो न भवति तदा पञ्चदशसु
 कर्मभूमिषु संमूर्च्छति, व्याघातं प्रतीत्य, किमुक्तं भवति ?—यदि पञ्चसु भरतेषु पञ्चसौरावतेषु यथोक्तरूपो व्याघातो भवति ततः
 पञ्चसु महान्निदेहेषु संमूर्च्छति, एतावता त्रिशत्यन्यकर्मभूमिषु नोपजायत इति प्रतिपादितं, पञ्चदशसु कर्मभूमिषु पञ्चसु मातृविदे-
 हेषु सर्वत्र न संमूर्च्छति किन्तु चक्रवर्त्तिस्कन्धावारेषु बलदेवरुक्न्धावारेषु वासुदेवरुक्न्धावारेषु माण्डलिकः—सामान्यराजाऽल्पशक्तिः,

महामाण्डलिकः स एवानेकदेशाधिपतिस्तत्स्कन्धावारेषु, ग्रामनिवेशेषु इत्यादि, ग्रसति बुद्ध्यादीन् गुणानिति यदिवा गम्यः शास्त्रप्र-
सिद्धानामष्टादशानां करणामिति ग्रामः, निगमः—प्रभूततरवणिगवर्गावासः, पांसुप्राकारनिबद्धं खेटं, क्षुल्लप्राकारवेष्टितं कर्बटम्, अर्द्ध-
तृतीयगव्यूतान्तर्ग्रामरहितं मडम्बं 'पट्टण'ति पट्टनं पत्तनं वा, उभयत्रापि प्राकृतत्वेन निर्देशस्य समानत्वात्, तत्र यन्नौभिरेव गम्यं
तत्पट्टनं यत्पुनः शकटैर्घोटकैर्नौभिर्वा गम्यं तत्पत्तनं यथा भरुकच्छम्, उक्तं च—“पत्तनं शकटैर्गम्यं, घोटकैर्नौभिरेव च । नौ-
भिरेव तु यद्गम्यं, पट्टनं तत्प्रचक्षते ॥ १ ॥” द्रोणमुखं—प्रायेण जलनिर्गमप्रवेशम्, आकरो—हिरण्याकरादिः आश्रमः—तापसावसथो-
पलक्षित आश्रयः, संबाधो—यात्रासमागतप्रभूतजननिवेशः, राजधानी—राजाधिष्ठानं नगरम्, 'एएसि ण' मित्यादि, एतेषां चक्रवर्ति-
स्कन्धावारादीनामेव विनाशेषूपस्थितेषु 'एत्थ ण'ति एतेषु चक्रवर्तिस्कन्धावारादिषु स्थानेष्ववासालिका संमूर्च्छति, सा च जघन्यतोऽ-
ङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रयाऽवगाहनया समुत्तिष्ठतीति योगः, एतच्चोत्पादप्रथमसमये वेदितव्यम्, उत्कर्षतो द्वादश योजनानि—द्वादशयो-
जनप्रमाणयाऽवगाहनया 'तदनुरूपं' द्वादशयोजनप्रमाणदैर्घ्यानुरूपं 'विक्खंभवाहल्येण'ति विष्कम्भश्च बाहल्यं च विष्कम्भबाहल्यं, स-
माहारो द्वन्द्वः, तेन, विष्कम्भो—विस्तारो बाहल्यं च—स्थूलता, भूमिं 'दालित्ता णं' विदार्य समुत्तिष्ठति, चक्रवर्तिस्कन्धावारादीनाम-
धस्ताद् भूमेरन्तरुत्पद्यत इति भावः, सा चासञ्जिनी—अमनस्का संमूर्च्छिमत्वात्, मिथ्यादृष्टिः सासादनसम्यक्त्वस्यापि तस्या अस-
म्भवात्, अत एवाज्ञानिनी, अन्तर्मुहूर्त्तोद्धायुरेव कालं करोति । 'अथेगइया अंगुलंपी'त्यादि, अस्तीति निपातोऽत्र बहुवचनाभिधायी, ततो-
ऽयमर्थः—सन्त्येककाः केचन महोरगा येऽङ्गुलमपि शरीरावगाहनया भवन्ति, इहाङ्गुलमुच्छयाङ्गुलमवसातव्यं, शरीरप्रमाणस्य चि-
न्त्यमानत्वात्, सन्त्येकका येऽङ्गुलपृथक्त्विका अपि—पृथक्त्वं द्विप्रभृतिरानवभ्य इति परिभाषा अङ्गुलपृथक्त्वं शरीरावगाहनमानमे-

पामस्तीत्यङ्गुलपृथक्त्विकाः, 'अतोऽनेकस्वरादि' तीक्ष्णप्रत्ययः, एवं शेषसूत्राण्यपि भावनीयानि, नवरं द्वादशाङ्गुलप्रमाणा वितस्तिः, द्वि-
 वितस्तिप्रमाणा रत्निर्हस्तः, कुक्षिर्द्विहस्तमाना, धनुर्हस्तचतुष्टयप्रमाणं, गव्यूतं द्विधनुःसहस्रप्रमाणं, चत्वारि गव्यूतानि योजनम्,
 एतच्चापि वितस्स्यादिकमुच्छ्रयाङ्गुलापेक्षया प्रतिपत्तव्यं, 'ते ण'मित्यादि, 'ते' अनन्तरोदितस्वरूपा महोरगाः स्थलचरविशेषत्वात् स्थले
 जायन्ते स्थले च जाताः सन्तो जलेऽपि स्थल इव चरन्ति स्थलेऽपि चरन्ति, तथास्वाभाव्यात्, यथेवं ते कस्मादिह न दृश्यन्ते ?
 इत्याशङ्क्यामाह—'ते नत्थि इहं' इत्यादि, 'ते' यथोदितस्वरूपा महोरगाः 'इह' मानुषक्षेत्रे 'नत्थि'त्ति न सन्ति, किन्तु बालेषु द्वीप-
 समुद्रेषु भवन्ति, समुद्रेष्वपि च पर्वतदेवनगर्यादिषु स्थलेषूपयन्ते न जलेषु, तत इह न दृश्यन्ते । 'जे यावण्णे तहप्पगारा' इति,
 येऽपि चान्ये तथाप्रकारा अङ्गुलदशकादिशरीरावगाहमानास्तेऽपि महोरगा ज्ञातव्याः, उपसंहारमाह—'सेत्तं महोरगा, 'जे यावण्णे
 तहप्पगारा' इति, येऽपि चान्ये तथाप्रकाराः उक्तरूपाद्यादिरूपास्ते सर्वेऽपि उरःपरिमर्पस्थलचरसंमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका
 द्रष्टव्याः, 'ते समासतो' इत्यादि पर्याप्तापर्याप्तसूत्रं शरीरादिद्वारकदम्भकं च जलचरगद्गावचीयं, नवरमवगाहना जघनगतोऽङ्गुलासर्प-
 यभागप्रमाणा उत्कर्षतो योजनपृथक्त्वं, स्थितिद्वारे जघन्यतः स्थितिरन्तर्गुहूर्चगुहूर्चार्कतस्त्रिपञ्चाशद्वर्षसहस्राणि, शेषं तथैव ॥ भुजप-
 रिसर्पप्रतिपादनार्थमाह—'से किं त'मित्यादि, अथ के ते भुजपरिसर्पसंमूर्च्छिमस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ?, सुरिराह—भुजपरि-
 सर्पसंमूर्च्छिमस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका अनेकविधाः प्रज्ञप्ताः, 'तह चेव भेओ भाणियव्वो' इति, यथा प्रज्ञापनायां तथैव भेदो
 वक्तव्यः, स चैवम्—'तंजहा—गोहा नउला सरडा सम्मा गरंढा सारा लारा चरोलिया विसंभरा मंसा मंगुसा पयलाया छीरवि-
 रालिया जाहा चउप्पाइया" एते देशविशेषतो वेदितव्याः, 'जे यावण्णे तहप्पगारा' येऽपि चान्ये 'तथाप्रकाराः' उक्तप्रकारा गोधा-

दिस्वरूपास्ते सर्वे भुजपरिसर्पा अवसातव्याः, 'ते समासतो' इत्यादि सूत्रकदम्बकं प्राग्वद्भावनीयं, नवरमवगाहना जघन्यतोऽङ्गुलास-
 ह्येयभागप्रमाणा उत्कर्षतो धनुःपृथक्त्वं, स्थितिर्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो द्वाचत्वारिंशद्वर्षसहस्राणि, शेषं जलचरवद्द्रष्टव्यम्, उप-
 संहारमाह—'सेत्त'मित्यादि सुगमम् ॥ खचरप्रतिपादनार्थमाह—अथ के ते संमूर्च्छिमखचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः?, सूरिराह—संमू-
 र्च्छिमखचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—'भेदो जहा पणवणाए' इति, भेदो यथा प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यः,
 स चैवम्—'चम्मपक्खी लोमपक्खी समुग्गपक्खी विततपक्खी । से किं तं चम्मपक्खी !, २ अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—त्रग्गुली
 जलोया अडिला भारुंडपक्खी जीवंजीवा समुद्वायसा कणत्तिया पक्खिविराली, जे यावणे तहप्पगारा, से तं चम्मपक्खी । से
 किं तं लोमपक्खी ?, लोमपक्खी अणेगविहा पणत्ता, तंजहा—ढङ्का कंका कुरला वायसा चक्कावागा हंसा कलहंसा पोयहंसा राय-
 हंसा अडा सेडीवडा वेलांगया कौंचा सारसा मेसरा मयूरा सेयवगा गहरा पौडरीया कामा कामेयगा वंजुलागा तित्तिरा वट्टगा ला-
 वगा कपोया कपिजला पारेवया चिडगा बीसा कुक्कुडा सुगा वरहिगा मयणसलागा कोकिला सण्हावरणगमादी, से तं लोम-
 पक्खी । से किं तं समुग्गपक्खी ?, समुग्गपक्खी एगागारा पणत्ता, ते णं नत्थि इहं, बाहिरएसु दीवसमुद्देसु हवंति, से तं समु-
 ग्गपक्खी । से किं तं विततपक्खी ?, विततपक्खी एगागारा पणत्ता, ते णं नत्थि इहं, बाहिरएसु दीवसमुद्देसु भवंति, से तं वि-
 ततपक्खी" इति पाठसिद्धं नवरं 'चम्मपक्खी' इत्यादि, चर्मरूपौ पक्षौ चर्मपक्षौ तौ विद्येते येषां ते चर्मपक्षिणः, लोमात्मकौ पक्षौ
 लोमपक्षौ तौ विद्येते येषां ते लोमपक्षिणः, तथा गच्छतामपि समुद्रवस्थितौ पक्षौ समुद्रकपक्षौ तद्वन्तः समुद्रकपक्षिणः, विततौ—नि-
 त्यमनाकुञ्चितौ पक्षौ विततपक्षौ तद्वन्तो विततपक्षिणः 'ते समासतो' इत्यादि सूत्रकदम्बकं जलचरवद्भावनीयं, नवरमवगाहना उत्क-

पतो धनुःपृथक्त्वं, स्थितिरुत्कर्षतो द्वासप्ततिवर्षसहस्राणि । तथा चात्र कचित्पुस्तकान्तरेऽवगाहनास्थितोर्यथाक्रमं सङ्ग्रहणिगाथे—“जो-
यणसहस्सगाउयपुहत्त तत्तो य जोयणपुहत्तं । दोणहंपि धणुपुहत्तं संमुच्छिमविगपक्खीणं ॥ १ ॥ संगुच्छ पुव्वकोडी चउरासीई भवे
सहस्साई । तेवणा वायाला बावत्तरिमेव पक्खीणं ॥ २ ॥” व्याख्या—संमुच्छिमानां जलचराणामुत्कृष्टाऽवगाहना योजनसहस्रं, चतु-
ष्पदानां गव्यूतपृथक्त्वम्, उरःपरिसर्पाणां योजनपृथक्त्वं । ‘दोणहं तु’ इत्यादि, द्वयानां संमुच्छिमशुलगपक्षिणां—संमुच्छिमशुलगपरिसर्प-
पक्षिरूपाणां प्रत्येकं धनुःपृथक्त्वं, तथा संमुच्छिमानां जलचराणामुत्कृष्टा स्थितिः पूर्वकोटी चतुष्पदानां चतुरशीतिवर्षसहस्राणि, उरःपरि-
सर्पाणां त्रिपञ्चाशद्वर्षसहस्राणि, शुजपरिसर्पाणां द्वाचत्वारिंशद्वर्षसहस्राणि, पक्षिणां द्वासप्ततिवर्षसहस्राणि, उपसंहारमाह—‘सैत्तं
संमुच्छिमखहयरपञ्चिंदियतिरिक्खजोणिया’ ॥ उक्ताः संमुच्छिमपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनयः, सम्प्रति गर्भव्युत्क्रान्तिकान् पञ्चेन्द्रिय-

तिर्यग्योनिकानाह—

से किं तं गवभवक्कंतियपंचेंदियतिरिक्खजोणिया ? २ तिविहा पणत्ता, तंजहा—जलयरा थलयरा
खहयरा ॥ (सू० ३७)

‘से किं तं’ मित्यादि, अथ के ते गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः ? , सूरिराह—गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकास्त्रिविधाः
प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—जलचराः स्थलचराः खचराश्च । तत्र जलचरप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं जलयरा ? , जलयरा पंचविधा पणत्ता, तंजहा—मच्छा कच्छभा मगरा गाहा सुंसुमारा,

સર્વેસિં ભેદો ખાણિતબ્વો તહેવ જહા પળવળાણ, જાવ જે યાવળે તહપ્પકારા તે સમાસતો
 દુવિહા પળવળા, તંજહા—પજ્જતા ય અપજ્જતા ય, તેસિ પં ભંતે ! જીવાણં કતિ સરીરગા પ-
 ણવળા ? ગોયમા ! ચત્તારિ સરીરગા પવળા, તંજહા—ઓરાલિણ વેઝવિણ તેયણ કમ્મણ, સરીરો-
 ગાહણા જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જં ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં છવ્વિહસંઘયણી પળવળા, તંજહા
 —વરોસભનારાયસંઘયણી ઉસભનારાયસંઘયણી નારાયસંઘયણી અદ્ધનારાયસંઘયણી કીલિયા-
 સંઘયણી સેવદ્ધસંઘયણી, છવ્વિહા સંઠિતા પળવળા, તંજહા—સમચંડરંસસંઠિતા પળગોધપરિમં-
 ઢલં સાતિં યુજ્જં વામણં હુંડં, કસાયા સર્વે સળાઓ ૪ લેસાઓ ૬ પંચ ઇંદિયા પંચ સસુ-
 રઘાતા આદિજ્ઞા સળાની નો અસળાની તિવિધવેદા છપ્પજ્જત્તીઓ દિઢી તિવિધાવિ
 તિણિણ દંસળા ણાણીવિ અળાણીવિ જે ણાણી તે અત્થેગતિયા દુળાણી અત્થેગતિયા તિન્નાણી,
 જે દુન્નાણી તે નિયમા આભિણિબોહિયળાણી ય સુતળાણી ય, જે તિન્નાણી તે નિયમા આભિણિ-
 બોહિયળાણી સુતં ઓહિળાણી, एवं અળાણીવિ, જોગે તિવિહે ઉવઓગે દુવિધે આહારો છ-
 દિસિં ઉવવાતો નેરહિં જાવ અહે સત્તમા તિરિક્કલોણિણ સર્વેસુ અસંખેજ્જવાસાડયવળેસુ
 મળુસેસેસુ અકમ્મભૂમગઅંતરદીવગઅસંખેજ્જવાસાડયવળેસુ દેવેસુ જાવ સહસ્સારો, ઠિત્તી જહ-
 ણેણં અંતોસુહત્તં ઉક્કોસેણં પુન્નવકોડી, દુવિધાવિ મરંતિ, અણંતરં ઉવ્વદિત્તા નેરહિં જાવ અહે

सत्तमा तिरिक्खजोणिएसु मणुस्सेसु सव्वेसु देवेसु जाव सहस्सारी, चउगतिया चउआग-
तिया परित्ता असंखेज्जा पणत्ता, से तं जलधरा ॥ (सू० ३८)

‘भेदो भाणियव्वो तेहव जहा पणवणाए’ इति भेदस्तथैव मत्स्यादीनां वक्तव्यो यथा प्रज्ञापनायां, स च प्रागेवोपदर्शितः, ‘ते समासतो’ इत्यादि पर्याप्तापर्याप्तसूत्रं पाठसिद्धं, शरीरादिद्वारकदम्बकसूत्रं समूच्छिन्मजलचरवद्भावनीयं, नवरमत्र शरीरद्वारे चलारि शरीराणि वक्तव्यानि, गर्भव्युत्क्रान्तिकानां तेषां वैक्रियस्यापि सम्भवात्, अवगाहनाद्वारे उत्कर्षतोऽवगाहना योजनसहस्रम् । संहननचिन्तायां पडपि संहननानि, तत्स्वरूपप्रतिपादकं चेदं गाथाद्वयम्—“वर्जोरिसह्ननारायं पडमं वीणं च रिसह्ननारायं । नारायमद्धनाराय कीलिया तह य छेवट्टं ॥ १ ॥ रिसहो य होइ पट्टो वजं पुण कीलिया गुणेयव्वा । उभयो मक्कडवंधो नारायं तं वियाणाहि ॥ २ ॥” संस्थानचिन्तायां पडपि संस्थानानि, तान्यमूनि—समचतुरस्सं न्यमोघपरिमण्डलं सादि वामनं कुञ्जं दुण्डमिति, तत्र समाः—सामुद्रिकशास्त्रोक्तप्रमाणाविसंवादिन्यश्रतस्रोऽस्तगः—चतुर्दिग्विभागोपलक्षिताः शरीरावयवा यत्र तत्समचतुरस्सं, समासान्तोऽत्प्रत्ययः, अत एवैतदन्यत्र तुल्यमिति व्यवस्थियते, तथा न्यमोघवत्परिमण्डलं गत्वा, यथा न्यमोघ उपरि संपूर्णप्रमाणोऽधस्तु हीनः तथा यत्संस्थानं नाभेरुपरि संपूर्णमधस्तु न तथा तन्न्यमोघपरिमण्डलम्, उपरि विस्तारवहुलमिति भावः, तथाऽद्विरिहोत्संवाह्यो नाभेरधस्तनो देहभागो गृह्यते, ततः सह आदिता—नाभेरधस्तनभागेन गयोक्तप्रमाणलक्षणेन वर्त्तत एति सादि, उत्संघवहुलमिति भावः, इह यद्यपि

१ यज्रपेभनाराचं प्रथमं द्वितीयं च १५५गनाराचम् । नाराचमार्गानाराचं कीर्त्तिना तथा न तेनार्त्तम् ॥ १ ॥ २५मध भवति पटः तत्र पुनः कीर्त्तिना ज्ञातव्या । उभयतो मर्कटवन्नो नाराचं तत् विजानीहि ॥ २ ॥

सर्वं शरीरमादिनां सह वर्तते तथाऽपि सादित्वविशेषणान्यथाऽनुपपत्त्या विशिष्ट एव प्रमाणलक्षणोपपन्न आदिर्हि लभ्यते, तत उक्तम्—उत्सेधवहुलमिति, इदमुक्तं भवति—यत्संस्थानं नाभेरधः प्रमाणोपपन्नमुपरि च हीनं तत्सादीति, अपरे तु साचीति पठन्ति, तत्र साचीति प्रवचनवेदिनः शाल्मलीतरुमाचक्षते, ततः साचीव यत्संस्थानं, यथा शाल्मलीतरोः स्कन्धकाण्डमतिपुष्टमुपरि च न तदनु-
रूपा महाविशालता तद्वदस्यापि संस्थानस्याधोभागः परिपूर्णो भवति उपरितनभागस्तु नेति, तथा यत्र शिरोमीवं हस्तपादादिकं च यथोक्तप्रमाणलक्षणोपेतं उरउदरादि च मण्डलं तत्कुब्जं संस्थानं, यत्र पुनरुदरादि प्रमाणलक्षणोपेतं हस्तपादादिकं च हीनं तद्वामनं, यत्र सर्वेऽप्यवयवाः प्रमाणलक्षणपरिभ्रष्टास्तत् हुण्डम्, उक्तञ्च—“समचउरंसे नगोहंसडले साइ खुज वामणए । हुंडेवि य संठाणे जीवाणं छम्मुणेयन्वा ॥ १ ॥ तुल्लं वित्थडवहुलं उरसेहवहुं च मडहकोठं च । हेट्टिल्लकायमडहं सव्वत्थासंठियं हुंडं ॥ २ ॥” लेख्या-
द्वारे पडपि लेख्याः, शुक्कलेख्याया अपि सम्भवात्, समुद्धाताः पञ्च, वैक्रियसमुद्धातस्यापि सम्भवात्, सञ्ज्ञिद्वारे सञ्ज्ञिनो नो अ-
सञ्ज्ञिनः, वेदद्वारे त्रिविधवेदा अपि, स्त्रीपुरुषयोर्वेदयोरप्यमीषां भावात्, पर्याप्तिद्वारे पञ्च पर्याप्तयो, भाषामनःपर्याप्त्योरेकत्वेन वि-
वक्षणात्, अपर्याप्तिचिन्तायां पञ्चापर्याप्तयः, दंष्ट्रिद्वारे त्रिविधदृष्टयोऽपि, तद्यथा—मिथ्यादृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च,
दर्शनद्वारे त्रिविधदर्शना अपि, अवधिदर्शनस्यापि केषाञ्चिद्भावात्, ज्ञानद्वारे त्रिज्ञानिनोऽपि, अवधिज्ञानस्यापि केषाञ्चिद्भावात्, अ-
ज्ञानचिन्तायामज्ञानिनोऽपि, विभङ्गस्यापि केषाञ्चित्सम्भवात्, अवधिविभङ्गौ च सम्यग्मिथ्यादृष्टिभेदेन प्रतिपत्तव्यौ, उक्तञ्च—“स-

१ समचतुरस्रं न्यग्रोधपरिमण्डलं सादि कुब्जं वामनम् । हुण्डमपि च संस्थानं जीवानां षड् ज्ञातव्यानि ॥ १ ॥ तुल्यं वहुविस्तारं उत्सेधवहुलं च मडभकोष्ठं च ।

अधस्तनकायमडभं सर्वत्रासंस्थितं हुण्डम् ॥ २ ॥

म्यगदृष्टेर्ज्ञानं मिथ्यादृष्टेर्विपर्यासः” इति, उपपातद्वारे उपपातो नैरधिकेभ्यः सप्तपृथ्वीभाविभ्योऽपि, तिर्यग्योनिकेभ्योऽप्यसह्यातवर्षा-
युष्कवर्जेभ्यः सर्वेभ्योऽपि, मनुज्येभ्योऽकर्मभूमिजान्तरद्वीपजासरायातवर्षायुष्कवर्जकर्मभूमिभ्यो, देवेभ्योऽपि यावत्सहस्रारात्, परतः
प्रतिपेधः, स्थितिद्वारे जघन्यतः स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तगुत्कर्षतः पूर्वकोटी, जघनद्वारेऽनन्तरमुद्गुल्य सहस्रारात्परं ये देवास्तान् वर्जयित्वा
शेषेषु सर्वेष्वपि जीवस्थानेषु गच्छन्ति, अत एव गत्यागतिद्वारे चतुरागतिकाश्चतुर्गतिकाः, ‘परीत्ताः’ प्रलेकशरीरिणोऽसह्येयाः प्रज्ञप्ताः,
हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, उपसंहारमाह—‘सेत्तं जलयरा गन्धवक्कंतियपध्दिदियतिरिक्खजोणिया’ ॥ सम्प्रति स्थलचरप्रतिपा-
दनार्थमाह—

से किं तं थलयरा?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—चउप्पदा य परिसप्पा य । से किं तं चउप्पया?,
२ चउन्विधा पणत्ता, तंजहा—एगक्खुरा सो चेव भेदो जाव जे यावन्ने तहप्पकारा ते समा-
सतो दुविहा पणत्ता, तंजहा—पजत्ता य अपजत्ता य, चत्तारि सरीरा ओगाहणा जहन्नेणं
अंगुलस्स असंखेज्जं उक्कोसेणं छ गाडयाहं, ठिती उक्कोसेणं तिन्नि पलिओमाहं नवरं उव्वट्ठित्ता
नेरइएसु चउत्थपुढविं गच्छंति, सेसं जहा जलयराणं जाव चउगतिया चउआगतिया परित्ता
असंखिज्जा पणत्ता, से तं चउप्पया । से किं तं परिसप्पा?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—उरपरि-
सप्पा य सुयगपरिसप्पा य, से किं तं उरपरिसप्पा?, २ तहेव आसालियवज्जो भेदो भाणियव्वो,
(तिण्णि) सरीरा, ओगाहणा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखे उक्कोसेणं जोयणसहस्सं, ठिती जहन्नेणं

अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी उव्वट्ठित्ता नेरइएसु जाव पंचमं पुढविं ताव गच्छंति, तिरिक्खम-
 णुस्सेसु सव्वेसु, देवेसु जाव सहस्सारा, सेसं जहा जलयराणं जाव चउगतिया चउआगइया
 परित्ता असंखेज्जा से तं उरपरिसप्पा। से किं तं भुयगपरिसप्पा?, २ भेदो तहेव, चत्तारि सरीरगा
 ओगाहणा जहन्नेणं अंगुलासंखे० उक्कोसेणं गाउयपुहुत्तं ठिती जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्व-
 कोडी, सेसेसु ठाणेसु जहा उरपरिसप्पा, णवरं दोचं पुढविं गच्छंति, से तं भुयपरिसप्पा पणत्ता,
 से तं थलयरा ॥ (सू० ३९)। से किं तं खहयरा?, २ चउव्विहा पणत्ता, तंजहा—चम्मपक्खी
 तहेव भेदो, ओगाहणा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखे० उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं, ठिती जहन्नेणं अंतोमु-
 हुत्तं उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागो, सेसं जहा जलयराणं, नवरं जाव तच्चं पुढविं गच्छंति
 जाव से तं खहयरागव्वक्कंतियपंचदियतिरिक्खजोणिया, से तं तिरिक्खजोणिया ॥ (सू० ४०)

स्थलचरगर्भव्युत्क्रान्तिकानां भेदोपदर्शकं सूत्रं यथा संमूर्च्छिमस्थलचराणां, नवरमत्रासालिका न वक्तव्या, सा हि संमूर्च्छिमैव न
 गर्भव्युत्क्रान्तिका, तथा महोरगसूत्रे “जोयणसयपुहुत्तियावि जोयणसहस्संपि” इत्येतदधिकं वक्तव्यं, शरीरादिद्वारकद-
 म्बकसूत्रं तु सर्वत्रापि गर्भव्युत्क्रान्तिकजलचरणामिव, नवरमवगाहनास्थित्युद्वर्त्तनासु नानात्वं, तत्र चतुष्पदानामुत्कृष्टाऽवगाहना षड्
 गव्यूतानि, स्थितिरुत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि, उद्वर्त्तना चतुर्थपृथिव्या आरभ्य यावत्सहस्रारः, एतेषु सर्वेष्वपि जीवस्थानेष्वनन्तरमु-
 द्धृत्योत्पद्यन्ते, उरःपरिसर्पणामुत्कृष्टावगाहना योजनसहस्रं, स्थितिरुत्कर्षतः पूर्वकोटी, उद्वर्त्तना पञ्चमपृथिव्या आरभ्य यावत्सह-

स्मारः, अत्रान्तरे सर्वेषु जीवस्थानेष्वनन्तरमुद्धृत्योत्पद्यन्ते । भुजपरिसर्पिणामुत्कृष्टाऽवगाहना गव्यूतपृथक्त्वं, स्थितिरुत्कर्षतः पूर्वकोटी, उद्धर्तनाचिन्तायां द्वितीयपृथिव्या आरभ्य यावत्सहस्रारः, अत्रान्तरे सर्वेषु जीवस्थानेषूत्पादः ॥ खचरगर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियभेदो यथा संमूर्च्छिमखचराणां, शरीरादिद्वारकलापचिन्तनं गर्भव्युत्क्रान्तिकजलचरवत्, नवरमवगाहनास्थित्युद्धर्तनासु नानालं, तत्रोत्कर्षतोऽवगाहना धनुष्पृथक्त्वं, जघन्यतः सर्वत्राप्यङ्गुलासंश्लेषभागप्रमाणा, स्थितिरपि जघन्यतः सर्वत्राप्यनन्तमुद्धर्तमुत्कर्षतोऽत्र पल्योपमासहस्रेयभागः, उद्धर्तना तृतीयपृथिव्या आरभ्य यावत्सहस्रारः, अत्रान्तरे सर्वेषु जीवस्थानेषूत्पादः, कचित्पुस्तकान्तरेऽवगाहनास्थित्यो-
र्थथाक्रमं सङ्ग्रहणिगाथे—“जोयणसहस्सं । गाउयपुहुत्तं भुयगे धणुयपुहुत्तं च पक्खीसु ॥ १ ॥ गब्भंमि पुव्वकोडी तिन्नि य पल्लिओवमाइं परमाणं । उरभुयग पुव्वकोडी पल्लियअसंखेज्जभागो य ॥ २ ॥” अनयोव्याख्या—गर्भव्युत्क्रान्तिकानामेव जलचराणामुत्कृष्टावगाहना योजनसहस्रं, चतुष्पदानां पङ्क्तयः गव्यूतानि, उरःपरिसर्पिणां योजनसहस्रं, भुजपरिसर्पिणां गव्यूतपृथक्त्वं, पक्षिणां धनुष्पृथक्त्वं । तथा गर्भव्युत्क्रान्तिकानामेव जलचराणामुत्कृष्टा स्थितिः पूर्वकोटी, चतुष्पदानां त्रीणि पल्योपमानि, उरगाणां भुजगानां च पूर्वकोटी, पक्षिणां पल्योपमासहस्रेयभाग इति ॥ उत्पादविधिस्तु नरकेष्वस्माद्वाद्यादवसेयः—“अस्सणी खलु पढमं दोचं च सरीसवा तइय पक्खी । सीहा जंति चउत्थि उरगा पुण पंचमिं पुढविं ॥ १ ॥ छट्ठिं च इल्लियाउ मच्छा मणुया य सत्तमिं पुढविं । एसो परसुववाओ वोद्धव्वो नरयपुढवीसु ॥ २ ॥” उक्ताः पञ्चेन्द्रियतिर्यक्ताः, सम्प्रति मनुष्यप्रतिपादनार्थमाह—

१ असंक्षिप्तः खलु ग्रथमां द्वितीयां च सरीसवास्तृतीयां पक्षिणः । सीहा यान्ति चतुर्थासुरगाः पुनः पक्वमीं पृथ्वीम् ॥ १ ॥ पृथ्वीं च त्रियः मरुता मनुज्याश्च सप्तमीं पृथ्वीं यावत् । एष परम उत्पातो वोद्धव्यो नारकपृथ्वीषु ॥ २ ॥

સે કિં તં મણુસ્સા?, ૨ દુવિહા પળ્લતા, તંજહા—સંમુચ્છિમમણુસ્સા ય ગબ્ભવક્કંતિયમણુસ્સા ય ॥
 કહિં નં ભંતે! સંમુચ્છિમમણુસ્સા સંમુચ્છંતિ?, ગોયમા! અંતો મણુસ્સલેત્તે જાવ કરેતિ । તેસિ નં
 ભંતે! જીવાણં કતિ સરીરગા પળ્લતા?, ગોયમા! તિન્નિ સરીરગા પલ્લતા, તંજહા—ઓરાલિં એ તે-
 યણ કમ્મણ, સેતં સંમુચ્છિમમણુસ્સા । સે કિં તં ગબ્ભવક્કંતિયમણુસ્સા?, ૨ તિવિહા પળ્લતા,
 તંજહા—કમ્મભૂમયા અકમ્મભૂમગા અંતરદીવજા, એવં માણુસ્સભેદો માણિયવ્વો જહા પળ્લવણાણ
 તહા ણિરવસેસં માણિયવ્વં જાવ છલ્લમ્મથા ય કેવલી ય, તે સમાસતો દુવિહા પળ્લતા, તંજહા
 —પલ્લતા ય અપલ્લતા ય । તેસિ નં ભંતે! જીવાણં કતિ સરીરા પં?, ગોયમા! પંચ સરીરયા,
 તંજહા—ઓરાલિં જાવ કમ્મણ । સરીરોગાહણા જહન્નેણં અંશુલઅસંલેલ્લં ઉક્કોસેણં તિણિ ગા-
 ડયાઈં છલ્લેવ સંઘયણા છલ્લસંઠાણા । તે નં ભંતે! જીવા કિં કોહકસાઈં જાવ લોભકસાઈં અક-
 સાઈં?, ગોયમા! સવ્વેવિ । તે નં ભંતે! જીવા કિં ઓહારસન્નોવડત્તાં લોભસન્નોવડત્તા નોસન્નો-
 વડત્તા?, ગોયમા! સવ્વેવિ । તે નં ભંતે! જીવા કિં કળહલેસા ય જાવ અલેસા?, ગોયમા!
 સવ્વેવિ । સોઈંદિયોવડત્તા જાવ નોઈંદિયોવડત્તાવિ, સવ્વે સમુગ્ધાતા, તંજહા—વેયણાસમુગ્ધાતે
 જાવ કેવલિસમુગ્ધાણ, સન્નીવિ નોસન્ની અસન્નીવિ, ઇત્થિવેયાવિ જાવ અવેદાવિ, પંચ પલ્લત્તી,
 તિવિહાવિ દિઢી, ચત્તારિ દંસણા, ણાણીવિ અણાણીવિ, જે ણાણી તે અત્થેગતિયા દુણાણી

अत्थेगतिया तिणाणी अत्थेगइया चउणाणी अत्थेगतिया एगणाणी, जे दुणणाणी ते नियमा आ-
 भिणिवोहियणाणी सुतणाणी य, जे तिणाणी ते आभिणिबोहियणाणी सुतणाणी ओहिणाणी
 य, अहवा आभिणिवोहियणाणी सुयनाणी मणपज्जवणाणी य, जे चउणाणी ते णियमा आभि-
 णिवोहियणाणी सुत० ओहि० मणपज्जवणाणी य, जे एगणाणी ते नियमा केवलनाणी, एवं अ-
 न्नाणीवि दुअन्नाणी तिअण्णाणी, मणजोगीवि वइकायजोगीवि अजोगीवि, दुविहउवओगे, आ-
 हारो छद्दिसिं, उववातो नेरइएहिं अहे सत्तमवज्जेहिं तिरिक्खजोगिएहिंतो, उववाओ असंखे-
 ज्जवासाउयवज्जेहिं मणुएहिं अकम्मभूमगअंतरदीवगअसंखेज्जवासाउयवज्जेहिं, देवेहिं सव्वेहिं,
 ठिती जहन्नेणं अतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं, दुविधावि मरंति, उव्वट्ठित्ता नेरइया-
 दिखु जाव अणुत्तरोववाइएसु, अत्थेगतिया सिज्झंति जाव अंतं करंति । ते णं भंते! जीवा क-
 तिगतिया कइआगइया पणत्ता?, गोयमा! पंचगतिया चउआगतिया परित्ता संखिज्जा पणत्ता,
 सेत्तां मणुस्सा ॥ (सू० ४१)

अथ के ते मनुज्याः?, सूरिराह—मनुज्या द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—समूच्छिममनुज्याश्च गर्भन्युत्क्रान्तिकमनुज्याश्च, चशब्दौ
 स्वगतानेकभेदसूचकौ । तत्र समूच्छिममनुज्यप्रतिपादनार्थमाह—‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त ! समूच्छिममनुज्याः समूच्छेन्ति ?,
 भगवानाह—गौतम ! ‘अंतो मणुस्सखेत्ते जाव करंति’ इति, अत्र यावत्करणादेवं परिपूर्णः पाठः—‘अंतो मणुस्सखेत्ते पणयाली-

साए ज्योणसयसहस्सेसु अड्डाइज्जेसु दीवसमुद्देसु पन्नरससु कम्मभूमीसु तीसाए अकम्मभूमीसु छप्पणाए अंतरदीवेसु
गन्भवक्कंतियमणुस्साणं चेव उच्चारेसु वा पासवणेसु वा खेलेसु वा सिंघाणएसु वा वंतेसु वा पित्तसु वा सोणिएसु वा
सुक्केसु वा सुक्कपोगलपरिसाडेसु वा कगयजीवकलेवरेसु वा थीपुरिससंजोगेसु वा नगरनिद्धमणेसु वा सव्वेसु चेव असु-
इट्ठाणेसु, एत्थ णं संमुच्छिममणुस्सा संमुच्छंति अंगुलस्स असंखेज्जइभागमेत्ताए ओगाहणाए असन्नी मिच्छादिट्ठी सव्वाहिं
पज्जत्तीहिं अपज्जत्तगा अंतोमुहुत्ताउया चेव कालं करेति ” एतच्च निगदसिद्धम् ॥ सम्प्रति शरीरादिद्वारप्रतिपादनार्थमाह—‘तेसि णं
भंते !’ शरीराणि त्रीणि औदारिकतैजसकर्मणानि, अवगाहना जघन्यत उत्कर्षतश्चाङ्गुलासङ्ख्येयभागप्रमाणा, संहननसंस्थानकषायलेश्या-
द्वाराणि यथा द्वीन्द्रियाणां, इन्द्रियद्वारे पञ्चेन्द्रियाणि, सञ्ज्ञिद्वारवेदद्वारे अपि द्वीन्द्रियवत्, पर्याप्तिद्वारेऽपर्याप्तयः पञ्च, दृष्टिदर्शनज्ञान-
योगोपयोगद्वाराणि (यथा) पृथिवीकायिकानां, आहारो यथा द्वीन्द्रियाणां, उपपातो नैरयिकदेवतेजोवायवसङ्ख्यातवर्षायुष्कवर्जोभ्यः, स्थि-
तिर्जघन्यत उत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्तप्रमाणा, नवरं जघन्यपदादुत्कृष्टमधिकं वेदितव्यं, मारणान्तिकसमुद्घातेन समक्वता अपि त्रियन्ते अ-
समवहताश्च, अनन्तरमुद्दृत्य नैरयिकदेवासङ्ख्येयवर्षायुष्कवर्जेषु शेषेषु स्थानेषूपपद्यन्ते, अत एव गत्यागतिद्वारे द्व्यागतिका द्विगतिकालि-
र्यमनुज्यगत्यपेक्षया, ‘परीत्ताः’ प्रत्येकशरीरिणोऽसङ्ख्येयाः प्रज्ञप्ताः, हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, उपसंहारमाह—‘सेत्तं संमुच्छिमम-
णुस्सा’ ॥ उक्ताः संमुच्छिममनुज्याः, अधुना गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुज्यानाह—अथ के ते गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुज्याः ?, सूरिराह—गर्भव्युत्क्रा-
न्तिकमनुज्यास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कर्मभूमका अकर्मभूमका अन्तरद्वीपजाः, तत्र कर्म—कृपिवाणिज्यादि मोक्षानुष्ठानं वा कर्मप्र-
धाना भूमिर्येषां ते कर्मभूमाः आर्पत्वात्समासान्तोऽप्रत्ययः, कर्मभूमा एव कर्मभूमकाः, एवमकर्मो—यथोक्तकर्मविकला भूमिर्येषां तेऽ-

कर्मभूमास्त एवाकर्मभूमकाः, अन्तरशब्दो मध्यवाची, अन्तरे—लवणसमुद्रस्य मध्ये द्वीपा अन्तरद्वीपास्तद्रता अन्तरद्वीपगाः, 'एवं माणु-
स्सभेयो भाणियव्वो जहा पणवणाए' इति, 'एवम्' उक्तेन प्रकारेण मनुष्यभेदो भणितव्यो यथा प्रज्ञापनायां, स चातिबहुग्रन्थ
इति तत् एव परिभाषनीयः, 'ते समासतो' इत्यादि पर्याप्तापर्याप्तसूत्रं पाठमिदं, शरीरादिद्वारकलापनिन्तायां शरीरद्वारे पञ्च शरीराणि,
तद्यथा—औदारिकं वैक्रियमाहारकं तैजसं कर्मणं च, मनुष्येषु सर्वभावसम्भवात्, अत्रगाहनाद्वारे जघन्यतोऽवगाहना अङ्गुलासद्गो-
यभागमात्रा उत्कर्षतत्त्वाणि गव्यूतानि, संहननद्वारे पडपि संहननानि, कपायद्वारे क्रीकपायिणोऽपि
मानकपायिणोऽपि मायाकपायिणोऽपि लोभकपायिणोऽपि अकपायिणोऽपि, वीतरागमनुष्याणामकपायित्वात्, सञ्ज्ञाद्वारे आहारस-
ञ्ज्ञोपयुक्ता भयसञ्ज्ञोपयुक्ता मैथुनसञ्ज्ञोपयुक्ता लोभसञ्ज्ञोपयुक्ता, नोसंज्ञोपयुक्ताश्च निश्चयतो वीतरागमनुष्याः, जगन्हारतः सर्व एव
चारित्रिणो, लोकोत्तरचित्तलाभात्तस्य सञ्ज्ञादशकेनापि विप्रयुक्तत्वात्, उक्तञ्च—“निर्वाणसाधकं सर्वं, द्वेयं लोकोत्तराभयम् । सञ्ज्ञा
लोकाश्रया सर्वाः, भवादुरजलं परम् ॥ १ ॥” लेश्याद्वारे कृष्णलेश्या नीललेश्याः कापोतलेश्यास्तेजोलेश्याः पद्मलेश्याः शुक्ललेश्या
अलेश्याश्च, तत्रालेश्याः परमशुक्लव्यायिनोऽयोगिकेवलिनः । इन्द्रियद्वारे ध्रोत्रेन्द्रियोपयुक्ता गगत्स्पर्शनेन्द्रियोपयुक्ता नोऽन्द्रियोपयु-
क्ताश्च, तत्र नोऽन्द्रियोपयुक्ताः केवलिनः, समुद्रघातद्वारे सप्तापि समुद्रघाताः, मनुष्येषु सर्वभावसम्भवात्, समुद्रघातसद्वाहिका चेमा
गाथा—“वैर्यणकसायमरणंति ए य वेउञ्जि ए य आहारे । केवलियसमुग्गाए सत्त समुग्गा इमे भणिगा ॥ १ ॥” सञ्ज्ञिद्वारे सञ्ज्ञि-
नोऽपि नोसञ्ज्ञिनोअसञ्ज्ञिनोऽपि, तत्र नोमञ्ज्ञिनोअसञ्ज्ञिनः केवलिनः । वेदद्वारे स्वीवेदा अपि पुरुषेन्द्रो अपि नपुंसकवेदा

१ वेदनः कपायः सारणान्तिकश्च वैक्रियिकश्चाहारकः । केवलिनः समुद्रघातः यत्त समुद्रघाता इमे भणिताः ॥ १ ॥

अपि अवेदाः—सूक्ष्मसम्परायादयः, पर्याप्तिद्वारे पञ्च पर्याप्तयः पञ्चापर्याप्तयः, भाषामनःपर्याप्त्योरेकत्वेन विवक्षणात्, दृष्टिद्वारे त्रिवि-
धदृष्टयः, तद्यथा—केचिन्मिथ्यादृष्टयः केचित्सम्यग्दृष्टयः, दर्शनद्वारे चतुर्विधदर्शनाः, तद्यथा—चक्षुर्दर्शना
अचक्षुर्दर्शना अवधिदर्शनाः केवलदर्शनाः, ज्ञानद्वारे ज्ञानिनोऽज्ञानिनश्च, तत्र मिथ्यादृष्टयोऽज्ञानिनः सम्यग्दृष्टयो ज्ञानिनः, 'नाणाणि
पञ्च तिणिण अण्णाणाणि भयणते' इति, ज्ञानानि पञ्च मतिज्ञानादीनि, अज्ञानानि त्रीणि मत्यज्ञानादीनि, तानि भजनया वक्तव्यानि,
सा च भजना एवम्—केचिद्विज्ञानिनः केचित्रिज्ञानिनः केचिच्चतुर्ज्ञानिनः केचिदेकज्ञानिनः, तत्र ये द्विज्ञानिनस्ते नियमादाभिनिबोधि-
कज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनश्च, ये त्रिज्ञानिनस्ते मतिज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनश्च, अथवाऽऽभिनिवोधिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनो
मनःपर्यवज्ञानिनश्च, अवधिज्ञानमन्तरेणापि मनःपर्यवज्ञानस्य सम्भवात्, सिद्धप्राभृतादौ तथाऽनेकशोऽभिधानात्, ये चतुर्ज्ञानिनस्ते
आभिनिवोधिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनो मनःपर्यवज्ञानिनश्च, ये एकज्ञानिनस्ते केवलज्ञानिनः, केवलज्ञानसद्भावे शेषज्ञानाप-
गमात्, 'नदंमि उ छाउमस्थिए नाणे' इति वचनात्, ननु केवलज्ञानप्रादुर्भावे कथं शेषज्ञानापगमः?, यावता यानि शेषाणि मत्या-
दीनि ज्ञानानि स्वस्वावरणक्षयोपशमेन जायन्ते ततो निर्मूलस्वस्वावरणविलये तानि सुतरां भवेयुश्चारित्रपरिणामवत्, उक्तञ्च—“आ-
वरणदेसविगमे जाइं विज्जंति मइसुयार्हणि । आवरणसव्वविगमे कह ताइं न होंति जीवस्स ? ॥ १ ॥” उच्यते, इह यथा जालस्य
मरकतादिमणेर्मेलोपदिग्धस्य यावन्नाद्यापि समूलमलापगमस्तावद् यथा यथा देशतो मलविलयस्तथा तथा देशतोऽभिव्यक्तिरुपजायते,
सा च क्वचित्कदाचित्कथञ्चिद्भवतीत्यनेकप्रकारा, तथाऽऽत्मनोऽपि सकलकालकलापावलम्बिनिखिलपदार्थसार्थपरिच्छेदकरणैकपार-

१ नष्टे तु छात्रस्थिके ज्ञाने. २ आवरणदेशविगमे यदि तानि भवन्ति मतिश्रुतादीनि । सर्वोवरणविगमे कथं तानि न भवन्ति जीवस्य ? ॥ १ ॥

मार्षिकस्वरूपस्याव्यवर्णमलपटलतिरोहितस्य यावन्नाद्यापि निश्चितकर्ममलापगमस्तावद् यथा यथा देशतः कर्ममलोच्छेदस्तथा तथा
 तस्य विशप्तिरुन्मभते, सा च फचितकदाचित्कथञ्चित्देनकप्रकारा, उक्तञ्च—“मलविद्धमणेन्व्यक्तियथाऽनेकप्रकारतः । कर्मनिष्ठासविश-
 म्निस्तथाऽनेकप्रकारतः ॥ १ ॥” सा चानेकप्रकारता मतिभुताद्विभेदेनावसेया, ततो यथा मरकतादिमणेरशेषमलापगमसम्भवे सम-
 स्तास्पष्टदेशव्यक्तिकव्यवच्छेदेन परिस्पष्टरूपैकाभिर्व्यक्तिकपजागते तादालमनोऽपि ज्ञानदर्शनचारित्रप्रभातो निःशेषावर्णप्रहाणावशेषदे-
 शज्ञानव्यवच्छेदेनैकरूपाऽतिपरिस्पृष्टा सर्वान्युपर्योग्यप्रपञ्चराक्ष्वाकारिणी विज्ञप्तिरुलसति, उक्तञ्च—“यथा जालास्य रत्नस्य, निःशेष-
 मलहातितः । स्फुटैकरूपाऽभिव्यक्तिर्विशप्तिस्तद्वदात्मनः ॥ १ ॥” इति, येऽज्ञानिनस्तो द्वाशानितलुगज्ञानिनो न, तत्र ये ज्ञानानिनस्तो
 महाज्ञानिनः शुतानानिनः, ये ज्ञानानिनस्तो मलज्ञानिनः शुताज्ञानिनो विभज्ज्ञानिनश्च । योगद्वारे मनोयोगिनो चाग्योगिनः काययो-
 गिनोऽयोगिनश्च, तत्रायोगिनः शैलेशीमवस्थां प्रतिपन्नाः, उपयोगद्वारमाहारद्वारं च द्वीन्द्रियवन्, उपपात एतेज्यभःसप्तमनरकादिव-
 र्जभ्यः, उक्तञ्च—“सैत्तममहिनेरइया तेऽक्र ताऽक्र अणंतरुवन्ता । नति पाथे माणुस्तं तोऽतऽसंखाऽग्या सन्वे ॥ १ ॥” इति, क्षितिद्वारे
 जगन्मयतः स्थितिरन्तर्गुह्यैर्गुह्यकर्णतस्वीणि पल्योगमानि, समुद्रघातमभिकुश मरणचिन्तायां समगता अपि म्रियन्ते असमवहता अपि,
 न्यवनद्वारेऽनन्तरगुह्ये सार्गेण नैरगिनेषु सार्गेण च तिर्यग्योनिषु सार्गेण देवेनानुत्तरोपपातिकर्णवसानेषु गच्छन्ति, ‘अ-
 त्थेगइया सिज्झंति जाव अंतं करंति’ इति, अस्तीति निपातोऽत्र बहुवचनार्थः, सन्त्येकहा ये निष्प्रितार्थाः भवन्ति यावत्करणान् “नु-
 जंति गुंति परिनिव्वायंति सन्वदुग्गमाणमंतं करंती”ति द्रष्टव्यं, तत्राणिमागैश्वर्यादया तत्राणिमनुज्यकुलापेश्या निष्प्रितार्था इति, अ-

१ सप्तममहीनैरगिज्ञाः तेजह्वायिक्ता नायुक्तगिका अनन्तरोहताः । नेव प्राप्नुयन्ति मातुष्यं तथेवाधैत्येमर्णोशुक्लः गर्भे ॥ १ ॥

सर्वविदोऽपि कैश्चित्सिद्धा इष्यन्ते ततो मा भूत्तेषु संप्रत्यय इति तदपोहायाह—‘बुध्यन्ते’ निरावरणत्वात्केवलावबोधेन समस्तं वस्तुजा-
तम्, एते चासिद्धा अपि भवत्यकेवलिन एवंभूता वर्तन्ते तत्र मा भूदेतेष्वेव प्रतीतिरित्याह—‘मुच्यन्ते’ पुण्यापुण्यरूपेण कृच्छ्रेण क-
र्मेणा, एतेऽपि चापरिनिर्वृत्ता एव परैरिष्यन्ते—‘मुक्तिपदे प्राप्ता अपि तीर्थनिकारदर्शनादिहागच्छन्ती’ति वचनात्, ततो मा भूत्तदोचरा-
मन्दमतीनां धीरित्याह—‘परिनिर्वान्ति’ विध्यातसमस्तकर्महुतवहपरमाणवो भवन्तीति, किमुक्तं भवति?—सर्वदुःखानां शारीरमानस-
भेदानामन्तं—विनाशं कुर्वन्ति, अत एव गत्यागतिद्वारे चतुरागतिकाः पञ्चगतिकाः, सिद्धगतावपि गमनात्, ‘परीताः’ प्रत्येकशरी-
रिणः ‘सङ्क्षेयाः’ सङ्क्षेयकोटीप्रमाणत्वात् प्रज्ञप्ताः, हे श्रमण! हे आयुष्मन्!, उपसंहारमाह—‘सेत्तं मणुस्सा’ ॥ अधुना देवानाह—

से किं तं देवा?, देवा चउन्विहा पणत्ता, तंजहा—भवणवासी वाणमंतरा जोइसिया वेमा-
णिया। से किं तं भवणवासी?, २ दसविधा पणत्ता, तंजहा—असुरा जाव थणिया, से तं भवण-
वासी। से किं तं वाणमंतरा?, २ देवभेदो सव्वो भाणियव्वो जाव ते समासतो दुविहा पणत्ता,
तंजहा—पजत्ता य अपजत्ता य, तथो सरीरगा—वेउन्विह तेयए कम्मए। ओगाहणा दुविधा—
भवधारणिज्जा य उत्तरवेउन्विवा य, तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्ज-
भागं उक्कोसेणं सत्त रयणीओ, उत्तरवेउन्विवा जहन्नेणं अंगुलसंखेज्जति० उक्कोसेणं जोयणसयस-
हस्सं, सरीरगा छण्हं संघयणाणं असंघयणी णेवट्ठी णेव छिरा णेव णहारू नेव संघयणमत्थि, जे
पोगगला इट्ठा कंता जाव ते तेसिं संघायत्ताए परिणमंति, किंसंठिता?, गोयमा! दुविहा प-

पणत्ता, तंजहा—भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य, तत्थ णं जे ते भवधारणिज्जा ते णं समच-
उरंससंठिया पणत्ता, तत्थ णं जे ते उत्तरवेउव्विया ते णं नाणासंठाणसंठिया पणत्ता, च-
त्तारि कसाया चत्तारि सण्णा छ लेस्साओ पंच इंदिया पंच समुग्घाता सन्नीचि असन्नीचि इ-
त्थिवेदावि पुरिसंवेदावि नो नपुंसगवेदा, पज्जत्ती अपज्जत्तीओ पंच, दिट्ठी तिन्नि तिणिण दंसणा,
णाणीवि अपणाणीवि, जे नाणी ते नियमा तिण्णाणी अपणाणी भयणाए, दुविहे उवओगे ति-
विहे जोगे आहारो गियमा छदिसिं, ओसन्नकारणं पडुच्च वणतो हालिइसुक्खिइयां जाव आ-
हारमाहारेंति, उववातो तिरियमणुस्सेसु, ठिती जहन्नेणं दस वाससहस्साइं उक्कोसेणं तेत्तीसं
सागरोवमाइं, दुविधावि मरंति, उव्वट्ठित्ता नो नेरइएसु गच्छंति तिरियमणुस्सेसु जहासंभवं,
नो देवेषु गच्छंति, दुगतिया दुआगतिया परित्ता असंखेज्जा पणत्ता, से तं देवा, से तं पंच-
दिया, सेत्तं ओराला तसा पाणा ॥ (सू० ४२)

अथ के ते देवाः ?, सूरिराह—देवाश्चतुर्विधाः प्रज्ञाः, तस्या—भवन्वासिनो व्यन्तरा ज्योतिष्मन्नाश्च, 'एवं भेदो भाणि-
यव्यो जहा पन्नवणाए' इति, 'एवम्' उक्तेन प्रकारेण भेदो भणितव्यो यथा प्रज्ञापनायां, स धैवम्—“से किं तं भवणवासी?,
भवणवासी दसविहा पन्नत्ता” इत्यादिरूपस्त एव सव्याख्यानः परिभाषनीयः, 'ते समासतो दुविहा पणत्ता—पज्जत्ता य

पुनरुक्तं चोक्तं च सहास्रं,

पुनरां संवत्सरात्मकं चोक्तं च

, इतो नैव तेषां देवानां शरीरेष्वस्तीनि नैव क्षिरा नापि क्षात्राणि संवत्सरां,

, किन्तु 'ओ योग्यता' इत्यादि, ये पुद्गला इष्टाः—मनस इच्छामापन्नाः, तत्र किञ्चिदकान्तमपि

अवशि

'कान्ताः' कमनीयाः शुभवर्णयितृतात्, वावत्करणत् 'पिया मणुजा मणामां' इति द्रष्टव्यं, तत्र सत् एव कान्ता एव

हासनि प्रियमुदियुत्पादयन्ति, तथा 'शुभाः' शुभरसगन्धस्पर्शालकतात् 'मनोक्षाः' विपाकेऽपि सुखजनकतया

'अननापाः' सर्वैव भोज्यतया जन्तूनां मनांसि आश्रुयन्ति, इत्यन्भूताः पुद्गलास्तेषां शरीरसङ्घाताय परिणमन्ति ।

रणीया तलुः सर्वेषामपि सबन्धतुरलसंस्थाना उत्तरवैकिया नानासंस्थानसंस्थिता, तस्या इच्छावशवः प्रादुर्भावात्,

व्याम्वत्सो, केदयाः बहू, इन्द्रियाणि पञ्च, समुद्रधाताः पञ्च, वेदनाकषायमारणान्तिकैर्वैकियैजससुद्रुषातसम्भवत् ।

सच्चिदानन्दोऽपि असच्चिदानन्दोऽपि, ते च नैरयिकवद्भावनीयाः, वेदद्वारे स्वीवेद्य अपि नो नृपुंसकवेद्यम्, सर्वोपि

प्रादं दर्शनद्वारं च नैरयिकवत् । ज्ञानद्वारे ज्ञानिनोऽपि अज्ञानिनोऽपि चेति विकल्पोऽसम्बन्धम्, तत्र ये ज्ञानिको ज्ञानागि

१ गङ्गा देवाः शिर्वेषुभा गर्वेषुकान्ता वेदद्वारेवर्षातुष्ठाः । एते तु अपर्यक्ता उपधात एव बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

वर्त्तेषु यावत्सः संभवन्ति अनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यस्तावत् इति भावः, इहासर्पेयमसर्पेयभेदात्मकमतः पुद्गलपरावर्तगतमसर्पेय-
यत्वं निर्द्धारयति—‘ते ण’मित्यादि, ते णमिति वाक्यालङ्कारे पुद्गलपरावर्त्तो आवलिकाया असर्पेययो भागः, आवलिकाया असर्पेय-
तमे भागे यावन्तः समयास्तावत्प्रमाणा इत्यर्थः, एतच्च वनस्पतिकायस्थितिमङ्गीकृत्य वेदितव्यं, न पृथिव्यम्बुकायस्थितिव्यपेक्षया, तयोः
कायस्थितेरुत्कर्षतोऽव्यसङ्क्षेयोत्सर्पिणीप्रमाणत्वात्, तथा चोक्तं प्रज्ञापनायाम्—“पुढविक्काइए णं भंते ! पुढविक्काइयत्ति कालओ
केवच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तमुक्कोसेणं असंखिज्जं कालं असंखिजाओ उस्सप्पिणिअवसप्पिणीओ कालओ, खेत्तओ असं-
खिज्जा लोगा, एवं आउक्काएवि” इति, या तु वनस्पतिकायस्थितिः सा यथोक्तप्रमाणा तत्रोक्ता “वणस्सइकाइए णं भंते ! वणस्सइका-
यत्ति कालओ कियच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अणंतं कालं अणंताओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालओ, सां-
खित्तओ अणंता लोगा असंखिज्जा पुग्गलपरियट्ठा आवलियाए असंखिज्जइभागो” इति । एषोऽपि च वनस्पतिकायस्थितिकालः सां-
व्यवहारिकजीवानधिकृत्य प्रोच्यते, असांव्यवहारिकजीवानां तु कायस्थितिरनादिरवसेया, तथा चोक्तं विशेषणवत्याम्—“अत्थि
अणंता जीवा जेहिं न पत्तो तसाइपरिणामो । तेवि अणंताणंता निगोयवासं अणुवसंति ॥ १ ॥” साऽपि तेषामसांव्यवहारिकजीवा-
नामनादिः कायस्थितिः केषाञ्चिदनादिरपर्यवसाना, ये न जातुचिदसांव्यवहारिकराशेरुद्धृत्य सांव्यवहारिकराशौ निपतिष्यन्ति, केषां-
ञ्चिदनादिः सपर्यवसाना, ये असांव्यवहारिकराशेरुद्धृत्य सांव्यवहारिकराशौ निपतिष्यन्ति । अथ किमसांव्यवहारिकराशेशेर्विनिर्गत्य
सांव्यवहारिकराशावागच्छन्ति ? येनैवं प्ररूपणा क्रियते, उच्यते, आगच्छन्ति, कथमवसीयते ? इति चेदुच्यते—पूर्वोचार्योपदेशात्,

१ सन्त्यनन्ता जीवा येन प्राप्तत्वादिपरिणामः । तेऽप्यनन्तानन्ता निगोदवासमनुवसन्ति ॥ १ ॥

तथा चाह दुःषमान्धकारनिमग्नजनप्रवचनप्रदीपो भगवान् जिनभद्रगणिः क्षमाश्रमणो विशेषणवत्याम्—“सिञ्जति जत्तिया किर इह संववहारजीवरासिमज्जाओ । इति अणाइवणस्सइरासीओ तत्तिया तंमि ॥ १ ॥” इति कृतं प्रसङ्गेन । सम्प्रति त्रसकायस्य कायस्थितिमानमाह—‘तसे णं भंते’ इत्यादि, तसे ‘ण’मिति पूर्ववत् ‘त्रस इति’ त्रस इत्यनेन पर्यायेण कालतः ‘कियच्चिरं’ कियन्तं कालं यावद्भवति ?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तमुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽसह्येयं कालम्, एनमेवासह्येयं कालक्षेत्राभ्यां निरूपयति—‘असंखिज्जाओ’ इत्यादि, असह्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः, क्षेत्रतोऽसह्येया लोका असह्येयेषु लोकेषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तेषां प्रति-समयेभैकैकापहारे यावत्योऽसह्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो भवन्ति तावत्य इति भावः, इयं चैतावती कायस्थितिर्गतित्रसं तेजस्कायिकं वायुकायिकं चाधिकृत्यावसेया न तु लब्धिन्नसं, लब्धिन्नस्य कायस्थितेरुत्कर्षतोऽपि कतिपयवर्षाधिकसागरोपमसहस्रद्वयप्रमाणत्वात्, तथा चोक्तं प्रज्ञापनायाम्—“तसकाए णं भंते ! तसकायत्ति कालतो कियच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहन्नेण अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दो सागरोवमसहस्साइं संखेज्जावासमब्भियाइं” तथा “तेउक्काइए णं भंते ! तेउक्काइएत्ति कालतो केवच्चिरं होति ?, गोयमा ! जहन्नेण अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं असंखेज्जाओ उत्सर्पिणीओसर्पिणीओ कालओ, खेत्तओ असंखेज्जा लोगा, एवं वाउक्काइयावि” इति ॥ सम्प्रति स्थावरत्वस्थान्तरं विचिन्तयिषुराह—‘थावरस्स णं भंते ! अंतरं’मित्यादि सुगमं नवरमसह्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः, क्षेत्रतोऽसह्येया लोकाः, इत्येतावत्प्रमाणमन्तरं तेजस्कायिकवायुकायिकमध्यगमनेनावसातव्यम्, अन्यत्र गतावेतावत्प्रमाणस्थान्तरस्यासम्भवात् ॥ ‘तसस्स णं भंते ! अंतरं’मित्यादि सुगमं नवरम् ‘उक्कोसेणं वणस्सइकालो’ इति, उत्कर्षतो वनस्पतिकालो वक्तव्यः, स चै-

१ सिध्यन्ति यावन्तः किलेह संबवहाराराशिमध्यात् । आयान्ति अनादिवनस्पतिराशेः तावन्तस्तस्मिन् ॥ १ ॥

वम्—“उकोसेणं अणंतमणंताओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालओ, नेत्तओ अणंता लोका, असंसेजा पोगलपरियट्ठा, ते णं पोग-
 लपरियट्ठा आवलियाए अमंरोजइभागो” इति, एतान्तप्रमाणं चान्तरं वनस्पतिकार्यमभ्यगमनेन प्रणिपचयम्, अन्यत गतातेतागलो-
 ऽन्तरस्यालभ्यमानत्वात् ॥ सम्प्रत्यल्पचतुलमाह—एतेषां भदन्त ! जीवानां जतानां ग्यवरणां न मन्ने कतरे क्तरेभ्योऽह्वा स गदो
 वा कतरे कतरेस्तुत्या वा ? अत्र मूढो विभक्तिपरिणागेन कृषीया व्यान्येया, तथा कतरे कतरेभ्यो (ऽह्वा चतुल्लान्मुन्या) विवेकपरिहा-
 ना ? भगवानाह—गौतम ! सर्वम्लोकाप्यमाः, असत्त्वान्तनामप्रमाणत्वात्, सारा अनन्तगुणाः, भजन्त्योत्कृष्टजन्यानन्यमस्तपस्वि-
 माणत्वात्, उपसंसारमाह—‘सेतं दुविहा संसारममाचन्ता जीवा’ इति ॥ इति भिन्नञ्चगिदित्तिरित्यायं जीतानीतभिगमदीक्षानां
 द्विविधा प्रतिपत्तिः समाप्ता ॥

अथ त्रिविधाख्या द्वितीया प्रतिपत्तिः

तदेवमुक्ता द्विविधा प्रतिपत्तिः, सम्प्रति त्रिविधा प्रतिपत्तिरारभ्यते, तत्र चेदमादिसूत्रम्—

तत्थ जे ते एवमाहंसु त्रिविधा संसारसमावणगा जीवा पणत्ता ते एवमाहंसु, तंजहा—इत्थि पुरिसा णपुंसका ॥ (सू० ४४) । से किं तं इत्थीओ?, २ त्रिविधाओ पणत्ता, तंजहा—त्तिरि-
क्खजोणियाओ मणुस्सिस्सत्थीओ देवित्थीओ । से किं तं त्रिरिक्खजोणित्थीओ?, २ त्रिविधाओ
पणत्ता, तंजहा—जलयरीओ थलयरीओ, खहयरीओ । से किं तं जलयरीओ?, २ पंचविधाओ
पणत्ताओ, तंजहा—मच्छीओ जाव सुंसुमारीओ । से किं तं थलयरीओ?, २ दुविधाओ पणत्ता,
तंजहा—चउप्पदीओ य परिसप्पीओ य । से किं तं चउप्पदीओ?, २ चउन्निवधाओ पणत्ता,
तंजहा—एगखुरीओ जाव सणप्फईओ । से किं तं परिसप्पीओ?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—
उरपरिसप्पीओ य भुजपरिसप्पीओ य । से किं तं उरगपरिसप्पीओ?, २ त्रिविधाओ पणत्ता,
तंजहा—अहीओ अहिगरीओ महोरगाओ, सेत्तं उरपरिसप्पीओ । से किं तं भुयपरिसप्पी-
ओ?, २ अणेगविधाओ पणत्ता, तंजहा—सेरडीओ सेरंभीओ गोहीओ णउलीओ सेधाओ

सुण्णाओ सरङ्गीओ सेरङ्गीओ भावाओ खाराओ पवण्णाइयाओ चउप्पइयाओ सूसियाओ
मुणुसिओ घरोलियाओ गोव्हियाओ, जोव्हियाओ विरचिरालियाओ, सेत्तं सुयगपरिसप्पीओ ।
से किं तं खहयरीओ ? २ चउन्विधाओ पणत्ता, तंजहा—चम्मपक्खीओ, जाव सेत्तं खहयरी-
ओ, सेत्तं तिरिक्खजोणिओ ॥ से किं तं मणुस्सिओ ? २ तिविधाओ पणत्ता, तंजहा—कम्मभू-
मियाओ अकम्मभूमियाओ अंतरदीवियाओ । से किं तं अंतरदीवियाओ, सेत्तं अंतरदी० ॥ से किं
धाओ पणत्ता, तंजहा—एगूरूइयाओ आभासियाओ जाव सुद्धंदीओ, सेत्तं पंचसु एरणवएसु
तं अकम्मभूमियाओ ? २ तीसविधाओ पणत्ता, तंजहा—पंचसु हेमवएसु पंचसु एरणवएसु
पंचसु हरिवंसेसु पंचसु रम्मगवासेसु पंचसु देवकुरासु पंचसु उत्तरकुरासु, सेत्तं अकम्मा० ।
से किं तं कम्मभूमिया ? २ पणरसविधाओ पणत्ताओ, तंजहा—पंचसु भरहेसु पंचसु
एरवएसु पंचसु महाविदेहेसु, सेत्तं कम्मभूमगमणुस्सीओ, सेत्तं मणुस्सिस्थीओ ॥ से किं तं
देवित्थियाओ ? २ चउन्विधा पणत्ता, तंजहा—भवणवासिदेवित्थियाओ वाणमंतरदेवित्थि-
याओ जोतिसियदेवित्थियाओ वेमाणियदेवित्थियाओ । से किं तं भवणवासिदेवित्थियाओ ? २ अट्ठ-
२ दसदिशा एणत्ता, तंजहा—असुरकुमारभवणवासिदेवित्थियाओ जाव थणितकुमारभवणवा-
सिदेवित्थियाओ, से तं भवणवासिदेवित्थियाओ । से किं तं वाणमंतरदेवित्थियाओ ? २ अट्ठ-

विधाओ पणत्ता, तंजहा—पिसायवाणमंतरदेवित्थियाओ जाव से तं वाणमंतरदेवित्थियाओ ।
 से किं तं जोतिसियदेवित्थियाओ ?, २ पंचविधाओ पणत्ता, तंजहा—चंदविमाणजोतिसि-
 यदेवित्थियाओ सूर० गह० नक्खत्त० ताराविमाणजोतिसियदेवित्थियाओ, से तं जोतिसियाओ ।
 से किं तं वेमाणियदेवित्थियाओ ?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—सोहम्मकप्पवेमाणियदेवित्थि-
 याओ ईसाणकप्पवेमाणियदेवित्थियाओ, सेत्तं वेमाणित्थीओ ॥ (सू० ४५)

‘तत्र’ तेषु नवसु प्रतिपत्तिषु मध्ये ये आचार्या एवमाख्यातवन्तः—त्रिविधाः संसारसमापन्ना जीवाः प्रज्ञप्तास्त एवमाख्यातवन्तः,
 तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकानि, इह ख्यादिवेदोदयाद् योन्यादिसङ्गताः ख्यादयो गृह्यन्ते, तथा चोक्तम्—“योनिर्मृदुत्वमस्यैर्यं, मुग्ध-
 ताऽऽवलता स्तनौ । पुंस्कामितेति लिङ्गानि, सप्त स्त्रीत्वे प्रचक्षते ॥ १ ॥ मेहनं खरता दार्ढ्यं, शौण्डीर्यं इमंश्च धृष्टता । स्त्रीकामितेति
 लिङ्गानि, सप्त पुंस्त्वे प्रचक्षते ॥ २ ॥ स्तनादिइमंश्चकेशादिभावाभावसमन्वितम् । नपुंसकं बुधाः प्राहुर्मोहानलसुदीपितम् ॥ ३ ॥”
 तत्र ‘यथोद्देशं निर्देश’ इति स्त्रीवक्तव्यतामाह—‘से किं तं’मित्यादि, अथ कास्ताः स्त्रियः ?, सूरिराह—स्त्रियस्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—
 तिर्यग्योनिस्त्रियो मनुष्यस्त्रियो देवस्त्रियश्च । ‘से किं तं’मित्यादि, तिर्यग्योनिस्त्रियस्त्रिविधाः, तद्यथा—जलचर्यः स्थलचर्यः खचर्यश्च ।
 ‘से किं तं’मित्यादि । मनुष्यस्त्रियोऽपि त्रिविधास्तद्यथा—कर्मभूमिका अकर्मभूमिका अन्तरद्वीपिकाश्च । ‘से किं तं’मित्यादि, देव-
 स्त्रियश्चतुर्विधास्तद्यथा—भवनवासिन्यो व्यन्तर्यो ज्योतिष्क्यो वैमानिक्यश्च ॥ सम्प्रति स्त्रिया भवस्थितिमानप्रतिपादनार्थमाह—
 इत्थी णं भंते ! केवत्तियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! एगेणं आएसेणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं

उक्कोसेणं पणपन्नं पलिओवमाइं एक्केणं आदेसेणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं णव पलिओवमाइं एगेणं आदेसेणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सत्त पलिओवमाइं एगेणं आदेसेणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पन्नासं पलिओवमाइं ॥ (सू० ४६)

‘इत्थी णं भंते’ इत्यादि, सिया भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? , भगवानाह—गौतम ! ‘एकेनादेशेन’ आदेशशब्द इह प्रका-
रवाची “आदेसो च्चि पगारो” इति वचनात्, एकेन प्रकारेण, एकं प्रकारमधिकृत्येति भावार्थः, जघन्येनान्तमुहूर्त्तम्, एतत्तिर्यग्गमनु-
व्यरूपपेक्षया द्रष्टव्यम्, अन्यत्रैतावतो जघन्यस्यासम्भवात्, उत्कर्षतः पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि, एतदीशानकल्पापरिगृहीतदेव्यपेक्षम् ।
तथैकेनादेशेन जघन्यतोऽन्तमुहूर्त्तम् एतत्तथैवोत्कर्षतो नव पल्योपमानि, एतदीशानकल्प एव परिगृहीतदेव्यपेक्षम् । तथा एकेनादेशेन
जघन्यतोऽन्तमुहूर्त्तम्, एतत्प्राग्वत्, उत्कर्षतः सप्त पल्योपमानि, एतत्सौधर्मकल्पे परिगृहीतदेवीरधिकृत्य । तथा एकेनादेशेन जघन्य-
तोऽन्तमुहूर्त्तमुत्कर्षतः पञ्चाशत्पल्योपमानि, एतत्सौधर्मकल्प एवापरिगृहीतदेव्यपेक्षम्, उक्तञ्च सङ्ग्रहणायाम्—“सपरिगृह्येयराणं सो-
हम्मीसाण पलियसाहीयं । उक्कोस सत्त पन्ना नव पणपन्ना य देवीणं ॥ १ ॥” तदेवं सामान्यतः स्त्रीणां जघन्यत उत्कर्षतश्च स्थितिमा-
नमुक्तं, सम्प्रति तिर्यक्कुर्यादिभेदानधिकृत्याह—

तिरिक्खजोणित्थीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणणत्ता?, गो० जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिणिण
पलिओवमाइं । जलयरतिरिक्खजोणित्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिती पणणत्ता ?, गोयमा ! जहन्नेणं

१ परिगृहीतेतराणां सौधर्मसानानां पल्योपमं साधिकम् । उत्कृष्टतः सप्त पञ्चाशत् नव पणपन्नाश्च पल्योपमाणि देवीनाम् ॥ १ ॥

अंतो० उक्को० पुव्वकोडी । चउप्पदथलयरतिरिक्खजोणित्थीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता?;
 गो० जहा तिरिक्खजोणित्थीओ । उरगपरिसप्पथलयरतिरिक्खजोणित्थीणं भंते ! केवतियं कालं
 ठिती पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसं पुव्वकोडी । एवं सुयपरिसप्प० । एवं
 खहयरतिरिक्खत्थीणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्को० पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागो ॥ मणुस्सिस्तथीणं
 भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? गोयमा ! खेत्तं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० तिणिण पलि-
 ओवमाइं, धम्मचरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी । कम्मभूमयमणुस्सिस्तथीणं
 भंते ! केवइयं कालं ठिती पणत्ता ? गोयमा ! खित्तं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिन्नि
 पलिओवमाइं धम्मचरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी । भरहेरवयक-
 म्मभूमगमणुस्सिस्तथीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता, गोयमा ! खेत्तं पडुच्च जहन्नेणं अंतो-
 मुहुत्तं उक्कोसेणं तिन्नि पलिओवमाइं, धम्मचरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमु० उक्कोसेणं देसूणा पुव्व-
 कोडी । पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मभूमगमणुस्सिस्तथीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? गो-
 यमा ! खेत्तं पडुच्च जहन्नेणं अंतो० उक्कोसेणं पुव्वकोडी, धम्मचरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं
 उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी । अकम्मभूमगमणुस्सिस्तथीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?;
 गोयमा ! जम्मणं पडुच्च जहन्नेणं देसूणं पलिओवमं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागऊणं उक्को-

सेणं तित्ति पलिओवमाइं, संहरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी । हेम-
वएरणवए जम्मणं पडुच्च जहन्नेणं देसूणं पलिओवमं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागेण ऊणगं
पलिओवमं संहरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी । हरिवासरम्मयवा-
सअकम्मभूमगमणुस्सित्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता?, गोयमा ! जम्मणं पडुच्च जहन्नेणं
देसूणाइं दो पलिओवमाइं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणयाइं उक्को० दो पलिओवमाइं,
संहरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० देसूणा पुव्वकोडी । देवकुरुउत्तरकुरुअकम्मभूमगमणुस्सि-
त्थीणं भंते ! केवतियं कालं ठिई पणत्ता?, गोयमा ! जम्मणं पडुच्च जहन्नेणं देसूणाइं तित्ति
पलिओवमाइं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणयाइं उक्को० तित्ति पलिओवमाइं, संहरणं
पडुच्च जहन्नेणं अंतोमुहु० उक्को० देसूणा पुव्वकोडी । अंतरदीवगअकम्मभूमगमणुस्सित्थीणं
भंते ! केवतिकालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! जम्मणं पडुच्च जहन्नेणं देसूणं पलिओवमस्स असं-
खेज्जइभागं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणयं उक्को० पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं सं-
हरणं पडुच्च जहन्नेणं अंतोमु० उक्को० देसूणा पुव्वकोडी ॥ देवित्थीणं भंते ! केवतियं कालं ठिती
पत्तत्ता?, गोयमा ! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं पणपन्नं पलिओवमाइं । भवणवासिदे-
वित्थीणं भंते !, जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं अद्धपंचमाइं पलिओवमाइं । एवं असुरकु-

मारभवणवासिदेवित्थियाए, नागकुमारभवणवासिदेवित्थियाएवि जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उ-
 क्कोसेणं देसूणाइं पलिओवमाइं, एवं सेसाणवि जाव थणियकुमाराणं । वाणमंतरीणं जहन्नेणं
 दसवाससहस्साइं उक्कोसं अद्धपलिओवमं । जोइसियदेवित्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिती प-
 णत्ता ? गोयमा ! जहण्णेणं पलिओवमं अट्टभागं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं पण्णासाए वासस-
 हस्सेहिं अब्भहिंयं, चंदविमाणजोतिसियदेवित्थियाए जहन्नेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं
 तं चेव, सूरविमाणजोतिसियदेवित्थियाए जहन्नेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं अद्धपलिओ-
 वमं पंचहिं वाससएहिमब्भहिंयं, गहविमाणजोतिसियदेवित्थीणं जहण्णेणं चउभागपलिओ-
 वमं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं, णक्खत्तविमाणजोतिसियदेवित्थीणं जहण्णेणं चउभागपलिओ-
 वमं उक्कोसेणं चउभागपलिओवमं साइरेणं, ताराविमाणजोतिसियदेवित्थियाए जहन्नेणं अट्ट-
 भागं पलिओवमं उक्को० सातिरेणं अट्टभागपलिओवमं । वेमाणियदेवित्थियाए जहण्णेणं पलि-
 ओवमं उक्कोसेणं पणपन्नं पलिओवमाइं, सोहम्मकप्पवेमाणियदेवित्थीणं भंते ! केवत्तियं कालं
 ठिती प० ? , जहण्णेणं पलिओवमं उक्कोसेणं सत्त पलिओवमाइं, ईसाणदेवित्थीणं जहण्णेणं सातिरेणं
 पलिओवमं उक्कोसेणं णव पलिओवमाइं ॥ (सू ४७)

‘तिरिक्खजोणिइत्थियाणं भंते !’ इत्यादि, उत्कर्षतस्त्रीणि पत्थोपमानि, देवकुर्वादिपु चतुष्पदस्त्रीरधिकृत्य, जलचरस्त्री-

णामुत्कर्षतः पूर्वकोटी, स्थलचरस्त्रीणां यथा औघिकी, त्रीणि पल्योपमानीत्यर्थः । स्वचरीणामुत्कर्षतः पल्योपमासङ्ख्येयभागः, मनुज्यस्त्रीषु क्षेत्रं प्रतीत्य-क्षेत्राश्रयणेनेतिभावः, जघन्यतोऽन्तर्गुहूर्त्तगुहूर्त्ततो देवकुर्वादिषु भरतादिष्वपि 'एकान्तसुपमादिकाले त्रीणि पल्योपमानि, 'धर्मचरणं' चरणधर्मसेवनं प्रतीत्य जघन्येनान्तर्गुहूर्त्तम्, एतश्च तद्गतिताया एव परिणामवशतः प्रतिपातापेक्षया द्रष्टव्यं, चरणधर्मस्य मरणमन्तरेण सर्वस्तोक्तयाऽप्येतावन्मात्रकालाग्रस्थानभावाच्च, तथाहि-काचित्स्त्री तथाविधक्षयोपशमभावतः सर्व-विरतिं प्रतिपद्य तावन्मात्रक्षयोपशमभावादन्तर्गुहूर्त्तानन्तरं भूयोऽपि अविरतसम्यग्दृष्टित्वं मिथ्यात्वं वा प्रतिपद्यते इति, अथवा धर्म-चरणमिह देशचरणं प्रतिपत्तव्यं न सर्वचरणं, देशचरणप्रतिपत्तिस्तु जघन्यतोऽप्यान्तर्गुहूर्त्तिकी, तस्या भग्नचतुललात्, अयोभयचरण-सम्भवे किमर्थमिह देशचरणं परिगृह्यते?, उच्यते, देशचरणपूर्वकं प्रायः सर्वचरणमिति व्यापनार्थम्, अत एवोक्तं पुनरैः-“सम्म-त्तमि उ लङ्गे पलियपुहुत्तेण सावओ होइ । चरणोवसमरायणं सागरसंसंतरा होति ॥ १ ॥” एवं “अप्परिचउण्” इत्यादि, उत्तरार्धतो देशोना पूर्वकोटी, अष्टसांवत्सरिक्याश्चरणधर्मप्राप्तेस्तदूर्ध्वं चरमान्तर्गुहूर्त्तं यावद्यप्रतिपत्तितपरिणामभावान्, पूर्वपरिमाणं चेदम्-“पुनस्स उ परिमाणं सयहिं रसुहु होति कोटिलब्भयाओ । छप्पणं च सहरसा वोद्धवा वामकोटीणं ॥ १ ॥ (७०५६०००००००००) सम्प्रति कर्मभूमिकादिविशेषस्त्रीणां वक्तव्यतामाह-अक्षरगमनिका सुगमा, भावार्थस्त्वयम्-कर्मभूमिकमनुज्यस्त्रीणां क्षेत्रं कर्मभूमिका-सामान्यलक्षणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्गुहूर्त्तगुहूर्त्तत्वमीति पल्योपमानि, तानि च भरतैरातोषु मुगममुपगालक्षणेऽरके वेदितव्यानि, धर्मचरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्गुहूर्त्तगुहूर्त्ततो देशोना पूर्वकोटी, भावना चात्र प्राणिन द्रष्टव्या, एवमुत्तरसूत्रद्वयेऽपि ॥ अथैव विवे-

१ सम्यक्तत्वे तु लङ्गे पल्योपमपुण्यत्वेन श्रागो भवति । चारिवयोपशमक्षयाणां सागराः संख्याता अन्तरं भवति ॥ १ ॥

पचिन्तां चिकीर्षुराह—सुगमं, नवरं भरतैरावतेषु त्रीणि पल्योपमानि सुषमसुषमायां, पूर्वविदेहेषु क्षेत्रतः पूर्वकोटी, तत ऊर्ध्वं तत्र तथा-
 क्षेत्रस्वाभाव्यादायुषोऽसम्भवात्, अकर्ममभूमिगेत्यादि, जन्म प्रतीयेति—अकर्मभूमिषूत्पत्तिमाश्रित्य जघन्यतो देशेनं पल्योपमं, तच्चा-
 दृभागाद्यन्तमपि देशेनं भवति ततो विशेषस्थापनायाह—पल्योपमस्यासङ्ख्येयभागेनं, एतच्च हैमवतहैरण्यवतक्षेत्रापेक्षया द्रष्टव्यं, तत्र
 जघन्यतः स्थितेरावत्प्रमाणायाः सम्भवात्, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, तानि च देवकुरुत्तरकुर्वपेक्षया, ‘संहरणं पडुच्चे’त्यादि, संह-
 रणं नाम कर्मभूमिजायाः स्त्रियोऽकर्मभूमिषु नयनं ‘तत्प्रतीत्य’ तदाश्रित्य जघन्येनान्तमुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशेना पूर्वकोटी, इयमत्र भावना
 —इह कर्मभूमिकाऽप्यकर्मभूमिषु संहता अकर्मभूमिकेति व्यवह्रियते, तत्क्षेत्रसम्बन्धभावात्, यथा लोके कश्चिन्मगधादिदेशात्सुरा-
 द्रान् प्रति प्रस्थितो गिरिनगरेषु निवासं कल्पयितुकामः सुराष्ट्रपर्यन्तग्रामप्राप्तः सन् समुत्पद्यमानेषु तथाविधेषु प्रयोजनेषु सौराष्ट्र इति
 व्यवह्रियते, तद्वदधिकृताऽपि, तत्र च संहता सती काचिदन्तमुहूर्त्तं जीवति ततोऽपि वा भूयोऽपि संह्रियते काचित्पूर्वकोट्यायुष्का
 यावज्जीवमपि तत्रावतिष्ठते ततो जघन्यतोऽन्तमुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशेना पूर्वकोटीति, आह—भरतैरावतान्यपि कर्मभूमौ वर्तन्ते तत्र
 चैकान्तसुषमादौ त्रीण्यपि पल्योपमानि स्थितिरस्या भवति संहरणं च संभवति तत्कथं देशेना पूर्वकोटी भण्यते? इति, अत्रोच्यते,
 कर्मकालविवक्षयाऽभिधानात्, तस्य चैतावन्मात्रत्वादिति । हैमवतहैरण्यवताकर्मभूमिकमनुष्यस्त्रीणां जन्मतो जघन्येन देशेनं पल्योपमं
 पल्योपमासङ्ख्येयभागेन न्यूनमुत्कर्षतः परिपूर्णं पल्योपमं, संहरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तमुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशेना पूर्वकोटी, भावना
 प्रागिव ॥ एवं ‘हरिवासरम्मण्’ इत्याद्यपि सूत्रत्रयं भावनीयं, नवरं हरिवर्षर्म्यकयोर्जन्मतो जघन्येन द्वे पल्योपमे पल्योपमासङ्ख्येय-
 भागान्यूनं उत्कर्षतः परिपूर्णं द्वे पल्योपमे । देवकुरुत्तरकुरुषु जन्मतो जघन्येन त्रीणि पल्योपमानि पल्योपमासङ्ख्येयभागहीनानि उ-

उत्कर्षतः परिपूर्णाणि त्रीणि पल्योपमानि, अन्तरद्वीपेषु जन्मतो जघन्येन देशेनः पल्योपमासद्भ्येयभागः, कियता देशेनोतः पल्योपमा-
 सद्भ्येयभागः ? इति चेदत आह—पल्योपमासद्भ्येयभागेनोतः, किमुक्तं भवति ?—उत्कृष्टपल्योपमासद्भ्येयभागप्रमाणादायुषो जघन्यमायुः
 पल्योपमासद्भ्येयभागन्यूनं, नवरमूनताहेतुः पल्योपमासद्भ्येयो भागोऽतीव स्तोको द्रष्टव्यः, संहरणमधिकृत्य सर्वत्रापि जघन्यत उत्कृ-
 ष्तश्च तावदेव प्रमाणम् ॥ सम्प्रति देवस्त्रीवक्तव्यतामाह—अक्षरगमनिका सुगमा तात्पर्यमात्रमुच्यते—देवस्त्रीणां सामान्यतो जघन्यतः
 स्थितिर्दश वर्षसहस्राणि, तानि च भवनपतिव्यन्तरीरधिकृत्य वेदितव्यानि, उत्कर्षतः पञ्चपञ्चाशदपल्योपमानि, एतानि चेशानदेवी-
 रधिकृत्य प्रतिपत्तव्यानि । विशेषचिन्तायां भवनवासिदेव्यः सामान्यतो दश वर्षसहस्राणि, उत्कर्षतोऽर्द्धपञ्चमानि—साद्धोनि चत्वारि
 पल्योपमानि, एतानि च भवनवासिविशेषासुरकुमारदेवीरधिकृत्य, अत्रापि विशेषचिन्तायामसुरकुमारदेवीनां सामान्यतो जघन्येन
 दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतोऽर्द्धपञ्चमानि पल्योपमानि, नागकुमारभवनवासिदेवस्त्रीणां जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतो देशेनं
 पल्योपमम्, एवं शेषाणां यावत्स्तनितकुमारीणां, व्यन्तरीणां जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतोऽर्द्ध पल्योपमं, ज्योतिपस्त्रीणां जघन्ये-
 नाष्टभागपल्योपममुत्कर्षतोऽर्द्ध पल्योपमं पञ्चाशता वर्षसहस्रैरभ्यधिकम्, अत्रापि विशेषचिन्तायां चन्द्रविमानवासिज्योतिपस्त्रीणां ज-
 घन्यतश्चतुर्भागमात्रं पल्योपममुत्कर्षतोऽर्द्धपल्योपमं पञ्चाशता वर्षसहस्रैरधिकं, सूर्यविमानवासिज्योतिष्कदेवीनां जघन्यतश्चतुर्भागमात्रं
 पल्योपममुत्कर्षतोऽर्द्धपल्योपमं वर्षशतपञ्चक्राभ्यधिकं, ग्रहविमानवासिज्योतिष्कदेवीनां जघन्यतश्चतुर्भागमात्रं पल्योपमं उत्कर्षतोऽर्द्धप-
 ल्योपमं, नक्षत्रविमानज्योतिष्कदेवीनां जघन्यतश्चतुर्थभागमात्रं पल्योपममुत्कर्षतः सातिरेकं चतुर्थभागमात्रं पल्योपमं, ताराविमान-
 ज्योतिष्कदेवीनां जघन्यतोऽष्टभागमात्रं पल्योपमं सातिरेकं । सामान्यतो वैमानिकदेवस्त्रीणां जघन्यतः

पल्योपममुत्कर्षतः पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि, विशेषचिन्तायां सौधर्मकल्पवैमानिकदेवीनां जघन्यतः पल्योपममुत्कर्षतः सप्त पल्योपमानि, अत्रापीदं स्थितिपरिमाणं परिगृहीतदेवीनां जघन्यतः पल्योपममुत्कर्षतः पञ्चाशत्पल्योपमानि, ईशानकल्पवैमानिकदेवीनां जघन्यतः सातिरेकं पल्योपममुत्कर्षतो नव पल्योपमानि, अत्रापीदं स्थितिपरिमाणं परिगृहीतदेवीनामवगन्तव्यं, अपरिगृहीतदेवीनां जघन्यतः सातिरेकं पल्योपममुत्कर्षतः पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमानि, एतच्च सूत्रं समस्तमपि कापि साक्षाद् दृश्यते क्वचिच्चैवमतिदेशः—“एवं देवीणं ठिई भाणियव्वा जहा पणवणाए जाव ईसानदेवीण”मिति ॥ सम्प्रति स्त्री नैरन्तर्येण स्त्रीत्वममुञ्चन्ती कियन्तं कालमवतिष्ठते ? इति जिज्ञासायां सूत्रकृत्तकालापेक्षया ये पञ्चादेशाः प्रवर्तन्ते तानुपदर्शयितुमाह—

इत्थी णं भंते ! इत्थित्ति कालतो केवच्चिरं होइ ? गोयमा ! एक्केणादेसेणं जहन्नेणं एक्कं समयं उक्कोसं दसुत्तरं पलिओवमसयं पुव्वकोडिपुहुत्तमव्वमहियं । एक्केणादेसेणं जहन्नेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अट्टारस पलिओवमाइ पुव्वकोडीपुहुत्तमव्वमहियाइ । एक्केणादेसेणं जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं चउइस पलिओवमाइ पुव्वकोडिपुहुत्तमव्वमहियाइ । एक्केणादेसेणं जह० एक्कं समयं उक्को० पलिओवमसयं पुव्वकोडीपुहुत्तमव्वमहियं । एक्केणादेसेणं जहण्णं एक्कं समयं उक्को० पलिओवमपुहुत्तं पुव्वकोडीपुहुत्तमव्वमहियं ॥ तिरिक्खजोणित्थी णं भंते ! तिरिक्खजोणित्थित्ति कालओ केवच्चिरं होति ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिन्नि पलिओवमाइ पुव्वकोडी पुहुत्तमव्वमहियाइ, जलयरीए जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडिपुहुत्तं । चउप्पदथलयरतिरिक्खजो० जहा ओहिता ति-

रिक्ख०, उरगपरिसप्पीमुयगपरिसप्पित्थी णं जघा जलयरीणं, खहयरि० जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं
 उक्को० पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागं पुव्वकोडिपुहुत्तमब्भहियं ॥ मणुस्सित्थी णं भंते! कालओ
 केवच्चिरं होति?, गोयमा! खेत्तं पडुच्च जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्को० तिन्नि पलिओवमाइं पुव्वको-
 डिपुहुत्तमब्भहियाइं, धम्मचरणं पडुच्च जह० एक्कं समयं उक्को० देसूणा पुव्वकोडी, एवं कम्म-
 भूमियावि भरहेरवयावि, णवरं खेत्तं पडुच्च जह० अंतो उक्को० तिन्नि पलिओवमाइं देसूणापुव्व-
 कोडीअब्भहियाइं, धम्मचरणं पडुच्च जह० एक्कं समयं उक्को० देसूणा पुव्वकोडी । पुव्वविदेहअवर-
 विदेहित्थी णं खेत्तं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० पुव्वकोडीपुहुत्तं, धम्मचरणं पडुच्च जह० एक्कं समयं
 उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी ॥ अकम्मभूमिकमणुस्सित्थी णं भंते! अकम्मभूम० कालओ केव-
 च्चिरं होइ? गोयमा! जम्मणं पडुच्च जह० देसूणं पलिओवमं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेणं ऊणं
 उक्को० तिण्णि पलिओवमाइं । संहरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्कोसेणं तिन्नि पलिओवमाइं देसूणाए
 पुव्वकोडिए अब्भहियाइं । हिमवतेरणवते अकम्मभूमगमणुस्सित्थीणं भंते! हेम० कालतो
 केवच्चिरं होइ?, गोयमा! जम्मणं पडुच्च जह० देसूणं पलिओवमं पलिओवमस्स असंखेज्जति-
 भागेणं ऊणगं, उक्को० पलिओवमं । साहरणं पडुच्च जह० अंतोमु० उक्को० पलिओवमं देसूणाए
 पुव्वकोडीए अब्भहियं । हरिवासरम्मयअकम्मभूमगमणुस्सित्थी णं भंते!, जम्मणं पडुच्च जह०

देसूणाहं दो पलिओवमाहं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणागाहं, उक्को० दो पलिओवमाहं ।
 देसूणाहं पडुच्च जह० अंतोसु० उक्को० दो पलिओवमाहं देसूणपुव्वकोडिमब्भहियाहं । उत्तरकुरुदे-
 संहरणं पडुच्च जह०, जम्मणं पडुच्च जहन्नेणं देसूणाहं तिन्नि पलिओवमस्स असंखेज्जभागेणं
 वक्कुरुणं०, उक्को० तिन्नि पलिओवमाहं । संहरणं पडुच्च जह० अंतोसु० उक्को० तिन्नि पलिओवमाहं
 ऊणागाहं उक्को० तिन्नि पलिओवमाहं । अंतरदीवाकम्मभूमकमणुस्सिस्त्थी? २ जम्मणं पडुच्च जह०
 देसूणाए पुव्वकोडिए अब्भहियाहं । अंतरदीवाकम्मभूमकमणुस्सिस्त्थी? २ जम्मणं पडुच्च जह०
 देसूणं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणं उक्को० पलिओ-
 देसूणं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागं
 वमस्स असंखेज्जतिभागं । साहरणं पडुच्च जह० अंतोसु० उक्को० पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागं
 देसूणाए पुव्वकोडीए अब्भहियं ॥ देवित्थी नं भंते! देवित्थित्ति काल०, जच्चेव संचिट्ठणा ॥

(सू० ४८)

एकेनादेशेन जघन्यत एकं समयं यावदवस्थानमुत्कर्षतो दशोत्तरं पल्योपमशतं पूर्वकोटीपृथक्त्वाभ्यधिकम्, एकसमयं कथम्?
 इति चेदुच्यते-काचिद् युवतिरुपशमश्रेण्यां वेदत्रयोपशमनादवेदकत्वमनुभूय ततः श्रेणेः प्रतिपतन्ती स्त्रीवेदोदयमेकं समयमनुभवति,
 ततो द्वितीये समये कालं कृत्वा देवेषूपच्यते तत्र च तस्याः पुंस्त्वमेव न स्त्रीत्वं, तत एवं जघन्यतः स्त्रीत्वं समयमात्रं,
 सम्प्रति पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकदशोत्तरपल्योपमशतभावना क्रियते-कश्चिज्जन्तुर्नारीषु तिरश्चीषु वा पूर्वकोट्यायुष्कासु मध्ये प-
 च्चपान् भवाननुभूय ईशाने कल्पे पञ्चपञ्चाशत्पल्योपमप्रमाणोत्कृष्टायुष्कास्वपरिगृहीतदेवीषु मध्ये देवीत्वेनोत्पद्यते ततः स्वायुः-

क्षये तस्मात्स्थानाद् भूयोऽपि नारीषु तिरश्चीषु वा मध्ये पूर्वकोट्यायुषुरुत्पन्नस्ततो भूयो द्वितीयं वारमीशानदेवलोके पञ्चपञ्चाशत्पत्न्यो-
पमप्रमाणोत्कृष्टायुष्कास्वपरिगृहीतदेवीषु मध्ये देवीत्वेनोपजातस्ततः परमवश्यं वेदान्तरमवगच्छति, एवं दशोत्तरं पत्न्योपमशतं पूर्वको-
टिपृथक्त्वाभ्यधिकं प्राप्यते, अत्र पर आह—ननु यदि देवकुरुत्तरकुर्वोद्विषु पत्न्योपमत्रयस्थितिकासु स्त्रीषु मध्ये समुत्पद्यते ततोऽधि-
काऽपि स्त्रीवेदस्यावस्थितिर्लभ्यते, ततः किमित्येतावदेवोपदिष्टा ?, तदयुक्तम्, अभिप्रायापरिज्ञानात्, तथाहि—न तावदेवीभ्यश्च्युत्वाऽसहस्रे-
यवर्षायुष्कासु स्त्रीषु मध्ये स्त्रीत्वेनोत्पद्यते, देवयोनेश्च्युतानामसहस्रेयवर्षायुष्केषु मध्ये उत्पादप्रतिपेधात्, नाप्यसहस्रेयवर्षायुष्का सती
उत्कृष्टायुष्कासु देवीषु जायते, यत उक्तं प्रज्ञापनामूलटीकायाम्—“जतो असंख्येनानासाडया उफोसियं छिद् न पवेद्” इति, ततो
यथोक्तप्रमाणैव स्त्रीनेदस्योत्कृष्टाऽवस्थितिरवाप्यते । द्वितीयेनादेशेन जघन्यत एकं समयमुत्कृष्टतोऽष्टादश पत्न्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वा-
भ्यधिकानि, तत्र समयभावना सर्वत्रापि प्राग्वत्, अष्टादश पत्न्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि एवं—नारीषु तिरश्चीषु वा पूर्व-
कोटीप्रमाणायुष्कासु मध्ये कश्चिज्जन्तुः पञ्चपान् भवाननुभूय पूर्वप्रकारेणेशानदेवलोके वारद्वयमुत्कृष्टस्थितिकासु देवीषु मध्ये समुत्प-
द्यमानो नियमतः परिगृहीतास्वेवोत्पद्यते नापरिगृहीतासु, तत एवं द्वितीयादेशवादिमतेन स्त्रीवेदस्योत्कृष्टमवस्थानमष्टादश पत्न्योपमानि
पूर्वकोटिपृथक्त्वं च । तृतीयेनादेशेन जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतश्चतुर्दश पत्न्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तानि चैवं—पूर्व-
प्रकारेण सौधर्मदेवलोके परिगृहीतदेवीषु सप्तपत्न्योपमप्रमाणोत्कृष्टायुष्कासु मध्ये वारद्वयं समुत्पद्यते तत्र(त) एवं तृतीयादेशवादिमतेन
स्त्रीनेदस्योत्कृष्टमवस्थानं चतुर्दश पत्न्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वं च । चतुर्थेनादेशेन जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतः पत्न्योपमशतं पूर्वको-
टिपृथक्त्वाभ्यधिकं, ततः ? इति चेदुच्यते, नारीषु तिरश्चीषु वा पूर्वकोट्यायुष्कासु पञ्चपान् भवाननुभूय पूर्वप्रकारेण सौधर्मदेवलोके

पञ्चाशत्पल्योपमप्रमाणोत्कृष्टायुष्कास्वपरिगृहीतदेवीषु मध्ये देवीत्वेनोत्पद्यते, तत एवं चतुर्थादेशवादिमतेन पल्योपमशतं पूर्वकोटिपृथ-
 कत्वाभ्यधिकं भवति । पञ्चमेनादेशेन जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतः पल्योपमपृथक्त्वं पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकं, तच्चैवं-नारीषु तिरश्चीषु
 वा पूर्वकोट्यायुष्कासु मध्ये सप्त भवाननुभूयाष्टमभवे देवकुर्वादिषु त्रिपल्योपमस्थितिकासु स्त्रीषु मध्ये स्त्रीत्वेन समुत्पद्यते, ततो मृत्वा
 सौधर्मदेवलोके जघन्यस्थितिकासु देवीषु मध्ये देवीत्वेनोपजायते, तदनन्तरं चावश्यं वेदान्तरमधिगच्छति, ततः पञ्चमादेशवादिमतेन
 स्त्रीवेदस्यावस्थानं पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकं पल्योपमपृथक्त्वं, ते ह्येवमाहुर्नानाभवप्रमाणद्वारे-यदि स्त्रीवेदस्योत्कृष्टमवस्थानं चिन्त्यते तत
 इत्थमेतावदेव लभ्यते, नाधिकमन्यथा चेति । अमीषां च पञ्चानामादेशानामन्यतमादेशसमीचीनतानिर्णयोऽतिशयज्ञानिभिः सर्वोत्कृ-
 ष्टश्रुतलब्धिसंपन्नैर्वा कर्तुं शक्यते, ते च सूत्रकृत्यतिपत्तिकाले नासीरन्निति सूत्रकृत्र निर्णयं कृतवानिति । तदेवं सामान्यतः स्त्री स्त्रीत्वं
 नैरन्तर्येणामुच्यन्ती यावन्तं कालमवतिष्ठते तावत्कालप्रमाणमुक्तम् ॥ इदानीं तिर्यक्स्त्रियास्तिर्यक्स्त्रीत्वमजहत्याः कालमानं विचिन्तयिषु-
 रिदमाह-‘तिरिक्खजोणिइत्थिए णं भंते !, इत्यादि, तिर्यक्स्त्री णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! तिर्यक्स्त्रीति कालतः कियच्चिरं भवति ?,
 भगवानाह-गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तत्रान्तर्मुहूर्त्तं कस्याश्चित्तावत्प्रमाणायु-
 ष्कतया तदनन्तरं मृत्वा वेदान्तराधिगमाद्विलक्षणमनुष्यभवान्तराधिगमाद्वा, कथमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकाटीपृथक्त्वाभ्यधि-
 कानि ? इति चेदुच्यते-इह नराणां तिरश्चां चोत्कर्षतोऽष्टौ भवाः प्राप्यन्ते नाधिकाः, “नरतिरियाणं सत्तट्टभवा” इति वचनात्, तत्र
 सप्त भवाः सङ्ख्येयवर्षायुषोऽष्टमस्त्वसङ्ख्येयवर्षायुरेव, तथाहि-पर्याप्तमनुष्याः पर्याप्तमनुष्येन्द्रियतिर्यञ्चो वा निरन्तरं यथासङ्ख्यं
 सप्त पर्याप्तमनुष्यभवान् सप्त पर्याप्तसञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियतिर्यग्भवान् वाऽनुभूय यद्यष्टमे भवे भूयः पर्याप्तमनुष्याः पर्याप्तसञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियति-

र्यश्चो वा समुत्पद्यन्ते ततो नियमादसंक्षेयवर्णयुप एव न संक्षेयवर्णयुपश्च मृत्वा नियमतो देवलोकपूतपद्यन्ते, ततो
 नवमोऽपि मनुज्यभवः सञ्ज्ञापश्चेन्द्रियतिर्यग्भवो वा निरन्तरं न लभ्यते, अत एव च पाश्चात्याः सप्त भवा निरन्तरं भवन्तः संक्षेय-
 वर्णयुप एवोपपद्यन्ते नैकोऽप्यसंक्षेयवर्णयुः, असंक्षेयवर्णयुर्भवानन्तरं भूयो मनुज्यभवस्य तिर्यग्भवस्य वाऽसम्भवात्, तत्र यदा उ-
 त्कर्षतस्तिर्यक्क्षीवेदसहिताः पाश्चात्याः सप्तापि भवा पूर्वकोट्यायुषो लभ्यन्ते अष्टमस्तु भवो देवकुर्वोदिषु तदा भवन्त्युत्कर्षतस्त्रीणि प-
 ल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि तिर्यक्क्षीत्वस्यावस्थानम् । अत्रैव विशेषचिन्तां चिकीर्षुराह—‘जलयरीए’ इत्यादि, जलचर्याः
 स्त्रिया जलचरक्षीलेन निरन्तरं भवन्त्या जघन्यतोऽवस्थानमन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वं, सप्तपूर्वकोट्यायुर्भवानन्तरं जलचरक्षी-
 णामवश्यं जलचरक्षीत्वच्युतिभावात्, ‘चउप्पयथलयरीए जहा ओहियाए’ इति, चतुष्पदस्यलचरस्त्रिया यथा औघिक्यास्तिर्यक्स्त्रिया
 उत्कर्षं तथा द्रष्टव्यं, तथैवम्—जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं तत ऊर्ध्वं तद्भावपरित्यागसम्भवात्, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्य-
 धिकानि, तानि च प्रागिव भावनीयानि । उरःपरिसर्पस्थलचरस्त्रिया भुजपरिसर्पस्थलचरस्त्रियाश्च यथा जलचरस्त्रियास्तथा वक्तव्यं,
 तथैवं—जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वं तच्च पूर्ववद्भावनीयम् । लचरस्त्रिया जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पल्योपमासाते-
 स्त्रिया आह—‘मणुस्सिस्थियाए’ इत्यादि, मनुज्यस्त्रियाः सामान्यतो विशेषतश्च अवस्थानमानं, सम्प्रति मनुज्य-
 तस्त्रीणि पल्योपमानि—‘पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तानि च सामान्यतस्तिर्यक्क्षीवद्भावनीयानि । कर्मभूमकमनुज्यस्त्रियः क्षेत्रं प्रतीत्य
 सामान्यतः कर्मक्षेत्राधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तत ऊर्ध्वं तद्भावपरित्यागसम्भवात्, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वा-

भ्यधिकानि, तत्र सप्त भवा महाविदेहेषु अष्टमो भवो भरतैरावतेष्वेकान्तसुपमादौ त्रिपत्योपमप्रमाण इति, 'धर्मचरणं प्रतीत्य' चारित्रासेवनमाश्रित्य जघन्येनैकं समयं, सर्वविरतिपरिणामस्य तदावरणकर्मक्षयोपशमवैचित्र्यतः समयमेकं सम्भवात्, तत ऊर्ध्वं मरणतः प्रतिपातभावात्, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, समग्रचरणकालस्योत्कर्षतोऽप्येतावन्मात्रप्रमाणत्वात् । भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियाः स्त्रीत्वं 'क्षेत्रं प्रतीत्य' भरताद्येवाश्रित्य जघन्येनान्तमुहूर्तं तच्च प्राग्वद्भावनीयम्, उत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकानि, तानि चैवं-पूर्वविदेहमनुष्यस्त्री अपरविदेहमनुष्यस्त्री वा पूर्वकोट्यायुष्का केनापि भरतादावेकान्तसुपमादौ संहता, सा च यद्यपि महाविदेहक्षेत्रोत्पन्ना तथाऽपि प्रागुक्तमागधपुरुषदृष्टान्तबलेन भारतैरावतीया वेति व्यपदिश्यते, ततः सा भारत्यादिव्यपदेशं प्राप्ता पूर्वकोटिं जीवित्वा स्वायुःक्षयतस्तत्रैव भरतादावेकान्तसुषमाप्रारम्भे समुत्पन्ना, तत एवं देशोनपूर्वकोट्यभ्यधिकं पत्योपमत्रयमिति । धर्मचरणं प्रतीत्य कर्मभूमिजस्त्रिया इव भावनीयं, जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो देशोनां पूर्वकोटीं यावत्, पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमिजमनुष्यस्त्रियास्तु क्षेत्रमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तमुहूर्तं, तच्च सुप्रतीतं, प्राग्भावितत्वात्, उत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वं, तत्रैव भूय उत्पत्त्या, धर्मचरणं प्रतीत्य समागतकर्मभूमिजस्त्रिया इव वक्तव्यं, जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो देशोनां पूर्वकोटिं यावदिति भावार्थः ॥ उक्त्वा सामान्यतो विशेषतश्च कर्मभूमिकमनुष्यस्त्रीवक्तव्यता, साम्प्रतमकर्मभूमकमनुष्यस्त्रीवक्तव्यतां चिकीर्षुः प्रथमतः सामान्येनाह—'अकर्मभूमिगणुस्सिस्थीं णं भंते !' इत्यादि, अकर्मभूमकमनुष्यस्त्री, णमिति वाक्यालङ्कारे, अकर्मभूमिकमनुष्यस्त्रीति कालतः कियच्चिरं भवति ?, भगवानाह—गौतम ! 'जन्म' तत्रैव सम्भूतिलक्षणं 'प्रतीत्य' आश्रित्य जघन्येन पत्योपमं देशोनं, अष्टभागाद्यूनमपि देशोनं भवति ततो विशेषस्थापनायाह—पत्योपमस्यासङ्ख्यभागोनं जघन्यतः उत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि, संहरणं प्रतीत्य

जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमन्तर्मुहूर्तायुःशेषायाः संहतिभावात्, उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकानि, कथम् ? इति चेदुच्यते—काचित्पूर्वविदेहमनुष्यस्त्री अपरविदेहमनुष्यस्त्री वा देशोनपूर्वकोट्यायुःसमन्विता देवकुर्वादौ संहता, सा च पूर्वदृष्टान्तवलेन देवकुर्वादिका जाता, ततः सा देशोनां पूर्वकोटिं जीवित्वा मृत्वा च तत्रैव त्रिपल्योपमायुष्का समजनि, तत एवं देशोनपूर्वकोट्याधिकं पल्योपमत्रयमिति, अनेन संहरणतो जघन्योत्कृष्टावस्थानकालमानप्रदर्शनेन न्यूनान्तर्मुहूर्तायुःशेषाया गर्भस्त्रिया वा न संहरणमिति प्रतिपादितम्, अन्यथा जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षचिन्तायां पूर्वकोट्या देशोनता न स्यादिति । अर्कभूमिकमनुष्यस्त्रीविषयमेव विशेषचिन्तां करोति—‘हेमवये’त्यादि, हेमवतैरण्यवतह्रिर्वर्षस्म्यक्वर्षेदेवकुरुत्तर्कुर्वन्तरद्वीपिकाणां जन्म प्रतीत्य या यस्याः स्थितिस्तत्तासा अवस्थानं प्राच्यं, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो या यस्या उत्कृष्टा स्थितिः सा तस्या देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिका वक्तव्या, सा चैवं—हेमवतैरण्यवतयोर्मनुष्यस्त्री जन्म प्रतीत्या जघन्येन पल्योपमं पल्योपमासद्गोयभागन्यूनम्, उत्कर्षतः परिपूर्णं पल्योपमं, संहरणमधिकृत्य जघन्येनान्तर्मुहूर्तम्, अन्तर्मुहूर्तायुःशेषाया एव संहरणभावात्, उत्कर्षतः पल्योपमं देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकं, तच्च देशोनपूर्वकोट्यायुःसमन्वितायास्तत्र संहरणे तत्रैव च मृतोत्पन्नाया भावनीयम् । हरिर्वर्षस्म्यक्वर्षोर्जन्म प्रतीत्य जघन्येन पल्योपमासद्गोयभागन्यूने द्वे पल्योपमे, उत्कर्षतः परिपूर्णं द्वे पल्योपमे । संहरणं प्रतीत्य जघन्येनान्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिके द्वे पल्योपमे, भावना प्रागिव । देवकुरुत्तर्कुरुषु जन्म प्रतीत्य जघन्यतः पल्योपमासंख्येयभागन्यूनानि त्रीणि पल्योपमानि, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि । संहरणं प्रतीत्या जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकानि । अन्तरद्वीपेषु जन्म प्रतीत्य जघन्यतः पल्योपमासद्गोयभागन्यूनं पल्योपमासद्गोयभागं यावत् उत्कर्षतः पल्योपमासद्गोयभागम्,

एतावत्प्रमाणस्य तत्र जघन्यत उत्कर्षतश्च मनुष्याणामायुषः सम्भवात्, मरणानन्तरं च देवयोनावुत्पादात् । संहरणमधिकृत्य जघन्ये-
नान्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकं पत्योपमासङ्ख्येयभागं यावत्, भावनाऽत्र प्रागिव ॥ उक्ता सामस्येन मनुष्यस्त्री-
वक्तव्यता, सम्प्रति देवस्त्रीवक्तव्यतामाह—‘देवित्थीण’मित्यादि, देवीनां तथाभवस्वभावतया कायस्थितेरसम्भवात् यैव प्राक् सामा-
न्यतो विशेषतश्च भवस्थितिरुक्ता ‘सेव संचिठ्ठणा भाणियव्वा’ तदेवावस्थानं वक्तव्यम्, अभिलापश्च ‘देवित्थी णं भंते ! देवित्थीति
कालतो केवच्चिरं होइ ?’ इत्यादिरूपः सुधिया परिभावनीयः ॥ तदेवमुक्तं सामान्यतो विशेषतश्च स्त्रीत्वस्यावस्थानकालमानम्,

इदानीमन्तरद्वारमाह—

इत्थीणं भंते ! केवतियं कालं अंतरं होति ?, गोयमा ! जहं अंतोसुं उक्कों अणंतं कालं, वण-
स्सत्तिकालो, एवं सब्वासिं तिरिक्खित्थीणं । मणुस्सित्थीए खेतं पडुच्च जहं अंतो उक्कों
वणस्सत्तिकालो, धम्मचरणं पडुच्च जहं एक्कं समयं उक्कों अणंतं कालं जाव अवहुपोगलपरियंदं
देस्सुणं, एवं जाव पुव्वविदेहअवरविदेहियाओ, अकम्मभूमगमणुस्सित्थीणं भंते ! केवतियं
कालं अंतरं होति ?, गोयमा ! जम्मणं पडुच्च जहन्नं दसवाससहस्साइं अंतोसुहुत्तमब्भहियाइं,
उक्कों वणस्सत्तिकालो, संहरणं पडुच्च जहं अंतोसुं उक्कों वणस्सत्तिकालो, एवं जाव अंतरदी-
वियाओ । देवित्थियाणं सब्वासिं जहं अंतो उक्कों वणस्सत्तिकालो ॥ (सू० ४९)

स्त्रिया भदन्त ! अन्तरं कालतः कियच्चिरं भवति ?, स्त्री भूत्वा स्त्रीत्वाद् भ्रष्टा सती पुनः कियता कालेन स्त्री भवतीत्यर्थः, एवं

गौतमेन प्रश्ने कृते सति भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, कथमिति चेदुच्यते—इह काचित्स्त्री स्त्रीत्वान्मरणेन च्युत्वा भवान्तरे
 पुरुषवेदं नपुंसकवेदं वाऽन्तर्मुहूर्त्तमनुभूय ततो मृत्वा भूयः स्त्रीत्वेनोत्पद्यते तत एव जघन्यतोऽन्तरमन्तर्मुहूर्त्तं भवति, उत्तरार्धतो वनस्प-
 तिकालः—असद्व्येयपुद्गलपरावर्त्तोल्लो वक्तव्यः, तावता कालेनामुक्तौ सत्यां नियोगतः स्त्रीत्वयोगात्, स च वनस्पतिकाल एवं वक्तव्यः
 —“अणन्ताओ उरसस्पिणीओसप्पिणीओ कालओ, खेत्तओ अणन्ता लोगा, असंखेज्जा पोगलपरियट्ठा, ते णं पोगलपरियट्ठा आन-
 ल्लियाए असंखेज्जहभागो” इति, एवमौघिकतिर्यक्स्त्रीणां जलचरस्थलचरस्त्रीणामौघिकमनुव्यस्त्रीणां च जघन्यत उत्तरार्धतश्चान्तरं
 वक्तव्यम्, अभिलापोऽपि सुगमत्वात्वायं परिभाषनीयः । कर्मभूमिकमनुव्यस्त्रियाः क्षेत्रं—कर्मभूमिक्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्ष-
 तोऽनन्तं कालं वनस्पतिकालप्रमाणं यावत्, धर्मचरणं प्रतीत्य जघन्येनैकं समगं, सर्वजघन्यस्य समयत्वात्, उत्तरार्धेणानन्तं कालं, देशो नम-
 पार्द्धं पुद्गलपरावर्त्तं यावत्, नातो ह्यधिकतरश्चरणलब्धिपातकालः, संपूर्णस्यायपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तस्य दर्जनलब्धिपातकालस्य तत्र तत्र
 प्रदेशे प्रतिवेधात् । एवं भरतैरावतमनुव्यस्त्रियाः पूर्वविदेहापरविदेहस्त्रियाश्च क्षेत्रतो धर्मचरणं चाश्रित्य वक्तव्यम् । अर्कर्मभूमकमनुव्य-
 स्त्रिया जन्म प्रतीत्वान्तरं जघन्येन दश वर्षसहस्राण्यन्तर्मुहूर्त्तार्थ्यधिकानि, कथमिति चेदुच्यते—इह कानिदकर्मभूमिक्ता स्त्री मृत्वा
 जघन्यस्थितिषु देवेपूत्पन्ना, तत्र दश वर्षसहस्राण्यायुः परिपाल्य तत्क्षये च्युत्वा कर्मभूमिषु मनुष्यपुरुषरूपेण मनुष्यगमीत्वेन वोत्पद्यते,
 देवेभ्योऽनन्तरमकर्मभूमिपूत्पादाभावात्, अन्तर्मुहूर्त्तेन मृत्वा भूयोऽन्यकर्मभूमिजस्त्रीत्वेन जायत इति भवन्ति जघन्यतो दश वर्षस-
 हस्राण्यन्तर्मुहूर्त्तार्थ्यधिकानि, उत्कर्षतो वनस्पतिकालोऽन्तरं, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तम्, अकर्मभूमिजस्त्रियाः कर्मभू-
 मिषु संहृत्य तावता कालेन तथाविधबुद्धिपरावृत्त्या भूयस्तत्रैव नयन्तात्, उत्तरार्धतो वनस्पतिकालोऽन्तरं, तावता कालेन कर्मभूष्य-

तपस्विभूः संहारणस्यापि नियोगतो भावात्, तथाहि—काचिदकर्मभूमिका कर्मभूमौ संहता, सा च स्वायुःक्षयानन्तरमनन्तकालं वन-
 स्पत्यादिषु संस्तुत्य भूयोऽव्यकर्मभूमौ ससुत्पन्ना ततः केनापि संहतेति यथोक्तं संहारणस्योत्कृष्टकालमानम् । एवं हैमवतहैरण्यवतहरि-
 वर्परम्यकवर्पदेवकुरुत्तर्कुर्वन्तरभूमिकानामपि जन्मतः संहारणतश्च प्रत्येकं जघन्यमुत्कृष्टं चान्तरं वक्तव्यम्, सूत्रपाठोऽपि सुगमत्वा-
 त्स्वयं परिभाषनीयः ॥ सम्प्रति देवस्त्रीणामन्तरप्रतिपादनार्थमाह—‘देवित्थियाणं भते !’ इत्यादि, देवस्त्रिया भदन्त ! अन्तरं कालतः
 क्रियचिरं भवति ?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, कस्याश्चिद्देवस्त्रिया देवीभवाच्च्युताया गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यपूतपद्य पर्या-
 त्तिपरिसमाप्तिमनन्तरं तथाऽध्यवसायमरणेन पुनर्देवीत्वेनोत्पत्तिसम्भवात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, स च सुप्रतीत एव । एवमसु-
 रकुमारदेव्या आरभ्य यावदीशानदेवस्त्रियामुत्कृष्टमन्तरं वक्तव्यं, पाठोऽपि सुगमत्वात्स्वयं परिभाषनीयः ॥ सम्प्रत्यल्पबहुत्वं वक्तव्यं,
 तानि च पञ्च, तद्यथा—प्रथमं सामान्येनाल्पबहुत्वं विशेषचिन्तायां द्वितीयं त्रिविधतिर्यक्स्त्रीणां तृतीयं त्रिविधमनुष्यस्त्रीणां चतुर्थं
 चतुर्विधदेवस्त्रीणां पञ्चमं मिश्रस्त्रीणां, तत्र प्रथममल्पबहुत्वमभिधत्सुराह—

एतासि णं भन्ते ! तिरिक्खजोणित्थियाणं मणुस्सित्थियाणं देवित्थियाणं कतरा २ हित्तो अप्पा वा
 बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?, गोयमा ! सव्वत्थोवा मणुस्सित्थियाओ तिरिक्खजोणि-
 त्थियाओ असंखेज्जगुणाओ देवित्थियाओ असंखिज्जगुणाओ ॥ एतासि णं भन्ते ! तिरिक्खजो-
 णित्थियाणं जलयरीणं थलयरीणं खहयरीण य कतरा २ हित्तो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा
 विसेसाहिया वा ?, गोयमा ! सव्वत्थोवाओ खहयरतिरिक्खजोणित्थियाओ थलयरतिरिक्ख-

जोणित्थियाओ संखेज्जगुणाओ जलयरतिरिक्ख० संखेज्जगुणाओ ॥ एतासिणं भंते ! मणुस्सित्थीणं
कम्मभूमियाणं अकम्मभूमियाणं अंतरदीवियाणं य कतरा २ हिंतो अप्पा वा ४ ? गोयमा ! सव्व-
त्थोवाओ अंतरदीवगअकम्मभूमगमणुस्सित्थियाओ देवकुल्लत्तरकुल्लअकम्मभूमगमणुस्सित्थियाओ
दोवि तुल्लाओ संखेज्जगु०, हरिवासरम्मयवासअकम्मभूमगमणुस्सित्थियाओ दोवि तुल्लाओ
संखेज्जगु०, हेमवत्तेरणवासअकम्मभूमिगमणुस्सित्थियाओ दोवि तुल्लाओ संखिज्जगुणाओ, भरते-
रवतवासकम्मभूमगमणुस्सि० दोवि तुल्लाओ संखिज्जगुणाओ, पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मभूम-
गमणुस्सित्थियाओ दोवि तुल्लाओ संखेज्जगुणाओ ॥ एतासिणं भंते ! देवित्थियाणं भवणवासीणं
वाणमंतरीणं जोइसिणीणं वेमाणिणीणं य कयरा २ हिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसे-
साहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवाओ वेमाणियदेवित्थियाओ भवणवासिदेवित्थियाओ असं-
खेज्जगुणाओ वाणमंतरदेवीयाओ असंखेज्जगुणाओ जोतिसियदेवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ ॥
एतासिणं भंते ! तिरिक्खजोणित्थियाणं जलयरीणं खल्यरीणं मणुस्सित्थीयाणं कम्मभू-
मियाणं अकम्मभूमियाणं अंतरदीवियाणं देवित्थीणं भवणवासियाणं वाणमंतरीणं जोतिसियाणं
वेमाणिणीणं य कयराओ २ हिंतो अप्पा वा बहुआ वा तुल्ला वा विसे० ? गोयमा ! सव्वत्थोवा अंतर-
दीवगअकम्मभूमगमणुस्सित्थियाओ देवकुल्लत्तरकुल्लअकम्मभूमगमणुस्सित्थियाओ दोवि संखे-

ज्जगुणाओ, हरिवासरम्मगवासअकम्मभूमगमणुस्सिस्थियाओ दोऽवि संखेज्जगुं, हेमवत्ते-
रणवयवासअकम्मभूमगं दोऽवि संखेज्जगुं, भरहेरवतवासकम्मभूमगमणुस्सिस्थीओ दोऽवि
तुल्लाओ संखेज्जगुं, पुब्बविदेहअवरविदेहवासकम्मभूमगमणुस्सिस्थिं दोऽवि संखेज्जगुं, वेमा-
णियदेविस्थियाओ असंखेज्जगुं, भवणवासिदेविस्थियाओ असंखेज्जगुं, खहरतिरिक्खजो-
णिस्थियाओ असंखेज्जगुं, थलयरतिरिक्खजोणिस्थियाउ संखिज्जगुं, जलयरतिरिक्खजोणिस्थि-
याओ संखेज्जगुणाओ, वाणमंतरदेविस्थियाओ संखेज्जगुणाओ जोहसियदेविस्थियाओ संखेज्जगु-
णाओ ॥ (सू० ५०)

सर्वस्तोका मनुष्यस्त्रियः, सङ्ख्यातकोटाकोटीप्रमाणत्वात्, ताभ्यस्तिर्यग्योनिकस्त्रियोऽसङ्ख्येयगुणाः, प्रतिद्वीपं प्रतिसमुद्रं तिर्यक्खी-
णामतिबहुतया सम्भवात्, द्वीपसमुद्राणां चासङ्ख्येयत्वात्, ताभ्योऽपि देवस्त्रियोऽसङ्ख्येयगुणाः, भवनवासिन्यन्तरज्योतिष्कसौधमैशा-
नेद्वीनां प्रत्येकमसङ्ख्येयश्रेण्याकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात् । द्वितीयमल्पबहुत्वमाह—सर्वस्तोकाः खचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः, ताभ्यः स्थ-
लचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, खचरेभ्यः स्थलचराणां खभावत एव प्राचुर्येण भावात्, ताभ्यो जलचरस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः,
लवणे कालोदे स्वयम्भूरमणे च समुद्रे मत्स्थानामतिप्राचुर्येण भावात्, स्वयम्भूरमणसमुद्रस्य च शेषसमस्तद्वीपसमुद्रापेक्षयाऽतिप्रभूत-
त्वात् ॥ उक्तं द्वितीयमल्पबहुत्वम्, अधुना तृतीयमाह—सर्वस्तोका अन्तरद्वीपकाकर्मभूमिकमनुष्यस्त्रियः, क्षेत्रस्याल्पत्वात्, ताभ्यो
देवकुरुतरकुरुस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, क्षेत्रस्य सङ्ख्येयगुणत्वात्, स्वस्थाने तु द्वय्योऽपि परस्परं तुल्याः, समानप्रमाणक्षेत्रत्वात्, ताभ्यो

हरिवर्षस्म्यकवर्षाकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, देवकुरुत्तरकुरुक्षेत्रापेक्षया हरिवर्षस्म्यकक्षेत्रस्यातिप्रचुरत्वान्, स्वस्थानेऽपि
द्वय्योऽपि परस्परं तुल्याः, क्षेत्रस्य समानत्वात्, ताभ्योऽपि हैमवतैरण्यवताकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, क्षेत्रसालपलेऽल्प-
स्थितिकतया बहूनां तत्र तासां सम्भवात्, स्वस्थाने तु द्वय्योऽपि परस्परं तुल्याः, ताभ्योऽपि भरतैरावतकर्मभूमिकमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्ये-
यगुणाः, कर्मभूमितया स्वभावत एव तत्र प्राचुर्येण सम्भवात्, स्वस्थाने तु द्वय्योऽपि परस्परं तुल्याः, ताभ्योऽपि पूर्वविदेहापरवि-
देहकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, क्षेत्रबाहुल्यादजितस्वामिकाल इव च स्वभावत एव तत्र प्राचुर्येण भावान्, स्वस्थाने तु द्व-
य्योऽपि परस्परं तुल्याः ॥ उक्तं तृतीयमल्पबहुत्वम्, अधुना चतुर्थमाह—सर्वस्तोका वैमानिकदेवस्त्रियः, अतुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेर्यद्
द्वितीयं वर्गमूलं तस्मिन् तृतीयेन वर्गमूलेन गुणिते यावत्प्र(वान् प्र)देशराशिस्तावत्प्रमाणानु घनीकृतस्य लोकस्यैकप्रादेशिकीपु श्रेणिपु यान्तो
नभःप्रदेशा द्वात्रिंशत्तमभागहीनास्तावत्प्रमाणत्वात्प्रत्येकं सौधमंशानदेवस्त्रीणां, ताभ्यो भजनवासिदेवस्त्रियोऽसङ्ख्येयगुणाः, अतुलमात्र-
क्षेत्रप्रदेशराशेर्यत्प्रथमं वर्गमूलं तस्मिन् द्वितीयेन वर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिस्तावत्प्रमाणानु श्रेणिपु यावान् प्रदेशराशिर्द्वात्रिं-
शत्तमभागहीनस्तावत्प्रमाणत्वात्, ताभ्यो व्यन्तरदेवस्त्रियोऽसङ्ख्येयगुणाः, सङ्ख्येययोजनप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिमात्राणि स्पष्टानि
यावन्त्येकसिन् प्रतरे भवन्ति तेभ्योऽपि द्वात्रिंशत्तमे भागेऽपनीते गच्छेयमवतिष्ठते तावत्प्रमाणत्वात्तासां, ताभ्यः सङ्ख्येयगुणा उच्यो-
तिष्कदेवस्त्रियः, पटपञ्चाशदधिकशतद्वयानुलप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिगान्नाणि स्पष्टानि यावन्त्येकसिन् प्रतरे भवन्ति तेभ्यो द्वात्रिंशत्तमे
भागेऽपसारिते यावान् प्रदेशराशिर्भवति तावत्प्रमाणत्वात् ॥ उक्तं चतुर्थमल्पबहुत्वम्, इदानीं समस्तस्त्रीणिपु पञ्चममल्पबहुत्वमाह—
सर्वस्तोका अन्तरद्वीपकाकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः, ताभ्यो देवकुरुत्तरकुरुक्षेत्राकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः ताभ्योऽपि हरिवर्ष-

म्यकस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः ताभ्योऽपि हैमवतहैरण्यवतस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः ताभ्योऽपि भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः ताभ्योऽपि पूर्वविदेहापरविदेहमनुष्यस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, अत्र भावना प्राग्वत्, ताभ्यो वैमानिकदेवस्त्रियोऽसङ्ख्येयगुणाः, असङ्ख्येयश्रेण्याकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्तासां ताभ्यो भवनवासिदेवस्त्रियोऽसङ्ख्येयगुणाः, अत्र युक्तिः प्रागेवोक्ता, ताभ्यः स्वचरतिर्यग्योनिकस्त्रियोऽसङ्ख्येयगुणाः, प्रतरासङ्ख्येयभागवत्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्तासां ताभ्यः स्थलचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः, सङ्ख्येयगुणबृहत्तरप्रतरासङ्ख्येयभागवत्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, ताभ्यो जलचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, बृहत्तमप्रतरासङ्ख्येयभागवत्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, ताभ्यो व्यन्तरदेवस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, सङ्ख्येययोजनकोटाकोटीप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिमात्राणि खण्डानि यावन्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तेभ्यो द्वात्रिंशत्तमे भागेऽपहृते यावान् राशिरवतिष्ठते तावत्प्रमाणत्वात्, ताभ्योऽपि ज्योतिष्कदेवस्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, एतच्च प्रागेव भावितम् ॥ इह स्त्रीत्वानुभावः स्त्रीवेदकर्मोदय इति स्त्रीवेदकर्मणो जघन्यत उत्कर्षतश्च स्थितिमानमाह—

इत्थिवेदस्स णं भंते ! कम्मस्स केवइयं कालं बंधठिती पणत्ता?, गोयमा ! जहन्नेणं सागरोवमस्स दिवहो सत्तभागो[उ] पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणो उक्खो० पणरस सागरोवमकोडा-
कोडीओ, पणरस वाससयाइं अबाधा, अबाहूणिया कम्मठिती कम्मणिसेओ ॥ इत्थिवेदे णं भंते ! किंपगारे पणत्ते?, गोयमा ! पुंफुअग्गिसमाणे पणत्ते, सेत्तं इत्थियाओ ॥ (सू० ५१)

‘स्त्रीवेदस्य’ स्त्रीवेदनाम्नो णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! कर्मणः कियन्तं कालं बन्धस्थितिः प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येन

सागरोपगस्य सार्द्धः सप्तभागः पत्न्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनः, कथमिति चेदुच्यते—इह स्त्रीवेदादीनां कर्मणां स्वसात् २ उत्कृष्टश्रुति-
 बन्धात् मिथ्यात्वसत्कया उत्कृष्टया स्थित्या सप्ततिसागरोपमकोटीप्रमाणया भागे हते गृह्यते तत्पत्न्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनं
 जघन्यस्थितिः “सेसाणुकोसाओ मिच्छतुकोसाण जं लद्धं”मित्यादिवचनप्रामाण्यात्, तत्र स्त्रीवेदस्योत्कृष्टः श्रुतिवन्धः पञ्चदशसा-
 गरोपमकोटीकोट्यः, तासां मिथ्यात्वस्थित्या भागो द्रियते, शून्यं शून्येन पातयेत् जाता उपरि पञ्चदश अधस्तात्सप्ततिः, अनयोश्च
 छेदच्छेदकरादयोर्दशभिरपवर्त्तना जात उपर्येकः सार्द्धः अधस्तात्सप्त आगतमेकसागरोपमस्य सार्द्धः सप्तभागः, पत्न्योपमासङ्ख्येय-
 भागन्यूनः क्रियते, इयं च व्याख्या मूलटीकाऽनुसारेण कृता, पञ्चसङ्ग्रहमतेनापीदमेव जघन्यस्थित्या नगनस्य करणस्य चिन्ता-
 इन्धनेयभागहीनं (न) वक्तव्यं, तन्मतेन “सेसाणुकोसाओ मिच्छतुठिर्दे जं लद्धं” इत्येतावन्मात्रस्यैव जघन्यस्थित्या नगनस्य करणस्य चिन्ता-
 मानत्वात्, कर्मप्रकृतिसङ्ग्रहीकारस्तित्थं जघन्यस्थित्या नगनाय करणसूत्रमाह—“तद्गुणोसठिर्दे जं लद्धं” इत्युच्यते,
 सेसाणं तु जहणं पल्लियासंख्येजगेणूं ॥ १ ॥” अस्याक्षरगमनिका—इह ज्ञानावरणीयप्रकृतिसमुदायो ज्ञानावरणीयवर्ग इत्युच्यते,
 दर्शनावरणीयप्रकृतिसमुदायो दर्शनावरणीयवर्गः, वेदनीयप्रकृतिसमुदायो वेदनीयवर्गः, दर्शनमोहनीय-
 वर्गः, चारित्रमोहनीयप्रकृतिसमुदायश्चारित्रमोहनीयवर्गः, नोकपायमोहनीयवर्गः, नोकपायमोहनीयवर्गः, नामप्रकृतिसमुदायो
 नामवर्गः, गोत्रप्रकृतिसमुदायो गोत्रवर्गः, अन्तरायप्रकृतिसमुदायोऽन्तरायवर्गः, एतेषां (च) वर्गाणां या आत्मीया आत्मीया उत्कृष्टा श्रुति-
 क्षिप्तसागरोपमकोटीकोट्यादिका तस्या मिथ्यात्वसत्कया उत्कृष्टया स्थित्या सप्ततिसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणया भागे हते सति यह-
 भ्यते तत्पत्न्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनं सत् वक्तव्येपाणां निद्रादीनां प्रकृतीनां जघन्यस्थितेः परिमाणमिति, तत्तत्सन्मतेन स्त्रीवेदस्य ज-

धन्या स्थितिर्द्वौ सागरोपमस्य सप्तभागौ पल्योपमासङ्ख्येयभागीनी, तथाहि—नौकषायमोहनीयस्योत्कृष्टा स्थितिर्विशतिसागरोपम-
 कोटीकोट्यः, तासां मिथ्यात्वस्थित्या सप्ततिसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणया भागे द्वियमाणे शून्यं शून्येन पातयेत् लब्धौ द्वौ साग-
 रोपमस्य सप्तभागौ तौ पल्योपमासङ्ख्येयभागीनौ क्रियेते इति । उत्कृष्टा स्थितिः पञ्चदशसागरोपमकोटीकोट्यः, इह स्थितिर्द्विधा—
 कर्मरूपताऽवस्थानलक्षणा अनुभवयोग्या च, तत्रेयं कर्मरूपताऽवस्थानलक्षणा द्रष्टव्या, अनुभवयोग्या पुनरबाधाहीना, (सा) च येषां कर्मणां
 यावत्यः सागरोपमकोटीकोट्यस्तेषां तावन्ति वर्षशतान्यबाधा, स्त्रीवेदस्य चाधिकृतस्योत्कृष्टा स्थितिः पञ्चदश सागरोपमकोटीकोट्य-
 स्ततः पञ्चदश वर्षशतान्यबाधा, तथा चाह—“पणरस वाससयाइं अबाहा” इति, किमुक्तं भवति ?—स्त्रीवेदकर्म उत्कृष्टस्थितिकं बद्धं
 सत्स्वरूपेण पञ्चदश वर्षशतानि यावन्न जीवस्य स्वविपाकोदयमादर्शयति तावत्कालमध्ये दलिकनिषेकस्याभावात्, तथा चाह—“अ-
 बाहूणिया” इत्यादि, ‘अबाधोना’ अबाधाकालपरिहीना कर्मस्थितिरनुभवयोग्येति गम्यते, यतः ‘अबाधोनः’ अबाधाकालपरिहीनः
 कर्मनिषेकः—कर्मदलिकरचनेति ॥ सम्प्रति स्त्रीवेदकर्मोदयजनितो यः स्त्रीवेदः स किस्वरूपः ? इत्यावेदयन्नाह—‘इत्थिवेपु णं भंते !’
 इत्यादि, स्त्रीवेदो णमिति पूर्ववत् भदन्त ! ‘किंप्रकारः’ किस्वरूपः प्रज्ञप्तः ?, भगवानाह—गौतम ! पुम्पुकाग्निसमानः, पुम्पुकाशब्दो
 देशीत्वात्कारीषवचनस्ततः कारीषाग्निसमानः परिमलनमदनदाहरूप इत्यर्थः, प्रज्ञप्तः, उपसंहारमाह—‘सेत्तं इत्थियाओ’ ॥ तदे-
 वमुक्ताः स्त्रियः, सम्प्रति पुरुषप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं पुरिसा ?, पुरिसा तिविहा पणत्ता, तंजहा—तिरिक्खजोणियपुरिसा मणुस्सपुरिसा देवपु-
 रिसा ॥ से किं तं तिरिक्खजोणियपुरिसा ?, २ तिविहा पणत्ता, तंजहा—जलयरा थलयरा खहयरा,

इत्थिभेदो भाणितब्बो, जाव खहयरा, सेत्तं खहयरा सेत्तं खहयरंतिरिक्खजोणियपुरिसा ॥ से किं तं मणुस्सपुरिसा?, २ तिविधा पणत्ता, तंजहा-कम्मभूमगा अकम्मभूमगा अंतरदीवगा, सेत्तं मणुस्सपुरिसा ॥ से किं तं देवपुरिसा?, देवपुरिसा चउव्विहा पणत्ता, इत्थीभेदो भाणितब्बो

जाव सव्वट्टसिद्धा (सू० ५२)

‘से किं तं पुरिसा’ इत्यादि, अथ के ते पुरुषाः?, पुरुषास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-तिर्यग्योनिकपुरुषा मनुष्यपुरुषा देवपुरुषाश्च ॥ से किं तं तमित्यादि, अथ के ते तिर्यग्योनिकपुरुषाः?, तिर्यग्योनिकपुरुषास्त्रिविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-जलचरपुरुषाः स्थलचरपुरुषाः खचरपुरुषाश्च । मनुष्यपुरुषा अपि त्रिविधास्तद्यथा-कर्मभूमका अकर्मभूमका अन्तरद्वीपकाश्च ॥ देवसूत्रमाह-‘से किं तं’मित्यादि, अथ के ते देवपुरुषाः?, देवपुरुषाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-भवनवासिनो वानमन्तरा ज्योतिष्का वैमानिकाश्च, भवनपतयोऽसुरादिभेदेन दशविधा वक्तव्याः, वानमन्तराः पिशाचादिभेदेनाष्टविधाः, ज्योतिष्काश्चन्द्रादिभेदेन पञ्चविधाः, वैमानिकाः कल्पोपपन्नकल्पातीतभेदेन द्विविधाः, कल्पोपपन्नाः सौधमार्गदिभेदेन द्वादशविधाः, कल्पातीता भ्रैवेयकानुत्तरोपपातिकभेदेन द्विविधाः, तथा चाह-“जाव अणुत्तरोववाइया” इति ॥ उक्तो भेदः, सम्प्रति स्थितिप्रतिपादनार्थमाह-

पुरिसस्स णं भंते! केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा! जहं अंतोमुं उक्खों तेत्तीसं सागरोवमाइं । तिरिक्खजोणियपुरिसाणं मणुस्साणं जा चेव इत्थीणं ठिती सा चेव भणियव्वा ॥ देवपुरिसाणंवि जाव सव्वट्टसिद्धाणं ति । ताव ठिती जहा पणवणाए तहा भाणियव्वा ॥ (सू० ५३)

‘पुरिसस्स णं भंते’ इत्यादि, पुरुषस्य स्वस्वभवमजहतो भदन्त ! कियन्तं कालं यावत्स्थितिः प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्त, तत ऊर्ध्वं मरणभावात्, उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमानि, तान्यनुत्तरसुरापेक्षया द्रष्टव्यानि, अन्यस्यैतावत्याः स्थितेरभावात् । तिर्यग्योनिकानामौघिकानां जलचराणां स्थलचराणां खचराणां स्त्रिया या स्थितिरुक्ता तथा वक्तव्या, मनुष्यपुरुषस्याप्यौघिकस्य कर्मभूमिकस्य सामान्यतो विशेषतो भरतैरावतकस्य पूर्वविदेहापरविदेहकस्य अकर्मभूमस्य सामान्यतो विशेषतो हैमवतैरण्यवतकस्य हरिवर्षरम्यकस्य देवकुरुत्तरकुरुकस्यान्तरद्वीपकस्य यैवात्सीये आत्सीये स्थितिः सैव पुरुषस्यापि वक्तव्या, तद्यथा—सामानिकतिर्यग्योनिकपुरुषाणां जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, जलचरपुरुषाणां जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, चतुष्पदस्थलचरपुरुषाणां जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, उरःपरिसर्पस्थलचरपुरुषाणां जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, एवं भुजपरिसर्पस्थलचरपुरुषाणां खचरपुरुषाणामपि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पल्योपमासङ्ख्येयभागः, सामान्यतो मनुष्यपुरुषाणां जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, धर्मचरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्त, एतच्च बाह्यलिङ्गप्रव्रज्याप्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य वेदितव्यं, अन्यथा चरणपरिणामस्यैकसामाधिकस्यापि सम्भवादेकं समयमिति ब्रूयात्, अथवा देशचरणमधिकृत्येदं वक्तव्यं, देशचरणप्रतिपत्तेर्वहुलभङ्ग-तया जघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तसम्भवात्, तत्र सर्वचरणसम्भवेऽपि यदिदं देशचरणमधिकृत्योक्तं तद्देशचरणपूर्वकं प्रायः सर्वचरणमिति प्रतिपत्त्यर्थं, तथा चोक्तम्—“सम्मत्तंमि उ लद्धे पलियपुहुत्तेण सावओ होइ । चरणोवसमखयाणं सागर संखंतरा होंति ॥ १ ॥” इति, अत्र यदाद्यं व्याख्यानं तत्स्त्रीवेदचिन्तायामपि द्रष्टव्यं, यच्च स्त्रीवेदचिन्तायां व्याख्यातं तदत्रापीति, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी

१ सम्यक्तत्वे तु लब्धे पल्योपमपृथक्तत्वेनैव श्रावको भवति । चरणोपशमक्षयाणा सागरोपमानि संख्यातानि अन्तरं भवन्ति ॥ १ ॥

वर्षाष्टकादूर्ध्वमुत्कर्षतोऽपि पूर्वकोट्यायुप एव चरणप्रतिपत्तिसम्भवात्, कर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि प-
 ल्योपमानि, चरणप्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां क्षेत्रं प्रतीत्य
 जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, तानि च सुपमसुपमारके वेदितव्यानि, धर्मचरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो
 देशोना पूर्वकोटी, पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, धर्मचरण
 जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, सामान्यतोऽकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जघन्यनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, पूर्वविदेहकस्या-
 देशोना पूर्वकोटी, पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जघन्यनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, धर्मचरणमधिकृत्य
 प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, संहरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, पूर्वविदेहकस्या-
 ङ्ख्येयभागन्यूनमेकं पल्योपममुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, एतावदायुःप्रमाणसम्भवात्, हैमवतहैरण्यवताकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां जन्म
 परविदेहकस्य वाऽकर्मभूमौ संहृतस्य जघन्येनोत्कर्षतः परिपूर्णं पल्योपमं, संहरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, देवकुलरत्नकुर्वकर्मभूमकमनु-
 प्रतीत्य जघन्येन पल्योपमं पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनमुत्कर्षतः परिपूर्णं पल्योपमं, प्रतीत्य जघन्यतो देशोना पूर्वकोटी, देवकुलरत्नकुर्वकर्मभूमकमनु-
 शोना पूर्वकोटी, भावना प्रागिव, हरिवर्षरम्यकवर्षाकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, परिपूर्णं पल्योपमानि, देशो-
 भागन्यूने उत्कर्षतः परिपूर्णं द्वे पल्योपमे, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, उत्कर्षतः परिपूर्णं पल्योपमानि उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटीति ॥
 व्यपुरुषाणां जन्म प्रतीत्य जघन्यतः पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनानि त्रीणि पल्योपमानि उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, अन्तरद्वीपकर्मभूमकमनुष्यपुरुषाणां, विशेषचिन्तायाम-
 संहरणमधिकृत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, संहरणमधिकृत्य जघन्यनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटीति, विशेषचिन्तायाम-
 पल्योपमासङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः परिपूर्णपल्योपमासङ्ख्येयभागः, संहरणमधिकृत्य उत्कर्षतस्त्रीणि उत्कर्षतस्त्रीणि उत्कर्षतस्त्रीणि, विशेषचिन्तायाम-
 देवपुरिमाणमित्यादि; देवपुरुषाणां सामान्यतो जघन्यतः स्थितिर्देश

सुरकुमारपुरुषाणां जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतः सातिरेकमेकं सागरोपमं, नागकुमारादिपुरुषाणां सर्वेषामपि जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतो देशोने द्वे पल्योपमे, व्यन्तरपुरुषाणां जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतः पल्योपमं, ज्योतिष्कदेवपुरुषाणां जघन्यतः पल्योपमस्याष्टमो भाग उत्कर्षतः परिपूर्णं पल्योपमं वर्षशतसहस्राभ्यधिकं, सौधर्मकल्पदेवपुरुषाणां जघन्यतः पल्योपममुत्कर्षतः द्वे सागरोपमे ईशान—[ग्रन्थाग्रम् २०००] कल्पदेवपुरुषाणां जघन्यतः साधिकं पल्योपममुत्कर्षतो द्वे सागरोपमे सातिरेके सन-
त्कुमारकल्पदेवपुरुषाणां च जघन्यतो द्वे सागरोपमे उत्कर्षतः सप्त सागरोपमाणि माहेन्द्रकल्पदेवपुरुषाणां जघन्यतः सातिरेके द्वे साग-
रोपमे उत्कर्षतः सातिरेकाणि सप्त सागरोपमाणि ब्रह्मलोकदेवानां जघन्यतः सप्त सागरोपमाणि उत्कर्षतो दश लान्तककल्पदेवानां
जघन्यतो दश सागरोपमाणि उत्कर्षतश्चतुर्दश महाशुक्रकल्पदेवपुरुषाणां जघन्यतश्चतुर्दश सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तदश सहस्रारक-
ल्पदेवानां जघन्येन सप्तदश सागरोपमाणि उत्कर्षतोऽष्टादश आनतकल्पदेवानां जघन्यतोऽष्टादश सागरोपमाणि उत्कर्षत एकोनविं-
शतिः प्राणतकल्पदेवानां जघन्यत एकोनविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतो विंशतिः आरणकल्पदेवानां जघन्यतो विंशतिः सागरोप-
माणि उत्कर्षत एकविंशतिः अच्युतकल्पदेवानां जघन्यत एकविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतो द्वाविंशतिः अधस्तनाधस्तनैवेयकदेवानां
जघन्यतो द्वाविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतस्त्रयोविंशतिः अधस्तनमध्यमैवेयकदेवानां जघन्यतस्त्रयोविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षत-
श्चतुर्विंशतिः अधस्तनोपरितनैवेयकदेवानां जघन्यतश्चतुर्विंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतः पञ्चविंशतिः मध्यमाधस्तनैवेयकदेवानां
जघन्येन पञ्चविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतः षड्विंशतिः जघन्यतः षड्विंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतः
सप्तविंशतिः मध्यमोपरितनैवेयकदेवानां जघन्येन सप्तविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतोऽष्टाविंशतिः उपरितनाधस्तनैवेयकदेवानां जघ-

न्येनाष्टाविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षत एकोनत्रिंशत् उपरितनमध्यमत्रैवेयकदेवानां जघन्यनैकोनत्रिंशत्सागरोपमाणि उत्कर्षतस्त्रिंशत् सागरोपमाणि विजयवैजयन्तजयन्तापराजितविमानदे-
रितनोपरितनत्रैवेयकदेवानां जघन्यतस्त्रिंशत्सागरोपमाणि उत्कर्षतं एकत्रिंशत् सागरोपमाणि विजयवैजयन्तजयन्तापराजितविमानदे-
वानां जघन्यनैकत्रिंशत्सागरोपमाणि उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि सर्वार्थसिद्धमहाविमानदेवानामजघन्योत्कृष्टं त्रयस्त्रिंशत्साग-
रोपमाणि । कचिदेवं सूत्रपाठः—“देवपुरिसाण ठिई जहा पणवणाए ठिइए तहा भाणियन्वा” इति, तत्र स्थितिपदेऽप्येवमेवोक्ता-
स्थितिरिति ॥ उक्तं पुरुषस्य भवस्थितिमानमधुना पुरुषः पुरुषत्वममुञ्चन् कियन्तं कालं निरन्तरमवतिष्ठते इति निरूपणार्थमाह—

पुरिसे णं भंते ! पुरिसे स्ति कालतो केवचिरं होइ ?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतो० उक्को० सागरोव-
मसतपुहुत्तं सातिरेगं । तिरिक्खजोणियपुरिसे णं भंते ! कालतो केवचिरं होइ ?, गोयमा ! जह-
न्नेणं अंतो० उक्को० तिन्नि पलिओवमाइं पुव्वकोडिपुहुत्तमब्भहियाइं, एवं तं चेव, संचिट्ठणा जहा
इत्थीणं जाव खहरतिरिक्खजोणियपुरिसस्स संचिट्ठणा । मणुस्सपुरिसाणं भंते ! कालतो के-
वचिरं होइ ?, गोयमा ! खेत्तं पडुच्च जहन्ने० अंतो० उक्को० तिन्नि पलिओवमाइं पुव्वकोडिपु-
हुत्तमब्भहियाइं, धम्मचरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० तिन्नि पलिओवमाइं पुव्वकोडी एवं सव्वत्थ जाव
पुव्वविदेहअवरविदेह, अकम्मभूमगमणुस्सपुरिसाण जहा अकम्मभूमकमणुस्सिस्तीणं जाव
अंतरदीवगाणं जच्चेव ठिती सच्चेव संचिट्ठणा जाव सव्वट्ठसिद्धगाणं ॥ (सू० ५४)

पुरुषो णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! पुरुष इति पुरुषभावापरित्यागेन ‘कियचिरं’ कियन्तं कालं यावद्भवति ?, भगवानाह—गौतम !

जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तैः, तावतः कालादूर्ध्वं मृत्वा ह्यादिभावगमनाद्, उत्कर्षतः सातिरेकं सागरोपमशतपृथक्त्वं, सामान्येन तिर्यङ्गनराम-
रभवेष्वेतावन्तं कालं पुरुषेष्वेव भावसम्भवात्, सातिरेकता कतिपयमनुष्यभवेर्वेदितव्या, अत ऊर्ध्वं पुरुषनामकर्मोदयाभावतो नियमत
एव ह्यादिभावगमनात् । तिर्यग्योनिकपुरुषाणां यथा तिर्यग्योनिकस्त्रीणां तथा वक्तव्यं, तच्चैवम—तिर्यग्योनिकपुरुषस्तिर्यग्योनिकपुरुषत्व-
मजहत् जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तैः, तदनन्तरं मृत्वा गत्यन्तरे वेदान्तरे वा संक्रमात्, उत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि,
तत्र पूर्वकोटिपृथक्त्वं सप्त भवाः पूर्वकोट्यायुषः पूर्वविदेहादौ (यतः) त्रीणि पत्योपमान्यष्टमे भवे देवकुरुत्तरकुरुषु, (यतः) विशेषचिन्तायां
जलचरपुरुषो जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तैः, तत ऊर्ध्वं मरणभावेन तिर्यग्योन्यन्तरे गत्यन्तरे वेदान्तरे वा संक्रमात्, उत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वं,
पूर्वकोट्यायुःसमन्वितस्य भूयो भूयस्तत्रैव ह्यादिवारोत्पत्तिसम्भवात् । चतुष्पदस्थलचरपुरुषो जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तैःमुत्कर्षतस्त्रीणि पत्यो-
पमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तानि सामान्यतिर्यक्पुरुषस्येव भावनीयानि । उरःपरिसर्पस्थलचरपुरुषो भुजपरिसर्पस्थलचरपु-
रुषश्च जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तैःमुत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वं, तच्च जलचरपुरुषस्येव भावनीयं । खचरपुरुषो जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तैः, अन्तर्मुहूर्त्तै-
भावना सर्वत्रापि प्रागिव, उत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकः पत्योपमासङ्ख्येयभागः, स च सप्त वारान् पूर्वकोटिस्थितिषूत्पद्याष्टम-
वारमन्तरद्वीपादिखचरपुरुषेषु पत्योपमासङ्ख्येयभागस्थितिषूत्पद्यमानस्य वेदितव्यः । 'मणुस्सपुरिसाणं जहा. मणुस्सिस्तथीण'मिति,
मनुष्यपुरुषाणां यथा मनुष्यस्त्रीणां तथा वक्तव्यं, तच्चैवं—सामान्यतो मनुष्यपुरुषस्य क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तैः, तत ऊर्ध्वं मृत्वा
गत्यन्तरे वेदान्तरे वा संक्रमात्, उत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि पूर्वकोटीपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तत्र सप्त भवाः पूर्वकोट्यायुषो महाविदेहेषु
अष्टमस्तु देवकुर्वोदिषु, धर्मचरणं प्रतीत्य समयमेकं, द्वितीयसमये मरणभावात्, उत्कर्षतो देशेना पूर्वकोटी, उत्कर्षतोऽपि पूर्वकोट्यायुष

एव वर्षाष्टकादूर्ध्वं चरणप्रतिपत्तिभावात्, विशेषचिन्तायां सामान्यतः कर्मभूमिरूपं क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽ-
 न्तर्गुह्यमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तत्रान्तर्गुह्यर्चभावात् प्रागिव, त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वा-
 भ्यधिकानि सप्त वारान् पूर्वकोट्यायुःसमन्वितेपूतपथाष्टमं वारमेकान्तसुपमायां भरतैरावतयोस्त्रिपल्योपमस्थितिपूतपथमानस्य वेदित-
 व्यानि, धर्मचरणं प्रतीत्य जघन्यत एकं समयं, सर्वविरतिपरिणामस्यैकसामयिकस्यापि सम्भवात्, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, सम-
 प्रचरणकालस्याप्येतावत् एव भावात् । भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यपुरुषोऽपि भरतैरावतक्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्गुह्यमुत्कर्षतस्त्रीणि
 पल्योपमानि देशोनपूर्वकोट्यभ्यधिकानि, तानि च पूर्वकोट्यायुःसमन्वितस्य विदेहपुरुषस्य भरतादौ संहत्यानीतस्य भरतादिवासयोगाद्
 भरतादिप्रपृत्तव्यपदेशस्य भवायुःक्षये एकान्तसुपमाप्रारम्भे सगुत्पन्नस्य वेदितव्यानि, धर्मोचरणं प्रतीत्य जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो
 देशोना पूर्वकोटी, एतच्च द्वयमपि प्रागिव भावनीयं, पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यपुरुषः क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्गुह्यमुत्कर्षतः
 पूर्वकोटिपृथक्त्वं, तच्च भूयो भूयस्तत्रैव सप्तवारानुत्पत्त्या भावनीयं, अत ऊर्ध्वं त्वगश्यं गत्यन्तरे योन्यन्तरे वा संक्रमभावात्, धर्मचरणं
 प्रतीत्यं जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी । तथा सामान्यतोऽकर्मभूमकमनुलपुरुषस्तद्वागपरित्यजन् जन्म प्रतीत्य जघ-
 न्यत एकं पल्योपमं पल्योपमासंश्लेषभागन्यूनमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, संहरणं प्रतीत्य जघन्येनान्तर्गुह्यर्चं, तच्चान्तर्गुह्यर्चोयुःशेष-
 स्थाकर्मभूमिषु संहृतस्य वेदितव्यं, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकानि, तानि च देशोनपूर्वकोट्यायुःसम-
 न्वितस्योत्तरकुर्वादौ संहृतस्य तत्रैव मूलोत्पन्नस्य वेदितव्यानि, देशोन्ता च पूर्वकोट्या गर्भकालेन न्यूनत्वाद्, गर्भस्थितस्य संहरणप्र-
 तिपेधात् । हैमवतहैरण्यवताकर्मभूमकमनुष्यपुरुषो जन्म प्रतीत्य जघन्यतः पल्योपमासंश्लेषभागन्यूनं पल्योपममुत्कर्षतः परिपूर्णं

पल्योपमं, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकमेकं पल्योपमं, अत्र भावना प्रागुक्तानुसारेण स्वयं
 कर्तव्या । हरिवर्षरम्यकंवर्षाकर्मभूमकमनुव्ययपुरो जन्म प्रतीत्य जघन्यतो द्वे पल्योपमे पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूने, उत्कर्षतः परिपूर्ण
 द्वे पल्योपमे, जघन्यत उत्कर्षतश्च तत्रैतावत आयुषः सम्भवात्, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं न्यूनान्तर्मुहूर्त्तयुपः संहरणाऽस-
 म्भवात्, उत्कर्षतो देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिके द्वे पल्योपमे, भावनाऽत्र प्राग्वत् । देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनुव्ययपुरुषः क्षेत्रं प्रतीत्य
 जघन्यतः पल्योपमासङ्ख्येयभागन्यूनानि त्रीणि पल्योपमानि उत्कर्षतः परिपूर्णानि त्रीणि पल्योपमानि, संहरणमधिकृत्य जघन्यतोऽ-
 न्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि देशोनपूर्वकोट्याधिकानि । अन्तरद्वीपकमनुव्ययपुरो जन्म प्रतीत्य देशोनं पल्योपमासङ्ख्येयभागमु-
 त्कर्षतः परिपूर्णं पल्योपमासङ्ख्येयभागं, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटिसमभ्यधिकः पल्योपमासङ्ख्येयभागः ।
 'देवाणं जा चेव ठिई सा चेव संचिट्टणा भाणियव्वा' देवानां यैव स्थितिः प्रागभिहिता सैव 'संचिट्टणा' इति कायस्थितिर्भणितव्या,
 नन्वेकंभवभावाश्रया कायस्थितिः सा कथमेकस्मिन् भवे भवति ?, नैप दोषः, देवपुरुषो देवपुरुपत्वापरित्यागेन कियन्तं कालं याव-
 न्निरन्तरं भवति ? इत्येतावदेवात्र विवक्षितं, तत्र देवो मृत्वाऽऽनन्तर्येण भूयो देवो न भवति ततः 'देवाणं जा ठिई सा चेव संचिट्टणा
 भाणियव्वा' इत्यतिदेशः कृतः ॥ तदेवमुक्तं सातलेनावस्थानमिदानीमन्तरमाह—

पुरिसस्स णं भन्ते ! केवतियं कालं अंतरं होइ ?, गोयमा ! जहं एक्कं समयं उक्खो० वणस्सति-
 कालो तिरिक्खजोणियपुरिसाणं जहं अंतोसु० उक्खो० वणस्सतिकालो एवं जाव खहरति-
 रिक्खजोणियपुरिसाणं ॥ मणुस्सपुरिसाणं भन्ते ! केवतियं कालं अंतरं होइ ?, गोयमा ! खेत्तं

पडुच्च जह० अंतोसु० उक्को० वणस्सतिकालो, धम्मचरणं पडुच्च जह० एकं समयं उक्को० अणंतं कालं अणंताओ उस्स० जाव अवड्डुपोगलपरियट्ठं देस्सणं, कम्मभूमकाणं जाव विदेहो जाव धम्मचरणे एक्को समओ सेसं जहिथीणं जाव अंतरदीवकाणं ॥ देवपुरिसाणं जह० अंतो० उक्को० वणस्सतिकालो, भवणवासिदेवपुरिसाणं ताव जाव सहस्सारी, जह० अंतो० उक्को० वणस्सतिकालो । आणतदेवपुरिसाणं भंते ! केवत्तियं कालं अंतरं होइ ? गोयमा ! जह० वासपुट्टत्तं उक्को० वणस्सतिकालो, एवं जाव गेवेज्जदेवपुरिसस्सवि । अणुत्तरोववातियदेवपुरिसस्स जह० वासपुट्टत्तं उक्को० संखेज्जाइं सागरोवमाइं साइरेगाइं ॥ (सू० ५५)

‘पुरिसस्सणं’ इत्यादि, पुरुषस्य णमिति वाक्यालङ्कारे पूर्ववत् भदन्त ! अन्तरं कालतः कियन्निरं भवति ? पुरुषः पुरुषत्वात्परिभ्रष्टः सन् पुनः कियता कालेन तदवाप्नोतीत्यर्थः, तत्र भगवानाह—गौतम ! जघन्येनैकं समयं—समयादनन्तरं भूयोऽपि पुरुषत्वमवाप्नोतीति भावः, इयमत्र भावना—यदा कश्चित्पुरुष उपशमश्रेणिगत उपशान्ते पुरुषवेदे समयमेकं जीवित्वा तदनन्तरं म्रियते तदाऽसौ नियमादेवपुरुषेऽप्युपगच्छते इति समयमेकमन्तरं पुरुषत्वस्य, ननु स्त्रीनपुंसकयोरपि श्रेणिलाभो भवति तत्कस्मादनयोरप्येवमेकः समयोऽन्तरं न भवति ? उच्यते, स्त्रिया नपुंसकस्य च श्रेण्यारूढाववेदकभावानन्तरं मरणेन तथाविधशुभाध्यवसायतो नियमेन देवपुरुषत्वेनोत्पादात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, स चैवमभिलपनीयः—“अणंताओ उस्सत्पिणीओ ओसत्पिणीओ कालतो खेत्ततो अणंता लोगा असंसेजा पोगलपरियट्ठा, ते णं पुगलपरियट्ठा आवलियाए असंखेज्जाइ भागो” इति ॥ तदेवं सामान्यतः पुरुषत्वस्यान्तरमभिधाय सम्प्रति तिर्यकपुरुषव्यप-

यमतिदेशमाह—‘जं तिरिक्खजोणित्थीणमंतर’मिलादि, यत्तिर्यग्योनिकखीणामन्तरं प्रागभिहितं तदेव तिर्यग्योनिकपुरुषाणामप्यविशेषितं वक्तव्यं, तच्चैवम्—सामान्यतस्तिर्यकपुरुषस्य जघन्यतोऽन्तरमन्तर्मुहूर्त्तं तावत्कालस्थितिना मनुष्यादिभवेन व्यवधानात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालोऽसङ्ख्येयंपुद्गलपरावर्त्तत्व्यः, तावता कालेनामुक्तौ सत्यां नियोगतः पुरुषत्वयोगात्, एवं विशेषचिन्तायां जलचरपुरुषस्य स्थलचरपुरुषस्य खचरपुरुषस्यापि प्रत्येकं जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तरं वक्तव्यं ॥ सम्प्रति मनुष्यपुरुषत्वविषयान्तरप्रतिपादनार्थमतिदेशमाह—‘जं मणुस्सइत्थीणमंतरं तं मणुस्सपुरिसाण’मिति, यन्मनुष्यखीणामन्तरं प्रागभिहितं तदेव मनुष्यपुरुषाणामपि वक्तव्यं, तच्चैवम्—सामान्यतो मनुष्यपुरुषस्य जघन्यतः क्षेत्रमधिकृत्यान्तरमन्तर्मुहूर्त्तं, तच्च प्रागिव भावनीयं, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, धर्मचरणमधिकृत्य जघन्यत एकं समयं, चरणपरिणामात्परिभ्रष्टस्य समयानन्तरं भूयोऽपि कस्यचिच्चरणप्रतिपत्तिसम्भवात्, उत्कर्षतो देशोनापाद्धिपुद्गलपरावर्त्तः, एवं भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यपुरुषस्य पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यपुरुषस्य जन्म प्रतीत्य चरणमधिकृत्य च प्रत्येकं जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तरं वक्तव्यं । सामान्यतोऽकर्मभूमकमनुष्यपुरुषस्य जन्म प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तरं दश वर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्त्तोभ्यधिकानि, अकर्मभूमकमनुष्यपुरुषत्वेन मृतस्य जघन्यस्थितिषु देवेषूपपद्यते], ततोऽपि च्युत्वा कर्मभूमिषु स्त्रीत्वेन पुरुषत्वेन वोत्पद्य कस्याप्यकर्मभूमित्वेन भूयोऽप्युत्पादात्, देवभवाच्च्युत्वाऽनन्तरमकर्मभूमिषु मनुष्यत्वेन तिर्यकसञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियत्वेन वा उत्पादाभावादुपान्तराले कर्मभूमिकेषु मृत्वोत्पादाभिधानं, उत्कर्षतो वनस्पतिकालोऽन्तरं, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तरमन्तर्मुहूर्त्तं, अकर्मभूमिः कर्मभूमिषु संहृत्यान्तर्मुहूर्त्तानन्तरं तथाविधबुद्धिपरावर्त्तोदिभावतो भूयस्तत्रैव नयनसम्भवात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, एतावतः कालाद्भूतकर्मभूमिभूत्पत्तिवत् संहरणस्यापि नियोगतो भावात् । एवं हैमवतैरण्यवतादिष्वप्यकर्मभूमिषु जन्मतः संहरणतश्च जघन्यत

उत्कर्षतश्चान्तरं वक्तव्यं यावदन्तरद्वीपकाकर्मभूमकमनुष्यपुरुषवक्तव्यता ॥ सम्प्रति देवपुरुषाणामन्तरप्रतिपादनार्थमाह—‘देवपुरिसस्स
 णं भंते!’ इत्यादि, देवपुरुषस्य भदन्तः कालतः कियच्चिरमन्तरं भवति ?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, देवभावाश्रुत्वा गर्भ-
 व्युत्क्रान्तिकमनुष्येपूतपथ पर्याप्तिसमाप्त्यनन्तरं तथाविधाध्यवसायमरणेन. भूयोऽपि कस्यापि देवत्वेनोत्पादसम्भवात्, उत्कर्षतो वनस्प-
 तिकालः, एवंमसुरकुमारादारभ्य निरन्तरं तावद्वक्तव्यं यावत्सहस्रारकल्पदेवपुरुषस्यान्तरं, आनतकल्पदेवस्यान्तरं जघन्येन वर्षपृथ-
 कत्वं, कस्मादेतावद्विहान्तरमिति चेदुच्यते इह यो गर्भस्थः सर्वोभिः पर्याप्तः स शुभाध्यवसायोपेतो मृतः सन् आनतक-
 ल्पादारतो ये देवास्तेषूपद्यते नानतादिषु, तावन्मात्रकालस्य तद्योग्याध्यवसायविशुद्ध्यभावात्, ततो य आनतादिभ्यश्च्युतः सन् भूयो-
 ऽद्यानतादिपूतपत्यते स नियमाश्चारित्रमवाप्य, चारित्रं चाष्टमे वर्षे, तत उत्कं जघन्यतो वर्षपृथक्त्वम्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, एवं
 प्राणतारणाच्युतकल्पत्रैवेयकदेवपुरुषाणामपि प्रत्येकमन्तरं जघन्यत उत्कर्षतश्च वक्तव्यम्, अनुत्तरोपपातिकल्पपातीतदेवपुरुषस्य जघ-
 न्यतोऽन्तरं वर्षपृथक्त्वमुत्कर्षतः सद्भूयेयानि सागरोपमाणि सातिरेकाणि, तत्र सद्भूयेयानि सागरोपमाणि तदन्यवैमानिकेषु सद्भूयेयवा-
 रोत्पत्त्या, सातिरेकाणि मनुष्यभवैः, तत्र सामान्याभिधानेऽप्येतदपराजितान्तमवगन्तव्यं, सर्वार्थसिद्धे सद्भूदेवोत्पादतस्तत्रान्तरास-
 म्भवात्, अन्ये त्वभिदधति—भवनवासिन आरभ्य आईशानादमरस्य जघन्यतोऽन्तरमन्तर्मुहूर्त्तं, सन्तुभारादारभ्यासहस्रारान्नव दि-
 नानि, आनतकल्पादारभ्याच्युतकल्पं यावन्नव मासाः, नवसु त्रैवेयकेषु सर्वार्थसिद्धिमहाविमानवर्जेष्वनुत्तरविमानेषु च नव वर्षाणि,
 त्रैवेयकान् यावत् सर्वत्रान्युत्कर्षतो वनस्पतिकालः, विजयादिषु चतुर्षु महाविमानेषु द्वे सागरोपमे, उक्तम्—‘आईसाणादमरसस

१ आईशानादन्तरममराणां हीनं मुहूर्त्तान्तः । आ सहस्रारात् अच्युतात् अनुत्तरात् दिनमासवर्षेनैवकम् ॥ १ ॥ स्यात्वरकाल उत्कृष्टः सर्वार्थं द्वितीयो नो-
 त्पादः । द्वे सागरोपमे विजयादिषु.

अंतरं हीणयं मुहुर्ततो । आसंहसारे अशुयणुतरविणमासवासनव ॥ १ ॥ थावरकालुकोसो सव्वट्ठे वीयओ न उववाओ । दो अ-
यरा विजयादिसु” इति ॥ तदेवमुक्तमन्तरं, साम्प्रतमल्पबहुलं वक्तव्यं, तानि च पञ्च, तद्यथा—प्रथमं सामान्याल्पबहुलं, द्वितीयं
त्रिविधतिर्यकपुरुषविषयं, तृतीयं त्रिविधमनुष्यपुरुषविषयं, चतुर्थं चतुर्विधदेवपुरुषविषयं, पञ्चमं मिश्रपुरुषविषयं, तत्र प्रथमं ताव-

दभिधित्सुराह—

अप्पाबहुयाणि जहेविट्ठीणं जाव एतेसि णं भंते ! देवपुरिसाणं भवणवासीणं वाणमंतराणं जो-
तिसियाणं वेमाणियाणं य कतरेरहितो अप्पा वा बहुयां वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?,
गोयमा ! सव्वत्थोवा वेमाणियदेवपुरिसा भवणवहदेवपुरिसा असंखे० वाणमंतरदेवपुरिसा अ-
संखे० जोतिसिया देवपुरिसा संखेज्जगुणा ॥ एतेसि णं भंते ! तिरिक्खजोणियपुरिसाणं जलय-
राणं थलयराणं खंहयराणं मणुस्सपुरिसाणं कम्मभूमकाणं अकम्मभूमकाणं अंतरदिव० देवपु-
रिसाणं भवणवासीणं वाणमन्तराणं जोइसियाणं वेमाणियाणं सोधम्माणं जाव सव्वट्ठसिद्ध-
गाणं य कतरेरहितो अप्पा वा बहुगा वा जाव विसेसाहिया वा ? , गोयमा ! सव्वत्थोवा अंत-
रदीवगमणुस्सपुरिसा देवकुरुत्तरकुरुअकम्मभूमगमणुस्सपुरिसा दोवि संखेज्ज० हरिवासर-
म्मगावासअक० दोवि संखेज्जगुणा हेमवत्तेहरणवतवासअकम्म० दोवि संखि० भरेहेरवत-
वासकम्मभूमगमणु० दोवि संखे० पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मभू० दोवि संखे० अणुत्तरोववा-

तियदेवपुरिसा असंखि० उवरिमगेविज्जदेवपुरिसा संखेज्ज० मज्झिमगेविज्जदेवपुरिसा संखेज्ज० हेट्ठि-
मगेविज्जदेवपुरिसा संखे० अच्चुयकप्पे देवपुरिसा संखे०, जाव आणतकप्पे देवपुरिसा संखेज्ज०
सहस्सारे कप्पे देवपुरिसा असंखे० महासुक्के कप्पे देवपुरिसा असंखे० जाव माहिंदे कप्पे देव-
पुरिसा असंखे० सणकुमारकप्पे देवपुरिसा असं० ईसाणकप्पे देवपुरिसा असंखे० सोधम्म
कप्पे देवपुरिसा संखे० भवणवासिदेवपुरिसा असंखे० खहयरतिरिक्खजोणियपुरिसा असंखे०
थलयरतिरिक्खजोणियपुरिसा संखे० जलयरतिरिक्खजोणियपुरिसा असंखे० वाणमंतरदेव-
पुरिसा संखे०, जोतिसियदेवपुरिसा संखेज्जगुणा ॥ (सू० ५६)

‘पुरिसाणं भंते !’ इत्यादि, सर्वस्लोका मनुष्यपुरुषाः सङ्ख्येयकोटीकोटीप्रमाणत्वात्, तेभ्यस्तिर्यग्योनिकपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः,
अतरासङ्ख्येयभागवत्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्तेषां, तेभ्यो देवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, बृहत्तरप्रतरासङ्ख्येयभा-
गवत्त्यसङ्ख्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तिर्यग्योनिकपुरुषाणां यथा तिर्यग्योनिकस्त्रीणां मनुष्यपुरुषाणां यथा मनुष्यस्त्रीणा-
मल्पबहुत्वं (तथा) वक्तव्यं । सम्प्रति देवपुरुषाणामल्पबहुत्वमाह—सर्वस्लोका अनुत्तरोपपातिकदेवपुरुषाः, क्षेत्रपत्योपमासङ्ख्येयभागवत्त्यो-
काशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्य उपरितन्रैवेयकेदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, बृहत्तरक्षेत्रपत्योपमासङ्ख्येयभागवत्तिनभःप्रदेशरा-
शिमानत्वात्, कथमेतद्वसेयमिति चेदुच्यते—विमानवाहुल्यात्, तथाहि—अनुत्तरदेवानां पञ्च विमानानि, विमानशतं तूपरितन्रैवे-
यकप्रसृटे, प्रतिविमानं चासङ्ख्येया देवाः, यथा चाधोऽधोवर्त्तीनि विमानानि तथा देवा अपि प्राचुर्येण लभ्यन्ते, ततोऽवसी-

यते-अनुत्तरविमानवासिदेवपुरुषापेक्षया बृहत्तरक्षेत्रपल्योपमासङ्ख्येयभागवर्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणा उपरितनमैवेयकप्रस्तटे देवपुरुषाः (संख्येयगुणा) एवमुत्तरत्रापि भावना विधेया, तेभ्यो मध्यममैवेयकप्रस्तटदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्यधस्तनमैवेयकप्रस्तटदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्यारणकल्पदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, यद्यप्यारणाच्युत-कल्पौ समश्रेणीकौ समविमानसङ्ख्याकौ च तथाऽपि कृष्णपाक्षिकास्तथास्वाभाव्याप्राचुर्येण दक्षिणस्यां दिशि समुत्पद्यन्ते । अथ के ते कृष्णपाक्षिकाः ?, उच्यते, इह द्वये जीवाः, तद्यथा-कृष्णपाक्षिकाः शुक्लपाक्षिकाश्च, तत्र येषां किञ्चिद्दूनोंऽपाद्धेपुद्गलपरावर्तः संसारस्ते शुक्लपाक्षिकाः, इतरे दीर्घसंसारभाजिनः कृष्णपाक्षिकाः, उक्तञ्च—“जेर्सिमवड्डो पुग्गलपरियट्ठो सेसओ य संसारो । ते सुक्कपक्खिया खलु अहिण पुण कण्हपक्खीया ॥ १ ॥” अत एव स्तोकाः शुक्लपाक्षिकाः, अल्पसंसाराणां स्तोकानामेव सम्भवात्, बहवः कृष्णपाक्षिकाः, दीर्घसंसाराणामनन्तानन्तानां भावात्, अथ कथमेतदवसातव्यं यथा कृष्णपाक्षिकाः प्राचुर्येण दक्षिणस्यां दिशि समुत्पद्यन्ते, उच्यते, तथास्वाभाव्यात्, तच्च तथास्वाभाव्यमेवं पूर्वोचार्यैर्युक्तिभिरुपबृंहितं-कृष्णपाक्षिकाः खलु दीर्घसंसार-भाजिन उच्यन्ते, दीर्घसंसारभाजिनश्च बहुपापोदयात्, बहुपापोदयाश्च क्रूरकर्माणः, क्रूरकर्माणश्च प्रायस्तथास्वाभाव्याद् तद्भव-सिद्धिका अपि दक्षिणस्यां दिशि समुत्पद्यन्ते, यत उक्तम्—“पैयमिह क्रूरकम्मा भवसिद्धीयावि दाहिणिहेसु । नेरइयतिरियमणुया सुराइठाणैसु गच्छंति ॥ १ ॥” ततो दक्षिणस्यां दिशि प्राचुर्येण कृष्णपाक्षिकाणां सम्भवदुपपद्यते-अच्युतकल्पदेवपुरुषापेक्षयाऽऽर-

१ येषामपार्धः पुद्गलपरावर्तः शेष एव संसारः । ते शुक्लपाक्षिकाः खलु अधिके पुनः कृष्णपाक्षिकाः ॥ १ ॥ २ प्राय इह क्रूरकर्माणो भवसिद्धिका अपि दाक्षि-णात्येषु । नैरयिकतिर्यक्रमनुजासुरादित्यानेषु गच्छन्ति ॥ १ ॥

णकल्पदेवपुरुषाः सङ्क्षेयगुणाः, तेभ्योऽपि प्राणतकल्पदेवपुरुषाः सङ्क्षेयगुणाः, अत्रापि
 प्राणतकल्पापेक्षया सङ्क्षेयगुणत्वं कृष्णपक्षिकाणां दक्षिणस्यां दिशि प्राचुर्येण भावात्, एते च सर्वेऽप्यनुत्तरविमानवास्यादय आनत-
 कल्पवासिपर्यन्तदेवपुरुषाः प्रत्येकं क्षेत्रपल्योपमासङ्क्षेयभागवर्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणा द्रष्टव्याः, “आणयपाणयमाई पल्लस्तासं-
 खभागो उ” इति वचनात्, केवलमसङ्क्षेयो भागो विचित्र इति परस्परं यथोक्तं सङ्क्षेयगुणत्वं न विरुध्यते, आनतकल्पदेवपुरु-
 पेभ्यः सहस्रारकल्पवासिदेवपुरुषा असङ्क्षेयगुणाः, घनीकृतस्य लोकलैकप्रादेशिन्याः श्रेणेरसङ्क्षेयतमे भागे यावन्त आकाशप्र-
 देशस्तावत्प्रमाणत्वात्तेषां, तेभ्योऽपि महाशुक्रकल्पवासिदेवपुरुषा असङ्क्षेयगुणाः, बृहत्तरश्रेण्यसङ्क्षेयभागाकाशप्रदेशराशिप्रमाण-
 त्वात्, कथमेतत्प्रत्येयमिति चेदुच्यते-विमानबाहुल्यात्, तथाहि-पट् सहस्राणि विमानानां सहस्रारकल्पे चत्वारिंशत्सहस्राणि
 महाशुक्रै, अन्यच्चाधोविमानवासिनो देवा बहुवहुराः स्तोकस्तोकतरा उपरितनोपरितनविमानवासिनस्तत उपपद्यन्ते सहस्रारकल्प-
 देवपुरुपेभ्यो महाशुक्रकल्पवासिदेवपुरुषा असङ्क्षेयगुणाः, तेभ्योऽपि लान्तकल्पदेवपुरुषा असङ्क्षेयगुणाः, बृहत्तमश्रेण्यसङ्क्षेय-
 भागवर्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि ब्रह्मलोककल्पवासिदेवपुरुषा असङ्क्षेयगुणाः, भूयोबृहत्तमश्रेण्यसङ्क्षेयभागवर्त्या-
 काशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि माहेन्द्रकल्पदेवपुरुषा असङ्क्षेयगुणाः, भूयस्तारबृहत्तमभःश्रेण्यसङ्क्षेयभागगताकाशप्रदेश-
 मानत्वात्, तेभ्यः सनत्कुमारकल्पदेवा असङ्क्षेयगुणाः, विमानबाहुल्यात्, तथाहि-द्वादश शतसहस्राणि सनत्कुमारकल्पे विमाना-
 नामष्टौ शतसहस्राणि माहेन्द्रकल्पे अन्यथा दक्षिणदिग्भागवर्ती सनत्कुमारकल्पो माहेन्द्रकल्पश्चोत्तरदिग्वर्ती दक्षिणस्यां च दिशि बहवः

समुत्पद्यन्ते कृष्णपाक्षिकाः, तत उपपद्यन्ते माहेन्द्रकल्पात्सनत्कुमारकल्पे देवा असङ्ख्येयगुणाः, एते च सर्वेऽपि सहस्रारकल्पवासिदे-
वाद्यः सनत्कुमारकल्पवासिदेवपर्यन्ताः प्रत्येकं स्वस्थाने चिन्त्यमाना घनीकृतलोकैकश्रेण्यसङ्ख्येयभागगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणा द्र-
ष्टव्याः, केवलं श्रेण्यसङ्ख्येयभागोऽसङ्ख्येयभेदभिन्नस्तत इत्थमसङ्ख्येयगुणतयाऽल्पबहुत्वमभिधीयमानं न विरोधभाक्, सनत्कुमार-
कल्पदेवपुरुषेभ्य ईशानकल्पदेवपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशिसम्बन्धिनि द्वितीये वर्गमूले तृतीयेन वर्गमूलेन
गुणिते यावान् प्रदेशराशिस्तावत्सङ्ख्याकासु घनीकृतस्य लोकस्यैकप्रादेशिकीषु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशास्तेषां यावान् द्वात्रिंशत्तमो
भागस्तावत्प्रमाणत्वात्, तेभ्यः सौधर्मकल्पवासिदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, विमानबाहुल्यात्, तथाहि—अष्टाविंशतिः शतसहस्राणि
विमानानामीशानकल्पे द्वात्रिंशच्छतसहस्राणि सौधर्मकल्पे, अपि च दक्षिणदिग्वर्त्ती सौधर्मकल्प ईशानकल्पश्चोत्तरदिग्वर्त्ती, दक्षि-
णस्यां च दिशि बहवः कृष्णपाक्षिका उत्पद्यन्ते, तत ईशानकल्पवासिदेवपुरुषेभ्यः सौधर्मकल्पवासिदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, नन्वियं
युक्तिः सनत्कुमारमाहेन्द्रकल्पयोरप्युक्ता, परं तत्र माहेन्द्रकल्पापेक्षया सनत्कुमारकल्पे देवा असङ्ख्येयगुणा उक्ता इह तु सौधर्मं कल्पे
सङ्ख्येयगुणास्तदेतत्कथम्?, उच्यते, तथावस्तुस्वाभाव्यात्, एतच्चावसीयते प्रज्ञापनादौ सर्वत्र तथाभणनात्, तेभ्योऽपि भवनवासि-
देवपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेः सम्बन्धिनि प्रथमे वर्गमूले द्वितीयेन वर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिरुप-
जायते तावत्सङ्ख्याकासु घनीकृतस्य लोकस्यैकप्रादेशिकीषु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशास्तेषां यावान् द्वात्रिंशत्तमो भागस्तावत्प्रमाण-
त्वात्, तेभ्यो व्यन्तरदेवपुरुषा असङ्ख्येयगुणाः, सङ्ख्येयोजनकोटीकोटीप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिमात्राणि खण्डानि यावन्त्येकस्मिन्
प्रतरे भवन्ति तेषां यावान् द्वात्रिंशत्तमो भागस्तावत्प्रमाणत्वात्, तेभ्यः सङ्ख्येयगुणा ज्योतिष्कदेवपुरुषाः, पट्पञ्चाशदधिकशतद्वया-

शुलप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिमात्राणि खण्डानि यावन्त्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तेषां यावान् द्वात्रिंशत्तमो भागस्तावत्प्रमाणत्वात् ॥ स-
म्यति पञ्चममलपबहुलमाह—‘एएसि णं भंते !’ इत्यादि, सर्वस्तोका अन्तरद्वीपकमनुज्यपुरुषाः, क्षेत्रस्य स्तोकत्वात्, तेभ्योऽपि
देवकुत्तरकुरुमनुज्यपुरुषाः सद्भ्येयगुणाः, क्षेत्रस्य बहुत्वात्, क्षेत्रस्य समानत्वात्, तेभ्योऽपि हैमवत-
र्मभूमकमनुज्यपुरुषाः सद्भ्येयगुणाः, क्षेत्रस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, क्षेत्रस्य समानत्वात्, तेभ्योऽपि हैमवत-
हैरण्यवताकर्मभूमकमनुज्यपुरुषाः सद्भ्येयगुणाः, क्षेत्रस्थालेऽप्यल्पस्थितिकृत्या प्राचुर्येण लभ्यमानत्वात्, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि पर-
स्परं तुल्याः, तेभ्योऽपि भरतैरावतकर्मभूमकमनुज्यपुरुषाः सद्भ्येयगुणाः, अजितस्वामिकाले उत्कृष्टपदे (इव) स्वभावत एव भरतैरावतेषु
[च] मनुज्यपुरुषाणामतिप्राचुर्येण सम्भवात्, स्वस्थाने च द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, क्षेत्रस्य तुल्यत्वात्, तेभ्योऽपि पूर्वविद्येष्टापरविदे-
हकर्मभूमकमनुज्यपुरुषाः सद्भ्येयगुणाः, क्षेत्रबाहुल्यादजितस्वामिकाले इव स्वभावत एव मनुज्यपुरुषाणां प्राचुर्येण सम्भवात्, स्व-
स्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, तेभ्योऽनुत्तरोपपतिकदेवपुरुषा असद्भ्येयगुणाः, क्षेत्रपत्न्योपमासद्भ्येयभागवत्त्वात्तदशपदेशग-
माणत्वात्, तदनन्तरमुपरितनधैवैकप्रलटदेवपुरुषा मध्यमधैवैकप्रलटदेवपुरुषा अभ्यन्तनधैवैकप्रलटदेवपुरुषा अन्युतकल्पदेव-
पुरुषा आरणकल्पदेवपुरुषाः प्राणतकल्पदेवपुरुषा आनतकल्पदेवपुरुषा यथोत्तरं सद्भ्येयगुणाः, भावना प्रागित, तदनन्तरं सहस्रार-
कल्पदेवपुरुषा लान्तककल्पदेवपुरुषा ब्रह्मलोककल्पदेवपुरुषा माहेन्द्रकल्पदेवपुरुषाः मन्त्रतुमारकल्पदेवपुरुषा ईशानकल्पदेवपुरुषा यथो-
त्तरमसद्भ्येयगुणाः, सौधर्मिकल्पदेवपुरुषाः सद्भ्येयगुणाः, सौधर्मिकल्पदेवपुरुषेभ्यो भवननासिदेवपुरुषा असद्भ्येयगुणाः, भावना
सर्वत्रापि प्रागित, तेभ्यः खचरतिर्भग्योनिकपुरुषा अराद्भ्येयगुणाः, प्रतरासद्भ्येयभागवत्त्यसद्भ्येयभेजिताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्,

तेभ्यः स्थलचरतिर्यग्योनिकपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि जलचरतिर्यग्योनिकपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, शुक्तिरत्रापि प्रागिव, तेभ्योऽपि वानमन्तरदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, सङ्ख्येययोजनकोटीप्रमाणैकप्रादेशिकश्रेणिमात्राणि खण्डानि यावन्त्येकस्मिन् प्रतरे भवन्ति तेषां यावान् द्वाविंशत्तमो भागस्तावत्प्रमाणत्वात्, तेभ्यो ज्योतिष्कदेवपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, शुक्तिः प्रागेवोक्ता ॥

पुरिसवेदस्स णं भंते ! कम्मस्स केवतियं कालं बंधट्ठिती पणत्ता ? गोयमा ! जह० अट्ठ संव-
च्छराणि, उक्को० दस्सागरोवमकोडाकोडीओ, दस्साससायां अवाहा, अवाहूणिया कम्म-
ठिती कम्मणिसेओ ॥ पुरिसवेदे णं भंते ! किंपकारे पणत्ते ? गोयमा ! वणदवग्गिजालस-
माणे पणत्ते, सेत्तां पुरिसा ॥ (सू० ५७)

पुरुषवेदस्थितिर्जघन्यतोऽष्टौ संवत्सराणि, एतच्छूनस्य तन्निबन्धनविशिष्टाध्यवसायाभावतो जघन्यत्वेनासम्भवात्, उत्कर्षतो दश
सागरोपमकोटीकोटयः, दश वर्षशतान्यवाधा, अबाधोना कर्मस्थितिः कर्मनिषेकः, अथ व्याख्या प्राग्वत् ॥ तथा पुरुषवेदो भदन्त !
किंप्रकारः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-गौतम ! द्वाग्निज्वालासमानः, प्रारम्भे तीव्रमदनदाह इति भावः, प्रज्ञप्तः ॥ व्याख्यातः पुरुषा-
धिकारः, सम्प्रति नपुंसकाधिकारप्रस्तावः, तत्रेदमादिसूत्रम्—

से किं तं णपुंसका ? णपुंसका तिविहा पणत्ता, तंजहा-नेरइयनपुंसका तिरिक्खजोणियनपुंसका
मणुस्सजोणियणपुंसका ॥ से किं तं नेरइयनपुंसका ? नेरइयनपुंसका सत्तविधा पणत्ता, तंजहा-
रयणप्पभापुढविनेरइयनपुंसका सक्खरप्पभापुढविनेरइयनपुंसका जाव अधेसत्तामपुढविनेरइयणपुं-

सका, से तं नेरइयनपुंसका ॥ से किं तं तिरिक्खजोणियणपुंसका ?, २ पंचविधा पणत्ता, तंजहा-
 एगिंदियतिरिक्खजोणियनपुंसका, वेइदिं० तेइदिं० चउ० पंचेदियतिरिक्खजोणियणपुंसका ॥ से
 किं तं एगिंदियतिरिक्खजोणियनपुंसका ?, २ पञ्चविधा पणत्ता, तं० पु० आ० ते० वा० च० से तं
 एगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका ॥ से किं तं वेइदियतिरिक्खजोणियणपुंसका ?, २ अणगविधा
 पणत्ता०, से तं वेइदियतिरिक्खजोणिया, एवं तेइदियावि, चउरिंदियावि ॥ से किं तं पंचेदिय-
 तिरिक्खजोणियणपुंसका ?, २ तिविधा पणत्ता, तंजहा-जलयरा थलयरा खहयरा । से किं तं
 जलयरा ?, २ सो चेव पुव्वुत्तभेदो आसालियवज्जितो भाणियञ्चो, से तं पंचेदियतिरिक्खजोणि-
 यणपुंसका ॥ सो किं तं मणुस्सनपुंसका ?, २ तिविधा-पणत्ता, तंजहा-कम्मभूमगा अकम्मभूमगा
 अंतरदीवका, भेदो जाव भा० ॥ (सू० ५८)

‘से किं तं नपुंसगा’ इत्यादि, अथ के ते नपुंसकाः ?, नपुंसकान्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नैरयिकनपुंसकास्तिर्यग्योनिकनपुं-
 सका मनुज्यनपुंसकाश्च ॥ नैरयिकनपुंसकप्रतिपादनार्थमाह—‘से किं तं नपुंसकाः ?, नपुंसकान्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नैरयिकनपुंसकाः ?, पञ्चीभेदेन सप्त-
 विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—एवमप्रापृञ्चीनैरयिकनपुंसकाः शर्कराप्रगापृञ्चीनैरयिकनपुंसकाः यावदधःसप्तमपृथिवीनैरयिकनपुंसकाः,
 उपसंहारमाह—‘से तं नेरइयनपुंसका’ ॥ सम्प्रति तिर्यग्योनिकनपुंसकप्रतिपादनार्थमाह—‘से किं तं नपुंसकाः ?’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमम्,
 भगवानाह—तिर्यग्योनिकनपुंसकाः पञ्चविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—एहेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका यावत्पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकाः ॥

एकेन्द्रियनपुंसकप्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—एकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकाः पञ्चविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पृथिवीकायिकैकेन्द्रिय-
तिर्यग्योनिकनपुंसका अप्कायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकास्तेजस्कायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका वायुकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनि-
कनपुंसका वनस्पतिकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकाः, उपसंहारमाह—‘सेत्तं एगिंदियतिरिक्खजोणियनपुंसका’ ॥ द्वीन्द्रिय-
नपुंसकप्रतिपादनार्थमाह—‘वेइंदिंए’त्यादि, द्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका भदन्त ! कतिविधाः प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—गौतम !
अनेकविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—‘पुलाकिमिया’ इत्यादि पूर्ववत्तावद्वक्तव्यं यावच्चतुरिन्द्रियभेदपरिसमाप्तिः ॥ पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकन-
पुंसका भदन्त ! कतिविधाः प्रज्ञप्ताः ?, गौतम ! त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—जलचराः स्थलचराः खचराश्च, एते च प्राग्वत्सप्रभेदा
वक्तव्याः, उपसंहारमाह—‘से तं पंचिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसगा’ । ‘से किं तं’मित्यादि, अथ के ते मनुष्यनपुंसकाः ?, मनु-
ष्यनपुंसकास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कर्मभूमका अकर्मभूमका अन्तरद्वीपकाश्च, एतेऽपि प्राग्वत्सप्रभेदा वक्तव्याः ॥ उक्तो भेदः, स-
म्प्रति स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

णपुंसकस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?, गोयमा ! जहं अंतो० उक्को० तेत्तीसं सा-
गरोवमाइं ॥ नेरइयनपुंसगस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?, गोयमा ! जहं दस-
वाससहस्साइं उक्को० तेत्तीसं सागरोवमाइं, सव्वेसिं ठिती भाणियन्वा जाव अधेसत्तमापुढ-
विनेरइया । तिरिक्खजोणियणपुंसकस्स णं भंते ! केवइयं कालं ठिती प०, गोयमा !, जहं अंतो०
उक्को० पुञ्चकोडी । एगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसक० जहं अंतो० उक्को० बावीसं वाससह-

स्साइं, पुढविकाइयएगिंदियतिरिखजोणियणपुंसकस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?,
 जह० अंतो० उक्को० वावीसं वाससहस्साइं, सव्वेसिं एगिंदियणपुंसकाणं ठिती भाणियव्वा,
 बेइंदियतेइंदियचउरिंदियणपुंसकाणं ठिती भाणितव्वा । पंचिंदियतिरिखजोणियणपुंसकस्स
 णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? , गोयमा ! जह० अंतो० उक्को० पुव्वकोडी, एवं जल-
 यरतिरिखचउप्पदथलयउरगपरिसप्पसुयगपरिसप्पखहरतिरिखल० सव्वेसिं जह० अंतो०
 उक्को० पुव्वकोडी । मणुस्सणपुंसकस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? , गोयमा ! खेत्तं
 पडुच्च जह० अंतो० उक्को० पुव्वकोडी, धम्मचरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० देसूणा पुव्वकोडी ।
 कम्मभूमगभरहेरवयपुव्वविदेहअवरविदेहमणुस्सणपुंसकस्सवि तहेव, अकम्मभूमगमणुस्सणपुं-
 सकस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? , गोयमा ! जम्मणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को०
 अंतोसु० साहरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० देसूणा पुव्वकोडी, एवं जाव अंतरदीवकाणं ॥
 णपुंसए णं भंते ! णपुंसए त्ति कालतो केवचिरं होइ ? , गोयमा ! जहन्नेणं एक्कं समयं उक्को० तरु-
 कालो । धेरइयणपुंसए णं भंते ! , २ गोयमा ! जह० दस वाससहस्साइं उक्को० तेत्तीसं साग-
 रोवमाइं, एतं पुढवीए ठिती भाणियव्वा । तिरिखजोणियणपुंसए णं भंते ! ति० ? , २ गोयमा !
 जह० अंतो० उक्को० वणस्सतिकालो, एवं एगिंदियणपुंसकस्स णं, वणस्सतिकाइयस्सवि एवमेव,

सेसाणं जह० अंतो० उक्को० असंखेज्जं कालं असंखेज्जाओ उस्सप्पिणिओसप्पिणीओ का-
 लतो, खेत्तओ असंखेज्जा लोया । बेइंदियतेइंदियचउरिंदियनपुंसकाण य जह० अंतो० उक्को०
 संखेज्जं कालं । पंचिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसए णं भंते!?, गोयमा! जह० अंतो० उक्को० पुन्व-
 कोडिपुहुत्तं । एवं जलयरतिरिक्खचउप्पदथलचउरगपरिसप्पमुयगपरिसप्पमहोरगाणवि । म-
 णुस्सणपुंसकस्स णं भंते! खेत्तं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० पुन्वकोडिपुहुत्तं, धम्मचरणं पडुच्च
 जह० एकं समयं उक्को० देसूणा पुन्वकोडी । एवं कम्मभूमगभरहेरवयपुन्वविदेहअवरविदेह-
 सुवि भाणियन्वं । अकम्मभूमकमणुस्सणपुंसए णं भंते! जम्मणं (पडुच्च) जह० अंतो० उक्को० मुहुत्त-
 पुहुत्तं, साहरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० देसूणा पुन्वकोडी । एवं सन्वेसिं जाव अंतरदीच-
 गाणं ॥ णपुंसकस्स णं भंते! केवतियं कालं अंतरं होइ?, गोयमा! जह० अंतो० उक्को० साग-
 रोवमसयपुहुत्तं सातिरेगं । णेरइयणपुंसकस्स णं भंते! केवतियं कालं अंतरं होइ?, जह० अंतो०
 उक्को० तरुकालो, रयणप्पभापुढवीनेरइयणपुंसकस्स जह० अंतो० उक्को० तरुकालो, एवं स-
 न्वेसिं जाव अधेसत्तमा । तिरिक्खजोणियणपुंसकस्स जह० अंतो० उक्को० सागरोवमसयपु-
 हुत्तं सातिरेगं । एगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकस्स जह० अंतो० उक्को० दो सागरोवमसह-
 रसाइं संखेज्जवासमभहियाइं, पुढविआउतेउवाऊणं जह० अंतो० उक्को० वणस्सइकालो ।

वणस्सतिकाह्याणं जह० अंतो० उक्को० असंखेजं कालं जाव असंखेजा लोया, सेसाणं बेइदि-
यादीणं जाव खहघराणं जह० अंतो० उक्को० वणस्सतिकालो । मणुस्सणपुंसकस्स खेत्तं पडुच्च
जह० अंतो० उक्को० वणस्सतिकालो, धम्मचरणं पडुच्च जह० एणं समयं उक्को० अणंतं कालं
जावअवहुपोगलपरियट्ठं देसूणं, एवं कम्मभूमकस्सवि भरतेरवतस्स पुव्वविदेहअवरविदेहकस्सवि ।
अकम्मभूमकमणुस्सणपुंसकस्स णं भंते ! केवतियं कालं० ? जम्मणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को०
वणस्सतिकालो, संहरणं पडुच्च जह० अंतो० उक्को० वणस्सतिकालो एवं जाव अंतरदीव-
गत्ति ॥ (सू० ५९)

‘नपुंसगस्स णं भंते !’ इत्यादि युगमं, नवरमन्तमुहूर्त्तं तिर्यग्मनुष्यापेक्षया द्रष्टव्यं, त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि सप्तमपृथिवीनार-
कापेक्षया ॥ तदेवं सामान्यतः स्थितिरुक्ता, सम्प्रति विशेषतस्तां विचिचिन्तयिषुः प्रथमतः सामान्यतो विशेषतश्च नैरयिकनपुंसकविषया-
माह—‘नेरइयनपुंसगस्स णं भिज्जादि, सामान्यतो नैरयिकनपुंसकस्य जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोप-
माणि, विशेषचिन्तायां रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकनपुंसकस्य जघन्यतः स्थितिर्दश वर्षसहस्राणि उत्कर्षत एकं सागरोपमं शर्करापृथिवीनैर-
यिकनपुंसकस्य जघन्यत एकं सागरोपममुत्कर्षतस्त्रीणि सागरोपमाणि वालुकाप्रभापृथिवीनैरयिकनपुंसकस्य जघन्यतस्त्रीणि सागरोपमाणि
उत्कर्षतः सप्त पङ्क्तप्रभापृथिवीनैरयिकनपुंसकस्य जघन्यतः सप्त सागरोपमाणि उत्कर्षतो दश धूमप्रभापृथिवीनैरयिकनपुंसकस्य जघ-
न्यतो दश सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तदश तमःप्रभापृथिवीनैरयिकनपुंसकस्य जघन्यतः सप्तदश सागरोपमाणि उत्कर्षतो द्वाविं-

शतिः अधःसप्तमपृथिवीनैरथिकनपुंसकस्य जघन्यतो द्वाविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्, कचिदतिदेशसूत्रं 'जहा प-
णवणाए ठिइपदे तहे' त्यादि, तत्राप्येवमेवातिदेशव्याख्याऽपि कर्तव्या । सामान्यतस्त्रिंशत्पुंसकस्य स्थितिर्जघन्यतोऽन्तर्मु-
हूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, सामान्यत एकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो द्वाविंशतिर्वर्षसहस्राणि, विशेषचि-
न्तायां पृथिवीकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो द्वाविंशतिर्वर्षसहस्राणि अप्कायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनि-
कनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः सप्त वर्षसहस्राणि तेजःकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षत-
स्त्रीणि रात्रिन्दिवानि वातकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि वर्षसहस्राणि वनस्पतिकायिकैके-
न्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो दश वर्षसहस्राणि । द्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमु-
त्कर्षतो द्वादश वर्षाणि । त्रीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षत एकोनपञ्चाशद् रात्रिन्दिवानि । चतुरिन्द्रिय-
तिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः षणमासाः । सामान्यतः पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमु-
त्कर्षतः पूर्वकोटी, विशेषचिन्तायां जलचरस्य स्थलचरस्य पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः
पूर्वकोटी ॥ सामान्यतो मनुष्यनपुंसकस्यापि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, कर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्य-
तोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, 'धर्मचरणं' बाह्यवेषपरिकरितप्रज्याप्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं तत ऊर्ध्वं मरणादिभा-
वात्, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, संवत्सराष्टकादूर्ध्वं प्रतिपद्याजन्मपालनात्, भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य पूर्वविदेहापर-
विदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य च क्षेत्रं धर्मचरणं च प्रतीत्य जघन्यत उत्कर्षतश्चैवमेव वक्तव्यम् । अकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य

जन्म प्रतीत्य जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षणप्यन्तर्मुहूर्त्तम्, अकर्मभूमौ हि मनुष्या नपुंसकाः संमूर्च्छिमा एव भवन्ति, न गर्भव्युत्क्रान्तिकाः, युगलधर्मिणां नपुंसकत्वाभावात्, संमूर्च्छिमाश्च जघन्यत उत्कर्षतो वाऽन्तर्मुहूर्त्तयुगः, केवलं जघन्यादुत्कृष्टमन्तर्मुहूर्त्तं वृहत्तरमवसेयं, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, संहरणादूर्ध्वामरणान्तर्गतस्थानसम्भवात्, उत्कर्षतो देशोनता च पूर्वकोट्या गर्भान्निर्गतस्य संहरणसम्भवात्, एवं विशेषचिन्तायां हैमवतहैरण्यवता हर्मभूमकमनुज्यनपुंसकस्य हरिवर्परम्यकवर्पाकर्मभूमकमनुज्यनपुंसकस्य देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनुज्यनपुंसकस्य अन्तरद्वीपकमनुज्यनपुंसकस्य च जन्म संहरणं च प्रतीत्यैवमेव वक्तव्यम् ॥ सम्प्रति कायस्थितिमाह—‘णपुंसगे णं भन्ते !’ इत्यादि, नपुंसको भदन्त ! नपुंसक इत्यादि, सामान्यतस्तद्वेदापरित्यागेन कालतः कियच्चिरं भवति ?, भगवानाह—गौतम ! जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो वनस्पतिकालं, तत्रैकसमयता उपशमश्चेत्तिसमाप्तौ सत्यामेवदकले सति उपशमश्रेणीतः प्रतिपततो ऋषुराकवेदोदयसमयानन्तरं कस्यचिन्मरणान्, तथा मृतस्य चावश्यं देवोत्पादे पुंवेदोदयभावात्, वनस्पतिकालः—आवलिकासूत्रेयभागतसमयराशिप्रमाणासरोजपुद्गलपरावर्त्तप्रमाणः । नैरयिकनपुंसककायस्थितिचिन्तायां यदेव सामान्यतो विशेषतश्च स्थितिमानं जघन्यत उत्कर्षतश्चोक्तं तदेवावसातव्यं, भवस्थितिव्यतिरेकेण तत्रान्यस्याः कायस्थितेरसम्भवात् । सामान्यतस्तिथ्योनिकनपुंसककायस्थितिचिन्तायां जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तदनन्तरं मृता गतान्तरं वेदान्तरे वा संक्रमात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, विशेषचिन्तायामेकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसककायस्थितावपि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं भावना प्राग्वत्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालो यथोदितरूपः, तत्रापि विशेषचिन्तायां प्रथिवीकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसककायस्थितौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमत्कर्षतोऽसूत्रेयकालोऽसूत्रेयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीप्रमाणः. तथा चाह—‘उण्णोसेणमसंसेजं कालं असंसेज्जाओ उस्सप्पि-

णीओसपिणीओ कालतो, खेत्ततो असंखिज्जा लोगा” एवमप्याधिकतेजःकायिकवायुकायस्थितिष्वपि वक्तव्यं, वनस्पतिकायि-
 ककायस्थितौ तथा वक्तव्यं यथा सामान्यत एकेन्द्रियकायस्थितौ । द्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसककायस्थितौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्ष-
 र्पतः सङ्ख्येयः कालः, स च सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि प्रतिपत्तव्यः । एवं त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसककायस्थितोरपि वक्त-
 व्यम् । पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसककायस्थितौ जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटिपृथक्त्वं, तच्च निरन्तरं सप्तभवान् पूर्वकोट्यायुषो
 नपुंसकत्वेनानुभवतो वेदितव्यं, तत उर्ध्वं त्ववश्यं वेदान्तरे विलक्षणभवान्तरे वा संक्रमात्, एवं जलचरस्थलचरखचरसामान्यतो मनु-
 ष्यनपुंसककायस्थितिष्वपि वेदितव्यं, कर्मभूमकमनुष्यनपुंसककायस्थितौ क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तं उत्कर्षतः पूर्वकोटीपृथक्त्वं
 भावना प्रागिव, धर्मचरणं प्रतीत्य जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, अत्रापि भावना पूर्ववत् । एवं भरतैरावतकर्मभूम-
 कमनुष्यनपुंसककायस्थितौ पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसककायस्थितौ च वाच्यं, सामान्यतोऽकर्मभूमकमनुष्यनपुंसककाय-
 स्थितिचिन्तायां जन्म प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तं, एतावत्यपि कालेऽसकृदुत्पादात्, उत्कर्षतोऽन्तर्मुहूर्तपृथक्त्वं, तत ऊर्ध्वं तत्र तथोत्पादा-
 भावात्, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तं तत ऊर्ध्वं मरणादिभावात् उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी । एवं हैमवतहैरण्यवतहरिवर्षरम्य-
 कवर्षदेवकुरुत्तरकुर्वन्तरद्वीपकमनुष्यनपुंसककायस्थितिष्वपि वक्तव्यम् ॥ तदेवमुक्ता कायस्थितिः, साम्प्रतमन्तरमभिधित्सुरिदमाह—
 ‘नपुंसगस्य ण’मित्यादि, नपुंसकस्य णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! अन्तरं कालतः कियच्चिरं भवति ?, नपुंसको भूत्वा नपुंसकत्वात्प-
 रिभ्रष्टः पुनः कियता कालेन नपुंसको भवतीत्यर्थः, भगवानाह—गौतम ! जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तं, एतावता पुरुषादिकालेन व्यवधानात्,
 उत्कर्षतः सागरोपमशतपृथक्त्वं सातिरेकं, पुरुषादिकालस्यैतावत एव सम्भवात्, तथा चात्र सङ्ग्रहणिगाथा—“इत्थिनपुंसा संचि-

दृष्टेऽसु पुरिसंतरे य समञो उ । पुरिसनपुंसा संचिद्वृणंतरे सागर पुदुत्तं ॥ १ ॥” अस्या अक्षरगमनिका—संचिद्वृणा नाम सातलेनान-
 स्थानं, तत्र स्त्रिया नपुंसकस्य च सातलेनावस्थाने पुरुषान्तरे च जघन्यत एकः समयः तथा यथा प्रागभित्तिम्—“इदं गं भते !
 इदं गं भते ! कालतो कियच्चिरं होइ ?, गोयमा ! एगेणं आदेसेणं जहं एगं समयं” इत्यादि, तथा—नपुंसगे गं भते ! नपुंसगत्ति कालतो
 कियच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहं एगं समयं” इत्यादि, तथा—“पुरिमस्स गं भते ! अंतरं कालतो कियच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जह-
 नेणं एगं समयं” इत्यादि । तथा पुरुषस्य नपुंसकस्य यथाक्रमं संचिद्वृणा—सातलेनावस्थानगन्तरं चोत्कर्षतः ‘सागरपृथक्त्वं’ पदैक-
 देशे पदसमुदायोपचारान् सागरोपमशतपृथक्त्वं, तथा च प्रागभित्तिम्—“पुरिसे गं भते ! पुरिमेत्ति कालतो कियच्चिरं होइ ?, गो-
 यमा ! जहनेणं अंतोमुदुत्तं उजोसेणं सागरोपमशतपुदुत्तं सातिरेगं” नपुंसकान्तरोत्कर्षप्रतिपादकं चेद्गोपाभिरुत्तं तत्पुनर्भिति । तथा
 सामान्यतो नैरयिकनपुंसकस्यान्तरं जघन्यतोऽन्तर्गुह्यं, सप्तमनरकपृथिव्या उदुत्तं तन्नुद्गमत्स्याभिर्बेगन्त्यगुह्यं भिरता भूयः सप्तम-
 नरकपृथिवीगमनस्य श्रवणान्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, नरकभातादुदुत्तं पारम्येण निगोरेषु गन्धे गताऽनन्तं कालमारमानान्,
 एवं विशेषचिन्तायां प्रतिपृथिव्यपि यत्कथं । तथा सामान्यचिन्तायां निर्यग्योनिकनपुंसकस्यान्तरं जघन्यतोऽन्तर्गुह्यं मुह्यतः सा-
 गरोपमशतपृथक्त्वं, सातिरेकलभाना प्रागि, विशेषचिन्तायां सामान्यत एकेन्द्रियनिर्यग्योनिकनपुंसकस्यान्तरमन्तर्गुह्यं ना-
 वता द्वीन्द्रयादिकालेन व्यवधानान्, उत्कर्षतो द्वे सागरोपमशतपृथक्त्वे, यत्तौयनपीगि जगत्तागद्विपि कालस्य एकेन्द्रियतत्त्वभावक-
 स्योत्कर्षतोऽप्येतावत एव सम्भयान् । पृथिवीकागिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्यतोऽन्तर्गुह्यं मुह्यतः वनस्पतिकालः । एव-
 म्कायिकतेजःकायिकायुकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्यान्तरमन्तर्गुह्यं । वनस्पतिकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकस्य जघन्य-

तोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽसङ्ख्येयं कालं यावत्, स चासङ्ख्येयः कालोऽसङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः, क्षेत्रतोऽसङ्ख्येया लोकाः, किमुक्तं भवति ?—असङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशानां प्रतिसमयमेकैकापहारे यावत् उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो भवन्ति तावत् इत्यर्थः, वनस्पति-भवात्प्रच्युतस्यान्यत्रोत्कर्षत एतावन्तं कालमवस्थानसम्भवात्, तदनन्तरं संसारिणो नियमेन भूयो वनस्पतिकायिकत्वेनोत्पादभावात् । द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकानां जलचरस्थलचरखचपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकानां सामान्यतो मनुष्यनपुंसकस्य च जघन्यतोऽन्तरमन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽनन्तं कालं, स चानन्तः कालो वनस्पतिकालो यथोक्तस्वरूपः प्रतिपत्तव्यः, कर्म-भूमकमनुष्यनपुंसकस्यान्तरं क्षेत्रं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो वनस्पतिकालः, धर्मचरणं प्रतीत्य जघन्यत एकं समयं यावत्, लङ्घिपातस्य सर्वजघन्यस्यैकसामयिकत्वात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, तमेवानन्तं कालं निर्धारयति—“अणन्ताओ उत्सर्पिणीओस-र्पिणीओ कालओ, खेत्तओ अणन्ता लोगा अबहुं पुगलपरियदुं देसूण”मिति, एवं भरतैरावतपूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्य-नपुंसकानामपि क्षेत्रं धर्मचरणं च प्रतीत्य जघन्यमुत्कृष्टं चान्तरं प्रत्येकं वक्तव्यम् । अकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकस्य जन्म प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, एतावता गत्यन्तरादिकालेन व्यवधानभावात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, संहरणं प्रतीत्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तच्चैवं—कोऽपि कर्मभूमकमनुष्यनपुंसकः केनाप्यकर्मभूमौ संहतः, स च मागधपुरुषष्टान्तबलादकर्मभूमक इति व्यपदिश्यते, ततः कियत्कालानन्तरं तथाविधबुद्धिपरावर्त्तनभावतो भूयोऽपि कर्मभूमौ संहतः, तत्र चान्तर्मुहूर्त्तं धृत्वा पुनरप्यकर्मभूमावानीतः, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः । एवं विशेषचिन्तायां हैमवतैहरण्यवतहरिवर्षरम्यकदेवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकानामन्तरद्वीपकमनुष्यनपुंसकस्य च जन्म संहरणं च प्रतीत्य जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तरं वक्तव्यम् ॥ तदेवमुक्तमन्तरमधुनाऽल्पबहुत्वमाह—

एतेसि णं भंते ! णेरइयणपुंसकाणं तिरिक्खजोणियणपुंसकाणं मणुस्सणपुंसकाणं य कयरे कयरे-
 हिन्तो जाव विसेसाहिया वा ? गोयसा ! सव्वथोवा मणुस्सणपुंसका नेरइयणपुंसगा असंखेज्जगुणा
 तिरिक्खजोणियणपुंसका अणंतगुणा ॥ एतेसि णं भंते ! रयणप्पहापुढविणेरइयणपुंसकाणं जाव
 अहेसत्तामपुढविणेरइयणपुंसकाणं य कयरे रं हितो जाव विसेसाहिया वा ? गोयसा ! सव्वत्थो-
 वा अहेसत्तामपुढविनेरइयणपुंसका छट्ठपुढविणेरइयणपुंसका असंखेज्जगुणा जाव दोच्चपुढविणेरइय-
 णपुंसका असंखेज्जगुणा इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए णेरइयणपुंसका असंखेज्जगुणा ॥ एतेसि णं
 भंते ! तिरिक्खजोणियणपुंसकाणं एगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं पुढविकाइय जाव व-
 णस्सतिकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं वेइंदियतेइंदियचडरिंदियपंचेदियतिरिक्ख-
 जोणियणपुंसकाणं जलयराणं खहयराणं य कतरेरहिन्तो जाव विसेसाहिया वा ? ,
 गोयसा ! सव्वथोवा खहयरतिरिक्खजोणियणपुंसका, थलयरतिरिक्खजोणियणपुंसका संखेज्जं
 जलयरतिरिक्खजोणियणपुंसका संखेज्जं चतुरिंदियतिरिं विसेसाहिया तेइंदियतिं विसेसा-
 हिया वेइंदियतिं विसेसां तेउक्काइयएगिंदियतिरिक्खा असंखेज्जगुणा पुढविक्काइयएगिंदि-
 यतिरिक्खजोणिया विसेसाहिया, एवं आउवाउवणस्सतिकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका
 अणंतगुणा ॥ एतेसि णं भंते ! मणुस्सणपुंसकाणं कम्मभूमिणपुंसकाणं अकम्मभूमिणपुंसकाणं अंत-

रदीवकाण य कतरे कयरोहिंतो अप्पा वा ४ ? , गोयमा ! सव्वत्थोवा अंतरदीवगअकम्मभूमग-
मणुस्सणपुंसका देवकुरुत्तरकुरुअकम्मभूमगा दोवि संखेज्जगुणा एवं जाव पुव्वविदेहअवरवि-
देहकम्म० दोवि संखेज्जगुणा ॥ एतेसि णं भंते ! णेरइयणपुंसकाणं रयणप्पभापुढविनेरइयनपुंस-
काणं जाव अधेसत्तमापुढविणेरइयणपुंसकाणं तिरिक्खजोणियणपुंसकाणं एगिंदियतिरिक्ख-
जोणियाणं पुढविकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं जाव वणस्सतिकाइयं वेइंदियतेइ-
दियचतुरिंदियपंचिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं जलयराणं खहयराणं मणुस्सणपुंस-
काणं कम्मभूमिकाणं अकम्मभूमिकाणं अंतरदीवकाण य कतरे २ हिंतो अप्पा ४, गोयमा ! सव्व-
त्थोवा अधेसत्तमपुढविणेरइयणपुंसका छट्ठपुढविनेरइयनपुंसका असंखेज्ज० जाव दोच्चपुढविणे-
रइयणपुं० असंखे० अंतरदीवगमणुस्सणपुंसका असंखेज्जगुणा, देवकुरुत्तरकुरुअकम्मभू-
मिक० दोवि संखेज्जगुणा जाव पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मभूमगमणुस्सणपुंसका दोवि संखेज्ज-
गुणा, रयणप्पभापुढविणेरइयणपुंसका असंखे० खहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियनपुंसका असं०
थलयर० संखिज्ज० जलयर० संखिज्जगुणा चतुरिंदियतिरिक्खजोणिय० विसेसाहिया तेइंदिय०
विसे० वेइंदिय० विसे० तेउक्काइयएगिंदिय० असं० पुढविकाइयएगिंदिय० विसेसाहिया

आउक्ताइय० विसे० वाउकाइय० विसेसा० वणस्सइकाइयएगिंदियतिरिक्खजोगियणपुंसका
अणंतगुणा ॥ (सू० ६०)

‘एएसि ण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्तोका मनुष्यनपुंसकाः, श्रेण्यसङ्ख्येयभागवर्त्तिप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि नैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशौ तद्गतप्रथमवर्गमूले द्वितीयवर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिर्भवति तावत्प्रमाणासु घनीकृतस्य लोकस्यैकप्रादेशिकीषु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशस्तावत्प्रमाणत्वात्तेषां, तेभ्यस्तिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणाः, निगोदजीवानामनन्तत्वात् ॥ सम्प्रति नैरयिकनपुंसकविषयमल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि, सर्वस्तोका अधःसप्तमपृथिवीनैरयिकनपुंसकाः, अभ्यन्तरश्रेण्यसङ्ख्येयभागवर्त्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि पष्ठपृथिवीनैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि पञ्चमपृथ्वीनैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि चतुर्थपृथिवीनैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तृतीयपृथिवीनैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि द्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, पूर्वनैरयिकपरिमाणहेतुश्रेण्यसङ्ख्येयभागापेक्षयाऽसङ्ख्येयगुणासङ्ख्येयगुणश्रेण्यसङ्ख्येयभागवर्त्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, द्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसकेभ्योऽस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशौ तद्गतप्रथमवर्गमूले द्वितीयवर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिस्तावत्प्रमाणासु घनीकृतस्य लोकस्यैकप्रादेशिकीषु श्रेणिषु यावन्त आकाशप्रदेशस्तावत्प्रमाणत्वात्, प्रतिपृथिवि च पूर्वोत्तरपश्चिमदिग्भाविनो नैरयिकाः सर्वस्तोकाः, तेभ्यो दक्षिणदिग्भाविनोऽसङ्ख्येयगुणाः, पूर्वपूर्वपृथिवीगतदक्षिणदिग्भाविभ्योऽप्युत्तरस्यामुत्तरस्यां पृथिव्यामसङ्ख्येयगुणाः पूर्वोत्तरपश्चिमदिग्भाविनः, तथा चोक्तं प्रज्ञापनायाम्—“दिसाणुवाएणं सब्ब-

थोवा अहेसत्तमपुढविनेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दाहिणेहिंतो अहेसत्तमपुढविनेरइएहिंतो छट्ठाए
 तमाए पुढवीए नेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दाहिणिह्लेहिंतो तमापुढविनेरइएहिंतो पंच-
 माए पुढवीए नेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दाहिणिह्लेहिंतो धूमप्पभापुढविनेरइएहिंतो
 चउत्थीए पंकप्पभाए पुढवीए नेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दाहिणिह्लेहिंतो पंकप्पभापुढ-
 विनेरइएहिंतो तइयाए वालुयप्पभाए पुढवीए नेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं असंखेज्जगुणा । दाहिणिह्ले-
 हिंतो वालुयप्पभापुढविनेरइएहिंतो दुइयाए सक्करप्पभाए पुढवीए नेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा, दाहिणेणं असंखे-
 ज्जगुणा । दाहिणिह्लेहिंतो सक्करप्पभापुढवीनेरइएहिंतो इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए नेरइया पुरत्थिमपच्चत्थिमउत्तरेणं असंखेज्जगुणा,
 दाहिणेणं असंखेज्जगुणा” । सम्प्रति तिर्यग्योनिकनपुंसकविपयमत्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्थादि, सर्वस्तोकाः खचरपञ्चेन्द्रियति-
 र्यग्योनिकनपुंसकाः, प्रतरासल्लेयभागवत्थ्यसल्लेयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यः स्थलचरतिर्यग्योनिकनपुंसकाः सल्लेय-
 यगुणाः, बृहत्तरप्रतरासल्लेयभागवत्थ्यसल्लेयश्रेणिगतनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि जलचरतिर्यग्योनिकनपुंसकाः सल्लेय-
 गुणाः, बृहत्तमप्रतरासल्लेयभागवत्थ्यसल्लेयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि चतुरिन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका विशेषपा-
 धिकाः, अस्सल्लेययोजनकोटीकोटीप्रमाणाकाशप्रदेशराशिप्रमाणासु धनीकृतस्य लोकस्य एकप्रादेशिकीपु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशा-
 स्तावत्प्रमाणत्वात्, तेभ्यस्सीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका विशेषाधिकाः, प्रभूततरश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि द्वीन्द्रिय-
 तिर्यग्योनिकनपुंसका विशेषाधिकाः, प्रभूततमश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यस्तेजस्काधिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका अस-

ह्येयगुणाः, सूक्ष्मचादुरभेदभिन्नानां तेषामसमायेयलोकाहाशयदेशपरिमाणत्वात्, तेभ्यः पृथिवीलागि कैहेन्द्रियविर्यग्यो निरुत्तपुंमहा-
 विशेषाधिकाः, प्रभूतामरायेयलोकाहाशयदेशप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽऽहानि कैहेन्द्रियविर्यग्यो निरुत्तपुंमहा विशेषाधिकाः, प्रभूततरात्मत्वे-
 यलोकाकाशदेशप्रदेशमानत्वात्, तेभ्योऽपि वायुकायिकैहेन्द्रियविर्यग्यो निरुत्तपुंमहा विशेषाधिकाः, पशून्तमानात्संयन्त्योहाहाशयदेशादि-
 प्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि वनस्पतिहानि कैहेन्द्रियविर्यग्यो निरुत्तपुंमहा अनन्तगुणाः, अनन्तलोकाहाशयदेशादिप्रमाणत्वात् ॥ अभुना-
 मनुष्यनपुंसकविषयमल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’ भिन्नादि, मर्निोहा अनारपीपजमनुष्यनपुंमहा, एते च संमूर्तगजा इष्टान्ताः,
 गर्भव्युत्पन्नान्तिकमनुष्यनपुंसकानां तत्रासम्भवात्, गन्धताम्यु कर्मभूतिज्ञानात् भवेदुरपि, तेभ्यो देशकृत्स्नरक्षो कर्मभूतकननुयनपुं-
 सकाः सारयेयगुणाः, तद्वतगर्भजमनुष्याणामन्तरद्वीपजगर्भजमनुभेभ्यः सन्तोऽप्युत्तमान्, गर्भजमनुभेभ्योपारागात्वेन च संमू-
 र्च्छिममनुष्याणामुत्पादात्, सहायाने तु इयेऽपि परस्परं तुल्याः, एवं तेभ्यो हरिर्षस्वरक्षागर्भभूतकननुयनपुंमहाः सन्तो-
 यगुणाः स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः तेभ्योऽपि हैमराक्षसराक्षसार्थकर्मभूतकननुयनपुंमहाः सन्तोऽप्युत्तमान्, सहायाने तु
 द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, तेभ्यो भरतैराक्षसार्थकर्मभूतकननुयनपुंमहाः सन्तोऽप्युत्तमान्, सहायाने तु इयेऽपि परस्परं तुल्याः, तेभ्यः
 पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूतकननुयनपुंमहाः सन्तोऽप्युत्तमान्, सहायाने तु इयेऽपि परस्परं तुल्याः, युक्तिः संप्रति नैरातनुम-
 र्त्तव्या ॥ गम्यन्ति नैरगिकविर्यग्युत्तमान्—‘एएसि णं भते!’ इत्यादि, मर्निोहा अक्षरमममृषि विनैरगिकनपुं-
 सकाः, तेभ्यः पशुपञ्चमननुयतीयद्वितीयगुणि विनैरगिकनपुंमहा यथोत्तरममारायेयगुणाः, द्वितीयगुणि विनैरगिकनपुंमहाऽन्तारो-
 पजमनुयनपुंमहा अमारायेयगुणाः, एतद्वतमदेयगुणतं संमूर्तजनमनुयगोत्तं, तेषां नपुंसकलोकागतानां च तत्र संमूर्तजनसम्भवात्,

तेभ्यो देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका हरिवर्षरम्यकवर्पाकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका हैमवतहैरण्यवताकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकाः पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका यथोत्तरं सङ्ख्येयगुणाः, स्वस्थानचिन्तायां तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसकेभ्योऽस्यां प्रत्यक्षत उपलभ्यमानायां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्यः खचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्यः स्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका जलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका यथोत्तरं सङ्ख्येयगुणाः, जलचरपञ्चेन्द्रियनपुंसकेभ्यश्चतुरिन्द्रियत्रीन्द्रियद्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका विशेषाधिकाः, द्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकेभ्यस्तेजस्कथिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्यः पृथिव्यम्बुवायुतिर्यग्योनिकनपुंसका यथोत्तरं विशेषाधिकाः, वाय्वेकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकेभ्यो वनस्पतिकथिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणाः, शुक्तिः सर्वत्रापि प्रागुक्तानुसारेण स्वयं भावनीया ॥ सम्प्रति नपुंसकवेदकर्मणो बन्धस्थितिं नपुंसकवेदस्य प्रकारं चाह—

णपुंसकवेदस्स णं भंते ! कम्मस्स केवइयं कालं बंधठिई पन्नत्ता?, गोयमा ! जह० सागरोवमस्स दोन्नि सत्तभागा पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागेण ऊणगा उक्खो० वीसं सागरोवमकोडाको डीओ, दोण्णि य वाससहस्साइं अबाधा, अबाहूणि या कम्मठिती कम्मणिसेगो । णपुंसकवेदे णं भंते ! किंपगारे पणत्ते?, गोयमा ! महाणगरदाहसमाणे पणत्ते समणाउसो !, से तं णपुंसका ॥
(सू० ६१)

‘नपुंसकवेयस्स णं भंते ! कम्मस्स’ इत्यादि, प्राग्वद्भावनीयं, नवरं महानगरदाहसमानमिति सर्वावस्थासु सर्वप्रकारं, मदनदाहः (समान)

इत्यर्थः ॥ सम्प्रत्यष्टावत्पबहुत्वानि वक्तव्यानि, तद्यथा—प्रथमं सामान्येन तिर्यक्स्त्रीपुरुषनपुंसकप्रतिबद्धम्, एवमेव मनुष्यप्रतिबद्धं द्वितीयं, देवस्त्रीपुरुषनारकनपुंसकप्रतिबद्धं तृतीयं, सकलसम्मिश्रं चतुर्थं, जलचर्यादिविभागतः पञ्चमं, कर्मभूमिजादिमनुष्यरूपादि-विभागतः षष्ठं, भवनवास्यादिदेव्यादिविभागतः सप्तमं, जलचर्यादिविजातीयव्यक्तियुक्त्यापकमष्टमं, तत्र प्रथममभिधित्सुराह—

एतेसि णं भन्ते ! इत्थीणं पुरिसाणं नपुंसकाण य कतरे २ हित्तो अप्पा वा ४ ? , गोयमा ! सव्व-
त्थोवा पुरिसा इत्थीओ संखि० णपुंसका अणंत० । एतेसि णं भन्ते ! तिरिक्खजोणिइत्थीणं तिरि-
क्खजोणियपुरिसाणं तिरिक्खजोणियणपुंसकाण य कयरे २ हित्तो अप्पा वा ४ ? , गोयमा ! सव्वत्थो-
वा तिरिक्खजोणियपुरिसा तिरिक्खजोणिइत्थीओ संखे० तिरिक्खजो० णपुंसगा अणंतगुणा ॥
एतेसि णं भन्ते ! मणुस्सित्थीणं मणुस्सपुरिसाणं मणुस्सणपुंसकाण य कयरे २ हित्तो अप्पा वा ४ ? ,
गोयमा ! सव्व० मणुस्सपुरिसा मणुस्सित्थीओ संखे० मणुस्सणपुंसका असंखेज्जगुणा ॥ एतेसिणं
भन्ते ! देवित्थीणं देवपुरिसाणं णेरइयणपुंसकाण य कयरे २ हित्तो अप्पा वा ४ ? , गोयमा ! सव्वत्थोवा
णेरइयणपुंसका देवपुरिसा असं० देवित्थीओ संखेज्जगुणाओ ॥ एतेसि णं भन्ते ! तिरिक्खजोणि-
त्थीणं तिरिक्खजोणियपुरिसाणं तिरिक्खजो० णपुंसकाणं मणुस्सित्थीणं मणुस्सपुरिसाणं मणुस्सन-
पुंसकाणं देवित्थीणं देवपुरिसाणं णेरइयणपुंसकाण य कतरे २ हित्तो अप्पा वा ४ ? , गोयमा ! सव्व-
त्थोवा मणुस्सपुरिसा मणुस्सित्थीओ संखे० मणुस्सणपुंसका असं० णेरइयणपुंसका असं० तिरि-

क्वजोणियपुरिसा असं० तिरिक्खजोणित्थियाओ संखेज्ज० देवपुरिसा असं० देवित्थियाओ संखि०
 तिरिक्खजोणियणपुंसका अणंतगुणा ॥ एतेसि णं भंते ! तिरिक्खजोणित्थीणं जलयरीणं थलयरीणं
 खहयरीणं तिरिक्खजोणियपुरिसाणं जलयराणं खहयराणं तिरिक्खजो० णपुंसकाणं
 एगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं पुढविकाइयएगिंदियतिरिक्खजो० णपुंसकाणं जाव वणस्स-
 तिकाइय० बेइंदियतिरिक्खजोणियणपुंसकाणं तेइंदिय० चउरिंदिय० पंचेदियतिरिक्खजोणियणपुंस-
 काणं जलयराणं थलयराणं खहयराणं कतरे २ हित्तो जाव विसेसाहिया वा? गोयमा ! सन्वत्थोवा ख-
 हयरतिरिक्खजोणियपुरिसा खहयरतिरिक्खजोणित्थियाओ संखेज्ज० थलयरपंचिंदियतिरिक्ख-
 जोणियपुरिसा संखे० थलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणित्थियाओ संखे० जलयरतिरिक्खजो० पुरिसा
 संखि० जलयरतिरिक्खजोणित्थीयाओ संखेज्जगु० खहयरपंचिंदियतिरिक्खजो० णपुंसका असंखे०
 थलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणि० नपुंसगा संखि० जलयरपंचेदियतिरिक्खजोणियणपुंसका संखे०
 चउरिंदियतिरि० विसेसाहिया तेइंदियणपुंसका विसेसाहिया बेइंदियणपुंसका विसेसा० ते-
 उक्काइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका असं० पुढवि० णपुंसका० विसेसाहिया आउ० विसे-
 साहिया वाउ० विसेसा० वणप्फत्ति० एगिन्दियणपुंसका अणंतगुणा ॥ एतेसि णं भंते ! मणु-
 स्सित्थीणं कम्मभूमियाणं अकम्मभूमगाणं अंतरदीवियाणं मणुस्सपुरिसाणं कम्मभूमकाणं

अकम्मभूमकाणं अंतरदीवकाणं मणुस्सणपुंसकाणं अकम्म० अंतरदीविकाण य कयरे
 २ हिन्तो अप्पा वा ४? गोयमा! अंतरदीवगा मणुस्सित्थियाओ मणुस्सपुरिसा[ण] य एते णं
 दुन्नि य तुल्लावि सन्वत्थोवा देवकुरुत्तरकुरुअकम्मभूमगमणुस्सित्थियाओ मणुस्सपुरिसा एते णं
 दोन्निवि तुल्ला संखे० हरिवासरम्मवासअकम्मभूमकमणुस्सित्थियाउ मणुस्सपुरिसा य एते[सि] णं
 दोन्निवि तुल्ला संखे० हेमवतहेरणवतअकम्मभूमकमणुस्सित्थियाओ मणुस्सपुरिसा[ण] य दोवि
 तुल्ला संखे० भरहेरवतकम्मभूमगमणुस्सपुरिसा दोवि संखे० भरहेरवतकम्ममणुस्सित्थियाओ
 दोवि संखे० । पुब्बविदेहअवरविदेहकम्मभूमगमणुस्सपुरिसा दोवि संखे० पुब्बविदेहअवरविदे-
 हकम्मभूमगमणुस्सित्थियाओ दोवि संखे० । अंतरदीवगमणुस्सणपुंसका असंखे० देवकुरुत्तर-
 कुरुअकम्मभूमकमणुस्सणपुंसका दोवि संखेज्जगुणा [ए] तहेव जाव पुब्बविदेहकम्मभूमकमणुस्सण-
 पुंसका दोवि संखेज्जगुणा ॥ एतासि णं भंते! देवित्थीणं भवणवासीणीणं चाणमन्तरीणीणं
 जोइसिणीणं वेमाणिणीणं देवपुरिसाणं भवणवासिणं जाव वेमाणियाणं सोधम्मकाणं जाव
 गेवेज्जकाणं अनुत्तरोववातियाणं णेरइयणपुंसकाणं रयणप्पभापुढविणेरइयणपुंसगाणं जाव अहे-
 सत्तामपुढविनेरइय० कतरे २ हिंतो अप्पा वा ४?, गोयमा! सन्वत्थोवा अनुत्तरोववातियदे-
 वपुरिसा उवरिमगेवेज्जदेवपुरिसा संखेज्जगुणा तं चेव जाव आणते कप्पे देवपुरिसा संखेज्जगुणा,

अहेसत्तामाए पुढवीए णेरइयणपुंसका असंखेज्जगुणा, छट्ठीए पुढवीए नेरइय० असंखेज्जगुणा स-
हस्सारे कप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा महासुक्के कप्पे देवा असंखेज्जगुणा पंचमाए पुढवीए नेर-
इयणपुंसका असंखेज्जगुणा लंतए कप्पे देवा असंखेज्जगुणा चउत्थीए पुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा
बंभलोए कप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा तच्चाए पुढवीए नेरइय० असंखेज्जगुणा माहिंदे कप्पे देवपु-
रिसा असंखेज्जगुणा सणकुमारकप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा दोच्चाए पुढवीए नेरइया असंखे-
ज्जगुणा, इसाणे कप्पे देवपुरिसा असंखेज्जगुणा ईसाणे कप्पे देवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ, सो-
धम्मे(कप्पे)देवपुरिसा संखेज्ज० सोधम्मे कप्पे देवित्थियाओ संखे० भवणवासिदेवपुरिसा असंखेज्ज-
गुणा भवणवासिदेवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ इसीसे रयणप्पभापुढवीए नेरइया असंखेज्जगुणा
वाणमंतरदेवपुरिसा असंखेज्जगुणा वाणमंतरदेवित्थियाओ संखेज्जगुणाओ जोतिसियदेवपुरिसा
संखेज्जगुणा जोतिसियदेवित्थियाओ संखेज्जगुणा ॥ एतासि णं भंते ! तिरिक्खजोणित्थीणं जल-
यरीणं थल्यरीणं खह्यरीणं तिरिक्खजोणिथपुरिसाणं जल्यराणं थल्यराणं खह्यराणं तिरिक्ख-
जोणिथणपुंसकाणं एगिंदियतिरिक्खजोणिथणपुंसकाणं पुढविक्काइयएगिंदियति० जो० णपुंसकाणं
आउक्काइयएगिंदिय० जो० णपुंसकाणं जाव वणस्सतिकाइयएगिंदियति० जो० णपुंसकाणं बेइंदि-
यति० जो० णपुंसकाणं तेइंदियति० जो० णपुंसकाणं चउरिंदियति० जो० नपुंसकाणं पंचेदियति०

जो० णपुंसकाणं जलयराणं थलयराणं खहयराणं मणुस्सिस्थीणं कम्मभूमियाणं अकम्मभूमियाणं
अंतरदीवियाणं मणुस्सपुरिसाणं कम्मभूमियाणं अकम्म० अंतरदीवयाणं मणुस्सणपुंसकाणं क-
म्मभूमिकाणं अकम्मभूमिकाणं अंतरदीवकाणं देवित्थीणं भवणवासिणीणं वाणमंतरीणीणं जोति-
सिणीणं वेमाणिणीणं देवपुरिसाणं भवणवासिणीणं वाणमंतराणं जोतिसियाणं वेमाणियाणं
सोधम्मकाणं जाव गेवेज्जकाणं अणुत्तरोववातियाणं नेरइयणपुंसकाणं रयणप्पभापुढविनेरइयनपु-
सकाणं जाव अहेसत्तमपुढविनेरइयणपुंसकाण य कयरे २ हिन्तो अप्पा वा ४?, गोयमा! अंत-
रदीवअकम्मभूमकमणुस्सिस्थीओ मणुस्सपुरिसा य एते णं दोवि तुह्हा सव्वत्थोवा, देवकुरुत्तर-
कुरुअकम्मभूमगमणुस्सइत्थीओ पुरिसा य एते णं दोवि तुह्हा संखे० एवं हरिवासरम्मगवास०
एवं हेमवतहेरणवयभरहेरवयकम्मभूमगमणुस्सपुरिसा दोवि संखे० भरहेरवत्तकम्म० मणुस्सिस्थी-
ओ दोवि संखे० पुव्वविदेहअवरविदेहकम्मभूमकमणुस्सपुरिसा दोवि संखे०, पुव्वविदेहअवरविदे-
हकम्म० मणुस्सिस्थियाओ दोवि संखे० अणुत्तरोववातियदेवपुरिसा असंखेज्जगुणा उवरिमगेवेज्जा
देवपुरिसा संखे० जाव आणते कप्पे देवपुरिसा संखे० अधेसत्तमाए पुढवीए नेरइयणपुंसका अ-
संखे० छट्ठीए पुढवीए नेरइयनपुंसका असं० सहस्सारे कप्पे देवपुरिसा असंखे० महासुक्के कप्पे देव०
असं० पंचमाए पुढवीए नेरइयनपुंसका असं० लंतए कप्पे देवपु० असं० चउत्थीए पुढवीए नेरइ-

यनपुंसका असं० बंभलोए कप्पे देवपुरिसा असं० तच्चाए पुढवीए नेरइयण० असं० माहिंदे कप्पे
देवपु० असंखे० सणंकुमारे कप्पे देवपुरिसा असं० दोच्चाए पुढवीए नेरइयनपुंसका असं० अंत-
रदीवगअकम्मभूमगमणुस्सणपुंसका असंखे० देवकुरुत्तरकुरुअकम्मभूमगमणुस्सणपुंसका दोवि
संखे० एवं जाव विदेहत्ति, ईसाणे कप्पे देवपुरिसा असं० ईसाणकप्पे देवित्थियाओ संखे०
सोधम्मे कप्पे देवपुरिसा संखे० सोहम्मे कप्पे देवित्थियाओ संखे० भवणवासिदेवपुरिसा
असंखे० भवणवासिदेवित्थियाओ संखिज्जगुणाओ इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए नेरइयणपुंसका
असं० खहयरतिरिक्खजोणियपुरिसा संखे० खहयरतिरिक्खजोणित्थियाओ संखे० थलय-
रतिरिक्खजोणियपुरिसा संखे० थलयरतिरिक्खजोणित्थियाओ संखे० जलयरतिरिक्खपुरिसा
संखे० जलयरतिरिक्खजोणित्थियाड संखे०, वाणमंतरदेवपुरिसा संखे० वाणमंतरदेवित्थियाओ
संखे० जोतिसियदेवपुरिसा संखे० जोतिसियदेवित्थियाओ संखे० खहयरपंचेदियतिरिक्खजो-
णियणपुंसा संखे० थलयरणपुंसका संखे० जलयरणपुंसका संखे० चतुरिंदियणपुंसका विसे-
साहिया तेइंदिय० विसेसा० बेइंदिय० विसेसा० तेउक्काइयएगिंदियतिरिक्खजोणियणपुंसका
असं० पुढवी० विसेसा० आऊ० विसेसा० वाऊ० विसेसा० वणप्फतिकाइयएगिंदियतिरिक्ख-
जो० णपुंसका अणंतगुणा ॥ (सू० ६२)

'एयासि णं भंते ! तिरिक्खजोणियं इत्थीणं' इत्यादि, सर्वस्तोकास्तिर्यक्पुरुषाः, तेभ्यस्तिर्यक्स्त्रियः सत्तेयगुणास्त्रिगुणत्वात्,
 ताभ्यस्तिर्यग्वनपुंसका अनन्तगुणाः, निगोदजीवानामनन्तान्तलोत् ॥ सम्प्रति द्वितीयमल्पबहुत्वमाह—'एयासि णं भंते !' इत्यादि,
 सर्वस्तोका मनुष्यपुरुषाः सत्तेयकोटीकोटीप्रमाणत्वात्, तेभ्यो मनुष्यस्त्रियः सप्तविंशतिगुणत्वात्, ताभ्यो मनुष्यनपुंसका
 असत्तेयगुणाः श्रेण्यसत्तेयभागगतप्रदेशशिशिप्रमाणत्वात् ॥ सम्प्रति तृतीयमल्पबहुत्वमाह—'एयासि णं भंते ! देवित्थीणं' मि-
 त्यादि, सर्वस्तोका नैरयिकनपुंसका अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशौ स्वप्रथमवर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिर्भवति तावत्प्रमाणासु
 घनीकृतस्य लोकस्य एकप्रादेशिकीपु श्रेणिपु यावन्तो नभःप्रदेशास्तावत्प्रमाणत्वात्, तेभ्यो देवपुरुषा असत्तेयगुणा असत्तेययोज-
 नकोटीकोटीप्रमाणायां सूचौ यावन्तो नभःप्रदेशास्तावत्प्रमाणासु घनीकृतस्य लोकस्य एकप्रादेशिकीपु श्रेणिपु यावन्त आकाशप्रदे-
 शास्तावत्प्रमाणत्वात्, तेभ्यो देवस्त्रियः सत्तेयगुणा द्वाविंशद्रुणत्वात् ॥ सम्प्रति सकलसन्मिश्रं चतुर्थमल्पबहुत्वमाह—'एयासि णं'मित्यादि,
 सर्वस्तोका मनुष्यपुरुषास्तेभ्यो मनुष्यस्त्रियः सत्तेयगुणाः, ताभ्यो मनुष्यनपुंसका असत्तेयगुणाः, अत्र युक्तिः प्रागुक्ता, तेभ्यो
 नैरयिकनपुंसका असत्तेयगुणा असत्तेयश्रेण्याकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यस्तिर्यग्योनिकपुरुषा प्रतरासत्तेय-
 भागवत्तसत्तेयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यस्तिर्यग्योनिकस्त्रियः सत्तेयगुणास्त्रिगुणत्वात्, ताभ्यो देवपुरुषाः सत्तेयगुणाः
 प्रभूततरप्रतरासत्तेयभागवत्तसत्तेयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यो देवस्त्रियः सत्तेयगुणा द्वाविंशद्रुणत्वात्, ताभ्यस्ति-
 र्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणा निगोदजीवानामनन्तान्तलोत् ॥ सम्प्रति जलचर्यादिविभागतः पथ्यममल्पबहुत्वमाह—'एयासि णं भंते !'
 इत्यादि, सर्वस्तोकाः खचरपथेन्द्रियतिर्यग्योनिकपुरुषाः, तेभ्यः राचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः सत्तेयगुणास्त्रिगुणत्वात्, ताभ्यः शल-

चरतिर्यग्योनिकपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्यस्तत्त्वियः सङ्ख्येयगुणास्त्रिगुणत्वात्, ताभ्यो जलचरतिर्यग्योनिकपुरुषाः सङ्ख्येयगुणाः, तेभ्यो जलचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः सङ्ख्येयगुणास्त्रिगुणत्वात्, ताभ्यः खचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्यः स्थलचरजलचरतिर्यग्योनिकनपुंसका यथाक्रमं सङ्ख्येयगुणाः, ततश्चतुरिन्द्रियत्रीन्द्रियद्वीन्द्रिया यथोत्तरं विशेषाधिकाः, ततस्तेजःकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, ततः पृथिव्यम्बुवायुकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका यथोत्तरं विशेषाधिकाः, ततो वनस्पतिकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणाः ॥ सम्प्रति कर्मभूमिजादिमनुष्यत्वादिविभागतः षष्ठमल्पबहुत्वमाह—‘एयासि णं भंते !’ इत्यादि, सर्वस्तोका अन्तरद्वीपकमनुष्यस्त्रियोऽन्तरद्वीपकमनुष्यपुरुषाश्च, एते च द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, तत्रत्यस्त्रीपुंसानां युगलधर्मोपेतत्वात्, तेभ्यो देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियो मनुष्यपुरुषाश्च सङ्ख्येयगुणाः, युक्तिरत्र प्रागेवोक्ता, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, एवं हरिवर्परम्यकपुरुषस्त्रियो हैमवतहैरण्यवतमनुष्यपुरुषस्त्रियश्च यथोत्तरं सङ्ख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, ततो भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्या द्वयेऽपि सङ्ख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्यो भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियो द्वय्योऽपि सङ्ख्येयगुणाः, सप्तविंशतिगुणत्वात्, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, ताभ्यः पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यपुरुषा द्वयेऽपि सङ्ख्येयगुणाः, स्वस्थाने परस्परं तुल्याः, तेभ्यः पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियो द्वय्योऽपि सङ्ख्येयगुणाः, सप्तविंशतिगुणत्वात्, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्योऽन्तरद्वीपकमनुष्यनपुंसका असङ्ख्येयगुणाः, श्रेण्यसङ्ख्येयभागताकाशप्रदेशराशिग्रमाणत्वात्, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, ततो हरिवर्परम्यकवर्पाकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका द्वयेऽपि सङ्ख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्यो हैमवतहैरण्यवतकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका

द्वयेऽपि सख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्यो भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका द्वयेऽपि सख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः ॥ सम्प्रति द्वयेऽपि सख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः ॥ सम्प्रति द्वयेऽपि पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका द्वयेऽपि सख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः ॥ सर्वस्त्रोका अनु-
परस्परं तुल्याः, तेभ्योऽपि देवित्थीणं भवणवासिणीणं मित्यादि, सर्वस्त्रोका अनु-
भवनवासादिदेव्यादिविभागतः सप्तममल्पबहुत्वमाह—‘एयासि णं भंते ! देवित्थीणं भवणवासिणीणं मित्यादि, सर्वस्त्रोका अनु-
भवनवासादिदेव्यादिविभागतः सप्तममल्पबहुत्वमाह—‘एयासि णं भंते ! देवित्थीणं भवणवासिणीणं मित्यादि, सर्वस्त्रोका अनु-
सरोपपातिका देवपुरुषाः, तत उपरितनम्रैवेयकमध्यमश्रेयकाधस्तानम्रैवेयकाच्युतारणतानतकल्पदेवपुरुषा यथोत्तरमसख्येय-
ततोऽधःसप्तमपष्ठपृथिवीनैरयिकनपुंसकसहस्रारमहाशुककल्पदेवपुरुषपञ्चमपृथिवीनैरयिकनपुंसकलान्तकल्पदेवपुरुषपञ्चमपृथिवीनैरयिकनपुंसका यथोत्तरमसख्येय-
नपुंसकब्रह्मलोककल्पदेवपुरुषपञ्चमपृथिवीनैरयिकनपुंसकमाहेन्द्रसनत्कुमारकल्पदेवपुरुषद्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसका ततः सौधम्मैकल्पदेव-
गुणाः, तत ईशानकल्पदेवगुणाः, तेभ्य असख्येयगुणाः, तेभ्यो भवनवासिदेवपुरुषा असख्येय-
पुरुषाः सख्येयगुणाः, तेभ्याङ्गी सौधम्मैकल्पदेवसियः सख्येयगुणाः, द्वात्रिंशद्विगुणत्वात्, तेभ्यो नैरयिकनपुंसका असख्येयगुणाः, तेभ्यो ज्योतिष्क-
गुणाः, तेभ्यो भवनवासिदेव्यः सख्येयगुणाः, ताभ्यो रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकनपुंसका सख्येयगुणाः, तेभ्यो ज्योतिष्क-
वानमन्तरदेवपुरुषा असख्येयगुणाः, तेभ्यो वानमन्तरदेव्यः सख्येयगुणाः, ताभ्यो ज्योतिष्काः सख्येयगुणाः, तेभ्यो ज्योतिष्क-
देवसियः सख्येयगुणाः, द्वात्रिंशद्विगुणत्वात् ॥ सम्प्रति विजातीयव्यक्तियापकमष्टममल्पबहुत्वमाह—‘एयासि णं भंते ! इत्यादि, सर्व-
स्त्रोका अन्तरद्वीपका मनुष्यस्त्रियो मनुष्यपुरुषाश्च, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि तुल्याः, युगलधर्मोपेतत्वात्, एवं देवकुलरत्नकुर्वकर्मभूमक-
ह्रिवर्पस्त्र्यकवर्पाकर्मभूमकहैमवतहैरण्यवताकर्मभूमकमनुष्यस्त्रीपुरुषा यथोत्तरं सख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्योऽपि भ-
रतैरावतकर्मभूमकमनुष्यपुरुषा द्वयेऽपि सख्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्यो भरतैरावतकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियो द्वय्योऽपि

सह्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, ताभ्यः पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यपुरुषा द्वयेऽपि सह्येयगुणाः, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, तेभ्यो पूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यस्त्रियो द्व्ययोऽपि सह्येयगुणाः, सप्तविंशतिगुणत्वात्, स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, ताभ्योऽनुत्तरोपपातिकोपरितनयैवेयकमध्यमयैवेयकाधस्तनयैवेयकाच्युतारणप्राणतानतकल्पदेवपुरुषा यथोत्तरं सह्येयगुणाः, ततोऽधः-सप्तमपष्टपृथिवीनैरयिक(न०) सहस्रारकल्पदेवपुरुषपञ्चमपृथिवीनैरयिक(न०) लान्तकल्पदेवपुरुषचतुर्थपृथिवीनैरयिकनपुंसकब्रह्मलोककल्पदेवपुरुषपृथिवीनैरयिकनपुंसकमाहेन्द्रकल्पसनत्कुमारकल्पदेवपुरुषद्वितीयपृथिवीनैरयिकनपुंसकान्तरद्वीपकमनुष्यनपुंसका यथोत्तरमसह्येयगुणाः, ततो देवकुरुत्तरकुर्वकर्मभूमकहरिवर्पर्म्यकवर्पाकर्मभूमकहैमवतहैरण्यवताकर्मभूमकभरतैरावतकर्मभूमकपूर्वविदेहापरविदेहकर्मभूमकमनुष्यनपुंसका यथोत्तरं सह्येयगुणाः, स्वस्थानेपु तु द्वये परस्परं तुल्याः, तत ईशानकल्पदेवपुरुषा असह्येयगुणाः, तत ईशानकल्पदेवस्त्रियः सौधर्मकल्पदेवपुरुषाः सौधर्मकल्पदेवस्त्रियो यथोत्तरं सह्येयगुणाः, ततो भवनवासिदेवपुरुषा असह्येयगुणाः, तेभ्यो भवनवासिदेवस्त्रियः सह्येयगुणाः, तेभ्योऽस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकनपुंसका असह्येयगुणाः, ततः खचरतिर्यग्योनिकपुरुषाः खचरतिर्यग्योनिकस्त्रियः स्थलचरतिर्यग्योनिकपुरुषाः स्थलचरतिर्यग्योनिकस्त्रियो जलचरतिर्यग्योनिकपुरुषा जलचरतिर्यग्योनिकस्त्रियो वानमन्तरा देवपुरुषा वानमन्तरदेवस्त्रियो ज्योतिष्कदेवपुरुषा ज्योतिष्कदेवस्त्रियो यथोत्तरं सह्येयगुणाः, ततः खचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असह्येयगुणाः, ततः स्थलचरजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसकाः क्रमेण सह्येयगुणाः, ततश्चतुरिन्द्रियत्रीन्द्रियद्वीन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका यथोत्तरं विशेषाधिकाः, ततस्तेजःकायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका असह्येयगुणाः, ततः पृथिव्यववायुकायिकतिर्यग्योनिकनपुंसका यथोत्तरं विशेषाधिकाः, ततो वनस्पति-

कायिकैकेन्द्रियतिर्यग्योनिकनपुंसका अनन्तगुणाः, निगोदजीवानामनन्तत्वात् ॥ सम्प्रति स्त्रीपुरुषनपुंसकानां भवस्थितिमानं कायस्थितिमानं च क्रमेणाभिधातुकाम आह—

इत्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिती पणत्ता ? गोयमा ! एगेणं आएसेणं जहा पुंविं भणियं, एवं पुरिसस्सवि नपुंसकस्सवि, संचिहणा पुनरवि तिण्हंवि जहापुंविं भणिया, अंतरंवि तिण्हंवि जहापुंविं भणियं तथा नेयव्वं ॥ (सू० ६३)

‘इत्थीणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? , इत्यादि, एतत्सर्वं प्रागुक्तवद्भावनीयम्, अपुनरुक्तता च प्राक् ख्यादीनां पृथक् स्वस्वाधिकारे स्थित्यादि प्रतिपादितमिदानीं तु समुदायेनेति ॥ सम्प्रति स्त्रीपुरुषनपुंसकानामल्पबहुत्वमाह—(एयासि णं भंते ! इत्थीणं पुरिसाणं नपुंसकाण य कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा ४ ? , संव्वथोवा पुरिसा इत्थीओ संखेज्जगुणा नपुंसका अणंतगुणा) ‘एयासि णं भंते ! इत्थीण’मित्यादि, सर्वस्तोकाः पुरुषाः ख्यादिभ्यो हीनसह्याकत्वात्, तेभ्यः स्त्रियः सङ्ख्येयगुणाः, ताभ्यो नपुंसका अनन्तगुणाः, एकेन्द्रियाणामनन्तानन्तसङ्ख्योपेतत्वात् । इह पुरुषेभ्यः स्त्रियः सङ्ख्येयगुणा इत्युक्तं, तत्र काः स्त्रियः स्वजातिपुरुषापेक्षया कतिगुणा इति प्रश्नावकाशमाशङ्क्य तन्निरूपणार्थमाह—

तिरिक्खजोणित्थियाओ तिरिक्खजोणिगपुरिसेहिंतो तिगुणाड तिरूवाधियाओ मणुस्सिस्थियाओ मणुस्सपुरिसेहिंतो सत्तावीसतिगुणाओ सत्तावीसथरूवाहियाओ देवित्थियाओ देवपुरिसेहिंतो वत्तीसइगुणाओ वत्तीसइरूवाहियाओ सेत्तं तिविधा संसारसमावणणा जीवा पणत्ता

॥ तिविहेसु होइ भयो ठिई य संचिट्ठणंतरऽप्पवहुं । वेदाण य बंधठिई वेओ तह किंपगारो उ
॥ १ ॥ से तं तिविहा संसारसमावन्नगा जीवा पणत्ता ॥ (सू० ६४)

‘तिरिक्खजोणित्थीओ तिरिक्खजोणियपुरिसेहिंतो’ इत्यादि, तिर्यग्योनिकस्त्रियस्तिर्यग्योनिकपुरुषेभ्यस्त्रिगुणास्त्रिरूपाधिकाः, मनुष्यस्त्रियो मनुष्यपुरुषेभ्यः सप्तविंशतिगुणाः सप्तविंशतिरूपाधिकाः, देवपुरुषेभ्यो देवस्त्रियो द्वात्रिंशद्गुणा द्वात्रिंशद्रूपाधिकाः, उक्तं च ब्रह्माचार्यैरपि—“तिगुणा तिरूवअहिया तिरियाणं इत्थिया मुण्यव्वा । सत्तावीसगुणा पुण मणुयाणं तदहिया चेव ॥ १ ॥ बत्तीसगुणा बत्तीसरूवअहिया उ होति देवाणं । देवीओ पणत्ता जिणेहिं जियरागदोसेहिं ॥ २ ॥” प्रतिपत्त्युपसंहारमाह—‘सेत्तं तिविहा संसारसमावन्नगा जीवा पणत्ता’ इति ॥ सम्प्रत्यधिकृतप्रतिपत्त्यर्थोधिकारसंग्रहायामाह—‘तिविहेसु होइ भेओ’ इत्यादि, त्रिविधेषु वेदेषु वक्तव्येषु भवति प्रथमोऽधिकारो भेदः ततः स्थितिः तदनन्तरं ‘संचिट्ठणं’ति सातलेनावस्थानं तदनन्तरमन्तरं ततोऽल्पबहुलं ततो वेदानां बन्धस्थितिः तदनन्तरं किंपकारो वेद इति ॥

इति श्रीमलयगिरिविरचितायां जीवाजीवाभिगमटीकायां द्वितीया प्रतिपत्तिः समाप्ता ॥ २ ॥

इति वेदत्रैविध्यनिरूपिका द्वितीया प्रतिपत्तिः ॥

તદેવમુક્તા દ્વિતીયા પ્રતિપત્તિઃ, સમ્પ્રતિ તૃતીયપ્રતિપત્તયવસરઃ, તન્નેદમાદિસૂત્રમ્—

તત્થ જે તે એવમાહંસુ ચડવ્વિધા સંસારસમાવણગા જીવા પળણત્તા તે એવમાહંસુ, તંજહા—ને-
રહયા તિરિક્ખજોણિયા મણુસ્સા દેવા ॥ (સૂ. ૬૫) । સે કિં તં નેરહયા ? , ૨ સત્તવિધા પળણત્તા,
તંજહા—પઢમાપુઢવિનેરહયા દોચાપુઢવિનેરહયા તચાપુઢવિનેરહયા ૦ ચડત્યાપુઢવીનેર ૦ પંચમાપુ ૦ ને-
રહ ૦ છટ્ટાપુ ૦ નેર ૦ સત્તમાપુ ૦ નેરહયા ॥ (સૂ. ૬૬) । પઢમા ણં મંતે ! પુઢવી કિંનામા કિંગોત્તા
પળણત્તા ? , ગોયમા ! ણામેણં ઘમ્મા ગોત્તેણં રયણપ્પમા । દોચા ણં મંતે ! પુઢવી કિંનામા કિંગોત્તા
પળણત્તા ? , ગોયમા ! ણામેણં વંસા ગોત્તેણં સઘ્કરપ્પમા, एवं एतेणं अभिलावेणं सव्वासिं पुच्छा,
णામાણિ इमाणि से लातव्वा(णि), (सेला तईया) अंजणा चउत्थी रिट्ठा पंचमी मघा छट्ठी माघवती
सत्तमा, (जाव) तमतमागोत्तेणं पणत्ता । (सू. ६७) । इमा णं मंते ! रयणप्पभापुढवी केवतिया याह-
ल्लेणं पणत्ता ? , गौयमा ! इमा णं रयणप्पभापुढवी असिउत्तरं जोयणसयसहस्सं वाहल्लेणं पणत्ता,
एवं एतेणं अभिलावेणं इमा गाहा अनुगंतव्वा—आसीतं वत्तीसं अट्ठावीसं तहेव वीसं च ।
अट्ठारस सोलसगं अट्टुत्तरमेव हिट्ठिमिया ॥ ? ॥ (सू. ६८)

‘તત્થ જે તે એવમાહંસુ ચડવ્વિહા’ इत्यादि, ‘तत्र’ तेषु दशसु प्रतिपत्तिमत्सु मध्ये ये ते आचार्या एवमाल्यातवन्तश्रुतिर्धिधाः
संसारसमापन्ना जीवाः प्रज्ञास्ते एवमाल्यातवन्तस्तथा—नैरयिकास्तिर्यग्योनिना मनुष्या देवाः ॥ ‘से किं तं’मिलादि, अय के ते

नैरयिकाः ?, सूरिराह—नैरयिकाः सप्तविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—प्रथमायां पृथिव्यां नैरयिकाः प्रथमपृथिवीनैरयिका इत्यर्थः, एवं सर्वत्र भावनीयम् ॥ सम्प्रति प्रतिपृथिवि नामगोत्रं वक्तव्यं, तत्र नामगोत्रयोरयं विशेषः—अनादिकालसिद्धमन्वर्थरहितं नाम सान्वर्थं तु नाम गोत्रमिति, तत्र नामगोत्रप्रतिपादनार्थमाह—‘इमा णं (पढमा णं) भंते!’ इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभापृथिवी ‘किंनामा’ किमनादिकालप्रसिद्धान्वर्थरहितनामा ? ‘किं गोत्रा ?’ किमन्वर्थयुक्तनामा ?, भगवानाह—गौतम ! नाम्ना धर्मेति प्रज्ञप्ता गोत्रेण रत्न-प्रभा, तथा चान्वर्थमुपदर्शयन्ति पूर्वसूरयः—रत्नानां प्रभा—बाहुल्यं यत्र सा रत्नप्रभा रत्नबहुलेति भावः, एवं शेषसूत्राण्यपि प्रतिपृ-थिवि प्रश्ननिर्वचनरूपाणि भावनीयानि, नवरं शर्कराप्रभादीनामियमन्वर्थभावना—शर्कराणां प्रभा—बाहुल्यं यत्र सा शर्कराप्रभा, एवं बालुका प्रभा पङ्कप्रभा इत्यपि भावनीयं, तथा धूमस्येव प्रभा यस्याः सा धूमप्रभा, तथा तमसः प्रभा—बाहुल्यं यत्र सा तमःप्रभा, तमस्तमस्य—प्रकृष्टतमसः प्रभा—बाहुल्यं यत्र सा तमस्तमप्रभा, अत्र केपुचित्पुस्तकेषु सङ्ग्रहणिगाथे—‘धम्मा वंसा सेला अंजण रिट्ठा मघा य माघवती । सत्तण्हं पुढवीणं एए नामा उ नायव्वा ॥ १ ॥ रयणा सक्कर बालुय पंका धूमा तमा [य] तमतमा य । सत्तण्हं पुढवीणं एए गोत्ता मुणेरव्वा ॥ २ ॥’ अधुना प्रतिपृथिवि बाहुल्यमभिधित्सुराह—‘इमा णं भंते !’ इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी कियद्बाहुल्येन प्रज्ञप्ता ?, अत्र गोत्रेण प्रश्नो नाम्नो गोत्रं प्रधानतरं प्रधानेन च प्रश्नाद्युपपन्नमिति न्यायप्रदर्शनार्थः, उक्तञ्च—‘न हीना वाक् सदा सता’मिति, भगवानाह—‘अशीत्युत्तरम्’ अशीतियोजनसहस्राभ्यधिकं योजनशतसहस्रं बाहुल्येन प्रज्ञप्ता । एवं सर्वोण्यपि सूत्राणि भावनीयानि, अत्र सङ्ग्रहणिगाथा—‘आसीयं बत्तीसं अट्ठावीसं च होइ वीसं च । अट्टारस सोलसगं अट्ठो-त्तरमेव हिट्ठिमिया ॥ १ ॥’

इमा णं भंते! रयणप्पभापुढवी कतिविधा पणत्ता?, गोयमा! तिजहा पणत्ता, तंजहा—खरकंडे पंकबहुले कंडे आवबहुले कंडे ॥ इमीसे णं भंते! रय० पुढ० खरकंडे कतिविधे पणत्ते?, गोयमा! सोलसविधे पणत्ते, तंजहा—रयणकंडे १ वइरे २ वेरुलिए ३ लोहितवखे ४ मसारगल्ले ५ हंसगव्भे ६ पुलए ७ सोयंधिए ८ जोतिरसे ९ अंजणे १० अंजणपुलए ११ रयते १२ जातरूवे १३ अंके १४ फलिहे १५ रिट्ठे १६ कंडे ॥ इमीसे णं भंते! रयणप्पभापुढवीए रयणकंडे कतिविधे पणत्ते?, गोयमा! एगागारे पणत्ते, एवं जाव रिट्ठे। इमीसे णं भंते! रयणप्पभापुढवीए पंकबहुले कंडे कतिविधे पणत्ते?, गोयमा! एकागारे पणत्ते। एवं आवबहुले कंडे कतिविधे पणत्ते?, गोयमा! एकागारे पणत्ते। सक्करप्पभाए णं भंते! पुढवी कतिविधा पणत्ता?, गोयमा! एकागारा पणत्ता, एवं जाव अहेसत्तामा ॥ (सू० ६९)

‘इमा णं भंते’ इत्यादि इयं भदन्त! रत्नप्रभा पृथिवी ‘कतिविधा’ कतिप्रकारा कतिविभागा प्रज्ञप्ता!, भगवानाह—गौतम! ‘त्रिविधा’ त्रिविभागा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—‘खरकाण्ड’मित्यादि, काण्डं नाम विशिष्टो भूभागः, खरं—रुठिनं, पङ्कबहुलं ततोऽवबहुलं चान्वर्धतः प्रतिपत्तव्यं, क्रमाश्रितैरपामेवमेव, तद्यथा—प्रथमं खरकाण्डं तदनन्तरं पङ्कबहुलं ततोऽवबहुलमिति ॥ ‘इमीसे णं भंते’ इत्यादि, अस्यां भदन्त! रत्नप्रभायां पृथिव्यां खरकाण्डं कतिविधं प्रज्ञप्तं?, भगवानाह—गौतम! ‘पोडशविधं’ पोडशविभागं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—‘रयणे’ इति, पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद् रत्नकाण्डं तच्च प्रथमं, द्वितीयं वक्खरकाण्डं, तृतीयं वैदूर्यकाण्डं, चतुर्थं लोहितकाण्डं,

पञ्चमं मसारगल्लकाण्डं, पष्ठं हंसगर्भकाण्डं, सप्तमं पुलककाण्डम्, अष्टमं सौगन्धिककाण्डं, नवमं ज्योतीरसकाण्डं, दशममञ्जनकाण्डम्, एकादशमञ्जनपुलककाण्डं, द्वादशं रजतकाण्डं, त्रयोदशं जातरूपकाण्डं, चतुर्दशमङ्ककाण्डं, पञ्चदशं स्फटिककाण्डं षोडशं रिष्टरत्नकाण्डं, तत्र रत्नानि—कर्केतनादीनि तत्प्रधानं काण्डं रत्नकाण्डं, वज्ररत्नप्रधानं काण्डं वज्रकाण्डम्, एवं शेषाण्यपि, एकैकं च काण्डं योजनसहस्रबाहूल्यम् ॥ ‘इमीसे णं भंते’ इत्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां रत्नकाण्डं ‘कतिविधं’ कतिप्रकारं कतिविभागमिति भावः प्रज्ञप्तं ?, भगवानाह—एकाकारं प्रज्ञप्तं । एवं शेषकाण्डविषयाण्यपि प्रश्ननिर्वचनसूत्राणि क्रमेण भावनीयानि । एवं पङ्कबहुलावबहुलविषयाण्यपि । ‘दोच्चा णं भंते’ इत्यादि, द्वितीयादिपृथिवीविषयाणि सूत्राणि पाठसिद्धानि ॥ सम्प्रति प्रतिपृथिवीनरकावाससङ्ख्याप्रतिपादनार्थमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए केवइया निरयावाससयसहस्सा पणत्ता ?, गौयमा ! तीसं निरयावाससयसहस्सा पणत्ता, एवं एतेणं अभिलावेणं सव्वासिं पुच्छा, इमा गाहा अणुणं तव्वा—तीसा य पणवीसा यणरस दसेव तिणिण य हवंति । पंचूणसयसहस्सं पंचेव अणुत्तरा णरगा ॥ १ ॥ जाव अहेसत्तमाए पंच अणुत्तरा महत्तिमहालया सहाणरगा पणत्ता, तंजहा—काले महाकाले रोहए महारोहए अपत्तिट्ठाणे ॥ (सू० ७०) । अत्थि णं भंते ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए अहे घणोदधीति वा घणवातेति वा तणुवातेति वा ओवासंतरेति वा ?, हंता अत्थि, एवं जाव अहे सत्तमाए ॥ (सू० ७१)

‘इमीसे णं भंते’ इत्यादि, सुगमं, नवरमियमत्र सम्रह्णिगाथा—“तीसा य पणवीसा पणरस दस चेव सयसहस्सां । तिण्णेगं पंचूणं पंचेव अणुत्तरा निरया ॥ १ ॥” अधःसप्तगां च पृथिव्यां कालादयो महानरका अप्रतिष्ठानाभिधस्य नरकस्य पूर्वोद्विक्तेण, उक्तथा—“पुब्बेण होइ कालो अवरेणं अप्पइद्ध महकालो । रोळ दाहिणपासे उत्तरपासे महारोळ ॥ १ ॥” रत्नप्रभादिषु च तमःप्रभापर्यन्तासु पट्सु पृथिवीषु प्रत्येकं नरकावारा द्विविधाः, तथा—आवलिकाप्रविष्टाः प्रकीर्णकरूपाश्च, तत्र रत्नप्रभायां पृथिव्यां त्रयोदश प्रस्तदाः, प्रस्तदा नाम वेदमभूमिकाकल्पाः, तत्र प्रथमप्रस्तटे पूर्वोद्विषु चतसृषु दिक्षु प्रत्येकमेकोनपञ्चाशत् नरकावासाः, चतसृषु विदिक्षु प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत्, मध्ये च सीमन्तकाण्यो नरकेन्द्रकः, सर्वसत्त्वया प्रथमप्रस्तटे नरकावासानामावलिकाप्रविष्ठानामेकोनवत्त्रयविंशति ज्ञीणि शतानि ३८९, शेषेषु च द्वादशसु प्रस्तटेषु प्रत्येकं त्रयोत्तरं दिक्षु विदिक्षु चैकैकनरकावासहानिभावाद् अष्टकाष्टकहीना नरकावासा द्रष्टव्याः, ततः सर्वसत्त्वया रत्नप्रभायां पृथिव्यामावलिकाप्रविष्टा नरकावाराश्चतुश्चत्वारिंशत् तानि त्रयस्त्रिंशद्विंशति ४४३३, शेषास्तेकोनत्रिंशत्तानि पञ्च शतानि सप्तपञ्चदशानि २९९५६७ प्रकीर्णकाः, तथा चोक्तम्—“राचट्ठी पंचसया पणनउइराहस्त लकरागुणतीरां । रणणां सेट्टिगया चोवालसया उ तित्तीसं ॥ १ ॥” उभयमीलने त्रिंशत्तन्ना नरकावासानां भवन्ति ३००००० । शर्कराप्रभायाभेकादश प्रस्तदाः, “नरकपटलान्वयोऽधो दुन्दुहीनानी”ति वचनात्, तत्र प्रथमे प्रस्तटे चतसृषु दिक्षु पट्त्रिंशद् आवलिकाप्रविष्टा नरकावासाः, विदिक्षु पञ्चत्रिंशत्, मध्ये चैको नरकेन्द्रकः, सर्वसत्त्वया द्वे शते पञ्चाशीत्यधिके २८५, शेषेषु तु दशसु प्रस्तटेषु प्रत्येकं त्रयोदशोऽष्टकाष्टकानि, प्रतिदिक्षुप्रतिविदिक्षु (कु च) एकैकनरकावासाहानेः, ततस्तत्र सर्वसत्त्वयाऽऽवलिकाप्रविष्टा नरकावासाः पट्त्रिंशत्त्रिंशतानि पञ्चनवत्त्रयविंशति २६९५, शेषाश्चतुर्विंश-

तिलक्षाः सप्तनवतिः सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चोत्तराणि २४९७३०५ पुष्पावकीर्णकाः, उक्तञ्च—“सत्ताण्डइ सहस्सा चउ-
 वीसं लक्ख तिसय पंचडहिया । बीयाए सेडिगया छवीससया उ पणनउया ॥ १ ॥” उभयमीलने पञ्चविंशतिलक्षा नरकावासानाम्
 २५०००० । बालुकाप्रभायां नव प्रस्तटाः, प्रथमे च प्रस्तटे एकैकस्यां दिशि आवलिकाप्रविष्टा नरकावासाः पञ्चविंशतिः विदिशि
 चतुर्विंशतिः मध्ये चैको नरकेन्द्रक इति सर्वसङ्ख्यया सप्तनवतं शतं १९७, शेषेषु चाष्टसु प्रस्तटेपु प्रत्येकं क्रमेणाधोऽधोऽष्टकहानिः, तत्र
 च कारणं प्रागेवोक्तं, ततः सर्वसङ्ख्यया तत्रावलिकाप्रविष्टा नरकावासाश्चतुर्दश शतानि पञ्चाशीत्यधिकानि १४८५, शेषास्तु पुष्पाव-
 कीर्णकाश्चतुर्दश लक्षा अष्टनवतिः सहस्राणि पञ्च शतानि पञ्चदशाधिकानि १४९८५१५, उक्तञ्च—“पंचसया पन्नारा अडनवइसहस्स
 लक्ख चोइस य । तइयाए सेडिगया पणसीया चोइससया उ ॥ १ ॥” उभयमीलने पञ्चदश लक्षा नरकावासानाम् १५००००० ।
 पङ्कप्रभायां सप्त प्रस्तटाः, प्रथमे च प्रस्तटे प्रत्येकं दिशि षोडश आवलिकाप्रविष्टा नरकावासाः विदिशि पञ्चदश पञ्चदश
 मध्ये चैको नरकेन्द्रकः सर्वसङ्ख्यया पञ्चविंशतिशतं १२५, शेषेषु पट्सु प्रस्तटेपु पूर्ववत् प्रत्येकं क्रमेणाधोऽधोऽष्टकाष्टकहानिः, ततः
 सर्वसङ्ख्यया तत्रावलिकाप्रविष्टा नरकावासाः सप्त शतानि सप्तोत्तराणि ७०७, शेषास्तु पुष्पावकीर्णका नव लक्षा नवनवतिः सहस्राणि द्वे
 शते त्रिनवत्यधिके ९९२९३, उक्तञ्च—“तेणउया दोणिण सया नवनउइसहस्स नव य लक्खा य । पंकाए सेडिगया सत्त सया
 हुंति सत्तहिया ॥ १ ॥” उभयमीलने नरकावासानां दश लक्षाः १०००००० । धूमप्रभायां पञ्च प्रस्तटाः, प्रथमे च प्रस्तटे एकैकस्यां
 दिशि नव नव आवलिकाप्रविष्टा नरकावासाः, विदिशि अष्टौ अष्टौ मध्ये चैको नरकेन्द्रक इति सर्वसङ्ख्यया एकोनसप्ततिः ६९,
 शेषेषु चतुर्षु प्रस्तटेपु पूर्ववत्प्रत्येकं क्रमेणाधोऽधोऽष्टकाष्टकहानिः, ततः सर्वसङ्ख्यया तत्रावलिकाप्रविष्टा नरकावासा द्वे शते पञ्चषष्ठ्य-

धिके २६५, शेषाः पुष्पावकीर्णका द्वे लक्षे नवनवतिः सहस्राणि सप्त शतानि पञ्चत्रिंशदधिकानि २९९७३५, उक्तम्—“सत्तसया
 पणतीसा नवनवइ [य] सहस्स दो य लक्खा य । धूमाए सेहिंगया पणसट्ठा दो सया होंति ॥ १ ॥” सर्वसाश्रया तिस्रो लक्षाः
 ३०००० नरकावासानाम् । तमःप्रभायां त्रयः प्रस्तदाः, तत्र प्रथमे प्रस्तदे प्रत्येकं दिशि चत्वारश्चत्वार आवलिकाप्रविष्टा नर-
 कावासा विविदिशि त्रयस्त्रयो मध्ये चैको नरकेन्द्रक इति सर्वसाश्रया एकोनत्रिंशत् २९, शेषयोस्तु प्रस्तदयोः प्रत्येकं क्रमेणाधोऽधोऽ-
 ष्टकाष्टकहानिः, ततः सर्वसाश्रयाऽऽनलिकाप्रविष्टा नरकावासास्त्रिंशः ६३, शेषास्तु नवनवतिः सहस्राणि नव शतानि द्वात्रिंशदधि-
 कानि पुष्पावकीर्णकाः ९९९३२, उक्तम्—“नवनउई य सहस्सा नव चेन सया हवन्ति वत्तीसा । पुडवीए छट्ठीए पड्णगणसे
 संखेवो ॥ १ ॥” उभयमीलने पञ्चोनं नरकावासानां लक्षम् ९९९९५ ॥ सम्प्रति प्रतिपुथिनि घनोदध्यागस्तित्वप्रतिपादनार्थमाह
 —‘अरिथि णं भंते !’ इत्यादि, अस्ति भदन्त ! अस्याः प्रत्यक्षत उपलभ्यमानाया रत्नप्रभायाः प्रुथिन्या अधो घनः—स्त्यानीभूतोरक
 उदधिर्घनोदधिरिति वा घनः—शिण्डीसूतो वातः घनवात इति वा तनुवात इति वा अन्तःशान्तरभिति वा ?, अवकाशान्तरं नाम शुद्ध-
 माकाशं, भगवानाह—हन्त ! अस्ति, एवं प्रतिपुथिनि तागद्धान्यं यावदधःसप्तम्याः ॥

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुडवीए खरकंडे केवतियं याहल्लेणं पणत्ते ?, गोयमा ! सोलस जो-
 यणसहस्साइं बाहल्लेणं पत्तत्ते ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुडवीए रयणकंडे केवतियं याहल्लेणं
 पत्तत्ते ?, गोयमा ! एकं जोयणसहस्सं बाहल्लेणं पणत्ते, एवं जात्र रिट्ठे । इमीसे णं भंते ! रय०
 पु० पंकयदुले कंडे केवतियं याहल्लेणं पत्तत्ते ?, गोयमा ! चतुरसीतिजोयणसहस्साइं बाहल्लेणं प-

पणत्ते । इमीसे णं भंते ! रय० पु० आवबहुले कंडे केवतियं बाहल्लेणं पन्नत्ते ? गोयमा ! असीति-
जोयणसहस्साइं बाहल्लेणं पन्नत्ते । इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पु० घणोदही केवतियं बाहल्लेणं
पन्नत्ते ? गोयमा ! वीसं जोयणसहस्साइं बाहल्लेणं पणत्ते । इमीसे णं भंते ! रय० पु० घणवाए केव-
तियं बाहल्लेणं पन्नत्ते ? गोयमा ! असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं बाहल्लेणं पणत्ते, एवं तणुवातेऽवि
ओवासंतरेऽवि । सक्करप्प० भंते ! पु० घणोदही केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते ? गोयमा ! वीसं जो-
यणसहस्साइं बाहल्लेणं पणत्ते । सक्करप्प० पु० घणवाते केवइए बाहल्लेणं पणत्ते ? गोयमा !
असंखे० जोयणसहस्साइं बाहल्लेणं पणत्ते, एवं तणुवातेवि, ओवासंतरेवि जहा सक्करप्प० पु०
एवं जाव अधेसत्तमा ॥ (सू० ७२)

‘इमीसे णं भंते !’ इत्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्याः सम्बन्धि यत्प्रथमं खरं—खराभिधानं काण्डं तत् कियद्वाह-
ल्येन प्रज्ञप्तम् ? भगवानाह—गौतम ! पोटश योजनसहस्राणि ॥ ‘इमीसे ण’मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्न-
रत्नाभिधानं काण्डं तत् कियद्वाहल्येन प्रज्ञप्तम् ? भगवानाह—गौतम ! एकं योजनसहस्रं । एवं शेषाण्यपि काण्डानि वक्तव्यानि या-
वद् रिष्टं—रिष्टाभिधानं काण्डम् । एवं पङ्कबहुलान्वहुलकाण्डसूत्रे अपि व्याख्येये, पङ्कबहुलं काण्डं चतुरशीतिर्योजनसहस्राणि
बाहल्येन, अबबहुलं काण्डमशीतिर्योजनसहस्राणि, सर्वसङ्ख्याया रत्नप्रभाया बाहल्यमशीतिसहस्राधिकं लक्षं, तस्या अधो घनोदधिः
विंशतिर्योजनसहस्राणि बाहल्येन, तस्याप्यधो घनवातोऽसङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि बाहल्येन, तस्याप्यधोऽसङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि

तनुवातो बाह्व्येन, तस्याप्यधोऽसह्येयानि योजनसहस्राणि बाह्व्येनावकाशान्तरम् । एवं शेषाणामपि पृथिवीनां घनोदध्यादयः प्रत्येकं

तावद्वक्तव्या यावदधःसप्तम्याः ॥

इमीसेणं भंते ! रयणप्प० पु० असीउत्तरजोयण(सय)सहस्सबाहल्लाए खेत्तच्छेएणं छिज्जमाणीए अत्थि दब्बाइं वणणतो कालनीललोहितहालिदसुक्खिइं गंधतो सुरभिगंधाइं दुब्भिगंधाइं रसतो तित्तकडुयकसायअंबिलमहुराइं फासतो कक्खडमउयगरुयलहुसीतउसिणणिद्धलुक्खाइं संठाणतो परिमंडलवट्ठंतंसचउरंसआययसंठाणपरिणयाइं अन्नमन्नवद्धाइं ॥ अण्णमण्णपुट्ठाइं अण्णमण्णओगाढाइं अण्णमण्णसिणे हपडिबद्धाइं अण्णमण्णघडत्ताए चिट्ठंति?, हंता अत्थि । इमीसेणं भंते ! रयणप्प भाए पु० खरकंडस्स सोलसजोयणसहस्सबाहल्लस्स खेत्तच्छेएणं छिज्जमाणस्स अत्थि दब्बाइं वण्णओ काल जाव परिणयाइं?, हंता अत्थि । इमीसे णं रयणप्प० पु० रयणनामगस्स कंडस्स जोयणसहस्सबाहल्लस्स खेत्तच्छेएणं छिज्ज० तं चेव जाव हंता अत्थि, एवं जाव रिट्ठस्स, इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० पंकवहुलस्स कंडस्स चउरासीतिजोयणसहस्सबाहल्लस्स खेत्ते तं चेव, एवं आववहुलस्सवि असीतिजोयणसहस्सबाहल्लस्स । इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० घणोदधिस्स वीसं जोयणसहस्सबाहल्लस्स खेत्तच्छेदेण तहेव । एवं घणवातस्स अंसखेज्जजोयणसहस्सबाहल्लस्स तहेव, ओवासंतरस्सवि तं चेव ॥ सक्करप्पभाए णं भंते ! पु० बत्तीसुत्तरजोयणसतस-

हस्सवाहल्लस्स खेत्ताच्छेएण छिज्जमाणीए अत्थि दब्बाइं वणणतो जाव घडत्ताए चिहंति?, हंता अत्थि, एवं घणोदहिस्स वीसजोयणसहस्सवाहल्लस्स घणवातस्स असंखेज्जजोयणसहस्सवाहल्लस्स, एवं जाव ओचासंतरस्स, जहा सक्करप्पभाए एवं जाव अहेसत्तभाए ॥ (सू० ७३)

‘इमीसे णं भंते’ इत्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यामशीत्युत्तरयोजनशतसहस्रबाहल्यायां क्षेत्रच्छेदेन-बुद्ध्या प्रतरकाण्डविभागेन छिद्यमानायाम्, अस्तीति निपातोऽत्र बहुलवचनार्थगर्भः, सन्ति द्रव्याणि वर्णतः कालानि नीलानि लोहितानि हारिद्राणि शुक्लानि, गन्धतः सुरभिगन्धीनि दुरभिगन्धीनि च, रसतस्तिक्तरसानि कटुकानि कषयाणि अम्लानि मधुराणि, स्पर्शतः कर्कशानि मृदूनि गुरुकाणि लघूनि शीतानि उष्णानि स्निग्धानि रुक्षानि, संस्थानतः परिमण्डलानि वृत्तानि त्र्यम्बानि चतुरम्बानि आयतानि, कथम्भूतान्येतानि सर्वाण्यपि ? इत्यत आह—‘अन्नमन्नपुट्टाई’ इत्यादि, अन्योऽन्यं-परस्परं स्पृष्टानि-स्पर्शमात्रोपेतानि, तथाऽन्योऽन्यं-परस्परमवगाढानि यत्रैकं द्रव्यमवगाढं तत्रान्यदपि देशतः कचित्सर्वतोऽवगाढमित्यर्थः, तथाऽन्योऽन्यं-परस्परं स्नेहेन प्रतिवद्धानि यैकैकस्मिन् चाल्यमाने गृह्यमाणे वाऽपरमपि चलनादिधर्मोपेतं भवति, एवम् ‘अन्नोन्नघडत्ताए चिहंति’ इति, अन्योऽन्यं-परस्परं घटन्ते-संवधन्तीति अन्योऽन्यघटास्तद्भावोऽन्योऽन्यघटता तथा-परस्परसंबद्धतया तिष्ठन्ति, भगवानाह—‘हंता अत्थि’ ‘हन्त !’ इति प्रत्यवधारणे सन्त्येवेत्यर्थः । एवमस्यामेव रत्नप्रभायां पृथिव्यां खरकाण्डस्य षोडशयोजनसहस्रप्रमाणवाहल्यस्य तदनन्तरं रत्नकाण्डस्य योजनसहस्रबाहल्यस्य, ततो वज्रकाण्डस्य यावद्रिप्पकाण्डस्य, तदनन्तरमवबहुलकाण्डस्य पञ्चवहुलकाण्डस्य चतुरशीतियोजनसहस्रबाहल्यस्य, तदनन्तरमवबहुलकाण्डस्याशीतियोजनसहस्रबाहल्यस्य, तदनन्तरमस्या एव रत्नप्रभाया घ-

नोदधेर्नोजनविंशतिसहस्रप्रमाणवाहृत्यस्य, ततोऽसहस्रातयोजनसहस्रप्रमाणवाहृत्यस्य घनवातस्या, तत एतावत्प्रमाणवाहृत्यस्य तनु-
वातस्य, ततोऽवकाशान्तरस्य तावत्प्रमाणस्य । ततः शर्कराप्रभायाः पृथिव्या द्वाविंशत्सहस्रोत्तरयोजनगतसहस्रवाहृत्यपरिमाणवायाः,
तस्या एवाधस्ताद्यथोक्तप्रमाणवाहृत्यानां घनोद्भिधनवाततनुवातावकाशान्तराणाम्, एवं यावद्दधःसप्तम्याः पृथिव्या अप्रसहन्नाधिक-
योजनशतसहस्रपरिमाणवाहृत्यायाः, ततस्तस्या एतावत्सप्तमपृथिव्या अशस्तात्क्रमेण घनोद्भिधनवाततनुनातावकाशान्तराणां प्रभ-
निर्वचनसूत्राणि यथोक्तद्रव्यविपयाणि भावनीयानि ॥ सम्प्रति संस्थानप्रतिपादनार्थमाह—

इमा णं भंते ! रयणप्प० पु० किंसंठिता पणत्ता?, गोयमा! झल्लरिसंठिता पणत्ता । इमीसे णं
भंते ! रयणप्प० पु० खरकंडे किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा! झल्लरिसंठिते पणत्ते । इमीसे णं
भंते ! रयणप्प० पु० रयणकंडे किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा! झल्लरिसंठिणं पणत्ते । एवं जाव-
रिट्ठे । एवं पंकवहुलेवि, एवं आचयहुलेवि घणोदधीवि घणवाणवि तणुवाणवि ओचंसंतरेवि,
सन्वे झल्लरिसंठिते पणत्ते । सक्करप्पमा णं भंते ! पुडवी किंसंठिता पणत्ता?, गोयमा! झल्ल-
रिसंठिता पणत्ता, सक्करप्पमापुडवीणं घणोदनी किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा! झल्लरिसंठिते
पणत्ते, एवं जाव ओचासंतरे, जहा सक्करप्पमाणं चत्तच्चगा एवं जाव अहेसत्तामाणवि ॥ (सू० ७४)

‘इमा णं भंते’ इत्यादि, ‘इयं’ प्रत्यक्षत उपन्यस्यमाना णमिति वाक्यालङ्कृतौ एवप्रमाणपृथिवी किमिदं संस्थिता किंसंस्थिता प्रकृता ?,
भगवानाह—नौतम ! शङ्करीय संस्थिता शङ्करीसंस्थिता प्रकृता, विस्तीर्णन्यवकाशरत्नात् । एवमस्यानेव रत्नप्रभायां पृथिव्यां सरताण्डं, तथापि

रत्नकाण्डं, ततो वज्रकाण्डं, ततो यावद् रिष्टकाण्डं, तदनन्तरं पङ्कबहुलकाण्डं, ततो जलकाण्डं, तदनन्तरमस्या एव रत्नप्रभायाः पृथिव्या अधस्तात्क्रमेण घनोदधिघनवाततनुवातावकाशान्तराणि यावदधःसप्तमीपृथिवी, तस्याध्वाघस्तात्क्रमेण घनोदधिघनवाततनुवातावकाशान्तराणि झल्लरीसंस्थानानि वक्तव्यानि ॥ ननु चैताः सप्तापि पृथिव्यः सर्वासु दिक्षु किमलोकस्पर्शिन्य उत न ? इति, उच्यते, नेति ब्रूमः, यद्येवं ततः—

इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पुढवीए पुरत्थिमिल्लतो उवरिमंताओ केवतियं अबाधाए लोयंते पणत्ते ? गोयमा ! दुवालसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते, एवं दाहिणिह्लतो पच्चत्थिमिल्लतो उत्तरिल्लतो । सक्करप्प० पु० पुरत्थिमिल्लतो चरिमंतातो केवतियं अबाधाए लोयंते पणत्ते ? गोयमा ! तिभागूणेहिं तेरसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते, एवं चड्हिसिं पि । वालुयप्प० पु० पुरत्थिमिल्लतो पुच्छा, गोयमा ! सतिभागोहिं तेरसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते, एवं चड्हिसिं पि, एवं सञ्वासिं चडसुवि दिसासु पुच्छितब्बं । पंक्कप्प० चोइसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते । पंचमाए तिभागूणेहिं पन्नरसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते । छट्ठीए सतिभागोहिं पन्नरसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते । सत्तमीए सोलसहिं जोयणेहिं अबाधाए लोयंते पणत्ते, एवं जाव उत्तरिल्लतो ॥ इमीसे णं भंते ! रयण० पु० पुरत्थिमिल्ले चरिमंते कतिविधे पणत्ते ? गोयमा ! तिविहे पणत्ते, तंजहा—घणोदधिवलए

घणवायवले तणुवायवले ! इमासं णं भंते ! रयणप्प० पु० दाहिणिह्ले चरिंमंते कतिविधे पणत्ते ?,
 गोयमा ! ति विधे पणत्ते, तंजहा, — एवं जाव उत्तरिल्ले, एवं सन्वासिं जाव अधेसत्तमाए उत्त-
 रिह्ले ॥ (सू० ७६)

‘इमी से णं भंते’ इत्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्याः ‘पुरस्थिमिच्छाओ’ इति पूर्वदिग्भाविनश्चरमान्तात् ‘केवइयाए’
 इति क्रियत्वाऽबाधया—अपान्तरालरूपया लोकान्तोऽलोकावधिपरिच्छिन्नः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह—द्वादश योजनानि, द्वादशयोजनप्रमा-
 न्तरालं द्वादश योजनानि, एवं दक्षिणस्यामपरस्यामुत्तरस्यां चापान्तरालं वक्तव्यं, दिग्ग्रहणं चोपलक्षणं तेन सर्वसु विदिष्वपि यथोक्त-
 द्वादशभिर्गोर्जनैरवगन्तव्यं, शेषाणां तु पृथिवीनां सर्वसु दिक्षु च चरमपर्यन्तादलोकादूर्वागदूर्वागं अपा-
 नानि त्रयोदश योजनानि, तथा—शर्कराप्रभायाः पृथिव्याः सर्वसु दिक्षु च चरमपर्यन्तादलोकादूर्वागपान्तरालं त्रिभागो-
 यास्त्रिभागोनां पञ्चदश योजनानि, बालुकाप्रभायाः सत्रिभागानि त्रयोदश योजनानि, पङ्कप्रभायाः पञ्चदश योजनानि, धूमप्रभा-
 योदध्यादिव्याप्तानि ? उच्यते, घनोदध्यादिव्याप्तानि, तत्र कस्मिन्नपान्तराले कियान् घनोदध्यादिः ? इति प्रतिपादनार्थमाह—‘इमी-
 से णं भंते’ इत्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्याः पूर्वदिग्भावी ‘चरमान्तः’ अपान्तराललक्षणः ‘कतिविधः’ कतिप्रकारः

कतिविभाग इत्यर्थः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम! त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—‘घनोदधिवलयः’ वलयाकारघनोदधिरूप इत्यर्थः, एवं घनवातवलयस्तनुवातवलयश्च, इयमत्र भावना—सर्वासां पृथिवीनामधो यत्प्राग् बाहल्येन घनोदध्यादीनां परिमाणमुक्तं तन्मध्यभागे द्रष्टव्यं, ते हि मध्यभागे यथोक्तप्रमाणबाहल्यास्ततः प्रदेशहान्या प्रदेशहान्या हीयमानाः स्वस्वपृथिवीपर्यन्तेषु तनुतरा भूत्वा स्वां स्वां पृथिवीं वलयाकारेण वेष्टयित्वा स्थिताः, अत एवामूनि वलयान्युच्यन्ते, तेषां च वलयानामुच्चैस्त्वं सर्वत्र स्वस्वपृथिव्यनुसारेण परिभा-
वनीयं, तिर्यग्बाहल्यं पुनरग्रे वक्ष्यते, इदानीं तु विभागमात्रमेवापान्तरालस्य प्रतिपादयितुमिष्टमिति तदेवोक्तं, एवमस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्याः शेषासु दिक्षु, एवं शेषाणामपि पृथिवीनां चतसृष्वपि दिक्षु प्रत्येकं २ विभागसूत्रं भणितव्यम् ॥ सम्प्रति घनोदधिवलयस्य तिर्यग्बाहल्यमानमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पुढवीए घणोदधिवलए केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते?, गोयमा ! छ जोयणाणि बाहल्लेणं पणत्ते । सक्करप्प० पु० घणोदधिवलए केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते?, गोयमा ! सति-
भागाइं छजोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ते । वालुयप्पभाए पुच्छा गोयमा ! तिभागूणाइं सत्त जोयणाइं
बाहल्लेणं प० । एवं एतेणं अभिंलावेणं पंकप्पभाए सत्त जोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ते । धूमप्पभाए
सतिभागाइं सत्त जोयणाइं पणत्ते । तमप्पभाए तिभागूणाइं अट्ठ जोयणाइं । तमतमप्पभाए अट्ठ
जोयणाइं ॥ इमीसे णं रयणप्प० पु० घणवाथवलए केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते?, गोयमा ! अद्धपंचमाइं
जोयणाइं बाहल्लेणं । सक्करप्पभाए पुच्छा, गोयमा ! कोसूणाइं पंच जोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ताइं,

एवं एतेणं अभिलावेणं वालुयप्पभाए पंच जोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ताइं, पंकप्पभाए सक्कोसाइं
 पंच जोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ताइं। धूमप्पभाए अद्धछट्ठाइं जोयणाइं बाहल्लेणं पन्नत्ताइं, तमप्पभाए
 कोसूणाइं छज्जोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ते, अहेसत्तामाए छज्जोयणाइं बाहल्लेणं पणत्ते ॥ इमीसे णं
 भंते! रयणप्प० पु० तणुवायवलए केवतियं बाहल्लेणं पणत्ते?, गोयमा! छक्कोसेणं बाहल्लेणं पणत्ते,
 एवं एतेणं अभिलावेणं सक्करप्पभाए सत्तिभागे छक्कोसे बाहल्लेणं पणत्ते । वालुयप्पभाए ति-
 भागूणे सत्तकोसं बाहल्लेणं पणत्ते । पंकप्पभाए पुढवीए सत्तकोसं बाहल्लेणं पणत्ते । धूमप्प-
 भाए सत्तिभागे सत्तकोसे । तमप्पभाए तिभागूणे अट्ठकोसे बाहल्लेणं पन्नत्ते । अधेसत्तामाए पुढ-
 वीए अट्ठकोसे बाहल्लेणं पणत्ते ॥ इमीसे णं भंते! रयणप्प० पु० घणोदधिवलयस्स छज्जोयण-
 बाहल्लस्स खेत्ताच्छेएणं छिजमाणस्स अत्थि दव्वाइं वणतो काल जाव हंता अत्थि । सक्करप्पभा-
 ए णं भंते! पु० घणोदधिवलयस्स सत्तिभागज्जोयणबाहल्लस्स खेत्ताच्छेदेणं छिजमाणस्स जाव
 हंता अत्थि, एवं जाव अधेसत्तामाए जं जस्स बाहल्लं । इमीसे णं भंते! रयणप्प० पु० घणवातव-
 लयस्स अद्धपंचमजोयणबाहल्लस्स खेत्ताच्छेदेणं छि० जाव हंता अत्थि, एवं जाव अहेसत्तामाए
 जं जस्स बाहल्लं । एवं तणुवायवलयस्सवि जाव अधेसत्तामा जं जस्स बाहल्लं ॥ इमीसे णं भंते!
 रयणप्पभाए पुढवीए घणोदधिवलए किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा! वट्ठे वलयागारसंठाणसंठिते

पणत्ते ॥ जे णं इमं रयणप्पभं पुढविं सव्वतो संपरिक्खवित्ता णं चिट्ठति, एवं जाव अधेसत्त-
 माए पु० घणोदधिवलए, णवरं अप्पणप्पणं पुढविं संपरिक्खवित्ता णं चिट्ठति । इमीसे णं रय-
 णप्प० पु० घणवातवलए किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा ! वट्टे वलयागारे तहेव जाव जे णं इमीसे
 णं रयणप्प० पु० घणोदधिवलयं सव्वतो समंता संपरिक्खवित्ताणं चिट्ठइ एवं जाव अहेसत्त-
 माए घणवातवलए । इमीसे णं रयणप्प० पु० तणुवातवलए किंसंठिते पणत्ते?, गोयमा ! वट्टे
 वलयागारसंठाणसंठिए जाव जेणं इमीसे रयणप्प० पु० घणवातवलयं सव्वतो समंता संप-
 रिक्खवित्ता णं चिट्ठइ, एवं जाव अधेसत्तमाए तणुवातवलए ॥ इमा णं भंते ! रयणप्प० पु० के-
 वतिआयामविकखंभेणं ? पं० गोयमा ! असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं आयामविकखंभेणं असं-
 खेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिकखेवेणं पणत्ते, एवं जाव अधेसत्तमा ॥ इमा णं भंते ! रयणप्प०
 पु० अंते य मज्झे य सव्वत्थ समा बाहल्लेणं पणत्ता?, हंता गोयमा ! इमा णं रयण० पु० अंते य
 मज्झे य सव्वत्थ समा बाहल्लेणं, एवं जाव अधेसत्तमा ॥ (सू० ७६)

‘इमीसे णं’ मिलादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्याः सर्वसु दिक्षु विदिक्षु च चरमान्ते घनोदधिवलयः कियद्वाहल्येन-
 तिर्यग्बाहल्येन प्रज्ञप्तः?, भगवानाह-गौतम ! षड् योजनानि बाहल्येन-तिर्यग्बाहल्येन प्रज्ञप्तः, तत ऊर्ध्वं प्रतिपृथिवि योजनस्य त्रि-
 भागो वक्तव्यः, तद्यथा-शर्कराप्रभायाः सत्रिभागानि षड् योजनानि बालुकाप्रभायास्त्रिभागानि सप्त योजनानि पङ्कप्रभायाः परि-

पूर्णानि सप्त योजनानि धूमप्रभायाः सन्निभानि सप्त योजनानि तमःप्रभायास्त्रिभागानान्यष्टौ योजनानि अधःसप्तमपृथिव्याः
परिपूर्णान्यष्टौ योजनानि, सूत्राक्षराणि तु सर्वत्र पूर्ववद्योजनीयानि ॥ सम्प्रति घनवातवलयस्य तिर्यग्बाह्व्यपरिमाणप्रतिपादनार्थ-
नानि प्रज्ञप्तः, अत ऊर्ध्वं तु प्रतिपृथिवि गन्धतं वर्द्धनीयं, तथा चाह-द्वितीयस्याः पृथिव्याः घनवातवलयस्य तिर्यग्बाह्व्यपरिमाणप्रतिपादनार्थ-
पृथिव्याः परिपूर्णानि पञ्च योजनानि, चतुर्थ्याः पृथिव्याः सकोशानि पञ्च योजनानि, पञ्चम्याः पृथिव्या अर्द्धपञ्चानि-साद्धानि चत्वारि योज-
नानि, षष्ठ्याः पृथिव्याः क्रोशोनानि षड् योजनानि पञ्च योजनानि, सप्तम्याः पृथिव्याः परिपूर्णानि षड् योजनानि ॥ सम्प्रति तनुवात-
वलयस्य तिर्यग्बाह्व्यपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह-‘इमीसे णं भंते !’ इत्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्यास्तनुवातवलयः
‘कियन्’ किंप्रमाणं ‘बाह्व्येन’ तिर्यग्बाह्व्येन प्रज्ञप्तः ? भगवानाह-पट्कोशबाह्व्येन प्रज्ञप्तः, अत ऊर्ध्वं तु प्रतिपृथिवि क्रोशस्य
सप्त क्रोशान् चतुर्थ्याः पृथिव्याः परिपूर्णानि सप्त क्रोशान् पञ्चम्याः पृथिव्याः सन्निभानि सप्त क्रोशान् षष्ठ्याः पृथिव्यास्त्रिभागानान्
नान् अष्टौ क्रोशान्, अधःसप्तम्याः परिपूर्णान् अष्टौ क्रोशान्, उक्तञ्च-“छेव अद्धपंचमजोयणसद्धं च होइ रयणाए । उदही
घणतनुवाया (ड)जहासंगेण निदिडा ॥ १ ॥ सतिभागगाडायं च तिभागो गाडयस्स बोद्धवो । आइधुवे पक्खेवो अहो अहो जाव
सत्तमिया ॥ २ ॥” एतेषां च त्रयाणामपि घनोदध्यादिविभागानामेकत्र मीलने प्रतिपृथिवि यथोक्तमपान्तरालमानं भवति ॥ सम्प्रत्ये-
तेष्वेव घनोदध्यादिवलयेषु क्षेत्रच्छेदेन कृष्णवर्णद्युपेतद्रव्यास्तित्वप्रतिपादनार्थमाह-‘इमीसे णं भंते !’ इत्यादि, पूर्ववद्भावनीयं,

वाहल्यपरिमाणमपि घनोद्घ्यादीनां प्रतिपृथिवि प्रागुक्तमुपयुज्य वक्तव्यम् ॥ सम्प्रति घनोद्घ्यादिसंस्थानप्रतिपादनार्थमाह—‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या घनोदधिवलयः किमिव संस्थितः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! ‘वृत्तः’ चक्रवालतया परिवर्तुलो वलयस्य—मध्यशुपरस्य वृत्तविशेषस्याकारः—आकृतिर्वलयाकारः स इव संस्थानं वलयाकारसंस्थानं तेन संस्थितो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः ॥ कथमेवमवगम्यते वलयाकारसंस्थानसंस्थित इति?, तत आह—‘जेण’ मित्यादि, येन कारणेनेमां रत्नप्रभां पृथिवीं ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च ‘संपरिक्षिप्य’ सामस्येन वेष्टयित्वा ‘तिष्ठति’ वर्त्तते तेन कारणेन वलयाकारसंस्थानसंस्थितः प्रज्ञप्तः । एवं घनवातवलयसूत्रं तनुवातवलयसूत्रं च परिभावीयं, नवरं घनवातवलयो घनोदधिवलयं संपरिक्षिप्येति वक्तव्यः, तनुवातवलयो घनवातवलयं संपरिक्षिप्येति । एवं शेषास्वपि पृथिवीषु प्रत्येकं त्रीणि सूत्राणि भावनीयानि ॥ ‘इमा णं भंते!’ इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी कियद् ‘आयामविष्कम्भेन’ समाहारो द्वन्द्वः, आयामविष्कम्भाभ्यां प्रज्ञप्ता?, भगवानाह—असह्येयानि योजनसहस्राणि आयामविष्कम्भेन, किमुक्तं भवति?—असह्येयानि योजनसहस्राणि आयामेन, असह्येयानि योजनसहस्राणि विष्कम्भेन च, आयामविष्कम्भयोस्तु परस्परमल्पबहुत्वचिन्तने तुल्यत्वं, तथाऽसह्येयानि योजनसहस्राणि ‘परिक्षेपेण’ परिधिना प्रज्ञप्ता, एवमेकैका पृथिवी तावद्वक्तव्या यावदधःसप्तमी पृथिवी ॥ ‘इमा णं भंते!’ इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी अन्ते मध्ये च सर्वत्र समा ‘वाहल्येन’ पिण्डभावेन प्रज्ञप्ता?, भगवानाह—गौतमेत्यादि सुगमम् । एवं क्रमेणैकैका पृथिवी तावद्वक्तव्या यावत्सप्तमी ॥

इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० सव्वजीवा उववण्णा पु० सव्वजीवा उववण्णा?, गोयमा !

इमीसे णं रय० पु० सव्वजीवा उववण्णपुब्बा नो चेव णं सव्वजीवा उववण्णा, एवं जाव अहेसत्तमाए पुढवीए ॥ इमा णं भंते ! रयण० पु० सव्वजीवेहिं विजढपुब्बा ? सव्वजीवेहिं विजढा ? गोयमा ! इमा णं रयण० पु० सव्वजीवेहिं विजढपुब्बा नो चेव णं सव्वजीवविजढा, एवं जाव अधेसत्तमा ॥ इमीसे णं भंते ! रयण० पु० सव्वपोगगला पविट्ठपुब्बा ? सव्वपोगगला पविट्ठा ? गोयमा ! इमीसे णं रयण० पुढवीए सव्वपोगगला पविट्ठपुब्बा नो चेव णं सव्वपोगगला पविट्ठा, एवं जाव अधेसत्तमाए पुढवीए ॥ इमा णं भंते ! रयणप्पभा पुढवी सव्वपोगगलेहिं विजढपुब्बा ? सव्वपोगगला विजढा ? गोयमा ! इमा णं रयणप्पभा पु० सव्वपोगगलेहिं विजढपुब्बा नो चेव णं सव्वपोगगलेहिं विजढा, एवं जाव अधेसत्तमा ॥ (सू० ७७)

‘इमीसे णं भंते !’ इत्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां सर्वजीवाः सामान्येन उपपन्नपूर्वा इति—उत्पन्नपूर्वाः कालक्रमेण, तथा सर्वजीवाः ‘उपपन्नाः’ उत्पन्ना युगपद् !, भगवानाह—गौतम ! अस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां सर्वजीवाः सांख्यवहारिकजीवराश्यान्तर्गताः प्रायोद्युत्तिमाश्रित्य सामान्येन ‘उपपन्नपूर्वाः’ उत्पन्नपूर्वाः कालक्रमेण, संसारस्यानादित्वात्, न पुनः सर्वजीवाः ‘उपपन्ना’ उ-त्पन्ना युगपत्, सकलजीवानामेककालं रत्नप्रभापृथिवीत्वेनोत्पादे सकलदेवनारकादिभेदाभावप्रसक्तेः, न चैतदस्ति, तथाजगत्स्वाभाव्यात्, एवमेकैकस्याः पृथिव्यास्तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तम्याः ॥ ‘इमा णं भंते !’ इत्यादि, इयं च भदन्त ! रत्नप्रभापृथिवी ‘सव्वजीवेहिं विजढपुब्बा’ इति सर्वजीवैः कालक्रमेण परित्यक्तपूर्वा, तथा सर्वजीवैर्युगपद् ‘विजढा’ परित्यक्ता ?, भगवानाह—गौतम !

इयं रत्नप्रभा पृथिवी प्रायोदृत्तिमाश्रित्य सर्वजीवैः सांन्यवहारिकैः कालक्रमेण परित्यक्तपूर्वा, न तु युगपत्परित्यक्ता, सर्वजीवैः एककालपरित्यागस्यासम्भवात् तथानिमित्ताभावात्, एवं तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी पृथ्वी ॥ 'इमीसे ण' मित्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां सर्वे पुद्गला लोकोदरविवरवर्त्तिनः कालक्रमेण 'प्रविष्टपूर्वाः' तद्भावेन परिणतपूर्वाः, तथा सर्वे पुद्गलाः 'प्रविष्टाः' एककालं तद्भावेन परिणताः ?, भगवानाह—गौतम ! अस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां सर्वे पुद्गलाः लोकवर्त्तिनः 'प्रविष्टपूर्वाः' तद्भावेन परिणतपूर्वाः, संसारस्थानादित्वात्, न पुनरैककालं सर्वपुद्गलाः 'प्रविष्टाः' तद्भावेन परिणताः, सर्वपुद्गलानां तद्भावेन परिणतौ रत्नप्रभाव्यतिरेकेणान्यत्र सर्वत्रापि पुद्गलाभावप्रसक्तेः, न चैतदस्ति, तथाजगत्स्वाभाव्यात् । एवं सर्वसु पृथिवीषु क्रमेण वक्तव्यं यावदधःसप्तम्यां पृथिव्यामिति ॥ 'इमा णं भंते !' इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी सर्वपुद्गलैः कालक्रमेण 'विजडपुद्वा' इति परित्यक्तपूर्वा तथैव सर्वैः पुद्गलैरेककालं परित्यक्ता ?, भगवानाह—गौतम ! इयं रत्नप्रभा पृथिवी सर्वपुद्गलैः कालक्रमेण परित्यक्तपूर्वा, संसारस्थानादित्वात्, न पुनः सर्वपुद्गलैरेककालं परित्यक्ता, सर्वपुद्गलैरेककालपरित्यागे तस्याः सर्वथा स्वरूपाभावप्रसक्तेः, न चैतदस्ति, तथाजगत्स्वाभाव्यतः शाश्वतत्वात्, एतच्चानन्तरमेव वक्ष्यति । एवमेकैका पृथिवी क्रमेण तावद्वाच्या यावदधःसप्तमी पृथिवी ॥

इमा णं भंते ! रयणप्पभा पुढवी किं सासया असासया ?, गोयमा ! सिय सासता सिय असासया ॥ से केणट्टेणं भंते ! एवं बुच्चइ—सिय सासया सिय असासया ?, गोयमा ! दच्चट्ठयाए सासता, वण्णपज्जवेहिं गंधपज्जवेहिं रसपज्जवेहिं फासपज्जवेहिं असासता, से तेणट्टेणं गोयमा ! एवं बुच्चति—तं चेव जाव सिय असासता, एवं जाव अधेसत्तमा ॥ इमा णं भंते ! रयणप्पभापु० कालतो

केवच्चिरं होइ ? गोयमा ! न कयाइ ण कयाइ ण भविस्सति ॥
 सुविं च भवइ य भविस्सति य धुवा णियया सासया अवलया अवट्ठिता णिच्चा एवं
 जाव अधेसत्तमा ॥ (सू० ७८)

‘इमा णं भंते !’ इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी किं शाश्वती अशाश्वती ? भगवानाह—गौतम ! स्यात्—कथञ्चित्कस्यापि नयस्याभिप्रायेणेत्यर्थः शाश्वती, स्यात्—कथञ्चिदशाश्वती ॥ एतदेव सविशेषं जिज्ञासुः पृच्छति—‘से केणट्ठेण’मित्यादि, सेशब्दोऽ-
 थशब्दार्थः स च प्रश्ने, केन ‘अर्थेन’ कारणेन भदन्त ! एतमुच्यते यथा स्यात् शाश्वती स्यादशाश्वतीति ? भगवानाह—गौतम ! ‘द्वन्व-
 द्दयाए’ इत्यादि, द्वन्वार्थतया शाश्वतीति, तत्र द्वन्व्यं सर्वत्रापि सामान्यमुच्यते, द्रवति—गच्छति तान् तान् पर्यायान् विशेषयानिति
 वा द्रव्यमितिबुद्ध्युत्पत्तेर्द्रव्यमेवार्थः—तात्त्विकः पदार्थो यस्य न तु पर्यायाः स द्रव्यार्थः—द्रव्यमात्रास्तित्वप्रतिपादको नयविशेषस्तद्भावो
 द्रव्यार्थता तथा द्रव्यमात्रास्तित्वप्रतिपादकनयाभिप्रायेणेतियावत् शाश्वती, द्रव्यार्थिकनयमतपर्यालोचनायामेवंविधस्य रत्नप्रभायाः पृथिव्या
 आकारस्य रादा भावात्, ‘वर्णपर्यायैः’ कृष्णादिभिः ‘गन्धपर्यायैः’ सुरभ्यादिभिः ‘रसपर्यायैः’ तिक्तादिभिः ‘स्पर्शपर्यायैः’ क-
 ठिनत्वादिभिः ‘अशाश्वती’ अनित्या, तेषां वर्णोदीनां प्रतिक्षणं कियत्कालानन्तरं वाऽन्यथाभवनात्, अतदवस्थस्य चानित्यत्वात्, न
 चैवमपि भिन्नाधिकरणे नित्यत्वानित्यत्वे, द्रव्यपर्याययोर्भेदाभेदोपगमात्, अन्यथोभयोरप्यसत्त्वापत्तेः, तथाहि—शक्त्यते वक्तुं पर-
 परिकल्पितं द्रव्यमसत्, पर्यायव्यतिरिक्तत्वात्, चालत्वादिपर्यायशून्यवन्ध्यासुतवत्, तथा परपरिकल्पिताः पर्याया असन्तः, द्रव्य-
 व्यतिरिक्तत्वात्, वन्ध्यासुतगतचालत्वादिपर्यायवत्, उक्तञ्च—“द्रव्यं पर्यायविरुद्धं, पर्याया द्रव्यवर्जिताः । क कदा केन किरूपा ?,

दृष्टा मानेन केन वा ? ॥ १ ॥” इति कृतं प्रसङ्गेन, विस्तरार्थिना च धर्मसङ्ग्रहिणीटीका निरूपणीया । ‘से तेण्डेण’मित्याद्युपसंहार-
माह, सेशब्दोऽथशब्दार्थः स चात्र वाक्योपन्यासे अथ ‘एतेन’ अनन्तरोदितेन कारणेन गौतम ! एवमुच्यते—स्यात् शाश्वती स्याद-
शाश्वती, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी पृथिवी, इह यद् यावत्सम्भवास्पदं तच्चेत्तावन्तं कालं शश्वद्भवति तदा तदपि
शाश्वतमुच्यते यथा तत्रान्तरेषु ‘आकप्पट्टाई पुढवी सासया’ इत्यादि, ततः संशयः—किमेपा रत्नप्रभा पृथ्वी सकलकालावस्थायितया
शाश्वती उतान्यथा यथा तत्रान्तरीयरुच्यत इति ?, ततस्तदपनोदार्थं पृच्छति—‘इमा णं भंते’ इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभा पृ-
थिवी कालतः ‘कियच्चिरं’ कियन्तं कालं यावद्भवति ?, भगवानाह—गौतम ! न कदाचिन्नासीत्, सदैवासीदिति भावः, अनादित्वात्,
तथा न कदाचिन्न भवति, सर्वदैव वर्त्तमानकालचिन्तायां भवतीति भावः, अत्रापि स एव हेतुः, सदा भावादिति, तथा न कदाचिन्न
भविष्यति, भविष्यच्चिन्तायां सर्वदैव भविष्यतीति भावः, अपर्यवसितत्वात् । तदेवं कालत्रयचिन्तायां नास्तित्वप्रतिषेधं विधाय सम्प्र-
त्यस्तित्वं प्रतिपादयति—‘भुविं चे’त्यादि, अभूत् भवति भविष्यति च, एवं त्रिकालभावित्वेन ‘ध्रुवा’ ध्रुवत्वादेव ‘नियता’ नियताव-
स्थाना, धर्मास्तिकायादिवत्, नियतत्वादेव च शाश्वती, शश्वद्भावः प्रलयाभावात्, शाश्वतत्वादेव च सततगङ्गासिन्धुप्रवाहप्रवृत्तावपि
पद्मपौण्डरीकहृद् इवान्यतरपुद्गलविचटनेऽप्यन्यतरपुद्गलोपचयभावात्, अक्षया अक्षयत्वादेव च अव्यया, मानुषोत्तराद्वहिः समुद्र-
वत्, अन्ययत्वादेव ‘अवस्थिता’ स्वप्रमाणावस्थिता, सूर्यमण्डलादिवत्, एवं सदाऽवस्थानेन चिन्त्यमाना नित्या जीवस्वरूपवत्, यदि-
वा ध्रुवादयः शब्दा इन्द्रशकादिवत्पर्यायशब्दा नानादेशजविनेयानुग्रहार्थमुपन्यस्ता इत्यदोषः, एवमेकैका पृथिवी क्रमेण तावद्वक्तव्या
यावदधःसप्तमी ॥ सम्प्रति प्रतिपृथिवीषु(वि)विभागतोऽन्तरं विचिन्तयिषुरिदमाह—

[इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए उवरिह्छातो चरिमंतातो हेड्डिल्ले चरिमंते एस णं केवत्तियं
 अवाधाए अंतरे पणत्ते ?, गोयमा ! असिउत्तरं जोयणसत्तसहस्सं अवाधाए अंतरे पणत्ते ।
 इमी से णं भंते ! रयण० पु० उवरिह्छातो चरिमंताओ खरस्स कंडस्स हेड्डिल्ले चरिमंते एस णं
 केवत्तियं अवाधाए अंतरे पणत्ते ?, गोयमा ! सोलस जोयणसहस्साइं अवाधाए अंतरे पणत्ते]
 इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए उवरिह्छातो चरिमंताओ रयणस्स कंडस्स हेड्डिल्ले चरिमंते
 एस णं केवत्तियं अवाधाए अंतरे पणत्ते ?, गोयमा ! एक्कं जोयणसहस्सं अवाधाए अंतरे पणत्ते ॥
 इमीसे णं भंते ! रयण० पु० उवरिह्छातो चरिमंतातो वइरस्स कण्डस्स उवरिह्छे चरिमंते एस णं
 केवत्तियं अवाधाए अंतरे पणत्ते ?, गोयमा ! एक्कं जोयणसहस्सं अवाधाए अंतरे प० ॥ इमीसे
 णं रयण० पु० उवरिह्छाओ चरिमंताओ वइरस्स कंडस्स हेड्डिल्ले चरिमंते एस णं भंते ! केवत्तियं
 अवाधाए अंतरे प० ?, गोयमा ! दो जोयणसहस्साइं इमीसे णं अवाधाए अंतरे पणत्ते, एवं जाव
 रिट्ठस्स उवरिह्छे पन्नरस जोयणसहस्साइं, हेड्डिल्ले चरिमंते सोलस जोयणसहस्साइं ॥ इमीसे णं
 भंते ! रयणप्प० पु० उवरिह्छाओ चरिमंताओ पंक्कवहुलस्स कंडस्स उवरिह्छे चरिमंते एस णं
 अवाधाए केवत्तियं अंतरे पणत्ते ?, गोयमा ! सोलस जोयणसहस्साइं अवाधाए अंतरे पणत्ते ।
 हेड्डिल्ले चरिमंते एक्कं जोयणसयसहस्सं आववहुलस्स उवरि एक्कं जोयणसयसहस्सं हेड्डिल्ले

चरिमंते असीउत्तरं जोयणसयसहस्सं । घणोदहि उवरिल्ले असिउत्तरजोयणसयसहस्सं हेड्डिल्ले
चरिमंते दो जोयणसयसहस्साइं । इमीसे णं भंते ! रयण० पुढ० घणवातस्स उवरिल्ले चरिमंते
दो जोयणसयसहस्साइं । हेड्डिल्ले चरिमंते असंखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं । इमीसे णं भंते !
रयण० पु० तणुवातस्स उवरिल्ले चरिमंते असंखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं अबाधाए अंतरे हेड्डि-
ल्लेवि असंखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं, एवं ओवासंतरेवि ॥ दोच्चाए णं भंते ! पुढवीए उवरि-
ल्ल्हातो चरिमंताओ हेड्डिल्ले चरिमंते एस णं केवतियं अबाधाए अंतरे पणत्ते?, गौयमा ! बत्ती-
सुत्तरं जोयणसयसहस्सं अबाहाए अंतरे पणत्ते । सक्करप्प० पु० उवरि घणोदधिसस हेड्डिल्ले
चरिमंते बावणुत्तरं जोयणसयसहस्सं अबाधाए । घणवातस्स असंखेज्जाइं जोयणसयसह-
स्साइं पणत्ताइं । एवं जाव उवासंतरस्सवि जावअधेसत्तमाए, णवरं जीसे जं बाहल्लं तेण घणो-
दधी संबधेतव्वो बुद्धीए । सक्करप्पभाए अनुसारेणं घणोदहिसहिताणं इमं पमाणं ॥ तच्चा-
ए णं भंते ! अडयालीसुत्तरं जोयणसतसहस्सं । पंकप्पभाए पुढवीए चत्तालीसुत्तरं जोयणसय-
सहस्सं । धूमप्पभाए पु० अट्ठीसुत्तरं जोयणसतसहस्सं । तमाए पु० छत्तीसुत्तरं जोयणसत-
सहस्सं । अधेसत्तमाए पु० अट्ठावीसुत्तरं जोयणसतसहस्सं जाव अधेसत्तमाए । एस णं भंते !

पुढवीए उवरिछातो चरिमंतातो उवासंतरस्स हेड्डिल्ले चरिमंते केवतियं अवाधाए अंतरे पणन्ते?;
गोयमा! असंखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं अवाधाए अंतरे पणन्ते ॥ (सू० ७९)

‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्य प्रथमस्य सारकाण्डस्य विभागस्य ‘उवरिछात्’ इति उपरितनाचरमान्तात्परतो योऽधस्तनः ‘चरमान्तः’ चरमपर्यन्तः ‘एस ण’मिति एतत्, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतलात्, अन्तरं ‘कियत्’ कियद्योजनप्रमाणम् ‘अवाधया’ अन्तरत्वव्याधातरूपया प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम ! ‘एकं योजनसहस्रम्’ एकं योजनसहस्रप्रमाणमन्तरं प्रज्ञप्तम् ॥ ‘इमीसे ण’मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्योपरितनाचरमान्तात्परतो यो वज्रकाण्डस्योपरितनश्चरमान्त एतदन्तरं ‘कियत्’ किंप्रमाणमवाधया प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम ! एकं योजनसहस्रमवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तं, रत्नकाण्डाधस्तनचरमान्तस्य वज्रकाण्डोपरितनचरमान्तस्य च परस्परसंलभतया उभयत्रापि तुल्यप्रमाणत्वभावात् ॥ ‘इमीसे ण’मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्योपरितनाचरमान्ताद् वज्रकाण्डस्य योऽधस्तनश्चरमान्तः एतदन्तरं किं यद् अवाधया प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम ! द्वे योजनसहस्रे अवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तं, एवं काण्डे काण्डे द्वौ द्वावालापकौ वक्तव्यौ, काण्डस्य चाधस्तने चरमान्ते चिन्त्यमाने योजनसहस्रपरिवृद्धिः कर्त्तव्या यावद् रिप्तस्य काण्डस्याधस्तने चरमान्ते चिन्त्यमाने षोडश योजनसहस्राणि अवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तमिति वक्तव्यम् ॥ ‘इमीसे ण’मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्योपरितनाचरमान्तात्परतो यः पङ्कवहुलस्य काण्डस्योपरितनश्चरमान्तः एतत् ‘कियत्’ किंप्रमाणमवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम ! षोडश योजनसहस्राणि अवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम् । ‘इमीसे ण’मित्यादि, तस्यैव पङ्कवहुलस्य काण्डस्याधस्तनश्चरमान्तं एकं यो-

जनशतसहस्रमवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तं । 'इमीसे ण'मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्योपरितनाच्चरमान्तात्परतो-
ऽवबुहुलस्य काण्डस्य य उपरितनश्चरमान्त एतदन्तरं कियद् अवाधया प्रज्ञप्तम् ?, भगवानाह—गौतम ! एकं योजनशतसहस्रमवाधया-
ऽन्तरं प्रज्ञप्तं । 'इमीसे ण'मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या रत्नकाण्डस्योपरितनाच्चरमान्तात्परतोऽवबुहुलस्य काण्डस्य
योऽधस्तनश्चरमान्त एतदन्तरं कियद् अवाधया प्रज्ञप्तम् ?, भगवानाह—गौतम ! अशीत्युत्तरं योजनशतसहस्रम् । धनोदधेरुपरितने
चरमान्ते पृष्ठे एतदेव निर्वचनमशीत्युत्तरयोजनशतसहस्रम्, अधस्तने पृष्ठे इदं निर्वचनं—द्वे योजनशतसहस्रे अवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम् ।
घनवातस्योपरितने चरमान्ते पृष्ठे इदमेव निर्वचनं, धनोदध्यस्तनचरमान्तस्य घनवातोपरितनचरमान्तस्य च परस्परं संलग्नत्वात् ।
घनवातस्याधस्तने चरमान्ते पृष्ठे एतन्निर्वचनम्—असङ्ख्येयानि योजनशतसहस्राण्यवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम् । एवं तनुवातस्योपरितने चर-
मान्ते अधस्तने चरमान्ते अवकाशान्तरस्याप्युपरितनेऽधस्तने च चरमान्ते इत्थमेव निर्वचनं वक्तव्यम्, असङ्ख्येयानि योजनशतस-
हस्राण्यवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तमिति, सूत्रपाठस्तु प्रत्येकं सर्वत्रापि पूर्वानुसारेण स्वयं परिभावनीयः सुगमत्वात् ॥ 'दोच्चाए णं' इत्यादि,
द्वितीयस्या भदन्त ! पृथिव्या उपरितनाच्चरमान्तात्परतो योऽधस्तनश्चरमान्त एतत् 'कियत्' किंप्रमाणमवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम् ?, भग-
वानाह—गौतम ! 'द्वात्रिंशदुत्तरं' द्वात्रिंशत्सहस्राधिकं योजनशतसहस्रमवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम् । धनोदधेरुपरितने पृष्ठे एत-
देव निर्वचनं द्वात्रिंशदुत्तरं योजनशतसहस्रम्, अधस्तने चरमान्ते पृष्ठे इदं निर्वचनं—द्विपञ्चाशदुत्तरं योजनशतसहस्रम् । एतदेव
घनवातस्योपरितनचरमान्तपृच्छायामपि, घनवातस्याधस्तनचरमान्तपृच्छायां तनुवातावकाशान्तरयोरुपरितनाधस्तनचरमान्तपृच्छासु
च यथा रत्नप्रभायां तथा वक्तव्यम्, असङ्ख्येयानि योजनशतसहस्राण्यवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तमिति वक्तव्यमिति भावः ॥ 'तच्चाए णं'

‘भंते !’ इत्यादि, तृतीयस्या भदन्त ! पृथिव्या उपरितनाचरमान्ताद् अधस्तनश्चरमान्त एतदन्तरं कियद् अवाधया प्रज्ञप्तम् ? भगवानाह—गौतम ! अष्टाविंशत्युत्तरं शत(सहस्र)म्—अष्टाविंशतिसहस्राधिकं योजनशतसहस्रमवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तम् । एतदेव घनोदधेरुपरितनचरमान्तपृच्छायामपि निर्वचनम् । अधस्तनचरमान्तपृच्छायामष्टाचत्वारिंशदुत्तरं योजनशतसहस्रमवाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तमिति वक्तव्यम् । एतदेव घनवातस्योपरितनचरमान्तपृच्छायामपि । अधस्तनचरमान्तपृच्छायां तनुवातावकाशान्तरयोरुपरितनाधस्तनचरमान्तपृच्छासु च यथा रत्नप्रभायां तथा वक्तव्यम् । एवं चतुर्थपञ्चमपष्ठसप्तमपृथिवीविषयाणि सूत्राण्यपि भावनीयानि ॥

इमा णं भंते ! रयणप्पभा पुढवी दोच्चं पुढविं पणिहाय बाहल्लेणं किं तुल्ला विसेसाहिंया संखेज्जगुणा ? वित्थरेणं किं तुल्ला विसेसहीणा संखेज्जगुणहीणा ?, गोयमा ! इमा णं रयण० पु० दोच्चं पुढवीं पणिहाय बाहल्लेणं नो तुल्ला विसेसाहिंया नो संखेज्जगुणा, वित्थारेणं नो तुल्ला विसेसहीणा णो संखेज्जगुणहीणा । दोच्चा णं भंते ! पुढवी तच्चं पुढविं पणिहाय बाहल्लेणं किं तुल्ला ? एवं चेव भाणितव्वं । एवं तच्चा चउत्थी पंचमी छट्ठी । छट्ठी णं भंते ! पुढवी सत्तमं पुढविं पणिहाय बाहल्लेणं किं तुल्ला विसेसाहिंया संखेज्जगुणा ?, एवं चेव भाणियव्वं । सेवं भंते ! २ । नेरइयउइसओ पढमो ॥ (सू० ८०)

‘इमा णं भंते !’ इत्यादि, इयं भदन्त ! रत्नप्रभापृथिवी द्वितीयां पृथिवीं शर्कराप्रभां ‘प्रणिधाय’ आश्रिता ‘बाहल्येन’ पिण्डभावेन किं तुल्या विशेषाधिका संखेयगुणा ?, बाहल्यगधिकुल्लेदं प्रश्नत्रयम्, ननु एका जशीत्युत्तरयोजनलक्षमाना अपरा द्वात्रिंशदु-

त्रयोजनलक्षमानेत्युक्तं ततस्तदर्थविगमे सत्युक्तलक्षणं प्रश्नत्रयमयुक्तं, विशेषाधिकेति स्वयमेवार्थपरिज्ञानात्, सत्यमेतत्, केवलं ज्ञाप्र-
 ओऽयं तदन्यमोहापोहार्थः, एतदपि कथमवसीयते ? इति चेत्स्वावबोधाय प्रश्नान्तरोपन्यासात्, तथा चाह—विस्तरेण—विष्कम्भेन
 किं ? तुल्या विशेषहीना सङ्ख्येयगुणहीना ? इति, भगवानाह—गौतम ! इयं रत्नप्रभा पृथिवी द्वितीयां शर्कराप्रभापृथिवीं प्रणिधाय बाहल्येन
 न [च] तुल्या किन्तु विशेषाधिका नापि सङ्ख्येयगुणा, कथमेतदेवम् ? इति चेदुच्यते—इह रत्नप्रभा पृथिवी अशीत्युत्तरयोजनलक्षमाना,
 शर्कराप्रभा द्वात्रिंशदुत्तरयोजनलक्षमाना, तदत्रान्तरमष्टाचत्वारिंशद् योजनसहस्राणि ततो विशेषाधिका घटते न तुल्या नापि सङ्ख्ये-
 यगुणा, विस्तरेण न तुल्या किन्तु विशेषहीना नापि सङ्ख्येयगुणहीना, प्रदेशादिवृद्ध्या प्रवर्द्धमाने तावति क्षेत्रे शर्कराप्रभाया एवं [च]
 वृद्धिसम्भवात्, एवं सर्वत्र भावनीयम् ॥ [तृतीयप्रतिपत्तौ समाप्तः प्रथमोद्देशकः, साम्प्रतं द्वितीयः प्रारभ्यते, तस्य चेदमादिसूत्रम्—]
 सम्प्रति कस्यां पृथिव्यां कस्मिन् प्रदेशे नरकावासाः ? इत्येतत्प्रतिपादनार्थं प्रथमं तावदिदमाह—

कहं भन्ते ! पुढवीओ पणत्ताओ, गोयमा ! सत्त पुढवीओ पणत्ताओ, तंजहा—रयणप्पभा
 जाव अहेसत्तमा ॥ इमीसे णं रयणप्प० पु० असीउत्तरजोयणसयसहस्सबाहल्लाए उवरिं केव-
 तियं ओगाहिता हेडा केवइयं वज्जित्ता मज्झे केवतिए केवतिया निरयावाससयसहस्सा प-
 णत्ता?, गोयमा ! इमीसे णं रयण० पु० असीउत्तरजोयणसयसहस्सबाहल्लाए उवरि एगं
 जोयणसहस्सं ओगाहिता हेडावि एगं जोयणसहस्सं वज्जित्ता मज्झे अडसत्तरी जोयणसयस-
 हस्सा, एत्थं णं रयणप्पभाए पु० नेरइयाणं तीसं निरयावाससयसहस्साइ भवंतित्तिमक्खाया ॥

ते णं णरगा अंतो वद्वा बाहिं चउरंसा जाव असुभा णरएसु वेयणा, एवं एएणं अभिलावेणं उव-
जुंजिऊण भाणियव्वं ठाणप्पयाणुसारेणं, जत्थ जं बाहल्लं जत्थ जत्तिथा वा नरयावाससयस-
हस्सा जाव अहेसत्तमाए पुढवीए, अहेसत्तमाए मज्झिमं केवतिए कति अणुत्तरा महइ महा-
लता महाणिरया पणत्ता एवं पुच्छितव्वं वागरेयव्वंपि तहेव ॥ (सू० ८१)

‘कइ णं भंते!’ इत्यादि, कति भदन्त ! पृथिव्यः प्रज्ञप्ताः ? इति, विशेषाभिधानार्थमेतदभिहितम्, उक्तञ्च—“पूर्वभणियंपि जं
पुण भन्नई तत्थ कारणं अत्थि । पडिसेहो य अणुण्णा कारण(हेउ)विसेसोवलंभो वा ॥ १ ॥” भगवानाह—गौतम ! सप्त पृथिव्यः प्र-
ज्ञप्ताः, तद्यथा—रत्नप्रभा यावत्तमस्तमप्रभा ॥ ‘इमीसे ण’मित्यादि, अस्या भदन्त ! रत्नप्रभायाः पृथिव्या उपरि ‘कियत्’ किंप्रमाणम-
वगाह—उपरितनभागात् कियद् अतिक्रम्येत्यर्थः अधस्तात् ‘कियत्’ किंप्रमाणं वर्जयित्वा मध्ये ‘कियति’ किंप्रमाणे कियन्ति नर-
कावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या अशीत्युत्तरयोजनशतसहस्रवाहल्याया उपर्येकं यो-
जनसहस्रमवगाह्यास्तादेकं योजनसहस्रं वर्जयित्वा ‘मध्ये’ मध्यभागे ‘अष्टसप्तत्युत्तरे’ अष्टसप्ततिसहस्राधिके योजनशतसहस्रे ‘अत्र’
एतस्मिन् रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां योग्यानि त्रिंशन्नरकावासशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि भवन्तीत्याख्यातं मया शेषैश्च तीर्थकृद्भिः, अनेन
सर्वतीर्थकृतामविसंवादिवचनता प्रवेदिता ॥ ‘ते णं नरगा’ इत्यादि, ते नरका ‘अन्तः’ मध्यभागे ‘वृत्ताः’ वृत्ताकाराः ‘बहिः’ बहिर्भागे
‘चतुरस्त्राः’ चतुरस्त्राकाराः, इदं च पीठोपरिवर्त्तिनं मध्यभागमधिकृत्य प्रोच्यते, सकलपीठाद्यपेक्षया तु आवलिकाप्रविष्टा वृत्तत्रयसच-

तुरस्रसंस्थानाः पुष्पावकीर्णास्तु नानासंस्थानाः प्रतिपत्तव्याः, एतच्चाग्रे स्वयमेव वक्ष्यति, “अहे खुरप्पसंठाणसंठिया” इति, “अधः” भूमितले क्षुरप्रस्येव—ग्रहरणविशेषस्य (इव) यत् संस्थानम्—आकारविशेषस्तीक्ष्णतालक्षणस्तेन संस्थिताः क्षुरप्रसंस्थानसंस्थिताः, तथाहि—तेषु नरकावासेषु भूमितले मसृणत्वाभावतः शर्करिले पादेषु न्यस्यमानेषु शर्करामात्रसंस्पर्शेऽपि क्षुरप्रेणेव पादाः कृत्यन्ते, तथा “निच्चंधयार-तमसा” नित्यानधकाराः उद्द्योताभावतो यत्तमस्तेन—तमसा नित्यं—सर्वकालमनधकारो येषु ते नित्यानधकाराः, तत्रापवरकादिष्वपि तमोऽन्धकारोऽस्ति केवलं स बहिः सूर्यप्रकाशे मन्दतमो भवति नरकेषु तु तीर्थकरजन्मदीक्षादिकालव्यतिरेकेणान्यदा सर्वकालमप्युद्द्योतलेशस्याप्यभावतो जात्यन्धस्येव मेघच्छन्नकालार्द्धरात्र इवातीव बहलतरो भवति, तत उक्तं तमसानित्यानधकाराः, तमश्च तत्र सदाऽवस्थितमुद्द्योतकारिणामभावात्, तथा चाह—“ववगयगहचंदसूरनक्खत्तजोइसपहा” व्यपगतः—परिभ्रष्टो ग्रहचन्द्रसूर्यनक्षत्र-रूपाणाम् उपलक्षणमेतत्तारारूपाणां च ज्योतिष्काणां पन्था—मार्गो यत्र ते व्यपगतग्रहचन्द्रसूर्यनक्षत्रज्योतिष्कपथाः, तथा “मेयवसा-पूयुरहिरमंसचिक्खल्लित्ताणुलेवणतला” इति स्वभावतः संपन्नैर्मंदोवसापूतिरुधिरमांसैर्यश्चिक्खल्लः—कर्दमस्तेन लिप्तम्—उप-दिग्धम् अनुलेपनेन—सकृद्विप्तस्य पुनः पुनरुपलैपनेन तलं—भूमिका येषां ते मंदोवशापूतिरुधिरमांसचिक्खल्ललिप्ताणुलेपनतला अत एवाशुचयः—अपवित्रा बीभत्सा दर्शनेऽप्यतिजुगुप्सोत्पत्तेः परमदुरभिगन्धाः—मृतगवादिकडेवरेभ्योऽप्यतीवानिष्टदुरभिगन्धाः, “का-ऊअगणिवन्नाभा” इति लोहे धम्यमाने यादृक् कपोतो—बहुकृष्णरूपोऽमेर्वर्णः, किमुक्तं भवति?—यादृशी बहुकृष्णवर्णरूपाऽग्निज्वाला विनिर्गच्छतीति, तादृशी आभा—वर्णस्वरूपं येषां ते कपोताग्निवर्णाभाः, तथा कर्कशः—अतिदुस्सहोऽसिपत्रस्येव स्पर्शो येषां ते कर्कशस्पर्शः, अत एव ‘दुरहियासा’ इति दुःखेनाध्यास्यन्ते—सह्यन्ते इति दुरध्यासा अशुभा दर्शनतो नरकाः, तथा गन्ध-

रसस्पर्शशन्दैरशुभा-अतीवासातरूपा नरकेषु वेदना । एवं सर्वास्वपि पृथिवीज्वालापक्वो वक्तव्यः, स चैवम्-“सकृत्पमाए
 णं भंते ! पुढवीए बत्तीसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं केवइयं ओगाहिता हेट्ठा केवइयं वज्जित्ता मज्झे चैव केवइए
 केवइया निरयावाससयसहस्सा पणत्ता ? , गोयमा ! सकृत्पमाए णं पुढवीए बत्तीसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं एगं जो-
 यणसहस्समोगाहिता हेट्ठा एगं जोयणसहस्सं वज्जित्ता मज्झे तीसुत्तरजोयणसयसहस्से एत्थ णं सकृत्पमापुढविनेरइयाणं पण-
 वीसा नरयावाससयसहस्सा भवन्तीति मक्खायं, ते णं णरगा अंतो वट्ठा जाव असुभा नरएसु वेयणा । वालुयप्पमाए णं
 भंते ! पुढवीए अट्ठावीसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं केवइयं ओगाहिता हेट्ठा केवइयं वज्जित्ता मज्झे केवइए केवइया निर-
 यावाससयसहस्सा पणत्ता ? , गोयमा ! वालुयप्पमाए पुढवीए अट्ठावीसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं एगं जोयणसहस्सं ओ-
 गाहिता हेट्ठं एगं जोयणसहस्सं वज्जित्ता, मज्झे छव्वीसुत्तरे जोयणसयसहस्से एत्थ णं वालुयप्पमापुढविनेरइयाणं पणरस निरया-
 वाससयसहस्सा भवन्तीति मक्खायं, ते णं नरगा जाव असुभा नरगेसु वेयणा । पंकप्पमाए णं भंते ! पुढवीए वीसुत्तरजोयणसयसह-
 स्सवाहल्लाए उवरिं केवइयं ओगाहिता हेट्ठा केवइयं वज्जित्ता मज्झे केवइए केवइया निरयावाससयसहस्सा पणत्ता ? , गोयमा ! पंकप्प-
 माए णं पुढवीए वीसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं एगं जोयणसहस्सं ओगाहिता हिट्ठावि एगं जोयणसहस्सं वज्जित्ता मज्झे
 अट्ठारसुत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं पंकप्पमा पुढविनेरइयाणं दस निरयावाससयसहस्सा निरयावासा भवन्तीति मक्खायं, ते णं
 णरगा जाव असुभा नरगेसु वेयणा । धूमप्पमाए णं भंते ! पुढवीए अट्ठारसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं केवइयं ओगाहेत्ता, हेट्ठा
 केवइयं वज्जित्ता मज्झे केवइए केवइया निरयावाससयसहस्सा पणत्ता ? , गोयमा ! धूमप्पमाए णं पुढवीए अट्ठारसुत्तरजोयणसयसह-

स्सवाहल्लाए उवरिं एगं जोयणसहस्समोगाहेत्ता हेट्ठा एगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे सोलसुत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं धूमप्प-
 भापुढविनेरइयाणं तिन्नि नेरइयावाससयसहस्सा भवन्तीति मक्खायं, ते णं णरगा अंतो वट्ठा जाव असुभा नरगेसु वेयणा इति, [मन्था-
 म् ३०००] । तमप्पभाए णं भंते ! पुढवीए सोलसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं केवतियं ओगाहेत्ता हेट्ठा केवतियं वज्जेत्ता
 मज्झे केवतिए केवतिया नरगावाससयसहस्सा पणत्ता ?, गोयमा ! तमप्पभाए णं पुढवीए सोलसुत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं
 एगं जोयणसहस्समोगाहेत्ता हेट्ठा एगं जोयणसयसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे चोदसुत्तरे जोयणसयसहस्से एत्थ णं तमापुढविनेरइयाणं एगे
 पंचूणे नरगावाससयसहस्से भवन्तीति मक्खायं, ते णं णरगा अंतो वट्ठा जाव असुभा नरगेसु वेयणा । अहेसत्तमाए णं भंते ! पुढवीए
 अट्ठोत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं केवइयं ओगाहेत्ता हेट्ठा केवइयं वज्जेत्ता मज्झे केवइए केवइया अणुत्तरा महइमहालया महा-
 नरगावासा पणत्ता ?, गोयमा ! अहेसत्तमाए पुढवीए अट्ठोत्तरजोयणसयसहस्सवाहल्लाए उवरिं अट्ठतेवणं जोयणसहस्साइं ओगाहेत्ता
 हेट्ठावि अट्ठतेवणं जोयणसहस्साइं वज्जित्ता मज्झे तिसु जोयणसहस्सेसु एत्थ णं अहेसत्तमपुढविनेरइयाणं पंच अणुत्तरा महइमहा-
 लया महानिरया पणत्ता, तंजहा—काले महाकाले रोरुए महारोरुए मज्झे अप्पइट्ठाणे, ते णं महानरगा अंतो वट्ठा जाव असुभा महा-
 नरगेसु वेयणा” इति । इदं च सकलमपि सूत्रं सुगमं, तत्र बाहल्यपरिमाणनरकावासयोग्यमध्यभागपरिमाणनरकावाससङ्ख्यानानामिमाः
 सङ्ग्रहणिगाथाः—“आसीयं वत्तीसं अट्ठावीसं तहेव वीसं च । अट्ठारस सोलसंगं अट्ठत्तरमेव हेट्ठिमया ॥ १ ॥ अट्ठत्तरं च तीसं
 छन्वीसं चेव सयसहस्सं तु । अट्ठारस सोलसंगं चोदसमहिंयं तु छट्ठीए ॥ २ ॥ अट्ठतिवणणसहस्सा उवरिमहे वज्जिऊण तो भणिंया ।

मञ्जे तिसु सहस्सेसु होंति निरया तमतमाए ॥ ३ ॥ तीसा य पणवीसा पणरस दस चेव सयसहस्साइ । तिन्नि य पंचूणेगं पंचेव अनुत्तरा निरया ॥ ४ ॥” पाठसिद्धाः ॥ सम्प्रति नरकावासंस्थानप्रतिपादनार्थमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए णरका किंसंठिया पणत्ता?, गोयमा ! दुविहा पणत्ता, तंजहा—आवलियपविट्ठा य आवलियवाहिरा य, तत्थ णं जे ते आवलियपविट्ठा ते तिविहा पणत्ता, तंजहा—वट्ठा तंसा चडरंसा, तत्थ णं जे ते आवलियवाहिरा ते णाणासंठाणसंठिया पणत्ता, तंजहा—अयकोट्टसंठिता पिट्ठपयणगसंठिता कंठूसंठिता लोहीसंठिता कडाहसंठिता थालीसंठिता पिहडगसंठिता किमियडसंठिता किन्नपुडगसंठिआ उडवसंठिया मुरवसंठिता मुयंगसंठिया नंदिसुयंगसंठिया आलिंगकसंठिता सुघोससंठिया दहरयसंठिता पणवसंठिया पडहसंठिया भेरिसंठिआ झल्लरीसंठिया कुतुंवकसंठिया नालिसंठिया, एवं जाव तमाए ॥ अहेसत्तमाए णं भंते ! पुढवीए णरका किंसंठिता पणत्ता?, गोयमा ! दुविहा पणत्ता, तंजहा—वेट्ठे य तंसा य ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नरका केवतियं वाहल्लेणं पणत्ता?, गोयमा ! तिणिण जोयणसहस्साइ वाहल्लेणं पणत्ता, तंजहा—हेट्ठा घणा सहस्सं मज्झे खुसिरा सहस्सं उट्ठिं संकुइया सहस्सं, एवं जाव अहेसत्तमाए ॥ इमीसेणं भंते ! रयणप्प ० पु० नरगा केवतियं आयामविक्खंभेणं केवइयं परिकखेवेणं पणत्ता?, गोयमा ! दुविहा पणत्ता,

तंजहा—संखेज्जवित्थडा य असंखेज्जवित्थडा य, तत्थ णं जे ते संखेज्जवित्थडा ते णं संखेज्जाइं जोय-
णसहस्साइं आयामविक्खंभेणं संखेज्जाइं जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पणत्ता तत्थ णं जे ते असं-
खेज्जवित्थडा ते णं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं आयामविक्खंभेणं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं
परिक्खेवेणं पणत्ता, एवं जाव तमाए, अहेसत्तामाए णं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! दुविहा पणत्ता,
तंजहा—संखेज्जवित्थडे य असंखेज्जवित्थडा य, तत्थ णं जे ते संखेज्जवित्थडे से णं एकं जो-
यणसयसहस्सं आयामविक्खंभेणं तिन्नि जोयणसयसहस्साइं सोलस सहस्साइं दोन्नि य सत्ता-
वीसे जोयणसए तिन्नि कोसे य अट्ठावीसं च धणुसतं तेरस य अंगुलाइं अङ्गुलयं च किंचिवि-
सेसाधिए परिक्खेवेणं पणत्ता, तत्थ णं जे ते असंखेज्जवित्थडा ते णं असंखेज्जाइं जोयणसयस-
हस्साइं आयामविक्खंभेणं असंखेज्जाइं जाव परिक्खेवेणं पणत्ता (सू० ८२)

‘इमीसे णं भंते’ ! इत्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः किमिव संस्थिताः किंसंस्थिताः प्रज्ञप्ताः ? , भगवानाह-
गौतम ! नरका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—आवलिकाप्रविष्टाश्च आवलिकाबाह्याश्च, चशब्दाबुभयेपामप्यशुभतातुल्यतासूचकौ, आव-
लिकाप्रविष्टा नामाष्टासु दिक्षु समश्रेण्यवस्थिताः, आवलिकासु—श्रेणिषु प्रविष्टा—व्यवस्थिता आवलिकाप्रविष्टाः, ते संस्थानमधिकृत्य त्रि-
विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—वृत्ताख्यस्त्राश्चतुरस्त्राः, तत्र ये ते आवलिकाबाह्यास्ते नानासंस्थानसंस्थिताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अयःकोष्ठो-
लोहमयः कोष्ठस्तद्वत्संस्थिता अयःकोष्ठसंस्थिताः, ‘पिट्ठपयणगसंठिया’ इति यत्र सुरासंधानाय पिट्ठं पच्यते तत्पिट्ठपचनकं तद्व-

त्संस्थिताः 'पिष्टपयणगसंठिया' अत्र सद्ग्रहणिगाथे—“अयकोट्टपिष्टपयणगकङ्कलोहीकडाहसंठाणा । थाली पिहडग किण्ह(ग) उडए
 गुरवे मुयंगे य ॥ १ ॥ नंदिमुङ्गे आलिंग सुघोसे दहरे य पणवे य । पडहगझल्लरिभेरीकुतुंबगनाडिसंठाणा ॥ २ ॥” कण्डुः—
 पाकस्थानं लोहीकटाहौ प्रतीतौ तद्वत्संस्थानाः स्थाली-उपा पिहडं-यत्र प्रभूतजनयोग्यं धान्यं पच्यते उदजः—तापसाश्रमो मुरजो—
 मर्दलविशेषः नन्दीमृदङ्गो—द्वादशविधतूर्यान्तर्गतो मृदङ्गः, स च द्विधा, तद्यथा—मुकुन्दो मर्दलश्च, तत्रोपरि सङ्कुचितोऽधो विस्तीर्णो म-
 कुन्दः उपर्यधश्च समो मर्दलः आलिङ्गो—मृन्मयो मुरजः सुघोषो—देवलोकप्रसिद्धो घण्टाविशेष आतोद्यविशेषो वा ददर्शो—वाद्य-
 विशेषः पणवो—भाण्डानां पटहः पटहः—प्रतीतः, भेरी-ढक्का, झल्लरी—चर्मविनद्धा विस्तीर्णवलयकाकारा, कुस्तुम्बकः—संप्रदायगम्यः,
 नाडी-घटिका, एवं शेषास्वपि पृथिवीषु तावद्वक्तव्यं यावत्पृष्ठ्यां, सूत्रपाठोऽप्येवम्—“सफरप्पभाए णं भंते ! पुढवीए नरका किंसं-
 ठिया पन्नत्ता ?, गोयमा ! लुविहा पन्नत्ता, तंजहा—आवलिकापविट्ठा य आवलियावाहिरा य” इत्यादि ॥ अधःसप्तमीविषयं सूत्रं
 साक्षादुपदर्शयति—“अहेसत्तमाए णं भंते !” इत्यादि, अधःसप्तम्यां भदन्त ! पृथिव्यां नरकाः ‘किंसंस्थिताः’ किमिव संस्थिताः
 प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—गौतम ! द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—‘वट्टे य तंसा य’ इति, अधःसप्तम्यां हि पृथिव्यां नरका आवलिकाप्रविष्टा
 एव न आवलिकावाह्याः, आवलिकाप्रविष्टा अपि पञ्च, नाधिकाः, तत्र मध्येऽप्रतिष्ठानाभिधानो नरकेन्द्रो वृत्तः, सर्वेषामपि नरके-
 न्द्राणां वृत्तत्वात्, शेषास्तु चत्वारः पूर्वादिषु दिक्षु, ते च त्र्यक्षाः, तत उक्तं वृत्तश्च त्र्यक्षाश्च ॥ सम्प्रति नरकावासानां बाहल्यप्रतिपाद-
 नार्थमाह—‘इमीसे ण’मित्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः कियद्बाहल्येन—बहलस्य भावो बाहल्यं—पिण्डभाव
 उत्सेध इत्यर्थः तेन प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—गौतम ! त्रीणि योजनसहस्राणि बाहल्येन प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अधस्तने पादपिठे, घना—निचिताः

सहस्रं-योजनसहस्रं, मध्ये-पीठस्योपरि मध्यभागे सुपिराः सहस्रं-योजनसहस्रं, तत 'उर्षि'ति उपरि सङ्कुचिताः शिखराकृत्या स-
क्कोचमुपगता योजनसहस्रं, तत एवं सर्वसङ्ख्यया नरकावासानां त्रीणि योजनसहस्राणि बाह्यतो भवन्ति, एवं पृथिव्यां पृथिव्यां
तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तम्यां, तथा चोक्तमन्यत्रापि-हेङ्गा घणा सहस्रं उर्षि संकोचतो सहस्रं तु । मञ्जु सहस्र सुसिरा तिन्नि
सहस्रस्यसिया नरया ॥ १ ॥" सम्प्रति 'नरकावासानामायामविष्कम्भप्रतिपादनार्थमाह-—'इमीसे णं भंते!' इत्यादि, अस्यां भदन्त!
रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः किंप्रमाणमायामविष्कम्भेन, समाहारो द्वन्द्वस्तेनायामविष्कम्भाभ्यामित्यर्थः, कियत् 'परिक्षेपेण' परि-
रयेण प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह-गौतम! द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सङ्ख्येयविस्तृताश्च असङ्ख्येयोजनप्रमाणं विस्तृतं-
विस्तरो येषां ते सङ्ख्येयविस्तृताः, एवमसङ्ख्येयं विस्तृतं येषां ते असङ्ख्येयविस्तृताः, चशब्दौ स्वगतानेकसङ्ख्याभेदप्रकाशनपरौ, तत्र ये
ते सङ्ख्येयविस्तृतास्ते सङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि आयामविष्कम्भेन सङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि परिक्षेपेण, तत्र ये तेऽसङ्ख्येयविस्तृता-
स्तेऽसङ्ख्येयानि योजनसहस्राण्यायामविष्कम्भेन असङ्ख्येयानि योजनसहस्राणि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तानि, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं याव-
त्पृष्ठी पृथिवी, सूत्रपाठस्त्वेवम्-सत्करणभाए णं भन्ते! पुढवीए नरगा केवइयं आयामविक्खंभेण केवइयं परिरयेणं पणत्ता?, गोयमा!
दुविहा पणत्ता, तंजहा-संखेज्जवित्थडा य, असंखेज्जवित्थडा य" इत्यादि ॥ 'अहेसत्तमाए णं भंते!' इत्यादि, अधःसप्तम्यां भदन्त!
पृथिव्यां नरकाः कियदायामविष्कम्भेन कियत्परिक्षेपेण प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह-गौतम! द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सङ्ख्येयविस्तृत एकः,
स चाप्रतिष्ठानाभिधानो नरकेन्द्रकोऽवसातव्यः, असङ्ख्येयविस्तृताः शेषाश्चत्वारः, तत्र योऽसौ सङ्ख्येयविस्तृतोऽप्रतिष्ठानाभिधानो नर-
केन्द्रकः स एकं योजनशतसहस्रमायामविष्कम्भेन त्रीणि योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि द्वे योजनशते सप्तविंशत्यधिके त्रयः

क्रोशा अष्टाविंशं धनुःशतं त्रयोदश अङ्गुलानि अर्द्धाङ्गुलं च किञ्चिद्विशेषाधिकं परिश्लेषेण प्रज्ञाप्तम्, इदं च परिश्लेषपरिमाणं गणितभा-
वनया जम्बूद्वीपपरिश्लेषपरिमाणवद्भावनरीयं, तत्र ये ते शेषाश्चत्वारोऽन्तरालेयविवृततासोऽस्ततोऽयानि योजनसहस्राण्यागामपिक्कम्भेनान-
द्वेयानि योजनसहस्राणि परिश्लेषेण प्रज्ञाप्तानि ॥ सम्प्रति तरकावासानां वर्णप्रतिपादनार्थमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नेरया केरिसया वण्णेणं पणत्ता ?, गोयमा ! काला का-
लावभासा गंभीरलोमहरिसा भीमा उत्तासणया परमकिण्हा वण्णेणं पणत्ता, एवं जाव अवे-
सत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए णरका केरिसका गंधेणं पणत्ता ?, गोयमा !
से जहाणामए अहिमडेति वा गोमडेति वा सुणगमडेति वा मज्जारमडेति वा मणुस्समडेति वा
महिसमडेति वा सूसगमडेति वा आसमडेति वा हत्थिमडेति वा सीहमडेति वा वग्घमडेति वा
विगमडेति वा दीवियमडेति वा मयकुहियनिरविणट्ठुणिमवाचणण्डुब्भिगंघे असुइविलीण-
विगयवीभत्थदरिसणिज्जे किमिजालाउलसंसत्ते, भवेयास्त्वे सिया ?, णो इण्णटे समटे, गोयमा !
इमीसे णं रयणप्पभाए पुढवीए णरगा एत्तो अणिट्ठतरका चेव अकंततरका चेव जाव अमणा-
मतरा चेव गंधेणं पणत्ता, एवं जाव अथेसत्तमाए पुढवीए ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु०
णरया केरिसया फासेणं पणत्ता ?, गोयमा ! से जहानामए असिपत्तेइ वा खुरपत्तेइ वा कलं-
वचीरियापत्तेइ वा सत्तागेइ वा कुंतगेइ वा तोमरगेति वा नारायगेति वा मूलगेति वा लउ-

लग्नेति वा भिडिमालगति वा सूचिकलावेति वा कवियच्छति वा विंचुयकंटएति वा इंगालेति वा जालेति वा सुम्पुरेति वा, अचिति वा अलाएति वा सुद्धागणीइ वा, भवे एताख्वे सिया?, जो तिण्डे समडे, गोयमा! इमीसे णं रयणप्पमाए पुढवीए णरगा एत्तो अणिट्टरा चेव जाव अम-
णामतरका चेव फासे णं पणत्ता, एवं जाव अधेसत्तमाए पुढवीए ॥ (सू० ८३)

‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, अस्यां भदन्त! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः कीदृशा वर्णेन प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम! कालाः, तत्र कोऽपि निष्प्रतिभतया मन्दकालोऽप्याशङ्क्येत ततस्तदाशङ्काव्यवच्छेदार्थं विशेषणान्तरमाह—‘कालावभासाः’ कालः—कृष्णोऽवभासः—प्रतिभाविनिर्गमो येभ्यस्ते कालावभासाः, कृष्णप्रभापटलोपचिता इति भावः, अत एव ‘गम्भीररोमहर्षाः’ गम्भीरः—अती-
वोत्कटो रोमहर्षो—रोमोद्धर्षो भयवशाद् येभ्यस्ते गम्भीररोमहर्षाः, किमुक्तं भवति?—एवं नाम ते कृष्णावभासा यद्दर्शनमात्रेणापि नारकजन्तूनां भयसम्पादनेन अनर्गलं रोमहर्षमुत्पादयन्तीति, अत एव भीमा—भयानका भीमत्वादेव उन्नासनकाः, उन्नास्यन्ते नारका जन्तव एभिरिति उन्नासना उन्नासना एव उन्नासनकाः, किं बहुना?—‘वर्णेन’ वर्णमधिकृत्य परमकृष्णाः प्रज्ञप्ताः, यत ऊर्ध्वं न किमपि भयानकं कृष्णमस्तीति भावः, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तम्याम् ॥ गन्धमधिकृत्याह—‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम! तद्यथा नाम—‘अहिमृत इति वा’ अहिमृतो नाम मृताहिदेहः, एवं सर्वत्र भाव-
नीयं, गोमृत इति वा अश्वमृत इति वा मार्जारमृत इति वा हस्तिमृत इति वा सिंहमृत इति वा व्याघ्रमृत इति वा द्वीपः—चित्रकः, सर्वत्र अहिश्चासौ मृतश्च अहिमृत इत्येवं विशेषणसमासः, इह मृतकं सद्यःसंपन्नं न विगन्धि भवति तत आह—‘मयकुहियविण्ड-

कुणिमवावण्णे'त्यादि, मृतः सन् कुथितः—पूतिभावमुपगतो मृतकुथितः, स चोच्छ्रृणावस्थामात्रगतोऽपि भवति, न च स तथा विग-
न्धस्तत आह—विनष्टः—उच्छ्रृणावस्थां प्राप्य स्फुटित इति भावः, सोऽपि तथा दुरभिनन्दो न भवति तत आह—'कुणिमवावण्ण' इति
व्यापन्नं—विशरारुभूतं कुणिमं—मांसं यस्य स तथा, ततो विशेषणसमासः, 'दुरभिनन्दः' इति दुरभिः—सर्वेषामाभिसुख्येन दुष्टो
गन्धो यस्यासौ दुरभिनन्दः, अशुचिश्च विलीनो—मनसः कलिमलपरिणामहेतुः 'विगय' इति विगतं प्रनष्टं यदभिसुखतया प्राणिनां
गतं—गमनं यस्मिन्, तथा वीभत्सया—निन्दया दर्शनीयो वीभत्सादर्शनीयः ततो विशेषणसमासः अशुचिनिगतवीभत्सादर्शनीयः
'किमिजालाउलसंसत्ते' इति संसक्तः सन् कृमिजालाकुलो जातः कृमिजालाकुलसंसक्तः, मयूरव्यंसादितात्समासः संसक्तशब्दत्वा च
परनिपातः, एतावत्युक्ते गौतम आह—'भवे एयारूवे सिया?' इति, स्याद् भवेद्—भवेत्युक्त्याः—यथोक्तनिर्गणनिशिष्टा अहिमृतादि-
रूपा गन्धेनाधिकृता नरकाः, सूत्रे च बहुवचनेऽप्येकवचनं प्राकृतत्वात्, भगवानाह—गौतम! 'नायमर्थः समर्थो' नायमर्थ उपपन्नो,
यतोऽस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरका इतो—यथोक्तविशेषणविशिष्टाहिमृतादेरनिष्टतरा एव, तत्र किञ्चिद्व्यत्ययमपि कस्याप्यनिष्टतरं भवति तत
आह—अकान्ततरा एव—स्वरूपतोऽप्यकमनीयतरा एव, अभव्या एवेति भावः, तत्राकान्तमपि कस्यापि पियं भवति यथा गर्त्ताक्षूकरस्या-
शुचिः, तत आह—अप्रियतरा एव न कस्यापि प्रिया इति भावः, अत एवामनोदानरा एव, अमनभापतरा एव गन्धमधिकृत्य प्रशमाः,
तत्र मनोक्षं—मनोऽनुकूलमात्रं यत्पुनः सविगने मनोऽत्यन्तमासक्तं करोति तन्मनआपम्, एकाधिकं वा एते सर्वे शब्दाः शक्रेन्द्रपुर-
न्दरादिवत् नानादेशजविनेयजनानुमह्यार्थशुपात्ताः, एवं पृथिव्यां पृथिव्यां तानद्वक्तृजं यादृशः सप्तम्याम् ॥ स्पर्शमपि फलाह—'इमीसे
ण'मित्यादि, प्रशसूतं सुगमं, भगवानाह—गौतम! तद्यथा नाग—'असिपन्नमिति चा' असिः—गदां तस्य पन्नमसिपन्नं क्षुरप्रमिति वा

कदम्बचीरिकापत्रमिति वा, कदम्बचीरिका-तृणविशेषः, स च दर्भाद्व्यतीव छेदकः, शक्तिः-प्रहरणविशेषस्तदग्रमिति वा, कुन्ताप्रमिति वा, तोमराग्रमिति वा, भिण्डिमालः-प्रहरणविशेषस्तदग्रमिति वा, सूचीकलाप इति वा, वृश्चिकदंश इति वा, कपिकच्छूरिति वा, कपिकच्छूरः-कण्डूविजनको वल्लीविशेषः, अङ्गार इति वा, अङ्गारो-निर्धूमाग्निः, ज्वालेति वा, ज्वाला-अनलसंबद्धा, मुर्मुर् इति वा, मुर्मुर्-फुम्फुकादौ मसृणोऽग्निः, अर्चिरिति वा, अर्चिः-अनलविच्छिन्ना ज्वाला, अलातम्-उत्सुकं, शुद्धाग्निः-अथस्पिण्डाद्यनुगतोऽग्निर्विद्युदादिर्वा, इतिशब्दः सर्वत्रापि उपमाभूतवस्तुस्वरूपपरिसमाप्तिद्योतकः, वाशब्दः परस्परसमुच्चये, इह कस्यापि नरकस्य स्पर्शः शरीरावयवच्छेदकोऽपरस्य भेदकोऽन्यस्य व्यथाजनकोऽपरस्य दाहक इत्यादि ततः साम्यप्रतिपत्त्यर्थमसिपत्रादीनां नानाविधानामुपमानानामुपादानं, 'भवे एयारूवे सिया?' इत्यादि प्राग्वत् ॥ सम्प्रति नरकावासानां महत्त्वमभिधित्सुराह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नरका केमहालिया पणत्ता ? गोयमा ! अयणं जंबुदीवे २
सव्वदीवसमुद्धानं सव्वभंतरए सव्वखुड्डाए वट्ठे तेस्सापूवसंठाणसंठिते वट्ठे रथचक्कवालसंठाणसं-
ठिते वट्ठे पुक्खरकणियासंठाणसंठिते वट्ठे पडिपुणचंदसंठाणसंठिते एक्कं जोयणसत्तसहस्सं
आयामविकखंभेणं जाव किंचिविसेसाहिए परिकखेवेणं, देवे णं माहिड्डीए जाव महाणुभागे जाव
इणामेव इणामेवत्तिकट्टु इमं केवलकणं जंबूदीवं २ तिहिं अच्चरानिवाएहिं तिसत्तक्खुत्तो अणुप-
रियट्ठित्ता णं हव्वमागच्छेज्जा, से णं देवे ताए उक्किट्ठाए लुरिताए चवलाए चंडाए सिग्घाए उड्डु-
याए जयणाए [छेगाए] दिव्वाए दिव्वगतीए वीतिवयमाणे २ जहण्णेणं एगाहं वा दुयाहं वा

वीतिवएज्जा, अत्थेगतिए वीइवएज्जा अत्थेगतिए नो वीतिवएज्जा,
वीतिवएज्जा, अत्थेगतिए वीइवएज्जा एवं जाव अधेसत्तमाए,
वीतिवएज्जा, अत्थेगतिए पणत्ता, एवं जाव अधेसत्तमाए ॥ (सू० ८४)

[illegible]

क्लारे, 'महर्द्धिकः' महती ऋद्धिर्विमानपरिवारादिका यस्य स महर्द्धिकः, महती द्युतिः शरीराभरणविषया यस्य स महाद्युतिकः, महद्-
 बलं-शरीरः प्राणो यस्य स महाबलः, महद् यशः-ख्यातिर्यस्य स महायशः, तथा 'महेसवखे' इति महेश इति महान् ईश्वर इ-
 त्याख्या यस्य स महेशाख्यः, अथवा ईशनमीशो भावे घव्प्रत्यय ऐश्वर्यमित्यर्थः, 'ईशं ऐश्वर्ये' इति वचनात्, तत ईशम्-ऐश्वर्यमात्मनः
 ख्याति-अन्तर्भूतण्यर्थतया ख्यापयति-प्रथयति ईशाख्यः, महांश्चासावीशाख्यश्च महेशाख्यः, क्वचित् 'महासोवखे' इति पाठः, तत्र
 महत् सौख्यं यस्य प्रभूतसद्वेदोदयवशात्स महासौख्यः, अन्ये पठन्ति-—'महासवखे' इति तत्रायं शब्दसंस्कारो-महाश्चाक्षः, इयं
 चात्र पूर्वाचार्यप्रदर्शिता व्युत्पत्तिः-आशुगमनादन्धो-मनः अक्षाणि-इन्द्रियाणि स्वविषयव्यापकत्वात् अन्धश्चाक्षाणि च अन्धाक्षाणि
 महान्ति अन्धाक्षाणि यस्यासौ महाश्चाक्षः, तथा 'महाणुभागे' इति अनुभागो-विशिष्टवैक्रियादिकरणविषयाऽचिन्त्या शक्तिः 'भा-
 गोऽर्चिता सत्ती' इति वचनात्, महान् अनुभागो यस्य स महानुभागः, अमूनि महर्द्धिक इत्यादीनि विशेषणानि तत्सामर्थ्यातिश-
 यप्रतिपादकानि यावदिति चण्डिकात्रयकरणकालावधिप्रदर्शनपरम् 'इणामेव इणामेवेतिकट्टु' एवमेव मुधिकया एवमेव 'मोरकुल्ला
 मुहा य मुहियत्ति नायव्वा' इति वचनाद् अवज्ञयेति भावः, उक्तञ्च मूलटीकायाम् "इणामेव इणामेवेति कट्टु एवमेव मुधिकयाऽवज्ञ-
 येति" 'इतिकृत्वे'ति हस्तदर्शितचण्डिकात्रयकरणसूचकं केवलकल्पं-परिपूर्णं जम्बूद्वीपं त्रिभिरप्सरोनिपातैः, अप्सरोनिपातो नाम
 चण्डिका, तत्र तिसृभिश्चण्डिकाभिरिति द्रष्टव्यं, चण्डिकाश्च कालोपलक्षणं, ततो यावता कालेन तिस्रश्चण्डिकाः पूर्यन्ते ताव-
 त्कालमध्य इत्यर्थः, त्रिसप्तकृत्वः-एकविंशतिवारान् अनुपरिवर्त्य-सामस्त्येन परिभ्रम्य 'हव्वं' शीघ्रमागच्छेत्, स इत्थम्भूतगमन-
 शक्तियोग्यो देवः तथा देवजनप्रसिद्धया उत्कृष्टया प्रशस्तविहायोगतिनामोदयात्प्रशस्तया शीघ्रसंचरणान्त्वरितया त्वरा संजाताऽस्यामिति

त्वरिता तथा त्वरितया शीघ्रतरमेव तथा प्रदेशान्तराक्रमणमिति, चपलेव चपला तथा, क्रोधाविष्टस्येव श्रमासंवेदनात् चण्डेव चण्डा
 तथा, निरन्तरं शीघ्रत्वगुणयोगात् शीघ्रा तथा शीघ्रया, परमोत्कृष्टवेगपरिणामोपेता जवना तथा, अन्ये तु जितया विपक्षजेतृत्वेनेति
 व्याचक्षते, 'छेकया' निपुणया, वातोद्धूतस्य दिगन्तव्यापिनो रजस इव या गतिः सा उद्धूता तथा, अन्ये त्वाहुः—उद्धूतया दम्पोतिशये-
 नेति, 'दिव्यया' दिवि—देवलोके भवा दिव्या तथा देवगत्या व्यतिव्रजन् जघन्यतः 'एकाहं वा' एकमहर्ष्यावत्, एवं द्वयहं त्रयहसुत्क-
 र्पतः पण्मासान् यावद् व्यतिव्रजेत्, तत्रास्येतद् श्रुत एककान् कांश्चन नरकान् 'व्यतिव्रजेत्' उल्लङ्घ्य परतो गच्छेत्, तथाऽस्येतद्
 श्रुत इत्थंभूतयापि गत्या पण्मासानपि यावन्निरन्तरं गच्छन् एककान् कांश्चन नरकान् 'न व्यतिव्रजेत्' नोल्लङ्घ्य परतो गच्छेत्,
 अतिप्रभूताऽऽयामतया तेषामन्तस्य प्राप्तुमशक्यत्वात्, एतावन्तो महान्तो गौतम ! अस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः प्रज्ञप्ताः; एवमेक-
 कस्यां पृथिव्यां तावद्वक्तव्यं यावद्वक्तव्यं प्राप्तुमशक्यत्वात्, एतावन्तो महान्तो गौतम ! अस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः प्रज्ञप्ताः; एवमेक-
 कीदृवएज्जा" अप्रतिष्ठानाभिधस्यैकस्य नरकस्य लक्षयोजनायामविष्कम्भतयाऽन्तस्य प्राप्तुं शक्यत्वात् शेषाणां च चतुर्णामितिप्रभूतासङ्ख्ये-
 ययोजनकोटीकोटीप्रमाणत्वेनान्तस्य प्राप्तुमशक्यत्वात् ॥ सम्प्रति किमया नरका इति निरूपणार्थमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए णरगा किमया पणत्ता ? गोयमा ! सव्ववइरामया पण-
 त्ता, तत्थ णं नरएसु बहवे जीवा य पोगला य अवक्कमंति विउक्कमंति चयंति उववज्जंति, सा-
 सता णं ते णरगा दव्वट्टयाए वणपज्जवेहिं गंधपज्जवेहिं रसपज्जवेहिं फासपज्जवेहिं असासया,
 एवं जाव अहेसत्तामाए ॥ (सू० ८५)

‘इमीसे णं भंते !’ इत्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकाः ‘किंमयाः’ किंविकाराः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम ! ‘सव्ववइरामया’ इति सर्वोत्सना वज्रमयाः प्रज्ञप्ताः, वज्रशब्दस्य सूत्रे दीर्घान्तता प्राकृतत्वात्, ‘तत्र च’ तेषु नरकेषु णमिति वाक्यालङ्कारे बहवो जीवाश्च खरवाद्दृष्टिबीकायिकरूपाः पुद्गलाश्च ‘अपक्रामन्ति’ च्यवन्ते ‘व्युत्क्रामन्ति’ उत्पद्यन्ते, एतदेव शब्दद्वयं यथाक्रमं पर्यायद्वयेन व्याचष्टे—‘चयंति उववज्जंति’ च्यवन्ते उत्पद्यन्ते, किमुक्तं भवति ?—एके जीवाः पुद्गलाश्च यथायोगं गच्छन्ति अपरे त्वागच्छन्ति, यस्तु प्रतिनियतसंस्थानादिरूप आकारः स तदवस्थ एवेति, अत एवाह—शाश्वता णमिति पूर्ववत् ते नरका द्रव्या-र्थतया तथाविधप्रतिनियतसंस्थानादिरूपतया वर्णपर्यायैर्गन्धपर्यायै रसपर्यायैः स्पर्शपर्यायैः पुनरशाश्वताः, वर्णादीनामन्यथाऽन्यथाभव-नात्, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावद्धः सप्तमी पृथिवी ॥ साम्प्रतमुपपातं विविचिन्तयिषुराह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नेरइया कतोहिंतो उववज्जंति किं असण्णीहिंतो उववज्जंति
 सरीसिवेहिंतो उववज्जंति पक्खीहिंतो उववज्जंति चउप्पएहिंतो उववज्जंति उरगेहिंतो उववज्जंति
 इत्थियाहिंतो उववज्जंति मच्छमणुएहिंतो उववज्जंति?, गोयमा ! असण्णीहिंतो उववज्जंति जाव
 मच्छमणुएहिंतोवि उववज्जंति,—असण्णी खलु पढमं दोच्चं च सरीसिवा ततिय पक्खी । सीहा
 जंति चउत्थीं उरगा पुण पंचमीं जंति ॥ ? ॥ छट्ठिं च इत्थियाओ मच्छा मणुया य सत्तामिं जंति ।
 जाव अघेसत्तमाए पुढवीए नेरइया णो असण्णीहिंतो उववज्जंति जाव णो इत्थियाहिंतो उवव-

ज्ञंति मच्छमणुस्सेहिंतो उववज्जंति ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० णेरतिया एकसमएणं केव-
 तिया उववज्जंति ?, गोयमा ! जहणेणं एक्को वा दो वा तिन्नि वा उक्कोसेणं संखेज्जा वा असंखिज्जा
 वा उववज्जंति, एवं जाव अघेसंत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पुढवीए णेरतिया समए समए
 अवहीरमाणा अवहीरमाणा केवतिकालेणं अवहिता सिता ?, गोयमा ! ते णं असंखेज्जा समए स-
 मए अवहीरमाणा अवहीरमाणा असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति नो चेव
 णं अवहिता सिता जाव अघेसत्तमा ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० णेरतियाणं केमहालिया
 सरीरोगाहणा पणत्ता ?, गोयमा ! दुविहा सरीरोगाहणा पणत्ता, तंजहा—भवधारणिज्जा य
 उत्तरवेडव्विया य, तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जतिभागं उक्को-
 सेणं सत्त धणूहं तिण्णि य रयणीओ छच्च अंगुलाइं, तत्थ णं जे से उत्तरवेडव्विए से जह० अंगु-
 लस्स संखेज्जतिभागं उक्को० पणरस धणूहं अहुइज्जाओ रयणीओ, दोचाए भवधारणिज्जे जह-
 णओ अंगुलासंखेज्जभागं उक्को० पणरस धणू अहुइज्जातो रयणीओ उत्तरवेडव्विया जह०
 अंगुलस्स संखेज्जभागं उक्को० एकतीसं धणूहं एक्का रयणी, तचाए भवधारणिज्जे एकतीसं धणू
 एक्का रयणी, उत्तरवेडव्विया चासट्ठिं धणूहं दोण्णि रयणीओ, चउत्थीए भवधारणिज्जे चासट्ठ ध-
 णूहं दोण्णि य रयणीओ, उत्तरवेडव्विया पणवीसं धणुसयं, पंचमीए भवधारणिज्जे पणवीसं ध-

पुसयं, उत्तरवे० अट्टाहज्जाहं धणुसयाहं, छट्ठीए भवधारणिज्जा अट्टाहज्जाहं धणुसयाहं, उत्तरवे-
उव्विया पंचधणुसयाहं, सत्तमाए भवधारणिज्जा पंचधणुसयाहं उत्तरवेउव्विए धणुसहस्सं ॥
(सू० ८६)

‘इमीसे ण’मित्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकाः कुत उत्पद्यन्ते ?, किमसञ्जिभ्य उत्पद्यन्ते सरीसृपेभ्य उत्प-
द्यन्ते पक्षिभ्य उत्पद्यन्ते चतुष्पदेभ्य उत्पद्यन्ते उरगेभ्य उत्पद्यन्ते स्त्रीभ्य उत्पद्यन्ते मत्स्यमनुष्येभ्य उत्पद्यन्ते ?, भगवानाह—गौतम !
असञ्जिभ्योऽप्युत्पद्यन्ते यावन्मत्स्यमनुष्येभ्योऽप्युत्पद्यन्ते, ‘सेसासु इमाए गाहाए अणुगंतव्वा’ इति, ‘शेषासु’ शर्कराप्रभाविषु
पृथिवीष्वनया गाथया, जातावेकवचनं गाथाद्विकेत्यर्थः, उत्पद्यमाना अनुगन्तव्याः, तदेव गाथाद्विकमाह—‘अस्सण्णी खलु
पढम’मित्यादि, असञ्जिनः—संमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियाः खलु प्रथमां नरकपृथिवीं गच्छन्ति, खलुशब्दोऽवधारणे, तथा अवधारणमेवम्—अस-
ञ्जिनः प्रथमामेव यावद् गच्छन्ति न परत इति, ननु त एव प्रथमामिति गर्भजसरीसृपादीनामपि उत्तरपृथिवीपट्टगामिनां तत्र
गमनात्, एवमुत्तरत्राण्यवधारणं भावनीयम् । ‘दोच्चं च सरीसिवा’ इति द्वितीयामेव शर्कराप्रभाख्यां पृथिवीं यावद्गच्छन्ति सरी-
सृपाः—गोधानकुलादयो गर्भव्युत्क्रान्ता न परतः, तृतीयामेव गर्भजाः पक्षिणो गृध्रादयः, चतुर्थीमेव सिंहाः, पञ्चमीमेव गर्भजा
उरगाः, षष्ठीमेव स्त्रियः स्त्रीरत्नाद्या महाक्रूरार्ध्यवसायिन्यः, सप्तमीं यावद् गर्भजा मत्स्या मनुजा अतिक्रूरार्ध्यवसायिनो महापापका-
रिणः, आलापकश्च प्रतिपृथिवि एवम्—‘सक्करप्पभाए णं भंते ! पुढवीए नेरइया किं असण्णीहितो उव्वज्जंति जाव मच्छमणुएहितो
उव्वज्जंति ?, गोयसा ! नो असन्नीहितो उव्वज्जंति सरीसिवेहितो उव्वज्जंति जाव मच्छमणुस्सेहितो उव्वज्जंति । वालुयप्पभाए णं भंते !

पुढवीए नेरइया किं असणीहिंतो उववजंति जाव मच्छमणुएहिंतो उववजंति ?, गोयमा ! नो असणीहिंतो उववजंति नो सरीसिवे-
 हिंतो उववजंति पक्खीहिंतो उववजंति जाव मच्छमणुस्सेहिंतो उववजंति” एवमुत्तरोत्तरपृथिव्यां पूर्वपूर्वप्रतिपेधसहितोत्तरप्रतिपेध-
 स्तावद्वक्तव्यो यावद्धःसप्तम्यां स्त्रीभ्योऽपि प्रतिपेधः, तत्सूत्रं चैवम्—“अहेसत्तमाए णं भंते ! पुढवीए नेरइया किं असणीहिंतो
 उववजंति जाव मच्छमणुस्सेहिंतो उववजंति ?, गोयमा ! नो असणीहिंतो उववजंति जाव नो इत्थीहिंतो उववजंति, मच्छमणुस्सेहिंतो
 उववजंति” ॥ सम्प्रत्येकस्मिन् समये कियन्तोऽस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां नारका उत्पद्यन्ते ? इति निरूपणार्थमाह । (इमीसे णं) ‘रयण-
 प्पभापुढविए नेरइया णं भंते !’ इत्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! एकसमयेन कियन्त उत्पद्यन्ते ?, भगवानाह—गौतम ! ज-
 धन्यत एको द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षतः सस्येया असस्येया वा, एवं पृथिव्यां तावद्वक्तव्यं यावद्धःसप्तम्याम् ॥ सम्प्रति
 प्रतिसमयमेकैकनारकापहारे सकलनारकापहारकालमानं विचिचिन्तयिषुरिदमाह—‘रयणप्पभापुढविनेरइया णं भंते !’ इत्यादि, रत्न-
 प्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! समये एकैकसस्येया अपद्धियमाणाः २ कियता कालेन सर्वासनाऽपद्धियन्ते ?, भगवानाह—गौतम !
 ‘ते णं असंखेज्जा समए २ अवहीरमाणा’ इत्यादि, ते रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका असस्येयास्ततः समये समये एकैकसस्येया अप-
 द्धियमाणा असस्येयाभिरुत्तर्ष्विष्यवसर्ष्विणीभिरपद्धियन्ते, इदं च नारकपरिमाणप्रतिपत्त्यर्थं कल्पनामात्रं, ‘नो चेव णं अवहिया
 सिया’ इति न पुनरपहृताः स्युः, किमुक्तं भवति ?—न पुनरेवं कदाचनाप्यपहृता अभवन् नाप्यपद्धियन्ते नाप्यपहरियन्त इति, एवं
 पृथिव्यां पृथिव्यां तावद्वक्तव्यं यावद्धःसप्तम्याम् ॥ सम्प्रति शरीरपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—‘रयणप्पभापुढवी’ इत्यादि, रत्नप्र-
 भापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! ‘किमहती’ किंप्रमाणा महती शरीरावगादना प्रज्ञप्ता ?, ‘जहा पणवणाए ओगाहणसंठाणपदे’

इति, यथा प्रज्ञापनायामवगाहनासंस्थानाल्यपदे तथा वक्तव्या, सा चैवं—द्विविधा रत्नप्रभापृथिवीनैर्यिकाणां शरीरावगाहना—भव-
धारणीया उत्तरवैक्रिया च, तत्र या सा भवधारणीया सा जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः सप्त धनूपि त्रयो हस्ताः षट् परिपूर्णा-
न्यङ्गुलानि, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः पञ्चदश धनूपि द्वौ हस्तावेका वितस्तिः, शर्कराप्रभायां भवधारणीया
जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः पञ्चदश धनूपि द्वौ हस्तावेका वितस्तिः, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षत एक-
त्रिंशद्वनूपि एको हस्तः, वालुकाप्रभायां भवधारणीया जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभाग उत्कर्षत एकत्रिंशद्वनूपि एको हस्तः, उत्तरवैक्रिया
जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः साद्वानि द्वापष्टिधनूपि, पङ्कप्रभायां भवधारणीया जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः साद्वानि
द्वापष्टिधनूपि, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः पञ्चविंशं धनुःशतं, धूमप्रभायां भवधारणीया जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्ये-
यभाग उत्कर्षतः पञ्चविंशं धनुःशतं, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतोऽर्द्धवृत्तीयानि धनुःशतानि, तमःप्रभायां भव-
धारणीया जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रा उत्कर्षतोऽर्द्धवृत्तीयानि धनुःशतानि, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः पञ्च-
धनुःशतानि, तमस्तमःप्रभायां भवधारणीया जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभाग उत्कर्षतः पञ्च धनुःशतानि, उत्तरवैक्रिया जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्ये-
यभाग, उत्कर्षतो धनुःसहस्रमिति । यदि पुनः प्रतिप्रस्तटे चिन्ता क्रियते तदैवमवगन्तव्या—तत्र जघन्या भवधारणीया सर्वत्राप्यङ्गु-
लासङ्ख्येयभागः, उत्तरवैक्रिया तु अङ्गुलसङ्ख्येयभागः, उक्तं च मूलटीकाकारेणान्यत्र—“उत्तरवैक्रिया तु तथाविधप्रयत्नाभावादाद्यसम-
येऽप्यङ्गुलसङ्ख्येयभागमात्रैवे”ति, उत्कृष्टा तु भवधारणीयाया रत्नप्रभायाः प्रथमे प्रस्तटे त्रयो हस्ता अत ऊर्ध्वं क्रमेण प्रतिप्रस्तटं साद्वानि
षट्पञ्चाशदङ्गुलानि प्रक्षिप्यन्ते, तत एवं परिमाणं भवति, द्वितीये प्रस्तटे धनुरेकमेको हस्तः साद्वानि चाष्टावङ्गुलानि, तृतीये धनुरेकं

त्रयो हस्ताः सप्तदशाङ्गुलानि, चतुर्थे द्वे धनुषी द्वौ हस्तौ सार्द्धमेकमङ्गुलं, पञ्चमे त्रीणि धनूपि दशाङ्गुलानि, षष्ठे त्रीणि धनूपि द्वौ हस्तौ सार्द्धान्यष्टादशाङ्गुलानि, सप्तमे चत्वारि धनूपि एको हस्तस्त्रीणि चाङ्गुलानि, अष्टमे चत्वारि धनूपि त्रयो हस्ताः सार्द्धान्येकादशाङ्गुलानि, नवमे पञ्च धनूपि एको हस्तो विंशतिरङ्गुलानि, दशमे षड् धनूपि सार्द्धानि चत्वार्यङ्गुलानि, एकादशे षड् धनूपि द्वौ हस्तौ त्रयोदशाङ्गुलानि, द्वादशे सप्त धनूपि सार्द्धान्येकविंशतिरङ्गुलानि, त्रयोदशे सप्त धनूपि त्रयो हस्ताः षट् च परिपूर्णान्यङ्गुलानि, उक्तञ्च—“रयणाए पढमपयरे हत्थतियं देह उत्सए भणियं । छप्पत्रांगुलसढ्हा पयरे पयरे हवइ बुढी ॥ १ ॥”

प्र. १	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
ध. ०	१	१	२	३	३	४	४	५	६	६	७	७
ह. ३	१	३	२	०	२	१	३	१	०	२	०	३
अं. ०	८॥	१७	११॥	१०	१८॥	३	११॥	२०	४॥	१३	२१॥	६

दश धनूपि पञ्चदशाङ्गुलानि, पञ्चमे दश धनूपि त्रयो हस्ता अष्टादशाङ्गुलानि, षष्ठे एकादश धनूपि द्वौ हस्तावेकविंशतिरङ्गुलानि, सप्तमे द्वादश धनूपि द्वौ हस्तौ, अष्टमे त्रयोदश धनूपि एको हस्तस्त्रीणि चाङ्गुलानि, नवमे चतुर्दश धनूपि षट् चाङ्गुलानि, दशमे चतुर्दश धनूपि त्रयो हस्ता नव चाङ्गुलानि, एकादशे पञ्चदश धनूपि द्वौ हस्तौ एका वितस्तिः, उक्तञ्च—“सो चेव य वीयाए पढमे पयरेंभि होइ उत्सेहो । हत्थ तिय तिन्नि अङ्गुल पयरे पयरे य बुढी य ॥ १ ॥ एकारसमे पयरे पन्नरस धणूणि दोणि रयणीओ । वारस य अंगुलाइं देहपमाणं तु विन्नेयं ॥ २ ॥” अत्र ‘सो चेव य वीयाए’ इति य एव प्रथमप्रथिव्यां त्रयोदशे प्रसूते उत्सेधो भणितो

यथा सप्त धनूँषि त्रयो हस्ताः पट् चाङ्गुलानीति स एव द्वितीयस्यां शर्कराप्रभायां पृथिव्यां प्रथमे प्रस्तटे उत्सेधो भवति, शेषं सुगमम्

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	प्र.
७	८	९	१०	१०	११	१२	१३	१४	१४	१५	ध.
३	२	१	०	३	२	२	१	०	३	२	ह.
६	९	१	१५	१८	२१	२०	३	६	९	१२	अं.

लानि, चतुर्थे एकविंशतिर्धनूँषि एको हस्तः सार्द्धानि च द्वाविंशतिरङ्गुलानि, पञ्चमे त्रयोविंशतिर्धनूँषि एको हस्तोऽष्टादश चाङ्गुलानि, षष्ठे पञ्चविंशतिर्धनूँषि एको हस्तः सार्द्धानि त्रयोदशाङ्गुलानि, सप्तमे सप्तविंशतिर्धनूँषि एको हस्तो नव चाङ्गुलानि, अष्टमे एकोनविंशद् धनूँषि एको हस्तः सार्द्धानि चत्वार्यङ्गुलानि, नवमे एकत्रिंशद्वनूँषि एको हस्तः, उक्तञ्च—“सो चेव य तद्वाए पढमे पयंरंमि होइ उरसेहो” इति य एव द्वितीयस्यां शर्कराप्रभायामेकादशे प्रस्तटे उत्सेधः स एव तृतीयस्यां वालुकाप्रभायां प्रथमे प्रस्तटे भवति, शेषं सुगमं । पट्प्रभायाः प्रथमे प्रस्तटे एकत्रिंशद्वनूँषि एको हस्तः, तत ऊर्ध्वं तु प्रतिप्रस्तटं पञ्च धनूँषि विंशतिरङ्गुलानि क्रमेण प्रक्षेप्त-
व्यानि, तत एवं परिमाणं भवति—द्वितीये प्रस्तटे पट्त्रिंशद्वनूँषि एको हस्तो विंशतिरङ्गुलानि, तृतीये एकचत्वारिंशद्वनूँषि द्वौ हस्तौ पोऽष्टाङ्गुलानि, चतुर्थे पटचत्वारिंशद्वनूँषि त्रयो हस्ता द्वादशाङ्गुलानि, पञ्चमे द्विपञ्चाशद्वनूँषि अष्टावङ्गुलानि, षष्ठे सप्तपञ्चाशद्वनूँषि

एको हस्तश्चत्वार्यङ्गुलानि, सप्तमे द्वापष्टिः धनूंषि द्वौ हस्तौ, उक्तञ्च—“सो चेव चउत्थीए पढमे पयरंमि होइ उस्सेहो । पञ्च धणु वीस अंगुल पयरे पयरे य बुड्डी य ॥ १ ॥ जा सत्तमाए पयरे नेरइयाणं तु होइ उस्सेहो । वासढी धणुयाइं दोणिण य रयणी य वो-
द्धन्वा ॥ १ ॥” अत्रापि ‘सो चेवे’त्यस्यार्थः पूर्वानुसारेण भावनीयः । धूमप्रभायाः प्रथमे प्रस्तटे द्वापष्टिर्धनूंषि द्वौ हस्तौ, तत ऊर्ध्वं तु प्रतिप्रस्तटं पञ्चदश धनूंषि सार्द्धहस्तद्वयाधिकानि क्रमेण प्रक्षेप्तव्यानि, तेनेदं परिमाणं भवति—द्वितीये प्रस्तटेऽष्टसप्ततिर्धनूंषि एका वितस्तिः, तृतीये त्रिनवतिर्धनूंषि त्रयो हस्ताः, चतुर्थे नवोत्तरं धनुःशतमेको हस्त एका वितस्तिः, पञ्चमे पञ्चविंशं धनुःशतं, उक्तञ्च—“सो चेव पंचमीए पढमे पयरंमि होइ उस्सेहो । पनरस धणूणि दो हत्थ सडु पयरेसु बुड्डी य ॥ १ ॥ तह पंचमाए पयरे उस्सेहो धणुसयं तु पणवीसं ।” ‘सो चेव य’ इत्यस्यार्थोऽत्रापि पूर्ववत् । तमःप्रभायाः प्रथमे प्रस्तटे पञ्चविंशं धनुःशतं ततः परतरे तु प्रस्त-
टद्वये क्रमेण प्रत्येकं सार्द्धानि द्वापष्टिर्धनूंषि प्रक्षेप्तव्यानि, तत एवं परिमाणं भवति—द्वितीये सार्द्धसप्ताशीटाधिकं धनुःशतं, तृतीयेऽर्द्ध-
तृतीयानि धनुःशतानि, उक्तञ्च—“सो चेव य छट्ठीए पढमे पयरंमि होइ उस्सेहो । वासढि धणु य सड्हा पयरे पयरे य बुड्डी य ॥ १ ॥ (सड्हा य सत्तसीइ वीए पयरंमि होइ धणुयसयं) छट्ठीए तइयपयरे दो सय पण्णासया होति ॥ २ ॥” सप्तमपृथिव्यां पञ्च धनुःशतानि, उत्तरवैक्रिया तु सर्वत्रापि भवधारणीयापेक्षया द्विगुणप्रमाणाऽवसातव्या ॥ सम्प्रति संहननप्रतिपादनार्थमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० नेरइयाणं सरीरया किंसंघयणी पणत्ता ?, गोयमा ! छण्हं संघ-
यणाणं असंघयणा, नेवट्ठी नेव छिरा णवि प्हारू नेव संघयणमत्थि, जे पोगला अणिट्ठा जाव
अमणामा ते तेसिं सरीरसंघायत्ताए परिणमंति, एवं जाव अघेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते ! रयण०

पु० नेरतियाणं सरीरा किंसंठिता पणत्ता?, गोयमा! दुविहा पणत्ता तंजहा—भवधारणिज्जा य उ-
त्तरवेडव्विया य, तत्थ णं जे ते भवधारणिज्जा ते हुंडसंठिया पणत्ता, तत्थ णं जे ते उत्तरवेडव्विया
तेवि हुंडसंठिता पणत्ता, एवं जाव अहेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते! रयण० पु० णेरतियाणं सरीरगा
केरिसत्ता वण्णेणं पणत्ता?, गोयमा! काला कालोभासा जाव परमकिण्हा वण्णेणं पणत्ता, एवं
जाव अहेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते रयण० पु० नेरइयाणं सरीरया केरिसया गंधेणं पणत्ता?,
गोयमा! से जहानामए अहिमंडे इ वा तं चेव जाव अहेसत्तमा ॥ इमीसे णं रयण० पु० नेरइ-
याणं सरीरया केरिसया फासेणं पणत्ता?, गोयमा! फुडितच्छविविच्छविया खरफरुसझामझु-
सिरा फासेणं पणत्ता, एवं जाव अहेसत्तमा ॥ (सू० ८७)

‘रयणप्पभे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त! ‘किंसंहननिनः’ केन संहननेन संहनन्तवन्तः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम!
‘छण्हं संघयणाण’ मित्यादि प्राग्वत्, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावद्धः सप्तमी ॥ सम्प्रति संस्थानप्रतिपादनार्थमाह—‘रयणप्प-
भे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त! शरीरकाणि ‘किंसंस्थितानि’ केन संस्थानेन संस्थानवन्ति प्रज्ञप्तानि?, भगवानाह—गौ-
तम! रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां शरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—भवधारणीयानि उत्तरवैक्रियाणि च, तत्र यानि भवधारणी-
यानि तानि तथाभवस्वाभाव्यादवश्यं हुण्डनामकमोदयतो हुण्डसंस्थानानि, यान्यपि चोत्तरवैक्रियरूपाणि तान्यपि यद्यपि शुभमहं वै-
क्रियं करिष्यामीति चिन्तयति तथाऽपि तथाभवस्वाभाव्यतो हुण्डसंस्थानामकमोदयत उत्पादितसकलरोमपिच्छकपोतपक्षिण इव हु-

ण्डसंस्थानानि भवन्ति, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावद्वयं यावदधःसप्तम्याम् ॥ सम्प्रति नारकाणां शरीरेषु वर्णप्रतिपादनार्थमाह—‘रय-
णप्पभे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! शरीरकाणि कीदृशानि वर्णेन प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! ‘काला कालोभासा’
इत्यादि प्राग्वत्, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमपृथिव्याम् ॥ अधुना गन्धप्रतिपादनार्थमाह—रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां
भदन्त ! शरीरकाणि कीदृशानि गन्धेन प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! ‘से जहानामए अहिमडे इ वा’ इत्यादि प्राग्वत्, एवं प्र-
थिव्यां पृथिव्यां तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तम्याम् ॥ सम्प्रति स्पर्शप्रतिपादनार्थमाह—‘रयणप्पभापुडविनेरइयाणं भंते !’ इत्यादि,
रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! शरीरकाणि कीदृशानि स्पर्शेन प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! स्फटितच्छविच्छवयः, इहैकत्र
छविशब्दस्त्वग्वाची अपरत्र छायावाची, ततोऽयमर्थः—स्फटितया—राजिशतसुलया त्वचा विच्छवयो—विगतच्छायाः स्फटितच्छविचि-
च्छवयः, तथा खरम्(राणि)—अतिशयेन परुषाणि खरपरुषाणि ध्यामानि—दग्धच्छायाणि शुपिराणि—शुगिरजनकलितानि, ततः पदत्रयस्यापि
पदद्वयपदद्वयमीलनेन विशेषणसमासः, सुपकेष्टकाध्यामगुल्यानीतिभाजः, स्पर्शेन प्रज्ञप्तानि, एवं प्रतिपृथिवि तावद् यावदधःसप्तम्याम् ॥
सम्प्रत्युच्छ्वासप्रतिपादनार्थमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुहवीए णेरतियाणं केरिसया पोगगला ऊसासत्ताए परिणमंति ?,
गोयमा ! जे पोगगला अणिट्ठा जाव अमणामा ते तेसिं ऊसासत्ताए परिणमंति, एवं जाव अहे-
सत्तमाए, एवं आहारस्सवि सत्तमुत्ति ॥ इमीसे णं भंते ! रयण० पु० नेरतियाणं कति लेसाओ
पणत्ताओ ?, गोयमा ! एक्का काउलेसा पणत्ता, एवं सक्करप्पभाएऽवि, वालुयप्पभाए पुच्छा, दो

लेसाओ पणत्ताओ तं०—नीललेसा कापोतलेसा य, तत्थ जे काउलेसा ते बहुतरा जे नीललेसा
 पणत्ता ते थोवा, पंकप्पभाए पुच्छा, एक्का नीललेसा पणत्ता, धूसप्पभाए पुच्छा, गोयमा! दो
 लेसाओ पणत्ताओ, तंजहा—किण्हलेसा य नीललेसा य, ते बहुतरका जे नीललेसा, ते
 थोवतरका जे किण्हलेसा, तमाए पुच्छा, गोयमा! एक्का किण्हलेसा, अर्धेसत्तमाए एक्का परमकि-
 ण्हलेसा ॥ इमीसे णं भंते! रयणं पु० नेरइया किं सम्मदिट्ठी मिच्छदिट्ठी सम्मामिच्छदिट्ठी?, गो-
 यमा! सम्मदिट्ठीवि मिच्छदिट्ठीवि सम्मामिच्छदिट्ठीवि, एवं जाव अर्धेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते!
 रयणं पु० णेरतिया किं नाणी अण्णाणी?, गोयमा! णाणीवि अण्णाणीवि, जे णाणी ते णियमा
 तिणाणी, तंजहा—आभिणिवोधितणाणी सुयणाणी अवधिणाणी, जे अण्णाणी ते अत्थेगतिया
 दुअण्णाणी अत्थेगइया तिअन्नाणी, जे दुअन्नाणी ते णियमा मतिअन्नाणी य सुयअण्णाणी य, जे
 तिअन्नाणी ते नियमा मतिअण्णाणी सुयअण्णाणी विभंगणाणीवि, सेसा णं णाणीवि अण्णा-
 णीवि तिण्णिण जाव अर्धेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते! रयणं किं मणजोगी वइजोगी कायजोगी?,
 तिण्णिणवि, एवं जाव अर्धेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते! रयणप्पभापु० नेरइया किं सागारोवडत्ता अणा-

१ टीकाकृद्भिः अत्र 'सकस्सभापुढवीनेरइया किं नाणी अन्नाणी?, गोयमा! नाणीवि अन्नाणीवि, जे नाणी ते नियमा तिन्नाणी आभि० सुय० ओहि०, जे
 अन्नाणी ते नियमा तिअन्नाणी मतिअन्नाणी सुअ० विभंगानाणी, एवं' इति पाठ इतः प्राक् वाचनान्तरगतोऽनुसृतः.

गारोवउत्ता?, गोयमा! सागारोवउत्तावि अणागारोवउत्तावि, एवं जाव अहेसत्तामाए पुढवीए ॥
 [इमीसे णं भंते! रयणप्प० पु० नेरइया ओहिणा केवत्तिं खेत्तं जाणंति पासंति?, गोयमा! ज-
 हण्णेणं अछुडगाउताइं उक्खोसेणं चत्तारि गाउयाइं । सक्करूपभापु० जह० तिन्नि गाउयाइं उक्खो-
 इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए पुढवीए परिहायति जाव अहेसत्तामाए जह० अद्वगाउयं उक्खोसेणं गाउयं] ॥
 समुग्घाता पणत्ता, तंजहा—वेदणासमुग्घाए कति समुग्घाता पणत्ता?, गोयमा! चत्तारि
 समुग्घाए, एवं जाव अहेसत्तामाए कसायसमुग्घाए मारणंति यसमुग्घाए वेउच्चिय-
 ‘रयणे’लादि, रत्तप्रभापृथिवीनैरयिकाणां मरन्त ! कीदृशाः पुद्गला उच्छासतया परिणमन्ति?, भगवानाह—गौतम! ये पुद्गला
 अनिष्टा अकान्ता अप्रिया अशुभा अमनोद्वा अमनआपाः, अमीपां पदानां व्याख्यानं प्राग्वत्, ते तेषां रत्तप्रभापृथिवीनैरयिकाणामु-
 च्छासतया परिणमन्ति, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तम्याम् ॥ साम्प्रतमाहारप्रतिपादनार्थमाह—‘रयणे’लादि, रत्तप्र-
 भापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! कीदृशाः पुद्गला आहारतया परिणमन्ति, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तम्याम् । इह पुस्तकेषु बहुधा-
 अशुभा अमनोद्वा अमनआपास्ते तेषामाहारतया परिणमन्ति, समग्रे दर्शयितुं न शक्यते, केवलं बहुषु पुस्तकेषु योऽधिरावादी पाठस्तत्र प्रतिपत्त्यर्थं
 अन्यथापाठो दृश्यते, अत एव वाचनाभेदोऽपि समग्रे दर्शयितुं न शक्यते, केवलं बहुषु पुस्तकेषु योऽधिरावादी पाठस्तत्र प्रतिपत्त्यर्थं
 सुगमान्यव्यक्षराणि संस्कारमात्रेण विनियन्तेऽन्यथा सर्वमेतदुत्तानार्थं सूत्रमिति ॥ सम्प्रति लेख्याप्रतिपादनार्थमाह—‘रयणे’लादि,

रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! कति लेख्याः प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—गौतम ! कापोतलेख्या प्रज्ञप्ता, एवं शर्कराप्रभानैरयिकाणामपि, नवरं तेषां कापोतलेख्या सङ्क्षिप्ततरा वेदितव्या, वालुकाप्रभानैरयिकाणां द्वे लेख्ये, तद्यथा—नीललेख्या च कापोतलेख्या च, तत्र ते बहुतरा ये कापोतलेख्याः, उपरितनप्रस्तटवर्तिनां नारकाणां कापोतलेख्याकत्वात् तेषां चातिभूयस्कत्वात्, ते स्तोक्ततरा ये नीललेख्याकाः, पङ्कप्रभापृथिवीनैरयिकाणामेका नीललेख्या, सा च तृतीयपृथिवीगतनीललेख्याऽपेक्षयाऽविशुद्धतरा, धूमप्रभापृथिवीनैरयिकाणां द्वे लेख्ये, तद्यथा—कृष्णलेख्या च नीललेख्या च, तत्र ते बहुतरा ये नीललेख्याकाः, ते स्तोक्ततरा ये कृष्णलेख्याकाः, भावनाऽत्रापि प्राग्वत्, तमःप्रभापृथिवीनैरयिकाणां कृष्णलेख्या, सा च पञ्चमपृथिवीगतकृष्णलेख्याऽपेक्षयाऽविशुद्धतरा, अधःसप्तमपृथिवीनैरयिकाणामेका परमकृष्णलेख्या, उक्तं च व्याख्याप्रज्ञप्तौ—“काञ्च दोसु तइयाएँ मीसिया नीलिया चउत्थीए । पंचमियाए मीसा कण्हा तत्तो परमकण्हा ॥ १ ॥” सम्प्रति सम्यग्दृष्टित्वादिविशेषप्रतिपादनार्थमाह—“रयणे”त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! किं सम्यग्दृष्टयो मिथ्यादृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयो वा ?, भगवानाह—गौतम ! सम्यग्दृष्टयोऽपि मिथ्यादृष्टयोऽपि सम्यग्मिथ्यादृष्टयोऽपि, एवं पृथिव्यां पृथिव्यां तावद्वाच्यं यावत्तमस्तमायाम् ॥ सम्प्रति ज्ञान्यज्ञानिचिन्तां कुर्वन्नाह—“रयणे”त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! किं ज्ञानिनोऽज्ञानिनः ?, भगवानाह—गौतम ! ज्ञानिनोऽपि अज्ञानिनोऽपि, सम्यग्दृशां ज्ञानित्वान्मिथ्यादृशां ज्ञानित्वान्मात्रात्, तत्र ये ज्ञानिनस्ते नियमात्रिज्ञानिनः, अपर्याप्तावस्थायामपि तेषामवधिज्ञानसम्भवात्, सञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियेभ्यस्तेषामुत्पादात्, त्रिज्ञानित्वमेव भावयति, तद्यथा—आभिनिवोधिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनः, येऽज्ञानिनस्ते ‘अतथेगइया’ इति अस्तीतिनिपातोऽत्र बहुवचनगर्भः सन्त्येकका द्व्यज्ञानिनः सन्त्येकका त्र्यज्ञानिनः, तत्र येऽसञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियेभ्य उत्पद्यन्ते तेषामपर्याप्तावस्थायां विभङ्गा-

सम्भवाद् द्व्यज्ञानिनः, शेषकालं तु तेषामपि ज्यज्ञानिता, सञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियेभ्य उत्पन्नानां तु सर्वकालमपि ज्यज्ञानितैव, अपर्याप्तावस्थायामपि तेषां विभङ्गभावात्, तत्र ये द्व्यज्ञानिनस्ते मल्यज्ञानिनः शुताज्ञानिनः मल्यज्ञानिनस्ते मल्यज्ञानिनो विभङ्गज्ञानिनश्च । ‘सङ्करस्पभापुढवी’त्यादि, शर्कराप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! किं ज्ञानिनोऽज्ञानिनः ?, भगवानाह—गौतम ! ज्ञानिनोऽप्यज्ञानिनोऽपि, तत्रापि सम्यग्दृशां मिथ्यादृशां च भावात्, तत्र ये ज्ञानिनस्ते नियमाविज्ञानिनः, तद्यथा—आभिविबोधिकाज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनश्च, येऽज्ञानिनस्ते नियमात्तज्यज्ञानिनः, सञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियेभ्य एव तत्रोत्पादात्, ज्यज्ञानित्वमेव दर्शय[ती]ति, तद्यथा—मल्यज्ञानिनः शुताज्ञानिनो विभङ्गज्ञानिनश्च, एवं शेषास्वपि पृथिवीषु वक्तव्यं, तत्रापि सञ्ज्ञपञ्चेन्द्रियेभ्य एवोत्पादान् ॥ सम्प्रति-योगप्रतिपादनार्थमाह—‘रयणस्पभे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! किं मनोयोगिनो वाग्योगिनः काययोगिनः ?, भगवानाह—गौतम ! त्रिविधा अपि, एवं प्रतिपृथिवि तावद् यावदधःसप्तम्याम् ॥ अधुना साकारानाकारोपयोगचिन्तां कुर्वन्नाह—‘रयणे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! किं साकारोपयुक्ता अनाकारोपयुक्ताः ?, भगवानाह—साकारोपयुक्ता अपि अनाकारोपयुक्ता अपि, एवं तावद् यावदधःसप्तम्याम् ॥ अधुना समुद्घातचिन्तां करोति—‘रयणे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! कति समुद्घाताः प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—गौतम ! चत्वारः समुद्घाताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—वेदनासमुद्घातः कपायसमुद्घातः मारणान्तिकसमुद्घातो वै-क्रियसमुद्घातश्च, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तम्याम् ॥ सम्प्रति क्षुत्पिपासे चिन्तयति—

इमीसे णं भंते ! रयणस्पभा० पु० नेरतिया केरिसयं खुहप्पिवासं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति ?, गोयमा !
एगमेगस्स णं रयणस्पभापुढविनेरतियस्स असब्भावपट्टवणाए सब्बोद्धी वा सब्बपोगगले वा

आसगंसि पक्खिवेज्जा णो चेव णं से रयणप्प० पु० णेरतिए तित्ते वा सिता वितणहे वा सिता,
 एरिसया णं गोथमा ! रयणप्पभाए णेरतिया खुधप्पिवासं पच्चणुभवमाणा विहरंति, एवं जाव
 अथेसत्तमाए ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पु० नेरतिया किं एकत्तं पभू विउव्वित्तए पुहुत्तंपि
 पभू विउव्वित्तए ? गोथमा ! एगत्तंपि पभू पुहुत्तंपि पभू विउव्वित्तए, एगत्तं विउव्वेमाणा एगं
 महं मोगगररूवं वा एवं सुसुंढिकरवत्तअसिसत्तीहलगतासुसलचक्कणारायकुंततोमरसूललउड-
 भिंडमाला य जाव भिंडमालरूवं वा पुहुत्तं विउव्वेमाणा मोगगररूवाणि वा जाव भिंडमालरू-
 वाणि वा ताइ संखेज्जाइं णो असंखेज्जाइं संबद्धाइं नो असंबद्धाइं सरिसाइं नो असरिसाइं वि-
 उव्वंति, विउव्वित्ता अणमणस्स कायं अभिहणमाणा वेयणं उदीरंति उज्जलं
 विउलं पगाढं कक्कसं कडुयं फरुसं निट्ठरं चंडं तिब्बं दुक्खं दुग्गं दुरहियासं, एवं जाव धूमप्प-
 भाए पुढवीए । छट्टसत्तमासु णं पुढवीसु नेरइया बहू महंताइं लोहियकुंथूरूवाइं वहारामइतुं-
 डाइं गोमयकीडसमाणाइं विउव्वंति, विउव्वित्ता अन्नमन्नस्स कायं समतुरंगेमाणा स्वायमाणा
 स्वायमाणा सयपोरागकिमिया विव चालेमाणा २ अंतो अंतो अणुप्पविसमाणा २ वेदणं उदी-
 रंति उज्जलं जाव दुरहियासं ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० नेरइया किं सीतवेदणं वेइंति
 उसिणवेदणं वेइंति सीउसिणवेदणं वेदंति ? गोथमा ! णो सीयं वेदणं वेदंति उसिणं वेदणं

વેદેતિ નો સીતોસિણં, [તે અપ્પયરા ડણ્હજોણિયા વેદેતિ,] એવં જાવ વાલુયપ્પમા, પંકપ્પમા
 પુચ્છા, ગોયમા ! સીયંપિ વેદણં વેદેતિ, ડસિણંપિ વેયણં વેયંતિ, નો સીઓસિણવેયણં વેયંતિ, તે
 બહુતરગા જે ડસિણં વેદણં વેદેતિ, તે થોવયરગા જે સીતં વેદણં વેદેતિ । ધૂમપ્પમા પુચ્છા, ગો-
 યમા ! સીતંપિ વેદણં વેદેતિ ડસિણંપિ વેદણં વેદેતિ ણો સીતો, તે બહુતરગા જે સીયવેદણં વેદેતિ
 તે થોવયરકા જે ડસિણવેદણં વેદેતિ । તમા પુચ્છા, ગોયમા ! સીયં વેદણં વેદેતિ નો ડસિણં (વેદણં)
 વેદેતિ નો સીતોસિણં વેદણં વેદેતિ, એવં અહેસત્તમા એ ણવરં પરમસીયં ॥ ડમીસે ણં મંતે !
 રયણપ્પ ૦ પુ ૦ ણેરહયા કેરિસયં ણિરયમ્વં પચ્છણુમ્વમાણા વિહરંતિ ?, ગોયમા ! તે ણં તત્થ ણિચ્છં
 મીતા ણિચ્છં તસિતા ણિચ્છં છુહિયા ણિચ્છં ડન્વિગગા નિચ્છં ડપ્પણા ણિચ્છં વહિયા નિચ્છં પરમમસુમ-
 મડલમણુવહ્નં નિરયમ્વં પચ્છણુમ્વમાણા વિહરંતિ, એવં જાવ અધેસત્તમા એ ણં પુઢવી એ પંચ અણુ-
 સારા મહત્તિમહાલયા મહાણરગા પણ્ણત્તા, તંજહા—કાલે મહાકાલે રોરુ એ મહારોરુ એ અપ્પતિ-
 ઢાણે, તત્થ ડમે પંચ મહાપુરિસા અણુત્તરેહિં ઢંડસમાદાણેહિં કાલમાસે કાલં કિચ્છા અપ્પતિઢાણે
 ણર એ ણેરતિ(ય)ત્તા એ ડવવણ્ણા, તંજહા—રામે ૧, જમદગિગપુત્તે, ઢઢાડ ૨, લચ્છતિપુત્તે, વસુ ૩,
 ડવરિચરે, સુમ્મે કોરવ્વે ૪, વંમ ૫, ઢત્તે ચુલણિસુતે ૬, તે ણં તત્થ નેરતિયા જાયા કાલા કાલો ૦
 જાવ પરમકિણ્હા વણેણં પણ્ણત્તા, તંજહા—તે ણં તત્થ વેદણં વેદેતિ ડજ્જલં ચિડલં જાવ ડુરહિ-

यासं ॥ उसिण वेदणिज्जेसु णं भंते ! नेरतिएसु नेरतिया केरिसयं उसिणवेदणं पच्चणुअवमाणा
विहरंति ? गोयमा ! से जहाणामए कम्मरदारए सिता तरुणे बलवं जुगवं अप्पायंके थिरग्गहत्थे
दढपाणिपादपासपिढ्दंतरोरु [संधाय] परिणए लंघणपवणजवणवगणपमद्दणसमत्थे तलजम-
लजुयलबहुफलिहणिभवाहू घणणिचित्तवलियवद्दखंधे चम्मेट्टगदुहणमुट्ठियसमाहयणिचित्तग-
त्तगत्ते उरससबलसमण्णागए छेए दक्खे पट्ठे कुसले णिउणे मेहावी णिउणसिप्पोवगए
एगं महं अयापिढं उदगवारसमाणं गहाय तं ताविय ताविय कोट्ठित्त कोट्ठित्त उड्ढिमदिय उड्ढिम-
दिय जुणिय जुणिय जाव एगाहं वा दुयाहं वा उक्कोसेणं अद्धमासं संहणेज्जा, से
णं तं सीतं सीतीभूतं अओमएणं संदंसएणं गहाय असअभावपट्टवणाए उसिणवेदणिज्जेसु
णरएसु पक्खिवेज्जा, से णं तं उम्मिसियणिमिसियंतरेणं पुणरवि पच्चुद्धरिस्सामित्तिकदु पविरा-
यमेव पासेज्जा पविलीणमेव पासेज्जा पविद्धत्थमेव पासेज्जा णो चेव णं संचाएति अविरायं वा
अविलीणं वा अविद्धत्थं वा पुणरवि पच्चुद्धरित्तए ॥ से जहा वा मत्तमातंगे [पाए] कुंजरे सट्ठिहा-
यणे पढमसरयकालसमत्तंसि वा चरमनिदाघकालसमयंसि वा उण्हाभिहए तण्हाभिहए दव-
ग्गिजालाभिहए आउरे सुसिए पिवासिए दुब्बले किलंते एक्कं महं पुक्खरिणिं पासेज्जा चाउ-
क्कोणं समतीरं अणुपुव्वसुजायवप्पगंभीरसीतलजलं संछण्णपमत्ताभिसमुणालं बहुउप्पलकुमुद-

णलिणसुभगसोगंधियपुंडरीय (महापुंडरीय) सयपत्तसहस्सपत्तकेसरकुल्लोवचियं छप्पयपरिभुज-
 माणकमलं अच्छविमलसलिलपुणं परिहत्यभमंतमच्छकच्छभं अणेगसउणगणमिहुणयविरह-
 यसहुन्नइयमहुरसरनाइयं तं पासइ, तं पासित्ता तं ओगाहइ, ओगाहित्ता से णं तत्थ उण्हंपि
 पविणेज्जा तिण्हंपि पविणेज्जा जरंपि पवि० दाहंपि पवि० णिद्वाएज्जा वा पयला-
 एज्जा वा सतिं वा रतिं वा धितिं वा मतिं वा उवलभेज्जा, सीए सीयभूए संकसमाणे संकस-
 माणे सायासोक्खवहुले यावि विहरिज्जा, एवामेव गोयमा ! असवभावपट्टवणाए उसिणवेयणि-
 ज्जेहिंतो णरएहिंतो कुंभारागणी इ वा णेरहए उव्वट्टिए समाणे जाइं इमाइं मणुस्सलोयंसि
 भवंति (गोलियालिंगाणि वा सोडियालिंगाणि वा भिडियालिंगाणि वा) अयागराणि वा तंवाग-
 राणि वा तउयागरा० सीसाग० रूपपागरा० सुवन्नागराणि वा हिरणागरा० कुंभारागणी इ वा
 सुसागणी वा इट्टयागणी वा कवेल्लुयागणी वा लोहारंवरिसे इ वा जंतवाडचुल्ली वा हंडियलि-
 त्थाणि वा सोडियलि० णलागणी ति वा, तिलागणी वा तुसागणी ति वा, तत्ताइं समज्जोती-
 भूयाइं फुल्लकिंसुयसमाणाइं उक्कासहस्साइं विणिम्भुयमाणाइं जालासहस्साइं पमुचमाणाइं
 इंगालसहस्साइं पविक्खरमाणाइं अंतो २ हुहुंयमाणाइं चिट्ठंति ताइं पासइ, ताइं पासित्ता
 ताइं ओगाहइ ताइं ओगाहित्ता से णं तत्थ उण्हंपि पविणेज्जा तण्हंपि पविणेज्जा खुहंपि पविणेज्जा

जरंपि पविणेज्जा दाहंपि पविणेज्जा निहाएज्ज वा पयलाएज्ज वा सत्तिं वा रत्तिं वा धिहं वा मत्तिं
वा उवलभेज्जा, सीए सीयश्रूयए संकसमाणे संकसमाणे सायासोत्तलबहुले याचि चिहरेज्जा, भवे-
यारूवे सिया १, णो इणहे समहे, गोयमा ! वसिणवेदणिज्जेसु णरएसु नेरतिगा एत्तो अणिट्ठ-
रियं चेव वसिणवेदणं पणुभवमाणा चिहरंति ॥ सीगवेदणिज्जेसु णं भंते णिरएसु नेरतिगा केरि-
सयं सीयवेदणं पचणुभवमाणा चिहरंति १, गोयमा ! से जहाणामए कम्मरदारए सिया तम्णे
जुगवं बलवं जाव सिप्पोवगते एगं महं अयपिं दगवारसमाणं गहाग ताचिय ताचिय कोट्टिय
कोट्टिय जह० एक्काहं वा दुआहं वा तियाहं वा उक्कोरो णं मासं दणेज्जा, से णं तं वसिणं वसिण-
भूतं अयोमएणं संदंसएणं गहाग असब्भावपट्टवणाए सीगवेदणिज्जेसु णरएसु पक्खिद्वेज्जा, से
तं [वमिसियनिमिसियंतरेण पुनरचि पबुद्धरिस्सामीतिकहु पविरायमेव पासेज्जा, तं चेव णं
जाव णो चेव णं संचाएज्जा पुनरचि पबुद्धरित्तए, से णं से जहाणामए मत्तमागंगे तहेव जान
सोक्खलबहुले याचि चिहरेज्जा] एवामेव गोयमा ! असब्भावपट्टवणाए सीतवेवणेद्धितो णरएद्धितो
नेरतिए उव्वट्ठिए समाणे जादं इमादं इदं माणुस्सलोए दवति, तंजहा—हिमाणि वा हिमपुंजाणि
वा हिमपडलाणि वा हिमपडलपुंजाणि वा तुसाराणि वा तुसारपुंजाणि वा हिमाकुंजाणि वा हि-
मकुंडपुंजाणि वा सीताणि वा तादं पासति पासित्ता तादं ओगाद्धति ओगाद्धित्ता से णं तत्थ

सीतं पि पविणेजा तण्हं पि प० खुहं पि प० जरं पि प० दाहं पि प० निदाएज्ज वा पयलाएज्ज वा जाव
उसिणे उसिणभूए संकसमाणे संकसमाणे सायासोक्खवड्डुले यावि विहरेजा, गोयमा ! सीयवेय-
णिज्जेसु नरएसु नेरतिया एत्तो अणिट्ठयरियं चव सीतवेदणं पच्चणुभवमाणा विहरंति ॥ (सू० ८९)

‘रयणे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! कीदृशीं क्षुधं पिपासां (न) प्रत्यनुभवन्तः प्रत्येकं वेदयमानाः ‘विहरन्ति’ अवति-
ष्ठन्ति ?, भगवानाह—गौतम ! ‘एगमेगस्स ण’मित्यादि, एकैकस्य रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकस्य ‘असद्भाव(प्र)स्थापनया’ असद्भावकल्प-
नया ये केचन पुद्गला उदधयश्चेति शेषः तान् ‘आस्यके’ मुखे सर्वपुद्गलान् सर्वोदधीन् प्रक्षिपेत्, तथाऽपि ‘नो चेन्न ण’मित्यादि, नैव
रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकः तृप्तो वा वितृष्णो वा स्यात् लेशतः अत्र प्रचलभसकव्याभ्युपेतः पुरुषो दृष्टान्तः । ‘एरिसिया ण’मित्यादि,
ईदृशी णमिति वाक्यालङ्कृतौ गौतम ! रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाः क्षुधं पिपासां प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति, एवं प्रतिपृथिवि तावद्धक्तव्यं या-
वदधःसप्तमी ॥ सम्प्रति वैक्रियशक्तिं विचिचिन्तयिषुरिदमाह—‘रयणप्पभे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! प्रत्येकं किम् ‘एक-
त्वम्’ एकं रूपं विक्षुर्वितुं प्रभवः उत ‘पृथक्त्वं’ पृथक्त्वशब्दो बहुवाची, आह न कर्मप्रकृतिसद्ग्रहणिचूर्णिकारोऽपि—“पुत्त-
शब्दो बहुत्तवाइ” इति, प्रभूतानि रूपाणि विक्षुर्वितुं प्रभवः ?, ‘विक्षुर्वं विक्रियायाम्’ इत्यागमप्रसिद्धो धातुरस्ति यस्य विक्षुर्णोण इति
प्रयोगस्ततो विक्षुर्वितुमित्युक्तं, भगवानाह—एकत्वमपि प्रभवो विक्षुर्वितुं पृथक्त्वमपि प्रभवो विक्षुर्वितुं, तत्रैकं रूपं विक्षुर्वितो मुद्गररूपं
वा मुद्गरः—प्रतीतः मुपण्ठिरूपं वा मुपण्ठिः—ग्रहरणविशेषः, करपत्ररूपं वा असिरूपं वा शक्तिरूपं वा दलरूपं वा गदारूपं वा गुश-
लरूपं वा चक्ररूपं वा नाराचरूपं वा कुन्तरूपं वा शूलरूपं वा लकुटरूपं वा गिण्डमालरूपं वा विक्षुर्वन्ति, करपत्रादयः

प्रतीताः, भिण्डमालः—शस्त्रजातिविशेषः, अत्र सङ्ग्रहणिगाथा कचित्पुस्तकेषु—“मुग्गरमुसुंढिकरकयअसिसत्ति हलं गयामुसलचक्का । नारा-
 यकुंततोमरसूललउडभिंडिमाला य ॥१॥” गतार्थो, नवरं ‘करकय’ति क्रकचं करपत्रमित्यर्थः, पृथक्त्वं विकुर्वन्तो मुद्गररूपाणि वा यावत्
 भिण्डमालरूपाणि वा, तान्यपि सदृशानि, (समानरूपाणि) ‘नोऽसदृशानि’(अ) समानरूपाणि, तथा ‘सङ्ख्येयानि’ परिमितानि न ‘अस-
 ङ्ख्येयानि’ सङ्ख्यातीतानि, विसदृशकरणेऽसङ्ख्येयकरणे वा शक्त्यभावात्, तथा ‘संवद्धानि’ स्वात्मनः शरीरसंलग्नानि ‘नासंवद्धानि’ न
 स्वशरीरात्पृथग्भूतानि, स्वशरीरात्पृथग्भूतकरणे शक्त्यभावात्, विकुर्वन्ति, विकुर्वित्वाऽन्योऽन्यस्य कायमभिन्नन्तो वेदनामुदीरयन्ति,
 किंविशिष्टमित्याह—‘उज्ज्वलां’ दुःखरूपतया जाज्वल्यमानां सुखलेशेनाप्यकलङ्कितमिति भावः, ‘विपुलां’ सकलशरीरव्यापितया
 विस्तीर्णा ‘प्रगाढां’ प्रकर्षेण र्भर्मप्रदेशव्यापितयाऽतीवसमवगाढां कर्कशां भवति?—यथा कर्कशः पाषाणसंघर्षः शरी-
 रस्य खण्डानि त्रोटयति एवमासप्रदेशान् त्रोटयन्तीव या वेदनोपजायते सा कर्कशा तां, कटुकामिव कटुकां पित्तप्रकोपपरिकलितव-
 पुषो रोहिणीं—कटुद्रव्यमिवोपभुज्यमानमतिशयेनाप्रीतिजनिकामिति भावः, तथा ‘परुषां’ मनसोऽतीव रौक्ष्यजनिकां ‘निपुणाम्’ अश-
 क्यप्रतीकारतया दुर्भेदां ‘चण्डां’ रुद्रां रौद्राध्यवसायहेतुत्वात् ‘तीव्राम्’ अतिशयिनीं ‘दुःखां’ दुःखरूपां ‘दुर्गां’ दुर्लङ्घ्यामत एव
 दुरधिसह्याम्, एवं पृथिव्यां पृथिव्यां तावद्वक्तव्यं यावत्पञ्चम्याम् । ‘छट्सत्तमीसु ण’मित्यादि, पष्ठसप्तम्योः पुनः पृथिव्योर्नैरयिकाः
 वह्नि महान्ति गोमयकीटप्रमाणत्वात्, ‘लोहितकुन्धुरूपाणि’ आरक्तकुन्धुरूपाणि वज्रमयतुण्डानि, गोमयकीटसमानानि विकुर्वन्ति,
 विकुर्वित्वा ‘अन्योऽन्यस्य’ परस्परस्य ‘कायं’ शरीरं समतुरङ्गा इवाचरन्तः समतुरङ्गायमाणाः, अथा इवान्योऽन्यमारुहन्त इत्यर्थः,
 ‘खायमाणा खायमाणा’ भक्षयन्तो भक्षयन्तोऽन्तरन्तः ‘अनुप्रवेशयन्तः’ अनुप्रवेशन्तः ‘सयपोरागकिमिया इव’ शतपर्वकृमय

इव इक्षुपर्वकृमय इव 'चालेमाणा चालेमाणा' शरीरस्य मध्यभागेन संचरन्तः संचरन्तो वेदनामुदीरयन्त्युज्ज्वलामितादि प्राग्वन् ॥
 सम्प्रति क्षेत्रस्वभावजां वेदनां प्रतिपादयति—'रयणे'त्यादि, रत्नप्रभाप्रृथिवीनैरयिका भदन्त ! किं शीतां वेदनां वेदयन्ते उज्ज्वां वेदनां
 वेदयन्ते शीतोष्णां वा ? भगवानाह—गौतम ! न शीतां वेदनां वेदयन्ते किन्तु उज्ज्वां वेदनां वेदयन्ते, ते हि शीतयोनिना योनिस्थाना-
 नानां केवलहिमानीप्रख्यशीतप्रदेशालकत्वात्, योनिस्थानव्यतिरेकेण चान्यत् सर्वमपि भूम्यादि व्यादिसादारादपि मदाप्रतप्तमतस्तै उ-
 ष्णवेदनामनुभवन्ति, नापि शीतोष्णां वेदनां वेदयन्ते, शीतोष्णस्वभावतया वेदनाया नरकेषु मूलतोऽयमम्भवान्, एवं गर्तरापभा-
 वालुकाप्रभानैरयिका अपि वक्तव्याः, पङ्कप्रभाप्रृथिवीनैरयिकपृच्छायाम् भगवानाह—गौतम ! शीतामपि वेदनां वेदयन्ते नरकावासभे-
 देनोष्णामपि वेदनां वेदयन्ते नरकावासभेदेनैव, न तु शीतोष्णां, तत्र ते बहुतरा ये उज्ज्वां वेदनां वेदयन्ते, प्रभूततराणां शीतयोनि-
 त्वात्, ते स्लोकतरा ये शीतां वेदनां वेदयन्ते, अल्पतराणामुष्णयोनितात्, एवं भूगप्रभायामपि तत्त्व्यं, नारं ते बहुतरा ये शीतवे-
 दनां वेदयन्ते, बहूनामुष्णयोनितात्, ते स्लोकतरा ये उज्ज्वां वेदनां वेदयन्ते, अल्पतराणां शीतयोनितात्, तमःप्रभाप्रृथिवीनैरयिकपृ-
 च्छायां भगवानाह—गौतम ! शीतां वेदनां वेदयन्ते नोष्णां नापि शीतोष्णां, तत्रत्यानां सर्वेषामुष्णयोनितात्, योनिस्थानव्यतिरेकेण
 चान्यस्य सर्वस्यापि नरकभूम्यादेर्महाहिमानीप्रख्यत्वात्, एवं तमस्तमागभाप्रृथिवीनैरयिका अपि नक्तव्याः, नारं परमां शीतवेदनां वे-
 दयन्ते इति वक्तव्यं, तमःप्रभाप्रृथिवीतः तमस्तमप्रभाप्रृथिव्यां शीतोद्दनाया अतिप्रचलत्वात् ॥ सप्रति भवानुभवप्रतिपादनार्थमाह—
 'रयणे'त्यादि, रत्नप्रभाप्रृथिवीनैरयिका भदन्त ! कीदृशं नरकभग्नं प्रत्यनुभवन्तः प्रहोः वेदयमानाः 'चिह्नरन्ति' अचिह्नन्ते ? भगवा-
 नाह—गौतम ! रत्नप्रभाप्रृथिवीनैरयिका 'नित्यं' सर्वेकालं क्षेत्रस्वभावजमहानिचिदान्धकारदर्शनतो भीताः, सर्वेन उपजातशङ्कलात्,

तथा 'नित्यं' सर्वकालं स्वत एवाग्रेऽपि 'त्रस्ताः' परमाधार्मिकदेवपरस्परोदीरितदुःखसंपातभयात्रासमुपपन्नाः, तथा 'नित्यं' सर्वकालं परमाधार्मिकैः परस्परं वा 'त्रासिताः' त्रासं ग्राहिताः, तथा 'नित्यमुद्विग्नाः' यथोक्तरूपदुःखानुभवतस्तद्रतावासपराङ्मुखचित्ताः, तथा 'नित्यं' सर्वकालम् 'उपप्लुताः' उपप्लवेनोपेता न तु मनागपि रतिमासादयन्ति, एवं 'नित्यं' सर्वकालं परममशुभम् 'अतुलम्' अशुभत्वेनानन्यसदृशम् 'अनुवद्धम्' अशुभत्वेन निरन्तरमुपचितं निरयभवं 'प्रत्यनुभवन्तः' प्रत्येकं वेदयमाना विहरन्ति, एवं पृथिव्यां पृथिव्यां तावद्वक्तव्यं यावद्धः सप्तमी, अस्यां चाधः सप्तम्यां क्रूरकर्माणः पुरुषा उत्पद्यन्ते नान्ये, तथा चास्त्रैवार्थस्य प्रदर्शनार्थं पञ्च पुरुषान् उपन्यस्यति—'अहेसत्तमाए ण' मित्यादि, अधः सप्तम्यां पृथिव्यामप्रतिष्ठाने नरके 'इमे' अनन्तरं वक्ष्यमाणस्वरूपाः पञ्च महापुरुषाः 'अनुत्तरैः' सर्वोत्तमप्रकर्षप्राप्तैः 'दण्डसमादानैः' समादीयते कर्म एभिरिति समादानानि—कर्मोपादानहेतवः दण्डा एव—मनोदण्डादयः प्राणव्यपरोपणाध्यवसायरूपाः समादानानि दण्डसमादानानि तैः कालमासे कालं कुलोत्पन्नाः, तद्यथा—रामो जामदग्निमुतः पशुराम इत्यर्थः, दाढादालः छातीसुतः, वसू राजा उपरिचरः, स हि देवताऽधिष्ठिताकाशस्फटिकसिंहासनोपविष्टः सन्नाकाशस्फटिकमयस्य सिंहासनस्यादर्शनतो लोकेष्वेवं प्रसिद्धिमगमत्—सत्यवादी किंलैष वसुराजा न प्राणालयेऽप्यलीकं भापते ततः सत्त्ववर्जितदेवताकृतप्रातिहार्य एवमुपर्योकांशे चरतीति, स चान्यदा हिंसवेदार्थप्ररूपकस्य पर्वतस्य पक्षमभिगृह्य सम्यग्दृष्टेर्नरदस्य पक्षमनभिगृह्यन्तलीकवादित्वात्प्रकुपितदेवताचपेटाहतः सिंहासनान्तरिभ्रष्टो रौद्रध्यानमभिरूढः सप्तमपृथिव्यामप्रतिष्ठाननरकमयासीत्, सुभूमोऽष्टमश्चक्रवर्ती कौरव्यः कौरव्यगोत्रो ब्रह्मदत्तश्चलनीसुतः 'ते णं तत्थ वेयणं वेयंती' त्यादि, 'ते' पशुरामादयस्तत्र—अप्रतिष्ठाने नरके वेदनां वेदयन्ते उज्ज्वलां यावद् दुरध्यासामिति प्राग्वत् ॥ सम्प्रति नरकेषूष्णवेदनायाः स्वरूपमभित्सुराह—'उसिणवेदणिज्जेसु णं

भंते !' इत्यादि, उष्णवेदनेषु णमिति पूर्ववत् भदन्त ! नरकेषु नैरयिकाः कीदृशीमुष्णवेदनां प्रत्यनुभवन्तः—प्रत्येकं वेदयमाना विहरन्ति ?, भगवानाह—गौतम ! स 'यथानामकः' अनिर्दिष्टनामकः कश्चिन् 'कर्म्मरदारकः' लोहकारदारकः स्यात्, किंविशिष्टः ? इत्याह—'तरुणः' प्रवर्द्धमानवयाः, आह—दारकः प्रवर्द्धमानवया एव भवति ततः किमेतन् विशेषणेन ?, न, आसन्नमृत्योः प्रवर्द्धमानवयस्त्वाभावात्, न ह्यासन्नमृत्युः प्रवर्द्धमानवया भवति, न च तस्य विशिष्टसामर्थ्यसम्भवः, आसन्नमृत्युत्वादेव, विशिष्टसामर्थ्यप्रतिपादनार्थेनैव आरम्भस्ततोऽर्थवद्विशेषणम्, अन्ये तु व्याचक्षते—इह यद्रव्यं विशिष्टवर्णादिगुणोपेतमभिननं च तत्तरुणमिति लोके प्रसिद्धं, यथा तरुणमिदमश्वत्थपत्रमिति, ततः स कर्म्मरदारकस्तरुण इति किमुक्तं भवति ?—अभिनवो विशिष्टवर्णादिगुणोपेतश्चेति, बलं—सामर्थ्यं तदस्यास्तीति बलवान्, तथा युगं—सुपमदुष्पमादिकालः स स्वेन रूपेण यस्यास्ति न दोषदुष्टः स युगवान्, किमुक्तं भवति ?—कालोपद्रवोऽपि सामर्थ्यविग्रहेतुः स चास्य नास्तीति प्रतिपत्त्यर्थमेतद्विशेषणं, युवा—यौवनस्थः, युवावस्थायां हि बलातिशय इत्येतदुपादानम्, 'अप्पायंके' इति अल्पशब्दोऽभाववाची अल्पः—सर्वथाऽविविमान आतद्धो—अत्रादिर्गस्यासावत्पातङ्कः, 'धिरगहृत्ये' स्थिरौ अग्रहस्तौ यस्य स स्थिराग्रहस्तः, 'दढपाणिपायपासपिण्डंतरोरुपरिणए' इति दृढानि—अतिनिविडचयापन्नानि पाणिपादपार्श्वपृष्ठान्तरोरूणि परिणतानि यस्य स दृढपाणिपादपार्श्वपृष्ठान्तरोरुपरिणतः, सुखादिदर्शनात्पाक्षिको निष्ठान्तस्य परनिपातः, तथा घनम्—अतिशयेन निचितौ—निविडतरचयमापन्नौ बलिताविव बलितौ वृत्तौ रक्न्धौ यस्य स घननिचितबलितवृत्तरक्न्धः, 'चर्ममेष्टगदुघणमुष्टियसमाहयनिचियगायगत्ते' चर्मेटकेन दुघणेन मुष्टिकया च—मुष्ट्या च समाहृत्य ये निचितीकृतागात्रास्ते चर्मेटकदुघणमुष्टिकसमाहृतनिचितगात्रास्तेपाभिब गात्रं यस्य स चर्मेटकदुघणमुष्टिकसमाहृतनिचितगात्राग्रः, 'उररसबलसमन्नागए' इति उरसि

भवमुरस्यं तच्च तद्वलं च उरस्यबलं तच्च समन्वागतः—समनुप्राप्त उरस्यबलसमन्वागतः, आन्तरोत्साहवीर्ययुक्त इति भावः, ‘तलजम-
 लजुयलवाहू’ इति, तलौ—तालवृक्षौ तयोर्मयलयुगलं—समश्रेणीकं युगलं तलयमलयुगलं, तद्वदतिसरलौ पीवरौ च बाहू यस्य स
 तलयमलयुगलवाहुः, ‘लंघणपवणजवणपमद्दणसमर्थे’ इति, लङ्घने—अतिक्रमणे प्लवने—मनाक् पृथुतरविक्रमगतिगमने जवने—
 अतिशीघ्रगतौ प्रमदने—कठिनस्यापि वस्तुनश्चूर्णनकरणे समर्थः लङ्घनप्लवनजवनप्रमदनसमर्थः, क्वचित् ‘लंघणपवणजवणवायाम-
 णसमर्थे’ इति पाठस्तत्र व्यायामने—व्यायामकरणे इति व्याख्येयं, ‘छेकः’ द्वासप्ततिकलापण्डितः ‘दक्षः’ कार्याणामविलम्बितकारी,
 ‘प्रष्ठः’ वाग्मी ‘कुशलः’ सम्यक्क्रियापरिज्ञानवान् ‘मेधावी’ परस्परव्याहृतपूर्वापरानुसन्धानदक्षः, अत एव ‘निपुणसिन्धोवगए’
 इति निपुणं यथा भवति एवं शिल्पं—क्रियासु कौशलमुपगतः—प्राप्तो निपुणशिल्पोपगतः, एकं महान्तमयस्विण्डम् ‘उदकवारकसमानं’
 लघुपानीयघटसमानं गृहीत्वा ‘तम्’ अयस्विण्डं तापयित्वा ततो धनेन कुट्टयित्वा यावदेकाहं वा द्वयहं वा याव-
 दुत्कर्षतोऽर्द्धमासं संहन्यात्, ततो णमिति वाक्यालङ्कारे ‘तम्’ अयस्विण्डं शीतं, स च शीतो वह्निर्मनागमात्रेणापि स्यादत आह—
 ‘शीतीभूतं’ सर्वांसना शीतत्वेन परिणतं अयोमयेन संदंशकेन गृहीत्वा ‘असद्भावस्थापनया’ असद्भावकल्पनया नैतदभूत् न भवति
 भविष्यति वा केवलमसद्भूतमिदं कल्प्यत इति, उष्णवेदनेषु नरकेषु प्रक्षिपेत्, प्रक्षिप्य च स पुरुषो णमिति वाक्यालङ्कारे ‘उष्मि-
 सियनिमिसियंतरेण’ उष्मिषितनिमिपितान्तरेण यावताऽन्तरेण—यावता व्यवधानेन उष्मेषनिमेषौ क्रियेते तावदन्तरप्रमाणेन काले-
 नातिक्रान्तेन पुनरपि प्रत्युद्धरिष्यामीति कृत्वा यावद् द्रष्टुं प्रवर्त्तते तावत् ‘प्रवितरमेव’ प्रस्फुटितमेव, यदिवा ‘प्रविलीनमेव’ नवनीत-
 मिव सर्वथा गलितमेव, यदिवा ‘प्रविध्वस्तमेव’ सर्वथा भस्मसाद्भूतमेव पश्येत्, न पुनः शक्नुयाद् अचिरात् अप्रस्फुटितं अविलीनं

वा अविध्वस्तं वा पुनरपि प्रत्युद्धर्तुम्, एवरूपा नाम तत्रोष्णवेदना ॥ असौवार्थस्य स्पष्टतरभावनार्थं दृष्टान्तान्तरमाह—‘से जहा-
 नामए’ इत्यादि, ‘से’ सकलजनप्रसिद्धो यथेति दृष्टान्तत्वोपदर्शने वाशब्दो विवक्षितार्थप्रतिपत्तये बोद्धव्य
 इति विकल्पनभावना, ‘मत्तः’ मदकलितः ‘मातङ्गः’ हस्ती, इह मातङ्गोऽन्यजोऽपि संभवति ततस्तदाशङ्काव्युदासार्थं नानादेशजविनेय-
 जनानुग्रहाय (वा) पर्यायद्वयमाह—‘द्विपः’ द्वाभ्यां मुखेन करेण चेत्यर्थः पिवतीति द्विपः, ‘मूलविभुजादय’ इति कप्रत्ययः, कौ
 जीर्यतीति कुञ्जरः, यदिवा कुञ्जे-वनगहने रमति-रतिमावग्रातीति कुञ्जरः ‘कचिदि’ति उप्रत्ययः, पट्टिर्हायनाः-संवत्सरा यस्य स
 पट्टिहायनः ‘प्रथमशरत्कालसमये’ कार्तिकमाससमये, इह प्राय ऋतवः सूर्योत्तवो गृह्यन्ते ते चापाडादयो द्विद्विमासप्रमाणाः, प्रवचने
 च क्रमेणैवंनामानः, तद्यथा-प्रथमः प्राष्टुट् द्वितीयो वर्षोरात्रः तृतीयः शरत् चतुर्थो हेमन्तः पञ्चमो वसन्तः षष्ठो ग्रीष्मः, तथा
 चाह पादलिप्तसूरिः—‘पाउस वासारत्तो, सरओ हेमंत वसन्त गिन्हो य । एए खलु छल्पि रिऊ, जिणवरदिट्ठा मए सिट्ठा ॥१॥’
 ततः प्रथमशरत्कालसमयः कार्तिकसमय इति विवृत्तम्, आह च मूलटीकाकृत—“प्रथमशरत्-कार्तिकमासः” तस्मिन् वाशब्दो वि-
 कल्पने ‘चरमनिदाघकालसमये वा’ चरमनिदाघकालसमयो-ज्येष्ठमासपर्यन्तस्तस्मिन्, वाशब्दो विकल्पने, ‘उष्णाभिहतः’ सूर्य-
 खरकिरणप्रतापाभिभूतः, अत एवोष्णैः सूर्यकिरणैः सर्वतः प्रतप्ताद्गताया शोषभावतस्तृपाभिहतः, तत्रापि पानीयगवेपणार्थमितस्ततः
 स्वेच्छया परिभ्रमतः कथञ्चिद्दवाग्निप्रत्यासत्तौ गमनतो दवाग्निज्वालाभिहतः अत एव ‘आतुरः’ कचिदपि स्वास्थ्यमलभमानः सन्
 आकुलः, सर्वोद्गपरितापसम्भवेन गलतालुशोषभावात् शुषितः, कचित् ‘झिजिए’ इति पाठस्तत्र ‘क्षितः’ क्षीणशरीर इति व्या-
 ख्येयम्, असाधारणतृड्वेदनासुच्छलनात्पिपासितः, अत एव दुर्बलः शारीरमानसावष्टम्भरहितत्वात्, ‘क्रान्तः’ ग्लानिमुपगतः

'कुम्भू ग्लानौ' इति वचनात्, एकां महतीं 'पुष्करिणीं' पुष्कराण्यस्यां विद्यन्ते इति पुष्करिणी तां, किंविशिष्टामित्याह—'घटु-
 कोणां' चत्वारः कोणा-अश्रयो यस्याः सा तथा तां, समं-विषमोन्नतिवर्जितं सुखावतारं तीरं-तटं यस्याः सा समतीरा ताम्, आ-
 नुपूर्व्येण-नीचैर्नीचैस्तरभावरूपेण न त्वेकहेल्यैव कचिद्गतीररूपा कचिद्गतीररूपा इति भावः, सुष्ठु-अतिशयेन यो जातो वप्रः-के-
 दारो जलस्थानं तत्र गम्भीरम्-अलव्यस्तावं शीतलं जलं यस्यां सा आनुपूर्व्येण सुजातवप्रगम्भीरशीतलजला ताम्, 'संछणपत्तभिस-
 मुणाल'मिति संछन्नानि-जलेनान्तरितानि पत्रविसमृणालानि यस्यां सा संछन्नपत्रविसमृणाला ताम्, इह विसमृणालेसाहचर्यात् पत्राणि
 -पद्मिनीपत्राणि द्रष्टव्यानि, विसानि-कन्दाः मृणालानि-पद्मनालाः, तथा बहुभिरुत्पलकुमुदनलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापु-
 ण्डरीकशतपत्रसहस्रपत्रैः केसरैः-केसरप्रधानैः फुल्लैः-विकसितैरुपचिता बहूत्पलकुमुदनलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापुण्डरी-
 कशतपत्रसहस्रपत्रकेसरफुल्लोपचिता तां, तथा पटपदैः-भ्रमरैः परिभुज्यमानानि कमलानि उपलक्षणमेतत् कुमुदादीनि यस्याः सा
 पटपदपरिभुज्यमानकमला तां, तथाऽच्छेन-स्वरूपतः स्फटिकवच्छुद्धेन विमलेन-आगन्तुकमलरहितेन सलिलेन पूर्णो अच्छविमल-
 सलिलपूर्णा तां, तथा पडिहत्था-अतिरेकता (तः) अतिप्रभूता इत्यर्थः भ्रमन्तो मत्स्यकच्छपा यस्यां सा पडिहत्थभ्रमन्मत्स्यकच्छपा,
 तथा अनेकैः शकुनिगणमिथुनैः गणशब्दस्य प्राकृतत्वादस्थानेऽप्युपनिपातः, शकुनिमिथुनैर्विचरितैः-इतस्ततः स्वेच्छया प्रवृत्तैः शब्दो-
 न्नतिकम्-उन्नतशब्दं मधुरस्वरं नादितं यस्यां सा अनेकशकुनिगणमिथुनकविचरितशब्दोन्नतिकमधुरस्वरनादिता, ततः पूर्वपदेन विशे-
 षणसमासः, तां दृष्ट्वाऽवगाहेत, अवगाह्य च 'उष्णमपि' परिदाहमपि शरीरस्य तत्र 'प्रविनयेत्' प्रकर्षेण सर्वोत्सना स्फोटयेत्, तथा
 धुधामपि प्रविनयेत् प्रत्यासन्नतटवर्तिशङ्ख्यादिकिसलयभक्षणात्, वृषमपि प्रविनयेत् जलपानात्, ज्वरमपि परिसंतापसमुत्थं प्रवि-

नयेत् परिदाघक्षुत्पिपासाऽपगमात्, एवं सकलक्षुदादिदोषापगमतः सुखासिकाभावेन निद्रायेत प्रचलायेत, तत्र अनिद्रावान् निद्रा-
वान् भवतीति च्यर्थविवक्षायां निद्रादिभ्यो धर्मीणि क्यविति कर्मणि क्यप्रत्ययः, एवं प्रचलाशब्दादपि निद्रादेशकृतिगणत्वात्, नि-
द्राप्रचलयोस्त्ययं विशेषः—मुखप्रबोधा स्वापावस्था निद्रा, ऊर्जस्थितस्यापि या पुनश्चैतन्यमस्फुटीकुर्वती समुपजायते निद्रा सा प्रचला,
एवं च क्षणमात्रनिद्रालाभतोऽतिस्वस्थीभूतः ‘स्मृतिं वा’ पूर्वानुभूतस्मरणं ‘रतिं वा’ तदवस्थाऽऽसक्तिरूपां ‘धृतिं वा’ चित्तस्वास्थ्यं
‘मतिं वा’ सम्यगीहापोहरूपाम् ‘उपलभेत’ प्राप्नुयात्, ततः ‘शीतः’ बाह्यशरीरप्रदेशशीतीभावात्, ‘शीतीभूतः’ शरीरान्तरपि
निर्द्वितीभूतः सन् ‘संकसमाणे’ इति सम्—एकीभावेन कसन्—गच्छन् ‘सातसौख्यबहुलश्चापि’ सातम्—आह्लादस्तत्प्रधानं सौख्यं
सातसौख्यं न लभिमानमात्रजनितमाह्लादविरहितं सातसौख्येन बहुलो—व्याप्तः सातसौख्यबहुलश्चापि ‘विहरेत्’ स्वेच्छया परिभ्र-
मेत्, ‘एवमेव’ अनेनैवानन्तरोदितदृष्टान्तप्रकारेण हे गौतम! ‘असद्भावप्रस्थापनया’ असद्भावकल्पनया नेदं वक्ष्यमाणमभूत् केवलं
नरकगतोष्णवेदनायाथात्म्यप्रतिपत्तयेऽसत्कल्प्यत इति भावः, उष्णवेदनेभ्यो नरकेभ्यो नैरयिकोऽनन्तरमुद्धर्तितो विनिर्गतः सन्
‘यानि’ इमानि प्रत्यक्षत उपलभ्यमानानि ‘इह’ मनुष्यलोके स्थानानि भवन्ति, तद्यथा—“गोलियालिंगाणि वा, सौडियालिंगाणि
वा, भिंडियालिंगाणि वा, एते अग्रेश्रयविशेषाः, अन्ये तु देशभेदनीत्या पिष्टपाचनकाभ्यादिभेदेनैतेषां स्वरूपं कथयन्ति, तदप्यविरुद्ध-
मेवेति, नैलाग्निरिति वा तुषाग्निरिति वा नडाग्निरिति वा, नडः—वृणविशेषः, ‘अयागराणीति वा’ आर्पत्वान्नपुंस-
कनिर्देशः अयआकरा इति वा, येषु निरन्तरं महामूपास्वयोदलं प्रक्षिप्याऽय उत्पाट्यते ते अयआकराः, एवं ताम्राकरा इति वा त्र-
प्वाकरा इति वा सीसकाकरा इति वा रूत्याकरा इति वा सुवर्णाकरा इति वा हिरण्याकरा इति वा, सुवर्णहिरण्ययोरत्र विशेषो वर्णा-

दिक्कतो वेदितव्यः, इष्टकापाक इति वा कुम्भकारापाक इति वा कवेष्टुकापाक इति वा लोहकाराम्बरीप इति वा, अम्बरीपः—को-
 ष्टकः, यन्त्रवाडचुली इवेति, यन्त्रम्—इष्टुपीडनयन्त्रं तत्प्रधानः पाटको यन्त्रेष्ठुरसः पच्यते, इत्थम्भूतानि यानि
 मनुष्यलोके स्थानानि 'तप्तानि' वह्निसंपर्कतस्तप्तीभूतानि, तानि च कानिचिद् अयआकरप्रभृतीनि कदाचिदुष्णस्पर्शमात्राण्यपि संभ-
 वन्ति ततो विशेषप्रतिपादनार्थमाह—'समजोर्द्भूयाइ' प्राकृतत्वात्समशब्दस्य पूर्वनिपातः, 'ज्योतिःसमभूतानि' साक्षादभिवर्णानि
 जानातीति भावः, एतदेवोपमया स्पष्टयति—'फुल्लकिंशुकसमानानि' प्रफुल्लपलाशकुसुमकल्पानि 'उक्कासहस्साइ' इति ये मूला-
 म्रितो विबुध्य विबुध्याभिक्रणाः प्रसर्पन्ति ते उक्का इत्युच्यन्ते तासां सहस्राणि उक्कासहस्राणि मुञ्चन्ति ज्वालासहस्राणि विनिर्मु-
 ञ्चन्ति अङ्गारसहस्राणि प्रविक्षरन्ति 'अन्तरन्तर्हूह्यमानानि' अतिशयेन जाज्वल्यमानानि, क्वचित् 'अंतो अंतो सुहुयहुयासणा'
 इति पाठः, 'अन्तरन्तः सुहुतहुताशनानि' सुष्टु हुतो हुताशनो येषु तानि तथा तिष्ठन्ति तानि पश्येत् दृष्ट्वा चावगाहेत, अवगाह्य
 च 'उष्णमपि' नरकोष्णवेदनाजनितं बहिःशरीरस्य परितापमपि प्रविनयेत्, नरकगतादुष्णस्पर्शोदयआकरादिपूष्णस्पर्शस्यातीव म-
 न्दत्वात्, एवं च सुखासिकाभावतस्तृपामपि क्षुधमपि दाहमपि अन्तःशरीरसमुत्थं प्रविनयेत्, तथा च सति तृडादिदोषापग-
 मतो निद्रायेत वा प्रचलायेत वा स्थितिं वा रतिं वा धृतिं वा उपलभेत, ततः शीतः शीतीभूतः सन् 'संकसन् संकसन्' संक्रामन्
 संक्रामन् सातसौख्यवहुलो विहरेत्, अभीपां पदानामर्थः प्राग्वद्भावनीयः । एतावत्युक्ते भगवान् गौतमः पृच्छति—'भवे एयारूवे
 सिया?' 'स्यात्' संभाव्यते एतद् यथा भवेद् उष्णवेदनीयेषु नरकेषु एतद्रूपा उष्णवेदना?, भगवानाह—गौतम ! नायमर्थः समर्थो
 यदुष्णवेदनीयेषु नरकेषु नैरयिका इति, अनन्तरं प्रतिपादितस्वरूपाया उष्णवेदनायाः अनिष्टतरिकामेव अभियतारिकामेव अमनोज्ञत-

रिकामेव अमनआपतरिकामेव वेदनां 'प्रत्यनुभवन्तः' प्रत्येकं वेदयमाना विहरन्ति ॥ सम्प्रति शीतवेदनीयेषु नरकेषु शीतवेदना-
 स्वरूपं प्रतिपादयति—'सीयवेयणिज्जेसु ण'मित्यादि, शीतवेदनीयेषु भदन्त ! निरयेषु नैरयिकाः कीदृशीं शीतवेदनां प्रत्यनुभवन्तो
 विहरन्ति ?, स यथानामकः कर्मकरदारकः स्यात् तरुण इत्यादिविशेषणकदम्बकं प्राग्वत्तावद् यावत्संहन्यात् नवरमुत्कर्षतो मासमि-
 लन्न ब्रूयात्, ततः 'सः' कर्मकरदारकः 'तम्' अयस्पिण्डमुष्णं स चोष्णो बाह्यप्रदेशमात्रापेक्षयाऽपि स्यादत आह—'उष्णीभूतं' स-
 र्वासनाऽम्रिवर्णीभूतमिति भावः, अयोमयेन संदंशेन गृहीत्वाऽसद्भावप्रस्थापनया शीतवेदनीयेषु नरकेषु प्रक्षिपेत्, ततः 'स' पुरुषः
 'तम्' अयस्पिण्डमित्यादि प्राग्वत्तावद्वक्तव्यं यावद्विहरति, तच्चैवम्—'से णं तं उम्मिसियनिमिसियंतरेण पुणरवि पञ्चुद्धरिस्सा-
 मित्तिकट्टु पविरायमेव पासेज्जा पविलीणमेव पासेज्जा नो चेव णं संचाएइ अविरायं अविलीणं अविद्धत्थं
 पुणरवि पञ्चुद्धरित्तए से जहानामए मत्तमायगे जाव सायासोक्खवहुलेयावि विहरइत्ति' 'एवामेवे'त्यादि, अनेनैवाधिकृतदृष्टान्तो-
 क्तेन प्रकारेण गौतम ! असद्भावप्रस्थापनया शीतवेदनीयेभ्यो नरकेभ्योऽनन्तरमुद्धृतः सन् यानीमानि मनुष्यलोके स्थानानि भवन्ति,
 तद्यथा—हिमानि वा हिमपुञ्जानि वा, सूत्रे नपुंसकनिर्देशः प्राकृतत्वात्, हिमपटलानि वा हिमकूटानि वा, एतान्येव पदानि नानादे-
 शजविनेयानुग्रहाय पर्यायैर्व्याचष्टे—'सीयाणि वा सीयपुंजाणि वा' इत्यादि, तानि पश्येत्, दृष्ट्वा तान्यवगाहेत, अवगाह्य 'शीत-
 मपि' नरकजनितं शीतत्वमपि प्रविनयेत्, ततः सुखासिकाभावतत्त्वमपि क्षुधमपि नरकवेदनीयनरकसंपर्कसमुत्थं जा-
 ड्यमपि प्रविनयेत्, ततः शीतत्वादिदोषापगमतोऽनुत्तरं स्वास्थ्यं लभमानो निद्रायेत वा प्रचलायेत वा स्मृतिं वा रतिं वा धृतिं वा
 लभेत्, ततो नरकगतजाड्यापगमाद् उष्णः, स च बहिःप्रदेशमात्रतोऽपि स्यात्त आह—'उष्णीभूतः' अन्तरपि नरकगतजा-

ख्यापगमात् जातोत्साह इत्यर्थः, स एवंभूतः सन् यथास्वसुखं (संकसन्) संक्रामन् सातसौख्यबहुलो विहरेत्, एवमुक्ते गौतम आह—“भवेयारूवे सिया ?” इत्यादि ग्रावत् ॥ सम्प्रति नैरयिकाणां स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—

इमीसे णं भंते ! रयणप्प ० पु० णेरतियाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? गोयमा ! जहण्णेणवि उक्कोसेणवि ठिती भाणितव्वा जाव अधेसत्तमाए ॥ (सू० ९०) ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए णेरतिया अणंतरं उव्वट्टिय कहिं गच्छंति ? कहिं उव्वज्जंति ? किं नेरतिएसु उव्वज्जंति ? किं ति-रिक्खजोणिएसु उव्वज्जंति ?, एवं उव्वट्टणा भाणितव्वा जहा वक्कंतीए तहा इहवि जाव अहेसत्तमाए ॥ (सू० ९१)

‘रयणप्पभे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकाणां भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? , भगवानाह—गौतम ! जघन्येन दश वर्षे-सहस्राणि उत्कर्षतः सागरोपमं, एवं शर्कराप्रभापृथिवीनैरयिकाणां जघन्यत एकं सागरोपममुत्कर्षतस्त्रीणि सागरोपमाणि, वालुका-प्रभापृथिवीनैरयिकाणां जघन्यतस्त्रीणि सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्त, पङ्कप्रभापृथिवीनैरयिकाणां जघन्यतः सप्त सागरोपमाणि उत्कर्षतो दश, धूमप्रभापृथिवीनैरयिकाणां जघन्यतो दश सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तदश, तमःप्रभापृथिवीनैरयिकाणां जघन्यतः सप्तदश सागरोपमाणि उत्कर्षतो द्वाविंशतिः, तमस्तमःप्रभायां जघन्यतो द्वाविंशतिसागरोपमाणि उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्, क्वचित् ‘जहा पणवणाए ठिइपदे’ इत्यतिदेशः सोऽप्येवमेवार्थतो भावनीयः, तदेवं प्रतिपृथिवि स्थितिपरिमाणमुक्तं, यदा तु प्रतिप्रस्तटं स्थिति-परिमाणं चिन्त्यते तदैवमवगन्तव्यम्—रत्नप्रभायां प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिर्दशवर्षसहस्राणि १०००० उत्कृष्टा नवतिः ९००००,

द्वितीये प्रस्तटे एयैव शतगुणिता जघन्या उत्कृष्टा च वेदितव्या, तथा-जघन्या दशवर्षलक्षा १००००० उत्कृष्टा नवतिवर्षलक्षाः ९०००००, तृतीये प्रस्तटे जघन्यतो नवतिवर्षलक्षा उत्कृष्टा पूर्वकोटी उत्कृष्टा सागरोपमस्य दशमो भागः, पञ्चमे जघन्या सागरोपमस्यैको दशभाग उत्कृष्टा द्वौ दशभागौ, षष्ठे जघन्या सागरोपमस्य द्वौ दशभागवुत्कृष्टा त्रयः, सप्तमे जघन्या त्रयः सागरोपमस्य दशभाग उत्कृष्टाश्चत्वारः, अष्टमे जघन्या चत्वारः सागरोपमस्य दशभाग उत्कृष्टा पञ्च, नवमे जघन्या पञ्च सागरोपमस्य दशभाग उत्कृष्टा षट्, दशमे जघन्या षट् सागरोपमस्य दशभाग उत्कृष्टा सप्त, एकादशे जघन्या सप्त उत्कृष्टाऽष्टौ, द्वादशे जघन्याऽष्टौ उत्कृष्टा नव, त्रयोदशे जघन्या नव सागरोपमस्य दशभाग उत्कृष्टा दश, परिपूर्णमेकं सागरोपममिति भावः । शर्कराप्रभायां प्रथमे प्रस्तटे जघन्या एकं सागरोपमं उत्कृष्टा एकं सागरोपमं द्वौ च सागरोपमस्यैकादशभागौ, द्वितीये प्रस्तटे जघन्या एकं सागरोपमं द्वौ सागरोपमस्यैकादशभागौ उत्कृष्टा एकं सागरोपमं चत्वारः सागरोपमस्यैकादशभागः, तृतीये जघन्या एकं सागरोपमं चत्वारः सागरोपमस्यैकादशभाग उत्कृष्टा एकं सागरोपमं षट् सागरोपमस्यैकादशभागः, चतुर्थे जघन्या एकं सागरोपमं षट् सागरोपमस्यैकादशभाग उत्कृष्टा एकं सागरोपमम् अष्टौ सागरोपमस्यैकादशभागः, पञ्चमे जघन्या एकं सागरोपमं अष्टौ सागरोपमस्यैकादशभाग उत्कृष्टा एकं सागरोपमं दश सागरोपमस्यैकादश भागाः, षष्ठे जघन्या एकं सागरोपमं दश सागरोपमस्यैकादशभाग उत्कृष्टा द्वे सागरोपमे एकः सागरोपमस्यैकादशभागः, सप्तमे जघन्या द्वे सागरोपमे एकः सागरोपमस्यैकादशभाग उत्कृष्टा द्वे सागरोपमे त्रयः सागरोपमस्यैकादशभागः, अष्टमे जघन्या द्वे सागरोपमे त्रयः सागरोपमस्यैकादशभागः उत्कृष्टा द्वे सागरोपमे पञ्च सागरोपमस्यैकादशभागः, नवमे जघन्या द्वे सागरोपमे उत्कृष्टा द्वे सागरोपमे

रोपमे सप्त सागरोपमस्यैकादशभागाः, दशमे जघन्या द्वे सागरोपमे सप्त सागरोपमस्यैकादशभागाः उत्कृष्टा द्वे सागरोपमे नव साग-
 रोपमस्यैकादशभागाः, एकादशे जघन्या द्वे सागरोपमे नव सागरोपमस्यैकादशभागाः उत्कृष्टानि परिपूर्णानि त्रीणि सागरोपमानि । वा-
 लुकाप्रभायां प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिर्त्रीणि सागरोपमानि उत्कृष्टा त्रीणि सागरोपमस्य चत्वारः सागरोपमस्य नवभागाः, द्वितीये
 जघन्या त्रीणि सागरोपमानि-चत्वारः सागरोपमस्य नवभागाः उत्कृष्टा त्रीणि सागरोपमानि अष्टौ सागरोपमस्य नवभागाः, तृतीये
 जघन्या त्रीणि सागरोपमानि अष्टौ सागरोपमस्य नवभागाः उत्कृष्टा चत्वारः सागरोपमानि त्रयः सागरोपमस्य नवभागाः, चतुर्थे
 जघन्या चत्वारि सागरोपमानि त्रयः सागरोपमस्य नवभागाः उत्कृष्टा चत्वारि सागरोपमानि सप्त सागरोपमस्य नवभागाः, पञ्चमे
 जघन्या चत्वारि सागरोपमानि सप्त सागरोपमस्य नवभागाः उत्कृष्टा पञ्च सागरोपमानि द्वौ सागरोपमस्य नवभागौ, षष्ठे जघन्येन
 पञ्च सागरोपमानि द्वौ सागरोपमस्य नवभागौ उत्कृष्टा पञ्च सागरोपमानि षट् सागरोपमस्य नवभागाः, सप्तमे जघन्या पञ्च साग-
 रोपमानि षट् सागरोपमस्य नवभागाः उत्कृष्टा षट् सागरोपमानि एकः सागरोपमस्य नवभागः, अष्टमे जघन्या षट् सागरोपमानि
 एकः सागरोपमस्य नवभागः उत्कृष्टा षट् सागरोपमानि पञ्च सागरोपमस्य नवभागाः, नवमे जघन्या षट् सागरोपमानि पञ्च साग-
 रोपमस्य नवभागाः उत्कृष्टा परिपूर्णानि सप्त सागरोपमानि, एषोऽत्र तात्पर्यार्थः—सागरोपमत्रयस्योपरि प्रतिप्रस्तटं क्रमेण चत्वारः सा-
 गरोपमस्य नवभागा वर्द्धयितव्यास्ततो यथोक्तपरिमाणं भवति । पङ्क्तप्रभायां प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिः सप्त सागरोपमानि उत्कृष्टा
 सप्त सागरोपमानि त्रयः सागरोपमस्य सप्तभागाः, द्वितीये जघन्या सप्त सागरोपमानि त्रयः सागरोपमस्य सप्तभागाः उत्कृष्टा सप्त
 सागरोपमानि षट् सागरोपमस्य सप्तभागाः, तृतीये जघन्या सप्त सागरोपमानि षट् सागरोपमस्य सप्तभागाः उत्कृष्टाऽष्टौ सागरोप-

माणि द्वौ सागरोपमस्य सप्तभागौ, चतुर्थे जघन्याऽष्टौ सागरोपमाणि द्वौ सागरोपमस्य सप्तभागौ उत्कृष्टाऽष्टौ सागरोपमाणि पञ्च
 सागरोपमस्य सप्तभागाः, पञ्चमे जघन्याऽष्टौ सागरोपमाणि पञ्च सागरोपमस्य सप्तभागाः उत्कृष्टा नव सागरोपमाणि एकः सागरो-
 पमस्य सप्तभागः, षष्ठे जघन्या नव सागरोपमाणि एकः सागरोपमस्य सप्तभागः उत्कृष्टा नव सागरोपमाणि चत्वारः सागरोपमस्य
 सप्तभागाः सप्तमे जघन्या नव सागरोपमाणि चत्वारः सागरोपमस्य सप्तभागाः उत्कृष्टा परिपूर्णानि दश सागरोपमाणि, अत्रापीयं
 भावना—सागरोपमसप्तकस्योपरि त्रयस्त्रयः सागरोपमस्य सप्तभागाः प्रतिप्रस्तुतं क्रमेण वर्द्धयितव्यास्ततो भवति यथोक्तं परिमाणमिति ।
 धूमप्रभायाः प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिर्दश सागरोपमाणि उत्कृष्टा एकादश सागरोपमस्य पञ्चभागौ, द्वितीये
 जघन्या एकादश सागरोपमाणि द्वौ सागरोपमस्य पञ्चभागौ उत्कृष्टा द्वादश सागरोपमाणि चत्वारः सागरोपमस्य पञ्चभागाः, तृतीये
 जघन्या द्वादश सागरोपमाणि चत्वारः सागरोपमस्य पञ्चभागाः उत्कृष्टा चतुर्दश सागरोपमाणि एकः सागरोपमस्य पञ्चभागः, चतुर्थे
 जघन्या चतुर्दश सागरोपमाणि एकः सागरोपमस्य पञ्चभागः उत्कृष्टा पञ्चदश सागरोपमाणि त्रयः सागरोपमस्य पञ्चभागाः, पञ्चमे
 जघन्या पञ्चदश सागरोपमाणि त्रयः सागरोपमस्य पञ्चभागाः उत्कृष्टा परिपूर्णानि सप्तदश सागरोपमाणि, एष चात्र भावार्थः—सा-
 गरोपमदशकस्योपरि प्रतिप्रस्तुतं क्रमेणैकं सागरोपमं द्वौ च सागरोपमस्य पञ्चभागाविति वर्द्धयितव्यं ततो यथोक्तं परिमाणं भवति ।
 तमःप्रभायां प्रथमे प्रस्तटे जघन्या स्थितिः सप्तदश सागरोपमाणि उत्कृष्टाऽष्टादश सागरोपमाणि द्वौ च सागरोपमस्य त्रिभागौ, द्वितीये
 जघन्याऽष्टादश सागरोपमाणि द्वौ च सागरोपमस्य त्रिभागौ उत्कृष्टा विंशतिः सागरोपमाणि एकः सागरोपमस्य त्रिभागः, तृतीये ज-
 घन्या विंशतिः सागरोपमाणि एकः सागरोपमस्य त्रिभागः उत्कृष्टा द्वाविंशतिः सागरोपमाणि, अत्राप्येव तात्पर्यार्थः—सप्तदश साग-

राणामुपरि प्रतिप्रस्तुतं क्रमेणैकं सागरोपमं द्वौ च सागरोपमस्य त्रिभागाविति वर्द्धयितव्यं, ततो यथोक्तं परिमाणं भवति । सप्तम्यां तु पृथिव्यामेक एव प्रस्तुत इति तत्र पूर्वोक्तमेव परिमाणं द्रष्टव्यम् ॥ सम्प्रति नैरयिकाणामुद्धर्तनामाह—‘रयणप्पभापुढवि’ इत्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! अनन्तरमुद्धृत्य क गच्छन्ति ?, एतदेव व्याचष्टे—कोत्पद्यन्ते इत्यादि, यथा प्रज्ञापनायां [यथा] व्युत्क्रान्तिपदे तथा वक्तव्यं यावत्तस्तमायां, तच्चातिप्रभूतमिति तत एवावधार्यम्, एष च सङ्क्षेपार्थः रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका यावत्तमः—प्रभापृथिवीनैरयिका अनन्तरमुद्धृता नैरयिकदेवैकेन्द्रियविकलेन्द्रियसंमूर्च्छिमपञ्चेन्द्रियासङ्क्षेयवर्षायुष्कवर्जेषु शेषेषु तिर्यङ्मनुष्येषूपपद्यन्ते, सप्तमपृथिवीनैरयिकास्तु गर्भजतिर्यक्पञ्चेन्द्रियेष्वेव न शेषेषु ॥ सम्प्रति नरकेषु पृथिव्यादिस्पर्शस्वरूपमाह—

इमीसे णं भंते ! रयण० पु० नेरतिया केरिसयं पुढविफासं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति ?, गोयमा !
 अणिट्ठं जाव अमणामं, एवं जाव अहेसत्तमाए, इमीसे णं भंते ! रयण० पु० नेरइया केरिसयं
 आउफासं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति ?, गोयमा ! अणिट्ठं जाव अमणामं, एवं जाव अहेसत्तमाए,
 एवं जाव वणप्फतिफासं अर्धसत्तमाए पुढवीए । इस्मा णं भंते ! रयणप्पभापुढवी दोच्चं पुढविं
 पणिहाय सव्वमहंतिया बाहल्लेणं सव्वक्खुड्डिया सव्वंतेसु ?, हंता ! गोयमा ! इमां णं रयणप्प-
 भापुढवी दोच्चं पुढविं पणिहाय जाव सव्वक्खुड्डिया सव्वंतेसु, दोच्चा णं भंते ! पुढवी तच्चं पुढविं
 पणिहाय सव्वमहंतिया बाहल्लेणं पुच्छा, हंता गोयमा ! दोच्चा णं पुढवी जाव सव्वक्खुड्डिया स-
 व्वंतेसु, एवं एएणं अभिलावेणं जाव छट्ठिता पुढवी अहेसत्तमं पुढविं पणिहाय सव्वक्खुड्डिया

सव्वन्तेसु (सू० ९२) इमीसे णं भंते ! रयणप्प० पु० तीसाए नरयावाससयसहस्सेसु इक्कमिक्कंसि
 निरयावासंसि सव्वे पाणा सव्वे भूया सव्वे जीवा सव्वे सत्ता पुढवीकाइयत्ताए जाव वणस्सइका-
 इयत्ताए नेरइयत्ताए उववन्नपुब्बा?, हंता गोयमा ! असतिं अहुवा अणंतखुत्तो, एवं जाव अहेस-
 त्तमाए पुढवीए णवरं जत्थ जत्तिया गरका । [इमीसे णं भंते ! रयणप्पमाए पु० निरयपरिसामंतेसु
 जे पुढविक्काइया जाव वणप्फतिकाइया ते णं भंते ! जीवा महाकम्मतरा चैव महाकिरियतरा चैव
 महाआसवतरा चैव महावेयणतरा चैव?, हंता गोयमा ! इमीसे णं [भंते!] रयणप्पमाए पुढवीए
 निरयपरिसामंतेसु तं चैव जाव महावेदणतरका चैव, एवं जाव अहेसत्तमा] (सू० ९३) । पुढवीं
 ओगाहिता, नरगा संठाणमेव बाहल्लं । विवसंभपरिक्खेव वण्णो गंधो य फासो य ॥ १ ॥ तेसिं
 महालयाए उवमा देवेण होइ कायब्बा । जीवा य पोगला वक्कमंति तह सासया निरया ॥ २ ॥
 उववायपरीमाणं अवहारुच्चत्तमेव संघयणं । संठाणवण्णगंथा फासा ऊसासमाहारे ॥ ३ ॥ लेसा
 दिट्ठी नाणे जोगुवओगे तहा समुग्धाया । तत्तो खुहापिवासा विउवणा वेयणा य भए ॥ ४ ॥
 उववाओ पुरिसाणं ओवम्मं वेयणाएँ दुचिहाए । उव्वट्ठणपुढवी उ, उववाओ सव्वजीवाणं ॥ ५ ॥
 एयाओ संगहणिगाहाओ ॥ (सू० ९४) ॥ वीओ उहेसओ समत्तो ॥

‘रयणप्पमे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! कीदृशं पृथिवीस्पर्श प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति ?, भगवानाह—गौतम ! ‘अणिडं

अकृतं अपिच अमणुजं अमणमं' अथार्थः प्राग्वत्, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावत्तमस्तमायाम्, एवमतेजोवायुवनस्पति-
 स्पर्शसूत्राण्यपि भावनीयानि, तवरं तेजःस्पर्शः—उष्णरूपतापरिणतनरककुड्यादिस्पर्शः परोदीरितवैक्रियरूपो वा वेदितव्यो न तु सा-
 क्षाद् बादराग्निकायस्पर्शः, तत्रासम्भवात् ॥ 'इमीसे ण'मित्यादि, अस्यां भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां त्रिंशति नरकावासशतसहस्रेषु
 एकैकस्मिन् नरकावासे 'सर्वे प्राणाः' द्वीन्द्रिया 'सर्वे भूताः' वनस्पतिकायिकाः 'सर्वे सत्त्वाः' पृथिव्यादयः 'सर्वे जीवाः' पञ्चे-
 न्द्रियाः, उक्तञ्च—“प्राणा द्वित्रिचतुः प्रोक्ता, भूताश्च तरवः स्मृताः । जीवाः पञ्चेन्द्रिया ज्ञेयाः, शेषाः सत्त्वा उदीरिताः ॥ १ ॥”
 पृथिवीकायिकतया अष्कायिकतया वायुकायिकतया वनस्पतिकायिकतया नैरयिकतया उत्पन्नाः उत्पन्नपूर्वाः?, भगवानाह—“हन्ते'त्यादि,
 हन्तेति प्रत्यवधारणे गौतम ! 'असकृत्' अनेकवारम्, अथवा 'अनन्तकृत्वः' अनन्तान् वारान्, संसारस्थानादित्वात्, एवं प्रतिपृथिवि
 तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी, तवरं यत्र यावन्तो नरकास्तत्र तावन्त उपयुज्य वक्तव्याः । कचिदिदमपि सूत्रं दृश्यते—“इमीसे णं
 भन्ते ! रयणप्पभाए पुढवीए निरयपरिसाम्तेसु णं जे वायरपुढविकाइया जाव वणस्सइकाइया ते णं भन्ते ! जीवा ! महाकम्मतरा चेव
 महाकिरियतरा चेव महासवतरा चेव महावेयणतरा चेव, हन्ता गोयमा ! जाव महावेयणतरा चेव, एवं जाव अहेसत्तमा ॥” अस्यां
 भदन्त ! रत्नप्रभायां पृथिव्यां नरकपरिसमन्तेषु—नरकावासपर्यन्तवर्त्तिषु प्रदेशेषु बादरपृथिवीकायिकाः 'जाव वणप्फइकाइय'ति
 बादराष्कायिका बादरवायुकायिका बादरवनस्पतिकायिकास्ते भदन्त ! जीवाः 'महाकम्मतरा चेव' महत्—प्रभूतमसातवेदनीयं कर्म
 येषां ते महाकम्मर्माणः, अतिशयेन महाकम्मर्माणो महाकम्मर्मातराः, 'चेवे' त्यवधारणे, महाकम्मर्मातरा एव कुतः? इत्याह—“महाकिरियतरा
 चेव' महती क्रिया—प्राणातिपातादिकाऽऽसीन् प्राग् जन्मनि तद्भवेषु तदध्यवसायानिवृत्त्या येषां ते महाक्रियाः, अतिशयेन महाक्रिया

महाक्रियतराः, 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासा विभक्तीनां प्रायो दर्शन'मिति न्यायाद्धेतावत्र प्रथमा, ततोऽयमर्थः—यतो महाक्रियतरा
एव ततो महाकर्मतरा एव, महाक्रियतरत्वमपि कुतः? इत्याह—'महाश्रवतरा एव' महान्त आश्रवाः—पापोपादानहेतव आरम्भा-
दयो थेपामासीरन् ते महाश्रवाः, अतिशयेन महाश्रवा महाश्रवतराः, 'चेवे'ति पूर्ववत्, तदेवं यतो महाकर्मतरा एव ततो महावेदन-
तरा एव, नरकेषु क्षेत्रस्वभावजाया अपि वेदनाया अतिदुःसहत्वान्, भगवानाह—हंता गौतम! 'ते णं जीवा महाकम्मतरा चेवे'त्यादि
प्राग्वत्, एवं प्रतिप्रयिचि तावद्धक्तव्यं यावद्धःसप्तमी ॥ सम्प्रत्युद्देशकार्थरान्नदणिगाथाः प्राह—आसामक्षरमात्रगमनिका—प्रथमं 'पुढ-
वीओ' इति पृथिव्योऽभिधेयास्तद्यथा—'कइ णं भंते! पुढवीओ पणत्ताओ?' इत्यादि । तदनन्तरम् 'ओगाहिता नरगा' इति,
यस्यां पृथिव्यां यदवगाह्य यादृशाश्च नरकास्तदभिधेयं, यथा—'इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसगसहस्स-
बाहल्लाए उवरिं केवइयं ओगाहिता' इत्यादि । ततो नरकाणां संस्थानं ततो ब्राह्म्यं तदनन्तरं विगल्हभपरिक्षेपौ ततो वर्णस्ततो गन्ध-
स्तदनन्तरं स्पर्शस्ततस्तेषां नरकाणां महत्तायामुपमा देवेन भवति कर्त्तव्या, ततो जीवाः पुद्गलाश्च तेषु नरकेषु व्युत्क्रामन्तीति, तथा शा-
श्वताशाश्वता नरका इति वक्तव्यं, तत उपपातो वक्तव्यः, तद्यथा—'इमीसे णं भंते! रयणप्पभाए पुढवीए कतो उववज्जंति?' इ-
त्यादि, तत एकसमयेनोत्पद्यमानानां परिमाणं ततोऽपहारस्तत उच्यते तदनन्तरं संहननं ततः संस्थानं ततो वर्णस्तदनन्तरं गन्धस्ततः
स्पर्शस्तत उच्छ्वासवक्तव्यता तदनन्तरमाहारस्ततो लेख्या ततो दृष्टिस्तदनन्तरं ज्ञानं ततो योगस्ततोऽप्युपयोगस्तदनन्तरं समुद्रघातस्ततः
क्षुत्पिपासे ततो विकुर्वणा, तद्यथा—'रयणप्पभापुढविनेरइया णं भंते! किं एगत्तं पभू निउव्वित्तए पुणुत्तं पहू विउव्वित्तए' इत्यादि,
ततो वेदना ततो भयं तदनन्तरं पञ्चानां पुरुषाणामधःसप्तम्यामुपपातस्तत औपम्यं वेदनाया द्विजिभायाः, उल्लेखेदनायाः शीतेवेदना-

याश्चेत्यर्थः, ततः स्थितिर्वक्तव्या तदनन्तरमुद्धर्त्तना ततः स्पर्शः पृथिव्यादिस्पर्शो वक्तव्यः, ततः सर्वजीवानामुपपत्तः, तद्यथा—“इमीसे
 णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि सन्वे पाणा सन्वे भूया” इत्यादि ॥ तृतीयप्रति-
 पत्तौ समाप्तो द्वितीयो नरकोद्देशकः ॥ सम्प्रति तृतीय आरभ्यते, तत्र चेदमादिसूत्रम्—

इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए नेरतिया केरिसयं पोगलपरिणामं पच्चणुभवमाणा विह-
 रंति?, गोयमा ! अणिहुं जाव अहेसत्तमाए [एवं नेयव्वं] ॥ एत्थ किर अति-
 वयंती नरवसभा केसवा जलचरा य । मंडलिया रायाणो जे य महारंभकोहुंवी ॥ १ ॥ भिन्नसु-
 हुत्तो नरएसु होति तिरियमणुएसु चत्तारि । देवेसु अद्धमासो उक्कोस विडव्वणा भणिया
 ॥ २ ॥ जे पोगला अणिढा नियमा सो तेसि होइ आहारो । संठाणं तु जहणं नियमा हुंडं तु
 नायव्वं ॥ ३ ॥ असुभा विडव्वणा खल्लु नेरइयाणं तु होइ सव्वेसिं । वेडव्वियं सरीरं असंघयण
 हुंडसंठाणं ॥ ४ ॥ अस्साओ उववणो अस्साओ चेव चयइ निरयभवं । सव्वपुढवीसु जीवो
 सव्वेसु ठिइविसेसेसुं ॥ ५ ॥ उववाएण व सायं नेरइओ देवकम्मुणा वावि । अज्झवसाणनिमित्तं
 अहवा कम्माणुभावेणं ॥ ६ ॥ नेरइयाणुप्पाओ उक्कोसं पंचजोयणसयाइं । दुक्खेणभिहुयाणं वेय-
 णसयसंपगाढाणं ॥ ७ ॥ अच्चिनिमीलियमेत्तं नत्थि सुहं दुक्खमेव पडिक्खं । नरए नेरइयाणं
 अहोनिंसं पच्चमाणानं ॥ ८ ॥ तेयाकम्मसरीरा सुहुमसरीरा य जे अपजत्ता । जीवेण सुक्खमेत्ता

वचंति सहस्ससो भेयं ॥ ९ ॥ अतिसीतं अतिउण्हं अतितण्हा अतिखुहा अतिभयं वा । निरए
 नेरइयाणं दुक्खसयाहं अविस्सामं ॥ १० ॥ एत्थ य भिन्नसुद्धुत्तो पोगल असुहा य होइ अस्सा-
 ओ । उववाओ उप्पाओ अच्छि सरीरा उ वोद्धव्वा ॥ ११ ॥ नारयउद्देसओ तइओ ॥ से तं नेर-
 तिया ॥ (सू० ९५)

‘श्यणप्पभे’त्यादि, रत्नप्रभापृथिवीनैरयिका भदन्त ! कीदृशं ‘पुद्गलपरिणामं’ आहारादिपुद्गलविपाकं ‘प्रत्यनुभवन्तः’ प्रत्येकं
 वेदयमाना निहरन्ति ? भगवानाह—गौतम ! अनिष्टमितादि प्राग्वत्, एवं प्रतिपृथिवि तावद्वक्तव्यं यावदधःसप्तमी, एवं वेदनालेशा-
 नामगोत्रारतिभयशोकक्षुत्पिपासाव्याधिउच्छ्वासानुतापक्रोधमानमायालोभाहारभयमैथुनपरिग्रहसञ्ज्ञासूत्राणि वक्तव्यानि, अत्र सद्भ-
 ह्मणिगाथे—“पोगलपरिणामे वेयणा य लेसा य नाग गोए य । अरई भए य सोगे खुहा पिवासा य वाही य ॥ १ ॥ उरसासे
 अणुतावे कोहे माणे य मायलोभे य । चत्तारि य सण्णाओ नेरइयाणं तु परिणामे ॥ २ ॥” सम्प्रति सप्तमनरकपृथिव्यां ये गच्छन्ति
 तान् प्रतिपादयति—इह परिग्रहसञ्ज्ञापरिणामवक्तव्यतायां चरमसूत्रं सप्तमनरकपृथ्वीविषयं तदनन्तरं चयं गाथा ततः ‘एत्थे’ ह्यन-
 न्तरमुक्ताऽधःसप्तमी पृथिवी परामुच्यते, ‘अत्र’ अधःसप्तमनरकपृथिव्यां ‘किल’ इत्याप्तवादसूत्रे आप्तवचनमेतदिति भावः, ‘अ-
 तिव्रजन्ति’ अतिशयेन—वाहुल्येन गच्छन्ति नरघृपभाः ‘केशवाः’ वासुदेवाः ‘जलचराश्च’ तन्दुलमत्स्यप्रभृतयः ‘माण्डलिकाः’ वसु-
 प्रभृतय इव ‘राजानः’ चक्रवर्त्तिनः सुभूमादय इव ये न महारम्भाः कुडम्बिनः—कालसौकरिकादय इव ॥ सम्प्रति नरकेषु प्रस्तावा-

तिर्यगादिषु चोत्तरवैक्रियावस्थानकालमानमाह—भिन्नः—खण्डो मुहूर्त्तो भिन्नमुहूर्त्तः अन्तर्मुहूर्त्तमित्यर्थः, नरकेपूत्कर्षतो विकुर्वणास्थितिकालः,
 तिर्यङ्मनुष्येषु चत्वार्यन्तर्मुहूर्त्तानि, देवेष्वर्द्धमास उत्कर्षतो विकुर्वणाऽवस्थानकालः भणितः एष उत्कर्षतो विकुर्वणाऽवस्थानकालो भणि-
 तस्तीर्थेकरगणधरैः ॥ सम्प्रति नरकेष्वाहारादिस्वरूपमाह—ये पुद्गला अनिष्टा नियमात्स तेषां भवत्याहारः, 'संस्थानं तु' संस्थानं पुन-
 स्तेषां हुण्डं हुण्डमपि जघन्यमतिनिकृष्टमनिष्टं वेदितव्यं, एतच्च भवधारणीयशरीरमधिकृत्य वेदितव्यम्, उत्तरवैक्रियसंस्थानस्याग्रे वक्ष्य-
 माणत्वात्, इयं च प्रागुक्तार्थसङ्ग्रहगाथा ततो न पुनरुक्तदोषः ॥ सम्प्रति विकुर्वणास्वरूपमाह—सर्वेषां नैरयिकाणां विकुर्वणा 'खलु'
 निश्चितमशुभा भवति, यद्यपि शुभं विकुर्विष्याम इति ते चिन्तयन्ति तथाऽपि तथाविधप्रतिकूलकर्मोदयतस्तेपामशुभैव विकुर्वणा भवति,
 तदपि च वैक्रियं—उत्तरवैक्रियशरीरमसंहननम्, अस्थ्यभावात्, उपलक्षणमेतत् भवधारणीयं च वैक्रियशरीरमसंहननं, तथा हुण्डसं-
 स्थानं तत् उत्तरवैक्रियशरीरं, हुण्डसंस्थाननान्न एव भवप्रत्ययत उदयभावात् ॥ कश्चित् जीवः 'सर्वास्वपि पृथिवीषु' रत्नप्रभादिषु तम-
 स्तामपर्यन्तासु सर्वेष्वपि च 'स्थितिविशेषेषु' जघन्यादिरूपेषु 'असातः' असातोदयकलित उपपन्नः, उत्पत्तिकालेऽपि प्राग्भवमरण-
 कालानुभूतमहादुःखानुवृत्तिभावात्, उत्पत्त्यनन्तरमपि 'असात एव' असातोदयकलित एव सकलमपि निरयभवं 'त्यजति' क्षप-
 यति, न तु जानुचिदपि सुखलेगमप्यास्वादयति ॥ आह—किं तत्र कदाचित्सातोदयोऽपि भवति येनेदमुच्यते?, उच्यते, भवति, तथा
 चाह—'उद्यवाएण' इत्यत्र सप्तम्यर्थे तृतीया, उपपातकाले 'सातं' सातवेदनीयकर्मोदयं कश्चिद्वेदयते, यः प्राग्भवे दाघच्छेदादिव्यतिरेकेण
 मरणमुपगतोऽनतिसङ्किष्टाध्यवसायी समुत्पद्यते, तदानीं हि न तस्य प्राग्भवानुबद्धमाधिरूपं दुःखं नापि क्षेत्रस्वभावजं नापि परमा-
 धार्मिककृतं नापि परस्परोदीरितं तत एवंविधदुःखाभावादसौ सातं कश्चित् वेदयते इत्युच्यते, 'देवकम्पुणा वावि' इति देवकर्मणा

पूर्वसाङ्गतिकदेवप्रयुक्तया क्रियाया, तथाहि—गच्छति पूर्वसाङ्गतिको देवः पूर्वपरिचितस्य नैरयिकस्य वेदनोपशमनार्थं यथा बलदेवः कु-
 ष्णवासुदेवस्य, स च वेदनोपशमो देवकृतो मनाक्कालमात्र एव भवति, तत ऊर्ध्वं नियमात्क्षेत्रस्वभावजाऽन्योऽन्या वा वेदना प्रवर्तते,
 तथास्वाभाव्यात्, ‘अञ्ज्ञवसाणनिमित्तं’ मिति अध्यवसाननिमित्तं सम्यक्त्वोत्पादकाले तत ऊर्ध्वं कदाचित्ताविधिविशिष्टशुभाध्यव-
 सायप्रत्ययं कश्चिद् नैरयिको बाह्यक्षेत्रस्वभाववेदनासद्भावेऽपि सातोदयमेवानुभवति, सम्यक्त्वोत्पादकाले हि जाल्यन्धस्य चक्षुर्लोभ इव
 महान् प्रमोद उपजायते, तदुत्तरकालमपि कदाचित्तीर्थकरणानुमोदनाद्यनुगतां विशिष्टां भावनां भावयतः, ततो बाह्यक्षेत्रस्वभावज-
 वेदनासद्भावेऽप्यन्तः सातोदयो विजृम्भमाणो न विरुध्यते, ‘अहवा कम्माणुभावेण’मिति अथवा ‘कर्ममनुभावेन’ बाह्यतीर्थकरणज-
 न्मदीक्षाज्ञानापवर्गकल्याणसंभूतिलक्षणवाह्यनिमित्तमधिकृत्य तथाविधस्य च सातवेदनीयस्य कर्मणोऽनुभावेन—विपाकोदयेन क-
 श्चित्सातं वेदयते, न चैतद्व्याख्यानमनार्पं यत उक्तं वसुदेवचरिते, इह नैरयिकाः कुम्भ्यादिषु पच्यमानाः कुन्तादिभिर्भियमाना
 वा भयोन्नस्तास्तथाविधप्रयत्नवशाद्भूषुस्तुवन्ते, ततस्तदुत्पातपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—नैरयिकाणां दुःखेनाभिद्रुतानां—सर्वोत्सना व्या-
 प्तानां ‘वेदनाशतसंप्रगाढानां’ वेदनाशतानि—अपरिमिता वेदनाः संप्रगाढानि—अवगाढानि येषां ते वेदनाशतसंप्रगाढाः सुखादिदर्श-
 नात् निष्ठान्तस्य परनिपातः, तेषां हेतुहेतुमद्भावश्चात्र, यतो वेदनाशतसंप्रगाढास्ततो दुःखेनाभिद्रुताः, तेषां जघन्यत उत्पत्तो गव्यूत-
 मात्रम्, एतच्च संप्रदायादवसीयते, तथा च दृश्यते कचिदेवमपि पाठः—“नैरदयाणुप्पाओ गाउय उफोस पंचजोयणसयाई” इति,
 उत्कर्षतः पञ्च योजनशतानि इति । दुःखेनाभिहतानामित्युक्तं ततो दुःखमेव निरूपयति—नरके नैरयिकाणामुष्णवेदनया शीतवेदनया
 वाऽहर्निशं पच्यमानानां न ‘अक्षिनिमीलनमात्रमपि’ अक्षिनिकोचकालमात्रमपि अस्ति सुखं, किन्तु दुःखमेव केवलं ‘प्रतिवद्धम्’

अनुवद्धं सदाऽऽगुतमिति भावः ॥ अथ यत्तेषां वैक्रियशरीरं तत्तेषां मरणकाले कथं भवति ? इति तन्निरूपणार्थमाह—तैजसकाम्मर्णशरीराणि यानि ‘सूक्ष्मशरीराणि’ (च) सूक्ष्मनामकम्मोदयवतां पर्याप्तानामपर्याप्तानां चौदारिकशरीराणि वैक्रियाहारकशरीराणि च तेयामपि प्रायो मांसचक्षुरग्राह्यतया सूक्ष्मत्वात् तथा यानि ‘अपर्याप्तानि’ अपर्याप्तशरीराणि तानि जीवेन मुक्तमात्राणि सन्ति सहस्रशो भेदं ब्रजन्ति विसकलितास्तत्परमाणुसङ्घातमभवन्तीत्यर्थः ॥ एतासामेव गाथानां संग्राहिकां गाथामाह—‘एतथ’ इति पद्दो-पलक्षिता प्रथमा द्वितीया ‘भिन्नमुहुत्तो’ इति तृतीया ‘योगला’ इति ‘जे पोगला अणिट्ठा’ इत्यादि चतुर्थी ‘अशुभा’ इति (जे) ‘अशुभा विउव्वणा खलु’ इत्यादि, एवं शेषपदान्यपि भावनीयानि ॥ तृतीयप्रतिपत्तौ तृतीयो नरकोद्देशकः समाप्तः ॥ तदेवमुक्तो नारकाधिकारः, सम्प्रति तिर्यगधिकारो वक्तव्यः, तत्र चेदमादिसूत्रम्—

से किं तं तिरिक्खजोणिया?, तिरिक्खजोणिया पंचविधा पणत्ता, तंजहा—एगिंदियतिरिक्खजोणिया बेइंदियतिरिक्खजोणिया तेइंदियतिरिक्खजोणिया चउरिंदियतिरिक्खजोणिया पंचिंदियतिरिक्खजोणियाय । से किं तं एगिंदियतिरिक्खजोणिया?, २ पंचविहा पणत्ता, तंजहा—पुढविकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणिया जाव वणस्सइकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणिया । से किं तं पुढविकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणिया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—सुहुमपुढविकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणिया वादरपुढविकाइयएगिंदियतिरिक्खजोणिया य । से किं तं सुहुमपुढविकाइयएगिंदियतिरि?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पल्लत्तसुहुम० अपल्लत्तसुहुम० से तं सुहुमा ।

से किं तं बादरपुढविकाइय०?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्तावादरपु० अपज्जत्तावादरपु०,
 से तं बायरपुढविकाइयएगिंदिया० । से तं पुढवीकाइयएगिंदिया । से किं तं आउक्काइयएगिं-
 दिय०?, २ दुविहा पणत्ता, एवं जहेव पुढविकाइयाणं तहेव, वाउकायभेदो एवं जाव वणस्स-
 तिकाइया से तं वणस्सइकाएगिंदियतिरिक्ख० । से किं तं वेइंदियतिरिक्ख०?, २ दुविधा पणत्ता,
 तंजहा—पज्जत्ताकवेइंदियति० अपज्जत्तावेइंदियति०, से तं वेइंदियतिरि० एवं जाव चउरिंदिया ।
 से किं तं पंचेदियतिरिक्खजोणिया?, २ तिविहा पणत्ता, तंजहा—जलयरपंचेदियतिरिक्खजो-
 णिया थलयरपंचेदियतिरिक्खजो० खहयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया । से किं तं जलयरपंचेदियति-
 रिक्खजोणिया?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—संमुच्छिमजलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया य ग-
 भवक्कंतियजलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिया य । से किं तं संमुच्छिमजलयरपंचेदियतिरिक्खजो-
 णिता?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्तागसंमुच्छिम० अपज्जत्तागसंमुच्छिम० जलयरा,
 से तं संमुच्छिम० पंचेदियतिरिक्ख० । से किं तं गव्वक्कंतियजलयरपंचेदियतिरिक्खजो-
 णिया?, २ दुविधा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्तागव्वक्कंतिय० अपज्जत्तागव्व० से तं गव्व-
 वक्कंतियजलयर०, से तं जलयरपंचेदियतिरि० । से किं तं थलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता?, २
 दुविधा पणत्ता, तंजहा—चउप्पथलयरपंचेदिय० परिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणिता ।

से किं तं चउप्पदथलयरपंचैदियं ? चउप्पयं दुविहा पणत्ता, तंजहा—संमुच्छिमचउप्पयथ-
 लयरपंचैदियं गब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचैदियतिरिक्खजोणिता य, जहेव जलयराणं तहेव
 चउक्कतो भेदो, सेत्तं चउप्पदथलयरपंचैदियं । से किं तं परिसप्पथलयरपंचैदियतिरिक्खं ?,
 २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—उरगपरिसप्पथलयरपंचैदियतिरिक्खजोणिता भुयगपरिसप्पथल-
 यरपंचैदियतिरिक्खजोणिता । से किं तं उरगपरिसप्पथलयरपंचैदियतिरिक्खजोणिता ? उरगपरि-
 दुविहा पणत्ता, तंजहा—जहेव जलयराणं तहेव चउक्कतो भेदो, एवं भुयगपरिसप्पाणवि भाणि-
 तव्वं, से तं भुयगपरिसप्पथलयरपंचैदियतिरिक्खजोणिता, से तं थलयरपंचैदियतिरिक्खजो-
 णिता । से किं तं खहयरपंचैदियतिरिक्खजोणिता ? खहं २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—संमुच्छि-
 मखहयरपंचैदियतिरिक्खजोणिता गब्भवक्कंतियखहयरपंचैदियतिरिक्खजोणिता य । से किं तं
 संमुच्छिमखहयरपंचैदियतिरिक्खजोणिता ? संमुं २ दुविहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्तगसंमु-
 च्छिमखहयरपंचैदियतिरिक्खजोणिता अपज्जत्तगसंमुच्छिमखहयरपंचैदियतिरिक्खजोणिता य,
 एवं गब्भवक्कंतियावि जाव पज्जत्तगग्गब्भवक्कंतियावि जाव अपज्जत्तगग्गब्भवक्कंतियावि खहयरपंचै-
 दियतिरिक्खजोणिता भंते ! कतिविधे जोणिसंगहे पणत्ते ? गोयमा ! ति विहे जोणिसंगहे

पणत्ते, तंजहा—अंडया पोथया संमुच्छिमा, अंडया तिविधा पणत्ता, तंजहा—इत्थी पुरिसा
णपुंसगा, पोतया तिविधा पणत्ता, तंजहा—इत्थी पुरिसा णपुंसया, तत्थ णं जे ते संमुच्छिमा
ते सव्वे णपुंसका ॥ (सू० ९६)

‘से किं त’मित्यादि, अथ के ते तिर्यग्योनिकाः?, सूरिराह—तिर्यग्योनिकाः पञ्चविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—एकेन्द्रिया इत्यादि सूत्रं
प्रायः सुगमं केवलं भूयान् पुस्तकेषु वाचनाभेद इति यथाऽवस्थितवाचनाक्रमप्रदर्शनार्थमक्षरसंस्कारमात्रं क्रियते—एकेन्द्रिया यावत्प-
ञ्चेन्द्रियाः । अथ के ते एकेन्द्रियाः?, एकेन्द्रियाः पञ्चविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पृथिवीकायिका यावद्वनस्पतिकायिकाः । अथ के ते
पृथिवीकायिकाः?, पृथिवीकायिका द्विविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सूक्ष्मपृथिवीकायिकाश्च वादरपृथिवीकायिकाश्च । अथ के ते सूक्ष्मपृथि-
वीकायिकाः?, सूक्ष्मपृथिवीकायिका द्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च । अथ के ते वादरपृथिवीकायिकाः?, वादरपृथि-
वीकायिका द्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च, एवं तावद्वक्तव्यं यावद्वनस्पतिकायिकाः । अथ के ते द्वीन्द्रियाः?, द्वी-
न्द्रिया द्विविधाः प्रज्ञप्ताः—पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च, एवं त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रिया अपि वक्तव्याः । अथ के ते पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः,
पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकास्त्रिविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—जलचराः खचराश्च । अथ के ते जलचराः?, जलचरा द्विविधाः प्रज्ञप्तास्त-
द्यथा—संमूर्च्छिमा गर्भव्युत्क्रान्तिकाश्च । अथ के ते संमूर्च्छिमाः?, संमूर्च्छिमा द्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च । अथ

१ अण्डजव्यतिरिक्ताः सर्वेऽपि जरायुजा अजरायुजा वा गर्भव्युत्क्रान्तिकाः पञ्चेन्द्रिया अत्रैवान्तर्भावनीया इति न चतुर्विधा, समाधास्यति चेवमग्रे, केवल-
मत्र जरायुजतया पक्षिणामप्रसिद्धेः न समाधेराद्वतिः.

के ते गर्भव्युत्क्रान्तिकाः?, गर्भव्युत्क्रान्तिका द्विविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च, एवं चतुष्पदा उरःपरिसर्प्या भुजपरि-
 सर्प्याः पक्षिणश्च प्रत्येकं चतुष्प्रकारा वक्तव्याः ॥ सम्प्रति पक्षिणां प्रकारान्तरेण भेदप्रतिपादनार्थमाह—‘पक्खि णं (खहयरपंचिदि-
 यतिरि०) भंते !’ इत्यादि, पक्षिणां भदन्त ! ‘कतिविधः’ कतिप्रकारः ‘योनिसङ्ग्रहः’ योन्या सङ्ग्रहणं योनिसङ्ग्रहो योन्युपलक्षितं
 ग्रहणमित्यर्थः (प्रज्ञप्तः ?), भगवानाह—गौतम ! त्रिविधो योनिसङ्ग्रहः प्रज्ञप्तस्तद्यथा—अण्डजा—मयूरादयः पोतजा—वागुल्यादयः संमू-
 र्च्छिमाः खञ्जरीदादयः, अण्डजास्त्रिविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाश्च, पोतजास्त्रिविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुं-
 सकाश्च, तत्र ये ते संमूर्च्छिमास्ते सर्वे नपुंसकाः, संमूर्च्छिमानामवश्यं नपुंसकवेदोदयभावात् ॥

एतेसि णं भंते ! जीवाणं कति लेसाओ पणत्ताओ?, गोयमा ! छल्लेसाओ पणत्ताओ, तंजहा
 —कण्हलेसा जाव सुक्कलेसा ॥ ते णं भंते ! जीवा किं सम्मदिट्ठी मिच्छदिट्ठी सम्मामिच्छदिट्ठी?,
 गोयमा ! सम्मदिट्ठीवि मिच्छदिट्ठीवि सम्मामिच्छदिट्ठीवि ॥ ते णं भंते ! जीवा किं णाणी अ-
 ण्णाणी?, गोयमा ! णाणीवि अण्णाणीवि तिप्पिण णाणां अण्णाणां भयणाए ॥ ते
 णं भंते ! जीवा किं मणजोगी वइजोगी कायजोगी?, गोयमा ! तिविधावि ॥ ते णं भंते ! जीवा
 किं सागारोवत्ता अणागारोवत्ता?, गोयमा ! सागारोवत्तावि अणागारोवत्तावि ॥ ते णं
 भंते ! जीवा कओ उववजंति किं नेरतिएहिंते उव० तिरिक्खजोणिएहिंते उव०?, पुच्छा, गो-
 यमा ! असंखेजवासाउयअकम्मभूमगअंतरदीवगवज्जेहिंते उववजंति ॥ तेसि णं भंते ! जीवाणं

केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्खोसेणं पलिओवमस्स असंखे-
 ज्जतिभागं ॥ तेसि पं भंते! जीवाणं कति समुग्घाता पणत्ता?, गोयमा! पंच समुग्घाता प-
 णत्ता, तंजहा—वेदणासमुग्घाए जाव तेयासमुग्घाए ॥ ते पं भंते! जीवा मारणांतियसमुग्घा-
 एणं किं समोहता मरंति असमोहता मरंति?, गोयमा! समोहतावि म० असमोहयावि मरंति ॥ ते
 पं भंते! जीवा अणंतरं उव्वट्ठित्ता कहिं गच्छंति? कहिं उववज्जंति?—किं नेरतिएसु उववज्जंति?
 तिरिक्ख० पुच्छा, गोयमा! एवं उव्वट्ठणा भाणियव्वा जहा वक्कंतीए तहेव ॥ तेसि पं भंते! जी-
 वाणं कति जातीकुलकोडिजोणीपमुहसयसहस्सा पणत्ता?, गोयमा! वारस जातीकुलकोडीजो-
 णीपमुहसयसहस्सा ॥ सुयगपरिसप्पथलयरपंचैदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! कतिविधे जोणी-
 संगहे पणत्ते?, गोयमा! तिविहे जोणीसंगहे पणत्ते, तंजहा—अंडगा पोयगा संमुच्छिमा,
 एवं जहा खहयराणं तहेव, णाणत्तं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्खोसेणं पुव्वकोडी, उव्वट्ठित्ता दोच्चं
 पुढविं गच्छंति, णव जातीकुलकोडीजोणीपमुहसतसहस्सा भवंतीति मक्खायं, सेसं तहेव ॥
 उरगपरिसप्पथलयरपंचैदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! पुच्छा, जहेव सुयगपरिसप्पाणं तहेव, ण-
 वरं ठिती जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्खोसेणं पुव्वकोडी, उव्वट्ठित्ता जाव पंचमिं पुढविं गच्छंति, दस
 जातीकुलकोडी ॥ चउप्पथलयरपंचैदियतिरिक्ख० पुच्छा, गोयमा! दुविधे पणत्ते, तंजहा—

जराउया (पोयया) य संसुच्छिमा य, (से किं तं) जराउया (पोयया) ? , २ त्रिविधा पणत्ता, तंजहा—इत्थी पुरिसा णपुंसका, तत्थ णं जे ते संसुच्छिमा ते सव्वे णपुंसया । तेसि णं भंते ! जीवाणं कति लेस्साओ पणत्ताओ ? , सेसं जहा पक्खीणं, णाणत्तं ठिती जह्वेणं अंतोमुहुत्तं उ-
 क्कोसेणं तिन्नि पलिओवमाइं, उव्वट्ठित्ता चउत्थिं पुढविं गच्छंति, दस जातीकुलकोडी ॥ जलयरपं-
 चंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, जहा भुयगपरिसप्पाणं णवरं उव्वट्ठित्ता जाव अधेसत्तमं पु-
 ढविं अद्धतेरस जातीकुलकोडीजोणीपमुहं जाव प० ॥ चउरिंदियाणं भंते ! कति जातीकुलकोडी-
 जोणीपमुहसतसहस्सा पणत्ता ? , गोयमा ! नव जाइकुलकोडीजोणीपमुहसयसहस्सा [जाव] सम-
 कखाया । तेइंदियाणं पुच्छा, गोयमा ! अट्टजाइकुल जावमक्खाया । वेइंदियाणं भंते ! कइ जाइ० ? ,
 पुच्छा, गोयमा ! सत्त जाइकुलकोडीजोणीपमुह० ॥ (सू० ९७)

“एएसि ण”मित्यादि, ‘एतेषां’ पक्षिणां भदन्त ! जीवानां कति लेश्याः प्रज्ञप्ताः ? , भगवानाह—गौतम ! षड् लेश्याः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—
 कृष्णलेश्या यावत् शुक्ललेश्या, तेषां द्रव्यतो भावतो वा सर्वा लेश्याः, परिणामसम्भवात् ॥ ‘ते णं भंते !’ इत्यादि, ते भदन्त ! प-
 क्षिणो जीवाः किं सम्यग्दृष्टयो मिथ्यादृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च ? , भगवानाह—गौतम ! त्रिविधा अपि ॥ ‘ते णं भंते !’ इत्यादि, ते
 भदन्त ! जीवाः किं ज्ञानिनोऽज्ञानिनः ? , भगवानाह—गौतम ! द्वयेऽपि, ज्ञानिनोऽज्ञानिनोऽपीत्यर्थः, तत्र ये ज्ञानिनस्ते द्विज्ञानिनस्त्रिज्ञा-
 निनो वा येऽप्यज्ञानिनस्तेऽपि द्व्यज्ञानिनश्च ज्ञानिनो वा ॥ ‘ते णं’मित्यादि, ते भदन्त ! जीवाः किं मनोयोगिनो वाग्योगिनः काययो-

गिनः?, भगवानाह—गौतम! त्रयोऽपि ॥ ‘ते णं भंते!’ इत्यादि, ते भदन्त! जीवाः किं साकारोपयुक्ता अनाकारोपयुक्ताः?, भगवानाह—द्वयेऽपि, साकारोपयुक्ता अनाकारोपयुक्ताश्चेत्यर्थः ॥ ‘ते णं भंते!’ इत्यादि, ते भदन्त! पक्षिणो जीवाः कुत उत्पद्यन्ते? नैरश्रि-
केभ्य इत्यादि यथा प्रज्ञापनायां व्युत्क्रान्तिपदे तथा द्रष्टव्यम् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां भदन्त! पक्षिणां कियन्तं कालं स्थितिः प्र-
ज्ञप्ता?, भगवानाह—गौतम! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पल्योपमासहस्रेयभागः ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां भदन्त! जीवानां कति
समुद्घाताः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम! पञ्च समुद्घाताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—वेदनासमुद्घातः कपायसमुद्घातो मारणान्तिकसमुद्घातो
वैक्रियसमुद्घातस्तैजससमुद्घातश्च ॥ ‘ते णं भंते!’ इत्यादि, ते भदन्त! जीवा मारणान्तिकसमुद्घातेन किं समवहता म्रियन्ते असम-
वहता म्रियन्ते?, भगवानाह—गौतम! समवहता अपि म्रियन्ते असमवहता अपि म्रियन्ते ॥ ‘ते णं भंते!’ इत्यादि, ते भदन्त! जीवा
अनन्तरमुद्धृत्य क गच्छन्ति?, एतदेव व्याचष्टे—‘एवं उव्वट्टणा’ इत्यादि, यथा द्विविधप्रतिपत्तौ तथा द्रष्टव्यम् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि,
तेषां भदन्त! जीवानां ‘कति’ किंप्रमाणानि जातिकुलोदीनां योनिप्रमुखाणि—योनिप्रवाहानि शतसहस्राणि योनिप्रमुखशतसहस्राणि
जातिकुलोदीयोनिप्रमुखशतसहस्राणि भवन्ति?, भगवानाह—द्वादश जातिकुलोदीयोनिप्रमुखशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तत्र जातिकुलो-
नीनामिदं परिस्थूरमुदाहरणं पूर्वाचार्यैरुपादर्शितं—जातिरिति किल तिर्यग्जातिसत्ताः कुलानि—कृमिकीटवृश्चिकादीनि, इमानि च कुलानि
योनिप्रमुखाणि, तथाहि—एकस्यामेव योनौ अनेकानि कुलानि भवन्ति, तथाहि—छगणयोनौ कृमिकुलं कीटकुलं वृश्चिककुलमित्यादि,
अथवा जातिकुलमित्येकं पदं, जातिकुलयोन्योश्च परस्परं विशेषः एकस्यामेव योनौ अनेकजातिकुलसम्भवात्, तद्यथा—एकस्यामेव छग-

णयो नो कृमिजातिकुलं कीटजातिकुलं वृश्चिकजातिकुलमित्यादि, एवं चैकस्यामेव योनावान्तरजातिभेदभावाद्नेकानि योनिप्रवाहानि जातिकुलानि संभवन्तीत्युपपद्यते, खचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिजानां द्वादश जातिकुलकोटिशतसहस्राणि, अत्र सङ्ग्रहणिगाथा—“जोणी-संगहलेस्सादिट्ठी नाणे य जोग उवओगे । उववायठिईसमुग्घाय चयणं जाई कुलविही उ ॥ १ ॥” अस्या अक्षरगमनिका—प्रथमं योनि-सङ्ग्रहद्वारं ततो लेश्याद्वारं ततो दृष्टिद्वारमित्यादि ॥ ‘भुयगाणं भंते!’ इत्यादि, भुजगानां भदन्त ! कतिविधो योनि सङ्ग्रहः प्रज्ञप्तः ? , इत्यादि पक्षिवत् सर्वे—निरवशेषं वक्तव्यं, नवरं स्थितिच्यवनकुलकोटिषु नानात्वं, तद्यथा—स्थितिर्जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटी, च्यवनम्—उद्धर्त्तना, तत्र नरकगतिचिन्तायामधो यावद्वितीया पृथिवी उपरि यावत्सहस्रारः कल्पस्तावदुपपद्यते, नव तेषां जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि । एवमुक्तः परिसर्पणामपि वक्तव्यं, नवरं तत्र च्यवनद्वारेऽधश्चिन्तायां यावत्पञ्चमी पृथिवीति वक्तव्यं, कुलकोटिचिन्तायां दश जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ॥ ‘चउप्पयाण’मित्यादि, चतुष्पदानां भदन्त ! कतिविधो योनि सङ्ग्रहः प्रज्ञप्तः ? , भगवानाह—गौतम ! द्विविधो योनि सङ्ग्रहः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—पोतजाः संमूर्च्छिमाश्च, इह येऽण्डजव्यतिरिक्ता गर्भव्युत्क्रान्तास्ते सर्वे जरायुजा अजरायुजा वा पोतजा इति [पूर्वमपि विवक्षिताः परमत्र तु सर्वेऽपि गर्भव्युत्क्रान्तिकाः पोत-जतया] विवक्षितमतोऽत्र द्विविधो यथोक्तस्वरूपो योनि सङ्ग्रह उक्तः, अन्यथा गवादीनां जरायुजत्वात् (सर्पादीनामण्डजत्वात्) वृत्ती-योऽपि जरायु(अण्डज)लक्षणो योनि सङ्ग्रहो वक्तव्यः स्यादिति, तत्र ये ते पोतजास्ते त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाश्च, तत्र ये ते संमूर्च्छिमास्ते सर्वे नपुंसकाः, शेषद्वारकलापः पूर्ववत्, नवरं स्थितिर्जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि, च्यवनद्वारे-ऽधश्चिन्तायां यावच्चतुर्थी पृथिवी ऊर्ध्वं यावत्सहस्रारः, जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राण्यत्रापि दश ॥ ‘जलचराणा’मित्यादि, जल-

चराणां भदन्त ! कतिविधो योनिसङ्ग्रहः प्रज्ञप्तः ? , भगवानाह—गौतम ! त्रिविधो योनिसङ्ग्रहः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—अण्डजाः पोतजाः संमूर्च्छि-
माश्च, अण्डजास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाश्च, पोतजास्त्रिविधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—स्त्रियः पुरुषा नपुंसकाश्च, तत्र ये
ते संमूर्च्छिमास्ते सर्वे नपुंसकाः, शेषद्वारकलापचिन्ता प्रागवत्, नवरं स्थितिच्यवनजातिकुलकोटिषु नानात्वं, स्थितिर्जघन्येनान्तर्मुहूर्त-
मुत्कर्षतः पूर्वकोटी, च्यवनद्वारेऽधश्चिन्तायां यावत्सप्तमी ऊर्ध्वं यावत्सहस्रारः, कुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि अर्द्धत्रयोदश साध्वीनि
द्वादशेत्यर्थः ॥ ‘चत्वारिंशदियाण’मित्यादि, चत्वारिन्द्रियाणां भदन्त ! कति जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ? , भगवानाह
—नव जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, एवं त्रीन्द्रियाणामष्टौ जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि, द्वीन्द्रियाणां सप्त
जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि । इह जातिकुलकोट्यो योनिजातीयास्ततो भिन्नजातीयाभिधानप्रसङ्गतो गन्धान्नानि
भिन्नजातीयत्वात् प्ररूपयति—

कह णं भंते ! गंधा पणत्ता ? कह णं भंते ! गंधसया पणत्ता ? , गोयमा ! सत्त गंधा सत्त गंध-
सया पणत्ता ॥ कह णं भंते ! पुप्फजाई कुलकोडीजोणिपमुहसयसहस्सा पणत्ता ? , गोयमा !
सोलसपुप्फजातीकुलकोडीजोणीपमुहसयसहस्सा पणत्ता, तंजहा—चत्तारि जलयराणं चत्तारि
थलयराणं चत्तारि महारुखियाणं चत्तारि महागुम्भिताणं ॥ कति णं भंते ! वल्लीओ कति व-
ल्लिसत्ता पणत्ता ? , गोयमा ! चत्तारि वल्लीओ चत्तारि वल्लीसत्ता पणत्ता ॥ कति णं भंते ! ल-
ताओ कति लतासत्ता पणत्ता ? , गोयमा ! अट्ट लयाओ अट्ट लतासत्ता पणत्ता ॥ कति णं

भंते ! हरियकाया हरियकायसया पणत्ता ? गोयमा ! तओ हरियकाया तओ हरियकायसया पणत्ता, फलसहस्सं च बिंदवद्धाणं, ते सव्वे हरितकायमेव समो-
यरंति, ते एवं समणुगम्ममाणा २ एवं समणुगाहिज्जमाणा २ एवं समणुपेहिज्जमाणा २ एवं समणुचिं-
तिज्जमाणा २ एएसु चेव दोसु काएसु समोयरंति, तंजहा—तसकाए चेव थावरकाए चेव, एवमेव
सपुव्वावरेणं आजीविघदिट्ठेणं चउरासीति जातिकुलकोडीजोणीपमुहसतसहस्सा भवंतीति म-
क्खाया ॥ (सू० ९८)

‘कइ ण’मित्यादि, कति भदन्त ! गन्धाङ्गानि, कचिद् गन्धा इति पाठस्तत्र पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद् गन्धा इति गन्धाङ्गानीति
द्रष्टव्यं ब्रह्मसामानि ?, तथा कति गन्धाङ्गशतानि ब्रह्मसामानि ?, भगवानाह—गौतम ! सप्त गन्धाङ्गानि सप्त गन्धाङ्गशतानि ब्रह्मसामानि, इह सप्त
गन्धाङ्गानि परिस्थूरजातिभेदादमूनि, तद्यथा—मूलं लवङ्गं काष्ठं निर्योसः पत्रं पुष्पं फलं च, तत्र मूलं मुस्तावालुकोशीरादि, लवङ्गं सुवर्ण-
छल्लीलचाप्रभृति, काष्ठं चन्दनागुरुप्रभृति, निर्योसः कर्पूरादिः, पत्रं जातिपत्रमालपत्रादि, पुष्पं त्रियङ्गुनागरपुष्पादि, फलं जातिफल-
कर्कोलकैलालवङ्गप्रभृति, एते च वर्णमधिकृत्य प्रत्येकं कृष्णादिभेदात्पञ्चपञ्चभेदा इति वर्णपञ्चकेन गुण्यन्ते जाताः पञ्चत्रिंशत्, ग-
न्धचिन्तायामेते सुरभिगन्धय एवेत्येकेन गुणिताः पञ्चत्रिंशत् जाताः पञ्चत्रिंशदेव ‘एकेन गुणितं तदेव भवती’ति न्यायात्, तत्रा-
प्येकैकस्मिन् वर्णभेदे रसपञ्चकं द्रव्यभेदेन विविक्तं प्राप्यते इति सा पञ्चत्रिंशत् रसपञ्चकेन गुण्यते जाताः पञ्चसप्ततिशतं, स्पर्शाश्च
यद्यप्यष्टौ भवन्ति तथाऽपि गन्धाङ्गेषु यथोक्तरूपेषु प्रशस्या व्यवहारतश्चत्वार एव मृदुलघुशीतोष्णरूपास्ततः पञ्चसप्ततं शतं स्पर्शचतु-

दृष्टेन गुण्यते जातानि सप्त शतानि, उक्तञ्च—“मूलतयकट्टनिज्जासपत्तपुप्फफ्लमेय गंधंगा । वण्णादुत्तरभेया गंधंगसया मुणेयव्वा
 ॥ १ ॥” अस्य व्याख्यानरूपं गाथाद्वयम्—“मुत्थामुवण्णछल्ली अगुरू वाला तमालपत्तं च । तह य पियंगू जाईफलं च जाईए
 गंधगा ॥ १ ॥ गुणणाए सत्त सया पंचहिं वण्णेहिं सुरभिगंधेणं । रसपणएणं तह फासेहि य चउहि मित्ते(पसत्थे)हिं ॥ २ ॥” अत्र
 ‘जाईए गंधंगा’ इति जाल्या जातिभेदेनामूनि गन्धाङ्गानि, शेषं भावितम् ॥ ‘कइ ण’मित्यादि, कति भदन्त ! पुष्पजातिकुलकोटि-
 शतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! पोडश पुष्पजातिकुलकोटिशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—चत्वारि ‘जलजानां’ पद्मानां
 जातिभेदेन, तथा चत्वारि ‘स्थलजानां’ कोरण्टकादीनां जातिभेदेन, चत्वारि महागुल्मिकादीनां जाल्यादीनां, चत्वारि ‘महावृक्षाणां’
 मधुकादीनामिति ॥ ‘कइ ण’मित्यादि, कति भदन्त ! वल्लयः ? कति वल्लिशतानि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! चतस्रो वल्लयस-
 पुण्यादिमूलभेदेन, ताश्च मूलटीकाकृता वैवित्त्येन न व्याख्याता इति संप्रदायादवसेयाः, चत्वारि वल्लिशतान्येवावान्तरजातिभेदेन ॥ ‘कइ
 ण’मित्यादि, कति भदन्त ! लताः कति लताशतानि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! अष्टौ लता या मूलभेदेन ता अपि संप्रदायाद-
 वसातव्याः, मूलटीकाकारेणाव्याख्यानात्, अष्टौ लताशतानि प्रज्ञप्तानि, अवान्तरजातिभेदेन ॥ ‘कइ ण’मित्यादि, कति भदन्त ! हरि-
 तकायाः कति हरितकायशतानि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! त्रयो हरितकायाः प्रज्ञप्ताः—जलजाः स्थलजा उभयजाः, एकैकस्मिन्
 शतमवान्तरभेदानामिति, त्रीणि हरितकायशतानि । ‘फलसहस्सं चे’त्यादि, फलसहस्रं च ‘वृन्तवन्धानां’ वृन्ताकप्रभृतीनां फलरा-
 हस्रं च नालवद्धानां, ‘तेऽवि सव्वे’ इत्यादि, तेऽपि सर्वे भेदा अपिशब्दादन्येऽपि तथाविधाः ‘हरितकायमेव समवतरन्ति’ हरि-
 तकायेऽन्तर्भवन्ति हरितकायोऽपि वनस्पतौ वनस्पतिरपि स्थावरेषु स्थावरा अपि जीवेषु, तत एवं समलुगम्यमाना २ स्तथा जाल्यन्तर्भा-

वेन स्वत एव सूत्रतः, तथा समनुग्राह्यमाणाः समनुग्राह्यमाणाः परेण सूत्रत एव, तथा समनुप्रेक्ष्यमाणाः समनुप्रेक्ष्यमाणा अनु-
प्रेक्ष्या अर्थोलोचनरूपया, तथा समनुचिन्त्यमानाः समनुचिन्त्यमानास्तथा तथा तत्रयुक्तिभिः, एतयोरेव द्वयोः काययोः समवतरन्ति,
तद्यथा—त्रसकाये च स्थावरकाये च, 'एवमेव' इत्यादि, 'एवमेव' उक्तैव प्रकारेण 'सपुष्पावरेण' पूर्वं चापरं च पूर्वापरं सह पू-
र्नापरं येन स सपूर्वापरः उक्तप्रकारस्तेन, उक्तविषयपौर्वापर्यालोचनयेति भावार्थः, 'आजीवगदिदृतेण'ति आ—सकलजगदभिव्याह्या
जीवानां यो दृष्टान्तः—परिच्छेदः स आजीवदृष्टान्तस्तेन सकलजीवदर्शनेत्यर्थः, आह च मूलटीकाकारः—“आजीवदृष्टान्तेन सक-
लजीवनिदर्शनेन”ति, चतुरशीतिजातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि भवन्तीत्याख्यातं मयाऽन्यैश्च ऋषभादिभिरिति, अत्र चतुरशी-
तिसहस्रोपादानमुपलक्षणं, तेनान्यान्यपि जातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि वेदितव्यानि, तथाहि—पक्षिणां द्वादश जातिकुलकोटि-
योनिप्रमुखशतसहस्राणि भुजगपरिसर्पिणां नव उरगपरिसर्पिणां दश चतुष्पदानां दश जलचरणामर्द्धत्रयोदशानि चतुरिन्द्रियाणां नव
त्रीन्द्रियाणामष्टौ द्वीन्द्रियाणां सप्त पुष्पजातीनां षोडश, एतेषां चैकत्र मीलने त्रिनवतिजातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि साद्धोनि
भवन्ति, ततश्चतुरशीतिसहस्रोपादानमुपलक्षणमवसेयं, न चैतद् व्याख्यानं स्वमनीषिकाविजृम्भितं, यत उक्तं चूर्णौ—“आजीवगदिदृ-
तेण”ति अशेषजीवनिदर्शनेन चउरासीजातिकुलकोडि योनिप्रमुखशतसहस्रा एतत्प्रमुखा अन्येऽपि विद्यन्ते इति ॥ कुलकोटिविचारेण
विशेषाधिकाराद्विमानान्यप्यधिकृत्य विशेषप्रश्नमाह—

अथि णं भन्ते ! विमाणां सोत्थीयाणि सोत्थयावत्तां सोत्थयपभां सोत्थयकन्तां सो-

तिथयवन्नाहं सोत्थियलेसाहं सोत्थियज्झयाहं सोत्थिसिंगाराहं सोत्थिकूडाहं सोत्थिसिद्धाहं सो-
 त्थुत्तरवडिसगाहं?, हंता अत्थि । ते णं भंते! विमाणा केमहालता प०? गोयमा! जावतिए णं
 सूरिए उदेति जावहएणं च सूरिए अत्थमति एवतिया तिण्णोवासंतराहं अत्थेगतियस्स देवस्स
 एगे विक्कमे सिता, से णं देवे ताए उक्किटाए तुरियाए जाव दिव्वाए देवगतीए वीतीवयमाणे २
 जाव एकाहं वा दुयाहं वा उक्कोसेणं छम्मासा वितीवएज्जा, अत्थेगतिया विमाणं वितीवइज्जा
 अत्थेगतिया विमाणं नो वीतीवएज्जा, एमहालता णं गोयमा! ते विमाणा पणत्ता, अत्थि णं
 भंते! विमाणाहं अंचीणि अचिरावत्ताहं तहेव जाव अच्चुत्तरवडिसगातिं?, हंता अत्थि, ते विमाणा
 केमहालता पणत्ता?, गोयमा! एवं जहा सोत्थी(याई)णि णवरं एवतियाहं पंच उवासंतराहं अत्थेग-
 तियस्स देवस्स एगे विक्कमे सिता सेसं तं चेव ॥ अत्थि णं भंते! विमाणाहं कामाहं कामावत्ताहं
 जाव कामुत्तरवडिसयाहं?, हंता अत्थि, ते णं भंते! विमाणा केमहालया पणत्ता?, गोयमा!
 जहा सोत्थीणि णवरं सत्ता उवासंतराहं विक्कमे सेसं तहेव ॥ अत्थि णं भंते! विमाणाहं विज-
 याहं वेजयंताहं जयंताहं अपराजिताहं?, हंता अत्थि, ते णं भंते! विमाणा के०?, गोयमा! जाव-

ति ए सूरि ए उदेइ एव हयाइं नव ओवासंतराईं, सेसं तं चेव, नो चेव णं ते विमाणे वीईवएज्जा ए-
महालया णं विमाणा पणत्ता, समणाउसो ! ॥ (सू० ९९) तिरिखलजोणियउदेसओ पढमो ॥

‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, अस्तीति निपातो बहुर्थे ‘सन्ति’ विद्यन्ते णमिति वाक्यालङ्कारे ‘विमानानि’ विशेषतः पुण्यप्राणिभिर्मन्यन्ते—तद्गतसौख्यानुभवनेनानुभूयन्ते इति विमानानि, तान्येव नामग्राहमाह—अर्चीषि—अर्चिर्नोमानि, एवमर्चिरावर्त्तानि अर्चिःप्रभाणि अर्धिःकान्तानि अर्धिर्वर्णानि अर्चिलेश्यानि अर्चिर्ध्वजानि अर्चिःशृङ्गा(राणि) अर्चिःस्रु(शि)ष्टानि अर्चिःकूटानि अर्चिरुत्तरावतंसकानि सर्वसहस्रया एकावश नामानि, भगवानाह—‘हंता अत्थि’ हंतेति प्रत्यवधारणे अस्तीति निपातो बहुर्थे सन्त्येवैतानि विमानानीति भावः । ‘कैमहालया णं भित्ति’ इत्यादि, किमहान्ति कियत्प्रमाणमहत्त्वानि णमिति पूर्ववत् भदन्त ! तानि विमानानि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—नौतम ! ‘जाव य उएइ सूरौ’ इत्यादि, जम्बूद्वीपे सर्वोत्कृष्टे दिवसे सर्वाभ्यन्तरे मण्डले वर्त्तमानः सूर्यो यावति क्षेत्रे उदेति यावति च क्षेत्रे सूर्योऽस्तमुपयाति, एतावन्ति त्रीणि अवकाशान्तराणि, उदयास्तमितप्रमितमधिकृतं क्षेत्रं त्रिगुणमित्यर्थः, अस्त्येतद्—बुद्ध्या परिभावेनीयमेतद् यथैकस्य विवक्षितस्य देवस्यैको विक्रमः स्यात्, तत्र जम्बूद्वीपे सर्वोत्कृष्टे दिवसे सूर्य उदेति सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शते त्रिपञ्चधिके योजनानामेकस्य च योजनस्यैकविंशतिः पट्टिभागा एतावति क्षेत्रे, उक्तञ्च—“सीयालीससहस्सा, दोणि सया जोयणाण तेवही । इगवीस सहिभागा ककडमाइंमि पेच्छ नरा ॥ १ ॥” ४७२६३६^३, एतावत्येव क्षेत्रे तस्मिन् सर्वोत्कृष्टे दिवसेऽस्तमुपयाति, तत एतत्क्षेत्रं द्विगुणीकृतमुदयास्तापान्तरालप्रमाणं भवति, तच्चैतावत्—चतुर्नवतिः सहस्राणि पञ्च शतानि पञ्चत्यधिकानि योजनानामेकस्य च योजनस्य [च] द्वाचत्वारिंशत्पट्टिभागाः ९४५२६४^३ एतावन्निगुणीकृतं यथोक्तविमानपरिमाणक-

रणाय देवस्यैको विक्रमः परिकल्प्यते, स चैवंप्रमाणः—द्वे लक्षे त्र्यशीतिः सहस्राणि पञ्च शतानि अशीत्यधिकानि योजनानाम् एकस्य च योजनस्य पट्टिभागाः पट् २८३५८०^६/_{६०} इति ॥ ‘से णं देवे’ इत्यादि, ‘सः’विवक्षितो देवः ‘तया’ सकलदेवजनप्रसिद्धया उत्कृष्टया त्वरितया चपलया चण्डया शीघ्रया उद्धतया जवनया छेकया दिव्यया देवगत्या, अमीपां पदानामर्थः प्राग्वद्भावनीयः, व्यतिव्रजन् व्यतिव्रजन् जघन्यत एकाहं वा द्वयहं वा यावदुत्कर्षतः पणमासान् यावद् ‘व्यतिव्रजेत्’ गच्छेत्, तत्रैवं गमने अ [ग्रन्थाग्रम् ४०००] स्येतद् यथैकं किञ्चन विमानं पूर्वोक्तानां विमानानां मध्ये ‘व्यतिव्रजेत्’ अतिक्रमेत्, तस्य पारं लभेतेति भावः, तथाऽस्येतद् यथैककं विमानं न व्यतिव्रजेत्, न तस्य पारं लभेत, उभयत्रापि जातावेकवचनं, ततोऽयं भावार्थः—उक्तप्रमाणेनापि क्रमेण यथोक्तरूपयाऽपि च गत्या पणमासानपि यावदधिकृतो देवो गच्छति तथापि केपाञ्चिद्विमानानां पारं लभते केपाञ्चित्पारं न लभते इति, एतावन्महान्ति तानि विमानानि प्रज्ञप्तानि हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ ‘अत्थि णं भंते !’ इत्यादि, सन्ति भदन्त ! विमानानि स्वस्तिकानि स्वस्तिकावर्त्तानि स्वस्तिकप्रभाणि स्वस्तिककान्तानि स्वस्तिकवर्णानि स्वस्तिकलेश्यानि स्वस्तिकध्वजानि स्वस्तिकशृङ्गाराणि स्वस्तिकशिष्टानि स्वस्तिककूटानि स्वस्तिकोत्तरावतंसकानि ?, ‘हंता अत्थि’ इत्यादि, समस्तं प्राग्वत्, नवरमत्र ‘एवइयाइं पंच ओवा-संतराइं’ इति कण्ठ्यं, उदयास्तापान्तरालक्षेत्रं पञ्चगुणं क्रियत इति भावः ॥ ‘अत्थि णं भंते !’ इत्यादि, सन्ति भदन्त ! विमानानि कामानि कामावर्त्तानि कामप्रभाणि कामकान्तानि कामवर्णानि कामलेश्यानि कामध्वजानि कामशृङ्गाराणि कामशिष्टानि कामकूटानि कामोत्तरावतंसकानि ?, ‘हंता अत्थि’ इत्यादि सर्वं पूर्ववत् नवरमत्रोदयास्तापान्तरालक्षेत्रं सप्तगुणं कर्त्तव्यं, शेषं तथैव ॥ ‘अत्थि णं भंते !’ इत्यादि, सन्ति भदन्त ! विजयेजयन्तजयन्तापराजितानि विमानानि ?, ‘हंता अत्थि’ इत्यादि प्राग्वत्, नवरमत्र ‘एवइयाइं

नव ओवासंतराई" इति वक्तव्यं शेषं तथैव, उक्तञ्च—“जावइ उदेइ सूरु जावइ सो अत्थमेइ अवरेणं । तियपणसत्तनवगुणं काउं पत्तेय पत्तेयं ॥ १ ॥ सीयालीस सहस्सा दो य सया जोयणाण तेवट्ठा । इगवीस सट्ठिभागा कक्खडमाइमि पेच्छ नरा ॥ २ ॥ एयं दुगुणं काउं गुणिज्जाए तियपणसत्तमाईहिं । आगयफलं च जं तं कमपरिमाणं वियाणाहि ॥ ३ ॥ चत्तारिवि सकमेहिं चंडादिगईहिं जंति छम्मासं । तहवि य न जंति पारं केसिंचि सुरा विमाणणं ॥ ४ ॥” अस्यां तृतीयप्रतिपत्तौ तिर्यग्योन्यधिकारे प्रथमोद्देशकः ॥

उक्तः प्रथमोद्देशकः, इदानीं द्वितीयस्यावसरः, तत्रेदमादिसूत्रम्—

कतिविहा णं भंते ! संसारसमावणणा जीवा पणत्ता?, गोयमा ! छव्विहा पणत्ता, तंजहा—पु-
ढविकाइया जाव तसकाइया । से किं तं पुढविकाइया?, पुढविकाइया दुविहा पणत्ता, तंजहा—
सुहुमपुढविकाइया बादरपुढविकाइया य । से किं तं सुहुमपुढविकाइया?, २ दुविहा पणत्ता,
तंजहा—पजत्ताग य अपजत्ताग य, सेत्तं सुहुमपुढविकाइया । से किं तं बादरपुढविकाइया?, २
दुविहा पणत्ता, तंजहा—पजत्ताग य अपजत्ताग य, एवं जहा पणवणापदे, सणहा सत्तविधा
पणत्ता, खरा अणेगविहा पन्नत्ता, जाव असंखेज्जा, से तं बादर पुढविकाइया । सेत्तं पुढविका-
इया । एवं चेव जहा पणवणापदे तहेव निरवसेसं भाणितव्वं जाव वणप्फतिकाइया, एवं जाव
जत्थेक्को तत्थ सिता संखेज्जा सिय असंखेज्जा सिता अणंता, सेत्तं बादरवणप्फतिकाइया, से तं
वणस्सइकाइया । से किं तं तसकाइया?, २ चउव्विहा पणत्ता, तंजहा—वेइंदिया तेइंदिया च-

उरिंदिया पंचेदिया । से किं तं बेहंदिया?, २ अणेगविधा पणत्ता, एवं जं चैव पणवणापदे तं
 चेव निरवसेसं भाणितव्वं जाव सव्वहसिद्धगदेवा, सेतं अणुत्तरोववाइया, से तं देवा, से तं
 पंचेदिया, से तं तसकाइया ॥ (सू० १००)

‘कइविहा ण’मित्यादि, कतिविधा भदन्त ! संसारसमापन्नका जीवाः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम ! पड्विधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—
 पृथिवीकायिका अप्कायिका यावन्नसकायिकाः । अथ के ते पृथिवीकायिकाः?, इत्यादि प्रज्ञापनागतं प्रथमं प्रज्ञापनापदं निरवशेषं
 वक्तव्यं यावदन्तिमं ‘से तं देवा’ इति पदम् ॥ सम्प्रति विज्ञेयाभिधानाय भूयोऽपि पृथिवीकायविषयं सूत्रमाह—

कतिविधा णं भंते ! पुढवी पणत्ता?, गोयमा ! छन्विहा पुढवी पणत्ता, तंजहा—सणहापुढवी
 सुद्धपुढवी वालुयापुढवी मणोसिलापु० सक्करापु० खरपुढवी ॥ सणहापुढवीणं भंते ! केव-
 तियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! जह० अंतोमु० उक्कोसेणं एगं वाससहस्सं । सुद्धपुढ-
 वीए पुच्छा, गोयमा ! जह० अंतोमु० उक्को० वारस वाससहस्साइं । वालुयापुढवीपुच्छा, गो-
 यमा ! जह० अंतोमु० उक्को० चोइस वाससहस्साइं । मणोसिलापुढवीणं पुच्छा, गोयमा ! जह०
 अंतोमु० उक्को० सोलस वाससहस्साइं । सक्करापुढवीए पुच्छा, गोयमा ! जह० अंतोमु० उक्को०
 अट्टारस वाससहस्साइं । खरपुढविपुच्छा, गोयमा ! जह० अंतोमु० उक्को० बावीस वाससह-
 स्साइं ॥ नेरइयाणं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! जह० दस वाससहस्साइं ।

उक्को० तेत्तीसं सागरोवमाहं ठिती, एयं सव्वं भाणियव्वं जाव सव्वहसिद्धदेवत्ति ॥ जीवे णं भंते ! जीवेत्ति कालतो केवच्चिरं होइ?, गोयमा ! सव्वहं, पुढविकाइए णं भंते ! पुढविकाइएत्ति कालतो केवच्चिरं होति?, गोयमा ! सव्वहं, एवं जाव तसकाइए ॥ (सू० १०१) । पडुप्पन्नपुढविकाइया णं भंते ! केवतिकालस्स णिल्लेवा सिता?, गोयमा ! जहणपदे असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणिओसप्पिणीहिं उक्कोसपए असंखेज्जाहिं, जहन्नपदातो उक्कोसपए असंखेज्जगुणा, एवं जाव पडुप्पन्नवाउक्काइया ॥ पडुप्पन्नवणप्फइकाइयाणं भंते ! केवतिकालस्स निह्लेवा सिता?, गोयमा ! पडुप्पन्नवण० जहणपदे अपदा उक्कोसपदे अपदा, पडुप्पन्नवणप्फतिकाइयाणं गत्थि निह्लेवणा ॥ पडुप्पन्नतसकाइयाणं पुच्छा, जहणपदे सागरोवमसतपुहुत्तस्स उक्कोसपदे सागरोवमसतपुहुत्तस्स, जहणपदा उक्कोसपदे विसेसाहिया ॥ (सू० १०२)

‘कइविहा ण’मित्यादि, कतिविधा णमिति पूर्ववत्, भदन्त ! पृथिवी प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—गौतम ! षड्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—‘अरक्षण-पृथिवी’ मृद्वी चूर्णितलोष्टकल्पा, ‘शुद्धपृथिवी’ पर्वतादिमध्ये, मनःशिला—लोकप्रतीता, बालुका—सिकतारूपा, शर्करा—मुरुण्डपृथिवी, ‘खरापृथिवी’ पापाणादिरूपा ॥ अधुना एतासामेव स्थितिनिरूपणार्थमाह—‘सणहुढवीकाइयाण’मित्यादि, अरक्षणपृथिवीकायिकानां भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तमुहूर्त्तमुत्कर्षत एकं वर्षसहस्रं । एवमनेनाभिलापेन शेषाणामपि पृथिवीनामनया गाथया उत्कृष्टमनुगन्तव्यं, तामेव गाथामाह—‘सण्हा य’इत्यादि, (सण्हा य सुद्धबालुअ मणोसिला

सकरा य खरपुढवी । इगवारचोदससोलढारवावीसससहसा ॥ १ ॥) ऋक्षप्रथिव्या एकं वर्षसहस्रमुत्कर्षतः स्थितिः, सुद्धप्र-
थिव्या द्वादश वर्षसहस्राणि, बालुकापृथिव्याश्चतुर्दश सहस्राणि, मनःशिलापृथिव्याः षोडश वर्षसहस्राणि, शर्करापृथिव्या
अष्टादश वर्षसहस्राणि, खरपृथिव्या द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि, सर्वोसामपि चामीपां पृथिवीनां जघन्येन स्थितिरन्तर्मुहूर्तं वक्तव्या ॥
सम्प्रति स्थितिनिरूपणाप्रस्तावात्रैरयिकादीनां चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण स्थितिं निरूपयितुकाम आह—‘नेरइयाणं भंते!’ इत्यादि,
नैरयिकाणां भदन्त! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता?, इत्येवं प्रज्ञापनागतस्थितिपदानुसारेण चतुर्विंशतिदण्डकक्रमेण तावद्वक्तव्यं
यावत्सर्वार्थसिद्धविमानदेवानां स्थितिनिरूपणा, इह तु ग्रन्थगौरवभ्यान्त्र लिख्यते ॥ तदेवं भवस्थितिनिरूपणा कृता, सम्प्रति काय-
स्थितिनिरूपणार्थमाह—‘जीवे णं भंते!’ इत्यादि, अथ कायस्थितिरिति ऋः शब्दार्थः?, उच्यते, कायो नाम जीवस्य विवक्षितः सा-
मान्यरूपो विशेषरूपो वा पर्यायविशेषस्तस्मिन् स्थितिः कायस्थितिः, कियुक्तं भवति?—यस्य वस्तुनो येन पर्यायेण—जीवत्वलक्षणेन प्र-
थिवीकायादित्वलक्षणेन वाऽऽदिश्यते व्यवच्छेदेन यद्भवनं सा कायस्थितिः, तत्र जीव इति “जीव प्राणधारणे” जीवति—प्राणान् धा-
रयतीति जीवः, प्राणाश्चद्विधा—द्रव्यप्राणा भावप्राणाश्च, तत्र द्रव्यप्राणा आयुःप्रभृतयः, उक्तञ्च—“पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं बलं च,
उच्छ्वासनिःश्वासमथान्यदायुः । प्राणा दृश्येते भगवद्भिरुक्तान्तेषां विद्योजीकरणं तु हिंसा ॥ १ ॥” भावप्राणा ज्ञानादयः चैश्वर्येणोऽपि
जीवतीति व्यपदिश्यते, उक्तञ्च—“ज्ञानादयस्तु भावप्राणा मुक्तोऽपि जीवति स तेषां”ति, इह च विशेषानुपादानादुभयेषामपि प्र-
हणं गमिति वाक्यालद्वारे भदन्त! जीव इति—जीवनपर्यायविशिष्टः कालतः—कालमधिकृत्य किमिदं भवति?, भगवानाह—सर्वोद्धां,
संसार्यवस्थायां द्रव्यभावप्राणानधिकृत्य मुत्तयवस्थायां भावप्राणानधिकृत्य सर्वप्राणि जीवन्तस्य नियमान्तान्, अथवा जीव इति न एकः

प्रतिनियतो जीवो विवक्ष्यते किन्तु जीवसामान्यं, ततः प्राणधारणलक्षणजीवनाभ्युपगमेऽपि न कश्चिद्दोषः, तथाहि—“जीवे णं भंते!”
 इत्यादि, जीवो णमिति पूर्ववद् भदन्त ! जीव इति—जीवन्निति प्राणान् धारयन्नित्यर्थः कालतः कियच्चिरं भवति?, भगवानाह—गौतम !
 सर्वाङ्गां, जीवसामान्यस्यानाद्यनन्तत्वात्, न चैतद् व्याख्यानं स्वमनीषिकाविजृम्भितं, यत उक्तं मूलटीकायां—“जीवे णं भंते
 इत्यादि, एषा ओघकायस्थितिः सामान्यजीवापेक्षिणीति सर्वाङ्ग्या निर्वचनम्” । एवं च पृथिवीकायादिष्वप्यदोषः, एतत्सामान्यस्य स-
 र्वदैव भावादिति । एवं गृतीन्द्रियकायादिद्वारैर्यथा प्रज्ञापनायामष्टादशे कायस्थितिनामके पदे कायस्थितिरुक्ता तथाऽत्र सर्वं निर-
 वशेषं वक्तव्यं यथा उपरि तत्पदगतं न किमपि तिष्ठति, गतीन्द्रियकायादिद्वारसङ्ग्राहके चेमे गाथे—“गइ इदि ए य का ए जोगे वे ए
 कसाय लेसा य । सम्मत्तनाणदंसणसंजयउवओगआहारे ॥ १ ॥ भासगपरित्तपज्जत्तसुहुम सण्णी भवऽत्थि चरिमे य । एएसिं तु पयाणं
 कायठिई होइ नायव्वा ॥ २ ॥” सूत्रपाठस्तु लेशतो दृश्यते—“नेरइया णं भंते ! णेरइयत्ति कालतो केवच्चिरं होइ?, गोयमा ! जह-
 नेणं दस वाससहस्साइं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं । तिरिक्खजोणि ए णं भंते ! तिरिक्खजोणियत्ति कालतो केवच्चिरं होइ?, गो-
 यमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तमुक्कोसेणमणंतं कालं अणंता उस्सप्पिणीओसत्पिणीओ कालतो खेत्ततो अणंता लोगा असंखेज्जा पुग्गलप-
 रियद्वा आवलिया ए असंखेज्जइभागो” इत्यादि ॥ सम्प्रति सामान्यपृथिवीकायादिगतकायस्थितिनिरूपणार्थमाह—“पुढविकाइ ए णं
 भंते !” इत्यादि, पृथिवीकायिको भदन्त !, सामान्यरूपोऽत एव जातावेकवचनं न व्यक्त्येकत्वे, पृथिवीकाय इति कालतः कियच्चिरं
 भवति?, भगवानाह—गौतम ! सर्वाङ्गां, पृथिवीकायसामान्यस्य सर्वदैव भावात् । एवमस्तेजोवायुवनस्पतित्रसकायसूत्राण्यपि भावनी-
 यानि ॥ सम्प्रति विवक्षिते काले जवन्यपदे उक्तपदे वा कियन्तोऽभिनवा उत्पद्यमानाः पृथिवीकायिकादयः ? इत्येतन्निरूपणार्थमाह

—‘पटुप्पन्नपुढविकाइया णं भंते ! केवइकालस्स निळेवा सिया’ इत्यादि, प्रत्युत्पन्नपृथिवीकायिकाः—तत्कालमुत्पद्यमानाः पृथिवीकायिका भदन्त ! ‘केवइकालस्स’ ति तृतीयार्थे पष्ठी कियता कालेन निर्लेपाः स्युः ? , प्रतिसमयमेकैकापहारेणापद्रियमाणाः कियता कालेन सर्वे एव निष्ठागुपयान्तीति भावः, भगवानाह—गौतम ! जघन्यपदे यदा सर्वस्तोका भवन्ति तदेत्यर्थः, असद्गोत्राभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरुत्कृष्टपदेऽपि यदा सर्ववह्वो भवन्ति तदाऽपीति भावः असद्गोत्राभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिर्नवरं जघन्यपदादुत्कृष्टपदिनोऽसद्गोत्रेयगुणाः । एवमप्तेजोवायुसूत्राण्यपि भावनीयानि ॥ वनस्पतिसूत्रमाह—‘पटुप्पण्णे’त्यादि, प्रत्युत्पन्नवनस्पतिकायिका भदन्त ! कियता कालेन निर्लेपाः स्युः ? , भगवानाह—गौतम ! प्रत्युत्पन्नवनस्पतिकायिका जघन्यपदेऽपदा—इयता कालेनापद्रियन्ते इत्येतत्पदविरहिता अनन्तानन्तत्वात्, उत्कृष्टपदेऽप्यपदा, अनन्तानन्ततया निर्लेपनाऽसम्भवात्, तथा चाह—‘पटुप्पन्नवणस्सइकाइयाणं नत्थि निळेवणा’ इति सुगमं, नवरमनन्तानन्तत्वादिति हेतुपदं स्वयमभ्यूहाम् ॥ ‘पटुप्पण्णतसकाइया णं’मित्यादि, प्रत्युत्पन्नवसकायिका भदन्त ! कियता कालेन निर्लेपाः स्युः ? , भगवानाह—गौतम ! जघन्यपदे सागरोपमशतपृथक्त्वेन—तृतीयार्थे पष्ठी प्राकृतत्वात् सागरोपमशतपृथक्त्वेन, उत्कृष्टपदेऽपि सागरोपमशतपृथक्त्वेन नवरं जघन्यपदादुत्कृष्टपदं विशेषाधिकगवसेयं । इदं च सर्वमुच्यमानं विशुद्धलेश्यतत्त्वमभि प्राप्तं यथाऽवस्थिततया सम्यगवभासते नान्यथेति विशुद्धविशुद्धलेश्यविषयं किञ्चिद्विश्रुताह—

अविमुद्धलेस्से णं भंते ! अणगारे असमोदत्तेणं अप्पाणेणं अविमुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं जाणइ पासइ ? , गोयमा ! नो इण्णट्ठे समट्ठे । अविमुद्धलेस्से णं भंते ! अणगारे असमोदत्तेणं अप्पाणएणं विमुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं जाणइ पासइ ? , गोयमा ! नो इण्णट्ठे समट्ठे । अविमुद्धलेस्से अण-

गारे समोहएणं अप्पाणेणं अविमुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं जाणति पासति?, गोयमा! नो इण्ढे सम्ढे। अविमुद्धलेस्से अणगारे समोहतेणं अप्पाणेणं विमुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं जाणति पासति?, नो तिण्ढे सम्ढे। अविमुद्धलेस्से णं भंते! अणगारे समोहयासमोहतेणं अप्पाणेणं अविमुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं जाणति पासति?, नो तिण्ढे सम्ढे। अविमुद्धलेस्से अणगारे समोहतासमोहतेणं अप्पाणेणं विमुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं जाणति पासति?, नो तिण्ढे सम्ढे। विमुद्धलेस्से णं भंते! अणगारे असमोहतेणं अप्पाणेणं अविमुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं जाणति पासति?, हंता जाणति पासति जहा अविमुद्धलेस्सेणं आलावगा एवं विमुद्धलेस्सेणवि छ आलावगा भाणितब्बा, जाव विमुद्धलेस्से णं भंते! अणगारे समोहतासमोहतेणं अप्पाणेणं विमुद्धलेस्सं देवं देविं अणगारं जाणति पासति पासति ॥ (सू० १०३)

‘अविमुद्धलेस्से ण’मित्यादि, ‘अविमुद्धलेश्यः’ कृष्णादिलेश्यो भदन्त! ‘अनगारः’ न विद्यते अगारं—गृहं यस्यासौ अनगारः—साधुः ‘असमवहतः’ वेदनादिसमुद्घातरहितः ‘समवहतः’ वेदनादिसमुद्घाते गतः। एवमिमे द्वे सूत्रे असमवहतसमवहताभ्यामात्मभ्यामविशुद्धलेश्यपरविषये प्रतिपादिते एवं समवहतासमवहताभ्यामात्मभ्यां विशुद्धलेश्यपरविषये द्वे सूत्रे भावयितव्ये। तथाऽन्ये अविशुद्धलेश्यविशुद्धलेश्यपरविषये द्वे सूत्रे समवहतासमवहतेनात्मनेति पदेन, समवहतासमवहतो नाम वेदनादिसमुद्घातक्रियाविष्टो न तु परिपूर्ण समवहतो नाप्यसमवहतः सर्वथा। तदेवमविशुद्धलेश्ये ज्ञातरि साधौ पट् सूत्राणि प्रवृत्तानि, एवमेव विशुद्धलेश्येऽपि

साधौ ज्ञातरि पट् सूत्राणि भावनीयानि, नवरं सर्वत्र जानाति पश्यतीति वक्तव्यं, विशुद्धलेश्याकतया यथाऽवस्थितज्ञानदर्शनभावात्, आह च मूलटीकाकारः—“क्षोभनगशोभनं वा वस्तु यथावद्विशुद्धलेश्यो जानाती”ति, समुद्घातोऽपि च तस्याप्रतिनन्धक एव, न च तस्या समुद्घातोऽव्यन्ताशोभनो भवति, उक्तं च मूलटीकागाम्—“समुद्घातोऽपि तस्याप्रतिवन्धक एवे”त्यादीति ॥ तदेवं यतोऽ-
विशुद्धलेश्यो न जानाति विशुद्धलेश्यो जानाति ततः सम्यग्गिग्याक्रिययोरेकदा निषेधमभिहितपुराह—

अणवतिथ्या णं भंते ! एवमादवस्वन्ति एवं भासेन्ति एवं पणवन्ति एवं पस्वन्ति—एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं दो किरियाओ पकरेति, तंजहा—सम्मत्ताकिरियं च मिच्छत्ताकिरियं च, जं समयं सम्मत्ताकिरियं पकरेति तं समयं मिच्छत्ताकिरियं पकरेति, जं समयं मिच्छत्ताकिरियं पकरेह तं समयं सम्मत्ताकिरियं पकरेह, सम्मत्ताकिरियापकरणताए मिच्छत्ताकिरियं पकरेति मिच्छत्ताकिरियापकरणताए सम्मत्ताकिरियं पकरेति, एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं दो किरितातो पकरेति, तंजहा—सम्मत्ताकिरियं च मिच्छत्ताकिरियं च, से कह्वेत्तं भंते ! एवं?, गोयमा ! जन्नं ते अन्नवतिथ्या एवमादवस्वन्ति एवं भासन्ति एवं पणवन्ति एवं पस्वन्ति एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं दो किरियाओ पकरेति, तदेव जाव सम्मत्ताकिरियं च मिच्छत्ताकिरियं च, जे ते एवमारंसु तं णं मिच्छा, अहं पुण गोयमा ! एवमादवस्वामि जाव पस्वामि—एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं एगं किरियं पकरेति, तंजहा—सम्मत्ताकिरियं वा मिच्छत्ताकिरियं वा, जं समयं सम्मत्ताकिरियं

पकरोति णो तं समयं मिच्छत्तकिरियं पकरोति, तं चेव जं समयं मिच्छत्तकिरियं पकरोति नो तं समयं संमत्तकिरियं पकरोति, संमत्तकिरियापकरणयाए नो मिच्छत्तकिरियं पकरोति मिच्छत्तकिरियापकरणयाए णो संमत्तकिरियं पकरोति, एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं एगं किरियं पकरोति, तंजहा—सम्मत्तकिरियं वा मिच्छत्तकिरियं वा ॥ (सू० १०४) । से तं तिरिक्खजोणियउदेसओ वीओ समत्तो ॥

‘अन्नउत्थिया णं भंते !’ इत्यादि, ‘अन्ययूथिकाः’ अन्यतीर्थिका भदन्त ! चरकादय एवमाचक्षते सामान्येन ‘एवं भाषन्ते’ स्वशिष्यान् श्रवणं प्रत्यभिमुखानवबुध्य विस्तरेण व्यक्तं कथयन्ति, एवं ‘प्रज्ञापयन्ति’ प्रकर्षेण ज्ञापयन्ति यथा स्वात्मनि व्यवस्थितं ज्ञानं तथा परेष्वप्यापादयन्तीति, एवं ‘प्ररूपयन्ति’ तत्त्वचिन्तायामसंदिग्धमेतदिति निरूपयन्ति, इह खल्वेको जीव एकेन समयेन युगपदे क्रिये प्रकरोति, तद्यथा—‘सम्यक्त्वक्रियां च’ सुन्दराध्यवसायात्मिकां ‘मिथ्यात्वक्रिया च’ असुन्दराध्यवसायात्मिकां, ‘जं समय’-मिति प्राकृतत्वात्सप्तम्यर्थे द्वितीया यस्मिन् समये सम्यक्त्वक्रियां प्रकरोति ‘तं समय’मिति तस्मिन् समये मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति, यस्मिन् समये मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति तस्मिन् समये सम्यक्त्वक्रियां प्रकरोति, अन्योऽन्यसंवलितोभयनियमप्रदर्शनार्थमाह—सम्यक्त्वक्रियाप्रकरणेन मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति मिथ्यात्वक्रियाप्रकरणेन सम्यक्त्वक्रियां प्रकरोति, तदुभयकरणस्वभावस्य तत्तत्क्रियाकरणात्सर्वोत्सना प्रवृत्तेः, अन्यथा क्रियाऽयोगादिति, ‘एवं खल्वि’त्यादि निगमनं प्रतीतार्थं, ‘से कहमेयं भंते !’ इत्यादि, तत् कथमेतद् भदन्त ! एवम् ? तदेवं गौतमेन प्रश्ने कृते सति भगवानाह—गौतम ! यत्तमिति वाक्यालङ्कारे ‘अन्ययूथिकाः’ अन्यतीर्थिका एवमाचक्षते

इत्यादि प्राग्वत् यावत्तत् मिथ्या ते एवमाख्यातवन्तः, अहं पुनर्गोतम ! एवमाचक्षे एवं भावे एवं प्रज्ञापयामि एवं प्ररूपयामि, इह खल्वेको जीव एकेन समयेनैकां क्रियां प्रकरोति, तद्यथा—सम्यक्त्वक्रियां वा मिथ्यात्वक्रियां वा, अत एव यस्मिन् समये सम्यक्त्वक्रियां प्रकरोति न तस्मिन् समये मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति यस्मिन् समये मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति न तस्मिन् समये सम्यक्त्वक्रियां प्रकरोति, परस्परवैवृत्त्यनियमप्रदर्शनार्थमाह—सम्यक्त्वक्रियाप्रकरणेन न मिथ्यात्वक्रियां प्रकरोति मिथ्यात्वक्रियाप्रकरणेन न सम्यक्त्वक्रियां प्रकरोति, सम्यक्त्वक्रियामिथ्यात्वक्रिययोः परस्परपरिहारावस्थानालकतया जीवस्य तदुभयकरणस्वभावलायोगात्, अन्यथा सर्वथा मोक्षाभावप्रसक्तेः, कदाचिदपि मिथ्यात्वानिवर्त्तनात् ॥ अस्यां एतीगप्रतिपत्तौ तिर्यग्योन्यधिकारे द्वितीयोद्देशकः समाप्तः ॥

व्याख्यातस्तिर्यग्योनिजाधिकारः, सम्प्रति मनुष्याधिकारव्याख्यावसरः, तत्रेदमादिसूत्रम्—

‘से किं तं मणुस्सा?, मणुस्सा दुविहा पणत्ता, तंजहा—संसुच्छिममणुस्सा य गब्भवघातियमणुस्सा य ॥ (सू० १०५) । से किं तं संसुच्छिममणुस्सा?, २ एगागारा पणत्ता ॥ कहि णं भंते! संसुच्छिममणुस्सा संसुच्छंति?, गोयमा! अंतोमणुस्सखेत्ते जहा पणवणाए जाव सेत्तं संसुच्छिममणुस्सा ॥ (सू० १०६)

‘से किं तं’मित्यादि, अथ के ते मणुष्याः?, सुरिराह—मणुष्या द्विधाः प्रज्ञाप्तास्तद्यथा—संसुच्छिममणुष्याश्च गर्भज्जुत्तान्तिकमणुष्याश्च, चशब्दौ द्वयानामपि मणुष्यत्वजातिव्यवसायौ ॥ ‘से किं तं’मित्यादि, अथ के ते संसुच्छिममणुष्याः?, सुरिराह—संसुच्छिममणुष्याः ‘एकाकाराः’ एकस्वरूपाः प्रज्ञाप्ताः । अथ क तेषां सम्भवः? इति जिज्ञासिगोतमः पृच्छति—‘कहि णं भंते!’

इत्यादि, क भदन्त ! संमूर्च्छिममनुष्याः संमूर्च्छन्ति ?, भगवानाह—अन्तर्मेनुष्यक्षेत्रे इत्यादि सूत्रं प्राग्वद्भावनीयं यावत् अन्तोमुहुत्तद्धा-
उया चेव कालं पकरेंति, उपसंहारमाह—‘सेत्तं संमुच्छिममणुस्सा’ ॥ सम्प्रति गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यप्रतिपादनार्थमाह—

से किं तं गबभवक्कंतियमणुस्सा?, २ तिविधा पणत्ता, तंजहा—कम्मभूमगा अकम्मभूमगा अं-
तरदीवगा ॥ (सू० १०७) से किं तं अंतरदीवगा?, २ अट्ठावीसतिविधा पणत्ता, तंजहा—ए-
गुरूया आभासिता वेसाणिया णांगोली हयकणगा० आयंसमुहा० आसमुहा० आसकणगा०
उक्कामुहा० घणदंता जाव सुद्धदंता ॥ (सू० १०८)

‘से किं त’मित्यादि, अथ के ते गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याः?, सूरिराह—गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यास्त्रिविधाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—कर्मभूमका
अकर्मभूमका आन्तरद्वीपकाः, तत्र ‘अस्त्यनानुपूर्व्यपी’ति न्यायप्रदर्शनेनार्थमान्तरद्वीपकप्रतिपादनार्थमाह—‘से किं त’मित्यादि,
अथ के ते आन्तरद्वीपकाः?, लवणसमुद्रमध्ये अन्तरे अन्तरे द्वीपा अन्तरद्वीपेभ्यः भवा आन्तरद्वीपकाः, ‘राष्ट्रेभ्यः’ इति
बुज्, सूरिराह—आन्तरद्वीपका अष्टाविंशतिविधाः प्रज्ञप्ताः, तानेव तद्यथेत्यादिना नामग्राहमुपदर्शयति—एकोरुकाः १ आभाषिकाः २
वैपाणिकाः ३ नाङ्गोलिकाः ४ हयकर्णाः ५ गजकर्णाः ६ गोकर्णाः ७ शङ्कुलीकर्णाः ८ आदर्शमुखः ९ मेण्डमुखः १० अयोमुखः ११
गोमुखः १२ अश्वमुखः १३ हस्तिमुखः १४ सिंहमुखः १५ व्याघ्रमुखः १६ अश्वकर्णाः १७ सिंहकर्णाः १८ अकर्णाः १९
कर्णप्रावरणाः २० उल्कामुखः २१ मेघमुखः २२ विद्युद्दन्ताः २३ विद्युज्जिह्वाः २४ घनदन्ताः २५ लघुदन्ताः २६ गूढदन्ताः २७

शुद्धदन्ताः २८, इह एकोरुकादितामानो द्वीपाः परं 'तात्स्थ्यात्तद्व्यपदेश' इति न्यायान्गनुज्या अप्येकोरुकादय उक्ता यथा पञ्चाल-
देशनिवासिनः पुरुषाः पञ्चाला इति ॥ तथा चैकोरुकमनुज्याणामेकोरुकद्वीपं विपृच्छिपुराह—

कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं एगोरुमणुस्साणं एगोरुद्वीवे णामं द्वीवे पणत्ते ? गोयमा ! जंजुहीवे
२ मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं खुल्लहिमवंतस्स वासधरपव्वयस्स उत्तरपुरिच्छिमिह्माओ चरिमं-
ताओ लवणसमुदं तिन्नि जोयणसयाइं ओगाहित्ता एत्थ णं दाहिणिह्माणं एगोरुयमणुस्साणं ए-
गुरुयद्वीवे णामं द्वीवे पणत्ते तिन्नि जोयणसयाइं आयासविक्खंभेणं णव एक्कणपणजोयण-
सए किंचि विसेसेण परिक्खेवेणं एगाए पडमवरवेदियाए एगेणं च वणसंडेणं सव्वओ समंता
संपरिक्खत्ते । सा णं पडमवरवेदिया अट्ट जोयणाइं उहुं उचत्तेणं पंच मणुसयाइं विक्खंभेणं
एगुरुयद्वीवं समंता परिक्खेवेणं पणत्ता । तीसे णं पडमवरवेदियाए अयमेयारुवे वणणावासे पणत्ते,
तंजहा—वइरामया निम्मा एवं वेतियावणओ जहा रायपसेणइए तहा भाणियव्वो ॥ (सू० १०९)

‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! दाक्षिणालानां इह एकोरुकादयो मनुज्याः शिखरिण्यपि पर्वते विद्यन्ते ते च मेरोरुत्तरदि-
ग्वर्त्तिन इति तद्व्यवच्छेदार्थं दाक्षिणालानामित्युक्तं, एकोरुकमनुज्याणामेकोरुकद्वीपः प्रज्ञप्तः ? , भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे
मन्दरपर्वतस्यान्यत्रासम्भवात् अस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वीपे इति प्रतिपत्तव्यं, ‘मन्दरपर्वतस्य’ मेरोर्दक्षिणेन—दक्षिणस्यां दिशि खुल्लहिमव-
द्वर्पधरपर्वतस्य, खुल्लमहणं महाहिमवद्वर्पधरपर्वतस्य व्यवच्छेदार्थं, पूर्वसात् पूर्वसात् पूर्वसात् उत्तरपूर्वसां दिशि लवण-

समुद्रं त्रीणि योजनशतान्यवगाह्यात्रान्तरे क्षुल्लहिमवदंशूया उपरि द्वाक्षिणात्पानामेकोरुक्मनुष्याणामेकोरुक्मद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, स च त्रीणि योजनशतान्यायामविष्कम्भेण समाहारो द्वन्द्वः आयामेन विष्कम्भेन चेत्यर्थः, नव 'एकोनपञ्चाशानि' एकोनपञ्चाशदधिकानि योजनशतानि ९४९ परिक्षेपेण, परिमाणगणितभावना—“चिक्खंभवग्गदह्गुणकरणी वट्टस्स परिरओ होइ” इति करणवशात्स्वयं कर्त्तव्या सुगमत्वात् ॥

सा णं पडमवरचेतिया एगेणं वणसंडेणं सव्वओ समंता संपरिक्खित्ता । से णं वणसंडे देसूणाइं दो जोयणाइं चक्खवालविक्खंभेणं वेतियासमेणं परिक्खेवेणं पणत्ते, से णं वणसंडे किण्हे किण्होभासे, एवं जहा रायप्सेणइयवणसंडवणओ तहेव निरवसेसं भाणियव्वं, तणाण य वणणगंधफासो सदो तणाणं वावीओ उप्पायपव्वया पुढविसिलापट्ठगा य भाणितव्वा जाव तत्थ णं बह्वे वाणमंतरा देवा य देवीओ य आसयंति जाव विहरंति ॥ (सू० ११०)

‘से ण’मित्यादि, स एकोरुक्कनामा द्वीप एकया पद्मवरवेदिकया एकेन वनषण्डेन ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘समन्ततः’ सामस्त्येन परिक्षिप्तः, तत्र पद्मवरवेदिकावर्णको वनषण्डवर्णकश्च वक्ष्यमाणजम्बूद्वीपजगत्युपरिपद्मवरवेदिकावनपण्डवर्णकवद् भावनीयः, स च तावद् यावच्चरमं ‘आसयंती’ति पदम् ॥

एगोरूयदीवस्स णं दीवस्स अंतो बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते, से जहाणामए आलिंगपुक्खरेति वा, एवं सयणिज्जे भाणितव्वे जाव पुढविसिलापट्ठगंसि तत्थ णं बह्वे एगुरूयदीवया

मणुस्सा य मणुस्सीओ य आसयंति जाव विहरंति, एगुरूयदीवे णं दीवे तत्थ तत्थ देसे तहिं २
बहवे उद्दालका कोद्दालका कतमाला णयमाला णट्टमाला संखमाला दंतमाला सेल-
माला णाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो ! कुसचिकुसविसुद्धरुखमूला मूलभंतो कंदभंतो
जाव बीयभंतो पत्तेहि य पुप्फेहि य अच्छणपडिच्छणा सिरीए अतीव २ उवसोभमाणा उव-
सोहेमाणा चिद्धंति, एक्कोरूयदीवे णं दीवे रुक्खा बहवे हेरूयालवणा भेरूयालवणा मेरूयालवणा
सेरूयालवणा सालवणा सरलवणा सत्तवणवणा पूतफलिवणा खजूरिवणा णालिएरिवणा कुस-
विकुसवि० जाव चिद्धंति, एगुरूदीवे णं तत्थ २ बहवे तिलया लवया नगोधा जाव रायरुक्खा
णंदिरुक्खा कुसचिकुसवि० जाव चिद्धंति, एगुरूयदीवे णं तत्थ बहूओ पडमलयाओ जाव साम-
लयाओ निच्चं कुसुमिताओ एवं लयावणओ जहा उववाइए जाव पडिरूवाओ, एक्कोरूयदीवे
णं तत्थ २ बहवे सेरियागुम्मा जाव महाजातिगुम्मा ते णं गुम्मा दसद्धवणं कुसुमं कुसुमंति
विधूयगगसाहा जेण वायविधूयगगसाला एगुरूयदीवस्स बहूसमरमणिज्जभूमिभागं सुक्कपुप्फपुजो-
वयारकलियं करंति, एक्कोरूयदीवे णं तत्थ २ बहूओ वणरातीओ पणत्ताओ, ताओ णं वणरा-
तीओ किण्हातो किण्होभासाओ जाव रम्माओ महामेहणिगुरुं चभूताओ जाव महतीं गंधद्वणिं
सुयंतीओ पासादीताओ ४ । एगुरूयदीवे तत्थ २ बहवे मत्तंगा णाम दुमगणा पणत्ता समणा-

उसो ! जहा से चंदप्पभमणिसिलागवरसीधुपवरवारुणिमुजातफलपत्तपुप्फचोयणिज्जा संसारब-
हुदव्वजुत्तसंभारकालसंधयासवा महुमेरगरिद्धाभदुद्धजातीपसन्नमेह्लगसताउ खज्जरमुद्दियासार-
काविसायणसुपक्खोयरसवरसुरावणरसंगंधफरिसजुत्तबलवीरियपरिणामा मज्जविहित्थबहुप्प-
गारा तदेवं ते मत्तंगयावि दुमगणा अणेगबहुविविहवीससापरिणयाए मज्जविहीए उव्वेदा
फलेहिं पुण्णा वीसंदंति कुसविकुसविसुद्धरुक्खमूला जाव चिद्धंति १ । एक्कोरुए दीवे तत्थ २
बहवो भिंगंगया णाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से बारगघडकरगकलसकक्करि-
पायंकंचणिउदंकवद्धणिमुपचिट्ठरपारीचसकभिगारकरोडिसरगथरगपत्तीथालणत्थगववलियअवप-
दगवारकविचित्तवट्ठकमुत्तिचारुपिण्याकंचणमणिरयणभत्तिविचित्ता भायणविधीए ब-
हुप्पगारा तहेव ते भिंगंगयावि दुमगणा अणेगबहुगविविहवीससाए परिणताए भाजणविधीए
उव्वेया फलेहिं पुन्नाविव विसदंति कुसविकुस० जाव चिद्धंति २ । एगोरुगदीवे णं दीवे तत्थ २
बहवे तुडियंगा णाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से आलिंगमुयंगपणवपडहदहरग-
करडिडिं डिमभंभाहोरंभकणियाखरसुहिमुगुंदसंखियपरिलीवव्वगपरिवाइणिवंसावेणुवीणासु-
घोसविंचिमहतिकच्छभिरगसगातलतालकंसतालसुसंपत्ता आतोज्जविधीणिउणगंधव्वसमय-
कुसलेहिं फंदिया तिट्ठाणसुद्धा तहेव ते तुडियंगयावि दुमगणा अणेगबहुविविधवीससापरि-

णामाए तत्तविततघणसुसिराए चउव्विहाए आतोज्जविहीए उववेया फलेहिं पुण्णा विसद्वन्ति
 कुसविकुसविसुद्धरुक्खमूला जाव चिद्वन्ति ३। एगोरुयदी० तत्थ २ बहवे दीवसिहा णाम
 दुमगणा पणत्ता समणाउसो! जहा से संझाविरागसमए नवणिहिपतिणो दीविया चक्खवाल-
 विंदे पभूयवट्ठिपलित्ताणेहिं धणिउज्जालियतिसिरमइए कणगणिगरकुसुमितपालियातयवणप्प-
 गासो कंचणमणिरयणविमलमहरिहतवणिज्जलविचित्तदंडाहिं दीवियाहिं सहसा पज्जलिऊस-
 वियणिद्धतेयदिप्पंतविमलगहगणसमप्पहाहिं वित्तिभिरकरसूरपसरिउल्लोयचिल्लियाहिं जावुज्जल-
 पहसियाभिरामाहिं सोभेमाणा तहेव ते दीवसिहावि दुमगणा अणेगवहुविविहवीससाप-
 रिणामाए उज्जोयविधीए उववेदा फलेहिं पुण्णा विसद्वन्ति कुसविकुसवि० जाव चिद्वन्ति ४।
 एगुरुयदीवे तत्थ २ बहवे जोतिसिहा णाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो! जहा से अचिरुग्ग-
 यसरयसूरमंडलपडंतउक्कासहस्सदिप्पंतविज्जालहुयवहनिद्धमजलियनिद्वंतधोयत्तत्तवणिज्जकिं-
 सुयासोयजावासुयणकुसुमविमउलियपुंजमणिरयणकिरणजच्चहिंगुलुयणिगररूवाइरगरूवा तहेव
 ते जोतिसिहावि दुमगणा अणेगवहुविविहवीससापरिणयाए उज्जोयविहीए उववेदा सुहलेस्सा
 मंदलेस्सा मंदायवलेस्सा कूडाय इव ठाणठिया अन्नमन्नसमोगाढाहिं लेस्साहिं साए पभाए
 सपदेसे सन्वओ समंता ओभासंति उज्जोवेंति पभासंति कुसविकुसवि० जाव चिद्वन्ति

५ । एगुरुयदीवे तत्थ २ बहवे चित्तंगा णाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से
 पेच्छाघरे विचित्ते रम्मे वरकुसुमदाममालुज्जले भासंतमुक्कपुप्फजोवयारकलिए विरल्लि-
 विचित्तमल्लसिरिदाममल्लसिरिसमुदयप्पगम्भे गंथिमवेढिमपूरिमसंधाइमेण मल्लेण छेयसिप्पियं
 विभारतिएण सन्वतो चेव समणुबद्धे पविरललवंतविप्पइट्ठिं पंचवण्णेहिं कुसुमदामेहिं सोभ-
 माणेहिं सोभमाणे वणमालतगए चेव दिप्पमाणे तेहेव ते चित्तंगयावि दुमगणा अणेगबहुवि-
 विहवीससापरिणयाए मल्लविहीए उववेया कुसविकुसवि० जाव चिट्ठति ६ । एगुरुयदीवे तत्थ
 २ बहवे चित्तरसा णाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से सुगंधवरकलमसालिवि-
 सिट्ठणिरुवहतडुद्धरद्धे सारयघयगुडखंडमहुमेलिए अतिरसे परमण्णे होज उत्तमवण्णगंधमंते
 रण्णो जहा वा चक्कवट्ठिस्स होज णिउणेहिं सूतपुरिसेहिं सल्लिएहिं वाउकप्पसेअसित्ते इव ओ-
 दणे कलमसालिणिज्जत्तिएवि एक्के सन्वप्फमिउवसयसगसित्थे अणेगसालणगसंजुत्ते अहवा
 पडिपुणदब्बुवक्खडेसु सक्कए वण्णगंधरसफरिसजुत्तबलविरियपरिणामे इंदियबलपुट्ठिवद्धणे खु-
 प्पिवासमहणे पहाणे गुलकटियखंडमच्छंडियउवणीए पमोयणे सणहसमियगम्भे हवेज्ज परमइट्ठंग-
 संजुत्ते तेहेव ते चित्तरसावि दुमगणा अणेगबहुविहवीससापरिणयाए भोजणविहीए उववेदा
 कुसविकुसवि० जाव चिट्ठति ७ । एगुरुए दीवे णं तत्थ २ बहवे मणियंगा नाम दुमगणा प-

पणत्ता समणाउसो !, जहा से हारद्धहारवट्टणमउडकुंडलवासुत्तगहेमजालमणिजालकणगजा-
 लगसुत्तागउच्चिइयकडगाखुडियएकावलिकंठसुत्तामंगरिमउरत्यगेवेजसोणि सुत्तागचूलामणिकणग-
 तिलगफुल्लसिद्धत्यकणवालिससिस्सरउसभचक्कणतलभंगतुडियहत्थिमालगवलक्खदीणारमा-
 लिता चंदस्सरमालिता हरिसयेकेयूरवलपलंबअंगुलेज्जकंचीमेहलाकलावपयरगपायजालघटि-
 यखिंखिणिरयणोरुजालत्थिगियवरणेउरचलणमालिया कणगणिगरमालिया कंचणमणिरयणभ-
 त्तिचिन्ता भूसणविधी बहुप्पगारा तहेव ते मणियंगवि दुमगणा अणेगवहुविविहवीससापरिण-
 ताए भूसणविहीए उववेया कुसवि० जाव चिहंति ८ । एगुरूयए दीवे तत्थ २ बहवे गेहा-
 गारा नाम दुमगणा पणत्ता समणाउसो !, जहा से पागारट्टालगचरियदारगोपुरपासायाकास-
 तलमंडवएगसालविसालगतिसालगचउरंसचउसालगवभघरमोहणघरवलभिघरचित्तासालमालय-
 भत्तिघरवट्टतंसचतुरंसणंदियावत्तासंठियायतपंडुरतलसुंडमालहम्मियं अहव णं धवलहरअद्धमा-
 गहविब्भमसेलद्धसेलसंठियकूडागारट्टसुविहिकोट्टगअणेगघरसरणलेणआचणविडंगजालचंदणि-
 ज्जूअपवरकदोवालचंदसालियरूवविभत्तिकलिता भवणविही बहुविकप्पा तहेव ते गेहागारावि-
 दुमगणा अणेगवहुविविधवीससापरिणयाए सुहारूहणे सुहोत्ताराए सुहनिक्खमणप्पवेसाए दह-
 रसोपाणपंतिकलिताए पइरिक्काए सुहविहाराए मणोऽणुकूलाए भवणविहीए उववेया कुसवि० जाव

चिह्नंति ९। एगोरुयदीवे तत्थ २ बहवे अणिगणा णां दुमगणा पणत्ता समणाउसो ! जहा
से अणेगसो मंतणुतं कंवलदुगुल्लकोसेज्जकालमिगपट्टचीणंसुयवरणातवारविगियतुआभर-
णचित्तसहिणगकल्लणगभिंणिणीलकज्जलबहुवणरत्तपीतसुक्किलमक्खयमिगलोमहेमक्करुणगअ-
वसरत्तगसिंधुओसभदाभिलवंगकलिंगनेलिणतंतुमयभत्तिचित्ता वत्थविही बहुप्पकारा हवेज्ज
वरपट्टणुगगता वणणरागकलिता तहेव ते अणियणावि दुमगणा अणेगबहुविविहवीससापरिण-
ताए वत्थविधीए उववेया कुसविकुसवि० जाव चिह्णंति १०। एगोरुयदीवे णं भंते ! दीवे मणुयाणं
केरिसए आगारभावपडोयारे पणत्ते ? , गोयमा ! ते णं मणुया अणुवमतरसोमचारूवा भोगुत्तम-
गयलक्खणा भोगसरिसरीया सुजायस्सव्वंगसुंदरंगा सुपतिट्ठियकुम्भचारुचलणा रत्तुप्पलपत्तम-
उयसुक्कुमालकोमलतला नगनगरसागरमगरचक्कंकरंफलक्खणं कियचलणा अणुपुव्वसुसाहतं-
गुलीया उणयतणुतंबणिद्वणखा संठियसुसिलिड्ढगूढगुप्फा एणीकुरुविंदावत्तवद्याणुपुव्वजंघा
ससुग्गणिमग्गगूढजाणू गतससणसुजातसणिणभोरू वरवारणमत्ततुल्लविक्खमविलासितगती सुजा-
तवरतुरगशुज्झदेसा आइणहतीव णिरुवलेवा पसुइयवरतुरियसीहअतिरेगवट्ठियकडी साहयसो-
णिंदसुसलदप्पणणिगरितवरकणगच्छक(रु)सरिसवरवइरपलितमज्झा उज्जयस्समसहितसुजातज-
च्चतणुकसिणणिद्वआदेज्जलडहसुक्कुमालमउयरमणीज्जरोमराती गंगावत्तपयाहिणावत्ततरंगभंगुर-

विकिरणतरुणबोधितअकोसायंतपडमंगंभीरवियडणाभी असविहगसुजातपीणकुच्छी असो-
दरा सुइकरणा पम्हवियडणाभा सणयपासा संगतपासा सुंदरपासा सुजातपासा भितमाइय-
पीणरतियपासा अकरुंडुयकणगरुगनिम्मलसुजायनिरुवहयेदेहधारी पसत्थवत्तीसलक्खणधरा
कणगसिलातलुज्जलपसत्थसमयलोवचियविच्छिन्नपिटुलवच्छी सिरिवच्छंकिथवच्छा पुरवरफ-
लिहवद्वियभुया भुयगीसरविपुलभोगआयाणफलिहउच्छूढदीहवाहू जूयसन्निभपीणरतियपीवर-
पड्डसंठियसुसिलिद्धविसिद्धघणथिरसुबद्धसुनिगूढपन्वसंधी रत्ततलोवइतमउयमंसलपसत्थलक्ख-
णसुजायअच्छिइजालपाणी पीवरवद्वियसुजायकोमलवरंगुलीया तंबतलिणसुचिरुइरणिद्धणक्खा
चंदपाणिलेहा सूरपाणिलेहा संखपाणिलेहा द्विसासोअत्थियपाणिलेहा चंदसूरसं-
खचक्कदिसासोअत्थियपाणिलेहा अणेगवरलक्खणुत्तमपसत्थसुचिरतियपाणिलेहा वरमहिसवरा-
हसीहसहूलउसभणागवरपडिपुन्नाविउलउन्नतमइंदखंधा चउरंगुलसुप्पमाणकंबुवरसरिसगीवा अव-
द्धितसुविभत्तसुजातचित्तमंसूसंसलसंठियपसत्थसहूलविपुलहणुयाओ तवितसिलप्पवालविंवफ-
लसन्निभाहरोट्टा पंडुरससिसगलविमलनिम्मलसंखगोखीरफेणदगरयसुणालिया धवलदंतसेढी
अखंडदंता अफुडियदंता अविरलदंता सुजातदंता एगदंतसेढिच्च अणेगदंता हुतवहनिद्धंतघो-
ततत्तवणिज्जरत्तलतालुजीहा गरुलाययडज्जुतुंगणासा अवदालियपोंडरीयणया कोकासितध-

वलपत्तलच्छा आणामियचावरुइलकिणहपूराइयसंठियसंगतआयतसुजाततणुकसिणनिद्धुमयो
 अल्लीणप्पमाणजुत्तसवणा सुस्सवणा पीणमंसलकवोलदेसभागा अचिरुगयबालचंदसंठियपसत्थ-
 विच्छिन्नसमणिडाला उडुवतिपडिपुण्णसोमवदणा छत्तागारुत्तमंगदेसा घणणिचियसुबद्धलक्ख-
 णुणयकूडागारणिभंपिडियसिस्से दाडिमपुप्फपगासतवणिजसरिसनिम्मलसुजायकेसंतकेसभूमी
 सामलिबोडघणणिचियछोडियमिडविसयपसत्थसुहुमलक्खणसुगंधसुंदरसुयमोयगभिंणिगीलक-
 जलपहृद्धभमरगणणिद्धणिक्खुंबनिचियकुंचियचियपदाहिणावत्तसुद्धसिरया लक्खणवंजणगुणोव-
 वेया सुजायसुविभत्तसुरूवगा पासाइया दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा, ते णं मणुया हंसस्सरा
 कौंचस्सरा नंदिघोसा सीहस्सरा सीहघोसा मंजुस्सरा मंजुघोसा सुस्सरा सुस्सरणिग्घोसा छाया-
 उज्जोतियंगमंगा वज्जरिसभनारायसंघयणा समचउरंससंठाणसंठिया सिणिद्धछवी निरायंका
 उत्तमपसत्थअइसेसनिरुवमतणू जल्लमलकलंकसेयरयोसवज्जियसरीरा निरुवमलेवा अणुलो-
 मवाउवेगा कंकगहणी कवोतपरिणामा सउणिव्व पोसपिटंतरोरुपरिणता विगगहियउन्नयकुच्छी
 पडमुप्पलसरिसंगंधणिस्साससुरिभिवदणा अट्ठधणुसयं ऊसिया, तेसिं मणुयाणं चउसट्ठि पिट्टिक-
 रंडगा पणत्ता समणाउसो!, ते णं मणुया पगतिविणीतगा पगतिउवसंता पग-
 तिपयणुकोहमाणमायालोभा मिडमइवसंपण्णा अल्लीणा भद्दगा विणीता अप्पिच्छा असंनिहिसं-

चया अचंडा विडिमंतरपरिवसणा जहिच्छिकामगामिणो य ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो!!
 तेसि णं भंते! मणुयाणं केवतिकालस्स आहारहे समुप्पज्जति?, गोयमा! चउत्थभत्तस्स आहारहे
 समुप्पज्जति, एगोरुयमणुईणं भंते! केरिसए आगारभावपडोयारे पणत्ते?, गोयमा! ताओ णं
 मणुईओ सुजायसव्वंगसुंदरीओ पहाणमहिलागुणेहिं जुत्ता अचंतविसप्पमाणपउमसूमालकुम्मसं-
 ठितविसिद्धचलणाओ जुम्मिओ पीवरनिरंतरपुट्टसाहितंगुलीता उण्णयरतियनलिणंव सुइणिद्धिण-
 खा रीसरहियवट्टलट्टसंठियअजहणपसत्थलक्खणअकोप्पजंघजुयला सुणिम्मियसुगूढजाणुमंड-
 लसुबद्धसंधी कयलिकखंभातिरेगसंठियणिव्वणसुकुमालमउयकोमलअविरलसमसहितसुजातव-
 द्दपीवरणिरंतरोरू अट्ठावयवीचीपट्टसंठियपसत्थविच्छिन्नपिट्ठलसोणी वदणायामप्पमाणदुगुणित-
 विसालंसलसुबद्धजहणवरधारणीतो वज्जविराइयपसत्थलक्खणणिरोदरा तिवलिवलीयतणुण-
 मियमज्झितातो उज्जुयसमसहितजच्चतणुकसिणिद्धआदेज्जलडहसुविभत्तसुजातकंतसोभंतरूइ-
 लरमणिज्जरोमराई गंगावृत्तापदाहिणावत्ततरंगभंगुरविकिरणतरूणवोधितअकोसायंतपउमवण-
 गंभीरवियडणाभी अणुव्वभडपसत्थपीणकुच्छी सण्णयपासा संगयपासा सुजायपासा मितमा-
 त्तियपीणरइयपासा अकरंडुयकणगरुयगनिम्मलसुजायणिरुवहयगातलट्टीकंचणकलससमपमाणस-
 मसहितसुजातलट्टचूचुयआमेलगजमलजुगलवट्टियअव्भुण्णयरतियसंठियपयोधराओ सुयंगणु-

पुनवतपुत्रगोपुच्छवट्समसहियणभियआएज्जललियवाहाओ तंवणहा मंसलगहत्था पीवरको-
मलवरंगुलीओ गिद्धपाणिलेहा 'रविससिसंखचक्कसोत्थियसुविभत्तसुविरतियपाणिलेहा पीणु-
णयकक्खवत्थिदेसा पडिपुण्णगलकवोला चउरंगुलसुप्पमाणकंबुवरसरिसगीवा मंसलसंठियपस-
त्थहणुया दाडिमपुप्फप्पगासपीवरकुंचियवराधरा सुंदरोत्तरोट्ठा दधिदगरयचंदकुंदवासंतिमउल-
अच्छिद्विमलदसणा रतुप्पलपत्तमउयसुकुमालतालुजीहा कणय(व)रमुउलअकुडिलअब्भुगतउ-
ज्जुतुंगणासा सारदणवकभलकुमुदकुवलयविमुक्कदलणिगरसरिसलक्खणअंकियकंतणयणा पत्त-
लचवलायंतंतंबलोयणाओ आणामितचावरुइलकिण्हंभंराइसंठियसंगतआययसुजातकसिण-
णिद्धभमुया अल्लीणपप्पाणजुत्तसवणा पीणभट्टरमणिज्जगंडलेहा चउरंसपसत्थसमणिडाला कोमु-
तिरयणिकरविमलपडिपुन्नसोभवयणा छत्तुन्नयउत्तिमंगा कुडिलसुसिणिद्धदीहसिरया छत्तज्झ-
यजुगधूभदाम्भिमिकमंडलुकलसवाविसोत्थियपडागजवमच्छकुम्भरहवरमगरसुकथालअंकुसअ-
ट्ठावयवीइसुपइट्ठकमयूरसिरिदामाभिसेयतोरणमेइणिउदधिवरभवणगिरिवरआयंसललियगतउ-
सभसीहचमरउत्तमपसत्थवत्तीसलक्खणधरातो हंससरिसगतीतो कोतिलमधुरगिरिसुस्सराओ
कंता सव्वस्स अणुनतातो ववगतवल्लिपलिया चंगदुव्वणवाहीदोभग्गसोगमुक्काओ उच्चत्तेण
य नराण थोवूणमूसियाओ सभावसिंगाराचारचारुवेसा संगतगतहसितभणियचेट्ठियविला-

संस्लावणिउणजुत्तोवयारकुसला सुंदरथणजह्णवदणकरचलणणयणमाला वण्णलावण्णजोव-
णविलासकलिया नंदणवणविवरचारिणीउव्व अच्छराओ अच्चेरगपेच्छगिज्जा पासार्इतातो दरिस-
णिज्जातो अभिरूवाओ पडिरूवाओ । तसि णं भंते ! मणुईणं केवत्तिकालस्स आहारट्टे समुप्प-
ज्जति?, गोयमा ! चउत्थभत्तस्स आहारट्टे समुप्पज्जति । ते णं भंते ! मणुया किमाहारमाहारंति?,
गोयमा ! पुढविपुप्फफलाहारा ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! । तीसे णं भंते ! पुढवीणं केरि-
सए आसाए पणत्ते?, गोयमा ! से जहाणामए गुलेति वा वंडेति वा सक्कराति वा मच्छंडियंति
वा भिसकंदेति वा पप्पडमोयएति वा पुप्फउत्तराइ वा पउमुत्तराइ वा अकोसिताति वा विज-
ताति वा महाविजयाइ वा आयंसोवसाति वा अणोवसाति वा चाउरणे गोलीरे चउठाणपरि-
णए गुडलंडमच्छंडिवणीए मंदगिगकडीए वण्णेणं उव्वेए जाव फासेणं, भवेताख्वे सिता?,
नो इणट्टे समट्टे, तीसे णं पुढवीणं एत्तो इट्ठयराए चेव जाव मणामतराए चेव आसाए णं पणत्ते,
तेसि णं भंते ! पुप्फफलाणं केरिसए आसाए पणत्ते?, गोयमा ! से जह्णानामए चाउरंतचक्क-
ट्टिस्स कट्ठाणे पवरभोयणे सतसहस्सनिप्फट्ठे वण्णेणं उव्वेते गंधेणं उव्वेते रसेणं उव्वेते फासेणं
उव्वेते आसाइणिज्जे वीसाइणिज्जे दीवणिज्जे धिंहणिज्जे दप्पणिज्जे मयणिज्जे सच्चिदियगातपल्हाय-
णिज्जे, भवेताख्वे सिता?, णो तिणट्टे समट्टे, तेसि णं पुप्फफलाणं एत्तो इट्ठतराए चेव जाव आसाए णं

पणत्ते । ते णं भंते ! मणुया तमाहारमारित्ता कहिं वसहिं उवेंति ? , गोयमा ! रुक्खंगेहालता णं
 ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! । ते णं भंते ! रुक्खा किंसंठिया पणत्ता ? , गोयमा ! कूडा-
 गारसंठिता पेच्छाघरसंठिता सत्तागारसंठिया झयसंठिया धूभसंठिया तोरणसंठिया गोपुरचे-
 तियपा(या)लगसंठिया अट्टालगसंठिया पासादसंठिया हम्मतलसंठिया गवक्खसंठिया वालगपो-
 त्तियसंठिता वलभीसंठिता अण्णे तत्थ बहवे वरभवणसयणासणविसिट्टसंठाणसंठिता सुहसी-
 यलच्छाया णं ते दुमगणा पणत्ता समणाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगोरूयदीवे दीवे गेहाणि वा
 गेहावणाणि वा ? , णो तिण्हे समहे, रुक्खगेहालया णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! । अत्थि
 णं भंते ! एगूरूयदीवे २ गामाति वा णगराति वा जाव सन्निवेयाति वा ? , णो तिण्हे समहे, जहि-
 च्छितकामगामिणो ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगूरूयदीवे असीति
 वा मसीइ वा कसीइ वा पणीति वा वणिज्जाति वा ? , नो तिण्हे समहे, ववगयअसिमसिकि-
 सिपणियवाणिजा णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगूरूयदीवे हिर-
 ण्णेति वा सुवन्नेति वा कंसेति वा दूसेति वा मणीति वा मुत्तिएति वा विपुलधणकणगरयणम-
 णिमोत्तियसंखसिलप्पवालसंतसारसावएज्जेति वा ? , हंता अत्थि, णो चेव णं तेसिं मणुयाणं
 तिन्वे ममत्तभावे समुप्पज्जति । अत्थि णं भंते ! एगोरूयदीवे रायाति वा जुवरायाति वा ईसरेति

वा तलवरेइ वा माडंबियाति वा कोडुंबियाति वा इभति वा सेढीति वा सेणावतीति वा सत्थवा
 हाति वा?, णो तिण्ठे सम्मडे, ववगयइड्डीसक्कारा णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो!। अत्थि
 णं भंते! एगूरुयदीवे २ दासाति वा पेसाइ वा सिस्साति वा भयगाति वा भाइल्लागाइ वा कम्म-
 गरपुरिसाति वा?, नो तिण्ठे सम्मडे, ववंगतअभिओगिता णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो!।
 अत्थि णं भंते! एगूरुयदीवे दीवे माताति वा पियाति वा भायाति वा भइणीति वा भज्जाति
 वा पुत्ताति वा धूयाइ वा सुण्हाति वा?, हंता अत्थि, नो चेव णं तेसि णं मणुयाणं तिब्बे पेम्बंधणे
 समुप्पज्जति, पयणुपेज्जबंधणा णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो!। अत्थि णं भंते! एगूरुयदीवे
 अरीति वा वेरिएति वा घातकाति वा वहकाति वा पडिणीताति वा पच्चमित्ताति वा?, णो ति-
 ण्ठे सम्मडे, ववगतवेराणुबंधा णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो!। अत्थि णं भंते! एगूरुएदीवे
 मित्ताति वा वतंसाति वा घडिताति वा सहीति वा सुहियाति वा महाभागाति वा संगतियाति
 वा?, णो तिण्ठे सम्मडे, ववगतपेम्मा ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो!। अत्थि णं भंते! एगो-
 रूयदीवे आवाहाति वा दीवाहाति वा जण्णाति वा सद्दाति वा थालिपाकाति वा चेलोवणत्तणाति
 वा सीसंतुण्णयणाइ वा पिति(मत)पिंडनिवेदणाति वा?, णो तिण्ठे सम्मडे, ववगतआवाहविवा-
 हजण्णभइथालिपागचोलोवणत्तणसीसंतुण्णयणमतपिंडनिवेदणा णं ते मणुयगणा पणत्ता सम-

णाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगोरूयदीवे २ इंदमहाति वा खंदमहाति वा रुदमहाति वा सिवम-
 हाति वा वेसमणमहाइ वा मुगुंदमहाति वा णागमहाति वा जक्खमहाति वा भूतमहाति वा
 कूवमहाति वा तलायणदिमहाति वा दहमहाति वा पव्वयमहाति वा रुक्खरोवणमहाति वा
 चेइयमहाइ वा थूभममहाति वा ?, णो तिण्ठे सम्भे, ववगतमहमहिमा णं ते मणुयगणा पणत्ता
 समणाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगोरूयदीवे दीवे णडपेच्छाति वा णट्टपेच्छाति वा मल्लपेच्छाति
 वा मुट्ठियपेच्छाइ वा विडवगपेच्छाइ वा कहगपेच्छाति वा पवगपेच्छाति वा अक्खायगपेच्छाति
 वा लासगपेच्छाति वा लंखपे० मंखपे० तूणइल्लपे० तुंववीणपे० कावणपे० मागहपे० जल्लपे० ?, णो
 तिण्ठे सम्भे, ववगतकोउहल्ला णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगूरूयदीवे
 सगडाति वा रहाति वा जाणाति वा जुग्गाति वा गिल्लीति वा थिल्लीति वा पिपिल्लीइ वा पवह-
 णाणि वा सिवियाति वा संदमाणि याति वा ?, णो तिण्ठे सम्भे, पादचारविहारिणो णं ते मणु-
 स्सगणा पणत्ता समणाउसो ! । अत्थि णं भंते ! एगूरूयदीवे आसाति वा हत्थीति वा उट्ठाति
 वा गोणाति वा सहिसाति वा खराति वा घोडाति वा अजाति वा एलाति वा ?, हंता अत्थि,
 नो चेव णं तेसिं मणुयाणं परिभोगत्ताए हव्वमागच्छंति । अत्थि णं भंते ! एगूरूयगदीवे दीवे
 सीहाति वा वग्घाति वा विगाति वा दीवियाइ वा अच्छाति वा परच्छाति वा परस्सराति वा

तरच्छाति वा बिडालाह वा सुणगाति वा कोलसुणगाति वा कोकंतियाति वा ससगाति वा
चित्तलाति वा चिल्ललाति वा?, हंता अत्थि, नो चैव णं ते अणमणस्स तेसिं वा मणुयाणं
किंचि आवाहं वा पवाहं वा उप्पायंति वा छविच्छेदं वा करेति, पंगतिमद्दका णं ते सावयगणा
पणत्ता समणाउसो! । अत्थि णं भंते! एगुरुयदीवे दीवे सालीति वा वीहीति गोधूमाति वा
जवाति वा तिलाति वा इक्खूति वा?, हंता अत्थि, नो चैव णं तेसिं मणुयाणं परिभोगत्ताए
हव्वसागच्छंति । अत्थि णं भंते! एगूरुयदीवे दीवे गत्ताइ वा दरीति वा घंसाति वा भिगूति वा
उवाएति वा विसमेति वा विज्जलेति वा धूलीति वा रेणूति वा पंकेइ वा चलणीति वा?, णो तिण्ढे
समढे, एगूरुयदीवे णं दीवे बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते समणाउसो! । अत्थि णं भंते!
एगूरुयदीवे दीवे खाणूति वा कंटएति वा हीरएति वा सक्कराति वा तणकयवराति वा पत्तकयव-
राइ वा असुतीति वा पूतियाति वा दुब्बिभंगंधाइ वा अचोक्खाति वा?, णो तिण्ढे समढे, ववगय-
खाणुकंटकहीरसक्करतणकयवरपत्तकयवरअसुतिपूतियदुब्बिभंगंयमचोक्खपरिवज्जिए णं एगुरुयदीवे
पणत्ते समणाउसो! । अत्थि णं भंते! एगूरुयदीवे दीवे दंसाति वा मसगाति वा पिसुयाति वा
जूताति वा लिक्खाति वा ढंळुणाति वा?, णो तिण्ढे समढे, ववगतदंसमसगपिसुतजूतलिक्ख-
ढंळुणपरिवज्जिए णं एगूरुयदीवे पणत्ते समणाउसो! । अत्थि णं भंते! एगूरुयदीवे अहीइ वा

अयगराति वा महोरगराति वा?, हंता अत्थि, नो चेव णं ते अन्नमन्नस्स तेसिं वा मणुयाणं किंचि
आवाहं वा पवाहं वा छविच्छेयं वा करंति, पगहभद्गा णं ते वालगगणा पणत्ता समणाउसो!।
अत्थि णं भंते! एगुरुयदीवे गहदंडाति वा गहमुसलाति वा गहगज्जिताति वा गहजुद्धाति वा गह-
संधाडगाति वा गहअवसव्वाति वा अब्भाति वा अब्भरुक्खाति वा संझाति वा गंधव्वनगराति
वा गज्जिताति वा विज्जुताति वा उक्कापाताति वा दिसादाहाति वा णिग्घाताति वा पंसुचिद्धीति वा
जुवगाति वा जक्खालित्ताति वा धूमिताति वा महिताति वा रउग्घाताति वा चंदोवरागाति वा
सूरोवरागाति वा चंदपरिवेसाइ वा सूरपरिवेसाति वा पडिचंदाति वा पडिसूराति वा इंदधणूति
वा उदगमच्छाति वा अमोहाइ वा कविहसियाइ वा पाईणवायाइ वा पडीणवायाइ वा जाव
सुद्धवाताति वा गामदाहाति वा नगरदाहाति वा जाव सण्णिवेसदाहाति वा पाणक्खतज्जण-
क्खयकुलक्खयधणक्खयवसणभूतमणारिताति वा?, णो तिण्डे समडे। अत्थि णं भंते! एगुरु-
यदीवे दीवे डिंवाति वा डमराति वा कलहाति वा बोलाति वा खाराति वा बेराति वा विरुद्ध-
रज्जाति वा?, णो तिण्डे समडे, ववगतंडिबडमरकलहबोलखारवरचिरुद्धरज्जिविज्जिता णं ते मणु-
यगणा पणत्ता समणाउसो!। अत्थि णं भंते! एगुरुयदीवे दीवे महाजुद्धाति वा महासंगामाति
वा महासत्थनिवयणाति वा महापुरिसवाणाति वा महारुधिरवाणाति वा नागवाणाति वा खेण-

वाणाइ वा तामसवाणाइ वा दुब्भूतियाइ वा कुलरोगाति वा गामरोगाति वा
मंडलरोगाति वा सिरोवेदणाति वा अच्छिवेदणाति वा कणवेदणाति वा णक्खेदणाइ वा दंतवेद-
णाइ वा नखवेदणाइ वा कासाति वा सासाति वा जराति वा दाहाति वा कच्छति वा खसराति-
वा कुद्धाति वा कुडाति वा दगराति वा अरिसाति वा अजीरगाति वा भगंदराइ वा इंदग्गहाति
वा खंदग्गहाति वा कुमारग्गहाति वा णागग्गहाति वा जक्खग्गहाति वा भूतग्गहाति वा उब्बे-
यग्गहाति वा धणुग्गहाति वा एगाहियग्गहाति वा वेयाहियग्गहाति वा तेयाहियग्गहियाइ वा
चाउत्थगाहियाति वा हिययसूलाति वा मत्थगसूलाति वा पाससूलाइ वा कुच्छिसूलाइ वा जो-
णिसूलाइ वा गाममारीति वा जाव सन्निवेसमारीति वा पाणक्खय जाव वसणभूतमणारिताति वा?,
णो तिणट्ठे समट्ठे, ववगतरोगायंका णं ते मणुयगणा पणत्ता समणाउसो! । अत्थि णं भंते! एगुरू-
यदीवे दीवे अतिवासाति वा मंदवासाति वा सुबुद्धीइ वा मंदबुद्धीति वा उद्धवाहाति वा पवाहाति
वा दग्गुब्भेयाइ वा दग्गुप्पीलाइ वा गामवाहाति वा जाव सन्निवेसवाहाति वा पाणक्खय० जाव
वसणभूतमणारिताति वा?, णो तिणट्ठे समट्ठे, ववगतदग्गोचद्वा णं ते मणुयगणा पणत्ता सम-
णाउसो! । अत्थि णं भंते! एगुरूयदीवे दीवे अयागराति वा तम्बागराइ वा सीसागराति वा
सुवण्णागराति वा रत्तणागराति वा वइरागराइ वा वसुहराति वा हिरणवासाति वा सुवण्ण-

वासाति वा रयणवासाति वा वह्रवासाति वा आभरणवासाति वा पत्तवासाति वा पुष्पवासाति
 वा फलवासाति वा वीयवासा० मल्लवासा० वणवासा० चुणवासा० खीरबुट्टीति
 वा रयणबुट्टीति वा हिरणबुट्टीति वा सुवण० तहेव जाव चुणबुट्टीति वा सुकालाति वा दुका-
 लाति वा सुभिवखाति वा दुभिवखाति वा अप्पघाति वा महग्घाति वा कयाइ वा महाविक्कयाइ
 वा सण्णिहीइ वा सचयाइ वा निधीइ वा निहाणाति वा चिरपोराणाति वा पहीणसामियाति वा
 पहीणसेउयाइ वा पहीणगोत्तागाराइ वा जाइ इमाइ गामागरणगरखेडकब्बडमडंबदोणमुहपट्ट-
 णासमसंवाहसन्निवेसेसु सिंघाडगतिगचउक्कचचउमुहमहापहपहेसु णगरणिड्डमणसुसाणगिरि-
 कंदरसन्तिसेलोवट्टाणभवणगिहेसु सन्निविखत्ताइ चिहंति, नो तिणट्टे समट्टे । एगुरुयदीवे णं
 भंते ! दीवे मणुयाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? , गोयमा ! जहन्नेणं पलिओवमस्स असं-
 खेज्जइभागं असंखेज्जतिभागेण ऊणगं उक्कोसेण पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागं । ते णं भंते !
 मणुया कालमासे कालं किच्चा कहिं गच्छंति कहिं उववज्जंति ? , गोयमा ! ते णं मणुया छस्मासा-
 वसेसाउया मिहुणताइ पमवंति अउणासीइ राइंदियाइ मिहुणाइ सारक्खंति संगोवंति य, सार-
 विखत्ता २ उस्ससित्ता निस्ससित्ता कासित्ता छीतित्ता अक्किट्ठा अव्वहिता अपरियाविद्या [प-
 लिओवमस्स असंखिज्जइभागं परियाविय] सुहंसुहेणं कालमासे कालं किच्चा अन्नयेरेसु देवलोएसु

[illegible]

परिपूर्णः पत्योपमासङ्ख्येयभागः ॥ ‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त ! दाक्षिणात्यानामाभापिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दाक्षिणेन—दक्षिणस्यां दिशि क्षुल्लहिमवतो वर्षधरपर्वतस्य पूर्वस्माच्चरमान्तात् ‘दक्षिणपूर्वेण’ दक्षिणपूर्वस्यां दिशि लवणसमुद्रं क्षुल्लहिमवदंष्ट्राया उपरि त्रीणि योजनशतान्यवगाह्यात्रान्तरे दंष्ट्राया उपरि दाक्षिणात्यानामाभापिकमनुष्याणामाभापिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, शेषवक्तव्यता एकोरुकवद्वक्तव्या यावत्स्थितिसूत्रम् ॥ ‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त ! दाक्षिणात्यानां नाङ्गोलिकमनुष्याणां नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य ‘दक्षिणेन’ दक्षिणस्यां दिशि क्षुल्लहिमवतो वर्षधरपर्वतस्य पाश्चात्याच्चरमान्ताद् ‘दक्षिणपश्चिमेन’ दक्षिणपश्चिमायां दिशि लवणसमुद्रं त्रीणि योजनशतान्यवगाह्यात्रान्तरे दंष्ट्राया उपरि दाक्षिणात्यानां नाङ्गोलिकमनुष्याणां नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः; शेषं यथैकोरुकाणां तथा वक्तव्यं यावत्स्थितिसूत्रम् ॥ ‘कहि णं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त ! वैशालिकमनुष्याणां वैशालिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य ‘दक्षिणेन’ दक्षिणस्यां दिशि क्षुल्लहिमवतो वर्षधरपर्वतस्य पाश्चात्याच्चरमान्ताद् ‘उत्तरपश्चिमेन’ उत्तरपश्चिमायां दिशि लवणसमुद्रं त्रीणि योजनशतान्यवगाह्यात्रान्तरे दंष्ट्राया उपरि वैशालिकमनुष्याणां वैशालिकद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, शेषमेकोरुकवद् वक्तव्यं यावत्स्थितिसूत्रम् ॥

कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं हयकणमणुस्साणं हयकणदीवे णामं दीवे पणत्ते?, गोयमा ! एगु-
ख्यदीवस्स उत्तरपुरच्छिमिह्मातो चरिमंतातो लवणसमुद्रं चत्तारि जोयणसयाइं ओगाहिता
एत्थ णं दाहिणिह्माणं हयकणमणुस्साणं हयकणदीवे णामं दीवे पणत्ते, चत्तारि जोयणसयाइं

'कहि णं भंते !' इत्यादि, फ भवन्त ! ह्यकर्णमनुज्याणां ह्यकर्णद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह-गौतम ! एकोरुकद्वीपस्य पूर्वसागरमान्ताद् उत्तरपूर्वस्यां दिशि लवणसमुद्रं चत्वारि योजनशतान्यवगाह्यान्त्रान्तरे क्षुल्लहिमवदंष्ट्राया उपरि जम्बूद्वीपवेदिकान्तादपि चतुर्गोजनशतान्तरे दाक्षिणात्यानां ह्यकर्णमनुज्याणां ह्यकर्णद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, स च चत्वारि योजनशतान्यायामविष्कम्भेन द्वादश पथ्यपष्ठानि योजनशतानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण, शेषं यथैकोरुकमनुज्याणां । एवमाभाषिकद्वीपस्य पूर्वसागरमान्ता-दक्षिणपूर्वस्यां दिशि चत्वारि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्यान्त्रान्तरे क्षुल्लहिमवदंष्ट्राया उपरि जम्बूद्वीपवेदिकान्ताच्चतुर्योजनशतान्तरे गजकर्णमनुज्याणां गजकर्णो द्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, आयामविष्कम्भपरिधिपरिमाणं ह्यकर्णद्वीपवत् । नाङ्गोलिकद्वीपस्य पश्चिमाचर-मान्तादक्षिणपश्चिमेन चत्वारि योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्यान्त्रान्तरे क्षुल्लहिमवदंष्ट्राया उपरि जम्बूद्वीपवेदिकान्ताच्चतुर्योजनशतान्तरे गोकर्णमनुज्याणां गोकर्णद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, आयामविष्कम्भपरिधिपरिमाणं ह्यकर्णद्वीपवत् । वैशालिकद्वीपस्य पश्चिमाचरमान्ताद् उत्तरपश्चिमायां दिशि लवणसमुद्रमवगाह्य चत्वारि योजनशतानि अन्त्रान्तरे क्षुल्लहिमवदंष्ट्राया उपरि जम्बूद्वीपवेदिकान्ताच्चतुर्योजनशता-न्तरे दाक्षिणात्यानां शङ्कुलीकर्णमनुज्याणां शङ्कुलीकर्णद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, आयामविष्कम्भपरिधिपरिमाणं ह्यकर्णद्वीपवत्, पञ्च-वरवेदिकावनपण्डमनुज्यादिस्वरूपं च रामस्तमेकोरुकद्वीपवत् । एवमेतेनाभिलापेनामीपां ह्यकर्णदीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु पथ्य योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य पथ्ययोजनशतायामविष्कम्भा एकाशीत्यधिकपथ्यदशयोजनशतपरिक्षेपाः पञ्चव-रवेदिकावनपण्डमण्डितवाह्यप्रदेशा जम्बूद्वीपवेदिकान्तात्पथ्ययोजनशतप्रमाणान्तरा आदर्शमुखमेण्डमुखयोमुखगोमुखनामानश्चत्वारो द्वीपा वक्तव्याः, तद्यथा-ह्यकर्णस्य परत आदर्शमुखो गजकर्णस्य परतो मेण्डमुखो गोकर्णस्य परतोऽयोमुखः शङ्कुलीकर्णस्य परतो गोमुखः ।

एतेषामप्यादर्शमुखादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो भूयोऽपि यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु प्रत्येकं लवणसमुद्रं षट् षड् योजनशतान्यवगाह्य
 पड्योजनशतायामविष्कम्भाः सप्तनवत्यधिकाष्टादशयोजनशतपरिक्षेपाः पद्मवरवेदिकावनषण्डमण्डितपरिसरा जम्बूद्वीपवेदिकान्तात् पड्यो-
 जनशतप्रमाणान्तरा अश्वमुखहस्तिमुखसिंहमुखव्याघ्रमुखनामानश्चत्वारो द्वीपा वक्तव्याः, तद्यथा—आदर्शमुखस्य परतोऽश्वमुखः, मेण्डमु-
 खस्य परतो हस्तिमुखः, अयोमुखस्य परतः सिंहमुखः, गोमुखस्य परतो व्याघ्रमुखः । एतेषामश्वमुखादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो य-
 थाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु प्रत्येकं सप्त सप्त योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य सप्तयोजनशतायामविष्कम्भास्तयोदशाधिकद्वाविंशतियोज-
 नशतपरिरयाः पद्मवरवेदिकावनषण्डसमवगूढाः जम्बूद्वीपवेदिकान्तात्सप्तयोजनशतप्रमाणान्तरा अश्वकर्णहरिकर्णकर्णप्रावरणनामा-
 नश्चत्वारो द्वीपा बोध्याः, तद्यथा—अश्वमुखस्य परतोऽश्वकर्णः हस्तिमुखस्य परतो हरिकर्णः सिंहमुखस्य परतोऽकर्णः व्याघ्रमुखस्य परतः
 कर्णप्रावरणः, तत एतेषामप्यश्वकर्णादीनां चतुर्णां द्वीपानां परतो यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु प्रत्येकमष्टौ अष्टौ योजनशतानि लवण-
 समुद्रमवगाह्याष्टयोजनशतायामविष्कम्भा एकोनत्रिंशदधिकपञ्चविंशतियोजनशतपरिक्षेपाः पद्मवरवेदिकावनषण्डमण्डितपरिसरा जम्बू-
 द्वीपवेदिकान्तादष्टयोजनशतप्रमाणान्तरा उल्कामुखमेघमुखविद्युन्मुखविद्युदन्ताभिधानाश्चत्वारो द्वीपा वक्तव्याः, तद्यथा—अश्वकर्णस्य
 परत उल्कामुखः हरिकर्णस्य परतो मेघमुखः अकर्णस्य परतो विद्युन्मुखः कर्णप्रावरणस्य परतो विद्युदन्तः, एतेषामप्युल्कासुखादीनां
 चतुर्णां द्वीपानां परतो यथाक्रमं पूर्वोत्तरादिविदिक्षु प्रत्येकं नव नव योजनशतानि लवणसमुद्रमवगाह्य नवनवयोजनशतायामविष्कम्भाः
 पञ्चचत्वारिंशदधिकाष्टाविंशतियोजनशतपरिक्षेपाः पद्मवरवेदिकावनषण्डसमवगूढा जम्बूद्वीपवेदिकान्तात् नवयोजनशतप्रमाणान्तरा
 धनदन्तलष्टदन्तगूढदन्तशुद्धदन्तनामानश्चत्वारो द्वीपाः, तद्यथा—उल्कामुखस्य परतो धनदन्तः मेघमुखस्य परतो लष्टदन्तः विद्युन्मु-

खस्य परतो गूढदन्तः विद्युदन्तस्य परतः शुद्धदन्तः । एतेषामेव द्वीपानामवगाहायामविष्कम्भपरिरयपरिमाणसङ्ग्रहाथाषट्पमाह—“प-
 ढमंमि तिन्नि उ सया सेसाण सउत्तरा नव उ जाव । ओगाहं विक्खंमं दीवाणं परिरयं वोच्छं ॥ १ ॥ पढमचउक्कपरिरया बीयच-
 उक्कस्स परिरओ अहिओ । सोलेहिं तिहि उ जोयणसएहिं एमेव सेसाणं ॥ २ ॥ एगोरुयपरिखेवो नव चेव सयाइं अउणपण्णाइं ।
 बारस पण्णट्ठाइं हयकण्णाणं परिक्खेवो ॥ ३ ॥ पणरस एक्कासीया आयंसमुहाण परिरओ होइ । अट्टार सत्तनउया आसमुहाणं
 परिक्खेवो ॥ ४ ॥ बावीसं तेराइं परिखेवो होइ आसकन्नाणं । पणुवीस अउणतीसा उक्कामुहपरिरओ होइ ॥ ५ ॥ दो चेव सहस्साइं अट्टेव
 सया हवंति पणयाला । घणदंतदीवाणं विसेसमहिओ परिक्खेवो ॥ ६ ॥” व्याख्या—प्रथमे द्वीपचतुष्के चिन्त्यमाने त्रीणि योजनशतान्यव-
 गाहनां—लवणसमुद्रावगाहं विष्कम्भं च, विष्कम्भग्रहणादायामोऽपि गृह्यते तुल्यपरिमाणत्वात्, जानीहि इति क्रियाशेषः; शेपाणां
 द्वीपचतुष्कानां शतौत्तराणि त्रीणि त्रीणि शतानि अवगाहनाविष्कम्भं तावज्जानीयाद् यावन्नव शतानि, तद्यथा—द्वितीयचतुष्के चत्वारि
 शतानि, तृतीये पञ्च शतानि, चतुर्थे षट् शतानि, पञ्चमे सप्त शतानि, षष्ठेऽष्टौ शतानि, सप्तमे नव शतानि, अत ऊर्ध्वं द्वीपानामेकोरु-
 प्रभृतीनां ‘परिरयं’ परिरयप्रमाणं वक्ष्ये । प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—“पढमचउक्के’त्यादि, ‘प्रथमचतुष्के परिरयात्’ प्रथमद्वीपच-
 तुष्के परिरयपरिमाणात् द्वितीयचतुष्कस्य—द्वितीयद्वीपचतुष्टयस्य परिरयः—परिरयपरिमाणमधिकः षोडशैः षोडशोत्तरैस्त्रिभिर्योजनशतैः;
 ‘एवमेव’ अनेनैव प्रकारेण शेपाणां ‘द्वीपानां’ द्वीपचतुष्कानां परिरयपरिमाणमधिकं पूर्वपूर्वचतुष्कपरिरयपरिमाणादवसातव्यम्, एतदेव
 चैतेन दर्शयति—“एकोरुये’त्यादि ‘एकोरुकपरिक्षेपे’ एकोरुकोपलक्षितप्रथमद्वीपचतुष्कपरिक्षेपे नव शतानि एकोनपञ्चाशानि—एको-
 नपञ्चाशदधिकानि । ततस्त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु प्रक्षिप्तेषु ‘हयकण्णाण’मिति वचनात् हयकर्णप्रमुखाणां द्वितीयानां चतुर्णां

द्वीपानां परिक्षेपो भवति, स च द्वादश योजनशतानि पञ्चषष्टानि-पञ्चषष्ट्यधिकानि । तत्रापि त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु प्रक्षिप्तेषु 'आयंसमुहाणं'ति आदर्शमुखप्रमुखाणां तृतीयानां चतुर्णां द्वीपानां परिरयपरिमाणं भवति, तच्च पञ्चदश योजनशतान्येकाशीत्यधिकानि । ततो भूयोऽपि त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु प्रक्षिप्तेषु 'आसमुहाणं'ति अश्वमुखप्रभृतीनां चतुर्णानां चतुर्णां द्वीपानां परिक्षेपः, तद्यथा-अष्टादश योजनशतानि सप्तनवत्याधिकानि । तेऽपि त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु प्रक्षिप्तेषु 'आसकण्णानं'ति अश्वकर्णप्रमुखाणां पञ्चानां चतुर्णां द्वीपानां परिक्षेपो भवति, तद्यथा-द्वाविंशतियोजनशतानि त्रयोदशानि-त्रयोदशधिकानि । ततो भूयोऽपि त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु प्रक्षिप्तेषु 'उल्कामुखपरिरयः' उल्कामुखषष्ठद्वीपचतुष्कपरिरयपरिमाणं भवति, तद्यथा-पञ्चविंशतियोजनशतानि एकोनत्रिंशानि-एकोनत्रिंशदधिकानि । ततः पुनरपि त्रिषु योजनशतेषु षोडशोत्तरेषु प्रक्षिप्तेषु 'घनदन्तद्वीपस्य' (पानां) घनदन्तप्रमुखसप्तद्वीपचतुष्कस्य परिक्षेपः, तद्यथा-द्वे सहस्रे अष्टौ शतानि पञ्चचत्वारिंशानि-पञ्चचत्वारिंशदधिकानि 'विसेसमहिओ' इति किञ्चिद्विशेषाधिकः अधिकृतः परिक्षेपः, पञ्चचत्वारिंशानि किञ्चिद्विशेषाधिकानीति भावार्थः, इदं च पदमन्तेऽभिहितत्वात्सर्वत्राप्यभिसम्बन्धनीयं, तेन सर्वत्रापि किञ्चिद्विशेषाधिकमुक्तरूपं परिरयपरिमाणमवसातव्यं । तदेवमेते हिमवति पर्वते चतसृषु विदिक्षु व्यवस्थिताः सर्वसङ्ख्ययाऽष्टाविंशतिः, एवं हिमवतुल्यवर्णप्रमाणपद्माद्दप्रमाणायामविष्कम्भभावगाहपुण्डरीकद्वयोपशोभिते शिखरिण्यपि पर्वते लवणोदारणवजलसंस्पर्शोदारभ्य यथोक्तप्रमाणान्तराश्रितसु विदिक्षु एकोरुकादिनामानोऽक्षूणापान्तरालायासविष्कम्भा अष्टाविंशतिसङ्ख्या द्वीपा वेदितव्याः, तथा चाह-—“कहि णं भंते ! उत्तरिल्लणं एगोरुयमणुस्साणं एगोरुयदीवे णामं दीवे पणन्ते ?, गोयमा ! जंबुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं सिहरिपव्वयस्स पुरच्छिमिल्लओ चरिमंताओ

लवणसमुद्दं तिन्नि जौयणसयाइं ओगाहिच्चा तत्थ णं उत्तरिह्माणं एगोरुयमणुस्साणं एगोरुयदीवे नामं दीवे पणत्ते” इत्यादि सर्वे तदेव, नवरसुत्तरेण विभाषा कर्त्तव्या, सर्वसह्यया पट्पञ्चाशदन्तरद्वीपाः, उपसंहारमाह—‘सेत्तमन्तरदीवगा’ते एतेऽन्तरद्वीपकाः । अकर्मभूमकाः कर्मभूमकाश्च यथा प्रज्ञापनायां प्रथमे प्रज्ञापनाख्ये पदे तथैव वक्तव्या यावत् ‘सेत्तं चरित्तारिया सेत्तं मणुस्सा’ इति पदम्, इह तु ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यत इति, उपसंहारमाह—‘सेत्तं मणुस्सा’ त एते मनुष्याः ॥ तदेवमुक्ता मनुष्याः, सम्प्रति देवानभिधिसुराह—

से किं तं देवा?, देवा चउन्विहा पणत्ता, तंजहा-भवणवासी चाणमन्तरा जोइसिया वेमाणिया (सू० ११४) से किं तं भवणवासी?, २ दसविहा पणत्ता, तंजहा-असुरकुमारा जहा पणवणापदे देवाणं भेओ तहा भाणितव्वो जाव अणुत्तरोववाइया पंचविधा पणत्ता, तंजहा-विजयवेजयंत जाव सव्वट्टसिद्धगा, सेत्तं अणुत्तरोववातिया ॥ (सू० ११५) कहि णं भंते ! भवणवासिदेवाणं भवणा पन्नत्ता?, कहि णं भंते ! भवणवासी देवा परिवसंति?, गोयमा ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरजौयणसयसहस्सवाहल्लाए, एवं जहा पणवणाए जाव भवणवासाइता, त(ए)त्थ णं भवणवासीणं देवाणं सत्त भवणकोडीओ वावत्तरि भवणावाससयसहस्सा भवंतिस्सिमक्खाता, तत्थ णं बह्वे भवणवासी देवा परिवसंति-असुरा नाग सुवन्ना य जहा पणवणाए जाव विहरंति ॥ (सू० ११६) कहि णं भंते ! असुरकुमाराणं देवाणं भवणा प०?, पुच्छा, एवं जहा पणवणाटाणपदे

जाय चिहरंति ॥ कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं असुरकुमारदेवाणं भवणा पुच्छा, एवं अहो ठाण-
पदे जाय चमरे, तत्थ असुरकुमारिदे असुरकुमारया परिवसति जाव विहरति ॥ (सू० ११७)

‘से किं ते’ मित्यादि, अथ के ते देवाः ?, सूरिराह—देवाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—भवनवासिनो वानमन्तरा ज्योतिष्का वैम-
निकाः, अमीषां च शब्दानां व्युत्पत्तिर्यथा प्रज्ञापनादीकायां तथा वेदितव्या ॥ ‘से किं ते’ मित्यादि, अथ के ते भवनवासिनः ?,
सूरिराह—भवनवासिनो दशविधाः प्रज्ञप्ताः, एवं देवानां प्रज्ञापनागतप्रथमप्रज्ञापनाख्यपद इव तावद्भेदो वक्तव्यो यावत्सर्वार्थदेवा इति ॥
सम्प्रति भवनवासिनां देवानां भवनवसनप्रतिपादनार्थमाह—‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! भवनवासिनां देवानां भवनानि
प्रज्ञप्तानि ?, क भदन्त ! भवनवासिनो देवाः परिवसन्ति ?, भगवानाह—गौतम ! ‘इमीसे ण’ मित्यादि, ‘अस्याः’ प्रत्यक्षत उपल-
भ्यमानाया यत्र वयमास्महे रत्नप्रभायाः पृथिव्याः ‘अशीत्युत्तरयोजनशतसहस्रबाहल्यायाः’ अशीत्युत्तरम्—अशीतिसहस्राधिकं
योजनशतसहस्रं बाहल्यं—पिण्डभावो यस्याः सा तथा, तस्यां उपर्येकं योजनसहस्रमगाढाधस्तादेकं योजनसहस्रं वर्जयित्वा मध्ये
‘अष्टसप्तते’ अष्टसप्ततिसहस्राधिके योजनशतसहस्रे, ‘अत्र’ एतस्मिन् स्थाने भवनवासिनां देवानां सप्त भवनकोटयो द्विसप्ततिर्भ-
वनावासशतसहस्राणि भवन्तीति आख्यातानि मया शेषैश्च तीर्थकृद्भिः, तत्र सप्तकोट्यादिभावनैव—चतुःपट्टिः शतसहस्राणि भव-
नानामसुरकुमाराणां चतुरशीतिः शतसहस्राणि नागकुमाराणां द्विसप्ततिः शतसहस्राणां पणवतिः शतसहस्राणि
वायुकुमाराणां, द्वीपकुमारादीनां पण्णां प्रत्येकं पट्सप्ततिः शतसहस्राणि भवनानां, ततः सर्वसङ्ख्यया यथोक्तं भवनसङ्ख्यानं भवति ।
‘ते णं भवणा’ इत्यादि, तानि, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, णमिति वाक्यालङ्कारे भवनानि बहिः ‘वृत्तानि’ वृत्ताकाराणि अन्तः

समचतुरस्त्राणि अधस्तलभागेषु पुष्करकर्णिकासंस्थानसंस्थितानि, 'भवणवणओ भाणियव्वो जहा ठाणपदे जाव पडिरूवा' इति, उक्तप्रकारेण भवनवर्णको भणितव्यो यथा प्रज्ञापनायां द्वितीये स्थानाख्ये पदे, स च तावद् यावत् 'पडिरूवा' इति पदं, स चैवम्—“उक्किणंतरविउलगंभीरखायपरिखा पागारट्टालयकवाडतोरणपडिदुवारदेसभागा जंतसयग्घिमुसलमुसंडिपरिवारिया अजोज्झा सयाजया सयागुत्ता अडयालकोट्टरइया अडयालकयवणमाला खेमा सिवा किंकरअमरदंडोवरक्खिया लाउल्लोइयमहिया गोसीससरसरत्तचंदणददरदिण्णपंचंगुलितला उवचियचंदणकलसा चंदणघडसुकयतोरणपडिदुवारदेसभागा आसत्तोसत्तविउलवट्टवघारियमल्लदामकलावा पंचवणसरसमुक्कपुण्णुजोवयारकलिया कालागुरुपवरलुंदुरुक्कतुरुक्कधूवमघमंघेंतंगधुल्लुगाभिरामा सुगन्धवगंधंगंधिया गंधवट्टिभूया अच्छरगणसंघसंविकिण्णा दिव्वतुडियसइसंपणदिया सव्वरयणामया अच्छा लण्हा घट्टा मट्टा नीरया निम्मला निपंका निक्कंडच्छाया सप्पभा समिरीया सउज्जोया पासार्इया दूरसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा” इति, अस्य व्याख्या—उत्कीर्णमिव उत्कीर्णं अतीव व्यक्तमिति भावः, उत्कीर्णमन्तरं यासां खातपरिखानां ता उत्कीर्णान्तराः किमुक्तं भवति?—खातानां परिखाणां च स्पष्टवैधित्योन्मीलनार्थमपान्तराले महती पाली समस्तीति, खातानि च परिखाश्च खातपरिखाः उत्कीर्णान्तरा विपुला—विस्तीर्णा गम्भीरा—अलब्धमध्यभागाः खातपरिखा येषां भवनानां परितस्तानि उत्कीर्णान्तरविपुलगम्भीरखातपरिखानि, खातपरिखाणां चायं प्रतिविशेषः—परिखा उपरि विशालाऽधः सङ्कुचिता, खातं तूभयत्रापि सममिति, 'पागारट्टालककवाडपडिदुवारदेसभागा' इति प्रतिभवनं प्राकारेषु अट्टालककपाटतोरणप्रतिद्वाराणि—अट्टालककपाटतोरणप्रतिद्वाररूपा देशभागा—देशविशेषा येषु तानि प्राकाराट्टालककपाटतोरणप्रतिद्वारदेशभागानि, तत्राट्टालकाः—प्राकारस्योपरि श्रुत्याश्रयविशेषाः कपाटानि—प्रतोलीद्वारसत्त्वानि, एतेन प्रतोल्यः

सर्वत्र सूचिता अन्यथा कपाटानामसम्भवात्, तोरणानि-प्रतीतानि, तानि च प्रतोलीद्वारेषु, प्रतिद्वाराणि-मूलद्वारापान्तरालवर्त्तनि लघुद्वाराणि । तथा 'जंतसयग्धिमुसलमुसंडिपरिवारिया' इति यन्त्राणि-नानाप्रकाराणि शतत्रयो-महायष्टयो महाशिला वा याः पातिताः सत्यः पुरुषाणां शतानि घ्नन्ति मुशलानि-प्रतीतानि मुपण्ढयः-शस्त्रविशेषास्तैः परिवारितानि-समन्ततो वेष्टितानि अत एवायोध्यानि-परैर्योद्धुमशक्यानि अयोध्यत्वादेव 'सदाजयानि' सदा-सर्वकालं जयो येषु तानि सदाजयानि सर्वकालं जयवन्तीति भावः, तथा सदा-सर्वकालं गुप्तानि प्रहरणैः पुरुषैश्च योद्धुभिः सर्वतः-समन्ततो निरन्तरं परिवारितया परेपामसहमानानां मन्ता-गपि प्रवेशासम्भवात् 'अडयालकोडुरइया' इति अष्टाचत्वारिंशद्भेदभिन्नविच्छित्तिकलिताः कोष्ठका-अपवरका रचिताः स्वयमेव रचनां प्राप्ता येषु तान्यष्टाचत्वारिंशत्कोष्ठकरचितानि, सुखादिदर्शनात्पाक्षिको निष्ठान्तस्य परनिपातः, तथाऽष्टाचत्वारिंशद्भेदभिन्नविच्छित्तयः कृता वनमाला येषु तानि अष्टाचत्वारिंशत्कृतवनमालानि, अन्ये त्वभिदधति-अडयालशब्दो देशीवचनात् प्रशंसावाची, ततोऽयमर्थः-—'प्रशस्तकोष्ठकरचितानि प्रशस्तकृतवनमालानी'ति तथा 'क्षेमाणि' परकृतोपद्रवरहितानि, 'शिवानि' सदा मङ्गलोपेतानि, तथा किङ्कराः-किङ्करभूता येऽमरास्तैर्दण्डैः कृत्वा उपरक्षितानि-सर्वतः समन्ततो रक्षितानि किङ्करामरदण्डोपरक्षितानि, 'लाउल्लोइयमहिया' इति लाइयं नाम यद्भूमेर्गोमयादिना उपलेपनम् 'उल्लोइयं' कुड्यानां मालस्य सेटिकादिभिः संमृष्टीकरणं लाइयोल्लोइयाभ्यां महितानि-पूजितानि लाइयोल्लोइयमहितानि, तथा गोशीर्पेण-गोशीर्पनामकेन चन्दनेन सरसरक्तचन्दनेन च दर्दरेण-बहलेन चपेटाप्रकारेण वा दत्ताः पञ्चाङ्गुलयस्तला-हस्तका येषु तानि गोशीर्पसरक्तचन्दनदर्दरदत्तपञ्चाङ्गुलितलानि, तथा उपचिता-निवेशिताः चन्दनकलशा-मङ्गल्यकलशा येषु तानि उपचितचन्दनकलशानि, 'चंदणघडसुकयतोरणपडिदुवारदेसभागा'

इति चन्दनघटैः—चन्दनकलशैः सुकृतानि शोभितानीति तात्पर्यार्थः यानि तोरणानि तानि चन्दनघटसुकृतानि तोरणानि प्रतिद्वार-
 देशभागं—द्वारदेशभागे येषु तानि चन्दनघटसुकृततोरणप्रतिद्वारदेशभागानि, तथा 'आसक्तोसत्तविपुलवद्वगधारियमलदामक-
 लावा' इति आ—अवाङ् अयोभूमौ सक्त—आसक्तो भूमौ लग्न इत्यर्थः ऊर्जु सक्त उत्सक्तः उद्धोचतले उपरि संवद्ध इत्यर्थः
 विपुलो—विस्तीर्णो दृत्तो—वर्तुलः 'वगधारिय' इति प्रलम्बितो गाल्यदामकलापः—पुष्पमालासमूहो येषु तानि आसक्तोसत्तकविपुलवृत्त-
 प्रलम्बितमाल्यदामकलापानि, तथा पञ्चवर्णेन सुरभिणा—सुरभिगन्धेन सुक्तेन—धिमेन पुष्पपुञ्जलक्षणेनोपचारेण—पूजया कलितानि
 पञ्चवर्णसुरभिसुक्तपुष्पपुञ्जोपचारकलितानि, तथा कालागुरुः—प्रसिद्धः प्रवरः—प्रधानः कुन्दुरुक्तः—चीडा तुरुक्तं—सित्त्वं कालागुरुक्त
 प्रवरकुन्दुरुक्तवुरुक्ते च कालागुरुप्रवरकुन्दुरुक्तवुरुक्ताणि तेषां भूपत्या गो मधमवायमानो गन्ध उद्धूत—इतस्ततो विप्रसृतलोनाभि-
 रामाणि—रमणीयानि कालागुरुप्रवरकुन्दुरुक्तवुरुक्तपूषमधमवायमानन्योलुताभिरामाणि, तथा गोभनो गन्धो येषां ते सुगन्धाः ते
 च ते वरगन्धाश्च—वासाः सुगन्धवरगन्धासोपां गन्धः स एजस्तीति सुगन्धवरगन्धगन्धिकाणि 'अतोऽनेकस्वरा'द्वितीकपलायः, अत
 एव गन्धवर्त्तिभूतानि, सौरभ्यातिशयाद् गन्धद्रव्यगुटिकाकल्पानीति भावः, तथाऽऽसरोगणानां सङ्गः—समुदायस्तेन सम्यग्—रमणीय-
 तथा विकीर्णानि—व्याप्तानि आसरोगणसप्तविकीर्णानि, तथा दिव्यानामातोयानां—वैष्णवीणामृदगानां ये शब्दास्तैः संप्रणदितानि—सम्य-
 कश्चोत्रमनोहारितया प्रकर्षेण सर्वकालं नदितानि—शब्दवन्ति दिव्यश्रुतितशब्दसंप्रणदितानि सर्वरत्नमयानि—सर्वोत्तमा सामस्तेन रत्न-
 मयानि न लोकेदेशेन सर्वरत्नमयानि—समस्तरत्नमयानि अच्छानि—आकाशशक्तिकवदतिस्वच्छानि श्रृङ्खलानि—शृङ्खलपुद्गलरत्ननिष्प-
 न्नानि श्रृङ्खलदलनिष्पन्नपटवत् लण्डानि—मसृणानि शुण्डितपटवत् 'घट्टा' इति गुह्यानीय पृष्ठानि स्वरसानया पाषाणप्रतिवावत्, 'मट्टा'

इति मृष्टानीव मृष्टानि सुकुमारशानया पाषाणप्रतिमावदेव, अत एव नीरजांसि 'स्वाभाविकरजोरहितत्वात् 'निर्मलानि' आगन्तुक-
लासम्भवात् 'निष्पङ्कगानि' कलङ्कविकलानि कर्दुरहितानि वा 'निर्द्वन्द्वच्छाया' इति निष्कङ्कटा-निष्कवचा निरावरणा निरु-
पघातेति भावार्थः छाया-दीप्तिर्येषां तानि निष्कङ्कटच्छायानि 'सप्रभाणि' स्वरूपतः प्रभावन्ति 'समरीचीनि' वह्निर्विनिर्गतकिरण-
जालानि 'सोद्ध्योतानि' बहिर्यवस्थितवस्तुस्तोमप्रकाशकराणि 'प्रासादीयानि' प्रसादाय-मनःप्रसक्तये हितानि मनःप्रसत्तिको-
रीणीति भावः, तथा 'दर्शनीयानि' दर्शनयोग्यानि यानि पश्यतश्छुषी न श्रमं गच्छत इति भावः, 'अभिरूचा' इति अभि-सर्वेषां
द्रष्टृणां मनःप्रसादानुकूलतयाऽभिमुखं रूपं येषां तानि अभिरूपाणि-अत्यन्तकमनीयानीत्यर्थः अत एव 'पडिरूचा' इति प्रतिविशिष्टं रूपं
येषां तानि प्रतिरूपाणि, अथवा प्रतिक्षणं नवं नवमिव रूपं येषां तानि प्रतिरूपाणि ॥ तदेवं भवनस्वरूपमुक्तमिदानीं यत्पृष्ठं 'क भदन्त !

भवनवासिनो देवाः परिवसन्तीति तत्रोत्तरमाह—'तत्थ णं वहवे भवणवासी देवा परिवसन्ति असुरा नागा भेदो भाणि-
यव्वो जाव विहरन्ति एवं जा ठाणपदे वत्तव्वया सा भाणियव्वा जाव चमरेणं असुरकुमारिंदे असुरकुमारया परिवस-
इ' इति, 'तत्र' तेज्वन्तरोदितस्वरूपेषु भवनेषु वहवो भवनवासिनो देवाः परिवसन्ति, तां देव जातिभेदत आह—'असुरा नागा' इ-
त्यादि यावत्करणादेवं परिपूर्णः पाठः—'असुरा नागा सुवण्णा विज्जू अग्गी य दीव उदही य दिसिपवणथणियनामा दसहा एए भवणवा-
सी ॥ १ ॥ चूडामणिमण्डरयणा १ भूसणनागफण २ गरुल ३ वड्डर ४ पुण्णकलसअंकउप्फेस ५ सीह ६ ह्यवर ७ गय ८ मगरंक-
९ वरवंद्धमाण १० निजुत्तचित्तचिंधगया सुरूवा महिड्डिया महज्जुइया महायसा महाबला महाणुभागा महासोक्खा हारविराइयवच्छा
कडगतुडियथंभियमुया अंगयकुंडलमण्डगंडतलकण्णा पीढधारी विचित्तहत्थाभरणा विचित्तमालामउली (मउडा) कल्लाणंगपवरत्थप-

रिहिंया कलाणगपवरमहाणुलेवणवरा भासुरवौदी पलंववणमालधरा दिव्वेणं वणणेणं दिव्वेणं गंधेणं दिव्वेणं फासेणं दिव्वेणं संघय-
 णेणं दिव्वाए इहीए दिव्वाए जुईए दिव्वाए पहाए दिव्वाए छायाए दिव्वाए अचीए दिव्वेणं तेएणं दिव्वाए लेस्साए दस दिसाओ
 उज्जोवेमाणा, ते णं तत्थ साणं २ भवणावाससयसहस्साणं साणं साणं सामाणियसाहस्सीणं साणं साणं तायत्तीसगाणं साणं साणं
 ओगपालाणं साणं २ अगमहिंसीणं साणं २ अणीयाणं साणं साणं अणियाहिंसीणं साणं २ आयस्खवेवसाहस्सीणं साणं साणं
 इहूणं भवणवासीणं देवाणं देवीण य आह्वेयं पोरेवजं सामित्तं भट्ठित्तं महयरगतं आणाईसरसेणावजं कारेमाणा पालेमाणा अणोसिं च
 ५५इयनट्टीयवाइयंततीतलतालघणसुइंगपडुप्पवाइयरवेणं दिव्वाइं भोगभोगाइं सुंजमाणा विहरंति, अस्स व्याख्या—‘असुराः’ असु-
 रकुमाराः, एवं नागकुमाराः सुवर्णकुमाराः विथुलुमारा अमिकुमारा द्वीपकुमारा उदधिकुमारा विजुमाराः पवनकुमाराः क्षतितकु-
 माराः, ‘दशधा’ दशप्रकाराः ‘एते’ अनन्तरोदिता असुरकुमारादयो भवनवासिनो यथाकामं चूडामणिसुकुटरजभूषणनियुक्तनाग-
 स्फटादिविचित्रचिह्नगताश्च, तथाहि—असुरकुमारा भवनवासिनश्चूडामणिसुकुटराः, सुवर्णकुमाराः भूषणनियुक्तपूर्णकलशरूपचित्थराः, विथुलुमाराः भूषणनियुक्तनाग-
 नागकुमारा भूषणनियुक्तनागस्कटारूपचित्थराः, अमिकुमारा भूषणनियुक्तपूर्णकलशरूपचित्थराः, द्वीपकुमारा भूषणनियुक्तमकररूपचित्थराः, उदधिकु-
 मारा भूषणनियुक्तहयवररूपचित्थारिणः, विजुमारा भूषणनियुक्तगजरूपचित्थारिणः, वायुकुमारा भूषणनियुक्तमकररूपचित्थराः, उदधिकु-
 मारा भूषणनियुक्तवर्द्धमानकरूपचित्थारिणः, पुनः सर्वे कथम्भूताः ? इत्याह—‘सुरूपाः’ शोभन्तं रूपं येषां ते तथा, अत्यन्तकमनीय-
 इति पाठदर्शनाद्, वर्द्धमानकं—शरावसंपुटं, पुनः सर्वे

रूपा इत्यर्थः, 'महिद्विद्या महज्जुइया महायसा महावला महाणुभागा महासोक्खा' इति प्राग्वत्, 'हारविराड्यवच्छा' इति
 हारैर्विराजितं वक्षो येषां ते हारविराजितवक्षसः, 'कडगनुडियथंभियभुया' इति कटकानि-कलाचिकारभरणानि बुद्धितानि-बाहुरक्ष-
 कास्तैः स्तम्भिताविव स्तम्भितौ भुजौ येषां ते कटकबुद्धितस्तम्भितभुजाः, तथाऽङ्गदानि-बाहुशीर्षाभरणविशेषरूपाणि कुण्डले-कर्णाभ-
 रणविशेषरूपे, तथा मृष्टौ-मृष्टीकृतौ गण्डौ-कपोलौ यैस्तानि मृष्टगण्डानि कर्णपीठानि-आभरणविशेषरूपाणि धारयन्तीत्येवंशीला अङ्ग-
 मण्डलिमण्डा' इति, विचित्रा माला-कुसुमस्रग् मौलौ-मस्तके सुकुटं च येषां ते विचित्रहस्ताभरणाः, तथा 'विचित्तमाला-
 कारि प्रवरं वस्त्रं परिहितं यैस्ते कल्याणकवस्त्रपरिहिताः, सुखादिदर्शनाग्निघ्नान्तस्यात्र पाक्षिकः परनिपातः, तथा कल्याणकं-कल्याण-
 कारि यत् प्रवरं माल्यं-पुष्पदाम यच्चानुलेपनं तद्धरन्तीति कल्याणकप्रवरमाल्यानुलेपनधराः, तथा कल्याणकं-कल्याण-
 शरीरं येषां ते भास्वरवोन्दयः, तथा प्रलम्बत इति प्रलम्बा या वनमाला तां धरन्तीति प्रलम्बवनमालाधराः, दिव्येन 'वर्णेन' कृष्णा-
 दिना 'दिव्येन गन्धेन' सुरभिणा 'दिव्येन स्पर्शेन' मृदुस्निग्धादिरूपेण दिव्येन शक्तिविशेषमपेक्ष्य संहननेनैव संहननेन न तु सा-
 क्षात्संहननेन, देवानां संहननासम्भवात्, संहननं हि अस्थिरचनासकं, न च देवानामस्थीनि सन्ति, तथा चोक्तं प्रागेव—'देवा असं-
 घयणी तेसिं नेव सिरा' इत्यादि, 'दिव्येन संस्थानेन' समचतुरस्ररूपेण भवधारणीयशरीरस्थ, तेषामन्यसंस्थानासम्भवात्, 'दिव्यया
 तथा 'दिव्यया ह्रुत्या' इत्यर्थसंप्रयोगलक्षणया, 'द्वु अभिगमने' इतिवचनात् 'दिव्यया प्रभया' भवनावासग-
 तथा 'दिव्यया छायाया' समुदायशोभया 'दिव्येनार्चिषा' स्वशरीरगतस्वादितेजोज्वाल्या 'दिव्येन तेजसा' शरीरप्रभवेन 'दिव्यया

लेक्षय्या' देहवर्णसुन्दरतया दश दिशः 'उद्बुधोत्तयन्तः' प्रकाशयन्तः इति शोभयन्तस्ते भवनवासिनो देवा णमिति वाक्यालङ्कारे 'तत्र' स्वस्थाने 'साणं साणं'ति स्वेपां स्वेपामालीयात्मीयानां भवनावासशतसहस्राणां स्वेपां सामानिरुसहस्राणां स्वेपां स्वेपां त्रायस्त्रिंशकानां स्वेपां स्वेपां लोकपालानां स्वासां स्वासाम् 'अग्रमहिषीणां' पट्टरातीनां स्वेपां स्वेपामनीकानां स्वेपां स्वेपामनीकाधिप-
तीनां स्वेपां स्वेपामालरक्षदेवसहस्राणाम्, अन्येषां च बहूनां स्वस्वभगनावासनगरीवासतन्त्र्यानां भवनवासिनां देवानां देवीनां च 'आहे-
वच्च'मित्यादि, अधिपतेः कर्म आधिपत्यं रक्षेत्यर्थः, सा च रक्षा सामान्येनापि (आ)रक्षणेन क्रियते तत आह-पुरस्य पतिः पुरप-
तितस्य कर्म पौरपत्यं, सर्वेषामालीयानामग्रेसरत्वमिति भावः, तथाग्रेसरत्वं नायकत्वमन्तरेणापि नायकत्वमनुक्तथाविधगृहचिन्तकसामा-
न्यपुरुषस्यैव भवति इतो नायकत्वप्रतिपत्त्यर्थमाह—'स्वामित्वं' स्वगस्यास्तीति स्वामी तन्नावो नायकत्वमित्यर्थः, तदपि च नायकत्वं
कथञ्चित्पुत्रोपकल्पमन्तरेणापि भवति यथा हरिणयूथाधिपतेर्हरिणस्य, तत आह—'भर्तृत्वं' पोपकृत्तमत एव गृह्यतरकत्वं, तदपि मह-
तरकत्वं कस्यचिद्वादाविकलस्यापि संभवति यथा कस्यचिद्गुणजः स्वदासतासीवर्गं प्रति, तत आह—'आणार्द्रसरसेणावच्च' आशया
ईश्वर आदेश्वरः सेनायाः पतिः सेनापतिः आदेश्वरश्चासौ सेनापतिश्च आदेश्वरसेनापतिसन्ना कर्म आदेश्वरसेनापत्यं स्वस्यसैन्यं प्रत्य-
स्तुतमादाप्राधान्यमिति भावः कारयन्तोऽन्यैर्नियुक्तैः पुरुषैः पालयन्तः स्वयमेव, महता रणेनेति योगः, 'आह्वय' इति आह्वयनकप्र-
तिबद्धानि यद्विवा 'अहतानि' अव्याहृतानि नित्यानुवन्धीनीति भावः ये नाश्रयणीते नाश्रयं-नृत्यं गीतं-गानं गानि च वादितानि
तन्त्रीतलतालमुद्रितानि तन्त्री-त्रीणा तलौ-दस्ततली तालः-कंसिका मुद्रितानि-नाद्विवाणि, तथा यत्र घनमुद्रङ्गः पटुना पुरुषेण प्रया-
दितः, तत्र घनमुद्रङ्गो नाम घनसमानध्वनिर्यो मुद्रङ्गः, तत एतेषां द्वन्द्वस्वेपां रवेण 'दिव्यान्' इति भवान् प्रयानामिति भावः, भो-

गार्हो भोगाः—शब्दादयो भोगभोगास्तान् भुञ्जमानाः ‘विहरन्ति’ आसते ॥ “कहि णं भंते! असुरकुमाराणं देवाणं भवणा पन्नत्ता?, कहि णं भंते! असुरकुमारा देवा परिवसंति?, एवं जा ठाणपए वत्तव्वया सा भाणियव्वा जाव चमरे एत्थ असुरकुमारिदे असुरकुमारया परिवसति जाव विहरति” क भदन्त! असुरकुमाराणां देवानां भवनानि प्रज्ञप्तानि?, तथा क भदन्त! असुरकुमारा देवाः परिवसन्ति?, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण या स्थानपदे वक्तव्यता सा भणितव्या यावच्चमरः असुरकुमारेन्द्रः असुरकुमारराजा परिवसति यावद्विहरतीति, सा चैवम्—“गोयमा! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्सबाह्लाए उवरिं एगं जोयणसहस्समोगाहेत्ता हिट्ठा चेगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे अट्टहत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं असुरकुमाराणं देवाणं चोसट्ठी भवणावाससयसहस्सा भवंतीति मक्खायं, ते णं भवणा बाहिं वट्ठा अंतो चउरंसा अहे पुक्खरकणियासंठाणसंठिता उक्किन्नंतरविउलगम्भीर—खायपरिहा जाव पडिक्खा, एत्थ णं असुरकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता, एत्थ णं बहवे असुरकुमारा देवा परिवसंति काला लोहियक्खविंवोढा धवलपुण्ड्रता असियकेसा वामेयकुंडलधरा अदचंदणाणुलित्तगत्ता ईसिसिलिधपुण्णफगासाइं असंकिलिट्ठाइं सुहुमाइं वत्थाइं पवरपरिहिया पढमं वयं च समइक्कंता विइयं च असंपत्ता भदे जोव्वणे वट्टमाणा तलभंगयतुडियवरभूसणनिम्मलमणिरयणमंडियमुया दसमुद्दामंडियगहत्था चूडामणिचित्तिचिधगया सुरूवा महिड्डिया महज्जुइया महाजसा महब्बला महाणुभागा महासोक्खा हारविराइयवच्छा कडगुडियथंभियमुया जाव दस दिसाओ उज्जोवेमाणा पभासेमाणा, ते णं तत्थ साणं साणं भवणावाससयसहस्साणं जाव दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणा विहरंति, चमरवल्लिणो य एत्थ दुवे असुरकुमारिदा असुरकुमारयाणो परिवसंति काला महानीलसरिसा नीलगुलियगवलपगासा विथसियसयवत्तनिम्मलईसिसियरत्तंतवनयणा गरुलाययउज्जुतुंगनासा उवचियसिलप्पवाल-

विंशफलसन्निभाधरोद्धा पंडुरससिसगलविमलनिम्मल (दहिघण) संखगोखीरकुंदधवलमुणालियादंतसेढी हुयवहनिद्धंतधोयतत्तवणिज्जरत्त-
तलतालुजीहा अंजणघणमसिणरुयगरमणिज्जनिद्धकेसा वामेयकुंडलधरा जाव पभासेमाणा, ते णं तत्थ साणं साणं भवणावाससयसहस्साणं
जाव भुंजमाणा विहरंति ॥ कहि णं भंते ! दाहिणिह्लाणं असुरकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता !, कहि णं भंते ! दाहिणिह्ला असुरकु-
मारा देवा परिवसंति ?, गोयमा ! जंबुद्वीवे द्वीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसह-
स्सवाहल्लाए उवरिं एणं जोयणसहस्समोगाहेत्ता हेद्धा चेगं जोयणसहस्सं वल्लेत्ता मज्झे अट्टहत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं दाहिणि-
ह्लाणं असुरकुमाराणं देवाणं चोत्तीसं भवणावाससयसहस्सा भवंतीति मक्खायं, ते णं भवणा वाहिं वट्ठा तहेव जाव पडिक्खा, तत्थ
णं वहवे दाहिणिह्ला असुरकुमारा देवा परिवसंति काला लोहियक्खा तहेव भुंजमाणा विहरंति, चमरे य एत्थ असुरकुमारिंदे असुरकु-
मारयाया परिवसइ काले महानीलसरिसे जाव पभासेमाणे, से णं तत्थ चोत्तीसाए भवणावाससयसहस्साणं चउसट्ठीए सामाणियसा-
हस्सीणं तायत्तीसाए तायत्तीसगाणं चउण्हं लोगपालाणं पंचण्हं अगमहिसीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तण्हं अणियाणं सत्तण्हं
अणियाहिवईणं चउण्हं चउसट्ठीणं आदरक्खदेवसाहस्सीणं, अण्णेसिं च वहुणं दाहिणिह्लाणं देवाणं देवीण य आहेवचं पोरेवचं जाव
विहरइ” ॥ इति, इदं प्रायः समस्तमपि सुगमं नवरं ‘काला लोहियक्ख’ इत्यादि, ‘कालाः’ कृष्णवर्णाः ‘लोहियक्खविंवोद्धा’ लो-
हिताक्षरत्नवद् विम्बवच्च—विम्बीफलवद् ओष्ठौ येषां ते लोहिताक्षविंवोष्टाः आरक्तौष्टा इति भावः, धवलाः पुष्पवत् सामर्थ्योल्लुन्दक-
लिका इव दन्ता येषां ते धवलपुष्पदन्ताः, असिताः—कृष्णाः केशा येषां ते असितकेशाः, दन्ताः केशाध्यामीपां वैक्रिया द्रष्टव्या न
स्वाभाविकाः, वैक्रियशरीरत्वात्, ‘वामेयकुण्डलधराः’ एककर्णाविसक्तकुण्डलधारिणः, तथाऽऽर्द्धेण—सरसेन चन्दनेनानुलिप्तं गात्रं येस्ते

आर्द्रचन्दनानुलिप्तगात्राः, तथा ईपत्-मनाक् 'शिलिन्ध्रपुष्पप्रकाशानि' शिलिन्ध्रपुष्पसदृशवर्णानि 'असंक्लिष्टानि' अत्यन्तसुखजन-
 कतया मनागपि सङ्छेसानुत्पादकत्वात् 'सूक्ष्माणि' मृदुलध्रुवस्पर्शानि अच्छानि चेति भावः वस्त्राणि प्रवरं सुशोभं यथा भवति -एवं
 परिहिताः-परिहितवन्तः प्रवरवस्त्रपरिहिताः, तथा वयः प्रथमं-कुमारत्वलक्षणमतिक्रान्तास्तत्पर्यन्तवर्तिन इत्यर्थः, यत आह-द्वितीयं
 च-मध्यलक्षणं वयोऽसंप्राप्ताः, एतदेव व्यक्तीकरोति-“भद्रे” अतिप्रशस्ये यौवने वर्तमानाः ‘तलभंगयतुडियवरभूसणनिम्मलम-
 णिरयणमंडियभुया’ तलभङ्गका-वाह्यभरणविशेषाः त्रुटितानि-वाहुरक्षकाः, अन्यानि च यानि वराणि भूषणानि वाह्यभरणानि
 तेषु ये निर्म्मला मणयः-चन्द्रकान्ताद्या यानि रत्नानि-इन्द्रनीलादीनि तैर्मण्डितौ भुजौ येषां ते तथा, तथा दशभिर्मुद्राभिर्मण्डितौ अत्र-
 हस्तौ येषां ते (दशमुद्रा) मण्डिताग्रहस्ताः, ‘चूडामणिचित्तचिंघगया’ चूडामणिः-चूडामणिनामकं चित्रम्-अद्भुतं चिह्नं गतं-स्थितं येषां
 ते चूडामणिचित्रचिह्नगताः, चमरवलिसामान्यसूत्रे ‘कालाः’ कृष्णवर्णाः, एतदेवोपमानतः प्रतिपादयति-“महानीलसरिसा’ महानीलं
 यत्किमपि वस्तुजातं लोके प्रसिद्धं तेन सदृशाः, एतदेव व्याचष्टे-नीलगुटिका-नील्या गुटिका गवलं-माहिपं शृङ्गं तयोरिव प्रकाशः-
 प्रतिभा येषां ते नीलगुटिकागवलप्रकाशाः, तथा विकसितशतपत्रमिव निर्मले ईषदेशविभागेन सिते रक्ते ताम्रे च नयने येषां ते विक-
 सितशतपत्रनिर्मलेषत्सितरक्तताम्रनयनाः, तथा गरुडस्येवायता-दीर्घा ऋज्वी-अकुटिला तुङ्गा-उन्नता नासा-नासिका येषां ते गरु-
 डायतर्जुतुङ्गनासाः, तथा औयवियं-तेजितं यत् शिलाप्रवाहं-विद्रुमं रत्नं यच्च बिम्बफलं तत्सन्निभोऽधरः-ओष्ठौ येषां ते तथा, तथा
 पाण्डुरं न तु सन्ध्याकालभावि आरक्तं शशिशकलं-चन्द्रखण्डं, तदपि च कथम्भूतमित्याह-विमलं-रजसा रहितं कलङ्कविकलं वा
 तथा निर्म्मलो यो दधिघनः शङ्खो गोक्षीरं यानि कुन्दानि-कुन्दकुसुमानि दकरजः-पानीयकणा मृणालिका च तद्वद् धवला दन्तश्रे-

णिर्येषां ते तथा, विमलशब्दस्य विशेष्यात्परनिपातः प्राकृतत्वात्, तथा हुतवहेन—वैद्यानरेण निध्मांतं सन् यद् जायते धौतं—निर्ममलं तप्तम्—उत्तप्तं तपनीयम् आरक्तं सुवर्णं तद्वद्रक्तानि तलानि—हस्तपादतलानि तालुजिह्वे च येषां ते हुतवहनिध्मांतधौततप्ततपनीयरक्त-तलतालुजिह्वाः, तथाऽञ्जनं—सौवीराञ्जनं घनः—प्रावृट्कालभावी मेघस्तद्वत् कृष्णाः रुचकवद्—रुचकरत्ववद् रमणीयाः स्निग्धाश्च केशा येषां ते अञ्जनघनकृष्णरुचकरमणीयस्निग्धकेशाः, ओपं प्राग्वत् ॥ चमरसूत्रे 'तिण्हं परिसाणं'मित्युक्तं ततः पर्वद्विशेषपरिज्ञा-नाय सूत्रमाह—

चमरस्स णं भंते ! असुरिंदस्स असुररन्नो कति परिसातो पं० ?, गो० ! तओ परिसातो पं०, तं०—समिता चंडा जाता, अडिंभतरिता समिता मज्जे चंडा वाहिं च जाया ॥ चमरस्स णं भंते ! असुरिंदस्स असुररन्नो अडिंभतरपरिसाए कति देवसाहस्सीतो पणत्ताओ ?, मज्झिमपरिसाए कति देवसाहस्सीओ पणत्ताओ ?, वाहिरियाए परिसाए कति देवसाहस्सीओ पणत्ताओ ?, गोयमा ! चमरस्स णं असुरिंदस्स २ अडिंभतरपरिसाए चउवीसं देवसाहस्सीतो पणत्ताओ, मज्झिमिताए परिसाए अट्ठावीसं देव०, वाहिरिताए परिसाए वत्तीसं देवसा० ॥ चमरस्स णं भंते ! असुरिंदस्स असुररणो अडिंभतरिताए कति देविसता पणत्ता ?, मज्झिमियाए परिसाए कति देविसया पणत्ता ?, वाहिरियाए परिसाए कति देविसता पणत्ता ?, गोयमा ! चमरस्स णं असुरिंदस्स असुररणो अडिंभतरियाए परिसाए अड्डा देविसता पं० मज्झिमियाए परिसाए तिसि

देवि० बाहिरियाए अह्वाइजा देवि० । चमरस्स णं भंते ! असुरिंदस्स असुररणो अब्भितरियाए परि-
 साए देवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? मज्झिमियाए परिसाए० बाहिरियाए परिसाए देवाणं
 केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? अब्भितरियाए परि० देवीणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? मज्झि-
 मियाए परि० देवीणं केवतियं० बाहिरियाए परि० देवीणं के० ? गोयमा ! चमरस्स णं असुरिंदस्स २
 अब्भितरियाए परि० देवाणं अह्वाइजाइं पलिओवमाइं ठिई पं० मज्झिमाए परिसाए देवाणं दो
 पलिओवमाइं ठिई पणत्ता बाहिरियाए परिसाए देवाणं दिवहुं पलि० अब्भितरियाए परिसाए
 देवीणं दिवहुं पलिओवमं ठिती पणत्ता मज्झिमियाए परिसाए देवीणं पलिओवमं ठिती
 पणत्ता बाहिरियाए परि० देवीणं अद्धपलिओवमं ठिती पणत्ता ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं
 बुच्चति ?—चमरस्स असुरिंदस्स तओ परिसातो पणत्ताओ, तंजहा—समिया चंडा जाया,
 अब्भितरिया समिया मज्झिमिया चंडा बाहिरिया जाया ? गोयमा ! चमरस्स णं असुरिंदस्स
 असुररन्नो अब्भितरपरिसा देवा वाहिता हव्वमागच्छंति णो अव्वाहिता, मज्झिमपरिसाए देवा
 वाहिता हव्वमागच्छंति अव्वाहितावि, बाहिरपरिसा देवा अव्वाहिता हव्वमागच्छंति, अटुत्तरं
 च णं गोयमा ! चमरे असुरिंदे असुरराया अन्नयेरेसु उच्चावएसु कज्जकोडुबेसु समुप्पन्नेसु अब्भि-
 तरियाए परिसाए सद्धिं समइसंपुच्छणाबहुले विहरइ मज्झिमपरिसाए सद्धिं पयं एवं पवंचेमाणे २

चिहरति बाहिरियाए परिसाए सद्धिं पयंडेमाणे २ विहरति, से तेणट्टेणं गोयमा ! एवं वुच्चह—
चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररणो तओ परिसाओ पणत्ताओ समिया चंडा जाता,
अभिंभतरिया समिया मज्झिमिया चंडा बाहिरिया जाता (सू० ११८) ॥

‘चमरस्स णं’मित्यादि, चमरस्य भदन्त ! असुरेन्द्रस्य असुरकुमारराजस्य ‘कति’ कियत्सत्याकाः पर्पदः प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—
गौतम ! तिस्रः पर्पदः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—समिता चण्डा जाता, तत्राभ्यन्तरिका पर्पत् ‘समिता’ समिताभिधाना, एवं मध्यमिका
चण्डा बाह्या जाता ॥ ‘चमरस्स णं’मित्यादि, चमरस्य भदन्त ! असुरेन्द्रस्यासुरकुमारराजस्याभ्यन्तरिकायां पर्पदि कति देवसह-
स्राणि प्रज्ञप्तानि ?, मध्यमिकायां पर्पदि कति देवसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ?, बाह्यायां पर्पदि कति देवसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—
गौतम ! चमरस्यासुरेन्द्रस्यासुरकुमारराजस्याभ्यन्तरिकायां पर्पदि चतुर्विंशतिर्देवसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, मध्यमिकायामष्टाविंशतिर्देवसह-
स्राणि, बाह्यायां द्वात्रिंशद्देवसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ॥ ‘चमरस्स णं भंते’ ! इत्यादि, चमरस्य भदन्त ! असुरेन्द्रस्यासुरकुमारराजस्या-
भ्यन्तरिकायां पर्पदि कति देवीशतानि प्रज्ञप्तानि ? मध्यमिकायां पर्पदि कति देवीशतानि प्रज्ञप्तानि ? बाह्यायां पर्पदि कति देवीशतानि
प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! अभ्यन्तरिकायां पर्पदि अर्ध्वृतीयानि देवीशतानि प्रज्ञप्तानि, मध्यमिकायां पर्पदि त्रीणि देवीशतानि
प्रज्ञप्तानि, बाह्यायां पर्पदि अर्ध्वचतुर्थानि देवीशतानि प्रज्ञप्तानि ॥ ‘चमरस्स णं भंते’ ! इत्यादि, चमरस्य भदन्त ! असुरेन्द्रस्यासुरकु-
मारराजस्याभ्यन्तरिकायां पर्पदि देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? मध्यमिकायां पर्पदि देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ?,
एवं बाह्यपर्पद्विषयमपि प्रश्नसूत्रं वक्तव्यं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि देवीनां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ?, एवं मध्यमिकाबाह्यपर्प-

द्विपये अपि प्रश्नसूत्रे वक्तव्ये, भगवानाह—गौतम ! चमरस्यासुरेन्द्रस्यासुरकुमारराजस्याभ्यन्तरिकायां पर्षदि देवानामर्द्धतृतीयानि पत्यो-
 पमानि स्थितिः प्रज्ञप्ता, मध्यमिकायां पर्षदि देवानां द्वे पत्योपमे स्थितिः प्रज्ञप्ता, बाह्यायां पर्षदि देवानां द्व्यर्द्धं पत्योपमं स्थितिः प्रज्ञप्ता,
 तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्षदि देवीनां द्व्यर्द्धपत्योपमं स्थितिः प्रज्ञप्ता, मध्यमिकायां पर्षदि देवीनां पत्योपमं स्थितिः, प्रज्ञप्ता, बाह्यायां पर्षदि
 देवीनामर्द्धपत्योपमं स्थितिः प्रज्ञप्ता, इह भूयान् वाचनाभेद इति यथाऽवस्थितसूत्रे पाठनिर्णयार्थं सुगममपि सूत्रमक्षरसंस्कारमात्रेण वि-
 त्रियते । सम्प्रत्यभ्यन्तरिकादिव्यपदेशकारणं पिष्टच्छिषुरिदमाह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते ? चमरस्य अ-
 सुरकुमारराजस्य तिस्रः पर्षदः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा समिता चण्डा जाता, अभ्यन्तरा समिता मध्यमिका चण्डा बाह्या जाता भगवानाह—गौतम !
 चमरस्यासुरेन्द्रस्यासुरकुमारराजस्याभ्यन्तरपर्पत्का देवाः ‘वाहिता’ आहूताः ‘हव्यं’ शीघ्रमागच्छन्ति नो ‘अववाहिता’ अनाहूताः, अनेन
 गौरवमाह, मध्यमपर्षदा देवा आहूता अपि शीघ्रमागच्छन्ति अनाहूता अपि, मध्यमप्रतिपत्तिविषयत्वात्, बाह्यपर्षदा देवा अनाहूताः
 शीघ्रमागच्छन्ति, तेषामाकारणलक्षणगौरवानर्हत्वात्, ‘अदुत्तरं च ण’मित्यादि, ‘अथोत्तरम्’ अथान्यद् अभ्यन्तरत्वादिविषये कारणं
 गौतम ! चमरोऽसुरेन्द्रोऽसुरकुमारराजोऽन्यतरेषु ‘उच्चावचेषु’ शोभनाशोभनेषु ‘कज्जकोडुबेसु’ इति कौटुम्बिकेषु कार्येषु कुटुम्बे भ-
 वानि कौटुम्बानि स्वराष्ट्रविषयाणीत्यर्थः तेषु कार्येषु समुत्पन्नेषु अभ्यन्तरिकया पर्षदा सार्द्धं संमत्तिसंप्रभबहुलश्चापि विहरति, सन्मत्या—
 उत्तमया मत्या यः संप्रभः—पर्यालोचनं तद्बहुलश्चापि ‘विहरति’ आस्ते, स्वल्पमपि प्रयोजनं प्रथमतस्तया सह पर्यालोच्य विदधातीति
 भावः, मध्यमिकया पर्षदा सार्द्धं यदभ्यन्तरिकया पर्षदा सह पर्यालोच्य कर्त्तव्यतया निश्चितं पदं ‘तत्प्रपञ्चयन् विहरति’ एवमिद-
 मस्माभिः पर्यालोचितमिदं कर्त्तव्यमन्यथा दोष इति विस्तारयन्नास्ते, बाह्याया पर्षदा सह यदभ्यन्तरिकया पर्षदा सह पर्यालोचितं

मध्यमिकया सह गुणदोषप्रपञ्चकथन्ततो विस्तारितं पदं तत् 'प्रचण्डयन् प्रचण्डयन् विहरति' आज्ञाप्रधानः सन्नवश्यं कर्तव्यतया निरूपयन् तिष्ठति, यथेदं युष्माभिः कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति, तदेवं या एकान्ते गौरवमेव केवलमर्हति यया च सहोत्तममतितात्त्विकत्वमपि कार्यं प्रथमतः पर्यालोचयति सा गौरवविषये पर्यालोचनायां चालम्ब्यन्तरा वर्तते इत्यभ्यन्तरिका, या तु गौरवार्हो पर्यालोचितं चाभ्यन्तरिकया पर्यदा सह अवश्यकर्तव्यतया निश्चितं न तु प्रथमतः सा किल गौरवे पर्यालोचनायां च मध्यमे भागे वर्तत इति मध्यमिका, या तु गौरवं न जातुचिदप्यर्हति न च यया सह कार्यं पर्यालोचयति केवलमादेश एव यसौ दीयते सा गौरवानर्हो पर्यालोचनायाश्च वहिर्भावे वर्तत इति वाह्या । तदेवमभ्यन्तरिकादिव्यपदेशनिबन्धनमुक्तं, सम्प्रत्येतदेवोपसंहरन्नाह—'से ए-एण(तेण)ट्टेण'मित्यादि पाठसिद्धं, यानि तु समिया चंडा जाता इति नामानि तानि कारणान्तरनिबन्धनानि, कारणान्तरं च ग्रन्थान्तरादवसातव्यं, अत्र सद्गुणिगाथे—“चउवीस अट्टवीसा वत्तीससहस्स देव चमरस्स । अब्बुट्ठा तिन्नि तहा अड्डाइजा य देविसया ॥१॥ अब्बुइजा य दोन्नि य दिवडुपलियं कमेण देवठिई । पलियं दिवडुमेगं अब्बो देवीण परिसासु ॥ २ ॥”

कहि णं भंते ! उत्तरिह्माणं असुरकुमाराणं भवणा पणत्ता ?, जहा ठाणपदे जाव वली, एत्थ वहरोयणिंदे वहरोयणराया परिवसति जाव विहरति ॥ बलिस्स णं भंते ! ययरोयणिंदस्स वहरोयणरन्नो कति परिसाओ पणत्ताओ ?, गोयमा ! तिण्णि परिसा, तंजहा—समिया चंडा जाया, अब्बिंभतरिया समिया मज्झिमिया चंडा वाहिरिया जाया । बलिस्स णं वहरोयणिंदस्स वहरोयणरन्नो अब्बिंभतरियाए परिसाए कति देवसहस्सा ? मज्झिमियाए परिसाए कति देवसहस्सा

जाव बाहिरियाए परिसाए कति देविसया पणत्ता?, गोयमा! बलिस्स णं वहरोयणिंदस्स २
अब्भितरियाए परिसाए बीसं देवसहस्सा पणत्ता, मज्झिमियाए परिसाए चउवीसं देवसहस्सा
पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए अट्ठावीसं देवसहस्सा पणत्ता, अब्भितरियाए परिसाए अद्ध-
पंचमा देविसता, मज्झिमियाए परिसाए चत्तारि देविसया पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए अद्धुट्ठा
देविसता पणत्ता, बलिस्स ठितीए पुच्छा जाव बाहिरियाए परिसाए देवीणं केवतियं कालं
ठिती पणत्ता?, गोयमा! बलिस्स णं वहरोयणिंदस्स २ अब्भितरियाए परिसाए देवाणं अद्धुट्ठ-
पलिओवमा ठिती पणत्ता, मज्झिमियाए परिसाए तिन्नि पलिओवमाइं ठिती पणत्ता, बाहिरि-
याए परिसाए देवाणं अट्ठाइज्जाइं पलिओवमाइं ठिई पन्नत्ता, अब्भितरियाए परिसाए देवीणं
अट्ठाइज्जाइं पलिओवमाइं ठिती पणत्ता, मज्झिमियाए परिसाए देवीणं दो पलिओवमाइं ठिती
पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए देवीणं दिवहुं पलिओवमं ठिती पणत्ता, सेसं जहा चमरस्स
असुरिंदस्स असुरकुमाररणो ॥ (सू० ११९)

‘कहि णं भंते! उत्तरिह्माणं असुरकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता’ इत्यादि, क भदन्त! उत्तराणामसुरकुमाराणां
भवन्नानि प्रश्नानि? इत्येवं यथा प्रज्ञापनायां द्वितीये स्थानाख्ये पदे तथा तावद्वक्तव्यं यावद्वलिः, अत्र वैरोचनेन्द्रो वैरोचनराजः परि-
वसति, तत ऊर्ध्वमपि तावद्वक्तव्यं यावद्विहरति, तच्चैवम्—“कहि णं भंते! उत्तरिह्मा असुरकुमारा देवा परिवसंति?, गोयमा! जंबु-

दीवे दीवे मंदरस्स पन्वयस्स उत्तरेणं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरे जोयणसयसहस्सवाह्लाए उवरिं एणं जोयणसहस्सं ओगाहेत्ता हेट्ठा चेगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्जे अट्टहत्तरे जोयणसयसहस्से एत्थ उत्तरिज्जाणं असुरकुमाराणं देवाणं तीसं भवणवा-
ससयसहस्सा भवंतीति मक्खायं, ते णं भवणा बाहिं वट्ठा अंतो चउरंसा सेसं जहा दाहिणिज्जाणं जाव विहरंति, वली य एत्थ वइ-
रोयणिदे वइरोयणराया परिवसइ काले महानीलसरिसे जाव पभासेमाणे, से णं तत्थ तीसाए भवणवाससयसहस्साणं सट्ठीए सा-
माणियसाहस्सीणं तायत्तीसाए तायत्तीसगाणं चउण्हं लोगपालाणं पंचण्हं अगमहिसीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तण्हमणि-
याणं सत्तण्हमणियाहिवईणं चउण्ह य सट्ठीणं आयक्खदेवसाहस्सीणं अन्नेसिं च बहूणं उत्तरिज्जाणं असुरकुमाराणं देवाणं दे-
वीण य आहेवच्चं जाव विहरइ” समस्तमिदं प्राग्वत् ॥ सम्प्रति पर्येत्रूपणार्थमाह—“वलस्स णं भंते!” इत्यादि प्राग्वत्, नवर-
मिदमत्र देवदेवीसङ्ख्यास्थितिनानालम्—“धीस उ चउवीस अट्ठावीस सहस्साण (होति) देवाणं । अद्धपणचउज्जुट्ठा देविसय वलिस्स
परिसालु ॥ १ ॥ अबुट्ठ तिणिण अड्ढाइज्जाइं (होति) पलियदेवठिई । अड्ढाइज्जा दोणिण य दिवहु देवीण ठिइ कमसो ॥ २ ॥”

कहि णं भंते ! नागकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता ?, जहा ठाणपदे जाव दाहिणिज्जावि पुच्छि-
यन्वा जाव धरणे इत्थ नागकुमारिदे नागकुमाराया परिवसति जाव विहरति ॥ धरणस्स णं भंते !
णागकुमारिदस्स नागकुमाररणो कति परिसाओ ? पं०, गोयमा ! तिणिण परिसाओ, ताओ चेव
जहा चमरस्स । धरणस्स णं भंते ! णागकुमारिदस्स णागकुमाररन्नो अडिंभतरियाए परिसाए कति
देवसहस्सा पन्नत्ता ?, जाव बाहिरियाए परिसाए कति देवीसता पणत्ता ?, गोयमा ! धरणस्स णं

नागकुमारिंदस्स नागकुमाररण्णो अड्ढिंभतरियाए परिसाए सड्ढिं देवसहस्साइं मज्झिमियाए परि-
 साए सत्तरिं देवसहस्साइं बाहिरियाए असीतिदेवसहस्साइं अड्ढिंभतरपरिसाए पणत्तरं देविसत्तं
 पणत्तं मज्झिमियाए परिसाए पण्णासं देविसत्तं पणत्तं बाहिरियाए परिसाए पणवीसं देवि-
 सत्तं पणत्तं । धरणस्स णं रत्तो अड्ढिंभतरियाए परिसाए देवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?
 मज्झिमियाए परिसाए देवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? बाहिरियाए परिसाए देवाणं केव-
 तियं कालं ठिती पणत्ता ? अड्ढिंभतरियाए परिसाए देवीणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? मज्झि-
 मियाए परिसाए देवीणं केवइयं कालं ठिती पणत्ता ? बाहिरियाए परिसाए देवीणं केवतियं कालं
 ठिती पणत्ता ? , गोयसा ! धरणस्स रण्णो अड्ढिंभतरियाए परिसाए देवाणं सातिरेगं अड्ढपलिओ-
 वमं ठिती पणत्ता, मज्झिमियाए परिसाए देवाणं अड्ढपलिओवमं ठिती पणत्ता, बाहिरियाए
 परिसाए देवाणं देसूणं अड्ढपलिओवमं ठिती पणत्ता, अड्ढिंभतरियाए परिसाए देवीणं देसूणं
 अड्ढपलिओवमं ठिती पणत्ता, मज्झिमियाए परिसाए देवीणं सातिरेगं चउभागपलिओवमं
 ठिती पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए देवीणं चउभागपलिओवमं ठिती पणत्ता, अट्ठो जहा च-
 मरस्स ॥ कहि णं भंते ! उत्तरिच्छाणं नागकुमाराणं जहा ठाणपदे जाव विहरति ॥ भूयाणंदस्स णं
 भंते ! नागकुमारिंदस्स नागकुमाररण्णो अड्ढिंभतरियाए परिसाए कति देवसाहस्सीओ पण-

त्ताओ?, मञ्जिमियाए परिसाए कति देवसाहस्सीओ पणत्ताओ?, बाहिरियाए परिसाए कइ देवसाहस्सीओ पणत्ताओ? अङ्गितरियाए परिसाए कइ देविसया पणत्ता? मञ्जिमियाए परिसाए कइ देविसया पणत्ता? बाहिरियाए परिसाए कइ देविसया पणत्ता?, गोयमा! भूयणंदस्स णं नागकुमारिंदस्स नागकुमारन्नो अङ्गितरियाए परिसाए पन्नासं देवसहस्सा पणत्ता, मञ्जिमियाए परिसाए सड्डिं देवसाहस्सीओ पणत्ताओ, बाहिरियाए परिसाए सत्तरि देवसाहस्सीओ पणत्ताओ, अङ्गितरियाए परिसाए दो पणवीसं देविसयाणं पणत्ता, मञ्जिमियाए परिसाए दो देवीसया पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए पणत्तरं देविसयं पणत्तं। भूयणंदस्स णं भंते! नागकुमारिंदस्स नागकुमारणो अङ्गितरियाए परिसाए देवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता? जाव बाहिरियाए परिसाए देवीणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता?, गोयमा! भूयणंदस्स णं अङ्गितरियाए परिसाए देवाणं देसूणं पलिओवमं ठिती पणत्ता, मञ्जिमियाए परिसाए देवाणं साइरंगं अद्धपलिओवमं ठिती पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए देवाणं अद्धपलिओवमं ठिती पणत्ता, अङ्गितरियाए परिसाए अद्धपलिओवमं ठिती पणत्ता, मञ्जिमियाए परिसाए देवीणं देसूणं अद्धपलिओवमं ठिती पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए देवीणं साइरंगं चउब्भागपलिओवमं ठिती पणत्ता, अत्थो जहा चमरस्स, अवसेसाणं वेणु-

देवादीणं महाघोसपञ्जवसाणाणं ठाणपद्वत्तव्वया णिरवयवा भाणियव्वा, परिसातो जहा धरणभू-
ताणंदाणं (सेसाणं भवणवईणं) दाहिणिह्माणं जहा धरणस्स उत्तरिह्माणं जहा भूताणंदस्स,
परिमाणंपि ठितीवि ॥ (सू० १२०)

‘कहि णं भंते ! नागकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता ?’ इत्यादि, क भदन्त ! नागकुमाराणां देवानां भवतानि प्रज्ञप्तानि ?,
एवं यथा प्रज्ञापनायां स्थानाख्ये द्वितीयपदे तथा वक्तव्यं यावद् दाक्षिणात्या अपि प्रष्टव्या यावद्धरणोऽत्र नागकुमारेन्द्रो नागकुमार-
राजः परिवसति यावद्विहरति, तच्चैवम्—“कहि णं भंते ! नागकुमारा देवा परिवसंति ?, गोयमा ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए अ-
सीउत्तरजोयणसयसहस्सवाह्लाए उवरिं एगं जोयणसहस्सं ओगाहित्ता हिट्ठवि एगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्जे अट्टहत्तरे जोयण-
सयसहस्से, एत्थ णं नागकुमाराणं देवाणं चुलसी भवणावाससयसहस्सा भवंतीतिमक्खायं, ते णं भवणा वाहिं वट्ठा जाव पडिरूवा,
एत्थ णं नागकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता, तत्थ णं बहवे नागकुमारा देवा परिवसंति महिड्डिया महज्जुतिया, सेसं जहा ओहि-
याणं जाव विहरंति, धरणभूयाणंदा एत्थ डुवे नागकुमारिंदा नागकुमाराराणो परिवसंति महिड्डिया सेसं जहा ओहियाणं जाव वि-
हरंति । कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं नागकुमाराणं देवाणं भवणा पणत्ता ? कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं नागकुमारा देवा परिवसंति ?;
गोयमा ! जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्सवाह्लाए उवरिं एगं जोय-
णसहस्सं ओगाहेत्ता हेट्ठा चेगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्जे अट्टहत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं दाहिणिह्माणं नागकुमाराणं देवाणं
चोयालीसं भवणावाससयसहस्सा भवंतीति मक्खायं, ते णं भवणा वाहिं वट्ठा जाव पडिरूवा, एत्थ णं दाहिणिह्माणं नागकुमाराणं देवाणं

भवणा पत्रत्ता, एत्थ णं बहवे दाहिणिह्वा नागकुमारा परिवरांति महिड्डीया जाव विहरंति, धरणे एत्थ नागकुमारिंदे नागकुमारया
 परिवसइ महिड्डीए जाव पभासेमाणे, से णं तत्थ चोयालीसाए भवणावाससयसहस्साणं छण्हं सामाणियसाहस्सीणं तायत्तीसाए ताय-
 तीसगाणं चउण्हं लोगपालाणं छण्हं अग्गमहिस्सीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तण्हं अणियाणं सत्तण्हं अणियाहिवईणं चउवी-
 साए आयरक्खदेवसाहस्सीणं अण्णेसिं च बहूणं दाहिणिह्वाणं नागकुमाराणं देवाणं देवीण य आहेवच्चं जाव विहरंति” पाठसिद्धं ॥
 सम्प्रति पर्पन्निरूपणार्थमाह—‘धरणास्स णं भंते!’ इत्यादि, प्राग्वत्, नवरमन्त्राभ्यन्तरपर्यदि पट्टिदेवसहस्राणि मध्यमिकायां सप्तति-
 देवसहस्राणि बाह्यायामशीतिदेवसहस्राणि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्यदि पञ्चसप्ततं देवीशतं, ‘मञ्जिमियाए परिसाए पण्णासं देविसतं
 पणत्तं’ मध्यमिकायां पर्यदि पञ्चाशं देवीशतं बाह्यायां पञ्चविंशं देवीशतं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्यदि देवानां स्थितिः सातिरेकम-
 र्द्धपल्योपमं मध्यमिकायामर्द्धपल्योपमं बाह्यायां देशोनमर्द्धपल्योपमं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्यदि देवीनां स्थितिर्देशोनमर्द्धपल्योपमं
 मध्यमिकायां सातिरेकं चतुर्भागपल्योपमं बाह्यायां चतुर्भागपल्योपमं, शेषं प्राग्वत् ॥ ‘कहि णं भंते! उत्तरिह्वाणं नागकुमाराणं
 भवणा पणत्ता जहा ठाणपदे जाव विहरइ’ति, क भदन्त! उत्तराणां नागकुमाराणां भवनानि प्रज्ञप्तानि? इत्यादि यथा प्रज्ञा-
 पनायां स्थानाख्ये पदे तथा वक्तव्यं यावद्विहरतीति पदं, तथैवम्—‘कहि णं भंते! उत्तरिह्वा नागकुमारा परिवसन्ति?, गोयसा! जं-
 बुदीवे दीवे मंदरस्स पन्वयस्स उत्तरेणं इमीसे रयणप्पमाए पुढनीए असीउत्तरजोगणसयसहस्सवाह्वाए उवरिं एगं जोयणसहस्सं
 ओगाहिता हेट्ठा चेगं जोयणसहस्सं वजेत्ता मज्जे अट्ठहत्तरे जोगणसयसहस्से, एत्थ णं उत्तरिह्वाणं नागकुमाराणं चत्तालीसं भवणा-
 वाससयसहस्सा हवंतीतिमक्खायं, ते णं भवणा बाहिं वट्ठा सेसं जहा दाहिणिह्वाणं जाव विहरंति, भूयाणंदे एत्थ नागकुमारिंदे नाग-

कुमाराराया परिवसति महिडूए जाव पभासेमाणे, से णं चत्तालीसाए भवणावाससयसहस्साणं सेसं तं चेव जाव विहरइ' इति निग-
 दसिद्धं ॥ पर्पन्निरूपणार्थमाह—'भूयाणंदस्स ण'मित्यादि प्राग्वत् नवरमत्राभ्यन्तरिकायां पर्पदि पञ्चाशदेवसहस्राणि मध्यमिकायां
 पष्टिदेवसहस्राणि बाह्यायां सप्ततिदेवसहस्राणि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि पञ्चविंशे द्वे देवीशते मध्यमिकायां परिपूर्णं द्वे देवीशते बा-
 ह्यायां पञ्चसप्ततं देवीशतं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि देवानां स्थितिदेशेनं पत्योपमं मध्यमिकायां सातिरेकमर्द्धपत्योपमं बाह्यायामर्द्ध-
 पत्योपमं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि देवीनां स्थितिरर्द्धपत्योपमं मध्यमिकायां देशेनमर्द्धपत्योपमं बाह्यायां सातिरेकं चतुर्भागपत्यो-
 पमं, शेषं प्राग्वत् । 'अवसेसाणं वेणुदेवार्इणं महाघोसपज्जवसाणाणं ठाणपयवत्तन्वया भाणियन्वा' इति, 'अवशेषाणां' नाग-
 कुमाराराजव्यतिरिक्तानां वेणुदेवादीनां महाघोपपर्यवसानानां स्थानाख्यप्रज्ञापनागतद्वितीयपदवक्तव्यता भणितव्या, सा चैवम्—'कहि-
 णं भंते ! सुवन्नकुमारारणं देवाणं भवणा पणत्ता ? कहि णं भंते ! सुवण्णकुमारा देवा परिवंसंति ?, गोयमा ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए-
 असीउत्तरजोयणसयसहस्सबाहल्लाए उवरिं एगं जोयणसहस्सं ओगाहेत्ता हेट्टावि एगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे अट्टहत्तरे जोयणसयस
 हस्से, एत्थ णं सुवण्णकुमारारणं देवाणं वावत्तरी भवणावाससयसहस्सा भवंतीतिमक्खायं, ते णं भवणा बाहिं वट्टा जाव पडिरूवा,
 एत्थ णं सुवण्णकुमारारणं देवाणं भवणा पणत्ता, तत्थ णं बह्वे सुवण्णकुमारा देवा परिवसंति महिडूया सेसं जहा ओहियाणं जाव
 विहरंति, वेणुदेवे वेणुदाली एत्थ दुवे सुवण्णकुमारिंदा सुवण्णकुमारारायाणो परिवसंति महिडूया जाव विहरंति । कहि णं भंते ! दाहि-
 णिल्लाणं सुवण्णकुमारारणं भवणा पणत्ता ? कहि णं भंते ! दाहिणिस्सा सुवण्णकुमारा देवा परिवसंति ?, गोयमा ! इमीसे रयणप्पभाए
 पुढवीए असीउत्तरजोयणसयसहस्सबाहल्लाए उवरिं एगं जोयणसयसहस्सं ओगाहित्ता हेट्टा चेगं जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे अट्टहत्तरे

जोयणसयसहस्से, एत्थ णं दाहिणिहणं सुवण्णकुमारणं अट्ठीसं भवणावाससयसहस्सा भवंतीतिमक्खायं, ते णं भवणा वाहिं वट्ठा जाव पडिख्वा, एत्थ णं दाहिणिहणं सुवण्णकुमारणं भवणा पणत्ता, एत्थ णं वहवे दाहिणिहण सुवण्णकुमारा परिवसंति, वेणुदेवे एत्थ सुवण्णकुमारिदे सुवण्णकुमारराया परिवसति महिड्डिए जाव पभासेमाणे, से णं तत्थ अट्ठीसाए भवणावाससयसहस्साणं जाव विहरति ।” पर्वद्वक्तव्यताडपि धरणवन्निरवशेषा वक्तव्या । ‘कहि णं भंते ! उत्तरिहणं सुवण्णकुमारणं भवणावाससयसहस्साणं जाव उत्तरिहणं सुवण्णकुमारा देवा परिवसंति ? गोयमा ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए जाव मज्झे अट्ठहत्तरे जोयणसयसहस्से, एत्थ णं नं वहवे उत्तरिहणं सुवण्णकुमाराणं देवाणं चोत्तीसं भवणावाससयसहस्सा भवंतीतिमक्खायं, ते णं भवणा वाहिं वट्ठा जाव पडिख्वा, एत्थ वसति महिड्डिए जाव पभासे, (से णं) तत्थ चोत्तीसाए भवणावाससयसहस्साणं सेसं जहा नागकुमाराणं ।” पर्वद्वक्तव्यताडपि भूतानन्दवन्निरवशेषा वक्तव्या । यथा सुत्तरणं कुमाराणां वक्तव्यता भणिता तथा शेषाणामपि वक्तव्या, नगरं भवन्नानात्तभिन्द्रनानात्तं परिमाण-नानात्तं चैताभिर्गोथाभिरनुगन्तव्यम्—“चउसट्ठी असुराणं चुलसीई चेव होइ नामाणं । वावत्तरिं सुवण्णे वाउकुमाराण छन्नउई ॥१॥ दीवदिसाउद्धीणं विज्जुकुमारिदशणियमगीणं । छण्हपि जुयलयाणं वावत्तरिमो सयसहस्सा ॥ २ ॥ चोत्तीसा १ चोयाला २ अट्ठीसं ३ च सयसहस्साइ । पण्णा ४ चत्तालीसा १० दाहिणतो होति भवणाइ ॥ ३ ॥ तीसा १ चत्तालीसा २ चोत्तीसं ३ चेव सयसहस्साइ । छायाला ४ छत्तीसा १० उत्तरतो होति भवणाइ ॥ ४ ॥ चमरे १ धरणे २ तह वेणुदेव ३ हरिकंत ४ अग्गिसीहे ५ य । पुण्णे ६ जलकंते या अभिए ८ लंवे य ९ चोसे य १० ॥ ५ ॥ वलि १ भूयाणदे २ वेणुदालि ३ हरिस्साह ४ अग्गिमाणव

५ विसिद्धे ६ । जलपपम अभियवाहण ८ पमंजणे ९ चेव महघोसे १० ॥ ६ ॥ चउसट्ठी सट्ठी खलु छन्न सहस्सा उ असुरवज्जाणं । सामाणिया उ एए चउगुणा आयरक्खा उ ॥ ७ ॥” पर्पट्ठक्कव्यताऽपि दाक्षिणात्यानां धरणवत्, उत्तराणां भूतानन्दवत्, तथा चाह—
 “परिसाओ सेसाणं भवणवईणं दाहिणिह्माणं जहा धरणस्स, उत्तरिह्माणं जहा भूयाणंदस्से”ति ॥ तदेवं भवन(पति)वक्तव्यतोक्ता, सम्प्रति
 वानमन्तरवक्तव्यतामभिधित्सुराह—

कहि णं भंते ! चाणमंतराणं देवाणं भवणा (भोमेज्जा णगरा) पणत्ता?, जहा ठाणपदे जाव विहरंति ॥ कहि णं भंते ! पिसायाणं देवाणं भवणा पणत्ता?, जहा ठाणपदे जाव विहरंति कालमहाकाला य तत्थ दुवे पिसायकुमारारायाणो परिवसंति जाव विहरंति, कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं पिसायकुमाराणं जाव विहरंति काले य एत्थ पिसायकुमारिंदे पिसायकुमाराराया परिवसति महट्ठिए जाव विहरति ॥ कालस्स णं भंते ! पिसायकुमारिंदस्स पिसायकुमाररणो कति परिसाओ पणत्ताओ?, गोयसा ! तिणिण परिसाओ पणत्ताओ, तंजहा—ईसा तुडिया दढरहा, अंभितरिया ईसा मज्झिमिया तुडिया बाहिरिया दढरहा । कालस्स णं भंते ! पिसायकुमारिंदस्स पिसायकुमाररणो अंभितरपरिसाए कति देवसाहस्सीओ पणत्ताओ? जाव बाहिरियाए परिसाए कइ देविसया पणत्ता?, गो० कालस्स णं पिसायकुमारिंदस्स पिसायकुमारारायस्स अंभितरियपरिसाए अट्ठ देवसाहस्सीओ पणत्ताओ मज्झिजपरि-

साए दस देवसाहस्सीओ पणत्ताओ बाहिरियपरिसाए बारस देवसाहस्सीओ पणत्ताओ अ-
 णिभतरियाए परिसाए एगं देविसतं पणत्तं मज्झिमियाए परिसाए एगं देविसतं पणत्तं बाहिरि-
 याए परिसाए एगं देविसतं पणत्तं । कालस्स णं भंते ! पिसायकुमारिदस्स पिसायकुमाररणो अ-
 णिभतरियाए परिसाए देवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? मज्झिमियाए परिसाए देवाणं
 केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? बाहिरियाए परिसाए देवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? जाव
 बाहिरियाए देवीणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? अण्णपलिओवमं ठिती पणत्ता ? पिसायकुमारिदस्स
 पिसायकुमाररणो अण्णपलिओवमं ठिती पणत्ता, बाहिरियाए परि० देवाणं सातिरेणं चउभागप-
 लिओवमं ठिती पणत्ता, अण्णपलिओवमं ठिती पणत्ता, (मज्झिमपरिसाए देवीणं चउभागपलिओवमं ठिती पणत्ता,
 परि० देवाणं देसूणं अण्णपलिओवमं ठिती पणत्ता, गोयमा ! कालस्स णं पिसायकुमारिदस्स
 मज्झिमपरि० देवीणं चउभागपलिओवमं ठिती पणत्ता, बाहिरियाए परि० देवाणं सातिरेणं चउभागप-
 लिओवमं ठिती पणत्ता, (मज्झिमपरिसाए देवीणं चउभागपलिओवमं ठिती पणत्ता,
 उत्तरस्सवि, एवं णिरंतरं जाव गीयजसस्स) ॥ (सू० १२१)
 ‘कहि णं भंते ! वाणमंतराणं देवाणं भोमेज्जां नगग पणत्ता ?’ क भदन्त ! वानमन्तराणां देवानां भोमेयानि नगराणि ब्रह्म-

प्राप्तिः, 'जहा ठाणपदे जाव विहरंति' इति, यथा स्थानाख्ये प्रज्ञापनायां द्वितीये पदे तथा वक्तव्यं यावद्विहरन्तीति, तच्चैवं—'गो-
 यमा ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए रयणामयस्स कंडस्स ज्ञोयणसहस्सवाहल्लस्स उवरिं एगं जोयणसयं ओगाहेत्ता हेट्ठावि एगं जोय-
 णसयं वल्लेत्ता मज्झे अट्ठसु जोयणसएसु, एत्थ णं वाणमन्तराणं तिरियमसंखेज्जा भोमेज्जा नगरावाससयसहस्सा भवंतीतिमक्खायं,
 ते णं भोमेज्जा नगरा वाहिं वट्ठा अंतो चउरंसा अहे पुक्खरक्खणियासंठाणसंठिया उक्खिणंतरविउलगंभीरखायपरिहा पागारट्ठालयकवा-
 डतोरणपडिडुवारदेसभागा जंतसयग्घिवसलमुंडिपरियरिया अयोज्झा सयाजया सयागुत्ता अडयालकोट्टरइया अडयालकयवणमाला
 खेमा सिवा किंकरामरंडोवरक्खिया लाउल्लोइयमहिंया गोसीससरसरत्तचंदणददरदिन्नपंचगुलितला उवचियचंदणकलसा चंदणवडसु-
 कयतोरणपडिडुवारदेसभागा आसत्तोसत्तविउलवट्टवगारियमल्लदामकलावा पंचवणणसरससुरभिमुक्कपुप्फपुंजोवयारकलिया कालागुरु-
 पवरकुन्दुरुक्कतुरुक्कधूवमघमधेंतंगंधुडुयाभिरामा सन्वरयणामया अच्छा सण्हा लण्हा घट्ठा मट्ठा नीरया निम्मला निपंका निक्कंड-
 च्छाया सप्पभा समिरीया सउल्लोया पासाईया दरसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा, एत्थ णं वाणमंतराणं देवाणं भोमेज्जा नगरा प-
 णत्ता, तत्थ णं बह्वे वाणमंतरा देवा परिवसंति, तंजहा—पिसाया भूया जक्खा रक्खसा किंनरा किंपुरिसा भुयगपतिणो महाकाया
 गंधव्वगणा य निउणगंधव्वगीयरमणा अणपन्नियपणपन्निय इसिवाइय भूयवाइय कंदिय महाकंदिया य कुहंडपयंगदेवा चंचलचवलच्चि-
 त्तकीलणदवप्पिया गहिरहसियगीयणच्चणरई वणमालामेलमउडुंडलसच्छंदविउव्वियाभरणचारुभूसणधरा सन्वोउयसुरहिक्कुसुमरइयपलं-
 वसोहंतकंतवियसंतचित्तवणमालरइयवच्छा कामकामा कामरूवदेहधारी नाणाविहवणरागवरवत्थचिल्ललगनियंसणा विविहदेसेनेवत्थग-
 हियवेसा पमुइयकंदप्पकलहेकेलिकोलाहलप्पिया हासवोलवहुला असिमोगगरसत्तिहत्था अणेगमणिरयणविविह (निजुत्त) चित्तचिंघगया

सुरूवा महिड्डिया महायसा जाव महासोक्खा हारविराइयवच्छा जाव दस दिसाओ उज्जोवेमाणा पभासेमाणा, ते णं तत्थ साणं साणं भोमेज्जनगरावाससयसहस्साणं साणं सामाणियसाहस्सीणं साणं साणं अगमहिसीणं साणं साणं परिसाणं साणं साणं अणीयाणं साणं २ अणीयाहिवईणं सासं साणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं, अत्रेसि च वहूणं वाणमंतराणं देवाण य देवीण य आहेवचं जाव भुंज-
माणा विहरंति” प्रायः सुगमं, नवरं ‘भुयगवइणो महाकाया’ इति, महाकाया—महोरगाः, किंविशिष्टाः? इत्याह—भुजगपतयः, ‘गन्ध-
र्वगणाः’ गन्धर्वसमुदायाः, किंविशिष्टाः? इत्याह—‘निपुणगन्धर्वगीतरतयः’ निपुणाः—परमकौशलोपेता एवं गन्धर्वा—गन्धर्वजातीया
देवास्तेषां यद् गीतं तत्र रतिर्येषां ते तथा, एते व्यन्तराणामष्टौ मूलभेदाः, इमे चान्येऽवान्तरभेदा अष्टौ—‘अणपन्निय’ इत्यादि, कथ-
म्भूता एते षोडशापीत्यत आह—‘चंचलचवलचित्तकीलणदवप्पिया’ चञ्चला—अनवस्थितचित्तास्ताथा चलचपलम्—अतिशयेन चपलं
यच्चित्रं—नानाप्रकारं क्रीडनं यश्च चित्रो—नानाप्रकारो द्रवः—परिहासस्तौ प्रियौ येषां ते चलचपलचित्रक्रीडनद्रवप्रियाः, ततश्चथलशब्देन
विशेषणसमासः, तथा ‘गहिरहसियगीयनच्चणरई’ इति गम्भीरेषु हसितगीतनर्त्तनेषु रतिर्येषां ते तथा, तथा ‘वणमालामेडमउलकुंड-
लसच्छंदविउन्वियाभरणभूसणधरा’ इति वनमाला—वनमालामयानि आमेलमुकुटकुण्डलानि, आमेः—आपीडशब्दस्य प्राकृतलक्ष-
णवशाद् आपीडः—शेखरकः, तथा स्रच्छन्दं विकुर्वितानि यानि आभरणानि तैर्यच्चारु भूषणं—मण्डनं तद्धरन्तीति वनमालाऽऽपीडमु-
कुटकुण्डलस्रच्छन्दविकुर्विताभरणचारुभूषणधराः, लिहादित्वाद्, तथा सर्वर्तुकैः—सर्वर्तुभाविभिः सुरभिक्षुमैः सुरचिताः—शोभनं
निर्वर्त्तिताः तथा प्रलम्बत इति प्रलम्बा शोभत इति शोभमाना कान्ता—कमनीया विकसन्ती—अमुकुलिता अम्लानपुष्पमयी चित्रा—
नानाप्रकारा वनमाला रचिता वक्षसि येस्ते सर्वर्तुकसुरभिक्षुमरचितप्रलम्बशोभमानकान्तविकसच्चित्रवनमालारचितवक्षसः, तथा कामं

-स्वेच्छया गमो येषां ते कामगमाः-स्वेच्छाचारिणः, क्वचित् 'कामकामाः' इति पाठः, कामेन-स्वेच्छया कामो-मैथुनसेवा येषां ते कामकामा अनियतकामा इत्यर्थः, तथा कामं-स्वेच्छया रूपं येषां ते कामरूपास्ते च ते देहाश्च कामरूपदेहास्तान् धरन्तीत्येवंशीलाः कामरूपदेहाचारिणः, स्वेच्छाविकुर्वितनानारूपदेधारिण इत्यर्थः, तथा नानाविधैर्वर्णै रागो-रक्तता येषां तानि नानाविधवर्णरागाणि वराणि-प्रधानानि चित्राणि-नानाविधानि अद्भुतानि वा (वस्त्राणि) चेल्ललकानि-देशीवचनाद् देशीवचनानि नियंसणं-परिधानं येषां ते नानाविधवर्णरागवरवस्त्रचेल्ललकानिवसनाः तथा विविधैर्देशनेपथ्यैर्गृहीतो वेपो यैस्ते विविधदेशनेपथ्यगृहीतवेपाः, 'पमुइयकंदप्पकलहेकेलिकोलाहलप्पिया' कन्दर्पः-कामोद्दीपनं वचनं चेष्टा च कलहो-राटिः केलिः-क्रीडा कोलाहलो-त्रोलः कन्दर्पकलहकेलिकोलाहलाः प्रिया येषां ते कन्दर्पकलहकेलिकोलाहलप्रियाः, ततः प्रमुदितशब्देन सह विशेषणसमासः, 'हासवोलबहुला' इति हासबोलौ बहुलौ-अतिप्रभूतौ येषां ते हासवोलबहुलाः, तथाऽसिमुद्गरशक्तिकुन्ता हस्ते येषां ते असिमुद्गरशक्तिकुन्तहस्ताः, 'प्रहरणात् सप्तमी चे'ति सप्तम्यन्तस्य पाक्षिकः परनिपातः, 'अणेगमणिरयणविविहनिजुत्तचित्तिचिंघगया' इति, मणयः-चन्द्रकान्ताद्या रत्नानि-कर्कतनादीनि अनेकैर्मणिरत्नैर्विविधं-नानाप्रकारं नियुक्तानि विचित्राणि-नानाप्रकाराणि चिह्नानि गतानि-स्थितानि येषां ते तथा, शेषं प्राग्वत् ॥ 'कहि णं भंते ! पिसायाणं देवाणं भोमेज्जा नगरा पणत्ता ?' क भदन्त ! पिशाचानां देवानां भोमेयानि नगराणि प्रज्ञप्तानि ? इत्यादि, 'जहा ठाणपदे जाव विहरंति' यथा प्रज्ञापनायां स्थानाख्ये पदे तथा वक्तव्यं यावद्विहरन्तीति पदं, तच्चैवं-
 "कहि णं भंते ! पिसाया देवा परिवसंति ? गोयमा ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए रयणामयस्स कंडस्स जोयणसहस्सबाहल्लस्स उवरिं एगं जोयणसयं ओगाहेत्ता हेट्ठा चेगं जोयणसयं वज्जेत्ता मज्जे अट्टसु जोयणसएसु, एत्थ णं पिसायाणं देवाणं तिरियमसंखेज्जा भोमेज्जन-

गरावाससयसहस्सा भवतीतिमक्खायं, ते णं भोमेज्जनगरा बाहिं वट्ठा जो ओहिओ भोमेज्जनगरवणतो सो भाणियन्वो जाव पडि-
रूवा, एत्थ णं पिसायाणं भोमेज्जनगरा पणत्ता, तत्थ णं वहवे पिसाया देवा परिवसंति महिड्डिया जहा ओहिया जाव विहरंति” सु-
गमं, ‘कालमहाकाला य एत्थ दुवे पिसाइंदा पिसायरायाणो परिवसंति महिड्डिया जाव विहरंति, कहि णं भंते ! दाहिणिह्माणं पिसा-
याणं भोमेज्जा नगरा० बाहिं वट्ठा जो ओहिओ भोमेज्जनगरवणतो सो भाणियन्वो जाव पडिरूवा, एत्थ णं पिसायाणं भोमेज्जनगरा
पणत्ता । कहि णं भंते ! दाहिणिह्माण पिसाया देवा परिवसंति ?, गोयमा ! जंवुदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं इमीसे रयण-
प्पभाए पुढवीए रयणामयस्स कंडस्स जोयणसहस्सवाहल्लस्स उवरिं एगं जोयणसयं ओगाहेत्ता हेट्ठावि एगं जोयणसयं वज्जेत्ता मज्झे
अट्ठसु जोयणसएसु एत्थ णं दाहिणिह्माणं पिसायाणं देवाणं भोमेज्जा नगरा पणत्ता, तत्थ णं वहवे दाहिणिह्माण पिसाया देवा परिव-
संति महिड्डिया जाव विहरंति, काले य तत्थ पिसाइंदे पिसायराया परिवसति महिड्डिए जाव पभासेमाणे, से णं तत्थ तिरियमसं-
खेज्जाणं भोमेज्जनगरावाससयसहस्साणं चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं चउण्हं अगमहिस्सीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिस्साणं सत्तण्हं
अणियाणं सत्तण्हं अणियाहिवईणं सोलसण्हं आयरक्खदेवसाहस्सीणं अन्नेसिं च वहूणं दाहिणिह्माणं वाणमन्तराणं देवाणं देवीण य
ओहेवच्चं जाव विहरति” पाठसिद्धं ॥ सम्प्रति पर्वन्निरूपणार्थमाह—‘कालस्स णं भंते ! पिसायइंदस्स पिसायरन्नो कति परिस्साओ प-
णत्ताओ ?, गोयमा ! तिणिण परिस्साओ पणत्ताओ, तंजहा—ईसा दुडिया दढरहा अन्निभतरिया ईसा’ इत्यादि सर्वं प्राग्वत्, नवरमन्त्रा-
भ्यन्तरिकायामष्टौ देवसहस्राणि मध्यमिकायां दश देवसहस्राणि बाह्यायां द्वादश देवसहस्राणि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्वदि एकं देवी-
शतं मध्यमिकायामप्येकं देवीशतं बाह्यायामप्येकं देवीशतं, अभ्यन्तरिकायां पर्वदि देवानां स्थितिरूपल्योपमं मध्यमिकायां देशोन्मर्द्ध-

पत्योपमं ब्राह्म्यां सातिरेकचतुर्भागपत्योपमं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्वदि देवीनां सातिरेकं चतुर्भागपत्योपमं मध्यमिकायां चतुर्भाग-
 पत्योपमं ब्राह्म्यां देशेनं चतुर्भागपत्योपमं, शेषं प्राग्वत् । “कहि णं भंते ! उत्तरिह्माणं पिसायाणं भोभेज्जा नगरा पणत्ता ? , कहि णं
 भंते ! उत्तरिह्मा पिसाया देवा परिवसंति ? , गोयमा ! जंबुद्वीवे दीवे जहेव दाहिणिह्माणं वत्तव्या तहेव उत्तरिह्माणंपि, नवरं मन्दरस्स
 उत्तरेणं, महाकाले इत्थ पिसाहं पिसायया परिवसति जाव विहरति” पाठसिद्धं, पर्वद्वक्तव्यताऽपि कालत्रय, “एवं जहा पिसायाणं
 तहा भूयाणवि जाव गंधन्नाणं नवरं इंदेसु नाणत्तं भाणियव्वं, इमेण विहिणा—भूयाणं सुरूवपडिरुत्ता, जक्खाणं पुण्णभइमाणिभइदा,
 रक्खसाणं भीममहाभीमा, किन्नराणं किन्नरकिंपुरिसा, किंपुरिसाणं सप्पुरिसमहापुरिसा, महोरगाणं अइकायमहाकाया, गंधन्वाणं
 गीयरईगीयजसा—‘काले य महाकाले सुरूवपडिरूवपुण्णभइे य । अमरवइमाणिभइे भीमे य तहा महाभीमे ॥ १ ॥ किन्नरकिंपु-
 रिसे खलु सप्पुरिसे खलु तहा महापुरिसे । अइकायमहाकाए गीयरई चेव गीयजसे ॥ २ ॥” सुगमम्, पर्वद्वक्तव्यताऽपि कालवन्निर-
 न्तरं वक्तव्या यावद्गीतयशसः ॥ तदेवमुक्ता वानमन्तरवक्तव्यता सम्प्रति ज्योतिष्काणामाह—

कहि णं भंते ! जोइसियाणं देवाणं विमाणा पणत्ता ? कहि णं भंते ! ज्योतिसिया देवा परिवसंति ? ,
 गोयमा ! उप्पि दीवसमुदाणं इभीसे रयणप्पभाए पुढवीए बहुससरसणिज्जातो भूमिभागतो सत्त-
 णउए जोयणसते उहुं उप्पत्तिता दसुत्तरसया जोयणवाहल्लेणं, तत्थ णं जोइसियाणं देवाणं ति-
 रियमसंखेज्जा ज्योतिसियविमाणावाससत्तसहस्सा भवंतीतिमक्खायं, ते णं विमाणा अद्धकवि-
 ङ्कसंठाणसंठिया एवं जहा ठाणपदे जाव चंदमस्सरिया य तत्थ णं ज्योतिसिंदा ज्योतिसरायाणो

परिवसन्ति महिष्ठिया जाव विहरन्ति ॥ सूरस्स णं भन्ते ! जोतिसिंदस्स जोतिसरणो कति परिसाओ पणत्ताओ?, गोयसा ! तिणिण परिसाओ पणत्ताओ, तंजहा—तुंवा तुडिया पेच्चा, अडिंभतरया तुंवा मज्झिसिया तुडिया बाहिरिया पेच्चा, सेसं जहा कालस्स परिमाणं, ठितीवि । अट्ठो जहा चमरस्स । चंदस्सवि एवं चेव ॥ (सू० १२२)

‘कहि णं भन्ते ! जोइसियाण’मित्यादि, क भदन्त ! जोतिष्कानां विमानानि प्रज्ञप्तानि ? क भदन्त ! जोतिष्का देवाः परिवसन्ति ?, भगवानाह—गौतम ! अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या बहुसमरमणीयाद् भूमिभागाद् रुचकोपलक्षितात् ‘सप्तनवतिशतानि’ सप्तनवत्यधिकानि योजनशतान्यूर्ध्वमुत्सुत्य—बुद्ध्याऽतिक्रम्य दशोत्तरयोजनशतबाहल्ये तिर्यगसदृशेऽसदृश्ययोजनकोटीकोटीप्रमाणे ज्योतिर्विषये ‘अन्न’ एतस्मिन् प्रदेशे ज्योतिष्काणां देवानां तिर्यगसदृशेयानि ज्योतिष्कविमानशतसहस्राणि भवन्तीत्याख्यातं मया शेषैश्च तीर्थकृद्भिः, तानि च विमानान्यर्द्धकपितृयसंस्थानसंस्थितानि, अन्नाक्षेपपरिहारौ चन्द्रप्रज्ञसिटीकाया सूर्यप्रज्ञसिटीकायां सद्ग्रहणिटीकायां चाभिहिताविति ततोऽवधार्यौ, ‘सन्वफालियामया’ सर्वात्मना स्फटिकमयानि सर्वस्फटिकमयानि ‘जहा ठाणपदे जाव चंदम-सूरिया एत्थ दुवे जोइसिंदा जोइसरायाणो परिवसन्ति महिष्ठिया जाव विहरन्ति’ यथा प्रज्ञापनायां स्थानाख्ये द्वितीये पदे तथा वक्तव्यं यावच्चन्द्रसूर्यौ, द्वावत्र ज्योतिष्केन्द्रौ ज्योतिष्कराजानौ परिवसतस्ततोऽप्यूर्ध्वं यावद्विहरन्तीति, एतच्चैवं—“अब्भुगगयमूसियपहसिया इव विविहमणिकणगरयणभत्तिचित्ता वाउद्धुयविजयेजयंतीपडागच्छत्तातिछत्तकलिया तुंगा गगणतलमभिलंघमाणसिहरा जालंतररयणा पंजरुम्मिल्लियन्व मणिकणगथूभिथागा वियसियसयवत्तपोंडरीया तिलगरयणद्धचंदचित्ता नाणामणिमयदामालंकिया अंतो वहिं च

सण्हा तवणिज्जरुहलवालुयापत्थडा सुहफासा सस्सिरीया सुरूवा पासाईया दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा, एत्थ णं जोइसियाणं विमाणा पणत्ता, एत्थ णं जोइसिया देवा परिवसंति, तंजहा-विहस्सती चंदसूरा सुक्कसणिच्छरा राहू धूमकेउबुहा अंगारका तत्तवणिज्जकणग-
वण्णा जया तहा जोइसंमि चारं चरंति केऊ य गइरतीया अट्ठावीसइविहा य नक्खत्तदेवगणा नाणासंठाणसंठिया य पंचवण्णा य
तारगाओ ठियेलेसाचारिणो अविस्साममंडलगई पत्तेयनामंकपायडियचिंधमउडा महिड्डिया जाव पभासेमाणा, ते णं तत्थ साणं साणं
विमाणावाससयसहस्साणं साणं साणं सामाणियसाहस्सीणं साणं साणं अगमहिसीणं सपरिवाराणं साणं साणं परिसाणं साणं साणं
अणियाणं साणं साणं अणियाहिवईणं साणं साणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं, अन्नेसिं च बहूणं जोइसियाणं देवाणं देवीण य आहैवच्चं
जाव विहरंति, चंदिमसूरिया य एत्थ दुवे जोइसिंदा जोइसियरायाणो परिवसंति महिड्डिया जाव पभासेमाणा, ते णं तत्थ साणं साणं
जोइसियविमाणावाससयसहस्साणं चउण्हं चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं चउण्हं चउण्हं अगमहिसीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं
सत्तण्हं अणियाणं सत्तण्हं अणियाहिवईणं सोलसण्हं आयरक्खदेवसाहस्सीणं अन्नेसिं च बहूणं जोइसियाणं देवाणं देवीण य आहैवच्चं
जाव विहरंति” इति, अभ्युद्रता-आभिमुख्येन सर्वतो गता उत्सृता-प्रबलतया सर्वासु दिक्षु प्रसृता या प्रभा-दीप्तिस्तया सितानि-
धवलानि अभ्युद्रतोत्सृतप्रभासितानि, तथा विविधानां मणिकनकरत्नानां या भक्त्यो-विच्छित्तिविशेषास्ताभिश्चित्राणि-आश्चर्यभूतानि
विविधमणिकनकभक्तिचित्राणि, ‘वाउच्छुयविजयवैजयंतीपडागच्छतातिच्छत्तकलिया’ वातोद्धृता-वायुकम्पिता विजयः-अभ्युदय-
स्तसंसूचिका वैजयन्त्यभिधाना याः पताकाः, अथवा विजय इति वैजयन्तीनां पार्श्वकर्णिका उच्यन्ते तत्प्रधाना वैजयन्त्यो विजयवै-
जयन्त्यः-पताकास्ता एव विजयवर्जिता वैजयन्त्यः छत्रातिच्छत्राणि-उपर्युपरि-स्थितानि छत्राणि तैः कलितानि वातोद्धृतविजयवैजयन्ती-

पताकाछत्रातिच्छत्रकलितानि 'तुङ्गानि' उच्चानि, तथा गगनतलम्—अम्बरतलमनुलिखन्—अभिलङ्घयन् शिखरं येषां तानि गगनतला-
 नुलिखन्च्छिखराणि, तथा जालानि—जालकानि तानि च भवनभित्तिषु लोकप्रतीतानि, तदन्तरेषु विशिष्टशोभानिमित्तं रत्नानि यत्र तानि
 जालान्तररत्नानि, तथा पञ्जराद् उन्मीलितवद् यथा हि किल किमपि वस्तु पञ्जराद्—वंशादिमयप्रच्छादनविशेषाद् बहिष्कृतमत्यन्त-
 मनष्टच्छायत्वात् शोभते तथा तान्यपि विमानानीति भावः, तथा मणिकनकानां सम्बन्धिनी स्तूपिका—शिखरं येषां तानि मणिकन-
 कस्तूपिकानि, ततः पूर्वपदाभ्यां सह विशेषणसमासः, तथा विकसितानि यानि शतपत्राणि पुण्डरीकाणि च द्वारादिषु प्रतिकृतित्वेन
 स्थितानि तिलकाश्च—भित्त्यादिषु पुण्ड्राणि रत्नमयाश्चार्द्धचन्द्रा द्वारादिषु तैश्चित्राणि विकसितशतपत्रपुण्डरीकतिलकरत्नार्द्धचन्द्रचित्राणि,
 तथा नानामणिसयीभिर्दामभिरलङ्कृतानि नानामणिमयदामालङ्कृतानि, तथाऽन्तर्बहिश्च श्लक्ष्णानि—मसृणानि, तथा तपनीयं—सुवर्णविशे-
 षस्तन्मय्या रुचिराया वालुकायाः—सिकतायाः प्रस्तटः—प्रतरो येषु तानि तपनीयरुचिरवालुकाप्रस्तटानि, तथा सुखस्पर्शानि शुभस्पर्-
 शानि वा शेषं प्राग्वद् यावद् 'बहस्सइचंदा' इत्यादि, बृहस्पतिचन्द्रसूर्यशुक्रशनैश्चराराहुधूमकेतुबुधाङ्गारकाः तप्ततपनीयकनकवर्णाः—
 ईपत्कनकवर्णाः, तथा ये ग्रहा ज्योतिष्के—ज्योतिश्चक्रे चारं चरन्ति केतवः ये च बाह्यद्वीपसमुद्रेष्वगतिरतिकाः ये चाष्टाविंशतिविधा
 नक्षत्रदेवगणास्ते सर्वेऽपि नानाविधसंस्थानसंस्थिताः चशब्दात्तप्ततपनीयकनकवर्णाश्च, तारकाः पञ्चवर्णाः, एते च सर्वेऽपि स्थितलेइया
 —अवस्थितलेइयाकाः, तथा ये चारिणः—चारतास्तेऽविश्राममण्डलगतिकाः, तथा सर्वेऽपि प्रत्येकं नामाङ्केन—स्वस्वनामाङ्कपातेन
 प्रकटितं चिह्नं मुकुटौ येषां ते प्रत्येकं स्वनामाङ्कप्रकटितमुकुटचिह्नाः, किमुक्तं भवति?—चन्द्रस्य स्वमुकुटे चन्द्रमण्डलं लाञ्छनं स्वना-
 माङ्कप्रकटितं सूर्यस्य सूर्यमण्डलं ग्रहस्य ग्रहमण्डलं नक्षत्रस्य नक्षत्रमण्डलं तारकस्य तारकाकारमिति, शेषं प्राग्वत् ॥ पर्वस्मिरूपणार्थमाह

—‘सूरस्स णं भंते! जोइसिंदस्स जोइसरणो कइ परिसाओ पणत्ताओ?, गोयमा! तिन्नि परिसाओ पन्नत्ताओ, तंजहा-तुंबा तुडिया पेच्चा, अडिभत्तरिया तंवा मड्झिमिया तुडिया वाहिरिया पेच्चा, सेसं जहा कालस्स, अट्ठो जहा चमरस्स, चन्दस्सवि एवं चेवे’ पाठसिद्धं ज्योतिष्कास्तिर्यग्लोक इति तिर्यग्लोकप्रस्तावाह्वीपसमुद्रवक्तव्यतामाह—

कहि णं भंते! दीवसमुद्दा? केवइया णं भंते! दीवसमुद्दा? केमहालया णं भंते! दीवसमुद्दा? किं-
संठिया णं भंते! दीवसमुद्दा? किमाकारभावपडोयारा णं भंते! दीवसमुद्दा णं पन्नत्ता?, गोयमा!
जंबुद्दीवाइया दीवा लवणादीया समुद्दा संठाणतो एकविहविधाणा वित्थारतो अणेगविधवि-
धाणा दुगुणादुगुणे पडुप्पाएमाणा २ पवित्थरमाणा २ ओभासमाणवीचीया बहुउप्पलपउमकु-
मुदणल्लिणसुभगसोगंधियपोंडरीयमहापोंडरीयसतपत्तसहस्सपत्तपप्फुल्लकेसरोवचिता पत्तेयं प-
त्तेयं पउमवरवेइयापरिक्खत्ता पत्तेयं पत्तेयं वणसंडपरिक्खत्ता अस्सि तिरितलोए असंखेज्जा
दीवसमुद्दा सयंसुरमणपज्जवसाणा पणत्ता समणाउसो! ॥ (सू० १२३)

‘कहि णं भंते! दीवसमुद्दा’ इत्यादि, ‘क्क’ कस्मिन् णमिति वाक्यालङ्कारे ‘भदन्त!’ परमकल्याणयोगिन्! द्वीपसमुद्राः प्र-
ज्ञप्ताः?, अनेन द्वीपसमुद्राणामवस्थानं पृष्टं, ‘केवइया णं भंते! दीवसमुद्दा’ इति ‘कियन्तः’ कियत्सङ्ख्याका णमिति वाक्यालङ्कारे
भदन्त! द्वीपसमुद्राः प्रज्ञप्ताः?, अनेन द्वीपसमुद्राणां सङ्ख्यानं पृष्टं, ‘केमहालिया णं भंते! दीवसमुद्दा’ इति किं महानालय-आश्रयो
व्याप्यक्षेत्ररूपो येषां ते महालयाः किंप्रमाणमहालया णमिति प्राग्वद् द्वीपसमुद्राः प्रज्ञप्ताः?, किंप्रमाणं द्वीपसमुद्राणां महत्त्वमिति

भावः, एतेन द्वीपसमुद्राणामायामादिपरिमाणं पृष्ठं, तथा 'किंसंठिया णं भंते ! दीवसमुद्रा' इति किं संस्थितं-संस्थानं येषां ते किं-
 संस्थिता णमिति पूर्ववद् भदन्त ! द्वीपसमुद्राः प्रज्ञप्ताः !, अनेन संस्थानं पप्रच्छ, 'किमागारभावपडोयारा णं भंते ! दीवसमुद्रा
 पणत्ता' इति आकारभावः-स्वरूपविशेषः कस्याकारभावस्य प्रत्यवतारो येषां ते किमाकारभावप्रत्यवताराः, बहुलप्रहणाद्वैयधिकरण्ये-
 ऽपि समासः, णमिति पूर्ववद्, द्वीपसमुद्राः प्रज्ञप्ताः !, किं स्वरूपं द्वीपसमुद्राणामिति भावः, अनेन स्वरूपविशेषविषयः प्रश्नः कृतः,
 भगवानाह—'गोयमे'त्यादि, गौतम ! जम्बूद्वीपादयो द्वीपा 'लवणादिकाः' लवणसमुद्रादिकाः समुद्राः, अनेन द्वीपानां समुद्राणां
 चादिरुक्तः, एतच्चापृष्टमपि भगवता कथितमुत्तरत्रोपयोगित्वात् गुणवते शिष्यायापृष्टमपि कथनीयमिति ख्यापनार्थं च, 'संठाणतो'
 इत्यादि, 'संस्थानतः' संस्थानमाश्रित्य 'एगविहिविहाणा' इति एकविधि-एकप्रकारं विधानं येषां ते एकविधिविधानाः, एकस्वरूपा
 इति भावः, सर्वेषां वृत्तसंस्थानसंस्थितत्वाद्, 'विस्तारतः' विस्तारमधिकृत्य पुनरनेकविधिविधानाः अनेकविधानि-अनेकप्रकाराणि विधा-
 नानि येषां ते तथा, विस्तारमधिकृत्य नानास्वरूपा इत्यर्थः, तदेव नानास्वरूपत्वमुपदर्शयति—'दुगुणादुगुणे पडुप्पाएमाणा २ प-
 वित्थरमाणा' इति, द्विगुणं द्विगुणं यथा भवति एवं प्रत्युत्पद्यमाना गुण्यमाना इत्यर्थः, 'प्रविस्तरन्तः' प्रकर्षेण विस्तारं गच्छन्तः,
 तथाहि-जम्बूद्वीप एकं लक्षं लवणसमुद्रो द्वे लक्षे धातकीखण्डश्चत्वारि लक्षाणीत्यादि, 'ओभासमाणवीचीया' इति अवभासमाना
 वीचयः-कछोला येषां ते अवभासमानवीचयः, इदं विशेषणं समुद्राणां प्रतीतमेव, द्वीपानामपि च वेदितव्यं, तेष्वपि नृदनदीतडागादिषु
 कछोलसम्भवात्, तथा बहुभिरुत्पलपद्मकुमुदनलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापुण्डरीकशतपत्रसहस्रपत्रैः 'पफुल्ल' इति प्रफुल्लैः-बिक-
 सितैः 'केसरे'ति केसरोपलक्षितैरुपचिताः-उपचितशोभाका बहुत्पलपद्मकुमुदनलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापौण्डरीकशतपत्रसह-

स्रपत्रप्रफुल्लकेसरोपचिताः, तत्रोत्पलं—गर्दभकं पद्मं—सूर्यविकासि कुमुदं—चन्द्रविकासि नलिनम्—ईषद्रक्तं पद्मं सुभगं—पद्मविशेषः सौग-
 न्धिकं—कल्हारं पौण्डरीकं—सिताम्बुजं तदेव बृहत् महापौण्डरीकं शतपत्रसहस्रपत्रे—पद्मविशेषौ पत्रसङ्ख्याकृतभेदौ, ‘पत्तेयं २’ इति
 प्रतिशब्दोऽत्राभिमुख्ये ‘लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये’ इति च समासस्ततो वीण्साविवक्षायां प्रत्येकशब्दस्य द्विवचनं पद्मवरवेदिकापरि-
 क्षिप्ताः प्रत्येकं वनखण्डपरिक्षिप्ताश्च ‘सयंभूरमणपज्जवसाणा’ इति जम्बूद्वीपादयो द्वीपाः स्वयम्भूरमणद्वीपपर्यवसाना लवणसमुद्रादयः
 समुद्राः स्वयम्भूरमणसमुद्रपर्यवसाना अस्मिन् तिर्यग्लोके यत्र वयं स्थिता असङ्ख्येया द्वीपसमुद्राः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! इह
 ‘अस्मि तिरियलोए’ इत्यनेन स्थानमुक्तम्, ‘असंखेज्जा’ इत्यनेन सङ्ख्यानं, ‘दुगुणादुगुण’मित्यादिना महत्त्वं ‘संठाणतो’ इत्यादिना
 संस्थानम् ॥ सम्प्रत्याकारभावप्रत्यवतारं विवक्षुरिदमाह—

तत्थ णं अयं जंबुद्वीवे णामं द्वीवे दीवसमुदाणं अबिभतरिए सव्वखुड्डाए वट्ठे तेह्हापूयसंठाणसं-
 ठिते वट्ठे रहचक्कवालसंठाणसंठिते वट्ठे पुक्खरकणियासंठाणसंठिते वट्ठे पडिपुन्नचंद्रसंठाणसंठिते,
 एक्कं जोयणसयसहस्सं आयामविवक्खंभेणं तिण्णि जोयणसयसहस्साइं सोलस य सहस्साइं
 दोण्णि य सत्तावीसे जोयणसते तिण्णि य कोसे अट्ठावीसं च धणुसयं तेरस अंगुलाइं अङ्गुलकं
 च किंचिचिसेसाहियं परिकखेवेणं पणत्ते ॥ से णं एक्काए जगतीए सव्वतो समंता संपरिविक्खत्ते ॥
 सा णं जगती अट्ठ जोयणाइं उट्ठ उच्चत्तेणं मूले बारस जोयणाइं विक्खंभेणं मज्झे अट्ठ जोयणाइं
 विक्खंभेणं उट्ठिं चत्तारि जोयणाइं विक्खंभेणं मूले विच्छिण्णा मज्झे संखित्ता उट्ठिं तणुया

‘गोपुच्छसंठाणसंठिता सव्ववहरामहं अच्चा सणहा लणहा घट्टा मट्टा णीरया णिम्मला णिप्पंका णिक्कं-
कडच्चाया सप्पभा संमिरीया सउज्जोया पासादीया दरिसणिज्जा अभिस्सुवा पडिस्सुवा ॥ सा णं
जगती एक्केणं जालकडणं सव्वतो समंता संपरिक्खित्ता ॥ से णं जालकडणं अद्धजोयणं उट्ठुं
उच्चत्तेणं पंचधणुसयाहं विक्खंभेणं सव्वरयणामए अच्चे सणहे लणहे (जाव) [घट्टे मट्टे णीरए
णिम्मले णिप्पंके णिक्कंकडच्चाए सप्पभे [सस्सिरीए] समरीए सउज्जोए पासादीए दरिसणिज्जे
‘अभिस्सुवे] पडिस्सुवे ॥ (सू० १२४)

‘तत्थ ण’मित्यादि, ‘तत्र’ तेषु द्वीपसमुद्रेषु मध्ये ‘अयं’ यत्र वयं वसामो जम्बूद्वीपो नाम द्वीपः, कथन्भूतः? इत्याह—सर्वद्वीपसमु-
द्राणां ‘सर्वाभ्यन्तरकः’ सर्वात्मना—सामत्स्येनाभ्यन्तरः सर्वाभ्यन्तर एव सर्वाभ्यन्तरकः, प्राकृतलक्षणात्स्वार्थे कप्रत्ययः, केषां सर्वात्म-
नाऽभ्यन्तरकः?, उच्यते, सर्वद्वीपसमुद्राणां, तथाहि—सर्वेऽपि शोपा द्वीपसमुद्रा जम्बूद्वीपादारभ्यागमाभिहितेन क्रमेण द्विगुणद्विगुणवि-
स्तारास्ततो भवति सर्वद्वीपसमुद्राणां सर्वाभ्यन्तरकः, अनेन जम्बूद्वीपस्यावस्थानयुक्तं, ‘सव्वलुहुग’ इति सर्वेभ्योऽपि शोपद्वीपसमुद्रेभ्यः
क्षुल्लको—लघुः सर्वक्षुल्लकः, तथाहि—सर्वे लवणादयः समुद्राः सर्वे च धातकीतण्डादयो द्वीपा जम्बूद्वीपादारभ्य द्विगुणद्विगुणायामवि-
ष्कम्भपरिधयस्ततः शोपद्वीपरामुद्रापेक्षयाऽयं लघुरिति, एतेन सामान्यतः परिमाणयुक्तं, विशेषतस्तत्वायामादिगतं परिमाणमप्रे वक्ष्यति, तथा
वृत्तोऽयं जम्बूद्वीपो यतस्तैलापूपसंस्थानसंस्थितः, तैलेन पकोऽपूपतैलापूपः, तैलेन हि पकोऽपूपः प्रायः परिपूर्णवृत्तो भवति न घृतपक्क
इति तैलविशेषणं, तस्यैव यत्संस्थानं तेन संस्थितस्तैलापूपसंस्थानसंस्थितः, तथा वृत्तोऽयं जम्बूद्वीपो यतो ‘रथंचक्रवालसंस्थानसंस्थितः’

रथस्य—रथाङ्गस्य चकत्यावयवे समुदायोपचाराङ्गकाले—मण्डलं तस्यैव यत् संस्थानं तेन संस्थितो रथचक्रवालसंस्थानसंस्थितः, एवं
 वृत्तः पुष्करकर्णिकासंस्थानसंस्थितः पुष्करकर्णिका—पद्मवीजकोशः वृत्तः परिपूर्णचन्द्रसंस्थानसंस्थितः पद्मद्वयं भावनीयम्, एतेन जम्बू-
 द्वीपस्य संस्थानमुक्तम् ॥ सम्प्रत्यायामादिपरिमाणमाह—‘एकं णं’मित्यादि, एकं श्रोजनशतसहस्रमायामविष्कम्भेन, आयामश्च विष्क-
 म्भश्च आयामविष्कम्भं, समाहारो द्वन्द्वः, तेन, आयामेन विष्कम्भेन चेत्यर्थः, त्रीणि योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि द्वे योजन-
 शते सप्तविंशत्यधिके त्रयः क्रोशा अष्टाविंशम्—अष्टाविंशत्यधिकं धनुःशतं त्रयोदशाङ्गुलानि अर्द्धाङ्गुलं च किञ्चिद्विशेषाधिकमित्येतावान्
 परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः, इदं च परिक्षेपपरिमाणं ‘विक्रवंभवगदहगुणकरणी वट्टस्स परिरओ होइ ।’ इति करणवशात्स्वयमानेतव्यं क्षेत्रस-
 मासटीका वा परिभावनीया, तत्र गणितभावनायाः सविस्तरं कृतत्वात् ॥ सम्प्रत्याकारभावप्रत्यवतारप्रतिपादनार्थमाह—‘से णं’मि-
 त्यादि, ‘सः’ अनन्तरोक्तायामविष्कम्भपरिक्षेपपरिमाणो जम्बूद्वीपो णमिति वाक्यालङ्कारे एकया जगत्या सुनगरप्राकारकल्पया ‘स-
 र्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘समन्ततः’ सामस्येन ‘संपरिक्षिप्तः’ सम्यग्वेष्टितः ॥ ‘सा णं जगई’ इत्यादि, सा च जगती ऊर्ध्वम्—उच्चैस्त्वे-
 नाष्टौ योजनानि मूले द्वादश योजनानि विष्कम्भेन मध्येऽष्टौ उपरि चत्वारि, अत एव मूले विष्कम्भमधिकृत्य विस्तीर्णा, मध्ये सं-
 क्षिप्ता त्रिभागोनत्वात्, उपरि तनुका, मूलोपेक्षया त्रिभागमात्रविस्तारभावात्, एतदेवोपमया प्रकटयति—‘गोपुच्छसंठाणसंठिया’
 गोपुच्छस्येव संस्थानं गोपुच्छसंस्थानं तेन संस्थिता गोपुच्छसंस्थानसंस्थिता ऊर्ध्वोक्तगोपुच्छाकारा इति भावः, ‘सव्ववइरामई’ सर्वा-
 साना—सामस्येन वज्रमयी—वज्ररत्नासिका ‘अच्छा’ आकाशस्फटिकवदतिस्वच्छा ‘सण्हा लण्हा’ श्लक्षणा-श्लक्षणपुद्गलस्कन्धनिष्पन्ना श्ल-
 क्षणदलनिष्पन्नपटवत् ‘लण्हा’ मसृणा घुण्टितपटवत् ‘घट्ठा’ घृष्टा इव घृष्टा खरशानया पापाणप्रतिमावत् ‘मट्ठा’ मृष्टा इव मृष्टा सुकु-

मारशानया पापाणप्रतिमावत् 'नीरजा' स्वाभाविकरजोरहितत्वात् 'निर्मला' आगन्तुकमलाभावात् 'निष्पङ्का' कलङ्कविकला कर्दमर-
हिता वा 'निर्क्कङ्कडच्छाया' इति निष्कङ्कटा निष्कवचा निरावरणा निरुपधातेति भावार्थः छाया-दीप्तिर्यस्याः सा निष्कङ्कटच्छाया
'सप्रभा' स्वरूपतः प्रभावती 'समरीचा' बहिर्विनिर्गतकिरणजाला, अत एव 'सोद्योता' बहिर्व्यवस्थितवस्तुस्तोमप्रकाशकरी 'प्रो-
सादीया' प्रसादाय-मनःप्रसक्तये हिता तत्कारित्वात् प्रासादीया मनःप्रवृत्तिकारिणीति भावः 'दर्शनीया' दर्शनयोग्या यां पश्यतश्च-
क्षुषी श्रमं न गच्छत इति 'अभिरूपा' इति अभि-सर्वेषां द्रष्टृणां मनःप्रसादानुकूलतयाऽभिमुखं रूपं यस्याः सा अभिरूपा, अत्यन्त-
कमनीयेति भावः, अत एव 'प्रतिरूपा' प्रतिविशिष्टम्-असाधारणं रूपं यस्याः सा प्रतिरूपा, अथवा प्रतिक्षणं नवं नवमिव रूपं यस्याः
सा प्रतिरूपा ॥ 'सा णं जगती' इत्यादि, 'सा' अनन्तरोदितस्वरूपा णमिति वाक्यालङ्कारे जगती एकेन 'जालकटकेन' जालानि-
जालकानि यानि भवनभित्तिषु लोकेऽपि प्रसिद्धानि तेषां कटकः-समूहो जालकटको जालकाकीर्णो रम्यसंस्थानप्रदेशविशेषपङ्क्तिरिति
भावः, तेन जालकटकेन 'सर्वतः' सर्वोषु दिक्षु 'समन्ततः' सासत्येन संपरिक्षिप्ता ॥ 'से णं जालकडए' इत्यादि, 'सः' जालकटक
ऊर्ध्वमुखैस्त्वेनार्द्धयोजनं-द्वे गन्यूते विष्कम्भेन पञ्च धनुःशतानि, किमुक्तं भवति ?-जगत्या प्रायो बहुमध्यभागे सर्वत्र जालकानि तानि
च प्रत्येकमूर्ध्वमुखैस्त्वेन द्वे गन्यूते विष्कम्भतः पञ्चधनुःशतानीति, स च जालकटकः 'सन्वरयणामए' इति सर्वात्मना रत्नमयः
'अच्छे सणहे लणहे जाव पडिरूवे' इति यावच्छब्दकरणत् 'घट्टे मट्टे नीए निम्मले निप्पंके निक्कङ्कडच्छाये सप्पमे समरीए
सउज्जोए पासाइए दरिसणिज्जे अभिरूवे' इति परिग्रहः, एतेषां [ग्रन्थाम् ५०००] पदानामर्थः प्राग्वत् ॥

तीसे णं जगतीए उरिप बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगा महई पडमवरवेदिया पं०, सा णं पडमवरवे-

द्रिया अद्धजोयणं उहुं उच्चत्तेणं पंच धणुसधाइं विक्खंभेणं सव्वरयणामए जगतीसमिया परिवक्खेवेणं
 सव्वरयणामई० ॥ तीसे णं पडमवरवेइयाए अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा—वहरामया
 नेमा रिद्धासया पइहाणा वेरुलियामया खंभा सुवण्णरूपमया फलगा वहरामया संधी लोहितक्ख-
 मईओ सूईओ णाणामणिमया कलेवरा कलेवरसंघाडा णाणामणिमया रूवा नाणामणिमया रूवसं-
 घाडा अंकामया पक्खा पक्खवाहाओ जोतिरसामया वंसा वंसकवेळुया य रययामईओ पट्ठियाओ
 जातरूवमयीओ ओहाडणीओ वहरामयीओ उवरि पुञ्छणीओ सव्वसेए रययामते साणं छादणे ॥
 सा णं पडमवरवेइया एगमेगेणं हेमजालेणं (एगमेगेणं गवक्खजालेणं) एगमेगेणं खिंखिणिजालेणं
 जावमणिजालेणं (कणयजालेणं रयणजालेणं) एगमेगेणं पडमवरजालेणं सव्वरयणामएणं सव्वतो
 समंता संपरिविक्खता ॥ ते णं जाला तवणिज्जलंबूसगा सुवण्णपयरगमंडिया णाणामणिरयणवि-
 विहहारद्धहारउवसोभितसमुदया ईसिं अणमणमसंपत्ता पुब्बावरदाहिणउत्तरागतेहिं वाएहिं
 मंदगं २ एज्जमाणा २ कं पिज्जमाणा २ लंबमाणा २ पद्धंझमाणा २ सद्दायमाणा २ तेणं ओरालेणं
 मणुणेणं कणमणणेब्बुतिकरेणं सइेणं सव्वतो समंता आपूरेमाणा सिरीए अतीव उवखोभेमाणा
 उव० चिट्ठंति ॥ तीसे णं पडमवरवेइयाए तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं बहवे हयसंघाडा गयसंघाडा
 नरसंघाडा किण्णरसंघाडा किंपुरिससंघाडा महोरगसंघाडा गंधव्वसंघाडा वसहसंघाडा सव्वर-

ग्रणामया अच्छा सण्हा लण्हा घट्टा मट्टा गीरया गिम्मला गिप्पंका गिक्कडच्छाया सप्पभा स-
 मिरिया सज्जोया पासार्इया दरसंणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा । तीसे णं पउमवरवेइयाए तत्थ
 तत्थ देसे तहिं तहिं बहवे हयपंतीओ तहेव जाव पडिरूवाओ । एवं हयवीहीओ जाव पडिरू-
 वाओ । एवं हयमिहुणाइं जाव पडिरूवाइं ॥ तीसे णं पउमवरवेइयाए तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं
 बहवे पउमलयाओ नागलताओ, एवं असोगं चंपगं चूयवणं वासंतिं अतिमुत्तगं कुंदं
 सामलयाओ णिचं कुसुमियाओ जाव सुविहत्तापिंडमंजरिवडिंसकथरीओ सव्वरयणामईओ
 सण्हाओ लण्हाओ घट्टाओ मट्टाओ गीरयाओ गिम्मलाओ गिप्पंकाओ गिक्कडच्छायाओ
 सप्पभाओ समिरीयाओ सज्जोयाओ पासार्इयाओ दरिसणिज्जाओ अभिरूवाओ पडिरूवाओ
 ॥ [तीसे णं पउमवरवेइयाए तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं बहवे अक्खयसोत्थिया पणत्ता स-
 व्वरयणामया अच्छा] ॥ से केणट्ठेणं (भंते !) एवं बुच्चइ—पउमवरवेइया पउमवरवेइया ? , गोयमा !
 पउमवरवेइयाए तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं वेदियासु वेदियावाहासु वेदियासीसफलएसु वेदियापु-
 ङंतरेसु खंभेसु खंभवाहासु खंभसीसेसु खंभपुंडंतरेसु खईसु सुईसुहेसु खईफलएसु खईपुंड-
 तरेसु पक्खेसु पक्खवाहासु पक्खपेरंतरेसु बट्ठइं उप्पलाइं पउमाइं जाव सतसहस्सपत्ताइं स-
 व्वरयणामयाइं अच्छाइं सण्हाइं लण्हाइं घट्टाइं मट्टाइं गीरयाइं गिम्मलाइं गिप्पंकाइं गिक्कड-

छायाइं सप्पभाइं समिरीयाइं सदज्जीयाइं पासादीयाइं दरिसणिज्जाइं अभिरूवाइं पडिरूवाइं
 महता २ वासिक्कच्छत्तसमयाइं पणत्ताइं समणाउसो !, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ पडमवरवे-
 द्दिया २ ॥ पडमवरवेइया णं भंते ! किं सासया असासया ?, गोयमा ! सिय सासया सिय अ-
 सासया ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ—सिय सासया सिय असासया ?, गोयमा ! दव्वट्ठयाए
 सासता वणपज्जेवेहिं गंधपज्जेवेहिं रसपज्जेवेहिं फासपज्जेवेहिं असासता, से तेणट्ठेणं गोयमा !
 एवं बुच्चइ—सिय सासता सिय असासता ॥ पडमवरवेइया णं भंते ! कालओ केवच्चिरं होति ?,
 गोयमा ! ण कयावि णासि ण कयावि न भविस्सति ॥ भुविं च भवति य भवि-
 स्सति य धुवा नियया सासता अक्खया अव्वया अवट्ठिया णिच्चा पडमवरवेदिया ॥ (सू० १२५)

‘तीसे णं जगतीए’ इत्यादि, ‘तस्याः’ यथोक्तरूपाया जगत्याः ‘उपरि’ उपरितने तले यो बहुमध्यदेशभागः, सूत्रे एकारान्तता
 मागधदेशभाषालक्षणानुरोधात् यथा ‘कयरे आगच्छइ दित्तरूवे?’ इत्यत्र, ‘एत्थ ण’मिति ‘अत्र’ एतस्मिन् बहुमध्यदेशभागे णमिति
 पूर्ववत् महती एका पद्मवरवेदिका प्रज्ञप्ता मया शेषैश्च तीर्थकृद्भिः, सा चोर्द्ध्वमुच्चैस्तेनार्द्धयोजन—द्वे गव्यूते पञ्च धनुःशतानि विष्क-
 म्भेन ‘जगतीसमिया’ इति जगत्याः समा—समाना जगतीसमा सैव जगतीसमिका ‘परिक्षेपेण’ परिरयेण यावान् जगत्या मध्यभागे
 परिरयस्तावान् तस्या अपि परिरय इति भावः, ‘सर्वरत्नमयी’ सामस्येन रत्नात्मिका ‘अच्छा सण्हा’ इत्यादि विशेषणकदम्बकं पाठ-
 तोऽर्थतश्च प्राग्वत् ॥ ‘तीसे ण’मित्यादि, तस्या णमिति पूर्ववत् पद्मवरवेदिकायाः ‘अयं’ वक्ष्यमाणः ‘एतद्रूपः’ एवंस्वरूपः ‘वर्णी-

वासः' वर्णः—ऋषा यथावस्थितस्वरूपकीर्त्तनं तस्यावासो—निवासो ग्रन्थपद्धतिरूपो वर्णननिवेश इत्यर्थः 'प्रज्ञप्तः' प्ररू-
 पितः, तद्यथेत्यादिना तदेव दर्शयति—'वइरामया नेमा' इति नेमा नाम पञ्चवरवेदिकाया भूमिभागाद्भूर्द्धि निष्कामन्तः प्रदेशास्ते
 सर्वे 'वज्रमयाः' वज्ररत्नमयाः, वज्रशब्दस्य दीर्घत्वं प्राकृतत्वात्, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं, रिष्टमयानि प्रतिष्ठानानि—मूलपादाः 'वेरुलि-
 यमया खंभा' इति वैदूर्यरत्नमयाः स्तम्भाः सुवर्णरूप्यमयानि फलकानि लोहिताक्षरत्नालिङ्गाः सूचयः फलकद्वयसम्बन्धविवदनाभाव-
 हेतुपादुकास्थानीयास्ते सर्वे 'वइरामया संधी' वज्रमयाः सन्धयः—सन्धिमेलाः फलकानां, किमुक्तं भवति?—वअरत्नापूरिताः फलकानां
 सन्धयः 'नाणामणिमया कलेवरा' इति नानामणिमयानि कलेवराणि—गनुग्यशरीराणि नानामणिमयाः कलेवरसङ्घाटा—मनुज्य-
 शरीरयुग्मानि नानामणिमयानि रूपाणि—रूपकानि नानामणिमया रूपसङ्घाटाः—रूपयुग्मानि 'अङ्गमया पक्खा पक्खवाहातो य'
 इति अङ्गो—रत्नविशेषस्तन्मयाः पक्षास्तदेकदेशाः पक्षणाहवोऽपि तदेकदेशभूता एवाङ्गमयाः, आह च मूलटीकाकारः—'अङ्गमयाः प-
 क्षास्तदेकदेशभूताः, एवं पक्षणाहवोऽपि द्रष्टव्या' इति, 'जोईरसामया वंसा वंसकवेहुया य' इति ज्योतीरसं नाम रत्नं तन्मया
 वंशाः—महान्तः प्रष्टवंशाः 'वंशकवेहुया य' इति महतां प्रष्टवंशानागुभयतस्तिर्यक् स्थाप्यमाना वंशाः त्वेदुक्तानि—प्रतीतानि 'रय-
 यामईओ पट्टियाओ' इति रजतमय्यः पट्टिका वंशानागुपरि कन्वास्थानीयाः 'जायरुवमईओ ओहाउणीओ' जातरूपं—गुवर्णवि-
 शेषस्तन्मय्यः 'ओहाउणीओ' अवगाटिन्यः आच्छादनेहेतुकम्योपरिस्थाल्यमानमहाप्रमाणकिञ्चिदास्थानीयाः, 'वइरामईओ उवविं
 पुंछणीओ' इति 'वज्रमय्यो' वज्ररत्नालिका अवघाटनीनागुपरि पुञ्छन्यः—निविडतरच्छादनेहेतुस्तृणतरवृणविशेषस्थानीयाः, इत्तं च
 मूलटीकाकारेण—'ओहाउणी हीरगाहणं महत् क्षुद्रं तु पुञ्छनी इति, 'सव्वसेए रययामए सा णं छाणे' इति, सर्वश्वेतं रजतमयं

पुञ्छनीनामुपरि कवेष्टुकानामथ आच्छादनम् ॥ 'सा ण'मित्यादि, 'सा' एवंस्वरूपा णमिति वाक्यालङ्कारे पद्मवरवेदिका तत्र तत्र प्रदेशे एकैकेन 'हेमजालेन' सर्वासिता हेममयेन लम्बमानेन दामसमूहेन एकैकेन 'गवाक्षजालेन' गवाक्षाकृतिरत्नविशेषदामसमूहेन एकैकेन 'किङ्किणीजालेन' किङ्किण्यः—क्षुद्रघण्टिकाः एकैकेन घण्टाजालेन, किङ्किण्यपेक्षया किञ्चिन्महत्तो घण्टा घण्टाः, तथा एकैकेन 'मुक्ताजालेन' मुक्ताफलमयेन दामसमूहेन एकैकेन 'मणिजालेन' मणिमयेन दामसमूहेन एकैकेन 'कनकजालेन' कनकपीतरूपः सुवर्णविशेषस्तन्मयेन दामसमूहेन एकैकेन रत्नजालेन एकैकेन (वर) पद्मजालेन—सर्वरत्नमयपद्मालकेन दामसमूहेन 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्ततः' सर्वासु विदिक्षु परिक्षिप्ता, एतानि च दामसमूहरूपाणि हेमजालादीनि जालानि लम्बमानानि वेदितव्यानि, तथा चाह—'ते णं जाला' इत्यादि, तानि, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, प्राकृते हि लिङ्गमनियतमिति, णमिति पूर्ववत् हेमजालादीनि क्वचित् दामा इति पाठः तत्र ता हेमजालादिरूपा दामीन इति व्याख्येयं, 'तवणिज्जलंबूसगा' तपनीयम्—आरक्तं सुवर्णतन्मयो लम्बूसगो—दान्नामग्निसभागे मण्डनविशेषो येषां तानि तपनीयलम्बूसकानि 'सुवर्णपययरगमंडिया' इति पार्श्वतः सामस्येन सुवर्णप्रतरकेण—सुवर्णपत्रकेण मण्डितानि सुवर्णप्रतरकमण्डितानि, 'नाणामणिरयणविविहाराद्धहारउवसोभियसमुदया' इति नानारूपाणां मणीनां रत्नानां च ये विविधा—विविचित्रवर्णा हारा—अष्टादशसरिका अर्द्धहारा—नवसरिकास्तैरुपशोभितः समुदायो येषां तानि, तथा 'ईसिमन्नमन्नमसंपत्ता' इति ईषत्—मनाग् अन्योऽन्यं—परस्परमसंप्राप्तानि—असंलग्नानि पूर्वापरदक्षिणोत्तरागतैर्वीतैः 'मंदायं मंदायं' इति मन्दं मन्दम् एज्यमानानि—कम्प्यमानानि 'भृशाभीक्षण्याविच्छेदे द्विः प्राक्तमवादेः' इत्यविच्छेदे द्विवचनं यथा पचति पचतीत्यत्र, एवमुत्तरत्रापि, ईपत्कम्पनवशादेव च प्रकर्षत इतस्ततो मनाक् चलनेन लम्बमानानि प्रलम्बमानानि, ततः

परस्परसंपर्कवशतः 'पञ्जझमाणा पञ्जझमाणा' इति शब्दायमानानि 'उदारेण' स्फारेण शब्देनेति योगः, स च स्फारशब्दो मनःप्रतिकूलोऽपि भवति तत आह—'मनोज्ञेन' मनोऽनुकूलेन, तच्च मनोऽनुकूलत्वं लेशतोऽपि स्यादत आह—'मनोहरेण' मनांसि श्रोतॄणां हरति—आलवशं नयतीति मनोहरः, 'लिहादे' राकृतिगणत्वादुच्यते, तेन, तदपि मनोहरत्वं कुतः ? इत्याह—कर्णमनोनिर्घृतिकरेण—'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां विभक्तीनां प्रायो दर्शन'मिति वचनाद् हेतौ वृत्तीया, ततोऽयमर्थः—गतः श्रोतृकर्णयोर्मनसश्च निर्घृतिकरः—सुखोत्पादकस्ततो मनोहरस्तेन, इत्थम्भूतेन शब्देन तान् प्रत्यासन्नान् प्रदेशान् 'सर्वतः' दिक्षु 'समन्ततः' विदिक्षु आपूरयन्ति शत्रन्तस्य शक्तिरूपं, तत एव 'श्रिया' शोभयाऽतीव उपशोभमानानि तिष्ठन्ति ॥ 'तीसे ण'मित्यादि, तस्याः पञ्चवरत्वेदिकायास्तत्र देशे २ 'तहिं तहिं' इति तस्यैव देशस्य तत्र तत्रैकदेशे, एतावता किमुक्तं भवति ?—यत्र देशे एकस्तत्रान्येऽपि विद्यन्त इति, बह्वे 'हयसंघाडा' हययुग्मानि सत्ताटशब्दो युग्मवाची यथा साधुसत्ताट इत्यत्र, एवं गजनरकिंनरकिंपुरुषगमहोरगगन्धर्वलुगभसत्ताटा अपि वाच्याः, एते च कथम्भूताः ? इत्याह—'सन्वरयणामया' सर्वोत्सना रत्नमयाः 'अच्छा' आकाशस्फटिकवदतिस्वच्छाः 'जाव पडिस्त्वा' इति गावत्तरणात् 'सण्हा लण्हा घडा मठा' इत्यादिचिरोपणह-दम्बकपरिग्रहस्तत्र प्राग्वत् । एते च सर्वेऽपि हयसत्ताटादयः सत्ताटाः पुष्पावलीर्णिका उक्ताः, सम्प्रत्येतेषामेव हयादीनां पङ्क्त्यादिप्रतिपादनार्थमाह—'एवं पंतीओ वीहीओ एवं मिहुणगा' इति यथाऽमीषां हयादीनामष्टानां सत्ताटा उक्तास्तथा पङ्क्त्योऽपि वक्तव्या वीथयोऽपि मिथुनकानि च, तानि चैवम्—'तीसे णं पउमवरत्वेदगाए तत्थ तत्थ देसे देसे तहिं तहिं बहुराओ कयपंतीओ गयपंतीओ' इत्यादि, नवरत्नेकसां दिशि वा श्रेणिः सा पङ्क्तिरभिधीयते, उभयोरपि पार्श्वयोरेकैकश्रेणिभावेन यच्छ्रेणिद्वयं सा वीथी, एते च वीथी-

पङ्क्तिस्तद्गता हयादीनां पुरुषाणामुक्ताः, साम्प्रतमेतेषामेव हयादीनां स्त्रीपुरुषयुग्मप्रतिपादनार्थं 'मिहुणाइं' इत्युक्तम्, उक्तेनैव प्रकारेण हयादीनां मिथुनकानि स्त्रीपुरुषयुग्मरूपाणि वाच्यानि, यथा 'तत्थ तत्थ तहिं २ देसे देसे वहुइं हयमिहुणाइं गयमिहुणाइं' इत्यादि ॥ 'तीसे ण'मित्यादि, तस्यां णमिति पूर्ववत् पञ्चवरवेदिकायां तत्र तत्र देशे २ 'तहिं २' इति तस्यैव देशस्य तत्र तत्रैकदेशे, अत्रापि 'तत्थ २ देसे २ तहिं २' इति वदता यत्रैका लता तत्रान्या अपि बह्व्यो लताः सन्तीति प्रतिपादितं द्रष्टव्यं, 'बहुयाओ पउमलयाओ' इत्यादि, बह्वयः 'पद्मलताः' पद्मिन्यः 'नागलताः' नागा-द्रुमविशेषाः त एव लतास्तिर्यक्शाखाप्रसराभावात् नागलताः, एवमशोकलताश्चम्पकलता वणलताः, वणाः-तरुविशेषाः, वासन्तिकलता अतिमुक्तकलताः कुन्दलताः श्यामलताः, कथम्भूता एताः ? इत्याह—'नित्यं' सर्वकालं पटस्वपि ऋतुष्वित्यर्थः 'कुसुमिताः' कुसुमानि-पुष्पाणि संजातान्यास्त्विति कुसुमिताः, तारकादिदर्शनादितप्रत्ययः, एवं नित्यं मुकुलिताः, मुकुलानि नाम कुड्मलानि कलिका इत्यर्थः नित्यं 'लवइयाओ' इति पल्लविताः, नित्यं 'थवइयाओ' इति स्तवकिताः, नित्यं 'गुम्मियाओ' इति गुल्मिताः, स्तवकगुल्मौ गो(गु)च्छविशेषौ, नित्यं गुच्छाः, नित्यं यमलं नाम समानजातीययोर्लतयोर्युग्मं तत्संजातमास्त्विति यमलिताः, नित्यं 'युगलिताः' युगलं सजातीयविजातीययोर्लतयोर्द्वन्द्वं, तथा 'नित्यं' सर्वकालं फलभारेण नता-ईपन्नता नित्यं प्रणता-महता फलभारेण दूरं नताः, तथा नित्यं 'सुविभक्ते'त्यादि सुविभक्तिकः-सुविच्छित्तिकः प्रतिविशिष्टो मञ्जरीरूपो योऽवतंसकस्तद्धराः-तद्धारिण्यः । एष सर्वोऽपि कुसुमितत्वादिको धर्म एकैकस्या एवैकस्या लताया उक्तः, साम्प्रतं कासाञ्छिन्नानां सकलकुसुमितत्वादिधर्मप्रतिपादनार्थमाह—'निच्चं कुसुमियमउलियलवइयथइयगुलइयगोच्छियविणमियपणमियसुविभत्तपडिमंजरिवडंसगंधरीउ' एताश्च सर्वा अपि लता एवरूपाः ? इत्याह—'सन्वरयणामईओ' सर्वोत्सना

रत्नमय्यः, 'अच्छा सण्हा' इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् ॥ अधुना पद्मवरवेदिकाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जिज्ञासुः पृच्छति—'से
 केणेट्ठेणं भंते !' इत्यादि, सेशब्दोऽथशब्दार्थः, अथ 'केनार्थेन' केन कारणेन भदन्त ! एवमुच्यते—पद्मवरवेदिका पद्मवरवेदिकेति ?,
 किमुक्तं भवति ?—पद्मवरवेदिकेत्येवंरूपस्य शब्दस्य तत्र प्रवृत्तौ किं निमित्तमिति ?, एवमुक्ते भगवानाह—गौतम ! पद्मवरवेदिकायां तत्र
 तत्र प्रदेशे नस्यैव देशस्य तत्र तत्रैकदेशे 'वेदिकासु' उपवेशनयोग्यमत्तवारणरूपासु 'वेदिकापार्श्वेषु' वेदिकापार्श्वेषु 'वेइयापुडंतरेसु'
 इति द्वे वेदिके वेदिकापुटं तेषामन्तराणि—अपान्तरालानि वेदिकापुटान्तराणि तेषु, तथा स्तम्भेषु सामान्यतः तथा 'स्तम्भवाहासु'
 स्तम्भपार्श्वेषु 'खंभसीसेसु' इति स्तम्भगीर्णेषु 'खंभपुडंतरेसु' इति द्वौ स्तम्भौ स्तम्भपुटं तेषामन्तराणि तेषु 'सूचीषु' फलकसम्ब-
 न्धविघटनाभावहेतुपादुकास्थानीयासु तासामुपरीति तात्पर्यार्थः, 'सूइमुहेसु' इति यत्र प्रदेशे सूची फलकं भित्त्या मध्ये प्रविशति
 तत्प्रत्यासन्नो देशः सूचीमुखं तेषु, तथा सूचीफलकेषु—सूचीभिः संबन्धिता ये फलकप्रदेशास्तेऽन्युपचारात्सूचीफलकानि तेषु सूचीना-
 मथ उपरि च वर्त्तमानेषु, तथा 'सुईपुडंतरेसु' इति द्वे सूच्यौ सूचीपुटं तेषामन्तरेषु, पश्चाः पश्चानाह—वेदिकैर्हृदेशान्तेषु बहूनि 'उत्स-
 लकानि' गर्दभकानि बहूनि 'पद्मानि' सूर्यविकासीनि बहूनि 'कुमुदानि' चन्द्रनिकासीनि, एवं नहिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहा-
 पुण्डरीकशतपत्रसहस्रपत्राण्यनि वाच्यानि, एतेषां च विशेषः प्रागेवोपदेशिनः, एतानि कथम्भूतानि ? इत्याह—'सर्वरत्नमयानि'
 सर्वासना रत्नमयानि, 'अच्छा' इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् 'महयावासिकच्छत्तसमाणा' इति 'महान्ति' महाप्रमाणानि वा-
 पिंकाणि—वर्षाकाले यानि पानीयरक्षणार्थं कृतानि तानि वार्षिकाणि तानि च तानि दृग्गणि च तत्समानानि च प्रज्ञप्तानि हे भ्रमण !
 हे आयुष्मन् !, 'से एएणेट्ठेण'मित्यादि, तदेतैतान्तेन गौतम ! एवमुच्यते पद्मवरवेदिका पद्मवरवेदिकेति तेषु तेषु यथोक्तरूपेषु

प्रदेशेषु यथोक्तरूपाणि पद्मानि पद्मवरवेदिकाशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः, व्युत्पत्तिश्चैवं-पद्मवरा पद्मप्रधाना वेदिका पद्मवरवे-
 दिका पद्मवरवेदिकेति ॥ 'पुमवरवेद्या णं भंते ! किं सासया ?' इत्यादि, पद्मवरवेदिका णमिति पूर्ववत् किं शाश्वती उताशाश्वती ?,
 आवन्ततया सूत्रे निर्देशः प्राकृतत्वात्, किं नित्या उतानित्येति भावः, भगवानाह-गौतम ! स्यात् शाश्वती स्यादशाश्वती-कथञ्चिन्नित्या
 कथञ्चिदित्येत्यर्थः, स्याच्छब्दो निपातः कथञ्चिदित्येतदर्थवाची ॥ 'से केणट्टेणं भंते !' इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह-गौतम !
 'द्रव्यार्थतया' द्रव्यास्तिकनयमेतेन शाश्वती, 'द्रव्यास्तिकनयो हि द्रव्यमेव तात्त्विकमभिमन्यते न पर्यायान्, द्रव्यं चान्वयि परिणा-
 मित्वाद्, अन्यथा द्रव्यत्वायोगाद्, अन्वयित्वाच्च सकलकालभावीति भवति द्रव्यार्थतया शाश्वती, 'वर्णपर्यायैः' तदन्यसमुत्पद्यमानव-
 र्णविशेषरूपैरेवं गन्धपर्यायै रसपर्यायैः स्पर्शपर्यायैः, उपलक्षणमेतत्तदन्यपुद्गलविचटनोच्चटनैश्चाशाश्वती, किमुक्तं भवति ?-पर्याया-
 स्तिकनयमेतेन पर्यायप्राधान्यविवक्षायामशाश्वती, पर्यायाणां प्रतिक्षणभावितया कियत्कालभावितया वा विनाशित्वात्, 'से एणट्टेण'-
 मित्यादि उपसंहारवाक्यं सुगमं, इह द्रव्यास्तिकनयवादी स्वमतप्रतिस्थापनार्थमेवमाह-नात्यन्तासत् उत्पादो नापि सतो विनाशो,
 'नासतो विद्यते भावो, नाभावो विद्यते सत्' इति वचनात्, यौ तु दृश्येते प्रतिवस्तु उत्पादविनाशौ तदाविर्भावतिरोभावमात्रं यथा
 सर्पस्थोत्फणत्वविफलत्वे, तस्मात्सर्वं वस्तु नित्यमिति ॥ एवं च तन्मतचिन्तायां संशयः-किं घटादिवद्रव्यार्थतया शाश्वती उत
 सकलकालमेवंरूपा ? इति, ततः संशयापनोदार्थं भगवन्तं भूयः पृच्छति-—'पुमवरवेद्या ण'मित्यादि, पद्मवरवेदिका णमिति
 पूर्ववद् 'भदन्त !' परमकल्याणयोगिन् ! 'कियच्चिरं' कियन्तं कालं यावद्भवति ?, एवंरूपा कियन्तं कालमवतिष्ठते ? इति, भगवानाह-
 गौतम ! न कदाचिन्नासीत्, सर्वदैवासीदिति भावः, अनादित्वात्, तथा न कदाचिन्न भवति, सर्वदैव वर्त्तमानकालचिन्तायां भवतीति

भावः, सदैव भावात्, तथा न कदाचिन्न भविष्यति, किन्तु भविष्यच्चिन्तायां सर्वदैव भविष्यतीति प्रतिपत्तव्यं, अपर्यवसितत्वात्, तदेवं कालत्रयचिन्तायां नास्तित्वप्रतिषेधं विधाय सम्प्रत्यस्तित्वं प्रतिपादयति—‘भुवि चे’त्यादि, अभूग भवति न भविष्यति चेति, एवं त्रिकालवस्थायित्वाद् ‘भुवा’ मेवादिबद्ध ध्रुवत्वादेव सदैव स्वस्वरूपे निगता, निगतत्वादेव च ‘शाश्वती’ शश्वत्तनस्वभावा, शाश्वतत्वादेव च सततगङ्गासिन्धुप्रवाहप्रवृत्तावपि पौण्डरीकद्रुद इत्यनेनपुद्गलविचटनेऽपि तावन्मात्रान्यपुद्गलगतनसम्भवाद् ‘अक्षया’ न विद्यते क्षयो—यथोक्तस्वरूपाकारपरिभ्रंशो यस्याः साऽक्षया, अक्षयत्वादेव ‘अन्यथा’ अन्ययशब्दवाच्या, गतागपि स्वरूपचलनत्वा जातुचिदप्यसम्भवात्, अन्ययत्वादेव स्वप्नमाणेऽवस्थिता गानुगोत्तरपर्वताद् बहिः समुद्रगत, एवं स्वस्वप्रमाणे सदाऽऽशानेन चिन्त्यमाना निला धर्मास्तिकायादिवत् ॥

तीसे णं जगतीए उप्पिं वाहिं पडमवरवेइयाए एत्थ णं एगे महं वणसंडे पणत्ते देसूणाइं दो जो-
यणाइं चक्खवालविक्खंभेणं जगतीसमाए परिवेखेवणं, किण्हे किण्होभासे जाव अणेगसगडरह-
जाणजुग्गपरिमोयणे सुरम्मे पासातीए सण्हे लण्हे बट्ठे मट्ठे नीरए निष्वंके निम्मले निक्कंत्त-
च्छाए सप्पभे समिरीए सउज्जे पासादीए दरिसणिल्ले अभिरूखे पडिरूखे ॥ तस्स णं वणसं-
डस्स अंतो बहुसम्मरमणिल्ले भूमिभागे पणत्ते से जहानामए—आलिंगणुत्तरेति वा मुट्ठंगु-
वत्तरेति वा सरतलेइ वा करतलेइ वा आयंसमंडलेति वा नंदमंडलेति वा मूरमंडलेति उरुम-
चम्मेति वा उसभचम्मेति वा वराहचम्मेति वा सीहचम्मेति वा वग्घचम्मेति वा विगचम्मेति वा वी-

वितचम्मेति वा अणेगसंकुकीलगसहस्सवितते आवडपच्चावडसेढीपसेढीसोत्थियसोवत्थियपू-
 समाणवद्धमाणमच्छंडकमकरडकजारमारकुल्लावल्लिपउमपत्तसागरतरंगवासंतिलयपउमलयभत्ति-
 चित्तेहिं सच्छाएहिं समिरीएहिं सउज्जोएहिं नाणाविहंपंचवणेहिं तणेहिं य मणिहिं य
 उंवसोहिंए तंजहा—किणहेहिं जाव सुक्खिल्लेहिं ॥ तत्थ णं जे ते किणहा तणा य मणी य तेसि णं
 अयमेतारूवे वण्णावासे पणत्ते, से जहानामए—जीमूतेति वा अंजणेति वा खंजणेति वा क-
 ज्जलेति वा मसीइ वा गुलियाइ वा गवलेइ वा गवल्लुगुलियाति वा भमरेति वा भमरावल्लियाति
 वा भमरपत्तागयसारेति वा जंबुफलेति वा अहारिद्धेति वा पुरिपुट्टए (ति) वा गएति वा गयकलभेति
 वा कण्हसप्पेइ वा कण्हकेसरेइ वा आगासथिग्गलेति वा कण्हासोएति वा कण्हकणवीरेइ वा
 कण्हबंधुजीवएति वा, भवे एयारूवे सिया?, गोयमा! णो तिण्ठे समंढे, तेसि णं कण्हाणं तणाणं
 मणीण य इत्तो इट्ठयराए चेव कंततराए चेव पिययराए चेव मणुणतराए चेव मणासतराए चेव
 वण्णेणं पणत्ते ॥ तत्थ णं जे ते णीलगा तणा य मणी य तेसि णं इमेतारूवे वण्णावासे पणत्ते,
 से जहानामए—भिंगेइ वा भिगपत्तेति वा चासेति वा चासपिच्छेति वा सुएति वा सुयपि-
 च्छेति वा णीलीति वा णीलीभेएति वा णीलीगुलियाति वा सामाएति वा उच्चंतएति वा वणरा-
 ईइ वा हलहरवसणेइ वा मोरग्गीवाति वा पारेवयगीवाति वा अयसिक्खुसुमेति वा अंजणकेसिगा-

कुसुमेति वा नीलुप्पलेति वा नीलासोएति वा नीलकणवीरेति वा नीलबंधुजीवएति वा, भवे
 एयाख्वे सिता?, नो इण्ठे समढे, तेसि नं नीलगानं तणाणं मणीण य एत्तो इट्ठतराए चेव कंत-
 तराए चेव जाव वणणेणं पणत्ते ॥ तत्थ जे ते लोहितगा तणा य मणी य तेसि नं अयमेयाख्वे
 वणणावासे पणत्ते, से जहाणामए—ससकरुहिरेति वा उरुभरुहिरेति वा गरुहिरेति वा व-
 राहरुहिरेति वा महिसरुहिरेति वा वालिंदगोवएति वा वालिंदनागरेति वा संखम्भरागेति वा
 गुंजद्धराएति वा जातिहिं गुल्लएति वा सिलप्पयालेति वा पवालंजुरेति वा लोहितम्बमणीति
 वा लक्खारसएति वा किमिरागेइ वा रत्तकंठलेइ वा नीणगिट्ठरासीइ वा जासुयणकुसुमेइ
 वा किंसुअकुसुमेइ वा पालियाइकुसुमेइ वा रतुप्पलेति वा रत्तासोगेति वा रत्तकणयारेति
 वा रत्तबंधुजीवेइ वा, भवे एयाख्वे सिया?, नो तिण्ठे समढे, तेसि नं लोहिगगानं तणाण
 य मणीण य एत्तो इट्ठतराए चेव जाव वणणेणं पणत्ते ॥ तत्थ नं जे ते हालिदगा तणा य
 मणी य तेसि नं अयमेयाख्वे वणणावासे पणत्ते, से जहाणामए—चंपए वा चंपगच्छीइ वा
 चंपयभेएइ वा हालिद्वति वा हालिद्वमेएति वा हालिद्वगुलियाति वा हरियालेति वा हरि-
 यालभेएति वा हरियालगुलियाति वा चिउरेति वा चिउरंगरागेति वा वरकणएति वा वरकणग-
 निघसेति वा सुवणणसिप्पिपति वा वरगुरिसवसणेति वा सहइकुसुमेति वा चंपककुसुमेइ वा

कुण्डल्याकुसुमेति वा (कोरंटकदामेइ वा) तडडडाकुसुमेति वा घोसाडियाकुसुमेति वा
 सुवण्णजूहिंयाकुसुमेति वा सुहरिन्नयाकुसुमेइ वा [कोरिंटवरमल्लदामेति वा] बीयगकुसुमेति
 वा पीयासोएति वा पीयकणवीरेति वा पीयबंधुजीएति वा, भवे एयारूवे सिया?, नो इण्डे
 समडे, ते णं हालिद्वा तणा य मणी य एत्तो इट्टयरा चेव जाव वण्णेणं पणत्ता ॥ तत्थ णं
 जे ते सुक्खिह्णा तणा य मणी य तेसि णं अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, से जहानामए—
 अंकेति वा संखेति वा चंदेति वा कुंदेति वा कुसुमे(सुए)ति वा दंयरएति वा (दहिघणेइ
 वा खीरेइ वा खीरपूरेइ वा) हंसावलीति वा कौंचावलीति वा हारावलीति वा बलायावलीति
 वा चंदावलीति वा सारतियबलाहएति वा धंतधोयरुप्पपेट्टेइ वा सालिपिट्टरासीति वा कुंदपु-
 फ्फरासीति वा कुसुयरासीति वा सुक्कच्छिवाडीति वा पेहुणमिंजाति वा बिसेति वा मिणालि-
 याति वा गयदंतेति वा लवंगदलेति वा पौंडरीयदलेति वा सिंदुवारमल्लदामेति वा सेतासोएति
 वा सेयकणवीरेति वा सेयबंधुजीएइ वा, भवे एयारूवे सिया?, णो तिण्डे समडे, तेसि णं सु-
 क्खिह्णाणं तणाणं मणीण य एत्तो इट्टतराए चेव जाव वण्णेणं पणत्ते ॥ तेसि णं भंते! तणाण
 य मणीण य केरिसए गंधे पणत्ते?, से जहाणामए—कोट्टपुडाण वा पत्तपुडाण वा चोयपुडाण
 वा तगरपुडाण वा एलापुडाण वा [किरिमेरिपुडाण वा] चंदणपुडाण वा कुंकुमपुडाण वा उ-

सीरपुडाण वा चंपगपुडाण वा मरुगपुडाण वा दमणगपुडाण वा जातिपुडाण वा जूहियापु-
 डाण वा मल्लियपुडाण वा गोमालियपुडाण वा वासंतियपुडाण वा केयतिपुडाण वा कप्पूरपु-
 डाण वा अनुवायंसि उब्भज्जमाणाण य निब्भज्जमाणाण य कोट्ठज्जमाणाण वा रुचिज्जमाणाण
 वा उक्किरिज्जमाणाण वा चिकिरिज्जमाणाण वा परिभुज्जमाणाण वा भंडाओ वा भंडं साहरिज्ज-
 माणाणं ओराला मणुण्णा घाणमणणिब्बुतिकरा सञ्चतो समंता गंधा अभिणिस्सयंति, भवे ए-
 यारूवे सिया?, गो तिणट्ठे समट्ठे, तेसि णं तणाणं मणीण य एत्तो उ इट्ठतराए चेव जाव म-
 णामतराए चेव गंधे पणत्ते ॥ तेसि णं भंते! तणाण य मणीण य केरिसए फासे पणत्ते?, से
 जहाणामए—आईणेति वा रूएति वा बूरेति वा णवणीतेति वा हंसगञ्भत्तूलीति वा सिरीसकु-
 सुमणिचतेति वा बालकुसुदपत्तारासीति वा, भवे एतारूवे सिया?, गो तिणट्ठे समट्ठे, तेसि णं
 तणाण य मणीण य एत्तो इट्ठतराए चेव जाव फासेणं पणत्ते ॥ तेसि णं भंते! तणाणं पुञ्चावरदा-
 हिणउत्तारागतेहिं वाएहिं मंदायं मंदायं एहयाणं वेइयाणं कंपियाणं सोभियाणं चालियाणं फंदियाणं
 घट्टियाणं उदीरियाणं केरिसए सहे पणत्ते?, से जहाणामए—सिचियाए वा संदमाणीयाए (वा)
 रहवरस्स वा सछत्तास्स सज्झयस्स सघंठयस्स सतोरणवरस्स संणंदियोस्स सखिलिणिहेमजा-
 लपेरंतपरिखित्तास्स हेमवयखेत्ता (चित्तविचित्त) तिणिसकणगनिहुत्तादारुयागस्स सुप्पिणिङ्गारकमं-

डलधुरागस्स कालायससुकयणेमिजंतकम्मस्स आइण्णवरतुरगसुसंपउत्तस्स कुसलणरछेयसार-
 हिसुसंपरिगहितस्स सरसतवत्तीसतोरण(परि)मंडितस्स सकंकडवडिंसगस्स सचावसरपहरणाव-
 रणहरियस्स जोहजुद्धस्स रायंगंसि वा अंतपुरंसि वा रम्मंसि वा मणिकोटिमतलंसि अभिक्खणं
 २ अभिघट्टिजमाणस्स वा णियट्टिजमाणस्स वा [परूढवरतुरंगस्स चंडवेगाइड्डस्स] ओराला मणु-
 ण्णा कण्णभ्रणणिब्बुतिकरा सव्वतो समंता सद्दा अभिणस्सवंति, भवे एतारूवे सिया?, णो
 तिणट्ठे समट्ठे, से जहाणामए—वेयालियाए वीणाए उत्तरमंदासुच्छिताए अंके सुपइड्डियाए वंद-
 णसारकाणपडिपट्टियाए कुसलणरणारिसंपगहिताए पदोसपच्चूसकालसमयंसि मंदं मंदं एइयाए
 वेइयाए खोभियाए उदीरियाए ओराला मणुण्णा कण्णमण्णिब्बुतिकरा सव्वतो समंता सद्दा
 अभिणस्सवंति, भवे एयारूवे सिया?, णो तिणट्ठे समट्ठे, से जहाणामए—किण्णराण वा किं-
 पुरिसाण वा महोरगाण वा गंधव्वाण वा भइसालवणगयाण वा नंदणवणगयाण वा सोमणस-
 वणगयाण वा पंडगवणगयाण वा हिमवंतमलयमंदरगिरिगुहसमण्णागयाण वा एगतो सहिताणं
 संसुहागयाणं संसुविट्ठाणं संनिविट्ठाणं पमुदियपक्कीलियाणं गीयरतिगंधव्वहरिसियमणाणं गेज्जं
 पज्जं कत्थं गेयं पयविट्ठं पायविट्ठं उक्खित्तयं पवत्तयं मंदायं रोचियावसाणं सत्तसरसमणागयं
 अट्ठरससुसंपउत्तं छदोसविप्पमुक्कं एकारसगुणालंकारं अट्ठगुणोववेयं गुजंतवंसकुहरोवगूढं

रत्नं तित्थाणकरणसुद्धं मधुरं समं सुललितं सकुहरगुंजतवंसतंतीसुसंपत्तं तालसुसंपत्तं ताल-
समं (रथसुसंपत्तं गहसुसंपत्तं) मणोहरं मलयरिभियपयसंचारं सुरभिं सुगतिं वरचारुखं
दिव्वं नटं सज्जं गेयं पगीयाणं, भवे एघारूवे सिया?, हंता गोयमा! एवंभूए सिया ॥ (सू० १२६)

‘तीसे णं जगतीए’ इत्यादि, तस्या णमिति पूर्ववत् जगत्या उपरि पद्मवरवेदिकाया बहिर्वर्त्ती प्रदेशः ‘तत्र’ तस्मिन् णमिति
पूर्ववत्, महानेको वनपण्डः प्रज्ञप्तः, अनेकजातीयानामुत्तमानां महीरुद्याणां समूहो वनपण्डः, आह च मूलटीकाकारः—‘एगजाई-
एहिं रुक्खेहिं वणं अणेगजाईएहिं उत्तमेहिं रुक्खेहिं वणसंडे’ इति, स चैकैको देशोने द्वे योजने विष्कम्भतो जगतीसमकः ‘परिक्षेपेण’
परिरयेण । कथम्भूतः? इत्याह—‘किण्हे’ इत्यादि, इह प्राग्यो वृक्षाणां मध्यमे वयसि वर्त्तमानानि पत्राणि नीला (कृष्णा)नि तद्योगाद्
वनखण्डोऽपि कृष्णः, न चोपचारमात्रात्कृष्ण इति व्यपदेशः किन्तु तथाप्रतिभामनात्, तथा चाह—‘कृष्णावभासः’ यानति भागे
कृष्णानि पत्राणि सन्ति तावति भागे स वनखण्डः कृष्णोऽनभासतेऽतः कृष्णोऽवभासो नस्यासौ कृष्णावभासः, तथा हस्तिवल्गुमति-
क्रान्तानि कृष्णत्वसंप्राप्तानि पत्राणि नीलानि तद्योगाद् वनखण्डोऽपि नीलः, न चैतदप्युपचारमात्रेणोन्यते किन्तु तथाऽवभासात्,
तथा चाह—नीलावभासः, समासः प्रागवत्, यौवने तान्येव पत्राणि किशलयत्वं रक्तत्वं चातिक्रान्तानि ईषद्वरितालाभानि पाण्डूनि
सन्ति हरितानीत्युपदिश्यन्ते, ततस्तद्योगाद्वनखण्डोऽपि हरितः, न चैतदुपचारमात्रं, किन्तु तथाप्रतिभासोऽप्यस्ति तथा चाह—हरिता-
वभासः, तथा बाल्यादतिक्रान्तानि वृक्षाणां पत्राणि शीतानि भवन्ति ततस्तद्योगाद् वनखण्डोऽपि शीतः, न चासौ न गुणतः किन्तु
गुणत एव, तथा चाह—‘शीतावभासः’ अधोभागवर्त्तिनां व्यन्तराणां वृक्षानां वृक्षिणां च तद्योगे शीतवातसंस्पर्शः ततः स शीतो

वनपण्डोऽवभासते इति, तथा एते कृष्णनीलहरितवर्णौ यथा (तः) स्वस्मिन् रूपेऽत्यर्थमुत्कटाः स्निग्धा भण्यन्ते तीव्राश्च ततस्तद्योगाद्वनख-
 ण्डोऽपि स्निग्धस्तीव्रश्चोक्तः, न चैतदुपचारमात्रं, किन्तु तथा प्रतिभासोऽपि तत उक्तं स्निग्धावभासस्तीव्रावभास इति, इहावभासो
 भ्रान्तोऽपि भवति यथा मरुमरीचिकासु जलावभासः ततो नावभासमात्रोपदर्शनेन यथाऽवस्थितं वस्तुस्वरूपमुक्तं वर्णितं भवति किन्तु
 यथास्वरूपप्रतिपादनेन ततः कृष्णत्वादीनां तथास्वरूपप्रतिपादनार्थमनुवादपुरस्सरं विशेषणान्तरमाह—‘किण्हे किण्हुच्छाये’ इत्यादि,
 कृष्णो वनखण्डः, कुतः? इत्याह—कृष्णच्छायः, ‘निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां विभक्तीनां प्रायो दर्शनं’ मिति वचनाद्धेतौ प्रथमा, ततोऽ-
 यमर्थः—यस्मात् कृष्णा छाया—आकारः सर्वाविसंवादितया तस्य तस्मात्कृष्णः, एतदुक्तं भवति—सर्वाविसंवादितया तत्र कृष्ण आकार
 उपलभ्यते, न च भ्रान्तावभाससंपादितसत्ताकः सर्वाविसंवादी भवति, ततस्तत्त्ववृत्त्या स कृष्णो न भ्रान्तावभासमात्रव्यवस्थापित इति,
 एवं नीलो नीलच्छाय इत्याद्यपि भावनीयं, नवरं शीतः शीतच्छाय इत्यत्र छायाशब्द आतपप्रतिपक्षवस्तुवाची द्रष्टव्यः, ‘घणकडिय-
 डच्छाए’ इति इह शरीरस्य मध्यभागे कटिस्ततोऽन्यस्यापि मध्यभागः कटिरिव कटिरित्युच्यते, कटिस्तदमिव कटिततं घना—अन्या-
 न्यशाखाप्रशाखानुप्रवेशतो निविडा कटितटे—मध्यभागे छाया यस्य स घनकटितटच्छायः, मध्यभागे निविडतरच्छाय इत्यर्थः, कचि-
 त्पाठः ‘घनकडियकडच्छाए’ इति, तत्रायमर्थः—कटः सञ्जातोऽस्येति कटितः कटान्तरेणोपरि आवृत इत्यर्थः. कटितश्चासौ कटश्च
 कटितकटः घना—निविडा कटितकटस्येवाधोभूमौ छाया यस्य स घनकटितकटच्छायः अत एव रम्यो—रमणीयः, तथा महान्—जल-
 भारावनतः प्रावृट्कालभावी मेघनिकुरम्बो—मेघसमूहस्तं भूतो—गुणैः प्राप्तो महामेघनिकुरम्बभूतः महामेघवृन्दोपम इत्यर्थः । ‘ते णं
 पायवा’ इत्यादि, ‘ते’ वनपण्डान्तर्गताः पादपा ‘मूलवन्तः’ मूलानि प्रभूतानि दूरावगाढानि च सन्त्येपामिति मूलवन्तः, कन्द एपा-

मस्तीति कन्दवन्तः, एवं स्कन्धवन्तस्त्ववन्तः शालावन्तः प्रवालवन्तः पुष्पवन्तः फलवन्तो वीजवन्त इत्यपि भावनीयं, तत्र मूलानि-प्रसिद्धानि यानि कन्दस्याधः प्रसरन्ति कन्दास्तेषां मूलानामुपरिवर्त्तिनस्तेऽपि प्रतीताः, रुन्धः-स्थुडं यतो मूलशाखाः प्रभवन्ति, त्वक्-छल्ली शाला-शाखा प्रवालः-पल्लवाक्षुरः पत्रपुष्पफलवीजानि सुप्रसिद्धानि, सर्वत्रातिशयने कचिद्भूमि वा मनुष्यप्रत्ययः, 'अणुपु-व्वसुजाइरुइलवट्टभावपरिणया' इति आनुपूर्व्या-मूलादिपरिपाट्या सुप्तु जाता आनुपूर्व्यमुजाता रुचिलाः-सिग्धतया देदीप्यमान-च्छविमन्तः, तथा वृत्तभावेन परिणता वृत्तभावपरिणताः, किमुक्तं भवति?-एवं नाम सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च शाखाभिः प्रशाखाभिश्च प्रसृता यथा वर्जुलाः संजाता इति, आनुपूर्व्यमुजाताश्च ते रुचिराश्च ते न ते वृत्तभावपरिणताश्च आनुपूर्व्यमुजातरुचिरवृत्तभावपरिणताः, तथा ते पादपाः प्रत्येकमेकस्कन्धाः, (समासान्तइन्) प्राकृते वाऽस्य स्त्रीत्वमिति 'एगखांधी' इति पाठः, तथाऽनेकाभिः शाखाभिः प्रशा-खाभिश्च मध्यभागे विटपो-विस्तारो येषां तेऽनेकशाखाप्रशाखाविटपाः, तथा तिर्यग्वाहुद्वयप्रसारणप्रमाणो व्यामः अनेकैर्नरव्यामैः-पुरुष-व्यामैः सुप्रसारितैरग्राह्यः-अप्रमेयो घनो-निविडो विपुलो-विस्तीर्णः रुन्धो येषां ते अनेकनरव्यामगुप्रसारिताग्राह्यघनविपुलवृत्त-स्कन्धाः, तथाऽच्छिद्राणि पत्राणि येषां ते अच्छिद्रपत्राः, किमुक्तं भवति?-न तेषां पत्रेषु वातदोषतः कालदोषतो वा गट्टरिकादिरी-तिरुपजायते, न तेषु पत्रेषु छिद्राणि भवन्तीत्यच्छिद्रपत्राः, अथवा एवं नामान्योऽन्यं शाखाप्रशाखानुप्रवेशात्पत्राणि पत्राणामुपरि जा-तानि येन मनागप्यपान्तरालरूपं छिद्रं नोपलक्ष्यत इति, तथा चाह-—'अविरलपत्रा' इति, अत्र हेतोः प्रथमा ततोऽगमर्थः-यतोऽवि-रलपत्रा अतोऽच्छिद्रपत्राः, अविरलपत्रा अपि कुतः? इत्याह-—'अवातीनपत्राः' वातीनानि-वातोपहतानि वातेन पातितानीत्यर्थः न वातीनानि अवातीनानि पत्राणि येषां ते तथा, किमुक्तं भवति?-न तत्र प्रमलो वातः खरपरुषो वाति येन पत्राणि द्रुष्टित्वा भूगो

निपतन्ति, ततोऽवातीनपत्रत्वाद्विरलपत्रा इति, अच्छिद्रपत्रा इत्यत्र प्रथमव्याख्यानपक्षमधिकृत्य हेतुमाह—‘अणईइपत्ता’ न विद्यते
 ईतिः—गडुरिकादिरूपा येषां तान्यनीतीनि अनीतीनि पत्राणि येषां ते अनीतिपत्राः, अनीतिपत्रत्वाच्चाच्छिद्रपत्राः, ‘निष्ठुयजरढपंडु-
 रपत्ता’ इति निर्द्धूतानि—अपनीतानि जरठानि पाण्डूनि पत्राणि येभ्यस्ते निर्द्धूतजरठपाण्डुपत्राः, किमुक्तं भवति?—यानि वृक्षस्थानि
 जरठानि पाण्डूनि पत्राणि तानि वातेन निर्द्धूय निर्द्धूय भूमौ पाल्यन्ते भूमेरपि च प्रायो निर्द्धूय निर्द्धूयान्यत्रापसार्यन्त इति, ‘नवह-
 रियभिंसंतपत्तंधयारंगंभीरदरसणिज्जा’ इति नवेन—प्रत्यग्रेण हरितेन—नीलेन भासमानेन—स्निग्धत्वचा दीप्यमानेन पत्रभारेण—दल-
 संच्चयेन यो जातोऽन्धकारस्तेन गम्भीरा—अलब्धमध्यभागाः सन्तो दर्शनीया नवहरितभासमानपत्रान्धकारगम्भीरदर्शनीयाः, तथा
 उपविनिर्गतैः—निरन्तरविनिर्गतैर्नवतरुणपल्लवैः तथा कोमलैः—मनोहैरुज्ज्वलैः—शुद्धैश्चलद्भिः—ईपत्कम्पमानैः किशलयैः—अवस्थाविशेषोपेतैः
 पल्लवविशेषैः तथा सुकुमारैः प्रवालैः—पल्लवाङ्कुरैः शोभितानि वराङ्कुराणि—वराङ्कुरोपेतानि अग्रशिखराणि येषां ते उपविनिर्गतनवरुणपत्र-
 पल्लवकोमलोज्ज्वलचलत्किशलयसुकुमारप्रवालशोभितवराङ्कुराग्रशिखराः, इहाङ्कुरप्रवालयोः कालकृतावस्थाविशेषाद्विशेषो भावनीयः, ‘निच्चं
 कुसुमिया निच्चं मउलिया निच्चं लवइया निच्चं थवइया निच्चं गोच्छिया निच्चं जमलिया निच्चं जुयलिया निच्चं विणमिया
 निच्चं पणमिया निच्चं कुसुमियमउलियलवइयथवइयगुलइयगोच्छियजमलियजुगलियविणमियपणमियसुविभत्तप(पिं)डिमंज-
 रिवडंसगधरा’ इति पूर्ववत्, तथा शुक्वर्हिणमदनशलाकाकोकिलकोरकभिङ्गारकौडलजीवजीवकनन्दीमुखकपिलपिङ्गलाक्षकारण्ड-
 वचक्रवाककलहंससारसाख्यानामनेकेषां शकुनगणानां मिथुनैः—ह्रीपुंसयुगमैर्विचरितं—इतस्ततो गतं यच्च शब्दोन्नतिकम्—उन्नतशब्दकं
 मधुरस्वरं च नादितं—लपितं येषु ते तथा, अत एव सुरम्याः—सुसु रमणीयाः, अत्र शुकाः—कीराः वर्हिणो—मयूरा मदनशलाका—

शारिका कोकिलाऽपि चक्रवाककलहंससारसाः—प्रतीताः, शेषास्तु जीवविशेषा लोकतो वेदितव्याः, तथा संपिण्डिताः—एकत्र पिण्डी-
 भूता हस्ता—मदीन्मत्ततया दृग्दर्भाता भ्रमरमधुकरीणां पहकराः—सङ्गताः, ‘पहकरभोरोहमंवाया’ इति देशीनाममालावचनात्, यत्र
 ते संपिण्डितहस्तमधुकरभ्रमरमधुकरीपहकराः, तथा परिलीयमानाः—अन्यत आगत्यागता प्रयन्तो मत्ताः पट्पदाः कुसुमासवलोलः—
 किञ्चलकपानलम्पटा मधुरं गुमगुमायमानाः गुञ्जन्तश्च—शब्दविशेषं च विदधाना देशभागेषु तस्मिन् तस्मिन् देशभागे येषां ते परि-
 लीयमानमत्तपट्पदकुसुमारावलोलमधुरगुगुगायमानगुञ्जन्तदेशगागाः, गमकत्वादेवमपि समासः, ततो भूयः पूर्णपदेन सह विशेष-
 णसमासः, तथाऽभ्यन्तराणि—अभ्यन्तरवर्तीनि पुष्पाणि फलानि च पुष्पफलानि येषां ते तथा, ‘वाहिरपत्तच्छन्ना’ इति बहिःपत्रै-
 रच्छन्ना—व्याप्ता बहिःपत्रछन्नाः, तथा पत्रैश्च पुष्पैश्च ‘अवच्छन्नपरिच्छन्ना’ अत्यन्तमाच्छादिताः, तथा ‘नीरोगाः’ रोगवर्जिताः
 ‘अकण्टकाः’ कण्टकरहिताः, नैतेषु मध्ये वञ्चूलकादियुक्षाः सन्तीति भावः, तथा सादूनि फलानि येषां ते सादुफलाः, तथा स्नि-
 ग्धानि फलानि येषां ते स्निग्धफलाः, तथा प्रत्यासन्नैर्नानाविधैः—नानाप्रकारैर्गुच्छैः—गुन्ताकीप्रभृतिभिर्गुल्मैः—ननमालिकादिभिर्मण्डपैः—
 द्राक्षामण्डपकैरुपशोभिता नानाविधगुच्छगुल्ममण्डपकशोभिताः, तथा विनिर्त्रैः—नानाप्रकारैः गुभैः—गन्तलभूतैः केलुभिः—वज्रैर्बहुला—
 व्याप्ता विचित्रशुभकेतुबहुलाः, तथा ‘वाविपुक्वरिणीदीहियासु य निवेसियरम्मजालघरगा’ वाप्यः—चतुरस्त्राकारास्ता एव
 दृत्ताः पुष्करिण्यः यदिवा पुष्कराणि विद्यन्ते यासु ताः पुष्करिण्यः दीर्धिक्ता—चतुस्रारिण्यः वापीपुष्करिणीषु दीर्धिकासु च सुष्ठु नि-
 वेशितानि रम्याणि जालगृहकाणि येषु ते वापीपुष्करिणीदीर्धिकासु निवेशितरम्यजालगृहकानि, तथा पिण्डिता सती निर्हारिमा-
 दूरे विनिर्गच्छन्ती पिण्डिमनीर्हीरिमा तां सुगन्धि—सद्गन्धिकं शुभमुरभिभ्यो गन्धान्तरेभ्यः सकाशान्मनोहरा शुभमुरभिगमनोहरा तां

च 'महया' इति ग्राकृतत्वाद्वितीयार्थे तृतीया महतीमित्यर्थः, गन्धध्राणिं यावद्भिर्गन्धपुद्गलैर्गन्धविषये ध्राणिरुपजायते तावती गन्धपु-
 द्गलसंहतिरुपचाराद् गन्धध्राणिरित्युच्यते तां निरन्तरं मुञ्चन्तः, तथा 'सुहसेउकेउबहुला' इति शुभाः--प्रधानाः सेतवो--मार्गा आ-
 लवालपाल्यो वा केतवो--ध्वजा बहुला--अनेकरूपा येषां ते तथा, 'अणेगरहजाणजुगसिन्नियसंदमाणिपडिमोयणा' इति, तथा
 रथा द्विविधाः--क्रीडारथाः सङ्ग्रामरथाश्च, यानानि सामान्यतः, शेषाणि बाहनानि, युग्यानि--गोल्लिविषयप्रसिद्धानि द्विहस्तप्रमाणानि
 वेदिकोपशोभितानि जम्पानानि शिबिकाः--कूटाकारेणाच्छादिता जंपानविशेषाः स्यान्दमानिकाः--पुरुषप्रमाणा जम्पानविशेषाः, अने-
 केपां रथादीनामथो विस्तीर्णत्वात् प्रतिमोचनं येषु ते तथा, 'पासाइया' इत्यादि पदचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ 'तस्स णं वणसंडस्से'त्यादि,
 तस्य णमिति पूर्ववद् वनपण्डस्य 'अन्तः' मध्ये बहुसमः सन् रमणीयो बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, किंविशिष्टः ? इत्याह--
 'से जहा नामए' इत्यादि, 'तत्' सकललोकप्रसिद्धं यथेति दृष्टान्तोपदर्शने नामेति शिष्यामन्त्रणे 'ए' इति वाक्यालङ्कारे 'आलिङ्ग-
 पुक्खरेइ वा' इति आलिङ्गो-मुरजो वाद्यविशेषस्तस्य पुष्करं--चर्मपुटकं तत् किलात्यन्तसममिति तेनोपमा क्रियते, इतिशब्दाः
 सर्वेऽपि स्वस्वोपमाभूतवस्तुपरिसमाप्तिद्योतकाः वाशब्दाः समुच्चये मृदङ्गो-लोकप्रतीतो मर्दलस्तस्य पुष्करं मृदङ्गपुष्करं परिपूर्णं--पानी-
 येन भृतं तडागं--सरस्तस्य तलं--उपरितनो भागः सरस्तलं 'करतलं' प्रतीतं, चन्द्रमण्डलं च यद्यपि तत्त्ववृत्त्या उत्तानीकृतकपित्थाकार-
 पीठप्रासादापेक्षया घृत्ताल्लेखमिति तद्गतो दृश्यमानो भागो न समतलस्तथाऽपि प्रतिभासते समतल इति तदुपादानम्; आदर्शमण्डलं
 सुप्रसिद्धम्, 'उरब्भचम्मेइ वे'त्यादि, अत्र सर्वत्रापि 'अणेगसंकुकीलगसहससवितते' इति विशेषणयोगः, उरब्भः--ऊरणः घुपभ-
 वराहसिंहव्याघ्रछगलाः प्रतीताः द्वीपी--चित्रकः, एतेषां प्रत्येकं चर्ममै अनेकैः शङ्खप्रमाणैः कीलकसहस्रैः--महद्भिः कीलकैरताडितं प्रायो

मध्यक्षामं भवति न समतलं तथारूपतडाकासम्भवात् अतः शङ्कुग्रहणं, विततं-विततीकृतं ताडितमिति भावः, यथाऽऽन्यन्तं बहुसमं भवति तथा तस्यापि वनपण्डस्यान्तर्बहुसमो भूमिभागः, पुनः कथम्भूतः? इत्याह—‘नाणाविहपंचवन्नेहिं मणीहिं तणेहिं य उवसोभिए’ इति योगः, नानाविधा-जातिभेदान्नानाप्रकारा ये पञ्चवर्णा मणयस्तृणानि च तैरुपशोभितः, कथम्भूतैर्मणिभिः? इत्याह—‘आवडे’त्यादि, आवर्तोदीनि मणीनां लक्षणानि, तत्रावर्तः प्रतीत एकस्यावर्तस्य प्रत्यभिमुख आवर्तः प्रत्यावर्तः श्रेणिः—तथाविध-विन्दुजातादेः पङ्क्तिः तस्याश्च श्रेण्यो विनिर्गताऽन्या श्रेणिः सा प्रश्रेणिः स्वस्तिकः प्रतीतः सौवस्तिकपुष्पमाणवौ—लक्षणविशेषौ लोका-त्प्रत्येतव्यौ वर्द्धमानकं—शरावसंपुटं मत्स्यकाण्डकमकराण्डकं—प्रतीते ‘जारमारे’ति लक्षणविशेषौ सम्यग्मणिलक्षणवेदिनो लोकाद्वेदि-तव्यौ, पुष्पावलिपद्मपत्रसागरतरङ्गवासन्तीलतापद्मलताः प्रतीतास्तासां भक्त्या—विच्छित्त्या चित्रम्—आलेखो येषु ते आवर्तप्रत्यावर्तश्रे-णिप्रश्रेणिसस्तिकसौवस्तिकपुष्पमाणववर्द्धमानकमत्स्याण्डकमकराण्डकजारमारपुष्पावलिपद्मपत्रसागरतरङ्गवासन्तीपद्मलताभक्तिचित्रा-स्तैः, किमुक्तं भवति?—आवर्त्तोदिलक्षणोपेतैः, तथा सच्छायैः सती-शोभना प्रभा—कान्तियेषां ते सत्प्रभास्तैः ‘समरीएहिं’ति समरी-चिकैः—बहिर्विनिर्गतकिरणजालसहितैः ‘सोद्द्योतैः’ बहिर्व्यवस्थितप्रत्यासन्नवस्तुसोमप्रकाशकरोद्द्योतसहितैः, एवंभूतैर्नानाजातीयैः पञ्चवर्णैर्मणिभिस्तृणैश्चोपशोभितः, तानेव पञ्च वर्णानाह—‘तंजहा कण्हे’ इत्यादि ॥ ‘तत्थ ण’मित्यादि, तत्र तेषां पञ्चवर्णानां म-णीनां तृणानां च मध्ये णमिति वाक्यालङ्कारे ये ते कृष्णा मणयस्तृणानि च, ये इत्येव सिद्धे ये ते इति वचनं भाषाक्रमार्थं, तेषां ण-मिति पूर्ववत् ‘अयम्’ अनन्तरमुद्दिश्यमानः ‘एतद्रूपः’ अनन्तरमेव वक्ष्यमाणस्वरूपः ‘वर्णावासः’ वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—‘से जहा नाम ए’ इत्यादि, स यथा नाम—‘जीमूत’ इति ‘जीमूतः’ बलाहकः, स चेह प्रावृट्प्रारम्भसमये जलभृतो वेदितव्यः,

तस्यैव प्रायोऽतिकालिमसम्भवात्, इतिशब्द उपमाभूतवस्तुनामपरिसमाप्तिद्योतकः, वाशब्द उपमानान्तरापेक्षया समुच्चये, एवं सर्वत्रे-
तिवाशब्दौ द्रष्टव्यौ, 'अञ्जनं' सौवीराञ्जनं रत्नविशेषो वा 'खञ्जनं' दीपमल्लिकामलः 'कज्जलं' दीपशिखापतितं 'मपी' तदेव कज्जलं
ताम्रभाजनादिषु सामग्रीविशेषेण घोलितं मपीगुलिका-घोलितकज्जलगुटिका, कचित् 'मसी' इति मसीगुलिया इति वेति न दृश्यते,
गवलं-माहिपं शृङ्गं तदपि चोपरितनत्वभागापसारेण द्रष्टव्यं, तत्रैव विशिष्टस्य कालिन्नः सम्भवात्, तथा तस्यैव माहिपशृङ्गस्य
निविडतरसारनिर्वर्त्तिता गुडिका गवलगुडिका 'अमरः' प्रतीतः 'अमरावली' अमरपङ्क्तिः 'अमरपतङ्गसारः' अमरपक्षान्तर्गतो
विशिष्टकालिमोपचितः प्रदेशः 'जम्बूफलं' प्रतीतम् 'आर्द्रारिष्टः' कोमलकाकः 'परपुष्टः' कोकिलः गजो गजकलभश्च प्रतीतः 'कु-
ष्णसर्पः' कुष्णवर्णसर्पजातिविशेषः 'कुष्णकेसरः' कुष्णवकुलः 'आकाशथिगलं' शरदि मेघविनिर्मुक्तमाकाशखण्डं तद्वत्कुष्णमतीव
प्रतिभातीति तदुपादानं, कुष्णाशोककुष्णकणवीरकुष्णबन्धुजीवाः अशोककणवीरबन्धुजीववृक्षभेदाः, अशोकादयो हि पञ्चवर्णो भवन्ति
ततः शेषवर्णव्युदासार्थं कुष्णग्रहणम्, एतावत्युक्ते गौतमो भगवन्तं पृच्छति—'भवे एयारूवे' इति भवेन्मणीनां तृणानां च कुष्णो
वर्णः 'एतद्रूपः' जीमूतादिरूपः?, भगवानाह-गौतम ! 'नायमर्थः समर्थः' नायमर्थ उपपन्नो यदुतैवंभूतः कुष्णो वर्णो मणीनां तृ-
णानां च, किन्तु ते कुष्णा मणयस्तृणानि च 'इतः' जीमूतादेः 'इष्टतरका एव' कुष्णवर्णेनाभीप्सिततरका एव, तत्र किञ्चिदकान्त-
मपि केपाञ्चिदिष्टतरं भवति ततोऽकान्तताव्यवच्छिन्न्यर्थमाह—'कान्ततरका एव' अतिस्निग्धमनोहारिकालिमोपचिततया जीमूतादेः
कमनीयतरका एव, अत एव 'मनोज्ञतरकाः' मनसा ज्ञायन्ते-अनुकूलतया स्वप्रवृत्तिविपथीक्रियन्त इति मनोज्ञा-मनोऽनुकूलास्ततः
प्रकर्षविवक्षायां तरपप्रत्ययः, तत्र मनोज्ञतरमपि किञ्चिन्मध्यमं भवति ततः सर्वोत्कर्षप्रतिपादनार्थमाह—'मनआपतरका एव' द्र-

दृणां मनांसि आपुवन्ति—प्राप्नुवन्ति आसवशतां नयन्तीति मनआपास्ततः प्रकर्षविवक्षायां तरप्प्रत्ययः, प्राकृतत्वाच्च प्रकारस्य मकारे
 मणामतरा इति भवति । तथा 'तत्थ ण'मित्यादि, तत्र तेषां मणीनां तृणानां च मध्ये ये ते नीला मणयस्तृणानि च तेषामयमेत-
 द्रूपः 'वर्णावासः' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—'से जहा नाम ए' इत्यादि, स यथा नाम—'भृङ्गः' कीटविशेषः पद्मलः भृङ्ग-
 पत्रं—तस्यैव भृङ्गाभिधानस्य कीटविशेषस्य पद्म 'शुकः' कीरः 'शुकपिच्छं' शुकस्य पत्रं 'चापः' पक्षिनिशेषः 'चापपिच्छं' चापपक्षः
 'नीली' प्रतीता 'नीलीभेदः' नीलीच्छेदः 'नीलीगुलिया' नीलीगुटिका 'इयामाकः' धान्यविशेषः 'उच्चंतगे वा' इति 'उच्च-
 न्तगः' इन्तरागः 'वनराजी' प्रतीता हलधरो—हलधरेवस्तस्य वसनं हलधरवसनं तच्च किल नीलं भवति, सदैव तथास्वभावतया हल-
 धरस्य नीलवस्त्रपरिधानात्, मयूरग्रीवापारापतग्रीवाऽतसीकुसुमत्राणकुसुमानि प्रतीतानि, अत ऊर्ध्वं कचित् 'इंदनीलेइ वा महानीलेइ वा
 मरगतेइ वा' तत्र इन्द्रनीलमहानीलमरकता रत्नविशेषाः प्रतीताः, अञ्जनकेशिका—वनस्पतिनिशेषस्तस्याः कुसुमसञ्जनकेशिकाकुसुमं 'नी-
 लोत्पलं' कुनल्यं नीलाशोकनीलकणवीरनीलवन्धुजीवा अशोकाद्विवृक्षविशेषाः, 'भन्ने एयारुत्ते' इत्यादि प्राग्वद् व्याख्येयम् । तथा
 'तत्थ ण'मित्यादि, तत्र तेषां मणीनां मध्ये ये ते लोहिता मणयस्तृणानि च तेषामयमेतद्रूपो वर्णावासः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—'से जहा
 नाम ए' इत्यादि, स यथा नाम जगकरुधिरसुरभ्र—ऊरणस्तस्य रुधिरं वराहः—शूररस्तस्य रुधिरं मनुष्यरुधिरं च प्रतीतं,
 एतानि हि किल शेषरुधिरभ्यो लोहितवर्णोत्कटानि भवन्ति तत एतेगमुपादानं, 'वालेन्द्रगोपकः' सद्योजात इन्द्रगोपकः, स हि
 प्रवृद्धः सन्नीपत्पाण्डुरक्तो भवति ततो बालप्रहणम्, इन्द्रगोपकः—पथमप्राप्तृन्नालभानी कीटनिशेषः 'बालदिवाकरः' प्रथममुद्गच्छन्
 सूर्यः 'सन्ध्याभ्ररागः' वर्षासु सन्ध्यासमयभावी अभ्ररागः गुञ्जा—लोकप्रतीता तस्या अर्द्धे रागो गुञ्जाद्वारागः, गुञ्जाया हि अर्द्ध-

मतिरक्तं भवति अर्द्धमतिकृष्णं ततो गुञ्जार्द्धग्रहणं, जपाकुसुमकिंशुककुसुमपारिजातकुसुमजात्यहिङ्गुलकाः—प्रतीताः ‘शिलाप्रवालं’
 प्रवालनामा रत्नविशेषः प्रवालाङ्कुरः तस्यैव रत्नविशेषस्य प्रवालाभिधस्याङ्कुरः, स हि प्रथमोद्भूतत्वेनात्यन्तरक्तो भवति ततस्तदुपादानं,
 लोहिताक्षमणिर्नाम रत्नविशेषः, लाक्षारसकृमिरागरक्तम्बलचीनपिट्टराशिरक्तोत्पलरक्ताशोकरक्तकणवीररक्तवन्धुजीनाः प्रतीताः ‘भवे
 एयारूवे’ इत्यादि प्राग्वत् ॥ ‘तत्थ ण’मित्यादि, तत्र तेषां मणीनां तृणानां च मध्ये ये हरिद्रा मणयस्त्वनानि च तेषामयमेतद्रूपो
 ‘वर्णावासः’ वर्णकविशेषः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—‘से जहा नाम ए’ इत्यादि, स यथा नाम—चम्पकः सामान्यतः सुवर्णचम्पको वृक्षः ‘च-
 म्पकच्छल्ली’ सुवर्णचम्पकत्वक् ‘चम्पकभेदः’ सुवर्णचम्पकच्छेदः ‘हरिद्रा’ प्रतीता ‘हरिद्राभेदः’ हरिद्राच्छेदः ‘हरिद्रागुलिका’
 हरिद्रासारनिर्वर्त्तिता गुलिका ‘हरितालिका’ पृथ्वीविकाररूपा प्रतीता ‘हरितालिकाभेदः’ हरितालिकाच्छेदः ‘हरितालिकागुलिका’
 हरितालिकासारनिर्वर्त्तिता गुटिका ‘चिकुरः’ रागद्रव्यविशेषः ‘चिकुराङ्गरागः’ चिकुरसंयोगनिमित्तो वस्त्रादौ रागः, वरकनकस्य—
 जालसुवर्णस्य यः कपपट्टके निघर्षैः स वरकनकनिघर्षः, वरपुरुषो—वासुदेवस्तस्य वसनं वरपुरुषवसनं, तद्धि किल पीतमेव भवतीति
 तदुपादानम्, अ(स)ल्लकीकुसुमं लोकतोऽवसेयं ‘चम्पककुसुमं’ सुवर्णचम्पककुसुमं ‘कूष्माण्डीकुसुमं’ पुष्पफलीकुसुमं कोरण्टकः—
 पुष्पजातिविशेषस्तस्य दाम कोरण्टकदाम तडवडा आडली तस्याः कुसुमं तडवडाकुसुमं घोपातकीकुसुमं सुवर्णयूथिकाकुसुमं च प्रतीतं
 सुहरिण्यका—वनस्पतिविशेषस्तस्याः कुसुमं सुहरिण्यकाकुसुमं बीयको—वृक्षः प्रतीतस्तस्य कुसुमं बीयककुसुमं पीताशोकपीतकणवी-
 रपीतवन्धुजीवाः प्रतीताः ‘भवे एयारूवे’ इत्यादि प्राग्वत् ॥ ‘तत्थ ण’ मित्यादि, तत्र तेषां मणीनां तृणानां च मध्ये ये
 ते शुक्ला मणयस्त्वनानि च तेषामयमेतद्रूपो वर्णावासः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—‘से जहा नाम ए’ इत्यादि, स यथा नाम—‘अङ्कः’ रत्न-

विशेषः सरस्वतचन्द्रकुमुदोदकरजोदधिचनक्षीरक्षीरपूरको भ्यावलिहारावलिङ्गसावलिवालाकावलयः प्रतीताः 'चन्द्रावली' तडाकादिषु
 जलमध्यप्रतिबिम्बितचन्द्रपङ्क्तिः 'सारद्वयवाहगेइ वा' इति शारदिकः-शरत्कालभावी पलाहको-भेधः 'धंतधोयरुप्पपट्टेइ वे'ति,
 अन्ये तु व्याचक्षते-भगतेन-अमिसंयोगेन यो धौतः-शोधितो रूप्यपट्टः सा भ्यातरूप्यपट्टः, शालिपिराशिः-शालिक्षोदपुञ्जः
 कुन्दपुष्परशिः कुमुदराशिश्च प्रतीतः, 'सुफलेवाडियाइ वा' इति शोधितो रूप्यपट्टः सा भ्यातरूप्यपट्टः, शालिपिराशिः-शालिक्षोदपुञ्जः
 सती झुजा भवति ततस्तदुपादानं, 'पेहुणमिजियाइ वा' इति पेहुणं-मगूरपिच्छं तन्मध्यवर्तिनी मित्रा पेहुणमित्रिका सा चाति-
 शुद्धेति तदुपन्यासः, विसं-पश्चिनीकन्दः मृणालं-पद्मतन्तुः, गजारन्तलजगारुपुण्डरीकदलधेतकणवीरधेतान्धुनीयाः प्रतीताः,
 'भवेयारूवे' इत्यादि प्राग्वत् ॥ तदेवमुक्तं वर्णस्वरूपं, सम्भ्रति गन्धस्वरूपप्रतिपादनार्थमाह-'तेसि णं मणीणं तणाण य' इत्यादि,
 तेषां मणीनां वृणानां च कीदृशो गन्धः प्रज्ञप्तः, कोष्ठं-गन्धद्रव्यं तस्य पुट्टः कोष्ठपुट्टात्तेषां, वाशन्तराः सर्वत्रापि समुच्ये, ते
 यथा नाम गन्धा अभिनिःश्रवन्तीति सम्बन्धः, कोष्ठं-गन्धद्रव्यं ततो वहुतचनं, तगरमपि गन्धद्रव्यम्, 'एउठा' प्रतीताः 'चोयमं' गन्धद्रव्यं चम्प-
 पुट्टस्य न तादृशो गन्ध आयाति द्रव्यस्याल्पतात् ततो वहुतचनं, तगरमपि गन्धद्रव्यम्, 'एउठा' प्रतीताः 'चोयमं' गन्धद्रव्यं चम्प-
 कदमनककुङ्कुमचन्दनोशीरमरुनकजातीयूथिकागल्लिकाद्यानामगल्लिकाकेतकीपाटलानामालिङ्गाय कर्पूराणि प्रतीतानि नारयुशीरं-गीर-
 णीमूलं लानमल्लिका-लानगोययो गल्लिकारिणः एतेषामनुवाते-आवाय कनिष्ठिगुण्यामनुहूले नाने वाति सति 'उच्चियमा-
 नानाम्' उद्वाच्यमानानां, चशब्दः सर्वत्रापि समुच्ये, 'निर्भियमानानां' नितरां-अतिशयेन भिगमानानां 'कोट्टियमाणानां वा'

इति, इह पुटैः परिमितानि यानि कोष्ठादिगन्धद्रव्याणि तान्यपि परिमेये परिमाणोपचारात्कोष्ठपुटानीत्युच्यन्ते तेषां 'कुट्टयमानानाम्' उदूखले कुट्टयमानानां 'रुविज्जमाणाण वा' इति श्लक्ष्णखण्डीक्रियमाणानाम्, एतच्च विशेषणद्वयं कोष्ठादिद्रव्याणामवसेयं, तेषामेव प्रायः कुट्टनश्लक्ष्णखण्डीकरणसम्भवात्, न तु यूथिकादीनाम्, 'उक्किरिज्जमाणाण वा' इति क्षुरिकादिभिः कोष्ठादिपुटानां कोष्ठादिद्रव्याणां वा उत्कीर्यमाणानां 'विक्खरिज्जमाणाण वा' इति 'विकीर्यमाणानाम्' इतस्ततो विप्रकीर्यमाणानां 'परिभुज्जमाणाण वा' परिभोगायोपभुज्यमानानां, कचित्पाठः 'परिभाएज्जमाणाण वा' इति, तत्र 'परिभाज्यमानानां' पार्श्ववर्तिभ्यो मनाग् २ दीयमानानां 'भंडाओ भंडं साहरिज्जमाणाण वा' इति 'भाण्डात्' स्थानादेकस्माद् अन्यद् भाण्डं—भाजनान्तरं संह्रियमाणानाम् 'उदाराः' स्काराः, ते चामनोज्ञा अपि स्थिरत आह—'मनोज्ञाः' मनोऽनुकूलाः, तच्च मनोज्ञत्वं कुतः ? इत्याह—'मनोहराः' मनो हरन्ति—आत्मवशं नयन्तीति मनोहराः, यतस्ततो मनोहरत्वं कुतः ? इत्याह—घ्राणमनोनिर्वृतिकराः, एवंभूताः 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्ततः' सामस्येन गन्धाः 'अभिनिःस्रवन्ति' जिघ्रतामभिमुखं निस्सरन्ति, एवमुक्ते शिष्यः पृच्छति—'भवे एवाचारूवे' इत्यादि प्राग्वत् ॥ तेषां मणीनां तृणानां च कीदृशः स्पर्शः प्रज्ञप्तः ?, भगवानाह—गौतम ! 'से जहा नाम ए' इत्यादि, तद्यथा—'अजिनकं' चर्ममयं वस्त्रं रूतं च प्रतीतं 'बूरः' वनस्पतिविशेषः 'नवनीतं' अक्षणं हंसगर्भतूली शिरीषकुसुमनिचयश्च प्रतीतः 'वालकुमुदपत्तरासीइ वे'ति बालानि—अचिरकालजातानि यानि कुमुदपत्राणि तेषां राशिर्बालकुमुदपत्रराशिः, कचित् बालकुसुमपत्रराशिरिति पाठः, 'भवे एवाचारूवे' इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तेसि णं भंते !' इत्यादि, तेषां भदन्त ! तृणानां पूर्वोपरदक्षिणोत्तरागतैर्वीतैः 'मन्दायं मन्दाय'मिति मन्दं मन्दम् 'एजितानां' कम्पितानां 'व्येजितानां' विशेषतः कम्पितानाम्, एत-

देव पर्यायशब्देन व्याचष्टे—कम्पितानां तथा ‘चालितानाम्’ इतस्ततो विक्षिप्तानाम्, एतदेव पर्यायेण व्याचष्टे—स्पन्दितानां तथा ‘संघट्टितानां’ परस्परं धर्पयुक्तानां, कथं घट्टिताः ? इत्याह—‘क्षोभितानां’ स्वस्थानाचालितानां, स्वस्थानाचालनमपि कुतः ? इत्याह—‘उदीरितानाम्’ उत्प्रावत्येनेरितानां—प्रेरितानां, कीदृशः शब्दः प्रज्ञप्तः ? भगवानाह—‘गोचमे’ त्यादि, गौतम ! स यथानामकः—शिविकाया वा स्पन्दमानिकाया वा रथस्य वा, तत्र शिविका—जम्पानविशेषरूपा उपरिच्छादिता कोष्ठाकारा, तथा दीर्घा—जम्पान-विशेषः पुरुषस्य स्वप्नमाणावकाशदायी स्यन्दमानिका, अनयोश्च शब्दः पुरुषोत्पादितयोः क्षुद्रहेमवण्टिकादिचलनवशतो वेदितव्यः, रथश्चैह सङ्घातरथः प्रलेयो, न क्रीडारथः, तस्य च फलहेमवण्टिका यस्मिन् काले (यः) पुरुषस्तदपेक्षया कटिप्रमाणाऽवसेया, तस्य च रथस्य विशेषणान्यभिधत्ते—‘सच्छत्रसे’त्यादि, सच्छत्रस्य सधजस्य ‘सघण्टाकस्य’ उभयपार्थी-बलम्बिमहाप्रमाणघण्टोपेतस्य सपताकस्य सह तोरणवरं—प्रधानं तोरणं यस्य स सतोरणवरस्तस्य सह नन्दिनोपो—द्वादशतूर्यनिनादो यस्य स सनन्दिनोपस्तस्य, तथा सह किङ्किणीभिः—क्षुद्रघण्टाभिर्वर्त्तन्त इति सकिङ्किणीकानि यानि हेमजालानि—हेममयदामसमू-हास्तैः सर्वोत्तु द्विषु पर्यन्तेषु—वहिःप्रदेशेषु परिक्षिप्तो—ज्याप्तः सकिङ्किणीहेमजालपर्यन्तपरिक्षिप्तस्तस्य, तथा हेमवतं—हिमनत्पर्वत-भावि चित्रविचित्रं—मनोहारिचित्रोपेतं तैनिशं—तिनिशदारुसम्बन्धि कनकनियुक्तं—तनकनिच्छुरितं दारु—काष्ठं यस्य स हेमवतचित्रवि-चित्रतैनिशकनकनियुक्तदारुस्तस्य, सूत्रे च द्वितीयकारः स्वार्थिकः पूर्वस्य च दीर्घं प्राकृततात्, तथा सुप्तु—अतिगन्धेन सम्यक् पिन-द्धमरकमण्डलं धूय यस्य स सुपिनद्वारपरण्डलधूयकस्तस्य, तथा कालायसेन—लोहेन सुप्तु—अतिशयेन कृतं नेमेः—वाहपरिशेयेचस्य च—अरकोपरि फलकचक्रवालस्य कर्म यस्मिन् स कालायसमुकृतनेगियन्नकर्मो तस्य, तथा आकीर्णा—गुणैर्व्याप्ता ये वराः—प्रधा-

नास्तुरगास्ते सुष्ठु—अतिशयेन सम्यक् प्रयुक्ता—योत्रिता यस्मिन् स आकीर्णवरतुरंगसुसंप्रयुक्तः; प्राकृतत्वाद् बहुव्रीहावपि निष्ठान्तस्य
परनिपातः, तथा सारथिकर्मणि ये कुशला नरास्तेषां मध्येऽतिशयेन ह्येको—दक्षः सारथिस्तेन सुष्ठु सम्यक्परिगृहीतस्य, तथा ‘सर-
सयवत्तीसतोणमंडियस्स’ इति शराणां शतं प्रत्येकं येषु तानि शरशतानि तानि च तानि द्वात्रिंशत्तोणानि च—बाणाश्रयाः
शरशतद्वात्रिंशत्तोणानि तैर्मण्डितः शरशतद्वात्रिंशत्तोणमण्डितः; किमुक्तं भवति?—एवं नाम तानि द्वात्रिंशच्छरशतधृतानि तूणानि रथस्य
सर्वतः पर्यन्तेष्ववलम्बितानि यथा तानि तस्य सङ्ग्रामायोपकल्पितस्यातीव मण्डनाय भवन्तीति, तथा कङ्कटं—कवचं सह कङ्कटं यस्य
स सकङ्कटः सकङ्कटोऽवतंसः—शेखरो यस्य स सकङ्कटावतंसस्तस्य, तथा सह चापं येषां ते सचापा ये शरा यानि च कुन्तभस्त्रिमुष-
ण्डप्रभृतीनि नानाप्रकाराणि यानि च कवचखेटकप्रमुखाणि आवरणानि तैर्भृतः—परिपूर्णः, तथा योधानां युद्धं तन्निमित्तं सद्यः प्रगु-
णीभूतो यः स योधयुद्धसज्जः, ततः पूर्वपदेन सह विशेषणसमासः, तस्येत्थंभूतस्य राजाङ्गणे अन्तःपुरे वा रम्ये वा मणिकुट्टिमतले—
मणिवद्धभूमितले अभीक्ष्णमभीक्ष्णं मणिको(कु)ट्टिमतलप्रदेशे राजाङ्गणप्रदेशे वा ‘अभिघट्टिज्जमाणस्से’ति अभिघट्टयमानस्य वेगेन गच्छतो
ये उदारा—मनोज्ञाः कर्णमनोनिवृत्तिकराः सर्वतः समन्तात् शब्दा अभिनिस्सरन्ति, ‘भवे एयारूवे सिया’ इति ‘स्यात्’ कथञ्चिद्
भवेद् एतद्रूपस्तेषां मणीनां तूणानां च शब्दः?, भगवानाह—नायमर्थः समर्थः, पुनरपि गौतमः प्राह—स यथा नामकः—प्रातः स-
न्ध्यायां देवतायाः पुरतो या वादनायोपस्थाप्यते सा किल मङ्गलपाठिका तालाभावे च वाद्यते इति विताले—तालाभावे भवतीति वैता-
लिकी तस्या वैतालिक्या—वीणाया ‘उत्तरामन्दा मुच्छियाए’ इति मूर्छनं मूर्छा सा संजाताऽस्या इति मूर्च्छिता उत्तरमन्दया—उत्त-
रमन्दाभिधानया मूर्च्छनया—गान्धारस्वरान्तर्गतया सप्तम्या मूर्च्छिता उत्तरमन्दाभूच्छिता, किमुक्तं भवति?—गान्धारस्वरस्य सप्त मू-

च्छेना भवन्ति, तद्यथा—“नंदी य खुट्टिमा पूरिमा य चोत्थी अ सुद्धगंधारा । उत्तरगंधारावि य हवई सा पंचमी मुच्छा ॥ १ ॥ सुद्ध-
 मुत्तरआयामा छट्टी सा नियमसो ए वोद्धन्वा । उत्तरमंदा य तहा हवई सा सत्तमी मुच्छा ॥ २ ॥” अथ किंस्वरूपा मूर्च्छेनाः ?
 उच्यते, गान्धारादिस्वरूपमोचनेन गायतोऽतिमधुरा अन्यान्यस्वरविशेषा यान् कुर्वन्नास्तां श्रोतृन् मूर्च्छितान् करोति किन्तु स्वयमपि
 मूर्च्छित इव तान् करोति, यदिवा स्वयमपि साक्षान्मूर्च्छी करोति, तथा चोक्तम्—“अन्नन्नसरविसेसे उप्पायंतस्स मुच्छणा भणिया ।
 कत्तावि मुच्छितो इव कुणए मुच्छं व सोवेति ॥ १ ॥” गान्धारसरान्तर्गतानां च मूर्च्छेनानां मध्ये सप्तमी उत्तरमन्दाभिधाना मूर्च्छेना
 किलातिप्रकर्षप्राप्ता ततस्तदुत्पादनया च मुख्यवृत्त्या वादयिता मूर्च्छितो भवति, परमभेदोपचारात् वीणाऽपि मूर्च्छितेत्युक्ता, साऽपि
 यद्यङ्गे सुप्रतिष्ठिता न भवति ततो न मूर्च्छेनाप्रकर्षं विदधाति तत आह—अङ्गे—स्त्रियाः पुरुषस्य वा उत्सङ्गे सुप्रतिष्ठितायाः, तथा कुशलैर्न-
 वादननिपुणेन नरेण पुरुषेण नार्या वा सुष्ठु—अतिशयेन सम्यग् गृहीतायाः, तथा चन्दनस्य सारः चन्दनसारस्तेन निर्मोपितो यः कोणो-
 वादनदण्डस्तेन परिघट्टितायाः—संस्पृष्टायाः ‘पञ्चसकालसमयंसि’ इति ‘प्रत्यूषकालसमये’ प्रभातवेलायां, क्वचित् ‘पुव्वरत्तावरत्त-
 कालसमयंसि’ इति पाठस्तत्र प्रदोषसमये प्रातःसमये चेत्यर्थः, ‘मन्दं मन्दं’ शनैः शनैः ‘एजिताया’ चन्दनसारकोणेन मनाक्
 कम्पितायाः ‘व्येजितायाः’ विशेषतः कम्पितायाः, एतदेव पर्यायेण व्याचष्टे—चालितायास्तथा घट्टितायाः, ऊर्ध्वोद्योगच्छता चन्दनसार-
 कोणेन गाढतरं वीणादण्डेन सह तज्याः स्पृष्टाया इत्यर्थः, तथा ‘स्पन्दितायाः’ नलाम्रेण स्वरविशेषोत्पादनार्थमीपञ्चालितायाः ‘क्षो-
 भितायाः’ मूर्च्छां प्रापिताया ये ‘उदारा’ मनोज्ञाः कर्णमनोनिवृत्तिकराः सर्वतः समन्ताच्छब्दा अभिनिस्सरन्ति, ‘स्यात्’ कथञ्चिद्
 भवेदेतद्रूपस्तेषां वृणानां मणीनां च शब्दः ? भगवानाह—नायमर्थः समर्थः, पुनरपि गौतमः प्राह—स यथा नामकः—किनराणां वा

किंपुरुषाणां वा महोरगाणां वा गन्धर्वाणां वा, वाशब्दाः सर्वेऽपि विकल्पार्थाः, किन्नरादयो व्यन्तरविशेषाः, तेषां कथम्भूतानाम् ?
 इत्याह—‘भद्रशालवनगतानां वा’ इत्यादि, तत्र मेरोः समन्ततो भूमौ भद्रशालवां प्रथममेखलायां नन्दनवनं शिरसि चूलिकायाः पा-
 र्श्वेषु सर्वतः पण्डकवनं ‘महाहिमवन्तमलयमन्दरगिरिगुहासमन्नागयाणं’ इति महाहिमवान्—हैमवतक्षेत्रस्योत्तरतः सीमाकारी वर्ष-
 धरपर्वतः, उपलक्षणं शेषवर्षधरपर्वतानां, मलयपर्वतस्य मन्दरगिरेश्च—मेरुपर्वतस्य च गुहा समन्वागतानां, वाशब्दा विकल्पार्थाः, एतेषु
 हि स्थानेषु प्रायः किन्नरादयः प्रमुदिता भवन्ति तत एतेषामुपादानम्, ‘एगतो सहियाणं’ति एकस्मिन् स्थाने सहितानां—समुदितानां
 ‘समुहागयाणं’ति परस्परसंमुखागतानां—संमुखं स्थितानां, नैकोऽपि कस्यापि पृष्ठं दत्त्वा स्थित इत्यर्थः, पृष्ठदाने हर्षविधातोत्पत्तेः,
 तथा ‘समुचिष्टाणं’ सम्यक् परस्परानाबाधया उपविष्टाः समुपविष्टास्तेषां समुपविष्टाणां, तथा ‘संनिविष्टाणं’मिति सम्यक् स्वशरीराना-
 बाधया न तु विपमसंस्थानेन निविष्टाः संनिविष्टास्तेषां, ‘पमुद्ग्रयपक्कीलियाणं’ति प्रमुदिताः—ग्रहर्षं गताः प्रक्रीडिताः—क्रीडितुमारब्ध-
 वन्तस्ततो विशेषणसमासस्तेषां, तथा गीते रतिर्वेषां ते गीतरतयो गन्धर्वे—नाट्यादि तत्र हर्षितमनसो गन्धर्वहर्षितमनसस्ततः पूर्वपदेन
 विशेषणसमासस्तेषां गद्यादिभेदादष्टविधं गेयं, तत्र गद्यं यत्र स्वरसञ्चारेण गद्यं गीयते, यत्र तु पद्यं—वृत्तादि गीयते तत्पद्यं, यत्र
 कथिकादि गीयते तत्कथ्यं, पद्यवद्धं यदेकाक्षरादि यथा ते ते इत्यादि, पाद्यवद्धं यद् वृत्तादिचतुर्भागमात्रे पदे बद्धम्, ‘उक्लिप्तताय’—
 मिति उक्लिप्तकं प्रथमतः समारभ्यमाणं, दीर्घत्वं ककारात्पूर्वं प्राकृतत्वात्, एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं, ‘प्रवृत्तकं’ प्रथमसमारम्भमादूर्द्धमाक्षे-
 पपूर्वकप्रवर्त्तमानं ‘मंदाय’मिति मन्दकं मध्यभागे सकलमूर्च्छनादिगुणोपेतं मन्दं मन्दं संचरन्, तथा ‘रोदयात्रसाणं’ति रोचितं—
 सम्यग्भावितमवसानं यस्य तद् रोचितावसानं तद् रोचितावसानमिति भावः, तथा

‘सप्तस्वरसमन्वागतं’ सप्त स्वराः षड्जादयः, उक्तञ्च—“सज्जो रिसह गंधारे, मज्झिमे पंचमे सरे । धेवए चेव नेसाए, सरा सत्त वि-
याहिया ॥ १ ॥” ते च सप्त स्वराः पुरुषस्य स्त्रिया वा नाभीतः समुद्भवन्ति ‘सत्त सरा नाभीतो’ इति पूर्वमहर्षिवचनात्, तथाऽष्टमी
रसैः—शृङ्गारादिभिः सम्यक् प्रकर्षेण युक्तमष्टरससंप्रयुक्तं, तथा एकादश अलङ्काराः पूर्वान्तर्गते स्वरप्राभृते सम्यगभिहिताः, तानि
च पूर्वाणि सम्प्रति व्यवच्छिन्नानि ततः पूर्वभ्यो लेशतो विनिर्गतानि यानि भरतविशाखिलप्रथतीनि तेभ्यो वेदितव्याः, ‘छद्दोस-
विप्पमुक्कं’ति पङ्क्तिदोषैर्विप्रमुक्तं षड्दोषविप्रमुक्तं, ते च षड् दोषा अमी—‘भीयं दुयमुप्पिच्छं उत्तालं कागस्सरमणुणासं च’ । उक्तञ्च
—“भीयं दुयमुप्पिच्छत्थमुत्तालं च कमसो मुणेयवं । काफस्सरगणुणासं छद्दोसा होति गेयस्स ॥ १ ॥” तत्र ‘भीतम्’ उरस्सं,
किमुक्तं भवति ?—यदुत्तरेण मनसा गीयते तद्गीतपुरुषनिबन्धनधर्मानुवृत्तत्वाद्गीतगुच्यते, ‘द्रुतं’ यत्त्वरितं गीयते, ‘उप्पिच्छं’ नाम
आकुलम्, उक्तञ्च—“आहित्थं उप्पिच्छं च आउलं रोसभरियं च” अस्यागमर्थः—आहित्थमुप्पिच्छं च प्रत्येकमाकुलं रोषभृतं बो-
ध्यत इति, आकुलता च श्वासेन द्रष्टव्या तथा पूर्वसूरिभिर्व्याख्यानात्, उक्तञ्च मूलटीकायाम्—“उप्पिच्छं श्वासयुक्तं”मिति, तथा
उत्-प्राबल्येनातितालमस्थानतालं वा उत्तालं, श्लक्ष्णस्वरेण काकस्वरं, सानुनासिकमनुनासं, नासिकाविनिर्गतस्वरानुगतमिति भावः,
तथा ‘अट्टगुणोववेय’मिति अष्टभिर्गुणैरुपेतमष्टगुणोपेतं, ते चाष्टवमी गुणाः—पूर्णं रिक्तमलङ्कृतं व्यक्तमविपु(धु)ष्टं मधुरं समं सल-
लितं च, तथा चोक्तम्—“पुण्णं रत्तं च अलंकियं च वत्तं नहेव अविपु(धु)ष्टं । मधुरं समं सललितं अट्ट गुणा होति गेयस्स ॥ १ ॥”
तत्र यत्स्वरकलाभिः पूर्णं गीयते तत्पूर्णं, गेयरगानुरक्तेन यद् गीयते तद्रक्तम्, अन्योऽन्यस्वरविशेषकरणेन गत्तलङ्कृतमेव गीयते तदल-
ङ्कृतम्, अक्षरस्वरस्फुटकरणतो व्यक्तं, विस्वरं क्रोशतीव विपु(धु)ष्टं न विपुष्टमविपु(धु)ष्टं, मधुरस्वरेण गीयमानं मधुरं कोकिलारुत-

वत्, तालवंशस्वरादिसमनुगतं समं, तथा यत्स्वरघोलनाप्रकारेण ललतीव तत् सह ललितेनेति सललितं, यदिवा यच्छ्रोत्रेन्द्रियस्य
 शब्दस्पर्शनमतीव सूक्ष्ममुत्पादयति सुकुमारमिव च प्रतिभासते तत् सललितम् ॥ इदानीमेतेषामेवाद्यानां गुणानां मध्ये कियतो गुणान्
 अन्यच्च प्रतिपिपादयिषुराह—“रक्तं तिङ्गणकरणसुद्धं”मिल्यादि, ‘रक्तं’ पूर्वोक्तस्वरूपं तथा च ‘त्रिस्थानकरणसुद्धं’ त्रीणि स्थानानि—
 उरःप्रभृतीनि तेषु करणेन—क्रियया सुद्धं त्रिस्थानकरणसुद्धं, तद्यथा—उरःशुद्धं कण्ठशुद्धं शिरोविशुद्धं च, तत्र यदि उरसि स्वरः स्व-
 भूमिकानुसारेण विशालो भवति तत उरोविशुद्धं, स एव यदि कण्ठे वर्त्तितो भवति अस्फुटितश्च ततः कण्ठविशुद्धं, यदि पुनः शिरः
 प्राप्तः सन् सानुनासिको भवति ततः शिरोविशुद्धं, यदिवा यद् उरःकण्ठशिरोभिः श्लेष्मणाऽव्याकुलितैर्विशुद्धैर्गीयते तद् उरःकण्ठ-
 शिरोविशुद्धत्वात्त्रिस्थानकरणविशुद्धं, तथा सकुहरो गुञ्जन् यो वंशो यत्र तन्नीतलताललयग्रहसुसंप्रयुक्तं भवति सकुहरे वंशे गुञ्जति
 तद्ध्यां च वाद्यमानायां यत्तन्नीस्वरेणाविरुद्धं तत् सकुहर्गुञ्जद्वंशतन्नीसुसंप्रयुक्तं, तथा परस्परराहतहस्ततालस्वरानुवर्त्ति यद् गीतं तत्ता-
 लसुसंप्रयुक्तं, यत् मुरजकंसिकादीनामातोद्यानामाहतानां यो ध्वनिर्यश्च नृलन्या नर्तक्याः पादोत्क्षेपस्तेन समं तत्तालसुसंप्रयुक्तं, तथा
 शृङ्गमयो दारुमयो वंशमयो वाऽङ्गुलिकोशस्तेनाहतायास्तद्ध्याः स्वरप्रकारो लयस्तमनुसरद् गेयं लयसुसंप्रयुक्तं, तथा यः प्रथमं वंशत-
 न्यादिभिः स्वरो गृहीतस्तन्मार्गानुसारि ग्रहसुसंप्रयुक्तं, तथा ‘महुर’मिति मधुरं प्राग्वत्, तथा ‘सम’मिति तालवंशस्वरादिसमनुगतं
 समं सललितं प्राग्वद् अत एव मनोहरं, पुनः कथम्भूतम्? इत्याह—“मउयरिभियपयसंचारं” तत्र मृदु—मृदुना स्वरेण युक्तं न
 निष्ठुरेण तथा यत्र स्वरोऽक्षरेषु—घोलनास्वरविशेषेषु संचरन् रागेऽतीव प्रतिभासते स पदसञ्चारो रिभितमुच्यते मृदुरिभितपदेषु गेय-
 निबद्धेषु सञ्चारो यत्र गेये तत् मृदुरिभितपदसञ्चारं, तथा ‘सुरद्’ इति शोभना रतिर्यस्मिन् श्रोतॄणां तत्सुरति, तथा शोभना नतिः

रचनतोऽवसाने यस्मिन् तत्सुनति, तथा वरं—प्रधानं चारु—विशिष्टचङ्गिमोपेतं रूपं—स्वरूपं यस्य तद् वरचारुरूपं ‘दिव्यं’ प्रधानं नृत्यं
 गेयं प्रगीतानां—गानानुसारध्वनिव(म)तां यादृशः शब्दोऽतिमनोहरो भवति ‘स्यात्’ कथञ्चिद् भवेद् एतद्रूपस्तेषां वृणानां मणीनां च
 शब्दः?, एवमुक्ते भगवानाह—गौतम ! स्यादेवंभूतः शब्द इति ॥

तस्स णं वणसंडस्स तत्थ तत्थ देसे २ तहिं तहिं बहवे खुट्ठा खुट्ठियाओ वावीओ पुक्खरिणीओ गुं-
 जालियाओ दीहियाओ (सरसीओ) सरपंतियाओ सरसरपंतीओ बिलपंतीओ अच्छाओ सण्हाओ
 रयतामयकूलाओ वइरामयपासाणाओ तवणिज्जमयतलाओ वेरुलियमणिफालियपडलपच्चोयडाओ
 णवणीयतलाओ सुवणणसुब्भ(उच्च) रययमणिवालुयाओ सुहोयारासुउत्ताराओ णाणामणितित्थ-
 सुबद्धाओ चारु(चउ)क्कोणाओ समतीराओ आणुपुव्वसुजायवप्पगंभीरसीयलजलाओ संछण्णपत्त-
 भिससुणालाओ बहुउप्पलकुमुयणलिणसुभगसोगंधितपोंडरीयसयपत्तासहस्सपत्ताफुल्लकेसरोवइ-
 याओ छप्पयपरिसुज्जमाणकमलाओ अच्छविमलसलिलपुण्णाओ परिहत्यभमंतमच्छकच्छभअणे-
 गसउणमिहुणपरिचरिताओ पत्तेयं पत्तेयं पडमवरवेदियापरिखित्ताओ पत्तेयं पत्तेयं वणसंडपरि-
 खित्ताओ अप्पेगतियाओ आसवोदाओ अप्पेगतियाओ वारुणोदाओ अप्पेगतियाओ खीरो-
 दाओ अप्पेगतियाओ घओदाओ अप्पेगतियाओ [इक्खु]खो(दो)दाओ (अमयरससमरसो-
 दाओ) अप्पेगतियाओ पगतीए उदग(अमय)रसेणं पणत्ताओ पासाइयाओ ४, तासि णं खुट्ठि-

याणं वार्दीणं जाव बिलपंतियाणं तत्थ २ देसे २ तहिं २ जाव बहवे तिसोवाणपडिरूवगा पणत्ता ।
 तेसि णं तिसोवाणपडिरूवाणं अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा—वइरामया नेमा
 रिट्ठामया पत्तिट्ठाणा वेरुलियामया खंभा सुवण्णरूपामया फलगा वइरामया संधी लोहितवख-
 मईओ सूईओ णाणामणिमया अवलंबणा अवलंबणवाहाओ ॥ तेसि णं तिसोवाणपडिरूवगाणं
 पुरतो पत्तेयं २ तोरणा पं० ॥ ते णं तोरणा णाणामणिमयखंभेसु उवणिविट्ठसणिविट्ठा
 विविहमुत्तंतरोवइता. विविहतारारूवोवचिता ईहामियउसभतुरगणरमगरविहगवालगकिण-
 ररुसरभचमरकुंजरवणलयपउमलयभत्तिचित्ता खंभुगयवइरवेदियापरिगताभिरामा विज्जाहर-
 जमलजुयलजंतजुत्ताविव अचिसहस्समालणीया भिसमाणा भिन्भिसमाणा चक्खुल्लोयण-
 लेसा सुहफासा सस्सिरीयरूवा पासातिया ४ ॥ तेसि णं तोरणाणं उप्पि बहवे अट्ठमंगलगा
 पणत्ता—सोत्थियसिरिच्छणंदियावत्तवद्धमाणभद्दासणकलसमच्छप्पणा सव्वरतणामया
 अच्छा सण्हा जाव पडिरूवा ॥ तेसि णं तोरणाणं उप्पि बहवे किण्हचामरज्झया नीलचामर-
 ज्झया लोहियचामरज्झया हारिदचामरज्झया सुक्खिचामरज्झया अच्छा सण्हा रूपपट्ठा वइर-
 दंडा जलयामलगंधीया सुरूवा पासाइया ४ ॥ तेसि णं तोरणाणं उप्पि बहवे छत्ताइछत्ता पडागा-
 इपडागा धंदाजुयला चामरजुयला उप्पलहत्थया जाव समयसहस्सवत्ताहत्थगा सव्वरयणामया

अच्छा जाव पडिरूवा ॥ तासि णं खुड्डियाणं वावीणं जाव बिलपंतियाणं तत्थ तत्थ देसे २ तहिं
तहिं बहवे उप्पायपन्वया गियइपन्वया जगतिपन्वया दारुपन्वया दगमंडवगा दगमंचका
दगमालका दगपासायगा ऊसडा खुल्ला खडहडगा अंदोलगा पक्खंदोलगा सन्वरयणामया
अच्छा जाव पडिरूवा ॥ तेसु णं उप्पायपन्वतेसु जाव पक्खंदोलएसु बहवे हंसासणाइं कौचास-
णाइं गरुलासणाइं उणयासणाइं दीहासणाइं भद्दासणाइं पक्खासणाइं मगरास-
णाइं उसभासणाइं सीहासणाइं पउमासणाइं दिसासोवत्थियासणाइं सन्वरयणामयाइं अच्छाइं
सण्हाइं लण्हाइं घट्ठाइं मट्ठाइं णीरयाइं निम्मलाइं निपंपकाइं निक्कंडच्छायाइं सप्पभाइं सम्मि-
रीयाइं सउज्जोयाइं पासादीयाइं दरिसणिज्जाइं अभिरूवाइं पडिरूवाइं ॥ तस्स णं वणसंडस्स तत्थ
तत्थ देसे २ तहिं तहिं बहवे आलिघरा मालिघरा कयलिघरा लयाघरा अच्छणघरा पेच्छणघरा
मज्जणघरा पसाहणघरा गन्धघरा मोहणघरा सालघरा जालघरा कुसमघरा चित्त-
घरा गंधन्वघरा आयंसघरा सन्वरयणामया अच्छा सण्हा लण्हा घट्ठा मट्ठा णीरया णि-
म्मला निपंपका निक्कंडच्छाया सप्पभा सम्मिरीया सउज्जोया पासादीया दरिसणिज्जा अभि-
रूवा पडिरूवा ॥ तेसु णं आलिघरएसु जाव आयंसघरएसु बह्वं हंसासणाइं जाव दिसासोव-
त्थियासणाइं सन्वरयणामयाइं जाव पडिरूवाइं ॥ तस्स णं वणसंडस्स तत्थ तत्थ देसे २ तहिं

तहिं बहवे जाइमंडवगा जूहियामंडवगा मल्लियामंडवगा णवमालियामंडवगा वासंतीमंडवगा
दधियासुयामंडवगा सूरिल्लिमंडवगा तंबोलीमंडवगा सुदियामंडवगा णागलयामंडवगा अतिमु-
त्तमंडवगा अप्फोतामंडवगा मालुयामंडवगा सामलयामंडवगा णिच्चं कुसुमिया णिच्चं जाव प-
डिरूवा ॥ तेसु णं जातीमंडवएसु बहवे पुढविसिलापट्टगा पणत्ता, तंजहा—हंसासणसंठिता
कौचासणसंठिता गरुलासणसंठिता उण्णयासणसंठिता पणयासणसंठिता दीहासणसंठिता
भद्दासणसंठिता पक्खासणसंठिता मगरासणसंठिता उसभासणसंठिता सीहासणसंठिता पड-
मासणसंठिता दिसासोत्थियासणसंठिता पं०, तत्थ बहवे वरसयणासणविसिद्धसंठाणसंठिया प-
णत्ता समणाउसो ! आइण्णगरूयबूरणवणीततूलफासा मउया सव्वरयणामया अच्छा जाव
पडिरूवा । तत्थ णं बहवे वाणमंतरा देवा देवीओ य आसयंति सयंति चिद्धंति णिसीदंति तुय-
दंति रमंति ललंति कीलंति मोहंति पुरापोराणां सुचिण्णाणं सुपरिक्कंताणं सुभाणं कल्लाणाणं
कडाणं कम्माणं कल्लाणं फलवित्तिविसेसं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति ॥ तीसे णं जगतीए उट्ठिं
अंतो पउमवरवेदियाए एत्थ णं एगे महं वणसंडे पणत्ते देसूणाइं दो जोयणाइं विक्खंभेणं
वेइयासमएणं परिकखेवेणं किण्हे किण्होभासे वणसंडवणओ (मणि)तणसद्दविहूणो णेयव्वो,
तत्थ णं बहवे वाणमंतरा देवा देवीओ य आसयंति सयंति चिद्धंति णिसीयंति तुयदंति रमंति

ललंति कीडंति मोहंति पुरा पोरणाणं सुचिण्णाणं सुपरिच्छंताणं सुभाणं कंताणं कम्माणं
कल्लाणं फलवित्तिविसेसं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति ॥ (सू० १२७)

‘तस्स णं वणसंडरसे’त्यादि, तस्य णमिति वाक्यालङ्कारे वनखण्डस्य मध्ये तत्र तत्र देशे तस्यैव देशस्य तत्र तत्रैकदेशे ‘वहूईओ’
इति बह्वयः ‘खुड्डा खुड्डियाओ’ इति क्षुल्लिकाः क्षुल्लिका लघवो लघव इत्यर्थः, ‘वाप्प्यः’ चतुरस्राकाराः ‘पुष्करिण्यः’ वृत्ताकाराः
अथवा पुष्कराणि विद्यन्ते यासु ताः पुष्करिण्यः ‘दीर्घिकाः’ सारिण्यस्ता एव वक्रा गुञ्जालिकाः, वहूनि केवलकेवलानि पुष्पावकीर्ण-
कानि सरांसि, सूत्रे स्त्रीत्वं प्राकृतत्वात्, वहूनि सरांसि एकपङ्क्त्या व्यवस्थितानि सरःपङ्क्तिस्ता वहतयः सरःपङ्क्तयः, तथा येषु सरस्सु
पङ्क्त्या व्यवस्थितेषु कूपोदकं प्रणालिकया संचरति सा सरःसरःपङ्क्तिस्ता वहतयः सरःसरःपङ्क्तयः, तथा विलानीव विलानि—कूपा-
स्तेषां पङ्क्तयो विलपङ्क्तयः, एताश्च सर्वा अपि कथम्भूताः ? इत्याह—‘अच्छा’ स्फटिकवद्वह्निर्मर्मलप्रदेशाः ‘श्रुक्षणाः’ श्रुक्षणापुद्गलनि-
ष्पादितवहिःप्रदेशाः, तथा रजतमयं—रूप्यमयं कूलं यासां ता रजतमयकूलाः, तथा समं—अगत्तासद्भावतोऽविपमं तीरं तीरावर्त्तिज-
लापूरितं स्थानं यासां ताः समतीराः, तथा वज्रमयाः पापाणा यासां ता वज्रमयपापाणाः, तथा तपनीयं—हेमविशेषस्तपनीयं—तपनी-
यमयं तलं—भूमितलं यासां तास्तपनीयतलाः, तथा ‘सुवण्णसुञ्जरययवालुयाओ’ इति सुवर्णं—पीतकान्तिहेम सुवर्णं—रूप्यविशेषः
रजतं—प्रतीतं तन्मय्यो वालुका यासु ताः सुवर्णसुञ्जरजतवालुकाः, ‘वेरुलियमणिफालिहपडलपच्चोयडाओ य’त्ति वैरूर्यमणिम-
यानि स्फाटिकपटलमयानि प्रत्यवतटानि तटसमीपवर्त्तिनोऽत्युन्नतप्रदेशा यासां ता वैरूर्यमणिस्फटिकपटलप्रत्यवतटाः ‘सुहोयारासु-
उत्तारा’ इति सुखेनावतारो—जलमध्ये प्रवेशनं यासु ताः स्ववताराः तथा सु—सुतेन उत्तारो—जलमध्याद्दधिर्निर्गमनं यासु ताः

सुखोत्ताराः ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासः ‘नाणामाणेतिथसुवद्धाओ’ इति नानामणिभिः—नानाप्रकारैर्मणिभिस्तीर्थानि सुवद्धानि
 यासां ता नानामणितीर्थसुवद्धाः, अत्र बहुव्रीहावपि कान्तस्य परनिपातो भार्यादिदर्शनात्प्राकृतशैलीवशाद्वा, ‘चउक्कोणाओ’ इति
 चत्वारः कोणा यस्यां सा चतुष्कोणाः एतच्च विशेषणं वापीः कूपांश्च प्रति द्रष्टव्यं, तेपामेव चतुष्कोणत्वसम्भवात् न शेषाणां, तथा
 अनुपूर्ववर्णे—क्रमेण नीचैर्नीचैस्तरभावरूपेण सुप्तु—अतिशयेन यो जातो वप्रः—केदारी जलस्थानं तत्र गम्भीरं—अलब्धस्थानं शीतलं
 जलं यासु ता आनुपूर्व्यसुजातवप्रगम्भीरशीतलजलाः ‘संछण्णपत्तभिसमुणालाओ’ संछन्नानि—जलेनान्तरितानि पत्रविसमृणालानि
 यासु ताः संछन्नपत्रविसमृणालाः, इह विसमृणालसाहचर्यात्पत्राणि—पद्मिनीपत्राणि द्रष्टव्यानि, विसानि—कन्दा मृणालानि—पद्मनालाः,
 तथा बहुभिरुत्पलकुमुदनलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रसहस्रपत्रकेसरफुल्लोपचिताः, तथा पट्पदैः—भ्रमरैः परिभुज्यमानानि कम-
 लानि उपलक्षणमेतत् कुमुदादीनि च यासु ताः षट्पदपरिभुज्यमानकमलाः, तथाऽच्छेन—स्वरूपतः स्फटिकवच्छुद्धेन विमलेन—आग-
 न्तुकमलरहितेन सलिलेन पूर्णा अच्छविमलसलिलपूर्णाः, तथा ‘पडिहत्था’ अतिरेकिताः अतिप्रभूता इत्यर्थः “पडिहत्थमुद्धुमायं
 अहिरेइयं च जाण आउण्णं” इति वचनात्, उदाहरणं चात्र—“घणपडिहत्थं गयणं सराइं नवसलिलमुद्धु(उद्धु)मायाइं । अहिरेइयं
 मंहं उण चिंताएँ मणं तुहं विरहे ॥ १ ॥” इति, भ्रमन्तो मत्स्यकच्छपा यत्र ताः पडिहत्थभ्रमन्मत्स्यकच्छपाः, तथाऽनैकैः—शकुनमिथु-
 नैकैः प्रविचरिता—इतस्ततो गमनेन सर्वतो व्याप्ता अनेकशकुनमिथुनकप्रविचरिताः, ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासः, एता वाप्यादयः
 सरस्सरःपङ्क्तिपर्यवसानाः प्रत्येकं प्रत्येकमिति, एकमेकं प्रति प्रत्येकम्, अत्राभिमुख्ये प्रतिशब्दो न वीप्साविवक्षायां, पश्चात्प्रत्येकशब्दस्य
 द्विवचनमिति, पद्मवरवेदिकया परिक्षिप्ताः प्रत्येकं वनषण्डपरिक्षिप्ताश्च, ‘अण्पेगतियाओ’ इत्यादि, अपिर्वाढार्थे बाढमेककाः—काश्चन

वायादय आसवग्नि-चन्द्रहासादिपरमासवमिव उदकं यासां ता आसवोदकाः, अत्येकका वारुणस्य वारुणसमुद्रस्येव उदकं यासां ता वारुणोदकाः, अत्येककाः क्षीरमिवोदकं यासां ताः क्षीरोदकाः, अत्येकका घृतमिवोदकं यासां ता घृतोदकाः, अत्येककाः क्षोद इव-इक्षुरस इव उदकं यासां ताः क्षोदोदकाः, अत्येकका अमृतरससमरसमुदकं यासां ता अमृतरससमरसोदकाः, अत्येकका अमृतरसेन स्वाभाविकेन प्रज्ञप्ताः, 'पासाईया(ओ)' इत्यादि विशेषणचतुष्टयं प्राग्वत्, तासां क्षुल्लिकानां यावद्विलपङ्कीनां प्रत्येकं २ चतुर्दिशि चत्वारि, एकैकस्यां दिशि एकैकभावात्, 'त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि' प्रतिविशिष्टं रूपं येषां तानि प्रतिरूपकाणि त्रयाणां सोपानानां समाहारस्त्रिसोपानं त्रिसोपानानि च तानि प्रतिरूपकाणि चेति विशेषणरामासः, विशेषणस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्, तानि प्रज्ञप्तानि, तेषां च त्रिसोपानप्रतिरूपकाणाम् 'अयं' वक्ष्यमाणः 'एतद्रूपः' अनन्तरं वक्ष्यमाणस्वरूपः 'वर्णावासः' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—
 —'वज्रमयाः' वज्ररत्नमया 'नेमाः' भूमेरूर्ध्वं निष्कामन्तः प्रदेशाः 'रिष्टमयाः' रिष्टरत्नमयाः 'प्रतिष्ठानाः' त्रिसोपानमूलपादा वै-
 र्यमयाः स्तम्भाः सुवर्णरूप्यमयानि फलकानि—त्रिसोपानाङ्गभूतानि वज्रमयानि वज्ररत्नापुरिताः सन्धयः—फलकद्वयापान्तरालप्रदेशाः लोहिताक्षस्यः सूच्यः—फलकद्वयसम्बन्धविघटनभावहेतुपादुकास्थानीयाः नानामणिमया अवलम्ब्यन्ते इति अवलम्बना—अवतरता-
 मुत्तरतां चालम्बने हेतुभूता अवलम्बनग्राह्यतो विनिर्गताः केचिद्वयवाः 'अवलम्बनग्राह्यो' इति अवलम्बनवाद्वा अपि नानामणिमयाः, अवलम्बनवाद्वा नाम उभयोः उभयोः पार्श्वयोरवलम्बनश्रयभूता भित्तयः, 'पासाईयाओ' इत्यादि पदचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'-
 मित्यादि, तेषां त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां प्रत्येकं प्रदेशानि प्रज्ञप्तानि, तेषां च तोरणानामयमेतद्रूपो 'वर्णावासः' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—'ते णं तोरणा नाणामणिमया' इत्यादि, तानि तोरणानि नानामणिमयानि, मणयः—चन्द्रकान्तादयः, विविधम-

णिमयानि, नानामणिमयेषुः स्तम्भेषु 'उपविष्टानि' सामीप्येन स्थितानि, तानि च कदाचिच्चलानि अथवाऽपदपतितानि वाऽऽशङ्क्यन्-
 तत आह-सम्यग्-निश्चलतयाऽपदपरिहारेण च निविष्टानि ततो विशेषणसमासः उपविष्टसन्निविष्टानि 'विविहुमुत्तरोचिया' इति
 विविधा-विविधविच्छित्तिकलिता मुक्ता-मुक्ताफलानि 'अंतरे'ति अन्तराशब्दोऽगृहीतवीप्सोऽपि सामर्थ्याद्वीप्सां गमयति, अन्तरा २
 'ओचिया' आरोपिता यत्र तानि तथा, 'विविहतारारूवोचिया' इति विविधैस्तारारूपैः-तारिकारूपैरुपचितानि, तोरणेषु हि
 शोभार्थं तारका निबध्यन्ते इति लोकेऽपि प्रतीतं इति विविधतारारूपोपचितानि, 'ईहामिगउसभतुरगनरमगरविहगवालगकिंनर-
 रुरुसरभचमरकुंजरवणलयपउमलयभत्तिचित्ता' इति ईहामृगा-वृका व्यालाः-ध्यापदभुजगाः, ईहामृगऋषभतुरगनरमकरविहग-
 व्यालकिंनररुरुसरभकुंजरवनलतापद्मलतानां भक्त्या-विच्छित्त्या विचित्रं-आलेखो येषु तानि तथा, स्तम्भोद्भूताभिः-स्तम्भोपरिव-
 र्तिनीभिर्वज्ररत्नमयीभिर्वेदिकाभिः परिगतानि सन्ति यानि अभिरमणीयानि तानि स्तम्भोद्भूतवज्रवेदिकापरिगताभिरामाणि, तथा 'वि-
 ज्ञाहरजंतुजुत्ताविव अच्चीसहस्समालिणीया' इति विद्याधरयोर्यद् यमलं-समश्रेणीकं युगलं-द्वन्द्वं विद्याधरयमलयुगलं तेषां
 यन्त्राणि-प्रपञ्चास्तैर्युक्तानीव, अर्चिपां सहस्रैर्मालिनीयानि-परिवारणीयानि अर्चिःसहस्रमालनीयानि, किमुक्तं भवति ?-एवं नाम प्रभा-
 समुदायोपेतानि येनैवं संभावनोपजायते यथा नूनमेतानि न स्वाभाविकप्रभासमुदयोपेतानि किन्तु विशिष्टविद्याशक्तिमत्पुरुषविशेषप्रपञ्चयु-
 क्तानीति, 'रूवगसहस्सकलिया' इति रूपकाणां सहस्राणि रूपकसहस्राणि तैः कलितानि रूपकसहस्रकलितानि 'भिसमाणा' इति दीप्यमा-
 नानि 'भिम्भिसमाणा' इति अतिशयेन दीप्यमानानि 'चक्खुल्लोयणलेसा' इति चक्षुःकर्तृ लोकने-अवलोकने लिसतीव-दर्शनीयत्वाति-
 शयतः श्लिष्यतीव यत्र तानि चक्षुर्लोकनेलेसानि 'सुहफासा' इति शुभस्पर्शानि सशोभाकानि रूपाणि यत्र तानि सश्रीकरूपाणि,

'पासाइया' इत्यादि विशेषणचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ 'तेसिं तोरणणं उवरिं अट्टमंगले'त्यादि सुगमं, नवरं 'जाव पडिरूवा' इति यावत्क-
 रणात् 'घट्टा मट्टा नीरया' इत्यादिपरिग्रहः ॥ 'तेसिं ण'मित्यादि, तेषां तोरणानामुपरि बहवः 'कृष्णचामरध्वजाः' कृष्णचामरयुक्ता ध्वजाः
 कृष्णचामरध्वजाः एवं बहवो नीलचामरध्वजा लोहितचामरध्वजा हारिद्रचामरध्वजाः शुक्लचामरध्वजाः, कथम्भूता इत्याह एते सर्वे-
 ऽपि ? इति, अत आह—'अच्छा' आकाशस्फटिकवदतिनिर्मलाः 'कृष्णाः' कृष्णपुद्गलरुन्धनिर्मपिता 'रूप्यपट्टा' इति रूप्यो-
 रूप्यमयो वज्रमयस्य दण्डस्योपरि पट्टो येषां ते रूप्यपट्टाः 'वइरदंडा' इति वज्रो-वज्ररत्नमयो दण्डो रूप्यपट्टमध्यवर्त्ती येषां ते वज्र-
 दण्डाः, तथा जलजानामिव-जलजकुसुमानां पद्मादीनामिवामलो-निर्मलो न तु कुद्रव्यगंधसन्मिश्रो यो गन्धः स विद्यते येषां ते ज-
 लजामलगन्धिका 'अतः अनेकस्वरा'द्वितीकप्रत्ययः, अत एव सुरम्याः, 'पासादीया' इत्यादि विशेषणचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ 'तेसिं ण'मित्यादि,
 तेषां तोरणानामुपरि बहूनि 'छत्रातिच्छत्राणि' छत्रात्-लोकप्रसिद्धादेकसङ्ख्याकादतिशायीनि द्विसप्तत्यनि त्रिसप्तत्यनि वा छत्रातिच्छत्राणि,
 बहूयः पताकाभ्यो-लोकप्रसिद्धाभ्योऽतिशायिन्यो दीर्घत्वेन विस्तारेण च पताकाः पताकातिपताकाः, बहूनि घण्टायुगलानि बहूनि चामरयु-
 गलानि बहवः 'उत्पलहस्तकाः' उत्पलाख्यजलजकुसुमसमूहविशेषाः, एवं पद्महस्तका बहवो नलिनहस्तका बहवः सुभगहस्तका बहवः
 सौगन्धिकहस्तका बहवः पुण्डरीकहस्तका बहवः शतपत्रहस्तकाः बहवः सहस्रपत्रहस्तकाः, उत्पलादीनि प्रागेव व्याख्यातानि, एते च छत्रा-
 तिच्छत्रादयः सर्वेऽपि सर्वरत्नमयाः 'जाव पडिरूवा' इति यावत्करणात् 'अच्छा सण्हा लण्हा' इत्यादि विशेषणकदम्बकपरिग्रहः ॥
 'तासिं ण'मित्यादि, तासां क्षुल्लिकानां वापीनां यावद्विलपङ्कीनाम्, अत्र यावच्छब्दात् पुष्करिण्यादिपरिग्रहः, अपान्तरालेषु तत्र तत्र देशे
 तस्यैव देशस्य तत्र तत्रैकदेशे बहवः उसातपर्वता-यत्रागत्य बहवो व्यन्तरदेवा देव्यश्च विचित्रक्रीडानिमित्तं वैक्रियशरीरमारचयन्ति

'नियइपव्वया' इति नियत्या-नैयत्येन पर्वता नियतिपर्वताः, कचित् 'निययपव्वया' इति पाठस्तत्र नियताः-सदा भोग्यत्वेनाव-
 स्थिताः पर्वता नियतपर्वताः, यत्र वानमन्तरा देवा देव्यश्च भवधारणीयेन वैक्रियशरीरेण प्रायः सदा रममाणा अवतिष्ठन्ते इति भावः;
 'जगतीपर्वतकाः' पर्वतविशेषाः 'दारुपर्वतकाः' दारुनिर्मोपिता इव पर्वतकाः 'दगमंडवगा' इति 'दकमण्डपकाः' स्फटिकमण्ड-
 पकाः, उक्तं च मूलटीकायां—'दकमण्डपकाः स्फटिकमण्डपकाः' इति, एवं दकमञ्चका दकमालका दकप्रासादाः, एते च दकम-
 ण्डपादयः केचित् 'ऊसडा' इति उत्सृता उच्चा इत्यर्थः, केचित् 'खुड्डा' इति क्षुल्ला लघवः कचित् 'खडख(ह)डगा' इति लघव आ-
 यताश्च, तथा अन्दोलकाः पक्ष्यन्दोलकाश्च, तत्र यत्रागत्य मनुष्या आत्मानमन्दोलयन्ति ते अन्दोलका इति लोके प्रसिद्धाः, यत्र तु
 पक्षिण आगत्यात्मानमन्दोलयन्ति ते पक्ष्यन्दोलकाः, ते चान्दोलकाः पक्ष्यन्दोलकाश्च तस्मिन् वनपण्डे तत्र तत्र प्रदेशे वानमन्तरदेवदेवी-
 क्रीडायोग्या बहवः सन्ति, ते चोत्पातपर्वतादयः कथम्भूताः? इत्याह—'सर्वरत्नमयाः' सर्वात्मना रत्नमयाः, 'अच्छा सण्हा' इ-
 त्यादि विशेषणजातं पूर्ववत् ॥ 'तेसु ण'मित्यादि, तेसु उत्पातपर्वतेषु यावत्पक्ष्यन्दोलकेषु, यावत्करणास्त्रियतिपर्वतकादिपरिग्रहः, बहूनि
 हंसासनानि तत्र येषामासनानामधोभागे हंसा व्यवस्थिता यथा सिंहासने सिंहाः तानि हंसासनानि, एवं कौञ्चासनानि 'गरुडा-
 सनानि च भावनीयानि, उन्नतासनानि नाम यानि उच्चासनानि प्रणतासनानि-निम्नासनानि दीर्घासनानि-शय्यारूपाणि भद्रासनानि
 येषामधोभागे पीठिकावन्धः पक्ष्यासनानि येषामधोभागे नानास्वरूपाः पक्षिणः, एवं मकरासनानि सिंहासनानि च भावनीयानि,
 पद्मासनानि-पद्माकाराणि आसनानि 'दिसासोवत्थियासणाणि' येषामधोभागे दिक्सौवस्त्रिका आलिखिताः सन्ति, अत्र यथाक्र-
 ममासनानां सङ्ग्रहिंका सङ्ग्रहणिगाथा—'हंसे १ कौंचे २ गरुडे ३ उण्णय ४ पणए य ५ दीह ६ भदे य ७ । पक्खे ८ मयरे ९

उसहे १० सीह ११ दिसासो[व]लिथ १२ बारसमे ॥ १ ॥” एतानि सर्वाण्यपि कथम्भूतानि ? इत्यत आह—‘सन्वरयणामया’ इत्यादि प्राग्वत् ॥ ‘तस्स णं वणसंडस्से’त्यादि, प्राग्वन् तस्य वनखण्डस्य मध्ये तत्र तत्र प्रदेशे तस्यैव देशस्य तत्र तत्रैकदेशे बहूनि ‘आलिगृहकाणि’ आलिः—वनस्पतिविशेषस्तन्मयानि गृहकाणि मालिरपि—वनस्पतिविशेषस्तन्मयानि गृहकाणि मालिगृहकाणि कदलीगृहकाणि लतागृहकाणि प्रतीतानि ‘अच्छणघरका’ इति अवस्थानगृहकाणि येषु यदा तदा वाऽऽगत्य बहवः सुखासिकयाऽवतिष्ठन्ते, प्रेक्षणकगृहाणि यत्रागत्य प्रेक्षणकानि विदधति निरीक्षन्ते च, मजनकगृहकाणि यत्रागत्य स्वेच्छया मजनं कुर्वन्ति प्रसाधनगृहकाणि यत्रागत्य स्वं परं च मण्डयन्ति गर्भगृहकाणि—गर्भगृहाकाराणि, ‘मोहणप्ररगा’ इति मोहणं—मैथुनसेवा “रमियमोहणरयाइ” इति नाममालावचनात्, तत्प्रधानानि गृहकाणि मोहनगृहकाणि वासभवनानीति भावः, ‘शालागृहकाणि’ पट्टशालाप्रधानानि गृहकाणि ‘जालगृहकाणि’ जालकयुक्तानि गृहकाणि ‘कुसुमगृहकाणि’ कुसुमप्रकरोपचितानि गृहकाणि ‘चित्रगृहकाणि’ चित्रप्रधानानि गृहकाणि ‘गन्धर्वगृहकाणि’ गीतनृत्याभ्यासयोग्यानि गृहकाणि ‘आदर्शगृहकाणि’ आदर्शमयानीन (आदर्श) गृहकाणि, एतानि च कथम्भूतानि ? इत्यत आह—‘सन्वरयणामया’ इत्यादिविशेषणकदम्बकं प्राग्वत् ॥ ‘तेसु णं’मित्यादेषु आलिगृहकेषु, यावच्छब्दान्मालिगृहकादिपरिग्रहः, बहूनि हंसासनानि इत्यादि प्राग्वत् ॥ ‘तस्स णं’मित्यादि, तस्य वनखण्डस्य मध्ये तत्र देशे तस्यैव देशस्य तत्र तत्रैकदेशे बहवो जातिमण्डपका यूथिकामण्डपका मल्लिकामण्डपका नवमालिकामण्डपका वारान्तीमण्डपका दधिवासुका नाम वनस्पतिविशेषस्तन्मया मण्डपका दधिवायुकमण्डपकाः, सूरिहिरपि वनस्पतिविशेषस्तन्मया मण्डपकाः सूरिमिण्डपकाः, ताम्बूली—नागनल्ली तन्मया मण्डपकास्ताम्बूलीमण्डपकाः, नागो—दुग्धविशेषः स एव लता नागलता, इह यस्या तिर्गकं तथाविधा शाखा प्रशारा न प्रसृता

सा लतेत्यभिधीयते, नागलतामयमण्डपकाः, अतिमुक्तकमण्डपकाः, 'अप्फोया' इति वनस्पतिविशेषस्तन्मया मण्डपका अप्फोयास-
 ण्डपकाः, मालुका-एकास्थिकफला वृक्षविशेषास्तद्युक्ता मण्डपका मालुकामण्डपकाः, एते च कथम्भूताः? इत्याह—'सन्वरयणा-
 मया' इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तेसु ण'मित्यादि, तेषु जातीयमण्डपेषु यावन्मालुकामण्डपेषु, यावत्करणाद् शूथिकामण्डपकादिपरिग्रहः,
 बहवः शिलापट्टकाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-अप्येकका हंसासनवत्संस्थिता हंसासनसंस्थिताः यावदप्येकका दिक्सौवस्तिकासनसंस्थिताः,
 यावत्करणात् 'अप्येगइया कौचासनसंस्थिया अप्येगइया गरुडासनसंस्थिया अप्येगइया उन्नयासनसंस्थिया पणयासनसंस्थिया
 अप्येगइया भद्रासनसंस्थिया अप्येगइया पक्खासनसंस्थिया अप्येगइया मयरासनसंस्थिया अप्येगइया उसभासनसंस्थिया अप्येगइया
 सीहासनसंस्थिया अप्येगइया पडभासनसंस्थिया अप्येगइया दीहासनसंस्थिया' इति परिग्रहः, अन्ये च बहवः शिलापट्टका यानि
 विशिष्टचिह्नानि विशिष्टनामानि च वराणि-प्रधानानि शयनानि आसनानि च तद्वत्संस्थिता वरशयनासनविशिष्टसंस्थानसंस्थिताः, क-
 चित् 'मांसलसुधुद्विसिद्धसंठाणसंस्थिया' इति पाठस्तत्रान्ये च बहवः शिलापट्टका मांसला इव मांसलाः अकठिना इत्यर्थः सुधुष्टा
 इव सुधुष्टा अतिशयेन मसृणा इति भावः विशिष्टसंस्थानसंस्थिताश्च 'आईणगरूयबूरनवणीयतूलफासा मउया सन्वरयणामया
 अच्छा' इत्यादि प्राग्वत्, तत्रैतेषु उत्पातपर्वतादिगतहंसासनानि सुधुष्टा उत्पातपर्वतादिगतहंसासनानि सुधुष्टा उत्पातपर्वतादिगतहंसासनानि सुधुष्टा
 हवो वानमन्तरा देवा देव्यश्च यथासुखमासते 'शेरते' दीर्घकायप्रसारणेन वर्तन्ते, न तु निद्रां कुर्वन्ति, तेषु देवयोनिकतया निद्राया
 अभावात्, 'तिष्ठन्ति' ऊर्द्धस्थानेन वर्तन्ते 'निषीदन्ति' उपविशन्ति 'तुयंइति' इति त्वग्वर्त्तनं कुर्वन्ति वामपार्श्वतः परावृत्त्य दक्षि-
 णपार्श्वेनावतिष्ठन्ति दक्षिणपार्श्वतो वा परावृत्त्य वामपार्श्वेनावतिष्ठन्ति 'रमन्ते' रतिमाबध्नन्ति 'ललन्ति' मनईप्सितं यथा भवति

तथा वर्तन्त इति भावः 'क्रीडन्ति' यथासुखमितस्ततो गमनविनोदेन गीतनृत्यादिविनोदेन वा तिष्ठन्ति 'मोहन्ति' मैथुनसेवां कुर्वन्ति, इत्येवं 'पुरा पौराणाण'मित्यादि, 'पुरा' पूर्वं प्राग्भवे इति भावः कृतानां कर्मणांमिति योगः, अत एव पौराणानां सुचीर्णानां—सुच-
 रितानामितिभावः, इह सुचरितजनितं कर्मोपि कार्ये कारणोपचारात्सुचरितमिति विवक्षितं, ततोऽयं भावार्थः—विशिष्टतथाविधधर्म्ममनु-
 ष्ठानविषयाप्रमादकरणक्षान्त्यादिसुचरितानामिति, तथा सुपराक्रान्तानाम्, अत्रापि कारणे कार्योपचारात् सुपराक्रान्तजनितानि कर्मोपयेव
 सुपराक्रान्तानि इत्युक्तं भवति, सकलसत्त्वमैत्रीसत्यभाषणपरद्रव्यानपहारसुशीलादिरूपसुपराक्रमजनितानामिति, अत एव शुभानां—
 शुभफलानाम्, इह किञ्चिदशुभफलमपीन्द्रियमतिविपर्यासात् शुभफलभाभाति ततस्तात्त्विकशुभत्वप्रतिपत्त्यर्थमस्यैव पर्यायशब्दमाह—
 'कल्याणानां' तत्त्ववृत्ता तथाविधविशिष्टफलदायिनाम्, अथवा कल्याणानाम्—अनर्थोपशमकारिणां, कल्याणं—कल्याणरूपं फलवि-
 त्तया एव पद्मवरवेदिकाया अर्वाङ्ग जगत्या उपरि यो वनखण्डस्तद्वत्कृत्यतामभिधित्सुराह—'तीसे णं जगतीए' इत्यादि, तस्या ज-
 गत्या उपरि पद्मवरवेदिकाया 'अन्तः' गन्धभागे अत्र महानेको वनपण्डः प्रज्ञप्तः 'देसोणाइं दो जोयणाइं विकलंभेण'मित्यादि सर्वे
 णीनां वृणानां च चलनाभावतः परस्पररांर्षाभावात्, तथा चाह—'वणसंडवणतो सद्धवज्जो जाव विहरंति' इति ॥ सम्प्रति
 जम्बूद्वीपस्य द्वारसल्याप्रतिपादनार्थमाह—

जंबुद्वीवस्स णं भंतो! दीवस्स कति दारा पणत्ता? गोयसा! चत्तारि दारा पणत्ता, तंजहा—

विजये वेजयंते जयंते अपराजिए ॥ (सू० १२८) कहि णं भंते ! जंबुद्दीवस्स दीवस्स विजये नामं
 दारे पणत्ते ? गोयमा ! जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं पणयालीसं जोयणसहस्साइं
 अवाधाए जंबुद्दीवे दीवे पुरच्छिमंपरंते लवणसमुद्दपुरच्छिमद्धस्स पच्चत्थिमेणं सीताए महाणदीए
 उप्पि एत्थ णं जंबुद्दीवस्स दीवस्स विजये णामं दारे पणत्ते अट्ठ जोयणाइं उट्ठ उच्चत्तेणं चत्तारि
 जोयणाइं विक्खंभेणं तावतियं चैव पवेसेणं सेए वरकणगथूभिघागे ईहामियउसभतुरगनरम-
 गरविहगवालगकिण्णररुसुरभचमरकुंजरवणलतपउमलयभत्तिचित्ते खंसुग्गतवइवेदिघापरि-
 गताभिरासे विज्जाहरजमलजुयलजंतजुत्ते इव अच्चीसहस्समालिणीए ख्वगसहस्सकलिते भिसि-
 माणे भिभिसमाणे चक्खुल्लोयणलेसे सुहफासे ससिसरीयरूवे वण्णे दारस्स (तस्सिमो होइ)
 तं०—वहरामया णिम्मा रिट्टामया पतिट्टाणा वेरुलियामया खंभा जायरूवोवचियपवरपं-
 चवणमणिरयणकोट्टिमत्तले हंसगव्वमए एल्लुए गोमेल्लमत्ते इंदक्खीले लोहितक्खमईओ दार-
 चिडाओ जोतिरसामत्ते उत्तरंगे वेरुलियामया कवाडा वहरामया संधी लोहितक्खमईओ
 सूईओ णाणामणिमया समुग्गगा वहरामई अग्गलाओ अग्गलपासाया वहरामई आवत्तणपेढिया
 अंकुत्तरपासत्ते णिरंतरितघणकवाडे भित्तीसु चैव भित्तीगुलिया छप्पणा तिण्णि होंति गो-
 माणसी तत्तिघा णाणामणिरयणवालख्वगलीलट्ठियसालिभंजिया वहरामए कूडे रययामए उ-

रसेहे सव्वतवणिज्जमए उल्लोए णाणामणिरयणजालपंजरमणिवंसगलोहितक्खपडिंवंसगरयत्त-
 भोम्मे अंकाभया पक्खवाहाओ जोतिरसामया वंसा वंसक्वेह्णगा य रयताभयी पट्ठिताओ
 जायख्वमती ओहाडणी वइरामयी उवरि पुच्छणी सव्वसेतरययमए च्छायणे अंकमतकणगक्खडत्त-
 वणिज्जथूभियाए सेते संखतलविमलणिम्मलदधिघणगोखीरफेणरययणिगरप्पगासे तिलगरयणद्ध-
 चंदचित्ते णाणामणिमयदामालंकिए अंतो य बहिं च सणहे तवणिज्जरुइलवालुयापत्थडे सुह-
 प्फासे सस्सिरीयरूवे पासातीए ४ ॥ विजयस्स णं दारस्स उभयो पासिं दुहतो णिसीहियाते
 दो दो चंदणकलसपरिवाडीओ पणत्ताओ, ते णं चंदणकलसा वरकमलपइहाणा सुरभिवर-
 वारिपडिपुण्णा चंदणकयचच्चागा आवद्धकंठेगुणा पउसुप्पलपिहाणा सव्वरयणामया अच्छा सण्हा
 जाव पडिरूवा महता महता महिंदकुंभसमाणा पणत्ता समणाउसो ! ॥ विजयस्स णं दारस्स
 उभओ पासिं दुहतो णिसीहिआए दो दो णागदंतपरिवाडीओ, ते णं णागदंतगा सुत्ताजालंतरू-
 सितहेमजालगवक्खजालखिंखिणीघंटाजालपरिक्खत्ता अब्भुग्गता अभिणिसिद्धा तिरियं सुसं-
 पगहिता अहेपणगद्धरूवा पण्णगद्धसंठाणसंठिता सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा महता
 महया गयदंतसमाणा प० समणाउसो ! ॥ तेसु णं णागदंतएसु बह्वे किण्हसुत्तचद्धगधारि-
 तमल्लदामकलावा जाव सुक्खिहसुरावद्धचधारियमल्लदामकलावा ॥ ते णं दामा तवणिज्जलंबूसगा

सुवण्णपतरगमंडिता णाणामणिरयणविविधहारद्धहार (उवसोभितसमुदया) जाव सिरीए
 अतीव अतीव उवसोभेमाणा उवसोभेमाणा चिहंति ॥ तेसि णं णागदंतकाणं उवरिं अण्णाओ
 दो दो णागदंतपरिवाडीओ पणत्ताओ, तेसि णं णागदंतगाणं मुत्ताजालंतरुसिया तेहेव जाव
 समणाउसो ! । तेसु णं णागदंतएसु बहेवे रयतामया सिक्कया पणत्ता, तेसु णं रयणा-
 मएसु सिक्कएसु बहेवे वेरुलियामतीओ धूवघडीओ पणत्ताओ, तंजहा—ताओ णं धूवघ-
 डीओ कालाशुरुपरकुंदरुक्कतुरुक्कधूवमघमंतंगंधुयाभिरामाओ सुगंधवरगंधगंधियाओ गंध-
 वट्टिभूयाओ ओरालेणं मणुणेणं घाणमणणिव्वुइकरेणं गंधेणं तप्पएसे सव्वतो समंता आपूरे-
 माणीओ आपूरेमाणीओ अतीव अतीव सिरीए जाव चिहंति ॥ विजयस्स णं दारस्स उभ-
 यतो पासिं दुहतो णिसीधियाए दो दो सालिभंजियापरिवाडीओ पणत्ताओ, ताओ णं
 सालभंजियाओ लीलट्टिताओ सुपयट्टियाओ सुअलंकिताओ णाणागारवसणाओ णाणाम-
 ल्लपिणट्टि(ट्टि)ओ सुट्ठीगेज्झमज्झाओ आभेलगजमलजुयलवट्टिअव्वुण्णयपीणरचियसंठियपओ-
 हराओ रत्तावंगाओ असियकेसीओ भिदुविसयपसत्थलक्खणसंवेल्लितगगसिरयाओ ईसिं असो-
 गवरपादवसमुट्टिताओ वामहत्थगहितगगसालाओ ईसिं अद्धच्छिकडक्खविट्ठिहं त्थसेमाणीतो
 इव चक्खुल्लोयणलेसाहिं अणमणं खिज्जमाणीओ इव पुढविपरिणामाओ सासयभावमुव-

गताओ चंदाणणाओ चंदविलासिणीओ चंदरुसमनिडालाओ चंदाहियसोमंदसणाओ उक्का
 इव उज्जोएमाणीओ विज्जघणमरीचिसूरदिप्पंततेयअहिययरसंनिकासाओ सिंगारागारचारु-
 वेसाओ पासाइयाओ ४ तेयसा अतीव सोभेमाणीओ सोभेमाणीओ चिट्ठंति ॥ विज-
 यस्स णं दारस्स उभयतो पासिं दुहतो णिसीहियाए दो दो जालकडगा पणत्ता, ते णं जाल-
 कडगा सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिस्वा ॥ विजयस्स णं दारस्स उभओपासिं दुहओ णिसी-
 धियाए दो दो घंटापरिवाडिओ पणत्ताओ, तासि णं घंटाणं अघमेयारूवे वणणावासे पणत्ते,
 तंजहा—जंबूणतमतीओ घंटाओ वहरामतीओ लालाओ णाणामणिसंघा घंटापासगा तवणि-
 ज्जमतीओ संकलाओ रयतामतीओ रज्जूओ ॥ ताओ णं घंटाओ ओहस्सराओ मेहस्सराओ
 हंसस्सराओ कौचस्सराओ णंदिस्सराओ णंदिघोसाओ सीहस्सराओ सीहघोसाओ मंजुस्स-
 राओ मंजुघोसाओ सुस्सराओ सुस्सरणिघोसाओ ते पदेसे ओरालेणं मणुण्णेणं कणमणनि-
 व्बुइकरेण सद्देण जाव चिट्ठंति ॥ विजयस्स णं दारस्स उभओपासिं दुहतो णिसीधिताए दो दो
 वणमालापरिवाडीओ पणत्ताओ, ताओ णं वणमालाओ णाणाहुमलताकिसलयपट्टवसमाउ-
 लाओ छप्पयपरिभुजमाणकमलसोभंतस्सिरियाओ पासार्इयाओ ते पएसे उरालेणं जाव
 गंधेणं आपुरेमाणीओ जाव चिट्ठंति (सू० १२९) ॥

'जंबुद्वीवस्स णं भंते !' इत्यादि, जम्बूद्वीपस्य णमिति प्राग्वत् भदन्त ! द्वीपस्य कति द्वाराणि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम !
 चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—विजयं वैजयन्तं जयन्तमपराजितं च ॥ 'कहि णं भंते !' इत्यादि, क भदन्त ! जम्बूद्वीपस्य द्वी-
 पस्य विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं ?, भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य 'पुरच्छिमेणं'ति पूर्वस्यां दिशि पञ्चचत्वारिंशद्-
 योजनसहस्रप्रमाणया 'अबाधया' अपान्तरालेन यो जम्बूद्वीपस्य 'पुरच्छिमे पेरंते' इति पूर्वः पर्यन्तो लवणसमुद्रपूर्वार्द्धस्य 'पञ्चत्थि-
 मेणं'ति पश्चिमे भागे शीताया महानद्या उपरि 'अत्र' एतस्मिन् प्रदेशे जम्बूद्वीपस्य द्वीपस्य विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तम्, अष्टौ योज-
 नानि उच्चैस्त्वेन चत्वारि योजनानि विष्कम्भेन, 'तावदयं चेव पवेसेणं'ति तावन्त्येव चत्वारित्यर्थः योजनानि प्रवेशेन, कथम्भूत-
 मित्यर्थः, 'सेए' इत्यादि, 'श्वेतं' श्वेतवर्णोपेतं बाह्येनाङ्गरत्नमयत्वात् 'वरकणगथूभियाए' इति वरकनका—वरकनकमयी स्तू-
 पिका—शिखरं यस्य तद् वरकनकस्तूपिकाकम्, 'ईहामियडसभतुरगनरमगरविहगवालगकिन्नररुसरभचमरकुंजरवणलयपडमलयभ-
 त्तिचित्ते खंभुगयवरवेइयापरिगयाभिरामे विजाहरजमलजुगलजंतजुते इव अचीसहस्रमालणीए रूवगसहस्रकलिए भिसमाणे भि-
 विसमाणे चक्खुल्लोयणलेसे सुहफासे सस्सिरीयरूवे' इति विशेषणजातं प्राग्वत् । 'वणो दारस्स तस्सिमो होइ' इति 'वर्णः'
 वर्णकनिवेशो द्वारस्य 'तस्य' विजयाभिधानस्य 'अयं' वक्ष्यमाणो भवति, तमेवाह—'तंजहे'त्यादि, तद्यथा—वज्रमया नेमा—भूमि-
 भागादूर्ध्वं निष्कामन्तः प्रदेशा रिष्टमयानि प्रतिष्ठानानि—मूलपादाः 'वेरुलियरुइलखंभे' इति वैडूर्या—वैडूर्यरत्नमया रुचिराः स्तम्भा
 यस्य तद् वैडूर्यरुचिरस्तम्भं 'जायरूवोवचियपवरपंचवणमणिरयणकुट्टिमतले' इति जातरूपेण—सुवर्णेनोपचितैः—युक्तैः प्रवरैः
 —प्रधानैः पञ्चवर्णैर्मणिभिः—चन्द्रकान्तादिभिः रत्नैः—कर्केतनादिभिः कुट्टिमतलं—बद्धभूमितलं यस्य तत्तथा 'हंसगवभमए एलुगे'

इति हंसगर्भो—रत्नविशेषस्तन्मय एतुको—देहली ‘गोमेज्जमयइंदकीले’ इति गोमेयकरत्नमय इन्द्रकीलो लोहिताक्षरत्नमयौ द्वार-
पिण्डौ(चेष्ट्यौ)—द्वारशाले ‘जोइरसामए उत्तरंगे’ इति ज्योतीरसमयमुत्तरङ्गं—द्वारस्योपरि तिर्यग्व्यवस्थितं काष्ठं वैह्वर्यमयौ कपाटौ
लोहिताक्षमय्यो—लोहिताक्षरत्नासिकाः सूचयः—फलकद्वयसम्बन्धविधटनाभावहेतुपादुकास्थानीयाः ‘वइरामया संघी’ वज्रमयाः ‘स-
न्धयः’ सन्धिमेलाः फलकानां, किमुक्तं भवति?—वज्ररत्नापूरिताः फलकानां सन्धयः, ‘नानामणिमया समुग्गया’ इति समुद्रका
इव समुद्रकाः—सूतिकागृहाणि तानि नानामणिमयानि ‘वइरामया अगला अगलपांसाया’ अर्गलाः—प्रतीताः अर्गलाप्रासादा
यत्रार्गला नियम्यन्ते, आह च मूलटीकाकारः—“अर्गलाप्रासादा यत्रार्गला नियम्यन्ते” इति, एतौ द्वावपि वज्ररत्नमयौ, ‘रयंयामयी
आवत्तणपेडिया’ इति आवर्त्तनपीठिका यत्रेन्द्रकीलिका, उक्तं च मूलटीकायाम्—“आवर्त्तनपीठिका यत्रेन्द्रकीलको भवति”
‘अंकुत्तरपासाए’ इति अङ्का अद्भुतरत्नमया उत्तरपार्श्वो यस्य तद् अङ्कोत्तरपार्श्वं ‘निरंतरियघणकवाडे’ इति निर्गता अन्तरिका—ल-
ध्वन्तररूपा ययोस्तौ निरन्तरिकौ अत एव घनौ कपाटौ यस्य तन्निरन्तरघनकपाटं ‘भित्तिगुलिया छप्पणा तिन्नि
होंति’ इति तस्य द्वारस्योभयोः पार्श्वयोर्भित्तिपु—भित्तिगता भित्तिगुलिकाः—पीठकसंस्थानीयास्तिस्त्रः षट्पञ्चाशतः—षट्पञ्चाशच्चिक्रप्र-
माणा भवन्ति, ‘गोमाणसिया तत्तिया’ इति गोमानस्यः—शय्याः ‘तत्तिया’ इति तावन्मात्राः षट्पञ्चाशच्चिक्रसंज्ञाका इत्यर्थः,
‘नानामणिरयणवालरूवगलीलद्धियसालभंजियाए’ इति इदं द्वारविशेषणं, नानामणिरत्नानि—नानामणिरत्नमयानि व्यालरूपकाणि
लीलास्थितशालभञ्जिकाश्च—लीलास्थितपुत्रिकाश्च यस्य तत्तथा ‘वइरामए कूडे’ वज्रमयो—वज्ररत्नमयः कूटो—माडभागः रजतमय उ-
त्सेधः—शिखरम्, आह च मूलटीकाकारः—“कूडो—माडभाग उच्छ्रयः—शिखर”मिति, केवलं शिखरमत्र तस्यैव माडभागस्य सं-

बन्धि द्रष्टव्यं न द्वारस्य, तस्य प्रागेवोक्तत्वात्, 'संवत्तवणिज्जमए उल्लोए' सर्वात्मना तपनीयस्य उल्लोकः—उपरिभागः 'नानामणि-
 रयणजालंपंजरमणिवंसगलोहियक्खपडिवंसगरययभोमे' इति, मणयो—मणिमया वंशा येषां तानि मणिमयवंशकानि लोहिताक्षा
 —लोहिताक्षमयाः प्रतिवंशा येषां तानि लोहिताक्षप्रतिवंशकानि रजता—रजतमयी भूमिर्येषां तानि रजतभूमानि, प्राकृतत्वात्समासान्तो
 मकारस्य च द्वित्वं, मणिवंशकानि लोहिताक्षप्रतिवंशकानि रजतभूमानि नानामणिरत्नानि—नानामणिरत्नमयानि जालपञ्जराणि—गवा-
 क्षापरपर्यायाणि यस्मिन् द्वारे तत्तथा, पदानामन्यथोपनिपातः प्राकृतत्वात्, 'अंकमया पक्खा पक्खवाहाओ जोईरसामंया वंसा वंस-
 क्वेळुगा य रययामईओ पट्टियाओ जायरूवमईओ ओहाडणीओ उवरिपुंछणीओ सव्वसेयरययामए छा(ये)णे' इति पञ्चवर-
 वेदिकावद्भावनीयम्, 'अंकमयकणगकूडतवणिज्जथूभियागे' इति अङ्कमयं—बाहुल्येनाङ्करत्नमयं पक्षवाहादीनामङ्करत्नात्मकत्वात्
 कनकं—कनकमयं कूटं—शिखरं यस्य तत् कनककूटं तपनीया—तपनीयमयी स्तूपिका—लघुशिखररूपा यस्य तत्तपनीयस्तूपिकाकं, ततः
 पदत्रयस्य पदद्वयमीलनेन कर्मधारयः, एतेन यत् प्राक् सामान्यत उद्दिष्टं 'सेए वरकणगथूभियागे' इति तदेव प्रपञ्चतो भा-
 वितमिति । सम्प्रति तदेव श्वेतत्वमुपसंहारव्याजेन भूय उपदर्शयति—'सेए' श्वेतं, श्वेतत्वमेवोपमया द्रढयति—'संखतलविमलनि-
 म्मलदधिघणगोखीरफेणरययनिगरप्पगासे' इति विमलं—विगतमलं यत् शङ्खतलं शङ्खस्योपरितनो भागो यश्च निर्मलो दधिघनो—
 घनीभूतं दधिगोक्षीरफेनो रजतनिकरश्च तद्वत्प्रकाशः—प्रतिमता यस्य तत्तथा, 'तिलगरयणद्धचंदचित्ते' इति तिलकरत्नानि—पुण्ड्र-
 विशेषास्तैरद्धचन्द्रैश्च चित्राणि—नानारूपाणि तिलकार्द्धचन्द्रचित्राणि, क्वचित् 'संखतलविमलनिम्मलदधिघणगोखीरफेणरययनियरप्पगा-
 सद्धचंदचित्ता' इति पाठस्तत्र पूर्ववत् पृथक् पृथक् व्युत्पत्तिं कृत्वा पश्चात्पदद्वयस्य २ कर्मधारयः, 'नाणामणिदामालंकिए' नाना-

मणयो-नानामणिमयानि दामानि-मालासौरलङ्कृतं नानामणिदामालङ्कृतम् अन्तर्वेदिश्च 'श्लक्ष्णं' श्लक्ष्णपुद्गलस्कन्धनिर्माणितं 'तवणि-
ज्वालुयापत्थडे' इति तपनीयाः-तपनीयमर्थो या वालुकाः-सिकतास्तासां प्रस्तटः-प्रस्तारो यस्मिन् तत्तथा, 'सुहृन्नासे सस्सिरीय-
रूवे पासाईए जाव पडिरूवे' इति प्राग्वत् ॥ 'विजयस्स णं दारस्से' त्यादि, विजयस्य णमिति प्राग्वत् द्वारस्य उभयोः पार्श्वयोरेकैक-
नैपेधिकीभावेन 'दुहत्तो' इति द्विधातो द्विप्रकारायां नैपेधिकायां नैपेधिकी-निपीदनस्थानम्, उक्तं च मूलटीकाकारेण-“नैपेधिकी नि-
पीदनस्थान”मिति प्रत्येकं द्वौ द्वौ चन्दनकलशौ प्रज्ञप्तौ, ते च चन्दनकलशाः 'वरकमलपड्डाणा' इति वरं-प्रधानं यत्कमलं तत्प्रतिष्ठानं-
आधारो येषां ते वरकमलप्रतिष्ठानाः, तथा सुरभिववारिप्रतिपूर्णाश्चन्दनकृतचर्चिकाः-चन्दनकृतोपरगाः 'आविद्धकंठेगुणा' इति
आविद्धः-आरोपितः कण्ठे गुणो-रक्तसूत्ररूपो येषु ते आविद्धकण्ठेगुणाः, कण्ठेकालवत्सप्तम्या अलुक्, 'पडमुप्पलपिहाणा' इति
पद्ममुत्पलं च यथायोगं पिधानं येषां ते पद्मोत्पलपिधानाः 'सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा' इति प्राग्वत् 'महयामहया'
इति अतिशयेन महान्तो महेन्द्रकुम्भसमानाः, कुम्भानामिन्द्र इन्द्रकुम्भो, राजदन्तादिदर्शनादिन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातः, महंश्रासौ इन्द्र-
कुम्भश्च तस्य समाना महेन्द्रकुम्भसमाना-महाकलशप्रमाणाः प्रज्ञप्ताः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ 'विजयस्स ण'मित्यादि, विजयस्य
द्वारस्य उभयोः पार्श्वयोरेकैकनैपेधिकीभावेन द्विधातो नैपेधिकायां द्वौ द्वौ 'नागदन्तकौ' नर्कुटकौ अणुटकावित्यर्थः प्रज्ञप्तौ, ते च नाग-
दन्तका 'मुत्ताजालं तरुसिये हेमजालगवक्खजालखिंखिणीजालपरिक्खत्ता' इति मुक्ताजालानामन्तरेषु यानि उत्तृतानि-लम्ब्यमा-
नानि हेमजालानि-हेमयदामसमूहाः यानि च गवाक्षजालानि-गवाक्षकृतिरत्ननिशेषदामसमूहाः यानि च किङ्किणी-क्षुद्रघण्टा किङ्किणी-
जालानि-क्षुद्रघण्टा(सत्ताता)स्तैः परिक्षिप्ताः-सर्वतो व्याप्ताः 'अब्भुगया' इति अभिमुखगुद्गता अभ्युद्गता अग्रिमभागे मनाग् उन्नता

इति भावः 'अभिनिविष्टा' इति अभिमुखं—बहिर्भागाभिमुखं निविष्टाः अभिनिविष्टाः 'तिरियं सुसंपगगहिया' इति तिर्यग्—भित्तिप्रदेशे सुष्ठु अतिशयेन सम्यग्—मनागव्यचलनेन परिगृहीताः सुसंपरिगृहीताः 'अहेपन्नगच्छरूवा' इति अधः—अधस्तनं यत्पन्नगस्य—सर्पस्यार्द्धं तस्यैव रूपं—आकारो येषां ते तथा अधःपन्नगार्द्धवदतिसरला दीर्घाश्चेति भावः, एतदेव व्याचष्टे—'पन्नगार्द्धसंस्थानसंस्थिताः' अधःपन्नगार्द्धसंस्थानसंस्थिताः 'सव्ववइरामया' सर्वासना वज्रमयाः 'अच्छा सण्हा जाव पडिरूवा' इति प्राग्वत्, 'महयामहया' इति अतिशयेन 'गजदन्तसमानाः' गजदन्ताकाराः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! ॥ 'तेसु णं नागदंतएसु' इत्यादि, तेषु च नागदन्तकेषु बहवः कृष्णसूत्रे बद्धाः 'वग्घारिया' इति अवलम्बिताः 'माल्यदामकलापाः' पुष्पमालासमूहा बहवो नीलसूत्रबद्धा माल्यदामकलापाः, एवं लोहितहारिद्रशुक्लसूत्रबद्धा अपि वाच्याः ॥ 'ते णं दामा' इत्यादि, तानि दामानि 'तवनिज्जलंबूसगा' इति तपनीयः—तपनीयमयो लम्बूसगो—दान्नामग्निमभागे प्राङ्गणे लम्बमानो मण्डनविशेषो गोलकाकृतिर्येषां तानि तपनीयलम्बूसकानि 'सुवण्णपयरगमंडिया' इति पार्श्वतः सामस्येन सुवर्णप्रतरेण—सुवर्णपत्रकेण मण्डितानि सुवर्णप्रतर्कमण्डितानि 'नानामणिरयणविविहहारच्छहारउवसोभियसमुदया' इति नानारूपाणां मणीनां रत्नानां च ये विविधा—विचित्रवर्णा हारा—अष्टादशसरिका अर्द्धहारा—नवसरिकासैरुपशोभितः समुदायो येषां तानि तथा 'जाव सिरीए अतीव उवसोभेमाणा चिट्ठति' अत्र यावत्करणादेवं परिपूर्णः पाठो द्रष्टव्यः—'ईसिमणमणमसंपत्ता पुव्वावरदाहिणुत्तरागएहिं वाएहिं मंदायं मंदायमेइज्जमाणा पलंबमाणा पलंबमाणा परंभ(झंझ)माणा पलंबमाणा ओरालेणं मणुत्तेणं मणहरेणं कणमणनिवुइकरेणं सहेणं ते पएसे सव्वतो समंता आपूरेमाणा आपूरेमाणा सिरीए उवसोभेमाणा उवसोभेमाणा चिट्ठति ।' एतच्च प्रागेव पद्मवरवेदिकावर्णने व्याख्यातमिति भूयो न व्याख्यायते ॥ 'तेसि णं नागदं-

केसीओ' इति असिताः-कृष्णाः केशा यासां ता असितकेश्यः 'मिउविसयपसत्थलक्खणसंवेहियगसिरयाओ' मृदवः-कोमला
 विशदा-निर्मलाः प्रशस्तानि-शोभनानि अस्फुटितत्वग्रभृतीनि लक्षणानि येषां ते प्रशस्तलक्षणाः संवेहितं-संवृतमग्रं येषां शेखरककर-
 णात् ते संवेहिताग्राः शिरोजाः-केशा यासां ता मृदुविशदप्रशस्तलक्षणसंवेहिताग्रशिरोजाः 'नाणामल्लपिणद्धाओ' इति नानारूपाणि
 माल्यानि-पुष्पाणि पिनद्धानि-आविद्धानि यासां ता नानामाल्यपिनद्धाः, निष्ठान्तस्य परनिपातो भार्यादिदर्शनात्, 'मुट्टिगेज्झसु-
 मज्झा' इति मुट्टिग्राह्यं सुष्ठु-शोभनं मध्यं-मध्यभागो यासां ता मुट्टिग्राह्यसुमध्याः 'आमेलगजमलजुगलवट्टियअब्भुण्णयपी-
 णरइयसंठियपओहराओ' पीनं-पीवरं रचितं संस्थितं-संस्थानं यकाभ्यां तौ पीनरचितसंस्थितौ आमेलक-आपीडः शेखरक इत्यर्थः
 तस्य यमलं-समश्रेणीकं युगलं तद्वत् वर्त्तितौ-बद्धस्वभावावुपचितकठिनभावाविति भावः अभ्युन्नतौ पीनरचितसंस्थितौ च पयोधरौ
 यासां तास्तथा, 'ईसिं असोगवरपायवसमुट्टियाओ' इति ईषत्-मनाक् अशोकवरपादपे समवस्थिता-आश्रिता ईषदशोकव-
 रपादपसमवस्थिताः, तथा वामहस्तेन गृहीतमग्रं शालायाः-शाखाया अर्थादशोकपादपस्य यकाभिस्ता वामहस्तगृहीताग्रशालाः, 'ईसिं
 अडुडच्छिक्कडक्खचिट्ठिएहिं लूसेमाणीओ विवे'ति ईषत्-मनाग् 'अडु'तिर्यग्वलितम् अक्षि येषु कटाक्षरूपेषु चेष्टितेषु तैर्मुष्णन्त्य
 इव सुरजनानां मनांसि 'चक्खुल्लोयणलेसेहि य अण्णमण्णं विज्झेमाणीओ इव' अन्नमन्नं-परस्परं चक्षुषां लोकनेन-अवलोकनेन
 लेशाः-संस्पर्शास्तैर्विध्यमाना इव, किमुक्तं भवति ?-एवं नाम तास्तिर्यग्वलिताक्षिकटाक्षैः परस्परमवलोकमाना अवतिष्ठन्ते यथा नूनं
 परस्परसौभाग्यासहनतस्तिर्यग्वलिताक्षिकटाक्षैः परस्परं खिद्यन्त इवेति 'पुढविपरिणामाओ' इति पृथिवीपरिणामरूपाः शाश्वतभाव-
 मुपागता विजयद्वारवत् 'चंदाणणाओ' इति चन्द्रवद् आननं-मुखं यासां ताश्चन्द्राननाः 'चंदविलासिणीओ' इति चन्द्रवन्मनोहरं

विलसन्तीत्येवंशीलाश्चन्द्रविलासिन्यः 'चंद्रसमनिडालाओ' इति चन्द्रार्द्धेन-अष्टमीचन्द्रेण समं-समानं ललाटं यासां ताश्चन्द्रार्द्धे-
 समललाटाः 'चंदाहियसोमदंसणाओ' इति चन्द्रादप्यधिकं सोमं-सुभगं कान्तिमदर्शनं-आकारो यासां तास्तथा, उल्का इव योत-
 मानाः 'विजुघणमरीचिसूरदिपंततेयअहिययरसन्निकासाओ' इति वियुतो ये घना-बहुलतरा मरीचयस्तेभ्यो यच्च सूर्यस्य
 दीप्यमानमनादृतं तेजस्तस्मादप्यधिकतरः सन्निकाशः-प्रकाशो यासां तास्तथा 'सिंगारागारचारुवेसाओ' इति शृङ्गरो-मण्डनभूप-
 णादोपस्तत्प्रधान आकार-आकृतिर्यासां ताः शृङ्गाराकाराः चारु वेपो-नेपथ्यं यासां ताश्चारुवेपास्ततः कर्मधारये शृङ्गाराका-
 रचारुवेपाः 'पासाईयाओ' इत्यादि विशेषणचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ 'विजयस्स णं दारस्से'त्यादि, विजयस्य द्वारस्य उभयोः
 पार्श्वयोरेकैकनैपेधिकीभावेन 'द्विधातो' द्विप्रकारायां नैपेधिक्यां द्वौ द्वौ जालकटक्तौ प्रज्ञतौ, 'ते णं जालकडगा'इत्यादि,
 ते च जालकटकाकीर्णा रम्यसंस्थानाः प्रदेशविशेषाः 'सव्वरयणामया अन्छा जाव पडिरुवा' इति प्राग्वत् ॥
 'विजयस्से'त्यादि, विजयस्य द्वारस्योभयोः पार्श्वयोर्द्विधातो नैपेधिक्यां द्वे द्वे घण्टे प्रज्ञते, तासां च घण्टानामयमेतद्रूपः 'वर्णा-
 वासः' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-जाम्बूनदमय्यो घण्टाः वज्रमय्यो लालाः नानामणिमया घण्टापार्श्वोः तपनीयमय्यः शृ-
 राला यासु ता अवलम्बितास्तिष्ठन्ति रजतमय्यो रजवः ॥ 'ताओ णं घंटाओ' इत्यादि, ताश्च घण्टाः 'ओघस्वराः' ओघेन-प्रवा-
 हेण स्वरो यासां ता ओघस्वराः, मेघस्येवातिदीर्घः स्वरो यासां ता मेघस्वराः, हंसस्येव मधुरः स्वरो यासां ता हंसस्वराः, एवं क्रोश्च-
 स्वराः, सिंहस्येव प्रभूतदेशव्यापी स्वरो यासां ताः सिंहस्वराः, एवं दुन्दुभिस्वरा नन्दिस्वराः, द्वादशतूर्यसंज्ञतो नन्दिः, नन्दिवद् घोषो
 -निनादो यासां ता नन्दिघोषाः, मञ्जुः-प्रियः स्वरो यासां ता मञ्जुस्वराः, एवं मञ्जुघोषाः, किं बहुना?, सुस्वराः सुस्वरघोषाः,

‘ओरालेण’मित्यादि प्राग्वत् ॥ ‘विजयस्स ण’मित्यादि, विजयस्य द्वारस्योभयोः पाश्वयोर्द्विधातो नैपेधिक्यां द्वे द्वे वनमाले प्रज्ञप्ते, ताश्च वनमाला नानाहुमाणां नानालतानां च ये किशलयरूपा अतिकोमला इत्यर्थः पल्लवास्तैः समाकुलाः—सम्मिश्राः ‘छप्पयपरिभु-
ज्जमाणसोभंतस्सिसरीया’ इति पट्पदैः परिभुज्यमाना सती शोभमाना पट्पदपरिभुज्यमानशोभमाना अत एव सश्रीका ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासः, ‘पासाईया’ इत्यादि पदचतुष्टयं प्राग्वत् ॥

विजयस्स णं दारस्स उभओ पासिं दुहतो णिसीहियाए दो दो पंगंठगा पणत्ता, ते णं पंगंठगा चत्तारि जोयणाइं आयामविक्खंभेणं दो जोयणाइं बाहल्लेणं सव्ववइरामता अच्छा जाव पडि-
रूवा ॥ तेसि णं पयंठगाणं उवरिं पत्तेयं पासायवडंसगा पणत्ता, ते णं पासायवडंसगा चत्तारि जोयणाइं उहुं उच्चत्तेणं दो जोयणाइं आयामविक्खंभेणं अब्भुग्गयमूसितपहसिताविव
विविहमणिरयणभत्तिचित्ता वाउच्चुयविजयवेजयंतीपडागच्छत्तातिच्छत्तकलिया तुंगा गगणत-
लमभिलंघमाण(णुलिहंत)सिहरा जालंतरयणपंजरुम्मिलितव्व मणिकणगथूभिगागा वियसिय-
सयवत्तपौंडरीयतिलकरयणद्धयंदचित्ता णाणामणिसयदामालंकिया अंतो य बाहिं च सण्हा तव-
णिज्जरुइलवालुयापत्थडगा सुद्ध(ह)फासा सस्सिसरीयरूवा पासातीया ४ ॥ तेसि णं पासायवडेंस-
गाणं उल्लोया पउमलता जाव सामलयाभत्तिचित्ता सव्वतवणिज्जमता अच्छा जाव पडिरूवा ॥
तेसि णं पासायवडंसगाणं पत्तेयं अंतो बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते, से जहा-

णामए आलिंगपुक्खरेति वा जाव मणीहिं उवसोभिण, मणीण गंधो वण्णो फासो य नेयव्वो ॥
 तेसि णं बहुसमरमणिज्जाणं भूमिभागाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं पत्तेयं मणिपेढियाओ पण-
 ताओ, ताओ णं मणिपेढियाओ जोयणं आयामविक्खंभेणं अट्टजोयणं चाद्वल्लेणं सन्वरयणाम-
 ईओ जाव पडिरूवाओ, तासि णं मणिपेढियाणं उवरिं पत्तेयं २ सीहासणे पणत्ते, तेसि णं सीहा-
 सणाणं अयमेयांरूवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा-तवणिज्जमया चक्कवाला रयतामया सीहा सोन-
 णिया पादा णाणामणिमयाई पायवीढगाई जंछूणयमताई गत्ताई वतिरामया संधी नाणामणि-
 मए वेच्चे, ते णं सीहासणा ईहामियउसभ जाव पउमलयभत्तिचित्ता ससारसारोवइयविविदमणि-
 रयणपायपीढा अच्चरगमिउमसूरगनवतयकुसंतलिचसीहकेसरपञ्चुत्थताभिरामा उयचिगलोमट्टुगु-
 ल्लयपडिच्छयणा सुविरचितरयत्ताणा रत्तंसुयसंयुया सुरम्मा आइणगरुयनूरणवनीततूलमउयफा-
 सा मउया पासाईया ४॥ तेसि णं सीहासणाणं उट्ठिं पत्तेयं पत्तेयं विजयदूसं पणत्ते, ते णं विज-
 यदूसासेता संखकुंददगरयअमतमहिंफेणपुंजसन्निक्कासा सन्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा ॥
 तेसि णं विजयदूसाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं पत्तेयं यदरामया अंकुसा पणत्ता, तेसु णं यद-
 रामएसु अंकुसेसु पत्तेयं २ कुंभिक्का सुत्तादामा पणत्ता, ते णं कुंभिक्का सुत्तादामा अन्नोहिं
 चउहिं चउहिं तदहुचप्पमाणमेत्तेहिं अद्वकुंभिक्केहिं सुत्तादामेहिं सन्वतो समंता संपरिक्खित्ता,

ते णं दामा तवणिज्जलंबूसका सुवण्णपयरगमंडिता जाव चिट्ठंति, तेसि णं पासायवडिंसगाणं उट्ठिं बहवे अट्ठमंगलगा पणत्ता सोत्थिय तधेव जाव छत्ता ॥ (सू० १३०)

‘विजयस्स ण’मित्यादि, विजयस्य द्वारस्योभयोः पार्श्वयोर्द्विधातो नैवेधिकायां द्वौ द्वौ प्रकण्ठकौ प्रज्ञप्तौ, प्रकण्ठको नाम पीठविशेषः, आह च मूलटीकाकारः—“प्रकण्ठौ पीठविशेषौ,” चूर्णिकारस्त्वेवमाह—“आदर्शवृत्तौ पर्यन्तावनतप्रदेशौ पीठौ प्रकण्ठावि”ति, ते च प्रकण्ठकाः प्रत्येकं चत्वारि योजनानि ‘आयामविष्कम्भेन’ आयामविष्कम्भाभ्यां द्वे योजने बाह्व्येन ‘सन्ववइरामया’ इति सर्वांसिना ते प्रकण्ठका वज्रमयाः ‘अच्छा सण्हा य’ इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्रागवत् ॥ ‘तेसि णं पकंठयाण’मित्यादि, तेषां च प्रकण्ठकानामुपरि प्रत्येकं प्रासादावतंसकः प्रज्ञप्तः, प्रासादावतंसको नाम प्रासादविशेषः, उक्तं च मूलटीकायां—“प्रासादावतंसकः प्रासादविशेष” इति, व्युत्पत्तिश्चैवम्—प्रासादानामवतंसक इव—शेखरक इव प्रासादावतंसकाः, ते च प्रासादावतंसकाः प्रत्येकं चत्वारि योजनान्यूर्ध्वमुखैस्त्वेन द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्याम्, ‘अब्भुगयमूसियपहसियाविवे’ति अभ्युद्गता—आभिमुख्येन सर्वतो विनिर्गता उत्स्तृता—प्रबलतया सर्वासु दिक्षु प्रस्तृता या प्रभा तथा सिता इव—बद्धा इव तिष्ठन्तीति गम्यते, अन्यथा कथमिव तेऽत्युच्चा निरालम्बास्तिष्ठन्तीति भावः, अथवा प्रबल्येतप्रभापटलया प्रहसिताविव प्रकर्षेण हसिताविव, तथा ‘विविहमणिरयणभत्तिचित्ता’ विविधा अनेकप्रकारा ये मणयः—चन्द्रकान्ताद्या यानि च रत्नानि—कर्केतनादीनि तेषां भक्तिभिः—विच्छित्तिभिश्चित्रा—नानारूपा आश्चर्यवन्तो वा नानाविधमणिरत्नभक्तिविचित्राः ‘वाउद्धुयविजयेजयंतीपडागच्छत्तातिछत्तकलिया’ वातोद्धृता—वायुकम्पिता विजयः—अभ्युदयस्तत्संसूचिका वैजयन्तीनामानो (नाम्नो) याः पताकाः, अथवा विजया इति वैजयन्तीनां पार्श्वकर्णिका उच्यन्ते तत्प्रधाना वैजयन्त्यो

विजयवैजयन्त्यः पताकास्ता एव विजयवर्जिता वैजयन्त्यः, छत्रातिछत्राणि-उपर्युपरिस्थितान्यातपत्राणि तैः कलिता वातोद्भूतविजयवै-
जयन्तीपताकाछत्रातिच्छत्रकलिताः 'तुङ्गाः' उद्या उच्चैस्त्वेन चतुर्योजनप्रमाणत्वात्, अत एव 'गगणतलमणुलिहन्तसिहरा' इति,
गगनतलम्-अम्बरम् अनुलिखन्ति-अभिलङ्घयन्ति शिखराणि येषां ते गगनतलानुलिखच्छिखराः, तथा जालानि-जालकानि यानि
भवनभित्तिषु लोके प्रतीतानि तदन्तरेषु विशिष्टशोभानिभित्तं रत्नानि येषु ते जालान्तररत्नाः, सूत्रे चात्र विभक्तिलोपः प्राकृतत्वात्,
तथा पञ्चराट् उन्मीलिता इव-बहिष्कृता इव, यथा हि किल किमपि वस्तु वंशादिमयप्रच्छादनविशेषाद् बहिष्कृतमत्यन्तमविनष्ट-
च्छायं भवति एवं तेऽपि प्रासादावतंसका इति भावः, तथा मणिकनकमयः स्तूपिकाः-शिखराणि येषां ते मणिकन-
कस्तूपिकाः, तथा विकसितानि यानि शतपत्राणि पुण्डरीकाणि च द्वारादौ प्रतिकृतित्वेन स्थितानि तिलकरत्नानि भित्त्यादिषु पुण्ड्रवि-
शेषा अर्द्धचन्द्राश्च द्वारादिषु तैश्चित्रा-नानारूपा आश्चर्यभूता विकसितशतपत्रपुण्डरीकतिलकार्द्धचन्द्रचित्राः अन्तर्बहिश्च (नाना-अ-
नेकप्रकारा ये चन्द्रकान्ताद्या मणयस्तन्मयानि-तत्प्रधानानि यानि दामानि-पुष्पमालास्रैरलङ्कृताः) 'श्लक्ष्णाः' मस्तृणाः, तथा तप-
नीयं-सुवर्णविशेषस्तन्मय्या वालुकायाः प्रस्तटं-प्रतरो येषु ते तपनीयवालुकाप्रस्तटाः 'सुहृन्नासा ससिरीयरूवा पासाईया' इत्यादि
प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां च प्रासादावतंसकानाम् 'उल्लोकाः' उपरितनभागाः पञ्चलताभक्तिचित्रा अशोकलताभक्तिचित्राश्च-
म्पकलताभक्तिचित्राश्चतलताभक्तिचित्रा वनलताभक्तिचित्रा वासन्तिकलताभक्तिचित्राः सर्वालना तपनीयमयाः 'अच्छा सण्हा जाव
पडिरूवा' इति विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां प्रासादावतंसकानामन्तर्बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रक्षप्तः, 'से
जहा नामए आलिंगपुक्खरे इ वा' इत्यादि समस्तं भूमिवर्णनं मणीनां वर्णपञ्चकसुरभिगन्धशुभस्पर्शवर्णनं प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि,

तेषां प्रासादावतंसकानामन्तर्वहुसमरमणीयानां भूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं प्रत्येकं (मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिका योजनमायामविष्कम्भेन अष्ट योजनानि बाह्येन सर्वरत्नमय्यो यावत्प्रतिरूपाः तासां मणिपीठिकानामुपरि) सिंहासनं प्रज्ञप्तं, तेषां च सिंहासनानामयमेतद्भूषो 'वर्णावासो' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-रजतमयाः सिंहा तैरुपशोभितानि सिंहासनानि 'सौवर्णिकाः' सुवर्णमयाः पादाः तपनीयमयानि चक्कलानि-पादानामधःप्रदेशाः भवन्ति [मुक्तानामणिमयानि पादानामधःप्रदेशाः] प्रयुक्ता, नामणिमयानि 'पादशीर्षकाणि' पादानामुपरितना अवयवविशेषा जाम्बूनदमयानि गात्राणि इषदच्छाः 'वज्रमयाः' वज्ररत्नापूरिताः 'सन्धयः' गात्राणां सन्धिमेला नानामणिमयं 'वेच्चं' व्यूतं वानमित्यर्थः, आह च चूर्णिकृतं- 'वेच्चं वाणकृतेण'मित्यादि, तानि च सिंहासनानि ईहामृगजम्बुतुरगनरमकरव्यालकिन्नररुसरभचमरकुञ्जरवनलतापद्मलताभक्तिचित्राणि 'ससारसारोवचियविविहम-णिरयणपादपीठा' इति, सारसारैः-प्रधानप्रधानैर्विविधैर्मणिरत्नैरुपचितैः पादपीठैः सह यानि तानि तथा, प्राकृतत्वाच्च उपचितशब्द-स्यान्तरुपन्यासः, 'अच्छरमउचयमसूरगनवतयकुसन्तलित्तकैसरपञ्चथुयाभिरामा' इति, आस्तरकं-आच्छादनं मृदु येषां मसूर-काणां तानि आस्तरकमृदूनि, विशेषणस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्, नवा त्वग् येषां ते नवत्वचः कुशान्ता-इर्भपर्यन्ताः, नवत्वचश्च ते कुशान्ताश्च नवत्वक्कुशान्ताः प्रत्यग्रत्वगद्भर्भपर्यन्तरूपाणि त्वतिकोमलानि लिप्तानि-नम्र(मन)शीलानि च केसराणि, कचित् सिंहकैसरेति पाठस्तत्र सिंहकैसराणीव केसराणि मध्ये मसूरकाणां तानि नवत्वक्कुशान्तचिह्न(लिप्त)कैसराणि, सिंहकैसरेति पाठपक्षे एकस्य केसर-शब्दस्य शाकपार्थिवादिदर्शनालोपः, आस्तरकमृदुभिर्मसूरकैर्नवत्वक्कुशान्तलिप्त(त्त)कैसरैः प्रत्यवस्तृतानि-आच्छादितानि सन्ति यानि अभिरामाणि तानि तथा, विशेषणपूर्वापरनिपातो यादृच्छिकः प्राकृतत्वात्, 'आईणगरुगवूरनवणीयतूलफासा' इति आजिनकं-

चर्ममयं वस्त्रं तच्च स्वभावादतिकोमलं भवति रूतं—कर्पासपद्म बूरो—वनस्पतिविशेषः नवनीतं—अश्वत्थं तूलं—अर्कतूलं तेषामिव स्पर्शो
 येषां तानि तथा, तथा सुविरचितं रजस्त्राणं प्रत्येकमुपरि येषां तानि सुविरचितरजस्त्राणानि ‘उवाचिय(खोम)दुगुल्लपट्टपडिच्छायणे’
 इति उपचितं—परिकर्मितं यत्क्षौमं दुक्कूलं—कर्पासिकं वस्त्रं तत्प्रतिच्छादनं—रजस्त्राणस्योपरि द्वितीयमाच्छादनं प्रत्येकं येषां तानि तथा,
 तत उपरि ‘रत्तंसुयसंबुया’ इति रत्तांशुकेन—अतिरमणीयेन रक्तेन वस्त्रेण संबृतानि—आच्छादितानि रत्तांशुकसंबृतानि अत एव सुर-
 म्याणि ‘पासाइया’ इत्यादि पदचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां च सिंहासनानामुपरि प्रत्येकं प्रत्येकं विजयदूष्यं—वस्त्रवि-
 शेषः प्रज्ञप्तः, आह च मूलटीकाकारः—“विजयदूष्यं वस्त्रविशेष” इति । ‘ते ण’मित्यादि, तानि च विजयदूष्याणि ‘शङ्खकुन्द-
 दकरजोऽमृतमथितफेनपुञ्जसन्निकाशानि’ शङ्खः प्रतीतः कुन्दकुसुमं दकरजः—उदककणाः अमृतस्य—क्षीरोदधिजलस्य म-
 थितस्य यः फेनपुञ्जो—डिण्डीरोत्करस्तत्सन्निकाशानि—तत्समप्रभाणि, पुनः कथम्भूतानि ? इत्यत आह—‘सन्वरयणामया’ सर्वासना
 रत्नमयानि ‘अच्छा सण्हा जाव पडिरूवा’ इति विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां—सिंहासनोपरिस्थितानां विजय-
 दूष्याणां प्रत्येकं प्रत्येकं बहुमध्यदेशभागे वज्रमयाः वज्ररत्नासकाः ‘अङ्कुशाः’ अङ्कुशाकारा मुक्तादामावलम्बनाश्रयभूताः प्रज्ञप्ताः, तेषु च
 वज्रमयेष्वङ्कुशेषु प्रत्येकं प्रत्येकं ‘कुम्भाग्रं’ मगधदेशप्रसिद्धं कुम्भप्रमाणमुक्तामयं मुक्तादाम प्रज्ञप्तं, तानि च कुम्भाप्राणि मुक्तादामानि
 प्रत्येकं प्रत्येकमन्यैश्चतुर्भिः कुम्भाग्रैर्मुक्तादामभिस्तदर्थोच्चप्रमाणमात्रैः ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘समन्ततः’ सामस्येन संपरिक्षिप्तानि, ‘ते
 णं दामा तवणिज्जलंबूसगा नाणामणिरयणविविहहारद्धहारउवसोभियसमुदाया ईसिमन्नमन्नमसंपत्ता पुन्वावरदाहिणुत्तरागपहिं वापहिं

मंदायं मंदायं एइज्जमाणा २ वेइज्जमाणा २ पकंपमाणा पकंपमाणा पइंइमाणा ओरालेणं मणुण्णेणं मणहरेणं कण्णमणनि
वुइकरेणं ते पएसे सव्वतो समंता आपूरेमाणा सिरीए उवसोभमोणा चिट्ठंति” ॥

विजयस्स णं दारस्स उभओ पासिं दुहओ णिसीहिंयाए दो दो तोरणा पणत्ता, ते णं तोरणा
णाणामणिमया तहेव जाव अट्ठमंगलका य छत्तातिछत्ता ॥ तेसि णं तोरणां पुरतो दो दो
सालभंजिताओ पणत्ताओ, जहेव णं हेट्ठा तहेव ॥ तेसि णं तोरणां पुरतो दो दो णागदंतगा
पणत्ता, तेणं णागदंतगा सुत्ताजालंतरूसिया तहेव, तेसु णं णागदंतएसु बहवे किण्हे सुत्तवट्ठ-
वग्घारितमल्लदामकलावा जाव चिट्ठंति ॥ तेसि णं तोरणां पुरतो दो दो हयसंधाडगा पणत्ता
सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिख्वा, एवं पंतीओ वीहीओ मिहुणगा, दो दो पडमलयाओ
जाव पडिख्वाओ तेसि णं तोरणां पुरतो (अक्खाअसोवत्थिया सव्वरयणामया अच्छा जाव प-
डिख्वा) तेसि णं तोरणां पुरतो दो दो चंदणकलसा पणत्ता, ते णं चंदणकलसा वरकमल-
पइट्ठाणा तहेव सव्वरयणामया जाव पडिख्वा समणाउसो ! ॥ तेसि णं तोरणां पुरओ दो दो
भिंमारगा पणत्ता वरकमलपइट्ठाणा जाव सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिख्वा महतामहता म-
त्तागयमुद्दागितिसमाणा पणत्ता समणाउसो ! ॥ तेसि णं तोरणां पुरतो दो दो आतंसगा पण-
त्ता, तेसि णं आतंसगाणं अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा—तवणिज्जमया पयंठगा वेरु-

लियमया छरुहा (थंभया) वइरामया वरंगा णाणामणिमया वलक्खा अंकमया मंडला अणोघसिय-
निम्मलासाए छायाए सव्वतो चेव समणुबद्धा चंदमंडलपडिणिकासा महतामहता अद्धकायसमाणा
पणत्ता समणाउसो ! ॥ तेसि णं तोरणणं पुरतो दो दो वइरणभे थाले पणत्ते, ते णं थाला
अच्छतिच्छडियसालितंदुलनहसंदट्टबहुपडिपुण्णा चेव चिंटति सव्वजंबूणतामता अच्छा जाव
पडिरूवा महतामहता रहचक्कसमाणा समणाउसो ! ॥ तेसि णं तोरणणं पुरतो दो दो पातीओ
पणत्ताओ, ताओ णं पातीओ अच्छोदयपडिहत्थाओ णाणाविधपंचवणस्स फलहरितगस्स
बहुपडिपुण्णाओ विव चिंटति सव्वरयणामतीओ जाव पडिरूवाओ महयामहया गोकलंजग-
चक्कसमाणाओ पणत्ताओ समणाउसो ! ॥ तेसि णं तोरणणं पुरतो दो दो सुपतिट्ठगा पणत्ता,
ते णं सुपतिट्ठगा णाणाविध(पंचवण)पसाहणगभंडविरचिया सव्वोसधिपडिपुण्णा सव्वरयणा-
मया अच्छा जाव पडिरूवा ॥ तेसि णं तोरणणं पुरतो दो दो मणोगुलियाओ पणत्ताओ ॥ तासु
णं मणोगुलियासु बहवे सुवण्णरूपामया फलगा पणत्ता, तेसु णं सुवण्णरूपामएसु फलएसु
बहवे वइरामया णागदंतगा मुत्ताजालंतरुसिता हेम जाव गयंदगसमाणा पणत्ता, तेसु णं वइराम-
एसु णागदंतएसु बहवे रययामया सिक्कया पणत्ता, तेसु णं रययामएसु सिक्कएसु बहवे वायक-
रगा पणत्ता ॥ ते णं वायकरगा किण्हसुत्तसिक्कगवत्थिया जाव सुक्किलसुत्तसिक्कगवत्थिया सव्वे

वेरुलियामया अच्छा जाव पडिरूवा ॥ तेसि णं तोरणणं पुरओ दो चित्ता रयणकरंडगा
 पणत्ता, से जहाणामए—रणो चाउरंतचक्कवट्टिस्स चित्ते रयणकरंडे वेरुलियमणिफालियप-
 डलपच्चोयडे साए पभाए ते पदेसे सब्बतो समंता ओभासइ उज्जोवेति तावेइ पभासेति, एवा-
 मेव ते चित्तरयणकरंडगा पणत्ता वेरुलियपडलपच्चोयडा साए पभाए ते पदेसे सब्बतो समं-
 ता ओभासेति ॥ तेसि णं तोरणणं पुरतो दो दो हयंकंठा जाव दो दो उसभंकंठा पणत्ता
 सब्बरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा ॥ तेसु णं हयंकंठएसु जाव उसभंकंठएसु दो दो पुप्फचं-
 गेरीओ, एवं मल्लगंधचुण्णवत्थाभरणचंगेरीओ सिद्धत्थचंगेरीओ लोमहत्थचंगेरीओ सब्बरय-
 णामतीओ अच्छाओ जाव पडिरूवाओ ॥ तेसि णं तोरणणं पुरतो दो दो पुप्फपडलाइं जाव
 लोमहत्थपडलाइं सब्बरयणामयाइं जाव पडिरूवाइं ॥ तेसि णं तोरणणं पुरतो दो दो सीहास-
 णाइं पणत्ताइं, तेसि णं सीहासणाणं अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते तहेव जाव पासा-
 तीया ४ ॥ तेसि णं तोरणणं पुरतो दो दो रूपछदाछत्ता पणत्ता, ते णं छत्ता वेरुलियभिसंत-
 विमलदंडा जंबूणयकन्निक्कावइरसंधी सुत्ताजालपरिगता अट्टसहस्सवरकंचणसलागा दहरमलय-
 सुगंधी सब्बोडअसुरभिसीयलच्छाया मंगलभत्तिचित्ता चंदागारोवमा वट्ठा ॥ तेसि णं तोरणणं
 पुरतो दो दो चामराओ पणत्ताओ, ताओ णं चामराओ (चन्द्रप्पभवइरेरुलियनानामणि-

रयणखाचियदंडा) पाणामणिकणगरयणविमलमहरिहतवणिज्जलविचित्तदंडाओ चिह्लिआओ
संखंकुंददगरयअमयमहियेणपुंजसणिकासाओ सुहुमरयतदीहवालाओ सव्वरयणामताओ
अच्छाओ जाव पडिरूवाओ ॥ तेसि णं तोरणणं पुरतो दो दो तिह्लसमुग्गा कोट्टसमुग्गा
पत्तसमुग्गा चोयसमुग्गा तयरसमुग्गा एलासमुग्गा हरियालसमुग्गा हिंगुलयसमुग्गा मणोसि-
लासमुग्गा अंजणसमुग्गा सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा ॥ (सू० १३१)

‘विजयस्स ण’मित्यादि, विजयस्य द्वारस्योभयोः पार्श्वयोर्द्विधातो नैपेधिक्यां द्वे द्वे तोरणे प्रज्ञप्ते, तानि च तोरणानि नानामणि-
मयानीत्यादि तोरणवर्णनं निरवशेषं प्राग्वत् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वे द्वे शालभञ्जिके प्रज्ञप्ते, शालभञ्जिकाव-
र्णनं प्राग्वत् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां तोरणानां द्वौ द्वौ नागदन्तकौ प्रज्ञप्तौ, तेषां च नागदन्तकानां वर्णनं यथाऽधस्तादन्तरमुक्तं
तथा वक्तव्यं, नवरमन्त्रोपरि नागदन्तका न वक्तव्या अभावात् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ हयसंघाटकौ द्वौ
द्वौ गजसंघाटकौ द्वौ द्वौ नरसंघाटकौ द्वौ द्वौ किन्नरसंघाटकौ द्वौ द्वौ महोरगसंघाटकौ द्वौ द्वौ गन्धर्वसंघाटकौ
द्वौ द्वौ वृषभसंघाटकौ, एते च कथम्भूताः? इत्याह—‘सव्वरयणामया अच्छा सण्हा’ इत्यादि प्राग्वत्, एवं पङ्क्तिवीथीमिथुनकान्यपि
प्रत्येकं वाच्यानि ॥ ‘तेसिं तोरणण’मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वे द्वे पद्मलते यावत्करणाद् द्वे द्वे नागलते द्वे द्वे अशोकलते द्वे द्वे
चम्पकलते द्वे द्वे चूतलते द्वे द्वे वारान्तीलते द्वे द्वे कुन्दलते द्वे द्वे अतिमुक्तलते इति परिग्रहः, द्वे द्वे श्यामलते, एताश्च कथम्भूताः? इत्या-
ह—‘निच्चं सुकुमियाओ’ इत्यादि यावत्करणात् ‘निच्चं मउलिया निच्चं थइयाओ निच्चं गोच्छियाओ निच्चं जमलियाओ निच्चं

विणमियाओ (निचं पणमियाओ) निचं सुविभत्तपडिंजखिणवडंसगधरीओ निचं कुसुमियमडलियलवइयथवइयनिचंगोच्छियविणमियपण-
मियसुविभत्तपडिंजखिणवडंसगधरीओ' इति परिगृह्यते, अस्य व्याख्यानं प्राग्वत् । पुनः कथम्भूताः ? इत्याह—'सव्वरयणामया जाव
पडिरूवा' इति, अत्रापि यावत्करणात् 'अच्छा सण्हा' इत्यादि विशेषणकदम्बकपरिग्रहः स च प्राग्वद्भावनीयः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां
तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ चन्दनकलशौ प्रज्ञप्तौ, वर्णकश्च चन्दनकलशानां 'वरकमलपइहाणा' इत्यादिरूपः सर्वः प्राक्तनो वक्तव्यः ॥ 'तेसि
ण'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ शृङ्गारकौ प्रज्ञप्तौ, तेषामपि चन्दनकलशानामिव वर्णको वक्तव्यः, नवरं पर्यन्ते 'मत्तगय-
महामुहागिइसमाणा' इति वक्तव्यं 'मत्तगयमहामुहागिइसमाणा' इति मत्तो यो गजस्तस्य महद्—अतिवि-
शालं यन्मुखं तस्याकृतिः—आकारस्तत्समानाः—तत्सदृशाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो
द्वौ द्वावादर्शकौ प्रज्ञप्तौ, तेषां चादर्शकानामयमेतद्रूपः 'वर्णावासः' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—तपनीयमयाः 'प्रकण्ठकाः' पीठ-
कविशेषाः 'वैडूर्यमयाथंभया' आदर्शकगण्डप्रतिबन्धप्रदेशाः, आदर्शकगण्डानां मुष्टिग्रहणयोग्याः प्रदेशा इति भावः, वज्ररत्नमया
वराङ्गा गण्डा इत्यर्थः, 'नानामणिमया वलक्षाः' वलक्षो नाम शृङ्खलादिरूपमवलम्बनम्, अङ्कमयानि—अङ्करत्नमयानि मण्डलानि
यत्र प्रतिबिम्बसंभूतिः 'अणोहसियणिम्मलाए छायाए' इति, अवघर्षणमवघर्षितं, भावे क्तप्रत्ययः, भूत्यादिना निमज्जनमित्यर्थः,
अवघर्षितस्याभावोऽनवघर्षितं तेन निर्मला अनवघर्षितनिर्मला तथा छायाया समनुबद्धाः 'चंदमंडलपडिनिकासा' इति चन्द्रमण्ड-
लसदृशाः 'महयामहया' अतिशयेन महान्तः 'अर्द्धकायसमानाः' द्रष्टुः शरीरार्द्धप्रमाणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ 'तेसि
ण'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वे द्वे वज्रनाभे स्थाले प्रज्ञप्ते, तानि च स्थालानि [तिष्ठन्ति] 'अच्छतिच्छडियसालितंदुलनहसं-

[illegible]

'नागदन्तकाः' अङ्कुटकाः प्रज्ञप्ताः, तेषु नागदन्तकेषु बहूनि 'रजतमयानि' रूज्यमयानि सिक्कानि प्रज्ञप्तानि, तेषु च रजतम-
 येषु सिक्केषु बहवो 'वातकरकाः' जलशून्याः करका इत्यर्थः प्रज्ञप्ताः ॥ 'ते ण'मित्यादि ते वातकरकाः 'कृष्णसूत्रसिक्कगव-
 स्थिताः' इति, आच्छादनं गवस्थाः(ताः) संजाता एष्विति गवस्थिताः कृष्णसूत्रैः—कृष्णसूत्रमयैर्गवस्थैरिति गम्यते, सिक्केषु गवस्थिताः
 कृष्णसूत्रसिक्कगवस्थिताः, एवं नीलसूत्रसिक्कगवस्थिता इत्याद्यपि भावनीयं, ते च वातकरकाः सर्वात्मना वैडूर्यमया अच्छा इत्यादि
 प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ 'चित्रौ' चित्रवर्णोपेतावाश्चर्यभूतौ वा रत्नकरण्डकौ प्रज्ञप्तौ, 'से जहा नामए'
 इत्यादि, स यथा नाम—राज्ञश्चतुरन्तचक्रवर्तिनः, चतुर्षु—पूर्वापरदक्षिणोत्तररूपेषु पृथ्वीपर्यन्तेषु चक्रेण वर्तितुं शीलं यस्य तस्य 'चित्रः'
 आश्चर्यभूतो नानामणिमयत्वेन नानावर्णो वा 'वेरुलियमणिफालियपडलपच्चोयडे' इति बाहुल्येन वैडूर्यमणिमयः, तथा 'स्फाटिकपटल-
 प्रत्यवतटः' स्फाटिकपटलमयाच्छादनः 'साय पभाए' इति स्वकीयया प्रभया 'तान्' प्रत्यासन्नान् प्रदेशान् 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'सम-
 न्ततः' सामस्येनावभासयति, एतदेव पर्यायत्रयेण व्याचष्टे—उद्द्योतयति तापयति प्रभासति, 'एवमेवे'त्यादि सुगमम् ॥ 'तेसि ण'
 तोरणान'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ 'हयकण्ठौ' हयकण्ठप्रमाणौ रत्नविशेषौ प्रज्ञप्तौ, एवं गजकिनरकिंपुरुषमहोरगगन्धर्व-
 वृषभकण्ठा अपि वाच्याः, उक्तं च मूलटीकायां—'हयकण्ठौ हयकण्ठप्रमाणौ रत्नविशेषौ,' एवं सर्वेऽपि कण्ठा वाच्या इति, तथा चाह
 —'सन्वरयणामया' सर्वे 'रत्नमयाः' रत्नविशेषरूपा 'अच्छा' इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वे द्वे पुष्प-
 चङ्गेयौ प्रज्ञप्तौ, एवं माल्यचूर्णगन्धवस्त्राभरणसिद्धार्थकलोमहस्तकचङ्गेयौऽपि वक्तव्याः, एताश्च सर्वा अपि सर्वोत्तमा रत्नमय्यः, 'अच्छा'
 इत्यादि प्राग्वत् ॥ एवं पुष्पादीनामष्टानां पटलकान्यपि द्विद्विसङ्ख्याकानि वाच्यानि ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वे द्वे

सिंहासने प्रज्ञप्ते, तेषां च सिंहासनानां वर्णकः प्रागुक्तो निरवशेषो वक्तव्यो यावद्दामवर्णनम् ॥ 'तेसि ण'मितादि, तेषां तोरणानां पुरतो
 द्वे द्वे 'रूप्यच्छदे' रूत्याच्छादने छत्रे प्रज्ञप्ते, तानि च छत्राणि वैदूर्यरत्नमयविमलदण्डानि जाम्बूनदकर्णिकानि 'वज्रसन्धीनि'
 वज्ररत्नापूरितदण्डशलाकासन्धीनि मुक्ताजालपरिगतानि अष्टौ सहस्राणि—अष्टसहस्रसंख्याका वरकाश्चनशलाका—वरकाश्चनमय्यः श-
 लाका येषु तानि अष्टसहस्रवरकश्चनशलाकानि 'ददरमलयसुगन्धिसव्वोउयसुरहिसीयलच्छाया' इति दर्दरः—नीवरावनद्धं
 कुण्डिकादिभाजनमुखं तेन गालितास्तत्र पका वा ये मलय इति—मलयोद्भवं श्रीरपण्डं तत्सम्बन्धिनः सुगन्धयो गन्धनासास्तद्वत्सर्वेषु
 ऋतुषु सुरभिः शीतला च छाया येषां तानि, तथा 'मंगलभत्तिचित्ता' तेषां अष्टानां मङ्गलानां भक्त्या—निच्छित्त्या चित्रं—आलेख्यो
 येषां तानि मङ्गलभक्तिचित्राणि, तथा 'चंदागारोवमा' इति चन्द्राकारः—चन्द्राकृतितः स उपमा येषां तानि तथा चन्द्रमण्डलदृष्टानतीति
 भावः ॥ 'तेसि ण'मितादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वे द्वे चामरे प्रज्ञप्ते, तानि च चामराणि 'चंदप्पभवइवेरुलियनाणामणिरयणख-
 चियदंडा' इति चन्द्रप्रभः—चन्द्रकान्तो वर्जं वैदूर्यं च प्रतीतं चन्द्रप्रभवअवैदूर्योणि ङेणाणि च नानामणिरत्नानि सचित्तानि येषु दण्डेषु
 ते तथा, एवंरूपाश्चित्रा—नानाकारा दण्डा येषां चामराणां तानि तथा, सूत्रे स्वीत्वं प्राकृतत्वात्, तथा 'सुहुमरययदीहवालाओ'
 इति सूक्ष्मा रजतमया दीर्घा वाला येषां तानि तथा, 'संखंकुंददगरयअमयमहियफेणुंजसंनिकासाओ' इति शङ्खः—प्रती-
 तोऽङ्गो—रत्नविशेषः कुन्देति—कुन्दपुष्पं दंकरजः—उदककणाः अमृतमयितफेनपुञ्जः—क्षीरोदजलमयनमगुत्थफेनपुञ्जसोपागमिव संनिकाशः—
 प्रभा येषां तानि तथा, अच्छा इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'मितादि, तेषां तोरणानां पुरतो द्वौ द्वौ 'तैलसमुद्रकौ' सुगन्धितैलाधारनि-
 शेषौ, उक्तं च जीवाभिगममूलदीकायां—'तैलसमुद्रकौ सुगन्धितैलाधारौ' एवं कोष्ठादिसमुद्रका अपि वाच्याः, अत्र

सङ्ग्रहणिगाथा—“तेल्लो कोट्टसमुग्गा पत्ते चोए य तगर एला य । हरियाले हिंगुलए मणोसिला अंजणसमुग्गो ॥ १ ॥” ‘सव्व-
रयणामया’ इति एते सर्वेऽपि सर्वोत्तमा रत्नमयाः ‘अच्छा सण्हा’ इत्यादि प्राग्वत् ॥

विजये णं दारे अट्टसत्तचक्कइयाणं अट्टसयं मिगइयाणं अट्टसयं गरुडज्झयाणं अट्टसयं विगइ-
याणं (अट्टसयं रुख्यज्झयाणं) अट्टसत्तं छत्तज्झयाणं अट्टसयं पिच्छज्झयाणं अट्टसयं सडणि-
ज्झयाणं अट्टसत्तं सीहज्झयाणं अट्टसत्तं उसभज्झयाणं अट्टसत्तं सेयाणं चडविसाणाणं णागव-
रकेत्तूणं एवामेव समुव्वावरेणं विजयदारे य आसीयं केडसहस्सं भवतित्ति मक्खायं ॥ विजये
णं दारे णव भोमा पणत्ता, तेसि णं भोमाणं अंतो बहुसमरमणिज्जा भूमिभागा पणत्ता जाव
मणीणं फासो, तेसि णं भोमाणं उप्पि उल्लोया पडमलया जाव सामलताभत्तिचित्ता जाव सव्व-
तवणिज्जमता अच्छा जाव पडिख्वा, तेसि णं भोमाणं बहुमज्झदेसभाए जे से पंचमे भोम्मे तस्स
णं भोमस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगे महं सीहासणे पणत्ते, सीहासणवणत्तो विजयदूसे
जाव अंकुसे जाव दामा चिट्ठति, तस्स णं सीहासणस्स अवरुत्तरेणं उत्तरपुरत्थिमेणं
एत्थ णं विजयस्स देवस्स चउण्हं सामाणियसहस्साणं चत्तारि भद्दासणसाहस्सीओ पणत्ताओ,
तस्स णं सीहासणस्स पुरच्छिमेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स चउण्हं अगमहिसीणं सपरिवाराणं
चत्तारि भद्दासणा पणत्ता, तस्स णं सीहासणस्स दाहिणपुरत्थिमेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स

अभिभतरियाए परिसाए अट्टण्हं देवसाहस्सीणं अट्टण्हं भद्दासणसाहस्सीओ पणणत्ताओ, तस्स णं सीहासणस्स दाहिणेणं विजयस्स देवस्स मज्झिमियाए परिसाए दसण्हं देवसाहस्सीणं दस भद्दासणसाहस्सीओ पणणत्ताओ, तस्स णं सीहासणस्स दाहिणपच्चत्थिमेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स बाहिरियाए परिसाए वारसण्हं देवसाहस्सीणं वारस भद्दासणसाहस्सीओ पणणत्ताओ ॥ तस्स णं सीहासणस्स पच्चत्थिमेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स सत्तण्हं अणियाहिक्खीणं सत्त भद्दासणा पणणत्ता, तस्स णं सीहासणस्स पुरत्थिमेणं दाहिणेणं पच्चत्थिमेणं उत्तरेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स सोलस आयरक्खदेवसाहस्सीणं सोलस भद्दासणसाहस्सीओ पणणत्ताओ, तंजहा—पुरत्थिमेणं चत्तारि साहस्सीओ, एवं चउसुवि जाव उत्तरेणं चत्तारि साहस्सीओ, अवसेसेसु भोमेसु पत्तेयं पत्तेयं भद्दासणा पणणत्ता ॥ (सू० १३२)

‘विजये णं दारे’ इत्यादि, तस्मिन् विजये द्वारे ‘अट्टशतम्’ अष्टाधिकं शतं ‘चक्रध्वजानां’ चक्रालेखरूपचिह्नोपेतानां ध्वजानाम्, एवं मृगगरुडरुक्कच्छत्रपिच्छशङ्खनिसिंहवृषभचतुर्दन्तहस्तिध्वजानामपि प्रत्येकमष्टशतमष्टशतं वक्तव्यम्, ‘एवमेव सपुञ्चावरेणं’ ‘एवमेव’ अनेन प्रकारेण सपूर्वापरेण सह पूर्वैरपरैश्च वर्त्तत इति सपूर्वोपरं सङ्गानं तेन विजयद्वारे ‘अशीतम्’ अशीत्यधिकं केतुसहस्रं भवतीत्याख्यातं मयाऽन्यैश्च तीर्थकृद्भिः ॥ ‘विजयस्स णं’मित्यादि, विजयस्य द्वारस्य पुरतो नव ‘भौमानि’ विशिष्टानि स्थानानि प्रद्वष्टानि, तेषां च भौमानां भूमिभागा उल्लोकाश्च पूर्ववद्वक्तव्याः, तेषां च भौमानां बहुमध्यदेशभागे यत्पञ्चमं भौमं तस्य बहुमध्यदेशभागे विजय-

द्वाराधिपतिविजयदेवयोग्यं सिंहासनं प्रज्ञप्तं, तस्य च सिंहासनस्य वर्णनं विजयदूष्यं कुम्भाग्रमुक्तादामवर्णनं प्राग्वत्, तस्य च सिंहासनस्य
 ‘अपरोत्तरस्यां’ वायव्यकोणे उत्तरस्यामुत्तरपूर्वस्यां च विजयदेवस्य संबन्धनां चतुर्णां सामानिकसहस्राणां चत्वारि भद्रासनसह-
 स्त्राणि प्रज्ञप्तानि, तस्य सिंहासनस्य पूर्वस्यामत्र विजयस्य देवस्य चतसृणामग्रमहिषीणां चत्वारि भद्रासनसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तस्य
 सिंहासनस्य दक्षिणपूर्वस्यामग्रेयकोणे इत्यर्थः, अत्र विजयदेवस्य ‘अभ्यन्तरपर्वदाम्’ अभ्यन्तरपर्वद्रूपाणामष्टानां देवसहस्राणां
 योग्यानि अष्टौ भद्रासनसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तस्य सिंहासनस्य दक्षिणस्यां दिशि अत्र विजयदेवस्य मध्यपर्वदो दशानां देवसहस्राणां
 योग्यानि दश भद्रासनसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तस्य सिंहासनस्य दक्षिणापरस्यां दिशि नैऋतकोणे इत्यर्थः अत्र विजयदेवस्य बाह्यपर्वदो द्वाद-
 शानां देवसहस्राणां योग्यानि द्वादश भद्रासनसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ॥ ‘तस्स णं सीहासणस्से’त्यादि, तस्य सिंहासनस्य पश्चिमायां दिशि
 अत्र विजयस्य देवस्य सम्बन्धनां सप्तानामनीकाधिपतीनां योग्यानि सप्त भद्रासनानि प्रज्ञप्तानि, तस्य सिंहासनस्य ‘सर्वतः’ सर्वासु
 दिक्षु ‘समन्ततः’ सामस्येन अत्र विजयस्य देवस्य संबन्धनां षोडशानामात्मरक्षदेवसहस्राणां योग्यानि षोडश भद्रासनसहस्राणि
 प्रज्ञप्तानि, अवशेषेषु प्रत्येकं प्रत्येकं सिंहासनमपरिवारं सामानिकादिदेवयोग्यभद्रासनरूपपरिवारहितं प्रज्ञप्तम् ॥

विजयस्स णं दारस्स उवरिमागारां सोलसविहेहिं रतणेहिं उवसोभिता, तंजहा—रयणेहिं वय-
 रेहिं वेरुलिएहिं जाव रिद्धिं ॥ विजयस्स णं दारस्स उरिपि बहवे अट्ठमंगलगा पणत्ता, तं-
 जहा—सोत्थितसिरिवच्छ जाव दूप्पणां सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिळ्वा । विजयस्स णं

दारस्स उप्पिं बह्वे कण्हचामरज्झया जाव सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा । विजयस्स णं
दारस्स उप्पिं बह्वे छत्तातिच्छत्ता तहेव ॥ (सू० १३३)

‘विजयस्स ण’मित्यादि, विजयस्य द्वारस्य ‘उवरिमाकारा’ इति उपरितन आकारः—उत्तरङ्गादिरूपः पोडशविधै रत्नैरुपशोभितः, तद्यथा—रत्नैः सामान्यतः कर्केतनादिभिः १ वज्रैः २ वैडूर्यैः ३ लोहिताक्षैः ४ मसारगह्वैः ५ हंसगर्भैः ६ पुलकैः ७ सौगन्धिकैः ८ ज्योतीरसैः ९ अङ्कैः १० अञ्जनैः ११ रजतैः १२ जातरूपैः १३ अञ्जनपुलकैः १४ स्फटिकैः १५ रिष्टैः १६ ॥ ‘विजयस्स ण’ मित्यादि, विजयस्य द्वारस्य उपरि अष्टावष्टौ स्वस्तिकादीनि मङ्गलकानि प्र०, तद्यथेत्यादिना तान्येवोपदर्शयति—‘सव्वरयणामया’ इत्यादि प्राग्वत् ॥

से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चति ?—विजए णं दारे २, गोयमा विजए णं दारे विजए णाम देवे महि-
ट्ठीए महज्जुतीए जाव महाणुभावे पलिओवमट्ठितीए परिवसति, से णं तत्थ चउण्हं सामाणिअ-
साहस्सीणं चउण्हं अगमहिसीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्ताण्हं अणियाणं सत्ताण्हं
अणियाहिर्वहणं सोलसण्हं आयरक्खेदेवसाहस्सीणं विजयस्स णं दारस्स विजयाए रायहाणीए
अण्णेसिं च बहूणं विजयाए रायहाणीए वत्थव्वगाणं देवाणं देवीण य ओहेवच्चं जाव दिव्वाइं
भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरइ, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चति—विजये दारे विजये दारे,
[अदुत्तारं च णं गोयमा ! विजयस्स णं दारस्स सासए णामधेज्जे पणत्ते जणण कयाइ णत्थि
ण कयाइ ण भविस्सति जाव अवट्ठिए णिच्चे विजए दारे] ॥ (सू० १३४)

'से केण्ड्रेणं भंते ! एवं बुच्छइ' इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—'गोयमे'त्यादि, गौतम ! विजये द्वारे विजयो नाम, प्राकृतत्वाद् अव्ययत्वाच्च नामशब्दात्परस्य टावचनस्य लोपस्ततोऽयमर्थः—प्रवाहतोऽनादिकालसन्ततिपतितेन विजय इति नाम्ना देवः 'महर्द्धिकः' महती कृद्धिः—भवनपरिवारादिका यस्यासौ महर्द्धिकः 'महाद्युतिकः' महती द्युतिः शरीरगता आभरणगता च यस्यासौ महाद्युतिकः, तथा महद् बलं—शारीरः प्राणो यस्य स महाबलः, तथा महद् यशः—ख्यातिर्यस्यासौ महायशः, महेश इत्याख्या—प्रसिद्धि-
 र्यस्य स महेशाख्यः, अथवा ईशनमीशो भावे घब्प्रत्ययः ऐश्वर्यमित्यर्थः 'ईश ऐश्वर्ये' इति वचनात् तत ईशनमैश्वर्य आसनः ख्याति अन्त-
 र्भूतण्यर्थतया ख्यापयति—प्रथयति यः स ईशाख्यः महांध्यासावीशाख्यश्च महेशाख्यः, क्वचित् 'महासौख्ये' इति पाठस्तत्र महत् सौख्यं
 प्रभूतसद्वेद्योदयवशाद् यस्य स महासौख्यः पत्न्योपमस्थितिकः परिवसति, स च तत्र चतुर्णां सामानिकसहस्राणां चतसृणामग्रमहिषीणां
 सपरिवाराणां प्रत्येकमेकैकसहस्रसंख्यपरिवारसहितानां तिसृणां अभ्यन्तरमध्यमबाह्यरूपाणां यथाक्रममष्टदशद्वादशदेवसहस्रसंख्या-
 कानां पर्वदां सप्तानामनीकानां—हयानीकगजानीकरथानीकपदात्यनीकमहिपानीकगन्धर्वानीकनाट्यानीकरूपाणां सप्तानामनीकाधिपतीनां
 षोडशानामाक्षसहस्राणां विजयस्य द्वारस्य विजयाया राजधान्या अन्येषां च बहूनां विजयराजधानीवास्तव्यानां देवानां देवीनां च
 'आहेवच्च'ति आधिपत्यम् अधिपतेः कर्म आधिपत्यं रक्षा इत्यर्थः, सा च रक्षा सामान्येनाप्यारक्षकेणैव क्रियते तत आह—पुरस्य पतिः
 पुरपतिस्तस्य कर्म पौरपत्यं सर्वेषामग्रेसरत्वमिति भावः, तच्चाग्रेसरत्वं नायकत्वमन्तरेणापि स्वनायकनियुक्ततथाविधगृहचिन्तकसामा-
 न्यपुरुषस्यैव (स्यात्) ततो नायकत्वप्रतिपत्त्यर्थमाह—'स्वामित्वं' स्वमत्वास्तीति स्वामी तद्भावः स्वामित्वं नायकत्वमित्यर्थः, तदपि च
 नायकत्वं कदाचित्पोषकत्वमन्तरेणापि भवति यथा हरिणयूथाधिपतेर्हरिणस्य तत आह—भर्तृत्वं—पोषकत्वं 'डुभृब् धारणपोषणयोः'

इति वचनात्, अत एव महत्तरकत्वं, तदपि चेह महत्तरकत्वं कस्यचिदाज्ञाविकलस्यापि भवति यथा कस्यचिद्विजिजः स्वदासदासीवर्गं प्रति तत् आह—‘आणार्ईसरसेणावच्चं’ आज्ञया ईश्वर आज्ञेश्वरः सेनायाः पतिः सेनापतिः आज्ञेश्वरश्चासौ सेनापतिश्च आज्ञेश्वरसेनापतिस्तस्य कर्म आज्ञेश्वरसेनापत्यं स्वसैन्यं प्रत्यक्षुतमाज्ञाप्राधान्यमिति भावः ‘कारयन्’ अन्यैर्नियुक्तैः पुरुषैः पालयन् स्वयमेव, महत्ता रवेणेति योगः ‘अहय’ति आख्यानकप्रतिबद्धानि यद्विवा ‘अहृतानि’ अव्याहृतानि निलानि निलायुचन्धीनीति भावः, ये नाट्यगतीत नाट्यं—नृत्यं गीतं—गानं यानि च वादितानि ‘तन्त्रीतलतालत्रुटितानि’ तन्त्री—वीणा तलौ—हस्ततलौ तालः—हंसिना त्रुटितानि—नादित्राणि, तथा यश्च वनमृदङ्गः पटुना पुरुषेण प्रवादितः, तत्र वनमृदङ्गो नाम वनसमानध्वनिर्यो मृदङ्गस्तत् गतेषां हृन्दल्लेषां रणेण ‘दिव्यान्’ प्रधानान् भोगार्हो भोगाः—शब्दादयो भोगभोगास्तान् भुञ्जानः ‘विहरति’ आले ‘से एण्णहेण’ भित्तादि, तत् गतेन ‘अर्धेन’ कारणेन गौतम! एवमुच्यते—विजयद्वारं विजयद्वारमिति, विजयाभिधानंदेवस्यामिकलाद् विजयमिति भावः ॥

कहि णं भंते! विजयस्स देवस्स विजया णाम रायहाणी पणत्ता?, गोयमा! विजयस्स णं दा-
रस्स पुरत्थिमेणं तिरियमसंखेजे दीवसमुद्दे वीतिचत्तिता अणणंमि जंबुद्दीचे दीचे चारस्स जोयण-
सहस्साइं ओगाहिता एत्थ णं विजयस्स देवस्स विजया णाम रायहाणी प० चारस्स जोयणसह-
स्साइं आयामविक्खंभेणं सत्तातीसजोयणसहस्साइं नव य अउगाले जोयणसए किंचिचिसेसा-
हिए परिकखेवेणं पणत्ते ॥ सा णं एणेणं पागारेणं सब्वतो समंता संपरिस्सित्ता ॥ से णं पागारे
सत्तातीसं जोयणाइं अद्धजोयणं च उहुं उच्चत्तेणं मूले अद्धतेरस्स जोयणाइं विस्सवंभेणं मज्जेत्थ

सक्कोसाइं छजोयणाइं विक्खंभेणं उप्पि तिणिण सद्धकोसाइं जोयणाइं विक्खंभेणं मूले विच्छिण्णे
मज्झे संखित्ते उप्पि तणुए बाहिं वट्ठे अंतो चउरंसे गोपुच्छसंठाणसंठिते सव्वकणगामए अच्छे
जाव पडिरूवे ॥ से णं पागारे णाणाविहंपंचवण्णेहिं कविसीसएहिं उवसोभिए, तंजहा—किण्हेहिं
जाव सुक्खिल्लेहिं ॥ ते णं कविसीसका अद्धकोसं आयामेणं पंचधनुसताइं विक्खंभेणं देसोणमद्ध-
कोसं उहुं उच्चत्तेणं सव्वमणिमया अच्छा जाव पडिरूवा ॥ विजयाए णं रायहाणीए एगमेगाए
बाहाए पणुवीसं पणुवीसं दारसतं भवतीति मक्खायं ॥ ते णं दारा बावहिं जोयणाइं अद्धजो-
यणं च उहुं उच्चत्तेणं एकतीसं जोयणाइं कोसं च विक्खंभेणं तावतियं चैव पवेसेणं सेता वरक-
णगथूभियागा ईहामियं० तहेव जधा विजए दारे जाव तवणिज्जवालुगपत्थडा सुहफासा सस्सि-
(म)रीए सरूवा पासातीया ४। तेसि णं दाराणं उभयपासिं दुहतो णिसीहियाए दो वंदणकलसप-
रिवाडीओ पणत्ताओ तहेव भाणियव्वं जाव वणमालाओ ॥ तेसि णं दाराणं उभओ पासिं
दुहतो णिसीहियाए दो पणत्ताओ पणत्ता, ते णं पगंठगा एकतीसं जोयणाइं कोसं च आया-
मविक्खंभेणं पन्नरस जोयणाइं अहुइल्ले कोसे बाहल्लेणं पणत्ता सव्ववइरामया अच्छा जाव
पडिरूवा ॥ तेसि णं पगंठगाणं उप्पि पत्तेयं २ पासायवडिसगा पणत्ता ॥ ते णं पासायवडिं-
सगा एकतीसं जोयणाइं कोसं च उहुं उच्चत्तेणं पन्नरस जोयणाइं अहुइल्ले य कोसे आयामवि-

कखंभेणं सेसं तं चैव जाव ससुग्गया णवरं बहुवयणं भाणितव्वं । विजयाए णं रायधाणीए ए-
 गमेगे दारे अट्टसयं चक्कज्झयाणं जाव अट्टसतं सेयाणं चउविसाणाणं णागवरकेऊणं, एवामेव
 स पुब्बावरेणं विजयाए रायहाणीए एगमेगे दारे आसीतं २ केउसहस्सं भवतीति मक्खायं ॥ वि-
 जयाए णं रायहाणीए एगमेगे दारे (तेसि णं दाराणं पुरओ) सत्तरस भोमा पणत्ता, तेसि णं
 भोमाणं (भूमिभागा) उल्लोया (य) पउमलया० भत्तिचित्ता ॥ तेसि णं भोमाणं बहुमज्झदेस-
 भाए जे ते नवमनवमा भोमा तेसि णं भोमाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं २ सीहासणा पणत्ता,
 सीहासणवणओ जाव दामा जहा हेट्ठा, एत्थ णं अवसेसेसु भोमेसु पत्तेयं पत्तेयं भद्दासणा
 पणत्ता । तेसि णं दाराणं उत्तिमं (उवरिमा) गारा सोलसविधेहिं रयणेहिं उवसोभिया तं चैव
 जाव छत्ताइछत्ता, एवामेव पुब्बावरेण विजयाए रायहाणीए पंच दारसता भवंतीति मक्खाया
 ॥ (सू० १३५)

‘कहि णं भंते ! विजयस्से’लादि, क भदन्त ! विजयस्य देनस्य विजया नाम राजधानी प्रज्ञप्ता !, भगवानाह-गौतम ! विजयस्य
 द्वारस्य पूर्वस्यां दिशि तिर्यग् असरगेयान् द्वीपसमुद्रान् ‘व्यतिव्रज्य’ अतिक्रम्य अत्रान्तरे गोड्यः उन्मद्द्वीपः अधिकृतद्वीपपुल्याभि-

१ दृष्टिकारा अतिदिसान्ति ‘तोरणे’त्यारिगाथाश्रयं सूत्रादर्शगतं परं न क्ताव्यादर्शेऽन स्रगत इदं, अनेकेषु च स्थानेष्वेतेन दृष्टिकारप्राप्तानामारशानाभियानो-
 न्तनप्राव्यादर्शानां च परस्परं भिन्नतमत्वात् सूत्रास्थोर्वैचित्र्यं न च तादृश उपलब्ध्यते आदर्श इति विक्षयाया त्वं सर्वत्र दृशोरेकनीकरणे.

धानः, अनेन जम्बूद्वीपानामप्यसङ्ख्येयत्वं सूचयति, तस्मिन् द्वादश योजनसहस्राणि अवगाह्य अत्रान्तरे विजयस्य देवस्य योग्या विजया
 नाम राजधानी प्रज्ञप्ता मया शेषैश्च तीर्थकृद्भिः, सा च द्वादश योजनसहस्राणि 'आयामविष्कम्भेन' आयामविष्कम्भाभ्यां, सप्त-
 त्रिंशद् योजनसहस्राणि नव शतानि 'अष्टचत्वारिंशानि' अष्टचत्वारिंशदधिकानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण, इदं च परिक्षेप-
 रिमाणं 'विस्खलंभवगदहगुणकरणी वट्टस्स परिरओ होइ' इति करणवशात्स्वयमानेतव्यम् ॥ 'सा ण'मित्यादि, 'सा' विजयाभिधाना
 राजधानी णमिति वाक्यालङ्कारे एकेन महता प्राकारेण 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्ततः' सामस्येन परिक्षिप्ता ॥ 'से ण'मित्यादि,
 स प्राकारः सप्तत्रिंशतं योजनानामर्द्धयोजनमूर्द्धमुच्चैस्त्वेन मूलेऽर्द्धत्रयोदश योजनानि विष्कम्भेन मध्ये पङ्क् योजनानि सक्कोशानि—एकेन
 क्रोशेनाधिकानि विष्कम्भेन उपरि त्रीणि योजनानि सार्द्धक्रोशानि [योजनानि] सार्द्धानि द्वादश अर्द्धक्रोशाधिकानि (द्वादश) विष्कम्भेन,
 मूले विस्तीर्णो मध्ये संक्षिप्तो, मूलविष्कम्भतोऽर्द्धस्य द्रुटितत्वात्, उपरि तनुको, मध्यविष्कम्भादप्यर्द्धस्य द्रुटितत्वात्, बहिर्वृत्तोऽन्तश्चतुरस्रो
 'गोपुच्छसंस्थानसंस्थितः' ऊर्ध्वोऽर्द्धतगोपुच्छसंस्थानसंस्थितः 'संव्वकणगमए' सर्वासना कनकमयः 'अच्छे' इत्यादि विशेषणजातं
 प्राग्वत् ॥ 'से ण'मित्यादि, स प्राकारो नानाविधानि च तानि पञ्चवर्णानि च नानाविधपञ्चवर्णानि तैः, नानाविधत्वं च पञ्चवर्णोपेक्षया
 कृष्णादिवर्णतारतम्यापेक्षया वा द्रष्टव्यं, पञ्चवर्णत्वमेवोपदर्शयति—'किण्हेहि' इत्यादि ॥ 'ते णं कविसीसगा' इत्यादि, तानि कपिशी-
 र्पकाणि प्रत्येकमर्द्धक्रोशं—धनुःसहस्रप्रमाणमायामेन—दैर्घ्येण पञ्च धनुःशतानि 'विष्कम्भेन' विस्तारेण, देशेनमर्द्धक्रोशमूर्द्धमुच्चैस्त्वेन
 'संव्वमणिमया' इत्यादि सर्वासना मणिमया 'अच्छा' इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् ॥ 'विजयाए णं रायहाणीए' इत्यादि,
 विजयाया राजधान्या एकैकस्यां बाहायां पञ्चविंशं—पञ्चविंशत्यधिकं द्वारशतं २ प्रज्ञप्तं, सर्वसङ्ख्यया पञ्च द्वारशतानि ॥ 'ते णं दारा'

इत्यादि, तानि द्वाराणि प्रत्येकं द्वापष्टियोजनानि अर्द्धयोजनं चोर्द्धुमुच्चैस्तेन, एकत्रिंशत् योजनानि क्रोशं च विष्कम्भतः, 'तावद्वयं चेव पवेसेणं' एतावदेव-एकत्रिंशद् योजनानि क्रोशं चेत्यर्थः प्रवेशेन, 'सेया वरकणगथूभियागा' इत्यादि द्वारवर्णनं निरवशेन तावद्वक्तव्यं यावद्धनमालावर्णनम् ॥ 'तेसि णं दाराण'मित्यादि, तेषां द्वाराणां प्रत्येकमुभयोः पार्श्वयोरेकैकनैपेधिकीभावेन 'द्विधातो' द्विप्रकारायां नैपेधिकां द्वौ द्वौ 'प्रकण्ठकौ' पीठविशेषौ प्रशस्तौ, ते च प्रकण्ठकाः प्रत्येकमेकत्रिंशत् योजनानि क्रोशमेकं च आयामविष्कम्भाभ्यां, पञ्चदश योजनानि अर्द्धतृतीयांश्च क्रोशाच् वाहल्येन 'सन्ववइरामया' इति सर्वासना ते प्रकण्ठका वञ्जरत्नमयाः 'अच्छा सण्हा' इत्यादि विशेषणजातं प्राग्वत् ॥ 'तेसिं पणंठगाण'मित्यादि, तेषां प्रकण्ठकानामुपरि प्रत्येकं 'प्रासादावतंसकः' प्रासादविशेषः प्रशस्तः ॥ 'ते णं पासायवडेंसगा' इत्यादि, ते प्रासादावतंसका एकत्रिंशत् योजनानि क्रोशं चैकमूर्द्धमुच्चैस्तेन, पञ्चदश योजनानि अर्द्धतृतीयांश्च क्रोशान् आयामविष्कम्भाभ्यां, तेषां च प्रासादानाम् 'अब्भुगयमूसियपहसियाविव' इत्यादि सामान्यतः स्वरूपवर्णनम् उल्लोकवर्णनं मध्यभूमिभागवर्णनं सिंहासनवर्णनं विजयदूज्यवर्णनं युक्तादामोपवर्णनं च विजयद्वारवत्, शेषमपि तोरणादिकं विजयद्वारनिदिमाभिर्वदयमाणाभिर्गाथाभिरनुगन्तव्यं, ता एव गाथा आह- 'तोरणे'त्यादि गाथात्रयं, द्वारेषु प्रत्येकमेकैकस्यां नैपेधिकां द्वे द्वे तोरणे वक्तव्ये, तेषां च तोरणानामुपरि प्रत्येकमष्टावष्टौ मङ्गलकानि, तेषां तोरणानामुपरि कृष्णचामरध्वजादयो ध्वजाः, तदनन्तरं तोरणानां पुरतः शालभञ्जिकाः तदनन्तरं नागदन्तकालेषु च नागदन्तकेषु दामानि ततो हयपङ्क्त्यादयः सङ्घाटा वक्तव्याः ततो हयपङ्क्त्यादयः पङ्क्तयस्तदनन्तरं हयवीथ्यादयो वीथयस्ततो हयभिथुनकादीनि मिथुनानि ततः पद्मलतादयो लताः ततः 'सोत्थिया' चतुर्विंशसौवस्तिका वक्तव्यास्ततो वन्दनकलशास्तदनन्तरं शृङ्गारकालत आदर्शकास्ततः स्थालानि ततः पात्र्यस्तदनन्तरं सुप्रतिष्ठानि ततो मनोगुक्तिकास्तासु

‘वातकरकाः’ वातभृताः करका वातकरका जलशून्या इत्यर्थः, तदनन्तरं चित्रा रत्नकरण्डकास्ततो ह्यकण्ठा गजकण्ठा नरकण्ठाः, उपलक्षणमेतत् किनरकिंपुरुषमहोरगगन्धर्वधृषभकण्ठाः क्रमेण वक्तव्याः, तदनन्तरं पुष्पादिचङ्गेर्यो वक्तव्यास्ततः पुष्पादिपटलकानि ततः सिंहासनानि तदनन्तरं छत्राणि ततश्चाभराणि ततस्तैलादिसमुद्रका वक्तव्यास्ततो ध्वजाः, तेषां च ध्वजानामिदं चरमसूत्रम्—‘एवामेव सपुष्पावरेणं विजयाए रायहाणीए एगमेगंसि दारांसि असीयं असीयं केउसहस्सं भवतीति मक्खायं’ तदनन्तरं भौमानि वक्तव्यानि, तत्सूत्रं साक्षादुपदर्शयति—‘तेसि णं दाराणं’मित्यादि, तेषां द्वाराणां पुरतः सप्तदश भौमानि प्रज्ञप्तानि, तेषां च भौमानां भूमिभागा उल्लोकाश्च प्राग्वक्तव्याः ॥ ‘तेसि णं भौमाणं’मित्यादि, तेषां च भौमानां बहुमध्यदेशभागे यानि नवमनवमानि भौमानि तेषां बहुमध्यदेशभागेषु प्रत्येकं विजयदेवयोग्यं (सिंहासनं यथा) विजयद्वारपञ्चमभौमे किन्तु सपरिवारं सिंहासनं वक्तव्यम्, अवशेषेषु च भौमेषु प्रत्येकं सपरिवारं सिंहासनं प्रज्ञप्तं, ‘तेसि णं दाराणं उवरिमागारा सोलसविहेहिं रयणेहिं उव-सोभिता’ इत्यादि प्राग्वत् ॥

विजयाए णं रायहाणीए चउद्दिसिं पंचजोयणसत्ताइ अबाहाए, एत्थ णं चत्तारि वणसंडा पणत्ता, तंजहा—असोगवणे सत्तवणवणे चंपगवणे चूतवणे, पुरत्थिमेणं असोगवणे दाहिणेणं सत्तवणवणे पच्चत्थिमेणं चंपगवणे उत्तरेणं चूतवणे ॥ ते णं वणसंडा साइरेगाइं दुवालस जोयणसहस्साइं आयामेणं पंच जोयणसयाइं विक्खंभेणं पणत्ता पत्तेयं पत्तेयं पागारपरिक्खत्ता किण्हा किण्होभासा वणसंडवणओ भाणियव्वो जाव बह्वे वाणमंतरा देवा य देवीओ य

आसयंति सयंति चिद्वन्ति णिसीदन्ति तुयद्वन्ति रमन्ति ललन्ति कीलन्ति मोहन्ति पुरापोराणं सु-
 चिण्णाणं सुपरिक्कंताणं सुभाणं कम्माणं कडाणं कल्याणं फलविचित्तिविसेसं पच्चणुभवमाणा विह-
 रन्ति ॥ तेसि णं वणसंडाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं पत्तेयं पासायवडिंसगा पणत्ता, ते णं पा-
 सायवडिंसगा वावट्ठिं जोयणाइं अद्धजोयणं च उट्ठं उच्चतेणं एक्कतीसं जोयणाइं कोसं च आया-
 मविकलंभेणं अबुग्गतमूसिया तहेव जाव अंतो बहुसमरमणिज्जा भूमिभागा पणत्ता उल्लोया
 पडमभत्तिचित्ता भाणियव्वा, तेसि णं पासायवडिंसगाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं पत्तेयं सीहा-
 सणा पणत्ता वण्णावासो सपरिवारा, तेसि णं पासायवडिंसगाणं उट्ठिं वट्ठे अट्ठमंगलगा
 झया छत्तातिच्छत्ता ॥ तत्थ णं चत्तारि देवा महिद्धीया जाव पलिओवमट्ठिनीया परिवसन्ति, तं-
 जहा—असोए सत्तवण्णे चंपए चूते ॥ तत्थ णं ते साणं साणं वणसंडाणं साणं साणं पासाय-
 वडिंसगाणं साणं साणं सामाणियाणं साणं साणं अग्गमहिंसीणं साणं साणं परिसाणं साणं
 साणं आयरक्खदेवाणं आहेवच्चं जाव विहरति ॥ विजयाए णं रायहाणीए अंतो बहुसमरमणिज्जे
 भूमिभागे पणत्ते जाव पंचवण्णेहिं मणीहिं उवसोभिए तणसद्विहूणे जाव देवा य देवीओ य
 आसयंति जाव विहरन्ति । तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं
 एगे महं ओवरियालेणे पणत्ते बारस जोयणसयाइं आयामविकलंभेणं तिन्नि जोयणसहस्साइं

सत्त य पंचाणउते जोयणसते किंचिविसेसाहि ए परिकखेवेणं, अद्धकोसं बाहल्लेणं सव्वजंबूणता-
मतेणं अच्छे जाव पडिरूवे ॥ से णं एगाए पडमवरवेइयाए एगेणं वणसंडेणं सव्वतो समंता सं-
परिकखत्ते पडमवरवेतियाए वणणओ वणसंडवणणओ जाव विहरंति, से णं वणसंडे देसूणाइं
दो जोयणाइं चक्खवालविकखंभेणं ओवारियालयणसमपरिकखेवेणं ॥ तस्स णं ओवारियालय-
णस्स चउद्दिंसिं चत्तारि तिसोवाणपडिरूवगा पणत्ता, वणणओ, तेसि णं तिसोवाणपडिरूवगाणं
पुरतो पत्तेयं पत्तेयं तोरणा पणत्ता छत्तातिछत्ता ॥ तस्स णं उवारियालयणस्स उप्पिं बहुसम-
रमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते जाव मणीहिं उवसोभिंते मणिवणणओ, गंधरसफासो, तस्स णं बहु-
समरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगे महं मूलपासायवडिंसए पणत्ते,
से णं पासायवडिंसए बावडिं जोयणाइं अद्धजोयणं च उडुं उच्चत्तेणं एक्कतीसं जोयणाइं कोसं च
आयामविकखंभेणं अब्भुगगयमूसियप्पहसिते तहेव तस्स णं पासायवडिंसगस्स अंतो बहुसमर-
मणिज्जे भूमिभागे पणत्ते जाव मणिफासे उल्लोए ॥ तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स
बहुमज्झदेसभागे एत्थ णं एगा महं मणिपेडिया पत्तत्ता, सा च एगं जोयणमायामविकखंभेणं अद्ध-
जोयणं बाहल्लेणं सव्वमणिमई अच्छा सण्हा ॥ तीसे णं मणिपेडियाए उवरिं एगे महं सीहासणे
पत्तत्ते, एवं सीहासणवणणओ सपरिवारो, तस्स णं पासायवडिंसगस्स उप्पिं बहवे अट्ठमंग-

लगा झया छत्तातिछत्ता ॥ से णं पासायवडिंसए अण्णेहिं चउहिं तदहुचत्ताप्पमाणमेत्तेहिं पासा-
यवडिंसएहिं सब्वतो समंता संपरिक्खित्ते, ते णं पासायवडिंसगा पक्कतीसं जोयणाइं कोसं च
उडुं उच्चत्तेणं अद्धसोलसजोयणाइं अद्धकोसं च आयामविकलंभेणं अब्भुगगतं तहेव, तेसि णं
पासायवडिंसयाणं अंतो बहुसमरमणिज्जा भूमिभागा उल्लोया ॥ तेसि णं बहुसमरमणिज्जाणं भूमि-
भागाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं सीहासणं पणत्तं, वण्णओ, तेसि परिवारभूता भदासणा
पणत्ता, तेसि णं अट्टमंगलगा झया छत्तातिछत्ता ॥ ते णं पासायवडिंसका अण्णेहिं चउहिं
चउहिं तदहुचत्ताप्पमाणमेत्तेहिं पासायवडिंसएहिं सब्वतो समंता संपरिक्खित्ता ॥ ते णं पासा-
यवडिंसका अद्धसोलसजोयणाइं अद्धकोसं च उडुं उच्चत्तेणं देसूणाइं अट्ट जोयणाइं आयामयि-
कलंभेणं अब्भुगगतं तहेव, तेसि णं पासायवडिंसगाणं अंतो बहुसमरमणिज्जा भूमिभागा उ-
ल्लोया, तेसि णं बहुसमरमणिज्जाणं भूमिभागाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं पत्तेयं पउमासणा प-
त्ता, तेसि णं पासायाणं अट्टमंगलगा झया छत्तातिछत्ता ॥ ते णं पासायवडिंसगा अण्णेहिं च-
उहिं तदहुचत्ताप्पमाणमेत्तेहिं पासायवडिंसएहिं सब्वतो समंता संपरिक्खित्ता ॥ ते णं पासाय-
वडिंसका देसूणाइं अट्ट जोयणाइं उडुं उच्चत्तेणं देसूणाइं चत्तारि जोयणाइं आयामयिक्खलंभेणं अ-
ब्भुगगतं भूमिभागा उल्लोया भदासणाइं उवरिं मंगलगा झया छत्तातिछत्ता, ते णं पासायव-

डिंसगा अण्णेहिं चउहिं तदुच्चत्तप्पमाणमेत्तेहिं पासायवडिंसएहिं सब्वतो समंता संपरि-
 विवत्ता । ते णं पासायवडिंसगा देसूणाइं चत्तारि जोयणाइं उडुं उच्चत्तेणं देसूणाइं दो जोयणाइं
 आयामविक्खंभेण अब्भुग्गयमूसिय० भूमिभागा उल्लोया पडमासणाइं उवरिं मंगलगा झया
 छत्ताइच्छत्ता ॥ (सू० १३६)

‘विजयाए णं रायहाणीए’ इत्यादि, विजयाया राजधान्याः ‘चउदिसि’मिति चतस्रो दिशः समाहताश्चतुर्दिक् तस्मिन् चतु-
 र्दिशि-चतससु दिक्षु पञ्च पञ्च योजनशतानि ‘अवाहाए’ इति बाधनं बाधा-आक्रमणं तस्यामवाधायां कृतेति गम्यते, अपान्त-
 रालेषु मुक्तेति भावः, चत्वारो वनखण्डाः प्रज्ञप्ताः, ‘तद्यथे’त्यादि, तानेव वनपण्डान् नामतो दिग्भेदतश्च दर्शयति, अशोकवृक्षप्रधानं
 वनमशोकवनम्, एवं सप्तपर्णवनं चम्पकवनं चूतवनमपि भावनीयं, ‘पुब्बेण असोगवण’मित्यादिरूपा गाथा पाठसिद्धा (अत्र तु न) ॥ ‘ते
 णं वणसंडा’ इत्यादि, ते वनखण्डाः सातिरेकाणि द्वादश योजनसहस्राण्यायामेन पञ्च योजनशतानि विष्कम्भेन प्रत्येकं प्रज्ञप्ताः प्रत्येकं
 प्राकारपरिक्षिप्ताः, पुनः कथम्भूतास्ते वनखण्डाः? इत्यादि पञ्चवरवेदिकावर्हिर्वनपण्डवत्तावद्विशेषेण वक्तव्यं यावत् ‘तत्थ णं बहवे
 वाणमंतरा देवा य देवीओ य आसयंति जाव विहरंति’ ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां वनपण्डानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं प्रासादाव-
 तंसकाः प्रज्ञप्ताः, ते च प्रासादावतंसका द्वापष्टिर्योजनान्यर्द्धयोजनं चोर्द्ध्वमुच्चैस्त्वेन एकत्रिंशतं योजनानि क्रोशं च विष्कम्भेन ‘अब्भु-
 ग्गयमूसियपहसियाविव’ इत्यादि प्रासादावतंसकानां वर्णनं निरवशेण तावद्वक्तव्यं यावत्तत्र प्रत्येकं सिंहासनं सपरिवारं । ‘तत्थ णं’
 मित्यादि, तेषु वनपण्डेषु प्रत्येकमेकैकदेवभावेन चत्वारो देवा महर्द्धिका यावत् ‘महज्जुइया महाबला महायसा महासोक्खा महाणु-

भावा" इति परिग्रहः पत्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति, तद्यथा—'असोए' इत्यादि, अशोकवनेऽशोकः सप्तपर्णवने सप्तपर्णः चम्पकवने चम्पकः चूतवने चूतः ॥ 'तेसि ण'मि(तत्थ णं ते इ) त्यादि, ते अशोकादयो देवास्तस्य वनखण्डस्य स्वस्य प्रासादावतंसकस्य, सूत्रे बहुवचनं प्राकृतत्वात्, प्राकृते हि वचनव्यत्ययो भवतीति, स्वेपां स्वेपां सामानिकसहस्राणां स्वासां स्वासामग्रमहिषीणां सपरिवाराणां स्वासां स्वासां पर्यदां स्वेपां स्वेपामनीकानां (अनीकाधिपतीनां) स्वेपां स्वेपामालरक्षकाणाम् 'आहेवच्चं पोरेवच्च'मित्यादि प्राग्वत् ॥ 'विजयाए ण'मित्यादि, विजयाया राजधान्या अन्तर्बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, तस्य 'से जहानामए आलिगपुक्खरेइ वा' इत्यादि वर्णनं प्राग्वत् निरवशेषं तावद्वक्तव्यं यावन्मणीनां स्पर्शः, तस्य च बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे, अत्र महद् एकमुपकारिकालयनं प्रज्ञप्तं, राजधानीस्वामिसत्कप्रासादावतंसकादीन् उपकरोति—उपष्टभ्रातीत्युपकारिका—राजधानीस्वामिसत्कप्रासादावतंसकादीनां पीठिका, अन्यत्र त्वियमुपकार्योपकारकेति प्रसिद्धा, उक्तञ्च—“गृहस्थानं स्मृतं राज्ञामुपकार्योपकारका” इति, उपकारिकालयनमिव उपकारिकालयनं तद् द्वादश योजनशतानि 'आयामविष्कम्भेन' आयामविष्कम्भाभ्यां, त्रीणि योजनसहस्राणि सप्त योजनशतानि पञ्चनवतानि—पञ्चनवत्याधिकानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तानि, परिक्षेपपरिमाणं चेदं प्रागुक्तकरणवशात्स्वयमानेतदव्यम्, अर्द्धकोशं—धनुःसहस्रपरिमाणं बाहल्येन 'सव्वजंवूणयामए' इति सर्वात्मना जाम्वूनदमयम्, 'अच्छे' इत्यादि विशेषणजातं प्राग्वत् ॥ 'से ण'मित्यादि, 'तद्' उपकारिकालयनम् एकया पद्मवरवेदिकया तत्पुष्टभाविन्या एकेन च वनपण्डेन 'सर्वतः' सर्वोसु दिक्षु 'समन्ततः' सामस्येन संपरिक्षिप्तं, पद्मवरवेदिकावर्णको वनपण्डवर्णकः प्राग्वन्निरवशेषो वक्तव्यो यावत् 'तत्थ बह्वे वाणमंतरा देवा य देवीओ य आसयंति सयंति जाव विहरंति' इति ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य उपकारिकालयनस्य 'चउदिसि'ति चतुर्दिशि चतसृषु

दिष्टु एकैकस्यां दिशि एकैकभावेन चत्वारि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि-प्रतिविशिष्टरूपाणि त्रिसोपानानि प्रज्ञप्तानि, त्रिसोपानवर्णकः
 पूर्ववद्वक्तव्यः, तेषां च त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां पुरतः प्रत्येकं तोरणं प्रज्ञप्तं, तेषां च तोरणानां वर्णनं प्राग्वद्वक्तव्यम् ॥ 'तस्स
 ण'मित्यादि, 'तस्य' उपकारिकालयनस्य उपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, 'से जहानामए' इत्यादि भूमिभागवर्णनं प्राग्व-
 तावद्वाच्यं यावन्मणीनां स्पर्शः, तस्य च बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागेऽत्र महानेको मूलप्रासादावतंसकः प्रज्ञप्तः,
 स च द्वापट्टियोजनानि अर्द्धं च योजनमूर्द्धमुच्चैस्त्वेन, एकत्रिंशत् योजनानि क्रोशं चायामविष्कम्भाभ्याम्, 'अव्भुगगयमूसियपहसिया-
 विवे'त्यादि, तस्य वर्णनं मध्येभूमिभागवर्णनं सिंहासनवर्णनं शेषाणि च भद्रासनानि तत्परिवारभूतानि विजयद्वारवहिःस्थितप्रासाद-
 वद्भावनीयानि ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य मूलप्रासादावतंसकस्य बहुमध्यदेशभागेऽत्र महती एका मणिपीठिका प्रज्ञप्ता, सा चैकं
 योजनमायामविष्कम्भाभ्यामर्द्धयोजनं बाह्येन 'सव्वमणिमयी' इति सर्वासना मणिमयी 'अच्छा सण्हा' इत्यादि विशेषणकदम्बकं
 प्रागवत् ॥ 'तीसे ण'मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि अत्र महदेकं सिंहासनं प्रज्ञप्तं, तस्य च सिंहासनस्य परिवारभूतानि
 शेषाणि भद्रासनानि प्राग्वद्वक्तव्यानि ॥ 'से ण'मित्यादि, स च मूलप्रासादावतंसकोऽन्यैश्चतुर्भिर्मूलप्रासादावतंसकैस्तदूर्ध्वोच्चत्वप्रमाण-
 मात्रैः-मूलप्रासादावतंसकादूर्ध्वोच्चत्वप्रमाणैः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्तः, तदूर्ध्वोच्चत्वप्रमाणमेव दर्शयति-एकत्रिंशत् योजनानि क्रोशं चैक-
 मूर्द्धमुच्चैस्त्वेन, पञ्चदश योजनानि अर्द्धतृतीयांश्च क्रोशान् आयामविष्कम्भाभ्यां, तेषामपि 'अव्भुगगयमूसियपहसियाविवे'त्यादि स्वरू-
 पवर्णनं मध्येभूमिभागवर्णनमुल्लोकवर्णनं च प्रागवत् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां प्रासादावतंसकानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं प्रत्येकं
 सिंहासनं प्रज्ञप्तं, तेषां च सिंहासनानां वर्णनं प्रागवत्, नवरमत्र सिंहासनानां शेषाणि परिवारभूतानि न वक्तव्यानि ॥ 'ते णं पासा-

यवडेंसया' इत्यादि, ते प्रासादावतंसका अन्यैश्चतुर्भिः प्रासादावतंसकैस्तद्वर्द्धोन्नतप्रमाणमात्रैः—मूलप्रासादावतंसकरिवारभूतप्रासादाव-
तंसकाद्धोन्नतप्रमाणमात्रैर्मूलप्रासादापेक्षया चतुर्भागमात्रप्रमाणैरित्यर्थः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्ताः, तद्वर्द्धोन्नतप्रमाणमेव दर्शयति
—‘ते ण’मित्यादि, ते प्रासादावतंसकाः पञ्चदश योजनानि अर्द्धमुजैस्त्वेन देशोनानि अष्टौ योजनानि आया-
मविष्कम्भाभ्यां, सूत्रे च ‘आयामविक्ल्वभेण’ति एकवचनं समाहारविवक्षणात्, एवमन्यत्रापि भावनीयम्, एतेषामपि ‘अञ्जुगगनमू-
सिये’त्यादि स्वरूपवर्णनं मध्येभूमिभागवर्णनमुल्लोकवर्णनं सिंहासनवर्णनं च प्राग्वत् केवलमत्रापि सिंहासनमपरिवारं उक्तव्यम् ॥
‘ते ण’मित्यादि, तेऽपि प्रासादावतंसका अन्यैश्चतुर्भिः प्रासादावतंसकैस्तद्वर्द्धोन्नतप्रमाणमात्रैः—अनन्तरोक्तप्रासादावतंसकाद्धोन्नतप्रमाणै-
र्मूलप्रासादापेक्षयाऽष्टभागमात्रप्रमाणैरित्यर्थः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्ताः, तदेव तद्वर्द्धोन्नतप्रमाणमात्रमुपदर्शयति—‘ते ण’मित्यादि,
ते प्रासादावतंसका देशोनानि अष्टौ योजनानि ऊर्द्धमुजैस्त्वेन देशोनानि चत्वारि योजनान्यायामगिःकम्भाभ्यां तेषामपि ‘अञ्जुगगनमू-
सियपहसियाविवे’त्यादि स्वरूपाविवर्णनमनन्तरप्रासादावतंसकवत् ॥ (एतयोः सूत्रयोर्मूलपाठो न दृश्यते) ‘ते ण’मित्यादि, तेऽपि च प्रासा-
दावतंसका अन्यैश्चतुर्भिः प्रासादावतंसकैस्तद्वर्द्धोन्नतप्रमाणमात्रैः—अनन्तरोक्तप्रासादावतंसकाद्धोन्नतप्रमाणमात्रैर्मूलप्रासादावतंसकापेक्षया
षोडशभागप्रमाणमात्रैरित्यर्थः सर्वतः समन्ततः संपरिक्षिप्ताः, तद्वर्द्धोन्नतप्रमाणमेव दर्शयति—‘ते ण’मित्यादि, ते प्रासादावतंसका
देशोनानि चत्वारि योजनान्यूर्द्धमुजैस्त्वेन देशोने द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्यां, तेषामपि दारुपवर्णनं मध्येभूमिभागवर्णनमुल्लोक-
वर्णनं सिंहासनवर्णनं च परिवारवर्जितं प्राग्वत्, तदेवं चतस्रः प्रासादावतंसकरुपरिपाटनो भवन्ति, कनिष्ठित्व एव दृश्यन्ते न
चतुर्थी ॥

तस्स णं मूलपासायवडेंसगस्स उत्तरपुरत्थिमे णं एत्थ णं विजयस्स देवस्स सभा सुधम्ममा
पणत्ता अद्धत्तेरसजोयणाइं आधामेणं छ सक्कोसाइं जोयणाइं विक्खंभेणं णव जोयणाइं उहुं उच्च-
त्तेणं, अणेगखंभस्सतसंनिविद्धा अब्भुग्गयसुकयवहरवेदिया तोरणवररतियसालभंजिया सुसि-
लिट्ठविसिट्ठसंठियपसत्थवेरुलियविमलखंभा णाणामणिकणगरयणखइयउज्जलवहुसमसुवि-
भत्तचित्ता(णिचिय)रमणिज्जकुट्टिमतला ईहामियउसभतुरगणरमगरविहगवालगकिण्णररुसर-
भवमरकुंजरवणलयपउमलयभत्तिचित्ता थंभुग्गयवहरवेदियापरिगयाभिरामा विज्जाहरजमलजु-
यलजंतजुत्ताविव अच्चिसहस्समालणीया रुवगसहस्सकालिया भिसमाणी भिभिभसमाणी
चक्खुलोयणलेसा सुहफासा सस्सिसरीयरूवा कंचणमणिरयणथूभियागा नाणाविहपंचवण-
घंटापडागपडिमंडितगगसिहरा धवला मिरीइकवचं विणिम्भुयंती लाउल्लोइयमहिंया गोसीसस-
रसरत्तचंदणदहरदिन्नपंचगुलितला उवचियचंदणकलसा चंदणघडसुकयतोरणपडिदुचारदेस-
भागा आसत्तोसत्तविउलवट्टवघारियमल्लदामकलावा पंचवणसरससुरभिसुक्कपुप्फंजोवयार-
कलित्ता कालागुरुपवरकुंदुरुक्कतुरुक्कधूवमघमधेतंगंधुधुयाभिरामा सुगंधवरगंधिया गंधवट्ठिभूया
अच्छरगणसंधसंविक्किन्ना दिव्वतुडियमधुरसहसंपणाइया सुरम्मा सव्वरयणामती अच्छा जाव
पडिरूवा ॥ तीसे णं सोहम्माए सभाए तिदिसिं तओ दारा पणत्ता ॥ ते णं दारा पत्तेयं पत्तेयं

दो दो जोयणाइं उहुं उचत्तेणं एगं जोयणं विक्खंभेणं तावइयं चैव पंचेसेणं सेयां वरकणगधू-
 भियागा जाव वणमालादारवन्नओ ॥ तेसिं नं दाराणं पुरओ मुहमंडवा पणत्ता, ते नं मुहमंडवा
 अद्धतेरसजोयणाइं आयामेणं छजोयणाइं सक्कोसाइं विक्खंभेणं साइरेगाइं दो जोयणाइं उहुं
 उचत्तेणं मुहमंडवा अणेगखंभसयसंनिविट्ठा जाव उल्लोया भूमिभागवण्णओ ॥ तेसिं नं मुहमं-
 डवाणं उवरिं पत्तेयं पत्तेयं अट्ठ मंगला पणत्ता सोत्थिय जाव मच्छ० ॥ तेसिं नं मुहमंडवाणं
 पुरओ पत्तेयं पत्तेयं पेच्छाघरमंडवा पणत्ता, ते नं पेच्छाघरमंडवा अद्धतेरसजोयणाइं आयामेणं
 जाव दो जोयणाइं उहुं उचत्तेणं जाव मणिफासो ॥ तेसिं नं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं पत्तेयं बहुमज्झ-
 अक्खाडगा पणत्ता, तेसिं नं बहरामयाणं अक्खाडगाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं २ मणिपीडिया
 पणत्ता, ताओ नं मणिपीडियाओ जोयणमेगं आयामविक्खंभेणं अद्धजोगणं वाहल्लेणं सच्चम-
 णिमईओ अच्छाओ जाव पडिख्वाओ ॥ तासिं नं मणिपीडियाणं उप्पिं पत्तेयं पत्तेयं सीहासणा
 पणत्ता, सीहासणवण्णओ जाव दामा परिवारो । तेसिं नं पेच्छाघरमंडवाणं उप्पिं अट्ठमंगला
 झया छत्तातिच्छत्ता ॥ तेसिं नं पेच्छाघरमंडवाणं पुरतो तिदिंसिं तओ मणिपेडियाओ पं० ताओ नं
 मणिपेडियाओ दो जोयणाइं आयामविक्खंभेणं जोयणं वाहल्लेणं सच्चमणिमतीओ अच्छाओ जाव
 पडिख्वाओ ॥ तासिं नं मणिपेडियाणं उप्पिं पत्तेयं पत्तेयं चैदयथूभा पणत्ता, ते नं चैदयथूभा

दो जोयणाई आयामविक्रंभेणं सातिरेगाई दो जोयणाई उहुं उच्चत्तेणं सेया संखंकुंदगरयाम-
 यमहितफेणपुंजसणिकासा सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिख्वा ॥ तेसि णं चेइयथूभाणं
 छप्पिं अट्ठ मंगलगा बहुकिण्हचामरझया पणत्ता छत्तातिछत्ता ॥ तेसि णं चेतियथूभाणं
 चउद्दिसिं पत्तेयं पत्तेयं चत्तारि मणिपेढियाओ प०, ताओ णं मणिपेढियाओ जोयणं आयाम-
 विक्रंभेणं अट्ठजोयणं बाहल्लेणं सव्वमणिमईओ ॥ तासि णं मणिपीढियाणं उप्पिं पत्तेयं
 पत्तेयं चत्तारि जिणपडिमाओ जिणुस्सेहपमाणमेत्ताओ पलियंकणिसण्णाओ थूभाभिमुहीओ
 सन्निविट्ठाओ चिद्धंति, तंजहा—उसभा वद्धमाणा चंदाणणा वारिसेणा ॥ तेसि णं चेतियथू-
 भाणं पुरतो तिदिसिं पत्तेयं पत्तेयं मणिपेढियाओ पन्नत्ताओ, ताओ णं मणिपेढियाओ दो दो
 जोयणाई आयामविक्रंभेणं जोयणं बाहल्लेणं सव्वमणिमईओ अच्छाओ लण्हाओ सण्हाओ
 घट्ठाओ मट्ठाओ णिप्पंकाओ णीरयाओ जाव पडिख्वाओ । तासि णं मणिपेढियाणं उप्पिं पत्तेयं
 पत्तेयं चेइयरुक्खा पणत्ता, ते णं चेतियरुक्खा अट्ठजोयणाई उहुं उच्चत्तेणं अट्ठजोयणं
 दो जोयणाई खंधी अट्ठजोयणं विक्रंभेणं छजोयणाई विडिमा बहुमज्झदेसभाए अट्ठजोयणाई
 आयामविक्रंभेणं साइरेगाई अट्ठजोयणाई सव्वगेणं पणत्ताई । तेसि णं चेइयरुक्खाणं अय-
 मेतारुवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा—वइरामया मूला रययसुपतिट्ठिता विडिमा रिट्ठामयविपुल-

कंद्वेरुलियरुतिलखंधा सुजातरूवपढमगविसालसाली नाणामणिरयणविविधसाहृप्पसाह्वेरुलि-
यपत्तवणिज्जपत्तवेदा जंबूणयरत्तमउयसुकुमालपवालपल्लवसोभंतवरंकुरगसिहरा विचित्तम-
णिरयणसुरभिकुसुमफलभरणमियसाला सच्छाया सप्पभा समिरीया सउज्जोया अमयरस-
समरसफला अधियं णयणमणिव्वुतिकरा पासातीया दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा ॥ ते
णं चेइयरुक्खा अन्नोहिं बहूहिं तिलयलवयच्छत्तोवगसिरीससत्तवन्नदहिचन्नलोद्धवचंदणनीवकु-
डयकयंवपणसतालतमालपियालपियंशुपारावयरायरुक्खनंदिरुक्खेहिं सन्वओ समंता संपरि-
क्खत्ता ॥ ते णं तिलया जाव नंदिरुक्खा मूलवंतो कन्दमंतो जाव सुरम्मा ॥ ते णं तिलया
जाव नंदिरुक्खा अन्नोहिं बहूहिं पउमलयाहिं जाव सामलयाहिं सन्वतो समंता संपरिक्खत्ता,
ताओ णं पउमलयाओ जाव सामलयाओ निचं कुसुमियाओ जाव पडिरूवाओ ॥ तेसि णं चे-
तियरुक्खाणं उप्पिं वहवे अट्टमंगलगा झया छत्तातिच्छत्ता ॥ तेसि णं चेइयरुक्खाणं पुरतो
तिदिंसिं तओ मणिपेढियाओ पणत्ताओ, ताओ णं मणिपेढियाओ जोयणं आयामचिक्खंभेणं
अद्धजोयणं बाहल्लेणं सन्वमणिमतीओ अच्छा जाव पडिरूवाओ ॥ तासि णं मणिपेढियाणं
उप्पिं पत्तेयं पत्तेयं माहिंदझया अद्धट्टमाइं जोयणाइं उट्ठं उच्चत्तेणं अद्धकोसं उच्चत्तेणं अद्धकोसं
चिक्खंभेणं वहरामयवट्टलट्ठसंठियसुसिलिट्ठपरिघट्टमट्टसुपत्तिट्ठिता चिसिट्ठा अणेगवरपंचव-

णकुडभीसहस्रपरिमंडियाभिरामा वाउडुयविजयेजयंतीपडागा छत्तातिछत्तकलिया तुंगा
 गगणतलमभिलंघमाणसिहरा पासादीया जाव पडिरूवा ॥ तेसि नं महिंदज्झयाणं उप्पिं अट्ट-
 ट्टमंगलगा झया छत्तातिछत्ता ॥ तेसि नं महिंदज्झयाणं पुरतो तिदिसिं तओ णंदाओ पुक्ख-
 रिणीओ पं० ताओ णं पुक्खरिणीओ अट्टतैरसजोयणाइं आयामेणं सक्कोसाइं छ जोयणाइं
 विक्खंभेणं दसजोयणाइं उव्वेहेणं अच्छाओ सण्हाओ पुक्खरिणीवणणओ पत्तेयं पत्तेयं पडमवर-
 वेइयापरिक्खत्ताओ पत्तेयं वणसंडपरिक्खत्ताओ वणणओ जाव पडिरूवाओ ॥ तेसि नं
 पुक्खरिणीणं पत्तेयं २ तिदिसिं तिसोवाणपडिरूवगा पं०, तेसि नं तिसोवाणपडिरूवगाणं वणण-
 ओ, तोरणा भाणियन्वा, जाव छत्तातिछत्ता सभाए णं सुहम्माए छ मणोगुलिसाहस्सीओ प-
 णत्ताओ, तंजहा—पुरत्थिमे णं दो साहस्सीओ पच्चत्थिमेणं दो साहस्सीओ दाहिणेणं एगसा-
 हस्सी उत्तरेणं एगा साहस्सी, तासु णं मणोगुलियासु बहवे सुवणणरूपामया फलगा पणत्ता,
 तेसु णं सुवणणरूपामएसु फलगेसु बहवे वइरामया णागदंतगा पणत्ता, तेसु णं वइरामएसु
 नागदंतएसु बहवे किण्हसुत्तवट्ठवगघारितमल्लदामकलावा जाव सुक्खिलवट्ठवगघारितमल्लदामक-
 लावा, ते णं दासा तवणिज्जलंबूसगा जाव चिद्धंति ॥ सभाए णं सुहम्माए छगोमाणसीसाहस्सी-
 ओ पणत्ताओ तंजहा—पुरत्थिमेणं दो साहस्सीओ, एवं पच्चत्थिमेणवि दाहिणेणं सहस्सं एवं

उत्तरेणचि, तासु णं गोमाणसीसु बहवे सुवण्णरूपमया फलगा पं० जाव तेसु णं वहरामएसु नागदंतएसु बहवे रयतामया सिक्कता पणत्ता, तेसु णं रयतामएसु सिक्कएसु बहवे वेरुलियार्मइओ धूवघडिताओ पणत्ताओ, ताओ णं धूवघडियाओ कालागुरुपरकुंदुरुक्कतुरुक्क जाव घाणमणिव्वुइकरेणं गंधेणं सव्वतो समंता आपूरेमाणीओ चिट्ठंति। सभाए णं सुधम्मए अंतो बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते जाव मणीणं फासो उल्लोया पउमलयभत्तिचित्ता जाव सव्वतवणिज्जमए अच्छे जाव पडिस्सवे ॥ (सू० १३७)

‘तस्स णं’मित्यादि, तस्य मूलप्रासादावतंसकस्य ‘उत्तरपूर्वस्याम्’ ईशानकोण इत्यर्थः, ‘अत्र’ एतस्मिन् भागे विजयस्य देवस्य योग्या सभा सुधर्मा नाम विशिष्टच्छन्दकोपेता साऽर्द्धत्रयोदशयोजनान्यायामेन पट् सक्रोशानि योजनानि विष्कम्भेन नव योजनानि ऊर्ध्वमुच्चैस्त्वेन ‘अणेगे’त्यादि अनेकेषु स्तम्भशतेषु सन्निविष्टा अनेकस्तम्भशतसन्निविष्टा ‘अवभुगयसुकयववेइया तोरणवरइयसालभंजिया सुसिलिद्धविसिद्धलसंठियपसत्थवेरुलियविमलखंभा’ अभ्युद्गता-अतिरमणीयतया द्रष्टृणां प्रत्यभिमुखमुत्-प्रावत्येन स्थिता सुकृतेव सुकृता निपुणशिल्पिरचितेवेति भावः, अभ्युद्गता चासौ सुकृता च अभ्युद्गतसुकृता वज्रवेदिका-द्वारमुण्डकोपरि वज्ररत्नमयी वेदिका तोरणं चाभ्युद्गतसुकृतं यत्र सा तथा, तथा वराभिः-प्रधानाभिः रचिताभिः-विरचिताभिः रतिदाभिर्वा सालभञ्जिकाभिः सुश्रिता-संवद्धा विशिष्टं-प्रधानं लष्टं-मनोज्ञं संस्थितं-संस्थानं येषां ते विशिष्टलष्टसंस्थिताः प्रशस्ताः-प्रशंसास्पदीभूता वैडूर्यस्तम्भाः-वैडूर्यरत्नमयाः स्तम्भा यस्यां सा वररचितशालभञ्जिकासुश्रितविशिष्टलष्टसंस्थितप्रशस्तवैडूर्यस्तम्भा, ततः पूर्वपदेन कर्मधारयः, तथा नानामणिकन-

करत्नानि खचितानि यत्र स नानामणिकनकरत्नखचितः, निष्ठान्तस्य परनिपातो भार्योदिदर्शनात्, नानामणिकनकरत्नखचितः उ-
 ज्ज्वलो-निर्ममलो बहुसमः-अत्यन्तसमः सुविभक्तो निचितो-निविडो रमणीयश्च भूमिभागो यस्यां सा नानामणिकनकरत्नखचितोज्ज्व-
 लबहुसमसुविभक्त (निचितरमणीय) भूमिभागा 'ईहामिगउसहतुरगनरमगरविहगवालगकिन्नरुरुसरभचमरकुञ्जरवणलयपउमलयभत्ति-
 चित्ता' इति तथा स्तम्भोद्गतया-स्तम्भोपरिवर्तिन्या वज्रवेदिकया-वज्ररत्नमय्या वेदिकया परिगता सती याऽभिरामा स्तम्भोद्गत-
 वज्रवेदिकापरिगताभिरामा 'विज्जाहरजमलजुगलजंतजुत्ताविव अचिसहस्समालीया' रूवगसहस्सकलिया भिसमाणा भिन्भिसमाणा
 चक्खुल्लोयणलेसा सुहफासा सस्सिरीयरूवा' इति प्राग्वत् 'कंचणमणिरयणथूभियागा' इति काञ्चनमणिरत्नानां स्तूपिका-शिखरं यस्याः
 सा काञ्चनमणिरत्नस्तूपिकाका 'नाणाविहपंचवणणघंटापडागपरिमंडियगसिहरा' नानाविधाभिः-नानाप्रकाराभिः पञ्चवर्णाभिर्घण्टाभिः
 पताकाभिश्च परि-सामस्येन मण्डितमग्रशिखरं यस्याः सा नानाविधपञ्चवर्णघण्टापताकापरिमण्डिताग्रशिखरा 'धवला' श्वेता मरी-
 चिकवचं-किरणजालपरिक्षेपं विनिर्मुञ्चन्ती 'लाउल्लोइयमहिया' इति लाइयं नाम यद् भूमेर्गोमयादिना उपलेपनम् उल्लोइयं-कु-
 ड्यानां मालस्य च सेटिकादिभिः संस्पृष्टीकरणं लाउल्लोइयं ताभ्यामिव महिता-पूजिता लाउल्लोइयमहिता, तथा गोशीर्षेण-गोशीर्ष-
 नामचन्दनेन सरसरक्तचन्दनेन दर्दरेण-बहलेन चपेटाकारेण वा दत्ताः पञ्चाङ्गुलयस्तला-हस्तका यत्र सा गोशीर्षकसरसरक्तचन्दनदर्-
 दर्दत्तपञ्चाङ्गुलितला, तथा उपचिता-निवेशिता वन्दनकलशा-मङ्गलकलशा यस्यां सा उपचितवन्दनकलशा 'चंदणघडसुकयतो-
 रणपडिदुवारदेसभागा' इति चन्दनघटैः-चन्दनकलशैः सुकृतानि-सुष्ठु कृतानि शोभनानीति तात्पर्यार्थः यानि तोरणानि तानि
 चन्दनघटसुकृतानि तोरणानि प्रतिद्वारदेशभागे यस्यां सा चन्दनघटसुकृततोरणप्रतिद्वारदेशभागा, तथा 'आसत्तोसत्तवट्टवघारिय-

मल्लदामकलावा' इति आ-अवाङ् अधोभूमौ सक्त आसक्तौ भूमौ लभ इत्यर्थः ऊर्द्ध्वं सक्त उत्सक्तः-उल्लोचतले उपरिसंबद्ध इत्यर्थः,
 विपुलो-विस्तीर्णः वृत्तो-वर्तुलः 'वर्गधारिय' इति प्रलम्बितो माल्यदामकलापः-पुष्पमालासमूहो यस्यां सा आसक्तोत्सक्तविपुलवृत्तव-
 गधारितमाल्यदामकलापा, तथा पञ्चवर्णेन सरसेन-सच्छायेन सुरभिणा मुक्तेन-क्षिप्तेन पुष्पपुञ्जलक्षणेनोपचारेण-पूजया कलिता प-
 ञ्चवर्णसरससुरभिमुक्तपुष्पपुञ्जोपचारकलिता 'कालागुरुपवरकुन्दुरुक्तपुष्कधूमधमघेतंगंधुदुयाभिरामा सुगंधवरगंधांधिया गंधवट्टि-
 भूया' इति प्राग्वत्, 'अच्छरगणसंघसंविकिण्णा' इति अप्सरोगणानां सङ्घः-समुदायस्तेन सम्यग्-रमणीयतया विकीर्णो-व्याप्ता
 'दिव्वतुडियसदसंपणादिद्या' इति दिव्यानां वृत्तितानां-आतोद्यानां वेणुवीणामृदङ्गादीनां ये शब्दास्तैः सम्यक्-श्रोत्रमनोहारितया
 प्रकर्षेण नादिता-शब्दवती दिव्यवृत्तितसंप्रणादिता 'अच्छा सण्हा जाव पडिरूवा' इति प्राग्वत् ॥ 'तीसे णं सभाए ण'मित्यादि, स-
 भायाः सुधर्मायाः 'त्रिदिशि' तिसृषु दिक्षु एकैकस्यां दिशि एकैकद्वारभावेन त्रीणि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-एकं पूर्वस्यामेकं दक्षि-
 णस्यामेकमुत्तरस्याम् ॥ 'ते णं दारा' इत्यादि, तानि द्वाराणि प्रत्येकं द्वे द्वे योजने ऊर्द्ध्वमुच्चैस्त्वेन योजनमेकं विष्कम्भेन 'ताव-
 इयं चेवे'ति योजनमेकं प्रवेशेन 'सेया वरकणगथूभियागा' इत्यादि प्रागुक्तं द्वारवर्णनं तदेतावद्वक्तव्यं यावद्वनमाला इति ॥ 'तेसि
 ण'मित्यादि, तेषां द्वाराणां पुरतः प्रत्येकं मुखमण्डपः प्रज्ञप्तः, ते च मुखमण्डपा अर्द्धत्रयोदश योजनानि आयामेन, पङ् योज-
 नानि सक्रोशानि विष्कम्भेन, सातिरेके द्वे योजने ऊर्द्ध्वमुच्चैस्त्वेन, एतेषामपि 'अणेगलंभसयसन्निविट्ठा' इत्यादि वर्णनं सुधर्मोयाः स-
 भाया इव निरवशेषं द्रष्टव्यं, तेषां मुखमण्डपानामुल्लोकवर्णनं बहुसमरमणीगभूमिभागवर्णनं च गावन्मणीनां स्पर्शः प्राग्वत् ॥ 'तेसि
 ण'मित्यादि, तेषां मुखमण्डपानामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि-स्वस्तिकादीनि प्रज्ञप्तानि, तान्येवाह- 'तंजहे'त्यादि, एतच्च विशेषणं

सुधर्मासभाया अपि द्रष्टव्यम् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां मुखमण्डपानां पुरतः प्रत्येकं २ प्रेक्षागृहमण्डपः प्रज्ञप्ताः, तेऽपि च प्रेक्षागृह-
 मण्डपा अर्द्धत्रयोदश योजनान्यायामेन, सक्रोशानि षड् योजनानि विष्कम्भेन, सातिरेके द्वे योजने ऊर्द्धमुच्चैस्त्वेन, प्रेक्षागृहमण्डपानां
 च भूमिभागवर्णनं पूर्ववत्तावद्वाच्यं यावन्मणीनां स्पर्शः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां च बहुसमरमणीयानां भूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे
 प्रत्येकं प्रत्येकं वज्रमयः 'अक्षपाटकः' चतुरस्राकारः प्रज्ञप्ताः, तेषां चाक्षपाटकानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं प्रत्येकं मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः,
 ताश्च मणिपीठिका योजनमेकमायामविष्कम्भाभ्यामर्द्धयोजनं बाह्येन 'सवत्रमणिमईओ' इति सर्वांसना मणिमय्यः 'अच्छा' इत्यादि
 विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् ॥ 'तासि ण'मित्यादि, तासां मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं प्रत्येकं सिंहासनं प्रज्ञप्तं, तेषां च सिंहासनानां
 वर्णनं परिवारश्च प्राग्वद्वक्तव्यः, तेषां च प्रेक्षागृहमण्डपानामुपरि अष्टावष्टौ स्वस्तिकादीनि मङ्गलकानि प्रज्ञप्तानि, कृष्णचामरध्वजादि
 च प्राग्वद्वक्तव्यम् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां प्रेक्षागृहमण्डपानां पुरतः प्रत्येकं प्रत्येकं मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिकाः प्र-
 त्येकं द्वे द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्यां योजनमेकं बाह्येन सर्वांसना मणिमय्यः अच्छा इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तासि ण'मित्यादि,
 तासां मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं प्रत्येकं चैत्यस्तूपाः प्रज्ञप्ताः, ते च चैत्यस्तूपाः सातिरेके द्वे योजने ऊर्द्धमुच्चैस्त्वेन द्वे योजने आया-
 मविष्कम्भाभ्यां शङ्खाङ्कुन्ददकरजोऽमृतमथितफेनपुञ्जसंनिकाशाः सर्वांसना रत्नमया अच्छा इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'-
 मित्यादि, तेषां चैत्यस्तूपानामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि बहवः कृष्णचामरध्वजा इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां चैत्य-
 स्तूपानां प्रत्येकं प्रत्येकं 'चतुर्दिशि' चतसृषु दिक्षु एकैकस्यां दिशि एकैकमणिपीठिकाभावेन चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च
 मणिपीठिका योजनमायामविष्कम्भाभ्यामर्द्धं योजनं बाह्येन सर्वांसना मणिमय्यः अच्छा इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तासि ण'मित्यादि,

तासां मणिपीठिकानामुपरि एकैकस्या मणिपीठिकाया उपरि एकैकप्रतिमाभावेन चतस्रो जिनप्रतिमा जिनोत्सवः—उत्कर्षितः पञ्च धनुः-
शतानि जघन्यतः सप्त हस्ताः, इह तु पञ्च धनुःशतानि संभाव्यन्ते, 'पलियंकनिसन्नाओ' इति पर्यङ्गासननिपण्णाः स्तूपाभिमुख्य-
स्तिष्ठन्ति, तद्यथा—वरपभा वर्द्धमाना चन्द्रानना वारिपेणा ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां चैत्यस्तूपानां पुरतः प्रत्येकं प्रत्येकं मणिपीठिकाः
प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिका द्वे द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्यां योजनमेकं बाह्येन सर्वात्मना मणिसम्यग् अचष्टा इत्यादि प्राग्वत् ।
तासां च मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं प्रत्येकं चैत्यवृक्षा अष्टौ योजनान्यूर्ध्वमुर्ध्वैस्तेन अर्द्धयोजनमुत्सेधेन उण्डस्त्वेन
द्वे योजने उच्चैस्त्वेन स्फन्धः स एवाद्धं योजनं विष्कम्भेन यावद्बहुमध्यदेशभागे ऊर्द्धं विनिर्गता शाखा सा विडिमा सा पट्ट योजनान्यूर्ध्व-
मुच्चैस्त्वेन, साऽपि चाद्धं योजनं विष्कम्भेन, सर्वाग्नेन सातिरेकाण्यष्टौ योजनानि प्रज्ञप्तः । तेषां च चैत्यवृक्षाणामयमेतद्वृषो वर्णावासः
प्रज्ञप्तः, तद्यथा—'वइरामया मूला रययसुपइडिया विडिमा' वज्राणि—नगरनगराणि मूलानि येषां ते वज्रमूलाः, तथा रजता-
रजतमयी सुप्रतिष्ठिता विडिमा—बहुमध्यदेशभागे ऊर्द्धं विनिर्गता शारा येषां ते रजतसुप्रतिष्ठितविडिमा, ततः पूर्वपदेन कर्मधारयस-
मासः, 'रिठमयकंदेवरुलियरुचिरखंधी' रिठमयो—रिष्टरत्नमयः कन्दो येषां ते रिष्टरत्नमयकन्दाः, तथा वैडूर्यो—वैडूर्यरत्नमयो रुचिरः
स्कन्धो येषां ते तथा, ततः पूर्वपदेन कर्मधारयपमासः, 'सुजायवरजायरुचपढमगविसालसाला' सुजातं—मूलद्रव्यशुद्धं गरं—प्रधानं
यजातरूपं तदालंका प्रथमका—मूलभूता विद्याला शाला—शारा येषां ते सुजातवरजारूपप्रथमकविद्यालजालाः 'नानामणिरयणविवि-
हसाहप्पसाह्वेरुलियपत्तवणिज्जपत्तवेंटा' नानामणिरत्नानां नानामणिरत्नानि विविधाः शाराः प्रज्ञप्ताश्च येषां ते तथा, वैडूर्योणि-
वैडूर्यमयानि पत्राणि येषां ते तथा, तथा तपनीयानि—तपनीयमयानि पत्रगुन्तानि येषां ते तथा, ततः पूर्वोक्तपद्मपद्मयमोलनेन कर्म-

धारयः, जाम्बूनदा—जाम्बूनदनामकसुवर्णविशेषमया रक्ता—रक्तवर्णा मृदवो—मनोज्ञाः सुकुमाराः—सुकुमारस्पर्शो ये प्रवाला—ईषदुन्मी-
 लितपत्रभावाः पल्लवाः—संजातपरिपूर्णप्रथमपत्रभावरूपा वराङ्कुराः—प्रथममुद्भिद्यमाना अङ्कुरास्तान् धरन्तीति जाम्बूनदरक्तमृदुसुकुमार-
 प्रवालपल्लवाङ्कुरधराः, क्वचित्पाठः ‘जंबूणयरत्तमउयसुकुमालकोमलपवालपल्लवङ्कुरगसिहरा’ तत्र जाम्बूनदानि रक्तानि मृदूनि—अक-
 ठिनानि सुकुमाराणि—अकर्कशस्पर्शानि कोमलानि—मनोज्ञानि प्रवालपल्लवाङ्कुराः—यथोदितस्वरूपा अग्रशिखराणि च येषां ते तथा,
 ‘विचित्तमणिरयणसुरभिकुसुमफलभरेण नमियसाला’ विचित्रमणिरत्नानि—विचित्रमणिरत्नमयानि यानि सुरभीणि कुसुमानि
 फलानि च तेषां भरेण नमिता—नामं ग्राहिताः शालाः—शाखा येषां ते तथा, सती—शोभना छाया येषां ते सच्छायाः, तथा सती—
 शोभना प्रभा—कान्तिर्येषां ते सत्प्रभाः, सह उद्द्योतेन वर्त्तन्ते मणिरत्नानामुद्द्योतभावात् सोद्द्योताः, अधिकं—अतिशयेन नयनम-
 नोनिर्वृतिकराः, अमृतरससमरसानि फलानि येषां ते अमृतरससमफलाः ‘पासाईया’ इत्यादि विशेषणचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ ‘ते णं चेइ-
 यरुक्खा’ इत्यादि, ते चैत्यवृक्षा अन्यैर्बहुभिस्तिलकलवङ्गलत्रोपगशिरीषसप्तपर्णदधिपर्णलोघ्रधवचन्दनीपकुटजकदम्बपनसतालतमा-
 लप्रियालप्रियङ्गुपारापतराजवृक्षनन्दिवृक्षैः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्ताः ॥ ‘ते णं तिलगा’ इत्यादि, ते तिलका यावन्नन्दिवृक्षा मूल-
 वन्तः कन्दवन्त इत्यादि वृक्षवर्णनं प्राग्वत्तावद्वक्तव्यं यावदनेकशकटरथयानशिबिकास्यन्दमानिकाप्रतिमोचनासुरम्या इति ॥ ‘ते णं
 तिलगा’ इत्यादि, ते तिलका यावन्नन्दिवृक्षा अन्याभिर्बहुभिः पद्मलताभिर्नागलताभिरशोकलताभिश्चम्पकलताभिश्चूतलताभिर्वनलता-
 भिर्वासन्तिकालताभिरतिमुक्तकलताभिः कुन्दलताभिः श्यामलताभिः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्ताः, ‘ताओ णं पउमलयाओ जाव सा-
 मलयाओ निचं कुसुमियाओ’ इत्यादिलतावर्णनं तावद्वक्तव्यं यावत् ‘पडिरूवाओ’ इति, व्याख्या चास्य पूर्ववत् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि,

तेषां चैत्यवृक्षाणामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि बहवः कृष्णचामरध्वजा इत्यादि पूर्ववत्तावद्वक्तव्यं यावद्बहवः सहस्रपत्रहस्तकाः सर्वरत्न-
 मया यावत्प्रतिरूपका इति ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां चैत्यवृक्षाणां पुरतः प्रत्येकं मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिका-
 योजनमायामविष्कम्भभाभ्यामर्द्धयोजनं बाह्येन सर्वासना मणिमय्यः, अच्छा इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तासि ण'मित्यादि, तासां मणिपी-
 ठिकानामुपरि प्रत्येकं महेन्द्रध्वजः प्रज्ञप्तः, ते च महेन्द्रध्वजा 'अर्द्धाष्टमानि' सार्द्धानि सप्त योजनान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन, अर्द्धक्रोशं-
 धनुःसहस्रप्रमाणमुद्धेधेन, अर्द्धक्रोशं-धनुःसहस्रप्रमाणं 'विष्कम्भेन' विस्तारेण, 'वङ्गरामयवट्टलट्टसंठियसुसिलिट्टपरिघट्टमट्टमुपइट्टिया'
 इति वज्रमया-वज्ररत्नमयाः तथा वृत्तं-वर्तुलं लट्टं-मनोज्ञं संस्थितं-संस्थानं येषां ते वृत्तलट्टसंस्थिताः, तथा सुस्लिष्टा यथा भवन्ति एवं
 परिघट्टा इव खरशानया पाषाणप्रतिमेव सुस्लिष्टपरिघट्टाः मृष्टाः सुकुमारशानया पाषाणप्रतिमेव सुप्रतिष्ठिता मनागव्यचलनात् 'अणे-
 गवरपंचवणकुडभीसहस्रपरिमंडियाभिरामा' अनेकैर्वैरैः-प्रधानैः पञ्चवर्णैः कुडभीसहस्रैः-लघुपताकासहस्रैः परिमण्डिताः स-
 न्तोऽभिरामा अनेकवरपञ्चवर्णकुडभीसहस्रपरिमण्डिताभिरामाः 'वाउडुयविजयवेजयंतीपडागा छत्ताइछत्तकलिया तुंगा गगणतल-
 मणुलिहंतसिहरा पासाईया जाव पडिरूवा' इति प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां महेन्द्रध्वजानामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गल-
 कानि बहवः कृष्णचामरध्वजा इत्यादि पूर्ववत् सर्वं वक्तव्यं यावद्बहवः सहस्रपत्रहस्तका इति ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां महेन्द्र-
 ध्वजानां पुरतः प्रत्येकं 'नन्दा' नन्दाभिधाना पुष्करिणी प्रज्ञप्ता, 'अर्द्धत्रयोदश' सार्द्धानि द्वादश योजनानि आयामेन, पङ्-
 योजनानि सक्कोशानि विष्कम्भेन, दश योजनान्युद्धेधेन-उण्डत्वेन, 'अच्छाओ सण्हाओ रययमयकूडाओ' इत्यादि वर्णनं जगत्युपरि-
 पुष्करिणीवन्निरवशेषं वक्तव्यं यावत् 'पासाईयाओ उदगरसेणं पन्नत्ताओ' ताश्च नन्दापुष्करिण्यः प्रत्येकं २ पद्मवरवेदिकया प्रत्येकं २

वनषण्डेन च परिक्षिताः, तासां च नन्दापुष्करिणीनां त्रिदिशि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि प्रज्ञप्तानि तेषां च वर्णनं तोरणवर्णनं च प्रा-
 ग्वत् ॥ 'सभाए णं सुहम्माए' इत्यादि, सभायां सुधर्मायां षड् (मनो) गुलिकासहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—द्वे सहस्रे पूर्वस्यां
 दिशि द्वे पश्चिमायामेकं सहस्रं दक्षिणस्यामेकमुत्तरस्यामिति, एतासु च फलकनागदन्तकमाल्यदामवर्णनं प्राग्वत् ॥ 'सभाए णं सुह-
 म्माए' इत्यादि, सभायां सुधर्मायां षड् गोमानसिकाः—शय्यारूपाः स्थानविशेषास्तासां सहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—द्वे सहस्रे पूर्वस्यां
 दिशि द्वे पश्चिमायामेकं दक्षिणस्यामेकमुत्तरस्यामिति, तासुपि फलकवर्णनं नागदन्तवर्णनं धूपघटिकावर्णनं च विजयद्वारवत् । 'सभाए
 णं सुहम्माए' इत्यादि उल्लोकवर्णनं 'सभाए णं सुहम्माए' इत्यादि भूमिभागवर्णनं च प्राग्वत् ॥

तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगा महं मणिपीढिया
 पणत्ता, सा णं मणिपीढिया दो जोयणाइं आयामविवखंभेणं जोयणं बाहल्लेणं सव्वमणिमत्ता ॥
 तीसे णं मणिपीढियाए उप्पि एत्थ णं माणवए णाम चेइयखंभे पणत्ते अद्धट्टमाइं जोयणाइं उहुं
 उच्चत्तेणं अड्ढकोसं उव्वेहेणं अड्ढकोसं विवखंभेणं छकोडीए छलंसे छविग्गहिते वइरामयवट्टल-
 ट्टसंठिते, एवं जहा महिंदज्झयस्स वण्णओ जाव पासातीए ॥ तस्स णं माणवकस्स चेतियखं-
 भस्स उवरिं छक्कोसे ओगाहित्ता हेट्ठावि छक्कोसे वज्जेत्ता मज्झे अद्धपंचमेसु जोयणेसु एत्थ णं
 बहवे सुवण्णरूपमया फलगा पं०, तेसु णं सुवण्णरूपमएसु फलएसु बहवे वइरामया णागदंता
 पणत्ता, तेसु णं वइरामएसु नागदंतएसु बहवे रययामत्ता सिक्कणा पणत्ता ॥ तेसु णं रययाम-

यसिक्कएसु बहवे वह्रामया गोलवट्ससुगका पणत्ता, तेसु णं वह्रामएसु गोलवट्ससुगएसु
 बहवे जिणसकहाओ संनिक्खित्ताओ चिट्ठंति, जाओ णं विजयस्स देवस्स अण्णेसिं च वह्णं
 वाणमंतराणं देवाण य देवीण य अच्चणिज्जाओ वंद्दणिज्जाओ पूयणिज्जाओ सक्कारणिज्जाओ
 सम्माणणिज्जाओ कल्लाणं मंगलं देवयं चेतियं पज्जुवासणिज्जाओ । माणवस्स णं चेतियखंभस्स
 उवरिं अट्ठमंगला द्दया छत्तातिछत्ता ॥ तस्स णं माणवकस्स चेतियखंभस्स पुरिच्छिमेणं
 एत्थ णं एगा महामणिपेढिया पं०, सा णं मणिपेढिया दो जोयणाइं आयामविक्खंभेणं जोयणं
 बाहल्लेणं सव्वमणिमई जाव पडिरूवा ॥ तीसे णं मणिपेढियाए उप्पिं एत्थ णं एगे महं सीहासणे
 पणत्ते, सीहासणवणओ ॥ तस्स णं माणवगस्स चेतियखंभस्स पच्चत्थिमेणं एत्थ णं एगा
 महं मणिपेढिया पं० जोयणं आयामविक्खंभेणं अद्धजोयणं बाहल्लेणं सव्वमणिमती अच्छा ॥
 तीसे णं मणिपेढियाए उप्पिं एत्थ णं एगे महं देवसयणिज्जे पणत्ते, तस्स णं देवसयणिज्जस्स
 अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा—नाणामणिमया पडिपादा सोवणिग्गया पादा नाणाम-
 णिमया पायसीसा जंबूणयमयाइं गत्ताइं वह्रामया संधी णाणामणिमते चिच्चे रइयामता तूली
 लोहियक्खमया विव्वोयणा तवणिज्जमती गंडोवहाणिगा, से णं देवसयणिज्जे उभओ विव्वोयणे
 दुहओ उण्णए मज्जेणयगंभीरे सालिंगणवदीए गंगापुलिणवालुउद्दालसालिसए ओतचित्तक्खो-

मदुगुह्यपट्टपडिच्छायणे सुविरचितरयत्ताणे रत्तंसुयसंबुते सुरस्मे आईणगरूतवूरणवणीयतूल-
 फासमडए पासाईए ॥ तस्स णं देवसयणिजस्स उत्तरपुरतिथमेणं एत्थ णं महई एगा मणिपीठिका
 पणत्ता जोयणमेगं आयामविक्खंभेणं अद्धजोयणं बाहल्लेणं सब्वमणिमई जाव अच्चा ॥ तीसे
 णं मणिपीठियाए उप्पि एगं महं खुडुए महिंदज्झए पणत्ते अद्धट्टमाइं जोयणाइं उहुं उच्चत्तेणं
 अद्धकोसं उव्वेधेणं अद्धकोसं विक्खंभेणं वेरुलियामयवट्टलट्टसंठिते तहेव जाव मंगला झया
 छत्तातिच्छत्ता ॥ तस्स णं खुडुमहिंदज्झयस्स पच्चतिथमेणं एत्थ णं विजयस्स देवस्स चुप्पालए नाम
 पहरणकोसे पणत्ते ॥ तत्थ णं विजयस्स देवस्स फलिहरयणपामोक्खा बहवे पहरणरयणा संनि-
 विक्खत्ता चिहंति, उज्जलसुणिसियसुतिक्खधारा पासाईया ॥ तीसे णं सभाए सुहम्माए उप्पि
 बहवे अद्धट्टमंगला झया छत्तातिच्छत्ता ॥ (सू० १३८)

‘तस्स णं बहुसमरमणीयस्स भूमिभागस्से’त्यादि, तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे, अत्र महती एका
 मणिपीठिका प्रज्ञप्ता, द्वे योजने आयामविक्कम्भाभ्यामेकं योजनं बाहल्येन सर्वालना मणिमयी ‘अच्छा’ इत्यादि प्राग्वत् ॥ ‘तीसे
 ण’मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि महानेको माणवकनामा चैत्यस्तम्भः प्रज्ञप्तः, अर्द्धाष्टमानि—सार्द्धानि सप्त योजनान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन अ-
 र्द्धक्रोशं—धनुःसहस्रमानमुद्धेधेन, अर्द्धक्रोशं विक्कम्भेन पडस्त्रिकः—पट्कोटीकः पड्डिग्रहिकः ‘वइरामयवट्टलट्टसंठिए’ इत्यादि महेन्द्रध्वज-
 वद् वर्णनमशेषमस्यापि तावद्वक्तव्यं यावद् ‘बहवो सहस्सपत्तहत्थगा सब्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा’ इति ॥ ‘तस्स णं’मि-

त्यादि, तस्य माणवकस्य चैत्यस्तम्भस्योपरि षट् क्रोशान् अवगाह्य उपरितनभागात् षट् क्रोशान् वर्जयित्वेति भावः, अधस्तादपि षट् क्रोशान् वर्जयित्वा मध्येऽर्द्धपञ्चमेषु योजनेषु बहवे 'सुवण्णरूपमया फलगा' इत्यादिफलकवर्णनं नागदन्तवर्णनं सिक्कगवर्णनं च प्राग्वत् ॥ 'तेसु ण'मित्यादि, तेषु रजतमयेषु सिक्ककेषु बहवो वज्रमया गोलवृत्ताः समुद्रकाः, तेषु च वज्रमयेषु समुद्रकेषु बहूनि जिनसक्थीनि संनिक्षिप्तानि तिष्ठन्ति यानि विजयस्य देवस्यान्येषां च बहूनां देवानां देवीनां चार्चनीयानि चन्दनतः वन्दनीयानि खुलादिना पूजनीयानि पुष्पादिना माननीयानि बहुमानकरणतः सत्कारणीयानि वत्सादिना कल्याणं मङ्गलं दैवतं चैत्यमितिवुद्ध्या पर्युपासनीयानि ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य माणवकस्य चैत्यस्तम्भस्य पूर्वस्यां दिशि अत्र महत्तेका मणिपीठिका प्रज्ञप्ता, योजनमेकमायामविष्कम्भाभ्यामन्वयेन वाहल्येन सर्वासना मणिमयी 'अच्छा' इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तीसे ण'मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि अत्र महदेकं सिंहासनं प्रज्ञप्तं तद्वर्णनं शेषाणि च भद्रासनानि तत्परिवारभूतानि प्राग्वत् ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य माणवकनाम्रश्चैत्यस्तम्भस्य पश्चिमायः दिशि अत्र महत्तेका मणिपीठिका प्रज्ञप्ता, एतं योजनमायामविष्कम्भाभ्यामन्वयेन वाहल्येन 'सर्वमणिमयी' इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तीसे ण'मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि अत्र महदेकं (देन) शयनीनं प्रज्ञप्तं, तस्य च देवशयनीयस्यायमेतद्रूपः 'वर्णावासः' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तत्राया—नानामणिमयाः प्रतिपादाः—मूलपादानां प्रतिशिष्टोपष्टम्भहरणाय पादाः प्रतिपादाः 'सौवर्णिकाः' सुवर्णमयाः 'पादाः' मूलपादाः, जाम्बूनदमयानि गात्राणि—ईशदीनि वज्रमया वज्ररजपूरिताः सन्धयः, 'नानामणिमये चिच्चै' इति चित्रं नाम च्युतं वानमित्यर्थः, नानामणिमयं च्युतं—निशिष्टानं रजतमयी तूली लोहिताश्रमयानि 'विज्जोयणा' इति उपधानकानि, आह च मूलदीकाकारः—“विज्जोयणा—उपधानकानि उच्यन्त” इति, तपनीयगम्यो गण्डोपधानकः ॥

'से णं देवसयणिज्जे' इत्यादि, तद् देवशयनीयं 'सालिङ्गनवर्त्तिकं' सह आलिङ्गनवर्त्त्या—शरीरप्रमाणेनोपधानेन यद् तत्तथा 'उ-
 भओविन्वोयेणे' इति उभयतः—उभौ—शिरोऽन्तपादान्तावाश्रित्य विन्वोयेणे—उपधाने यत्र तद् उभयतोविन्वोयेणं 'दुहतो उन्नते' इति
 उभयत उन्नतं 'मञ्जोणयंगंभीरे' इति, मध्ये च नतं निम्नत्वाद् गम्भीरं च महत्त्वात् नतगम्भीरं गङ्गापुलिनवालुकाया अवदालो—विद-
 लनं पादादिन्यासेऽधोगमनमिति भावः तेन 'सालिसए' इति सदृशकं गङ्गापुलिनवालुकावदालसदृशं, तथा 'ओयविय' इति विशिष्टं
 परिकर्मितं क्षौमं—कार्पासिकं दुकूलं—वस्त्रं तदेव पट्ट ओयवियक्षौमदुकूलपट्टः स प्रतिच्छादनं—आच्छादनं यस्य तत्तथा, 'आईणगरू-
 यबूरनवणीयतूलफासे' इति प्राग्वत्, 'रत्तंसुयसंवुए' इति रक्तांशुकेन संवृतं रक्तांशुकसंवृतम्, अत एव सुरम्यं 'पासाइए' इत्यादि
 पदचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य देवशयनीयस्य उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र महत्येका मणिपीठिका प्रज्ञप्ता, योजनमेकमा-
 यामविष्कम्भाम्भ्यामर्द्धयोजनं बाह्येन 'सव्वमणिमयी अच्छा' इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तीसे ण'मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि
 अत्र क्षुल्लको महेन्द्रध्वजः प्रज्ञप्तः, तस्य प्रमाणं च वर्णकश्च महेन्द्रध्वजवद्वक्तव्यः ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य क्षुल्लकस्य महेन्द्रध्वजस्य
 पश्चिमायां दिशि अत्र विजयस्य देवस्य सम्बन्धी महान् एकश्चोप्पालो नाम 'प्रहरणकोशः' प्रहरणस्थानं प्रज्ञप्तं, किंविशिष्टमित्याह—
 'सव्ववइरामए अच्छे जाव पडिरूवे' इति प्राग्वत् ॥ 'तत्थ ण'मित्यादि, तत्र चोप्पालकाभिधाने प्रहरणकोशे बहूनि परिघरत्नप्रमु-
 खाणि प्रहरणरत्नानि संक्षिप्तानि तिष्ठन्ति, कथम्भूतानीत्यत आह—उज्जवलानि—निर्मलानि सुनिश्चितानि—अतितेजितानि अत एव
 तीक्ष्णधारणि प्रासादीयानीत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तीसे णं सभाए' इत्यादि, तस्याः सुधम्मोयाः सभाया उपरि बहून्यष्टावष्टौ मङ्गलकानि,
 इत्यादि सर्वं प्राग्वत्तावक्तव्यं यावद्ब्रह्मवः सहस्रपत्रहस्तकाः सर्वरत्नमया अच्छा यावत्प्रतिरूपाः ॥

सभाए णं सुधम्माए उत्तरपुरत्थिमेणं एत्थ णं एगे महं सिद्धायतणे पणत्ते अद्धतेरस जोयणाइं
आयामेणं छजोयणाइं सकोसाइं विक्खंभेणं नव जोयणाइं उहुं उच्चत्तेणं जाव गोमाणसिया वत्तव्वया
जा चेव सहाए सुहम्माए वत्तव्वया सा चेव निरवसेसा भाणियव्वा तहेव दारा मुहमंडवा पेच्छा-
घरमंडवा झया थूभा चेइयरुक्खा महिंदज्झया णंदाओ पुक्खरिणीओ, तओ य सुधम्माए जहा
पमाणं मणगुलियाणं गोमाणसीया धूवयघडिओ तहेव भूमिभागे उल्लोए य जाव मणिफासे ॥
तस्स णं सिद्धायतणस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगा महं मणिपेढिया पणत्ता दो जोयणाइं
आयामविक्खंभेणं जोयणं बाहल्लेणं सव्वमणिमयी अच्छा०, तीसे णं मणिपेढियाए उट्ठिप एत्थ
णं एगे महं देवच्छंदए पणत्ते दो जोयणाइं आयामविक्खंभेणं साहेरेगाइं दो जोयणाइं उहुं
उच्चत्तेणं सव्वरयणामए अच्छे ॥ तत्थ णं देवच्छंदए अट्टसतं जिणपडिमाणं जिणुस्सेहप्पमाण-
मेत्ताणं संणिखित्तं चिट्ठइ ॥ तासि णं जिणपडिमाणं अयमेयारूवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा—
तवणिज्जमता हत्थतला अंकामयाइंणक्खाइंअंतोलोहियक्खपरिसेयाइं कणगमया पादा कणगामया
गोप्फा कणगामतीओ जंघाओ कणगामया जाणू कणगामया ऊरू कणगामयाओ गायल्ल्हीओ
तवणिज्जमतीओ णाभीओ रिद्धामतीओ रोमरातीओ तवणिज्जमया चुच्चुया तवणिज्जमता सि-
रिवच्छा कणगमयाओ बाहाओ कणगमईओ पासाओ कणगमतीओ गीवाओ रिद्धामते मंसु

सिलप्पवालमया उट्टा फलिहामया दंता तवणिज्जमतीओ जीहाओ तवणिज्जमया तालुया
कणगमतीओ नासाओ अंतोलोहितक्खपरिसेयाओ अंकामयाइं अच्छीणि अंतोलोहितक्खप-
रिसेताइं पुलगमतीओ दिट्ठीओ रिट्ठामतीओ तारगाओ रिट्ठामयाइं अच्छिपत्ताइं रिट्ठामतीओ
भमुहाओ कणगामया कवोला कणगामया सवणा कणगामया णिडाला वट्ठा वहरामतीओ
सीसघडीओ तवणिज्जमतीओ केसंतकेसभूमीओ रिट्ठामया उवरिसुद्धजा । तासिणं जिणपडिमाणं
पिट्ठतो पत्तेयं पत्तेयं छत्तधारपडिमाओ पणत्ताओ, ताओ णं छत्तधारपडिमाओ हिमरततकुंदु-
सप्पकासाइं सकोरेंटमल्लदामधवलाइं आतपत्तातिं सलीलं ओहारमानीओ चिट्ठति ॥ तासि णं
जिणपडिमाणं उभओ पासिं पत्तेयं पत्तेयं चामरधारपडिमाओ पन्नत्ताओ, ताओ णं चामरधारप-
डिमाओ चंदप्पहवइरवरुलियनाणामणिक्कणगरयणविमलमहरिहतवणिज्जुल्लविचित्तदंडाओ
चिल्लियाओ संखंकुंददगरयअमतमथितफेणुजसणिकासाओ सुहुमरयतदीहवालाओ धव-
लाओ चामराओ सलीलं ओहारेमानीओ चिट्ठति ॥ तासि णं जिणपडिमाणं पुरतो दो दो
नागपडिमाओ दो २ जक्खपडिमाओ दो २ भूतपडिमाओ दो २ कुंडधारपडिमाओ विणओ-
णयाओ पायवडियाओ पंजलिउडाओ संणिकिखत्ताओ चिट्ठति सव्वरयणामतीओ अच्छाओ
सण्हाओ लण्हाओ घट्ठाओ मट्ठाओ णीरयाओ णिप्पंकाओ जाव पडिरूवाओ ॥ तासि णं

जिणपडिमाणं पुरतो अट्टसतं घंटाणं अट्टसतं चंदणकलसाणं एवं अट्टसतं भिंगारगाणं एवं आयंसगाणं थालाणं पातीणं सुपतिट्ठकाणं मणगुलियाणं वातकरगाणं चित्ताणं रयणकरंडगाणं हयकंठगाणं जाव उसभकंठगाणं पुप्फचंगेरीणं जाव लोमहत्थचंगेरीणं पुप्फपडलगाणं अट्टसयं तेल्लसमुग्गाणं जाव धूवगडच्छुयाणं संपिखित्तं चिट्ठति ॥ तस्स णं सिद्धायतणस्स णं उप्पि बहवे अट्टमंगलगा झया छत्तातिछत्ता उत्तिमागारा सोलसविहेहिं रयणेहिं उवसोभिया तंजहा—रयणेहिं जाव रिट्ठेहिं ॥ (सू० १३९)

‘सभाए ण’मित्यादि, सभायाः सुधम्मर्माया उत्तरपूर्वस्थां दिशि अत्र महदेकं सिद्धायतनं प्रज्ञप्तम्, अर्द्धत्रयोदश योजनान्यायामेन पट् सक्रोशानि योजनानि विष्कम्भतो नव योजनान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेनेत्यादि सर्वं सुधम्मोवद्वक्तव्यं यावद् गोमानसीवक्तव्यता, तथा चाह—
‘जा चेव सभाए सुधम्माए वत्तव्वया सा चेव निरवसेसा भाणियव्वा जाव गोमाणसियाओ’ इति, किमुक्तं भवति ?—यथा सुधम्मर्मायाः सभायाः पूर्वदक्षिणोत्तरवर्त्तीनि त्रीणि द्वाराणि, तेषां च द्वाराणां पुरतो मुखमण्डपाः, तेषां च मुखमण्डपानां पुरतः प्रेक्षागृहमण्डपाः, तेषां च प्रेक्षागृहमण्डपानां पुरतश्चैत्यस्तूपाः सप्रतिमाः, तेषां च चैत्यस्तूपानां पुरतश्चैत्यवृक्षाः, तेषां च चैत्यवृक्षाणां पुरतो महेन्द्रध्वजाः, तेषां च महेन्द्रध्वजानां पुरतो नन्दापुण्ड्ररिण्य उक्ताः, तदनन्तरं च सभायां सुधम्मर्मायां पड् गुलिकासहस्राणि पड् गोमानसीसहस्राण्युक्तानि तथाऽत्रापि सर्वमनेनैव क्रमेण निरवशेषं वक्तव्यम्, उल्लोकवर्णनं बहुसमरमणीयभूमिभागवर्णनमपि तथैव ॥
‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य (सिद्धायतनस्य) बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्येदेशभागे अत्र महत्तेका मणिपीठिका प्रज्ञप्ता द्वे

योजने आयामविष्कम्भाभ्यां योजनमेकं बाह्येन सर्वमणिमयी अच्छा इत्यादि प्राग्वत् । तस्याश्च मणिपीठिकाया उपरि अत्र महानेको देवच्छन्दकः प्रज्ञप्तः सातिरेके द्वे योजने ऊर्ध्वमुच्चैस्त्वेन द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्यां सर्वासना रत्नमया अच्छा इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तत्थ ण'मित्यादि, तत्र देवच्छन्दके 'अष्टशतम्' अष्टाधिकं शतं जिनप्रतिमानां जिनोत्सेधप्रमाणमात्राणां पञ्चधनुःशतप्रमाणानामिति भावः सन्निक्षिप्तं तिष्ठति ॥ 'तासि णं जिणपडिमाण'मित्यादि, तासां जिनप्रतिमानामयमेतद्रूपो 'वर्णावासः' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तपनीयमयानि हस्ततलपादतलानि 'अङ्कमयाः' अङ्करत्नमया अन्तः—मध्ये लोहिताक्षरत्नप्रतिपेका तखाः, कनकमय्यो जङ्घाः, कनकमयानि जानूनि, कनकमया ऊरवः, कनकमय्यो गात्रयष्टयः, तपनीयमया नाभयः, रिष्टरत्नमय्यो रोमराजयः, तपनीयमयाः 'त्रुच्चुकाः' स्तनाग्रभागाः, तपनीयमयाः श्रीवृक्षाः (वत्साः) 'शिलाप्रवालमयाः' विद्रुममया ओष्ठाः, स्फटिकमया दन्ताः, तपनीयमय्यो जिह्वाः, तपनीयमयानि तालुकानि, कनकमय्यो नासिकाः अन्तर्लोहिताक्षरत्नप्रतिसेकाः, अङ्कमयानि अक्षीणि अन्तर्लोहिताक्षप्रतिसेकानि, रिष्टरत्नमय्योऽक्षिमध्यगतास्तारिकाः, रिष्टरत्नमयानि अक्षिपत्राणि, रिष्टरत्नमय्यो भ्रुवः, कनकमयाः कपोलाः, कनकमयाः श्रवणाः, कनकमय्यो ललाटपट्टिकाः, वज्रमय्यः शीर्षवटिकाः, तपनीयमय्यः केशान्तकेशभूमयः, केशानामन्तभूमयः केशभूमयश्चेति भावः, रिष्टमया उपरि मूर्द्धजाः—केशाः, तासां जिनप्रतिमानां पृष्ठत एकैका छत्रधरप्रतिमा हेमरजतकुन्देन्दु (समान) प्रकाशं सकोरिदमाल्यदामधवलमातपत्रं गृहीत्वा सलीलं धरन्ती तिष्ठति ॥ 'तासि णं जिणपडिमाण'मित्यादि, तासां जिनप्रतिमानां प्रत्येकमुभयोः पार्श्वयोर्द्वे द्वे चमरधारप्रतिमे प्रज्ञप्ते, 'चन्दप्पभवइरुलियनाणामणिरयणखचितदंडाओ' इति चन्द्रप्रभः—चन्द्रकान्तो वज्रं वैडूर्यं च प्रतीतं चन्द्रप्रभवज्रवैडूर्याणि शेषाणि च नानामणिरत्नानि खचितानि येषु दण्डेषु ते तथा, एवंरूपाश्चित्राः—नानाप्र-

कारा दण्डा येषां तानि तथा, सूत्रे स्त्रीलं प्राकृतत्वात्, 'सुहुमरययदीहवालाओ' इति सूक्ष्माः—रुद्धणा रजतस्य—रजतमया वाला
येषां तानि तथा, 'संखंकुंददगरयअमयमहियेफणपुंजसन्निकासाओ धवलाओ चामराओ' इति प्रतीतं चामराणि गृहीत्वा सलीलं
वीजयन्यस्तिष्ठन्ति ॥ 'तासि ण'मित्यादि, तासां जिनप्रतिमानां पुरतो द्वे द्वे नागप्रतिमे द्वे द्वे यक्षप्रतिमे द्वे द्वे भूतप्रतिमे द्वे द्वे
कुण्डधारप्रतिमे संनिक्षिप्ते तिष्ठतः, ताश्च 'सन्वरयणामईओ अच्छाओ' इत्यादि प्राग्वत् ॥ 'तत्थ ण'मित्यादि, 'तस्मिन्' देवच्छन्दके
जिनप्रतिमानां पुरतोऽष्टशतं घण्टानामष्टशतं चन्दनकलशानामष्टशतं शृङ्गाराणामष्टशतमादर्शानामष्टशतं स्थालानामष्टशतं पात्रीणामष्ट-
शतं सुप्रतिष्ठानामष्टशतं मनोगुलिकानां—वीठिकाविशेषरूपाणामष्टशतं वातकरकाणामष्टशतं चित्राणां रत्नकरण्डकानामष्टशतं हयक-
ण्ठानामष्टशतं गजकण्ठानामष्टशतं नरकण्ठानामष्टशतं किंनरकण्ठानामष्टशतं किंपुरुषकण्ठानामष्टशतं महोरगकण्ठानामष्टशतं गन्धर्व-
कण्ठानामष्टशतं वृषभकण्ठानामष्टशतं पुष्पचङ्गेरीणामष्टशतं माल्यचङ्गेरीणामष्टशतं चूर्णचङ्गेरीणामष्टशतं गन्धचङ्गेरीणामष्टशतं वस्त्रचङ्गे-
रीणामष्टशतमाभरणचङ्गेरीणामष्टशतं लोमहस्ताचङ्गेरीणां लोमहस्ताका—मयूरपिच्छपुञ्चनिकाः अष्टशतं पुष्पपटलकानामष्टशतं माल्य-
पटलकानां मुत्कलानि प्रथितानि माल्यानि अष्टशतं चूर्णपटलकानाम्, एवं गन्धवस्त्राभरणसिद्धार्थलोमहस्ताकपटलकानामपि
प्रत्येकं प्रत्येकमष्टशतं वक्तव्यम्, अष्टशतं सिंहासनानामष्टशतं छात्राणामष्टशतं चामराणामष्टशतं तैलसमुद्गकानामष्टशतं कोष्ठसमु-
द्गकानामष्टशतं चोयकसमुद्गकानामष्टशतं तगरसमुद्गकानामष्टशतं भेलसमुद्गकानामष्टशतं हरितालसमुद्गकानामष्टशतं हिङ्गुलकसमुद्गका-
नामष्टशतं मनःशिलासमुद्गकानामष्टशतं अंजनसमुद्गकानां, सर्वोपयज्येतानि तैलादीनि परमसुरभिगन्धोपेतानि द्रष्टव्यानि, अष्टशतं
ध्वजानाम्, अत्र समग्रहणिगथे—“चंदणकलसा भिगारगा य आयंसगा य धाला य। पार्थो सुपद्हा मणगुलिया वायकरगा य ॥१॥

चित्ता रयणकरंडा हयगयनरकंठगा य चंगेरी । पडला सिंहासणछत्तचासरा समुगयक(जु)या य ॥ २ ॥” अष्टशतं धूपकडुच्छुकानां
संनिक्षिप्तं तिष्ठति ॥ ‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य सिद्धायतनस्य उपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि, ध्वजच्छत्रातिछत्रादीनि तु प्राग्वत् ॥

तस्स णं सिद्धाययणस्स णं उत्तरपुरत्थिमेणं एत्थ णं एगा महं उववायसभा पणत्ता जहा सुधम्मा
तहेव जाव गोमाणसीओ उववायसभाएवि दारा सुहमंडवा सव्वं भूमिभागे तहेव जाव मणिफासो
(सुहम्मासभावत्तव्वया भाणियव्वा जाव भूमीए फासो) ॥ तस्स णं बहुसमरमणिजस्स भूमिभा-
गस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगा महं मणिपेढिया पणत्ता जोयणं आयामविक्खंभेणं
अद्धजोयणं बाह्हेणं सव्वमणिमती अच्छा, तीसे णं मणिपेढियाए उप्पि एत्थ णं एगे महं
देवसयणिजे पणत्ते, तस्स णं देवसयणिजस्स वणओ, उववायसभाए णं उप्पि अट्टमं-
गलगा झया छत्तातिछत्ता जाव उत्तिमागारा, तीसे णं उववायसभाए उत्तरपुरच्छिमेणं एत्थ
णं एगे महं हरए पणत्ते, से णं हरए अद्धतेरसजोयणाइं आयामेणं छकोसातिं जोयणाइं विक्खं-
भेणं दस जोयणाइं उव्वेहेणं अच्छे सण्हें वणओ जहेव णंदाणं पुक्खरिणीणं जाव तोरणवणओ,
तस्स णं हरतस्स उत्तरपुरत्थिमेणं एत्थ णं एगा महं अभिसेयसभा पणत्ता जहा सभासुध-
म्मा तं चेव निरवसेसं जाव गोमाणसीओ भूमिभाए उल्लोए तहेव ॥ तस्स णं बहुसमरमणिजस्स
भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगा महं मणिपेढिया पणत्ता जोयणं आयामविक्खंभेणं

अद्भुजोयणं बाहल्लेणं सव्वमणिमया अच्छा ॥ तीसे णं मणिपेढियाए उप्पिं एत्थ णं महं एगे
 सीहासणे पणत्ते, सीहासणवण्णओ अपरिवारो ॥ तत्थ णं विजयस्स देवस्स सुबहु अभिसेक्के
 भंडे संनिक्खित्ते चिट्ठति, अभिसेयसभाए उप्पिं अट्ठमंगलए जाव उत्तिमागारा सोलसविधेहिं
 रयणेहिं, तीसे णं अभिसेयसभाए उत्तरपुरत्थिमेणं एत्थ णं एगा महं अलंकारियसभावत्तव्वया
 भाणियव्वा जाव गोमाणसीओ मणिपेढियाओ जहा अभिसेयसभाए उप्पिं सीहासणं स(अ)-
 परिवारं ॥ तत्थ णं विजयस्स देवस्स सुबहु अलंकारिए भंडे संनिक्खित्ते चिट्ठति, उत्तिमागारा
 अलंकारिय० उप्पिं मंगलगा झया जाव (छत्ताइछत्ता) ॥ तीसे णं आलंकारियसहाए उत्तरपुरत्थि-
 मेणं एत्थ णं एगा महं ववसातसभा पणत्ता, अभिसेयसभावत्तव्वया जाव सीहासणं अपरिवारं
 ॥ त(ए)त्थणं विजयस्स देवस्स एगे महं पोत्थयरयणे संनिक्खित्ते चिट्ठति, तत्थ णं पोत्थयरयणस्स
 अयमेयारूवे वण्णावासे पन्नत्ते, तंजहा—रिट्टामतीओ कंधियाओ [रयतामतातिं पत्ताकाइं रिट्टाम-
 यातिं अक्खराइं] तवणिज्जमए दोरे णाणामणिमए गंठी (अंकमयाइं पत्ताइं) वेरुलियमए लिप्पासणे
 तवणिज्जमती संकला रिट्टमए छादने रिट्टामया मसी बइरामयी लेहणी रिट्टामयाइं अक्खराइं
 धम्मिणए सत्थे ववसायसभाए णं उप्पिं अट्ठमंगलगा झया छत्तातिछत्ता उत्तिमागारेति । तीसे णं

ववसा(उववा)यसभाए उत्तरपुरच्छिमेणं एगे महं बलिपेढे पणत्ते दो जोयणाहं आयामविवखंभेणं
जोयणं बाहल्लेणं सव्वरयतामए अच्चे जाव पडिख्वे ॥ एत्थ णं तस्स णं बलिपेढस्स उत्तरपुर-
त्थिमेणं एगा महं णंद्रापुक्खरिणी पणत्ता जं चेव माणं हरयस्स तं चेव सव्वं ॥ (सू० १४०)

‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य सिद्धायतनस्य उत्तरपूर्वस्थामत्र महलेका उपपातसभा प्रज्ञप्ता, तस्याश्च सुधम्मसभाया इव प्रमाणं त्रीणि
द्वाराणि तेषां च द्वाराणां पुरतो मुखमण्डपा इत्यादि सर्वे तावद्वक्तव्यं यावद् गोमानसीवर्णनं, तदनन्तरमुल्लोकवर्णनं ततो भूमिभा-
गवर्णनं तावद् यावन्मणीनां स्पर्शः, तथा चाह—‘सुहम्मसभावत्तवया भाणियव्वा जाव भूमीए फासो’ इति ॥ ‘तस्स ण’मित्यादि,
तस्य च बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागेऽत्र महलेका मणिपीठिका प्रज्ञप्ता, योजनमेकमायामविष्कम्भाभ्यामर्द्धयोजनं
बाहल्येन सर्वात्मना मणिमयी अच्छा इत्यादि विशेषणजातं प्राग्वत्, तस्याश्च मणिपीठिकाया उपरि अत्र महदेकं देवशयनीयं प्रज्ञप्तं,
तस्य स्वरूपवर्णनं यथा सुधम्मियां सभायां देवशयनीयस्य तस्य तथा द्रष्टव्यं, तस्या अपि उपपातसभाया उपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानी-
त्यादि प्राग्वत् ॥ ‘तीसे ण’मित्यादि, तस्या उपपातसभाया उत्तरपूर्वस्थां दिशि अत्र महानेको द्वादः प्रज्ञप्तः, अर्द्धत्रयोदश योजना-
न्यायामेन षड् योजनानि सक्रोशानि विष्कम्भेन दश योजनान्युद्बोधेन ‘अच्छे सण्हे रययाकूले’ इत्यादि नन्दापुष्करिणीवत्सर्व-
निरवशेषं वाच्यं, तथा चाह—‘आयामुव्वेहेणं विक्खंभेणं वन्नओ जो चेव नन्दापुक्खरिणी’मिति ॥ ‘तीसे ण’मित्यादि, स द्वाद

१ अत्र प्रथमं जीर्णपुस्तके नन्दापुष्करिणीविवेचनं वर्तते पश्चात् बलिपीठस्य परं च टीकायां प्रथमं बलिपीठस्य पश्चात् नन्दायाः, एतदनुसारेण मयाऽप्यत्रैवं लिखितं
२ अस्या वक्ष्यमाणव्याख्याया मूलपाठो न दृश्यते पुस्तकेषु.

एकया पद्मवरवेदिकया एकेन च वनखण्डेन सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्तः, पद्मवरवेदिकायां वर्णनं वनपण्डवर्णनं च तावद् यावत्
 'तत्थ णं वह्वे वाणमंतरा देवा य देवीओ य आसयंति जाव विहरंती'ति, तस्या ऋदस्य 'त्रिदिशि' तिसृषु दिक्षु त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि
 प्रज्ञप्तानि, तेषां च त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां तोरणानां च (वर्णनं पूर्ववत्) 'तस्स ण'मित्यादि, तस्या ऋदस्य उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र
 महल्येकाऽभियेकसभा प्रज्ञप्ता, साऽपि प्रमाणस्वरूपद्वारमुखमण्डपप्रेक्षागृहमण्डपचैत्यस्तूपवर्णनादिप्रकारेण सुधर्मासभावत्तावद्वक्तव्या या-
 वद् गोमानसीवक्तव्यता, तदनन्तरं तथैवोल्लोकवर्णनं भूमिभागवर्णनं च तावद् यावन्मणीनां स्पर्शः ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्या बहु-
 समरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे अत्र महल्येका मणिपीठिका प्रज्ञप्ता योजनमेकमायामविष्कम्भाभ्यामर्द्धयोजनं बाहल्येन
 सर्वासना मणिमयी 'अच्छा सण्हा' इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्राग्वत् ॥ 'तीसे ण'मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि अत्र महदेकं
 सिंहासनं प्रज्ञप्तं, सिंहासनवर्णकः प्राग्वत्, नवरमत्र परिवारभूतानि भद्रासनानि न वक्तव्यानि ॥ 'तत्थ ण'मित्यादि, तस्मिन् सिंहा-
 सने विजयस्य देवस्य योग्यं सुगृह 'अभियेकभाण्डम्' अभियेकोपस्करः संनिक्षिप्तः तिष्ठति, तस्याश्चाभियेकसभाया उत्तरपूर्वस्यां दिशि
 अत्र महल्येकाऽलङ्कारसभा प्रज्ञप्ता, सा च प्रमाणस्वरूपद्वारत्रयमुखमण्डपप्रेक्षागृहमण्डपादिवर्णनप्रकारेणाभियेकसभावत्तावद्वक्तव्या
 यावदपरिवारं सिंहासनम् ॥ 'तत्थ ण'मित्यादि, 'तत्र' सिंहासने विजयदेवस्य योग्यं सुगृह 'आलङ्कारिकम्' अलङ्कारयोग्यं भाण्डं
 संनिक्षिप्तं तिष्ठति ॥ 'तीसे ण'मित्यादि, तस्या अलङ्कारसभाया उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र महल्येक व्यवसायसभा प्रज्ञप्ता, सा चाभिये-
 कसभावत्प्रमाणस्वरूपद्वारत्रयमुखमण्डपादिवर्णकप्रकारेण तावद्वक्तव्या यावदपरिवारं सिंहासनम् ॥ 'एत्थ ण'मित्यादि, 'अत्र' सिंहा-

सने महदेकं पुस्तकरत्नं संनिक्षिप्तं तिष्ठति, तस्य च पुस्तकं रत्नस्यायमेतद्रूपः 'वर्णावासः' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः—'रिष्टमय्यौ' रिष्टरत्नालिके कम्बिके पुष्टके इति भावः, रजतमयो(तपनीयमयो)दवरको यत्र पत्राणि प्रोतानि सन्ति, नानामणिमयो ग्रन्थिर्दवरकस्यादौ येन पत्राणि न निर्गच्छन्ति 'अङ्कुमयानि' अङ्कुरत्नमयानि पत्राणि नानामणि(वैदूर्य)मयं लिप्तासनं—मयीभाजनमित्यर्थः, तपनीयमयी शृङ्खला मयीभाजनसत्त्वा रिष्टरत्नमयमुपरितनं तस्य छादनं 'रिष्टमयी' रिष्टरत्नमयी मयी वज्रमयी लेखिनी रिष्टमयान्यक्षराणि धार्मिकं लेख्यं, तस्याश्च उपपातसभाया उत्तरपूर्वस्थां दिशि महदेकं बलिपीठं प्रज्ञप्तं द्वे योजने आयामविष्कम्भाभ्यां योजनमेकं बाह्वयेन 'अच्छे सण्हे' इत्यादि विशेषणजातं प्राग्वत् ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य बलिपीठस्य उत्तरपूर्वस्थां दिशि अत्र महलेका नन्दापुष्करिणी प्रज्ञप्ता, सा च इदं प्रमाणा, इदस्येव च तस्या अपि त्रिसोपानवर्णनं तोरणवर्णनं च प्राग्वत् ॥ तदेवं यत्र शादृगभूता च राजधानी विजयस्य देवस्य तदेतद् उपवर्णितं, सम्प्रति विजयो देवस्तत्रोत्पन्नस्तदा यदकरोद् यथा च तस्याभिषेकोऽभवत्तदुपदर्शयति—

तेणं कालेणं तेणं समएणं विजए देवे विजयाए रायहाणीए उववातसभाए देवसयणिज्जंसि देवदूसंतरिते अंगुलस्स असंखेज्जतिभागमेत्तीए बोदीए विजयदेवत्ताए उववणणे ॥ तए णं से विजये देवे अहुणोववणमेत्तए चेव समाणे पंचविहाए पज्जत्तीए पज्जत्तीभावं गच्छति, तंजहा—आहारपज्जत्तीए सरीरपज्जत्तीए इंदियपज्जत्तीए आणापाणुपज्जत्तीए भासामणपज्जत्तीए ॥ तए णं तस्स विजयस्स देवस्स पंचविहाए पज्जत्तीए पज्जत्तीभावं गयस्स इमे एयारूवे अज्झत्थिए चित्तिए पत्थिते मणोगए संकप्पे समुप्पज्जित्था—किं मे पुब्बं सेयं किं मे पच्छा सेयं किं मे पुब्बि कर-

णिज्जं किं मे पच्छा करणिज्जं किं मे पुब्बिं वा पच्छा वा हिताए सुहाए खेमाए णीस्सेसयाते
 अणुगामियत्ताए भविस्सतीतिकहु एवं संपेहेति ॥ तते णं तस्स विजयस्स देवस्स सामाणियप-
 रिसोववण्णगा देवा विजयस्स देवस्स इमं एताख्वं अज्झत्थितं चित्थियं पत्थियं मणोगयं संकप्पं
 ससुप्पणं जाणित्ता जेणामेव से विजए देवे तेणामेव उवागच्छंति तेणामेव उवागच्छित्ता वि-
 जयं देवं करतलपरिगगहिं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कहु जणं विजएणं वद्धावैति जणं
 विजएणं वद्धावेत्ता एवं वयासी—एवं खलु देवाणुप्पियाणं विजयाए रायहाणीए सिद्धायत-
 णंसि अट्ठसत्तं जिणपडिमाणं जिणुस्सेहपमाणमेत्ताणं संनिक्खित्तं चिट्ठति सभाए य सुधम्माए
 माणवए नेतियखंमे वहरामएसु गोलवट्ठससुगतेसु बहओ जिणसकहाओ सन्निक्खित्ताओ
 चिट्ठति जाओ णं देवाणुप्पियाणं अन्नेसिं च बहूणं विजयरायहाणिवत्थव्वाणं देवाणं देवीण य
 अच्चणिज्जाओ वंदणिज्जाओ पूयणिज्जाओ सधारणिज्जाओ सम्माणणिज्जाओ कल्याणं मंगलं देवयं
 चेत्थियं पल्लुवासणिज्जाओ एतणं देवाणुप्पियाणं पुब्बिपि सेयं एतणं देवाणुप्पियाणं पच्छावि
 सेयं एतणं देवा० पुब्बिं करणिज्जं पच्छा करणिज्जं एतणं देवा० पुब्बिं वा पच्छा वा जाव आणुगा-
 मियत्ताते भविस्सतीतिकहु महता जय(जय)सहं पवजंति ॥ तएणं से विजए देवे तेसिं सामा-
 णियपरिसोववण्णगाणं देवाणं अंतिए एयमट्ठं सोचा णिसम्म हट्ठ तुट्ठ जाव हियते देवसयणिज्जा-

ओ अबसुद्वेह २ ता दिव्वं देवदूसजुयलं परिहेह २ ता देवसयणिज्जाओ पच्चोरुहह २ हिता उपपातस-
 माओ पुरत्थिमेणं बारेण णिगगच्छह २ ता जेणेव हरते तेणेव उवागच्छति उवागच्छिता हरयं
 अनुपदाहिणं करेमाणे करेमाणे पुरत्थिमेणं तोरणेणं अनुप्पविसति २ ता पुरत्थिमिल्लेणं तिसोवाण-
 पडिरूवएणं पच्चोरुहति २ हरयं ओगाहति २ ता जलावगाहणं करेति २ ता जलमज्जनं करोति २ ता
 जलकिडुं करोति २ ता आर्यंते चोक्खे परमसूतिभूते हरतातो पञ्चुत्तरति २ ता जेणामेव अभिसंय-
 सभा तेणामेव उवागच्छति २ ता अभिसंयसभं पदाहिणं करेमाणे पुरत्थिमिल्लेणं बारेणं अनुपवि-
 सति २ ता जेणेव सए सीहासणे तेणेव उवागच्छति २ ता सीहासणवरगते पुरच्छाभिमुहे सणि-
 सण्णे ॥ तते णं तस्स विजयस्स देवस्स सामाणियपरिसोवणणा देवा आभिओगिते देवे सदावै-
 ति २ ता एवं वयासी—खिप्पामेव भो देवानुप्पिया ! विजयस्स देवस्स महत्थं महग्घं महरिहं
 विपुलं इंदाभिसंयं उवट्ठवेह ॥ तते णं ते आभिओगिता देवा सामाणियपरिसोववणणेहि एवं
 बुत्ता समाणा हट्ठुट्ठ जाव हितया करतलपरिगगहिंयं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्ठु एवं देवा
 तहत्ति आणाए विणएणं वयणं पडिसुणंति २ ता उत्तरपुरत्थिमं दिसीभागं अवक्कमंति २ ता
 वेडविवियससुग्घाएणं समोहणंति २ ता संखेज्जाइं जोयणाइं दंडं णिसरंति तं०—रयणाणं जाव रि-
 द्ढाणं, अहाबायरे पोगगले परिसाडंति २ ता अहासुद्धमे पोगगले परियायंति २ ता दोच्चं पि वेड-

न्वियसमुग्धाएणं समोहणंति २ ता अट्टसहस्सं सोवणिग्घाणं कलसाणं अट्टसहस्सं रूपामयाणं
 कलसाणं अट्टसहस्सं मणिमयाणं अट्टसहस्सं सुवण्णरूपामयाणं अट्टसहस्सं सुवण्णमणिमयाणं
 अट्टसहस्सं रूपामणिमयाणं अट्टसहस्सं सुवण्णरूपामताणं अट्टसहस्सं भोमेज्जाणं अट्टसहस्सं
 भिंगारगाणं एवं आयंसगाणं थालाणं पातीणं सुपतिट्ठकाणं चित्ताणं रयणकरंडगाणं पुप्फचंगे-
 रीणं जाव लोमहत्थचंगेरीणं पुप्फपडलगाणं जाव लोमहत्थगपडलगाणं अट्टसतं सीहासणाणं
 छत्ताणं चामराणं अवपडगाणं बट्टकाणं तवसिप्पाणं खोरकाणं पीणकाणं तेल्लसमुग्गकाणं अट्ट-
 सतं धूवकडुच्छुयाणं विउव्वंति ते साभाविए विउव्विए य जाव धूवकडुच्छुए य गेण्हं-
 ति गेण्हत्ता विजयातो रायहाणीतो पडिनिक्खमंति २ ता ताए उक्किट्ठाए जाव उहुताए दिव्वाए
 देवगतीए तिरियमसंखेज्जाणं दीवसमुद्दाणं मज्झं मज्झेणं वीयीवयमाणा २ जेणेव खीरोदे समुद्दे
 तेणेव उवागच्छंति तेणेव उवागच्छित्ता खीरोदगं गिण्हत्ता जातिं तत्थ उप्पलाइं जाव सतस-
 हस्सपत्तातिं तातिं गिण्हंति २ ता जेणेव पुक्खरोदे समुद्दे तेणेव उवागच्छंति २ ता पुक्खरोदगं
 गेण्हंति पुक्खरोदगं गिण्हत्ता जातिं तत्थ उप्पलाइं जाव सतसहस्सपत्ताइं ताइं गिण्हंति २ ता
 जेणेव समयखेत्ते जेणेव भरहेरवयातिं वासाइं जेणेव मागधवरदामपभासाइं तित्थाइं तेणेव उवा-
 गच्छंति तेणेव उवागच्छित्ता तित्थोदगं गिण्हंति २ ता तित्थमट्ठियं गेण्हंति २ ता जेणेव गंगासि-

धुरत्तारत्तवतीसलिला तेणेव उवागच्छंति २ ता सरितोदगं गेण्हंति २ ता उभओ तडमट्टियं गे-
ण्हंति गेणिहत्ता जेणेव चुल्लहिमवंतसिहरिवासधरपव्वता तेणेव उवागच्छंति, तेणेव उवाग-
च्छित्ता सव्वतूवरे य सव्वपुप्फे य सव्वगंधे य सव्वमह्ले य सव्वोसहिसिद्धत्थए गिण्हंति सव्वो-
सहिसिद्धत्थए गिणिहत्ता जेणेव पउमइहुंडरीयइहा तेणेव उवागच्छंति तेणेव २ द्दहोदगं गे-
ण्हंति जातिं तत्थ उप्पलाइं जाव सतसहससपत्ताइं ताइं गेण्हंति ताइं गिणिहत्ता जेणेव हेमवय-
हेरणवयाइं वासाइं जेणेव रोहियरोहितंससुवण्णकूलरुप्पकूलाओ तेणेव उवागच्छंति २ ता
सलिलोदगं गेण्हंति २ ता उभओ तडमट्टियं गिण्हंति गेणिहत्ता जेणेव सदावातिमालवंतपरि-
यागा वट्ठेवतहुपव्वता तेणेव उवागच्छंति तेणेव उवागच्छित्ता सव्वतूवरे य जाव सव्वो-
सहिसिद्धत्थए य गेण्हंति, सिद्धत्थए य गेणिहत्ता जेणेव महाहिमवंतरुप्पिवासधरपव्वता तेणेव
उवागच्छंति तेणेव उवागच्छित्ता सव्वपुप्फे तं चेव जेणेव महापउमइहमहापुंडरीयइहा तेणेव
उवागच्छंति तेणेव उवागच्छित्ता जाइं तत्थ उप्पलाइं तं चेव जेणेव हरिवासे रम्मावासेति जेणेव
हरकान्तहरिकंतणरकंतनारिकंताओ सलिलाओ तेणेव उवागच्छंति तेणेव उवागच्छित्ता स-
लिलोदगं गेण्हंति सलिलोदगं गेणिहत्ता जेणेव वियडावइगंधावतिवट्ठेवहुपव्वया तेणेव उवाग-
च्छंति सव्वपुप्फे य तं चेव जेणेव णिसहनीलवंतवासहरपव्वता तेणेव उवागच्छंति तेणेव उवा-

गच्छिता सवतुवरे य तहेव जेणेव तिगिच्छिदहकेसरिदहा तेणेव उवागच्छंति २ ता जाई
 तत्थ उप्पलाई तं चेव जेणेव पुवविदेहावरविदेहवासाइ जेणेव सीयासीओयाओ महाणईओ
 जहा णईओ जेणेव सववचक्खविजया जेणेव सववमागहवरदामपभासाइ तित्थाइ तहेव जहेव
 जेणेव सववबक्खारपवता सववतुवरे य जेणेव सववंतरणदीओ सल्लोदगं गेण्हंति २ तं चेव
 जेणेव मंदरे पव्वते जेणेव भइसालवणे तेणेव उवागच्छंति सववतुवरे य जाव सववोसहिंसिद्धत्थे य
 गिण्हंति २ ता जेणेव णंदणवणे तेणेव उवागच्छइ २ ता सववतुवरे जाव सववोसहिंसिद्धत्थे य
 सरसं च गोसीसचंदणं गिण्हंति २ ता जेणेव सोमणसवणे तेणेव उवागच्छंति तेणेव उवागच्छिता
 सववतुवरे य जाव सववोसहिंसिद्धत्थे य सरसगोसीसचंदणं दिव्वं च सुमणदामं गेण्हंति
 गेण्हिता जेणेव पंडगवणे तेणामेव समुवागच्छंति तेणेव समुवा० २ ता सववतुवरे जाव सववोसहि-
 सिद्धत्थे सरसं च गोसीसचंदणं दिव्वं च सुमणोदामं दइरयमलयसुगंधिए य गंधे गेण्हंति २
 ता एगतो मिलंति २ ता जंबूदीवस्स पुरत्थिमिद्धेणं दारेणं गिगच्छंति पुरत्थिमिद्धेणं निगग-
 च्छिता ताए उक्किट्टाए जाव दिव्वाए देवगतीए तिरियमसंखेज्जाणं दीवसमुद्धानं मज्झमज्जेणं
 वीथीवयमाणा २ जेणेव विजया रायहाणी तेणेव उवागच्छंति २ ता विजयं रायहाणिं अणुप्पया-
 हिणं करेमाणा २ जेणेव अग्निसेयसभा जेणेव विजए देवे तेणेव उवागच्छंति २ ता करतलपरि-

गगहितं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्टु जएणं विजएणं वद्धावेंति विजयस्स देवस्स तं महत्थं
महग्घं महरिहं विपुलं अभिसेयं उवट्ठवेंति ॥ तते णं तं विजयदेवं चत्तारि य सामाणियसाह-
स्सीओ चत्तारि अगमहिसीओ सपरिवाराओ तिणिण परिसाओ सत्त अणिया सत्त अणिया-
हिंवई सोलस आयरक्खदेवसाहस्सीओ अन्ने य बहवे विजयरायधाणिवत्थन्वगा वाणमंतरा देवा य
देवीओ य तेहिं साभावि तेहि उत्तरवेउव्वितेहिं य वरकमलपतिट्ठाणेहिं सुरभिवरवारिपडिपुण्णेहिं
चंदणकयचच्चातेहिं आविद्धकंठेगुणेहिं पउमुप्पलपिधाणेहिं करतलसुकुमालकोमलपरिगगहिं एहिं
अट्टसहस्साणं सोवणिणयाणं कलसाणं रूपमयाणं ताव अट्टसहस्साणं भोमेयाणं कलसाणं सव्वो-
दएहिं सव्वमट्ठियाहिं सव्वतुवरंहिं सव्वपुप्फेहिं जाव सव्वोसहिंसिद्धत्थएहिं सव्विवट्ठीए सव्वजुत्तीए
सव्वबलेणं सव्वसमुदएणं सव्वायेरेणं सव्वविभूतिए सव्वविभूसाए सव्वसंभमेणं सव्वोरोहेणं
सव्वणाडएहिं सव्वपुप्फगंधमल्लालंकारविभूसाए सव्वदिव्वतुडियणिणाएणं महया इट्ठीए महया
जुत्तीए महया बलेणं महता समुदएणं महता तुरियजमगसमगपडुप्पवादि तरवेणं संखपणवप-
डहभेरिझल्लरिखरसुहिंसुरवमुयंगंदुहिं दुहुक्कणिग्घोससंनिनादि तरवेणं महता इंद्राभिसेगेणं
अभिसिंचंति ॥ तए णं तस्स विजयस्स देवस्स महता इंद्राभिसेगंसि वट्टमाणंसि अप्पेग-
तिया देवा णच्चोदगं णातिमट्ठियं पविरलफुसियं दिव्वं सुरभिं रयरेणुविणासणं गंधोदगवासं

वासंति, अप्पेगतिया देवा णिहतरयं णट्ठरयं भट्ठरयं पसंतरयं उवसंतरयं करंति, अप्पेगतिया देवा विजयं रायहाणिं सव्विभतरबाहिरिं आसितसम्मज्जितोवलितं सितासुहसम्मट्ठरत्थंतरावणवीहिं करंति, अप्पेगतिया देवा विजयं रायहाणिं मंचातिमंचकलितं करंति, अप्पेगतिया देवा विजयं रायहाणिं णाणाविहरागरंजियऊसियजयविजयवेजयन्तीपडागातिपडागमंडितं करंति, अप्पेगतिया देवा विजयं रायहाणिं लाउल्लोइयमहिं करंति, अप्पेगतिया देवा विजयं गोसीससरसराचंदणद्वरदिणपंचगुलितलं करंति, अप्पेगतिया देवा विजयं उवचियचंदणकलसं चंदणघडसुकयतोरणपडिदुवारदेसभागं करंति, अप्पेगतिया देवा विजयं आसत्तोसत्ताविपुलवट्टवग्घारितमल्लदामकलावं करंति, अप्पेगहया देवा विजयं रायहाणिं पंचवणसरससुरभिमुक्कपुप्फपुंजोवयारकलितं करंति, अप्पेगहया देवा विजयं कालागुरुपवरकुंदुरुक्कतुरुक्कधूवडज्झंतमघमघंतगंधुडुयाभिरामं सुगंधवरगंधियं गंधवट्ठिभूयं करंति, अप्पेगहया देवा हिरणवासां वासंति, अप्पेगहया देवा सुवणवासां वासंति, अप्पेगहया देवा एवं रयणवासां चहरवासां पुप्फवासां मल्लवासां गंधवासां चुण्णवासां वत्थवासां आहरणवासां, अप्पेगहया देवा हिरणविधिं भाइंति, एवं सुवणविधिं रयणविधिं वतिरविधिं पुप्फविधिं मल्लविधिं चुण्णविधिं गंधविधिं वत्थविधिं भाइंति आभरणविधिं ॥ अप्पेगतिया देवा दुयं णट्ठविधिं उवदंसंति अप्पेगतिया

विलंबितं णट्टविधिं उवदंसेति अप्पेगहया देवा हुतविलंबितं णाम णट्टविधिं उवदंसेति अप्पेगतिया
 देवा अंचियं णट्टविधिं उवदंसेति अप्पेगतिया देवा रिभितं णट्टविधिं उवदंसेति अ० अंचि-
 तरिभितं णाम दिव्वं णट्टविधिं उवदंसेति अप्पेगतिया देवा आरभडं णट्टविधिं उवदंसेति
 अप्पेगतिया देवा भसोलं णट्टविधिं उवदंसेति अप्पेगतिया देवा आरभडभसोलं णाम दिव्वं
 णट्टविधिं उवदंसेति अप्पेगतिया देवा उप्पायणिवायपवुत्तं संकुचियपसारियं रियारियं भंतसं-
 भंतं णाम दिव्वं णट्टविधिं उवदंसेति अप्पेगतिया देवा चउव्विधं वातियं वादेंति, तंजहा—
 ततं चित्तं घणं झुसिरं, अप्पेगतिया देवा चउव्विधं गेयं गातेंति, तंजहा—उक्खित्तयं पवत्तयं
 मंदायं रोइदावसाणं, अप्पेगतिया देवा चउव्विधं अभिणयं अभिणयंति, तंजहा—दिइंतियं
 पाडंतियं सामन्तोवणिवातियं लोगमज्झावसाणियं, अप्पेगतिया देवा पीणंति अप्पेगतिया देवा
 बुक्कारेंति अप्पेगतिया देवा तंडवेंति अप्पे० लासेंति अप्पेगतिया देवा पीणंति बुक्कारेंति तंडवेंति
 लासेंति अप्पेगतिया देवा बुक्कारेंति अप्पेगतिया देवा अप्फोडंति अप्पेगतिया देवा वगंति अप्पे-
 गतिया देवा तिवतें छिंदंति अप्पेगतिया देवा अप्फोडंति वगंति तिवतें छिंदंति अप्पेगतिया
 देवा हतहेसियं करेंति अप्पेगतिया देवा हत्थिगुलगुलाइयं करेंति अप्पेगतिया देवा रहघणघणा-
 तियं करेंति अप्पेगतिया देवा हयहेसियं करेंति हत्थिगुलगुलाइयं करेंति रहघणघणाइयं करेंति

अप्पेगतिया देवा उच्छोलेंति अप्पेगतिया देवा पच्छोलेंति [अप्पेगतिया देवा उक्किट्ठिं करेंति]
अप्पेगतिया देवा उक्किट्ठीओ करेंति अप्पेगतिया देवा उच्छोलेंति पच्छोलेंति उक्किट्ठीओ करेंति
अप्पेगतिया देवा सीहणादं करेंति अप्पेगतिया देवा पाददहरयं करेंति अप्पेगतिया देवा भूमि-
चवेडं दलयंति अप्पेगतिया देवा सीहनादं पाददहरयं भूमिचवेडं दलयंति, अप्पेगतिया देवा
हक्कारेंति अप्पेगतिया देवा बुक्कारेंति अप्पेगतिया देवा थक्कारेंति अप्पे० पुक्कारेंति अप्पेगतिया
देवा नामाइं सावेंति अप्पेगतिया देवा हक्कारेंति बुक्कारेंति थक्कारेंति पुक्कारेंति णामाइं सावेंति
अप्पेगतिया देवा उप्पतंति अप्पेगतिया देवा णिवयंति अप्पेगतिया देवा परिवयंति अप्पेगतिया
देवा उप्पयंति णिवयंति अप्पेगतिया देवा जलेंति अप्पेगतिया देवा तवंति अप्पेगतिया
देवा पतवंति अप्पेगतिया देवा जलंति तवंति पतवंति अप्पेगइया देवा गज्जेंति अप्पेगइया देवा
विज्जुयायंति अप्पेगइया देवा वासंति अप्पेगइया देवा गज्जंति विज्जुयायंति वासंति अप्पेगतिया
देवा देव सन्निवायं करेंति अप्पेगतिया देवा देवुक्कलियं करेंति अप्पेगइया देवा देवकहकहं करेंति-
अप्पेगतिया देवा दुहदुहं करेंति अप्पेगतिया देवा देवसन्निवायं देवउक्कलियं देवकहकहं देवदुहदुहं
करेंति अप्पेगतिया देवा देवुज्जोयं करेंति अप्पेगतिया देवा विज्जुयारं करेंति अप्पेगतिया देवा
चेलुक्खेवं करेंति अप्पेगतिया देवा देवुज्जोयं विज्जुतारं चेलुक्खेवं करेंति अप्पेगतिया देवा उप्प-

लहत्थगता जाव सहस्सपत्त० घंटाहत्थगता कलसहत्थगता जाव धूवकडुच्छहत्थगता हट्ट तुट्ठा
जाव हरिसवसविसप्पमाणहिंयया विजयाए रायहाणीए सव्वतो समंता आधावेति परिधावेति ॥
तए णं तं विजयं देवं चत्तारि सामाणियसाहस्सीओ चत्तारि अग्गमहिसीओ सपरिवाराओ
जाव सोलसआयरक्खदेवसाहस्सीओ अण्णे य बहवे विजयरायहाणीवत्थव्वा वाणमंतरा देवा य
देवीओ य तेहिं वरकमलपत्तिट्ठाणेहिं जाव अट्टसतेणं सोवणिण्याणं कलसाणं तं चेव जाव अट्ट-
सएणं भोमेज्जाणं कलसाणं सव्वोदगेहिं सव्वमट्ठियाहिं सव्वतुवरेहिं सव्वपुप्फेहिं जाव सव्वो-
सहिंसिद्धत्थएहिं सव्विवट्ठीए जाव निग्घोसनाइयरवेणं महया २ इंदाभिसेएणं अभिसिंचंति २
पत्तेयं २ सिरसावत्तं अंजलिं कट्टु एवं वयासि—जय जय नंदा ! जय जय भद्दा ! जय जय नंद भद्दं
ते अजियं जिणेहि जियं पालयाहि अजितं जिणेहि सत्तुपक्खं जितं पालेहि मित्तपक्खं जिय-
मज्झे वसाहि तं देव ! निरुवसग्गं इंदो इव देवाणं चंदो इव ताराणं चमरो इव असुराणं धरणो
इव नागाणं भरहो इव मणुयाणं बहूणि पलिओवप्पाइं बहूणि सागरोवप्पाणि चउण्हं सामाणिय-
साहस्सीणं जाव आयरक्खदेवसाहस्सीणं विजयस्स देवस्स विजयाए रायहाणीए अण्णेसिं च ब-
हूणं विजयरायहाणिवत्थव्वाणं वाणमंतराणं देवाणं देवीण य आहेवच्चं जाव आणाईसरसेणावच्चं
कारेमाणे पालेमाणे विहराहित्तिकट्टु महता २ सदेणं जयजयसद्दं पउंजंति ॥ (सू० १४१) ॥

‘तेणं कालेणं तेणं समएणं’ इत्यादि, तस्मिन् काले तस्मिन् समये विजयो देव उपपातसभायां देवशयनीये देवद्वयान्तरिते प्रथमतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रयाऽत्रगाहनया समुत्पन्नः ॥ ‘तए ण’मित्यादि, सुगमं तवरमिह भाषामनःपर्याप्तयोः समाप्तिफलान्तरस्याप्रायः शेषपर्याप्तिकालान्तरापेक्षया स्तोकत्वादेकत्वेन विवक्षणमिति ‘पंचविहाए पज्जत्तीए पज्जत्तिभावं गच्छइ’ इत्युक्तम् ॥ ‘तए ण’मित्यादि, ततस्तस्य विजयस्य देवस्य पञ्चविधया पर्याप्तभावं गतस्य सतोऽयम्—एतद्रूपः संकल्पः समुदपद्यत, कथम्भूतः? इत्याह—‘मनोगतः’ मनसि गतो—व्यवस्थितो नाद्यापि वचसा प्रकाशितस्वरूप इति भावः, पुनः कथम्भूतः? इत्याह—‘आध्यात्मिकः’ आत्मन्यधि अध्यात्मं तत्र भव आध्यात्मिक आत्मविषय इति भावः, सद्गुलपञ्च द्विधा भवति—कश्चिदध्यात्मिहोऽपरश्च निन्तात्मकः, तत्रायं चिन्तात्मक इति प्रतिपादनार्थमाह—‘चिन्तितः’ चिन्ता संजाताऽसिन्निति चिन्तितश्चिन्तात्मक इति भावः, सोऽपि कश्चिदभिलाषात्मको भवति कश्चिदन्यथा, तत्रायमभिलाषात्मकस्तथा चाह—प्रार्थनं प्रार्थो णिजन्तादच् प्रार्थः संजातोऽसिन्निति प्रार्थितोऽभिलाषात्मक इति भावः, किंस्वरूपः? इत्याह—‘किं मे’ इत्यादि, किं ‘मे’ मय पूर्व करणीयं किं मे पञ्चात्तरणीयं, तथा किं मे पूर्वे कर्तुं श्रेयः किं मे पञ्चात्कर्तुं श्रेयः, तथा किं मे पूर्वमपि च पञ्चादपि च द्वितीय भावप्रधानोऽयं निर्देगो हितवाच्य—परिणाममुन्दरतायै सुखाय—शर्मणे क्षेमायेति अयमपि भावप्रधानो निर्देशः संगतत्वात्, निःश्रेयसाय—निश्चितकल्याणाय अनुगामिकतायै—परम्परया शुभानुबन्धसुखाय भविष्यतीति ॥ ‘तए ण’मित्यादि, ‘ततः’ एतच्चिन्तासमनन्तरमेव दिव्यानुभावतो विजयस्य देवस्य ‘सामाणियपरिसोववन्नगा देवा’ इति सामानिकाः पर्पटुपपन्नकाश्च—अभ्यन्तरादिपर्पटुपगताः ‘इमम्’ अनन्तरोक्तम् ‘एतद्रूपम्’ अनन्तरोदितस्वरूपमाध्यात्मिकं चिन्तितं प्रार्थितं मनोगतं सद्गुलं समभिज्ञाय ‘जेणेवे’ति यत्रैव विजयो देवस्तत्रैतोपागच्छन्ति, उपागम्य च

'करयलपरिगहिय'मित्यादि द्वयोर्हस्तयोरन्योऽन्यान्तरिताङ्गुलिकयोः संपुटरूपतया यदेकत्र मीलनं सा अञ्जलिस्तां करतलाभ्यां परि-
 गृहीता—निष्पादिता करतलपरिगृहीता ताम्, आवर्तनमावर्तः शिरस्यावर्त्तो यस्याः सा शिरस्यावर्त्ता, कण्ठेकाल उरसिलोमेत्यादिवद-
 लुक्स्मासः, तामत एव मस्तके कृत्वा जयेन विजयेन वर्द्धापयन्ति—जय त्वं देव! विजय त्वं देव! इत्येवं वर्द्धापयन्तीत्यर्थः, तत्र
 जयः—परैरनभिभूयमानता प्रतापवृद्धिश्च, विजयस्तु—परेषामसहमानानामभिभवोत्पादः, जयेन विजयेन च वर्द्धापयित्वा एवमवा-
 दिषुः—'एवं खलु देवाणुष्पियाण'मित्यादि पाठसिद्धम् ॥ 'तए ण'मित्यादि, 'ततः' एतद्वचनानन्तरं विजयो देवस्तेषां सामानिकप-
 र्षदुपपन्नकानां—सामानिकानां पर्षदुपपन्नकानां च देवानामन्तिके एनमर्थं 'श्रुत्वा' आकर्ष्य 'निशम्य' हृदये परिणमय्य 'हृदतुष्ट-
 चित्तमाणंदि' इति हृदतुष्टोऽतीव तुष्ट इति भावः, अथवा हृष्टो नाम विस्मयमापन्नो यथा शोभनमहो! एतैरुपदिष्टमिति, 'तुष्टः'
 तोषं कृतवान् यथा भव्यमभूद् यदेतैरित्थमुपदिष्टमिति, तोषवशादेव चित्तमानन्दितां—स्फीतीभूतं 'तुण्डु समृद्धौ' इति वचनात्, यस्य
 स चित्तानन्दिताः, भार्यादिदर्शनात्पाक्षिको निष्ठान्तस्य परनिपातः मकारः प्राकृतत्वाद्लाक्ष्णिकस्ततः पदत्रयस्य पदद्वय २ मीलनेन कर्म-
 धारयः, 'पीडमणे' इति प्रीतिर्मनसि यस्यासौ प्रीतिमना जिनप्रतिमाऽर्चनविषयबहुमानपरायणमना इति भावः, ततः क्रमेण बहुमानो-
 त्कर्षवशात् 'परमसोमणस्सि' इति शोभनं मनो यस्यासौ सुमनास्तस्य भावः सौमनस्यं परमं च तत् सौमनस्यं च परमसौमनस्यं
 तत्संजातमस्मिन्निति परमसौमनस्यितः, एतदेव व्यक्तीकुर्वन्नाह—'हरिसवसविसप्पमाणहियए' हर्षवशेन विसर्पद्—विस्तारयाथि
 हृदयं यस्य स हर्षवशविसर्पद्भृदयः देवशयनीयाद्भ्युत्तिष्ठति, अभ्युत्थाय च देवदूष्यं परिधत्ते, परिधाय च उपपातसभातः पूर्वद्वारेण
 निर्गच्छति, निर्गत्य च यत्रैव प्रदेशे ऋदमनुप्रदक्षिणीकृत्य पूर्वेण तोरणेन ऋदमनुप्रविशति, प्रविश्य च

ऋद्दे प्रत्यवरोहति, मध्ये प्रविशतीति भावः, प्रत्यवरुहा च ऋद्दमवगाहते, अवगाह्य जलमज्जनं करोति, कुला च क्षणमात्रं जलक्रीडां करोति, ततः 'आयंते' इति नवानामपि श्रोतसां शुद्धोदकप्रक्षालनेनाऽऽचान्तो—गृहीताचमनश्चोक्षः—स्वल्पस्यापि शङ्कितमलस्यापनयनात्, अत एव परमशुचिभूतो ऋदात् प्रत्युत्तरति, प्रत्युत्तीर्य यत्रैव प्रदेशेऽभिपेक्षसमा तत्रैवोपागच्छति, उपागत्याभिपेक्षसभामनुप्रदक्षिणीकुर्वन् पूर्वद्वारेणानुप्रविशति, अनुप्रविश्य यत्रैव मणिपीठिका यत्रैव च मणिपीठिकाया उपरि सिंहासनं तत्रोपागच्छति, उपागत्य सिंहासनवरगतः पूर्वाभिमुखः सन्निपणः ॥ 'तए ण'मित्यादि, ततस्तस्य विजयस्य देवस्य सामानिकाः पर्यटुपपन्नताश्च देवाः 'आभियोगिकान्' अभियोजनमभियोगः, प्रेष्यकर्मणि व्यापार्यमाणत्वमिति भावः, अभियोगे नियुक्ता आभियोगिकास्तान् देवान् 'शब्दायन्ते' आकारयन्ति, शब्दायित्वा च तानेवमवादिषुः—'क्षिप्रमेव' क्षीघ्रमेव भो देवानां प्रियाः! विजयस्य देवस्य 'महार्थ' महान् अर्थो—मणिकनकरत्नादिक उपयुज्यमानो यस्मिन् स महार्थस्तं महार्थं, तथा महान् अर्थः—पूजा यत्र स महार्घस्तं, महं—उत्सवमर्हतीति महार्हस्तं 'विपुलं' विस्तीर्णं शक्राभिपेक्षवद् इन्द्राभिपेक्षमुपस्थापयत ॥ 'तए णं ते' इत्यादि, ततस्ते आभियोगिका देवाः सामानिकपर्यटुपपन्नकैर्देवैरेवमुक्ताः 'हृद्दुष्टचित्तमाणंदिया पीडमणा परमसोमणस्सिया हरिसवसविसप्पमाणहियया करयत्परिगहिणं दमणं सिरसावत्तं मत्थाए अंजलिं कटु' इति पूर्ववत्, विनयेन वचनं 'प्रतिशृण्वन्ति' अभ्युपगच्छन्ति, कथम्भूतेन विनयेन? इत्याह—'एवं देवा तहत्ति आणाए' इति हे देवाः! एवं—यथैव यूयमादिशत तथैवाश्रया—युष्मदादेजेन कुर्मो द्योनेरूपेण प्रतिश्रुत वचनमुत्तरपूर्वं दिग्भागमीशानकोणमित्यर्थः तस्यात्यन्तप्रशस्तत्वात् 'अपक्रामन्ति' गच्छन्ति अपक्रम्य च वैकिण्यसमुद्घातेन—वैकिण्यकरणाय प्रयत्नविशेषेण 'समोहणंति' समवहन्यन्ते समवहता भवन्तीत्यर्थः, समवहताश्रयात्प्रदेशान् दूरतो विशिष्यन्ति, तथा चाह—'संखेज्जाणि जो-

यणाणि दंडं निसरन्ति' दण्ड इव दण्ड ऊर्द्धाध आयतः शरीरबाह्व्यो जीवप्रदेशसमूहस्तं शरीरस्य बहिः सङ्ख्येयानि योजनानि यावत्
'निसृजन्ति' निष्काशयन्ति, निसृज्य च तथाविधान् पुद्गलानाददत्ते, एतदेव दर्शयति—तद्यथा—'रत्नानां' कर्केतनादीनां १ वज्राणां
२ वैडूर्याणां ३ लोहिताक्षाणां ४ मसारगल्लानां ५ हंसगर्भाणां ६ पुलकानां ७ सौगन्धिकानां ८ ज्योतीरसानाम् ९ अञ्जनानाम् १०
अञ्जनपुलकानां ११ रजतानां १२ जातरूपाणाम् १३ अङ्कानां १४ स्फटिकानां १५ रिष्टानां १६, यथावादरान्—असारान् पुद्गलान्
परिशातयन्ति यथासूक्ष्मान्—सारान् पुद्गलान् पर्याददत्ते, पर्यादाय च चिकीर्षितरूपनिर्माणार्थं द्वितीयमपि वारं वैक्रियसमुद्घातेन
समवहन्यन्ते समवह्य यथोक्तानां रत्नादीनां योग्यान् यथावादरान् पुद्गलान् परिशातयन्ति यथासूक्ष्मानाददत्ते आदाय च 'अष्टसहस्रम्'
अष्टाधिकं सहस्रं सौवर्णिकानां कलशानां विकुर्वन्ति १ अष्टसहस्रं रूप्यमयानाम् २ अष्टसहस्रं मणिमयानाम् ३ अष्टसहस्रं सुवर्णरूप्य-
मयानाम् ४ अष्टसहस्रं सुवर्णमणिमयानाम् ५ अष्टसहस्रं रूप्यमणिमयानाम् ६ अष्टसहस्रं सुवर्णरूप्यमणिमयानाम् ७ अष्टसहस्रं भौ-
मेयानाम् ८ अष्टसहस्रं भृङ्गाराणाम् ९, एवमादर्शस्थालपात्रीसुप्रतिष्ठमनोगुलिकावातकरचित्रत्रलकरण्डकपुष्पचङ्गेरीयावल्लोमहस्तचङ्गे-
रीपुष्पपटलकयावल्लोमहस्तकपटलकसिंहासनच्छत्रचामरसमुद्रकध्वजधूपकडुच्छुकानां प्रत्येकं प्रत्येकमष्टसहस्रं विकुर्वन्ति, विकुर्वित्वा 'ताए
वकिट्टाए' इत्यादि पूर्वं व्याख्यातार्थं यत्रैव क्षीरोदसमुद्रस्तत्रागच्छन्ति, आगत्य च क्षीरोदकं गृह्णन्ति, यानि च तत्र उत्पलानि पद्मानि
कुमुदानि नलिनानि सुभगानि सौगन्धिकानि पुण्डरीकानि महापुण्डरीकानि शतपत्राणि सहस्रपत्राणि शतसहस्रपत्राणि च तानि गृ-
ह्णन्ति, गृहीत्वा पुष्करोदे समुद्रे समागत्य तत्रोदकमुत्पलादीनि च गृह्णन्ति, तदनन्तरं यत्रैव समयक्षेत्रं यत्रैव भरतैरावतानि क्षेत्राणि
यत्रैव च तेषु भरतैरावतेषु वर्षेषु मागधवरदामप्रभासाख्यानि तीर्थानि तत्रैवोपागत्य तीर्थोदकं तीर्थमृत्तिकां च गृह्णन्ति, ततो गङ्गा-

सिन्धुरक्तारक्तवतीषु महानदीषु नद्युदकमुभयतटमृत्तिकां च गृह्णन्ति, ततः क्षुल्लहिमवच्छिन्नारिषु समागत्य सर्वतुवरान्—रूपायान् सर्वोणि
 जातिभेदेन पुष्पाणि सर्वान् ‘गन्धान्’ गन्धवासादीन् सर्वाणि माल्यानि—प्रथितादिभेदभिन्नानि सर्वोपधीः सिद्धार्थं तांश्च गृह्णन्ति,
 गृहीत्वा तदनन्तरं पद्मद्दपुण्डरीकद्दपूपागत्य तदुदकमुत्पलादीनि च गृह्णन्ति, ततो हेमवतैरण्यवतेषु वर्षेषु रोहितारोहितांशामुवर्ण-
 कूलारूप्यकूलासु महानदीषु नद्युदकमुभयतटमृत्तिकां तदनन्तरं शब्दापातिविकटापातिवृत्तैताढ्येषु सर्वतुवरादीन् ततो महाहिम-
 वद्भूपिवर्षधरपर्वतेषु सर्वतुवरादीन् ततो महापद्ममहापौण्डरीकद्देषु द्वादोदकमुत्पलादीनि च तदनन्तरं हरिवारैरस्यकवर्षेषु हरकान्ता-
 हरिकान्तानरकान्तानारीकान्तासु महानदीषु सलिलोदकम् उभयतटमृत्तिकां च ततो गन्धापातिमाल्यवत्पर्यागवृत्तैताढ्येषु सर्वतुवरादीन्
 ततो निपधनीलवर्षधरपर्वतेषु सर्वतुवरादीन् तदनन्तरं तद्गतेषु तिगिच्छिकैसरिगहान्देषु द्वादोदकमुत्पलादीनि च ततः पूर्वविन्देलापर-
 विन्देहेषु शीताशीतोदामहानदीषु नद्युदकम् उभयतटमृत्तिकां च तदनन्तरं सर्वेषु चक्रवर्त्तिविजेतव्येषु मागधवरदामप्रभासाख्यतीर्थेषु
 तीर्थोदकानि तीर्थमृत्तिकाश्च ततः सर्वेषु वक्षस्कारपर्वतेषु सर्वतुवरादीन् तदनन्तरं सर्वास्वान्तरनदीषु नद्युदकमुभयतटमृत्तिकाश्च ततो
 मन्दरपर्वते भद्रशालवने सर्वतुवरादीन् ततो नन्दनवने सर्वतुवरादीन् सरां च गोशीर्षचन्दनं ततः सौमनसवने सर्वतुवरादीन् सरसं च
 गोशीर्षचन्दनं दिव्यं च सुमनोदाम गृह्णन्ति, ततः पण्डकवने सर्वतुवरपुष्पगन्धमाल्यसरसगोशीर्षचन्दनदिन्यसुमनोदामानि ‘दहर्मलए
 सुगंधिए य गिण्हंति’ इति दर्दरः—चीवरावनज्जुण्डिकादिभाजनमुरां तेन गालितं तत्र पकं वा यन्मलगोचयतया प्रगिद्धत्वात्नमलयं—श्री-
 खण्डं येषु तान् ‘सुगन्धान्’ परमगन्धोपेतान् गन्धान् गृह्णन्ति, गृहीत्वा एकत्र भिलन्ति, भिलित्वा तथा उत्कृष्टया दिव्यया देवगता यत्रैव
 विजया राजधानी यत्रैव विजयो देवसत्तैवोपागच्छन्ति, उपागत्य च करतलपरिगृहीतां शिरस्पावर्तिकां मसकेऽञ्जलिं कृत्वा विजयं देवं जयेन

विजयेन वद्धोपयन्ति, वद्धोपयित्वा महार्थं महार्थं विपुलमिन्द्राभिषेकयोग्यं क्षीरोदकादि 'उपनयन्ति' समर्पयन्ति ॥ 'तए ण'-
 मित्यादि, ततो णमिति वाक्यालङ्कारे तं विजयं देवं चत्वारि देवसामानिकसहस्राणि चतस्रोऽग्रमहिष्यः सपरिवारास्त्रिः पर्यदो यथाक्रम-
 मष्टदशदशदेवसहस्रपरिमाणाः सप्तानीकानि सप्तानीकाधिपतयः षोडश आत्सरक्षदेवसहस्राणि, अन्ये च बहवो विजयराजधानीवा-
 स्तव्या वानमन्तरा देवा देव्यश्च तैः-तद्गतदेवजनप्रसिद्धैः स्वाभाविकैर्वैकुण्ठिकैश्च वरकमलप्रतिष्ठानैः सुरभिवरवारिप्रतिपूर्णेऽनन्दनकृतच-
 र्चीकैः 'आविद्धकण्ठेगुणैः' आरोपितकण्ठे रक्तसूत्रतन्तुभिः पद्मोत्पलपिधानैः सुकुमारकरतलपरिगृहीतैरनेकसहस्रसङ्घैः कलशैरिति
 गम्यते, तानेव विभागतो दर्शयति-अष्टसहस्रेण सौवर्णिकानां कलशानाम्, अष्टसहस्रेण रूप्यमयानाम्, अष्टसहस्रेण सुवर्णरूप्यमणिमया-
 नाम्, अष्टसहस्रेण सुवर्णरूप्यमयानाम्, अष्टसहस्रेण सुवर्णमणिमयानाम्, अष्टसहस्रेण सुवर्णरूप्यमणिमया-
 नाम्, अष्टसहस्रेण भौमेयानां, सर्वसङ्ख्याऽष्टभिः सहस्रैश्चतुःषष्ट्यधिकैः, तथा 'सर्वोदकैः' सर्वतीर्थनद्याद्युदकैः सर्वतुवरैः सर्वपुष्पैः
 सर्वगन्धैः सर्वमाल्यैः सर्वौषधिसिद्धार्थकैश्च 'सर्वद्ध्या' परिवारादिकया 'सर्वद्युत्या' यथाशक्ति विस्फारितेन शरीरतेजसा 'सर्वबलेन'
 सामस्येन स्वस्वहस्त्यादिसैन्येन 'सर्वसमुदयेन' स्वस्वाभियोग्यादिसमस्तपरिवारेण 'सर्वादरेण' समस्तयावच्छक्तितोलनेन 'सर्ववि-
 भूत्या' स्वस्वाभ्यन्तरवैक्रियकरणादिबाह्यरतादिसम्पदा, तथा 'सर्वविभूषया' यावच्छक्तिस्फारोदारशृङ्गारकरणेन 'सर्वसंभर्मेण' ति
 सर्वोत्कृष्टेन संभर्मेण, सर्वोत्कृष्टसंभ्रमो नाम इह स्वनायकविषयबहुमानख्यापनार्थपरा स्वनायककार्यसम्पादनाय यावच्छक्ति त्वरितत्व-
 रिता प्रवृत्तिः, सर्वपुष्पवस्त्रगन्धमाल्यालङ्कारेण, अत्र गन्धा-वासा माल्यानि-पुष्पदामानः अलङ्कारा-आभरणानि ततः समाहारो
 द्वन्द्वः, ततः सर्वदिव्यवृत्तितानि तेषां शब्दाः सर्वदिव्यवृत्तितशब्दास्तैः सह सर्वशब्देन विशेषणसमासः, 'सर्वदिव्यवृत्तुडियसदनि-

नाएण'मिति सर्वाणि च तानि दिव्यश्रुतितानि च—दिव्यतूर्याणि च, एषामेकत्र मीलनेन यः संगतो नितरां नादो—महान् घोषः सर्व-
 दिव्यश्रुतितशब्दसंनिनादस्तेन, इह तुल्येष्वपि सर्वशब्दो दृष्टो यथाऽनेन सर्वं पीतं घृतमिति, तत आह—'महया इष्टीए' इत्यादि,
 महत्या यावच्छक्तितुलितया 'ऋज्या' परिवारादिकया 'महया जुईए' इत्याद्यपि भावनीयं, तथा महता—स्फूर्तिमता वराणां—प्रधा-
 नानां श्रुतितानां—आतोद्यानां यमकसमकं—एककालं पटुभिः पुरूपैः प्रवादितानां यो रवस्तेन, एतदेव विशेषेणाचष्टे—'संखपणवपड-
 हभेरिझल्लरिखरमुहिहुडुक्कुरवमुङ्गदुङ्गहिनिग्घोससंनिनादितरवेणं' शल्लः प्रतीतः पणवो—भाण्डानां पटहः—प्रतीतः भेरी—ढक्का
 झल्लरी—चर्मोपनद्धा विस्तीर्णा वलयरूपा खरमुही—काहला हुडुक्का—महाप्रमाणो मर्दलो मुरजः—स एव लघुर्मर्दङ्गो दुन्दुभिः—भेर्योकारा
 सङ्कटमुखी, तासां द्वन्द्वः, तासां निर्घोपो—महान् ध्वानो नादितं च घण्टायामिव वादनोत्तरकालभावी सततध्वनिस्तल्लक्षणो यो रव-
 स्तेन महता महता इन्द्राभिपेकेणाभिपिच्यति ॥ 'तए ण'मित्यादि, ततो णमिति पूर्ववत् तस्य विजयस्य देवस्य 'महया' इति अति-
 शयेन महति इन्द्राभिपेके वर्त्तमानेऽप्येकका देवा विजयां राजधानीं, सप्तम्यर्थे द्वितीया प्राकृतत्वात्ततोऽयमर्थः—विजयायां राजधान्यां
 नात्युदके प्रभूतजलसंग्रहभावतो वैरस्योपपत्तेः नातिमृत्तिके अतिमृत्तिकाया अपि कर्दमरूपतायां उत्साहद्विजनकत्वाभावात् 'प्रविरल-
 फुसिय'मिति प्रविरलानि—घनभावे कर्दमसम्भवात् प्रकर्षेण यावता रेणवः स्थगिता भवन्ति तावन्मात्रेणोत्कर्षेण स्पृष्टानि—स्पर्शेनानि
 यत्र वर्षे तत् प्रविरलस्पृष्टं 'रयरेणुविणासणं'ति श्लक्ष्णतरा रेणुपुद्गला रजस्त एव स्थूला रेणवः रजांसि च रेणवश्च रजोरेणवस्तेषां वि-
 नाशनं रजोरेणुविनाशनं 'दिव्यं' प्रधानं सुरभिगन्धोदकवर्षं वर्षन्ति, अप्येकका विजयां राजधानीं समस्तामपि 'निहतरजसं' निहतं
 रजो यस्यां सा निहतरजास्तां, तत्र निहतत्वं रजसः क्षणमात्रमुत्थानाभावेनापि संभवति तत आह—'नष्टरजसं' नष्टं—सर्वथाऽदृश्यी-

भूतं रजो यत्र [ग्रन्थाग्रं ७०००] सा नष्टरजास्तां, तथा भ्रष्टं-वातोद्धूततया राजधान्या दूरतः पलायितं रजो यस्याः सा भ्रष्टर-
 जास्ताम्, एतदेवैकार्थिकद्वयेन प्रकटयति-प्रशान्तरजसं उपशान्तरजसं कुर्वन्ति, अप्येकका देवा विजयां राजधानीम् 'आसियसंम-
 ज्जियोवलितं सितं सुइसम्मह[रय]रथंतरावणवीहियं करेति' इति आसिक्तमुदकच्छटेन संमार्जितं कचवरशोधनेन उपलिप्तमिव
 गोमयादिनोपलिप्तं, तथा सिक्तानि जलेनात एव शुचीनि-पवित्राणि संमृष्टानि-कचवरापनयनेन रथ्यान्तराणि आपणवीथय इव-हृष्ट-
 मार्गा इव आपणवीथयो रथ्याविशेषाश्च यस्यां सा तथा तां कुर्वन्ति, अप्येकका देवा मञ्चातिमञ्चकलितां कुर्वन्ति, अप्येकका देवा
 नानाविधा विशिष्टा रागा येषु ते नानाविरागा नानाविरागैरुच्छृतैः-ऊर्द्धीकृतैर्ध्वजैः पताकातिपताकाभिश्च मण्डितां कुर्वन्ति, अप्ये-
 कका देवा लाउल्लोइयमहितां गोशीर्षसरसस्तक्तचन्दददर्दरत्तपञ्चालितलां कुर्वन्ति, अप्येकका देवा विजयां राजधानीमुपचितच-
 न्दनकलशां कुर्वन्ति अप्येकका देवा चन्दनघटमुकृततोरणप्रतिद्वारदेशभागां कुर्वन्ति, अप्येकका देवा विजयां राजधानीमासितोत्सक्त-
 विपुलवृत्तवगधारितमाल्यदामकलापां कुर्वन्ति, अप्येकका देवा विजयां राजधानीं पञ्चवर्णसुरभिमुत्पुष्पपुञ्जोपचारकलितां कुर्वन्ति,
 अप्येकका देवा विजयां राजधानीं कालागुरुप्रवरकुन्दुरुष्कतुरुष्कधूपमघमघायमानां गन्धोद्भुताभिरामां सुगन्धवरगन्धगन्धिकां गन्धव-
 र्तिभूतां कुर्वन्ति, एतेषां च पदानां व्याख्यानं पूर्ववत्, अप्येकका देवा हिरण्यवर्षं वर्षन्ति, अप्येककाः सुवर्णवर्षमप्येकका आभरणवर्षं
 (रत्नवर्षमप्येकका वज्रवर्षमप्येककाः) पुष्पवर्षमप्येकका माल्यवर्षमप्येककाश्चूर्णवर्षं (आभरणवर्षं) वर्षन्ति, अप्येकका देवा
 हिरण्यविधि-हिरण्यरूपं मङ्गलप्रकारं 'भाजयन्ति' विश्राणयन्ति शेषदेवेभ्यो ददतीति भावः, एवं सुवर्णरत्नाभरणपुष्पमाल्यगन्धचूर्ण-
 वस्त्रविधिभाजनमपि भावनीयम् ॥ 'अप्पेगइया देवा दुयं नहुविहिं उवदंसंति' इत्यादि, इह द्वात्रिंशन्नाट्यविधयः, ते च येन क्रमेण

भगवतो वर्द्धमानस्वामिनः पुरतः सूर्याभदेवेन भाविता राजप्रश्रीयोपाङ्गे दर्शितास्तेन क्रमेण विनेयजनानुग्रहार्थमुपदर्शयन्ते, तत्र स्व-
 स्तिकश्रीवत्सनन्दावर्त्तवर्द्धमानकभद्रासनकलशमत्स्यदर्पणरूपाष्टमङ्गलाकाराभिनयासकः प्रथमो नाट्यविधिः १, द्वितीय आवर्त्तप्रत्यावर्त्तेश्रे-
 णिप्रतिश्रेणिस्वस्तिकपुष्पमाणवकर्द्धमानकमत्स्याण्डकमकराण्डकजारमारपुष्पावलपिपद्मपत्रसागरतरङ्गवासन्तीलतापद्मलताभक्तिचित्राभि-
 नयासकः २, तृतीय ईहामृगऋपभतुरगनरमकरविहगव्यालकिन्नररुसरभचमरकुञ्जरवनलतापद्मलताभक्तिचित्रासकः ३, चतुर्थ एकतो-
 च(तश्च)ऋद्धिधातोच(तश्च)ऋएकतश्चक्रवालद्विधातश्चक्रवालचक्रार्द्धचक्रवालाभिनयासकः ४, पञ्चमश्चन्द्रावलप्रविभक्तिसूर्यावलप्रविभक्तिव-
 लयावलप्रविभक्तिहंसावलीप्रविभक्तितारावलप्रविभक्तिमुक्तावलप्रविभक्तिरत्नावलिप्रविभक्तिपुष्पावलप्रविभक्तिनामा ५, षष्ठश्चन्द्रोद्गमप्र-
 विभक्तिसूर्योद्गमप्रविभक्त्यभिनयासक उद्गमनोद्गमनप्रविभक्तिनामा ६, सप्तमश्चन्द्रागमनसूर्यागमनप्रविभक्त्यभिनयासक आगमनागमनप्र-
 विभक्तिनामा ७, अष्टमश्चन्द्रावरणप्रविभक्तिसूर्यावरणप्रविभक्त्यभिनयासक आवरणावरणप्रविभक्तिनामा ८, नवमश्चन्द्रास्तमयनप्रविभ-
 क्तिसूर्यास्तमयनप्रविभक्त्यभिनयासकोऽस्तमयनास्तमयनप्रविभक्तिनामा ९, दशमश्चन्द्रमण्डलप्रविभक्तिसूर्यमण्डलप्रविभक्तिनागमण्डलप्र-
 विभक्त्यक्षमण्डलप्रविभक्तिभूतमण्डलप्रविभक्त्यभिनयासको मण्डलप्रविभक्तिनामा १०, एकादश ऋषमण्डलप्रविभक्तिसिंहमण्डलप्र-
 विभक्तिहयविलम्बितगजविलम्बितहयविलसितगजविलसितमत्तहयविलम्बितमत्तहयविलम्बितमत्तगजविलम्बिताभिनयो
 द्रुतविलम्बितनामा ११, द्वादशः सागरप्रविभक्तिनागप्रविभक्त्यभिनयासकः सागरनागप्रविभक्तिनामा १२, त्रयोदशो नन्दाप्रविभ-
 क्तिचम्पाप्रविभक्त्यभिनयासको नन्दाचम्पाप्रविभक्त्यासकः १३, चतुर्दशो मत्स्याण्डकप्रविभक्तिमकराण्डकप्रविभक्तिजारप्रविभक्तिमारप्र-
 विभक्त्यभिनयासको मत्स्याण्डकमकराण्डकजारमारप्रविभक्तिनामा १४, पञ्चदशः क इति ककारप्रविभक्तिः ख इति खकारप्रविभ-

क्तिर्गो इति गकारप्रविभक्तिर्ग इति घकारप्रविभक्तिर्ङ इति ङकारप्रविभक्तिरित्येवं क्रमभाविककारादिप्रविभक्त्यभिनयासकः ककारस्वर-
 राकारघकारङकारप्रविभक्तिनामा १५, एवं षोडशकारहकारजकारझकारञकारप्रविभक्तिनामा १६, सप्तदशः टकारठकारडकारढ-
 कारणकारप्रविभक्तिनामा १७, अष्टादशस्कारथकारदकारधकारनकारप्रविभक्तिनामा १८, एकोनविंशतितमः पकारफकारबकारभका-
 रमकारप्रविभक्तिनामा १९, विंशतितमोऽशोकपल्लवप्रविभक्त्याम्रपल्लवप्रविभक्तिकोशाम्बपल्लवप्रविभक्त्यभिन्नयासकः
 पल्लव २ प्रविभक्तिनामा २०, एकविंशतितमः पद्मलताप्रविभक्त्यशोकलताप्रविभक्तिचम्पकलताप्रविभक्तिचूतलताप्रविभक्तिवनलताप्र-
 विभक्तिवासन्तीलताप्रविभक्त्यतिमुक्तलताप्रविभक्त्यश्यामलताप्रविभक्त्यभिनयासको लताप्रविभक्तिनामा २१, द्वाविंशतितमो द्रुतनामा
 २२, त्रयोविंशतितमो विलम्बितनामा २३, चतुर्विंशतितमो द्रुतविलम्बितनामा २४, पञ्चविंशतितमः अश्वितनामा २५, षड्विंश-
 तितमो रिभितनामा २६, सप्तविंशतितमोऽश्वितरिभितनामा २७, अष्टाविंशतितम आरभटनामा २८, एकोनविंशतितमो भसोलनामा
 २९, त्रिंशत्तम आरभटभसोलनामा ३०, एकत्रिंश उत्पातनिपातप्रसक्तसंक्षुचितप्रसारितरेक्करचितभ्रान्तसंभ्रान्तनामा ३१ द्वात्रिंशत्त-
 मस्तु चरमचरमनामनिबद्धनामा, स च सूर्याभदेवेन भगवतो वर्ज्यमानस्वामितः पुरतो भगवतश्चरमपूर्वमनुष्यभवचरमदेवलोकभव-
 चरमच्यवनचरमगर्भसंहरणचरमभरतक्षेत्रावसर्पिणीतीर्थकरजन्माभिषेकचरमबालभावचरमयौवनचरमकामभोगचरमनिष्कमणचरमत-
 पञ्चरणचरमज्ञानोत्पादचरमतीर्थप्रवर्तनचरमपरिनिर्वाणभिनयासको भावितः ३२ । तत्रैतेषां द्वात्रिंशतो नाट्यविधीनां मध्ये काञ्चन
 नाट्यविधीनुपन्यस्यति—अप्येकका देवाः द्रुतं—द्रुतनामकं द्वाविंशतितमं नाट्यविधिमुपदर्शयन्ति, एवमप्येकका विलम्बितं नाट्यविधि-
 मुपदर्शयन्ति, अप्येकका द्रुतविलम्बितं नाट्यविधिं, अप्येकका अश्वितं नाट्यविधिं, अप्येकका रिभितं नाट्यविधिं, अप्येकका अ-

धितरिभितं नाट्यविधिं, अप्येकका आरभटं नाट्यविधिं, अप्येकका भसोलं नाट्यविधिं, अप्येकका आरभटभसोलं नाट्यविधिसुप-
 दर्शयन्ति, अप्येकका देवा उत्पातनिपातम् उत्पातपूर्वो निपातो यस्मिन् स उत्पातनिपातस्तं, एवं निपातोत्पातं सङ्कुचितप्रसारितं
 'रियारिय'मिति गमनागमनं भ्रान्तसम्भ्रान्तं नाम, नाट्यविधिं—सामान्यतो नर्तनविधिं द्वात्रिंशद्विभ्युत्तीर्णमुपदर्शयन्ति । अप्येकका
 देवाश्चतुर्विधं वाचं वादयन्ति, तद्यथा—'ततं' मृदङ्गपटहादि 'विततं' वीणादिकं 'घनं' कंसिकादि 'शुपिरं' काह्लादि, अप्येकका
 देवाश्चतुर्विधं गेयं गायन्ति, तद्यथा—'उत्क्षिप्तं' प्रथमतः समारभ्यमाणं 'प्रवृत्तम्' उत्क्षेपावस्थातो विक्रान्तं मनाग्भरेण प्रवर्तमानं
 मन्दायमिति—मध्यभागे मूर्छनादिगुणोपेततया मन्दं मन्दं घोलनात्मकं 'रोचितावसान'मिति रोचितं—यथोचितलक्ष्णोपेततया
 भावितं सत्यापितमितियावद् अवसानं यस्य तद् रोचितावसानं । अप्येककाश्चतुर्विधमभिनयमभिनयन्ति, तद्यथा—द्रष्टान्तिकं प्रति-
 श्रुतिकं सामान्यतोविनिपातिकं लोकमध्यावसानिकमिति, एतेऽभिनयविधयो नाट्यकुशलेभ्यो वेदितव्याः, अप्येकका देवाः
 'पीनयन्ति' पीनमात्मानं कुर्वन्ति स्थूला भवन्तीति भावः, अप्येकका देवाः 'ताण्डवयन्ति' ताण्डवरूपं नृत्यं कुर्वन्ति, अप्येकका
 देवाः 'लास्ययन्ति' लास्यरूपं नृत्यं कुर्वन्ति, अप्येकका देवाः 'छुक्कारेति' छुक्कारं कुर्वन्ति, अप्येकका देवा एतानि पीनत्वादीनि
 चत्वार्यपि कुर्वन्ति, अप्येकका देवा उच्छलन्ति अप्येकका देवास्त्रिपदिकां छिन्दन्ति अप्येककास्त्रीण्य-
 प्येतानि कुर्वन्ति, अप्येकका देवा हयहेपितानि कुर्वन्ति अप्येकका देवा हस्तिगडगडाधितं कुर्वन्ति अप्येकका रथघणघणाधितं
 कुर्वन्ति अप्येकका देवास्त्रीण्यप्येतानि कुर्वन्ति, अप्येकका देवा आस्फोटयन्ति, भूम्यादिकमिति गम्यते, अप्येकका देवा वल्गान्ति,
 अप्येकका देवाः सिंहनादं नदन्ति अप्येकका देवाः पादद्वंद्वरकं कुर्वन्ति अप्येकका देवा भूमिचपेटां ददति—भूमि चपेटयाऽऽस्फा-

यन्तीति भावः, अप्येकका देवा महता महता शब्देन 'रवन्ते' शब्दं कुर्वन्ति अप्येकका देवाश्चत्वार्यपि सिंहादादीनि कुर्वन्ति, अप्येकका देवा 'हृक्कारेति' हृक्कारं कुर्वन्ति अप्येकका देवाः 'बुक्कारेति' मुखेन बुक्कारशब्दं कुर्वन्ति अप्येकका देवाः 'थक्कारेति' शक्क इत्येवं महता शब्देन कुर्वन्ति अप्येककास्त्रीण्यप्येतानि कुर्वन्ति, अप्येकका देवा अवपतन्ति अप्येकका देवा उत्पतन्ति अप्येकका देवाः परिपतन्ति—तिर्यग्निपतन्तीत्यर्थः अप्येकका देवास्त्रीण्यप्येतानि कुर्वन्ति, अप्येककाः 'ज्वलन्ति' ज्वालामालाकुला भवन्ति अप्येकका देवाः 'तपन्ति' तप्ता भवन्ति अप्येककाः प्रतपन्ति अप्येकका देवास्त्रीण्यपि कुर्वन्ति, अप्येकका देवा गर्जयन्ति अप्येककाः 'विज्जुयारंति' विद्युतं कुर्वन्ति अप्येकका देवा वर्ष वर्षन्ति अप्येककास्त्रीण्यप्येतानि कुर्वन्ति, अप्येकका देवा देवोत्कलिकां कुर्वन्ति—देवानां वातस्योत्कलिका देवोत्कलिका तां कुर्वन्ति, अप्येकका देवा देवकहकहं कुर्वन्ति—प्रभूतानां देवानां प्रमोदभरवशतः स्वेच्छावचनैर्बोलः कोलाहलो देवकहकहस्तं कुर्वन्ति, अप्येकका देवा देवदुहुदुहुकं कुर्वन्ति—दुहुदुहुकमिल्यनुकरणवचनमेतत्, अप्येककास्त्रीण्यप्येतानि कुर्वन्ति, अप्येकका देवा देवाश्चेलोत्क्षेपं कुर्वन्ति, अप्येकका देवा वन्दनकलशहस्तगताः—वन्दनकलशा हस्ते गता येषां ते वन्दनकलशहस्तगताः, अप्येकका देवाः शृङ्गारकलशहस्तगताः, एवमादर्शस्थालपात्रीसुप्रतिष्ठकवातकरकचित्ररत्नकरण्डकपुष्पचङ्गेरीयावल्लोमहस्तचङ्गेरीपुष्पपटलकयावल्लोमहस्तपटलकसिंहासनचामरतैलसमुद्रकयावद्भजनसमुद्रकधूपकङ्कुलकहस्तगताः प्रत्येकमभिलाष्याः, 'हृदुष्टै'त्यादि यावत्करणत् 'हृदुष्टचित्तमाणंदिया पीतिमणा परमसोमणस्सिया हरिसवसविसप्पमाणहियया' इति परिग्रहः, सर्वतः समन्ताद् आधावन्ति प्रधावन्ति ॥ 'तए णं तं विजयं देवं चत्तारि सामाणियसाहस्सीओ' इत्याद्यभिपेकनिगमनसूत्रमाशीर्वादसूत्रं च पाठसिद्धम् ॥

तए णं से विजए देवे महया २ इंद्राभिसेएणं अभिसित्ते समाने सीहासणाओ अब्भुट्टेइ सीहा-
सणाओ अब्भुट्टेत्ता अभिसेयसभातो पुरत्थिमेणं दारेणं पडिनिक्खमति २ ता जेणामेव
अलंकारियसभा तेणेव उवागच्छति २ ता आलंकारियसभं अनुप्पयाहिणीकरेमाणे २ पुर-
त्थिमेणं दारेणं अनुपविसति पुरत्थिमेणं दारेणं अनुपविसित्ता जेणेव सीहासणे तेणेव उवा-
गच्छति २ ता सीहासणवरगते पुरत्थाभिमुहे सणिसणणे, तए णं तस्स विजयस्स देवस्स
सामाणियपरिसोववणणा देवा अभिओगिए देवे सद्दवैति २ एवं वयासी-खिप्पामेव भो
देवानुप्पिया ! विजयस्स देवस्स आलंकारियं भंडं उवणेह, तेणेव ते आलंकारियं भंडं जाव
उवट्टवैति ॥ तए णं से विजए देवे तप्पढमयाए पम्हलसूमालाए दिव्वाए सुरभीए गंधका-
साईए गाताइं लूहेति गाताइं लूहेत्ता सरसेणं गोसीसचंदणेणं गाताइं अनुलंपति सरसेणं
गोसीसचंदणेणं गाताइं अनुलंपेत्ता ततोऽणंतरं च णं नासाणीसासवायवज्झं चक्खुहरं वण्ण-
फरिसजुत्तं हतलालापेलवातिरेणं धवलं कणगखइयंतकम्मं आगासफलिहसरिसप्पभं अहतं
दिव्वं देवदूसजुयलं णियंसेइ णियंसेत्ता हारं पिणिद्धेइ हारं पिणिद्धेत्ता एवं एकावलं पिणिंघति
एकावलं पिणिंघेत्ता एवं एतेणं अभिलावेणं मुत्तावलं कणगावलं रयणावलं कडगाइं तुडि-
याइं अंगयाइं केयूराइं दसमुद्धिताणंतकं कडिसुत्तकं तेअत्थिसुत्तगं सुरविं कंठसुरविं पालंबसि

कुंडलाइं चूडामणिं चित्तरयणुकुण्डं मउडं पिणिंधेह पिणिंधित्ता गंठिमवेढिमपूरिमसंधाहमेणं चउव्वि-
हेणं महेणं कप्परुक्खयंपिव अप्पाणं अलंकियविभूसितं करेति, कप्परुक्खयंपिव अप्पाणं अलं-
कियविभूसियं करेत्ता दहैरमलयसुगंधगंधितेहिं गंधेहिं गाताइं सुक्किडति २ त्ता दिव्वं च
सुमणदामं पिणिद्धति ॥ तए णं से विजए देवे केसालंकारेणं वत्थालंकारेणं मल्लालंकारेणं
आभरणालंकारेणं चउव्विहेणं अलंकारेणं अलंकिते विभूसिए समणे पंडिपुणालंकारे सीहा-
सणाओ अबुडेइं २ त्ता आलंकारियसभाओ पुरच्छिमिल्लेणं दारेणं पडिनिक्खमति २ त्ता
जेणेव ववसायसभा तेणेव उवागच्छति २ त्ता ववसायसभं अणुपदाहिणं करेमाणे २ पुरत्थि-
मिल्लेणं दारेणं अणुपविसति २ त्ता जेणेव सीहासणे तेणेव उवागच्छति २ त्ता सीहासणवरगते
पुरत्थाभिमुहे सणिसणणे । तते णं तस्स विजयस्स देवस्स आहिओगिया देवा पोत्थयरयणं
उवणेति ॥ तए णं से विजए देवे पोत्थयरयणं गेण्हति २ त्ता पोत्थयरयणं सुयति पोत्थयरणं सुएत्ता
पोत्थयरयणं विहाडेति पोत्थयरयणं विहाडेत्ता पोत्थयरयणं वाएति पोत्थयरयणं वाएत्ता धम्मियं

१ 'गंठिमे'त्यादितो यावत् 'करेत्ता' इत्ययं पाठोऽग्रलिखितसूत्रस्यादावेव दृश्यते व्याख्यानुसारेण. २ अस्य व्याख्या न दृश्यते. ३ 'गंठिमे'त्यादि यावत्
'करेत्ता' इत्ययं पाठः व्याख्या न दृश्यते, 'केसालंकारेणं' इत्यादि यावत् 'विभूसिए समणे' इत्येतस्य व्याख्याऽपि न दृश्यते । गंठिमे'त्यादि यावत् 'करेत्ता' इत्येतस्य
'पंडिपुणालंकारे' इत्येतेन सह संबंधो दृश्यते व्याख्यानुसारेण. ४ अयं पुस्तकद्वयेऽप्यत्रैव दृश्यतेऽतोऽहं व्याख्यानुसारेण मूलपाठे कर्तुं न शक्तोऽभूवम्.

ववसायं पगेणहति धम्मियं ववसायं पगेण्हत्ता पोत्थयरयणं पडिणिक्खिवेइ २ ता सीहासणाओ
अवमुट्ठेति २ ता ववसायसभाओ पुरत्थिमिहेणं दारेणं पडिणिक्खमइ २ ता जेणेव गंदापुक्खरिणी
तेणेव उवागच्छति २ ता गंदं पुक्खरिणिं अनुप्पयाहिणीकरेमाणे पुरत्थिमिहेणं दारेणं अनुपवि-
सति २ ता पुरत्थिमिहेणं तिसोपाणपडिक्खगणं पजोक्खति २ ता हत्थं पाटं पक्खालेति २ ता
एणं महं सेतं रयतामयं विमलसलिलपुणं मत्तागयमहामुदाकितिसमाणं भिंगारं पगिण्हति
भिंगारं यगेण्हत्ता जाइं तत्थ उप्पलाइं पजमाइं जाव सतसहस्सपत्ताइं ताइं गिण्हति २ ता
गंदातो पुक्खरिणीतो पञ्चत्तरेइ २ ता जेणेव सिद्धायतणे तेणेव पत्तरेत्थ गमणाए ॥ तए णं
तस्स विजयस्स देवस्स चत्तारि सामाणिगसाहस्सीओ जाव अणे य चत्तवे वाणमंतरा देवा
य देवीओ य अप्पेगइया उप्पलहत्थगया जाव हत्थगया विजयं देवं पिट्ठतो पिट्ठतो अनु-
गच्छंति ॥ तए णं तस्स विजयस्स देवस्स वत्तवे आभिओगिया देवा देवीओ य कलसहत्थ-
गता जाव धूवकटुच्छुयहत्थगता विजयं देवं पिट्ठतो २ अनुगच्छंति । तने णं से विजए देवे
चउहिं सामाणियसाहस्सीहिं जाव अणेहि य यहुहिं वाणमंतरेहिं देवेहि य देवीहि य सद्धि
संपरिबुडे सच्चिदीए सच्चजुत्तीए जाव णिग्गोसणाइयरणेणं जेणेव सिद्धायगणे तेणेव उवा-
गच्छति २ ता सिद्धायतणं अनुप्पयाहिणीकरेमाणे २ पुरत्थिमिहेणं दारेणं अनुपविसति अनु-

पविसित्ता जेणेव देवच्छंदए तेणेव उवागच्छति २ ता आलोए जिणपडिमाणं पणामं करेति
 २ ता लोमहत्थगं गेण्हति लोमहत्थगं गेण्हत्ता जिणपडिमाओ लोमहत्थएणं पमज्जति २ ता
 सुरभिणा गंधोदएणं प्हाणेति २ ता दिव्वाए सुरभिगंधकासाइए गाताइं लूहेति २ ता सर-
 सेणं गोसीसचंदणेणं गाताणि अणुलिंपइ अणुलिंपेत्ता जिणपडिमाणं अहयाइं सेताइं दिव्वाइं
 देवदूसजुयलाइं णियंसेइ नियंसेत्ता अगेहिं वरेहि य गंधेहि य मल्लेहि य अच्चेति २ ता पुप्फा-
 रुहणं गंधारुहणं मल्लारुहणं वण्णारुहणं आभरणारुहणं करेति करेत्ता आसत्तो-
 सेत्ताविउलवद्वगधारितमल्लदाम० करेति २ ता अच्छेहिं सणहेहिं [सेएहिं] रययामएहिं अच्छ-
 रसातंदुलेहिं जिणपडिमाणं पुरतो अट्टमंगलए आलिहति सोत्थियसिरिवच्च जाव दप्पण
 अट्टमंगलगे आलिहति आलिहत्ता कयगाहगहितकरतलपभट्टविप्पमुक्केण दसद्धवन्नेणं
 कुसुमेणं मुक्कपुप्फपुंजोवयारकलितं करेति २ ता चंदप्पभवइरवेरुलियविमलदंडं कंचणमणि-
 यणभत्तिचित्तं कालागुरुपवरकुंदुरुक्कतुरुक्कधूवंगंधुत्तमाणुविद्धं धूमवाटिं विणिम्भुयंतं वेरुलियामयं
 कडुच्छुयं पग्गहितु पयत्तेण धूवं दाऊण जिणवराणं अट्टसयविसुद्धगंधजुत्तेहिं महावित्तेहिं
 अत्थजुत्तेहिं अपुणरुत्तेहिं संथुणइ २ ता सत्तट्ट पयाइं ओसरति सत्तट्टपयाइं ओसरित्ता
 वामं जाणुं अंचेइ २ ता दाहिणं जाणुं धरणितलंसि णिवाडेइ तिवखुत्तो सुद्धाणं धरणि-

यलंसि णमेह नमिच्चा ईसिं पच्चुणममति २ ता कडयतुडियथंभियाओ सुयाओ पडिसाहरति
 २ ता करयलपरिगहिंयं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्टु एवं वयासी—णमोऽत्थु णं अरिहंताणं
 भगवंताणं जाव सिद्धिगइणामधेयं ठाणं संपत्ताणं तिकट्टु वंदति णमंसति वंदित्ता णमंसित्ता
 जेणेव सिद्धायतणस्स बहुमज्झदेसभाए तेणेव उवागच्छति २ ता दिव्वाए उदगधाराए अब्भु-
 वखति २ ता सरसेणं गोसीसचंदणेणं पंचगुलितलेणं मंडलं आलिहति २ ता चचए दलयति
 वचए दलयित्ता कयग्गाहगहिंयकरतलपब्भट्टविमुक्केणं दसद्धवणेणं कुसुमेणं सुक्कपुप्फपुंजोवधार-
 कलियं करेति २ ता धूवं दलयति २ जेणेव सिद्धायतणस्स दाहिणिह्ले दारे तेणेव उवागच्छति
 २ ता लोमहत्थयं गेण्हइ २ दारचेडीओ य सालिभंजियाओ य वालरूवए य लोमहत्थएणं
 पमज्जति २ बहुमज्झदेसभाए सरसेणं गोसीसचंदणेणं पंचगुलितलेणं अणुलिंपति २ चचए
 दलयति २ पुप्फारूहणं जाव आहरणारूहणं करेति २ आसत्तोसत्तचिपुल जाव मद्ददामकलावं
 करेति २ कयग्गाहगहित जाव पुंजोवयारकलितं करेति २ धूवं दलयति २ जेणेव सुहमंडवस्स
 बहुमज्झदेसभाए तेणेव उवागच्छति २ ता बहुमज्झदेसभाए लोमहत्थेणं पमज्जति २ दिव्वाए
 उदगधाराए अब्भुक्खेति २ सरसेणं गोसीसचंदणेणं पंचगुलितलेणं मंडलं आलिहति २
 चचए दलयति २ कयग्गाह जाव धूवं दलयति २ जेणेव सुहमंडवगस्स पच्चिग्गमिह्ले दारे तेणेव

उवा० लोमहृत्थगं गणहति २ दारपञ्चाजा २ सालमंजियाओ दिव्वाए उदगधाराए सरसेणं गोसीसचंदणेणं जाव चच्चए दलयति पमज्जति २ दिव्वाए उदगधाराए अब्भुक्खेति २ सरसेणं गोसीसचंदणेणं जाव चच्चए दलयति २ आसत्तोसत्तं० कथग्गाहं० धूवं दलयति २ जेणेव मुहमंडवगस्स उत्तरिह्सा णं खंभंपती तेणेव उवागच्छइ २ लोमहृत्थगं परा० सालमंजियाओ दिव्वाए उदगधाराए सरसेणं गोसीसचंदणेणं पुप्फारुहणं जाव आसत्तोसत्तं० कथग्गाहं० धूवं दलयति जेणेव मुहमंडवगस्स पुरत्थिमिल्ले दारे तं चैव सव्वं भाणियव्वं जाव दारस्स अच्चणिया जेणेव दाहिणिल्ले दारे तं चैव जेणेव पेच्छाघरमंडवगस्स बहुमज्झदेसभाए जेणेव वहरामए अक्खाडए जेणेव मणिपेढिया जेणेव सीहासणे तेणेव उवागच्छति २ लोमहृत्थगं गिणहति लोमहृत्थगं गिणहत्ता अक्खाडगं च सीहासणं च लोमहृत्थगेण पमज्जति २ त्ता दिव्वाए उदगधाराए अब्भु० पुप्फारुहणं जाव धूवं दलयति जेणेव पेच्छाघरमंडवपच्चत्थिमिल्ले दारे दारच्चणिया उत्तरिह्सा खंभंपती तहेव पुरत्थिमिल्ले दारे तहेव जेणेव दाहिणिल्ले दारे तहेव जेणेव चेतियथूभे तेणेव उवागच्छति २ त्ता लोमहृत्थगं गेणहति २ त्ता चेतियथूभं लोमहृत्थएणं पमज्जति २ दिव्वाए दग० सरसेण० पुप्फारुहणं आसत्तोसत्त जाव धूवं दलयति २ जेणेव पच्चत्थिमिल्ले दारे जेणेव जिणपडिमा तेणेव उवागच्छति जिणपडिमाए आलोए पणामं करेइ २ त्ता लोमहृत्थगं गेणहति २ त्ता तं

एवं सन्वं जं जिणपडिमाणं जाव सिद्धिगइनामधेजं ठाणं संपत्ताणं वंदति णमंसति, एवं
 उत्तरिछाएवि, एवं पुरत्थिमिछाएवि, एवं दाहिणिछाएवि, जेणेव चेइयरुक्खा दारविही य मणि-
 पेडिया जेणेव महिंदज्झए दारविही, जेणेव दाहिणिछा नंदापुक्खरणी तेणेव उवा० लोमहत्थगं
 गेणहति चेतियाओ य तिसोपाणपडिरूवए य तोरणे य सालभंजियाओ य वालरूवए य लो-
 महत्थएण पमज्जति २ ता दिब्बाए उदगधाराए सिंचति सरसेण गोसीसचंदणेणं अनुलिं-
 पति २ पुष्फारुहणं जाव धूवं दलयति २ सिद्धायतणं अनुप्पयाहिणं करेमाणे जेणेव उत्तरिछा
 णंदापुक्खरिणी तेणेव उवागच्छति २ ता तहेव महिंदज्झया चेतियरुक्खो चेतियथूमे पच्चत्थि-
 मिछा मणिपेडिया जिणपडिमा उत्तरिछा पुरत्थिमिछा दक्खिणिछा पेच्छाघरमंडवस्सवि
 तहेव जहा दक्खिणिछस्स पच्चत्थिमिछे दारे जाव दक्खिणिछा णं खंभपंती मुहमंडवस्सवि
 तिण्हं दाराणं अच्चणिया भणिऊणं दक्खिणिछा णं खंभपंती उत्तरे दारे पुरच्छिमे दारे सेसं
 तेणेव कमेण जाव पुरत्थिमिछा णंदापुक्खरिणी जेणेव सभा सुधम्मा तेणेव पहारेत्थ गमणाए ॥
 तते णं तस्स विजयस्स चत्तारि सामाणियसाहस्सीओ एयप्पभित्तिं जाव सन्विहीए जाव णाह-
 यरवेणं जेणेव सभा सुहम्मा तेणेव उवागच्छंति २ ता तं णं सभं सुधम्मं अनुप्पयाहिणीकरे-
 माणे २ पुरत्थिमिछेणं अनुपविसति २ आलोए जिणसकहाणं पणामं करेति २ जेणेव मणिपेडिया

जेणेव माणवचेतियक्खंभे जेणेव वहरामया गोलवट्टसमुग्गका तेणेव उवागच्छति २ लोम-
 हत्थयं गेण्हति २ ता वहरामए गोलवट्टसमुग्गए लोमहत्थएण पमज्झइ २ ता वहरामए गोल-
 वट्टसमुग्गए विहाडेति २ ता जिणसकहाओ लोमहत्थएणं पमज्जति २ ता सुरभिणा गंधोद-
 एणं तिसत्तखुत्तो जिणसकहाओ पक्खालेति २ सरसेणं गोसीसचंदणेणं अणुल्लिपइ २ ता
 अग्गेहिं वरेहिं गंधेहिं मल्लेहि य अच्चिणति २ ता धूवं दलयति २ ता वहरामएसु गोलवट्टस-
 मुग्गएसु पडिणिक्खिवति २ ता माणवकं चेतियक्खंभं लोमहत्थएणं पमज्जति २ दिव्वाए उदग-
 धाराए अब्भुक्खेइ २ ता सरसेणं गोसीसचंदणेणं चच्चए दलयति २ पुप्फारुहणं जाव आसत्तो-
 सत्त० कयग्गाह० धूवं दलयति २ जेणेव सभाए सुधम्माए बहुमज्झदेसभाए तं चेव जेणेव सीहा-
 सणे तेणेव जहा दारच्चणिता जेणेव देवसयणिज्जे तं चेव जेणेव खुडुगे माहिंदज्झए तं चेव जेणेव
 पहरणकोसे चोप्पाले तेणेव उवागच्छति २ पत्तेयं २ पहरणाइ लोमहत्थएणं पमज्जति पमज्जित्ता
 सरसेणं गोसीसचंदणेणं तेहेव सन्वं सेसंपि दक्खिणंदारं आदिकाउं तेहेव नेयव्वं जाव पुरच्छिभिद्वा
 णंदापुक्खरिणी सन्वाणं सभाणं जहा सुधम्माए सभाए तहा अच्चणिता उववायसभाए णवरि
 देवसयणिज्जस्स अच्चणिता सेसासु सीहासणाण अच्चणिता हरयस्स जहा णंद्राए पुक्खरिणीए
 अच्चणिता, ववसायसभाए पोत्थयरयणं लोम० दिव्वाए उदगधाराए सरसेणं गोसीसचंदणेणं

अणुलिपति अग्नेर्हि वरेहि गंधेहि य मल्लेहि य अचिणति २ त्ता [मल्लेहि] सीहासणे लोमहृत्-
 एणं पमज्जति जाव धूवं दलयति सेसं तं चेव णंदाए जहा हरयस्स तहा जेणेव बलिपीढं तेणेव
 उवागच्छति २ त्ता अभिओगे देवे सदावेति २ त्ता एवं वयासी—खिप्पामेव भो देवाणु-
 प्पिया ! विजयाए रायहाणीए सिंघाडगेसु य तिएसु य चउक्केसु य चचरेसु य चतुसुहेसु य
 महापहपेसु य पासाएसु य पागारेसु य अटालएसु य चरियासु य दारेसु य गो-
 पुरेसु य तोरणेसु य वावीसु य पुक्खरिणीसु य जाव बिलपंतिगासु य आरामेसु य उज्जाणेसु
 य काणणेसु य वणेसु य वणसंडेसु य वणराईसु य अचणियं करेह करेत्ता समेयमाणत्तियं
 खिप्पामेव पच्चप्पिणह । तए णं ते आभिओगिया देवा विजएणं देवेणं एवं बुत्ता समाणा जाव
 हट्टतुट्ठा विणएणं पडिसुणेंति २ त्ता विजयाए रायहाणीए सिंघाडगेसु य जाव अचणियं
 करेत्ता जेणेव विजए देवे तेणेव उवागच्छन्ति २ त्ता एयमाणत्तियं पच्चप्पिणंति ॥ तए णं से
 विजए देवे तेसि णं आभिओगियाणं देवाणं अंतिए एयमट्टं सोचा णिसम्म हट्टतुट्ठचित्तमाणंदिय
 जाव हयहियए जेणेव णंदापुक्खरिणी तेणेव उवागच्छति २ त्ता पुरत्थिमिल्लेणं तोरणेणं जाव
 हत्थपायं पक्खालेति २ त्ता आयंते चोक्खे परमसुइभूए णंदापुक्खरिणीओ पच्चत्तरति २ त्ता
 जेणेव सभा सुधम्मा तेणेव पहारेत्थ गमणाए । तए णं से विजए देवे चउहिं सामाणियसाह-

स्सीहिं जाव सोलसहिं आयरक्खदेवसाहस्सीहिं सन्विड्डीए जाव निग्घोसनाइयरवेणं जेणेव
सभा सुधम्मा तेणेव उवागच्छति २ ता सभं सुधम्मं पुरत्थिमिल्लेणं दारेणं अणुपविसति
२ ता जेणेव मणिपेडिया तेणेव उवागच्छति २ ता सीहासणवरगते पुरच्छाभिमुहे सणिण-
सणणे ॥ (सू० १४२)

‘तए ण’मित्यादि, ततः स विजयो देवो वानमन्तरैः ‘महया २’ इति अतिशयेन महता इन्द्राभिपेकेणाभिपिक्तः सन् सिंहास-
नादभ्युत्तिष्ठति, अभ्युत्थायाभिपेकसभातः पूर्वद्वारेण विनिर्गल्य यत्रैवालङ्कारसभा तत्रैवोपागच्छति, उपागत्यालङ्कारिकसभामनु-
प्रदक्षिणीकुर्वन् पूर्वद्वारेणानुप्रविशति, अनुप्रविश्य च यत्रैव मणिपीठिका यत्रैव च सिंहासनं तत्रोपागच्छति, उपागत्य सिंहासन-
वरगतः पूर्वोभिमुखः संनिषण्णः, ततस्तस्य विजयस्य देवस्याभियोग्या देवा सुबहु ‘आलङ्कारिकम्’ अलङ्कारयोग्यं भाण्डमुपनयन्ति ॥
‘तए ण’मित्यादि, ततः स विजयो देवस्तत्प्रथमतया तस्यामलङ्कारसभायां प्रथमतया पक्षमला च सा सुकुमारा च पक्षमलसुकुमारा
तथा ‘सुरभिगन्धकाषायिक्या’ सुरभिगन्धकषायद्रव्यपरिकर्मितया लघुशाटिकयेति गम्यते गात्राणि रूक्षयित्वा सर-
सेन गोशीर्षचन्दनेन गात्राण्यनुलिम्पति अनुलिप्य देवदूष्ययुगलं निधत्त इति योगः, कथम्भूतः ? इत्याह—‘नासानीसासवाय-
वज्झं’ नासिकानिःश्वासवातवाह्यं, एतेन ऋक्षणतामाह, ‘चक्षुर्हरं’ चक्षुर्हरति—आलवशं नयति विशिष्टरूपातिशयकलितत्वाचक्षुर्हरं
‘वर्णस्पर्शयुक्तम्’ अतिशायिना वर्णेनातिशायिना स्पर्शेन युक्तं ‘हयलालापेलवाइरेग’मिति हयलाला—अश्वलाला तस्या अपि पेल-
वमतिरेकेण हयलालापेलवातिरेकं ‘नाम नात्रैकाग्र्यं समासो बहुल’मिति समासः, अतिविशिष्टमृदुत्वलघुत्वगुणोपेतमिति भावः,

धवलं—श्वेतं कनकखचितानि—विच्छुरितानि अन्तकर्मणि—अश्वलयोर्वानलक्षणानि यस्य तत् कनकखचितान्तकर्म आकाश-
 स्फटिकं नाम—अतिस्वच्छस्फटिकविशेषस्तत्सप्रभं दिव्यं 'देवदूष्ययुगलं' देववसयुगं 'निवासे' परिणते, परिधाय द्वारादीन्या-
 भरणानि पिनहति, तत्र हारः—अष्टादशसरिकः अर्द्धहारी—नवसरिकः एकावली—विचित्रमणिना मुक्तावली—मुक्ताफलमयी
 कनकावली—कनकमणिमयी प्रालम्बः—तपनीयमयो निचित्रमणिरत्नभक्तिचित्र आत्मनः प्रमाणेन स्वप्रमाण आभरणविशेषः कट-
 कानि—कलाचिकाभरणानि झुटितानि—बाहुरक्षकाः अङ्गदानि—बाह्याभरणविशेषा 'दशमुद्रिकाऽनन्तकं' दस्ताङ्गुलिसन्निव्य
 मुद्रिकादशकं 'कुण्डले' कर्णभरणे चूडामणिमिति—चूडामणिर्नाम सकलपाथिवरत्नसर्वसारो देवेन्द्रमनुष्येन्द्रमूर्धेकृतनिवासो निः-
 शेषापमङ्गलाशान्तिरोगप्रमुखदोषापहारकारी प्रवरलक्षणोपेतः परममङ्गलभूत आभरणविशेषः 'चित्तरयणसंकटं मउडं'मिति
 चित्राणि—नानाप्रकाराणि यानि रत्नानि तैः सद्गुहः चित्ररत्नसद्गुहः प्रभूतरत्नचयोपेन इति भावः । 'तं दिव्यं सुमणदामं'ति
 'दिव्यां' प्रधानां पुष्पमालाम् ॥ 'तए णं से विजए'इत्यादि, ग्रन्थिमं—ग्रन्थनं ग्रन्थस्तेन निर्युतं ग्रन्थिमं 'भावादिमः प्रलयः' यत्
 सूत्रादिना ग्रन्थ्यते तद् ग्रन्थिममिति भावः, भरिमं—यद् ग्रन्थितं सद् वेष्टते यथा पुष्पलम्भमनो गणूक इत्यर्थः, पूरिमं येन
 वंशशलाकादिमयपथारी पूर्यते, सत्तातिमं यत्परस्परतो नालमद्वातेन सत्ताते, एवंविधेन चतुर्विधेन माल्येन कल्पपुद्गुभिनालानम-
 लङ्कृतविभूषितं करोति कृत्वा परिपूर्णलङ्कारः सिंहामनादभ्युत्तिष्ठति, अभ्युत्थायालङ्कारमभातः पूर्वेण द्वारेण निर्गल गन्धेन ज्वनसाग-
 सभा तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य सिंहासनवरगतः पूर्वोभिमुखः सन्निपण्णः । 'तए णं'मित्यादि, ततस्तत्र गिजयस्य देवस्याभियोगाः
 पुस्तकरत्नमुपनयन्ति ॥ 'तए णं'मित्यादि, ततः स विजयो देवः पुस्तकरत्नं गृह्णाति गृहीत्वा पुस्तकरत्नमुत्सन्नादाति गम्यते गुह्यति

मुक्त्वा विघाटयति विघाट्यानुप्रवाचयति अनु-परिपाट्या प्रकर्षेण-विशिष्टार्थोवगमरूपेण वाचयति वाचयित्वा 'धार्मिकं' धर्मानु-
 गतं व्यवसायं व्यवस्यति, कर्तुमभिलषतीति भावः, व्यवसायनिबन्धनत्वात्, क्षेत्रादेरपि कर्मक्षयोपशमादि-
 हेतुत्वात्, उक्तञ्च—“उदयक्वयखओवसमोवसमा जं च कम्पुणो भणिया । दव्वं खेतं कालं भवं च भावं च संपप्प ॥ १ ॥”
 इति, धार्मिकं च व्यवसायं व्यवसाय पुस्तकरत्नं प्रतिनिक्षिपति प्रतिनिक्षिप्य सिंहासनादभ्युत्तिष्ठति, अभ्युत्थाय व्यवसाय-
 सभातः पूर्वद्वारेण विनिर्गच्छति विनिर्गत्य यत्रैव व्यवसायसभाया एव पूर्वा नन्दापुष्करिणी तत्रैवोपागच्छति उपागम्य नन्दां पुष्करि-
 णीमनुप्रदक्षिणीकुर्वन् पूर्वतोरेणानुप्रविशति प्रविश्य पूर्वेण त्रिसोपानप्रतिरूपकेण प्रत्यवरोहति, मध्ये प्रविशतीति भावः, प्रत्यवरुह्य
 हस्तपादौ प्रक्षालयति प्रक्षाल्यैकं महान्तं श्वेतं रजतमयं विमलसलिलपूर्णं मत्तकरिमहामुखाकृतिसमानं भृङ्गारं गृह्णाति गृहीत्वा
 यानि तत्रोत्पलानि पद्मानि कुमुदानि नलिनानि यावत् शतसहस्रपत्राणि तानि गृह्णाति गृहीत्वा नन्दातः पुष्करिणीतः प्रत्युत्तरति
 प्रत्युत्तीर्य यत्रैव सिद्धायतनं तत्रैव प्रधावितवान् गमनाय ॥ 'तए ण'मित्यादि, ततस्तस्य विजयस्य देवस्य चत्वारि सामानिकदेव-
 सहस्राणि चतस्रः सपरिवारा अग्रमहिष्यः तिस्रः पर्वदः सप्तानीकानि सप्तानीकाधिपतयः षोडशात्मरक्षदेवसहस्राणि अन्ये च बहवो
 विजयराजधानीवास्तव्या वानमन्तरा देवाश्च देव्यश्च अप्येकका उत्पलहस्तगता अप्येककाः पद्महस्तगता अप्येककाः कुमुदहस्तगताः
 एवं नलिनसुभगसौगन्धिकपुण्डरीकमहापुण्डरीकशतपत्रसहस्रपत्रशतसहस्रपत्रहस्तगताः क्रमेण प्रत्येकं वाच्याः, विजयं देवं पृष्ठतः
 पृष्ठतः परिपाट्येति भावः अनुगच्छन्ति ॥ 'तए ण'मित्यादि, ततस्तस्य विजयस्य देवस्य बहव आभियोग्या देवा देव्यश्च अप्येकका
 वन्दनकलशहस्तगताः अप्येकका भृङ्गारहस्तगताः अप्येकका आदर्शहस्तगताः एवं स्थालपात्रीसुप्रतिष्ठवातकरकचित्ररत्नकरण्डक-

पुष्पचन्द्रीयावल्लोमहस्ताचन्द्रीपुष्पपटलकयवल्लोमहस्तापटलकसिंहासनच्छत्राभारतैलसमुद्ररूपावधानसमुद्रकथूपकुच्छुरुक्षत्तगताः क्रमेण प्रत्येकमालायाः, विजयं देवं पृष्ठतः पृष्ठतोऽनुगच्छन्ति । ततः स विजयो देशप्रबुधिः सामानिकसहैश्वर्यमभिः सपरिवाराभिर-
ग्रमहिपीभिस्त्रिभूमिभिः पर्यङ्किः समभिरनीकैः समभिरानीकाधिपतिभिः पोडशभिराग्नश्चेदसहैश्वर्येन नहुभिर्निगराजधानीवाल्लब्धौ गो-
नगन्तरैर्वैदेवीभिश्च सार्द्धं संपरितुतः सर्वज्ञो 'जाव निग्घोसनादितरेणे' मिति गातकरणाद्येवं परिपूर्णः पाठो द्रष्टव्यः— 'सञ्ज-
जुईए सबवलेणं सन्नसमुदणं सबविभूर्इए सबसंभमेणं मञ्जपुक्कंगममाळंकारेणं सज्जुडियनदनानाणं मदया इदीए महंगा
जुईए महया वलेणं महया समुदणं महया तरुडियजममसमगपुप्पामाइनवेणं संनपणापउग्गेरित्तारित्तारुत्तिउम्भुत्तिउम्भु-
निग्घोसनादितरेणे' असा व्याख्या प्राग्वत् । यत्रैव सिद्ध्यतनं तत्रैवोपागच्छति, उपागत मिश्रायतनसमुद्रप्रदधिणी पुनर्न पूर्वतरेण
प्रविशति, प्रविश्यालोक्य जिनप्रतिमानां प्रणामं करोति, कृत्वा यत्रैव गणिपीठिका यत्रैव देवचन्द्रको यत्रैव जिनप्रतिमानञ्चो-
पागच्छति, उपागत लोमहस्तकं परामृशति परामृश्य च जिनप्रतिमाः प्रमाणयोगि प्रमाणं दिव्यलोकाभ्यां अपगति क्षय-
चित्वा सरसेनार्द्धेण गोशीर्षचन्दनेन गात्राण्यनुलिखति, अनुलिप्य 'अहृतानि' अपरिमज्जानि दिग्गानि देवद्वलयगत्याति 'नियं-
सइ' ति परिधापयति परिभाष्य 'अग्नेः' अपरिमुखैः 'नरेः' प्रधानैर्वर्णान्तेनैवाचरेति । एतरेव नमित्तसुपर्योगि—पुत्थारोपणं
माल्यारोपणं वर्णहारोपणं चूर्णारोपणं गन्धारोपणम् आभरणारोपणं (न) करोति, कृत्वा तासां जिनप्रतिमानां पुरतः 'अञ्छेः' स्पर्शः
'श्रद्धयेः' मस्तुणै रजतमणैः, अञ्छो रमो येपां तेऽञ्छरगाः, प्रत्यामन्नात्मप्रतिमिप्पापाट्ठता इति निर्दिष्टा इति भावः, ने च ते
तन्तुलाश्चाञ्छरसतन्तुलाः, पूर्णपूरसा नीर्यान्तता प्राहुनत्ताण्, यथा 'पइरायया नेमा' इत्यादौ, तेषामादौ स्वनिकारीनि महम्म-

कान्यालिखति, आल्लिख्य 'कथमगाहगहिय'मित्यादि मैथुनप्रथमसंस्मभे मुखचुम्बनाद्यर्थं युवत्याः पञ्चाङ्गुलिभिः केशेषु ग्रहणं कचग्राहस्तेन कचग्राहेण गृहीतं करतलाद्विमुक्तं सत् प्रभ्रष्टं करतलप्रभ्रष्टविमुक्तं, प्राकृतत्वादेवं पदव्यत्ययः, तेन 'दशार्द्धवर्णेन' पञ्चवर्णेन 'कुसुमेन' कुसुमसमूहेन 'पुष्पपुञ्जोपचारकलितं' पुष्पपुञ्ज एवोपचारः—पूजा पुष्पपुञ्जोपचारस्तेन कलितं—युक्तं करोति, कृत्वा च 'चन्द्रपम्भवइरेरुलियविमलदंडं' चन्द्रप्रभवञ्चैवद्वयमयो विमलो दण्डो यस्य स तथा तं काञ्चनमणिरत्नभक्तिचित्रं काला-
 गुरुप्रवरकुन्दुरुष्कतुरुष्कधूपेन गन्धोत्तमेनानुविद्धा कालागुरुप्रवरकुन्दुरुष्कधूपगन्धोत्तमानुविद्धा, प्राकृतत्वात्पदव्यत्ययः, तां धूपवान्ति विनिर्मुञ्चन्तं वैद्वयमयं धूपकडुच्छुक्तं प्रगृह्य प्रयतो धूपं दत्त्वा जिनवरेभ्यः, सूत्रे पष्ठी प्राकृतत्वात्, सप्ताष्टानि पदानि पश्चाद-
 पस्तस्य दशाङ्गुलिमञ्जलिं मस्तके कृत्वा प्रयतः 'अट्टसयविसुद्धगंठजुत्तेहिं' इति विशुद्धो—निर्मलो लक्षणदोपरहित इति भावः यो ग्रन्थः—शब्दसंदर्भस्तेन युक्तानि विशुद्धग्रन्थयुक्तानि अष्टशतं च तानि विशुद्धग्रन्थयुक्तानि च तैः 'अर्थयुक्तैः' अर्थसारैः अपुनरुक्तैः महावृत्तैः, तथाविधेदवलब्धेः प्रभाव एषः, संस्तौति संस्तुत्य वामं जानुं 'अञ्चति' उत्पाटयति दक्षिणं जानुं धरणितले 'निवाडेइ' इति निपातयति लगयतीत्यर्थः 'त्रिकृत्वः' त्रीन् वारान् मूर्द्धनं धरणितले 'नमेइ'ति नमयति नमयित्वा चेषत्प्रत्युन्नमयति, ईषत्प्रत्युन्नम्य कटकवृद्धितस्तस्मिन्तौ भुजौ 'संहरति' सङ्कोचयति, संहृत्य करतलपरिगृहीतं शिरस्यावर्त्तं मस्तकेऽञ्जलिं कृत्वैवमवादीत्—'नमोऽस्तु ण'मित्यादि, नमोऽस्तु णमिति वाक्यालङ्कारे देवादिभ्योऽतिशयपूजामर्हन्तीत्यर्हन्तस्तेभ्यः, सूत्रे पष्ठी 'छट्टिविभत्तीए' भद्राइ चउत्थी"इति प्राकृतलक्षणात्, ते चार्हन्तो नामादिरूपा अपि सन्ति ततो भावार्हत्प्रतिपत्त्यर्थमाह—'भगवद्भ्यः' भगः—समग्रैश्वर्यादि-
 लक्षणः स एवामस्तीति भगवन्तस्तेभ्यः, आदिः—धर्मस्य प्रथमा प्रवृत्तिस्तत्करणशीला आदिकरास्तेभ्यः, तीर्थेते संसारसमुद्रोऽनेनेति

तीर्थं तत्करणशीलास्तीर्थकरास्तेभ्यः, स्वयं-अपरोपदेशेन सम्यग्वरवोधिप्राप्त्या बुद्धा मिथ्यात्वनिद्रापगमसम्बोधेन स्वयंसंबुद्धास्तेभ्यः,
 तथा पुरुषाणामुत्तमाः पुरुषोत्तमाः, भगवन्तो हि संसारमप्यावसन्तः सदा परार्थव्यसनिन उपसर्जनीकृतस्वार्थो उचितक्रिया-
 वन्तोऽदीनभावाः कृतज्ञतापतयोऽनुपहतचित्ता देवगुरुबहुमानिन इति भवन्ति पुरुषोत्तमास्तेभ्यः, तथा पुरुषाः सिंहा इव कर्ममगजान्
 प्रति पुरुषसिंहास्तेभ्यः, तथा पुरुषा वरपुण्डरीकाणीव संसारजलासङ्गादिना धर्मफलपेनेति पुरुषवरपुण्डरीकाणि तेभ्यः, तथा पुरुषा
 वरगन्धहस्तिन इव परचक्रदुर्भिक्षमारिप्रभृतिक्षुद्रगजनिराकरणेनेति पुरुषवरगन्धहस्तिनस्तेभ्यः, तथा लोको-भव्यसत्त्वलोकस्तस्य
 सकलकल्याणैकनिबन्धनतया भव्यत्वभावेनोत्तमा लोकोत्तमास्तेभ्यः तथा लोकस्य-भव्यलोकस्य नाथा-योगक्षेमकृतो लोकनाथास्तेभ्यः,
 तत्र योगो-बीजाधानोद्भेदपोषणकरणं क्षेमं-तदुपद्रवाद्यभावापादनं, तथा लोकस्य-प्राणिलोकस्य पञ्चास्तिकायात्मकस्य वा हितोपदेशेन
 सम्यक्प्ररूपण्या वा हिता लोकहितास्तेभ्यः, तथा लोकस्य-देशनायोग्यस्य विशिष्टस्य प्रदीपा-देशनांशुभिर्यथाऽवशितवस्तुप्रकाशका
 लोकप्रदीपास्तेभ्यः, तथा लोकस्य-उत्कृष्टमतेर्भव्यसत्त्वलोकस्य प्रद्योतनं प्रद्योतः प्रद्योतकत्वं-विशिष्टज्ञानशक्तिस्तत्करणशीला लोकप्रद्यो-
 तकराः, तथा च भवन्ति भगवत्प्रसादान् तत्क्षणमेव भगवन्तो गणभृतो विशिष्टज्ञानसम्पत्समन्विता यद्वशाद् द्वादशाङ्गमारचयन्तीति
 तेभ्यः, तथाऽभयं-विशिष्टमासनः स्वास्थ्यं निःश्रेयसधर्मभूमिकानिबन्धनभूता परमा धृतिरिति भावः, तद् अभयं ददतीत्यभयदा-
 स्तेभ्यः, सूत्रे च कप्रत्ययः स्वार्थिकः प्राकृतलक्षणवशात्, एवमन्यत्रापि, तथा चक्षुरिव चक्षुः-विशिष्ट आसधर्मस्तत्त्वावबोधनिबन्धनं
 श्रद्धास्वभावः, श्रद्धाविहीनस्याचक्षुष्मत इव तत्त्वदर्शनायोगात्, तददातीति चक्षुर्दास्तेभ्यः, तथा मार्गो-विशिष्टगुणस्थानावाप्तिप्रगुणः
 स्वरसबाही क्षयोपशमविशेषस्तं ददतीति मार्गदास्तेभ्यः, तथा शरणं-संसारकान्तारगतानामतिप्रबलरागादिपीडितानां समाश्वसनस्थान-

कल्पं तत्त्वचिन्तारूपमध्यवसानं तद्दतीति शरणदास्तेभ्यः, तथा बोधिः—जिनप्रणीतधर्मप्राप्तिस्तं तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणसम्यग्दर्शनरूपं
 ददतीति बोधिदास्तेभ्यः, तथा धर्म—चारित्ररूपं ददतीति धर्मदास्तेभ्यः कथं धर्मदाः ? इत्याह—धर्मं दिशन्तीति धर्मदेशकास्तेभ्यः,
 तथा धर्मस्य नाग्रकाः—स्वामिनस्तद्वशीकरणात्तत्फलपरिभोगाच्च धर्मनायकास्तेभ्यः, धर्मस्य सारथय इव सम्यक्प्रवर्तनयोगेन धर्म-
 सारथयस्तेभ्यः, तथा धर्म एव वरं—प्रधानं चतुरन्तहेतुत्वात् चतुरन्तं २ चक्रमिव चतुरन्तचक्रं तेन वर्तितुं शीलं येषां ते धर्मवर-
 चतुरन्तचक्रवर्त्तिनस्तेभ्यः, तथाऽप्रतिद्वेते—अप्रतिस्वलिते क्षायिकत्वाद् वरे—प्रधाने ज्ञानदर्शने अप्रतिद्वेतरज्ञानदर्शनधरा-
 स्तेभ्यः, तथा छादयति—आवरयतीति छद्म—घातिकर्मचतुष्टयं व्यावृत्तं—अपगतं छद्म येभ्यस्ते व्यावृत्तछद्मानस्तेभ्यः, तथा रागद्वेष-
 कषायेन्द्रियपरीषद्वोपसर्गघातिकर्मशत्रून् जितवन्तो जिनाः अन्यान् जापयन्तीति जापकास्तेभ्यो जिनेभ्यो जापकेभ्यः, तथा भवा-
 णं स्वयं तीर्णा अन्यांश्च तारयन्तीति तीर्णास्तारकास्तेभ्यः, तथा केवलेवेदसा अवगततत्त्वा बुद्धा अन्यांश्च बोधयन्तीति बोधकास्तेभ्यः,
 मुक्ताः—कृतकृत्या निष्ठितार्था इति भावः, अन्यांश्च मोचयन्तीति मोचकास्तेभ्यः, सर्वज्ञेभ्यः सर्वज्ञेभ्यः शिवं—सर्वोपद्रवरहितत्वात्
 ‘अचलं’ स्वाभाविकप्रायोगिकचलनक्रियाव्यपोहात् ‘अरुजं’ शरीरमनसोरभावेनाऽऽधिव्याध्यसम्भवात् अनन्तं—केवलात्मनाऽनन्त-
 त्वान् ‘अक्षयं’ विनाशकारणभावात् ‘अव्याबाधं’ केनापि विबाधयितुमशक्यत्वात् न पुनरावृत्तिर्यस्मात्तदपुनरावृत्ति, सिध्यन्ति—
 निष्ठितार्था भवन्यस्यामिति सिद्धिः—लोकान्तक्षेत्रलक्षणा सैव गम्यमानत्वाद् गतिः सिद्धिगतिः २ रिति नामधेयं यस्य तत्सिद्धिगतिनाम-
 धेयं, तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानं—व्यवहारतः सिद्धक्षेत्रं निश्चयतो यथाऽवस्थितं स्वं स्वरूपं, स्थानस्थानिनोरभेदोपचारात् सिद्धिगतिनाम-
 धेयं तत्संप्राप्तेभ्यः । एवं ग्रणिपातदण्डकं पठित्वा ‘वंदइ नमंसइ’ इति वन्दते—ताः प्रतिमाश्चैत्यवन्दनविधिना प्रसिद्धेन, नमस्करोति—

पश्चात्प्राणिधानादियोगेनेत्येके, अन्ये त्वभिदधति-विरतिमतामेव प्रसिद्धश्चैत्यवन्दनविधिरन्येषां तथाऽभ्युपगमे कायोत्सर्गोसिद्धेरिति व-
 न्दते सामान्येन, नमस्करोत्याशयवृद्धेरुत्थाननमस्कारेणेति, तत्त्वमत्र भगवन्तः परमर्पयः केवलिनो विदन्ति, ततो वन्दित्वा नमस्यित्वा
 यत्रैव सिद्धायतनस्य बहुमध्यदेशभागस्तत्रैवोपागच्छति उपागत्य बहुमध्यदेशभागं दिव्ययोदकधारया 'अभ्युक्षति' अभिमुखं सिध्यति,
 अभ्युक्ष्य सरसेन गोशीर्पचन्दनेन पश्चाद्भुलितलं ददाति, दत्त्वा कचम्राहृहीतेन करतलप्रभ्रष्टविमुक्तेन 'कुसुमेन' कुसुम-
 जातेन पुष्पपुञ्जोपचारकलितं करोति कृत्वा धूपं ददाति, दत्त्वा च यत्रैव दाक्षिणात्यं द्वारं तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य लोमहस्ताकं गृह्णाति,
 गृहीत्वा तेन द्वारशाखाशालभञ्जिकान्यालरूपकाणि च प्रमार्जयति, प्रमृज्य दिव्ययोदकधारयाऽभ्युक्ष्णं गोशीर्पचन्दनचर्चां पुष्पाद्या-
 रोपणं धूपदानं करोति, ततो दक्षिणद्वारेण निर्गत्य यत्रैव दाक्षिणात्यस्य मुखमण्डपस्य बहुमध्यदेशभागस्तत्रोपागच्छति, उपागत्य लोम-
 हस्ताकं परामृशति, परामृश्य च बहुमध्यदेशभागं लोमहस्ताकेन प्रमार्जयति, प्रमृज्य दिव्ययोदकधारयाऽभ्युक्ष्णं सरसेन गोशीर्पचन्दनेन
 पश्चाद्भुलितलं मण्डलमालिखति, कचम्राहृहीतेन करतलप्रभ्रष्टविमुक्तेन दशार्द्धवर्णेन कुसुमेन पुष्पपुञ्जोपचारकलितं करोति, कृत्वा
 धूपं ददाति, दत्त्वा च यत्रैव दाक्षिणात्यस्य मुखमण्डपस्य पश्चिमं द्वारं तत्रोपागच्छति, उपागत्य लोमहस्तापरामर्शनं, तेन च लोमहस्ता-
 केन द्वारशाखाशालभञ्जिकान्यालरूपकप्रमार्जनं, उदकधारयाऽभ्युक्ष्णं गोशीर्पचन्दनचर्चां पुष्पाद्यारोपणं धूपदानं करोति, कृत्वा यत्रैव
 दाक्षिणात्यस्य मुखमण्डपस्योत्तरद्वारं तत्रोपागच्छति, उपागत्य पूर्ववद् द्वारार्चनिकां करोति, कृत्वा च यत्रैव दाक्षिणात्यस्य मुखमण्डपस्य
 पूर्वद्वारं तत्रोपागच्छति, उपागत्य पूर्ववत्तत्राप्यर्चनिकां करोति, कृत्वा च दाक्षिणात्यस्य मुखमण्डपस्य यत्रैव दाक्षिणात्यं द्वारं तत्रोपाग-
 च्छति, उपागत्य पूर्ववत्तत्र पूजां विधाय तेन द्वारेण चिनिर्गत्य यत्रैव दाक्षिणात्यः प्रेक्षागृहमण्डपो यत्रैव दाक्षिणात्यस्य प्रेक्षागृहमण्डपस्य

बहुमध्यदेशभागो यत्रैव वज्रमयोऽक्षपाटको यत्रैव च मणिपीठिका यत्रैव च सिंहासनं तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य लोमहस्तकं परामृ-
 शति, परामृश्याक्षपाटकं मणिपीठिकां सिंहासनं च प्रमार्जयति, प्रमार्ज्योदकधारयाऽभ्युक्ष्य चन्दनचर्चां पुष्पपूजां धूपदानं च करोति,
 कृत्वा च यत्रैव दाक्षिणात्यस्य प्रेक्षागृहमण्डपस्योत्तरद्वारं तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य पूर्ववद्द्वारार्चनिकां करोति, कृत्वा यत्रैव दाक्षिणा-
 त्यस्य प्रेक्षागृहमण्डपस्य पूर्वद्वारं तत्रोपागच्छति, उपागत्य पूर्वद्वारार्चनिकां करोति, कृत्वा यत्रैव तस्य दाक्षिणात्यस्य प्रेक्षागृहमण्डपस्य
 दाक्षिणात्यं द्वारं तत्रोपागच्छति, उपागत्य तत्रार्चनिकां कृत्वा यत्रैव दाक्षिणात्यस्यैतस्मिन्स्तत्रोपागच्छति, उपागत्य स्तूपं मणिपीठिकां
 च लोमहस्तकेन प्रमृज्य दिव्ययोदकधारयाऽभ्युक्षति सरसगोशीर्षचन्दनचर्चां पुष्पाद्यारोहणधूपदानादि करोति, कृत्वा च यत्रैव पा-
 श्चात्या मणिपीठिका यत्रैव च पाश्चात्या जिनप्रतिमा तत्रोपागच्छति, उपागत्य जिनप्रतिमाया आलोकं प्रणमं करोतीत्यादि पूर्ववद्
 यावन्नमस्यित्वा यत्रैवोत्तरा जिनप्रतिमा तत्रोपागच्छति, उपागत्य तत्रापि यावन्नमस्यित्वा यत्रैव पूर्वा जिनप्रतिमा तत्रोपागच्छति उपागत्य
 पूर्ववद् यावन्नमस्यित्वा यत्रैव दाक्षिणात्या जिनप्रतिमा पूर्ववत् सर्वं तदेव यावन्नमस्यित्वा यत्रैव दाक्षिणात्यस्यैतस्मिन्स्तत्रोपागच्छति,
 उपागत्य पूर्ववद्वर्चनिकां करोति, कृत्वा च यत्रैव महेन्द्रध्वजस्तत्रोपागच्छति, उपागत्य पूर्ववद्वर्चनिकां विधाय यत्रैव दाक्षिणात्या नन्दा-
 पुष्करिणी तत्रैवोपागच्छति, उपागत्य लोमहस्तकं परामृशति, परामृश्य तोरणानि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि शालभञ्जिकाव्यालरूपकाणि
 च प्रमार्जयति, प्रमार्ज्य दिव्ययोदकधारया सिञ्चति, सिक्त्वा सरसगोशीर्षचन्दनपञ्चालितप्रदानपुष्पाद्यारोहणधूपदानादि करोति,
 कृत्वा च सिद्धायतनमनुप्रदक्षिणीकृत्य यत्रैवोत्तरा नन्दापुष्करिणी स तत्रोपागच्छति, उपागत्य पूर्ववत्सर्वं करोति, कृत्वा चौत्तराहे मा-
 हेन्द्रध्वजे तदनन्तरमौत्तराहे चैत्यवृक्षे तत औत्तराहे चैत्यस्तूपे, ततः पश्चिमोत्तरपूर्वदक्षिणजिनप्रतिमासु पूर्ववत्सर्वा वक्तव्यता वक्तव्या,

तदनन्तरमौत्तराहे प्रेक्षागृहमण्डपे समागच्छति, तत्र दक्षिणालये प्रेक्षागृहमण्डपे पूर्ववत्सर्वं वक्तव्यं, तत उत्तरद्वारेण विनिर्गलयौत्तराहे
मुखमण्डपे समागच्छति, तत्रापि दक्षिणालयमुखमण्डपवत्सर्वं कृत्वोत्तरद्वारेण निनिर्गल्य सिद्धायतनस्य पूर्वद्वारे समागच्छति, तत्रार्च-
निकां पूर्ववत्कृत्वा पूर्वस्य मुखमण्डपस्य दक्षिणोत्तरपूर्वद्वारेषु क्रमेणोत्तरूपां पूजां विधाय पूर्वद्वारेण विनिर्गल्य पूर्वप्रेक्षामण्डपे समागल्य
पूर्ववदूर्चनिकां करोति, ततः पूर्वप्रकारेणैव क्रमेण चैत्यस्तूपजिनप्रतिमाचैत्यवृक्षमाहेन्द्रध्वजनन्दपुष्करिणीनां ततः सभायां सुधर्मायां
पूर्वद्वारेण प्रविशति, प्रविश्य यत्रैव मणिपीठिका तत्रैवोपागच्छति, उपागत्यालोके जिनसक्कां प्रणामं करोति, कृत्वा च यत्र माणवक-
श्चैत्यस्तम्भो यत्र वज्रमया गोलवृत्ताः समुद्रकाश्च गृह्णाति, गृहीत्वा च विघाटयति, विघाट्य लोमहस्ताकेन प्रमार्जयति,
प्रमार्ज्योदकधारयाऽभ्युक्षति, अभ्युक्ष्य गोशीर्षचन्दनेनानुलिम्पति, ततः प्रधानैर्गन्धमात्यैरर्चयति, अर्चयित्वा धूपं ददति, तदनन्तरं
भूयोऽपि वज्रमयेषु गोलवृत्तसमुद्रकेषु प्रक्षिपति, प्रक्षिप्य तान् वज्रमयान् गोलवृत्तसमुद्रकान् स्वस्थाने प्रतिनिक्षिपति, प्रतिनिक्षिप्य तेषु
पुष्पगन्धमाल्यवस्त्राभरणान्यारोपयति, ततो लोमहस्ताकेन माणवकचैत्यस्तम्भं प्रमार्ज्योदकधारयाऽभ्युक्ष्य चन्दनचर्चां पुष्पागारोपणं धूप-
दानं च करोति, कृत्वा सिंहासनप्रदेशे समागल्य सिंहासनस्य लोमहस्ताकेन प्रमार्जनादिरूपां पूर्ववदूर्चनिकां करोति, कृत्वा यत्र मणि-
पीठिका यत्र च देवशयनीयं तत्रोपागल्य मणिपीठिकाया देवशयनीयस्य च प्रागवदूर्चनिकां करोति, तत उत्तरप्रकारेणैव क्षुल्लकेन्द्रध्वज-
पूजां करोति, कृत्वा च यत्र चोष्पालको नाम प्रहरणकोशस्तत्र समागल्य लोमहस्ताकेन परिचरत्प्रमुखाणि प्रहरणरत्नानि प्रमार्जयति,
प्रमार्ज्योदकधारयाऽभ्युक्ष्य चन्दनचर्चां पुष्पागारोपणं धूपदानं करोति, कृत्वा सभायाः सुधर्माया बहुमध्यदेशभागेऽर्चनिकां पूर्ववत्क-
रोति, कृत्वा सभायाः सुधर्माया दक्षिणद्वारे समागत्यार्चनिकां पूर्ववत्करोति, ततो दक्षिणद्वारे निनिर्गच्छति, इत ऊर्ज्वा यत्रैव सिद्धायत-

नात्रिक्कामतो दक्षिणद्वारादिका दक्षिणनन्दापुष्करिणीपर्यवसाना मुनरपि प्रविशत उत्तरनन्दापुष्करिणीप्रभृतिका उत्तरान्ता ततो द्वितीयं
 वारं निष्क्रामतः पूर्वद्वारादिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसानार्चनिका वक्तव्या तथैव सुधर्मायाः सभाया अप्यन्यूनातिरिक्ता द्रष्टव्या, ततः
 पूर्वनन्दापुष्करिण्या अर्चनिकां कृत्वोपपातसभां पूर्वद्वारेण प्रविशति, प्रविश्य च मणिपीठिकाया देवशयनीयस्य तदनन्तरं बहुमध्यदे-
 शभागे प्राग्वदर्चनिकां विदधाति, ततो दक्षिणद्वारेण समागत्य तस्यार्चनिकां कुरुते, अत ऊर्द्धमत्रापि सिद्धायतनवदक्षिणद्वारादिका
 पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसानाऽर्चनिका वक्तव्या । ततः पूर्वनन्दापुष्करिणीतोऽपक्रम्य ऋदे समागत्य पूर्ववत्तोरणार्चनिकां करोति, कृत्वा
 पूर्वद्वारेणाभिषेकसभायां प्रविशति, प्रविश्य मणिपीठिकायाः सिंहासनस्याभिषेकभाण्डस्य बहुमध्यदेशभागस्य च पूर्ववदर्चनिकां क्रमेण
 करोति, तदनन्तरमत्रापि सिद्धायतनवदक्षिणद्वारादिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसानाऽर्चनिका वक्तव्या, ततः पूर्वनन्दापुष्करिणीतः पूर्व-
 द्वारेण व्यवसायसभां प्रविशति प्रविश्य पुस्तकरत्नं लोमहस्तकेन प्रमृज्योदकधारयाऽभ्युक्ष्य चन्दनेन चर्चयित्वा वरगन्धमाल्यैरर्चयित्वा
 पुष्पाधारोपणं धूपदानं च करोति, तदनन्तरं मणिपीठिकायाः सिंहासनस्य बहुमध्यदेशभागस्य च क्रमेणार्चनिकां करोति, तदनन्तरम-
 त्रापि सिद्धायतनवदक्षिणद्वारादिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसानाऽर्चनिका वक्तव्या, ततः पूर्वनन्दापुष्करिणीतो बलिपीठे समागत्य तस्य
 बहुमध्यदेशभागे पूर्ववदर्चनिकां करोति, कृत्वा चोत्तरपूर्वस्थां नन्दापुष्करिण्यां समागत्य तस्यास्तोरेषु पूर्ववदर्चनिकां कृत्वाऽऽभियोगि-
 कान् देवान् शब्दयति, शब्दयित्वा एवमवादीत्—‘खिप्पामेवे’त्यादि सुगमं यावत् ‘एयमाणत्तियं पच्चप्पिणंति’ नवरं शृङ्गाटकं—
 त्रिकोणं स्थानं त्रिकं—यत्र रथ्यात्रयं मिलति चतुष्कं—चतुष्पथयुक्तं चत्वरं—बहुरथ्यापातस्थानं चतुर्मुखं—यस्माच्चतसृष्वपि दिक्षु पन्थानो
 निस्सरन्ति महापथो—राजपथः शेषः सामान्यः पन्थाः प्राकारः—प्रतीतः अट्टालकाः—प्राकारस्योपरि भूत्याश्रयविशेषाः चरिका—अष्टह-

स्तप्रमाणो नगरप्राकारान्तरालमार्गः द्वाराणि—प्रासादादीनां गोपुराणि—प्राकारद्वाराणि तोरणानि—द्वारादिसम्बन्धीनि आगल्य रमन्तेऽत्र
 माधवीलतागृहादिषु दम्पत्य इति स आरामः पुष्पादिसद्दृक्षसङ्कुलमुत्सवादी बहुजनोपभोग्यसुयानं सामान्यवृक्षवृन्दं नगरासन्नं कान्तं
 नगरविप्रकृष्टं वनं एकानेकजातीयोत्तमवृक्षसमूहो वनपण्डः एकजातीयोत्तमवृक्षसमूहो वनराजी ॥ 'तए ण'मित्यादि, ततः स विजयो
 देवो बलिपीठे बलिविसर्जनं करोति, कृत्वा च यत्रैवोत्तरनन्दापुष्करिणी तत्रोपागच्छति, उपागतोत्तरपूर्वा नन्दां पुष्करिणीं प्रदक्षिणीकु-
 र्वन् पूर्वतोरेणानुप्रविशति, अनुप्रविश्य पूर्वत्रिसोपानप्रतिरूपकेण प्रत्यवरोहति, प्रत्यनक्य हस्तपादौ प्रक्षालयति, प्रक्षाल्य नन्दापुष्क-
 रिणीतः प्रत्युत्तरति, प्रत्युत्तीर्य चतुर्भिः सामानिकसहस्रैश्चतसृभिरग्रमहिषीभिः सपरिवाराभिलिख्यभिः पर्पटिः सप्तभिरनीकैः सप्तभि-
 रनीकाधिपतिभिः षोडशभिरालरक्षदेवसहस्रैरन्यैश्च बहुभिविजयरंजधानीवास्तव्यैर्वान्तमन्तैर्देवैर्वीभिश्च सार्द्धं मंपरिपुतः सर्वल्लो चा-
 वद् दुन्दुभिनिर्घोपनादितरेण विजयाया राजधान्या मध्यमध्येन यत्रैव सगा सुधर्मा तत्रोपागच्छति, उपागल्य सभां सुधर्मा
 पूर्वद्वारेणानुप्रविशति, अनुप्रविश्य यत्रैव गणिपीठिका यत्रैव सिंहासनं तत्रैवोपागच्छति, उपागल्य सिंहासनरगतः पूर्वाभिमुखः
 सन्निपण्णः ॥

तए णं तस्स विजयस्स देवस्स चत्तारि सामाणिप्रसाहस्सीओ अवक्त्तरेणं उत्तरेणं उत्तरपुर-
 च्छिमेणं पत्तेयं २ पुब्बणत्थेसु भद्दासणेसु णिसीयंति । तए णं तस्स विजयस्स देवस्स चत्तारि
 अग्गमहिस्सीओ पुरत्थिमेणं पत्तेयं २ पुब्बणत्थेसु भद्दासणेसु णिसीयंति । तए णं तस्स विजयस्स
 देवस्स दाहिणपुरत्थिमेणं अडिभत्तरियाए परिसाए अट्ठ देवसाहस्सीओ पत्तेयं २ जाव णिसी-

यंति । एवं द्रक्खिणेणं मज्झिमियाए परिसाए दस देवसाहस्सीओ जाव णिसीदंति । दाहिणपच्च-
 तिथमेणं बाहिरियाए परिसाए बारस देवसाहस्सीओ पत्तेयं २ जाव णिसीदंति । तए णं तस्स विज-
 यस्स देवस्स पच्चत्थिमेणं सत्त अनियाहिवती पत्तेयं २ जाव णिसीयंति । तए णं तस्स विजयस्स
 देवस्स पुरत्थिमेणं दाहिणेणं पच्चत्थिमेणं उत्तरेणं सोलस आयरक्खदेवसाहस्सीओ पत्तेयं २ पु-
 व्वणत्थेसु भद्दासणेसु णिसीदंति, तंजहा—पुरत्थिमेणं चत्तारि साहस्सीओ जाव उत्तरेणं ४ ॥
 ते णं आयरक्खा सन्नद्धवद्धवम्मियकवया उष्पीलियसरासणपट्ठिया पिणद्धगेवेल्लविमलवरचिंध-
 पद्दा गहियाउहहरणा तिणयाइं तिसंधीणि वहरामया कोडीणि धणूइं अहिगिज्झ परिधाइयकंड-
 कलावा णीलपाणिणो पीयपाणिणो रत्तपाणिणो चावपाणिणो चम्मपाणिणो खग्ग-
 पाणिणो दंडपाणिणो पासपाणिणो णीलपीयरत्तचावचारुचम्मखग्गदंडपासवरधरा आयरक्खा र-
 क्खोवगा गुत्ता गुत्तपालिता जुत्ता जुत्तपालिता पत्तेयं २ समयतो विणयतो किंकरभूताविव
 चिद्धंति ॥ विजयस्स णं भंते ! देवस्स केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?, गो ! एगं पलिओवमं ठिती
 पणत्ता, विजयस्स णं भंते ! देवस्स सामाणियाणं देवाणं केवतियं कालं ठिती पणत्ता ?, एगं
 पलिओवमं ठिती पणत्ता, एवमहिद्धीए एवमहज्जुतीए एवमहव्वले एवमहायसे एवमहासुक्खे
 एवमहाणुभागे विजए देवे २ ॥ (सू० १४३)

ततस्तस्य विजयस्य देवस्यापरोत्तरेण—अपरोत्तरस्यां दिशि एवमुत्तरस्यामुत्तरपूर्वस्यां दिशि च चत्वारि २ सामानिकदेवसहस्राणि चतुर्षु
भद्रासनसहस्रेषु निपीदन्ति । ततस्तस्य विजयस्य देवस्य पूर्वस्यां दिशि चतस्रोऽप्रमह्निगत्रतुर्षु भद्रासनेषु निपीदन्ति, ततस्तस्य विजयस्य
देवस्य दक्षिणपूर्वस्यामभ्यन्तरिकायाः पर्यदोऽष्टौ देवसहस्राणि अष्टासु भद्रासनसहस्रेषु निपीदन्ति । ततस्तस्य विजयस्य देवस्य दक्षिणस्यां
दिशि मध्यमिकायाः पर्यदो दश देवसहस्राणि दशसु भद्रासनसहस्रेषु निपीदन्ति । ततस्तस्य विजयस्य देवस्य पश्चिमायां दिशि चा-
ह्यायाः पर्यदो द्वादश देवसहस्राणि द्वादशसु भद्रासनसहस्रेषु निपीदन्ति । ततस्तस्य विजयस्य देवस्य पश्चिमायां दिशि सप्तानीकाभि-
पतयः सप्तसु भद्रासनेषु निपीदन्ति । ततस्तस्य विजयस्य देवस्य सर्वतः समन्तान् सर्वासु दिक्षु सामस्तेन गोऽश आत्मरश्मिभेदमहस्ताणि
पोऽशसु भद्रासनसहस्रेषु निपीदन्ति, तथैवा—चत्वारि सहस्राणि चतुर्षु भद्रासनसहस्रेषु पूर्वस्यां दिशि, एवं दक्षिणस्यां दिशि, एवं
प्रत्येकं पश्चिमोत्तरयोरपि ॥ ते चाल्मरक्षाः सन्नद्धाद्ववर्भितकवचाः, कवचं—तनुत्राणं रम्यं—लोहमयकुट्टिकादिरूपं संजातमस्तिन्निति व-
र्भितं सन्नद्धं शरीरे आरोपणान् वद्धं गाढतरवन्धनेन बन्धनान् वर्भितं कवचं यैस्ते सन्नद्धात्तुर्भिततयाः, ‘उष्णीहियसरास्तग-
पट्टिया’ इति उत्पीडिता—गाढीकृता शरा अस्मन्ते—श्लिष्यन्तेऽस्मिन्निति शरामनः—उगुभिन्नस्य पट्टिका गैरुत्पीडितशरामनपट्टिकाः
‘पिण्डगोत्रेज्जविमलवराचिधपट्टा’ इति पिण्डं ग्रैत्रेयं—भीमाभरणं निमलरत्नियपट्टञ्च यैस्ते पिनशरपैर्ननिमलरत्नियपट्टाः ‘गहि-
याउहपहरणा’ इति आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधं—रोटकादि प्रहरणं—अभिरुद्धादि, गृहीतानि आयुधानि प्रहरणानि च यैस्ते गृहीतानुध-
प्रहरणाः ‘त्रिनतानि’ आदिमध्याममानेषु नमनभानान् ‘त्रिसन्धीनि’ आदिगन्धानामानेषु सन्निभानान्, रत्नमनकोटीनि धनूनि
अभिगृह्य ‘परियाइयकंडकलान्ना’ इति पर्याजिताण्डकलापा विनिव्रजान्डकलापयोगान्, केचिन् ‘नीलपाणव’ इति नीलः काण्डकलाप

इति गम्यते पाणौ येषां ते नीलपाणयः, एवं पीतपाणयः रक्तपाणयः, चापं पाणौ येषां ते चापपाणयः, चारुः—प्रहरणविशेषः पाणौ येषां ते चारुपाणयः, चर्म—अङ्गुष्ठाङ्गुल्योराच्छादनरूपं पाणौ येषां ते चर्मपाणयः, एवं दण्डपाणयः खड्गपाणयः पाशपाणयः, एतदेव व्याचष्टे—यथायोगं नीलपीतरक्तचापचारुचर्मदण्डपाशधरा आत्मरक्षाः, रक्षामुपगच्छन्ति—तदेकचित्ततया तत्परायणा वर्तन्त इति रक्षो-पगाः ‘गुप्ताः’ न स्वामिभेदकारिणः तथा गुप्ता—पराप्रवेद्या पालिः—सेतुर्येषां ते गुप्तपालिकाः, तथा ‘युक्ताः’ सेवकगुणोपेततयो-चिताः, तथा युक्ता—परस्परं बद्धा न तु बृहदन्तराला पालिर्येषां ते युक्तपालिकाः, प्रत्येकं प्रत्येकं समयतः—आचारत आचारेणेत्यर्थः विनयतश्च किङ्करभूता इव तिष्ठन्ति, न खलु ते किङ्कराः, किन्तु तेऽपि मान्याः, तेपामुपि पृथगासननिपातनात्, केवलं ते तदानीं निजाचारपरिपालनतो विनीतत्वेन च तथाभूता इव तिष्ठन्ति तदुक्तं किङ्करभूता इवेति ॥ ‘तए नं से विजए’ इत्यादि सुप्रतीतं याव-द्विजयदेववक्तव्यतापरिसमाप्तिः ॥ तदेवमुक्ता विजयद्वारवक्तव्यता, सम्प्रति वैजयन्तद्वारवक्तव्यतामभिधित्सुराह—

कहि णं भंते ! जंबुद्दीवस्स वेजयंते णामं दारे पणत्ते?, गोयमा ! जंबुद्दीवे २ मंदरस्स पव्वयस्स दक्खिण्णेणं पणयालीसं जोयणसहस्साइं अवाधाए जंबुद्दीवद्दीवदाहिणपेरंते लवणसमुद्दहाहिण-
द्धस्स उत्तरेणं एत्थ णं जंबुद्दीवस्स २ वेजयंते णामं दारे पणत्ते अट्ट जोयणाइं उट्ठं उच्चत्तेणं स-
च्चेव सव्वा वत्तव्वता जाव णिच्चे । कहि णं भंते ! ० रायहाणी?, दाहिणे णं जाव वेजयंते देवे २ ॥
कहि णं भंते ! जंबुद्दीवस्स २ जयंते णाम दारे पणत्ते?, गोयमा ! जंबुद्दीवे २ मंदरस्स पव्वयस्स
पच्चत्थिमेणं पणयालीसं जोयणसहस्साइं जंबुद्दीवपच्चत्थिमपेरंते लवणसमुद्दपच्चत्थिमद्धस्स पुर-

च्छिमेणं सीओदाए महाणदीए उरिंए एत्थ णं जंबुदीवस्स जयंते णाम दारे पणत्ते, तं चेव से पमाणं जयंते देवे पच्चत्थिमेणं से रायहाणी जाव महिहीए ॥ कहि णं भंते! जंबुदीवस्स अपराइए णामं दारे पणत्ते?, गोयमा! मंदरस्स उत्तरेणं पणयालीसं जोयणसहस्साइं अवाहाए जंबुदीवे २ उत्तरपेरंते लवणसमुदस्स उत्तरद्धस्स दाहिणेणं एत्थ णं जंबुदीवे २ अपराइए णामं दारे पणत्ते तं चेव पमाणं, रायहाणी उत्तरेणं जाव अपराइए देवे, चउण्हवि अणंमि जंबुदीवे ॥ (सू० १४४) जंबुदीवस्स णं भंते! दीवस्स दारस्स य एस णं केवत्थिं अवाधाए अंतरे पणत्ते?, गोयमा! अउणासीतिं जोयणसहस्साइं वावणं च जोयणाइं देसूणं च अद्धजोयणं दारस्स य २ अवाधाए अंतरे पणत्ते ॥ (सू० १४५)

‘कहि णं भंते’ इत्यादि सर्वं पूर्ववत्, नवरमत्र वैजयन्तस्य द्वारस्य दक्षिणतस्तिर्यग्मंशेयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिक्रम्येति वक्तव्यं, शेषं प्राग्वत् ॥ एवं जयन्तापराजितद्वारवक्तव्यताऽपि वाच्या, नवरं जयन्तद्वारस्य पृथ्विमागां दिशि, अपराजितद्वारस्योत्तरतस्तिर्यग्मंशेयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्येति वाच्यम् ॥ सम्प्रति विजयादिद्वाराणां परस्परमन्तरं प्रतिपिपादयिषुरिदमाह—‘जंबुदीवस्स ण’मित्यादि, जम्बूद्वीपस्य णमिति प्राग्वत् भद्रन्त! द्वीपस्य सम्बन्धिनो द्वारस्य च द्वारस्य चैतत् क्रियत्प्रमाणान्नाधया—अन्तरित्वा प्रतिघातेनान्तरं प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम! एकोनाशीतिर्योजनमद्वन्नाणि द्विपभाशद् गोजनानि देशेनं चाद्धेयोजनं द्वारस्य च द्वारस्य चावाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तं, तथाहि—चतुर्णामपि द्वाराणां प्रत्येकमेकैकस्य कुड्यस्य द्वारशाखापरपर्यायस्य बाहूल्यं गज्युतं द्वाराणां च वि-

स्तारः प्रत्येकं २ चत्वारि २ योजनानि, ततश्चतुर्ष्वपि द्वारेषु सर्वसह्यया कुड्यद्वारप्रमाणमष्टादश योजनानि, जम्बूद्वीपस्य च परिधि-
 स्तिस्रो लक्षाः षोडश सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिके ३१६२२७ क्रोशत्रयं ३ अष्टाविंशं धनुःशतं १२८ त्रयोदशाङ्गुलानि एक-
 मर्धाङ्गुल १३॥ मिति, अस्माच्च जम्बूद्वीपपरिधेः सकाशात्तानि कुड्यद्वारपरिमाणभूतान्यष्टादश योजनानि शोधयन्ते, शोधितेषु च तेषु
 परिधिसत्को योजनराशिरेवंरूपो जातः—तिस्रो लक्षाः षोडश सहस्राणि द्वे शते नवोत्तरे ३१६२०९, शेषं तथैव, ततो योजनरा-
 शेश्चतुर्भिर्भागो द्वियते, लब्धानि योजनानामेकोनाशीतिः सहस्राणि द्विपञ्चाशदधिकानि गव्यूतं चैकं ७९०५२ को० १, यानि च
 परिधिसत्कानि त्रीणि गव्यूतानि तानि धनुस्त्वेन क्रियन्ते लब्धानि धनुषां षट् सहस्राणि, यदपि च परिधिसत्कमष्टाविंशं धनुःशतं
 तदप्येतेषु धनुःषु मध्ये प्रक्षिप्यते, ततो जातो धनूराशिरेकषष्टिः शतान्यष्टाविंशत्यधिकानि ६१२८, एषां चतुर्भिर्भागो द्वियते, लब्धानि
 धनुषां पञ्चदश शतानि द्वाविंशदधिकानि १५३२, यान्यपि च त्रयोदशाङ्गुलानि तेषामपि चतुर्भिर्भागो द्वियते, लब्धानि त्रीणि अङ्गु-
 लानि, एतदपि सर्वं देशोनमेकं गव्यूतमिति लब्धं देशोनमर्द्धयोजनं, उक्तं च—“कुड्डुद्वारप्रमाणं अष्टारस ज्योणाहं परिहीए । सो-
 हिय चउहि विभत्तं इणमो दारंतरं होइ ॥ १ ॥ अउणासीइ सहस्सा वावणा अद्धज्योणं नूणं । दारस्स य दारस्स य अंतरमेयं
 विणिहिट्ठं ॥ २ ॥”

जंबुद्वीवस्स णं भन्ते ! दीवस्स पएसा लवणं समुदं पुट्ठा?, हन्ता पुट्ठा ॥ ते णं भन्ते ! किं जंबुद्वीवे २

१ कुड्यद्वारप्रमाणमष्टादश योजनानि परिधेः । शोधयित्वा चतुर्भिर्विभक्ते इदं द्वारान्तरं भवति ॥ १ ॥ एकोनाशीतिः सहस्राणि द्विपञ्चाशत् अर्धयोजनमू-
 द्धारस्य द्वारस्य चान्तरमेतत् विनिर्दिष्टं ॥ २ ॥

लवणसमुद्दे?, गोयमा! जंबूद्वीवे दीवे नो खलु ते लवणसमुद्दे ॥ लवणस्स णं भंते! समुद्दस्स पदेसा जंबूद्वीवं दीवं पुट्टा?, हंता पुट्टा! ते णं भंते! किं लवणसमुद्दे जंबूद्वीवे दीवे?, गोयमा! लवणे णं ते समुद्दे नो खलु ते जंबूद्वीवे दीवे ॥ जंबूद्वीवे णं भंते! दीवे जीवा उद्दाइत्ता २ लवणसमुद्दे पचायंति?, गोयमा! अत्थेगतिया पचायंति अत्थेगतिया नो पचायंति ॥ लवणे णं भंते! समुद्दे जीवा उद्दाइत्ता २ जंबूद्वीवे २ पचायंति?, गोयमा! अत्थेगतिया पचायंति अत्थेगतिया नो पचायंति ॥ (सू० १४६)

‘जंबूद्वीवस्स णं भंते!’ इत्यादि, जम्बूद्वीपस्य णमिति पूर्ववत् भदन्त! द्वीपस्य ‘प्रदेशाः’ स्वसीमागतचरमरूपा लवणं समुद्रं ‘स्पृष्टाः?’ कर्तरि क्तप्रत्ययः, स्पृष्टवन्तः, काका पाठ इति प्रभार्यत्वावगतिः, पृच्छतश्चायमभिप्रायः—यदि स्पृष्टास्तर्हि वक्ष्यमाणं पृच्छयते नो चेत्तर्हि नेति भावः, भगवानाह—हंतेत्यादि, ‘हन्त’ इति प्रत्यवधारणे स्पृष्टाः ॥ एवमुक्ते भूयः पृच्छति—‘ते ण’मित्यादि, ते भदन्त! स्वसीमागतचरमरूपाः प्रदेशाः किं जम्बूद्वीपः? किं वा लवणसमुद्रः?, इह यद् येन संस्पृष्टं तत्किञ्चित्तद्व्यपदेशमभिवानमुपलब्धं यथा सुराप्रेभ्यः संक्रान्तो मगधदेशं मागध इति, किञ्चित्पुनर्न तद्व्यपदेशभाग् यथा तर्जन्या संस्पृष्टा ज्येष्ठाऽनुलिङ्गैरेवेति, इहापि च जम्बूद्वीपचरमप्रदेशा लवणसमुद्रं स्पृष्टवन्तस्ततो व्यपदेशचिन्तायां संशय इति प्रश्नः, भगवानाह—गौतम! जम्बूद्वीप एव णमिति निपातस्यावधारणार्थत्वात् ते चरमप्रदेशा द्वीपो, जम्बूद्वीपचरमप्रदेशा लवणसमुद्रः, (न ते) जम्बूद्वीपसीमानमतिक्रम्य लवणसमुद्रसीमानमुपगताः किन्तु स्वसीमागता एव लवणसमुद्रं स्पृष्टवन्तस्तेन तदस्यतया संस्पर्शभावात् तर्जन्या

संस्पृष्टा ज्येष्ठाङ्गुलिरिव ते स्वव्यपदेशं भजन्ते न व्यपदेशान्तरं, तथा चाह—नो खलु ते जम्बूद्वीपचरमप्रदेशा लवणसमुद्रः । एवं 'लवणस्स णं भंते ! समुद्स्स पदेसा' इत्यादि लवणविषयमपि सूत्रं भावनीयम् ॥ 'जंबुद्वीवे णं भंते !' इत्यादि, जम्बूद्वीपे भदन्त ! द्वीपे ये जीवास्ते 'उद्दाइत्ता' इति 'अवद्राय २' मृत्वा २ लवणसमुद्रे 'प्रत्यायान्ति' आगच्छन्ति ? , भगवानाह—गौतम ! अस्तीति निपातोऽत्र बह्वर्थः, सन्त्येकका जीवा ये 'अवद्रायावद्राय' मृत्वा २ लवणसमुद्रे प्रत्यायान्ति, सन्त्येकका ये न प्रत्यायान्ति, जीवानां तथा तथा स्वस्वकर्मवशतया गतिवैचित्र्यसम्भवात् ॥ एवं लवणसूत्रमपि भावनीयं ॥ सम्प्रति जम्बूद्वीप इति नाम्नो निबन्धनं जिज्ञासिषुः

प्रश्नं करोति—

से केणट्टेणं भंते ! एवं बुच्चति जंबूद्वीवे २ ? , गोयमा ! जंबुद्वीवे २ मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं णीलवंतस्स दाहिणेणं मालवंतस्स वक्खारपव्वयस्स पच्चत्थिमेणं गंधमायणस्स वक्खारपव्वयस्स पुरत्थिमेणं एत्थ णं उत्तरकुरा णाम कुरा पणत्ता, पाईणपडीणायता उदीणदाहिणविच्छिण्णा अद्धचंदसंठाणसंठिता एक्कारस जोयणसहस्साइं अट्ठ बायाले जोयणसते दोणिण य एक्कोणवीस-तिभागे जोयणस्स विक्खंभेणं ॥ तीसे जीवा पाईणपडीणायता दुहओ वक्खारपव्वयं पुट्ठा, पुर-त्थिमिच्छाए कोडीए पुरत्थिमिहं वक्खारपव्वतं पुट्ठा पच्चत्थिमिच्छाए कोडीए पच्चत्थिमिहं वक्खा-रपव्वयं पुट्ठा, तेवणं जोयणसहस्साइं आयामेणं, तीसे धणुपट्ठं दाहिणेणं सट्ठिं जोयणसह-

परिक्खेवेणं

जोयणस्स

गोयमा ! वहु-

एक्कोरुयदीवव-

णाणत्तं—

तिणिण प-

पलिओवमाइं

णं कुराए छ-

उत्तरकुराए ॥

उत्तरकुराए १

अम्ममा-३ सहा

४ तेयालीसे ५

जहन्नेणं

जहन्नेणं

जहन्नेणं

आगारभावपडोयारे

आलिङ्गपुक्खरेति वा

णवरि इमं

समणाउसो !,

पणत्ता समणाउसो !,

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

अहमभत्तस्स

जम्बूद्वीपे णमिति वाक्यालङ्कारे द्वीपे मन्दरपर्वतस्य 'उत्तरेण' उत्तरतः नीलवतो वर्षधरपर्वतस्य 'दक्षिणेन' दक्षिणतो गन्धमादनस्य वक्षस्कारपर्वतस्य 'पुरत्थिमेणं'ति पूर्वस्यां दिशि माल्यवतो वक्षस्कारपर्वतस्य पश्चिमायाम् 'अत्र' एतस्मिन् प्रदेशे उत्तरकुरवो नाम कुरवः प्रज्ञप्ताः, सूत्र एकवचननिर्देशोऽकारान्ततानिर्देशश्च प्राकृतत्वात्, ताश्च कथम्भूताः? इत्याह—'पाईणे'त्यादि, प्राचीनापाचीनायता उदग्दक्षिणविस्तीर्णा अर्द्धचन्द्रसंस्थानसंस्थिता एकादश योजनसहस्राण्यष्टौ योजनशतानि 'द्विचत्वारिंशानि' द्विचत्वारिंशदधिकानि द्वौ चैकोनविंशतिभागौ योजनस्य 'विष्कम्भेन' दक्षिणोत्तरतया विस्तारेण, तथाहि—महाविदेहे मेरोरुत्तरत उत्तरकुरवो दक्षिणतो दक्षिणकुरवः, ततो यो महाविदेहक्षेत्रस्य विष्कम्भस्तस्मान्मन्दरविष्कम्भे शोधिते यदवशिष्यते तस्यार्द्धे यावत्परिमाणमेतावत्प्रत्येकं दक्षिणकुरूणामुत्तरकुरूणां च विष्कम्भः, उक्तं च—“वइदेहा विक्खंभा मंदरविक्खंभसोहियद्धं जं । कुरुविक्खंभं जाणसु” इति, स च यथोक्तप्रमाण एव, तथाहि—महाविदेहे विष्कम्भत्रयस्त्रिंशद् योजनसहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि योजनानां चतस्रः कलाः ३३६८४ क० ४, एतस्मान्मेरुविष्कम्भो दश योजनसहस्राणि शोध्यन्ते १०००० स्थितानि पश्चात्त्रयोविंशतिः सहस्राणि षट् शतानि चतुरशीत्यधिकानि योजनानां चतस्रः कलाः २३६८४ क० ४, एतेषामर्द्धे लब्धान्येकादश सहस्राणि अष्टौ शतानि द्विचत्वारिंशदधिकानि योजनानां द्वे च कले ११८४२ क० २ ॥ 'तीसे' इत्यादि, तासामुत्तरकुरूणां जीवा उत्तरतो नीलवर्षधरसमीपे प्राचीनापाचीनायता उभयतः पूर्वपश्चिमभागाभ्यां वक्षस्कारपर्वतं यथाक्रमं माल्यवन्तं गन्धमादनं च 'स्पृष्टा' स्पृष्टवती, एतदेव भावयति—'पुरत्थिमिच्छाए' इत्यादि, पूर्व्या 'कोट्या' अग्रभागेन पूर्वं वक्षस्कारपर्वतं माल्यवदभिधानं 'स्पृष्टा' स्पृष्टवती 'पश्चिमया' पश्चिमदिगवलम्बिन्या कोट्या पश्चिमवक्षस्कारपर्वतं गन्धमादनाख्यं स्पृष्टा, सा च जीवा

आयामेन त्रिपञ्चाशद् योजनसहस्राणि, कथमिति चेदुच्यते—इह मेरोः पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि भद्रशालवनस्य यदायामेन परिमाणं यच्च मेरोर्विष्कम्भस्य तदेकत्र मीलितं गन्धमादनमाल्यवद्वक्षस्कारपर्वतमूलपृथुत्वपरिमाणरहितं यावत्प्रमाणं भवति तावदुत्तरकुरूणां जीवायाः परिमाणम्, उक्तं च—“मंदरपुन्वेणायय वावीस सहस्र भद्रशालवणं । दुगुणं मंदरसहियं दुर्सेलरहियं च कुरुजीवा ॥ १ ॥” तच्च यथोक्तप्रमाणमेव, तथाहि—मेरोः पूर्वस्यामपरस्यां च दिशि प्रत्येकं भद्रशालवनस्य दैर्घ्यपरिमाणं द्वाविंशतिर्योजनसहस्राणि, ततो द्वाविंशतिः सहस्राणि द्वाभ्यां गुण्यन्ते, जातानि चतुश्चत्वारिंशत् सहस्राणि ४४०००, मेरोश्च पृथुत्वपरिमाणं दश योजनसहस्राणि १००००, तानि पूर्वराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जातानि चतुष्पञ्चाशत्सहस्राणि ५४०००, गन्धमादनस्य माल्यवतश्च वक्षस्कारपर्वतस्य प्रत्येकं मूले पृथुत्वं पञ्च योजनशतानि, ततः पञ्च शतानि द्वाभ्यां गुण्यन्ते, जातं योजनसहस्रं, तत् पूर्वराशेरपनीयते, जातानि त्रिपञ्चाशद् योजनसहस्राणि ५३००० ॥ ‘तीसे धनुपट्ट’मित्यादि, तासागुत्तरकुरूणां धनुःपट्टं ‘दक्षिणेन’ दक्षिणतः, तच्च पट्टिर्योजनसहस्राणि चत्वारि योजनशतानि अष्टादशोत्तराणि द्वादश एकोनविंशतिभागा योजनस्य परिक्षेपेण, द्वयोरपि हि गन्धमादनमाल्यवद्वक्षस्कारपर्वतयोरायामपरिमाणमेकत्र मीलितगुत्तरकुरूणां धनुःपट्टपरिमाणं, “आयामो सेलाणं दोणद् व मिलिओ कुरूण धनुपट्टं” इति वचनात्, गन्धमादनस्य माल्यवतश्च वक्षस्कारपर्वतस्य प्रत्येकमायामपरिमाणं त्रिंशद् योजनसहस्राणि द्वे शते नवोत्तरे पट् च कलाः ३०२०९ क० ६, उभयोश्च मिलित आयामो यथोक्तपरिमाणो भवति ६०४१८ क० १२ ॥ ‘उत्तरकुराएणं भंते ।’ इत्यादि, उत्तरकुरूणां भदन्त ! कुरूणां, सूत्रे एकवचनं प्राकृतत्वात्, कीदृश आकारभावसारूपस्य प्रत्ययतारः—सम्भवः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! बहुसमरमणीयो भूमिभाग उत्तरकुरूणां प्रज्ञप्तः, ‘से जहानमण—आलिगपुस्तारेर वा’ इत्यादि जगत्सुपरि वनप-

ण्डवर्णकवत्तावद्वक्तव्यं यावत्तृणानां च मणीनां च वर्णो गन्धः स्पर्शः शब्दश्च सर्वर्णकः परिपूर्णो उक्तो भवति, पर्यन्तसूत्रं चेदम्—
 ‘दिव्यं नट्टं सज्जं गेयं पगीयार्णं भवे एयारूवे ? , हंता सिया’ इति ॥ ‘उत्तरकुराए णं कुराए’ इत्यादि, उत्तरकुरुपु तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य
 तत्र तत्र प्रदेशे बहवे ‘खुड्डा खुड्डियाओ वावीओ’ इत्यादि, तथा त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि तोरणानि पर्वतकाः पर्वतकेष्वासनानि
 गृहकाणि गृहेष्वासनानि मण्डपका मण्डपेषु पृथिवीशिलापट्टकाः पूर्ववद् वक्तव्याः, तदनन्तरं चेदं वक्तव्यम्—‘तत्थ णं बहवे उत्तर-
 कुरा मणुस्सा मणुस्सीओ य आसयंति सयंति जाव कल्लणं फलवित्तिविसेसं पच्चणुभवमाणा विहरन्ति’ एतद्व्याख्याऽपि प्राग्वत् ।
 ‘उत्तरकुराए णं भंते ! कुराए’ इत्यादि, उत्तरकुरुपु णमिति पूर्ववत् कुरुपु तत्र तत्र देशे ‘तहिं तहिं’ इति तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्र-
 देशे बहवः सरिकागुल्माः नवमालिकागुल्माः कोरण्डगुल्माः वन्धुजीवकगुल्माः मनीवद्यगुल्माः वीयकगुल्माः बाणगुल्माः (कणवीरगुल्माः)
 कुञ्जकगुल्माः सिन्दुवारगुल्माः जातिगुल्माः मुद्गरगुल्मा यूथिकागुल्माः मल्लिकागुल्माः वासन्तिकगुल्माः वस्तुलगुल्माः कस्तूलगुल्माः
 सेवालगुल्माः अगस्त्यगुल्माः मगदन्तिकगुल्माः चम्पकगुल्माः जातिगुल्माः नवनातिकागुल्माः कुन्दगुल्माः महाकुन्दगुल्माः, सरिका-
 दयो लोकतः प्रत्येतव्याः, गुल्मा नाम द्रुह्रस्कन्धबहुकाण्डपत्रपुष्पफलोपेताः, ततः सर्वत्र विशेषणसमासः, सरिकादीनां चेमास्तिष्ठः
 सङ्ग्रहणिगाथाः—‘सरियए नोमालियकोरंटयवन्धुजीवगमणोज्जा । वीयबाणयकणवीरकुज्ज तह सिंदुवारे य ॥ १ ॥ जाईमोगर तह
 जूहिया य तह मल्लिया य वासंती । वत्थुलकत्थुलसेवालगत्थिमगदंतिया चेव ॥ २ ॥ चंपकजाईनवनाइया य कुंदे तहा महाकुंदे ।
 एवमणेगागारा हवंति गुम्मा मुणेयव्वा ॥ ३ ॥’ ‘ते णं गुम्मा’ इत्यादि, ‘ते’ अनन्तरोदिता णमिति वाक्यालङ्कारे गुल्माः ‘दशा-
 र्द्धवर्ण’ पञ्चवर्ण ‘कुसुमं’ जातावेकवचनं कुसुमसमूहं ‘कुसुमयन्ति’ उत्पादयन्तीति भावः, येन कुसुमोत्पादनेन कुरुणां बहुसंख्य-

णीयो भूमिभागो 'वायविहयगसालेहि'ति वातेन विधुताः—कम्पिता वातविधुतास्तात्र ता अग्रगायाश्च वातविधुताग्रयास्ताभिः, सूत्रे
 पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, मुक्तो यः पुष्पपुञ्जः स एवोपचारः—पूजा मुक्तपुष्पपुथोपचारत्वेन कलितः धियाऽतीव उपशोभमानस्तिष्ठति ॥
 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य २ देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहूनि, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, दुरुतालवनानि
 मेरुतालवनानि मेरुतालवनानि सरलवनानि सप्तपर्णवनानि पूगीफलीनानि खर्जूरीनानि नालिहेरीनानि कुशविकुशवि-
 शुद्धवृक्षमूलानि, ते च वृक्षाः मूलमंतो कंदगंतो इत्यादि विशेषणजातं जगत्पुर्विवनपणउत्कर्णकनत्तानत्परिभावनीयं यावद् 'अणेगसग-
 डरहजाणजोग्गिखिथिसीयसंदमाणपडिमोयणेसु रम्मा पासार्दया दरसणिजा अभिरुवा पडिरुवा' इति, मेरुतालादयो वृक्षजातिनि-
 शेषाः शालादयः प्रतीताः ॥ 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य तत्र देशे तत्र प्रदेशे
 बहव उद्दालाः कोदाला मोदाला नृत्तमाला दन्तमालाः शृङ्गमालाः शनमालाः भेतमाला नाम 'द्रुमगणाः'
 द्रुमजातिविशेषसमूहाः प्रज्ञप्ताः तीर्थंकरगणधरेः हे भ्रमण ! हे आयुष्मान् !, ते च कथम्भूताः ? इत्याह—कुरुणि कुशविशुद्धवृक्षमूला इत्यादि
 प्राग्वद् यावत् 'पडिमोयणा मुरम्मा' इति ॥ 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु तत्र तत्र देशे तत्र तस्य देशस्य
 तत्र तत्र प्रदेशे बहवस्तिलका लम्काः छत्रोपमाः शिरीषाः सप्तपर्णाः कुन्दाः भयाः पन्दनाः अर्जुनाः नीपाः कुटजाः कदम्बाः पतसाः
 शालाः तमालाः प्रियङ्गवः पारापता राजवृक्षा नन्दिमृक्षाः, तिलकादयो लोहप्रतीताः, एते कथम्भूताः ? इत्याह—कुशविकु-
 शविशुद्धवृक्षमूला इत्यादि सर्व प्राग्वद् यावत् 'पडिमोयणा मुरम्मा' इति ॥ 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु तत्र तत्र
 तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहवः पद्मलता नागलता अग्रीकलताभग्नकलताभनलता वामन्ति कलता-

अतिमुक्तकलताः कुन्दलताः श्यामलताः, एताः सुप्रतीताः, 'निचं कुसुमियाओ' इत्यादि विशेषणजातं प्राग्वत् 'जाव पडिरूवाओ' इति ॥
 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बह्व्यो वनराजयः प्रज्ञप्ताः, इहै-
 कानेकजातीयानां वृक्षाणां पङ्क्तयो वनराजयस्ततः पूर्वोक्तसूत्रेभ्योऽस्य भिन्नार्थेति न पौनरुक्त्यं, ताश्च वनराजयः प्रज्ञप्ताः कृष्णाः कृष्णा-
 वभासा इत्यादि विशेषणजातं प्राग्वत् तावद्वक्तव्यं यावत् 'अणेगरहजाणजुगगिछिथिसीयसंदमानियपडिमोयणाओ सुरम्माओ जाव पडिरू-
 वाओ' इति ॥ 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बह्व्यो मत्ताङ्गका
 नाम द्रुमगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, किंविशिष्टास्ते ? इत्याह—यथा 'से चंदप्पमणिसलागं' इत्यादि, यथा चन्द्रप्रभादयो
 मद्यविधयो बहुप्रकारास्तत्र चन्द्रस्यैव प्रभा—आकारो यस्याः सा चन्द्रप्रभा, मणिशलाकैव मणिशलाका, वरं च तत् सीधु च वरसीधु,
 वरा च सा वारुणी च वरवारुणी 'सुजायपुत्रपुष्पफलचोयनिजाससारवहुद्वजुत्तिसंभारकालसंधियआसव' इति इहासवः—पत्रादि-
 वासकद्रव्यभेदादनेकप्रकारः, तथा चोक्तं प्रज्ञापनायां लेख्यापदे रसचिन्तावसरे—'पत्तासवेइ वा पुष्पासवेइ वा फलासवेइ वा
 चोयासवेइ वा' ततोऽत्र निर्याससारशब्दः पत्रादिभिः सह प्रत्येकमभिसम्बन्धनीयः, पत्रनिर्याससारः पुष्पनिर्याससारः फलनिर्यास-
 सारश्चोयनिर्याससारः, तत्र पत्रनिर्यासो—धातकीपत्ररसस्तत्पधान आसवः पत्रनिर्याससारः, एवं पुष्पनिर्याससारः फलनिर्याससारश्च
 परिभावनीयः, चोयो—गन्धद्रव्यं तन्निर्याससारश्चोयनिर्याससारः, सुजाताः—सुपरिपाकागताः, 'बहुद्रव्ययुक्तिसंभारा' इति बहूनां
 द्रव्याणामुपपद्भ्यः युक्तयो—मीलनानि तासां संभारः—ग्राभूतं येषु ते बहुद्रव्ययुक्तिसंभाराः, पुनः कथम्भूताः ? इत्याह—'कालसं-
 धिय' इति कालसन्धिताः सन्धानं सन्धा काले—स्वस्वोचिते सन्धा कालसन्धा सा संजातैपामिति कालसन्धिता, तारकादिदर्शनादि-

तत्प्रत्ययस्ततः पदद्वयपदद्वयमीलनेन विशेषणसमासः, सुजातपत्रपुष्पफलचौर्याससारबहुद्रव्ययुक्तिसम्भारकालसन्धितासवाः, मधु-
मेरकौ—मद्यविशेषौ, 'रिष्टरत्नवर्णभा' रिष्टा या शास्त्रान्तरे जम्बूफलकलिकेति प्रसिद्धा, दुग्धजातिः—आस्वादतः क्षीरसदृशी, प्रसन्ना—
सुराविशेषः, नेल्लकोऽपि सुराविशेषः, शतायुर्नाम या शतवारान् शोधिताऽपि स्वस्वरूपं न जहाति, 'खजूरमुद्दियासार' इति अ-
त्रापि सारशब्दः प्रत्येकमभिसंवध्यते, खजूरसारो मृद्वीकासारः, तत्र ण(मू)लदलखजूरसारनिष्पन्न आसवविशेषः खजूरसारः, मृद्वीका—
द्राक्षा तत्सारनिष्पन्न आसवविशेषो मृद्वीकासारः, कापिशायितं—मद्यविशेषः, सुपकः—सुपरिपाकागतो यः क्षोदरस—इक्षुरसस्तन्निष्पन्ना
वरसुरा सुपक्वक्षोदरसवरसुरा, कथम्भूता एते मद्यविशेषाः? इत्याह—'वन्नगंधरसफासजुत्तवलविरियपरिणामा' वर्णेन सामर्थ्यादिति-
शायिना एवं गन्धेन रसेन स्पर्शेन च युक्ताः—सहिता वलवीर्यपरिणामा—वलहेतवो वीर्यपरिणामा येषां ते तथा, किमुक्तं भवति?—
परमातिशयसंपन्नैर्वर्णगन्धरसस्पर्शैर्वलेह्लुभिर्वीर्यपरिणामैश्चोपेता इति, पुनः किंविशिष्टाः? इत्याह—'बहुप्रकाराः' वदवः प्रकारा येषां
जातिभेदेन ते बहुप्रकाराः, तथैव मत्ताङ्गका अपि द्रुमगणा मद्यनिधिनोपपेता इति योगः, किंविशिष्टेन मद्यविधिना? इत्यत आह—
'अणेगवहुविविहवीससापरिणयाए' इति न एकः अनेकः, तत्रानेकः अनेकजातीयोऽपि व्यक्तिभेदाद्भवति तत आह—बहु—प्रभूतं
विविधो—जातिभेदानानाप्रकारो बहुविविधः प्रभूतजातिभेदतो नानाविध इति भावः, स च केनापि निष्पादितोऽपि संभाव्यते तत आह
—विश्रसया—स्वभावेन तथाविधक्षेत्रादिसामग्रीविशेषजनितेन परिणतो न पुनरीश्वरादिना निष्पादितो विश्रसापरिणतः, ततः पदत्रयस्य
पदद्वयपदद्वयमीलनेन कर्मधारयः, सूत्रे च स्त्रीत्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, ते च मद्यविधिनोपपेता न ताडादिद्युक्षा इवाङ्कुरादिषु किन्तु फलेषु
तथा चाह—'फलेहिं पुण्णा वीसंदंति' अत्र सप्तम्यर्थे तृतीया 'व्यत्ययोऽप्यासा' मिति वचनात्, फलेषु मद्यविधिभिरिति गम्यते 'पूर्णाः'

संभूताः 'विष्यन्दन्ति' स्रवन्ति, सामर्थ्यात्तानेवानन्तरोदितान् मद्यविधीन्, क्वचित् 'विसद्वृत्ति' इति पाठस्तत्र विकसन्तीति व्याख्येयं, किमुक्तं भवति ?-तेषां फलानि परिपाकागतमद्यविधिभिः पूर्णानि स्फुटित्वा तान् मद्यविधीन् मुञ्चन्तीति, कुशविकुशविशुद्धवृक्षमूलाः, 'मूलवन्त' इत्यादि प्राग्वद् यावत्प्रतिरूपका इति ? । 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहवो भृङ्गाङ्गका नाम द्रुमगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! 'जहा से' इत्यादि, यथा ते करकघटकक-लशककर्त्रीपादकाञ्चनिकाउदङ्गवाद्धानीसुप्रतिष्ठकविष्टरपारीचपकभृङ्गारकरोटिकासरकपरकपात्रीस्थालमल्लकचपलितदकवारकविविचित्र-पट्टकशुक्तिचारुपीनका भाजनविधयः, एते प्रायः प्रतीताः, नवरं पादकाञ्चनिका-पादधावनयोग्या काञ्चनमयी पात्री उदङ्गो-येनो-दकमुदच्यते वार्द्धानी-गलन्तिका सरको-वंशमयच्छिक्काः शिक्षाकृतिः अप्रतीता लोकतो विशिष्टसंप्रदायाद्वाऽवसातव्याः, कथम्भूताः ? इत्याह-काञ्चनमणिरत्नभक्तिचित्राः, पुनः कथम्भूताः ? इत्याह-बहुप्रकाराः, एकैकस्मिन् विधाववान्तरानेकभेदभावात्, तथैव ते भृङ्गाङ्गका अपि द्रुमगणाः 'अणोगबहुविविहविससापरिणयाए' इत्यस्य व्याख्या पूर्ववत् भाजनविधिनोपेताः, कुशविकुशविशुद्धवृक्षमूला मूल-वन्त इत्यादि प्राग्वद् यावत्प्रतिरूपाः २ ॥ 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहवस्तुटिताङ्गका नाम द्रुमगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, 'जहा से' इत्यादि, यथा ते आलिङ्ग्य (सुरव) मृ-दङ्गपणवपटहर्दरककरटिडिण्डिममम्भाहोरम्भाकणिताखरमुखीमकुन्दशङ्खिकापिरलीवचकपरिवादिनीवंशवेणुवीणासुधोपाविपञ्चीमहती-कच्छभीरिगसिका, तत्रालिङ्ग्य वाद्यत इति आलिङ्ग्यः सुरवः-वाद्यविशेषः, एष यकारान्तशब्दः, मृदङ्गो-लघुमर्दलः, पणवो-भाण्ड-पटहो लघुपटहो वा पटहः-प्रतीतः, दर्दरकोऽपि तथैव, करटी-सुप्रसिद्धा, डिण्डिमः-प्रथमप्रस्तावनासूचकः पणवविशेषः, भम्भा-

ढक्का, होरम्भा—महाढक्का, कणिता—काचिद् वीणा, खरमुखी—काहला, मकुन्दो—मरुजवाद्यविशेषो योऽभिलीनं प्रायो वाद्यते, श-
 स्त्रिका—लघुशङ्खरूपा तस्याः स्वरो मनाक् तीक्ष्णो भवति ननु शङ्खेवातिगम्भीरः, पिरलीवञ्चकौ तृणरूपवाद्यविशेषौ, परिवादिनी—
 सप्ततन्त्रीवीणा वंशः—प्रतीतो वेणुः—वंशविशेषः सुघोषा—वीणाविशेषः, विपञ्ची—तन्त्री वीणा महती—शततन्त्रिका, कञ्छभी रिंगसिका
 च लोकतः प्रयेतव्या, एताः कथम्भूताः? इत्याह—‘तलतालकंसतालसुसंपत्ता’ तलं—हस्तपुटं तालाः—प्रतीताः कांस्यतालाः—कंसा-
 लिया एतैः ‘सुसंप्रयुक्ताः’ सुप्तु—अतिशयेन सम्यग्—यथोक्तनीत्या प्रयुक्ताः—संवद्धा आतोद्यविधयः—आतोद्यभेदाः, पुनः कथम्भूताः?
 इत्याह—‘निर्गणगंधव्यसमराकुसलेहिं फंदिया’ इति, निपुणं यथा भवति एवं गन्धर्वसमये—नाट्यसमये कुशलास्तैः स्पन्दिता-
 व्यापारिता इति भावः, पुनः किंविशिष्टाः? इत्याह—‘त्रिस्थानकरणशुद्धाः’ आदिमध्यावसानरूपेषु त्रिषु स्थानेषु करणेन—क्रियया
 यथोक्तवादनक्रियया शुद्धा अवदाता न पुनरवस्थानव्यापारणरूपदोषलेशेनापि कलङ्किताः, तथैव ते तुटिताङ्गका अपि द्रुमगणा अने-
 कबहुविविधविक्षसापरिणतेन, अस्य व्याख्यानं प्राग्वत्, ‘तत्तविततघनशुपिरेण’ ततं—वीणादिकं विततं—पटहादिकं घनं—कांस्यतालादि
 शुपिरं—वंशादि, एतद्व्यपेण चतुर्विधेनातोद्यविधिनोपेताः, कुशविकुशविशुद्धश्रमूलाः मूलवन्त इत्यादि प्राग्वद् यावत्प्रतिरूपकाः ३ ।
 ‘उत्तरकुराए णं कुराए’ इत्यादि, उत्तरकुरूपु कुरूपु तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहवो दीपशिखा नाम द्रुमगणाः प्रज्ञप्ता
 हे श्रमण! हे आयुष्मन्! यथा तत् ‘सन्ध्याविरागसमये’ सन्ध्यारूपो विरुद्धस्तिमिररूपत्वाद्वागः सन्ध्याविरागस्तत्समये—तदवसरे नव-
 निधिपतेः—चक्रवर्त्तिन इव दीपिकाचक्रवालधृन्दं—ह्रस्वो दीपो दीपिका तासां चक्रवालं—सर्वं परिमण्डलरूपं धृन्दं दीपिकाचक्रवालधृन्दं,
 कथम्भूतमित्याह—‘प्रभूतवर्त्ति’ प्रभूता—बहुसङ्ख्याकाः स्थूरा वा वर्त्तयो यत्र तत्तथा, तथा ‘पलित्तनेहं’ति पर्याप्तः—प्रतिपूर्णः स्नेहः—

तैलादिरूपो यस्य तत् पर्याप्तत्वेहं, 'धणिउज्जालिह' इति धणियं—अत्यर्थमुज्ज्वालितम्, अत एव तिमिरमर्दकं—तिमिरनाशकं, पुनः
 किंविशिष्टमित्याह—'कणगनिगरणकुसुमियपारियातगवणप्पगासे' कनकस्य निगरणं कनकनिगरणं गालितं कनकमिति भावः
 कुसुमितं च तत्पारिजातकवनं च कुसुमितपारिजातकवनं ततो द्वन्द्वसमासस्तद्वत्प्रकाशः—प्रभा आकारो यस्य तत्कनकनिगरणपारिजा-
 तकुसुमवनप्रकाशम्, एतावता समुदायविशेषणमुक्तम्, इदानीं समुदायसमुदायिनोः कथाञ्चिद्दे(दमे)द इति ख्यापयन् समुदायविशेषणमेव
 विवक्षुः समुदायिविशेषणान्याह—'कंचणमणिरयणे'त्यादि, दीपिकाभिः शोभमानमिति सम्बन्धः, कथम्भूताभिर्दीपिकाभिः? अत
 आह—काञ्चनमणिरत्नानां काञ्चनमणिरत्नमया विमलाः—स्वाभाविकागन्तुकमलरहिता महार्हा—महोत्सवार्हाः विचित्रा—विचित्रवर्णोपेता
 दण्डा यासां ताः काञ्चनमणिरत्नविमलमहार्हविचित्रदण्डास्ताभिः, तथा सहसा—एककालं ज्वालिताश्च ता उत्सर्पिताश्च वन्त्युत्सर्पणेन
 सहसाप्रज्वालितोत्सर्पिताः, स्निग्धं—मनोहरं तेजो यासां ताः स्निग्धतेजसः, तथा दीप्यमानो—रजन्यां भास्वान् विमलोऽत्र धूल्याद्यप-
 गमेन ग्रहगणो—ग्रहसमूहस्तेन समा प्रभा यासां ता दीप्यमानविमलग्रहगणसमप्रभाः, ततः पदद्वयपदद्वयमीलनेन कर्मधारयसमासः,
 सहसाप्रज्वालितोत्सर्पितस्निग्धतेजोदीप्यमानविमलग्रहगणसमप्रभास्ताभिः, तथा वित्तिमिराः करा यस्यासौ वित्तिमिरकरः स चासौ
 सूरश्च वित्तिमिरकरसूरस्तस्यैव यः प्रसरति उद्द्योतः—प्रभासमूहस्तेन 'चिल्लियाहि'ति देशीपदमेतद् दीप्यमानाभिरित्यर्थः, ज्वाला एव
 यदुज्ज्वलं ग्रहसितमिव ग्रहसितं तेनाभिरामा—अभिरमणीया ज्वालोज्ज्वलग्रहसिताभिरामास्ताभिः, अत एव शोभमानाभिः शोभमानाः,
 तथैव दीपशिखा अपि द्रुमगणा अनेकबहुविविधविश्रसापरिणतोद्योतविधिनोपेताः, कुशविकुशविशुद्धवृक्षमूला मूलवन्त इत्यादि प्रा-
 ग्वद् यावत् प्रतिक्रिया इति ४ ॥ 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरूपु कुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे

बहवो ज्योतिषिका नाम द्रुमगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! यथा तद् अचिरोद्भूतं शरदि सूर्यमण्डलं यद्विना चयैतद् उत्का-
 सहस्रं यथा वा दीप्यमाना विद्युत् अथवा यथा निर्धूमज्वलित उज्ज्वलः—उद्भूता ज्वाला यस्य स तथा हुतवहः, सत्रे च पदोपन्यासव्य-
 त्ययः प्राकृतत्वात्, ततः सर्वेषामेषां द्वन्द्वः समासः, कथम्भूता एते ? इत्याह—‘निर्द्धतधोये’त्यादि, निर्धर्मतेन—नितरामप्रिसंयोगेन
 यद् धौतं—शोधितं तप्तं च तपनीयं ये च किंशुकाशोकजपाकुसुमानां विमुकुलितानां—विकसितानां पुञ्जाः ये च मणिरत्नकिरणाः यद्वा
 जात्यहिङ्गुलकनिकरस्तद्गोप्यतिरेकेण—अतिशयेन यथायोगं वर्णतः प्रभया च रूपं—स्वरूपं येषां ते निर्धर्मानघौततप्ततपनीयकिंशु-
 काशोकजपाकुसुमविमुकुलितपुञ्जमणिरत्नकिरलकनिकररूपातिरेकरूपाः, ततः पूर्वपदेन विशेषणमनासः, तथैव ते ज्योति-
 पिका अपि द्रुमगणा अनेकगुणविविधविश्रसापरिणतेनोद्योतविधिनोपेताः, कुशविकुशविश्रुद्धधूम्रज गूढगन्त इत्यादि प्रागम्बु चान-
 त्प्रतिरूपाः ५ ॥ ‘उत्तरकुराए णं कुराए’ इत्यादि, उत्तरकुरूपु कुरूपु तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशे तत्र तत्र प्रदेशे ऋतवधिराज्जला
 नाम द्रुमगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! यथा तन् प्रेक्षागृहं विचित्रं—नानाविधविचित्रोपेतम्, अत एव रम्यं—रमयति मनोमि-
 द्रष्टृणामिति रम्यं, बाहुलकात् कर्त्तरि यप्रत्ययः, वराश्च ताः कुसुमदाममालाश्च—प्रथितकुसुममाला रत्नकुसुमदाममालानाभिरुज्ज्वलं दे-
 दीप्यमानत्वाद् वरकुसुमदाममालोज्ज्वलं, तथा भास्वान्—विकसिततया मनोहरतया च देदीप्यमानो मुक्तो यः पुण्यपुञ्जोपनारम्भेन क-
 लितं भास्वन्मुक्तपुष्पपुञ्जोपचारकलितं, ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासः, तथा पिरक्षितानि—पिरक्षीकृतानि प्रिचिनाणि यानि मालयानि
 प्रथितपुष्पमालास्तेषां यः श्रीसमुदयस्तेन प्रगल्भं—अतीव परिपुष्टं निरक्षितनिचितमान्यधीमसुरयप्रगल्भं, तथा प्रन्धिमं—यन् सूत्रेण प्र-
 थितं वेष्टिमं—यत्पुष्पमुकुट एव उपर्युपरि शिखराकृत्या मालाहापनं पूरिमं—यद्यप्युच्छिद्येपु पुण्यनिर्गमेन पूर्यते सङ्गातिमं—यत्पुण्यं पुण्येन

परस्परं नालप्रवेशेन संयोज्यते, ग्रन्थिमं च वेष्टिमं च पूरिमं च सङ्घातिमं चेति समाहारो द्वन्द्वस्तेन माल्येन छेकशिल्पिना—परमदक्षेण शिल्पिना विभागरहितेनं यद् यत्र योग्यं ग्रन्थिमं वेष्टिमं पूरिमं सङ्घातिमं च तत्र तेन सर्वतः—सर्वोसु दिक्षु समनुवद्धं, तथा प्रविरलैः—लम्बमानैः, तत्र विरलत्वं मनागप्यसंहृतत्वमात्रेण भवति ततो विप्रकृष्टत्वप्रतिपादनार्थमाह—विप्रकृष्टैः—बृहदन्तरालैः पञ्चवर्णैः कुसुम-
दामभिः शोभमानं ‘वणमालाकयगए चेवे’ति वनमाला—चन्दनमाला कृताऽग्रे यस्य तद् वनमालाकृताग्रं तथाभूतं सद् दीप्यमानं, तथैव चित्राङ्गका अपि नाम द्रुमगणा अनेकवहुविविधविसासपरिणतेन ग्रन्थिमवेष्टिमपूरिमसङ्घातिमेन चतुर्विधेन माल्यविधिनोपपेताः, कुशविकुशविद्युद्वृक्षमूला मूलवन्त इत्यादि यावत्प्रतिरूपकाः ६ ॥ ‘उत्तरकुराए णं कुराए’ इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे चित्ररसा नाम द्रुमगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् !, यथा तत्परमान्नं—पायसं भवेदिति स-
म्बन्धः, किंविशिष्टमित्याह—ये सुगन्धाः—प्रवरगन्धोपेताः, समासान्तविधेरनित्यत्वादत्रैतद्रूपस्य समासान्तस्याभावो यथा सुरभिगन्धेन वारिणा इत्यत्र, वराः—प्रधाना दोषरहितक्षेत्रकालादिसामग्रीसंपादितासलाभा इति भावः, कमलशालितन्दुलाः, यच्च विशिष्टं—विशि-
ष्टगवादिसम्बन्धि निरुपहृतमिति—पाकादिभिरविनाशितं दुग्धं तै राङ्गं—पक्वं परमकलमशालिभिः परमदुग्धेन च यथोचितमात्रापाकेन निष्पादितमित्यर्थः, तथा शारदं धृतं गुडः खण्डं मधु वा शर्करापरपर्यायं मेलितं यत्र तत् शारदधृतगुडखण्डमधुमेलितं, निष्ठान्तस्य परनिपातः प्राकृतत्वात् सुखादिदर्शनाद्वा, अत एवातिरसमुत्तमवर्णगन्धवत्, यथा वा राज्ञश्चक्रवर्त्तिनो भवेत् कुशलैः सूपपुरुषैः—सूप-
कारैः पुरुषैः सज्जितो—निष्पादितः चतुष्कल्पसेकसिक्त इवौदनः, चत्वारश्च कल्पाः सेकविषया रसवतीशास्त्राभिज्ञेभ्यो भावनीयाः, स चौदनः किंविशिष्टः ? इत्याह—कलमशालिनिर्वर्त्तितः—कलमशालिमयो विपक्षो—विशिष्टपरिपाकमागतः, ‘सवाण्फमिउविसयसक-

लसित्थे' इति सवाष्पानि—वाष्पं सुश्वन्ति मृदूनि—कोमलानि चतुष्कल्पसेकादिना परिकर्मितत्वात् विशदानि सर्वथा तुपादिमलापग-
मात् सकलानि—परिपूर्णानि सित्थूनि यत्र स सवाष्पमृदुविशदसकलसित्युः, अनेकानि यानि शालनकानि—पुष्पफलप्रभृतीनि तैः
संयुक्तः—समुपेतोऽनेकशालनकसंयुक्तः, तथा चामोदक इति सम्बन्धः, किंविशिष्टः? इत्याह—परिपूर्णानि—समस्तानि द्रव्याणि—एला-
प्रभृतीनि उपस्कृतानि—नियुक्तानि यत्र स परिपूर्णद्रव्योपस्कृतः, निष्ठान्तस्य परनिपातः सुखादिदर्शनात्, सुसंस्कृतो—यथोक्तमात्राभि-
परितापादिना परमसंस्कारमुपनीतः, वर्णगन्धरसस्पर्शयुक्तबलवीर्यपरिणाम इति वर्णगन्धरसस्पर्शैः सामर्थ्यादतिशायिभिर्युक्ताः—सहिता
बलवीर्यहेतवः परिणामा यस्य स तथा, अतिशायिभिर्वर्णादिभिर्वलवीर्यहेतुपरिणामैश्चोपपेता इति भावः, तत्र बलं—शारीरं वीर्यं—आन्त-
रोत्साहः, 'इन्द्रियबलपुष्टिवर्द्धणे' इति, इन्द्रियाणां—चक्षुरादीनां बलं—त्वस्वविषयग्रहणपाटवमिन्द्रियबलं तस्य पुष्टिः—अतिशायी पोष
इन्द्रियबलपुष्टिस्तां वर्द्धयति, नन्यादित्वादनः, इन्द्रियबलपुष्टिवर्द्धनः, तथा क्षुच्च पिपासा च क्षुत्पिपासे तयोर्मथनः क्षुत्पिपासामथनः,
तथा प्रधानः—कथितो यो गुडो यद्वा कथितं—प्रधानं खण्डं यदिवा कथिता प्रधाना मत्स्यण्डी—खण्डशर्करा यच्च प्रधानं घृतं तानि
उपनीतानि—योजितानि यस्मिन् स प्रधानकथितगुडखण्डमत्स्यण्डीघृतोपनीतः, निष्ठान्तस्य परनिपातोऽत्रापि सुखादिदर्शनात्, स
इव मोदकः श्लक्ष्णसमितिगर्भः—अतिश्लक्ष्णकणिकामूलदलः प्रज्ञप्तः, तथैव चित्ररसा अपि दुग्मगणा अनेकबहुविविधविस्रसापरिणतेन
भोजनविधिनोपपेताः, कुशविकुशविशुद्धवृक्षमूला मूलवन्तो यावत्प्रतिरूपाः ७ ॥ 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरूपु कुरूपु
तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहवो मण्यङ्गका नाम दुग्मगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्!, यथा ते हारोऽर्द्धहारो
वेष्टनं मुकुटः कुण्डलं वामोत्तको हेमजालं मणिजालं कनकजालं सूत्रकमुञ्जीकटकं खुडकाम(इका ए)कावलिः कण्ठसूत्रं मकरिका उरस्क-

न्धयैवेयकं श्रोणीसूत्रकं चूडामणिः कनकतिलकं फुलकं सिद्धार्थकं कर्णपाली शशी सूर्यो वृषभश्चक्रकं तलभङ्गकं तुडितं हस्तमालकं ह-
 र्पकं केयूरं वलयं मालम्बमङ्गुलीयकं वलक्षं दीनारमालिका काञ्ची मेखला कलापः प्रतरं प्रातिहार्यकं पादोज्ज्वलं घण्टिका किङ्किणी
 रत्नोरुजालं वरनूपुरं चरणमालिका कनकनिगरमालिकेति भूषणविधयो बहुप्रकाराः, एते च लोकतः प्रत्येतव्याः, कथम्भूताः? इत्याह—
 काञ्चनमणिरत्नभक्तिचित्राः, तथैव ते मण्यङ्गका अपि द्रुमगणा अनेकबहुविविधविश्रसापरिणतेन भूषणविधिनोपेताः, कुशविकुश-
 विशुद्धवृक्षमूला यावत्प्रतिरूपा इति ८ ॥ 'उत्तरकुराए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुपु कुरुपु तत्र तत्र देशे तस्य देशस्य तत्र तत्र
 प्रदेशे बहवो गेहाकारा नाम द्रुमगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! यथा ते प्राकाराट्टालकचरिकाद्वारगोपुरप्रासादाकाशतलम-
 ण्डपैकशालकद्विशालकत्रिशालकचतुःशालकगर्भगृहमोहनगृहवलभीगृहचित्रशालमालिकभक्तिगृहद्वृत्तत्रयस्रचतुरस्रनन्द्यावर्त्तसंस्थितानि पा-
 ण्डुरतलहर्म्यं मुण्डमालहर्म्यं, अथवा धवलगृहाणि अर्द्धमागधविभ्रमाणि शैलसुस्थितानि अर्द्धशैलसुस्थितानि कूटाकाराद्यानि सुविधि-
 कोष्ठकानि, तथाऽनेकानि गृहाणि शरणानि लयनानि 'अप्पेगे' इति भवनविकल्पा अत्र बहुविकल्पाः, एतेषां च परस्परं विशेषो
 वास्तुविद्यातोऽवसातव्यः, कथम्भूता एते? इत्याह—'विङ्गे'त्यादि, विटङ्कः—कपोतपाली जालवृन्दं—गवाक्षसमूहः निर्गूहो—गृहैकदे-
 शविशेषः अपवरकः—प्रतीतः चन्द्रशालिका—शिरोगृहं, एवंरूपाभिर्विभक्तिभिः कलिताः, तथैव गृहाकारा अपि द्रुमगणा अनेकबहु-
 विविधविश्रसापरिणतेन भवनविधिनेति सम्बन्धः, किंविशिष्टेन? इत्याह—'सुहारुहणसुहोत्ताराए' इति सुखेनारोहणं—ऊर्द्धं गमनं
 सुखेनोत्तारः—अधस्तादवतरणं यस्य दर्दरसोपानपङ्क्यादिभिः स सुखारोहसुखोत्तारस्तेन, तथा सुखेन निष्क्रमणं प्रवेशश्च यत्र स सुख-
 निष्क्रमणप्रवेशस्तेन, कथं सुखारोहसुखोत्तारः? इत्याह—दर्दरसोपानपङ्क्तिः कलितेन, हेतौ तृतीया, ततोऽयमर्थः—यतो दर्दरसोपानपङ्क्ति-

लितस्ततः सुखारोहसुखोत्तारः, 'पतिरिक्तसुहविहाराए' प्रतिरिक्ते-एकान्ते सुखविहारः-अवस्थानशयनादिरूपो यत्र प्रतिरिक्तमुखवि-
हारस्तेनोपपेता, सर्वत्र सीत्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, कुशविकुशविशुद्धवृक्षमूला मूलवन्त इत्यादि प्राग्वद् गावत्प्रतिरूपकाः ९ ॥ 'उत्तरकु-
राए णं कुराए' इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र देशे तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बह्व्योऽनभका नाम दुग्मगणाः प्रशप्ता हे
श्रमण! हे आयुष्मन्!, 'जहा से' इत्यादि, आजिनकं नाम-चर्ममयं वस्त्रं क्षौमं-कर्पासिकं कम्बलः-प्रतीतः दुकुलं-वस्त्रजातिनिर्देशः
कौसेयं-त्रसरित्तन्तुनिष्पन्नं कालमृगपट्टः-कालमृगचर्म अंशुकचीनांशुकानि-दुकूलनिर्देशरूपाणि पट्टानि-प्रतीतानि आभरणचित्राणि-
आभरणैश्चित्राणि-विचित्राणि आभरणचित्राणि 'सण्ह' इति श्लक्ष्णानि कल्याणकानि-परमगत्वलक्ष्णोपेतानि गम्भीराणि-निपुणशि-
ल्पनिष्पादिततयाऽलब्धस्वरूपमध्यानि 'नेहल'ति लोहलानि-स्निग्धानि 'गया(ज)लानि' उद्देत्यमानानि परिभीगमानानि वा गर्जयन्ति,
शेषं सम्प्रदायादवसातव्यं, तदन्तरेण सम्यक् पाठशुद्धेऽपि कर्तुमशक्यत्वात्, वत्सभिर्गोबधुप्रकाराभोर्युरिपट्टनोद्भूताः-प्रशिद्धतत्तत्तननि-
निर्गता 'विविधवर्णरागकलिता' विविधैर्वर्णैर्विविधै रगैः-मशिश्वरागादिभिः कलिताः, तथैवानभका अपि दुग्मगणा अनेकं ननु विनिर्भानि-
स्रसापरिणतेन वस्त्रविधिनोपपेताः, कुशविकुशविशुद्धवृक्षमूला मूलान्त इत्यादि प्राग्वद् गावत्प्रतिरूपाः १० । 'उत्तरकुराए णं भंते !
कुराए मणुयाण'मित्यादि, उत्तरकुरुषु कुरुषु भदन्त ! 'मनुजानां' मनुजानां कीदृशः कीदृश आकारभानः, पत्न्यन्तरस्य रूपसम्भन इति
भावः, प्रशप्तः?, भगवानाह-गौतम ! 'ते ण'मिति पूर्ववत् मनुष्या 'अतीत्र' अतिगयेन सोमं-इष्टिमुभयं चारु रूपं येषां तेऽतीतसो
मचारुरूपाः 'भोगुत्तमगयलक्खणा' इति उत्तमशब्दस्य विशेषणस्यापि परनिपातः 'प्राकृतत्वात्, उत्तमाश्च ते भोगाश्च उत्तमभोगा-
स्तद्वृत्तानि-तत्संसूचकानि लक्ष्णानि येषां ते उत्तमभोगगतलक्षणाः, तथा भोगैः सश्रीलाः-सशोभाका भोगराश्रीकाः, तथा मुजात्तानि-

यथोक्तप्रमाणोपपन्नत्वेन शोभनजन्मानि यानि सर्वाणि उरःशिरःप्रभृतीन्यङ्गानि तैः सुन्दरमङ्गं-समग्रं वपुर्येषां ते सुजातसर्वाङ्गसुन्द-
राङ्गाः, 'सुपइष्टियकुम्भचारुचरणा' इति सुष्ठु-शोभनं यथा भवति एवं प्रतिष्ठिताः कूर्मवदुन्नतत्वेन चारवश्चरणाः-पादा येषां ते
सुप्रतिष्ठितकूर्मचारुचरणाः, 'रत्नुपलपत्तमउयसुकुमालकोमलतला' इति रक्तं-लोहितमुत्पलपत्रवत् मृदु-मार्दवोपेतमकर्कशमिति
भावः तच्चासुकुमारमपि संभवति यथा घृष्टमृष्टपाषाणप्रतिमा तत आह-सुकुमारं-शिरीषकुसुमवदकठिनं कोमलं-मनोज्ञं चरणतलं
येषां ते रक्तोत्पलपत्रमृदुसुकुमारकोमलतलाः, तथा 'नगनगरमगरसागरचक्कंकरंकरलवखणं' कियचलणा' नगः-पर्वतः नगरमक-
रसागरचक्राणि-प्रतीतानि अङ्कधरः-चन्द्रमा अङ्कः-तस्यैव लाञ्छनं मृगः एवंपरूपाणि यानि लक्षणानि तैरङ्कितौ चरणौ येषां ते नग-
नगरमकरसागरचक्राङ्कधराङ्कलक्षणाङ्कितचरणाः, 'अणुपुव्वसुसाहयंगुलीया' इति पूर्वस्याः पूर्वस्या अनु लघव इति गम्यते अनुपूर्वाः,
किमुक्तं भवति?-पूर्वस्याः पूर्वस्या उत्तरोत्तरा नखं नखेन हीनाः 'नहं नहेण हीणाओ" इति सामुद्रिकशास्त्रवचनात् सुसंहताः-सु-
श्लिष्टा अङ्गुलयो येषां ते अनुपूर्वसुसंहताङ्गुलीकाः, 'उन्नयतणुतंवनिञ्जनखा' उन्नता-ऊर्ध्वं नतास्तनवस्ताम्राः 'स्निग्धाः' स्निग्ध-
च्छायां नखाः पादगता इति सामर्थ्यलभ्यं तद्वर्णनाधिकाराद् येषां ते उन्नततनुताम्रस्निग्धनखाः, 'संठियसुसिलिठ्ठगूढगुप्फा' सम्यक्-
स्वरूपप्रमाणतया स्थितौ संस्थितौ सुश्लिष्टौ-मांसलौ गुल्फौ-गुल्फौ येषां ते संस्थितसुश्लिष्टगूढगुल्फाः, 'एणीकुरुविंदवत्तवद्वाणुपुव्व-
जंघा' इति एण्या इव-हरिण्या इव कुरुविन्दस्येव वर्त्त-सूत्रवलनकं तस्येव वृत्ते-वर्त्तुले आनुपूर्व्येण-क्रमेण ऊर्ध्वं स्थूरे स्थूरतरे इति गम्यं
जङ्घे येषां ते एणीकुरुविन्दवर्त्तवृत्तानुपूर्वजङ्घाः 'समुगनिमगगूढजाणू' समुद्रकस्येव-समुद्रकपक्षिण इव निमग्ने-अन्तःप्रविष्टे गूढे-
मांसलत्वादनुद्धते जानुनी-अष्टीवन्तौ येषां ते समुद्रनिमगगूढजानवः, 'गयससणसुजायसन्निभोरू' गजो-हस्ती श्वसिति-प्राणित्यनेनेति

श्वसनः—शुण्डादण्डः गजस्य श्वसनो गजश्वसनस्य सुजातस्य—मुनिष्पत्रस्य सन्निभौ ऊरू येषां ते गजश्वसनसुजातमग्निभोरवः, सुजा-
 तशब्दस्य विशेषणस्यापि सतः परनिपातः प्राकृतत्वात्, 'वरवारणमत्ततुल्यविक्रमविलासियगर्ह' अत्रापि मत्तशब्दस्य विशेषणस्य
 निपातः प्राकृतत्वात्, मत्तो—मदोन्मत्तो यो वरः—प्रधानो भद्रजातीयो वारणो—इन्मी तस्य तुल्यः—सदृशो विक्रमः—पराक्रमो विलासिता
 —विलासः संजातोऽस्या विलासिता तारकाद्विद्वर्जनाद्विप्रप्रत्ययः नित्यामन्त्री गनिः—गमनं येषां ते वरवारणमत्ततुल्यविक्रमविलासित-
 गतयः, 'पमुइयवरतुरगसीहवरवद्वियकडी' प्रमुदितो—रोगशोकागुपद्रवाभावात्, कचित्तुनरेण पाठः 'पमुइयवरतुरगसिहवरवद्वियकडी' तत्र प्रमुदितयो—रोगशोकागुपद्रवरहितत्वेनातिप्रयोरित्योस्तुरगमित्ययोः कथाः सप्ततारुतिदोरेण वसिंता—वृत्तिः (ना)
 कटिर्येषां ते प्रमुदितवरतुरगमिहवतिरेकवर्त्तितकटयः, 'वरतुरयमुजायगुग्गदेसा' वरतुरगस्येव सुजातः—मंगुनेन मुनिमन्यो गुग्गदेसो
 येषां ते वरतुरगमुजातगुग्गदेशाः, पाठान्तरं 'पसत्थवरतुरगगुग्गदेसा' तत्र, 'आइणमयवज निरुवटेवा' आहीयो—गुग्गदेसः
 स चासौ हयश्च आहीर्णदयस्तद्वन्निरूपलेपा—लेपरहितगरीरमदाः, यथा नात्तायो गुरुरीतापतुवन्निन्नापो भवति नया नेडोपि
 भावः, 'साहयसोणंदमुसलदप्पणनिरियवरकणगच्छरुसरिसवरवरवत्तिगमग्ग' मंगुनेनन्दं नाम अग्निमुदत्तकृतिं तद्वत्
 तत्र मध्ये तनु उभयोः पार्थव्योर्द्वेन, गुमडं—पत्नीं, इषेणमन्देनद्वारये तनुयतोपतारद्वेषेणगग्गो गृध्रे, नया वत्तिगतिरे—आरी-
 कृतं वरकनकं तस्य—तन्मयं रसकः—गद्गाद्विमुद्विर्भिगग्गिनारकनद्वत्तकगोः सदसः अपामिरेवर्षः, नया वरत्तनेव श्रामो नन्निनो—रत्नः
 संजाता अस्य वलिनः—वलित्रयोपेतो मध्ये—मध्यभातो येषां ते मंगुनेनन्दमुग्गमद्वर्णजिनिरितरकनद्वत्तकमद्वत्तारत्नरत्नमस्याः
 'झसविहगमुजायपीणकुच्छी' गयो—मन्त्रः पञ्ची—प्रवीणमनोसित मुजापौ—मुनिमन्यो अन्मयोपरदिनापि भारः येषो—उपरिचो

कुक्षी येषां ते मत्स्यपक्षिसुजातपीनकुक्षयः, 'झषोदरा' झपस्येवोदरं येषां ते झपोदराः, 'सुइकरणा' इति शुचीनि—पवित्राणि निरुपले-
 पानीति भावः करणानि—चक्षुरादीनीन्द्रियाणि येषां ते शुचिकरणाः, कचिदेव 'पम्हवियडनाभा' इति पाठस्तत्र पद्मवद् विकटा—वि-
 स्तीर्णा नाभिर्येषां ते पद्मविकटनाभाः, अत एव निर्देशादनाङ्ग्यपि समासान्तः, एवमुत्तरपदेऽपि, 'गंगावत्तयपयाहिणावत्तरंगभंगु-
 ररविकिरणतरुणबोहियअ(आ)कोसायंतपउमंगभीरवियडनाभा' गङ्गावर्त्तक इव दक्षिणावर्त्तो तरङ्गैरिव तरङ्गैस्तिष्ठतिस्त्वभिर्बलभिर्भङ्गुरा
 तरङ्गभङ्गुरा रविकिरणैः—सूर्यकरैस्तरुणं—नवं तत्प्रथमं तत्कालमित्यर्थः यद्वोदितं—उन्निद्रीकृतमत एव 'आकोसायंत' इत्याकोशायमानं
 विकचीभवदित्यर्थः पद्मं तद्वद् गम्भीरा च विकटा च नाभिर्येषां ते गङ्गावर्त्तकप्रदक्षिणावर्त्ततरङ्गभङ्गुररविकिरणतरुणबोधिताकोशाय-
 मानपद्मगम्भीरविकटनाभाः, 'उज्जुयसमसाहियसुजायजच्चतणुकसिणनिद्धआइज्जलडहसुकुमालमिउरमणिजरोमराई' ऋजुका—न
 वक्रा समा—न काप्युदन्तुरा सहिता—सन्तता न त्वपान्तरालव्यवच्छिन्ना सुजाता—सुजन्मा न तु कालादिवैगुण्यादुर्जन्मा अत एव जाल्या—
 प्रधाना तन्वी न तु स्थूरा कृष्णा न तु मर्कटवर्णा, कृष्णमपि किञ्चिन्निर्दीप्तिकं भवति तत आह—स्निग्धा आदेया—दर्शनपथमुपगता
 सती उपादेया सुभगा इति भावः, एतदेव विशेषणद्वारेण समर्थयते—'लडहा' सलवणिमा अत एव आदेया, तथा सुकुमारा—अकठिना,
 तत्राकठिनमपि किञ्चित्कर्कशस्पर्शं भवति तत आह—मृद्धी अत एव रमणीया—रम्या रोमराजिः—तनूरुहपङ्क्तिर्येषां ते ऋजुकसमसहितसुजा-
 तजाल्यतनुकृष्णस्निग्धादेयलटहसुकुमारमृदुरमणीयरामराजयः, 'सन्नयपासा' सम्यग्—अधोऽधःक्रमेण नतौ पार्श्वौ येषां ते सन्नतपार्श्वौः
 अधोऽधःक्रमावनतपार्श्वौ इत्यर्थः, तथा 'संगयपासा' इति संगतौ—देहप्रमाणोचितौ पार्श्वौ येषां ते सङ्गतपार्श्वौ अत एव सुन्दरपार्श्वौः
 'सुजायपासा' इति सुनिष्पन्नपार्श्वौः 'मियमाइयपीणरइयपासा' मितं—परिमितं यथा भवति देहानुसारेणेत्यर्थः आयतौ—दीर्घौ पीनौ—

उपचितौ मांसलाविति भावः रचितौ—स्वस्वनामकर्मोदयनिर्वर्तितौ रतिदौ वा—रम्यौ पार्श्वौ येषां ते तथा, 'अकरंडयकणगरुयगनिम्म-
 लसुजायनिरुवहयदेहधारी' अविद्यमानं—मांसलतयाऽनुपलक्ष्यमाणं करण्डकं—पृष्ठवंशास्थिकं यस्या देहस्य सोऽकरण्डकस्तं कनकस्यैव
 रुचको—रुचिर्यस्या स कनकरुचिस्तं निर्मलं—स्वाभावाविकागन्तुकसलरहितं सुजातं—त्रीजाधानादारभ्य जन्मदोपरहितं निरुपहतं—ज्व-
 रादिदंशाद्युपद्रवरहितं देहं धारयन्तीत्येवंशीला अकरण्डककनकरुचकनिर्मलसुजातनिरुपहतदेहधारिणः 'कणगसिलायलुज्जलपसत्थ-
 समतलोवचियविच्छिन्नपिहुलवच्छा' कनकशिलातलवदुज्जलं च—निर्मलं प्रशस्तं च—अतिप्रशस्तं समतलं—न विपमोन्नतं उपचितं—
 मांसलं विस्तीर्णम्—ऊर्ध्वोऽपेक्षया पृथुलं दक्षिणोत्तरतो वक्षो येषां ते कनकशिलातलोज्ज्वलप्रशस्तसमतलोपचितविस्तीर्णपृथुलवक्षसः
 'सिरिवच्छंकिववच्छा' इति श्रीवृक्षेणाङ्कितं—लाञ्छितं वक्षो येषां ते श्रीवृक्षलाञ्छितवक्षसः 'जुगसन्निभपीणरइयपीवरपउडुसंठि-
 यसुसिलिद्धविसिद्धघणथिरसुनज्रसंधी पुरवरफलिवहृदियभुया' युगसन्निभौ—वृत्ततया आयततया च मूपतुल्यौ पीनौ—उपचितौ
 रतिदौ—पश्यतां दृष्टिसुखदौ पीनरप्रकोष्ठौ—अकुरुकलाचिकौ संस्थितौ—विशिष्टसंस्थानौ सुश्लिष्टाः—संगताः विशिष्टाः—प्रधानाः घना-
 निविडाः स्थिरा—नातिश्रयाः सुगद्धाः—ज्ञान्युभिः सुष्ठु नद्धाः सन्धयः—सन्धानानि गयोस्तौ तथा पुरवरपरिगवत्—महानगरगर्गलावद्
 वर्तितौ च बाहू येषां ते युगसन्निभपीनरतिदपीवरप्रकोष्ठसंस्थितसुश्लिष्टविशिष्टपनशिरसुगद्धसन्धिपुरवरपरिगवत्तितभुजाः, पाठान्तरं
 'जुगसन्निभपीणरइयपउडुसंठियोवचियघणथिरसुनज्रसुनिगूढपव्वसंधी' युगतन्निभौ वर्तुलत्वेन पीनौ रतिदौ प्रकोष्ठौ येषां ते तथा,
 तथा संस्थिताः—सम्यक्स्थिता उपचिता—मांसला घना—निविडाः स्थिरा—अचाल्याः, कृतः ? इत्याह—युगद्धा—दृढवन्धनवत्ता निगूढा—
 मांसलत्वादनूपलक्ष्याः पर्वसन्धयो हस्तादिगता येषां ते तथा, ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासः, 'भुयगीसरविपुलभोगआयाणफलि-

हउच्छूढदीहबाहू' भुजगेश्वरो-नागराजस्तस्य यो विपुलो-महान् भोगो-देहो भुजगेश्वरविपुलभोगः तथा आदीयते-द्वारस्थगनार्थं
 गृह्यत इत्यादानः स चासौ परिघश्च आदानपरिघः 'उच्छूढ'ति अवक्षिप्तः-अर्गलास्थानान्निष्कासितो द्वारपृष्ठभागे दत्त इत्यर्थः, ततः
 पूर्वपदेन विशेषणसमासः, विशेषणस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्, भुजगेश्वरविपुलभोगश्च आदानपरिघावक्षिप्तश्च ताविव दीर्घो बाहू
 येषां ते तथा, 'रत्ततलोवतियमांसलसुजायअच्छिद्रजालपाणी' रक्ततलौ-लोहिततलौ पाणी-हस्तौ येषां ते तथा, पाठान्तरं 'रत्तत-
 -कोमलौ मांसलौ सुजातौ-जन्मदोषरहितौ अच्छिद्रजालौ-अङ्गुल्यन्तरालसमूहरहितौ पाणी-हस्तौ येषां ते तथा, 'पीवरकोमलवरंगु-
 लोवइयमंसलसुजायपसत्थलक्खणअच्छिद्रजालपाणी' तत्र प्रशस्तलक्षणौ-शुभचिह्नाविति व्याख्येयं, शेषं तथैव, 'पीवरकोमलवरंगु-
 लीया' इति पीवराः-स्वशरीरानुक्रमोपचयाः कोमला-मृदवो वराः-प्रशस्तलक्षणोपेता अङ्गुलयो येषां ते पीवरकोमलवराङ्गुलिकाः,
 पाठान्तरं 'पीवरवट्टियसुजायकोमलवरंगुलीया' व्यक्तम्, 'आयंबतलिणसुइरुइलनिद्धनखा' आताम्रा-ईषद्रक्ताः तलिनाः-प्रतलाः
 शुचयः-पवित्रा रुचिरा-दीप्ताः स्निग्धा-अरुक्षा नखाः-कररुहा येषां ते तथा आताम्रतलिनशुचिरुचिरस्निग्धनखाः, 'चंदपाणिलेखा'
 चन्द्र इव चन्द्राकारा पाणौ रेखा येषां ते चन्द्रपाणिरेखाः, एवं सूर्यपाणिरेखाः शङ्खपाणिरेखाश्चक्रपाणिरेखां दिक्सौवस्तिको-दिक्प्रोक्षको
 दक्षिणावर्त्तः स्वास्तिक इत्यन्ये स पाणौ रेखा येषां ते दिक्सौवस्तिकपाणिरेखाः, एतदेवानन्तरोक्तं विशेषणपञ्चकं तत्प्रशस्तताप्रकर्षप्रति-
 पादनाय सङ्ग्रहवचनेनाह-चन्द्रसूर्यशङ्खचक्रदिक्सौवस्तिकरेखाः, एतदनन्तरं कचिदेवं पाठः-—'रविससिंखवरचक्रसोत्थियविभिन्न-
 सुविरइयपाणिरेहा' व्यक्तो नवरं विभक्ता-विभागवत्यः सुविरचिताः-सुष्ठु कृताः स्वकीयकर्मणा 'अणेगवरलक्खणुत्तमपसत्थसुइ-
 रइयपाणिलेहा' अनेकैः-अनेकसङ्ख्यैर्वरैः-प्रधानैर्लक्षणैरुत्तमाः प्रशस्ताः-प्रशंसास्पदीभूताः शुचयः-पवित्रा रचिताः-स्वकर्मणा निष्पा-

दिताः पाणिरेखा येषां ते अनेकवरलक्षणोत्तमप्रशस्तशुचिरचितपाणिरेखाः, 'वरमहिसवराहसिंहसद्वलउसभनागवरपडिपुणवि-
 उलखंधा' वरमहिपः—प्रधानसौरभेयः वराहः—शूकरः सिंहः—केशरी शार्दूलो—व्याघ्रः ऋपभो—वृषभः नागवरः—प्रधानो गजः, एपा-
 मिव प्रतिपूर्णः—स्वप्रमाणेनाहीनो विपुलो—विस्तीर्णः स्कन्धः—अंशदेशो येषां ते वरमहिपवराहसिंहशार्दूलवृषभनागवरप्रतिपूर्णविपुल-
 स्कन्धाः 'चउरंगुलसुप्पमाणकंबुवरसरिसगीवा'—चतुरङ्गुलं—स्वाङ्गुलापेक्षया चतुरङ्गुलप्रमितं सुप्तु—शोभनं प्रमाणं यस्याः सा चतुर-
 ङ्गुलसुप्रमाणा कंबुवरसदृशी—उन्नततया वलयोगेन च प्रधानशङ्खसन्निभा ग्रीवा येषां ते चतुरङ्गुलसुप्रमाणकंबुवरसदृशग्रीवाः
 'मंसलसंडियसद्वलविपुलहणुया' मांसलं—उपचितमांसं सम्यक् स्थितं संस्थितं विशिष्टस्थानमित्यर्थः प्रशस्तं प्रशस्यलक्षणोपेतत्वात्
 शार्दूलस्येव—व्याघ्रस्येव विपुलं—विस्तीर्णं ह्युक्तं येषां ते तथा, 'अवट्टियसुविभत्तमंसू' अवस्थितानि—अवट्टिणूनि सुविभक्तानि—
 विविक्तानि चित्राणि—अतिरिध्यतयाऽद्भुतानि इमश्रूणि—कूर्चकेशा येषां तेऽवस्थितसुविभक्तचित्रमश्रवः 'ओयवियसिलप्पवालविंच-
 फलसन्निभाधरोढा' ओयवियं—परिकर्मितं यत् शिलारूपं प्रवालं विद्रुममित्यर्थः विम्वफलं—गोल्हाफलं तयोः सन्निभो रक्ततया उन्न-
 तमध्यतयाऽधरओष्ठः—अधस्तनो दन्तच्छदो येषां ते तथा, 'पंडुरससिसगलविमलनिम्मलसंखगोलीरफेणकुंदगरयमुणालिया-
 धवलदंतसेढी' पाण्डुरं—अकलङ्कं यत् शशिशकलं—चन्द्रखण्डं विमलं—आगन्तुकमलरहितो निर्मलः—स्वभावोत्थमलरहितो यः शनः
 गोक्षीरफेनः प्रतीतः कुन्दं—कुन्दकुसुमं दकरज—उदककणाः मृणालिका—विशं, एतद्वच्चवला दन्तश्रेणिर्येषां ते पाण्डुरशशिशकलविमल-
 निर्मलगोक्षीरफेनकुन्ददकरजोमृणालिकाधवलदन्तश्रेणयः 'अखंडदंता' इति अखण्डाः—सकला दन्ता येषां ते अखण्डदन्ताः 'अ-
 ष्फुडियदंता' अस्फुटिता—अजर्जरा राजिरहिता दन्ता येषां ते अस्फुटितदन्ताः, तथा सुजाता—जन्मनोपरहिता दन्ता येषां ते सुजा-

तदन्ताः, तथाऽविरला-घना दन्ता येषां ते अविरलदन्ताः, 'एगदंतसेढीविव अणेगदंता' एकाकारा दन्तश्रेणियोंं ते तथा ते इव परस्परानुपलक्ष्यमाणदन्तविभागात्वाद् अनेके दन्ता येषां ते अनेकदन्ताः, एवं नामाविरलदन्ता यथाऽनेकदन्ता अपि सन्त एकाकार-दन्तपङ्क्तय इव लक्ष्यन्त इति भावः, 'हुयवहनिछंतधोयतत्तवणिज्जरत्तलतालुजीहा' हुतवहेन-अग्निना निध्मातं सद् यद् धौतं-शोधितमलं तप्तं तपनीयं-सुवर्णविशेषस्तद् रक्ते तले-हस्ततले तालु-काकुदं जिह्वा च-रसना येषां ते हुतवहनिध्मातधौततप्त-तपनीयरक्तलतालुजिह्वाः 'गरुलाययउज्जुतुंगनासा' गरुडस्येवायता-दीर्घा ऋज्वी-अवक्रा तुङ्गा-उन्नता नासा-नासिका येषां ते गरुडायतक्रजुङ्गनासाः 'कोकासियधवलपत्तलच्छा' कोकासिते-पद्मवद्विकसिते धवले कचिदेशे पत्रले-पक्ष्मवती अक्षिणी-लोचने येषां ते कोकासितधवलपत्राक्षाः, एतदेव स्पष्टयति—'विष्फालियपुंडरीयनयणा' विस्फारितं-रविकिरणैर्विकसितं यत्पुण्डरीकं—सितपद्मं तद्वन्नयने येषां ते विस्फारितपुण्डरीकनयनाः, क्वचित् 'अवदालियपुंडरीयनयणा' इति पाठस्तत्रापि अवदालितं-रविकिरणैर्विकसितमिति व्याख्येयं, 'आणामियचावरुइलतणुकसिणनिद्धमुया' आनामितं-ईपन्नामितमारोपितमिति भावः यच्चापं-धनुस्तद् रुचिरे-संस्थानविशेषभावतो रमणीये तनू-तनुके ऋक्षणपरिमितवालपङ्कधात्मकत्वात् कृष्णे-परमकालिमोपेते स्निग्धे-स्निग्ध-च्छाये भ्रुवौ येषां ते आनामितचापरुचिरतनुकृष्णस्निग्धभ्रूकाः, क्वचित्पाठः—'आणामियचारुचिलकिण्हवभराईसंठियसंगयआ-ययसुजायमुमया' तत्र आनामितचापवद् रुचिरे कृष्णाभ्रराजीव संस्थिते संगते-यथोक्तप्रमाणोपपन्ने आयते-दीर्घे सुजाते-सुनिष्पन्ने जन्मदोपरहितत्वाद् भ्रुवौ येषां ते तथा, क्वचित्पुनरेवं पाठः—'आणामियचावरुइलकिण्हवभराइतणुकसिणनिद्धमुमया' तत्रानामित-चापवद् रुचिरे-मनोद्वे कृष्णाभ्रराजीव-कालमेधरेखेव तनू-तनुके कृष्णे-काले स्निग्धे-सच्छाये भ्रुवौ येषां ते तथा, 'आलीणपमा-

णजुत्तसवणा' आलीनौ न तु टप्परौ प्रमाणयुक्तौ—प्रमाणोपेतौ श्रवणौ—कर्णौ—येपां ते आलीनप्रमाणयुक्तश्रवणाः, अत एव 'सुस-
 वणा' शोभनश्रवणाः 'पीणमंसलकपोलदेशभागा' पीनौ—अकृशौ यतो मांसलौ—उपचितौ कपोलदेशौ—गण्डभागौ मुखस्य देशभागौ
 येपां ते पीनमांसलकपोलदेशभागाः, अथवा कपोलयोर्देशभागाः कपोलावयवा इत्यर्थः पीना—मांसलाः कपोलदेशभागा
 येपां ते पीनमांसलकपोलदेशभागाः 'निव्वणसमलट्टमट्टचंदद्धसमनिडाला' निव्वणं—विस्फोटकादिक्षतरहितं समं—अविपमं अत एव
 लट्टं—मनोज्ञं मृष्टं—मसृणं चन्द्रार्द्धसमं—शशधरसमप्रविभागसदृशं ललाटं—अलकं येपां ते निव्वणसमलट्टचन्द्रार्द्धसमललाटाः, सूत्रे 'निडा-
 ले'ति प्राकृतलक्षणवशात्, 'उडुवइपडिपुण्णसोमवयणा' प्राकृतत्वात्पदव्यत्ययः, प्रतिपूर्णोडुपतिरिव—सम्पूर्णचन्द्र इव सोमं—सश्रीकं वदनं
 येपां ते प्रतिपूर्णोडुपतिसोमवदनाः, 'घणनिचियसुबद्धलक्खणुन्नयकूडागारनिहपिंडियसिरा' घनं—अतिशयेन निचितं घननिचितं
 सुट्टु—अतिशयेन बद्धानि—अवस्थितानि लक्षणानि यत्र तत् सुबद्धलक्षणं, उन्नतं—मध्यभागे उच्चं यत्कूटं तस्याकारो—मूर्तिस्तन्निभमुन्नतकूटाका-
 रसदृशमिति भावः पिण्डितं—स्वकर्मणा संयोजितं शिरो येपां ते घननिचितसुबद्धलक्षणोन्नतकूटाकारनिभपिण्डितशिरसः 'छत्ताकारुत्त-
 मंगदेसा' छत्राकार उत्तमाङ्गरूपो देशो येपां ते छत्राकारोत्तमाङ्गदेशाः 'दाडिमपुप्फप्पगासतवणिजसरिसनिम्मलसुजायकेसंतके-
 सभूमी' दाडिमपुष्पप्रकाशा—दाडिमपुष्पप्रतिमास्तपनीयसदृशाश्च निर्ममला—आगन्तुकस्वाभाविकमलरहिताः केशान्ताः केशभूमिश्च—
 केशोत्पत्तिस्थानभूता मस्तकत्वग् येपां ते दाडिमपुष्पप्रकाशतपनीयसदृशनिर्मलसुजातकेशान्तकेशभूमयः 'सामलिबोडघणछोडियमि-
 उविसयपसत्थसुहुमलक्खणसुगंधसुन्दरभुयमोयगभिंगनीलकज्जलपहट्टभमरगणानेकुरंवनिचियकुंचियपयाहिणावत्तमुद्धसि-
 रया' शास्मली—वृक्षविशेषः स च प्रतीत एव तस्य बोण्डं—फलं तद्वच्छोदितं अपि घनं—अतिशयेन निचिताः शास्मलीबोण्डघननि-

चितच्छोदिताः, स्नेहकेशपाशं न कुर्वन्ति परिशानाभावात्, केवलं छोदिता अपि तथास्वभावतया शाल्मलीबोण्डाकारवद् घननि-
चिता अवतिष्ठन्ते तत एतद्विशेषणोपादानं, तथा मृदवः—अकर्कशा विशदा—निर्मलाः प्रशस्ताः—प्रशंसास्पदीभूताः सूक्ष्माः—श्लक्ष्णाः
लक्षणा—लक्षणवन्तः सुगन्धाः—परमगन्धकलिता अत एव सुन्दराः, तथा भुजमोचको—रत्नविशेषः भृङ्गः—प्रतीतः नीलो—मरकतमणिः
कज्जलं—प्रतीतं प्रहृष्टः—प्रमुदितो भ्रमरगणः प्रहृष्टभ्रमरगणः, प्रहृष्टो हि भ्रमरगणस्तारुण्यावस्थायां भवति तदानीं चातिकृष्ण इति प्रह-
ष्टग्रहणं, तद्वत्स्निग्धा भुजमोचकभृङ्गनीलकज्जलप्रहृष्टभ्रमरगणस्निग्धाः, तथा निकुरम्बा—निकुरम्बीभूताः सन्तो निचिता न तु वि-
स्तृताः सन्तः परस्परसंहता निकुरम्बानिचिता ईषत्कुटिलाः प्रदक्षिणावर्त्ताश्च मूर्द्धनि शिरोजा—त्राला येषां ते शाल्मलीबोण्डघननि-
चितच्छोदितमृदुविशदप्रशस्तसूक्ष्मलक्षणसुगन्धसुन्दरभुजमोचकभृङ्गनीलकज्जलप्रहृष्टभ्रमरगणस्निग्धनिकुरम्बानिचितप्रदक्षिणावर्त्तमूर्द्धशि-
रोजाः, ‘लक्ष्मणवंजणगुणोववेया’ लक्षणानि—स्वस्तिकादीनि व्यञ्जनानि—मपतिलकादीनि गुणाः—क्षान्त्यादयस्तैरुपेता—युक्ता ल-
क्षणव्यञ्जनगुणोपेताः ‘सुजायसुविभक्तसुरूवगा’ सुजातं—सुनिष्पन्नं जन्मदोपरहितत्वात् सुविभक्तं—अङ्गप्रत्यङ्गोपाङ्गानां यथोक्तवै-
वित्त्यभावात् सूरूपं—शोभनं रूपं समुदायगतं येषां ते सुजातसुविभक्तसूरूपकाः ‘पांसार्दया’ इत्यादि पदचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ ‘उत्तर-
कुराए णं भंते! कुराए’ इत्यादि, उत्तरकुरुरु भदन्त! कुरुषु मनुजीनां कीदृश आकारभावप्रत्यवतारः स्वरूपसम्भव इति भावः
प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम! ता मनुष्यः सुजातसर्वाङ्गसुन्दर्यः—सुजातानि—यथोक्तप्रमाणोपेततया शोभनजन्मानि यानि सर्वोपय-
ङ्गानि—उदरप्रभृतीनि तैः सुन्दर्यः—सुन्दराकाराः सुजातसर्वाङ्गसुन्दर्यः ‘पहाणमहेलागुणजुत्ताओ’ प्रधाना—अतिशायिनो ये महे-
लागुणाः—प्रियंवदत्वभर्त्विचिन्तानुवर्त्तकत्वप्रभृतयस्तैर्युक्ता—उपेताः प्रधानमहेलागुणयुक्ताः ‘कंतविसयमिउसुकुमालकुम्मसंठिवियसि-

दृचलणा' कान्तौ—कमनीयौ विशदौ—निर्मलौ मृदू—अकठिनौ सुकुमारौ—अकर्कशौ कूर्मसंस्थितौ—कूर्मवदुन्नतौ विशिष्टौ—विशिष्टलक्षण-
 णोपेतौ चरणौ यासां ताः कान्तविशदमृदुसुकुमारकूर्मवदुन्नतसंस्थितविशिष्टचरणाः 'उज्जुमलयपीवरपुष्टसाहयंगुलीओ' ऋजवः—
 अवक्रा मृदवः—अकठिनाः पीवरा—अकृशाः पुष्टा—मांसलाः संहताः—सुश्लिष्टा अद्भुलयो यासां ता नजुमृदुकपीवरपुष्टसंहतादुल्लयः
 'उन्नयरतियतलिनतंवसुइनिछनखा' उन्नता—ऊर्ध्वनता रतिदा—रमणीयास्तलिनाः—प्रतलास्ताम्रा—ईषद्रकाः शुचयः—पवित्राः स्निग्धाः—
 स्निग्धच्छाया नखा यासां ता उन्नतरतिदतलिनतामशुनिस्निग्धनखाः 'रोमरहियवट्टलठसंठियअजहवपसत्थलपखणजंघाजुयला'
 रोमरहितं वृत्तं—वर्तुलं लट्संस्थितं—मनोहसंस्थानं क्रमेणोर्ध्वं स्तूरस्तूरतरमिति भावः, अजगन्यप्रशस्तलक्षणं—जगन्यपदरहितप्रश-
 स्तलक्षणाद्धितं जङ्गयुगलं यासां ता रोमरहितयुत्तलट्संस्थिताजगन्यप्रशस्तलक्षणजङ्गयुगलाः 'सुनिग्मियगूढजाणुमंडलसुवच्छा' सुषु-
 अतिशयेन निर्मितः सुनिर्मितः एवं सुगूढं—मांसलतयाऽनुपलक्ष्यमाणं जानुमण्डलं सुदं—द्राणुभिरतीतं तप्तं गासां ताः सुनिर्मितसुगू-
 ढजानुमण्डलसुवच्छाः, सुवच्छाशब्दस्य निष्ठान्तस्य परनिपातः सुगदिदर्शनान् प्राकृतलाटा, 'कयलीखंभातिरेगसंठियनिवणसुहुमाल-
 मयकोमलअइविमलसमसंहतसुजायवट्टपीवरनिरंतरोरू' कदलीनम्भाभ्यामतिरेकेण—अतिसाधितया संस्थितं—संस्थानं न-
 योस्तौ कदलीस्तम्भातिरेकसंस्थितौ निर्घ्नौ—विस्फोटकादिकृतधृतरहितौ सुहुमारौ—अकर्कशौ मृदू—अकठिनौ कोमलौ—दृष्टिगुभनौ
 अतिविमलौ—सर्वथा स्वाभाविकागन्तुकमललेशेनाप्यलक्षितौ राममंहनौ—ममप्रमाणौ गन्तौ संहनौ सममंहनौ सुजातौ—जन्मद्योपर-
 हितौ वृत्तौ—वर्तुलौ पीनरौ—मांसलौ निरन्तरौ—अपनितानयनतयाऽपान्तरालवर्जिनौ ऋरू यामां ताः कदलीस्तम्भातिरेकसंस्थितनिर्घ्नसु-
 कुमारमृदुकोमलातिविमलसमसंहतसुजातवृत्तपीवरनिरन्तरोराः 'पट्टसंठियपसत्थयिच्छिण्णपिट्टलसोणीओ' पट्टपत्त—शिलापट्टकादि-

वत् संस्थिता पट्टसंस्थिता प्रशस्ता प्रशस्तलक्षणोपेतत्वाद् विस्तीर्णा ऊर्द्धोधः पृथुला दक्षिणोत्तरतः श्रोणिः—कटेरप्रभागो यासां ताः पट्टसं-
 स्थितविस्तीर्णपृथुलश्रोणयः ‘वयणायामप्यमाणदुगुणियविसालमंसलसुबद्धजहणवरधारणीओ’ वदनस्य—मुखस्यायामप्रमाणं—द्वाद-
 शाङ्गुलानि तस्माद् द्विगुणितं—द्विगुणप्रमाणं सद् विशालं वदनायामप्रमाणद्विगुणितविशालं मांसलमप्युपचितं सुबद्धं—अतीव सुबद्धावयवं
 न तु ऋथमिति भावः जघनवरं—वरजघनं, वरशब्दस्य विशेषणस्यापि सतः परनिपातः प्राकृतत्वात्, धारयन्तीत्येवंशीला वदनायाम-
 प्रमाणद्विगुणितविशालमांसलसुबद्धजघनवरधारिण्यः ‘वज्जविराडयपसत्थलक्खणनिरोदरतिवलीविणीयतणुनमियमज्झियाओ’
 वज्रस्येव विराजितं वज्रविराजितं प्रशस्तानि लक्षणानि यत्र तत् प्रशस्तलक्षणं निरुदरं—विकृतोदररहितं त्रिवलीविनीतं—तिस्रो वलयो
 विनीता—विशेषतः प्रापिता यत्र तत् त्रिवलीविनीतं तनु—कृशं नतं तनुनतमीषन्नतमित्यर्थः मध्यं यासां ता वज्रविराजितप्रशस्तलक्षणनिरु-
 दरत्रिवलीविनीततनुनतमध्यकाः ‘उज्जुयसमसंहियजच्चतणुकसिणनिद्धआएज्जलडहसुविभत्तसुजायसोभंतरुइलरमणिज्जरोम-
 राई’ ऋजुका—न वका समा—न काप्युद्वन्दुरा संहिता—सन्तता न त्वपान्तरालव्यवच्छिन्ना जात्या—प्रधाना तन्वी न तु स्थूरा कृष्णा न
 मर्कटवर्णा स्निग्धा—स्निग्धच्छाया आदेया—दर्शनपथप्राप्ता सन्ती उपादेया सुभगेति भावः, एतदेव समर्थयति—लटहा—सलवणिमाऽत एव
 आदेया सुविभक्ता—सुविभागा सुजाता—जन्मदोषरहिता अत एव शोभमाना रुचिरा—दीप्रा रमणीया—द्रष्टुमनोरमणशीला रोमराजि-
 र्यासां ता ऋजुकसमसहितजात्यतनुकृष्णस्निग्धादेयलटहसुविभक्तसुजातशोभमानरुचिररमणीयरोमराजयः ‘गंगावत्तपयाहिणावत्त-
 तरंगभंगुररविकिरणतरुणबोहियआकोसायंतपउमंगंभीरवियडनाभा’ इति पूर्ववत्, ‘अणुब्भडपसत्थपीणकुच्छीओ’ अनुद्गटा—अनु-
 लवणा प्रशस्ता—प्रशस्तलक्षणा पीना कुक्षिर्यासां ता अनुद्गटप्रशस्तपीनकुक्षयः ‘सन्नयपासा संगतपासा सुंदरपासा सुजायपासा मिय-

मायपीणरइयपासा अकरंडयकणगरुगनिम्मलसुजायनिरुवहयगायलट्टीओ' इति पूर्वपत्, 'कंचणकलससुप्पमाणसमसंहितसुजा-
 यलट्टचूचुयआमेलगजमलजुगलवट्टियअब्भुन्नयरइयसंठियपओहराओ' काश्चनकलशानिब काश्चनकलशौ सुप्रमाणौ-खशरी-
 रानुसारिप्रमाणोपेतौ समौ-नैको हीनो नैकोऽधिक इति भावः संहितौ-संततौ अपान्तरालरहिताविति भावः सुजातौ-जन्मदोपर-
 हितौ लट्टौ-मनोक्षौ चूचुक आमेलकः-आपीडकः शेखरो ययोस्तौ चूचुकापीडकौ 'जमलजुगले'ति यमलयुगलं-समभेणीकगुगलरूपौ
 वसित्ताविव वसित्तौ कठिनाविति भावः अभ्युन्नतौ-पत्युरभिमुखयुन्नतौ रतिदं-रतिकारि संस्थितं-संस्थानं ययोस्तौ रतिवसंहितौ पयो-
 धरौ यासां ताः काश्चनकलशसुप्रमाणसमसंहितसुजातलट्टचूचुकापीउयमलयुगलवर्त्तिताभ्युन्नतरतिदसंस्थितपयोधराः 'अणुपुव्वतणुय-
 गोपुच्छवट्टसमसहितनमियआएज्जललियवाहाओ' आनुपूर्व्येण-क्रमेण तनुकौ आनुपूर्व्यतनुकौ अत एव गोपुच्छवट्टं युत्तौ-यत्तुलौ
 समौ-समप्रमाणौ संहितौ-खशरीरसंश्लिष्टौ नतौ स्कन्धदेशस्य नतत्वात् आदेगौ-अतिसुभगतयोपादेयौ ललितौ-मनोवनेष्टाकलितौ
 बाहू यासां ता आनुपूर्व्यतनुगोपुच्छयुत्तसंहितनतादेयललितवाहवः 'तंचनहा' तामा-ईपट्टजा नराः-करुहा यासां तास्ताअनराः
 'मंसलगगहट्था' मांसलौ अग्रहलौ बाहमभागवर्त्तिनौ हस्तौ यातां ता मांसलाग्रहस्ताः 'पीयरकोमलवरंगुलीया' पीरा-उपचिताः
 कोमलाः-सुकुमारा वराः-प्रमाणलक्ष्णोपेततया प्रधाना अद्भुल्लो यासां ताः पीयरकोमतारादुलिताः 'निच्छपाणिरेहा' क्षिभाः
 पाणौ रेला यासां ताः तथा, 'रविससितंराचण्हसोत्थियविभत्तगुविरइयपाणिलेहा' इति पूर्वेण 'पीणुन्नयकन्हावक्खवत्थियप्पप्सा'
 पीना-उपचितावयया उन्नता-अभ्युन्नताः कश्चानश्चोनस्तिरूपाः प्रदेशा यासां ताः पीनोन्नतकश्चावक्खोवस्तिप्रदेशाः 'पटिपुण्णमलक-
 वोला' प्रतिपूर्णी गलकपोलौ च यासां तास्तथा 'चउरंगुलमुप्पमाणकंचुवरसरिस्सगीता' पूर्वेण 'मंसलसंठियपसत्थट्ठणुया' मांसलम्

-उपचितमांसं संस्थितं-विशिष्टसंस्थानं प्रशस्तं-प्रशस्तलक्षणोपेतं हनुकं यासां ता मांसलसंस्थितप्रशस्तहनुकाः 'दाडिमपुष्पगगास-
 पीवरप्पवराहरा' दाडिमपुष्पप्रकाशः पीवरः प्रवरः-सुभगोऽधरो यासां ता दाडिमपुष्पप्रकाशपीवरप्रवराधराः 'सुंदरोत्तरोष्ठा' व्यक्तं
 'दहिदगरयचंदकुंदवासंतियमउलधवलअच्छिद्विमलदसणा' दधि-प्रतीतं दकरज-उदककणाः चन्द्रः-प्रतीतः कुन्दः-कुसुमं वास-
 न्तिकामुकुलं-वासन्तिककलिका तद्वद्धवला अच्छिद्राः-छिद्ररहिता विमला-मलरहिता दशना-दन्ता यासां ता दधिदकरजश्चन्द्र-
 कुन्दवासन्तिकामुकुलधवलाच्छिद्रविमलदशनाः 'रत्नुपलपत्तमउयसूमालतालुजीहा' रक्तोत्पलवद् रक्तं मृदु-अकठिनं सुकुमारं-
 अकर्कशं तालु जिह्वा च यासां ता रक्तोत्पलमृदुसुकुमारतालुजिह्वाः 'कणइरमुकुलअकुडियअभुगयउज्जुतुंगनासा' कणयरा-
 अतिस्निग्धतया रूक्षणरूक्षणस्वेदकणाकीर्णा मुकुला-नासापुटद्वयस्यापि यथोक्तप्रमाणतया संवृत्ताकारतया च मुकुलाकारा अभ्युद्गता-
 अभ्युन्नता ऋजुका-सरला तुङ्गा-उच्चा नासा यासां तास्तथा, 'सारयनवकमलकुमुयकुवलयविमुक्कदलनिगरसरिसलवखणं' किय-
 कंतनयणाओ' शारदं-शरन्मासभावि यन्नवं-प्रत्यग्रं कमलं-पद्मं कुमुदं-कैरवं कुवलयं-नीलोत्पलं तैर्विमुक्तो यो दलनिकरस्तत्सदृशे,
 किमुक्तं भवति ?-एवं नामायतदीर्घे मनोहारिणी नयने यत् शारदान्नवात् कमलाद्वा कुमुदाद्वा कुवलयद्वा उत्पद्य पत्रद्वयभिवावस्थितामा-
 भातीति, लक्षणाद्विज्ञे-प्रशस्तलक्षणोपेते नयने यासां ताः शारदनवकमलकुमुदकुवलयविमुक्तदलनिकरसदृशलक्षणाद्विज्ञेतनयनाः, एतदेव
 किञ्चिद्विशेषार्थमाह- 'पत्तलचपलायंतंतंबलोयणाओ' पत्रले-पक्ष्मवती चपलायमाने ताम्रे-कचित्प्रदेशे ईपद्रक्ते लोचने यासां ताः
 पत्रलचपलायमानताम्रलोचनाः 'आणामियचावरुइलकिण्हन्भराइसंठियसंगयआगयसुजायसुमया अल्लीणपमायजुत्तसवणा' इति पूर्ववत्,
 'पीणमट्टरमणिज्जगंडलेहा' पीना-उपचिता मृष्टा-मसृणा गण्डरेखा-कपोलपाली यासां ताः पीनमृष्टरमणीयगण्ड-

लेखाः 'चउरंसपसत्थसमनिडाला' चतुरस्रं-चतुष्कोणं प्रशस्तं-प्रशस्तलक्षणोपेतं समं-ऊर्ध्वोभस्त्राग दक्षिणोत्तरतया च तुल्यप्रमाणं
 ललाटं यासां ताश्चतुरस्रप्रशस्तसमललाटाः 'कोमुईरयणिकरविमलपडिपुणसोमयणा' कोमुरी-कासिनी पौर्णमासी तत्सां रज-
 निकर इव विमलं प्रतिपूर्णं नोमं च वदनं यासां ताः कोमुदीरजनिकरविमलप्रतिपूर्णसोमयणाः, सोमयन्त्रस्य परनिषातः प्राकृततान्,
 'छतुन्नयउत्तमंगाओ' छत्रनन्मध्ये उन्नममुत्तमानं गासां ताश्छत्रोन्नतोत्तमादाः 'कुडिलमुसिणिद्धदीतसिरयाओ' वृद्धिः सु-
 स्त्रिग्या दीर्घाः शिरोजा यासां ताः कुडिलमुस्त्रिग्नदीर्घशिरोजाः, छत्रगन्तूपन्पूषदामनी कण्डुल्लज्जापीनौयन्त्रिरुपनाकारमहत्त-
 कूर्भरथवरमकरशुकस्थालाङ्कुशाष्टापदमुप्रतिष्ठकमयूरश्रीदामाभिषेकलोरेणसेरिन्युदगिरागानगिरिपारासीन्निः। गजगुभर्निधृतनगररत्ना-
 णि उत्तमानि-प्रधानानि प्रशस्तानि-गायुद्रिकशान्तेषु पञ्चगास्परीभूतानि अविद्वानं छत्राणि धारयन्तीति छत्रानररायदुर्गमम-
 शस्तद्वात्रिंशद्वक्षणाधराः 'हंससरिसमगतीओ' हंसस्य सदसी गतिर्यामां ता हंसचतुष्प्रगभयः, कोटिलया द्वा ता नदुस गीनता मु-
 खराः कोकिलामधुरगीःसुखराः, तथा कान्ताः-हमनीयाः, नगा सर्पिन्-यन्त्रतामजार्पितो लोकस्यानुगः। नमता न नानानि देव्या
 इति भावः, व्यपगतवलिपल्लिताः, तथा व्यद्वदुर्गल्यभिदीर्घाभयत्रोक्तमुक्ताः, भूमेऽपि भेगममम्भमान्, मभारत द्वा भूतारः-भूतान-
 रूपध्वानः-प्रधानो वेपो यामां ताः सभापशुभारचारुषाः, तथा 'मंगयगयदृष्टियभणियचेद्वियविलासमंलावणिउगजुनोचयार-
 कुसला' मद्गतं-मुद्रितं यद् गतं-गमनं हंगीगमनतन् दृष्टितं-दृगनं कपोनपिकाणि प्रेतगंरुद्रिं च भक्तिं-भगनं गम्भीरं-सम्भयो-
 रीपि च चेष्टिनं-चेष्टनं सकाममगदप्रत्यक्षोपदृगतादि विजसो-नेत्राकारः मंजुषाः-पञ्चा तदुगतामसदृशस्यस्येनस्यं परमदमं-
 भापणं निपुणः-परमनैपुणोपेतो युक्तत्र यः क्षेत्र तपमारम्भप्र दृशजः मंगलमजदमितप्रभित्रिभित्तामंगलपत्रिपुणयुक्तोपचार-

कलिताः, एवंविधविशेषणाश्च स्वपतिं प्रति द्रष्टव्या न परपुरुषं प्रति, तथा क्षेत्रस्वाभाव्यतः प्रतनुकामतया परपुरुषं प्रति तासामभि-
 लापासम्भवात्, पूर्वोक्तमेवार्थं संपिण्ड्याह—वरस्तनजघनकरचरणनयनलावण्यवर्णयौवनविलासकलिता नन्दनवनचारिण्य इवाप्स-
 रसः, ‘अच्छेरपेच्छणिज्जा’ इति आश्चर्यप्रेक्षणीयाः ‘पासाईयाओ’ इत्यादि पदचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ सम्प्रति स्त्रीपुंसविशेषमन्तरेण
 सामान्यतस्तत्रत्यमनुष्याणां स्वरूपं प्रतिपिपादयिषुरिदमाह—‘ते णं मणुया ओहस्सरा’ इत्यादि, ते उत्तरकुरुनिवासिनो मनुष्या ओषः—
 प्रवाही स्वरो येषां ते ओषस्वराः, हंसस्येव मधुरः स्वरो येषां ते हंसस्वराः, क्रौञ्चस्येवाप्रयासविनिर्गतोऽपि दीर्घदेशव्यापी स्वरो येषां
 ते क्रौञ्चस्वराः, एवं सिंहस्वरा हुन्दुभिस्वरा नन्दिस्वराः, नन्द्या इव घोषः—अनुनादो येषां ते नन्दीघोषाः, मञ्जुः—प्रियः स्वरो येषां
 ते मञ्जुस्वराः, मञ्जुघोषो येषां ते मञ्जुघोषाः, एतदेव पदद्वयेन व्याचष्टे—सुस्वराः सुस्वरनिर्घोषाः ‘पउमुप्पलंगंधसरिसनीसासंसुर-
 भिवयणा’ पद्मं—कमलमुत्पलं—नीलोत्पलं अथवा पद्मं—पद्मकाभिधानं गन्धद्रव्यं उत्पलम्—उत्पलकुष्ठं तयोर्गन्धेन—सौरभ्येण सदृशः—
 समो यो निःश्वासस्तेन सुरभिगन्धि वदनं—मुखं येषां ते पद्मोत्पलगन्धसदृशनिःश्वाससुरभिवदनाः, तथा छवी—छविमन्त उदात्तवर्णया
 सुकुमारया च त्वचा युक्ता इति भावः ‘निरायंकउत्तमपसत्थअइसेसनिरुवमतणू’ निरातङ्का—नीरोगा उत्तमा—उत्तमलक्षणोपेता
 अतिशेषा—कर्मभूमकमनुष्यापेक्षयाऽतिशायिनी अत एव निरुपमा—उपमारहिता तनुः—शरीरं येषां ते निरातङ्कोत्तमप्रशस्तातिशेषनि-
 रुपमतनवः, एतदेव सविशेषमाह—‘जल्लमलकलंक्सेयरयोसवज्जियसरीरनिरुवलेवा’ याति च लगति चेति जल्लः—पृषोदरादि-
 त्वान्निष्पत्तिः स्वल्पप्रयत्नापनेयः स चासौ मलश्च जल्लमलः स च कलङ्कं च—दुष्टतिलकादिकं चित्रादिकं वा स्वेदश्च—प्रस्वेदः रजश्च—
 रेणुर्दोषो—मालिन्यकारिणी चेष्टा तेन वर्जितं निरुपलेपं च—मूत्रविष्टाबुपलेपरहितं शरीरं येषां ते जल्लमलकलङ्कस्वेदरजोदोषवर्जित-

निरुपलेपशरीराः, सूत्रे च निरुपलेपशब्दस्य परनिपातः प्राकृतत्वात्, 'छायाउज्जोविद्यंगमंगा' छायाया-शरीरप्रभया उद्भूयते-
 मङ्गमङ्गम्-अङ्गप्रत्यङ्गं येषां ते तथा, 'अनुलोमवाउवेगा' अनुलोमः-शरीरान्तर्वर्तिवातजवो येषां ते अनुलोम-
 वायुवेगाः, वायुगुल्मरहितोदरमध्यप्रदेशा इति भावः, आह च मूलटीकाकारः—“उदरमध्यप्रदेशे वायुगुल्मो येषां तेपामनुलोमो
 वायुवेगो न भवति, तदभावाच्च तेपामनुलोमो भवति वायुवेगो मिथुनाना”मिति, 'कःप्रहणी' इति कः—पक्षिविशेषस्तस्यैव ग्रहणिः—
 गुदाशयो नीरोगवर्चस्कतया येषां ते कःप्रहणयः, 'कवोयपरिणामा' कपोतस्यैव-पक्षिविशेषस्य : परिणाम-आहारपाको येषां ते क-
 पोतपरिणामाः, कपोतस्य हि जाठराग्निः पापाणलवानपि जरयतीति श्रुतिः, एवं तेपामग्न्यगर्गलाहारग्रहणेऽपि न जातुचिद्व्यज्जीर्णदोषा
 भवन्तीति, 'सउणिपोसपिठंतरोरुपरिणया' इति शकुनेरिव-पक्षिण इव पुरीषोत्सर्गं निर्लेपतया 'पोसं'ति पोसः-अपानदेशः 'पुस-
 उत्सर्गं' पुरीषमुत्सृजन्त्यनेनेति व्युत्पत्तेः, तथा लघुपरिणामतया पृष्ठं न प्रतीतं अन्तरे च-पृष्ठोदरयोरन्तराले पार्श्वानित्यर्थः ऋद्भू चेति
 द्वन्द्वः ते परिणता येषां ते शकुनिपोसपृष्ठान्तरोरुपरिणताः, निष्ठान्तस्य परनिपातः सुराग्निदर्शनात्, 'विगहियउन्नयकुच्छी' वि-
 ग्रहिता-मुष्टिग्राह्या उन्नता च कुक्षिर्येषां ते विग्रहितोन्नतकुक्षयः, वयर्गभनारानं संहृनं येषां ते वयर्गभनारानमहन्ताः, तथा सम-
 चतुरभ्यं च तत् संस्थानं च समचतुरभ्यसंस्थानं तेन संस्थिताः समचतुरभ्यसंस्थानसंस्थिताः, पश्चिनुःसहस्रोच्छिन्नाः-विगज्यतप्रमाणो-
 च्छ्रयाः, तथा तेपामुत्तरकुरुवास्तव्यानां मनुष्याणां द्वे पृष्ठकरण्डकशते पट्गभ्यासे-पट्गभ्यासे-पट्गभ्यासे-पट्गभ्यासे-पट्गभ्यासे-पट्गभ्यासे-पट्गभ्यासे-पट्गभ्यासे-
 मणुया' इत्यादि, ते उत्तरकुरुवास्तव्या मनुजाः प्रकृताः-स्वभावेन भद्रकाः-अपरानुपतापहेतुकायानाञ्जनप्रेषाः, तथा प्रकृता-स्वभावेन
 न तु परोपदेशतः परेभ्यो भगतो दोषशान्ताः, तथा प्रकृता-स्वभावेन प्रतन्वः-अतिमन्द्रीभूताः क्रोशमानायाद्योभा येषां ते प्रकृ-

तिप्रतनुक्रोधमानमायालोभाः, अत एव मृदु-मनोज्ञं परिणामसुखावहमिति भावः यन्मार्दवं तेन संपन्ना मृदुमार्दवसंपन्ना न कपटमार्दवो-
पेताः 'अह्नीणा' इति आ-समन्तात्सर्वासु क्रियासु लीना-गुप्ता आलीना नोल्बणचेष्टाकारिण इत्यर्थः, भद्रकाः-सकलतत्क्षेत्रोचितकल्या-
णभागिनः विनीता-वृहत्पुरुषविनयकरणशीलाः अल्पेच्छा-मणिकनकादिविषयप्रतिबन्धरहिता अत एवासन्निधिसञ्चया-न विद्यते सन्नि-
धिरूपः सञ्चयो येषां ते तथा, 'विडिमंतरपरिवसणा' विडिमान्तरेषु-शाखान्तरेषु प्रासादाद्याकृतिषु परिवसनं-आकालमावासो येषां
ते विडिमान्तरपरिवसनाः 'जहिच्छियकामकामिणो' यथेप्सितान् मनोवाञ्छितान् कामान्-शब्दादीन् कामयन्त इत्येवंशीला यथेप्सि-
तकामकामिनः, ते उत्तरकुरुवास्तव्या णमिति पूर्ववत् मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ 'तेसि णं भंते !' इत्यादि, तेषां
भदन्त ! उत्तरकुरुवास्तव्यानां मनुष्याणां 'कैवङ्कालस्स'ति सप्तम्यर्थे षष्ठी कियति काले गते भूय आहारार्थः समुत्पद्यते ?-आहा-
रलक्षणं प्रयोजनमुपतिष्ठते ?, भगवानाह-गौतम ! 'अष्टमभक्तस्य' अत्रापि सप्तम्यर्थे षष्ठी अष्टमभक्तेऽतिक्रान्ते आहारार्थः समुत्प-
द्यते ॥ 'ते णं भंते !' इत्यादि, ते उत्तरकुरुवास्तव्या भदन्त ! मनुष्याः किमाहारमाहारयन्ति ?, भगवानाह-गौतम ! पृथिवीपुष्प-
फलाहाराः-पृथिवीपुष्पफलानि च कल्पद्रुमाणामाहारो येषां ते तथा ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ 'तेसि णं भंते'
इत्यादि, तस्या भदन्त ! पृथिव्याः कीदृश आस्वादः प्रज्ञप्तः ?, भगवानाह-गौतम ! 'से जहा नामए' इत्यादि, तत्-लोके प्रसिद्धं
यथा नाम 'ए' इति वाक्यालङ्कारेऽखण्डमिति वा, इतिशब्द उपमाभूतवस्तुनामपरिसमाप्तिद्योतकः, वाशब्दो विकल्पने, एवं सर्वत्र,
गुड इति वा शर्करा इति वा, इयं शर्करा काशादिप्रभवा द्रष्टव्या, मत्स्यण्डिका इति वा, मत्स्यण्डी-खण्डशर्करा, पर्पटमोद्गक इति
वा त्रिसकन्द इति वा पुष्पोत्तरेति वा पद्मोत्तरेति वा विजया इति वा महाविजया इति वा उपमा इति वा अनुपमा इति वा, पर्पट-

दमोदकादयः खाद्यविशेषा लोकतः प्रत्येतव्याः, 'चाउरके वा गोलीरे' इत्यादि वा, चातुरक्यं—चतुःस्थानपरिणामपर्यन्तं, तच्चैवं—गतां
 पुण्ड्रदेशोद्भवेषु चारिणीनामनातहानां कृष्णानां यत्क्षीरं तदन्यान्याभ्यः कृष्णगोभ्य एव यथोक्तगुणाभ्यः पानं दीयते, तत्क्षीरमप्येवंभूता-
 भ्योऽन्याभ्यस्तत्क्षीरमप्यन्याभ्य इति चतुःस्थानपरिणामपर्यन्तं, एवंभूतं यथातुरक्यं गोक्षीरं खण्डगुडमत्स्यण्डोपनीतं—खण्डगु-
 डमत्स्यण्डिका उपनीता यत्र तत्तथा, सुखादिदर्शनाभिप्रायान्तस्य परनिपातः, खण्डादिभिः सुरसतां प्रापितमिति भावः, 'मंदगिगकडिपे'
 मन्दगमिना फथितं मन्दगमिना फथितम्, अलामिना फथितं हि धिरसं विगन्धादि च भवतीति मन्दग्राहणं, वर्णाद्यतिशयप्रतिपादनार्थमेवाह
 —वर्णेन—सामर्थ्यादिशायायिना अन्यथा वर्णोपादाननैरर्थक्यापत्तेः उपपेतं—युक्तं, एवं गन्धेन रसेन स्पर्शेन चातिशयायिनोपपेतं, एवमुक्ते
 गौतम आह—भगवन् ! भवेदेतद्रूपः पृथिव्या आस्वादः ? भगवानाह—गौतम ! नायमर्थः समर्थः, तस्याः पृथिव्या इतो—गुडरण्डशर्क-
 रादेरिष्टतर एव, यावत्करणत् 'कंततराए चैव विगतराए चैवे'ति परिग्रहः, आस्वादः प्रज्ञप्तः ॥ पुष्पफलान्दीनामा-
 स्वादनं पृच्छन्नाह—'तेसि णं भंते ! पुष्पफलाण' मित्यादि, तेषां कल्पपादपसत्कानां पुष्पफलानां कीदृश आस्वादः प्रज्ञप्तः ? भ-
 गवानाह—गौतम ! 'से जहा नामए' इत्यादि तथा नाम राज्ञः, स च राजा लोके कतिपयदेशाधिपतिरपि प्राप्यते तत आह—
 चतुरन्तवक्रवर्तिनः—चतुर्षु अन्तेषु त्रिसमुद्रहिमवत्परिच्छिन्नेषु चक्रेषु वर्तितुं शीलं यस्यासौ चक्रवर्त्ती तस्य कल्याणं—एतन्तमुत्ता-
 वहं भोजनं शतसहस्रनिष्पन्नं—लक्षनिष्पन्नं वर्णेनातिशयायिनेति गम्यते, एवं गन्धेन रसेन स्पर्शेनोपपेतं, आस्वादीयं सामान्येन विद्या-
 दनीयं विशेषतस्तद्रसप्रकर्षमधिकृत्य दीपनीयमभिमृच्छिकरं, दीपयति हि जाठराग्निमिति दीपनीयं, बाहुलकात्कर्त्तव्येनीयप्रत्ययः, एवं
 दुर्घर्षणीयमुत्साहयुद्धिहेतुत्वात्, मयनीयं मन्मथजननात्, भृंहणीयं धातूपचयकारित्वात्, सर्वोर्णीन्द्रियाणि गात्रं च प्रहारायतीति स-

वैन्द्रियगात्रप्रहादनीयं, वैशद्येन तत्प्रहादहेतुत्वात्, एवमुक्ते गौतम आह—भगवन् ! भवेदेतद्रूपः पुष्पफलानामास्वादः?, भगवानाह—
 गौतम ! नायमर्थः समर्थः, तेषां पुष्पफलानामितश्चक्रवर्त्तिभोजनादिष्टरादिरेवास्वादः प्रज्ञप्तः ॥ ‘ते णं भंते!’ इत्यादि, ते भदन्त !
 मनुजास्तं—अनन्तरोदितस्वरूपमाहारमाहार्यं ‘क्व वसतौ’ कस्मिन्नुपाश्रये ‘उपयान्ति?’ उपगच्छन्ति, भगवानाह—गौतम ! ‘वृक्षगृहा-
 लयाः’ वृक्षरूपाणि गृहाणि आलया—आश्रया येषां ते वृक्षगृहालयास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ ‘ते णं भंते’
 इत्यादि, ते भदन्त ! वृक्षाः ‘किंसंस्थिताः’ किमवसंस्थिताः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम ! अप्येककाः कूटाकारसंस्थिताः शिखरा-
 कारसंस्थिता इत्यर्थः अप्येककाः प्रेक्षागृहसंस्थिताः अप्येककाश्छत्रसंस्थिताः अप्येकका ध्वजसंस्थिताः अप्येककाः स्तूपसंस्थिताः अप्ये-
 ककास्तोरणसंस्थिताः अप्येकका गोपुरसंस्थिताः, गोभिः पूर्यत इति गोपुरं—पुरद्वारं, अप्येकका वेदिकासंस्थानसंस्थिताः, वेदिका—उप-
 वेशनयोग्या भूमिः, अप्येककाश्चोप्पालसंस्थिता इत्यर्थः, चोप्पालं नास मत्तवारणं, अप्येकका अट्टालकसंस्थिताः अट्टालकः—प्राकारस्यो-
 पर्याश्रयविशेषः, अप्येकका वीथीसंस्थिताः वीथी—मार्गः, अप्येककाः प्रासादसंस्थिताः, राज्ञां देवतानां च भवनानि प्रासादाः उत्सेधबहुला
 वा प्रासादास्ते चोभयेऽपि पर्यन्तशिखराः, हर्म्यं—शिखररहितं धनवतां भवनं, अप्येकका गवाक्षसंस्थिताः, गवाक्षो—वातायनं, अप्येकका
 बालाग्रपोतिकासंस्थिताः, बालाग्रपोतिका नाम तडागादिषु जलस्योपरि प्रासादः, अप्येकका बलभीसंस्थिताः, बलभी—गृहाणामाच्छा-
 दनं, अप्येकका वरभवनविशिष्टसंस्थानसंस्थिताः, वरभवनं सामान्यतो विशिष्टं गृहं तस्येव यद् विशिष्टं संस्थानं तेन संस्थिताः, शुभा
 शीतला च छाया येषां ते शुभशीतलच्छायास्ते द्रुमगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ ‘अत्थि णं भंते!’ इत्यादि, सन्ति
 भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु गृहाणि वाऽसद्गृहकल्पानि गृहायतनानि—तेषु गृहेषु तेषां मनुष्याणामायतनानि—गमनानि गृहायतनानि?,

भगवानाह—गौतम ! नायमर्थः समर्थो, वृक्षगृहालयास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ ‘अत्थि णं भंते !’ इत्यादि,
 सन्ति भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु ग्रामा इति वा यावत्सन्निवेशा इति वा, यावत्करणाजगरादिपरिग्रहः, तत्र प्रसन्ति बुद्ध्यादीन् गु-
 णानिति यदिवा गम्याः—शास्त्रप्रसिद्धानामष्टादशानां करणाभिति ग्रामाः, न विद्यते करो येषु तानि नकराणि, नयादय इति नि-
 पातान्नब्योऽनादेशाभावः, निगमाः—प्रभूतवणिग्वर्गावासाः, पांशुप्राकारनिबद्धानि खेटानि, छुल्लप्राकारवेष्टितानि कर्चोटानि, अर्द्धवृत्ती-
 यगव्यूतान्तर्गमरहितानि मडम्बानि, ‘पट्टणाइ वे’ति पट्टनानि पत्तनानि वा, उभयत्रापि प्राकृतत्वेन निर्देशस्य समानत्वात्, तत्र यन्नौ-
 भिरेव गम्यं तत्पट्टनं, यत्पुनः शकटैर्घोटकैर्नौभिश्च गम्यं तत्पत्तनं यथा भरुकच्छं, उक्तं च—“पत्तनं शकटैर्गम्यं, घोटकैर्नौभिरेव
 च । नौभिरेव तु यद्गम्यं, पट्टनं तत्प्रचक्ष्यते ॥ १ ॥” द्रोणगुलानि—ब्राह्मणेन जलनिर्गमप्रवेशानि, आकरा—हिरण्याकरादयः, आ-
 श्रमाः—तापसावसथोपलक्षिता आश्रयाः, संवाधा—यात्रासमागतप्रभूतजननिवेशाः, राजधान्यो यत्र नहरे पत्तनेऽन्यत्र वा सत्यं राजा
 वसति, सन्निवेशा इति—सन्निवेशो यत्र सार्थोदिरावासितः, भगवानाह—गौतम ! नायमर्थः समर्थो, यद्—यस्मान्नेच्छितकामगामिनः—
 न इच्छितं—इच्छाविषयीकृतं नेच्छितं, नायं नन् किन्तु नशब्द इत्यत्रा(ना)देशाभावो यथा ‘नैके द्वेगस पर्याया’ इत्यत्र, नेच्छितं—इच्छाया
 अविषयीकृतं कामं—स्वेच्छया गच्छन्तीत्येवंशीला नेच्छितकामगामिनस्ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ ‘अत्थि णं
 भंते’ इत्यादि, सन्ति भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु ‘असयः’ अस्युपलक्षिताः सेनकाः पुरुषाः, मपीति वा मय्युपलक्षिता लेखनजीविनः,
 कृपिरिति कृपिकर्मोपजीविनः, ‘पणी’ति पणितं पण्यमिति वा क्रयविक्रयोपजीविनः, नाणियमिति नाणियकलोपजीविनः ?, भगवा-
 नाह—गौतम ! नायमर्थः समर्थो, व्यपगतासिमपीकृपिपण्यनाणिय्यास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ ‘अत्थि णं भंते’

इत्यादि, अस्ति भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु हिरण्यमिति वा—हिरण्यं—अघटितं सुवर्णं कांश्यं—कांश्यभाजनजातिः ‘दूस्’मिति वा दूष्यं वसजातिः, मणिमौक्तिकशङ्खशिलाप्रवालसत्सारस्वापतेयानि वा, तत्र मणिमौक्तिकशङ्खशिलाप्रवालानि प्रतीतानि सद्—विद्यमानं सारं—प्रधानं स्वापतेयं—धनं सत्सारस्वापतेयं, भगवानाह—हन्ता ! अस्ति, ‘नो चेव ण’मित्यादि, न पुनस्तेषां मनुजानां तद्विषयस्तीव्रो ममत्वभावः समुत्पद्यते, मन्दरागादितया विशुद्धाशयत्वात् ॥ ‘अत्थि णं भंते !’ इत्यादि, अस्ति भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु राजेति वा राजा—चक्रवर्ती बलदेववासुदेवो महामाण्डलिको वा युवराज इति वा—उत्थिताशनः ईश्वरो—भोगिकादि, अणिमाद्यष्टविधैश्वर्ययुक्त ईश्वर इत्येकं, तलवर इति वा, तलवरो नाम परितुष्टनरपतिप्रदत्तरत्नालङ्कृतसौवर्णपट्टविभूषितशिराः, कौटुम्बिक इति वा, कतिपयकुरुम्बप्रभुः कौटुम्बिकः, माडम्बिक इति वा, यस्य प्रत्यासन्नं ग्रामनगरादिकमपरं नास्ति तत्सर्वतश्छिन्नं जनाश्रयविशेषरूपं मडम्बं तस्याधिपतिर्माडम्बिकः, इभ्य इति वा, इभो—हस्ती तत्प्रमाणं द्रव्यमर्हतीतीभ्यः, यत्सत्कपुञ्जीकृतहिरण्यरत्नादिद्रव्येणान्तरितो हस्त्यपि न दृश्यते सोऽधिकतरद्रव्यो वा इभ्य इत्यर्थः, श्रेष्ठीति वा श्रीदेवताऽध्यासितसौवर्णपट्टविभूषितोत्तमाङ्गः पुरत्येष्ठो वणिग्विशेषः श्रेष्ठी, सेनापतिरिति वा हस्त्यश्वरथपदातिसमुदायलक्षणायाः सेनायाः प्रभुः सेनापतिः, सार्थवाह इति वा, ‘गणिमं धरिमं भ्रेजं पारिच्छं चेव दन्वजायं तु । घेतूणं लाभत्थं वच्चइ जो अन्नदेसं तु ॥ १ ॥ निवबहुमओ पसिद्धो दीणाणाहाण वच्छलो पंथे । सो सत्थवाहनामं धणो व्व लोए समुव्वहइ ॥ २ ॥’ एतल्लक्षणयुक्तः सार्थवाहः, भगवानाह—गौतम ! नायमर्थः समर्थो, व्यपगतर्द्धिसत्कारा—

१ गणिमं धरिमं मेयं परिच्छेद्यं चैव द्रव्यजातं तु । गृहीत्वा लाभार्थं व्रजति योऽन्यदेशं तु ॥ १ ॥ नृपबहुमतः प्रसिद्धो दीनानाथानां वत्सलः पथि । स सार्थवाहनाम धन इव लोके समुद्रहति ॥ २ ॥

व्यपगता ऋद्धिः—विभवेत्यर्थं सत्कार्थ—सेव्यतालक्षणो येभ्यस्ते तथा उत्तरकुरुवास्तव्या मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ।
‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, अस्ति भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु दास इति वा, दासः—आमरणं ऋयक्रीतः, प्रेष्य इति वा, प्रेष्यः—
प्रेषणयोग्यः, शिष्य इति वा, शिष्यः—उपाध्यायस्योपासकः, भृतक इति वा, भृतको—नियतकालमधिकृत्य वेतनेन कर्मकरणाय धृतः,
‘भागिल्लए’ति वा भागिक इति वा, भागिको नाम द्वितीयांशस्य चतुर्थांशस्य वा ग्राहकः, कर्मकारपुरुष इति वा, कर्मकारो लोहा-
रादिः कर्मकारः, भगवानाह—गौतम ! नायमर्थः समर्थो, व्यपगताभियोग्यास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ताः, अभियुखं कर्मर्मु गुज्यते व्यापार्यत
इति वाऽभियोग्यस्तस्य भावः कर्म वा आभियोग्यं, ‘व्यखनाद् यंपचमस्य सरूपे वा’ इत्येकस्य यकारस्य लोपः, व्यपगतमाभियोग्यं
येभ्यस्ते तथा हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ ‘अत्थि णं भंते !’ इत्यादि, अस्ति भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु मातेति वा पितेति वा
भ्रातेति वा भगिनीति वा भार्येति वा सुत इति वा दुहितेति वा रुपेति वा, तत्र माता—जननी पिता—जनकः सहोदरो—भ्राता
सहोदरी—भगिनी वधूः—भार्या सुतः—पुत्रः सुता—दुहिता पुत्रवधूः—रुपा, भगवानाह—हन्त ! अस्ति, तथाहि—या प्रसूते सा जननी,
यो बीजं निपिक्तवान् स पिता विवक्षितः पुरुषः, सहजातो यो भ्राता एकमातृपितृकृतात्, इतरा तस्य भगिनी, भोग्यत्वाद् भार्या,
स्वमातापित्रोः स पुत्र इतरा दुहिता, स्वपुत्रभोग्यत्वात्सुपेति, ‘नो चेव णं भित्तादि, न पुनस्तेषां मनुजानां तीत्रं प्रेमरूपं वन्धनं रा-
मुत्पद्यते, तथा क्षेत्रस्वभाव्यात् प्रतनुप्रेमवन्धनास्ते मनुजगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ ‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, अस्ति
भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु अरिरिति वा—शत्रुः वैरीति वा—जातिनिवद्धवैरोपेतः, चातक इति वा, चातको योऽन्येन घातयति, तथक
इति वा, वधकः—स्वयं हन्ता, प्रत्यनीक इति वा, प्रत्यभिन्न इति वा, प्रत्यभिन्नो यः पूर्वं मित्रं भूत्वा पश्चाद-

मित्रो जातः?, भगवानाह—नायमर्थः समर्थो, व्यपगतवैराजुबन्धास्ते मनुजगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ ‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, अस्ति भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु मित्रमिति वा मित्रं—स्नेहविषयः, वयस्य इति वा—समानवया गाढतरस्नेहविषयः, सखा इति वा—समानखादनपानो गाढतमस्नेहस्थानं, सुहृदिति वा, सुहृत्—मित्रमेव सकलकालमव्यभिचारि हितोपदेशदायि च, साङ्ग-
 तिक इति वा, साङ्गतिकः—सङ्गतिमात्रघटितः?, भगवानाह—नायमर्थः समर्थो, व्यपगतस्नेहाजुरागास्ते मनुजगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ ‘अत्थि णं भंते!’ इत्यादि, अस्ति भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु ‘आवाहा इति वा’ आह्वयन्ते स्वजनस्ताम्बूलदानाय यत्र स आवाहः—विवाहात्पूर्वस्ताम्बूलदानोत्सवः, वीवाहा इति वा, वीवाहः—परिणयनं, यज्ञा इति वा, यज्ञाः—प्रतिदिवसं स्वस्वेष्टदेवता-
 पूजाः, श्राद्धानीति वा, श्राद्धं—पितृक्रिया, स्थालीपाका इति वा, स्थालीपाकः—प्रतीतः, मृतपिण्डनिवेदनानीति वा—मृतेभ्यः श्मशाने तृतीयनवमादिषु दिनेषु पिण्डनिवेदनानि मृतपिण्डनिवेदनानि, चूडोपनयनानीति वा, चूडोपनयनं—शिरोमुण्डनं, सीमन्तोन्नयनानीति वा, सीमन्तोन्नयनं—गर्भस्थापनं?, भगवानाह—नायमर्थः समर्थो, व्यपगतावाहवीवाहयज्ञश्राद्धस्थालीपाकमृतपिण्डनिवेदनास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ ‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, अस्ति भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु नटप्रेक्षेति वा नटा—नाटकानां नाट-
 यितारस्तेषां प्रेक्षा नटप्रेक्षा, नृत्यप्रेक्षेति वा, नृत्यन्ति स्म नृत्या—नृत्यविधायिनस्तेषां प्रेक्षा नृत्यप्रेक्षा इति वा, जलप्रेक्षेति वा, जला—वरत्राखेलका राजस्तोत्रपाठका इत्यपरे तेषां प्रेक्षा जलप्रेक्षा, मल्लप्रेक्षेति वा, मल्लाः—प्रतीताः, मौष्टिकप्रेक्षेति वा, मौष्टिकाः मल्लविशेषा एव ये मु-
 ष्टिभिः प्रहरन्ति, विडम्बकप्रेक्षेति वा, विडम्बका—विदूषका नानावेपकारिण इत्यर्थः, कथकप्रेक्षेति वा, कथकाः प्रतीताः, पुक्कप्रेक्षेति वा, पुक्का ये उत्तुल्य गत्तादिकं झम्पाभिर्लङ्घयन्ति नद्यादिकं वा तरन्ति तेषां प्रेक्षा लासकप्रेक्षा, लासका ये रास-

कान् गायन्ति जयशब्दप्रयोक्तारो वा भाण्डास्तेषां प्रेक्षा लासकप्रेक्षा, आख्यायकप्रेक्षेति वा ये शुभाशुभाख्यायान्ति ते आख्यायकास्तेषां प्रेक्षा आख्यायकप्रेक्षा, लङ्घप्रेक्षेति वा, लङ्घा ये महावंशाग्रमारुह्य नृत्यन्ति तेषां प्रेक्षा लङ्घप्रेक्षा, मङ्गप्रेक्षा, ये चित्रपट्टिकादि-
 हस्ता भिक्षां चरन्ति ते मङ्गलास्तेषां प्रेक्षा मङ्गप्रेक्षा, 'तूणइल्लपेच्छाइ वा' इति तूणइल्ला-तूणाभिधानवाद्यविशेषवन्तस्तेषां प्रेक्षा तूणइ-
 ल्लप्रेक्षा, तुम्बवीणाप्रेक्षेति वा, तुम्बयुक्ता वीणा येषां ते तुम्बवीणाः-तुम्बवीणावाद्कास्तेषां प्रेक्षा, 'कावपिच्छाइ वे'ति कावाः-काव-
 डिवाहका तेषां प्रेक्षा, मागधप्रेक्षेति वा, मागधा-त्रन्दिगूतास्तेषां प्रेक्षा मागधप्रेक्षेति वा, भगवानाह-नाथमर्थः समर्थो, व्यपग-
 तकौतुकास्ते मनुजगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ 'अद्विषं णं भंते' इत्यादि, अस्ति भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु इन्द्रमह
 इति वा, इन्द्रः-शक्रस्तस्य महः-प्रतिनियतदिवसभानी उत्सवः, रुद्रमह इति वा, रुद्रः-नातिकेयः, रुद्रमह इति वा, रुद्रः प्रतीतः,
 शिवमह इति वा, शिवो-देवताविशेषः, वैश्रमणमह इति वा, वैश्रमणः-उत्तरदिग्लोकपालः, नागमह इति वा, नागो-भगवन्पतिविशेषः,
 यक्षमह इति वा भूतमह इति वा, यक्षगूतो-व्यन्तरविशेषो, मरुन्दमह इति वा, मरुन्दो-बलदेवः, कूपमह इति वा तडाकमह इति
 वा नदीमह इति वा रुद्रमह इति वा पर्वतमह इति वा वृक्षमह इति वा चैलमह इति वा स्तूपमह इति वा, 'कृपादयः प्रतीताः,
 भगवानाह-नाथमर्थः समर्थो, व्यपगतमहमहिमास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ 'अद्विषं णं भंते !' इत्यादि, सन्ति
 भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु शकटानीति वा, शकटानि-प्रतीतानि, रथा वा, रथा द्विनिधा-गानरथाः सङ्ग्रामरथाश्च, तत्र सङ्ग्रामरथस्य
 प्राकारानुकारिणी फलकमयी वेदिकाऽपरस्य तु न भवतीति विशेषः, गानातीति वा, घानं-गरुणादि, मुग्दानीति वा, मुग्दं-गोहविषयप्रसिद्धं
 द्विहस्तप्रमाणं चतुरस्रवेदिकोपगोभितं जम्पानं, गिहय इति वा, गिहिहस्तिन उपरि कोटररूपा या मानुरं गिलसीन, गिलय इति वा,

लाटानां यद् अङ्गुपह्माणं रूढं तदन्यविषये थिहिरित्युच्यते, शिबिका इति वा, शिबिका—कूटाकाराच्छादितो जम्पानविशेषः, सन्दमाणिथा इति वा, सन्दमाणिथा—पुरुषप्रमाणो जम्पानविशेषः?, भगवानाह—नायमर्थः, पादविहारचारिणस्ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ ‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, सन्ति भदन्त! अथा इति वा हस्तिन इति वा उष्ट्रा इति वा गाव इति वा महिषा इति वा खरा इति वा घोडका इति वा?, इह जाल्या आशुगमनशीला अथाः शेषा घोडकाः, खरा—गर्दभाः, अजा इति वा एडका इति वा?, भगवानाह—हन्त! सन्ति, न पुनस्तेषां मनुजानां परिभोग्यतया ‘हव्वं’ शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, सन्ति भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु गाव इति वा, गावः—स्त्रीगव्यः, महिष्य इति वा उष्ट्र्य इति वा अजा इति वा एडका इति वा?, हन्त! सन्ति, न पुनस्तेषां मनुष्याणामुपभोग्यतया हव्वं शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, सन्ति भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु सिंहा इति वा, सिंहः—पञ्चाननः, व्याघ्रा इति वा, व्याघ्रः—शार्दूलः, वृका इति वा, द्वीपिका इति वा द्वीपिकाः, ऋक्षा इति वा, परस्सरा इति वा, परस्सरो—गण्डः, शृगाला इति वा, बिडाला इति वा, शुनका इति वा, कालशुनका इति वा, कोकनितका इति वा, कोकनितका—छुङ्कडिकाः, शशका इति वा, चिल्ला इति वा, चिल्ल—आरण्यकः पशुविशेषः?, भगवानाह—हन्त! सन्ति, न पुनस्ते परस्परस्या तेषां वा मनुजानां काञ्चिदावाधां वा प्रवाधां वा छविच्छेदं वा कुर्वन्ति, प्रकृतिभद्रकास्ते श्वापदगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ ‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, सन्ति भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु शालय इति वा ब्रीह्य इति वा गोधूमा इति वा यवा इति वा तिला इति वा इक्षव इति वा?, हन्त! सन्ति न पुनस्तेषां मनुष्याणां परिभोग्यतया ‘हव्वं’ शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ‘अत्थि णं भंते’ इत्यादि, अस्ति भदन्त! उत्तरकुरुषु कुरुषु स्थाणुरिति वा कण्टक इति वा हीरमिति वा, हीरं—लघु कुत्सितं तृणं, शर्करेति वा, शर्करा—कर्क-

रकः, तृणकचवर इति वा पत्रकचवर इति वा अशुचीति वा, अशुचि-विगन्धं शरीरमलादि, पूतीति वा, पूति-कुथितं स्वस्वभावच-
 लितं त्रिवासरवटकादिवत्, दुरभिमन्धमिति वा, दुरभिमन्धं मृतकलेवरादिवत्, अचोक्षं-अपवित्रमस्थ्यादिवत्?, भगवानाह-नायमर्थः
 समर्थो, व्यपगतस्थाणुकण्टकहीरशर्करातृणकचवरपत्रकचवराशुचिपूतिदुरभिमन्धाचोक्षपरिवर्जिता उत्तरकुरवः प्रज्ञप्ताः हे श्रमण! हे
 आयुष्मन्! ॥ 'अत्थि णं भंते' इत्यादि, अस्ति भदन्त! उत्तरकुरु कुरु, गर्तेति वा, गर्तो-महती खड्गा, दरीति वा, दरी-मूषि-
 कादिकृता लब्धी खड्गा, घसीति वा, घसी-भूराजिः, भृगुरिति वा, भृगुः-प्रपातस्थानं, विपममिति वा, विपमं-दुरारोहावरोहस्थानं,
 धूलिरिति वा पङ्क इति वा, धूलीपङ्क्तौ प्रतीतौ, चलणीति वा, चलनी-चरणमात्रस्पर्शी कर्दमः?, भगवानाह-नायमर्थः समर्थः, उत्त-
 रकुरु कुरु बहुसमरमणीयो भूभागः प्रज्ञप्तो हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ 'अत्थि णं भंते!' इत्यादि, सन्ति भदन्त! दंसा इति वा
 मसका इति वा ढङ्कुणा इति वा, कचित् पिशुगा इति वा इति पाठस्तत्र पिशुकाः-चंचटादयः, यूका इति वा लिखा इति वा?, भग-
 वानाह-नायमर्थः समर्थो, व्यपगतोपद्रवाः खलु उत्तरकुरवः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ 'अत्थि णं भंते' इत्यादि, सन्ति
 भदन्त! उत्तरकुरु कुरु अहय इति वा अजगरा इति वा महोरगा इति वा?, हन्त! सन्ति न पुनस्तेऽन्योऽन्यस्य तेषां वा मनुजानां
 काञ्चिदावाधां व्यावाधां वा छविच्छेदं वा कुर्वन्ति, प्रकृतिभद्रकास्ते व्यालकगणाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण! हे आयुष्मन्! ॥ 'अत्थि णं भंते'
 इत्यादि, सन्ति (भदन्त)! उत्तरकुरु कुरु महदण्डा इति वा, दण्डाकारव्यवस्थिता ग्रहा ग्रहदण्डाः ते चानर्थोपनिपातहेतुतया प्रतिपेध्या
 न स्वरूपतः, एवं ग्रहमुशलानीति वा, ग्रहगर्जितानि-ग्रहचारहेतुकानि गर्जितानि, इमानि स्वरूपतोऽपि प्रतिपेध्यानि, ग्रहयुद्धानीति
 वा, ग्रहयुद्धं नाम यदेको ग्रहोऽन्यस्य ग्रहस्य मध्येन याति, ग्रहसङ्घाटका इति वा, ग्रहसङ्घाटको नाम ग्रहयुग्मं, ग्रहापसव्यानीति वा

अत्राणीति वा, अत्राणि-सामान्याकारेण प्रतीतानि, अत्रवृक्षा इति वा, अत्रवृक्षा-वृक्षाकारपरिणतान्यत्राणि, सन्ध्या इति वा सन्ध्या-
 काले नीलाद्यभ्रपरिणतिरूपा प्रतीतैव, गन्धर्वनगराणि-सुरसदनप्रासादोपशोभितनगराकारतया तथाविधनभःपरिणतपुद्गलराशिरूपाणि,
 एतान्यपि तत्र स्वरूपतोऽपि न भवन्ति, गर्जितानीति वा विद्युत इति वा, गर्जितानि विद्युतश्च प्रतीताः, उल्कापाता इति वा, उल्का-
 पाता-व्योम्नि संमूर्च्छितज्वलननिपतनरूपाः, दिग्दाह इति वा, दिग्दाहा-अन्यतरस्यां दिशि छिन्नमूलज्वलनज्वालाकरालिताम्बरप्रति-
 भासरूपाः, निर्घाता इति वा, निर्घातो-विद्युत्प्रपातः, पांशुवृष्टय इति वा, पांशुवृष्टयो-धूलिवर्षाणि, यूपका इति वा, यूपकाः 'संज्ञाछेया-
 वरणो य' इत्यादिनाऽऽवश्यकग्रन्थेन प्रतिपत्तव्याः, यक्षदीप्तकानीति वा, यक्षदीप्तकानि नाम नभसि दृश्यमानाभिसहितः पिशाचः,
 धूमिकेति वा रक्षा प्रविरला धूमाभा धूमिका, महिकेति वा, स्निग्धा घना घनत्वादेव भूमौ पतिता सार्द्रवृणादिदर्शनद्वारेणोपलक्ष्य-
 माणा महिका, रजउद्घाता-रजस्वला दिशः, चन्द्रोपरागा इति वा, सूर्योपरागा इति वा, चन्द्रोपरागाः-चन्द्रग्रहणं सूर्योपरागाः-सूर्य-
 ग्रहणं, इह गर्जितविद्युदुल्कादिग्दाहनिर्घातपांशुवृष्टियूपकयक्षदीप्तकधूमिकामहिकारजउद्घाताः स्वरूपतोऽपि प्रतिषेध्याः, चन्द्रसूर्यग्रहणे
 त्वनर्थोपनिपातहेतुतया, स्वरूपतस्तयोः प्रतिषेद्धमशक्यत्वात्, जम्बूद्वीपगतौ हि चन्द्रौ सूर्यौ वा तत्प्रकाशयतः, एकस्य चन्द्रस्य ग्रहणे
 सकलमनुष्यलोकवर्तिनां चन्द्राणामेकस्य सूर्यस्य ग्रहणे सकलमनुष्यलोकवर्तिनां सूर्याणां ग्रहणमत इह क्षेत्र इव तत्रापि स्वरूपतश्चन्द्र-
 सूर्योपरागाप्रतिषेधासम्भवः, चन्द्रपरिवेष्टा इति वा सूर्यपरिवेष्टा इति वा, चन्द्रसूर्यपरिवेष्टाश्चन्द्रादित्योः परितो वलयाकारपरिणति-
 रूपाः-प्रतीता एव, प्रतिचन्द्रा इति वा प्रतिसूर्यो इति वा, प्रतिचन्द्र-उत्पातादिसूचको द्वितीयश्चन्द्रः, एवं द्वितीयः सूर्यः प्रतिसूर्यः,
 इन्द्रधनुरिति वा उदकमत्स्य इति वा, इन्द्रधनुः-प्रतीतं, तस्यैव खण्डमुदकमत्स्यः, कपिहसितानीति वा, कपिहसितानि-अकस्माद्भ-

भसि ज्वलद्भीमशब्दरूपाणि, अमोवा इति वां, अमोघाः—सूर्यविम्बस्याधः कदाचिदुपलभ्यमानशकटोद्विसंस्थिता श्यामादिरया, एते
 चन्द्रपरिवेपादयः स्वरूपतोऽपि प्रतिषेध्याः, प्राचीनवाता इति वा अपाचीनवाता इति वा यावत् शुद्धवाता इति वा, यावत्करणाद्-
 क्षिणवातादिपरिग्रहः, एतेऽसुखहेतवो विकृतरूपाः प्रतिषेध्याः नतु सामान्येन, पूर्वोद्दिवातस्य तत्रापि सम्भवात्, ग्रामदाहा इति वा
 नकरदाहा इति यावत्संनिवेशदाहा इति, यावत्करणाग्निगमदाहखेटदाहादिपरिग्रहः, दाहकृतश्च प्राणक्षय इति वा भूतक्षय इति वा
 कुलक्षय इति वा, एते स्वरूपतोऽपि प्रतिषेध्याः, तथा चाह भगवान्—नौतम ! नायमर्थः समर्थः, केपाश्चिदनर्थहेतुतया केपाश्चित्स्व-
 रूपतश्च तत्र तेपामसम्भवात् ॥ ‘अतिथिं णं भंते’ इत्यादि, सन्ति भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु डिम्बानीति वा, डिम्बानि—स्वदेशेत्या
 विप्लवाः, डमराणीति वा, डमराणि—परराजकृता उपद्रवाः, कलहा इति वा, कलहा—वागयुद्धानि, बोला इति वा, बोलाः—आर्त्तानां
 बहूनां कलकलपूर्वको मेलापकः, क्षार इति वा, क्षारः—परस्परं मात्सर्यं, दैराणीति वा, दैरं—परस्परमसद्वनवया हिंसादिसकभावा-
 ध्यवसायः, महायुद्धानीति वा, महायुद्धं—परस्परं मार्यमाणगारकतया युद्धं, महासन्नाहा इति वा, महासन्नाह-
 श्चेदिककोणिकवत्, महासन्नाहो—बृहत्पुरुषाणामपि बहूनां गः सन्नाहः, महाशस्त्रनिपतनानीति वा, प्रतीतं, महाशस्त्रनिपतनानीति
 वा, महाशस्त्रनिपतनं—यन्नागवाणादीनां दिव्यास्त्राणां प्रक्षेपणं, नागवाणादयो हि ताणा महाशस्त्राणि, तेपाममुततिचित्रशक्तिरुत्तान्,
 तथाहि नागवाणा धनुष्यारोपिता वाणाकरा युक्ताश्च सन्तो जागल्यमानागणोत्कादणरूपान्तः परशरीरे सङ्गन्ता नागमूर्त्तीभूग
 पाशत्वमुपगच्छन्ति, ताममवाणाश्च पर्यन्ते सकलरागाभूमिगन्धतममरूपतया परिणमन्ते, उक्तञ्च—“चित्रं भञ्जिक ! ते
 वाणा, भवन्ति धनुराश्रिताः । उत्कारूपाश्च गच्छन्तः, शरीरे नागमूर्त्तयः ॥ ३ ॥ क्षणं चाणाः क्षणं दण्डाः, क्षणं पाशरामगताः ।

मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ 'अत्थि णं भंते' इत्यादि, सन्ति भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु दुर्भूतानीति वा, दुर्भूत-
अशिवं, कुलरोगा इति वा मण्डलरोगा इति वा शिरोवेदनेति वा अक्षिर्वेदनेति वा कर्णवेदनेति वा दन्तवेदनेति वा
काश इति वा श्वास इति वा शोष इति वा ज्वर इति वा दाह इति वा कच्छरिति वा खसर इति वा कुष्ठमिति वा अर्श इति वा
अजीर्णमिति वा भगन्दर इति वा इन्द्रग्रह इति वा स्कन्धग्रह इति वा कुमारग्रह इति वा नागग्रह इति वा यक्षग्रह इति वा भूतग्रह
इति वा धनुर्ग्रह इति वा उद्वेग इति वा एकाहिका इति वा द्व्याहिका इति वा चतुर्थिका इति वा हृदयशूलानीति
वा मस्तकशूलानीति वा पार्श्वशूलानीति वा कुक्षिशूलानीति वा ग्राममारिरिति वा नकरमारिरिति वा निगममा-
रिरिति वा यावत्सन्निवेशमारिरिति वा, यावत्करणत् खेडकर्बटादिपरिग्रहः, मारिकृतप्राणिक्षय इति वा जनक्षय इति वा धनक्षय
इति वा कुलक्षय इति वा व्यसनभूतमनार्थेति वा ?, भगवानाह-नायमर्थः समर्थो, व्यपगतरोगातङ्कास्ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण !
हे आयुष्मन् ! ॥ 'तेसि ण' मित्यादि, तेषामुत्तरकुरुवास्तव्यानां भदन्त ! मनुष्याणां कियन्तं कालं स्थितिः-अवस्थानं प्रज्ञप्ता ?, भग-
वानाह-गौतम ! जघन्येन देशेनानि त्रीणि पत्त्योपमानि, तत्र न ज्ञायते कियता देशेनोनानि ? तत आह-पत्त्योपमस्यासङ्ख्येयभागे-
नोनानि, उत्कर्षतः परिपूर्णानि त्रीणि पत्त्योपमानि ॥ 'ते णं भंते' इत्यादि, ते उत्तरकुरुवास्तव्या भदन्त ! मनुजाः कालमासे 'काले'
मरणं कृत्वा क गच्छन्ति ?, एतदेव व्याचष्टे-कोत्पद्यन्ते ? इति, भगवानाह-गौतम ! ते मनुजाः घणमासावशेषायुषः कृतपरभवानु-
र्वन्धाः स्वकाले युगलं प्रसूयते, प्रसूय एकोनपञ्चाशतं रात्रिन्दिवानि तद् युगलमनुपालयन्ति, अनुपाल्य काशित्वा क्षुत्वा जृम्भयित्वा

'अक्लिष्टाः' स्वशरीरोत्थक्छेशरहिताः 'अव्यथिताः' परेणानापादितदुःखाः 'अपरितापिताः' स्वतः परतो वाऽनुपजातकायमानः परि-
 तापाः कालमासे कालं कृत्वा 'देवलोकेषु' भजनपत्यानाभयेपूष्यन्ते, 'देवलोकेषु' भजनपत्यानाभयेपूष्यन्ते, 'देवलोको-भवनपत्यानाभया-
 रूपस्तथाक्षेत्रस्वाभाव्यतस्तथोग्यायुर्वन्धनेन परिगृहीतो यैस्तो देवलोकपरिगृहीताः, निष्ठान्तस्य परनिगतः सुरादिदर्शनात्, णमिति
 वाक्यालङ्कारे, ते मनुजाः प्रज्ञप्ता हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ 'उत्तरकुराए णं भंते' इत्यादि, उत्तरकुरुषु कुरु भदन्त ! 'कति-
 विधाः' जातिभेदेन कतिप्रकारा मनुज्याः 'अनुसजन्ति ?' सन्तानेनानुवर्तन्ते, भगवानाह-गौतम ! पश्या मनुजा अनुसजन्ति,
 तद्यथा-पद्मगन्धा इत्यादि, जातिवाचका इमे शब्दाः । अत्र नियजनानुग्राहोत्तरकुरूपियसूत्रसङ्गलनार्थं मद्गणिगायात्रयमाह-
 'उसुजीवाधणुपट्ठं भूमी गुम्मा य हेरुउदाहा । तिलगलानणराई कत्ता मणुया य आहारे ॥ १ ॥ गेहा गामा य असो हिरण्य राया
 य दास माया य । अरिरेरिए य मिते निगाहमहणट्टसगज य ॥ २ ॥ आमा गागे सीहा गाडी गणू न गद्धरंभाही । गहगुच्छरो-
 गठिइ उवट्टणा य अनुसज्जणा चेव ॥ ३ ॥' अस्मा न्याग्या-अथमगुत्तरकुरूपियमिणुजीगणुःपुट्टप्रतिपादं सूत्रं, तदनन्तरं
 भूमिरिति भूमिविषयं सूत्रं, ततो 'गुम्मा' इति गुन्मविषयं, तदनन्तरं तेलतालानविषयं, ततः 'उदाहा' इति उदहाविषयं, तद-
 नन्तरं 'तिलग' इति तिलकपदोपलक्षितं, ततो लताविषयं, तदनन्तरं तगराजोविषयं, ततः 'रुम्मा' इति रुमोविषयप्राप्त्यविषयाना
 दश सूत्रवण्टकाः, 'मणुया य' इति त्रयो मनुयविषयाः सूत्रवण्टकानामयथा-आमाः पुत्रविषयो स्त्रीयः स्त्रीगणस्तुनीनः मानान्यत
 उभयविषय इति, ततः 'आहारे' इति आहारविषयः, तदनन्तरं 'गेहा' इति गृहविषयो दो दण्डदो, आलो गृहाकारगुणविषयी
 अपरो गेहाशभावविषय इति, ततः 'गामा' इति ग्रामाश्रमायः, तदनन्तरममीति अम्याश्रमाविषयः, ततो हिरण्यविषयः, तद-

नन्तरं राजाद्यभावविषयः, ततो दासाद्यभावविषयः, ततो मात्रादिविषयः, तदनन्तरमखैरिप्रभृतिप्रतिपेधविषयः, तदनन्तरं मित्राद्यभाव-
विषयः, तदनन्तरं विवाहपदोपलक्षितस्तत्प्रतिपेधविषयः, तदनन्तरं महप्रतिपेधविषयः, ततो नृत्यपदोपलक्षितः प्रेक्षाप्रतिपेधविषयः,
तदनन्तरं शकटादिप्रतिपेधविषयः, ततोऽश्वादिपरिभोगप्रतिपेधविषयः, तदनन्तरं स्त्रीगव्यादिपरिभोगप्रतिपेधविषयः, ततः सिंहादि-
श्वपदविषयः, तदनन्तरं शाल्याद्युपभोगप्रतिपेधविषयः, ततः स्थाण्वादिप्रतिपेधविषयः, तदनन्तरं गत्तोदिप्रतिपेधविषयः, ततो दंशाद्य-
भावविषयः, ततोऽह्नादिविषयः, तदनन्तरं 'गृह' इति ग्रहदण्डादिविषयः, ततः 'जुद्ध' इति युद्धपदोपलक्षितो डिम्वादिप्रतिपेधविषयः
सूत्रदण्डकः, ततो रोग इति रोगपदोपलक्षितो दुर्भूतादिप्रतिपेधविषयः, तदनन्तरं स्थितिसूत्रं, ततोऽनुपजनसूत्रमिति ॥ सम्प्रत्युत्तर-

कुरुभावियमकपर्वतवक्तव्यतामाह—

कहि णं भंते ! उत्तरकुराए कुराए जमगा नामं दुवे पव्वता पन्नत्ता ? गोयमा ! नीलवंतस्स वासधरप-
व्वयस्स दाहिणेणं अट्टचोत्तीसे जोयणसत्ते चत्तारि य सत्तभागे जोयणस्स अवाधाए सीताए महाण-
ईए (पुव्वपच्छिमेणं) उभओ कूले, इत्थ णं उत्तर कुराए जमगा णामं दुवे पव्वता पणत्ता एगमेगं
जोयणसहस्सं उट्ठं उच्चत्तेणं अट्ठाइज्जाइं जोयणसत्ताणि उव्वेहेणं मूले एगमेगं जोयणसहस्सं आया-
मविक्खंभेणं मज्झे अट्ठइमाइं जोयणसत्ताइं आयामविक्खंभेणं उव्वरिं पंचजोयणसत्ताइं आया-
मविक्खंभेणं मूले तिणिण जोयणसहस्साइं एगं च बावट्ठिं जोयणसत्तं किंचिविसेसाहिं परि-
क्खेवेणं मज्झे दो जोयणसहस्साइं तिन्नि य बावत्तरे जोयणसत्ते किंचिविसेसाहिं ए परिक्खेवेणं

पन्नत्ते उवरिं पन्नरसं एक्कासीति जोयणसते किञ्चिविसेसाहि ए परिक्खेवेणं पणत्ते, मूले विच्छि-
 ण्णा मज्झे संखित्ता उप्पिं तणुया गोपुच्छसंठाणसंठिता सन्वकणगमया अच्छा सण्हा जाव प-
 ङ्खिस्सुवा पत्तेयं २ पडमवरवेइयापरिक्खित्ता पत्तेयं २ वणसंडपरिक्खित्ता, वणओ दोण्हवि, तेसि
 णं जमगपव्वयाणं उप्पिं बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते वणओ जाव आसयंति० ॥ तेसि
 णं बहुसमरमणिजाणं भूमिभागाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं २ पासायवडेंसगा पणत्ता, ते णं
 पासायवडेंसगा वावट्ठिं जोयणाइं अद्धजोयणं च उट्ठं उच्चत्तेणं एकत्तीसं जोयणाइं कोसं च वि-
 क्खंभेणं अब्भुग्गतमूसिता वणओ भूमिभागा उट्ठोता दो जोयणाइं मणिपेढियाओ वरसीहा-
 सणा सपरिवारा जाव जमगा चिट्ठेति ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुचति जमगा पव्वता ? २, गोयमा !
 जमगेसु णं पव्वतेसु तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं बहुइओ खुड्डाखुड्डियाओ चावीओ जाव विलपं-
 तिताओ, तासु णं खुड्डाखुड्डियासु जाव विलपंतियासु बहूइं उप्पलाइं २ जाव सतसहस्सपत्ताइं
 जमगप्पभाइं जमगवण्णाइं, जमगा च एत्थ दो देवा मदिहीया जाव पलिओचमट्ठितीया परिव-
 संति, ते णं तत्थ पत्तेयं पत्तेयं चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं जाव जमगाण पव्वयाणं जम-
 गाण य रायधाणीणं अण्णेसिं च बट्ठणं वाणमंतराणं देवाण य देवीण य आहेक्कं जाव पाले-
 माणा विहरंति, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं० जमगपव्वया २, अट्टत्तरं च णं गोयमा ! जाव णिन्ना

॥ कहि णं भंते ! जमगाणं देवाणं जमगाओ नाम रायहाणीओ पणत्ताओ ? गोयमा ! जमगाणं पव्वयाणं उत्तरेणं तिरियमसंखेजे दीवसमुद्दे वीइवत्तिता अण्णंमि जंबूदीवे २ बारस जोयणस-हस्साइं ओगाहिता एत्थ णं जमगाणं देवाणं जमगाओ णाम रायहाणीओ पणत्ताओ बारस-जोयणसहस्स जहा विजयस्स जाव महिहिहिया जमगा देवा जमगा देवा ॥ (सू० १४८)

‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु यमकौ नाम द्वौ पर्वतौ प्रज्ञप्तौ ? भगवानाह—गौतम ! नीलवतो वर्षधर-पर्वतस्य दाक्षिणात्याच्चरमान्तात्—चरमरूपात्पर्यन्तादष्टौ योजनशतानि चतुस्त्रिंशदधिकानि चतुरश्र योजनस्य सप्तभागान् अबाधया कृत्वा—अपान्तराले मुक्त्विति भावः, अत्रान्तरे शीताया महानद्याः ‘पूर्वपश्चिमेन’ पूर्वपश्चिमयोर्दिशोरुभयोः कूलयोः ‘अत्र’ एतस्मिन् प्रदेशे यमकौ नाम द्वौ पर्वतौ प्रज्ञप्तौ, तद्यथा—एकः पूर्वकूले एकः पश्चिमकूले, प्रत्येकं चैकं योजनसहस्रमुच्चैस्तेन, अर्द्धचतुर्थीयानि यो-जनशतान्युद्बुधेन—अवगाहेन, मेरुव्यतिरेकेण शेषशश्वतपर्वतानां सर्वेषामविशेषेणोच्चैस्त्वापेक्षया चतुर्भागस्यावगाहनाभावात्, मूले एकयो-जनसहस्रं विष्कम्भतः १०००, मध्येऽर्द्धाष्टमानि योजनशतानि ७५०, उपरि पञ्च योजनशतानि ५००, मूले त्रीणि योजनसहस्राणि एकं च द्वापष्टं—द्वापष्टाधिकं योजनशतं किञ्चिद्विशेषाधिकं परिक्षेपेण प्रज्ञप्तौ ३१६२, मध्ये द्वे योजनसहस्रे त्रीणि योजनशतानि द्वासप्ततानि—द्वासप्तत्याधिकानि ३३७२ किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तौ, उपरि एकं योजनसहस्रं पञ्च चैकाशीतानि—एका-शीत्याधिकानि योजनशतानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि १५८१ परिक्षेपेण, एवं च तौ मूले विस्तीर्णौ मध्ये सङ्घिप्तौ उपरि च तनुकावत एव गोपुच्छसंस्थानसंस्थितौ, ‘सव्वकणगमया’ इति सर्वात्मना कनकमयौ ‘अच्छा जाव पडिख्वा’ इति प्रागवत्, तौ च प्रत्येकं

प्रत्येकं पञ्चवरवेदिकया परिक्षिप्तौ प्रत्येकं २ वनखण्डपरिक्षिप्तौ, पञ्चवरवेदिकावर्णको वनखण्डवर्णकश्च जगत्पुपरिपञ्चवरवेदिकावनखण्डवर्णकवद् वक्तव्यः ॥ 'तेसि णं जमगपव्वयाण'मित्यादि, यमकपर्वतयोरुपरि प्रत्येकं बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, भूमिभागवर्णनं 'से जहानामए आलिंगपुक्खरेइ वा' इत्यादि प्राग्वत्तावद्भक्तव्यं यावद् 'वाणमंतरा देवाय देवीओ य आसयंति सयंति जाव पच्चणुभवमाणा विहरंति' ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तयोर्बहुसमरमणीययोर्भूमिभागयोर्बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं प्रत्येकं प्रासादावतंसकः प्रज्ञप्तः, तौ च प्रासादावतंसकौ द्वापष्ट्यौजनान्यर्द्धयोजनं चोर्द्ध्वमुच्चैस्त्वेन, एकत्रिंशद् योजनानि क्रोशं चैकं विष्कम्भेन, 'अब्भुग्गयमूसियपहसिया इनेत्यादि यावत् पडिक्खा' इति प्रासादावतंसकवर्णनमुल्लोचवर्णनं भूमिभागवर्णनं मणिपीठिकावर्णनं सिंहासनवर्णनं विजयदूष्यवर्णनमङ्कुशवर्णनं दामवर्णनं च निरवशेषं प्राग्वद्भक्तव्यं, नवरमत्र मणिपीठिकायाः प्रमाणमायामविष्कम्भभाभ्यां द्वे योजने, बाह्येनैकं योजनं, शेषं तथैव । 'तेसि णं सिंहासणाण'मित्यादि, तयोः सिंहासनयोः प्रत्येकम् 'अवरुत्तरेणं'ति अपरोत्तरस्यां वायव्यामित्यर्थः उत्तरस्यामुत्तरपूर्वस्यां च दिशि, अत एतासु तिसृषु दिक्षु 'यमकयोः' यमकनाम्नोर्यमकपर्वतस्वामिनोर्देवयोः प्रत्येकं प्रत्येकं चतुर्णां सामानिकसहस्राणां योग्यानि चत्वारि भद्रासनसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, एवमनेन क्रमेण सिंहासनपरिवारो वक्तव्यो यथा प्राग्विजयदेवस्य ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तयोः प्रासादावतंसकयोः प्रत्येकमुपर्यष्टावष्टौ मङ्गलकानि प्रज्ञप्तानि इत्याद्यपि प्राग्वत्तावद्भक्तव्यं यावत् 'सयसहस्सपत्तगा' इति पदम् ॥ सम्प्रति नामनिबन्धनं पिपृच्छिपुरिदमाह—अथ 'केनार्थेन' केन कारणेन एवमुच्यते—यमकपर्वतौ यमकपर्वतौ ? इति, भगवानाह—गौतम ! यमकपर्वतयोः णमिति वाक्यालङ्कारे क्षुल्लकक्षुल्लिकासु वापीपुष्करिणीषु यावद्विलप-
 क्लिषु बहूनि यावत्सहस्रपत्राणि 'यमकप्रभाणि' यमका नाम—शकुनिविशेषास्तत्राभानि—तदाकाराणि, एतदेव व्याचष्टे—यमकवर्णाभानि

—यमकवर्णसदृशवर्णानीत्यर्थः, 'यमकौ च' यमकनामानौ च तत्र—तयोर्यमकपर्वतयोः स्वामित्वेन द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावन्महाभागौ पत्न्योपमस्थितिकौ परिवसतः, तौ च तत्र तत्र प्रत्येकं चतुर्णां सामानिकसहस्राणां चतसृणामग्रमहिषीणां सपरिवाराणां तिसृणामभ्यन्तर-मध्यमवाह्यरूपाणां यथासङ्ख्यमष्टदशद्व्यदशदेवसहस्रसङ्ख्याकानां पर्वदां सप्तानामनीकानां सप्तानामनीकाधिपतीनां षोडशानामासुरक्ष-देवसहस्राणां 'जमगपव्वयाणं जमगाण य रायहाणीण'मिति स्वस्य स्वस्य यमकपर्वतस्य स्वस्य यमिकाभिधाया राजधान्या अन्येषां च बहूनां वाणमन्तराणां देवानां देवीनां च स्वस्वयमिकाभिधराजधानीवास्तव्यानामाधिपत्यं यावद्विहरतः, यावत्करणात् 'पो-रेवञ्चं सामित्तं भट्टित्त'मित्यादिपरिग्रहः, ततो यमकाकारयमकवर्णोत्पलादियोगाद्यमकाभिधदेवस्वामिकत्वाच्च तौ यमकपर्वतावित्युच्येते, तथा चाह—'से एएणट्ठेण'मित्यादि ॥ सम्प्रति यमिकाभिधराजधानीस्थानं पृच्छति—कहि णं भंते' इत्यादि, क भदन्त! यमकयो-र्देवयोः सम्बन्धिन्यौ यमिके नाम राजधान्यौ प्रज्ञप्तौ ?, भगवानाह—गौतम! यमकपर्वतयोरुत्तरतोऽन्यस्मिन्नसङ्ख्येयतमे जम्बूद्वीपे द्वीपे द्वादश योजनसहस्राणि अवगाह्यात्रान्तरे यमकयोर्देवयोः सम्बन्धिन्यौ यमिके नाम राजधान्यौ प्रज्ञप्ते, ते चाविशेषेण विजयराजधा-नीसदृशे वक्तव्ये । सम्प्रति ऋद्वक्तव्यतामभिधित्सुराह—

कहि णं भंते! उत्तरकुराए २ नीलवंतदहेणामं दहे पणत्ते?, गोयमा! जमगपव्वयाणं दाहिणेणं अ-ट्ठचोत्तीसे जोयणसते चत्तारि सत्तभागा जोयणस्स अवाहाए सीताए महांणइए बहुमज्झदेसभाए,
एत्थ णं उत्तरकुराए २ नीलवंतदहे नामं दहे पन्नत्ते, उत्तरदक्खिणायए पाईणपडीणीविच्छिन्ने एणं
जोयणसहस्सं आयामेणं पंच जोयणसताइं विक्खंभेणं दस जोयणाइं उव्वेहेणं अच्छे सणहे रयतामत-

अह्माहजाहं धणुसताहं विक्खंभेणं तावतियं चेव पवेसेणं सेया वरकणगधूभियागा जाव वणमा-
 लाडत्ति ॥ तस्स णं भवणस्स अंतो बहुसमरमणिज्जे भूमिभागो पणत्ते से जहा नामए—आ-
 लिंणपुक्खरेति वा जाव मणीणं वण्णओ ॥ तस्स णं बहुसमरमणिजस्स भूमिभागस्स बहुमज्झ-
 देसभाए एत्थ णं मणिपेढिया पणत्ता, पंचधणुसयाहं आयामविक्खंभेणं अह्माहजाहं धणुसताहं
 बाहल्लेणं सव्वमणिमहं ॥ तीसे णं मणिपेढियाए उवरि एत्थ णं एगे महं देवसयणिज्जे पणत्ते,
 देवसयणिजस्स वण्णओ ॥ से णं पडमे अण्णेणं अट्ठसतेणं तद्धुच्चत्तपमाणमेत्ताणं पडमाणं
 सव्वतो ससंता संपरिकिक्खत्ते ॥ ते णं पडमा अट्ठजोयणं आयामविक्खंभेणं तं तिणुणं सविसेसं
 परिकखेवेणं कोसं बाहल्लेणं दस्स जोयणाहं उव्वेहेणं कोसं जसिया जलंताओ साहेरेगाहं ते दस्स
 जोयणाहं सव्वग्गेणं पणत्ताहं ॥ तेसि णं पडमाणं अयमेयारुवे वण्णावासे पणत्ते, तंजहा—
 वहरामया मूला जाव पाणामणिमया पुक्खरत्थिभुगा ॥ ताओ णं कणिणयाओ कोसं आयाम-
 विक्खंभेणं तं तिणुणं स० परि० अट्ठकोसं बाहल्लेणं सव्वकणगामहंओ अच्छाओ जाव पडिख-
 वाओ ॥ तासि णं कणिणयाणं उरिंघ बहुसमरमणिजा भूमिभागा जाव मणीणं वण्णो गंधो
 फासो ॥ तस्स णं पडमस्स अवरुत्तरेणं उत्तरेणं उत्तरपुरिच्छिमेणं नीलवंतद्दहस्स कुमारस्स चउण्हं
 सामाणियसाहस्सीणं चत्तारि पडमसाहस्सीओ पणत्ताओ, एवं (एतेणं) सव्वो परिचारो

कूले चउक्कोणे सयतीरे जाव पडिरुवे उभओ पासिं दोहि य पउमवरवेहयाहिं वणसंडेहिं स-
व्वतो समंता संपरिकिवत्ते दोणहवि वणणओ ॥ नीलवंतदहरस पं दहरस तत्थ २ जाव बहवे
तिसोवाणपडिरुवगा पणत्ता, वणणओ भाणियव्वो जाव तोरणत्ति ॥ तरस पं नीलवंतदहरस
पं दहरस बहुमज्झदेसभाए एत्थ पं एगे महं पउसे पणत्ते, जोयणं आयामविकखंभेणं तं ति-
गुणं सविसेसं परिकखेवेणं अद्धजोयणं बाहल्लेणं दस जोयणाहं उव्वेहेणं दो कोसे जस्सिते जलं-
तातो सातिरेगाहं दसद्धजोयणाहं सव्वगगेणं पणत्ते ॥ तस्स पं पउमस्स अयमेयारुवे वणणा-
वासे पणत्ते, तंजहा—वहरामता मूला रिट्टामते कंदे वेरुलियामए नाले वेरुलियामता बाहिर-
पत्ता जंबूणयमया अठिभतरपत्ता तवाणिज्जमया केसरा कणगामहं कणिणया नाणामणिमया पु-
क्खरत्थिभुत्ता ॥ सा पं कणिणया अद्धजोयणं आयामविकखंभेणं, तं तिगुणं सविसेसं परिकखे-
वेणं कोसं बाहल्लेणं सव्वप्पणा कणगामहं अच्छा सण्हा जाव पडिरुवा ॥ तीसे पं कणिणयाए
उवरिं बहुसमरमणिज्जे देसभाए पणत्ते जाव मणीहिं ॥ तरस पं बहुसमरमणिज्जस भूमिभा-
गरस बहुमज्झदेसभाए एत्थ पं एगे महं भवणे पणत्ते, कोसं आयामेणं अद्धकोसं विकखं-
भेणं देसूणं कोसं उहुं उच्चत्तेणं अणेगखंभसतसंनिविट्ठं जाव वणणओ, तरस पं भवणरस ति-
दिसिं ततो द्वारा पणत्ता पुरत्थिमेणं दाहिणेणं उत्तरेणं, ते पं द्वारा पंचधणुसयाहं उहुं उच्चत्तेणं

अह्माहजाहं धणुसताहं विक्रवंभेणं तावतियं चेव पवेसेणं सेया वरकणगधूभियागा जाव वणमा-
 लाउत्ति ॥ तरस्स णं भवणस्स अंतो बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते से जहा नामए—आ-
 लिंगपुक्खरेति वा जाव मणीणं वणणओ ॥ तरस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झ-
 देसभाए एत्थ णं मणिपेठिया पणत्ता, पंचधणुसयाहं आयामविक्रवंभेणं अह्माहजाहं धणुसताहं
 बाहल्लेणं सव्वमणिमई ॥ तीसे णं मणिपेठियाए उवरि एत्थ णं एगे महं देवसयणिज्जे पणत्ते,
 देवसयणिज्जस्स वणणओ ॥ से णं पडमे अण्णेणं अट्ठसतेणं तद्धुच्चत्तरपमाणमेत्ताणं पडमाणं
 सव्वतो समन्ता संपरिक्रित्ते ॥ ते णं पडमा अट्ठजोयणं आयामविक्रवंभेणं तं तिगुणं सविसेसं
 परिक्रवेवेणं कोसं बाहल्लेणं दस्स जोयणाहं उव्वेहेणं कोसं जसिया जलन्ताओ साहरेगाहं ते दस्स
 जोयणाहं सव्वग्गेणं पणत्ताहं ॥ तेसि णं पडमाणं अयमेयारुवे वणणावासे पणत्ते, तंजहा—
 वहरामया मूला जाव णाणासणिमया पुक्खरत्थिमुगा ॥ ताओ णं कणिण्याओ कोसं आयाम-
 विक्रवंभेणं तं तिगुणं स० परि० अट्ठकोसं बाहल्लेणं सव्वकणगामईओ अच्छाओ जाव पडिस्स-
 वाओ ॥ तासि णं कणिण्याणं उठ्ठिं बहुसमरमणिजा भूमिभागा जाव मणीणं वण्णो गंधो
 फासो ॥ तरस्स णं पडमस्स अवरत्तरेणं उत्तरेणं उत्तरपुरिच्छिमेणं नीलवंतद्दहस्स कुमारस्स चउण्हं
 सामाणियसाहस्सीणं चत्तारि पडमसाहस्सीओ पणत्ताओ, एवं (एतेणं) सव्वो परिवारो

नवरि पञ्चमाणं भाणितव्यो ॥ से षं पञ्चमे अणोहिं तिहिं पञ्चमवरपरिकखेवेहिं सञ्चतो समंता
संपरिविक्खत्ते, तंजहा—अभिन्तरेणं मज्झिमेणं वाहिरएणं, अभिन्तरएणं पञ्चमपरिकखेवे वत्तीसं
पञ्चमसयसाहस्सीओ पं, मज्झिमए षं पञ्चमपरिकखेवे चत्तालीसं पञ्चमसयसाहस्सीओ पं०
वाहिरए षं पञ्चमपरिकखेवे अड्यालीसं पञ्चमसयसाहस्सीओ पणत्ताओ, एवामेव सपुञ्चावरेणं
एवा पञ्चमकोडी वीसं च पञ्चमसतसहस्सा भवतीति मक्खवाया ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं जुञ्चति—
णीलवंतदहे दहे?, गोयमा ! णीलवंतदहे षं तत्थ तत्थ जाहं उप्पलाहं जाव सतसहस्सपत्ताहं
नीलवंतप्पभासिं नीलवंतदहकुमारं य० सो चेव गमो जाव नीलवंतदहे २ ॥ (सू० १४९)

‘कहि षं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! उत्तरकुरुषु कुरुषु नीलवद्द्रवो नाम द्रवः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! धम्मकपर्वतयो-
र्दक्षिणाच्चरमानाद्वर्गं दक्षिणाभिमुखमष्टौ ‘चतुस्त्रिंशानि’ चतुस्त्रिंशदधिकानि योजनशतानि चतुरध्व सप्तभागान् योजनस्यावाधया
कृत्वति गम्यते अपान्तराले मुक्त्वति भावः, अत्रान्तरे शीताया महानद्या बहुमध्यदेशभागे ‘एतथ षं’ति एतस्मिन्नवकाशे उत्तरकुरुषु
कुरुषु नीलवद्द्रवो नाम द्रवः प्रज्ञप्तः, स च किञ्चिद्विशिष्टः? इत्याह—उत्तरदक्षिणायतः प्राचीनापाचीनविस्तीर्णः, उत्तरदक्षिणाभ्यामव-
यवाभ्यामायत उत्तरदक्षिणायतः, प्राचीनापाचीनाभ्यामवयवाभ्यां विस्तीर्णः प्राचीनापाचीनविस्तीर्णः, एकं योजनसहस्रमायामेन, पञ्च
योजनशतानि विष्कम्भतः, दश योजनान्युद्वेधेन—उण्डत्वेन, ‘अच्छः’ रफटिकवद्द्रहिर्निर्मलप्रदेशः ‘श्लक्ष्णः’ श्लक्ष्णपुद्गलनिर्मापितवद्द्रिः-
प्रदेशः, तथा रजतमयं—रूप्यमयं कूलं यस्यासौ रजतमयकूलः, इत्यादि विशेषणकदम्बकं जगत्पुपरिवाप्यादिवत्तावद्द्रकृत्यं यावदिदं

पर्यन्तपदं 'पडिहत्थभमंतमच्छकच्छपअणेगसउणमिहुणपरियरिण्' इति । 'उभओपासे' इत्यादि, स च नीलवज्रामा न्हदः शी-
ताया महानद्या उभयोः पार्श्वयोर्वहिर्विनिर्गतः, स तथाभूतः सन्नुभयोः पाश्वयोर्द्वाभ्यां पद्मवरवेदिकाभ्याम्, एकस्मिन् पार्श्वे एकया पद्म-
वरवेदिकया द्वितीये पार्श्वे द्वितीयाया पद्मवरवेदिकयेत्यर्थः, एवं द्वाभ्यां वनपण्डाभ्यां 'सर्वतः' सर्वसु दिक्षु 'समन्ततः' सामस्येन
संपरिक्षिप्तः, पद्मवरवेदिकावनपण्डवर्णकश्च प्रागवत् ॥ 'नीलवंतदहस्स णं दहस्स तत्थ तत्थे'त्यादि, नीलवद्दहस्स णमिति वाक्या-
लङ्कारे तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहूनि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि—प्रतिविशिष्टरूपकाणि त्रिसोपानानि प्रज्ञप्तानि,
वर्णकस्तेषां प्रागवद्वक्तव्यः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां च त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां पुरतः प्रत्येकं प्रत्येकं तोरणं प्रज्ञप्तं, 'ते णं तोरणा'
इत्यादि तोरणवर्णनं पूर्ववत्तावद्वक्तव्यं यावत् 'बहवो सयसहस्सपत्तहत्थगा' इति पदम् ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य नीलवज्रान्नो न्हदस्य
बहुमध्यदेशभागे, अत्र महदेकं पद्मं प्रज्ञप्तं योजनमायामतो विष्कम्भतश्चार्द्धयोजनं बाह्व्येन दश योजनानि 'उद्धेयेन' उण्डत्वेन
जलपर्यन्ताद् द्वा क्रोशौ उच्छिद्यतं सर्वाग्नेण सातिरेकाणि दश योजनशतानि प्रज्ञप्तानि ॥ 'तस्स ण'मित्यादि, तस्य पद्मस्य 'अयं'
वक्ष्यमाणः 'एतद्गुपः' अनन्तरमेव वक्ष्यमाणस्वरूपः 'वर्णावासः' वर्णकनिवेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—वज्रमयं मूलं रिष्टरत्नमयः कन्दो वैडूर्य-
रत्नमयो नालः, वैडूर्यरत्नसयानि बाह्यपत्राणि, जाम्बूनदमयान्यभ्यन्तरपत्राणि, तपनीयमयानि केसरानि, कनकमयी पुष्करकर्णिका,
नानामणिमयी पुष्करस्थिबुका ॥ 'सा णं क्कणिणया अद्भ'मित्यादि, सा कर्णिकाउर्द्धयोजनमायामविष्कम्भाभ्यां क्रोशमेकं बाह्व्यतः
सर्वात्मना कनकमयी अच्छा यावत्प्रतिरूपा, यावत्करणात् 'सण्हा लण्हा षट्ठा मट्ठा नीरया' इत्यादि परिग्रहः ॥ 'तीसे णं क्कणिणयाए'
इत्यादि, तस्याः कर्णिकाया उपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, तद्वर्णनं च 'से जहानामए आलिगपुक्खरेइ वे'त्यादिना अ-

द्वौञ्चलप्रमाणमेव तेषां भावयति—‘ते णं पञ्चमा’ इत्यादि, तानि पञ्चानि प्रत्येकमर्द्धयोजनमायामविक्रमभाभ्यां क्रोशमेकं बाहुर्येन
 दश योजनशतानि उद्धेन क्रोशमेकं जलपर्यन्तादुच्छ्रितं सातिरेकाणि दश योजनशतानि सर्वाश्रेण ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां पञ्चा-
 नामयमेतद्वृत्तौ वर्णार्वासः प्रज्ञप्तः, वज्रमयानि मूलानि रिष्टरत्नमयाः कन्दाः वैडूर्यरत्नमया नालाः तपनीयमयानि बाह्यपत्राणि जाम्बु-
 नदमयानि अभ्यन्तरपत्राणि तपनीयमयानि केशराणि कनकमय्यः कर्णिकाः नानामणिमयाः पुष्करस्थिमुगाः ॥ ‘ताओ णं कणिण-
 याओ’ इत्यादि, ताः कर्णिकाः क्रोशमायामविक्रमभाभ्यामर्द्धक्रोशं बाहुर्येन सर्वालना कनकमय्यः ‘अच्छाओ जाव पडिरुवाओ’
 इति प्राग्वत् ॥ ‘तासि णं कणिणयाण’मित्यादि, तासां कर्णिकानामुपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, तस्य वर्णकः पूर्ववत्ता-
 वद्वक्तव्यो यावन्मणीनां स्पर्शः ॥ ‘तस्स ण’मित्यादि, तस्य मूलभूतपद्मस्य ‘अपरोत्तरेण’ अपरोत्तरस्यां, एवमुत्तरस्यामुत्तरपूर्वस्यां,
 सर्वसङ्कलनया तिस्रसु दिक्षु अत्र नीलवतो नागकुमारन्द्रस्य नागकुमारराजस्य चतुर्णां सामानिकसहस्राणां योग्यानि चत्वारि पद्म-
 सहस्राणि प्रज्ञप्तानि । ‘एतेण’मित्यादि, एतेनानन्तरोदितेनाभिलापेन यथा विजयस्य सिंहासनपरिवारोऽभिहितस्तथेहापि पद्मपरि-
 वारो वर्त्तव्यः, तद्यथा—पूर्वस्यां दिशि चतस्रणामग्रमहिषीणां योग्यानि चत्वारि महापद्मानि, दक्षिणपूर्वस्यामभ्यन्तरपर्वद्वोऽष्टानां देव-
 सहस्राणां योग्यान्यष्टौ पद्मसहस्राणि, दक्षिणस्यां मध्यमपर्वद्वो दशानां देवसहस्राणां योग्यानि दश पद्मसहस्राणि, दक्षिणापरस्यां बाह्य-
 पर्वद्वो द्वादशानां देवसहस्राणां द्वादश पद्मसहस्राणि, पश्चिमायां सप्तानामनीकाधिपतीनां योग्यानि सप्त महापद्मानि प्रज्ञप्तानि, तद-
 नन्तरं तस्य द्वितीयस्य पद्मपरिवेपस्य षष्ठतश्चतस्रसु दिक्षु षोडशानामात्मरक्षकदेवसहस्राणां योग्यानि षोडश पद्मसहस्राणि प्रज्ञप्तानि,
 तद्यथा—चत्वारि पद्मसहस्राणि पूर्वस्यां दिशि चत्वारि पद्मसहस्राणि दक्षिणस्यां चत्वारि पद्मसहस्राणि पश्चिमायां चत्वारि पद्मसह-

स्थाणुत्तरस्यामिति । तदेवं मूलपद्मस्य त्रयः पद्मपरिवेषा अभूवन्, अन्येऽपि च त्रयो विद्यन्त इति तत्प्रतिपादनार्थमाह—‘से णं पञ्चमे’ इत्यादि, तत् पद्ममन्थैरनन्तरोक्तपरिक्षेपत्रिकव्यतिरिक्तैस्त्रिभिः पद्मपरिवेषैः ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘समन्ततः’ सामस्त्येन संपरिक्षिप्तं, तथाथा—अभ्यन्तरेण मध्यमेन बाहेन च, तत्राभ्यन्तरे पद्मपरिक्षेपे सर्वसङ्ख्याया द्वात्रिंशत्पद्मशतसहस्राणि प्रज्ञप्ताणि ३२०००००, मध्ये पद्मपरिक्षेपे चत्वारिंशत् शतसहस्राणि ४००००००, बाहे पद्मपरिक्षेपेऽष्टाचत्वारिंशत्पद्मशतसहस्राणि ४८००००० प्रज्ञप्ताणि । ‘एवमेव’ अनेनैव प्रकारेण ‘समुन्वावरेण’ति सह पूर्वं यस्य येन वा सपूर्वं सपूर्वं च तद् अपरं च सपूर्वापरं तेन, पूर्वापरसमुदायेनेत्यर्थः, एका पद्मकोटी त्रिंशतिश्च पद्मशतसहस्राणि भवन्तीत्याख्यातं मया शेषैश्च तीर्थकृद्भिः, एतेन सर्वतीर्थकृतामविसंवादिवचनतामाह, कोट्यादिका च सङ्ख्या स्वयं मीलनीया, द्वात्रिंशदादिशतसहस्राणामेकत्र मीलने त्रयोक्तसङ्ख्याया अवश्यं भावात् ॥ सन्प्रति नामान्वर्थं पिष्टच्छिपुराह—‘से केणट्टेणं भंते !’ इत्यादि, अथ केनार्थेनैवमुच्यते नीलवद्भूतो नीलवद्भूतः ? इति, भगवानाह—गौतम ! नीलवद्भूदे तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे वहुति ‘उत्पलानि’ पद्मानि यावत्सहस्रपत्राणि नीलवद्भूदप्रभाणि—नीलवन्नाम भूदाकाराणि ‘नीलवद्वर्णानि’ नीलवन्नामवर्णपर्यवर्तस्तद्वर्णानि नीलानीति भावः, नीलवन्नामा च नागकुमारेन्द्रो नागकुमारराजो महर्द्धिक इत्यादि यमकदेवयन्त्रिरवशेषं वक्तव्यं यावद्विहरति, ततो यस्यास्तद्गतानि पद्मानि नीलवद्वर्णानि नीलवन्नामा च तद्विषयित्वेवस्तत्सयोगादसौ नीलवन्नामा भूदः, तथा चाह—‘से एणट्टेणं भित्तादि ॥’ ‘कहि णं भंते ! नीलवंतद्भूदस्से’त्यादि राजधानीविषयं सूत्रं समस्तमपि प्राग्वत् ॥

नीलवंतद्भूदस्स णं पुरत्थिमसपच्चत्थिमेषं दूस्स जोयणाहं अवाथाए एत्थ णं दूस्स दूस्स कञ्चणगप-

व्वता पणत्ता, ते णं कंचणगपव्वता एगमेणं जोयणसतं उहुं उच्चत्तेणं पणवीसं २ जोयणाइं
 उव्वेहेणं मूले एगमेणं जोयणसतं विक्खंभेणं मज्झे पणत्तरिं जोयणाइं [आयाम] विक्खंभेणं
 उवरिं पण्णासं जोयणाइं विक्खंभेणं मूले तिणिण सोले जोयणसते किंचिविसेसाहि ए परिकखे-
 वेणं मज्झे दोव्वि सत्ततीसे जोयणसते किंचिविसेसाहि ए परिकखेवेणं उवरिं एणं अट्टावणं जो-
 यणसतं किंचिविसेसाहि ए परिकखेवेणं मूले विच्छिण्णा मज्झे संखित्ता उप्पि तणुया गोणुच्छसं-
 ठाणसंठित्ता सव्वकंचणमया० अच्छा, पत्तेयं २ पउमवरवेतिया० पत्तेयं २ वणसंडपरिक्खत्ता ॥
 तेसि णं कंचणगपव्वताणं उप्पि बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे जाव आसयंति० तेसि णं० पत्तेयं
 पत्तेयं पासायवड्डेसगा सहुवावड्डिं जोयणाइं उहुं उच्चत्तेणं एकत्तीसं जोयणाइं कोसं च विक्खंभेणं
 मणिपेडिया दोजोयणिया सीहासणं सपरिवारा ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चति—कंचणगपव्वता
 कंचणगपव्वता?, गोयमा ! कंचणगेसु णं पव्वतेसु तत्थ वावीसु उप्पलाइं जाव कंचणगव-
 ण्णाभातिं कंचणगा जाव देवा महिड्डीया जाव विहरंति, उत्तरेणं कंचणगाणं कंचणियाओ
 रायहाणीओ अण्णंमि जंबू० तहेव सव्वं भाणितव्वं ॥ कहि णं भंते ! उत्तराए कुराए उत्तरकु-
 रुदहे पणत्ते?, गोयमा ! नीलवंतइहरस दाहिणेणं अद्धचोत्तीसे जोयणसते, एवं सो चेव गमो
 णेतव्वो जो पीलवंतइहरस सव्वेसिं सरिसको दइसरिनामा य देवा, सव्वेसिं पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं

खाण्डुत्तरस्यामिति । तदेवं मूलपद्यास्य त्रयः पद्यापरिवेपा अभूवन्, अन्येऽपि च त्रयो विद्यन्त इति तत्प्रतिपादनार्थमाह—‘से णं पञ्चमे’ इत्यादि, तत् पद्यमन्यैरनन्तरोक्तपरिक्षेपत्रिकव्यतिरिक्तैस्त्रिभिः पद्यापरिवेपैः ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘समन्ततः’ सामसत्येन संपरिक्षिप्तं, तद्यथा—अभ्यन्तरेण मध्यमेन बाह्येन च, तत्राभ्यन्तरे पद्यापरिक्षेपे सर्वसहस्रया द्वात्रिंशत्पद्मशतसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ३२००००००, मध्ये पद्यापरिक्षेपे चत्वारिंशत् शतसहस्राणि ४०००००००, बाह्ये पद्यापरिक्षेपेऽष्टाचत्वारिंशत्पद्मशतसहस्राणि ४८०००००० प्रज्ञप्तानि । ‘एवमेव’ अनेनैव प्रकारेण ‘समुच्चावरेण’ति सह पूर्वं यस्य येन वा सपूर्वं सपूर्वं च तद् अपरं च सपूर्वार्परं तेन, पूर्वार्परसमुदायेनेत्यर्थः, एका पद्मकोटी विंशतिश्च पद्मशतसहस्राणि भवन्तीत्याख्यातं मया शेषैश्च तीर्थकुङ्किः, एतेन सर्वतीर्थकृतमविसर्वादिबचनतामाह, कोट्यादिका च सङ्ख्या स्वयं मीलनीया, द्वात्रिंशदादिशतसहस्राणामेकत्र मीलने यथोक्तसङ्ख्याया अवश्यं भावात् ॥ सम्प्रति नामान्वर्थं पिष्टुच्छिपुराह—‘से केणट्टेणं भंते !’ इत्यादि, अथ केनार्थेनैवमुच्यते नीलवद्भूदो नीलवद्भूदः ? इति, भगवानाह—गौतम ! नीलवद्भूदे तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहूनि ‘जुरपलानि’ पद्यानि यावत्सहस्रपत्राणि नीलवद्भूदप्रभाणि—नीलवज्रमम्भदाकाराणि ‘नीलवद्भूतानि’ नीलवज्रमवर्णपर्यवर्तस्तद्वर्णानि नीलानीति भावः; नीलवज्रामा च नागकुमारदेवो नागकुमारराजो महर्द्धिक इत्यादि यमकदेवचित्रिवशेषं वक्तव्यं यावद्विहरति, वतो यसात्तद्वर्णानि पद्यानि नीलवद्भूतानि नीलवज्रामा च तदधिपतिर्देवस्ततस्तथोगादसौ नीलवज्रामा भूदः, तथा चाह—‘से एएणट्टेणं’मित्यादि ॥ ‘कहि णं भंते ! नीलवतद्भूदस्से’त्यादि राजधानीविषयं सूत्रं समस्तमपि प्रावत् ॥

नीलवतद्भूदस्स णं पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं दस्स जोयणाहं अवाधाप एत्थ णं दस्स दस्स कंचणयाप-

व्वता पणत्ता, ते णं कंचणगपव्वता एगमेणं जोयणसतं उड्डं उच्चत्तेणं पणवीसं २ जोयणाहं
 उव्वहेणं मूले एगमेणं जोयणसतं विक्खंभेणं मज्झे पणत्तरिं जोयणाहं [आयाम] विक्खंभेणं
 उवरिं पण्णासं जोयणाहं विक्खंभेणं मूले तिणिण सोले जोयणसते किंचिविसेसाहि ए परिकखे-
 वेणं मज्झे दोद्वि सत्ततीसे जोयणसते किंचिविसेसाहि ए परिकखेवेणं उवरिं एगं अट्ठावणं जो-
 यणसतं किंचिविसेसाहि ए परिकखेवेणं मूले विच्छिण्णा मज्झे संखित्ता उरिं तणुया गोपुच्छसं-
 ठाणसंठित्ता सव्वकंचणमया० अच्छा, पत्तेयं २ पडमवरवेतिया० पत्तेयं २ वणसंडपरिक्खित्ता ॥
 तेसि णं कंचणगपव्वताणं उरिं बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे जाव आसयंति० तेसि णं० पत्तेयं
 पत्तेयं पासायवडंसगा सहवावडिं जोयणाहं उड्डं उच्चत्तेणं एकतीसं जोयणाहं कोसं च विक्खंभेणं
 मणिपेडिया दोजोयणिया सीहासणं सपरिवारा ॥ से केण्डेणं भंते ! एवं बुच्चति—कंचणगपव्वता
 कंचणगपव्वता?, गोयमा ! कंचणगेसु णं पव्वतेसु तत्थ तत्थ वावीसु उप्पलाहं जाव कंचणगव-
 णाभाति कंचणगा जाव देवा महिड्डीया जाव विहरंति, उत्तरेणं कंचणगाणं कंचणियाओ
 रायहाणीओ अण्णंसि जंबू० तहेव सव्वं भाणितव्वं ॥ कहि णं भंते ! उत्तराए कुराए उत्तरकु-
 रुदहे पणत्ते?, गोयमा ! नीलवंतदहरस द्राहिणेणं अद्धचोत्तीसे जोयणसते, एवं सो चेव गमो
 णेतव्वो जो पीलवंतदहरस सव्वेसिं सरिसको दहरसरिनामा य देवा, सव्वेसिं पुरत्थिमपच्चत्थिमेणं

कंचणगपव्वता दस २ एकप्पमाणा उत्तरेणं रायहाणीओ अण्णंमि जंजुदीवे । कहि णं भंते !

चंदइहे एरावणइहे मालवंतइहे एवं एक्केओ णेयव्वो ॥ (सू० १५०)

‘नीलवंतदहस ण’मित्यादि, नीलवतो इहस ‘पुरदिमपच्चदिमेणं’ति पूर्वसां पञ्चिगायां च दिशि प्रत्येकं दश दश योजनान्यवाधया कृत्वेति गम्यते, अपान्तराले शुक्त्वेति भावः, दश दश काश्चनपर्वता दक्षिणोत्तरश्रेण्या प्रशस्ताः, ते च काश्चनकाः पर्वताः प्रत्येकमेकं योजनशतमूर्धुमुधैस्त्वेन पश्चविशतियोजनान्युद्धेन मूले एकं योजनशतं विष्कम्भेन मध्ये पश्चसप्ततिर्योजनानि विष्कम्भेन उपरि पश्चाद्व योजनानि विष्कम्भेन, मूले त्रीणि पोटशोत्तराणि योजनशतानि ३१६ किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण मध्ये द्वे सप्तविशे योजनशते २२७ किञ्चिद्विशेषेणे परिक्षेपेण उपर्येकगष्टापश्चात् योजनशतं १५८ किञ्चिद्विशेषेणेन परिक्षेपेण, अत एव मूले विस्तीर्णा मध्ये सङ्क्षिप्ता उपरि तनुकाः अत एव गोमुच्छसंभानसंस्थिताः सर्वालानां कनकमयाः ‘अच्छा जाव पडिस्सुवा’ इति प्रागवत् । तथा प्रत्येकं प्रत्येकं पद्मवरवेदिकाया परिक्षिप्ताः प्रत्येकं वनपण्टपरिक्षिप्ताश्च, पद्मवरवेदिकावनपण्टवर्णनं प्रागवत् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां काश्चनपर्वतानामुपरि बहुसमरसणीया भूमिभानाः प्रशस्ताः, तेषां च वर्णनं प्रागवत्तावद्वक्तव्यं यावत्तणानां मणीनां च शब्दवर्णनमिति ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां बहुसमरसणीयानां भूमिभानानां बहुभाष्यदेशानां प्रत्येकं प्रत्येकं प्रासादावतंसकाः प्रशस्ताः, प्रासादवक्तव्यता यमकपर्वतोपरि प्रासादावतंसकयोरिय निरवशेषा वक्तव्या यावत्सपरिवाररहितसन्नवक्तव्यतापरिस्समाप्तिः ॥ सम्प्रति नामान्वर्थं पिपुच्छिजुरिदमाह—‘से केणट्टेण’मित्यादि प्रागवन्नवरं वसगाहुत्पलादीनि काश्चनप्रभाति काश्चननागानश्च देवास्तत्र परिवसन्ति ततः काश्चनप्रभोत्पलादियोगात् काश्चनकामिभ्यदेवस्यामिकत्वात् ते काश्चनका इति, तथा चाह—‘से एएणट्टे-

ण'मित्यादि । काञ्चनिकाश्च राजधान्यो यमिकाराजधानीवद् वक्तव्याः ॥ 'कहि णं भंते !' इत्यादि, क भदन्त ! जन्मद्वीपे द्वीपे उत्तरकुरुषु कुरुषु उत्तरकुरुहदो नाम हृदः प्रज्ञप्तः, भगवानाह—गौतमे ! नीलवतो हृदस्य दाक्षिणात्याक्षरमपर्यन्तादष्टौ 'चतुर्बिंशानि' चतुर्बिंशदधिकानि योजनशतानि चतुरश्र योजनस्य सप्तभागान् अबाधया कुर्वेति गम्यते शीताया महानद्या बहुमध्यदेशभागे अत्रोत्तरकुरुनामा हृदः प्रज्ञप्तः, यथैव प्राग् नीलवतो हृदस्यायामविक्रमभोद्वेधपद्मवरवेदिकावनपण्डत्रिसोपानप्रतिरूपकतोरणमूलभूतमहापद्माष्टशतपद्मपरिवारपद्मशेषपद्मपरिक्षेपत्रयवक्तव्यतोक्ता तथैवेहाप्यन्यूनातिरिक्ता वक्तव्या ॥ नामकरणं पिष्टुच्छिष्टुरिदमाह—
 'से केणद्वेणं भंते !' इत्यादि प्राग्वन्नवरसुत्पलादीनि यस्माद् 'उत्तरकुरुहृदप्रभाणि' उत्तरकुरुहृदाकाराणि तेन तानि तदाकारयोगात् उत्तरकुरुनामा च तत्र देवः परिवसति तेन तद्योगाद् हृदोऽप्युत्तरकुरुः, न चैवमितरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः, उभयेषामपि नाम्नामनादिकालं तथा प्रवृत्तेः, एवमन्यत्रापि निर्दोषता भावनीया, उत्तरकुरुनामा च तत्र देवः परिवसति, तद्वक्तव्यता च नीलवन्नागकुमारवद्वक्तव्या, ततोऽप्यसाधुत्तरकुररिति, राजधानीवक्तव्यता काञ्चनकपर्वतवक्तव्यता च राजधानीपर्यवसाना प्राग्वत् ॥ चन्द्रहृदवक्तव्यतामाह—'कहि णं भंते !' इत्यादि प्रशस्तं सुगमं, भगवानाह—गौतमे ! उत्तरकुरुहृदस्य दाक्षिणात्याक्षरमान्ताद्वर्गं दक्षिणस्यां दिशि अष्टौ चतुर्बिंशानि योजनशतानि चतुरश्र सप्तभागान् योजनस्याबाधया कुर्वेति शेषः शीताया महानद्या बहुमध्यदेशभागे 'अत्र' अस्मिन्नवकाशे उत्तरकुरुषु कुरुषु चन्द्रहृदो नाम हृदः प्रज्ञप्तः, अस्यापि नीलवद् हृदस्येवायामविक्रमभोद्वेधपद्मवरवेदिकावनपण्डत्रिसोपानप्रतिरूपकतोरणमूलभूतमहापद्माष्टशतपद्मपरिवारपद्मशेषपद्मपरिक्षेपत्रयवक्तव्यता वक्तव्या, नामान्वर्थसूत्रमपि तथैव, नवरं यस्मादुत्पलादीनि 'चन्द्रहृदप्रभाणि' चन्द्रहृदाकाराणि चन्द्रवर्णानि चन्द्रनामा च देवस्तत्र परिवसति तस्माच्चन्द्रहृदाभोत्पलादियो-

गाथन्द्रैवस्वामिकत्वाथ चन्द्रद इति, चन्द्राराजधानीवक्तव्यता काञ्चनपर्वतवक्तव्यता च राजधानीपर्यवसाना प्रावत् ॥ साम्प्र-
 तमैरावतस्यैवक्तव्यतामाह—‘कहि णं भंते’ इत्यादि प्रशस्त्रं पाठसिद्धं, निर्वचनमाह—गौतम ! चन्द्रस्य दक्षिणात्याधरमान्ताद-
 र्वाण् दक्षिणस्यां दिशि अष्टौ चतुर्विंशानि योजनशतानि चतुरश्र सप्तभागात् योजनस्याबाधया कुलेति शेषः शीताया महानया
 बहुसम्पददेशागो ‘अन्न’ एतस्मिन्नावकाशे ऐरावतस्यो नाम दूदः प्रज्ञप्तः, अस्यापि नीलवज्रस्यो दूदस्येवायामविक्रमभादिवक्तव्यता परिक्षेप-
 पर्यवसाना पक्तव्या, अन्वर्थसूत्रमपि तथैव, नवरं यसाहुत्पलादीनि ऐरावतस्यैवप्रमाणि, ऐरावतो नाम हस्ती सङ्घर्षानि च ऐरावतश्च
 नामा तत्र देवः परिवसति तेन ऐरावतस्य इति, ऐरावताराजधानी विजयराजधानीवत् काञ्चनकपर्वतवक्तव्यतापर्यवसाना तथैव ॥
 अधुना माल्यवज्रामस्यैवक्तव्यतामाह—‘कहि णं भंते’ इत्यादि सुगमं, भगवानाह—गौतम ! ऐरावतस्य दक्षिणात्याधरमान्ताद-
 र्वाण् दक्षिणस्यां दिशि अष्टौ चतुर्विंशानि योजनशतानि चतुरश्र सप्तभागान् योजनस्य अबाधया कुलेति शेषः शीताया महानया बहु-
 सम्पददेशागो ‘अन्न’ एतस्मिन्नावकाशे उत्तरकुरु कुकु माल्यवज्रामा दूदः प्रज्ञप्तः, स च नीलवद्भूदवदायामविक्रमभादिना ताव-
 द्भक्तव्यो यावत्पद्मवक्तव्यतापरिसमाप्तिः, नागान्वर्थसूत्रमपि तथैव यसाहुत्पलादीनि ‘माल्यवद्भूदप्रभाणि’ माल्यवद्भूदकाशानि,
 माल्यवज्रामा वक्षस्कारपर्वतसङ्घर्षानि—तद्वर्णानि माल्यवज्रामा च तत्र देवः परिवसति तेन माल्यवद्भूद इति, माल्यवतीराज-
 धानी विजयाराजधानीवद् वक्तव्या काञ्चनकपर्वतवक्तव्यताऽवसाना प्रावत् ॥ सम्प्रति जम्बूद्वीपवक्तव्यतामाह—

कहि णं भंते ! उत्तरकुराए २ जंबुसुदंशणाए जंबुपेढे नामं पेढे पणत्ते ? गोयमा ! जंबूद्वीपे २
 मंदरसस पव्वयसस उत्तरपुरच्छिमेणं नीलवंतसस वासधरपव्वतसस द्वाहिणेणं मालवंतसस वरखा-

रपव्वयस्स पच्चत्थिमेणं गंधमादणस्स वक्खारपव्वयस्स पुरत्थिमेणं सीताए महाणदीए पुरत्थि-
 मिह्ले कूले एत्थ णं उत्तरकुस्सुराए जंबूपेढे नाम पेढे पंचजोयणसत्ताइं आयामविकखंभेणं पण्णारस
 एक्कासीते जोयणसते किंचिविसेसाहिए परिकखेवेणं बहुमज्झदेसभाए बारस जोयणाइं बाह-
 ह्लेणं तद्दाणंतरं च णं माताए २ पदेसे परिहाणीए सव्वेसु चरमत्तेसु दो कोसे बाहह्लेणं पण्णत्ते
 सव्वजंबूणतामए अच्छे जाव पडिस्सवे ॥ से णं एगाए पउमवरवेइयाए एगेण य वणसंडेणं स-
 व्वतो समंता संपरिकखेत्ते वण्णओ दोणहवि । तस्स णं जंबुपेढस्स चउहिंसिं चत्तारि तिसोवा-
 णपडिस्सवगा पण्णत्ता तं चेव जाव तोरणा जाव चत्तारि छत्ता ॥ तस्स णं जंबूपेढस्स उदिपं
 बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पण्णत्ते से जहाणामए आलिंगपुक्खरेतिवा जाव मणि० ॥ तस्स णं
 बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं एगा महं मणिपेढिया पण्णत्ता अट्ठ
 जोयणाइं आयामविकखंभेणं चत्तारि जोयणाइं बाहह्लेणं मणिमत्ती अच्छा सण्हा जाव पडिस्सवा ॥
 तीसे णं मणिपेढियाए उवरि एत्थ णं महं जंबूसुदंसणा पण्णत्ता अट्ठजोयणाइं उट्ठं उच्चत्तेणं
 अट्ठजोयणं उव्वेहेणं दो जोयणातिं खंधे अट्ठजोयणाइं विकखंभेणं छ जोयणाइं विडिमा बहुम-
 ज्झदेसभाए अट्ठ जोयणाइं विकखंभेणं सातिरेगाइं अट्ठ जोयणाइं सव्वण्णेणं पण्णत्ता, बहरा-
 मयमूला रयत्तसुपत्तिट्ठियविडिमा, एवं चेत्थिरुक्खवण्णओ जाव सव्वो रिट्टामयविउलकंदो

वेरुलियरुहरकखंधा सुजायवरजायरुवपढमगविसालसाला नाणासणिरयणविविहसाहप्यसाह-
वेरुलियपत्ततवणिजपत्ताविंटा जंबूणयरत्तमउयमुकुमालपवालपह्लवंकुरधरा. विचिन्तामणिरयणसुर-
हिक्कुसुमा फलभारनमियसाला सच्छाया सप्पभा सरिसरीया सडजोया अहियं मणोनिब्बुइ-
करा पासाईया दरिसणिज्जा अभिरुवा पडिरुवा ॥ (सू० १५१)

‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! जम्बूद्वीपे द्वीपे उत्तराकुरु जम्बवाः सुदर्शनायाः, जम्बवा हि द्वितीयं नाम सुदर्शनेति तव
उक्तं सुदर्शनाया इति, जम्बवाः सम्बन्धि पीठं जम्बूपीठं नाम पीठं प्रज्ञप्तं?, भगवानाह—गौतम ! मन्दरस्य पर्वतस्य ‘उत्तरपूर्वोण’
उत्तरपूर्वस्यां नीलवती वर्षधरपर्वतस्य ‘दक्षिणेन’ दक्षिणतो गन्धमादनस्य वक्षस्कारपर्वतस्य ‘पूर्वोण’ पूर्वस्यां दिशि माल्यवती वक्ष-
स्कारपर्वतस्य पश्चिमायां शीताया महानद्याः पूर्वस्यामुत्तराकुरुपूर्वार्द्धस्य बहुमध्यदेशभागे ‘अत्र’ एतस्मिन्नवकाशे उत्तराकुरु कुरु
जम्बवाः सुदर्शनापरनामिकाया जम्बूपीठं प्रज्ञप्तं, पञ्च योजनशतान्यायामाविष्टकन्याभ्यामेकं योजनसहस्रं पञ्चैकाशीतानि योजनश-
तानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि १५८ परिक्षेपेण, बहुमध्यदेशभागे द्वादश योजनानि बाहुर्येन, तदनन्तरं च मातया २ परिक्षेपमानं
चरमपर्यन्तेषु द्वौ क्रोशौ बाहुर्येन सर्वालाना जाम्बूनदमयम्, ‘अच्छे’ इत्यादि विशेषणकदन्यकं प्राग्वत्, उक्तञ्च—“जम्बूनयामयं
जम्बूपीठमुत्तराकुराए पुव्वद्धे । सीयाए पुव्वद्धे पंचसयायामाविकखंभं ॥ १ ॥ पन्नरसेकासीए साक्षेए परिदिमज्जवाहलं । जोयणदु-
ल्लकमसो ह्ययंतंतेसु दो कोसा ॥ २ ॥” ‘से ण’मित्यादि ‘तत्’ जम्बूपीठमेकया पञ्चवरवेदिकया एकेन वतखण्डेन ‘सर्वतः’ सर्वसु-
दिक्षु ‘समन्ततः’ सामस्येन परिक्षिप्तं, वेदिकावनपण्टयोर्वर्णकः प्राग्वद्वक्तव्यः । तस्य च जम्बूपीठस्य चतुर्दिशि पञ्चैकस्यां दिशि

एकैकत्रिसोपानप्रतिरूपकभावेन चत्वारि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि—प्रतिविशिष्टरूपाणि त्रिसोपानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—एकं पूर्वस्यामेकं दक्षिणस्यामेकं पश्चिमायामेकमुत्तरस्याम् ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां च त्रिसोपानप्रतिरूपकाणामयमेतद्रूपो वर्णावासः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—वज्रमया नेमा भूमेरूर्ध्वमुद्रच्छन्तः प्रदेशा इत्यादि जगत्पुत्रिवाप्यादित्रिसोपानवत्तावद्वक्तव्यं यावन्नानामणिमयान्यवलम्बनानि अवलम्बनवाहाश्च, तोरणान्यपि प्रागवद्वाच्यानि ॥ ‘तरस णं जंवूपेठरस ण’मित्यादि, जन्वूपीठस्योपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, स च ‘से जहानामए आलिणपुकवरेइ वा’ इत्यादि विजयाराजधान्युपकारिकालयनवत्तावद्वक्तव्यो यावन्मणीनां स्पर्शवत्कव्यतापरिसमाप्तिः, यावच्च वहवो वानमन्तरा देवा देव्यश्चासते शेरते यावद् विहरन्तीति ॥ ‘तरस ण’मित्यादि, तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागे, अत्र महत्वेका मणिपीठिका प्रज्ञप्ता, अष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां चत्वारि योजनानि बाहुर्येन सर्वालना मणिमयी ‘अच्छा जाव पडिरूवा’ इति प्रागवत् ॥ ‘तीसे ण’मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि बहुमध्यदेशभागे, अत्र महती जन्वूः सुदर्शना प्रज्ञप्ता, अष्टौ योजनान्यूर्ध्वमुच्चैरत्नेन, अर्द्धयोजनमुद्वेधेन, द्वे योजने रक्त्तधः षड् योजनानि विडिमा—ऊर्ध्वं विनिर्गता शाखा बहुमध्यदेशभागे अष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां, सातिरेकान्यष्टौ योजनानि ‘सर्वाधेण’ उद्वेधोच्चैरत्नपरिमाणमीलनेन, तस्याश्च जन्व्वा वज्रमयानि मूलानि यस्याः सा वज्रमयमूला ‘रय्यसुपइड्डियविडिमा’ इति रजता—रजतमयी सुप्रतिष्ठिता विडिमा—बहुमध्यदेशभागे ऊर्ध्वं विनिर्गता यस्याः सा रजतसुप्रतिष्ठितविडिमा, ततः पूर्वपदेन विशेषणसमाप्तः, ‘रिट्टामयविडलकंदा वेरुलियरुइलखंधा’ रिष्टमयो—रिष्टरत्नमयः (विपुलः) कन्दो यस्याः सा रिष्टरत्नमयकन्दा, तथा वैडूर्यरत्नमयो रुचिरो—दीप्यमानः रक्त्तधो यस्याः सा वैडूर्यरुचिररक्त्तधा, ततः पूर्वपदेन कर्मधारयसमाप्तः, ‘सुजायवरजायरुवपढमगविसालसाला’ सुजातं—मूल-

द्रव्यशुद्धं वरं—प्रधानं यत् जातरूपं तदालकाः प्रथमका—मूलभूता विशालाः शालाः—शाला यस्याः सा सुजातवजातरूपप्रथमकवि-
 शालशालाः ‘नाणामणिरयणविविहसाहपसाहवेरुलियपत्तवणिज्जपत्तविंटा’ नानामणिरत्नानां—नानामणिरत्नासिका विविधा
 शालाप्रशाला यस्याः सा तथा तथा वैदूर्याणि—वैदूर्यरत्नमयानि पत्राणि यस्याः सा तथा तपनीयानि—तपनीयमयानि पत्रशुन्वानि यस्याः
 सा तथा, ततः पदद्वय २ मीलनेन कर्माधारयः नानामणिरत्नविविधशालाप्रशालावैदूर्यपत्रतपनीयपत्रशुन्वाः, अपरे सौवर्णिकस्य मूल-
 शालाः प्रशाला रजतमय इत्युच्युः, ‘जंवूणयरत्तमउयसुकुमालपवालपल्लवंकुरधरा’ जाम्बूनदनागकुमुर्वीविशेषमया रत्ना—रत्न-
 वर्णा श्वद्वयो—मनोह्राः सुकुमाराः—सुकुमारस्पर्शा ये प्रवाला—ईषट्नीलितपत्रभावाः पल्लवाः संजातपरिपूर्णप्रथमपत्रभावरूपा यराः—राः-
 प्रथममुद्रियमाना अङ्गुरास्तान् धरन्तीति जाम्बूनदरत्नशुकसुकुमारप्रवालपल्लवाङ्गुरयराः, एतित्थाठः—‘जंवूनयरत्तमउयसुकुमालको-
 मलपल्लवंकुरगसिहरा’ तत्र जाम्बूनदानी रत्नानि शुकानि—अकटिनाति सुकुमाराणि—अकटिशरपर्शानि कोमलानि—मनोह्रानि प्रवालप-
 ल्लवाङ्गुरा—यथोदितस्वरूपा अप्रशिरराणि च यस्याः सा तथा, अन्ये तु जम्बूनदमया अप्रप्रवाला अङ्गुरापरस्पर्शाना राजवा इत्याहुः,
 ‘विचित्तमणिरयणसुरभिङ्गुमफलभारत्तमियसाला’ विविधमणिरत्नानि—विभिन्नमणिरत्नमयानि सुरभीणि कुसुमानि फट्टानि
 च तेषां भरेण नमिता—नामं प्रादिताः शालाः—शाला यस्याः सा तथा, उक्तम्—‘मूला वरमया से कंदो रंथो य रिद्धवेरुलिनो ।
 सोवणिणयसाहपसाह तद जायस्या य ॥ १ ॥ विट्ठिमा रयवेरुलियपत्तवणिज्जपत्तविंटा य । पल्लव अरगपवाळा जंवूणयरत्तयया
 वीसे ॥ २ ॥’ ‘रयणमयापुष्पफला’ इति ‘सट्टाया’ इति सती—शोभना टाया यस्याः सा सट्टाया, तथा सती—शोभना प्रभा

यस्याः सा सत्यभा, अत एव सश्रीका सह उद्द्योतो यथा मणिरत्नात्मुद्द्योतभावात् सोद्द्योता अधिकं—अतिशयेन मत्तो निर्द्वि-
करी 'पासार्य्या' इत्यादि पदचतुष्टयं प्राग्वत् ॥

जंबूए णं सुदंसणाए चउद्दिस्सिं चत्तारि साला पणत्ता, तंजहा—पुरत्थिमेणं दक्खिणेणं पच्चत्थि-
मेणं उत्तरेणं, तत्थणं जे से पुरत्थिमिहे साले एत्थ णं एगे महं भवणे पणत्ते एणं कोसं आयामेणं
अद्धकोसं विक्खंभेणं देस्सणं कोसं उहुं उच्चत्तेणं अणेगखंभं वण्णओ जाव भवणस्स द्वारं तं चेव
पमाणं पंचधणुसत्तातिं उहुं उच्चत्तेणं अह्माइज्जाइं विक्खंभेणं जाव वणमालाओ भूमिभागा उ-
ह्मेया मणिपेढिया पंचधणुसत्तिया देवसयणिज्जं भाणियव्वं ॥ तत्थ णं जे से दाहिणिहे साले एत्थ
णं एगे महं पासायवड्सए पणत्ते, कोसं च उहुं उच्चत्तेणं अद्धकोसं आयामविक्खंभेणं अण्णु-
ग्गयम्मूसियं अंतो बहुसमं उह्मेया। तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए
सीहासणं सपरिवारं भाणियव्वं । तत्थ णं जे से पच्चत्थिमिहे साले एत्थ णं पासायवड्सए
पणत्ते तं चेव पमाणं सीहासणं सपरिवारं भाणियव्वं, तत्थ णं जे से उत्तरिहे साले एत्थ णं
एगे महं पासायवड्सए पणत्ते तं चेव पमाणं सीहासणं सपरिवारं । तत्थ णं जे से उवरिम-
चिडिमि एत्थ णं एगे महं सिद्धायत्तणे कोसं आयामेणं अद्धकोसं विक्खंभेणं देस्सणं कोसं उहुं
उच्चत्तेणं अणेगखंभस्सत्तसच्चिविडे वण्णओ तिद्दिस्सिं तओ द्वारा पंचधणुसत्ता अह्माइज्जधणुसयवि-

कखंभा मणिपेढिया पंचधणुसतिथा देवच्छंदओ पंचधणुसतविकखंभो सातिरेणपंचधणुसउच्चत्तो ।
 तंतथ पं देवच्छंदए अट्टसयं जिणपडिमाणं जिणुससेधप्पमाणणं, एवं सव्वा सिद्धायतणवत्त-
 व्वया भाणियव्वा जाव धूवकट्टच्छुया उत्तिमागारा सोलसविधेहिं रयणेहिं उवेए चैव जंबू पं
 सुदंसणा मूले बारसहिं पउमवरवेदिथाहिं सव्वतो समंता संपरिकिखत्ता, ताओ पं पउमवरवे-
 तिथाओ अट्टजोयणं उहुं उच्चत्तेणं पंचधणुसताइं विकखंभेणं वण्णओ ॥ जंबू सुदंसणा अण्णेणं
 अट्टसत्तेणं जंबूणं तयद्धुच्चत्ताप्पमाणमेत्तेणं सव्वतो समंता संपरिकिखत्ता ॥ ताओ पं जंबूओ च-
 त्तारि जोयणाइं उहुं उच्चत्तेणं कोसं चोव्वेधेणं जोयणं खंभो कोसं विकखंभेणं तिणिण जोयणाइं
 विडिमा बहुमज्झदेसभाए चत्तारि जोयणाइं विकखंभेणं सातिरेणाइं चत्तारि जोयणाइं सव्व-
 ज्जेणं वड्डरामयमूला सो चैव चैतियरुक्खवण्णओ ॥ जंबू पं सुदंसणाए अन्नरुत्तरेणं उत्तरेणं
 उत्तरपुरत्तिथेणं एतथ पं अणादियरस चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं चत्तारि जंबूसाहस्सीओ पण्ण-
 ताओ, जंबू सुदंसणाए पुरत्तिथेणं एतथ पं अणादियरस देवस्स चउण्हं अग्गमाहिंसीणं चत्तारि
 जंबूओ पण्णत्ताओ, एवं परिवारो सव्वो णायव्वो जंबू जाव आपरक्खाणं ॥ जंबू पं सुदंसणा
 तिहिं जोयणसत्तेहिं वणसंडेहिं सव्वतो समंता संपरिकिखत्ता, तंजहा—एट्ठमेणं दोधेणं त्वेणं ।
 जंबू सुदंसणाए पुरत्तिथेणं पट्ठमं वणसंडं पण्णासं जोयणाइं ओगाहित्ता एतथ पं एगे महे

भवणे पणत्ते, पुरत्थिमिह्हे भवणसरिसे भाणियव्वे जाव सयणिज्जं, एवं दाहिणेणं पच्चत्थिमेणं
 उत्तरेणं ॥ जंबूए णं सुदंसणाए उत्तरपुरत्थिमेणं पढमं वणसंडं पण्णासं जोयणाइं ओगाहित्ता च-
 त्तारि णंदापुक्खरिणीओ. पणत्ता, तंजहा—पउमा पउमएभा चेव कुमुदा कुमुयएभा ।
 ताओ णं णंदाओ पुक्खरिणीओ कोसं आयामेणं अद्धकोसं विकखंमेणं पंचधणुसयाइं उव्वेहेणं
 अच्छाओ सणहाओ लणहाओ घट्टाओ मट्टाओ णिएफंकाओ णिरयाओ जाव पडिरूवाओ वणणओ
 भाणियव्वो जाव तोरणत्ति ॥ तासि णं णंदापुक्खरिणीणं बहुमज्झद्वेसभाए एत्थ णं पासाय-
 वडंसए पणत्ते कोसएपमाणे अद्धकोसं विकखंओ सो चेव सो वणणओ जाव सीहासंणं सपरि-
 वारं । एवं दक्खिणपुरत्थिमेणवि पण्णासं जोयणा० चत्तारि णंदापुक्खरिणीओ उएपलमुम्मा
 नलिणा उएपला उएपलुज्जला तं चेव पमाणं तहेव पासायवडंसगो तएपमाणो । एवं दक्खिणपच्चत्थि-
 मेणवि पण्णासं जोयणाणं परं—भिंणा भिंणणिभा चेव अंजणा कज्जलएभा, सेसं तं चेव । जंबूए णं
 सुदंसणाए उत्तरपुरत्थिमे पढमं वणसंडं पण्णासं जोयणाइं ओगाहित्ता एत्थ णं चत्तारि णंदाओ
 पुक्खरिणीओ पणत्ताओ तं०—सरिकंता सरिमहिथा सरिचंदा चेव तह य सरिणिलया । तं चेव
 पमाणं तहेव पासायवडंसओ ॥ जंबूए णं सुदंसणाए पुरत्थिमिह्हसस भवणसस उत्तरेणं उत्तरपुर-
 त्थिमेणं पासायवडंसगरस दाहिणेणं एत्थ णं एणे महं कूडे पणत्ते अट्ट जोयणाइं उहुं उच्चत्तेणं

मूले बारस जोयणाहं चिकखंभेणं मज्झे अट्ठ जोयणाहं आयामचिकखंभेणं उवरिं चत्तारि जोय-
 णाहं आयामचिकखंभेणं मूले सातिरेगाहं सत्तातीसं जोयणाहं परिकखेवेणं मज्झे सातिरेगाहं
 पणुवीसं जोयणाहं परिकखेवेणं उवरिं सातिरेगाहं बारस जोयणाहं परिकखेवेणं मूले चिच्छिन्नो
 मज्झे सांखित्ते उरपिं तणुए गोपुच्छसंठाणसंठिए सव्वजंबूणयामए अच्चे जाव पडिस्सवे, से णं
 एगाए पडमवरवेइयाए एगेणं वणसंडेणं सव्वतो समंतता संपरिकखित्ते दोणहवि वणणओ ॥ तस्स
 णं कूडस्स उवरि बहुसमरमणिजो भूमिभागे पणत्ते जाव आसयांति० ॥ तस्स णं बहुसमरमणि-
 जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए एणं सिद्धायतणं कोसस्पमाणं सव्वा सिद्धायतणवत्त-
 वया । जंबूए णं सुदंसणाए पुरत्थिमस्स भवणस्स दाहिणेणं दाहिणपुरत्थिमिहस्स पासायव-
 डेंसगस्स उत्तरेणं एत्थ णं एगे महं कूडे पणत्ते तं चेव पमाणं सिद्धायतणं च । जंबूए णं सुदं-
 सणाए दाहिणिहस्स भवण० पुरत्थिमेणं दाहिणपुरत्थिमस्स पासायवडेंसगस्स पच्चत्थिमेणं
 एत्थ णं एगे महं कूडे पणत्ते, दाहिणस्स भवणस्स परतो दाहिणपच्चत्थिमिहस्स पासायवडिं-
 गस्स पुरत्थिमेणं एत्थ णं एगे महं कूडे जंबूतो पच्चत्थिमिहस्स भवणस्स दाहिणेणं दाहिणपच्च-
 त्थिमिहस्स पासायवडेंसगस्स उत्तरेणं एत्थ णं एगे महं कूडे प० तं चेव पमाणं सिद्धायतणं च,
 जंबूए पच्चत्थिमभवणउत्तरेणं उत्तरपच्चत्थिमस्स पासायवडेंसगस्स दाहिणेणं एत्थ णं एगे महं

कूडे पणन्ते तं चेव पमाणं सिद्धायतणं च । जंबूए उत्तरस्स भवणस्स पच्चत्थिमेणं उत्तरपच्चत्थि-
 मस्स पासायवडेंगरस्स पुरत्थिमेणं एत्थ णं एगे कूडे पणन्ते, तं चेव, जंबूए उत्तरभवणस्स पुर-
 त्थिमेणं उत्तरपुरत्थिमिहस्स पासायवडेंगरस्स पच्चत्थिमेणं एत्थ णं एगे महं कूडे पणन्ते, तं
 चेव पमाणं तहेव सिद्धायतणं । जंबू णं सुदंसणा अणोहिं बहूहिं तिलएहिं लउएहिं जाव राय-
 रुक्खेहिं हिंशुरुक्खेहिं जाव सन्वतो स्समता संपरिकिस्सता । जंबूते णं सुदंसणाए उवरिं बहवे
 अट्ठमंगला पणन्ता, तंजहा—सोत्थियसिरिक्खं किण्हा चामरज्झया जाव उत्तातिक्खत्ता ॥
 जंबूए णं सुदंसणाए हुवालस्स णामधेज्जा पणन्ता, तंजहा—सुदंसणा अमोहा य, सुप्पबुद्धा ज-
 सोधरा । विदेहजंबू सोमणसा, णियया णिच्चमंडिया ॥ १ ॥ सुभहा य विसाला य, सुजाया
 सुमणीतिया । सुदंसणाए जंबूए, नामधेज्जा हुवालस्स ॥ २ ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ—जंबू-
 सुदंसणा?, गोयमा ! जंबूते णं सुदंसणाते जंबूदीवाहिवती अणाढिते णामं देवे महिड्डीए जाव
 पलिओवमड्ढितीए परिवस्सति, से णं तत्थ चउण्हं सामाणियसाहरसीणं जाव जंबूदीवस्स जं-
 बूए सुदंसणाए अणाढियाते य रायधाणीए जाव विहरंति । कहिं णं भंते ! अणाढियस्स जाव
 समत्ता वत्तव्वया रायधाणीए महिड्डीए । अट्ठत्तरं च णं गोयमा ! जंबूदीवे २ तत्थ तत्थ देसे
 तहिं २ बहवे जंबूरुक्खा जंबूवणा जंबूवणसंडा णिच्चं कुसुमिया जाव सिरीए अतीव उवसोभे-

माण २ चिद्वृत्ति, से तेणट्टेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ—जंजुदीवे २, अट्टत्तरं च णं गोयमा ! जंजुदी-
वरस्स सासने णामधेज्जे पण्णत्ते, जन्न कयाचि णासि जाव णिच्चे ॥ (सू० १५२)

‘जंजुए णं’मित्यादि, जन्त्वाः सुदर्शनायाश्चतुर्दिशि एकैकस्यां दिशि एकैकशाखाभावतश्चतस्रः शाखाः प्रज्ञाताः, तद्यथा—एका पूर्वस्यामेका दक्षिणस्यामेका पश्चिमायामेकोत्तरस्यां, तत्र या सा पूर्वशाला, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, ‘तरस्स णं’मित्यादि, तस्या बहुमध्यदेशभागे अत्र महदेकं भवनं प्रज्ञप्तं, क्रोशमायामतोऽर्द्धक्रोशं विष्कम्भतो देशोत्तं क्रोशमूर्ध्वमुखैस्त्वेन, तस्य वर्णको द्वारादिवक्तव्यता च प्रागुक्तमहापद्मवत्, तथा चाह—‘प्रमाणादया महापद्मवत्तत्रया भाणियन्वा अहीणमहरित्ता जाव उपपलहत्थगा’ इति ॥ ‘तरथ णं’मित्यादि, तत्र या सा दक्षिणाया शाखा तस्या बहुमध्यदेशभागे अत्र महानेकः प्रासादावतंसकः प्रज्ञातः, क्रोशमेकमूर्ध्वमुखैस्त्वेन, अर्द्धक्रोशं विष्कम्भेन, ‘अब्भुग्गयमूसियपहसिया इवे’त्यादि तद्वर्णनमुपयुज्योच्चवर्णनं भूमिभागावर्णनं मणिपीठिकावर्णनं सिंहासनवर्णनं च प्रागवत्, नवरमन्न मणिपीठिका पञ्चधनुःशतान्यायामविष्कम्भाभ्यामर्द्धवृत्तीयानि धनुःशतानि बाह्व्येन सिंहासनं च सपरिवारं वाच्यमिति, तस्य च प्रासादावतंसकस्योपरि बहुन्यष्टावष्टौ स्वस्तिकादीनि मङ्गलकानीत्यादि तावद्वक्तव्यं यावद्वहवः सहस्रपत्रहस्तका इति, यश्च च दक्षिणस्यां शाखायां प्रासादावतंसक उक्तस्तथा पश्चिमायामुत्तरस्यामपि च प्रत्येकं वक्तव्यः, जन्त्वाः सुदर्शनाया उपरि विडिमाया बहुमध्यदेशभागे सिद्धायतनं, तच्च पूर्वस्यां भवनमिव तावद्वक्तव्यं यावन्मणिपीठिकावर्णनं, तत ऊर्ध्वमेवं वक्तव्यं—‘तीसे णं’मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि अत्र महानेको देवच्छन्दकः प्रज्ञातः, एवं पञ्चधनुःशतान्यायामविष्कम्भाभ्यां पञ्चधनुःशतानि सातिरेकाणि ऊर्ध्वमुखैस्त्वेन सर्वात्मना रत्नमयः, अच्छ इत्यादि पूर्ववद् यावत्प्रतिरूप इति । ‘तरथ णं’ अट्टसत्तं जिणपडिमाणं

जिणुरसेहपमाणमेत्ताणं सन्निक्खित्ताणं चिद्धइ' इत्यादि पूर्ववत्तावद्वक्तव्यं यावत् 'अट्टसयं धूवकडुच्छुयाणं सन्निक्खित्ताणं चिद्धइ' इति पदं, 'सिद्धाययणरस उट्पि अट्टमंगला' इत्यादि पूर्ववत्तावद्वक्तव्यं यावत् 'सहस्सपत्तहत्थगा' इति, सर्वत्रापि च व्याख्याऽपि पूर्ववत् ॥ 'जंबू णं सुदंसणा' इत्यादि, जम्बूः सुदर्शना द्वादशभिः पञ्चवरवेदिकाभिः 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्ततः' सामस्येन संपरिक्षिप्ता । वेदिकावर्णनं प्रागवत् । 'जंबू णं'मित्यादि, जम्बूः सुदर्शना अन्येन जम्बूनामदशतेन तद्वर्द्धोच्चप्रमाणमात्रेण 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्ततः' सामस्येन संपरिक्षिप्ता । तद्वर्द्धोच्चप्रमाणमेव भावयति—'ताओ णं'मित्यादि, 'ताः' अष्टोत्तरशतसङ्ख्या जम्बूवाः प्रत्येकं चत्वारि योजनान्यर्द्धमुच्चैस्त्वेन कोशमुद्वेनेन योजनमेकं रक्त्तधः क्रोशं बाह्वयेन रक्त्तधः, त्रीणि योजनानि विडिमा—ऊर्द्धं विनिर्गता शाखा बहुमध्यदेशभागे चत्वारि योजनान्यायामविक्रमभाभ्याम्, ऊर्द्धोधोरूपेण सातिरेकाणि चत्वारि योजनानि सर्वांगेण उद्वेधपरिमाणमीलनेनेति भावः । 'बहरामयमूलरययसुपइट्ठिया विडिमा' इत्यादिवर्णनं पूर्ववत्तावद्वक्तव्यं यावदधिकं नयनमनोनिर्वृत्तिकार्यः, प्रासादीया यावत्प्रतिरूपाः ॥ 'जंबूए णं'मित्यादि, 'जंबूए णं सुदंसणाए' इत्यादि, जम्बूवाः सुदर्शनाया अवरो-त्तरस्यामुत्तरस्यामुत्तरपूर्वस्थां, अत एवासु तिसृषु दिक्ष्वनाहतस्य देवस्य जम्बूद्वीपाधिपतेश्चतुर्णां सामानिकसहस्राणां योग्यानि चत्वारि जम्बूसहस्राणि प्रज्ञप्तानि, पूर्वस्थां चतसृणामग्रमहिषीणां योग्यानि चतस्रो, महाजम्बूवा दक्षिणपूर्वस्यामभ्यन्तरपर्वदोऽष्टानां देवसहस्राणां योग्यान्यष्टौ जम्बूसहस्राणि, दक्षिणस्थां मध्यमपर्वदो दशानां देवसहस्राणां योग्यानि दश जम्बूसहस्राणि, दक्षिणापरस्थां बाह्यपर्वदो द्वादश देवसहस्राणां योग्यानि द्वादश जम्बूसहस्राणि, अपरस्थां सप्तानामनीकाधिपतीनां योग्यानि सप्त महाजम्बूवः, ततः स-र्वासु दिक्षु षोडशानामारक्षदेवसहस्राणां योग्यानि षोडश जम्बूसहस्राणि प्रज्ञप्तानि ॥ 'जंबू णं सुदंसणा' इत्यादि, सा जम्बूः सुद-

शर्ना त्रिभिः शतकैः—योजनशतप्रमाणैर्वनपण्डैः 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्ततः' सामस्त्वेन संपरिक्षिप्ता, तद्यथा—अभ्यन्तरकेन
 मध्येन वाहेन च । जम्ब्वाः सुदर्शनायाः पूर्वस्यां दिशि प्रथमं वनपण्डं पश्चाद्वर्तं योजनान्यवगाणान्न महदेकं भवनं प्रज्ञप्तं, तप पूर्व-
 दिक्वर्तिभवनवद् वक्रव्यं यावत् शयनीयम् । जम्ब्वाः सुदर्शनाया दक्षिणतः प्रथमं वनपण्डं पश्चाद्वर्तं योजनान्यवगाणान्न महदेकं भवनं
 प्रज्ञप्तं, एतदपि तथैव यावत् शयनीयं, एवं पश्चिमायामुत्तरस्यां च प्रत्येकं च प्रत्येकं च प्रथमं वनपण्डं पश्चाद्वर्तं योजनान्यवगाणान्न भवनं
 वक्रव्यं यावत् शयनीयम् ॥ 'जंबूए णामित्थादि, जम्ब्वाः सुदर्शनाया उत्तरपूर्वस्यां—ईशानकोण इत्यर्थः प्रथमं वनपण्डं पश्चाद्वर्तं
 योजनान्यवगाणान्न महत्तद्वर्तस्यो नन्दपुष्करिण्यः प्रज्ञप्तालयाभा—पूर्वस्यां पक्षा—पश्चाभिधाता, दक्षिणस्यां पक्षप्रभा, पश्चिमायां कुमुदा,
 उत्तरस्यां कुमुदप्रभा, ताम्र तन्दपुष्करिण्यः प्रत्येकं क्रोशनायामेन अर्द्धकोशं विष्कम्भेन पश्चिमजुःशतान्जुप्तेन, 'अन्टाओ सण्णाओ'
 इत्यादि पुष्करिणीवर्णनं प्राग्वत्समस्तं यावत्प्रत्येकं प्रत्येकं पक्षवर्त्येदिकया परिक्षिप्ताः प्रत्येकं च वनपण्डपरिक्षिप्ताः, पक्षवर्त्येदिकावनपण्ड-
 वर्णनं प्राग्वत् ॥ 'तासि णामित्थादि, तासां पुष्करिणीनां प्रत्येकं चतुर्दिशि एकैकस्या दिशि एकैकभावेन चत्वारि त्रिसोषानप्रतिरूप-
 काणि प्रज्ञप्तानि, तेषां वर्णकः प्राग्वत्, तोरणान्यपि तथैव, तासां पुष्करिणीनां द्युत्तमपदेभ्योभ्योऽन महानेकः प्रासादावर्तकः प्रज्ञप्तः,
 स च जम्बूद्वन्द्वदक्षिणपश्चिमप्रासादाभाविप्रासादवत् प्रज्ञाणादिना यत्तज्यो यावत् 'तद्वत्तपचद्वन्द्वता' इति पदं, तत्रापि च सिद्धास-
 नमनाद्वन्द्वस्य सपरिवारम् । एवं दक्षिणपूर्वस्यां दक्षिणापरस्यामुत्तरापरस्यां च प्रत्येकं वक्रव्यं, तत्र नन्दपुष्करिणीनामजनात्सं,
 तत्रैव—दक्षिणपूर्वस्यां पूर्वदिक्कोण उत्पलजुलगा नलिगा उत्पला उत्पला—'पदमा पत्रमप्यना येन, कुमुदा कुमुदप्रभा । उत्पलजुम्भा न-
 उपरोत्तरस्यां श्रीकान्ता श्रीचन्द्रा श्रीनिलया श्रीमदित्ता, उत्पल—'पदमा पत्रमप्यना येन, कुमुदा कुमुदप्रभा । उत्पलजुम्भा न-

लिङ्गा, उत्पला उत्पलजला ॥ १ ॥ भिंगा भिंगनिभा चैव, अंजणा कज्जलपभा । सिरिकंता सिरिचंदा, सिरिनिङ्गया चैव सिरिम-
 हिया ॥ २ ॥” ‘जंवूए ण’मित्यादि, जन्मवाः सुदर्शनायाः पूर्वदिग्भाविनो भवनस्योत्तरतः उत्तरपूर्वदिग्भाविनः प्रासादावतंसकस्य
 दक्षिणतोऽत्र महानेकः कूटः प्रज्ञप्तः, अष्टौ योजनान्यूर्ध्वमुच्चैरुत्वेन, मूलेऽष्टौ योजनानि विष्कर्मन्ते मध्ये षड् योजनानि उपरि चत्वारि
 योजनानि, मूले सातिरेकाणि पञ्चविंशतिर्योजनानि परिक्षेपतः मध्ये सातिरेकाण्यष्टादश योजनानि उपरि सातिरेकाणि द्वादश यो-
 जनानि परिक्षेपतः, तथा सति मूले विस्तीर्णो मध्ये सङ्घिप्त उपरि तनुकोऽत एव गोपुच्छसंस्थानसंस्थितः सर्वालना जन्मूनदमयः,
 ‘अच्छे जाव पडिरुवे’ इति प्रागवत्, स च कूट एकया पद्मवरवेदिकया एकेन वनपण्डेन सर्वतः समन्तात् परिक्षिप्तः, पद्मवरवेदि-
 कावनपण्डवर्णनं प्रागवत् । ‘तरस ण’मित्यादि, तस्य कूटस्योपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, स च ‘से जहानामए आलिङ्गपु-
 कखेरइ वा’ इत्यादि पूर्ववत्तावद्वक्तव्यो यावत्तृणानां मणीतां च शब्दवर्णनम् ॥ ‘तरस ण’मित्यादि, तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभा-
 गस्य बहुमध्यदेशभागेऽत्र महदेकं सिद्धायतनं प्रज्ञप्तं, तच्च जन्मसुदर्शनोपरिविडिमासिद्धायतनसदृशं वक्तव्यं यावदष्टोत्तरं शतं धूपकडुचु-
 कानामिति । एवं जन्मवाः सुदर्शनायाः पूर्वस्य भवनस्य दक्षिणतो दक्षिणपश्चिमस्य प्रासादावतंसकस्योत्तरतः, तथा दक्षिणात्यस्य भव-
 नस्य पूर्वतो दक्षिणपूर्वस्य प्रासादावतंसकस्य पश्चिमदिशि, तथा दक्षिणात्यस्य भवनस्य परतो दक्षिणपश्चिमस्य प्रासादावतंसकस्य पू-
 र्वतः, तथा पाश्चात्यस्य भवनस्य पूर्वतो दक्षिणपश्चिमस्य प्रासादावतंसकस्योत्तरतः, तथा पश्चिमस्य भवनस्योत्तरत उत्तरपश्चिमस्य प्रासा-
 दावतंसकस्य दक्षिणतः, तथोत्तरस्य भवनस्य पश्चिमायामुत्तरपश्चिमस्य प्रासादावतंसकस्य पूर्वतः, तथोत्तरस्य भवनस्य पूर्वत उत्तरपू-
 र्वस्य प्रासादावतंसकस्यापरतः प्रत्येकमेकैकः कूटः पूर्वोक्तप्रमाणो वक्तव्यः, तेषां च कूटानामुपरि प्रत्येकमेकैकं सिद्धायतनं, तानि च

सिद्धावतनानि पूर्ववद्वाच्यानि, उक्तञ्च—“अद्भुतसहस्रहरिसा सन्वे जंयुनयामया भणिया । तेसुवरि जिणभवणा कोसपमाणा परम-
रम्मा ॥ १ ॥” ‘जंयुए ण’मित्यादि, जन्व्याः सुदर्शनाया द्वादश नामधेयानि प्रसप्तानि, तथा—‘सुदर्सणे’त्यादि, शोभनं दर्शनं—
दृश्यमानता यस्या नयनमनोहारित्वात् सा सुदर्शना १, यथा च तस्याः शोभनदर्शनं तथाऽपे स्वयमेव सद्ब्रह्म भावयिष्यति, ‘अ-
मोहा य’ इति मोघं—निष्कलं न मोघा अमोघा अनिष्कला प्रसवः, तथाहि—सा स्वस्वामिभावेन प्रतिपन्ना सती जन्मद्वीपाधिपत्य-
मुपजनयति, तदन्तरेण तद्विषयस्य स्वाभिभावसौवायोगात्, ततोऽनिष्कलेति २, ‘सुपपजुद्धा’ इति सुप्तु—अतिशयेन प्रयुक्ता
मणिकनकरत्नानां निरन्तरं सर्वतथाकाचिकयेन सर्वकालमुज्जिद्रेति भावः ३, ‘जसोहरा’ इति यताः सकलशुचनव्यापि परतीति
यद्योपरा लिहादित्यादय्, जन्मद्वीपो हि विदितमहिमा शुचनत्रयेऽप्यनया जन्मोपलब्धितस्ततो भवति यथोक्तं तद्योषारित्यमस्याः ४,
‘सुभद्दा य’ इति शोभनं भद्रं—कल्याणं यस्याः सा सुभद्दा, सकलफालं कल्याणभाणिनीत्यर्थः, न हि तस्याः कदाचिदप्युपद्रवाः संभ-
वन्ति, महर्द्धिकेनाधिष्ठितत्वात् ५, ‘विसाला य’ इति विद्याला—विस्तीर्णा ज्ञायमाविरक्तभान्यानुभूतत्वेन चाष्टयोजनप्रमाणत्वात् ६,
‘सुजाया’ इति शोभनं जातं—जन्म यस्याः सा सुजाता, विशुद्धमणिकनकरत्नपूज्यत्वतया जन्मदोषरहितेति भावः ७, ‘सुमणा
इय’ इति शोभनं मनो यस्याः सकाशाद् भवति सा सुमनाः, भवति हि तां पश्यतां महर्द्धिकानां मतः शोभनमतिरमणीयत्वात् ८,
‘विदेहजंयू’ इति, विदेहेषु जन्मद्विदेहजन्मद्विदेहान्तर्गतौत्तयुक्तकृतविवासत्वात् ९, ‘सोमणसा’ इति सोमनस्सहेतुत्वात् सौमनस्या,
नहि तां पश्यतः कस्यापि मनो दुष्टं भवति, केवलं तां दृष्ट्वा भीतमानासां सद्विद्यावारं च प्रदंस्तीति १०, ‘नियता’ इति नियता

सर्वकालमवस्थिता शाश्वतत्वात् ११, 'नित्यमंडिता' सदा भूषणभूषितत्वात् १२ । 'सुदर्शनाय' इत्यादि तान्येवानि सुदर्शनाया जन्व्वा द्वादश नामधेयानि ॥ सम्प्रति सुदर्शनाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पिष्टुच्छिष्टपुरिदमाह—'से केणट्टेणं भंते !' इत्यादि प्रतीतं, निर्वचनमाह—'गोयमे'त्यादि सुगमं, नवरम् 'अणादिष् नामं देवे' इति, अनादताः—अनादरक्रियाविषयीकृताः शेषा जन्बूद्वीपगता देवा येनासन्नोऽलङ्घ्यतं महर्द्धिकत्वमीक्षमाणेन सोऽनादतः, सकलनिर्वचनभावार्थश्चायं—यस्मादेवं महर्द्धिकोऽनादतनामा देवस्तत्र परिवसति ततस्तस्य समस्ताऽपि स्फातिः तत्र कृतावासेति सा सुदर्शनाऽनादता, राजधानीवक्तव्यताऽपि प्रागवद्वक्तव्या, तदेवं यस्मादेवंरूपया जन्ब्वोपलक्षित एष द्वीपस्तस्माज्जन्बूद्वीप इत्युच्यते, अथर्वदं जन्बूद्वीपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति दर्शयति—'अदुत्तरं च ण'मित्यादि, अथान्यत् जन्बूद्वीपशब्दप्रवृत्तिकारणमिति गम्यते, गौतम ! जन्बूद्वीपे द्वीपे उत्तरकुरुषु कुरुषु तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहवो जन्बूद्वक्षा जन्बूवनानि जन्बूपण्डाः, इहैकजातीयवृक्षसमुदायो वनं, अनेकजातीयवृक्षसमूहो वनपण्डः, केवलं प्रधानेन व्यपदेश इति जन्बूवनं जन्बूपण्ड इति भेदेनोपात्तं, 'निक्कुसुमिया' इत्यादि विशेषणकदन्यकं प्राग्वत्, तत एष द्वीपो जन्बूद्वीपः, तथा चाह—'से एणट्टेण'मित्यादि ॥ सम्प्रति जन्बूद्वीपगतचन्द्रादिसङ्ख्यापरिज्ञानार्थमाह—

जंबूद्वीवे णं भंते ! द्वीवे कति चंद्रा पभासिंसु वा पभासेति वा ? कति सूरिया तविंसु वा तवंति वा तविस्संति वा ? कति नक्खत्ता जोयं जोयंसु वा जोयंति वा जोएससंति वा ? कति सहणहा चारं चरिंसु वा चरिति वा चरिस्संति वा ? केवत्तिताओ ताराणकोडा-
कोडीओ सोहंसु वा सोहंति वा सोहेस्संति वा ? गोयमा ! जंबूद्वीवे णं द्वीवे दो चंद्रा पभासिंसु

वा ३ दो स्वरिया तविंशु वा ३ लघ्वन्नं नक्खत्ता जीणं जोएंशु वा ३ लावत्तरं गहस्सत्तं चारं
 चारिंशु वा ३—एणं च सत्तसहस्सं तेत्तीसं खलु भवे सहस्साहं । णव य सय्या पन्नासा तारागण-
 कोडकोडीणं ॥ १ ॥ सोभिंशु वा सोभिस्संति वा ॥ (ख० १५३)

‘जंबूद्वीवे णं भंते ! दीवे’ इत्यादि सुगमं, नवरं पट्पञ्चाशत्तद्वज्राणि एकैकस्य शशिनः परिवारेऽष्टाविंशतिर्नक्षत्राणां भावात्,
 पट्सप्ततं ग्रहशतमेकैकं शशिनं प्रत्यष्टाशीतेर्ग्रहाणां भावात्, तथैकस्य शशिनः परिवारे तारागणपरिमाणं पट्पट्टिः सहस्राणि नव श-
 तानि पञ्चसप्तत्यधिकाणि कोटीकोटीनां, वक्ष्यति च—‘छावट्टिसहस्साहं नव चेव सयाहं पंचसयराहं । एगससीपरिवारो तारागण-
 कोडिकोडीणं ॥ १ ॥’ (६६९७५) जम्बूद्वीपे च द्वौ शशिनौ तदेतद् द्वाभ्यां गुण्यते ततः सूत्रोक्तं परिमाणं भवति—एकं शतसहस्रं
 त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि नव शतानि पञ्चाशदधिकानि कोटीकोटीनामिति ॥ तदेवमुक्तो जम्बूद्वीपः, सन्प्रति लवणसमुद्रं विवक्षुर्दिग्माह—
 जंबूद्वीवं णास दीवं लवणे णासं समुद्दे वद्धे वलयागारसंठाणसंठिते सव्वत्तो समंता संपरि-
 वित्त्वा णं चिट्ठति ॥ लवणे णं भंते ! समुद्दे किं समचक्रवालसंठिते विसमचक्रवालसंठिते ?
 गोयमा ! समचक्रवालसंठिए नो विसमचक्रवालसंठिए ॥ लवणे णं भंते ! समुद्दे केवतिपं चक्र-
 वालवित्त्वंभेणं ? केवतिपं परिवित्त्वेणं पणत्ते ? गोयमा ! लवणे णं समुद्दे दो जोयणसत्तसह-
 रसाहं चक्रवालवित्त्वंभेणं पन्नरस जोयणसयसहस्साहं एगासीहसहस्साहं सयमेणेणचत्तालीसे
 किंचिविसेसाहिए लवणोदधिणो चक्रवालपरिवित्त्वेणं । से णं एक्काए पडमवरवेदियाए एणेण य

वणसंहणं सव्वतो समंता संपरिकिखत्ते चिद्धह, दोणहवि वण्णओ । सा णं पउमवर० अद्धजोयणं उहुं० पंचथणुसयविकखंभेणं लवणसमुद्दसमियपरिकखेवेणं, सेसं तहेव । से णं वणसंडे देस्सणाइं दो जोयणाइं जाव विहरइ ॥ लवणस्स णं भंते ! समुद्दस्स कति द्वारा पणत्ता?, गोयमा ! चत्तारि द्वारा पणत्ता, तंजहा—विजये वेजयंते जयंते अपराजिते ॥ कहि णं भंते ! लवणसमुद्दस्स विजए णामं दारे पणत्ते?, गोयमा ! लवणसमुद्दस्स पुरत्थिमपेरंते धायइखंडस्स दीवस्स पुरत्थिमद्धस्स पच्चत्थिमेणं सीओदाए महानदीए उट्ठिं एत्थ णं लवणस्स समुद्दस्स विजए णामं दारे पणत्ते अद्ध जोयणाइं उहुं उच्चत्तेणं चत्तारि जोयणाइं विकखंभेणं, एवं तं चेव सव्वं जहा जंजुहीवस्स विजयस्सरिसेवि (द्वारसरिसमेयंपि) रायहाणी पुरत्थिमेणं अपणंमि लवणसमुद्दे ॥ कहि णं भंते ! लवणसमुद्दे वेजयंते नामं दारे पणत्ते?, गोयमा ! लवणसमुद्दे दाहिणपेरंते धातइसंडदीवस्स दाहिणद्धस्स उत्तरेणं सेसं तं चेव सव्वं । एवं जयंतेवि, णवरि सीयाए महाणदीए उट्ठिं भाणियव्वे । एवं अपराजितेवि, णवरं दिस्सीभागो भाणियव्वो ॥ लवणस्स णं भंते ! समुद्दस्स द्वारस्स य २ एस णं केवत्तियं अबाधाए अंतरे पणत्ते?, गोयमा !—‘तिण्णेव सत्तसहस्सा पंचाणउत्तिं भवे सहस्साइं । दो जोयणसत्त असित्ता कोसं द्वारंतरे लवणे ॥ १ ॥’ जाव

१ यथा अनेकेषु स्थानेष्वत्र मूलटीकापाठयोर्वैषम्यं तथाऽत्र क्वचित् आदर्शे चतुर्णामपि द्वाराणां सामर्थ्येण वर्णनं दृश्यते मूले, न च टीकाजुसारी प्रागुक्तं च तदित्युपेक्षितं.

अवाधाए अंतरे पणत्ते । लवणस्स णं पएसा धायइसंडं दीवं जुट्ठा, तहेव जहा जंबूदीवे धायइ-
संडेवि सो चेव गमो । लवणे णं भंते ! समुद्दे जीवा उट्ठाइत्ता सो चेव विही, एवं धायइसं-
डेवि ॥ से केणट्टेणं भंते ! एवं बुच्चइ—लवणसमुद्दे २?, गोयमा ! लवणे णं समुद्दे उट्ठगे आ-
विले रइले लोणे लिंदे खारए कट्टए अप्पेजे वट्ठणं दुपयचउपयमियपसुपकिखसिरीसवाणं
नणन्थ तज्जोणियाणं सत्ताणं, सोत्थिए एत्थ लवणाहिचई देवे महिट्ठीए पलिओवमट्ठिईए, से
णं तत्थ सामाणिय जाव लवणसमुद्दस्स सुत्थियाए रायहाणीए अणोसिं जाव चिहरइ, से एएण-
ट्टेणं गो० ! एवं बुच्चइ लवणे णं समुद्दे २, अट्टत्तारं च णं गो० ! लवणसमुद्दे सासए जाव णिक्के ॥

(स्स० १५४)

‘जंबूदीवं दीवं’मिथादि जम्बूद्वीपं द्वीपं लवणो नाम समुद्रो ‘वृत्तः’ वर्तुलः, स च चन्द्रमण्डलवन्मध्यपरिपूर्णोऽपि शङ्कोत तत्र
आह—‘वलयाकारसंस्थानसंस्थितः’ वलयाकारं—मध्यशुषिरं यत्संस्थानं तेन संस्थितो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः ‘सर्वतः’ सर्वोसु
दिक्षु ‘समन्ततः’ सामस्येन ‘परिक्षिप्य’ वेष्टयित्वा तिष्ठति ॥ ‘लवणे णं भंते !’ इत्यादि, लवणो भदन्त ! समुद्रः किं समचक्रवा-
लसंस्थितो यद्वा विषमचक्रवालसंस्थितः ?, चक्रवालसंस्थानस्योभयथाऽपि दर्शनात्, भगवानाह—गौतम ! समचक्रवालसंस्थितः सर्वत्र
द्विलक्षयोजनप्रमाणतया चक्रवालस्य भावात्, नो विषमचक्रवालसंस्थितः ॥ सम्प्रति चक्रवालविष्कम्भादिपरिमाणमेव पृच्छति—
‘लवणे णं भंते ! समुद्दे’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं युगमं, भगवानाह—गौतम ! द्वे योजनशतसदृशे चक्रवालविष्कम्भेन, जम्बूद्वीपविष्कम्भादे-

तद्विष्कम्भस्य द्विगुणत्वात्, पञ्चदश योजनशतसहस्राणि एकाशीतिः सहस्राणि शतमेकोनचत्वारिंशं च किञ्चिद्विशेषोऽनेन परिक्षेपेण, परिक्षेपप्रमाणं चैतत् परिधिगणितभावनया स्वयं भावनीयं क्षेत्रसमासटीकातो वा परिभावनीयम् ॥ ‘से ण’मित्यादि, ‘सः’ लवणनामा समुद्र एकया पद्मवरवेदिकया, अष्टयोजनोच्छ्रितजगत्पुत्रिभाविन्येति गम्यते, एकेन वनखण्डेन सर्वतः समन्तात् ‘संपरिक्षितः’, सा च पद्मवरवेदिकाऽर्द्धयोजनमूर्द्धमुच्चैरस्त्वेन पञ्चधनुःशतानि विष्कम्भतः परिक्षेपतो लवणसमुद्रपरिक्षेपप्रमाणा, वनखण्डो देशोऽने द्वे योजने, अभ्यन्तरोऽपि पद्मवरवेदिकया वनपण्ड एवंप्रमाण एव, उभयोरपि वर्णनं जम्बूद्वीपपद्मवरवेदिकावनखण्डवत् ॥ सम्प्रति द्वारवत्कव्यतामभिधिरुदिसमाह—‘लवणरस णं भंते !’ इत्यादि, लवणस्य भदन्त ! समुद्रस्य कति द्वाराणि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—विजयवैजयन्तजयन्तापरराजिताख्यानि ॥ ‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! लवणसमुद्रस्य विजयनाम द्वारं प्रज्ञप्तं ?, भगवानाह—गौतम !, लवणसमुद्रस्य पूर्वपर्यन्ते धातकीखण्डद्वीपपूर्वार्द्धस्य ‘पञ्चतिथमेण’ नित पश्चिमभागे शीतोद्याया महानद्या उपर्यन्तान्तरे लवणसमुद्रस्य विजयनाम द्वारं प्रज्ञप्तं, अष्टौ योजनान्यूर्द्धमुच्चैरस्त्वेन । एवं जम्बूद्वीपगतविजयद्वारसदृशमेतदपि वत्कव्यं यावद्बहून्यष्टावष्टौ मङ्गलकानि यावद्बहवः सहस्रपत्रहस्तका इति ॥ सम्प्रति विजयद्वारनामनिबन्धनं प्रतिपिपादयिषुरिदमसाह—‘से केणट्टेणं भंते’ इत्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते—विजयद्वारं विजयद्वारम् ? इति, भगवानाह—गौतम ! विजये द्वारे विजयो नाम देवो महर्द्धिको यावद् विजयाया राजधान्या अन्येषां च बहूनां विजयाराजधानीवास्तव्यानां वानसमन्तराणां देवानां देवीनां चाधिपत्यं यावत्परिवसति, ततो विजयदेवस्याभिकत्वाद् विजयमिति, तथा चाह—‘से एएणट्टेण’मित्यादि सुगमं ॥ ‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! विजयस्य देवस्य विजया नाम राजधानी प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—गौतम ! विजयद्वारस्य

पूर्वस्थां दिशि तिर्यगसहयेयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्वसिन् लवणसमुद्रे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाद्यान्नान्तरे विजयस्य देवस्य
 विजया नाम राजधानी प्रज्ञप्ता, सा च जम्बूद्वीपविजयद्वाराधिपतिविजयाराजधानीवद्वक्तव्या ॥ सन्प्रति वैजयन्तद्वारप्रतिपादनार्थं
 माह—‘कहि षं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! लवणस्य समुद्रस्य वैजयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, भगवानाह—गौतम ! लवणसमुद्रस्य
 दक्षिणपर्वन्ते धातकीखण्डद्वीपदक्षिणार्द्धस्योत्तरतोऽत्र लवणसमुद्रस्य वैजयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, एतद्वक्तव्यता सर्वाऽपि विजयद्वारवद-
 वसेया, नवरं राजधानी वैजयन्तद्वारस्य दक्षिणतो वेदितव्या ॥ जयन्तद्वारप्रतिपादनार्थमाह—‘कहि षं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त !
 लवणसमुद्रस्य जयन्तं द्वारं प्रज्ञप्तं, भगवानाह—गौतम ! लवणसमुद्रस्य पश्चिमपर्वन्ते धातकीखण्डपश्चिमार्द्धस्य पूर्वतः द्वाीणाया मया-
 नद्या उपरि लवणस्य समुद्रस्य जयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, तद्वक्तव्यताऽपि विजयद्वारवद् वक्तव्या, नवरं राजधानी जयन्तद्वारस्य पश्चि-
 मभागे वक्तव्या ॥ अपराजितद्वारप्रतिपादनार्थमाह—‘कहि षं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! लवणस्य समुद्रस्यापराजितं नाम द्वारं
 प्रज्ञप्तं, भगवानाह—गौतम ! लवणसमुद्रस्योत्तरपर्वन्ते धातकीखण्डद्वीपोत्तरार्द्धस्य दक्षिणतोऽत्र लवणस्य समुद्रस्यापराजितं नाम द्वारं
 प्रज्ञप्तं । एतद्वक्तव्यताऽपि विजयद्वारपश्चिमपर्वन्ते धातकीखण्डद्वीपोत्तरार्द्धस्य दक्षिणतोऽत्र लवणस्य समुद्रस्यापराजितं नाम द्वारं
 द्वारस्यान्तरं प्रतिपादयितुकाम आह—‘लवणस्य षं भंते !’ इत्यादि, लवणस्य भदन्त ! समुद्रस्य द्वारस्य २ ‘एष षं भिति एतद्
 अन्तरं कियत्सा ‘अवाधया’ अन्तरालत्वाव्यापाररूपया प्रज्ञप्तं, भगवानाह—गौतम ! शीणि योजनशतसहस्राणि पञ्चनवतिः सह-
 स्राणि अशीति द्वे योजनशते क्रोद्वाध्र्यको द्वारस्य द्वारस्यावधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तं, तथादि—एकेकस्य द्वारस्य प्रयुक्तं चत्वारि योजनानि,
 एकैकसिन्धु द्वारे एकैका द्वारशाखा मोक्षणाद्वत्या, द्वारे च द्वे द्वे शाखे, सप्त एकैकसिन्धु द्वारे प्रयुक्तं भागस्तेन चित्त्यमानं सप्तस्यो-

जनचतुष्टयप्रमाणं प्राप्यते, चतुर्णामपि द्वाराणामेकत्र पृथुत्वमीलने जातान्यष्टादश योजनानि, तानि लवणसमुद्रपरिरयपरिमाणान् पञ्चदश शतसहस्राणि एकाशीतिःसहस्राणि एकोनचत्वारिंशं योजनशतं इत्येवपरिमाणान्पनीयन्ते, अपनीय च यच्छेषं तस्य चतुर्भिर्भागोऽपहृते यदागच्छति तत् द्वाराणां परस्परमन्तरपरिमाणं, तच्च यथोक्तमेव, उक्तं च—“आसीया दोन्नि सया पणनचइसहस्स तिन्नि लक्ख्वा य । कोसो य अंतरं सागरस्स दाराण विभेयं ॥१॥” ‘लवणस्स णं भंते ! समुदस्स पदेसा’ इत्यादि सूत्रचतुष्टयं प्राग्वद्भावतीयम् ॥ सम्प्रति लवणसमुद्रनामान्वर्थं पृच्छति—‘से केणट्ठेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते—लवणः समुद्रो लवणः समुद्रः ? इति, भगवानाह—गौतम ! लवणस्य समुद्रस्य उदकः ‘आविलम्’ अविमलमस्वच्छं प्रकृत्वा ‘रइलं’ रजोवत्, जलदृष्टि-हानिभ्यां पङ्कवहुलमिति भावः, लवणं सान्निपातिकरसोपेतत्वाह्निद्रं गोवराक्ष(लव्य)रसविशेषकलितत्वात्, ‘क्षारं’ तीक्ष्णं लवणरसविशेषवत्त्वात्, ‘कट्टकं’ कट्टकरसोपेतत्वात्, अत एवोपद्रवत्वात्तादपेयं, केयामपेयम् ?—चतुष्पदमृगपक्षसरीसृपाणां, नान्यत्र ‘तद्योनिकेभ्यः’ लवणसमुद्रयोनिकेभ्यः सत्त्वेभ्यस्तेषां पेयमिति भावः, तद्योनिकतया तेषां तदाहारकत्वात्, तदेवं यस्मात्तस्योदकं लवणमतोऽसौ लवणः समुद्र इति, अन्यच्च ‘सुट्ठिए लवणाहिवई’ इत्यादि सुगमं, नवरमेव भावार्थः—यस्मात् सुस्थितनामा तदधिपतिः—लवणाधिपतिरिति स्वकल्पपुस्तके प्रसिद्धम्, आधिपत्यं च तस्याधिकृतसमुद्रस्य विषये नान्यस्य ततोऽप्यसौ लवणसमुद्र इति, तथा चाह—‘से एएणट्ठेण’मित्यादि ॥ सम्प्रति लवणसमुद्रगतचन्द्रादिसङ्ख्यापरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—

लवणे णं भंते ! समुदे कति चंदा पभासिंसु वा पभासिंसति वा ? एवं पंचणहवि पुच्छा, गोयमा ! लवणसमुदे चत्तारि चंदा पभासिंसु वा ३ चत्तारि सूरिया तविंसु वा ३ वार-

सुत्तरं नक्खत्तसयं जोगं जोगुं सु वा ३ तिणि वावण्णा महग्गहसपा चारं चारिं सु वा ३
 हुणि सयसहस्सा सत्ताडिं च सहस्सा नव य सया तारागणकोटाकोडीणं सोमं सोभिं सु
 वा ३ ॥ (सू० १५५)

‘लवणे णं भंते ! समुद्धे’ इत्यादि प्रशस्त्रं सुगतं, भगवानाह—गौतम ! चत्वारश्चन्द्राः प्रभासितकन्दः प्रभासन्ते प्रभासितकन्दे,
 चत्वारः सूर्यास्तापितकन्दस्तापयन्ति तापयित्वान्ति, ते च जन्मद्वीपगतचन्द्रसूर्यैः सह समश्रेण्या प्रविष्टा वैदितव्याः, ताभ्या—द्वौ
 सूर्यौ एकस्य जन्मद्वीपगतस्य सूर्यस्य श्रेण्या प्रतिबद्धौ, द्वौ द्वितीयचन्द्रस्य, तौ चैवम्—यदा जन्मद्वीपगत एकः सूर्यो भेरोर्दक्षिणतन्नारं परति तदा
 द्वीपगतस्य चन्द्रस्य समश्रेण्या प्रतिबद्धौ, द्वौ द्वितीयचन्द्रस्य, तौ चैवम्—यदा जन्मद्वीपगत एकः सूर्यो भेरोर्दक्षिणतन्नारं परति तदा
 लवणसमुद्रेऽपि तेन सह समश्रेण्या प्रतिबद्ध एकः क्षिताया अभ्यन्तरं चारं परति द्वितीयरौतेन सह श्रेण्या प्रविष्टः क्षिताया अभ्यन्तरं
 परतः, तदैव च यो जन्मद्वीपे भेरोक्त्तरतन्नारं चरति तेन सह समश्रेण्या प्रतिबद्ध एकः क्षिताया अभ्यन्तरं चारं परतः, एवं चन्द्रगतोऽपि जन्मद्वीपगतचन्द्राभ्यां सह समश्रेण्या
 चारं चरति, द्वितीयस्तु तेनैव सह समश्रेण्या प्रतिबद्धः क्षितायाः परतः, एवं चन्द्रगतोऽपि जन्मद्वीपगतचन्द्राभ्यां सह समश्रेण्या
 तिबद्धा भावनीयाः, अत एव जन्मद्वीप द्वय लवणसमुद्रेऽपि यदा भेरोर्दक्षिणतो दिवसः संभवति तदा भेरोक्त्तरतोऽपि लवणसमुद्रे रात्रिः, यदा च
 दिवसः, यदा च भेरोक्त्तरतो लवणसमुद्रे दिवसस्तथा दक्षिणतोऽपि दिवसस्तथा च पूर्वस्यां पश्चिमाभ्यां दिशि लवणसमुद्रे रात्रिः, यदा च भेरोर्दक्षि-
 भेरोः पूर्वस्यां दिशि लवणसमुद्रे दिवसस्तथा पश्चिमाभ्यामपि दिवसः, यदा च पश्चिमाभ्यां दिवसस्तथा पूर्वदिग्भ्यापि, यदा च भेरोर्दक्षि-
 णत उत्तरतश्च नियमतो रात्रिः, एवं धातफीरप्यगदिप्यपि भावनीयं, सद्रत्नानामपि चन्द्रसूर्याणां जन्मद्वीपगतचन्द्रसूर्यैः सह समश्रेण्या

व्यवस्थितत्वात्, उक्तं च सूर्यप्रज्ञसौ—“जया पं लवणसमुद्गे दाहिण्डु दिवसे भवइ तथा पं उत्तररुडिवि दिवसे हवइ, जया पं उत्तर-
 रुडु दिवसे हवइ तथा पं लवणसमुद्गे पुरस्थिमपञ्चस्थिमेणं राई भवइ, एवं जहा जंबूदीवे दीवे तहेव” तथा “जया पं धायईसंडे दीवे
 दाहिण्डु दिवसे भवइ तथा पं उत्तररुडिवि, जया पं उत्तररुडु दिवसे हवइ तथा पं धायइसंडे दीवे मंदराणं पञ्चयाणं पुरस्थिमपञ्च-
 स्थिमेणं राई हवइ, एवं जहा जंबूदीवे दीवे तहेव, कालोए जहा लवणे तहेव” तथा “जया पं अठिभतरपुक्खरुद्धे दाहिण्डु दिवसे
 भवइ तथा पं उत्तररुडु दिवसे हवइ, जया पं उत्तररुडु दिवसे हवइ तथा पं अठिभतररुडु मंदराणं पञ्चयाणं पुरस्थिमपञ्चस्थिमेणं
 राई हवइ, सेसं जहा जंबूदीवे तहेव” आह—लवणसमुद्गे षोडश योजनसहस्रप्रमाणा शिखा ततः कथं चन्द्रसूर्याणां तत्र तत्र देशे
 चारं चरतां न गतिव्याधातः?, उच्यते, इह लवणसमुद्रवर्जेषु शेषेषु द्वीपसमुद्गेषु यानि ज्योतिष्कविमानानि तानि सर्वाण्यपि सामान्य-
 रूपस्फटिकमयानि, यानि पुनर्लवणसमुद्गे ज्योतिष्कविमानानि तानि तथाजगत्स्वाभाव्यादुदक्रस्फाटनस्वभावस्फटिकमयानि, तथा
 चोक्तं सूर्यप्रज्ञासिनियुक्तौ—“जोहसियविमाणाइं सव्वाइं हवंति फलिहमइयाइं । दगफालियामया पुण लवणे जे जोहसविमाणा ॥१॥”
 ततो न तेषामुदक्रमध्ये चारं चरतामुदकेन व्याधातः, अन्यच्च शेषद्वीपसमुद्गेषु चन्द्रसूर्यविमानान्यधोलेश्याकानि यानि पुनर्लवणसमुद्गे
 तानि तथाजगरस्वाभाव्यादूर्ध्वलेश्याकानि तेन शिखायामपि सर्वत्र लवणसमुद्गे प्रकाशो भवति, अयं चार्थः प्रायो बहुनामप्रतीत इति
 संवादार्थमेतदर्थप्रतिपादको जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणविरचितो विशेषणवतीग्रन्थ उपदर्शयते—“सोलससाहसियाए सिहाए कहं जो-
 हसियविधातो न भवति?, तत्थ भन्नइ—जेण सूरपन्नत्तीए भणियं—“जोहसियविमाणाइं सव्वाइं हवंति फलिहमइयाइं । दगफालिया
 मया पुण लवणे जे जोहसविमाणा ॥ २ ॥” जं सव्वदीवसमुद्गेषु फालियामयाइं लवणसमुद्गे चैव केवलं दगफालियामयाइं तत्थ इद-

मेव कारणं सा उदगेण विधातो भवउ इति, जंकूसूरपजत्तीए चेव भणियं—“लवणंमि उ जोइसिया उडुलेसा हवंति नायन्वा । तेण परं जोइसिया अहलेसागा मुणेयन्वा ॥ १ ॥” तंमि उदगमालावभासणत्थमेव लोगठिई एसा” इति । तथा द्वादशं नक्षत्रशतं एवं-
चलारो हि लवणसमुद्रे शशिनः, एकैकस्य च शशिनः परिवारेऽष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि, ततोऽष्टाविंशतेश्चतुर्भिर्गुणने भवति द्वादशोत्तरं
शतमिति । त्रीणि द्विपञ्चाशदधिकानि महाप्रहशतानि, एकैकस्य शशिनः परिवारेऽष्टाशीतेर्भाणां भावात्, द्वे शतसहस्रे सप्तषष्टिः
सहस्राणि नव शतानि तारागणकोटीकोटीनाम् २६७९००००००००००००००, उक्तञ्च—“चत्तारि चेव चंदा चत्तारि च सू-
रिया लवणतोए । बारं नक्खत्तसयं गहाण तिजेव वावन्ना ॥ १ ॥ दो चेव सवसहस्सा सत्तट्ठी खलु भवे सहस्सा य । नव य सया
लवणजले तारागणकोडिकोडीणं ॥ २ ॥” इह लवणसमुद्रे चतुर्दश्यादिषु त्रियिषु नदीमुखानामापूर्णातो जलमतिरेकेण प्रवर्द्धमानमु-
पलक्ष्यते तत्र कारणं पिप्पच्छिषुदिदमाह—

कम्हा णं भंते ! लवणसमुद्दे चाडक्कसट्टमुद्धिट्ठुणिणमासिणीसु अतिरेणं २ वट्टति वा ह्यायति वा ? गोयमा ! जंडुद्धीवस्स णं दीवस्स चडद्धिसिं वाहिरिल्लाओ वेइयंतओ लवणसमुदं पंचाण-
डत्तिं २ जोयणसहस्साइं ओगाहिता एत्थ णं चत्तारि महाल्लिजरसंठाणसंठिया महइमहालया
महापायाला पणत्ता, तंजहा—वलयासुद्दे केतूप जूवे ईसरे, ते णं महापाताला एगमेणं
जोयणसयसहस्सं डव्वेहेणं मूले दस्स जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं मज्झे एगपदेसियाए सेदीए
एगमेणं जोयणसतसहस्सं विक्खंभेणं डवरि सुहमूले दस्स जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं ॥ तेसि णं

महापायालाणं कुड्डा सव्वत्थ समा दसजोयणंसतबाहल्ला पणत्ता सव्ववहरामया अच्छा जाव
पडिरुवा ॥ तत्थ णं बहवे जीवा पोणगला य अवक्कमंति विउक्कमंति चयंति उवचयंति सासया णं
ते कुड्डा दव्वद्वयाए वणपज्जवेहिं० असासया ॥ तत्थ णं चत्तारि देवा महिड्ढीया जाव पलिओ-
वमड्ढितीया परिवसंति, तंजहा—काले महाकाले वेलंबे पभंजणे ॥ तेसि णं महापायालाणं
तओ तिभागा पणत्ता, तंजहा—हेड्डिहे तिभागे मज्झिह्ले तिभागे उवरिमे तिभागे ॥ ते णं ति-
भागा तेत्तीसं जोयणसहस्सा तिणि य तेत्तीसं जोयणसतं जोयणतिभागं च बाहल्लेणं । तत्थ
णं जे से हेड्डिहे तिभागे एत्थ णं वाडकाओ संचिद्धति, तत्थ णं जे से मज्झिह्ले तिभागे एत्थ णं
वाडकाए य आडकाए य संचिद्धति, तत्थ णं जे से उवरिहे तिभागे एत्थ णं आडकाए संचि-
द्धति, अट्ठत्तरं च णं गोयमा ! लवणसमुहे तत्थ २ देसे बहवे खुड्डालिंजरसंठाणसंठिया खुड्ड-
पायालकलसा पणत्ता, ते णं खुड्डा पाताला एगमेगं जोयणसहस्सं उव्वेहेणं सूले एगमेगं जो-
यणसतं विक्खवंभेणं मज्झे एगपदेसियाए सेहिए एगमेगं जोयणसहस्सं विक्खवंभेणं उठ्ठिं मुह-
सूले एगमेगं जोयणसतं विक्खवंभेणं ॥ तेसि णं खुड्डागपायालाणं कुड्डा सव्वत्थ समा दस जोय-
णाहं बाहल्लेणं पणत्ता सव्ववहरामया अच्छा जाव पडिरुवा । तत्थ णं बहवे जीवा पोणगला य जाव
असासयावि, पत्तेयं २ अद्धपलिओवमड्ढितीताहिं देवताहिं परिगहिया ॥ तेसि णं खुड्डगपाता-

लाणं ततो तिभागा प०, तंजहा—हेडिह्ले तिभागे मज्झिह्ले तिभागे उवरिह्ले तिभागे, ते णं तिभागा
 तिणिण तेत्तीसे जोयणसते जोयणतिभागं च बाह्लेणं पणत्ते । तत्थ णं जे से हेडिह्ले तिभागे
 एत्थ णं वाउकाओ मज्झिह्ले तिभागे वाउआए आउयाते य उवरिह्ले आउकाए, एवामेव सपुब्बा-
 वरेणं लवणसमुद्दे सत्ता पायालसहस्सा अट्ठ य चुलसीता पातालसत्ता भवन्तीति मक्खाया ॥
 तेसि णं महापायालाणं खुट्ठगपायालाण य हेडिममज्झिमिह्लेसु तिभागेसु बह्वे ओराला
 वाया संसेयंति संसुच्छिमंति एयंति चलंति कंपंति खुब्भंति घटंति फंदंति तं तं भावं परिणमंति
 तथा णं से उदए उण्णामिज्झति, जया णं तेसिं महापायालाणं खुट्ठगपायालाण य हेडिह्लमज्झि-
 ह्लेसु तिभागेसु नो बह्वे ओराला जाव तं तं भावं न परिणमंति तथा णं से उदए नो उज्जाभिज्झइ
 अंतरावि य णं ते वायं उदीरंति अंतरावि य णं से उदगे उण्णामिज्झइ अंतरावि य ते वाया नो
 उदीरंति अंतरावि य णं से उदगे णो उण्णामिज्झइ, एवं खलु गोयमा ! लवणसमुद्दे चाउइसट्ठसु-
 व्हिट्ठुण्णमासिणीसु अइरेणं २ वट्ठति वा हायति वा ॥ (सू० १५६)

‘कम्हा णं भंते !’ इत्यादि, कस्माद्भदन्त ! लवणसमुद्रे चतुर्दशपट्ठसुविट्ठपौर्णमासीषु तिथिषु, अत्रोदिट्ठा—अमावास्या पौर्णमासी
 प्रतीता, पूर्णो मासो यस्यां सा पौर्णमासी, ‘अस्मादिज्जात्सार्थे’ण्’ अन्ये तु व्याचक्षते—पूर्णो माः—चन्द्रमा अस्यामिति पौर्णमासी, अण्
 तथैव, आकृतलाच्च सूत्रे ‘पुण्णमासिणी’ति पाठः, ‘अइरेणं अइरेणं’ अतिशयेन अतिशयेन वर्द्धते दीयते वा ?, अत्र नत्ताइ—गौतम !

जम्बूद्वीपे द्वीपे यो मन्दरपर्वतस्तस्य चतसृषु पूर्वाद्विषु दिक्षु लवणसमुद्रं पञ्चनवतिं योजनसहस्राण्यवगाद्यान्तरे चत्वारो
‘महद्महालया’ अतिशयेन महान्तो महालिञ्जरं—महापिडहं तत्संस्थानसंस्थिताः, क्वचित् ‘महारंजरसंठाणसंठिया’ इति पाठस्तत्रा-
रञ्जरः—अलिञ्जर इति, महापातालकलशाः प्रज्ञप्ताः, उक्तं च—‘पणनउइसहससाई ओगाहिता चउदिसिं लवणं । चउरोडलिंजरसं-
ठाणसंठिया ह्येति पायाला ॥ १ ॥’ तानेव नामतः कथयति, तद्यथा—मेरोः पूर्वस्थां दिशि वडवामुखः दक्षिणस्थां केयूपः अपरस्थां
यूपः उत्तरस्यामीश्वरः, ते चत्वारोऽपि महापातालकलशा एकैकं योजनशतसहस्रं—लक्षं उद्वेधेन मूले दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेन
तत ऊर्ध्वं एकप्रादेशिकया श्रेण्या विष्कम्भतः प्रवर्द्धमाना २ मध्ये एकैकं योजनशतसहस्रं विष्कम्भेन तत ऊर्ध्वं भूयोऽप्येकप्रादेशिकया
श्रेण्या विष्कम्भतो हीयमाना हीयमाना उपरि मुखमूले दश योजनसहस्राणि विष्कम्भतः, उक्तञ्च—‘जोयणसहसदसगं मूले उवरिं
च ह्येति विच्छिन्ना । मञ्जे य सयसहस्रं तेत्तियमेत्तं च ओगाढा ॥ १ ॥’ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां महापातालकलशानां कुड्याः
सर्वत्र समा दश योजनशतबाहल्या योजनसहस्रबाहल्या इत्यर्थः, सर्वाङ्गना वज्रमयाः ‘अच्छा जाव पडिख्वा’ इति प्राग्वत् ॥ ‘तत्थ
ण’मित्यादि, तेषु वज्रमयेषु कुड्येषु बहवो जीवाः पृथिवीकायिकाः पुद्गलाश्च ‘अपक्कामन्ति’ गच्छन्ति ‘उत्तक्कामन्ति’ उत्पद्यन्ते
जीवा इति सामर्थ्याद्गन्धं, जीवानामेवोत्पत्तिधर्मकतया प्रसिद्धत्वात्, ‘चीयन्ते’ चयमुपगच्छन्ति ‘उपचीयन्ते’ उपचयमायान्ति,
एतच्च पदद्वयं पुद्गलपेक्षं, पुद्गलानामेव चयापचयधर्मकतया व्यवहारात्, तत एवं सकलकालं तदाकारस्य सदाऽवस्थानात् शाश्वतास्ते
कुड्या द्रव्यार्थतया प्रज्ञप्ताः, वर्णपर्यायैः रसपर्यायैः गन्धपर्यायैः स्पर्शपर्यायैः पुनरशाश्वताः, वर्णादीनां प्रतिक्षणं कियत्कालादूर्ध्वं वाऽ-
न्यथाऽन्यथा भवनात् ॥ ‘तत्थ ण’मित्यादि, तत्र तेषु चतुर्षु पातालकलशेषु चत्वारो देवा महर्द्धिका यावत्करणान्महाद्युतिका इत्यादि

परिमहः, पत्न्योपमास्थितिकाः पत्न्यसन्ति, तथथा—‘काले’ इत्यादि, वृद्धागुरो कालः केषूपे मष्टाकालः दूपे वेलम्बः ईश्वरे प्रभ-
 ज्ञतः ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां महापातालकलशानां प्रत्येकं प्रत्येकं त्रयस्त्रिभागाः प्रक्षप्ताः, नथथा—अवस्तनस्त्रिभागो मध्यमस्त्रिभाग
 उपरितनस्त्रिभागः ॥ ‘ते ण’मित्यादि, ते त्रयोऽपि त्रिभागास्त्रयस्त्रयश्च योजनसहस्राणि त्रीणि योजनशतानि अर्थास्त्रिज्ञानि योजनवि-
 भागं च बाह्व्येन प्रक्षप्ताः । तत्र चतुर्वर्षेण पातालकलशेषु अवस्तनेषु त्रिभागेषु यातकलयः संनिष्ठवि, त्रयसंषु त्रिभागेषु चायुक्तायो-
 ऽत्कायश्च, उपरितनेषु त्रिभागेष्वत्काय एव । ‘अदुत्तरं च ण’मित्यादि, अपान्यद् गौतम ! तत्रानगुरो ‘तत्थ तत्थ देसे तदिं तदिं’
 इति तेषां पातालकलशानामन्तरेषु तत्र २ देशे तस्य २ देशस्य तत्र २ प्रदेशे हुत्तरश्चरसंसंज्ञानर्थास्त्रिभागाः हुत्तरः पातालकलशः प्र-
 क्षप्ताः, ते हुत्तराः पातालकलशा एकमेकं योजनसहस्रगुह्येन भूले एतैकं योजनशतं त्रिभक्तमेव त्रये एतैकं योजनसहस्रं विभक्तमेव
 उपरि मुरमूले एतैकं योजनशतं विभक्तमेव ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां हुत्तरपातालकलशानां हुत्तराः सर्वथ तन्मा दृश दृश योज-
 नानि बाह्व्यतः, उक्तञ्च—‘जोयणसचविट्ठणा भूले उपरि दस सयाणि नन्दन्ति । योगाद्या च नन्दन्तं दशमोयस्त्रिया य ते
 हुत्तरा ॥ १ ॥’ ‘सच्चवइरामया’ इत्यादि भागवद् यावत् ‘फासपञ्जवेदिं असात्तया’ इति, प्रदेहं २ वेदवेदपदयोभस्त्रिभिस्तानि-
 द्वैवलाभिः पट्टिणीलाः ॥ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां हुत्तरपातालकलशानां प्रत्येकं २ त्रयस्त्रिभागाः प्रक्षप्ताः, तत्रयथा—अवस्तनस्त्रिभागो
 मध्यमस्त्रिभाग उपरितनस्त्रिभागः । ‘ते ण’मित्यादि, ते त्रिभागाः प्रत्येकं त्रीणि योजनशतानि ‘त्रयस्त्रिज्ञानि’ त्रयस्त्रिस्तद्विज्ञानि
 योजनत्रिभागं च बाह्व्येन प्रक्षप्ताः, तत्र सर्वथापि हुत्तरपातालकलशानामन्तरेषु त्रिभागेषु चायुक्तायः संनिष्ठवि, त्रयेषु त्रिभागेषु
 चायुक्तायोऽत्कायश्च, उपरितनेषु त्रिभागेष्वत्कायः संनिष्ठवि, एतमेव ‘सपूर्वापरेण’ पूर्वपदस्यगुरोरायसंज्ञानां तत्र यातकलयः संनिष्ठवि

क्षुल्लकपातालकलशसहस्राणि, अष्टौ च पातालकलशशतानि—क्षुल्लकपातालकलशशतानि ‘चतुरशीतानि’ चतुरशीत्यधिकानि भवन्ती-
 ताल्यातं मया शेषैश्च तीर्थकृद्भिः, उक्तञ्च—‘अत्रेवि य पायाला खुड्डालंजरगसंठिया लवणे । अट्टसया चुलसीया सत्त सहस्सा य
 सव्वेवि ॥ १ ॥ पायालाण विभागा सव्वाणवि तिजि तिजि विजेया । हेट्टिमभागे वाऊ मज्जे वाऊ य उदगं च ॥ २ ॥ उवरिं
 उदगं भणियं पढमगवीएसु वाउ संखुभिओ । उड्डं वामइ उदगं परिवड्डइ जलनिही खुभिओ ॥ ३ ॥’ ‘तेसि ण’मित्यादि, तेषां
 ‘क्षुल्लकपातालानां’ क्षुल्लकपातालकलशानां महापातालानां चाधस्तनमध्येषु त्रिभागेषु तथाजगत्स्थितिस्वाभाव्यात् प्रतिदिवसं द्विह्रस्वस्त-
 ज्ञापि चतुर्दश्यादिषु तिथिष्वतिरेकेण ‘बहवः’ अतिप्रभूताः ‘उदाराः’ ऊर्ध्वगमनस्वभावाः प्रबलशक्तयश्च, उत—प्रावरत्येन आरो येषां
 ते उदारा इति व्युत्पत्तेः, ‘वाताः’ वायवः ‘संस्विद्यन्ते’ उत्पत्यभिमुखीभवन्ति ततः क्षणानन्तरं ‘संमूर्च्छन्ति’ संमूर्च्छजन्मना लब्धा-
 रमलाभा भवन्ति ततः ‘चलन्ति’ कम्पन्ते वातानां चलनस्वभावत्वात्, ततः ‘घट्टन्ते’ परस्परं सङ्घट्टमाप्नुवन्ति, तदनन्तरं ‘क्षु-
 भ्यन्ते’ जातमहाद्भुतशक्तिकाः सन्त ऊर्ध्वमितस्ततो विप्रसरन्ति, ततः ‘उदीरयन्ति’ अन्यान् वातान् जलमपि चोत्—प्रावरत्येन प्रेर-
 यन्ति, तं तं देशकालोचितं मन्दं तीव्रं मध्यमं वा भावं परिणामं ‘परिणमन्ति’ धातूनामनेकार्थत्वात् प्रपद्यन्ते । ‘जया णं तेसिं खुड्डा-
 पायालाण’मित्यादि सुगमं भावितत्वात् । ‘तया ण’मित्यादि, तदा णमिति वाक्यालङ्कारे ‘तद्’ उदकम् ‘उन्नामिज्जंते’ उन्नाम्यते

१ अन्येऽपि च पातालकलशाः क्षुद्राक्षरसंस्थिता लवणे । अष्ट शतानि चतुरशीतीनि सप्त सहस्राणि च सर्वेऽपि ॥ १ ॥ पातालानां विभागाः सर्वेषामपि
 त्रयस्त्रयो विज्ञेयाः । अधस्तनभागे वायुः, मध्ये वायुश्च उदकं च ॥ २ ॥ उपरितनभागे उदकं भणितं, प्रथमद्वितीययोः वायुः संक्षुभित । ऊर्ध्वं वामयति (निष्काश-
 यति) उदकं परिवर्द्धते जलनिधिः क्षुभितः ॥ ३ ॥

उर्जुमुत्क्षिप्यत इति भावः । 'जया ण'मित्यादि, यदा पुनः 'ण'मिति पुनरर्थं निपातानामनेकार्थत्वात्, तेषां भ्रूलक्षणात्तालानां महापा-
तालानां चापस्तनसम्यगेषु त्रिभागेषु नो बहव उदारा वाताः संखित्यन्ते इत्यादि भाववत् 'तथा ण'मित्यादि तदा तदुदकं 'नोज्ञानमयते'
नोर्जुमुत्क्षिप्यते वत्क्षेपकाभावात्, एतदेव स्पष्टतरमाह—'अंतराविय ण'मित्यादि, 'अन्तरा' अहोरात्रमभ्ये द्विकलः प्रतिनियते
कालविभागे पक्षमभ्ये चतुर्दश्यादिषु तिथिष्वतिरेकेण ते वाताः तथाजगत्समाव्यादुदीर्यन्ते भातृज्ञाननेकार्थत्वादुत्पद्यन्ते, ततोऽन्तरा-
अहोरात्रमभ्ये द्विकलः प्रतिनियते कालविभागे पक्षमभ्ये चतुर्दश्यादिषु तिथिषु अतिरेकेण तत उदकमुत्तान्यते । 'अंतराविय ण'मि-
त्यादि, 'अन्तरा' प्रतिनियतकालविभागादन्यत्र ते वाताः 'नोदीर्यन्ते' नोत्पद्यन्ते, तदभावात् 'अन्तरा' प्रतिनियतकालविभागान्-
न्यत्र कालविभागे उदकं नोत्तान्यते वत्तामकाभावात्, तत एवं सल्लु गौतम ! लवणसमुद्रे चतुर्दश्याद्विष्वप्पूर्णमासीषु तिथिषु 'अ-
तिरेकमतिरेकम्' अतिशयेनातिशयेन वर्द्धते क्षीयते वेति ॥ तदेवं चतुर्दश्यादिषु तिथिष्वतिरेकेण जलवृद्धौ कारणपुनर्भिदानीमहोरात्र-
मध्ये द्विकलोऽतिरेकेण जलवृद्धौ कारणमभिधित्युराह—

लवणे णं भंते ! समुद्राए तीसाए मुहुत्ताणं कतिखुत्तो अतिरेगं २ वट्ठति चा दायति चा ? गो-
यमा ! लवणे णं समुद्रे तीसाए मुहुत्ताणं दुक्खुत्तो अतिरेगं २ वट्ठति चा दायति चा ॥ से केणट्टे-
णं भंते ! एवं दुक्खइ—लवणे णं समुद्रे तीसाए मुहुत्ताणं दुक्खुत्तो अदरेगं २ वट्ठइ चा दायइ चा ?
गोयमा ! उट्ठमंतेसु पायालेसु वट्ठइ आपुरितेसु पायालेसु दायइ, से तेणट्टेणं गोयमा ! लवणे
णं समुद्रे तीसाए मुहुत्ताणं दुक्खुत्तो अदरेगं अदरेगं वट्ठइ चा दायइ चा ॥ (ख० १५७)

‘लवणं णं भंते ! समुद्धे’ इत्यादि, लवणो भदन्त ! समुद्रास्त्रिशतो मुहूर्त्तानां मध्येऽहोरात्रमध्ये इति भावः ‘कतिकृत्वः’ कतिवारान् अतिरेकमतिरेकं वर्द्धते हीयते वा ? इति, तदेवं (प्रश्ने) भगवानाह—गौतम ! ‘द्विकृत्वोऽतिरेकमतिरेकं वर्द्धते हीयते वा ॥ ‘से केणट्टेण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! ‘उद्धमत्सु’ अधस्तनमध्यमत्रिभागगतवातसङ्घोभवशाल्जलमूर्द्धमुत्क्षिपत्सु ‘पातालेषु’ पातालकलशेषु महत्सु लघुषु च वर्द्धते ‘आपूर्यमाणेषु’ परिसंस्थिते पवने भूयो जलेन ध्रियमाणेषु ‘पातालेषु’ पातालकलशेषु महत्सु लघुषु च हीयते ‘से एएणट्टे ण’मित्यादि उपसंहारवाक्यम् ॥ अधुना लवणशिखावक्तव्यतामाह—

लवणसिहा णं भंते ! केवतियं चक्कवालिकखंभेणं केवतियं अइरेगं २ बहुति वा हायति वा ? गोयमा ! लवणसीहाए णं द्स जोयणसहससाहं चक्कवालिकखंभेणं द्सूणं अद्धजोयणं अतिरेगं बहुति वा हायति वा ॥ लवणसस णं भंते ! समुद्धसस कति णागसाहससीओ अठिभनरियं वेलं धारंति ?, कइ नागसाहससीओ बाहिरियं वेलं धारंति ?, कइ नागसाहससीओ अज्जोदयं धारंति ?, गोयमा ! लवणसमुद्धसस बायालीसं णागसाहससीओ अठिभनरियं वेलं धारंति, बावत्तारिं णागसाहससीओ बाहिरियं वेलं धारंति, सट्ठिं णागसाहससीओ अज्जोदयं धारंति, एवमेव सपुब्बावरेणं एणा णागसतसाहससी चोवत्तारिं च णागसहससा भवंतीति मक्खाया ॥ (सू० १५८)

‘लवणसिहा णं भंते !’ इत्यादि, लवणशिखा भदन्त ! कियच्चक्रवालविष्कम्भेन ? कियच्च ‘अतिरेकमतिरेकम्’ अतिशयेन २ वर्द्धते हीयते वा ?, भगवानाह—गौतम ! लवणशिखा सर्वतश्चक्रवालविष्कम्भतया ‘समा’समप्रमाणा द्दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेन चक्रवा-

लरूपतया विस्तारेण 'देशो नमर्द्धयोजनं' गव्यूतद्वयप्रमाणम् 'अतिरेकमतिरेकम्' अतिशयेनातिशयेन वर्द्धते शीयते वा, इयमत्र भावना—लवणसमुद्रे जम्बूद्वीपाद् धातकीखण्डद्वीपाच्च प्रदेशेकं पञ्चनवतियोजनसहस्राणि गोतीर्थं, गोतीर्थं नाम तडागादिविविव प्रवेशमार्गरूपो नीचो नीचतरौ भूदेशो, गोतीर्थमिव गोतीर्थमिति व्युत्पत्तेः, मध्यभागावाहस्तु दश योजनसहस्राप्रमाणविस्तारः, गोतीर्थं च जम्बूद्वीपवेदिकान्तसमीपे धातकीखण्डवेदिकान्तसमीपे चागुलासाग्रेयभागः, ततः परं समतलाद् भूभागवाहस्य क्रमेण प्रदेशान्या तावन्नीचत्वं नीचतरत्वं परिभातनीयं यावत्पञ्चनवतियोजनसहस्राणि, पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्तेषु समतलं भूभागमपेक्ष्योण्डत्वं योजनसहस्रमेकं, तथा जम्बूद्वीपवेदिकातो धातकीखण्डद्वीपवेदिकातयः ? तत्र समतले भूभागे प्रथमतो जलवृष्टिरहुलसहस्रेयभागः, ततः समतलभूभागमेवाधिकृत्य प्रदेशद्वयं जलवृष्टिः क्रमेण परिवर्द्धमाना यावत्परिभावनीया यावदुभयतोऽपि पञ्चनवतियोजनसहस्राणि, पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते चोभयतोऽपि समातलभूभागमपेक्ष्य जलवृष्टिः सप्तयोजनदावानि, किमुक्तं भवति ?—तत्र प्रदेशे समतलभूभागमपेक्ष्यावगाहो योजनसहस्रं, तदुपरि जलवृष्टिः सप्त योजनदावानिति, ततः परं मध्ये भागे दश योजनसहस्राविकाराऽवगाहो योजनसहस्रं जलवृष्टिः षोडश योजनसहस्राणि, यावत्कलशगतवायुश्चोभं च तेषामुपर्यदो गमनमप्येता वारौ किञ्चिदभूते द्वे गव्यूते उदकमतिरेकेण वर्द्धते पातालकलशगतवायुप्रदान्तौ च दीयते, उक्तम्—'पूर्वाणामप्यसहस्रं नोतिर्यमं उभयतो वि लवणस्तः । जोयणसयाणि सत्त उ दगपरिबुड्डीधि उभयो वि ॥ १ ॥' इति जोयणगाहस्तः । लवणसिद्धा चक्षुर्बालतो रंधा ।

१ लवणस्य उभयतोऽपि पञ्चनवतिः सहस्राणि गोतीर्थं तु । उदकपर्यद्विद्वत्तिष उभयतोऽपि दश योजनदावानि ॥ १ ॥ लवणसिद्धा चक्षुर्बालतो रंधा योजनसहस्राणि रन्धा ।

सोलंससहस्स उच्चा सहस्समेगं च ओगाढा ॥ २ ॥ देशोणमद्धजोयणलवणसिहोवरि दुगं दुवे कालो । अइरेगं २ परिवड्डइ हायए वावि ॥ ३ ॥” सम्प्रति वेलन्धरवक्तव्यतामाह—‘लवणस पं भंते !’ इत्यादि, लवणस्य भदन्त ! समुद्रस्य कियन्तो नागसहसा नागकुमाराणां भवनपतिनिकायान्तर्वर्तिनां सहसा आभ्यन्तरिकी—जम्बूद्वीपाभिमुखां वेलं—शिखोपरिजलं शिखां च—अर्वाक् पतन्ती ‘धरन्ति’ धारयन्ति ? कियन्तो नागसहसा बाह्यां—धातकीखण्डाभिमुखां वेलं धातकीखण्डदीपमध्ये प्रविशन्तीं वारयन्ति ?, कियन्तो वा नागसहसाः ‘अप्पोदकं’ देशोनयोजनाद्धजलदुपरि वर्द्धमानं जलं ‘धरन्ति’ वारयन्ति ?, भगवानाह—गौतम ! द्विचत्वारिंशन्नगसहसाभ्यन्तरिकीं वेलं धरन्ति द्वासप्ततिर्नागसहसाणि बाह्यां वेलं धरन्ति, षष्टिर्नागसहसाभ्यप्पोदकं धरन्ति, उक्तञ्च—‘अर्द्धिभ-हसाभ्यन्तरिकीं वेलं धरन्ति द्वासप्ततिर्नागसहसाणि बाह्यां वेलं धरन्ति, षष्टिर्नागसहसा धरन्ति अगोदयं तरियं वेलं धरन्ति लवणोदहिस्स नागाणं । बायालीससहस्सा दुसूत्तरिसहस्सा बाहिरियं ॥ १ ॥ सड्ढिं नागसहस्सा धरन्ति अगोदयं समुहस्स” इति । एवमेव ‘सपूर्वापरेण’ पूर्वापरसमुदायेन एकं नागशतसहस्रं चतुःसप्ततिश्च नागशतसहसाणि भवन्तीत्याख्यातानि मया शेषैश्च तीर्थकृद्भिः ॥

कति पं भंते ! वेलंधरा पागराया पणत्ता ?, गोयमा ! चत्तारि वेलंधरा पागराया पणत्ता,
तंजहा—गोधूमे सिवए संखे मणोसिलए ॥ एतेसि पं भंते ! चउण्हं वेलंधरणगरायाणं कति

१ षोडश योजनसहसाणि उच्चा सहस्रमेकं चावगाढा ॥ २ ॥ देशोणमद्धजोयणं लवणशिखोपरि द्विवारं द्वयोः कालयोः । अतिरेकमतिरेकं परिवर्द्धते हीयते वाऽपि ॥ ३ ॥ २ आभ्यन्तरिकी वेलो धारयन्ति लवणोदधेर्नागानां । द्विचत्वारिंशत्सहसाणि द्विसप्ततिसहसाणि बाह्यां ॥ १ ॥ षष्टिर्नागसहसाणि धारयन्ति अप्पोदकं समुद्रस्य ।

आवासपञ्चता पणत्ता ? गोयमा ! चत्तारि आवासपञ्चता पणत्ता, तंजहा—गोधूमे उदगाभासे
संखे दगसीमाए ॥ कहि णं भंते ! गोधूभस्स वेलंथरणगारायस्स गोधूमे णामं आवासपञ्चते प-
णत्ते ? गोयमा ! जंबूदीवे दीवे मंदरस्स पुरत्थिमेणं लवणं ससुहं बायालीसं जोयणसहस्साहं
ओगाहिता एत्थ णं गोधूभस्स वेलंथरणगारायस्स गोधूमे णामं आवासपञ्चते पणत्ते सत्तार-
सयक्कवीसाहं जोयणसत्ताहं उहं उच्चत्तेणं चत्तारि तीसे जोयणसत्ते कोसं च उच्चवेधेणं मूले दस्-
बावीसे जोयणसत्ते आयामविकखंभेणं मज्झे सत्ततेवीसे जोयणसत्ते उवरिं चत्तारि चउवीसे
जोयणसए आयामविकखंभेणं मूले तिणिण जोयणसहस्साहं दोणिण य चत्तीसुत्तरे जोयणसए
किंचिविसेसूणे परिकखेवेणं मज्झे दो जोयणसहस्साहं दोणिण य छलसीते जोयणसत्ते किंचि-
विसेसाहिए परिकखेवेणं उवरि एमं जोयणसहस्सं तिणिण य ईयाले जोयणसत्ते किंचिविसेसूणे
परिकखेवेणं मूले वित्थिण्णे मज्झे संखित्ते जपिं तणुए गोपुच्छसंठाणसंठिण्ण सञ्चकणगामए
अच्छे जाव पडिस्खे ॥ से णं एगाए पउमवरवेदिपाए एगेण य वणसंडेणं सञ्चतो समंता संप-
रिक्खित्ते, दोण्हवि वण्णओ ॥ गोधूभस्स णं आवासपञ्चतस्स उवरिं बहुसमरमणिज्जे भूमि-
भागे पणत्ते जाव आसयंति ॥ तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभाए
एत्थ णं एगे महं पासायवड्ढेसए बावटं जोयणदं च उहं उच्चत्तेणं तं च्चेव पमाणं अदं आयाम-

विक्खंभेणं वण्णओ जाव सीहासणं सपरिवारं ॥ से केण्डेणं भंते ! एवं तुच्चइ गोथूभे आवास-
 पव्वए २?, गोयमा ! गोथूभे णं आवासपव्वते तत्थ २ देसे तहिं २ बहुओ खुड्डाखुड्डियाओ
 जाव गोथूभवण्णाइं बहूइं उप्पलाइं तहेव जाव गोथूभे तत्थ देवे महिड्डीए जाव पलिओवमड्डि-
 तीए परिवसति, से णं तत्थ चउण्हं सामाणिपसाहस्सीणं जाव गोथूभयस्स आवासपव्वतरस्स
 गोथूभाए रायहाणीए जाव विहरति, से तेण्डेणं जाव णिच्च ॥ रायहाणि पुच्छा गोयमा ! गोथूभस्स
 आवासपव्वतरस्स पुरत्थिमेणं तिरियमसंखेज्जे दीवसमुद्दे वीतिवइत्ता अण्णंमि लवणसमुद्दे तं चेव
 पमाणं तहेव सव्वं ॥ कहि णं भंते ! सिवगस्स वेलंथरणगरायस्स दओभासणामे आवासपव्वते
 पणत्ते?, गोयमा ! जंबुद्दीवे णं दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दक्खिणेणं लवणसमुद्दं बायालीसं जो-
 यणसहस्साइं ओगाहिन्ता एत्थ णं सिवगस्स वेलंथरणगरायस्स दओभासे णामं आवासपव्वते
 पणत्ते, तं चेव पमाणं जं गोथूभस्स, णवारि सव्वअंकामए अच्छे जाव पडिरुवे जाव अट्टो भाणि-
 यव्वो, गोयमा ! दओभासे णं आवासपव्वते लवणसमुद्दे अट्टजोयणियखेत्ते दूगं सव्वतो स-
 मंता ओभासेति उज्जोवेति तवति पभासेति सिवए इत्थ देवे महिड्डीए जाव रायहाणी से द-
 क्खिणेणं सिविगा दओभासस्स सेसं तं चेव ॥ कहि णं भंते ! संखस्स वेलंथरणगरायस्स संखे
 णामं आवासपव्वते पणत्ते?, गोयमा ! जंबुद्दीवे णं दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पच्चत्थिमेणं बाया-

लीसं जोयणसहस्साहं एतथ पं संखसस० वेलंथर० संखे णामं आवासपव्वते तं चेव पमाणं णवरं सु-
 व्वरयणामए अच्चे । से पं एणाए पउमवरवेदिवाए एणेण य वणसंडेणं जाव अट्टो बहूओ खु-
 ङ्खाखुड्डिआओ जाव बहूहं उप्पलाहं संखाभाहं संखवणणाहं संखवणणाभाहं संखे एतथ देवे महिड्डीए
 जाव रायहाणीए पच्चत्थिमेणं संखसस आवासपव्वयसस संखा नाम रायहाणी तं चेव पमाणं ॥
 कहि पं भंते ! मणोसिलकसस वेलंथरणागरायसस उदगसीमाए णामं आवासपव्वते पणत्ते ?
 गोयमा ! जंजुहीवे २ मंदरसस उत्तरेणं लवणसमुहं वायालीसं जोयणसहस्साहं ओगाहित्ता एतथ
 पं मणोसिलगसस वेलंथरणागरायसस उदगसीमाए णामं आवासपव्वते पणत्ते तं चेव पमाणं
 णवरि सव्वफलिहामए अच्चे जाव अट्टो, गोयमा ! दगसीमंते पं आवासपव्वते सीतासीतोद-
 गाणं महाणदीणं ततथ गतो सोए पडिहम्ममति से तेणट्टेणं जाव णिचे मणोसिलए एतथ देवे
 महिड्डीए जाव से पं ततथ चउण्हं सामाणिथ० जाव विहरति ॥ कहि पं भंते ! मणोसिलगसस
 वेलंथरणागरायसस मणोसिला णाम रायहाणी ? गोयमा ! दगसीमसस आवासपव्वयसस उत्त-
 रेणं तिरि० अणमि लवणे एतथ पं मलोसिलिया णाम रायहाणी पणत्ता तं चेव पमाणं जाव
 मणोसिलाए देवे—कणनंकरययफालियमया य वेलंथराणमावासा । अणुवेलंथरराईण पव्वया
 हाति रयणमया ॥ १ ॥ (सू० १५९)

'कति षं भंते !' इत्यादि, कति भदन्त ! वेलन्धरनागराजाः प्रज्ञप्ताः ? , भगवानाह—चत्वारो वेलन्धरनागराजाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—
 गोस्तूपः शिवकः शङ्खो मनःशिलाकः ॥ 'एएसि ण'मित्यादि, एतेषां भदन्त ! चतुर्णां वेलन्धरनागराजानां कति आवासपर्वताः प्र-
 ज्ञप्ताः ? , भगवानाह—गौतम ! एकैकस्य एकैकभावेन चत्वार आवासपर्वताः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—गोस्तूप उदकभासः शङ्खो द्रकसीमः ॥
 'कहि षं भंते !' इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! अस्मिन् जम्बूद्वीपे यो मन्दरपर्वतस्तस्य पूर्वस्यां दिशि लवणसमुद्रं द्वा-
 चत्वारिंशत् योजनसहस्राण्यवगाह्यात्र गोस्तूपस्य भुजगेन्द्रस्य भुजगराजस्य गोस्तूपो नाम आवासपर्वतः प्रज्ञप्तः, सप्तदश योजनशतानि
 एकविंशान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन, चत्वारि योजनशतानि त्रिंशदधिकानि क्रोशं चैकमुद्वेधेन, उच्छ्रयापेक्षयाऽवगाह्यस्य चतुर्भागभावात्, मूले
 दश योजनशतानि द्वाविंशत्युत्तराणि विकम्भतः, मध्ये सप्त योजनशतानि त्रयोविंशत्युत्तराणि, उपरि चत्वारि योजनशतानि चतु-
 विंशत्युत्तराणि, मूले त्रीणि योजनसहस्राणि द्वे च योजनशते द्वात्रिंशदुत्तरे किञ्चिद्विशेषेणेन परिक्षेपेण, मध्ये द्वे योजनसहस्रे द्वे च
 योजनशते चतुरशीते किञ्चिद्विशेषाधिके परिक्षेपेण, उपर्येकं योजनसहस्रं त्रीणि योजनशतानि एकचत्वारिंशानि किञ्चिद्विशेषोनानि
 परिक्षेपेण, ततो मूले विस्तीर्णो मध्ये सङ्घिप्त उपरि तनुकः, अत एव गोपुच्छसंस्थानसंस्थितो गोपुच्छस्याप्येवमाकारत्वात्, सर्वास्यना
 जाम्बूनदमयः, 'अच्छे जाव पडिक्खे' इति प्राग्वत् ॥ 'से ण'मित्यादि, 'सः' गोस्तूपनामा आवासपर्वत एकया पद्मवरवेदिकया
 एकेन च वनपण्डेन 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्ततः' सामर्थ्येन संपरिक्षिप्तः, द्वयोरपि चानयोर्वेदिकावनपण्डयोर्वर्णकः प्राग्वत् ॥
 'गोधूभरस ण'मित्यादि, गोस्तूपस्य णमिति पूर्ववद् आवासपर्वतस्योपरि बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, 'से जहा नामए आलिंण-
 पुक्खरेइ वा' इत्यादि प्राग्वद् यावत्तत्र बहवो नागकुमारा देवा आसते शेरते यावद्विहरन्तीति ॥ 'तरस ण'मित्यादि, तस्य बहुसमर-

मणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागेऽत्र महानेकः प्रासादावतंसकः प्रसप्तः, स च विजयदेवस्य प्रासादावतंसकसदृशो वक्तव्यः,
स चैवं—साद्वीति द्वापद्विर्जानानि उच्चैस्त्वेन, सक्रोशान्येकत्रिशद् योजनान्यायामविक्रमभाभ्यां, प्रासादवर्णनमुल्लोचवर्णनं च प्रा-
नवत् । तस्य च प्रासादावतंसकस्यान्तर्वहुमध्यदेशभागे महत्तेका सर्वरत्नमयी गणिपीठिका, सा च योजनान्यामविक्रमभ्रमाणा गव्यू-
तद्वयबाह्वया, तस्याश्च मणिपीठिकाया उपरि महदेकं सिंहासनं, तथेन्द्रसामानिकादिदेवयोग्यैर्भद्रासनैः परिवृतमिति ॥ ‘से केण्ड्रेणं
भंते !’ इत्यादि, अध केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते गोस्तूप आवासपर्वतो गोस्तूप आवासपर्वतः ? इति, भगवानाह—गौतम ! गोस्तूपे
आवासपर्वते शुक्लास्तु शुक्लिकास्तु वापीषु यावद्विलयङ्गिषु बह्वन्युत्पलानि यावत् शतसहस्रपत्राणि गोस्तूपप्रभाणि गोस्तूपाकाराणि गो-
स्तूपवर्णानि गोस्तूपवर्णस्य गोस्तूपप्रतिभासो येषां तानि गोस्तूपवर्णभिमानि, ततस्तानि तदाकारत्वात् तद्वर्णत्वात्तद्वर्णसादृश्याच्च गोस्तूपानीति
तथा गोस्तूपश्चान्न भुजगेन्द्रो भुजगराजो महर्द्विको यावत्करणात् महद्युक्तिक इत्यादि परिग्रहः, स च चतुर्णां सामानिकसहस्राणां
चतसृणाममहिषीणां सपरिवाराणां तिसृणां पर्वदां समानागनीकानां समानागनीकाधिपतीनां षोडशानामात्मरक्षदेवसहस्राणां गोस्तूप-
स्यावासपर्वतस्य गोस्तूपायाश्च राजधान्या अन्येषां च बहूनां गोस्तूपराजधानीवास्तव्यानां देवानां देवीनां चाधिपत्यं यावद्विहरति, ततो
इत्यादि, क भदन्त ! गोस्तूपस्य भुजगेन्द्रस्य भुजगराजस्य गोस्तूपा नाम राजधानी प्रसप्ता ?, भगवानाह—गौतम ! गोस्तूपस्यापासपर्व-
तस्य पूर्व्या दिशा तिर्यगसंख्येयान् द्वीपसमुद्रान् द्यतिव्रजान्यसिन्धु लवणसमुद्रे द्वादश योजनसहस्राण्यप्यगालानन्तरे गोस्तूपस्य भुज-

गेन्द्रस्य भुजगराजस्य गोस्तूपा नाम राजधानी प्रज्ञप्ता, सा च विजयरাজधानी सदृशी वक्तव्या ॥ तदेवमुक्तो गोस्तूपोऽधुना दकाभा-
 सवक्तव्यतामाह—‘कहिं णं भंते ! सिवगस्से’त्यादि प्रश्नसूत्रं पाठसिद्धं, भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य द-
 क्षिणतो लवणसमुद्रं द्वाचत्वारिंशत् योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे शिवकस्य भुजगेन्द्रस्य भुजगराजस्य दकाभासो नामावासपर्वतः प्र-
 ज्ञप्तः, स च गोस्तूपवदविशेषेण वक्तव्यो यावत्सपरिवारं सिंहासनम् ॥ अधुना नामनिमित्तं पिप्लुच्छिष्टपुराह—‘से केणट्ठेण’मित्यादि
 प्रश्नसूत्रं सुगतं, भगवानाह—गौतम ! दकाभास आवासपर्वतो लवणसमुद्रे सर्वासु दिक्षु स्वसीमातोऽष्टयोजनिके—अष्टयोजनप्रमाणे क्षेत्रे
 यदुदकं तत् ‘समन्ततः’ सामस्येनातिविशुद्धाङ्कनामरत्नमयत्वेन स्वप्रभयाऽवभासयति, एतदेव पर्यायत्रयेण व्याचष्टे—उद्योतयति
 चन्द्र इव तापयति सूर्य इव प्रभासयति ग्रहादिरिव ततो दकं पानीयमाभासयति—समन्ततः सर्वासु दिक्षु अवभासयतीति दका-
 भासः, अन्यच्च शिवको नामात्र पर्वतेषु भुजगेन्द्रो भुजगराजो महर्द्धिको यावत्पत्योपमस्थितिकः परिवसति । ‘से णं तत्थ चउपहं
 सामाणियसाहस्सीण’मित्यादि प्रागवत् नवरमत्र शिवका राजधानी वक्तव्या, तस्मिंश्च परिवसति स आवासपर्वतो दकमभ्येऽतीवा-
 ऽऽभासते—शोभते इति दकाभासः, ‘से एणट्ठेण’मित्याद्युपसंहारवाक्यं गतार्थं, शिवकाराजधानी दकाभासस्यावासपर्वतस्य दक्षिण-
 तोऽन्यस्मिन् लवणसमुद्रे विजयराराजधानीव भावनीया ॥ अधुना शङ्खनामकावासपर्वतवक्तव्यतामाह—‘कहिं णं भंते !’ इत्यादि, क-
 भदन्त ! शङ्खस्य भुजगेन्द्रस्य भुजगराजस्य शङ्खो नामावासपर्वतः प्रज्ञप्तः, भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य
 पश्चिमायां दिशि लवणसमुद्रं द्वाचत्वारिंशत् योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे शङ्खस्य भुजगेन्द्रस्य भुजगराजस्य शङ्खो नामावासपर्वतः
 प्रज्ञप्तः, स च गोस्तूपवदविशेषेण तावद्वक्तव्यो यावत्सपरिवारं सिंहासनम् ॥ इदानीं नामनिबन्धनमभिधिरसुराह—‘से केणट्ठेण’मि-

त्यादि प्रभरुत्रं शुभमं, भगवानाह—शरुं आवासपर्वते छुछासु छुछिकासु चापीसु यावद्विलपन्ति वरुन्मुत्पलानि यावत् शतसहस्रप-
 नाणि शरुभाति—शरुकाकाराणि शरुवर्णानि—श्वेतानीति भावः शरुवर्णमाति—प्रायः शरुवर्णसदृशवर्णानि, शरुभाजं भुजगेन्द्रो भुज-
 गरजो मधुच्छिको यावत्पत्थोपगस्थितिकः परिवसति । ‘से षं तत्थ चउण्हं सागानियसाहस्सी षं भित्तादि भावत्, नवरमन्न शरु-
 राजधानी वक्तव्या, तदेवं यतस्तद्रत्नमुत्पलादीनि शरुकाकाराणि शरुदेवस्वामिकभायमतः शरु रति, ‘से एण्हण्हणं भित्तासुपसंसार-
 वाक्यं गतार्थं, शरु राजधानी शरुस्यावासपर्वतस्य पश्चिमायां दिशि तिर्यगसंस्थान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिषज्यान्यस्मिन् लवणसमुद्रे
 विजयाराजधानीसदृशी वक्तव्या ॥ सम्प्रति दक्षसीमापर्वतवक्तव्यतामाह—‘कहि षं भंते !’ इत्यादि प्रभरुत्रं प्रतीतं, भगवानाह—
 गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरतो लवणसमुद्रं द्वाचत्वारिंशत् योजनसहस्राण्ययमाह ‘अत्र’ एतस्मिन्नवकाशे मनःशिर-
 कस्य भुजगेन्द्रस्य भुजगराजस्य दक्षसीमो नामावासपर्वतः प्रसक्तः, सोऽपि गोसृपपर्वतवद्विशेषेण तावद्वक्तव्यो यावत्सपरिवारं सिंहा-
 सनम् ॥ इदानीं नामनिमित्तं विभाणपुराह—‘से केण्हणं भित्तादि प्रतीतं, भगवानाह—गौतम ! दक्षसीमे आवासपर्वते शीताशीतो-
 दयोर्भूतयोः श्रोतांसि—जलप्रपाटस्त्वन्न गताति तस्याध तेन प्रतिलताति प्रतिलिवर्तन्ते ततो दक्षसीमाकारित्वाद् दक्षसीमाः, दक्षस्य
 सीमा—शीताशीतोदपानीयस्य सीमा यत्रारौ दक्षसीमा इति वृत्तपत्तेः, अन्यथ भवःशिलको भुजगेन्द्रो भुजगराजो मधुच्छिको याव-
 त्पत्थोपगस्थितिकः परिवसति । ‘से षं तत्थ चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं भित्तादि भावत् नवरं भवःशिलको राजधानी वक्तव्या,
 ततो मनःशिलस्य देवस्य द्यु—लवणजलमध्ये रीमा, आवासचिन्तायां मर्यादा, ‘अत्र’ इति दक्षसीमे, मनःशिला च राजधानी दक्षसी-
 मस्यावासपर्वतस्योत्तरतस्तिर्यगसहस्रेयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिषज्यान्यस्मिन् लवणसमुद्रे विजयाराजधानीव वक्तव्या । तदेवमुक्ताभ्रत्वा-

रोऽपि वेलन्धराणामावासपर्वताः, सर्वत्र च गोस्तूपेनातिदेशः कृतः, अत्र च मूलदले विशेषस्ततस्तमभिधित्सुराह—“कण्ठांकरययफा-
 लियमया य वेलंधराणामावासा । अणुवेलंधरार्हण पव्वया हीति रयणमया ॥ १ ॥” वेलन्धराणां—गोस्तूपादीनामावासा गोस्तूपादय-
 श्चत्वारः पर्वता यथाक्रमं कनकाङ्करजतस्फटिकमयाः, गोस्तूपः कनकमयो दकाभासोऽङ्करत्नमयः शङ्खो रजतमयो दकसीमः स्फटिकमय
 इति, तथा महतां वेलन्धराणामादेशप्रतीच्छकतयाऽनुयायिनो वेलन्धराश्चानुवेलन्धराः ते च ते राजानश्च अनुवेलन्धरराजास्तेषामा-
 वासपर्वता रत्नमया भवन्ति ॥

कह णं भंते ! अणुवेलंधरारायाणो पणत्ता?, गोयमा ! चत्तारि अणुवेलंधराणगरायाणो पणत्ता,
 तंजहा—कक्कोडए कहमए केलासे अरुणप्पमे ॥ एतेसि णं भंते ! चउण्हं अणुवेलंधराणगरायाणं
 कति आवासपव्वया पत्तत्ता?, गोयमा ! चत्तारि आवासपव्वया पणत्ता, तंजहा—कक्कोडए ?
 कहमए ? कहलासे ? अरुणप्पमे ४ ॥ कहि णं भंते ! कक्कोडगस्स अणुवेलंधराणगरायस्स कक्को-
 डए णाम आवासपव्वते पणत्ते?, गोयमा ! जंबुदीवे ? मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरपुरच्छिमेणं
 लवणससुदं बायालीसं जोयणसहस्साहं ओगाहित्ता एत्थ णं कक्कोडगस्स नागरायस्स कक्कोडए
 णामं आवासपव्वते पणत्ते सत्तरस्स एकवीसाहं जोयणसताहं तं चेव पमाणं जं गोथूभस्स ण-
 वरि सव्वरयणामए अच्छे जाव निरवसेसं जाव सपरिवारं अट्ठो से बह्हं उप्पलाहं कक्कोडप्प-
 भाहं सेसें तं चेव णवरि कक्कोडगपव्वयस्स उत्तरपुरच्छिमेणं, एवं तं चेव सव्वं, कहमस्सवि सो

चेव गमओ अपरिसेसिओ, णवरि दाहिणपुरच्छिमेणं आवासो विजुप्पभा रायहाणी दाहिणपुर-
रत्थिमेणं, कइलासेवि एवं चेव, णवरि दाहिणपच्चत्थिमेणं कयलासावि रायहाणी ताए चेव दि-
साए, अरुणप्पभेवि उत्तरपच्चत्थिमेणं रायहाणीवि ताए चेव दिसाए, चत्तारि विणप्पमाणा स-
ववरयणामया य ॥ (सू० १६०)

‘कइ ण’मित्यादि, कति भदन्त ! अनुवेलन्धरराजाः प्रज्ञाताः !, भगवानाह—गौतम ! चत्वारोऽनुवेलन्धरराजाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—क-
र्कोटकः १ कर्दमः २ कैलासः ३ अरुणप्रभश्च ॥ ‘एएसि ण’मित्यादि, एतेषां भदन्त ! चतुर्णामनुवेलन्धरराजानां कति आवासप-
र्वताः प्रज्ञाताः !, भगवानाह—गौतम ! एकैकस्य एकैकभावेन चत्वारोऽनुवेलन्धरराजानामावासपर्वताः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—कर्कोटको विद्यु-
त्प्रभः कैलासः अरुणप्रभश्च, कर्कोटकस्य कर्कोटकः कर्दमस्य विद्युत्प्रभः कैलाशस्य कैलाशः अरुणप्रभस्यारुणप्रभ इत्यर्थः ॥ ‘कहि णं
भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्योत्तरपूर्वस्यां दिशि लवणसमुद्रं द्वाचत्वारिंशत्
योजनसहस्राण्यवगाह्य ‘अत्र’ एतस्मिन्नवकाशे कर्कोटकस्य भुजगोन्द्रस्य भुजगराजस्य कर्कोटको नामावासपर्वतकः प्रज्ञातः, ‘सत्तरसएफ-
वीसाहं जोयणसयाहं’ इत्यादिका गोस्तूपस्यावासपर्वतस्य या वक्तव्यतोका सैवेहापि अहीनान्ततिरिका भणितव्या, नवरं सर्वरत्नमय
इति वक्तव्यं, नामनिमित्तचिन्तायामपि यस्याथ क्षुद्राक्षुद्रिकासु वापीषु यावद्विलपन्निषु बहून्नुत्पलानि यावत् शतसहस्रपत्राणि कर्को-
टकप्रभाणि कर्कोटकाकाराणि ततस्तानि कर्कोटकादीनि व्यवह्रियन्ते तथोगातपर्वतोऽपि कर्कोटकः, तथा कर्कोटकनामा देवस्तत्र प-
त्न्योपमस्थितिकः परिवसति ततः कर्कोटकस्यामित्यादिकर्कोटकः, राजधान्यापि कर्कोटस्यावासपर्वतस्योत्तरपूर्वस्यां दिशि तिर्यगसंस्थेयान्

द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् लवणसमुद्रे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य कर्कोटकाभिधाना विजयाराजधानीव प्रतिपत्तव्या । एवं कर्दमकैलाशारुणप्रभवक्तव्यताऽपि भावनीया, नवरं जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य लवणसमुद्रे दक्षिणपूर्वस्थां कर्दमको दक्षिणापरस्थां कैलाशः अपरोत्तरस्यामरुणप्रभः, नामनिमित्ताचिन्तायामपि यस्मात्कर्दमके आवासपर्वते उत्पलादीनि कर्दमकप्रभाणि ततः कर्दमकभावना प्रागिव, अन्यच्च कर्दमके विद्युत्प्रभो नाम देवः पत्न्योपमस्थितिकः परिवसति, स च स्वभावाद् यक्षकर्दमप्रियः, यक्षकर्दमो नाम कुङ्कुमागुरुकर्पूरकरिकाचन्दनमैलापकः, उक्तञ्च—“कुङ्कुमागुरुकर्पूरकस्तूरीचन्दनानि च । महासुगन्धमित्युक्तं, नामतो यक्षकर्दमम् ॥ १ ॥” ततः प्राचुर्येण यक्षकर्दमसम्भवाच्चासौ पूर्वपदलोपे सत्यभासा भामेतिवत् कर्दम इत्युच्यते, कैलाशो कैलाशप्रभाण्युत्पलादीनि कैलाशनामा च तत्र देवः पत्न्योपमस्थितिकः परिवसति ततः कैलाशः, एवमरुणप्रभेऽपि वक्तव्यं, कर्दमकाराजधानी कर्दमस्यावासपर्वतस्य दक्षिणपूर्वया कैलाशा कैलाशस्यावासपर्वतस्य दक्षिणापरयाऽरुणप्रभा अरुणप्रभस्यावासपर्वतस्यापरोत्तरया तिर्यगसह्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् लवणसमुद्रेऽरुणप्रभाराजधानी विजयाराजधानीव वाच्या ॥

कहि णं भंते ! सुद्धियस्स लवणाहिवइस्स गोयमदीवे णांमं दीवे पणत्ते?, गोयमा ! जंबुद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पच्चट्ठिमेणं लवणसमुदं बारसजोयणसहस्साइं ओगाहिन्ता एत्थ णं सुद्धियस्स लवणाहिवइस्स गोयमदीवे २ पणत्ते, बारसजोयणंसहस्साइं आयामविक्रवंभेणं सन्ततीसं जोयणसहस्साइं नव य अड्याले जोयणसए किंचिविसेसोणे परिकखेवेणं, जंबूद्वीवंतेणं अद्धेकोणणत्ते जोयणाइं चत्तालीसं पंचणत्तिमाणे जोयणस्स ऊसिए जलंताओ लवणसमुदं-

तेणं दो कोसे कसिते जलंताओ ॥ से णं एगाए य पउमवरवेहयाए एणेणं वणसंडेणं सव्वतो स-
मंता तहेव वणणओ दोणहवि । गोयमदीवसस णं दीवसस अंतो जाव बहुसमरमणिज्जे भूमिभागो
पणत्ते, से जहानामए—आलिगं जाव आसयंति । तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभागस्स
बहुमज्झदेसभागो एत्थ णं सुट्ठियस्स लवणाहिवहस्स एगे महं अहकीलावासे नामं भोमेल्लविहारे
पणत्ते वावाडिं जोयणाइं अद्धजोयणं उडुं उच्चत्तेणं एकतीसं जोयणाइं कोसं च विक्खवंभेणं अणे-
गखंभसतसज्जिविद्धे भवणवणणओ भाणियव्वो । अहकीलावासस्स णं भोमेल्लविहारस्स अंतो
बहुसमरमणिज्जे भूमिभागो पणत्ते जाव मणीणं भासो । तस्स णं बहुसमरमणिज्जस्स भूमिभा-
गस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ एगा मणिपेठिया पणत्ता । सा णं मणिपेठिया दो जोयणाइं आ-
यामविकखंभेणं जोयणवाहहेणं सव्वमणिमयी अच्छा जाव पडिस्सवा ॥ तीसे णं मणिपेठियाए
उवरि एत्थ णं देवसयणिज्जे पणत्ते वणणओ ॥ से केणट्टेणं भंते ! एवं वुच्चति—गोयमदीवे णं दीवे ?
तत्थ २ तहिं २ बह्वहं उप्पलाइं जाव गोयमप्पभाइं से एएणट्टेणं गोयमा ! जाव णिचे । कहिं णं
भंते ! सुट्ठियस्स लवणाहिवहस्स सुट्ठिया णामं रायहाणी पणत्ता ? गोयमदीवसस पच्चथिमेणं
तिरियमसंखेज्जे जाव अण्णमि लवणसमुदे वारस जोयणसहस्साइं ओगाहिन्ता, एवं तहेव सव्वं
णेयव्वं जाव सुत्थिए देवे ॥ (सू० १६१)

‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क भद्रन्त ! सुस्थितस्य लवणाधिपस्य गौतमद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः^१, भगवानाह—गौतम ! जम्बूद्वी-
 पस्य पश्चिमायां दिशि लवणसमुद्रं द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे सुस्थितस्य लवणाधिपस्य गौतमद्वीपो नाम द्वीपः प्रज्ञप्तः, द्वा-
 दश योजनसहस्राण्यवगायामविक्रमभाभ्यां, सप्तत्रिंशद् योजनसहस्राणि नव चाष्टाचत्वारिंशानि किञ्चिद्विशेषोनाति परिक्षेपेण, ‘जंबू-
 दीवंतेण’मिति जम्बूद्वीपदिशि ‘अर्द्धकोननवतीनि’ अर्द्धमेकोननवतेर्येषां तानि अर्द्धकोननवतीनि सार्द्धाष्टाशीतिसङ्ख्यानीति भावः,
 योजनानि चत्वारिंशतं च पञ्चनवतिभागान् योजनस्य-‘जलान्तात्’ जलपर्यन्तादूर्ध्वमुच्छ्रितः^२ एतावान् जलस्योपरि प्रकट इत्यर्थः,
 ‘लवणसमुद्रान्ते’ लवणसमुद्रदिशि द्वौ क्रोशौ जलान्तादुच्छ्रितौ, द्वावेव क्रोशौ जलस्योपरि प्रकट इत्यर्थः ॥ ‘से ण’मित्यादि, स ए-
 कया पद्मवरवेदिकया एकेन वनषण्डेन सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्तः, द्वयोरपि वर्णनं प्रागवत् । तस्य च गौतमद्वीपस्योपरि बहुसमर-
 मणीयभूमिभागवर्णनं प्रागवद् यावत्तृणानां मणीनां च शब्दवर्णनं वाण्यादिवर्णनं यावद्बहवो वानमन्तरा देवा आसते शेरते यावद्विह-
 रन्तीति । तस्य बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागेऽत्र सुस्थितस्य लवणाधिपस्य योग्यो महानेकः ‘अतिक्रीलावासः’ अ-
 त्यर्थं क्रीडावासो नाम भौमेयविहारः प्रज्ञप्तः, सार्द्धानि द्वाषष्टिर्योजनान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन एकत्रिशतं च योजनानि क्रोशमेकं च विक्रममेक-
 ‘अर्णोणखंभसयसज्जिविद्धे’ इत्यादि भवनवर्णनमुल्लोचवर्णनं भूमिभागवर्णनं च प्रागवत् । तस्य च बहुसमरमणीयस्य भूमिभागस्य बहु-
 मध्यदेशभागे, अत्र महत्येका मणिपीठिका प्रज्ञप्ता, सा योजनमायामविक्रमभाभ्यां अर्द्धयोजनं बाहुर्येन सर्वात्मना मणिमयी अच्छा-
 यावत्प्रतिरूपा ॥ ‘तीसे ण’मित्यादि, तस्या मणिपीठिकाया उपरि देवशयनीयं, तस्य वर्णक उपर्यष्टाष्टमङ्गलकादिकं च प्रागवत् ॥
 नामनिमित्तं पिपुच्छिषुराह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, अथ ‘केनार्थेन’ केन कारणेन एवमुच्यते—गौतमद्वीपो नाम द्वीपः^१, भगवा-

नाह—गौतमदीपस्य शाश्वतमिदं नामधेयं न कदाचिन्नासीदित्यादि प्राग्वत् । पुस्तकान्तरेषु पुनरेवं पाठः—‘गोयमदीवे षं दीवे तदथ तदथ तदिं बहूइं उष्यलाइं जाव सहस्सपत्ताइं गोयमवप्पभाइं गोयमवण्णाभाइं’ इति, एवं प्राग्वद् भावतीयः । सुस्थितश्चात्र लवणाधिपो महर्द्धिको यावत्पर्योपमस्थितिकः परियसति, स च तत्र चतुर्णां सामान्तिकसहस्राणां यावत्पोडशानामालरक्षकदेवसहस्राणां गौतमदीपस्य सुस्थितायाश्च राजधान्या अन्येषां च बहूनां वागमन्तराणां देवानां देवीनां चाधिपत्यं यावद्विहरति, तत एवमेव शाश्वतनामत्वात्, पाठान्तरे तद्व्रतानि उत्पळादीनि गौतमानीति प्रसिद्धानि तत्तल्लयोगान्तथा, तदधिपतिगौतमाधिपतिरिति प्रसिद्धं इति सामर्थ्यादेव गौतमदीप इति । उषसंहरामाह—‘से तेण्डेण’ इत्यादि गतार्थम् ॥ सन्प्रति जम्बूद्वीपगतचन्द्रसत्कद्वीपप्रतिपादनार्थमाह—

कहि षं भंते ! जंबुद्वीवगाणं चंद्राणं चंददीवा णामं दीवा पणत्ता?, गोयमा ! जंबूद्वीवे २ मंदरस्स पव्वयस्स पुरन्धिभेणं लवणसमुदं वारस्स जोयणसहरसाइं ओगाहित्ता एत्थ षं जंबूद्वीवगाणं चंद्राणं चंददीवा णामं दीवा पणत्ता, जंबुद्वीवत्तेणं अद्धेकोणणउइ जोयणाइं चत्तालीसं पंचाण्णत्तिं भागे जोयणस्स जसिया जलंतातो लवणसमुदंतेणं दो कोसे जसित्ता जलंताओ, वारस्स जोयणसहरसाइं आयाभविक्खंभेणं, सेसं तं चेव जहा गोतमदीवस्स परिक्वेवो पजमवरवेइया पत्तेयं २ वणसंडपरि० दोणहवि वण्णओ बहुस्समरमणिज्जा भूमिभागो जाव जोइसिया देवा आसयंति । तेसि षं बहुस्समरमणिज्जे भूमिभागो पासापवट्टेसगा यावट्ठि जोयणाइं बहुम-

उद्ध० मणिपेठियाओ दो जोयणाहं जाव सीहासणा सपरिवारा भाणिंयव्वा तहेव अट्टो, गो-
 यमा ! बहुसु खुड्ढासु खुड्ढियासु बह्महं उप्पलाहं चंदवणाम्माहं चंदा एत्थ देवा महिड्ढीया जाव
 पलिओवमट्ठितीया परिवसंति, ते णं तत्थ पत्तेयं पत्तेयं चउण्हं सामाणियसाहरसीणिं जाव चंद-
 दीवाणं चंद्राण य रायहाणीणिं अन्नोसिं च बह्मणं जोतिसियाणं देवाणं देवीण य आहेवक्कं जाव
 विहरंति, से तेणट्ठेणं गोयमा ! चंददीवा जाव णिक्खा । कहि णं भंते ! जंबूद्वीवगाणं चंद्राणं चं-
 दाओ नाम रायहाणीओ पणत्ताओ?, गोयमा ! चंददीवाणं पुरत्थिमेणं तिरियं जाव अण्णंमि
 जंबूद्वीवे २ वारस जोयणसहस्साहं ओगाहिन्ता तं चेव पप्पाणं जाव एमहिड्ढीया चंदा देवा २ ॥
 कहि णं भंते ! जंबूद्वीवगाणं स्रराणं स्ररदीवा णामं दीवा पणत्ता?, गोयमा ! जंबूद्वीवे २ मंद-
 रस पव्वयसस पच्चत्थिमेणं लवणसमुदं वारस जोयणसहस्साहं ओगाहिन्ता तं चेव उच्चत्तं
 आयासविकखंभेणं परिकखेवो वेदिया वणसंडा भूमिभागा जाव आसयंति पासायवड्डेसगाणं
 तं चेव पप्पाणं मणिपेठिया सीहासणा सपरिवारा अट्टो उप्पलाहं स्ररप्पम्माहं स्ररा एत्थ देवा
 जाव रायहाणीओ सकाणं दीवाणं पच्चत्थिमेणं अण्णंमि जंबूद्वीवे दीवे सेसं तं चेव जाव स्ररा
 देवा ॥ (सू० १६२) कहि णं भंते ! अडिंभतरलावणगाणं चंद्राणं चंददीवा णामं दीवा प-
 णत्ता?, गोयमा ! जंबूद्वीवे २ मंदरसस पव्वयसस पुरत्थिमेणं लवणसमुदं वारस जोयण-

सहस्साहं ओगाहिता एतथ णं अठिभतरलावणगाणं चंद्राणं चंददीवा णामं दीवा पणत्ता,
 जहा जंबुदीवगा चंद्रा तहा भाणियन्वा णवरि रायहाणीओ अण्णंमि लवणे सेसं तं चेव । एवं
 अठिभतरलावणगाणं खूराणवि लवणसमुद्धं चारस जोयणसहस्साहं तहेव सन्वं जाव रायहाणीओ ॥
 कहि णं भंते ! बाहिरलावणगाणं चंद्राणं चंददीवा पणत्ता?, गोयमा ! लवणसस समुद्धसस पुर-
 तिथिमिह्लाओ वेदियंताओ लवणसमुद्धं पच्चतिथमेणं चारस जोयणसहस्साहं ओगाहिता एतथ णं
 बाहिरलावणगाणं चंददीवा नामं दीवा पणत्ता थायतिसंउदीवंतेणं अद्धेकोणणवतिजोय-
 णाहं चत्तालीसं च पंचणडतिभागे जोयणसस जसिना जलंतातो लवणसमुद्धंतेणं दो कोसे ज-
 सिता चारस जोयणसहस्साहं आयामविकलंभेणं पउमवरवेइया वणसंटा बहुसमरमणिज्जा भू-
 मिभागा मणिपेडिया सीहासणा सपरिवारा सो चेव अट्टो रायहाणीओ सगाण दीवाणं पुर-
 तिथमेणं तिरियमसं० अण्णंमि लवणसमुद्धं तहेव सन्वं । कहि णं भंते ! बाहिरलावणगाणं खूरा-
 णं खूरदीवा णामं दीवा पणत्ता? गोयमा ! लवणसमुद्धपच्चतिथिमिह्लातो वेदियंताओ लवण-
 समुद्धं पुरतिथमेणं चारस जोयणसहस्साहं थायतिसंउदीवंतेणं अद्धेक्कणणडतिं जोयणाहं चत्ता-
 लीसं च पंचनडतिभागे जोयणसस दो कोसे जसिया सेसं तहेव जाव रायहाणीओ सगाणं
 दीवाणं पच्चतिथमेणं तिरियमसंखेज्जे लवणे चेव चारस जोयणा तहेव सन्वं भाणियन्वं ॥

(सू० १६३) कहि णं भंते ! धायतिसंडदीवणाणं चंद्राणं चंद्रदीवा पणत्ता ? गोयमा ! धायति-
संडस्स दीवस्स पुरत्थिमिह्लाओ वेदियंताओ कालोयं णं समुहं बारस्स जोयणसहस्साहं ओगा-
हित्ता एत्थ णं धायतिसंडदीवाणं चंद्राणं चंद्रदीवा णामं दीवा पणत्ता, सव्वतो समंता दो
कोसा ऊसिता जलंताओ बारस्स जोयणसहस्साहं तहेव विक्खंभपरिक्खेवो भूमिभागो पासा-
यवडिस्सया मणिपेठिया सीहासणा सपरिवारा अट्ठो तहेव रायहाणीओ, सकाणं दीवाणं पुर-
त्थिमेणं अण्णमि धायतिसंडे दीवे सेसं तं चेव, एवं स्सरदीवावि, नवरं धायहसंडस्स दीवस्स
पच्चत्थिमिह्लातो वेदियंताओ कालोयं णं समुहं बारस्स जोयण० तहेव सव्वं जाव रायहाणीओ
स्सराणं दीवाणं पच्चत्थिमेणं अण्णमि धायहसंडे दीवे सव्वं तहेव ॥ (सू० १६४) कहि णं भंते !
कालोयणाणं चंद्राणं चंद्रदीवा पणत्ता ? गोयमा ! कालोयसमुहस्स पुरत्थिमिह्लाओ वेदियंताओ
कालोयणं समुहं पच्चत्थिमेण बारस्स जोयणसहस्साहं ओगाहिता एत्थ णं कालोयगचंद्राणं चं-
ददीवा सव्वतो समंता दो कोसा ऊसिता जलंतातो सेसं तहेव जाव रायहाणीओ सगाणं
दीव० पुरत्थिमेणं अण्णमि कालोयगसमुहे बारस्स जोयणा तं चेव सव्वं जाव चंद्रा देवा २ । एवं
स्सराणवि, णवरं कालोयगपच्चत्थिमिह्लातो वेदियंतातो कालोयसमुहपुरत्थिमेणं बारस्स जोयणस-
हस्साहं ओगाहिता तहेव रायहाणीओ सगाणं दीवाणं पच्चत्थिमेणं अण्णमि कालोयगसमुहे त-

हेव सञ्चं । एवं पुक्खरवरगाणं चंदाणं पुक्खरवरस्स दीवस्स पुरत्थिमिह्लाओ वेदियंताओ पुक्ख-
 रसञ्चं बारस्स जोयणसहस्साइं ओगाहिन्ता चंददीवा अण्णंमि पुक्खरवरे दीवे रायहाणीओ त-
 हेव । एवं सूराणवि दीवा पुक्खरवरदीवस्स पच्चत्थिमिह्लाओ वेदियंताओ पुक्खरोदं सञ्चं बा-
 रस्स जोयणसहस्साइं ओगाहिन्ता तहेव सञ्चं जाव रायहाणीओ दीविह्लाणं दीवे सञ्चइगाणं
 सञ्चइ चेव एगाण अहिंभतरपासे एगाणं बाहिरपासे रायहाणीओ दीविह्लाणं दीवेसु सञ्चइ-
 गाणं सञ्चइसु सरिणामनेसु (सू० १६५) इमे णामा अणुणंतच्चा, जंघुदीवे लवणे धायइ कालोद-
 पुक्खरे वरुणे । खीर घय इक्खुवरो यणंदी अरुणवरे कुंडले रुयगे ॥ १ ॥ आभरणवत्थगंधे उ-
 पलतिलते य पुढवि णिहिरयणे । वासहरदहनइओ विजया वक्खारकटिंपदा ॥ २ ॥ पुरमंदरमा-
 वासा कूडा णक्खत्तचंदसूरा य । एवं भाणियच्चं ॥ (सू० १६६)

‘कहि णं भंते !’ इत्यादि ॥ क भदन्त ! जम्बूद्वीपगतयोर्जम्बूद्वीपसत्कयोश्चन्द्रयोश्चन्द्रद्वीपौ नाम द्वीपौ प्रज्ञप्तौ ?, भगवानाह—‘गो-
 यमे’त्यादि सर्वं गौतमद्वीपवत्परिभाषनीयं, नवरमत्र जम्बूद्वीपस्य पूर्वस्यां दिशीति वक्तव्यं, तथा प्रासादावतंसको वक्तव्यः, तस्य चा-
 यामादिप्रमाणं तथैव, नामानिचित्चिन्तायामपि यस्मात्पुष्टिर्हिकावाप्यादियु बहूनि उत्पलादीनि यावत्सहस्रपत्राणि चन्द्रप्रभाणि—चन्द्रव-
 र्णानि, चन्द्रौ च ज्योतिषेन्द्रौ ज्योतिषराजौ महर्द्धिकौ यावत्पत्न्योपमस्थितिकौ परिवसतः, तौ चन्द्रौ प्रत्येकं चतुर्णां सामानिकसहस्राणां
 चतसृणामप्रसहिषीणां सपरिवाराणां तिसृणां पर्वदां सप्तानामनीकानां सप्तानामनीकाधिपतीनां पौण्ड्रशानामास्रश्चकदेवसहस्राणां स्वस्य

स्वस्य चन्द्रद्वीपस्य स्वस्याश्चन्द्राभिधानाया राजधान्या अन्येषां च बहूनां ज्योतिषाणां देवानां देवीनां चाधिपत्यं यावद्विहरतः । तत-
 स्तद्गतोत्पलादीनां चन्द्राकारत्वाच्चन्द्रवर्णत्वाच्चन्द्रदेवस्याभिकत्वाच्च तौ चन्द्रद्वीपौ इति, चन्द्राभिधे च राजधान्यौ तयोश्चन्द्रद्वीपयोः पु-
 नर्वस्यां दिशि तिर्यगासङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् जम्बूद्वीपे द्वीपे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य विजयाराजधानीसदृश्यौ
 वक्तव्ये । एवं जम्बूद्वीपगतसूरसत्कसूर्यद्वीपावपि वक्तव्यौ, नवरं जम्बूद्वीपस्य पश्चिमायां दिशि एनमेव लवणसमुद्रमवगाह्य वक्तव्यं,
 राजधान्यावपि स्वकद्वीपयोः पश्चिमायां दिशि अन्यस्मिन् जम्बूद्वीपे वक्तव्ये, शेषं सर्वं चन्द्रद्वीपवद्भावनीयं नवरं चन्द्रस्थाने सूर्यग्रह-
 णमिति ॥ सम्प्रति लवणसमुद्रगतचन्द्रादित्यद्वीपवक्तव्यतामाह—‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, लवणे भवौ लावणिकौ अभ्यन्तरौ च तौ
 लावणिकौ च अभ्यन्तरलावणिकौ शिखाया अर्वाक्चारिणावित्यर्थः तयोः, सूत्रे द्वित्वेऽपि बहुवचनं प्राकृतत्वात्, शेषं सुगमं, भगवा-
 नाह—गौतम ! जम्बूद्वीपस्य पूर्वस्यां दिशि एनमेव लवणसमुद्रं द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य ‘अत्र’ एतस्मिन्नवकाशे अभ्यन्तरलावणि-
 कयोश्चन्द्रयोश्चन्द्रद्वीपौ नाम द्वीपौ वक्तव्यौ, इत्यादि जम्बूद्वीपगतचन्द्रसत्कचन्द्रद्वीपवन्निरवशेषं वक्तव्यं, नवरमत्र राजधान्यौ स्वकी-
 ययोर्द्वीपयोः पूर्वस्यां दिशि अन्यस्मिन् लवणसमुद्रे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य वेदितव्ये । एवमभ्यन्तरलावणिकसूर्यसत्कसूर्यद्वीपा-
 नवपि वक्तव्यौ, नवरं तौ जम्बूद्वीपस्य पश्चिमायां दिशि एनमेव लवणसमुद्रं द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य वक्तव्यौ, राजधान्यावपि
 स्वकीययोः द्वीपयोः पश्चिमायां दिशि अन्यस्मिन् लवणसमुद्रे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्येति ॥ ‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, कं भदन्त !
 बाह्यलावणिकयोश्चन्द्रयोश्चन्द्रद्वीपौ नाम द्वीपौ प्रज्ञप्तौ ?, बाह्यलावणिकौ नाम लवणसमुद्रे शिखाया बहिश्चारिणौ चन्द्रौ, भगवानाह—
 गौतम ! लवणसमुद्रस्य पूर्वस्माद्वेदिकान्तादर्वाण् लवणसमुद्रं पश्चिमदिशि द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्यात्र बाह्यलावणिकयोश्चन्द्रयोश्च-

नन्द्रदीपौ नाम द्वीपौ प्रज्ञप्तौ, तौ च धातकीपण्डद्वीपान्तेन—धातकीपण्डद्वीपदिशि अर्द्धकोनवतियोजनानि चत्वारिंशत् च पञ्चनवति-
 भागान् योजनस्योदकादूर्ध्वमुच्छ्रितौ लवणसमुद्रदिशि द्वौ क्रोशौ, शेषवक्तव्यताऽभ्यन्तरलावणिकचन्द्रद्वीपवद्वक्तव्या, अत्रापि च राज-
 धान्यौ स्वकीययोर्द्धीपयोः पूर्वस्यां तिर्यगसह्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् लवणसमुद्रे वक्तव्ये, एवं बाह्यलावणिकसूर्यसत्क-
 सूर्यद्वीपावपि वक्तव्यौ, नवरम्भ लवणसमुद्रस्य पश्चिमाद् वेदिकान्ताल्लवणसमुद्रं पूर्वस्यां दिशि द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्येति व-
 क्तव्यं, राजधान्यावपि स्वकयोर्द्धीपयोः पश्चिमायां दिशि अन्यस्मिन् लवणसमुद्रे इति ॥ सम्प्रति धातकीपण्डगतचन्द्रादित्यद्वीपवक्तव्य-
 तामभिधित्सुराह—‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! धातकीपण्डद्वीपगतानां चन्द्राणां, तत्र द्वादश चन्द्रा इति बहुवचनं, च-
 न्द्रद्वीपा नाम द्वीपाः प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—गौतम ! धातकीपण्डस्य द्वीपस्य पूर्वस्यां दिशि कालोदं समुद्रं द्वादश योजनसहस्राण्यवगा-
 ह्यात्र धातकीपण्डगतानां चन्द्राणां चन्द्रद्वीपा नाम द्वीपाः प्रज्ञप्ताः, ते च जम्बूद्वीपगतचन्द्रसत्कचन्द्रद्वीपवद्वक्तव्याः, नवरं ते सर्वास्तु
 दिक्षु जलादूर्ध्वं द्वौ क्रोशौ चच्छ्रितौ इति वक्तव्यं, तत्र पानीयस्य सर्वत्रापि समत्वाद्, राजधान्योऽपि तेषां स्वकीयानां द्वीपानां पूर्वत-
 स्तिर्यगसह्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् धातकीपण्डे द्वीपे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य विजयाराजधानीवद्वक्तव्याः, एवं
 धातकीपण्डगतसूर्यसत्कसूर्यद्वीपा अपि वक्तव्याः, नवरं धातकीपण्डस्य पश्चिमान्ताद्देदिकान्तात्कालोदसमुद्रं द्वादश योजनसहस्राण्य-
 वगाह्य वक्तव्याः, राजधान्योऽपि स्वकीयानां सूर्यद्वीपानां पश्चिमदिशि अन्यस्मिन् धातकीपण्डे द्वीपे शेषं तथैव ॥ सम्प्रति कालोदस-
 मुद्रगतचन्द्रादित्यसत्कद्वीपवक्तव्यतां प्रतिपिपादयित्सुराह—‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, ‘कालोदयगाणं गित्यादि, क भदन्त ! ‘कालोद-
 गानां’ कालोदसमुद्रसत्कानां चन्द्राणां चन्द्रद्वीपा नाम द्वीपाः प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—गौतम ! कालोदसमुद्रस्य पूर्वस्याद् वेदिकान्ता-

त्कालोदसमुद्रं पश्चिमदिशि द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्यान् कालोदसमुद्रगतचन्द्राणां चन्द्रद्वीपाः प्रज्ञप्ताः, ते च सर्वासु दिक्षु जलान-
 दूर्द्ध्वं द्वौ द्वौ क्रोशावुच्छिन्नौ, शेषं तथैव । राजधान्योऽपि स्वकीयानां द्वीपानां पूर्वस्थां दिशि तिर्यगसह्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्या-
 न्यस्मिन् कालोदसमुद्रे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य विजयाराजधानीवद्वक्तव्याः । एवं कालोदगतसूर्यसत्कसूर्यद्वीपा अपि वक्तव्याः,
 नवरं कालोदसमुद्रस्य पश्चिमान्ताद्देदिकान्तात्कालोदसमुद्रं पूर्वदिशि द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्येति वक्तव्यं, राजधान्योऽपि स्वकी-
 यानां द्वीपानां पश्चिमदिशि अन्यस्मिन् कालोदसमुद्रे, शेषं तथैव । एवं पुष्करवरद्वीपगतानां चन्द्राणां पुष्करवरद्वीपस्य पूर्वस्माद्देदिका-
 न्तात्पुष्करोदसमुद्रं द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य द्वीपा वक्तव्याः, राजधान्यः स्वकीयानां द्वीपानां पश्चिमदिशि तिर्यगसह्येयान् द्वीप-
 समुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् पुष्करवरद्वीपे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य, पुष्करवरद्वीपगतसूर्याणां द्वीपाः पुष्करवरद्वीपस्य पश्चिमान्ता-
 द्देदिकान्तात्पुष्करवरसमुद्रं द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य प्रतिपत्तव्याः, राजधान्यः पुनः स्वकीयानां द्वीपानां पश्चिमदिशि तिर्यगसह्ये-
 यान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् पुष्करवरद्वीपे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य, पुष्करवरसमुद्रगतचन्द्रसत्कचन्द्रद्वीपाः पुष्करवर-
 समुद्रस्य पूर्वस्माद्देदिकान्तात्पश्चिमदिशि द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य प्रतिपत्तव्याः, राजधान्यः स्वकीयानां द्वीपानां पूर्वदिशि
 तिर्यगसह्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् पुष्करवरसमुद्रे द्वादश योजनसहस्रेभ्यः परतः, पुष्करवरसमुद्रगतसूर्यसत्कसूर्यद्वीपाः
 पुष्करवरसमुद्रस्य पश्चिमान्ताद्देदिकान्तात्पूर्वतो द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य, राजधान्यः पुनः स्वकीयानां द्वीपानां पश्चिमदिशि ति-
 र्यगसह्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्यान्यस्मिन् पुष्करोदसमुद्रे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य प्रतिपत्तव्याः । एवं शेषद्वीपगतानामपि
 चन्द्राणां चन्द्रद्वीपगतात्पूर्वस्माद्देदिकान्तादनन्तरे समुद्रे द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य वक्तव्याः, सूर्याणां सूर्यद्वीपाः स्वस्वद्वीपगतात्प-

श्चिमान्ताद्देविकान्तादनन्तरे समुद्रे, राजधान्यश्चन्द्राणामालीयचन्द्रद्वीपेभ्यः पूर्वदिशि अन्यस्मिन् सदृशनामके २ द्वीपे, सूर्याणामप्या-
 लीयसूर्यद्वीपेभ्यः पश्चिमदिशि तस्मिन्नेव सदृशनामकेऽन्यस्मिन् द्वीपे द्वादश योजनसहस्रेभ्यः परतः, शेषसमुद्रगतानां तु चन्द्राणां
 चन्द्रद्वीपाः स्वस्वसमुद्रस्य पूर्वसाद्देविकान्तात्पश्चिमदिशि द्वादश योजनसहस्राप्यवगाल, सूर्याणां तु स्वस्वसमुद्रस्य पश्चिमान्ताद्देविका-
 न्तात्पूर्वदिशि द्वादश योजनसहस्राप्यवगाल, चन्द्राणां राजधान्यः स्वस्वद्वीपानां पूर्वदिशि अन्यस्मिन् सदृशनामके समुद्रे, सूर्याणां
 राजधान्यः स्वस्वद्वीपानां पश्चिमदिशि, केवलमश्वेतनशेषद्वीपसमुद्रगतानां चन्द्रसूर्याणां राजधान्योऽन्यस्मिन् सदृशनामके द्वीपे समुद्रे
 वाऽश्वेतने वा पश्चात्तने वा प्रतिपत्तव्या नाश्वेतन एवान्यथाऽनवस्थाप्रसक्तेः ॥ एतच्च देवद्वीपादूर्वाक् सूर्यवराभासं यावद्, देवद्वीपादिषु
 तु राजधानीः प्रति विशेषस्तमभिधित्सुराह—

कहि णं भंते ! देवद्वीवगाणं चंद्राणं चंद्रदीवा णामं दीवा पणत्ता?, गोयमा ! देवदीवस्स देवोदं
 समुदं बारस जोयणसहस्साइं ओगाहिता तेणेव कमेण पुरत्थिमिह्लाओ वेदियंताओ जाव राय-
 हाणीओ समाणं दीवाणं पुरत्थिमेणं देवद्वीवं समुदं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं ओगाहिता एत्थ
 णं देवदीवयाणं चंद्राणं चंद्राओ णामं रायहाणीओ पणत्ताओ, सेसं तं चेव, देवदीवचंद्रा दीवा,
 एवं स्हराणावि, णवरं पचत्थिमिह्लाओ वेदियंताओ पचत्थिमेणं च भाणितव्वा, तंमि चेव समुदं ॥
 कहि णं भंते ! देवसमुद्दगाणं चंद्राणं चंद्रदीवा णामं दीवा पणत्ता?, गोयमा ! देवोद्गरस्स समु-
 द्दगस्स पुरत्थिमिह्लाओ वेदियंताओ देवोद्गं समुदं पचत्थिमेणं बारस जोयणसहस्साइं तेणेव

क्रमेणं जाव रायहाणीओ सगाणं दीवाणं पच्चत्थिमेणं देवोदगं समुहं असंखेज्जाहं जोयणसहस्साहं
 ओगाहिता एत्थ णं देवोदगाणं चंदाणं चंदाओ णामं रायहाणीओ पणत्ताओ, तं चेव सव्वं,
 एवं सूराणावि, णवारि देवोदगस्स पच्चत्थिमिह्लातो वेतियंतातो देवोदगसमुहं पुरत्थिमेणं बारस्स
 जोयणसहस्साहं ओगाहिता रायहाणीओ सगाणं २ दीवाणं पुरत्थिमेणं देवोदगं समुहं असंखे-
 ज्जाहं जोयणसहस्साहं । एवं णागे जक्खे भूतेवि चउण्हं दीवसमुहाणं । कहि णं भंते ! सयंभूर-
 मणदीवगाणं चंदाणं चंददीवा णामं दीवा पणत्ता?, सयंभूरमणस्स दीवस्स पुरत्थिमिह्लातो वे-
 तियंतातो सयंभूरमणोदगं समुहं बारस्स जोयणसहस्साहं तहेव रायहाणीओ सगाणं २ दीवाणं
 पुरत्थिमेणं सयंभूरमणोदगं समुहं पुरत्थिमेणं असंखेज्जाहं जोयण० तं चेव, एवं सूराणावि, सयं-
 भूरमणस्स पच्चत्थिमिह्लातो वेदियंताओ रायहाणीओ सकाणं २ दीवाणं पच्चत्थिमिह्लाणं सयंभु-
 रमणोदं समुहं असंखेज्जा० खेसं तं चेव । कहि णं भंते ! सयंभूरमणसमुहकाणं चंदाणं०, सयं-
 भूरमणस्स समुहस्स पुरत्थिमिह्लाओ वेतियंतातो सयंभूरमणं समुहं पच्चत्थिमेणं बारस्स जोयणस-
 हस्साहं ओगाहिता, खेसं तं चेव । एवं सूराणावि, सयंभूरमणस्स पच्चत्थिमिह्लाओ सयंभूरमणोदं
 समुहं पुरत्थिमेणं बारस्स जोयणसहस्साहं ओगाहिता रायहाणीओ सगाणं दीवाणं पुरत्थिमेणं सयं-
 भूरमणं समुहं असंखेज्जाहं जोयणसहस्साहं ओगाहिता, एत्थ णं सयंभूरमण जाव सूरादेवा

॥ (सूत्रं १६७) अतिथ पं भंते ! लवणसमुद्दे वेलंधराति वा पाणराया खन्नाति वा अगधाति वा सिंहति वा विजाती वा हासवटीति ? , हंता अतिथ । जहा पं भंते ! लवणसमुद्दे अतिथ वेलंधराति वा पा-
गराया अगधा सिंह विजाती वा हासवटीति वा तथा पं बाहिरतेसुवि समुद्देसु अतिथ वेलंधराइ
वा पाणरायाति वा अगधाति वा सीहाति वा विजातीति वा हासवटीति वा ? , णो तिण्ण्डे सम्मट्ठे ॥
(सूत्रं १६८) लवणे पं भंते ! समुद्दे किं जसितोदगे किं पत्थडोदगे किं खुभियजले किं अखुभिय-
जले ? , गोयमा ! लवणे पं समुद्दे जसितोदगे नो पत्थडोदगे खुभियजले नो अखुभियजले । जहा
पं भंते ! लवणे समुद्दे ओसितोदगे नो पत्थडोदगे खुभियजले नो अखुभियजले तथा पं चा-
हिरगा समुद्दा किं जसितोदगा पत्थडोदगा खुभियजला अखुभियजला ? , गोयमा ! बाहि-
रगा समुद्दा नो जसितोदगा पत्थडोदगा नो खुभियजला अखुभियजला पुण्णा पुण्णप्पमाणा
बोलट्ठमाणा वोसट्ठमाणा समभरवडत्ताए चिट्ठंति ॥ अतिथ पं भंते ! लवणसमुद्दे बहवो ओराला
बलाहका संसेयंति संमुच्छंति वा वासं वासंति वा ? , हंता अतिथ । जहा पं भंते ! लवणसमुद्दे
बहवो ओराला बलाहका संसेयंति संमुच्छंति वासं वासंति वा तथा पं बाहिरएसुवि समुद्देसु
बहवो ओराला बलाहका संसेयंति संमुच्छंति वासं वासंति ? , णो तिण्ण्डे सम्मट्ठे, से केण्डे पं भंते !
एवं बुच्चति बाहिरगा पं समुद्दा पुण्णा पुण्णप्पमाणा बोलट्ठमाणा वोसट्ठमाणा समभरवडिथाए

चिद्वन्ति?, गोयमा! बाहिरएसु षं समुदेसु बहवे उदगजोणिया जीवा य पोगला य उदगत्ताए
वक्कमन्ति विउक्कमन्ति चयन्ति उवचयन्ति, से तेणट्ठेणं एवं वुच्चति—बाहिरगा समुदा गुण्णा गुण्णा
जाव समभरघडत्ताए चिद्वन्ति ॥ (सू० १६९)

‘कहि षं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त! देवद्वीपगानां चन्द्राणां चन्द्रद्वीपा नाम द्वीपाः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम! देवद्वीपस्य
पूर्वस्माद्धेदिकान्ताद् देवोदं समुद्रं द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्य अत्रान्तरे देवद्वीपगानां चन्द्राणां चन्द्रद्वीपाः प्रज्ञप्ता इत्यादि प्राग्वत्,
राजधान्यः स्वकीयानां चन्द्रद्वीपानां पश्चिमदिशि तमेव देवद्वीपमसह्येयानि योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे देवद्वीपगानां चन्द्राणां
चन्द्रा नाम राजधान्यः प्रज्ञप्ताः, ता अपि विजयाराजधानीवद्वक्तव्याः ॥ ‘कहि षं भंते!’ इत्यादि, क भदन्त! देवद्वीपगानां सू-
र्याणां सूर्यद्वीपा नाम द्वीपाः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम! देवद्वीपस्य पश्चिमान्ताद्धेदिकान्ताद् देवोदं समुद्रं द्वादश योजनसहस्राण्य-
वगाह्येत्यादि । राजधान्यः स्वकीयानां सूर्यद्वीपानां पूर्वस्यां दिशि तमेव देवद्वीपमसह्येयानि योजनसहस्राण्यवगाह्येत्यादि ॥ ‘कहि षं
भंते!’ इत्यादि, क भदन्त! देवसमुद्राणां चन्द्राणां चन्द्रद्वीपा नाम द्वीपाः प्रज्ञप्ताः?, गौतम! देवोदस्य समुद्रस्य पूर्वस्माद्धेदिकान्ताद्दे-
वोदकं समुद्रं पश्चिमदिशि द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे देवोदसमुद्रगानां चन्द्राणां चन्द्रद्वीपाः प्रज्ञप्तास्ते च प्राग्वत् । राज-
धान्यः स्वकीयानां चन्द्रद्वीपानां पश्चिमदिशि देवोदकं समुद्रमसह्येयानि योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे वक्तव्याः, देवोदकसमुद्रगानां
सूर्याणां सूर्यद्वीपा देवोदकस्य समुद्रस्य पश्चिमान्ताद्धेदिकान्ताद् देवोदकं समुद्रं पूर्वदिशि द्वादश योजनसहस्राण्यवगाह्यात्रान्तरे वक्तव्याः,
राजधान्योऽपि स्वकीयानां सूर्यद्वीपानां पूर्वदिशि देवोदकं समुद्रमसह्येयानि योजनसहस्राण्यवगाह्य, एवं नागयक्षभूतस्वयम्भूरमण-

द्वीपसमुद्रचन्द्रादित्यानामपि वक्तव्यं, द्वीपगतानां चन्द्रादित्यानां चन्द्रादित्यद्वीपा अनन्तरसमुद्रे, समुद्रगतानां तु स्वस्वसमुद्र एव,
 राजधान्यो द्वीपगतानां चन्द्रादित्यानां स्वस्वद्वीपे, समुद्रगतानां स्वस्वसमुद्रे, आह च मूलटीकाकारोऽपि—“एवं शेषद्वीपगतचन्द्रादि-
 त्यानामपि द्वीपा अनन्तरसमुद्रेष्ववगन्तव्याः, राजधान्यश्च तेषां पूर्वापरतोऽस्सह्येयान् द्वीपसमुद्रान् गत्वा ततोऽन्यस्मिन् सदृशानाम्नि
 द्वीपे भवन्ति, अन्त्यानिमान् पञ्च द्वीपान् मुक्त्वा देवनागयक्षभूतस्वयम्भूरमणाल्यान्, न तेषु चन्द्रादित्यानां राजधान्योऽन्यस्मिन्
 द्वीपे, अपि तु स्वस्मिन्नेव पूर्वापरतो वेदिकान्तादसह्येयानि योजनसहस्राण्यवगाह्य भवन्तीति,” इह बहुधा सूत्रेषु पाठभेदाः परमे-
 तावानेव सर्वत्राप्यर्थोऽनर्थभेदान्तरमित्येतद्व्याख्यातुसारेण सर्वेऽप्यनुगन्तव्या न मोघव्यमिति ॥ ‘अतिथि पं भंते !’ इत्यादि, सन्ति
 भदन्त ! लवणसमुद्रे वेलन्धरा इति वा नागराजाः, अग्रा इति वा खन्ना इति वा सीहा इति वा जाह इति वा ?, अग्रादयो मत्स्यक-
 च्छपविशेषाः, आह च चूर्णिकत्—“अग्रा खन्ना सीहा विजाहं इति मच्छकच्छमा” इति, इस्सट्टद्वी जलस्येति गम्यते इति, भगवानाह
 —गौतम सन्ति । ‘जहा पं भंते ! लवणसमुद्रे वेलन्धरा इति वा’ इत्यादि पाठसिद्धम् ॥ ‘लवणे पं भंते !’ इत्यादि, लवणो भदन्त !
 समुद्रः किमुच्छिन्नोदकः प्रस्तोदकः—प्रस्तटाकारतया स्थितमुदकं यस्य स तथा, सर्वतः समोदक इति भावः, क्षुभितं जलं यस्य स
 क्षुभितजलस्तपतिपेधादक्षुभितजलः ?, भगवानाह—गौतम ! उच्छिन्नोदको न प्रस्तोदकः क्षुभितजलो नाक्षुभितजलः ॥ ‘जहा पं
 भंते !’ इत्यादि, यथा भदन्त ! लवणसमुद्र उच्छिन्नोदक इत्यादि तथा वाद्या अपि समुद्राः किमुच्छिन्नोदकाः प्रस्तोदकाः क्षुभितजला
 अक्षुभितजलाः ?, भगवानाह—गौतम ! वाद्याः समुद्रा न उच्छिन्नोदकाः किन्तु प्रस्तोदकाः सर्वत्र समोदकत्वात्, तथा न क्षुभित-
 जलाः किन्त्वक्षुभितजलाः क्षोभहेतुपातालकलशाद्यभावात्, किन्तु ते पूर्णाः, तत्र किञ्चिद्वीतमपि व्यवहारतः पूर्णं भवति तत् आह—

पूर्णप्रमाणाः स्वप्रमाणं यावज्जलेन पूर्णं इति भावः, 'वोसद्वप्रमाणा' परिपूर्णभूततया उच्छुठन्त इवेति भावः, 'वोलद्वप्रमाणा' इति विशेषेण उच्छुठन्त इवेत्यर्थः 'समभरघडताए चिद्वंति' इति समं-परिपूर्णो भरो-भरणं यस्य स समभरः परिपूर्णभूत इत्यर्थः स चासौ घटश्च समभरघटस्तद्भावस्तथा तथा समभूतघट इव तिष्ठन्तीति भावः ॥ 'अथि णं भंते !' इत्यादि, अस्त्येतद् भदन्त ! लवणसमुद्रे 'ओराळा वलाहका' उदारा मेघाः 'संस्विद्यन्ते' संमूर्च्छन्ताभिमुखीभवन्ति, तदनन्तरं संमूर्च्छन्ति, ततो 'वर्षे' पानीयं वर्षन्ति ?, भगवानाह— हन्त ! अस्ति ॥ 'जहा णं भंते ! लवणसमुद्रे' इत्यादि प्रतीतम् ॥ 'से केणट्टेण'मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते बाह्याः समुद्राः पूर्णाः पूर्णप्रमाणाः ? इत्यादि प्रारब्ध, भगवानाह—गौतम ! बाह्येषु समुद्रेषु बहव उदकयोनिका जीवाः पुद्गलाश्चोदकतया 'अपक्रामन्ति' गच्छन्ति 'व्युत्क्रामन्ति' उत्पद्यन्ते, एके गच्छन्त्यन्ये उत्पद्यन्त इति भावः, तथा 'चीयन्ते' चयमुपगच्छन्ति 'उपचीयन्ते' उपचयमायान्ति, एतच्च पुद्गलान् प्रति द्रष्टव्यं, पुद्गलानामेव चयोपचयार्थप्रसिद्धेः, 'से एणट्टेण'मित्याद्युपसंहारवाक्यं प्रतीतं ॥ सम्प्रत्युद्वेधपरिवृद्धिं चिचिन्तयिषुरिदमाह—

लवणे णं भंते ! समुदे केवतिथं उव्वेहपरिवुड्डीते पणत्ते?, गोयमा ! लवणसस णं समुदसस उभ-
ओपासि पंचाणउति २ पदसे गंता पदसे उव्वेहपरिवुड्डीए पणत्ते, पंचाणउति २ वालगगहं गंता
वालगं उव्वेहपरिवुड्डीए पणत्ते, प० लिक्खाओ गंता लिक्खा उव्वेहपरि० पंचाणउइ जवाओ ज-
वमउइ अंशुलविहतिथरयणीकुच्छी धणु [उव्वेहपरिवुड्डीए] गाडयजोयणजोयणसतजोयणसहससाइ
गंता जोयणसहससं उव्वेहपरिवुड्डीए ॥ लवणे णं भंते ! समुदे केवतिथं उस्सेहपरिवुड्डीए पणत्ते ?,

गोयमा ! लवणस्य षं समुद्रस्य उभओपासिं पंचाणजतिं पदसे गंता सोलसपएसे उस्सेहपरिवु-
 ढीए पणत्ते, गोयमा ! लवणस्य षं समुद्रस्य एएणेव कमेणं जाव पंचाणजतिं २ जोयणसहस्साहं
 गंता सोलस जोयणसहस्साहं उस्सेधपरिवुड्डिए पणत्ते ॥ (सू० १७०)

‘लवणे षं भंते ! समुद्रे’ इत्यादि, लवणो भदन्त ! समुद्रः ‘कियत्’ कियन्ति योजनानि यावद् उद्वेधपरिवुड्ड्या प्रज्ञप्तः ? , किमुक्तं
 भवति ?—जम्बूद्वीपवेदिकान्ताह्वणसमुद्रवेदिकान्ताचारभ्योभयतोऽपि लवणसमुद्रस्य कियन्ति योजनानि यावत् मात्रया मात्रया उद्वेध-
 परिवुड्डिरिति, भगवानाह—गौतम ! लवणसमुद्रे उभयोः पार्थर्योर्जम्बूद्वीपवेदिकान्ताह्वणसमुद्रवेदिकान्ताचारभ्येत्यर्थः पश्चनवतिप्रदे-
 शान् गत्वा प्रदेश उद्वेधपरिवुड्ड्या प्रज्ञप्तः, इह प्रदेशस्यरेणवादिरूपो द्रष्टव्यः, पश्चनवतिं बालाघ्राणि गत्तैकं बालाममुद्वेधपरिवुड्ड्या
 प्रज्ञप्तं, एवं लिक्षायवमभ्याङ्गुलवितस्तिरत्रिक्षिधनुर्गोच्युतयोजनयोजनशतसूत्राण्यपि भावनीयानि, पश्चनवतिं योजनसहस्राणि गत्वा
 योजनसहस्रमुद्वेधपरिवुड्ड्या प्रज्ञप्तं, त्रैराशिकभावात् चैवं योजनादिषु द्रष्टव्या, इहोभयतोऽपि पश्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते योजन-
 सहस्रमवगाहेन दृष्टं ततश्चैराशिककर्मवितारः, यदि पश्चनवतिसहस्रपर्यन्ते योजनसहस्रमवगाहस्ततः पश्चनवतियोजनपर्यन्ते कोऽ-
 वगाहः ? , राशित्रयस्यापना—९५०००।१०००।९५ । अत्रादिमध्ययो रात्रयोः शून्यत्रयस्यापवर्तना ९५।१।९५, ततो मध्यस्य रात्रे-
 रैकरूपस्य अन्त्येन पश्चनवतिलक्षणेन राशित्वा गुणनात् जाता पश्चनवतिः, तत्राद्येन राशित्वा पश्चनवतिलक्षणेन विभज्यते लव्यमेकं
 योजनं, उक्तञ्च—“पंचाणजसहस्रस्य गंतूणं जोयणाणि उभओवि । जोयणसहस्रमेगं लवणे ओगाहओ होइ ॥ १ ॥ पंचाणजईण
 वणे (लवणे) गंतूणं जोयणाणि उभओवि । जोयणमेगं लवणे ओगाहेणं गुणेयव्वा ॥ १ ॥ ” पश्चनवतियोजनपर्यन्ते च यद्येकं यो-

जनमवगाहस्ततोऽर्थात्पञ्चनवतिगन्धूतपर्यन्ते एकं गन्धूतं पञ्चनवतिधनुःपर्यन्ते एकं धनुरित्यादि लब्धम् ॥ सम्प्रत्युत्सेधमधिकृत्याह—
‘लवणे षं भंते ! समुद्दे’ इत्यादि, लवणो भदन्त ! समुद्रः ‘कियत्’ कियन्ति-योजनानि उत्सेधपरिवृद्ध्या प्रज्ञप्तः ?, एतदुक्तं
भवति—जम्बूद्वीपवेदिकान्ताल्लवणसमुद्रवेदिकान्ताच्चारभ्योभयतोऽपि लवणसमुद्रस्य कियत्तां मात्रया कियन्ति योजनानि
यावदुत्सेधपरिवृद्धिः ?, भगवानाह—गौतम ! ‘लवणस षं समुद्ससे’त्यादि, इह निश्चयतो लवणसमुद्रस्य जम्बूद्वीपवेदिकातो
लवणसमुद्रवेदिकातश्च समतले भूभागे प्रथमतो जलवृद्धिरङ्गुलसहस्रव्यभागः, समतलमेव भूभागमधिकृत्य प्रदेशवृद्ध्या जलवृद्धिः
क्रमेण परिवर्द्धमाना तावदवसेया यावदुभयतोऽपि पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्ते सप्त शतानि, ततः परं मध्यदेशभागे दश-
योजनसहस्रविस्तारे षोडश योजनसहस्राणि, इह तु षोडशयोजनसहस्रप्रमाणायाः शिखायाः शिरसि उभयोश्च वेदिकान्तयोर्मूले
द्वारिकायां दत्तायां यदपान्तराले किमपि जलरहितमाकाशं तदपि करणगत्या तदाभाव्यमिति स जलं विवक्षित्वाऽधिकृतमुच्यते—
लवणस्य समुद्रस्योभयतो जम्बूद्वीपवेदिकान्ताल्लवणसमुद्रवेदिकान्ताच्च पञ्चनवर्ति प्रदेशान् गत्वा षोडश प्रदेश उत्सेधपरिवृद्धिः प्रज्ञप्ता,
पञ्चनवर्ति बालाग्रानि गत्वा षोडश बालाग्रानि, एवं यावत् पञ्चनवर्ति योजनसहस्राणि गत्वा षोडश योजनसहस्राणि, अत्रे-
यं त्रैराशिकभावनान्—पञ्चनवतियोजनसहस्रातिक्रमे षोडश योजनसहस्राणि जलोत्सेधस्ततः पञ्चनवतियोजनातिक्रमे क उत्सेधः ?,
राशित्रयस्थापना—१५०००।१६०००।१५। अत्रादिमध्ययो राश्योः शून्यत्रिकस्थापवर्त्तना १५।१६।१५, ततो मध्यमराशेः षोडशल-
क्षणस्थान्येन पञ्चनवतिलक्षणेन गुणते जाताति पञ्चदश शतानि विंशत्यधिकानि १५२०, एषामादिराशिना पञ्चनवतिलक्षणेन भागे
हते लब्धानि षोडश योजनानि, उक्तञ्च—“पंचाणउहसहसरे गंतूणं ज्येष्ठाणि उभयोवि । उत्सेहेणं लवणो सोलससाहस्रिओ

भणिञी ॥ १ ॥ पंचाणउई लवणे मंतुणं जोयणाणि उभजोपि । उत्सेहेणं लवणो सोलस फिल जोयणं होर ॥ २ ॥" तत्र यदि पञ्च-
नवतिजोजनपर्यन्ते पोडशयोजनावगाहलतोऽर्थाह्वयते पञ्चनवतिगव्यूतपर्यन्ते पोडश गव्यूतानि पञ्चनवतिधनुःपर्यन्ते पोडश धनु-
पीत्यादि ॥ सम्प्रति गोतीर्थप्रतिपादनार्थमाह—

लवणसस पं भंते ! समुद्रसस केमहालण गोतित्वे पणत्ते ? गोयमा ! लवणसस पं समुद्रसस उ-
भयोपासि पंचाणजति २ जोयणसहससाहं गोतित्वं पणत्तं ॥ लवणसस पं भंते ! समुद्रसस के-
महालण गोतित्वविरहिते खेत्ते पणत्ते ? गोयमा ! लवणसस पं समुद्रसस दस जोयणसहससाहं
गोतित्वविरहिते खेत्ते पणत्ते ॥ लवणसस पं भंते ! समुद्रसस केमहालण उदगमाले पणत्ते ?
गोयमा ! दस जोयणसहससाहं उदगमाले पणत्ते ॥ (सू० १७१)

‘लवणसस पं भंते !’ इत्यादि, लवणस भदन्त ! समुद्रस ‘किंसहत्’ किंमाणात्त्वं गोतीर्न भ्रातं ? गोतीर्थमिन गोतीर्थ-
क्रमेण नीचो नीचतरः प्रवेद्यामार्गः, भगवानाह—गौतम ! लवणस समुद्रसोभयोः पार्थगोर्नन्मुदीपवद्विकान्तात्प्रणतमुद्रयेद्विकान्ताभा-
रभ्येत्यर्थः पञ्चनवति योजनसहस्राणि यावद् गोतीर्थं भ्रमाम, उक्तं—“पंचाणउइसहसरे गोतित्वं उभयलोपि लवणदत्ता” इति ॥
‘लवणसस पं भंते !’ इत्यादि, लवणस भदन्त ! समुद्रस ‘किंसहत्’ किंमाणात्त्वं गोतीर्थविरहितं क्षेत्रं भ्रमाम ? भगवानाह—
गौतम ! लवणस समुद्रस दस योजनसहस्राणि गोतीर्नविरहितं क्षेत्रं भ्रमाम ॥ ‘लवणसस पं भंते !’ इत्यादि, लवणस भदन्त !

समुद्रस्य 'किमहती' विस्तारमधिकृत्य किंप्रमाणमहत्त्वा उदकमाला-समपानीयोपरिभूता षोडशयोजनसहस्रोच्छ्रया प्रज्ञप्ता?, भ-
गवानाह-गौतम ! दश योजनसहस्राणि उदकमाला प्रज्ञप्ता ॥

लवणे णं भंते ! समुदे किसंठिए पणत्ते?, गोयमा ! गेतित्थसंठिते नावासंठाणसंठिते सिट्ठि-
संपुडसंठिए आसखंधसंठिते बलभिसंठिते वट्टे बलयाणारसंठाणसंठिते पणत्ते ॥ लवणे णं
भंते ! समुदे केवतियं चक्कवालविकखंभेणं? केवतियं परिकखेवेणं? केवतियं उव्वहेणं? केवतियं उ-
रसेहेणं? केवतियं सव्वज्जेणं पणत्ते?, गोयमा ! लवणे णं समुदे दो जोयणसयसहस्साहं चक्कवा-
लविकखंभेणं पणारस जोयणसतसहस्साहं एकासीतिं च सहस्साहं सतं च इगुयालं किंचिवि-
सेस्सणे परिकखेवेणं, एणं जोयणसहस्सं उव्वेधेणं सोलस जोयणसहस्साहं उरसेहेणं सत्तरस
जोयणसहस्साहं सव्वज्जेणं पणत्तं ॥ (सूत्रं १७२) जइ णं भंते ! लवणसमुदे दो जोयणसतस-
हस्साहं चक्कवालविकखंभेणं पणारस जोयणसतसहस्साहं एकासीतिं च सहस्साहं सतं इगुयालं
किंचि विसेस्सणा परिकखेवेणं एणं जोयणसहस्सं उव्वेहेणं सोलस जोयणसहस्साहं उरसेधेणं सत्तरस
जोयणसहस्साहं सव्वज्जेणं पणत्ते । कम्हा णं भंते ! लवणसमुदे जंबुदीवं २ नो उवीलिति नो उ-
प्पीलिति नो चेव णं एक्कोद्वं करेति?, गोयमा ! जंबुदीवे णं दीवे अरहेरवएसु वासेसु अरहंतच-
क्कवट्ठिचलदेवा बासुदेवा चारणा विज्जाधरा ससणा ससणीओ सावया सावियाओ मणुया एणध-

वा पगतिभद्रया पगतिविणीया पगतिउवसंता पगतिपयणकोहमाणमापालोभा मिउमद्रवसंपद्मा
 अह्नीणा भद्रणा विणीता, तेसि णं पणिहाते लवणे सुमुहे जंहुदीवं दीवं नो उवीलेति नो
 उप्पीलेति नो चेव णं एगोदगं करेति, गंगासिंशुरत्तारत्तवद्दु सलिलासु देवया महिहियाओ
 करेति, बुल्लहिमवंतसिहरेसु वासहरपव्वत्तेसु देवा महिहिया तेसि णं पणिहाए लवणसमुहे जाव नो चेव णं एगोदगं
 तेसु वासेसु मणुया पगतिभद्रगा०, रोहितससुवणणकुलरूपकुलासु सलिलासु देवयाओ महिहियाओ
 याओ तासिं पणि०, सद्भावतिविपज्जावति वटवेयपुपव्वत्तेसु देवा महिहिया तेसि णं पणिहाए०, हेमवतेरणव-
 तीया परिच०, महाहिमवंतसुधिपसु वासहरपव्वत्तेसु देवा महिहिया जाव पलिओवमट्टिनीया, ए-
 रिवासरम्मयवाससु मणुया पगतिभद्रगा गंधावतिमालवतपरितापसु वटवेयपुपव्वत्तेसु देवा
 महिहिया, णिसडनीलवत्तेसु वासधरपव्वत्तेसु देवा महिहिया जाव पलिओवमट्टिनीया, ए-
 रविदेहसु वासेसु उरहंतचक्रावट्टिचलदेववासुदेवा चारणा पिज्जाहरा समणा समणीओ सायणा
 साविथाओ मणुया पगति० तेसिं पणिहाए लवण०, सीयासीतोदगासु सलिलासु देवता महिहिया०, जंदूप य सुदंसणाए
 या०, देवकुत्तसराकुत्तसु मणुया पगतिभद्रगा०, मंदरे पव्वत्ते देवता महिहिया०, जंदूप य सुदंसणाए

जंबूदीवाहिवती अणादिए णामं देवे महिद्धीए जाव पलिओवमठितीए परिवसति तस्स पणि-
हाए लवणसमुद्दे नो उवीलेति नो उप्पीलेति नो चेव णं एकोदगं करेति, अहुत्तरं च णं गोयमा !
लोगाटिती लोगाणुभावे जणं लवणसमुद्दे जंबुदीवं दीवं नो उवीलेति नो उप्पीलेति नो चेव
णमेगोदगं करेति ॥ (सू० १७३)

‘लवणे णं भंते !’ इत्यादि, लवणो भदन्त ! समुद्रः किंस्थितः प्रज्ञप्तः ?, भगवानाह—गौतम ! गोतीर्थसंस्थानसंस्थितः क्रमेण
नीचैर्नचैस्तरामुद्वेधस्य भावात्, नावासंस्थितः बुध्नादूर्ध्वं नाव इव उभयोरपि पार्श्वयोः समतलं भूभागमपेक्ष्य क्रमेण जलहुद्धिसम्भवेन
उन्नताकारत्वात्, ‘सिप्पसंपुडसंठिते’ इति शुक्तिकासंपुटसंस्थानसंस्थितः, उद्वेधजलस्य जलहुद्धिजलस्य चैकत्रमीलनचिन्तायां शुक्तिका-
संपुटाकारसादृश्यसम्भवात्, ‘अश्वरकन्धसंस्थितः’ उभयोरपि पार्श्वयोः पञ्चनवतियोजनसहस्रपर्यन्तेऽश्वस्कन्धस्योन्नततया पोडश-
योजनसहस्रप्रमाणोच्चैस्त्वयोः शिखाया भावात्, ‘वलभीसींस्थितः’ वलभीगृहसंस्थानसंस्थितः दशयोजनसहस्रप्रमाणविस्तारायाः शि-
खाया वलभीगृहाकाररूपतया प्रतिभासनात्, तथा वृत्तो लवणसमुद्रो वलयाकारसंस्थितः, चक्रवालतया तस्यावस्थानात् ॥ सम्प्रति
विष्कम्भादिपरिमाणमेककालं पिप्पुच्छिलपुराह—‘लवणे णं भंते ! समुद्दे’ इत्यादि, लवणो भदन्त ! समुद्रः कियच्चक्रवालविष्कम्भेन
कियत्परिक्षेपेण कियदुद्वेधेन—उण्डत्वेन कियदुत्सेधेन कियत्सर्वाप्रेण—उत्सेधोद्वेधपरिमाणसामस्येन प्रज्ञप्तः ?, भगवानाह—गौतम ! लव-
णसमुद्रो द्वे योजनशतसहस्रे चक्रवालविष्कम्भेन प्रज्ञप्तः, पञ्चदश योजनशतसहस्राणि एकाशीतिः सहस्राणि शतं चैकोनचत्वारिंशं कि-
ञ्चिद्विशेषेण परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः, एकं योजनसहस्रमुद्वेधेन, पोडश योजनसहस्राण्युत्सेधेन, सप्तदश योजनसहस्राणि सर्वाप्रेण—उत्सेधो-

द्वेधमीलनचिन्तायां । इह लवणसमुद्रस्य पूर्वार्चार्धेनप्रतरगणितभावनाऽपि कृता सा विनेयजनानुग्रहाय दृश्यते, तत्र प्रतरभावना क्रि-
 यते, अतरानयनार्थं चेदं करणं—लवणसमुद्रसत्कविस्तरपरिमाणम् । द्विलक्षयोजनरूपाद् दश योजनसहस्राणि शोध्यन्ते, तेषु च शोधि-
 तेषु पच्येयं तस्यार्द्धं क्रियते, जातानि पञ्चनवतिः सहस्राणि, यानि च प्राक् शोधितानि दश सहस्राणि तानि च तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जातं
 पञ्चोत्तरं लक्षं १०५०००, एतच्च कोटीति व्यवह्रियते, अनया च कोट्या लवणसमुद्रस्य मध्यभागवर्त्ती परिरयो नव लक्षा अष्टचत्वारि-
 षत्शतसहस्राणि पट् शतानि त्र्यशीत्यधिकानि १४८६८३ इत्येवंपरिमाणो गुण्यते, ततः प्रतरपरिमाणं भवति, तद्येदं—नवनवतिः को-
 टिशतानि एकपट्टिः कोटयः सप्तदश लक्षाः पञ्चदश सहस्राणि १९६११७१५०००, उक्तञ्च—“वित्थाराजो सोहिय दत्तसहस्साहं
 सेसअद्धमि । तं चेव पक्खवित्ता लवणसमुद्रस सा कोडी ॥ १ ॥ लकलं पंचसहस्सा कोडीए तीए संगुणेऊणं । लवणरस मज्झप-
 रिही ताहे पयरं इमं होइ ॥ २ ॥ नवनडई कोडिसया एगट्ठी कोडि लकल सत्तरसा । पन्नरस सहस्साणि य पयरं लवणस्स निदिट्ठं
 ॥ ३ ॥” घनगणितभावना त्वेवं—इह लवणसमुद्रस्य त्रिंशत् पोडश सहस्राणि योजनसहस्रमुद्देयः सर्वसाग्नया सप्तदश सहस्राणि, तैः
 प्राक्तनं प्रतरपरिमाणं गुण्यते, ततो घनगणितं भवति, तद्येदं—पोडश कोटीकोटयस्त्रिनवतिः कोटिशतसहस्राणि एकोनचत्वारिंशत् को-
 टिसहस्राणि नव कोटिशतानि पञ्चदशकोटयधिकानि पञ्चाशद्विंशति योजनानामिति १६९३३९९१५५०००००, उक्तञ्च—“जो-
 यणसहस्ससोलस लवणसिहा अहोगया सहस्सेगं । पयरं सत्तरसहस्ससत्तुणं लवणघणगणियं ॥ १ ॥ सोलस कोटाकोटी तेणउई कोडि-
 सयसहस्साओ । उणयालीससहस्सा नवकोटिसया य पन्नरसा ॥ २ ॥ पन्नास सयसहस्सा जोयणाणं भवे जणूणाहं । लवणसमुद्र-
 स्सेयं जोयणसंखाए षणगणियं ॥ ३ ॥” आह—कथमेतावत्प्रमाणं लवणसमुद्रस्य घनगणितं भवति?, न हि सर्वत्र तस्य सप्तदशयो-

जनसहस्रप्रमाण उच्छ्रयः, किन्तु मध्यभागे एव दशसहस्रप्रमाणविस्तारस्ततः कथं यथोक्तं घनगणितमुपपद्यते? इति, सत्यमेतत्, केवलं लवणशिलायाः शिरसि उभयोश्च वेदिकान्तरयोरपरि द्वारिकायामेकान्तत्रजुरुपायां दीयमानायां २ यदपान्तराले जलशून्यं क्षेत्रं तदपि करणगत्या तदाभाव्यमिति सजलं विवक्ष्यते, अत्रार्थे च दृष्टान्तो मन्दरपर्वतः, तथाहि—मन्दरपर्वतस्य सर्वत्रैकादशभागपरिहाणिरुपवर्ष्यते, अथ च न सर्वत्रैकादशभागपरिहाणिः, किन्तु कापि कियती, केवलं मूलादारभ्य शिखरं यावद्वारिकायां दत्तायां यदपान्तराले कापि कियदाकाशं तत्सर्वं करणगत्या मेरोराभाव्यमिति मेरुतया परिकल्प्य गणितज्ञाः सर्वत्रैकादशपरिभागहानिं परिवर्णयन्ति, तद्वदिदमपि यथोक्तं घनपरिमाणमिति, न चैतत्स्वमनीषिकाविजृम्भितं, यत आह जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणो विशेषणवत्यामेतद्विचारप्रक्रमे—“एवं उभयवेइयंताओ सोलसहस्सुरसेहस्स कन्नगईए जं लवणसमुद्दामव्वं जलमुन्नांपि खेतं तस्स गणियं, जहा मंदरपव्वयस्स एक्कारसभागपरिहाणी कन्नगईए आगासस्सवि तदाभव्वंतिकाडं भणिया तहा लवणसमुद्दस्सवि ॥” इति ॥ ‘जइ णं भंते!’ इत्यादि, यदि भदन्त! लवणसमुद्रो द्वे योजनशतसहस्रे चक्रवालविक्रमभेन पञ्चदश योजनशतसहस्राणि एकाशीतिः सहस्राणि शतं चैकोनचत्वारिंशं किञ्चिद्विशेषोऽनं परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः, एकं योजनसहस्रमुद्वेधेन षोडश योजनसहस्राण्युत्सेधेन सप्तदश योजनसहस्राणि सर्वांशेण प्रज्ञप्तः ॥ तर्हि ‘कम्हा णं भंते!’ इत्यादि, कस्माद् भदन्त! लवणसमुद्रो जम्बूद्वीपं द्वीपं न ‘अवपीडयति’ जलेन द्रावयति, न ‘उत्पीडयति’ प्रावरणेन बाधते, नापि णमिति वाक्यालङ्कृतौ ‘एकोदकं’ सर्वात्मनोदकप्लावितं करोति?, भगवान्नाह—गौतम! जम्बूद्वीपे भरतैरावतयोः क्षेत्रयोरहन्तश्चक्रवर्त्तिनो बलदेवा वासुदेवाः ‘चारणाः’ जङ्घाचारणमुनयो विद्याधराः ‘श्रमणाः’ साधवाः ‘श्रमणयः’ संयत्यः श्रावकाः श्राविकाः, एतत् सुपमदुष्पमादिकमरकत्रयमपेक्ष्योक्तं वेदितव्यं, तत्रैवाहंदादीनां यथायोगं सम्भ-

वात्, सुपमसुपमादिकमधिकृत्याह—मनुज्याः प्रकृतिभद्रकाः प्रकृतिप्रतनुकोधमानमायालोभाः मृदुमार्दवसंपन्ना आलीना भद्रका वि-
 नीताः, एतेषां व्याख्यानं प्राग्वत्, तेषां 'प्रणिधया' प्रणिधानं प्रणिधा, 'उपसर्गादात्' इत्यङ्प्रत्ययः, तान् 'प्रणिधाय' अपेक्ष्य तेषां
 प्रभावत इत्यर्थः, लवणसमुद्रो जम्बूद्वीपं द्वीपं नावपीडयतीत्यादि, दुष्पमदुष्पमादावपि नावपीडयति, भरतवैताल्यायाधिपतिदेवताप्र-
 भावात्, तथा क्षुल्लहिमवच्छिद्यरिणोर्वर्षपरपर्वतयोर्देवता महर्द्धिका यावत्करणान्महाद्युतिका इत्यादिपरिमहः परिवसन्ति तेषां 'प्रणि-
 धया' प्रभावेन लवणसमुद्रो जम्बूद्वीपं द्वीपं नावपीडयतीत्यादि । तथा हैमवतर्हैरण्यवतोर्वर्षयोर्मनुजाः प्रकृतिभद्रका यावद् विनीता-
 स्तेषां प्रणिधयेत्यादि पूर्ववत्, तथा तयोरेव वर्षयोर् यथाक्रमं शब्दापातिविकटपाती वृत्तवैताड्यौ पर्वतौ तयोर्देवौ महर्द्धिकौ याव-
 त्पर्ययोपमस्थितिकौ परिवसतस्तेषां प्रणिधयेत्यादि पूर्ववत् । तथा माहर्द्धिमवदृक्त्रिमवर्षपरपर्वतयोर्देवता महर्द्धिका इत्यादि तथैव । तथा
 हरिवर्षरम्यकवर्षयोर्मनुजाः प्रकृतिभद्रका इत्यादि सर्व हैमवतवत्, तथा तयोः क्षेत्रयोर्यथाक्रमं गन्धापातिमालयवत्पर्यायौ यौ वृत्तवैताड्य-
 पर्वतौ तयोर्देवौ महर्द्धिकावित्यादि पूर्ववत् । तथा पूर्वविदेहापरविदेहवर्षयोरर्हन्तश्चक्रवर्तिनो यावन्मनुजाः प्रकृतिभद्रका यावद् विनीता-
 स्तेषां प्रणिधयेत्यादि पूर्ववत् । तथा देवकुरुत्तरकुरु मनुजाः प्रकृतिभद्रका यावद्विनीतास्तेषां प्रणिधयेत्यादि पूर्ववत् । तथा उत्तरकुरुषु
 कुरुषु जम्बूवां सुदर्शनायामनादतो नाम देवो जम्बूद्वीपाधिपतिः परिवसति तस्य 'प्रणिधया' प्रभावेतेत्यादि तथैव । यथान्यद् गौतम !
 कारणं, तदेवाह—लोकस्थितिरेषा—लोकानुभाव एष यद्व्यवणसमुद्रो जम्बूद्वीपं द्वीपं जलेन नावपीडयतीत्यादि ॥ वृतीयप्रतिपक्षावेप मन्द-
 रोद्देशकः समाप्तः ॥ तदेवमुक्ता लवणसमुद्रवक्तव्यता, सम्प्रति धातकीपण्डवक्तव्यतामाह—

लवणसमुद् धापइसंडे नाम दीवे वदे चलयानारसंठाणसंठिते सच्चतो समंता संपरिक्खवित्ता

णं चिद्धंति, धायतिसंडे णं भंते ! दीवे किं समचक्कवालसंठिते विसमचक्कवालसंठिते ? गोयमा !
 समचक्कवालसंठिते नो विसमचक्कवालसंठिते ॥ धायहसंडे णं भंते ! दीवे केवत्तियं चक्कवालवि-
 कखंभेणं केवहयं परिकखेवेणं पणत्ते ? गोयमा ! चत्तारि जोयणसतसहस्साहं चक्कवालविकखं-
 भेणं एग्गयालीसं जोयणसतसहस्साहं दसजोयणसहस्साहं णवएगद्धे जोयणसते किंचिविसेसूणे
 परिकखेवेणं पणत्ते ॥ से णं एग्गाए पडमवरवेदियाए एगेणं वणसंडेणं सव्वतो समंता संपरि-
 किल्लत्ते दोणहवि वणणओ दीवसामिया परिकखेवेणं ॥ धायहसंडस्स णं भंते ! दीवस्स कति द्वारा
 पणत्ता ? गोयमा ! चत्तारि द्वारा पणत्ता, विजए वेजयंते जयंते अपराजिए ॥ कहि णं भंते !
 धायहसंडस्स दीवस्स विजए णामं दारे पणत्ते ? गोयमा ! धायहसंडपुरत्थिमपेरंते कालोयसमु-
 द्दुरत्थिमद्धस्स पच्चत्थिमेणं सीयाए महाणदीए उट्ठिं एत्थ णं धायहं विजए णामं दारे पणत्ते
 तं चेव पमाणं, रायहाणीओ अपणंमि धायहसंडे दीवे, दीवस्स वत्तव्वया भाणियव्वा, एवं च-
 त्तारिवि द्वारा भाणियव्वा ॥ धायहसंडस्स णं भंते ! दीवस्स दारस्स य २ एस्स णं केवहयं अवा-
 हाए अंतरे पणत्ते ? गोयमा ! दस जोयणसयसहस्साहं सत्तावीसं च जोयणसहस्साहं सत्ताप-
 णतीसे जोयणसए तिच्चि य कोसे दारस्स य २ अवाहाए अंतरे पणत्ते ॥ धायहसंडस्स णं भंते !
 दीवस्स पदेसा कालोयगं समुहं पुट्ठा ? हंता पुट्ठा ॥ ते णं भंते ! किं धायहसंडे दीवे कालोए स-

मुद्दे?, ते धायइसंडे नो खलु ते कालोयसमुद्दे । एवं कालोयससचि । धायइसंडदीवे जीवा उदाहत्ता
 २ कालोए समुद्दे पचायंति?, गोयमा ! अत्येगतिया पचायंति अत्येगतिया नो पचायंति । एवं का-
 लोयचि अत्ये० प० अत्येगतिया णो पचायंति ॥ से केणट्टेणं भंते ! एवं दुचति—धायइसंडे दीवे
 २?, गोयमा ! धायइसंडे णं दीवे तत्थ तत्थ देसे तहिं २ एएसे धायइरुक्खा धायइवण्णा धाय-
 इसंडा णिचं ऊसुमिया जाव उवसोभेमाणा २ चिट्ठंति, धायइमहाधायइरुक्खेसु सुदंसणपियदं-
 सणा दुवे देवा महिद्धिया जाव पलिओवमट्ठितीया परिवसंति से एएणट्टेणं, अट्टत्तरं च णं गो-
 यमा ! जाव णिचं ॥ धायइसंडे णं भंते ! दीवे कति चंदा पभासिंसु चा ३? कति स्सरिया तविंसु
 वा ३? कहं महज्जाहा चारं चरिंसु चा ३? कहं णक्खत्ता जोगं जोइंसु ३? कहं तारागणकोडाको-
 डीओ सोभेसु चा ३?, गोयमा ! वारस चंदा पभासिंसु चा ३, एवं—चउवीसं सस्सरिविणो ण-
 क्खत्ता सत्ता य तिवि जत्तीसा । एणं च गहसहस्सं छप्पत्तं धायइसंडे ॥ १ ॥ अट्टेव समयसहस्सा
 तिणिण सहस्साइं सत्ता य सयाइं । धायइसंडे दीवे तारागण कोटिकोडीणं ॥ २ ॥ सोभेसु चा
 ३ ॥ (सू० १७४)

‘लवणसमुद्द’मित्यादि, लवणसमुद्रं धातकीषण्ठो नाम द्वीपो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘समन्ततः’
 सामस्त्येन संपरिक्षिप्य तिष्ठति ॥ ‘धायइसंडे णं दीवे किं समचक्रवालसंदिष्ट’ इति सूत्रं लवणसमुद्रयद्भवानीयम् ॥ ‘धायइसंडे

ण' मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! चत्वारि योजनशतसहस्राणि चक्रवालविष्कम्भेन, एकचत्वारिंशत् योजनशतसहस्राणि दश सहस्राणि नव च एकपष्टाति योजनशताति किञ्चिद्विशेषोनानि परिक्षेपेण, उक्तञ्च—“एयालीसं लक्खा दस य सहस्राणि ज्ञोयणाणं तु । नव य सया एगहा किंचूणा परिरओ तसस ॥ ३ ॥” ‘से ण'मित्यादि, स धातकीखण्डो द्वीप एकया पद्मवरवेदिकया अष्टयोजनोच्छ्रयजगत्पुत्रिभाविन्येति सामर्थ्याद्रभ्यते, एकेन वनपण्डेन पद्मवरवेदिकावहिर्भूतेन सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्तः । द्वयो-
 रपि वर्णकः प्राभवत् ॥ ‘धायइसंडरस ण'मित्यादि, धातकीपण्डस्य भदन्त ! द्वीपस्य कति द्वाराणि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—विजयं वैजयन्तं जयन्तमपराजितं च ॥ ‘कहि णं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! धातकीपण्डस्य द्वीपस्य विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं ?, भगवानाह—गौतम ! धातकीपण्डस्य द्वीपस्य पूर्वपर्यन्ते कालोदसमुद्रपूर्वार्द्धस्य पश्चिमदिशि शीताया महानद्या उपरि ‘अन्न’ एतस्मिन्नन्तरे धातकीपण्डस्य द्वीपस्य विजयनाम द्वारं प्रज्ञप्तं, तच्च जम्बूद्वीपविजयद्वारवद्विशेषेण वेदितव्यं, नवरमन्न राजधानी अन्यस्मिन् धातकीषण्डे द्वीपे वक्तव्या । ‘कहि णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! धातकी-
 पण्डद्वीपदक्षिणपर्यन्ते कालोदसमुद्रदक्षिणार्द्धस्योत्तरतोऽत्र धातकीपण्डस्य द्वीपस्य वैजयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, तदपि जम्बूद्वीपवैजयन्त-
 द्वारवद्विशेषेण वक्तव्यं, नवरमन्नापि राजधानी अन्यस्मिन् धातकीपण्डद्वीपे ॥ ‘कहि णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं गतार्थं, भगवानाह—
 गौतम ! धातकीपण्डद्वीपपश्चिमपर्यन्ते कालोदसमुद्रपश्चिमार्द्धस्य पूर्वतः शीतोदाया महानद्या उपर्यत्र धातकीपण्डस्य द्वीपस्य जयन्तं
 नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, तदपि जम्बूद्वीपजयन्तद्वारवद्वक्तव्यं, नवरं राजधानी अन्यस्मिन् धातकीपण्डे द्वीपे ॥ ‘कहि णं भंते !’ इत्यादि,
 प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! धातकीपण्डद्वीपोत्तरार्द्धपर्यन्ते कालोदसमुद्रदक्षिणार्द्धस्य दक्षिणतोऽत्र धातकीपण्डस्य द्वीपस्यापरा-

जितं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, तदपि जन्मद्वीपगतापराजितद्वारवद्वक्तव्यं, नवरं राजधानी अन्यस्मिन् धातकीपण्डे द्वीपे ॥ 'धायइसंडस्स णं भंते !' इत्यादि, धातकीपण्डस्य भदन्त ! द्वीपस्य द्वारस्य २ च परस्परमेवदन्तरं 'कियत्' किंप्रमाणम् 'अवाधया' अन्तरित्वा व्याधातेन प्रज्ञप्तम् ?, भगवानाह—गौतम ! दश योजनशतसहस्राणि सप्तविंशतिर्योजनसहस्राणि सप्त शतानि पश्चान्नशानि द्वारस्य २ परस्परमवाधया-
 उन्तरं प्रज्ञप्तं, तथाहि—एकैकस्य द्वारस्य सहारशाखस्य जन्मद्वीपद्वारस्येव पृथुत्वं सार्द्धानि चत्वारि योजनानि, ततश्चतुर्णां द्वाराणामेकत्र पृथु-
 लंपरिमाणमीलने जातान्यष्टादश योजनानि, तान्यनन्तरोक्तापरिरयमानात् ४११०९४३, एतेषां चतुर्भिर्भागे ह्येते लब्धं यथोक्तं द्वाराणां परस्पर-
 एकचत्वारिंशल्लक्षा दश सहस्राणि नव शतानि त्रिचत्वारिंशदधिकानि ४११०९४३, एतेषां चतुर्भिर्भागे ह्येते लब्धं यथोक्तं द्वाराणां परस्पर-
 मन्तरम्, उक्तञ्च—'पणतीसा सत्त सया सत्तावीसा सहस्स दस लक्खमा । धायइसंडे दारंतरं तु जवरं च कोसत्तियं ॥ १ ॥' 'धायइसं-
 डस्स णं भंते ! दीवस्स पएसो' इत्यादीनि चत्वारि सन्नाणि प्राग्वन्नावनीयानि ॥ 'से केण्डेणं भंते !' इत्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त !
 एवमुच्यते—धातकीपण्डो द्वीपो धातकीयण्डो द्वीपः ? इति, भगवानाह—धातकीपण्डे द्वीपे तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र
 प्रदेशे बहवो धातकीयक्षा बहवो धातकीवनपण्डा यद्गुनि धातकीवनानि, यनपण्डयोः प्रतिविशेषः प्रागेयोक्तः, 'निबंजुसुमिया' इत्यादि
 प्रागवत्, 'धायइमहाधायइरुक्खेसु एत्थ'मित्यादि पूर्वोद्धे उत्तरकुरुषु नीलवद्विरिसमीपे धातकीनामयुक्षोऽवतिष्ठते, पश्चिनाहरे उत्तरकुरुषु
 नीलवद्विरिसमीपे महाधातकीनामयुक्षोऽवतिष्ठते, तौ च प्रमाणादिना जन्मद्वयवद्वेदितव्यौ, तयोरेव धातकीपण्डे द्वीपे यथान्तं सुदर्श-
 नप्रियदर्शनौ द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावरपन्योपमरिचितकौ परिवसतः, ततो धातकीपण्डोपलक्षितो द्वीपो धातकीपण्डद्वीपः, तथा चाह
 —'से एएण्डेण'मित्यादि गतार्थ ॥ सम्प्रति चन्द्रादिवक्तव्यत्वमाह—'धायइसंडे णं भंते ! दीवे कति चंदा पभासिसु' इत्यादि

प्रशस्तं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! धातकीषण्डे द्वादश चन्द्राः प्रभासितवन्तः प्रभासन्ते प्रभासिष्यन्ते, द्वादश सूर्यास्तापितवन्तस्ता-
पयन्ति तापयिष्यन्ति, त्रीणि नक्षत्रशतानि पटत्रिंशानि योगं चन्द्रग्रसा सूर्येण च सार्द्धं युक्तवन्तो युञ्जन्ति योक्ष्यन्ति, तत्र त्रीणि
पटत्रिंशानि नक्षत्राणां शतानि, एकैकस्य शशिनः परिवारेऽष्टाविंशतेर्नक्षत्राणां भावात्, तथा एकं पट्पञ्चाशदधिकं महाग्रहसहस्रं
चारं चरितवन्तश्चरन्ति चरिष्यन्ति, एकैकस्य शशिनः परिवारेऽष्टाशीतेर्महाग्रहाणां भावात्, अष्टौ शतसहस्राणि त्रीणि सहस्राणि सप्त
शतानि तारागणकोटीकोटीनां शोभितवन्तः शोभन्ते शोभयिष्यन्ते, एतदपि एकशशिनः तारापरिमाणं द्वादशभिर्गुणयित्वा भावनीयं,
उक्तं च—“वारस चंद्रा सूरानक्षत्रसया य तिति हत्तीसा । एगं च गहसहस्रं छष्यन्नं धायईसंडे ॥ १ ॥ अट्टेव सयसहससा तिति
सहससा य सत्त य सया उ । धायइसंडे दीवे तारागणकोडिकोडीओ ॥ २ ॥” सम्प्रति कालोद्समुद्रवक्तव्यतामाह—

धायइसंडं णं दीवं कालोदे णामं समुदे वट्टे वलयागारसंठाणसंठिते सव्वतो समंता संपरिविक्खत्ताणं
चिद्धइ, कालोदे णं समुदे किं सप्पचक्रवालसंठाणसंठिते विसमं ? गोयमा ! सप्पचक्रवालं णो
विसमचक्रवालसंठिते ॥ कालोदे णं भंते ! समुदे केवतियं चक्रवालविक्रवंभेणं केवतियं परिक्रवेवेणं
पणत्ते ? गोयमा ! अट्ट जोयणसयसहससाइं चक्रवालविक्रवंभेणं एकाणजति जोयणसयसह-
ससाइं सत्तारि सहससाइं छच्च पंचुत्तरे जोयणसते किंचिविसेसाहिए परिक्रवेवेणं पणत्ते ॥ से णं
एगाए पडमवरवेदिथाए एगेणं वणसंडेणं दोणहवि वणणओ ॥ कालोयस्स णं भंते ! समुइस्स कति
दारा पणत्ता ? गोयमा ! चत्तारि दारा पणत्ता, तंजहा—विजए वेजयंते जयंते अपराजिए ॥

कहि णं भंते ! कालोदस्स समुद्दस्स विजए णामं दारे पणत्ते?, गोयमा ! कालोदे समुद्दे पुरत्थिम-
 पेरेत्ते पुक्खरवरदीवपुरत्थिमद्धस्स पच्चत्थिमेणं सीतोदाए महाणदीए उप्पि एत्थ णं कालोदस्स
 समुद्दस्स विजये णामं दारे पणत्ते, अट्ठेव जोयणाहं तं चेव पमाणं जाव रायहाणीओ । कहि
 णं भंते ! कालोयस्स समुद्दस्स वेजयंते णामं दारे पणत्ते?, गोयमा ! कालोयसमुद्दस्स दक्खिणपे-
 रंते पुक्खरवरदीवस्स दक्खिणद्धस्स उत्तरेणं एत्थ णं कालोयसमुद्दस्स वेजयंते नामं दारे पन्नत्ते ।
 कहि णं भंते ! कालोयसमुद्दस्स जयंते नामं दारे पन्नत्ते?, गोयमा ! कालोयसमुद्दस्स पच्चत्थिमपेरेत्ते
 पुक्खरवरदीवस्स पच्चत्थिमद्धस्स पुरत्थिमेणं सीताए महाणदीए उप्पि जयंते नामं दारे पणत्ते ।
 कहि णं भंते ! अपराजिए नामं दारे पणत्ते? गोयमा ! कालोयसमुद्दस्स उत्तरद्धपेरेत्ते पुक्खरवरदीवो-
 त्तरद्धस्स दाहिणओ एत्थ णं कालोयसमुद्दस्स अपराजिए णामं दारे, सेसं तं चेव ॥ कालोयस्स णं
 भंते ! समुद्दस्स दारस्स य २ एस णं केवत्तिथं २ अबाहाए अंतरे पणत्ते?, गोयमा !—वावीस
 सयसहस्सा बाणउत्ति खल्ल भवे सहस्साहं । छच्च सया वायाला दारंतर तिन्नि कोसा य ॥ १ ॥
 दारस्स य २ अबाहाए अंतरे पणत्ते । कालोदस्स णं भंते ! समुद्दस्स पएसा पुक्खरवरदीव-
 तहेव, एवं पुक्खरवरदीवस्सवि जीवाउदाहत्ता २ तहेव भाणियव्वं ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चति
 कालोए समुद्दे २?, गोयमा ! कालोयस्स णं समुद्दस्स उदके आसले मासले पेसले कालए मासरा-

स्त्रिवण्णाभे पगतीए उदगरसेणं पणत्ते, कालमहाकाला एत्थ हुवे देवा महिद्धीया जाव पलि-
ओवमद्धितीया परिवसंति, से तेण्डुणं गोयमा ! जाव णिच्चे ॥ कालोए णं भंते ! समुद्दे कति
चंदा पभासिंसु वा ३ ? पुच्छा, गोयमा ! कालोए णं समुद्दे बायालीसं चंदा पभासिंसु वा ३—
बायालीसं चंदा बायालीसं च दिणयरा दित्ता । कालोदधिम्मि एते चरंति संबद्धलेसागा ॥ १ ॥
णक्खत्ताण सहस्सं एगं बावत्तरं च सतमणं । छच्च सता छणउया महगहा तिणिण य सहस्सा
॥ २ ॥ अट्टावीसं कालोदहिम्मि बारस य समयसहस्साहं । नव य सया पद्दासा ताराणणकोडि-
कोडीणं ॥ ३ ॥ सोभेसु वा ३ ॥ (सू० १७५)

‘धापइसंडे णं दीव’मित्थादि, धातक्रीपण्डं णमिति पूर्ववत् द्वीपं कालोदसमुद्रो हत्तो बलयाकारसंस्थितः सर्वतः समन्तात्
‘संपरिक्षिप्य’ वेष्टयित्वा तिष्ठति ॥ ‘कालोए णं समुद्दे किं समच्चक्रवालसंठिए’ इत्यादि प्राप्तवत् ॥ ‘कालोए णं भंते’ इत्यादि
प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! अष्टौ योजनशतसहस्राणि चक्रवालविष्कम्भेन एकनवतिः योजनशतसहस्राणि सप्ततिः
सहस्राणि पट् शतानि पञ्चोत्तराणि किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिक्षेपेण, एकं च योजनसहस्रमुद्धेधेनेति गम्यते, उक्तञ्च—“अट्टेव
सयसहस्सा कालोओ चक्रवालओ चंदो । जोयणसहस्समेगं ओगाहेणं मुणेयव्वो ॥ १ ॥ इगनउइ सयसहस्सा हवंति तह सत्तरी
सहस्सा य । छच्च सया पंचहिंया कालोयहिपरिरओ एसो ॥ २ ॥” ‘से णं एगाए’ इत्यादि, स कालोदसमुद्र एकया पद्मवरवे-
दिकयाऽष्टयोजनोच्छ्रयशो जगत्सुपरिमाविन्येति गम्यते, एकेन वनपण्डेन सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्तः, द्वयोरपि वर्णकः प्रा-

न्वत् ॥ 'कालोयरस षं भंते !' इत्यादि, कालोदस्य समुद्रस्य भदन्त ! कति द्वाराणि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! चत्वारि द्वा-
 राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—विजयं वैजयन्तं जयन्तमपराजितं च ॥ क भदन्त ! कालोदसमुद्रस्य विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं ?, गौतम !
 कालोदसमुद्रस्य पूर्वपर्यन्ते पुष्करवरद्वीपस्य पूर्वार्द्धस्य पश्चिमदिशि शीतोदाया महानद्या उपर्यत्र कालोदस्य समुद्रस्य विजयं नाम द्वारं
 प्रज्ञप्तं, एवं विजयद्वारवक्तव्यता पूर्वानुसारेण वक्तव्या, नवरं राजधानी अन्यस्मिन् कालोदे समुद्रे । वैजयन्तद्वारप्रश्नसूत्रं सुगमं, भग-
 वानाह—गौतम ! कालोदसमुद्रदक्षिणपर्यन्ते पुष्करवरद्वीपदक्षिणार्द्धस्योत्तरतोऽत्र कालोदसमुद्रस्य वैजयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, एवं जम्बू-
 द्वीपगतवैजयन्तद्वारवक्तव्यं, नवरं राजधानी अन्यस्मिन् कालोदे समुद्रे । जयन्तद्वारप्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! कालोद-
 समुद्रपश्चिमपर्यन्ते पुष्करवरद्वीपपश्चिमार्द्धस्य पूर्वतः शीताया महानद्या उपर्यत्र कालोदसमुद्रस्य जयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, एतदपि ज-
 म्बूद्वीपगतजयन्तद्वारवत्, नवरं राजधानी अन्यस्मिन् कालोदे समुद्रे । अपराजितद्वारप्रश्नसूत्रमपि सुगमं, भगवानाह—गौतम ! कालो-
 दसमुद्रोत्तरार्द्धपर्यन्ते पुष्करवरद्वीपोत्तरार्द्धस्य दक्षिणतोऽत्र कालोदसमुद्रस्यापराजितं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, तदपि जम्बूद्वीपगतापराजितद्वा-
 रवत् नवरं राजधानी अन्यस्मिन् कालोदसमुद्रे ॥ सन्प्रति द्वाराणां परस्परमन्तरं प्रतिपिपादयिपुराह—'कालोयरस षं भंते !'
 इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! द्वाविंशतिर्योजनशतसहस्राणि द्विनवतिः सहस्राणि पङ्क्योजनशतानि पट्चत्वारिंशदधिकानि
 त्रयश्च क्रोशा द्वारस्य द्वारस्य परस्परमबाधयाऽन्तरं प्रज्ञप्तं, तथाहि—चतुर्णामपि द्वाराणामेकत्र पृथुत्वमीलनेऽष्टादश योजनानि कालो-
 दसमुद्रपरिरयपरिमाणद् ९१७०६०५ इत्येवंरूपात् शोधयन्ते, शोधितेषु च तेषु जातमिदम्—एकनवतिर्लक्षाः सप्ततिः सहस्राणि पञ्च-
 शतानि सप्ताशीत्यधिकानि ९१७०५८७ च, तेषां चतुर्भिर्भागे हते लब्धं यथोक्तं द्वाराणां परस्परमन्तरपरिमाणं २२९२६४६ क्रोशः

३, उक्तञ्च—‘छायाला छञ सया बाणउय सहस्स लक्ख बावीसं । कोसा-य तिञ्जि दारंतरं तु कालोयहिस्स भवे ॥ १ ॥’ ‘कालो-
यस्स णं भंते ! समुद्दस्स पएस’ इत्यादि सूत्रचतुष्टयं पूर्ववद्भावनीयम् ॥ नामान्वर्थमभिधित्तुराह—‘से केणट्ठेण’मित्यादि, अथ के-
नार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते कालोदः समुद्रः कालोदः समुद्रः ? इति, भगवानाह—मौतम ! कालोदस्य समुद्रस्योदकं ‘आसलम्’ आ-
स्वाधम् उदकरसत्वात् सांसलं शुरुधर्मकत्वात् पेयलं आस्वादमनोज्ञत्वात् ‘कालं’ कृष्णम्, एतदेवोपमया प्रतिपादयति—माषरा-
श्विपर्णभं, उक्तञ्च—‘पगर्हए उदगरसं कालोए उदग मासरससिभिं’ इति, ततः कालमुदकं यस्यासौ कालोदः, तथा कालमहाकालौ
च तत्र द्वौ देवौ पूर्वार्द्धपञ्चिमार्द्धाधिपतौ महर्द्धिकौ यावत्पत्योपमस्थितिकौ परिवसतः, तत्र कालयोरुदकं यस्मिन् स कालोदः, तथा
चाह—‘से एएणट्ठेण’मित्यादि सूत्रं पाठसिद्धं । एवंरूपं च चन्द्रादीनां परिमाणमन्यत्राप्युक्तम्—‘बायालीसं चंदा बायालीसं च
दिणयरा दित्ता । कालोयहिम्मि एए चरंति संबल्लेसागा ॥ १ ॥ नक्खत्ताण सहस्सा सयं च बावत्तरं मुणेयव्वं । छञ सया
छञउया गहाण तिन्नेव य सहस्सा ॥ २ ॥ अट्ठावीसं कालोयहिम्मि बारस य सयसहस्साहं । नव य सया पन्नासा तारागणकोडी-
कोडीणं ॥’ ३ ॥” सम्प्रति पुष्करवरद्वीपवक्तव्यतामाह—

कालोयं णं समुद्दं पुक्खरवरे णामं दीवे वट्ठे वलयागारसंठाणसंठिते सव्वतो समन्ता संपरि०
तहेव जाव समचक्कवालसंठाणसंठिते नो विसमचक्कवालसंठाणसंठिए । पुक्खरवरे णं भंते ! दीवे

१ अत्र यथापि सूत्रादर्शेषु गायान्तिकं दृश्यते इदमेव, परं वृत्तिकारावासादर्शेषु न संभाव्यते सूत्ररूपतया सत्ताऽस्य परिमाणस्येत्युदितं ‘अन्यत्राप्युक्त’मिति,
अग्रेऽप्यनेकैत्रैव.

केवतियं चक्कवालविकखंभेणं केवइयं परिकखेवेणं पणत्ते?, गोयमा! सोलस जोयणसतसह-
 रसाइं चक्कवालविकखंभेणं—‘एगा जोयणकोडी बाणजतिं खलु भवे सयसहरसा । अडणाणजतिं
 अड सया चउणउया य [परिरओ] पुक्खरवरस्स ॥ १ ॥ से णं एगाए पडमवरवेदियाए
 एणेण य वणसंडेण संपरि० दोणहवि वणओ ॥ पुक्खरवरस्स णं भंते! कति द्वारा पणत्ता?,
 गोयमा! चत्तारि द्वारा पणत्ता, तंजहा—विजए वेजयंते जयंते अपराजिते ॥ कहि णं भंते! पुक्ख-
 रवरस्स दीवस्स विजए णामं दारे पणत्ते?, गोयमा! पुक्खरवरदीवपुरिच्छिमपेरंते पुक्खरोदस-
 सुइपुरिच्छिमद्वस्स पक्कथिमेणं एत्थ णं पुक्खरवरदीवस्स विजए णामं दारे पणत्ते तं केव सव्वं,
 एवं चत्तारिवि द्वारा, सीयासीओदा णत्थि भाणितव्वाओ ॥ पुक्खरवरस्स णं भंते! दीवस्स
 दारस्स य २ एस णं केवतियं अवाधाए अंतरे पणत्ते?, गोयमा!—‘अडयाल सयसहरसा
 बावीसं खलु भवे सहरसाइं । अगुत्तारा य चउरो दारंतर पुक्खरवरस्स ॥ १ ॥ पदेसा दोणहवि
 पुट्ठा, जीवा दोसु भाणियव्वा ॥ से केण्डेणं भंते! एवं बुच्चति पुक्खरवरदीवे २?, गो०! पुक्खर-
 वरे णं दीवे तत्थ २ देसे तहिं २ वहवे पडमरुक्खा पडमवणसंडा णिचं कुसुमिता जाव चिट्ठंति,
 पडममहापडमरुक्खे एत्थ णं पडमपुंडरीया णामं डुवे देवा महिड्डिया जाव पलिओवमट्ठि-
 तीया परिवसंति, से तेण्डेणं गोयमा! एवं बुच्चति पुक्खरवरदीवे २ जाव निच्चे ॥ पुक्खरवरे णं

भंते ! दीवे केवहया चंदा पभासिंसु वा ३?, एवं पुच्छा,—चोयालं चंदसयं चउयालं चेव स्सरि-
 याण सयं । पुक्खरवरदीविमि चरंति एते पभासेता ॥ १ ॥ चत्तारि सहस्साहं वत्तीसं चेव होंति
 णक्खत्ता । इच्च सया वावत्तर महग्गहा बारह सहस्सा ॥ २ ॥ छण्णइ सयसहस्सा चत्तालीसं
 भवे सहस्साहं । चत्तारि सया पुक्खर [वर] तारागणकोडकोडीणं ॥ ३ ॥ सोभेसु वा ३ ॥ पुक्खर-
 वरदीवस्स णं बहुमज्झदेसभाए एत्थ णं माणुसुत्तरे नामं पव्वते पणत्ते वदे वलयागारसंठाणसंठिते
 जे णं पुक्खरवरं दीवं हुहा विभयमाणे २ चिद्धंति, तंजहा—अभिभतरपुक्खरद्धं च बाहिरपुक्ख-
 रद्धं च ॥ अभिभतरपुक्खरद्धे णं भंते ! केवतियं चक्कवाल्लेणं परिकखेवेणं पणत्ते?, गोयमा ! अट्ठ
 जोयणसयसहस्साहं चक्कवाल्लिकखंभेणं—कोडी बायालीसा तीसं दोणिणं य सया अणुणवण्णा ।
 पुक्खरअट्ठपरिरओ एवं च मणुस्सखेत्तास्स ॥ १ ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चति अभिभतरपुक्ख-
 रद्धे य २?, गोयमा ! अभिभतरपुक्खरद्धेणं माणुसुत्तरेणं पव्वतेणं सव्वतो समंता संपरि-
 क्खत्ते, से एएणट्ठेणं गोयमा ! अभिभतरपुक्खरद्धे य २, अट्ठत्तरं च णं जाव णिक्खे ॥ अभिभतरपु-
 क्खरद्धे णं भंते ! केवतिया चंदा पभासिंसु वा ३ साचेव पुच्छा जाव तारागणकोडकोडीओ?, गोय-
 मा !—वावत्तरि च चंदा वावत्तरिमेव दिणकरा दित्ता । पुक्खरवरदीवहु चरंति एते पभासेता
 ॥ १ ॥ तिच्चि सया छत्तीसा छच्च सहस्सा महग्गहाणं तु । णक्खत्ताणं तु भवे सोलाइ हुवे सह-

स्साहं ॥ २ ॥ अड्याल सयसहस्सा बावीसं खलु भवे सहस्साहं । दोत्रि सया पुक्खरद्धे तारागण-
कोडिकोडीणं ॥ ३ ॥ सोभेसु वा ३ ॥ (सू० १७६)

‘कालोयं णं समुद्’मित्यादि, कालोदं णमिति वाक्यालङ्कारे समुद्रं पुष्करवरो नाम द्वीपो वृत्तो बलयाकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः
समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति । ‘पुक्खरवरे णं दीवे किं समचक्रवालसंठिण्’ इत्यादि प्राग्वत् ॥ विष्कम्भादिप्रतिपादनार्थमाह—‘पुक्ख-
रवरे णं भंते ! दीवे’ इत्यादि प्रशस्तुत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! षोडश योजनशतसहस्राणि चक्रवालविष्कम्भेन एका योजन-
कोटी द्विनवतिः शतसहस्राणि एकोननवतिः सहस्राणि अष्टौ शतानि चतुर्नवतानि ९४ योजनानि परिक्षेपेण प्रशस्तः ॥ ‘से णं मि-
त्यादि, स पुष्करवरद्वीप एकया पद्मवरवेदिकयाऽऽष्टयोजनोच्छ्रयः। जगत्पुपरिभाविन्येति गम्यते, एकेन वत्तपण्डेन सर्वतः समन्तात्
संपरिक्षितः, द्वयोरपि वर्णकः पूर्ववत् ॥ अधुना द्वारवक्तव्यतामाह—‘पुक्खरवररस णं’मित्यादि, पुष्करवरद्वीपस्य कति द्वाराणि
प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तथा-विजयं वैजयन्तं जयन्तगपरान्जितं च ॥ ‘कहि णं भंते !’
इत्यादि, क भदन्त ! पुष्करवरद्वीपस्य विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, भगवानाह—गौतम ! पुष्करवरद्वीपपूर्वार्द्धपर्यन्ते पुष्करोदस्य समुद्रस्य
पश्चिमदिशि अत्र पुष्करवरद्वीपस्य विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, तत्र जम्बूद्वीपविजयद्वारवद्विशेषेण वक्तव्यं, नवरं राजधानी अन्यस्मिन्
पुष्करवरद्वीपे वक्तव्या । एवं वैजयन्तादिद्विगुण्यणि भावनीयानि, सर्वत्र राजधानी अन्यस्मिन् पुष्करवरद्वीपे ॥ सम्प्रति द्वाराणां
परस्परमन्तरमाह—‘पुक्खरवरदीवरस णं’मित्यादि प्रशस्तुत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! अष्टचत्वारिंशद् योजनशतसहस्राणि द्वारविंश-
तियोजनसहस्राणि चत्वारि योजनशतानि एकोनसप्ततानि द्वारस्य द्वारस्य च परस्परमबाधयाऽन्तरपरिमाणं, चतुर्णामपि द्वाराणामेकत्र

पृथुत्वमीलनेऽष्टादश योजनानि, तानि पुष्करवरद्वीपपरिमाणद् १९२८९८९४ इत्येवंरूपात् शोधयन्ते, शोधितेषु च तेषु जातमिदम्—
 एका योजनकोटी द्विनवतिः शतसहस्राणि एकोनवतिः सहस्राणि अष्टौ शतानि षट्सप्तत्यधिकानि १९२८९८७६, तेषां चतुर्भि-
 र्भागे हृत्ते लब्धं यथोक्तं द्वाराणां परस्परमन्तरपरिमाणं ४८२२४६९ ॥ ‘पुक्खरवरदीवरस’ णं भंते ! दीवरस पयसा पुक्खरवरससुहं
 पुट्टो ?’ इत्यादि सूत्रचतुष्टयं प्राग्वत् ॥ सम्प्रति नामनिमित्तप्रतिपादनार्थमाह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एव-
 मुच्यते पुष्करवरद्वीपः २ ? इति, भगवानाह—गौतम ! पुष्करवरद्वीपे तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र २ प्रदेशे बहवः पद्मवृक्षाः,
 पद्मानि अतिविशालतया वृक्षा इव पद्मवृक्षाः, पद्मखण्डाः—पद्मवनेनानि, खण्डवनयोर्विशेषः प्राग्वत्, ‘निच्चं कुसुमिया’ इत्यादि विशेष-
 णजातं प्राग्वत् । तथा पूर्वार्द्धे उत्तरकुरुषु यः पद्मवृक्षः पश्चिमाद्धे उत्तरकुरुषु यो महापद्मवृक्षस्तयोरेव पुष्करवरद्वीपे यथाक्रमं पद्मपु-
 ण्डरीकौ द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत्पत्योपमस्थितिकौ यथाक्रमं पूर्वार्द्धोपरार्द्धाधिपती परिवसतः, तथा चोक्तम्—‘पुण्डमे य महापञ्चमे
 रुक्खा उत्तरकुरुषु जंबुसमा । एएसु वसंति सुरा पञ्चमे तह पुण्डरीए य ॥ १ ॥’ पद्मं च पुष्करमिति पुष्करवरोपलक्षितो द्वीपः पु-
 ष्करवरो द्वीपः ‘से एएणट्टेण’मित्याहुपसंहारवाक्यम् ॥ सम्प्रति चन्द्रादित्यादिपरिमाणमाह—‘पुक्खरवररे’त्यादि पाठसिद्धं, नवरं
 नक्षत्रादिपरिमाणमष्टाविंशत्यादिसहस्रानि नक्षत्रादीनि चतुश्चत्वारिंशेन शतेन गुणयित्वा स्वयं परिभाषनीयं, उक्तं चैवंरूपं परिमाण-
 मन्यत्रापि—“चोय्यालं चंदसयं चोयालं चेव सूरियाण सयं । पुक्खरवरंमि दीवे चरंति एए पगासिंता ॥ १ ॥ चत्तारि सहस्साहं

१ पद्मश्च महापद्मो वृक्षौ उत्तरकुरुषु जम्बूसमौ । एतयोर्वसतः सुरौ पद्मस्तथा पुण्डरीकश्च ॥ १ ॥ २ चतुश्चत्वारिंशं चन्द्रशतं चतुश्चत्वारिंशं चैव सूर्याणां
 शतं । पुष्करवरे द्वीपे चरन्ति एते प्रकाशयन्तः ॥ १ ॥ चत्वारि सहस्राणि.

वर्त्तीसं चेव होंति नखलत्ता । छष सया वावत्तर महागहा वारससहस्सा ॥ २ ॥ छजउह सयसहस्सा चोयालीसं भवे सहस्साइं । चत्तारिं च सयाइं तारागणकोडिकोडीणं ॥ ३ ॥” इति ॥ सम्प्रति - मनुष्यक्षेत्रसीमाकारिमानुपोत्तरपर्वतवत्कव्यतामाह—‘पुक्करवर-दीवरस ण’मित्यादि, पुक्करवरस णमिति वाक्यालङ्कृतौ द्वीपस्य बहुमध्यदेशभागे मानुपोत्तरो नाम पर्वतः प्रज्ञप्तः, स च हुत्तः, हुत्तं च मध्यपूर्णमपि भवति यथा कौमुदीशशाङ्कमण्डलं ततस्तद्भूताव्यवच्छेदार्थमाह—त्रलयाकारसंस्थानसंस्थितो, यः पुक्करवरं द्वीपं द्विधा सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च विभजमानो विभजमानस्तिष्ठति, केनोद्ध्येन द्विधा विभजमानस्तिष्ठति ? इत्यत आह—तद्यथा—अभ्यन्तरपुष्करार्द्धं च बाह्यपुष्करार्द्धं च, चक्षव्दी समुच्चये, किमुक्तं भवति ?—मानुपोत्तरारपर्वताद्वर्गं यत्पुष्करार्द्धं तदभ्यन्तरपुष्करार्द्धं, यत्पुनस्त-स्थानमानुपोत्तरपर्वतात्परतः पुष्करार्द्धं तद् बाह्यपुष्करार्द्धमिति ॥ ‘अडिभत्तरपुक्कररद्धे ण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं शुगमं, भगवानाह—गौ-तम ! अष्टौ योजनशतसहस्राणि चक्रवालविक्रम्भेन एका योजनकोटी द्वाचत्वारिंशच्छतसहस्राणि त्रिंशत्सहस्राणि द्वे च योजनशते एकोनपञ्चाशे किञ्चिद्विशेषाधिके परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः ॥ ‘से केणट्टेण’मित्यादि, अथ केनार्धेन भदन्त ! एवमुच्यते—अभ्यन्तरपुष्करार्द्ध-मभ्यन्तरपुष्करार्द्धम् ? इति, भगवानाह—गौतम ! अभ्यन्तरपुष्करार्द्धं मानुपोत्तरोत्तरेण पर्वतेन सर्वतः समन्तात् संपरिक्षिप्तं, ततो मानुपोत्तरपर्वताभ्यन्तरे वर्त्तमानत्वादभ्यन्तरपुष्करार्द्धं, तथा चाह—‘से एएणट्टेण’मित्यादि गतार्थं ॥ ‘अडिभत्तरपुक्कररद्धे णं भंते ! कइ चंदा पभासिंसु ?’ इत्यादि चन्द्रादिपरिमाणसूत्रं पाठसिद्धं, नवरं नक्षत्रादिपरिमाणमष्टाविंशत्यादीनि नक्षत्राणि द्वासप्तत्वा गुण-

११ द्वात्रिंशच्च भवन्ति नक्षत्राणि । महाप्रहा द्वावस सहस्राणि पद् दशानि द्विसप्ततानि ॥ २ ॥ पण्णवतिः दशसहस्राणि चतुधत्वारिंशत् तदस्याणि । चत्वारि च दशानि तारागणाः कोटीकोटीनां भवेयुः ॥ ३ ॥

यित्वा परिभावनीयं, उक्तं चैवंरूपं परिमाणमन्यत्रापि—“वावत्तरि च चंद्रा वावत्तरिमेव दिग्गतरा दिक्ता । पुक्खरवरदीवङ्गे चरंति एए पणासिता ॥ १ ॥ तिणिण सया छत्तीसा छच्च सहस्सा महग्गहाणं तु । नक्खत्ताणं तु भवे सोलाणि हुवे सहस्साणि ॥ २ ॥ अड्याल सयसहस्सा वावीसं चेव तह सहस्साहं । दो य सय पुक्खरद्धे तारागणकोडिकोडीणं ॥ ३ ॥” इह सर्वत्र तारापरिमाणचिन्तायां कोटीकोट्यः कोट्य एव द्रष्टव्याः, तथा पूर्वसूरिव्याख्यानाद्, अपरे उच्छ्रयाङ्गुलप्रमाणमनुसृत्य कोटीकोटीरेव समर्थयन्ति, उक्तञ्च—“कोडाकोडी सन्नतरं तु मन्नंति केइ शोवतया । अत्रे उत्सेहं गुलमाणं काऊण ताराणं ॥ १ ॥”

समयस्वेत्ते णं भंते ! केवत्तियं आयामविकखंभेणं केवत्तियं परिकखेवेणं पणत्ते ? गोयमा ! पणयालीसं जोयणसयसहस्साहं आयामविकखंभेणं एगा जोयणकोडी जावठिभतरपुक्खरद्धपरिरओ से भाणिग्रव्वो जाव अउणपणो ॥ से केणट्टेणं भंते ! एवं बुच्चति—माणुसखेत्ते २ ? गोयमा ! माणुसखेत्ते णं तिविधा मणुस्सा परिवसंति, तंजहा—कम्मभूमगा अकम्मभूमगा अंतरदीवगा, से तेणट्टेणं गोयमा ! एवं बुच्चति—माणुसखेत्ते माणुसखेत्ते णं भंते ! कति चंद्रा पभासंसुं वा ३ ? कइ स्सरा तवहंसुं वा ३ ? गोयमा !—वत्तीसं चंद्रसयं वत्तीसं चेव स्सरियाण सयं । सयलं मणुस्सलोयं चरंति एते पभासंता ॥ १ ॥ एकारस य सहस्सा इत्थि य सोला महग्गहाणं तु । छच्च सया छण्णउया णक्खत्ता तिणिण य सहस्सा ॥ २ ॥ अडसीइ सयसहस्सा चत्तालीस सहस्स

मणुयलोगंसि । सत्त य सत्ता अणूणा तारागणकोडकोडीणं ॥ ३ ॥ सोमं सोमंसु वा ३ ॥ एस्सो
तारापिंडो स्ववसमासेण मणुयलोगंसि । वहिया पुण ताराओ जिणेहिं भणिया असंखेज्जा ॥ १ ॥
एवइयं तारगं जं भणियं माणुसंसि लोगंसि । चारं कलंबुयापुप्फसंठियं जोइसं चरइ ॥ ४ ॥ रविस्स-
स्सिगहनक्खत्ता एवइया आहिया मणुयलोए । जोसिं नामागोयं न पागया पन्नवेहिंति ॥ ३ ॥
छावट्टी पिडगाइं चंदाइया मणुयलोगंसि । दो चंदा दो खरा य होति एक्केक्कए पिडए ॥ ४ ॥
छावट्टीपिडगाइं नक्खत्ताणं तु मणुयलोगंसि । छप्पन्नं नक्खत्ता य होति एक्केक्कए पिडए ॥ ५ ॥
छावट्टी पिडगाइं महगहाणं तु मणुयलोगंसि । छावत्तारं गहसयं च होइ एक्केक्कए पिडए ॥ ६ ॥
चत्तारि य पंतीओ चंदाइयाण मणुयलोगंसि । छावट्टिय छावट्टिय होइ य एक्केक्कया पंती ॥ ७ ॥
छप्पन्नं पंतीओ नक्खत्ताणं तु मणुयलोगंसि । छावट्टी छावट्टी एवइ य एक्केक्कया पंती ॥ ८ ॥ छाव-
त्तारं गहाणं पंतिसयं होइ मणुयलोगंसि । छावट्टी छावट्टी य होति एक्केक्किया पंती ॥ ९ ॥ ते मेरु
परियडन्ता पयाहिणावत्तामंडला सन्वे । अणवट्टियजोणेहिं चंदा खरा महगणा य ॥ १० ॥
नक्खत्ताताराणां अवट्टिया मंडला सुणेयन्वा । तेऽविय पयाहिणावत्तामेव मेरुं अणुचरंति ॥ ११ ॥
रयणियरदिणयराणं डहे व अहे व संकमो नत्थि । मंडलसंकमणं पुण अडिभत्तरवाहिरं तिरिण्
॥ १२ ॥ रयणियरदिणयराणं नक्खत्ताणं महगहाणं च । चारविसेसेण भवे सुहृद्भुक्खविही

मणुस्साणं ॥ १३ ॥ तेसिं पविसंतोणं तावक्खेत्तं तु बह्व ए नियमा । तेणेव कमेण पुणो परिहायइ
निकखसंताणं ॥ १४ ॥ तेसिं कलंबुयापुप्फसंठिया होइ तावक्खेत्तपहा । अंतो य संकुया बाहि वि-
त्थडा चंदस्सरणा ॥ १५ ॥ केणं बह्वति चंदो परिहाणी केण होइ चंदस्स । कालो वा जोणहो
वा केणऽपुभावेण चंदस्स ॥ १६ ॥ किण्हं राहुविमाणं निच्चं चंदेण होइ अविरहियं । चउरंगुल-
मपत्तं हिट्ठा चंदस्स तं चरइ ॥ १७ ॥ वावाडिं वावाडिं दिवसे दिवसे उ सुक्कपक्खस्स । जं परि-
बह्व चंदो खवेइ तं चेव कालेणं ॥ १८ ॥ पन्नरसइभागेण य चंदं पन्नरसमेव तं वरइ । पन्नरसइ-
भागेण य पुणोवि तं चेव तिक्रमइ ॥ १९ ॥ एवं बह्व चंदो परिहाणी एव होइ चंदस्स । कालो
वा जोणहा वा तेणपुंभावेण चंदस्स ॥ २० ॥ अंतो मणुस्सखेत्ते हवन्ति चारोवगा य उववणगा ।
पञ्चविहा जोइसिया चंदो स्सरा गहगणा य ॥ २१ ॥ तेण परं जे सेसा चंदोइच्चगहतारनक्खत्ता ।
नत्थि गइ नवि चारो अवट्ठिया ते सुणेयव्वा ॥ २२ ॥ दो चंदो इह दीवे चत्तारि य सागरे लवण-
तोए । धायइसंडे दीवे बारस चंदो य स्सरा य ॥ २३ ॥ दो दो जंबूदीवे ससिस्सरा दुणुणिया भवे
लवणे । लावणिगा य तिगुणिया ससिस्सरा धायइसंडे ॥ २४ ॥ धायइसंडपभिइ उट्ठितिगु-
णिया भवे चंदो । आइहलचंदसहिया अपंतराणंतरे खेत्ते ॥ २५ ॥ रिक्खगहतारगं दीवसमुइ
जहिच्छसे नाउं । तस्स ससीहिं गुणियं रिक्खगहतारगाणं तु ॥ २६ ॥ चंदोतो स्सरस्स य स्सरा

चंद्रस अंतरं होइ । पत्रास सहस्राहं तु जोयणाणं अणूणाहं ॥ २७ ॥ सूरस य सूरस य स-
 सिणो ससिणो य अंतरं होइ । वहियाओ मणुससनगस ज्योयणाणं सयसहसं ॥ २८ ॥ सूरंत-
 रिया चंदा चंदंतरिया य दिणपरा दिता । चित्तंतरलेसागा सुहलेसा भंदलेसा य ॥ २९ ॥ अट्टा-
 सीहं च गहा अट्टावीसं च होति नवलता । एगससीपरिवारो यत्तो ताराण वोच्छामि ॥ ३० ॥
 डावटिसहस्राहं नव चेव सयाहं पंचसयराहं । एगससीपरिवारो तारागणकोडिकोडीणं ॥ ३१ ॥
 वहियाओ माणुसनगस चंद्रसराणडवटिया जोगा । चंदा अभीइजुत्ता सूर पुण होति पुससेहिं
 ॥ ३२ ॥ (सू० १७७)

‘माणुसखेत्ते ण’मित्यादि, मनुष्यक्षेत्रं भदन्त ! कियदायामविकम्भेन कियत्परिक्षेपेण प्रज्ञप्तं?, भगवानाह—गौतम ! पञ्चचत्वारिंशद् योजनशतसहस्राण्यामविकम्भेन, एका योजनकोटी द्वाचत्वारिंशत् शतसहस्राणि त्रिंशत्सहस्राणि द्वे योजनशते एकोनपञ्चाशे किञ्चिद्विशेषाधिके परिक्षेपेण प्रज्ञप्तं ॥ सम्प्रति नागनिमित्तमभिधितसुराह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते—मनुष्यक्षेत्रं मनुष्यक्षेत्रं? इति, भगवानाह—गौतम ! मनुष्यक्षेत्रे त्रिविधा मनुष्याः परिवसन्ति, तद्यथा—कर्मभूतका अकर्मभूतका अन्तरद्वीपकाश्च, अन्यथ मनुष्याणां जन्म मरणं चार्द्रव क्षेत्रे न तद्वहिः, तथाहि—मनुष्या मनुष्यक्षेत्रस्य वहिर्जन्मतो न भूता न भवन्ति न भविव्यन्ति च, तथा यदि नाम केनचिदेवेन दानेन विद्याधरेण वा पूर्वानुबद्धवैरनिर्यातनार्थमेवंरूपा बुद्धिः क्रियते यथाऽयं मनुष्योऽस्मात् स्थानाद् उत्पद्य मनुष्यक्षेत्रस्य वहिः प्रक्षिप्यतां येनोर्द्ध्वशोषं शुच्यति प्रियते वेति तथाऽपि लोकानुभावान-

देव सा कांचनाऽपि बुद्धिर्भूयः परावर्त्तते यथा संहरणमेव न भवति संहस्य वा भूयः समानयति तेन संहरणतोऽपि मनुष्यक्षेत्राद्बहि-
 र्मुष्या मरणमधिकृत्य न भूता न भवन्ति न भविष्यन्ति च, येऽपि जङ्घाचारिणो विद्याचारिणो वा नन्दीश्वरादीनपि यावद्गच्छन्ति
 तेऽपि तत्र गता न मरणमश्रुवते किन्तु मनुष्यक्षेत्रसमागता एव, तेन मानुषोत्तरपर्वतसीमाकं मनुष्याणां सन्धन्धि क्षेत्रं मनुष्यक्षेत्र-
 मिति, तथा चाह—‘से एणट्टेण’मितादि गतार्थम् ॥ सम्प्रति मनुष्यक्षेत्रगतसमस्तचन्द्रादिसङ्ख्यापरिमाणमाह—‘मणुस्सखेत्ते णं
 भंते ! कइ चंदा पभासिंसु’ इत्यादि पाठसिद्धं, उक्तं चैवंरूपं परिमाणमन्यत्रापि—‘वत्तीसं चंदसयं वत्तीसं चैव सूरियाण सयं ।
 संयलं मणुस्सलोयं चरंति एए पगासिंता ॥ १ ॥ एकारस य सहस्सा छप्पि य सोला महंगहाणं तु । छच्च सया छन्नयया नकखत्ता
 तिल्लि य सहस्सा ॥ २ ॥ अट्टासीयं लक्खया चत्तालीसं च तह सहस्साइ । सत्त सया य अपूणा ताराणणकोडकोडीणं ॥ ३ ॥” तत्र
 द्वात्रिंशं चन्द्रशतमेवं—द्वौ चन्द्रौ जम्बूद्वीपे चत्वारो लवणोद् द्वे द्वादश धातकीषण्डे द्वाचत्वारिंशत्कालोद् द्वासप्ततिरभ्यन्तरपुष्करार्द्धे सर्व-
 सङ्ख्याया द्वात्रिंशं शतं, एवं सूर्याणामपि द्वात्रिंशं शतं परिभावनीयं, नक्षत्रादिपरिमाणमष्टाविंशत्यादिनक्षत्रादीनि द्वात्रिंशेन शतेन गुण-
 यित्वा परिभावनीयं ॥ सम्प्रति सकलमनुष्यलोकगतताराणस्योपसंहारमाह—‘एषः’ अनन्तरोक्तसङ्ख्याकस्तारापिण्डः सर्वसङ्ख्याया
 मनुष्यलोके आख्यात इति गम्यते, बहिः पुनर्मुष्यलोकाद् यास्तारास्ताः ‘जिनैः’ सर्वज्ञैस्तीर्थकृद्भिर्भणिता असङ्ख्याता द्वीपसमुद्रा-
 णामसङ्ख्यातत्वात्, प्रतिद्वीपं प्रतिसमुद्रं च यथायोगं सङ्ख्यातानामसङ्ख्यातानां च ताराणां सङ्ख्यात् ‘एतावत्’ एतावत्सङ्ख्याकं
 ‘ताराग्रं’ तारापरिमाणं यत् अनन्तरं भणितं मानुषे लोके तत् ‘ज्योतिषं’ ज्योतिषदेवविमानरूपं ‘कदम्बपुष्पसंस्थितं’ कदम्बपुष्प-
 वद् अथःसङ्ख्यचित्तमुपरि विस्तीर्णं उत्तानीकतार्द्धकपितृथसंस्थानसंस्थितमिति भावः ‘चारं चरति’ चारं प्रतिपद्यते, तथा जगत्स्वामि-

[illegible]

कपरिमाणं च शशिद्वयसम्बन्धिप्रहसङ्ख्यापरिमाणं, तथा चाह—एकैकस्मिन् पिटके भवति षट्सप्ततं—षट्सप्तत्यधिकं ग्रहशतं, षट्स-
 प्तत्यधिकग्रहशतपरिमाणमेकैकं ग्रहपिटकपरिमाणमिति भावः, षट्षष्टिसङ्ख्याभावना प्रावत् ॥ इह मनुष्यलोके चन्द्रादित्यानां चतस्रः
 पङ्क्तयो भवन्ति, तद्यथा—द्वे पङ्क्ती चन्द्राणां द्वे सूर्याणां, एकैका च पङ्क्तिर्भवति षट्षष्टिः षट्षष्टिः—षट्षष्टिषट्षष्टिसूर्यादिसङ्ख्या,
 तद्भावना वैवम्—एकः किल सूर्यो जम्बूद्वीपे मेरोर्दक्षिणभागे चारं चरन् वर्तते एक उत्तरभागे, एकश्चन्द्रमा मेरोः पूर्वभागे एकोऽ-
 परभागे, तत्र यो मेरोर्दक्षिणभागे सूर्यश्चारं चरन् वर्तते ततः समश्रेणिव्यवस्थितौ द्वौ दक्षिणभागे एव सूर्यौ लवणसमुद्रे पङ्क्तातकी-
 पण्डे एकविंशतिः कालोदे षट्त्रिंशद्भ्यन्तरपुष्करार्द्धे, इत्यस्यामपि सूर्यपङ्क्तौ सर्वसङ्ख्याया षट्षष्टिः सूर्याः, तथा योऽपि च मेरोरुत्त-
 रभागे सूर्यश्चारं चरन् वर्तते तस्यापि समश्रेण्या व्यवस्थितौ द्वौ उत्तरभागे सूर्यौ लवणसमुद्रे पङ्क्तातकीपण्डे एकविंशतिः कालोदे
 षट्त्रिंशद्भ्यन्तरपुष्करार्द्धे इत्यस्यामपि सूर्यपङ्क्तौ सर्वसङ्ख्याया षट्षष्टिः सूर्याः, तथा यो मेरोः किल पूर्वभागे चारं चरन् वर्तते चन्द्र-
 मास्तत्समश्रेणिव्यवस्थितौ द्वौ पूर्वभागे एव चन्द्रमसौ लवणसमुद्रे पङ्क्तातकीपण्डे एकविंशतिः कालोदे षट्त्रिंशद्भ्यन्तरपुष्करार्द्धे
 इत्यस्यां चन्द्रपङ्क्तौ सर्वसङ्ख्याया षट्षष्टिश्चन्द्रमसः, एवं यो मेरोरपरभागे चन्द्रमास्तन्मूलायामपि पङ्क्तौ षट्षष्टिश्चन्द्रमसो वेदितव्याः ॥
 नक्षत्राणां मनुष्यलोके सर्वसङ्ख्याया पङ्क्तयो भवन्ति षट्षष्टिः, एकैका च पङ्क्तिर्भवति षट्षष्टिः षट्षष्टिस्तद्भवपरिमाणा इत्यर्थः,
 तथाहि—किलास्मिन् जम्बूद्वीपे दक्षिणतोऽर्द्धभागे एकस्य शशिनः परिवारभूतान्यभिजिदादीन्यष्टाविंशतिसङ्ख्यानि नक्षत्राणि क्रमेण व्य-
 वस्थितानि चारं चरन्ति, उत्तरतोऽर्द्धभागे द्वितीयस्य शशिनः परिवारभूतान्यष्टाविंशतिसङ्ख्याकान्यभिजिदादीन्येव नक्षत्राणि क्रमेण र-
 व्यवस्थितानि, तत्र दक्षिणतोऽर्द्धभागे यत्राभिजिन्नक्षत्रं तत्समश्रेणिव्यवस्थिते द्वे अभिजिन्नक्षत्रे लवणसमुद्रे पङ्क्तातकीपण्डे एकविं-

शातिः कालोदे षट्त्रिंशदभ्यन्तरपुष्करार्द्धे इति, सर्वसङ्ख्या पट्पट्टिरभिजिन्नक्षत्राणि पङ्क्त्या व्यवस्थितानि, एवं श्रवणादीन्यपि दक्षिणतोऽर्द्धभागे पङ्क्त्या व्यवस्थितानि पट्पट्टिसङ्ख्याकानि भावनीयानि, उत्तरतोऽप्यर्द्धभागे यदभिजिन्नक्षत्रं तत्समश्रेणिव्यवस्थितेऽपि उत्तरभाग एव द्वे अभिजिन्नक्षत्रे लवणसमुद्रे षड् धातकीपण्डे एकविंशतिः कालोदे षट्त्रिंशत्पुष्करार्द्धे, एवं श्रवणादिपङ्क्त्योऽपि प्रत्येकं पट्पट्टिसङ्ख्याका २ वेदितव्या इति भवति सर्वसङ्ख्या पट्पण्याशतसङ्ख्या नक्षत्राणां पङ्क्तयः, एकैका च पङ्क्तिः षट्पट्टिसङ्ख्येति ॥ 'महाणां' अङ्गारकप्रभृतीनां सर्वसङ्ख्या मनुष्यलोके पट्सप्तत्यधिकं पङ्क्तिशतं भवति, एकैका च पङ्क्तिर्भवति षट्पट्टिः, अत्रापीयं भावना—जन्मवृद्धीपे दक्षिणतोऽर्द्धभागे एकस्य शशिनः परिवारभूता अङ्गारकप्रभृतयोऽष्टाशीतिर्महा उत्तरतोऽर्द्धभागे द्वितीयस्य शशिनः परिवारभूता अङ्गारकप्रभृतय एवान्येऽष्टाशीतिर्महाः, तत्र दक्षिणतोऽर्द्धभागे योऽङ्गारकनामा महत्सप्तमश्रेणिव्यवस्थितौ दक्षिणभाग एव द्वावङ्गारकौ लवणसमुद्रे षड् धातकीपण्डे एकविंशतिः कालोदे षट्त्रिंशदभ्यन्तरपुष्करार्द्धे इति, एवं शेषा अपि सप्ताशीतिर्महाः पङ्क्त्या व्यवस्थिताः प्रत्येकं पट्पट्टिः २ वेदितव्याः, एवमुत्तरतोऽप्यर्द्धभागेऽङ्गारकप्रभृतीनामष्टाशीतिर्महाणां पङ्क्तयः प्रत्येकं पट्पट्टिसङ्ख्याका २ भावनीया इति भवति सर्वसङ्ख्या महाणां पट्सप्ततं पङ्क्तिशतं, एकैका च पङ्क्तिः पट्पट्टिसङ्ख्याकेति ॥ 'ते' मनुष्यलोकवर्तिनः सर्वे चंद्राः सर्वे सूर्याः सर्वे महगणा अनवस्थितैर्यथायोगगान्धैरन्यैर्नक्षत्रैः सह योगगुणलक्षिताः 'पयाहिणावन्तमंडला' इति प्रकर्षेण सर्वसु दिक्षु विदिक्षु च परिभ्रमतां चन्द्रादीनां दक्षिण एव मेरुर्भवति यसिन्नावर्त्त—मण्डलपरिभ्रमणरूपे स प्रदक्षिणः २ आवर्त्तो येषां मण्डलानां तानि प्रदक्षिणावर्त्तानि तानि मण्डलानि मेरुं (प्रति) येषां ते प्रदक्षिणावर्त्तमण्डला मेरुमनुलक्षीकृत्य चरन्ति, एतेनैतदुक्तं भवति—सूर्यादयः समस्ता अपि मनुष्यलोकवर्तिनः प्रदक्षिणावर्त्तमण्डलगता परिभ्रमन्तीति, इह चन्द्रादित्यमहाणां मण्डलान्यनवस्थि-

तानि, यथायोगमन्यस्मिन्नन्यस्मिन्मण्डले तेषां संचरिष्णुत्वात्, नक्षत्रतारकाणां तु मण्डलान्यनवस्थितान्येव, तथा चाह—नक्षत्राणां
 तारकाणां च मण्डलान्यवस्थितानि ज्ञातव्यानि, किमुक्तं भवति?—आकालं प्रतिनियतमेकैकं नक्षत्राणां तारकाणां च मण्डलमिति, न
 चैवं व्यवस्थितमण्डललोकावेवमाशङ्कनीयं यथा तेषां गतिरेव न भवतीति, यत आह—‘तेऽवि य’ इत्यादि, तान्यपि नक्षत्राणि तार-
 काणि च, सूत्रे पुरत्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, प्रदक्षिणावर्त्तमेव, इदं क्रियाविशेषणं, मेरुमनुलक्ष्यीकृत्य चरन्ति, एतच्च मेरुं लक्ष्यीकृत्य
 तेषां प्रदक्षिणावर्त्तचरणं प्रत्यक्षत एवोपलक्ष्यत इति संवादि ॥ ‘रजनिकरदिनकराणां’ चन्द्रादित्यानामूर्द्ध्वं वाऽधो वा सङ्क्रमो न
 भवति तथा जगत्सामाव्यात्, तिर्यक् पुनर्मण्डलेषु सङ्क्रमणं भवति, किंविशिष्टमित्याह—‘साभ्यन्तरबाह्यम्’ अभ्यन्तरं च बाह्यं च
 अभ्यन्तरबाह्यं सह अभ्यन्तरबाह्यं यस्य येन वा तत् साभ्यन्तरबाह्यं, एतदुक्तं भवति?—सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलात्परतस्त्वावन्मण्डलेषु
 सङ्क्रमणं यावत्सर्वबाह्यमण्डलं, सर्वबाह्याच्च मण्डलादूर्वाग् मण्डलेषु तावत्सङ्क्रमणं यावत्सर्वाभ्यन्तरमिति ॥ ‘रजनिकरदिनक-
 राणां’ चन्द्रादित्यानां नक्षत्राणां महाप्रहाणां च ‘चारविशेषेण’ तेन तेन चारेण सुखदुःखविधयो मनुष्याणां संभवन्ति, तथाहि—द्विवि-
 धानि सन्ति सदा मनुष्याणां कर्माणि, तद्यथा—शुभवेद्यानि अशुभवेद्यानि च, कर्माणां च सामान्यतो विपाकहेतवः पञ्च, तद्यथा—
 द्रव्यं क्षेत्रं कालो भावो भवश्च, उक्तञ्च—‘द्रव्यकत्वयत्नयोवसमोवसमा जं च कर्मुणो भणिया । द्रव्यं खेत्तं कालं भावं भवं च
 संपप्य ॥ १ ॥’ शुभवेद्यानां च कर्माणां प्रायः शुभद्रव्यक्षेत्रादिसामग्री विपाकहेतुः, अशुभवेद्यानामशुभद्रव्यक्षेत्रादि सामग्री, ततो
 यदा येषां जन्मनक्षत्राद्यनुकूलश्चन्द्रादीनां चारस्तदा तेषां प्रायो यानि शुभवेद्यानि कर्माणि तानि तथाविधां विपाकसामग्रीमधिगम्य

विपाकं प्रपद्यन्ते, प्रपन्नविपाकानि शरीरतीरोगतासंपादनतो धनवृद्धिकरणेन च वैरोपशमनतः प्रियसंप्रयोगसंपादनतो वा यदिवा
 प्रारब्धाभीष्टप्रयोजननिष्पत्तिकरणतः सुखमुपजनयन्ति, अत एव महीयांसः पर्यागविवेकिनः स्वल्पमपि प्रयोजनं शुभतिथिनक्ष-
 त्रादावारयन्ते न तु यथा कथञ्चन, अत एव जिनानामपि भगवतामाज्ञा प्रव्रजनादिकमधिकृत्यैवमवर्तिष्ट—यथा शुभक्षेत्रे शुभदिश-
 मभिमुखीकृत्य शुभे तिथिनक्षत्रमुहूर्त्तादौ प्रव्रजनव्रतारोपणादि कर्त्तव्यं नान्यथा, तथा चोक्तं पञ्चवरतुर्के—“एसा जिणाण आणा
 खेत्ताहंथा य कम्मुणे भणिया । उदयाहकारणं जं तम्हा सव्वत्थ जइयव्वं ॥ १ ॥” अस्मा अक्षरगमनिका—एषा जिनामाज्ञा यथा
 शुभक्षेत्रे शुभां दिशमभिमुखीकृत्य शुभे तिथिनक्षत्रमुहूर्त्तादौ प्रव्रजनव्रतारोपणादि कर्त्तव्यं नान्यथा, अपिच—क्षेत्रादयोऽपि कर्मणा-
 नुदयादिकारणं भगवन्निरुक्तास्ततोऽशुभद्रव्यक्षेत्रादिसामग्रीमवाप्य कदाचिदशुभवेद्यानि कर्ममाणि विपाकं गत्वोदयमासादयेयुः, तदुदये
 च गृहीतव्रतभञ्जादिदोषप्रसङ्गः, शुभक्षेत्रादिसामग्री तु प्राप्य जनानां शुभकर्मविपाकसम्भव इति संभवति निर्विघ्नं सामायिकपरिपा-
 लनादि, तस्मादवश्यं ह्यस्येन सर्वत्र शुभक्षेत्रादौ यतितव्यं, ये तु भगवन्तोऽतिशयमनस्तस्ते अतिशयबलादेव निर्विघ्नं सविघ्नं वा स-
 न्यगवगच्छन्ति ततो न शुभतिथिमुहूर्त्तादिकमपेक्षन्त इति तन्मार्गानुसरणं ह्यस्यानां न न्याय्यं, तेन ये च परममुनिपर्युपासितप्रवच-
 नविद्वन्मका अपरिगलितजिनशासनोपनिषद्गतशास्त्रगुरुरम्परायातनिरवयविशदकालोचितसामाचार्यप्रतिपत्तिधनः स्वमतिकल्पितसा-
 माचारीका अभिदधति—यथा न प्रव्रजनादिषु शुभतिथिनक्षत्रादिनिरीक्षणे यतितव्यं, न खलु भगवान् जगत्सामी प्रव्रजनायोपस्थि-
 तेषु शुभतिथ्यादिनिरीक्षणं कृतवानिति तेऽप्यास्मा द्रष्टव्या इति ॥ तेषां—सूर्याचन्द्रमसां सर्वबाह्यान्मण्डलाद्भ्यन्तरं प्रविशतां तापक्षेत्रं
 प्रतिदिवसं क्रमेण नियमादायामतो वर्द्धते, येनैव च क्रमेण परिवर्द्धते तेनैव क्रमेण सर्वभ्यन्तरान्मण्डलाद्बहिर्निष्क्रामतां परिहीयते,

तथाहि—सर्वबाह्यमण्डले चारं चरतां सूर्याणां चन्द्रमसां च प्रत्येकं जम्बूद्वीपचक्रवालस्य दशधा प्रविभक्तस्य द्वौ द्वौ भागौ तापक्षेत्रं, ततः सूर्यस्याभ्यन्तरं प्रविशतः प्रतिमण्डलं षष्ट्यधिकषट्त्रिंशच्छतप्रविभक्तस्य द्वौ द्वौ भागौ तापक्षेत्रस्य वर्द्धते, चन्द्रमसस्तु मण्डलेषु प्रत्येकं पौर्णमासीसम्भवे क्रमेण प्रतिमण्डलं षड्विंशतिर्भागाः सप्तविंशतितमस्य च भागस्यैकः सप्तभागः, एवं च प्रतिमण्डलमभिवृद्धौ यदा सर्वाभ्यन्तरमण्डले चारं चरतस्तदा प्रत्येकं जम्बूद्वीपचक्रवालस्य त्रयः परिपूर्णा दशभागास्तापक्षेत्रं, ततः पुनरपि सर्वाभ्यन्तरमण्डलान्द्रहिर्निष्क्रमेण सूर्यस्य प्रतिमण्डलं पष्ट्यधिकषट्त्रिंशच्छतप्रविभक्तस्य जम्बूद्वीपचक्रवालस्य द्वौ द्वौ भागौ परिहीयेते, चन्द्रमसस्तु मण्डलेषु प्रत्येकं पौर्णमासीसम्भवे क्रमेण प्रतिमण्डलं षड्विंशतिर्भागाः सप्तविंशतितमस्य च भागस्य चैकः सप्तभाग इति ॥ 'तेषां' चन्द्रसूर्याणां तापक्षेत्रपन्थाः कलम्बुयापुष्पं—नालिकापुष्पं तद्वत्संस्थिताः कलम्बुयापुष्पसंस्थिताः, एतदेव व्याचष्टे—अन्तः—मेरुदिशि सङ्कुचिता बहिः—लवणदिशि विस्तृताः, एतच्चन्द्रप्रज्ञप्तौ सूर्यप्रज्ञप्तौ चतुर्थे प्राप्यते सर्वस्तरं भावितमिति ततोऽवधार्यम् ॥ सम्प्रति चन्द्रमसमधिकृत्य गौतमः प्रश्नयति—केन कारणेन शुक्लपक्षे वर्द्धते ? केन वा कारणेन चन्द्रस्य कृष्णपक्षे परिहृतिर्भवति ? केन वा 'अनुभावेन' प्रभावेण चन्द्रस्यैकः पक्षः कृष्णो भवति एकः 'उद्योत्स्नः' शुक्लः ? इति, एवमुक्ते भगवानाह—इह द्विविधो राहुस्तद्यथा—पर्वराहुर्नित्यराहुश्च, तत्र पर्वराहुः स उच्यते यः कदाचिदकस्मात्समागत्य निजविमानेन चन्द्रविमानं सूर्यविमानं वाऽन्तरितं करोति, अन्तरिते च कृते लोके ग्रहणमिति प्रसिद्धिः, स इह न गृह्यते, यस्तु नित्यराहुस्तस्य विमानं कृष्णं तथाजगत्स्वाभाव्याच्चन्द्रेण सह 'नित्यं' सर्वकालमविरहितं तथा 'चतुरंगुलेन' चतुरङ्गुलैरप्राप्तं सत् 'चन्द्रस्य' चन्द्रविमानस्याधस्ताच्चरति, तच्चैवं चरत् शुक्लपक्षे शनैः शनैः प्रकटीकरोति चन्द्रमसं कृष्णपक्षे च शनैः शनैरावृणोति, तथा चाह—इह द्वाषष्टिभागीकृतस्य चन्द्रविमानस्य द्वौ भागावुपरितनौ सदाऽनावार्यस्वभान-

विपाकं प्रपद्यन्ते, प्रपन्नविपाकानि शरीरनीरोगतासंपादनतो धनवृद्धिकरणेन च वैरोपशमनतः प्रियसंप्रयोगसंपादनतो वा यद्वा
 प्रारब्धाभीष्टप्रयोजननिष्पत्तिकरणतः सुखमुपजनयन्ति, अत एव महीयांसः परमविवेकिनः स्वरूपमपि प्रयोजनं शुभतिथिनक्ष-
 त्रादावारभते न तु यथा कथञ्चन, अत एव जितानामपि भगवतामाज्ञा प्रजाजनादिकमधिकृत्यैवमवर्त्तिष्ट—यथा शुभक्षेत्रे शुभदिश-
 मभिमुखीकृत्य शुभे तिथिनक्षत्रमुहूर्त्तादौ प्रवाजन्वतारोपणादि कर्त्तव्यं नान्यथा, तथा चोक्तं पञ्चवस्तुके—“एसा जिणाण आणा
 खेतार्हया य कन्मुणो भणिथा । उदयाइकारणं जं तम्हा सव्वत्थ जइयवं ॥ १ ॥” अस्या अक्षरगमनिका—एषा जितानामाज्ञा यथा
 शुभक्षेत्रे शुभां दिशमभिमुखीकृत्य शुभे . तिथिनक्षत्रमुहूर्त्तादौ प्रवाजन्वतारोपणादि कर्त्तव्यं नान्यथा, अपिच—क्षेत्राद्योऽपि कर्मणा-
 मुदयादिकारणं भगवद्भिरुक्तास्ततोऽशुभद्रव्यक्षेत्रादिसामग्रीमवाप्य कदाचिदशुभवेद्यानि कर्मणि विपाकं गत्वोदयमासादयेयुः, तदुदये
 च गृहीतव्रतभङ्गादिदोषप्रसङ्गः, शुभक्षेत्रादिसामग्रीं तु प्राप्य जनानां शुभकर्मविपाकसम्भव इति संभवति निर्विघ्नं सामाधिकपरिपा-
 लनादि, तस्मादवश्यं ह्यस्येन सर्वत्र शुभक्षेत्रादौ यतितव्यं, ये तु भगवन्तोऽतिशयमन्तस्ते अतिशयबलादेव निर्विघ्नं सविघ्नं वा स-
 न्यगवगच्छन्ति ततो न शुभतिथिमुहूर्त्तादिकमपेक्षन्त इति तन्मार्गानुसरणं ह्यस्येतानां न न्याय्यं, तेन ये च परममुनिपर्युपासितप्रवच-
 नविडम्बका अपरिमलितजिनशासनोपनिष्कृतशास्त्रगुरुरपरम्परायातनिरवद्यविशदकालोचितसामाचारीप्रतिपन्थिनः स्वमतिकल्पितसा-
 माचारीका अभिदधति—यथा न प्रवाजनादिषु शुभतिथिनक्षत्रादिनिरीक्षणे यतितव्यं, न खलु भगवान् जगत्साम्नी प्रवाजनायोपस्थि-
 तेषु शुभतिथ्यादिनिरीक्षणं कृतवानिति तेऽप्यास्ता द्रष्टव्या इति ॥ तेषां—सूर्याचन्द्रमसां सर्वबाह्यान्मण्डलादभ्यन्तरं प्रविशतां तापक्षेत्रं
 प्रतिदिवसं क्रमेण नियमादायामतो वर्द्धते, येनैव च क्रमेण सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलाद्दृष्टिर्निष्क्रामतां परिहीयते,

तथाहि—सर्वबाह्यमण्डले चारं चरतां सूर्याणां चन्द्रमसां च प्रत्येकं जम्बूद्वीपचक्रवालस्य दशधा प्रविभक्तस्य द्वौ द्वौ भागौ तापक्षेत्रं, ततः सूर्यस्याभ्यन्तरं प्रविशतः प्रतिमण्डलं पट्टाधिकषट्त्रिंशच्छतप्रविभक्तस्य द्वौ द्वौ भागौ तापक्षेत्रस्य वर्द्धते, चन्द्रमसस्तु मण्डलेषु प्रत्येकं पौर्णमासीसम्भवे क्रमेण प्रतिमण्डलं पट्त्रिंशत्तिर्भागाः सप्तविंशतितमस्य च भागस्यैकः सप्तभागः, एवं च प्रतिमण्डलमभिबृद्धौ यदा सर्वाभ्यन्तरमण्डले चारं चरतस्तदा प्रत्येकं जम्बूद्वीपचक्रवालस्य त्रयः परिपूर्णा दशभागास्तापक्षेत्रं, ततः पुनरपि सर्वाभ्यन्तरमण्डलाद्वह्निर्निष्क्रमेण सूर्यस्य प्रतिमण्डलं पट्टाधिकषट्त्रिंशच्छतप्रविभक्तस्य जम्बूद्वीपचक्रवालस्य द्वौ द्वौ भागौ परिहीयेते, चन्द्रमसस्तु मण्डलेषु प्रत्येकं पौर्णमासीसम्भवे क्रमेण प्रतिमण्डलं पट्त्रिंशत्तिर्भागाः सप्तविंशतितमस्य च भागस्य चैकः सप्तभाग इति ॥ 'तेषां' चन्द्रसूर्याणां तापक्षेत्रपन्थाः कलम्बुयापुष्पं—नालिकापुष्पं तद्वत्संस्थिताः कलम्बुयापुष्पसंस्थिताः, एतदेव व्याचष्टे—अन्तः—मेरुदिशि सङ्कुचिता बहिः—लवणदिशि विस्तृताः, एतच्चन्द्रप्रज्ञप्तौ सूर्यप्रज्ञप्तौ चतुर्थे प्रायुते सर्वस्तरं भावितमिति ततोऽवधार्यम् ॥ सम्प्रति चन्द्रमसमधिकृत्य गौतमः प्रश्नयति—केन कारणेन शुक्लपक्षे वर्द्धते ? केन वा कारणेन चन्द्रस्य कृष्णपक्षे परिहृतिर्भवति ? केन वा 'अनुभावेन' प्रभावेण चन्द्रस्यैकः पक्षः कृष्णो भवति एकः 'ज्योत्स्नः' शुक्लः ? इति, एवमुक्ते भगवानाह—इह द्विविधो राहुस्तद्यथा—पर्वराहुर्नित्यराहुश्च, तत्र पर्वराहुः स उच्यते यः कदाचिदकस्मात्समागत्य निजविमानेन चन्द्रविमानं सूर्यविमानं वाऽन्तरितं करोति, अन्तरिते च कृते लोके ग्रहणमिति प्रसिद्धिः, स इह न गृह्यते, यस्तु नित्यराहुस्तस्य विमानं कृष्णं तथाजगत्स्वाभाव्याच्चन्द्रेण सह 'नित्यं' सर्वकालमविरहितं तथा 'चउरंगुलेन' चतुरङ्गुलैरप्राप्तं सत् 'चन्द्रस्य' चन्द्रविमानस्याधस्ताच्चरति, तच्चैवं चरत् शुक्लपक्षे शनैः शनैः प्रकटीकरोति चन्द्रमसं कृष्णपक्षे च शनैः शनैरावृणोति, तथा चाह—इह द्वाषष्टिभागीकृतस्य चन्द्रविमानस्य द्वौ भागावुपरिततौ सदाऽन्तावार्थस्वभा-

वत्वाद् अपाकृत्य शेषस्य पञ्चदशभिर्भागे हते ये चत्वारो भागा लभ्यन्ते ते द्वापटिशब्देनोच्यन्ते, अवयवे समुदायोपचारात्, एतच्च
 व्याख्यानमेतस्यैव चूर्णिसुपजीव्य कृतं न स्वमनीषिकया, तथा च तद्वन्धः—“चन्द्रविमानं द्वापटिभागीक्रियते, ततः पञ्चदशभिर्भा-
 गोऽपह्रियते, तत्र चत्वारो भागा द्वापटिभागानां पञ्चदशभागेन लभ्यन्ते शेषौ द्वौ, एतावद् दिने दिने शुक्लपक्षस्य राहुणा मुच्यते”
 इति, एवं च सति यत्समवायाङ्गसूत्रम्—“सुकपक्वस्वस दिवसे दिवसे बावाटिं बावाटिं भागे परिवृद्ध” इति, तदप्येवमेव व्याख्येयं,
 संप्रदायवशाद्धि सूत्रं व्याख्येयं, न स्वमनीषिकया, अन्यथा सहदाशातनाप्रसक्तेः, संप्रदायश्च यथोक्तस्वरूप इति, तत्र शुक्लपक्षस्य
 दिवसे यद्—यस्मात्कारणाच्चन्द्रो द्वापटिद्वापटिभागान्—द्वापटिभागसत्कान् चतुरश्रतुरो भागान् यावत्परिवर्द्धते, कालेन—कृष्णपक्षेण
 पुनर्दिवसे २ तानेव द्वापटिभागसत्कान् चतुरश्रतुरो भागान् ‘प्रक्षपयति’ परिहापयति, एतदेव व्याचष्टे—कृष्णपक्षे प्रतिदिवसं राहुवि-
 मानं स्वकीयेन पञ्चदशेन भागेन तं ‘चन्द्रं’ चन्द्रविमानं पञ्चदशमेव भागं ‘वृणोति’ आच्छादयति, शुक्लपक्षे पुनस्तमेव प्रतिदिवसं
 पञ्चदशभागमासीयेन पञ्चदशेन भागेन ‘व्यतिक्रामति’ मुञ्चति, किमुक्तं भवति?—कृष्णपक्षे प्रतिपद आरभ्यासीयेन पञ्चदशेन
 पञ्चदशेन भागेन प्रतिदिवसमेकैकं पञ्चदशभागमुपरितनभागादारभ्यावृणोति, शुक्लपक्षे तु प्रतिपद आरभ्य तेनैव क्रमेण प्रतिदिवस-
 मेकैकं पञ्चदशभागं प्रकटीकरोति, तेन जगति चन्द्रमण्डलस्य वृद्धिहानी प्रतिभासेते, स्वरूपतः पुनश्चन्द्रमण्डलमवस्थितमेव, तथा
 चाह—एवं राहुविमानेन प्रतिदिवसं क्रमेणानावरणकरणतो ‘वर्द्धते’ वर्द्धमानः प्रतिभासते चन्द्रः, एवं राहुविमानेन प्रतिदिवसं क्रमे-
 णावरणकरणतः परिहानिप्रतिभासो भवति चन्द्रस्य विषये, एतेनैव ‘अनुभावेन’ कारणैकः पक्षः ‘कालः’ कृष्णो भवति यत्र च-
 न्द्रस्य परिहानिः प्रतिभासते, एकस्तु ‘ज्योत्स्नाः’ शुद्धो यत्र चन्द्रविषयो वृद्धिप्रतिभासः ॥ ‘अन्तः’ मध्ये ‘मनुष्यक्षेत्रे’ मनुष्यक्षेत्रस्य

पञ्चविधा ज्योतिष्कास्तथा—चन्द्राः सूर्या ग्रहणाः चशब्दात्रक्षत्राणि तारकाश्च भवन्ति ‘चारोपगाः’ चारयुक्ताः, ‘तेने’ति प्राकृतत्वात्पञ्चम्यर्थं तृतीया ततो मनुष्यक्षेत्रात्परं यानि शेषाणि ‘चन्द्रादित्यग्रहतारानक्षत्राणि’ चन्द्रादित्यग्रहतारानक्षत्रविमानानि, सूत्रे पुरस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, तेषां नास्ति गतिः—न स्वस्मात्स्थानाच्चलनं नापि ‘चारः’ मण्डलागत्या परिभ्रमणं किन्त्ववस्थितान्येव तानि ज्ञातव्यानि ॥ सम्प्रति प्रतिद्वीपं प्रतिसमुद्रं चन्द्रादिसङ्कलनामाह—‘एते जंबूद्वीवे दुगुणा लवणे चउगुणा ह्येति । लवणगा य त्रिगुण्या ससिसूरा धायइसंडे’ ॥ १ ॥ द्वौ चन्द्रौ उपलक्षणमेतत् द्वौ सूर्यौ च ‘द्रह’ अस्मिन् जम्बूद्वीपे, चत्वारः ‘सागरे’ समुद्रे ‘लवणतोये’ लवणजले, धातकीपण्डे द्वीपे द्वादश चन्द्राश्च द्वादश सूर्याश्च ॥ एतदेव भङ्ग्यन्तरेण प्रतिपादयति—शशिनौ सूर्यौ जम्बूद्वीपे द्वौ द्वौ, तावेव द्विगुणितौ ‘लवणे’ लवणसमुद्रे भवतः, चत्वारो लवणसमुद्रे शशिनश्चत्वारश्च सूर्या भवन्तीत्यर्थः, द्वयोर्द्वाभ्यां गुणने चतुर्भावात्, पाठान्तरम्—‘एवं जंबूद्वीवे दुगुणा लवणे चउगुणा ह्येति’ति, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण एकैकौ चन्द्रसूर्यौ जम्बूद्वीपे द्विगुणौ भवतः, किमुक्तं भवति?—द्वौ चन्द्रमसौ द्वौ सूर्यौ जम्बूद्वीप इति, ‘लवणे’ लवणसमुद्रे तावेवैकैकौ सूर्याचन्द्रमसौ चतुर्गुणौ भवतः, चत्वारश्चन्द्राश्चत्वारः सूर्या लवणसमुद्रे भवन्तीति भावः, ‘लावणिकाः’ लवणसमुद्रमवाः शशिसूर्याब्जिगुणिता धातकीपण्डे भवन्ति, द्वादश चन्द्रा द्वादश सूर्या धातकीपण्डे द्वीपे भवन्तीत्यर्थः ॥ सम्प्रति शेषद्वीपसमुद्रगतचन्द्रादित्यसङ्ख्यापरिज्ञानाय करणमाह—धातकीपण्डः प्रभृतिः—आदिच्येषां ते धातकीपण्डप्रभृतयस्तेषु धातकीपण्डप्रभृतिषु द्वीपेषु समुद्रेषु च ये उद्दिष्टाश्चन्द्रा द्वादशादयः उपलक्षणमेतत् सूर्या वा ते ‘त्रिगुणिताः’ त्रिगुणीकृताः सन्तः ‘आइल्लचंदसहिय’ति उद्दिष्टचन्द्रयुक्ताद्वीपात्समुद्राद्वा प्राग् जम्बूद्वीपमादि कृत्वा ये प्राक्तनाश्चन्द्रास्तरादिमचन्द्रैः, उपलक्षणमेतत् आदिमसूर्यैश्च सहिता यावन्तो भवन्ति एतावत्प्रमाणा अनन्तरे-

उत्तरे कालोदादौ भवन्ति, तत्र धातकीपण्डे द्वीपे छद्दिष्टाश्चन्द्रा द्वादश ते त्रिगुणाः क्रियन्ते जाताः पटत्रिंशत्, आदिमचन्द्राः पट्,
 तद्यथा—द्वौ चन्द्रौ जम्बूद्वीपे चत्वारो लवणसमुद्रे, एतैरादिमचन्द्रैः सहिता द्वाचत्वारिंशद्भवन्ति, एतावन्तः कालोदसमुद्रे चन्द्राः, एष
 एव विधिः सूर्याणामपि, तेन सूर्या अपि तत्रैतावन्तो वेदितव्याः, तथा कालोदे समुद्रे द्वाचत्वारिंशश्चन्द्रमस छद्दिष्टास्ते त्रिगुणाः क्रि-
 यन्ते जाताः पट्टिंशं शतं, आदिमचन्द्रा अष्टादश, तद्यथा—द्वौ जम्बूद्वीपे चत्वारो लवणसमुद्रे द्वादश धातकीपण्डे, एतैरादिमचन्द्रैः
 सहितं षड्विंशं शतं चतुश्चत्वारिंशं शतं जातं, एतावन्तः पुष्करवरद्वीपे चन्द्रा एतावन्त एव च सूर्याः, एवं सर्वेष्वपि द्वीपसमुद्रेष्वेत-
 त्करणवशाच्चन्द्रसङ्ख्या प्रतिपत्तव्या, सूर्यसङ्ख्याऽपि ॥ सम्प्रति प्रतिद्वीपं प्रतिसमुद्रं च महानक्षत्रतारापरिमाणज्ञानोपायमाह—अत्रामशब्दः
 परिमाणवाची, यत्र द्वीपे समुद्रे वा नक्षत्रपरिमाणं ग्रहपरिमाणं तारापरिमाणं वा ज्ञातुमिच्छसि तस्य द्वीपस्य समुद्रस्य वा सम्बन्धिभिः
 शशिभिरेकस्य शशिनः परिवारभूतं नक्षत्रपरिमाणं ग्रहपरिमाणं तारापरिमाणं च गुणितं सद् यावद् भवति तावत्प्रमाणं तत्र द्वीपे
 समुद्रे वा नक्षत्रपरिमाणं ग्रहपरिमाणं तारापरिमाणमिति, यथा लवणसमुद्रे किल नक्षत्रादिपरिमाणं ज्ञातुमिष्टं, लवणसमुद्रे च शशि-
 नश्चत्वारस्त एकस्य शशिनः परिवारभूतानि यान्यष्टावैशतिर्नक्षत्राणि तानि चतुर्भिर्गुण्यन्ते जातं द्वादशोत्तरं शतं, एतावन्ति लवण-
 समुद्रे नक्षत्राणि, तथाऽष्टाशीतिर्ब्रह्मा एकस्यं शशिनः परिवारभूतास्ते चतुर्भिर्गुण्यन्ते जातानि त्रीणि शतानि द्विपञ्चाशदधिकानि
 ३५२, एतावन्तो लवणसमुद्रे ग्रहाः, तथैकस्य शशिनः परिवारभूतानि तारागणकोटीकोटीनां पट्पट्टिः सहस्राणि नव शतानि पञ्चस-
 स्रत्यधिकानि, तानि चतुर्भिर्गुण्यन्ते, जातानि कोटीकोटीनां द्वे लक्षे सप्तपट्टिः सहस्राणि नव शतानि २६७००१००१००००१००००००००
 एतावन्तो लवणसमुद्रे तारागणकोटीकोटयः, एवंरूपा च नक्षत्रादीनां लवणसमुद्रे सङ्ख्या प्रागेवोक्ता, एवं सर्वेष्वपि द्वीपसमुद्रेषु नक्ष-

जादिसङ्ख्यापरिमाणं भावनीयम् ॥ सम्प्रति मनुष्यक्षेत्राद्बहिर्वर्तिनां चन्द्रसूर्याणां परस्परमन्तरपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—‘मनुष्यन-
 गस्य’ मानुषोत्तरपर्वतस्य बहिश्चन्द्रात्सूर्यस्य सूर्याच्चन्द्रस्यान्तरं भवति ‘अन्यूनानि’ परिपूर्णानि योजनानां पञ्चाशत् सहस्राणि, एतावता
 चन्द्रस्य सूर्यस्य च परस्परमन्तरमुक्तम् ॥ इदानीं चन्द्रस्य चन्द्रस्य सूर्यस्य सूर्यस्य च परस्परमन्तरमाह—‘सूरस्य य’ इत्यादि,
 सूर्यस्य सूर्यस्य परस्परं चन्द्रस्य चन्द्रस्य परस्परमन्तरं भवति योजनानां शतसहस्रं—लक्षं, तथाहि—चन्द्रान्तरिताः सूर्याः सूर्यान्तरि-
 ताश्चन्द्रा बहिर्व्यवस्थिताः, चन्द्रसूर्याणां च परस्परमन्तरं पञ्चाशद्योजनसहस्राणि ५००००, ततश्चन्द्रस्य चन्द्रस्य सूर्यस्य सूर्यस्य च
 परस्परमन्तरं भवति योजनानां लक्षं, एतच्चैवमन्तरपरिमाणं सूचीश्रेण्या प्रतिपत्तव्यं न बलयाकारश्रेण्येति ॥ सम्प्रति बहिश्चन्द्रसूर्याणां
 पङ्क्त्याऽवस्थानमाह—‘नृलोकाद्बहिः पङ्क्त्याऽवस्थिताः सूर्यान्तरिताश्चन्द्राश्चन्द्रान्तरिता दिनकराः ‘दीप्ताः’ दीप्यन्ते स्म भारकरा इत्यर्थः,
 कथम्भूतास्ते चन्द्रसूर्याः ? इत्याह—‘चित्रान्तरलेख्याकाः’ चित्रमन्तरं लेख्या च प्रकाशरूपा येषां ते तथा, तत्र चित्रमन्तरं च-
 न्द्राणां सूर्यान्तरितत्वात् सूर्याणां चन्द्रान्तरितत्वात्, चित्रा लेख्या चन्द्रमसां शीतरश्मित्वात् सूर्याणामुष्णरश्मित्वात्, लेख्याविशेषप्र-
 दर्शनार्थमाह—‘सुहलेसा मंदलेसा य’ सुखलेख्याश्चन्द्रमसो, न शीतकाले मनुष्यलोक इवात्यन्तशीतरश्मय इत्यर्थः, मन्दलेख्याः सूर्या
 न तु मनुष्यलोके निदाघसमय इव एकान्तोष्णरश्मय इत्यर्थः, आह च तत्त्वार्थटीकाकारो हरिभद्रसूरिः—‘तात्यन्तं शीताश्चन्द्रमसः
 तात्यन्तोष्णाः सूर्याः किन्तु साधारणा द्वयोरपी’ति, इहेदमुक्तं भवति—यत्र द्वीपे समुद्रे वा नक्षत्रादिपरिमाणं ज्ञातुमिष्यते तत्रैकश-
 क्षिपरिवारभूतं नक्षत्रादिपरिमाणं तावद्विः शशिभिर्गुणयितव्यमिति । तत्रैकशक्षिपरिवारभूतानां ब्रह्मादीनां परिमाणमाह—‘अट्टासीई-’
 त्यादि गाथाद्वयमपि पाठसिद्धम् ॥ बहिः ‘मनुष्यनगस्य’ मनुष्यपर्वतस्य चन्द्रसूर्याणां योगा अवस्थिता न मनुष्यलोक इवान्यान्यन-

क्षत्रसञ्चारिणश्चाराभावात्, कचित् 'अवद्विया तेया' इति पाठस्तत्रावस्थितानि तेजांसीति व्याख्येयं, किमुक्तं भवति?—सूर्याः स-
 दैवानत्युष्णतेजसो न तु जातुचिदपि मनुष्यलोके ग्रीष्मकाल इवात्युष्णतेजसः, चन्द्रमसोऽपि सदैवानतिशीतलेहयाका न पुनः कदाचनान-
 त्यन्तर्मनुष्यक्षेत्रस्य शिशिरकाल इवातिशीततेजस इति, तत्र प्रथमपाठपक्षे तानेवावस्थितान् योगानाह—'चंदा अभिर्द्' इत्यादि, द्वि-
 तीयपाठपक्षे तथेति पठयितव्यं, चन्द्राः सर्वेऽपि मनुष्यक्षेत्राद्दहिरभिजिता नक्षत्रेण युक्ताः, सूर्याः पुनर्भवन्ति पुण्यैर्युक्ता इति ॥ स-
 न्नपति मातृपोत्तरपर्वतोद्भवैरत्नादिप्रतिपादनार्थमाह—

माणुसुत्तरे णं भंते ! पव्वते केवतियं उहुं उच्चत्तेणं ? केवतियं उव्वेहेणं ? केवतियं मूले विक्खम्भे-
 णं ? केवतियं मज्झे विक्खम्भेणं ? केवतियं सिहरे विक्खम्भेणं ? केवतियं अंतो गिरिपरिरण्णं ? केव-
 तियं बाहिं गिरिपरिरण्णं ? केवतियं मज्झे गिरिपरिरण्णं ? केवतियं उवरि गिरिपरिरण्णं ? गोय-
 मा ! माणुसुत्तरे णं पव्वते सत्तरस एकवीसाहं जोयणसयाहं उहुं उच्चत्तेणं चत्तारि तीसे जोयण-
 सए कोसं च उव्वेहेणं मूले दसवावीसे जोयणसते विक्खम्भेणं मज्झे सत्तनेवीसे जोयणसते
 विक्खम्भेणं उवरि चत्तारिचउवीसे जोयणसते विक्खम्भेणं अंतो गिरिपरिरण्णं—एणा जोयण-
 कोडी वायालीसं च सयसहस्साहं । तीसं च सहस्साहं दोणिण य अउणापण्णे जोयणसते किंचि-
 विस्सेसाहिए परिकखेवेणं, बाहिरगिरिपरिरण्णं एणा जोयणकोडी थायालीसं च सतसहस्साहं
 उत्तीसं च सहस्साहं सत्तचोदसोत्तरे जोयणसते परिकखेवेणं, मज्झे गिरिपरिरण्णं एणा जोयण-

कोडी बायालीसं च सतसहससाहं चोत्तीसं च सहससा अट्टतेवीसे ज्ञोयणसते परिकखेवेणं,
 उवरि गिरिपरिरणं एणा ज्ञोयणकोडी बायालीसं च सयसहससाहं वत्तीसं च सहससाहं नव य
 वत्तीसे ज्ञोयणसते परिकखेवेणं, मूले विच्छिन्ने मज्झे संखिते उरिपं तणुए अंतो सणहे मज्झे
 उदग्गे बाहिं दरिसणिज्जे ईसिं सणिणसणो सीहणिसाहं अवद्धजवरसिसंठाणसंठिते सव्वजंबू-
 णयामए अच्छे सणहे जाव पडिख्वे, उभओपासिं दोहिं पउमवरवेदियाहिं दोहि य वणसंडेहिं
 सव्वतो समंता संपरिकखत्ते वणणओ दोणहवि ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चति—माणुसुत्तरे
 पव्वते २?, गोयमा ! माणुसुत्तरसस पं पव्वतसस अंतो मणुया उरिपं सुवणणा बाहिं देवा अहुत्तरं
 च पं गोयमा ! माणुसुत्तरपव्वतं मणुया ण कयाइ वितिवइंसु वा वीतिवयंति वा वीतिवहरसंति वा
 णणत्थ चारणेहिं वा विज्जाहरेहिं वा देवकम्मणा वावि, से तेणट्ठेणं गोयमा !० अहुत्तरं च पं जाव
 णिच्चंति ॥ जावं च पं माणुसुत्तरे पव्वते तावं च पं अस्सिलोए त्ति पवुच्चति, जावं च पं वासातिं
 वा वासधरातिं वा तावं च पं अस्सिलोएत्ति पवुच्चति, जावं च पं गेहाइ वा गेहावयणाति वा
 तावं च पं अस्सिलोएत्ति पवुच्चति, जावं च पं गामाति वा जाव रायहाणीति वा तावं च पं
 अस्सिलोएत्ति पवुच्चति, जावं च पं अरहंता चक्खवट्ठि बलदेवा वासुदेवा पडिवासुदेवा चारणा
 विज्जाहरा समणा समणीओ सावया साविथाओ मणुया पणातिभइगा विणीता तावं च पं अस्सिलो

लोएत्ति पवुच्चति, जावं च णं समयाति वा आवलियाति वा आणापाणूहति वा ओवाह वा
 लवाह वा सुहुत्ताह वा दिवसाति वा अहोरत्ताति वा पक्खाति वा ज्ञासाति वा उदूति वा अय-
 णाति वा संवच्छराति वा जुगाति वा वासस्रताति वा वाससहस्साति वा वासस्रयसहस्साह वा
 पुव्वंगाति वा पुव्ववाति वा तुडियंगाति वा, एवं पुव्वे तुडिए अड्डे अववे ह्हुकए उप्पले पउमे ण-
 लिणे अच्छिणिउरे अउते णउते मउते चूलिया सीसपहेलिया जाव य सीसपहेलियंगेति वा सीसपहे-
 लियाति वा पलिओवमेति वा सानरोवमेति वा उवसपिणीति वा ओसपिणीति वा तावं च णं
 असिं लोणे वुच्चति, जावं च णं वादरे विज्जुकारे वायरे थणियसहे तावं च णं असिंस० जावं च णं बह्वे
 ओराला बलाहका संसेयंति संसुच्छंति वासं वासंति तावं च णं असिं लोए, जावं च णं वायरे तैड-
 काए तावं च णं असिं लोए, जावं च णं आगराति वा नदीउह वा णिहीति वा तावं च णं असिं-
 लोणित्ति पवुच्चति, जावं च णं अगडाति वा णदीति वा तावं च णं असिं लोए जावं च णं चंदोव-
 राणाति वा स्ररोवराणाति वा चंदपरिएसाति वा स्रपरिएसाति वा पडिचंद्राति वा पडिस्राति
 वा इंदधणूह वा उदगमच्छेह वा कपिहसिताणि वा तावं च णं असिं लोणेति प० ॥ जावं च णं
 चंदिमस्ररियगहणक्खत्ततारारुत्ताणं अभिगमणनिगमणवुड्ढिणिवुड्ढिअणवट्ठियसंठाणसंठित्ती आ-
 वविज्जति तावं च णं असिं लोएत्ति पवुच्चति ॥ (सू० १७८)

'माणुसुत्तरे ण'मित्यादि, मातृपोत्तरो णमिति वाक्यालङ्कारे पर्वतः 'कियत्' किं प्रमाणम् उर्ध्वमुच्चैरत्वेन ? कियदुद्वेधेन ? कियन्मूलविष्कम्भेन ? कियदुपरिविष्कम्भेन ? कियद् 'अन्तर्गिरिपरिरयेण' गिरेरन्तः परिक्षेपेण ? कियद् 'बहिर्गिरिपरिरयेण' गिरेर्बहिःपरिच्छेदेन ? कियत् 'मूलगिरिपरिरयेण' ? गिरेर्मूले परिरयेण, एवं कियन्मध्यगिरिपरिरयेण ?, एवं कियदुपरिगिरिपरिरयेण प्रज्ञप्तः ?, भगवानाह—गौतम ! सप्तदश योजनशतानि एकविंशानि ऊर्ध्वमुच्चैरत्वेन १७२१, चत्वारि त्रिंशानि योजनशतानि क्रोशमेकं च 'उद्वेधेन' उपलब्धेन ४३०, मूले दश द्वार्विशत्युत्तराणि योजनशतानि विष्कम्भेन १०२२, मध्ये सप्त त्रयोविंशत्युत्तराणि योजनशतानि विष्कम्भतः ७२३, उपरि चत्वारि चतुर्विंशत्युत्तराणि योजनशतानि विष्कम्भेन ४२४, एका योजनकोटी द्वाचत्वारिंशच्छतसहस्राणि त्रिंशत्सहस्राणि द्वे एकोनपञ्चाशदधिके योजनशते किञ्चिद्विशेषाधिके अन्तर्गिरिपरिरयेण १४२३०२४९, एका योजनकोटी द्वाचत्वारिंशत् शतसहस्राणि षट्त्रिंशत्सहस्राणि सप्त चतुर्दशोत्तराणि योजनशतानि बहिर्गिरिपरिरयेण १४२३६७१४, एका योजनकोटी द्वाचत्वारिंशत् शतसहस्राणि चतुर्विंशत्सहस्राणि अष्टौ त्रयोविंशत्युत्तराणि योजनशतानि मध्यगिरिपरिरयेण १४२३४८२३, एका योजनकोटी द्वाचत्वारिंशच्छतसहस्राणि द्वात्रिंशत्सहस्राणि नव च द्वात्रिंशदुत्तराणि योजनशतानि उपरिगिरिपरिरयेण १४२३२९३२, इदं च मध्ये उपरि च गिरिपरिरयपरिमाणं बहिर्भागापेक्षमवसातव्यं, अभ्यन्तरं छिन्नदृक्तया मूले मध्ये उपरि च सर्वत्र तुल्यपरिरयपरिमाणत्वात्, मूले विस्तीर्णोऽतिप्रशुत्वात्, मध्ये संक्षिप्तो मध्यविस्तारत्वात्, उपरि तनुकः स्तोकबाह्वयभावात्, अन्तः श्लक्ष्णो मृष्ट इत्यर्थः मध्ये 'उद्वेधः' प्रधानः बहिः 'दर्शनीयः' नयनमनोहारी 'ईषत्' मनाक् सन्निपणः सिंहनिपीदनेन निषीदनात्, तथा चाह—'सिंहनिषादी' सिंहवन्निषीदतीत्येवंशीलः सिंहनिषादी, यथा सिंहोऽप्रेतनं पादयुगलमुत्तम्य पञ्चात्तनं तु पादयुग्मं स-

ह्येच्य पुताभ्यां मनाग्लभो निषीदति तथा निपण्णश्च शिरःप्रदेशे उच्यतः पश्चाद्भागो तु निम्नो निम्नतरः एवं मानुषोत्तरोऽपि जम्बूद्वीप-
 दिक्षि छिन्नदङ्कः स चोन्नतः पाश्चात्यभागे तूपरितनभागादारभ्य पृथुत्वप्रदेशदृष्ट्या निम्नोनिम्नतर इति, एतदेवातिव्यक्तमाह—‘अव-
 द्रजवरासिसंठाणसंठिपु’ इति अपगतमर्द्धं यस्य सोऽपार्द्धः स चासौ यवश्च राक्षिश्च अपार्द्धयवराशी तयोरिव यत्संस्थानं यस्य तेन
 संस्थितः, यथा यवो राक्षिश्च धान्यानामपान्तराले ऊर्ध्वोर्धोभागेन छिन्नो मध्यभागे छिन्नदङ्क इव भवति बहिर्भागे तु शनैः शनैः
 पृथुत्वदृष्ट्या निम्नो निम्नतरस्तद्वद्देशोऽपि, यवग्रहणं पृथग्व्याख्यातमन्यत्र केवलपार्द्धयवसंस्थानतयाऽपि प्रतिपादनात्, उक्तञ्च—“जं-
 बूण्यामभो सो रम्भो अद्रजवसंठिभ्यो भणिभ्यो । सिंहनिसादीणं दुहाकभो पुक्खरहीवो ॥ १ ॥” ‘संव्वजंबूण्यामपु’ इति सर्वा-
 लना जानवूनदमयः ‘अच्छे जाव पडिख्वे’ इति भागवत् । ‘उभभो पासि’मित्यादि उभयोः पार्श्वयोरन्तर्भागे मध्यभागे चेत्यर्थः प्र-
 त्येकमेकैकभावेन द्वाभ्यां पद्मवरवेदिकाभ्यां वनखण्डाभ्यां च ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु ‘समन्ततः’ सामस्त्येन संपरिक्षिप्तः, द्वयोरपि
 पद्मवरवेदिकावनखण्डयोः प्रमाणं वर्णकश्च भागवत् ॥ सान्प्रतं नामनिमित्तमभिधित्सुराह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन
 भदन्त ! एवमुच्यते—मानुषोत्तरः पर्वतः मानुषोत्तरः पर्वतः ? इति, भगवानाह—गौतम ! मानुषोत्तरपर्वतस्य ‘अन्तः’ मध्ये म-
 नुष्याः उपरि ‘सुवर्णाः’ सुवर्णकुमारा देवाः बहिः सामान्यतो देवाः, ततो मनुष्याणामुत्तरः—पर इति मानुषोत्तरः । अथान्यद्
 गौतम ! मानुषोत्तरं पर्वतं मनुष्या न कदाचिदपि व्यतिव्रजन्ति व्यतिव्रजिष्यन्ति वा, किं सर्वथा न ? इत्याह—ना-
 न्यत्र, चारणेन पञ्चम्यर्थे तृतीया प्राकृतत्वात् ‘चारणात्’ जङ्घाचारणलव्विसंपन्नात् विद्याधराद् देवकर्मण एव क्रियया देवोत्पाद-
 नादित्यर्थः, चारणादयो व्यतिव्रजन्त्यपि मानुषोत्तरं पर्वतमिति तद्वर्जनं, ततो मानुषाणामुत्तरः—उच्चैस्तरोऽलङ्घनीयत्वान्मानुषोत्तरः,

तथा चाह—‘से एएणट्टेण’मित्थाहुपसंहारवाक्यं गतार्थं ॥ सम्प्रत्येतावानेव मनुष्यलोकोऽत्रैव च वर्षवर्षधरादय इत्येतत्सूत्रं प्रतिपादयितु-
 काम आह—‘जावं च ण’मित्यादि, यावदयं मानुषोत्तरपर्वतस्तावत् ‘अस्मिलोए’ इति अयं मानुषलोक इति प्रोच्यते न परतः,
 तथा यावद्बर्षाणि—भरतादीनि क्षेत्राणीति वा वर्षधरपर्वता—हिमवदादय इति वा तावदयं मनुष्यलोक इति प्रोच्यते न परतः, एतावता
 किमुक्तं भवति ?—वर्षाणि वर्षधरपर्वताश्च मनुष्यलोक एव नान्यत्रेति, एवमुत्तरत्रापि भावनीयं, तथा यावद्गृहाणीति वा गृहापतनानीति वा
 तत्र गृहाणि प्रतीताति गृहापतनानीति—गृहेष्वगमनानि तावदयं मनुष्यलोकः प्रोच्यते, गृहाणि गृहापतनानि वाऽस्मिन्नेव मनुष्यलोके
 नान्यत्रेति भावः, तथा ग्रामा इति वा नकराणीति वा यावत्सन्निवेशा इति वा, यावत्करणात् खेटकर्वटादिपरिमहस्तावदयं मनुष्यलोक
 इति प्रोच्यते, अत्रापि भावार्थः प्राग्वत्, तथा यावद्दहेन्तश्चक्रवर्त्तिनो बलदेवा वासुदेवाश्चारणा—जङ्घाचारणविद्याधराः ‘श्रमणाः’
 साधवः ‘श्रमणयः’ संचत्यः श्रावकाः श्राविकाश्च, तथा मनुष्याः प्रकृतिभद्रका इत्यादि यावद्विनीतास्तावदयं मनुष्यलोक इति प्रोच्यते,
 अर्हदादीनामत्रैव भावो नान्यत्रेति भावार्थः । तथा यावदुदारा बलाहका—मेघाः संस्विद्यन्ते समूर्च्छन्ति—वर्षा वर्षन्ति, अस्य व्याख्यानं
 प्राग्वत् तावदयं मनुष्यलोक इति प्रोच्यते, मेघानामपि वर्षुकाणामत्रैव भावो नान्यत्रेति भावार्थः, तथा यावत् ‘बादरः’ गुह्यतरः
 ‘स्तानितशब्दः’ गर्जितशब्द इति, ‘बादरो विद्युत्कार इति वा’ बादरा—अतिबहलतरा विद्युत् तावदयं मनुष्यलोक इति प्रोच्यते, तथा
 यावदयं बादरोऽग्निकायिकस्तावदयं मनुष्यलोक इति प्रोच्यते, बादराग्निकायिकस्यापि मनुष्यलोकात्परतोऽसम्भवात्, तथा यावदाकरा
 इति वा, आकरा—हिरण्याकरादयः, नद्य इति वा निधय इति वा तावदयं मनुष्यलोक इति प्रोच्यते, तेषामपि मनुष्यक्षेत्रादन्यत्रास-
 न्भवात्, तथा यावत्समया इति वा, समयः—परमनिरुद्धः कालविशेषो यस्याधो विभागः कर्तुं न शक्यते, स च सूचिकदारकस्तरुणो

वलवानित्यादिपूर्वोक्तविशेषणविशिष्टो यावन्निपुणश्चित्पोगत एकां महतीपटशाटिकां पट्टशाटिकां वा गृहीत्वा शीघ्रं हस्तमात्रमपसारयन्
 यावता कालेनोपरितततनुगतमुपरितनं पक्ष्म छिनत्ति ततोऽपि मनाक् सूक्ष्मतरौ, जघन्ययुक्तासङ्ख्यातकसमयानां समुदायः एकाव-
 लिका, सङ्क्षेया आवलिका एक उच्छ्वासः सङ्क्षेयाऽऽवलिका निःश्वासः उच्छ्वासनिःश्वासौ समुदितावेक आनप्राणकालः, किमुक्तं भ-
 वति ?—हृष्टस्य नीरोगस्य भ्रमबुभुक्षादिना निरपक्वपटस्य यावता कालेनैतावुच्छ्वासनिःश्वासौ भवतः तावान् काल आनप्राणः, उक्तञ्च—
 “हृष्टस्य अणवकल्लसस, निरुवकिट्टसस जंतुणो । एगे ऊसासनीसासे, एस पाणुत्ति बुच्चए ॥१॥” सप्त प्राणा एकः स्तोकः सप्त स्तोका एको
 लवः सप्तसप्ततिसङ्ख्या लवा एको मुहूर्तः, उक्तञ्च—“सत्त पाणूणि से थोवे, सत्त थोवाणि से लेवे । लवाण सत्तहत्तरिए, एस मुहुत्ते
 वियाहिए ॥ १ ॥” अस्मिञ्च मुहूर्ते यद्यावलिकाश्चिनत्यन्ते तदा तासामेका कोटी सप्तपट्लिङ्क्षाः सप्तसप्ततिः सहस्राणि द्वे शते षोडशा-
 धिके, उक्तञ्च—“एगा कोडी सत्तट्ठि लक्खा सत्तत्तरी सहस्सा य । दो य सया सोलहिया आवलियाणं मुहुत्तंमि ॥१॥” उच्छ्वासाश्च
 मुहूर्ते त्रीणि सहस्राणि सप्त शताति त्रिसप्तत्यधिकाति, उक्तञ्च—“तिन्नि सहस्सा सत्त य सयाइं तेवत्तरिं च ऊसासा । एस मुहुत्तो
 भणिओ सव्वेहिं अणंतनाणीहि ॥ १ ॥” त्रिंशन्मुहूर्तप्रमाणोऽहोरात्रः, पञ्चदशाहोरात्रः पक्षः, द्वौ पक्षौ मासः, द्वौ मासौ ऋतुः, ते
 च षट्, तद्यथा—प्रावृड् वर्षारान्नः शरद् हेमन्तः वसन्तः ग्रीष्मश्च, तत्र—‘आपाढाद्या ऋतव’ इति वचनाद् आपाढश्चावणौ प्रावृट्
 भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षारान्नः कार्तिकमार्गशीर्षौ शरद् पौषमाघौ हेमन्तः फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः वैशाखज्येष्ठौ ग्रीष्मः, ये त्वभिदधति—
 वसन्ताद्या ऋतवः (इति वसन्तः) ग्रीष्मः प्रावृट्शरद्दौ हेमन्तः शिशिर इति षडिति तदप्रमाणमवसातव्यं, जैनमतोत्तीर्णत्वात्, त्रय
 ऋतवोऽयनं, द्वे अयने संवत्सरः, पञ्चसंवत्सरं युगं, विंशतिर्युगाति वर्षशतं, द्वादहोरात्रे मासे वर्षे वर्षशते चोच्छ्वासपरिमाणमेवं पू-

र्वसूरिभिः सुंकलितम्—“एगं च सयसहस्रं ऊसासाणं तु तेरस सहससा । नउयसएणं अहिवा द्विवसनिंसिं होंति विन्नेया ॥ १ ॥
 (११३१०) । मासेडवि य ऊसासा लक्खा तितीस सहस पणनउई । सत्त सयाहं जाणसु कहियाहं पुव्वसूरीहिं ॥२॥ (३३१५७००) ।
 चत्तारि य कोडीओ लक्खा सत्तेव होंति नायव्वा । अडयालीससहससा चारसया होंति वरिसेणं ॥ ३ ॥” (४०७४८४००) । इश
 वर्षशतानि वर्षसहस्रं शतं वर्षसहस्राणां वर्षशतसहस्रं चतुरशीतिः वर्षशतसहस्राणि एकं पूर्वाङ्गं, चतुरशीतिः पूर्वाङ्गशतसहस्राणि एकं
 पूर्वं, चतुरशीतिः पूर्ववर्षशतसहस्राणि एकं शुटिताङ्गं, चतुरशीतिः शुटिताङ्गशतसहस्राणि एकं शुटितं, चतुरशीतिस्तुटितशतसहस्राणि
 एकमड्डाङ्गं, चतुरशीतिरड्डाङ्गशतसहस्राणि एकमड्डं, चतुरशीतिरड्डशतसहस्राणि एकमववाङ्गं, चतुरशीतिरववाङ्गशतसहस्राणि
 एकमववं, चतुरशीतिरववशतसहस्राणि एकं ह्हुकङ्गं, चतुरशीतिर्ह्हुकङ्गशतसहस्राणि एकं ह्हुकं, चतुरशीतिर्ह्हुकशतसहस्राणि ए-
 कमुत्पलाङ्गं, चतुरशीतिरुत्पलाङ्गशतसहस्राणि एकमुत्पलं, चतुरशीतिरुत्पलशतसहस्राणि एकं पद्माङ्गं, चतुरशीतिः पद्माङ्गशतसह-
 स्राणि एकं पद्मं, चतुरशीतिः पद्मशतसहस्राणि एकं नलिनाङ्गं, चतुरशीतिर्नलिनाङ्गशतसहस्राणि एकं नलिनं, चतुरशीतिर्नलिनशत-
 सहस्राणि एकमर्थनिकुराङ्गं, चतुरशीतिरर्थनिकुराङ्गशतसहस्राणि एकमर्थनिकुरं, चतुरशीतिरर्थनिकुरशतसहस्राणि एकमयुताङ्गं, चतु-
 रशीतिरयुताङ्गशतसहस्राणि एकमयुतं, चतुरशीतिरयुतशतसहस्राणि एकं प्रयुताङ्गं, चतुरशीतिः प्रयुताङ्गशतसहस्राणि एकं प्रयुतं,
 चतुरशीतिः प्रयुतशतसहस्राणि एकं नयुताङ्गं, चतुरशीतिर्नयुताङ्गशतसहस्राणि एकं नयुतं, चतुरशीतिर्नयुतशतसहस्राणि एकं चूलि-
 काङ्गं, चतुरशीतिश्चूलिकाङ्गशतसहस्राणि एका चूलिका, चतुरशीतिश्चूलिकाशतसहस्राणि एकं शीर्षप्रहेलिकाङ्गं, चतुरशीतिः शीर्षप्रहे-
 लिकाङ्गशतसहस्राणि एका शीर्षप्रहेलिका, एतावानेव गणितस्य विषयोऽतः परमौपमिकं कालपरिमाणं, एतदेवाह—पर्योपममिति वा,

पल्योपमस्वरूपं सङ्ग्रहणिटीकातोऽवसातव्यं, तत्र सविस्तरमभिहितत्वात्, पल्योपमानां दश कोटीकोट्य एकं सागरोपमं, दश कोटी-
 कोट्यः सागरोपमाणां सुपमासुपमाथरकक्रमेण एकाऽवसर्पिणी, सागरोपमाणां दश कोटीकोट्य एव दुःपमदुःपमाथरकक्रमेणैकोत्स-
 र्पिणी, तावदयं मनुष्यलोक इति प्रोच्यते, अन्यत्रैवंरूपकालपरिमाणसम्भवात्, कालद्रव्यस्य मनुष्यक्षेत्र एव भावात् ॥ 'जावं च
 ण'मित्यादि, यावच्चन्द्रोपरगा-इति वा सूर्योपरगा इति वा चन्द्रपरिवेपा इति वा सूर्यपरिवेपा इति वा प्रतिसूर्या
 इति वा इन्द्रधनुरिति वा उदकमत्स्या इति वा कपिहसितमिति वा, एतेषामर्थः प्राग्वत्तावदयं मनुष्यलोक इति प्रोच्यते, अन्यत्रैषाम-
 भाव इति भावः ॥ 'जावं च ण'मित्यादि, यावच्चन्द्रसूर्यग्रहगणनक्षत्रतारारूपाणि, सूत्रे पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, णमिति वाक्याल-
 ङ्कारे अभिगमनं—सर्ववाहानमण्डलादभ्यन्तरप्रवेशनं निर्गमनं—सर्वाभ्यन्तरानमण्डलाद्बहिर्गमनं वृद्धिः—शुलुपक्षे चन्द्रमसो वृद्धिप्रतिभासः
 निर्दुद्धिः—वृद्धेरभावः, कृष्णपक्षे चन्द्रमस एव हानिप्रतिभास इति भावः, अनवस्थितं—तन्तत् चारप्रवृत्त्या यत्संस्थानं—सम्यगवस्थान-
 मनवस्थितसंस्थानं, एतेषां द्वन्द्वस्तैः संस्थितानि—यथायोगं व्यवस्थितानि अभिगमननिर्गमनवृद्धिनिर्दुद्ध्यानवस्थितसंस्थानसंस्थितानीति
 व्याख्यायन्ते तावदयं मनुष्यलोक इति प्रोच्यते, अन्यत्र चन्द्रादीनामभिगमनाद्यसम्भवात् ॥

अतो णं भन्ते ! मणुस्सखेत्तास्स जे चांदिमस्सरियगहणणक्खत्तातारारूवा ते णं भदन्त ! देवा किं
 उड्डोववणणा कप्पोववणणा विमाणोववणणा चारोववणणा चारट्टितीया गतिरतिथा गति-
 सभावणणा, गोयमा ! ते णं देवा णो उड्डोववणणा णो कप्पोववणणा विमाणोववणणा
 चारोववणणा नो चारट्टितीया गतिरतिथा गतिसभावणणा उड्डुसुहकलंबुयपुप्फसंठाणसंठि-

तेहिं जोयणसाहसितेहिं तावखेत्तेहिं साहसिसयाहिं बाहिरियाहिं वेउविययाहिं परिसाहिं मह-
 याहयनद्वगीतवादिततीतलतालतुडियधणमुहंगपडुपवादितरवेणं दिव्वाहं भोगभोगाहं भुंज-
 माणा महेया उक्कडिसीहणायबोलकलकलसईण विपुलाहं भोगभोगाहं भुंजमाणा अच्छयपव्व-
 यरायं पद्दाहिणावत्तमंडलयारं मेरुं अणुपरियडंति ॥ तेसि पं भंते ! देवाणं इंदे चवति से कह-
 सिदाणिं पकरेंति?, गोयमा ! ताहे चत्तारि पंच सामाणिया तं ठाणं उवसंपज्जित्ताणं विहरंति
 जाव तत्थ अन्ने इंदे उववणे भवति ॥ इंदुद्धाणे पं भंते ! केवतियं कालं विरहिते उववातेणं?,
 गोयमा ! जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं छम्मासा ॥ बहिया पं भंते ! मणुरसखेत्तसस जे चंदिमसू-
 रियगहणक्खत्ततारारूवा ते पं भंते ! देवा किं उड्डोववणणा कप्पोववणणा विमाणोववणणा
 चारोववणणा चारट्टितीया गतिरतिया गतिसमावणणा?, गोयमा ! ते पं देवा णो उड्डोवव-
 णणा नो कप्पोववणणा विमाणोववन्नगा नो चारोववणणा चारट्टितीया नो गतिरतिया नो
 गतिसमावणणा पक्किट्ठगसंठाणसंठितेहिं जोयणसत्तसाहसिसयहिं तावक्खेत्तेहिं साहसिसयाहिं
 य बाहिराहिं वेउविययाहिं परिसाहिं महताहतणद्वगीयवाइयरवेणं दिव्वाहं भोगभोगाहं भुंज-
 माणा सुहलेस्सा सीयलेस्सा मंदलेस्सा मंदायवलेस्सा चित्तंतरलेसागा कूडा इव ठाणट्टिता
 अण्णोणसमोगादाहिं लेसाहिं ते पदेसे सव्वतो समंता ओभासेंति उज्जोवेति तवंति पभासेंति ॥

जया णं भंते ! तेसिं देवाणं इंदे चयति से कहमिदाणिं पकरेति ? गोयमा ! जाव चत्तारि पंच सामाणिया तं ठाणं उवसंपज्जित्ताणं विहरंति जाव तत्थ अण्णे उववण्णे भवति । इंद्दहाणे णं भंते ! केवतियं कालं विरहओ उववातेणं ? गोयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं छम्मासा ॥ (सू० १७९)

‘अंतो ण’मित्यादि, ‘अन्तः’ मध्ये णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! मानुषोत्तरस्य पर्वतस्य ये चन्द्रसूर्यग्रहनक्षत्रतारारूपस्ते भदन्त ! देवाः किमूर्द्धोपपन्नाः ?—सौधर्मादिभ्यो द्वादशभ्यः कल्पेभ्य ऊर्द्धमुपपन्नाः कल्पेपु—सौधर्मादिषु उपपन्नाः विमानेषु—सामान्यरूपेषु उपपन्ना विमानोपपन्नाः चारो—मण्डलगत्या परिभ्रमणं तमुपपन्ना—आश्रितवन्तश्चारोपपन्नाः चारस्य—यथोक्तरूपस्य स्थितिः—अभावो येषां ते चारस्थितिका अपगतचारा इत्यर्थः गतौ रतिः—आसक्तिः प्रीतिर्येषां ते गतिरतिकारः, एतेन गतौ रतिमात्रमुक्तं, सन्प्रति साक्षाद्गतिं प्रश्रयति—‘गतिसमापन्नाः ?’ गतिसमापन्नाः—गतियुक्ताः, एवं गौतमेन प्रश्ने कृते भगवानाह—गौतम ! ते देवा नोर्द्धोपपन्नास्तथा चारोपपन्नाश्चारसहिता नो चारस्थितिकाः, तथा स्वभावतोऽपि गतिरतिकारः साक्षाद्गतियुक्ताश्च, नालिकापुष्पसंस्थानसंस्थितैः ‘योजनसाहस्रिकैः’ अनेकयोजनसहस्रप्रमाणैस्तापक्षेत्रैः ‘साहस्रिकाभिः’ अनेकसहस्रसङ्ख्याभिर्वाह्याभिः पर्पङ्गिः, अत्र बहुवचनं व्यक्तव्यपेक्षया, ‘वैकुर्विकाभिः’ विकुर्वितनानारूपधारिणीभिः ‘महयाहयनदृगीयवाइयततीतलतालुडियवणमु-इंगपडुपवाइयरवेण’मिति पूर्ववत् ‘दिव्यान्’ प्रधानात् भोगार्हा भोगाः—शब्दादयो भोगभोगास्तान् भुञ्जानास्तथा स्वभावतो गतिरतिकर्वाह्यपर्वदन्तर्गतैर्देवैर्वगेन गच्छत्यु विमानेषु ‘उत्कृष्टतः’ उत्कर्षवशेन ये मुच्यन्ते सिंहनादादयश्च क्रियन्ते घोलाः, घोलो नाम

मुखे हस्तं दत्त्वा महता शब्देन पूरकरणं, यच्च कलकलो—व्याकुलशब्दसमूहस्तद्वेण महता समुद्ररवभूतमिव कुर्वाणा मेरुमिति योगः,
 किंविशिष्टम् ? इत्याह—‘अच्छम्’ अतीवनिर्मलजाम्बूनदमयत्वात् रत्नबहुलत्वाच्च ‘पर्वतराजं’ पर्वतेन्द्रं प्रदक्षिणावर्तमण्डलं चारं
 यथा भवति तथा मेरुमनुलक्षीकृत्य ‘परिअडन्ति’ पर्यटन्ति । पुनः प्रश्नयति—‘तेसि णं भंते !’ इत्यादि, तेषां भदन्त ! ज्योतिष्कदे-
 वानां यदा इन्द्रश्चयते तदा ते देवा ‘इदानीम्’ इन्द्रविरहकाले कथं प्रकुर्वन्ति ?, भगवानाह—गौतम ! यावच्चत्वारः पञ्च वा सामान-
 निका देवाः समुद्वितीभूय ‘तत्स्थानम्’ इन्द्रस्थानमुपसंपद्य ‘विहरन्ति’ तदिन्द्रस्थानं परिपालयन्ति, संजातौ शुलकस्थानादिकपञ्चकु-
 लवत्, कियन्तं कालं यावत्तदिन्द्रस्थानं परिपालयन्ति ? इति चेदत आह—यावदन्यस्तत्रेन्द्र उपपन्नो भवति ॥ ‘इदं दृष्ट्वा णं’मित्यादि,
 इन्द्रस्थानं भदन्त ! कियन्तं कालमुपपत्तेन विरहितं प्रज्ञप्तम् ?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनैकं समयं यावदुत्कर्षतः पणमासान् ॥
 ‘वहिया णं’मित्यादि, बहिर्भदन्त ! मातुपोत्तरस्य पर्वतस्य ये चन्द्रसूर्यग्रहगणनक्षत्रतारारूपास्ते भदन्त ! देवाः किमूर्ध्वोपपन्नाः ? इत्यादि
 प्राग्वत्, भगवानाह—गौतम ! नोर्ध्वोपपन्नाका नापि कल्पोपपन्नाः किन्तु विमानोपपन्नास्तथा नो चारोपपन्नाः किन्तु चारस्थितिकाः
 अत एव नो गतिरतयो नापि गतिसमापन्नाकाः ‘पक्किट्टगसंठाणसंठिण्हिं’ति पक्केटकसंस्थानसंस्थितैर्योजनशतसाहस्रिकैरातपक्षेत्रैः,
 यथा इष्टका आयामतो दीर्घा भवति विस्तरतस्तु स्तोका चतुरसा च तेपामपि मनुष्यक्षेत्राद्बहिर्व्यवस्थितानां चन्द्रसूर्याणामातपक्षेत्रा-
 णयायामतोऽनेकयोजनशतसहस्रप्रमाणानि विस्तरत एकयोजनशतसहस्राणि चतुरस्याणि चेति, तैरित्यन्भूतैरातपक्षेत्रैः साहस्रिकान-
 भिः—अनेकसहस्रसहस्राभिर्बाह्याभिः पर्पङ्क्तिः, अत्रापि बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षया, ‘महयाहये’त्यादि यावत्समुद्ररवभूतमिव कुर्वन्त इति प्रा-
 ग्वत्, कथम्भूताः ? इत्याह—शुभलेख्याः, एतच्च विशेषणं चन्द्रमसः प्रति, तेन नातिशीततेजसः किन्तु सुखोत्पादहेतुपरमलेख्याका

इत्यर्थः, सन्दलेख्या, एतच्च विशेषणं सूर्यान् प्रति, तथा च एतदेव व्याचष्टे—‘मन्दातपलेख्याः’ मन्दा नात्युष्णस्वभावा आतपरूपा लेख्या—रश्मिसङ्घातो येषां ते तथा, पुनः कथम्भूताश्चन्द्रादित्याः ? इत्याह—‘चित्रान्तरलेख्याः’ चित्रमन्तरं लेख्या च येषां ते तथा, भावार्थश्चास्य पदस्य प्रागोपोपदर्शितः, त इत्थम्भूताश्चन्द्रादित्याः परस्परमवगाढाभिर्लेख्याभिः, तथाहि—चन्द्रमसां सूर्याणां च प्रत्येकं लेख्या योजनशतसहस्रप्रमाणविस्तारा, चन्द्रसूर्याणां च सूचीपङ्क्त्या व्यवस्थितानां परस्परमन्तरं पञ्चाशद् योजनसहस्राणि, ततश्चन्द्र-प्रभासन्मिश्राः सूर्यप्रभाः सूर्यप्रभासन्मिश्राश्च चन्द्रप्रभाः इतीत्यं परस्परमवगाढाभिर्लेख्याभिः कूटानीव—पर्वतोपरिव्यवस्थिताशिखरा-णीव ‘स्थानस्थिताः’ सदैवैकत्र स्थाने स्थितास्तान् तान् प्रदेशान् स्वस्वप्रत्यासन्नान् उद्द्योतयन्ति अवभासयन्ति तापयन्ति प्रकाश-यन्ति ॥ ‘तेसि षं भंते ! देवाणं जाहे इंदे चयई’त्यादि प्राग्वत् ॥

पुक्खरवरणं दीवं पुक्खरोदे णामं समुदे वट्टे वलयागारसंठाणसंठिते जाव संपरिकिखविन्ताणं चिट्ठति ॥ पुक्खरोदे णं भंते ! समुदे केवतियं चक्खवालविक्रवंभेणं केवतियं परिक्रवेवेणं पण्णत्ते, गोयमा ! संखेजाइं जोयणसयसहस्साइं चक्खवालविक्रवंभेणं संखेजाइं जोयणसयसहस्साइं परि-क्खवेवेणं पण्णत्ते ॥ पुक्खरोदस्स णं समुदस्स कति द्वारा पण्णत्ता, गोयमा ! चत्तारि द्वारा प-ण्णत्ता तहेव सव्वं पुक्खरोदस्समुदपुरत्थिमपेरंते वरुणवरदीवपुरत्थिमद्धस्स पच्चत्थिमेणं एत्थ णं पुक्खरोदस्स विजए नामं दारे पण्णत्ते, एवं सेसाणवि । दारंतरंमि संखेजाइं जोयणसयसह-स्साइं अवाहाए अंतरे पण्णत्ते । पदेसा जीवा य तहेव । से केणट्ठेणं भंते ! एवं जुच्चति ?—पुक्ख-

रोदे समुदे २?, गोयमा ! पुक्खरोदस्स णं समुद्दस्स उदगे अच्चे पत्थे जक्खे तणुए फलिहवण्णाभे
 पगतीए उदगरसेणं सिरिधरसिरिप्पभा य द्दो देवा जाव महिद्धीया जाव पलिओवमट्ठितीया
 परिवसंति, से एतेणट्ठेणं जाव णिक्खे । पुक्खरोदे णं भंते ! समुदे केवतिया चंदा पभासिंस्सु वा
 ३?, संखेज्जा चंदा पभासिंस्सु वा ३ जाव तारागण कोडीकोडीउ सोभेस्सु वा ३ ॥ पुक्खरोदे णं समुदे
 वरुणवरेणं दीवेणं संपरि० वदे वलयागारे जाव चिट्ठति, तहेव समचक्कवालसंठिते केवतियं चक्क-
 वालविकखंभेणं? केवइयं परिकखेवेणं? पणत्ता, गोयमा ! संखिज्जाहं जोयणसयसहस्साहं
 चक्कवालविकखंभेणं संखेज्जाहं जोयणसतसहस्साहं परिकखेवेणं पणत्ते, पडमवरवेदियावणसं-
 डवण्णाओ दारंतरं पदेसा जीवा तहेव सव्वं ॥ से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ वरुणवरे दीवे २?, गो-
 यमा ! वरुणवरे णं दीवे तत्थ २ देसे २ तहिं २ बहुओ खुड्ढा खुड्ढियाओ जाव बिलपंतियाओ अ-
 च्छाओ पत्तेयं २ पडमवरवेइयापरि० वण० वारुणिवरोदगपडिहत्थाओ पासातीताओ ४, तासु णं
 खुड्ढाखुड्ढियासु जाव बिलपंतियासु बहवे उप्पायपव्वता जाव खडहडगा सव्वफलिहामया अच्चा
 तहेव वरुणवरुणप्पभा य एत्थ द्दो देवा महिद्धीया परिवसंति, से तेणट्ठेणं जाव णिक्खे । जोतिसं
 सव्वं संखेज्जेणं जाव तारागणकोडिकोडीओ । वरुणवरणं दीवं वरुणोदे णासं समुदे वदे वलया०
 जाव चिट्ठति, समचक्क० विसमचक्कवि० तहेव सव्वं भाणियव्वं, विकखंभपरिकखेवो संखिज्जाहं

जीयणसहस्साहं दारंतरं च पञ्चमवर० वणसंडे पणसा जीवा अट्टो गोयमा ! चारुणोदस्स णं स-
 मुद्दस्स उदए से जहा नामए चंदप्पभाइ वा मणिस्सिलागाइ वा वरसीधुवरवारुणीइ वा पत्ता-
 सवेइ वा पुष्पासवेइ वा चोयासवेइ वा फलासवेइ वा महुभेरएइ वा जातिप्पसन्नाइ वा खज्जूर-
 सारेइ वा मुहियासारेइ वा कापिसायणाइ वा सुपक्कवोयरसेइ वा पभूतसंभारसंचिता पोसमा-
 ससतभिसयजोगवत्तिता निरुवहतविसिद्धदिन्नकालोवयारा सुधोता उक्कोसण (मयपत्ता) अट्ट-
 पिट्टुट्टा (पिट्ट निट्टिजा) [मुखइंतवरकिमदिणकहमा कोपसन्ना अच्छा वरवारुणी अतिरसा
 जंबूफलपुट्टवन्ना सुजाता ईसिउट्टावलंविणी अहियमधुरपेजा ईसासिरत्तणेत्ता कोमलकवोलकरणी
 जाव आसादिता विसदिता अणिट्टुपसंलावकरणहरिसपीतिजणणी संतोसततविवोक्कहाववि-
 ङ्गममविलासवेह्लहलगमणकरणी विरणमधियसत्ताजणणी य होति संगामदेसकालेकयरणसम-
 रपसरकरणी कटियाणविज्जुपयतिहिययाण मउयकरणी य होति उववेसिता समाना गतिं ख-
 लावेति य सयलंमिवि सुभास्सुप्पालिया समरभगवणोसहयारसुरभिरसदीविधा सुगंधा आ-
 सायणिजा विस्सायणिजा पीणणिजा दप्पणिजा मयणिजा सत्विदियगातपत्तहायणिजा]
 आसला मांसला जेसला (ईसी ओट्टावलंविणी ईसी तंचच्छिक्करणी ईसी वोच्छेया कट्टुआ)
 वण्णणं उववेया गंधेणं उववेया रसेणं उववेया फासेणं उववेया, भवे एयास्सवे सिधा ? गोयमा !

नो इण्डे समडे, वारुणस्स णं समुदस्स उदए एत्तो इदुत्तरे जाव उदए । से एएण्डेणं एवं बुच्चति०,
तत्थ णं वारुणिवारुणकंता देवा महिड्डीया० जाव परिवसंति, से एएण्डेणं जाव णिच्चे, सव्वं
जोइससंखिज्जे केण नायव्वं वारुणवरे णं दीवे कइ चंदा पभासिंसुवा ३ ? ॥ (सू० १८०)

‘पुक्खरवरण’मित्यादि, पुक्करवरं णमिति वाक्यालङ्कारे द्वीपं पुक्करोदो नाम समुद्रो वृत्तो बलयाकारसंस्थानसंस्थितः समन्ता-
त्संपरिक्षिप्य तिष्ठति ॥ ‘पुक्खरोदे णं भंते ! समुदे किं समच्चक्रवालसंठिण्’ इत्यादि प्रावत् ॥ सम्प्रति विष्कम्भादिप्रतिपादनार्थमाह
—‘पुक्खरोदे णं’मित्यादि, पुक्करोदो भदन्त ! समुद्रः कियच्चक्रवालविष्कम्भेन कियत्परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः ? , भगवानाह—गौतम ! स-
द्ध्येयानि योजनशतसहस्राणि चक्रवालविष्कम्भेन सद्ध्येयानि योजनशतसहस्राणि परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः । ‘से णं’मित्यादि, स पुक्करोदः
समुद्र एकया पद्मवरवेदिकया सामर्थ्यादृष्टयोजनोच्छ्रयजगत्पुपरिभाविन्या एकेन वनखण्डेन सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्तः ॥ ‘पुक्ख-
रोदस्स णं भंते !’ इत्यादि, पुक्करोदस्य भदन्त ! समुद्रस्य कति द्वाराणि प्रज्ञप्ताणि ? , भगवानाह—गौतम ! चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्ताणि,
तद्यथा—विजयं वैजयन्तं जयन्तमपराजितं, क भदन्त ! पुक्करोदसमुद्रस्य विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तम् ? , भगवानाह—गौतम ! पुक्करो-
दसमुद्रस्य पूर्वार्द्धपर्यन्तेऽरुणवरद्वीपपूर्वार्द्धस्य पश्चिमदिशि, अत्र पुक्करोदसमुद्रस्य विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, तच्च जम्बूद्वीपविजयद्वारवद्व-
क्तव्यं, नवरं राजधानी अन्यस्मिन् पुक्करोदे समुद्रे ॥ ‘कहि णं’मित्यादि, क भदन्त ! पुक्करोदसमुद्रस्य वैजयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तम् ? ,
भगवानाह—गौतम ! पुक्करोदसमुद्रस्य दक्षिणपर्यन्तेऽरुणवरद्वीपदक्षिणार्द्धस्थोत्तरतोऽत्र पुक्करोदसमुद्रस्य वैजयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तम् ॥
क भदन्त ! पुक्करोदसमुद्रस्य जयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तम् ? , भगवानाह—गौतम ! पुक्करोदसमुद्रस्य पश्चिमपर्यन्तेऽरुणवरद्वीपपश्चिमार्द्धस्य

पूर्वतोऽत्र पुष्करोदसमुद्रस्य जयन्तं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, तदपि जम्बूद्वीपगतजयन्तद्वारवत्, नवरं राजधानी अन्यस्मिन् पुष्करोदसमुद्रे ॥
 ‘कहि ण’मित्यादि, क भदन्त ! पुष्करोदसमुद्रस्यापराजितं नाम द्वारं प्रज्ञप्तम् ?, भगवानाह—गौतम ! पुष्करोदसमुद्रस्योत्तरपर्यन्तेऽ-
 रुणवरद्वीपस्य दक्षिणतोऽत्र पुष्करोदसमुद्रस्यापराजितं नाम द्वारं प्रज्ञप्तम्, एतदपि जम्बूद्वीपगतापराजितद्वारवद्वक्तव्यं, नवरं राजधानी
 अन्यस्मिन् पुष्करोदसमुद्रे ॥ ‘पुक्खरोदस्स ण’मित्यादि, पुष्करोदस्य भदन्त ! समुद्रस्य द्वारस्य द्वारस्य च परस्परमन्तरमेतत् कियत् ‘अवा-
 धया’ अन्तरित्वा व्यावातारूपया प्रज्ञप्तम् ?, भगवानाह—गौतम ! सद्ध्येयानि योजनशतसहस्राणि द्वारस्य द्वारस्य च परस्परमवाधयाऽन्तरं
 प्रज्ञप्तम् ॥ ‘पएसै’त्यादि प्रदेशजीवोपपातसूत्रचतुष्टयं तथैव पूर्ववत्, तच्चैवम्—“पुक्खरोयस्स णं भंते ! समुद्रस्स पएसो अरुणवरं दीवं
 पुट्ठा ?, हंता ! पुट्ठा, ते णं भंते ! पुक्खरोदे समुद्रे अरुणवरे दीवे ?, गोयमा ! पुक्खरोए णं समुद्रे नो अरुणवरे दीवे । अरुणवरस्स
 णं भंते ! दीवस्स पएसो पुक्खरोदण्णं समुदं पुट्ठा ?, हंता पुट्ठा, ते णं भंते ! किं अरुणवरे दीवे पुक्खरोदे समुद्रे ?, गोयमा ! अरुणवरे
 णं दीवे नो खलु ते पुक्खरोए समुद्रे । पुक्खरोए णं भंते ! समुद्रे जीवा उद्वाहन्ता अरुणवरे दीवे पञ्चायन्ति ?, गोयमा ! अर्थेगइया
 पञ्चायन्ति अर्थेगइया नो पञ्चायन्ति । अरुणवरे णं भंते ! दीवे जीवा उद्वाहन्ता पुक्खरोदे समुद्रे ० ?” इति, (पुष्करोदान्वर्थे) भगवानाह—
 गौतम ! पुष्करोदस्य णमिति पूर्ववत् समुद्रस्योदकम् ‘अच्छम्’ अनाविलं ‘पथ्यं’ न रोगहेतुः ‘जात्यं’ न विजातिमत् ‘तत्तु’ लघुपरिणामं
 ‘स्फटिकवर्णाभं’ स्फटिकरत्नच्छायं प्रकृत्योदकरसं प्रज्ञप्तं, श्रीधरश्रीप्रभौ चात्र—पुष्करोदे समुद्रे द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत्पत्न्योपम-
 स्थितिकौ परिवसतः, ततस्ताभ्यां सपरिवाराभ्यां गगनमिव चन्द्रादित्याभ्यां ग्रहनक्षत्रादिपरिवारोपेताभ्यां तदुदकमवभासत इति, पु-
 ष्करमिवोदकं यस्यासौ पुष्करोदः, तथा चाह—‘से एएणट्ठेण’मित्याद्युपसंहारवाक्यम् । ‘पुक्खरोए णं भंते ! समुद्रे कइ चंदा पमा-

सिंसु ?' इत्यादि पाठसिद्धं, सर्वत्र सह्येयमय निर्वचनभावात् ॥ 'पुक्खरोदणं समुद्ध'मित्यादि, पुक्खरोदं णमिति पूर्ववत् समुद्रं
 वरुणवरो नाम द्वीपो वृत्तो बलयाकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति । अत्रापि पुक्खरोदसमुद्रवक्त्रकवालविक्रम-
 परिक्षेपवेदिकावतखण्डद्वारतदन्तरप्रदेशजीवोपपातवक्तव्यता वक्तव्या ॥ सम्प्रति नामान्वर्थमभिधित्सुराह—'से केणट्टेण'मित्यादि,
 अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते वरुणवरो द्वीपो वरुणवरो द्वीपः ? इति, भगवानाह—गौतम ! वरुणवरस्य द्वीपस्य तत्र तत्र देशे तस्य
 तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे बहवः 'सुहुा सुहुियाओ जाव विलपंतियाओ यावत्करणात् पुक्खरणीओ गुंजालियाओ दीहियाओ सराओ
 सरपंतियाओ सरसरपंतियाओ विलपंतीओ अच्छाओ जाव महुररसणिचतातो' इति यावत्करणात् 'सण्हाओ रयणमयक्कलाओ समती-
 राओ बहरामयपासाणाओ तवणिज्जतलाओ सुवण्णसुज्जरयवालुयाओ वेरुलियमणिफालियपडलपच्चोयडाओ सुहोयाराओ सुहत्ताराओ
 नाणामणितित्थसुबद्धाओ चाडक्कोणाओ अणुपुव्वसुजायवप्पगंभीरसीयलजलाओ संछन्नपत्तभिसमुणालाओ बहुलुप्पलक्कुमुयनलिणसुभ-
 नसोगंधियाओ पुंडरीयसंयपत्तसहरसपत्तेकेसरफुल्लोवचियाओ छप्पयरिसुज्जमाणकमलाओ अच्छविमलसलिलपडिपुण्णाओ पडिह-
 र्थागभमन्तमच्छकच्छभअणेगसउणगणमिहुणविचरियसहुण्णइयमहुरसरताइयाओ" अस्य व्याख्यानं प्रागवत् । 'वारुणीवरोदगपडिह-
 र्थाओ' इत्यादि, वारुणिवरे च वरवारुणीव यद् उदकं तेन 'पडिहत्थाओ' प्रतिपूर्णाः 'पत्तेयं पत्तेयं पउमवरवेइयापरिक्खत्ताओ
 पासाइयाओ दरिसणिज्जाओ अभिरुवाओ पडिरुवाओ' इति पाठसिद्धम् । 'तिसोवान्तोरणा' इति तासां तिसोपात्तानि तोरणानि
 च प्रत्येकं वक्तव्यानि, तानि चैवम्—'तासि णं सुहुासुहुियाणं वावीणं पुक्खरिणीणं दीहियाणं गुंजालियाणं सरसियाणं सरपंतियाणं
 सरसरपंतियाणं विलपंतियाणं पत्तेयं २ चउदिसि चत्तारि तिसोवाणपडिरुवगा पन्नत्ता, तेसि णं तिसोपाणपडिरुवगाणं इमे एयाख्वे

वण्णावासे पन्नते, तंजहा—वहरामया नेमा रिट्टामया पट्टुणा वेरुलियामया संभा सुवण्णरूपगया फलगा वहरामया संधी लोहियक्ख-
मइओ सूर्इओ नाणामणिमया अवलंघणा अवलंघणवाहाओ पासाईया दरसणिजा अभिरुवा पडिरुवा, तेसि पं तिसोवाणपडिरुवगाणं
पुरतो पत्तेयं २ तोरणा पणत्ता, ते पं तोरणा नाणामणिमया नाणामणिमएसु संभेसु उवनिविट्ठा विविहसुत्तरोवचिया विविहवारारु-
वोववेया ईहामिगडसमत्तरानरमगरविहगवालाकिन्नररुसरभचमरजुंजरवणलयपउमलयभत्तिचिन्ता खंजुन्नायवरवेइयापरिगयाभिरामा
विजाहरजमलजुयलजंतजुत्ताविव अधीसहस्समालिणीया रुवगसहस्सकलिया भिसमाणा भिन्धिसमाणा चक्खुल्लोयणलैसा सुहफासा
सरिसरीया पासाईया दरिसणिजा अभिरुवा पडिरुवा, तेसि पं तोरणाणं उवरि अट्ट मंगलगा पन्नत्ता, तंजहा—सोदिययसिरिव-
च्छनंदियावत्तवद्धमाणगमदासणकलसमच्छदप्पणा सन्वरयणामया अच्छा जाव पडिरुवा । तेसि पं तोरणाणं उवरि वट्ठे किण्ह-
चामरज्झया नीलचामरज्झया लोहियचामरज्झया हालिदचामरज्झया सुधिल्लचामरज्झया अच्छा सण्हा रूपपट्टा वहरामयदंटा जल-
यामलगंधिया सुरम्मा पासाईया दरसणिजा अभिरुवा पडिरुवा । तेसि पं तोरणाणं उवरि वट्ठे छत्तादच्छत्ता पट्टागाइपट्टागा घंटा-
जुयला उप्पलहदथया कुमुयहदथया नलिणहदथगा सुभगाहदथगा सोगंधियहदथगा पोडरियहदथगा मण्णापेंडरीयहदथगा सतपत्तहदथगा
सहस्सपत्तहदथगा सयसहस्सपत्तहदथगा सन्वरयणामया अच्छा सण्हा लण्हा पट्टा मट्टा नीरया निम्मला निष्का निष्कंउच्छत्ताया
सप्पभा सरिसरीया सज्जोया पासाईया दरिसणिजा अभिरुवा पडिरुवा ।” अस्स न्याय्या पूर्ववत् । ‘तासि पं सुट्ठासुत्तिय्याणं चावीणं
पुक्खरिणीणं जाव विलपंतियाणं तदथ तदथ देसे तदि तदि वट्ठे उप्पायपन्नगा निययपन्नयगा जगतीपन्नयगा दारुपन्नयगा मंठवगा
दगमंठवगा द्दकमालगा दगपासाया उसडगा खडखडगा अंदोलगा पक्खंदोलगा सन्वरयणामया अच्छा जाव पडिरुवा ।’ इति मा-

नवत् । 'तेसु णं पव्वयोगेसु जाव पक्खंदोलोगेसु वहवे हंसासणाइं उअयासणाइं पणयासणाइं दीहासणाइं भग्गासणाइं पक्खासणाइं
मगरासणाइं पउमासणाइं सीहासणाइं दिसासोवथियासणाइं सव्वफालियामयाइं अच्छाइं जाव पडिरुवाइं । वरुणवररस णं दीवस्स
तत्थ तत्थ देसे तहिं तहिं वहवे आलीघरगा मालीघरगा केयइघरगा अच्छणघरगा पेच्छणघरगा मज्जणघरगा पसाहणघरगा गत्तघरगा
मोहणघरगा चित्तहरगा मालघरगा जालघरगा कुसुमघरगा सव्वफालियामया अच्छा जाव पडिरुवा । तेसु णं आलीघरएसु जाव
कुसुमघरएसु वहवे हंसासणाइं जाव दिसासोवथियासणाइं सव्वफालियामयाइं अच्छाइं जाव पडिरुवाइं । वरुणवरे णं दीवे णं तत्थ २
देसे तहिं २ वहवे जातिमंडवगा जूहियामंडवगा मल्लियामंडवगा नवमालियामंडवगा वासंतिथिमंडवगा द्दहिवासइमंडवगा सूरुल्लियामं-
डवगा तंवोलमंडवगा अफ्फायामंडवगा अइसुत्तमंडवगा मुद्दियामंडवगा मालुयामंडवगा सामलयामंडवगा सव्वफालिहामया अच्छा
जाव पडिरुवा । तेसु णं जाइमंडवेसु जाव सामलयामंडवेसु वहवे पुढविसिलापट्टणा पत्रत्ता, अप्पेगइया हंसासणसंठिया अप्पेगइया
कौचासणसंठिया जाव अप्पेगइया दिसासोवथियासणसंठिया अप्पेगइया वरसयणविसिद्धसंठाणसंठिया सव्वफालियामया अच्छा
जाव पडिरुवा, तत्थ णं वहवे वाणमंतरा देवा देवीओ य आसयंति सयंति चिट्ठंति निसीयंति तुयट्ठंति रमंति ललंति कीडंति पुरापोराणाणं
सुचिण्णाणं सुत्परकंताणं सुभाणं कडाणं कम्मणं कल्लाणाणं फलवित्तिविसेसे पक्खणुब्भवमाणा विहरंति' एतत्सर्वं प्राग्वद् न्याय्येयं,
नवरं पुस्तकेज्जन्यथाऽन्यथा पाठ इति यथाऽवस्थितपाठप्रतिपत्त्यर्थं सूत्रमपि लिखितमस्ति, तदेवं यस्माद्वरवारुणीवात्र वाप्यादिपूदकं तस्मादेष
द्वीपो वरुणवरः, अन्यच्च वरुण वरुणप्रभौ चात्र वरुणवरे द्वीपे द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत्पत्योपमस्थितिकौ परिव्रजसतस्तस्माद्वरुणवरौ—व-
रुणदेवप्रधानः, तथा चाह—'से एएणट्ठेण'मित्यादि । चन्द्रादिसङ्ख्याप्रतिपादनार्थमाह—'वरुणवरे णं दीवे कइ चंदा पभासिसु' इत्यादि

पाठसिद्धं सर्वत्र सङ्क्षेपतयाऽभिधानात् ॥ 'वरुणवरणं दीव' मित्यादि, वरुणोदः समुद्रो वृत्तो बलयाकारसंस्था-
 नसंस्थितः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति, यथैव पुष्करोदसमुद्रस्य वक्तव्यता तथैवास्यापि यावज्जीवोपपतत्सूत्रद्वयम् ॥ सम्प्रति नाम-
 निबन्धनमभिधित्सुराह—'से केणट्टेण' मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते वरुणोदः समुद्रो वरुणोदः समुद्रः ? इति, भगवानाह
 —गौतम ! वरुणोदस्य समुद्रस्योदकं, सा लोकप्रसिद्धा यथा नाम—'चन्द्रप्रभेति वा' चन्द्रस्यैव प्रभा—आकारो यस्याः सा चन्द्र-
 प्रभा—सुराविशेषः, इति शब्द उपमाभूतवस्तुपरिसमाप्तिद्योतकः, वाशब्दः समुच्चये, एवमन्यत्रापि, मणिहालाकेव मणिहालाका वरं च
 तत्सीधु च २ वरा चासौ वारुणी च वरवारुणी, धातकीपत्ररससारं आसवः पत्रासवः, एवं पुष्पासवः फलासवश्च परिभावनीयः,
 चोयो—गन्धद्रव्यं तत्सारः आसवश्चोयासवः, मधुमेरकौ लोकादवसातव्यौ (मद्य) विशेषौ, जातिगुणवासिता प्रसन्ना जातिप्रसन्ना, मूलदल-
 खर्जूरसार आसवः खर्जूरसारः, मृद्वीका—द्राक्षा तत्सारनिष्पन्ना आसवो मृद्वीकासारः 'कापिशयनं' मद्यविशेषः सुपक्वः—सुपरिपाका-
 गतो यः क्षोदरस—इक्षुरसस्तन्निष्पन्ना आसवः सुपर्केक्षुरसः, अष्टवारपिष्टप्रदाननिष्पन्ना अष्टपिष्टनिष्ठिता जन्मूफलकालिवरप्रसन्ना
 सुराविशेषः, उत्कर्षेण मदं प्राप्ता उत्कर्षमदप्राप्ता 'आसला' आस्वादनीया 'मांसला' बहला 'पेसला' मनोज्ञा ईषद् ओष्ठमवल-
 न्वते—ततः परमतिशयकृष्टास्वादगुणरसोपेतत्वात् श्रुतिरिति परतः प्रयाति ईषदोष्ठावलम्बिनी, तथा ईषत्ताभ्राक्षिकरणी, तथा ईषत्—म-
 नागं व्यवच्छेदे—पानोत्तरकालं कटुका तीक्ष्णेति भावः एलागुपट्टं कद्रव्यसमायोगात्, तथा वर्णेनातिशययिता एवं गन्धेन स्पर्शेनो-
 पपेता 'आस्वादनीया' महतामप्यास्वादयितुं योग्या 'विस्वादनीया' विशेषत आस्वादयितुं योग्या अतिपरमास्वादनीयरसोपेतत्वात्,
 दीपयति जाठराग्निमिति दीपनीया 'कृद्बहुल' मिति वचनात्कर्त्तर्यनीयप्रत्ययः, एवं मदयतीति मदनीया—मन्मथजननी बृंहतीति बृंह-

णीया धातूपचयकारित्वात् सर्वेन्द्रियाणि गात्रं च प्रह्लादयतीति सर्वेन्द्रियगात्रप्रह्लादनीया । एवमुक्ते गौतम आह—भगवन् ! भवेदे-
तद्वयं वरुणोदकसमुद्रस्योदकम्^१, भगवानाह—नायमर्थः समर्थः, वरुणोदस्य णमिति यस्मादर्थे निपातानामनेकार्थत्वात् समुद्रस्यो-
दकम् 'इतः' पूर्वस्मात्सुरादिविशेषसमूहादिद्वयमेव कान्ततरमेव प्रियतरमेव मनोज्ञतरमेव मनआपतरमेवास्वादेन प्रज्ञप्तं, ततो वारुणी-
वोदकं यस्यासौ वारुणोदः, तथा वारुणिवारुणकान्तौ चात्र वारुणोदे समुद्रे यथाक्रमं पूर्वापरार्द्धाधिपती महर्द्धिकौ देवौ यावत्पत्योपम-
स्थितिकौ परिवसतः, ततो वारुणोर्वारुणकान्तस्य च सम्बन्धि उदकं यस्यासौ वारुणोदः, द्रुषोदरादित्वाद्विद्वरूपनिष्पत्तिः, तथा
चाह—'से एण्णट्टेण'मित्याहुपसंहारवाक्यं, चन्द्रादिसूत्रं प्राग्वत् ॥

वारुणवरणं समुद्वं खीरवरे णामं दीवे वट्टे जाव चिट्ठति सव्वं संखेज्जणं विक्खंभे य परिकखेवो
य जाव अट्टो, बह्मओ खुड्डा० वावीओ जाव सरसरपंतियाओ खीरोदगपडिहत्थाओ पासाती-
याओ ४, तासु णं खुड्डियासु जाव बिलपंतियासु बह्वे उप्पायपव्वयगा० सव्वरयणामया जाव
पडिरूवा, पुंडरीणपुक्खरदंता एत्थ दो देवा महिड्डिया जाव परिकखंति, से एत्तेणट्टेणं जाव निक्खे
जोतिसं सव्वं संखेज्जं ॥ खीरवरणं दीवं खीरोए नामं समुदे. वट्टे बलयागारसंठाणसंठिते जाव
परिकखवित्ता णं चिट्ठति, समचक्कवालसंठिते नो विसमचक्कवालसंठिते, संखेज्जाइं जोयणस०
विकखंखपरिकखेवो तहेव सव्वं जाव अट्टो, गोयमा ! खीरोयस्स णं समुदरस्स उदगं [से जहाणा-
मए—सुउसुहीमारुपणअज्जुणतरुणसरसपत्तकोसलअत्थिगगत्तणगगपोडगवरुड्डुचारिणीणं लवं-

गपत्तपुष्पपल्लवकक्रोलगसफलरुक्मवहुशुच्यशुभमकलितमलट्टिमधुपयुरपिपलीफलितवाह्लिवरविव-
 रचारिणीं अप्पोदगपीतसहरससमभूमिभागणिभयमुहोसियाणं सुप्पोसितसुहातरोगपरिवज्जि-
 ताण णिरुक्कहतसरीरिणं कालप्पसाविणीं चितियततियसामप्पसूताणं अंजणधरगवलचलयज-
 लधरजच्चंजणरिट्ठभमरपभूयसमप्पभाणं कुंडदोहणाणं वद्धत्थीपत्थुताणं रूढाणं मधुमासकाले
 संगहनेहो अज्जाचातुरक्केव होज तासिं खीरे मधुररसविवगच्छवहुद्ववसंपउत्ते पत्तेयं मंद-
 णिगुक्कहिते आउत्तो] खंडमुडमच्छंडितोववेते रणो चाउरंतचक्कवट्टिस्स उवट्टिविते आसायाणिज्जे
 विस्सायाणिज्जे पीणिणिज्जे जाव सव्विदियगातपल्हाताणिज्जे जाव वण्णेणं उवचिते जाव फासेणं,
 भवे एयारूवे सिया?, णो इणट्ठे समट्ठे, खीरोदस्स णं से उदए एत्तो इट्ठपराए चेव जाव आसा-
 एणं पण्णस्ते, विमलविमलप्पभा एत्थ दो देवा महिड्डीया जाव परिवसंति, से तेणट्ठेणं संखेज्ज
 चंदा जाव तारा ॥ (सू० १८१)

'वरुणोदण'मित्यादि, वरुणोदं णमिति पूर्ववत् समुद्रं क्षीरवरो नाम द्वीपो वृत्तो बलयाकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः समन्तात्सं-
 परिक्षिप्य तिष्ठति, एवं शैव वरुणवरद्वीपस्य वक्तव्यता सैवहापि द्रष्टव्या यावज्जीवोपपत्तसूत्रम् । सम्प्रति नामान्वर्थमभिधितुराह—
 'से केणट्ठेण'मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्तः । एवमुच्यते क्षीरवरो द्वीपः क्षीरवरो द्वीपः?, प्रभूतजनोक्तिसद्ब्रह्मार्थं वीप्सायां द्विर्वचनं,
 भगवानाह—गौतम ! क्षीरवरे द्वीपे तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे 'बहवो सुहासुहिध्याओ बावीओ' इत्यादि वरुणवरद्वी-

पवत्सर्वं वक्तव्यं यावत् 'वाणमंतरा देवा देवीभो य आसयंति सयंति जाव विहरंति' नवरमत्र वाप्यादयः क्षीरोदपरिपूर्णं वक्तव्याः,
 पर्वताः पर्वतेष्वासनानि गृहकाणि गृहकेष्वासनानि मण्डपका मण्डपकेषु पृथिवीशिलापट्टकाः सर्वरत्नमया वाच्याः शेषं तथैव, पुण्ड-
 रीकपुष्पदन्तौ चात्र क्षीरवरे द्वीपे यथाक्रमं पूर्वार्द्धपरार्द्धाधिपती द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत्पर्योपमस्थितिकौ परिवसतस्ततो यस्मात्तत्र
 वाप्यादिपूदकं क्षीरतुल्यं क्षीरक्षीरप्रभौ च तदधिपती देवाविति स द्वीपः क्षीरवरः, तथा चाह—'से एण्डेण'मित्याहुपसंहारवाक्यं,
 चन्द्रादिसूत्रं प्राग्वत् ॥ 'क्षीरवरण'मित्यादि, क्षीरवरं णमिति पूर्ववत् द्वीपं क्षीरोदो नाम समुद्रो वृत्तो बलयाकारसंस्थानसंस्थितः
 सर्वतः समन्तात्सपरिक्षिप्य तिष्ठति, शेषा वक्तव्यता क्षीरवरद्वीपस्येव वक्तव्या यावज्जीवोपपातसूत्रम् ॥ सन्प्रति नामनिमित्तमभिधि-
 त्सुराह—'से केण्डेण'मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते क्षीरोदः समुद्रः क्षीरोदः समुद्रः ? इति, भगवानाह—'गौतम !
 क्षीरोदस्य समुद्रस्योदकं यथा राज्ञश्चक्रवर्तिनश्चातुरक्यं —चतुःस्थानपरिणामपर्यन्तं गोक्षीरं, चतुःस्थानपरिणामपर्यन्तता च प्रागेव
 व्याख्याता, 'खण्डगुडमत्स्यपिडकोपनीतं' खण्डगुडमत्स्यपिडकाभिरतिज्ञेयं प्रापितरसं प्रयत्नेन मन्दाग्निना कथितम्, अत्यग्निप-
 रितापे वैरस्यापत्तेः, अत एवाह—वर्णेनोपपेतं गन्धेनोपपेतं रसेनोपपेतं स्पर्शेनोपपेतम्, आस्वादनीयं विस्वादनीयं दीपनीयं दूर्घ्वणीयं
 मदनीयं वृंहणीयं सर्वेन्द्रियगात्रप्रह्लादनीयमिति पूर्ववत्, एवमुक्ते गौतम आह—'भवे एयारुवे' भवेत्क्षीरसमुद्रस्योदकमेतद्रूपम् ?
 भगवानाह—गौतम ! नायमर्थः समर्थः, क्षीरोदस्य यस्मात्समुद्रस्योदकम् 'इतः' यथोक्तरूपात्क्षीरादिद्वितरमेव यावन्मनआपतरमेवास्वा-
 देन प्रहृतं, विमलविमलप्रभौ च यथाक्रमं पूर्वार्धापरार्द्धाधिपती द्वौ देवौ महर्द्धिकौ यावत्पर्योपमस्थितिकौ परिवसतः, ततः क्षीरमि-

वोदकं यस्य क्षीरवन्निर्मलस्यभावयोः सुरयोः सम्बन्धि उदकं यत्रेति वा क्षीरोदः, तथा चाह—‘से एएण्डेण’मित्यादि गतार्थम् ॥
सम्प्रति चन्द्रादित्यसङ्ख्याप्रतिपादनार्थमाह—‘क्षीरोए णं भंते ! समुद्दे’ इत्यादि सुगमम् ॥

स्त्रीरोदणं समुद्दं वयवरे णामं दीवे वदे वलयागारसंठाणसंठिते जाव परिचिद्धति समचक्रवालं
नो विसमं संवेज्जविकखंभपरिं पदेसा जाव अट्टो, गोयमा ! वयवरे णं दीवे तत्थ र बहवे खुड्डाखु-
ड्डोओ वावीओ जाव वयोदणपडिहत्थाओ उप्पायपववगा जाव खड्डहडं सव्वकंचणमया अच्छा
जाव पडिख्वा, कणयकणयप्पभा एत्थ दो देवा महिड्डिया चंदा संवेज्जा ॥ वयवरणं दीवं च
वतोदे णाम समुद्दे वदे वलयागारसंठाणसंठिते जाव चिद्धति, समचक्रं तहेव दारपदेसा जीवा
य अट्टो, गोयमा ! वयोदसस णं समुद्दसस उदए से जहां पंप्फुल्लसल्लहविमुक्कलकणिणयारसरस-
वसुविबुद्धकोरेंददामपिंडिततरसस निद्धगुणतेयदीवियनिरुवहयाविसिद्धसुंदरतरसस सुजापद-
हिमहियतदिवसगाहियनवणीयपडुवणावियमुक्कह्विपडदावसज्जवीसंदियसस अहियं पीवरसुरहिणं-
धमणहरमहुरपरिणामदरिसिणिज्जसस पत्थनिममलसुहोवभोगरसस सरयकालंमि होज्ज गोवतव-

१ टीकापूलापाठयोर्महद्वैपम्यमत्र । प्रफुल्लशलीविमुक्कलकर्णिकारसर्पमुविबुद्धकोरएदकदामपिण्डिततरसस विगपगुणतेजोदीससस निरुपदतविशिष्टसुन्दरतरसस
सुजातदधिमथने तद्विवसगृहीतनवनीतपट्टसंगृहीतोत्कथितउदामसद्योविस्यन्दितस्य अधिकपीवरसुरभिगन्धमनोहरमधुरपरिणामदर्शनीयस्य पन्थनिर्मलसुखोपभोग्यस्य
शरत्काले भवेत् गोवतवरस्य मण्डः इति छाया । प्राक् अपेक्ष्येवं पाठवैपम्ये श्रेयं.

रस्स संडए, भवे एतारुवे सिया?, णो तिण्डे समडे, गोयमा! घतोदस्स णं समुदस्स एत्तो इड-
 तर जाव अस्साएणं प० कंतसुकंता एत्थ दो देवा महिड्ढिया जाव परिवसंति सेसं तं चेव जाव
 तारागणकोडीकोडीओ ॥ घतोदणं समुदं खोद्वरे णामं दीवे वडे बलयागारे जाव चिड्ढति तहेव
 जाव अट्टो, खोतवरे णं दीवे तत्थ २ देसे २ तहिं २ खुड्ढावावीओ जाव खोदोदगण्डिहत्थाओ
 उप्पातपव्वयता सव्ववेरुलियामया जाव पडिक्खा, सुप्पभमहप्पमा य दो देवा महिड्ढिया
 जाव परिवसंति, से एतेणं सव्वं जोतिसं तं चेव जाव तारा० ॥ खोयवरणं दीवं खोदोदे नाम
 समुदे वडे बलया० जाव संखेजाहं जोयणसतपरिक्खेवेणं जाव अडे, गोयमा! खोदोदस्स
 णं समुदस्स उदए जहा से० आसलमांसलपसत्थवीसंतनिद्धसुकुमालभूमिभागे सुच्छिदे
 सुकडलट्टविसिद्धिनिरुवहयाजीयवावीतसुकासजपयत्तानिउणपरिकम्मअणुपालियसुवुड्ढिबुड्ढाणं सु-
 ज्ञाताणं लवणतणदोसवज्जियाणं णयायपरिवड्ढियाणं निम्मातसुंदराणं रसेणं परिणयमउपीणपो-
 रभंशुरसुजायसधुररसपुष्कविरिइयाणं उवहवविबज्जियाणं सीयपरिफासियाणं अभिणवतवग्गाणं
 अपालिताणं तिभायणिच्छोडियवाडिगाणं अवणितसूलाणं गंठिपरिस्सोहिताणं कुसलणरकट्ठिप-
 याणं उव्वणं जाव पौडियाणं बलवगणरजत्तजन्तपरिणालितसेत्ताणं खोयरसे होजा वत्थपरिपूर-
 चाउज्जातणसुवासिते अहियपत्थलहुके वण्णोववते तहेव, भवे एयारुवे सिया?, णो तिण्डे समडे,

खोयरसरसस णं समुद्रसस उदए एत्तो इट्ठतरए चेव जाव आसाएणं प० पुण्णभदमाणिभद्दा य
(पुण्णपुण्णभद्दा) इत्थ दुवे देवा जाव परिवसंति, सेसं तहेव, जोइसं संखेज्जं चंदा० ॥ (सू० १८२)

‘खीरोदणं समुद्र’मित्यादि, क्षीरोदं णमिति पूर्ववत् समुद्रं ध्रुतवरो नाम द्वीपो धुत्तो बलयाकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः समन्तात्सं-
परिक्षिप्य तिष्ठति, अत्रापि चक्रबालविक्रमभपरिक्षेपपद्मवरवेदिकावनपण्डद्वारान्तरप्रदेशजीवोपपातवक्तव्यता पूर्ववत् ॥ सम्प्रति नाम-
निमित्तमभिवृत्तुराह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते—ध्रुतवरो द्वीपो ध्रुतवरो द्वीपः ? भगवानाह—गौ-
तम ! ध्रुतवरे द्वीपे ‘तत्थ तत्थ देसे तर्हि’ इत्यादि, अरुणवरद्वीपवत्सर्वं तावद्वक्तव्यं यावत् ‘वानमंतरा देवाय देवीभ्यो य आसयंति सयंति
यावद् विहरंति’ इति, नवरं वाप्यादयो ध्रुतोदकपरिपूर्णा इति वक्तव्याः, तथा पर्वताः पर्वतेष्व्वासनानि गृहकाणि गृहकेष्व्वासनानि
मण्डपका मण्डपकेषु पृथ्वीशिलापट्टकाः सर्वालना कनकमया इति वक्तव्यं, कनककनकप्रभौ चान्न देवौ यथाक्रमं पूर्वार्द्धापरार्द्धाधिपती
महर्द्धिकौ यावत्पत्योपमस्थितिकौ परिवसतः ततो ध्रुतोदकवाप्यादियोगाद् ध्रुतवर्णदेवस्वामिकत्वाच्च ध्रुतवरो द्वीप इति, तथा चाह—
‘से एएणट्टेण’मित्यादि चन्द्रादित्यादिसहस्राक्षत्रं प्राग्वत् ॥ ‘ययवरणं दीव’मित्यादि, ध्रुतवरं द्वीपं ध्रुतोदो नाम समुद्रो धुत्तो बलया-
कारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति, शेषं यथा ध्रुतवरस्य द्वीपस्य यावज्जीवोपपातसूत्रम् ॥ इदानीं नामनिमित्तम-
भिवृत्तुराह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते—ध्रुतोदः समुद्रो ध्रुतोदः समुद्रः ? इति, भगवानाह—गौतम !
ध्रुतोदस्य समुद्रस्योदकं स यथा नाम सकललोकाप्रसिद्धः ‘शारदिक्कः’ शरत्कालभावी गोध्रुतवरस्य मण्डः—ध्रुतसङ्घातस्य यदुपरिभाग-
स्थितं ध्रुतं स मण्ड इत्यभिधीयते सार इत्यर्थः, तथा चाह मूलटीकाकारः—“ध्रुतमण्डो ध्रुतसार” इति, शुक्लधितो—यथाऽग्निपरिता-

पतापितः, तदनामद्वारः (उद्भावः)—स्थानान्तरेष्वप्याप्यसङ्क्रामितः सद्योविस्मिन्दितः—तत्कालनिष्पादितो विश्रान्तः—उपश्रान्तकचवरः सङ्ग-
 कीकर्णिकारपुष्पवर्णाभो वर्णनोपपेतो गन्धेन रसेन स्पर्शोपपेत आस्वादनीयो विस्वादनीयो दीपनीयो मदनीयो बृंहणीयः सर्वेन्द्रियगा-
 त्रप्रह्लादनीयः, एवमुक्ते गौतम आह—‘भवे एयास्त्वे’ भवेद् दृतोदस्य समुद्रस्योदकमेतद्रूपं?, भगवानाह—नायमर्थः समर्थः, दृतोदस्य
 यस्मात्समुद्रस्योदकम् ‘इतः’ यथोक्तस्वरूपाद् दृतादिष्टतरमेव यावन्मनआपतरमेवास्वादेन प्रज्ञप्तं, कान्तसुकान्तौ च यथाक्रमं पूर्वार्द्ध-
 पश्चिमाद्धाधिपती अत्र दृतोदे समुद्रे महर्दिकौ यावत्पत्योपमस्थितिकौ परिवसतः, ततो दृतमिवोदकं यस्यासौ दृतोदः, तथा चाह—
 ‘से एएणट्टेण’मित्यादि सुगमं, चन्द्रादिसङ्ख्यासूत्रमपि सुगमम् ॥ ‘घतोदण’मित्यादि, दृतोदं णमिति वाक्यालङ्कारे समुद्रं क्षोद्वरो
 नाम द्वीपो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति, चक्रवालविक्रमभपरिक्षेपद्वारादिवक्तव्यता तथैव याव-
 ज्जीवोपपातसूत्रम् ॥ सन्प्रति नामान्वर्थमभिधित्सुराह—‘से केणट्टेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते क्षोद्वरो द्वीपः २ ?
 इति, भगवानाह—गौतम ! क्षोद्वरे द्वीपे तत्र तत्र देशे तस्य तस्य देशस्य तत्र तत्र प्रदेशे ‘वहवे खुड्ढाखुड्डियाओ वावीओ’ इत्यादि
 पूर्ववावद्वक्तव्यं यावद् ‘वाणमंतरा देवा देवीओ य आसयंति सयंति जाव विहरंति’ नवरं वाप्यादयः क्षोदोदकपरिपूर्णा इति
 वक्तव्यं, तथा पर्वतकाः पर्वतेष्ववासनानि गृहकाणि गृहकेष्ववासनानि मण्डपका मण्डपकेषु पृथिवीशिलापट्टकाः सर्वात्मना वैडूर्यमयाः प्रज्ञाताः,
 सुप्रभमहाप्रभौ च यथाक्रमं पूर्वार्धापरार्द्धाधिपती द्वौ देवावत्र क्षोद्वरे द्वीपे महर्दिकौ यावत्पत्योपमस्थितिकौ परिवसतः, ततः क्षोदो-
 दकवाप्यादियोगात्क्षोद्वरः स द्वीपः, एतदेवाह—‘से एएणट्टेण’मित्यादि, चन्द्रादिसूत्रं प्राग्वत् ॥ ‘स्वोचवरणं दीव’मित्यादि,
 क्षोद्वरं णमिति पूर्ववद् द्वीपं क्षोदोदो नाम समुद्रो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति । चक्रवाल-

विक्रममादिवक्तव्यता पूर्ववद् यावज्जीवोपपातसूत्रम् ॥ सम्प्रति नामनिमित्तमभिरसुराह—‘से केषाद्वेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन
 भदन्त ! एवमुच्यते क्षोदोदः समुद्रः २ ? इति, भगवानाह—क्षोदोदस्य समुद्रस्योदकं यथा नाम इक्ष्णां जात्यानां जात्यत्वमेवाह—
 ‘वरपुङ्गवाणं’ विशिष्टानां पुण्ड्रदेशोद्भवानां हरितानां शाङ्खलानां ‘भेरण्डेधूणां वा’ भेरण्डदेशोद्भवानां वा इक्ष्णां ‘कालपोराणां’ति
 कृष्णपर्वणाम् उपरितनपत्रसमूहापेक्षया हरितालवत्पिच्छराणाम् ‘अपनीतमूलानाम्’ अपनीतमूलत्रिभागानां त्रिभागनिर्वाटितवाटानां
 ऊर्ध्वभागदपि त्रिभागहीनानामिति भावः मध्यत्रिभागवशेषाणामिति समुदायार्थः ‘गंठिपरिसोहियाणं’ति प्रविधः—पर्वप्रविधः शो-
 धितः—अपनीतो येभ्यस्ते तथा, तेषां मूलत्रिभागे उपरितनत्रिभागे पर्वप्रन्थौ च नातिसमीचीनो रस इति तद्वर्जनं क्षोदरसो भवेद्
 ‘वक्षपरिपूतः’ श्लक्ष्णवक्षपरिपूतः चतुर्जातकेन सुष्ठु—अतिशयेन वासितश्चतुर्जातकवासितः, चतुर्जातकं त्वगोलाकसराह्वयगन्धद्रव्यमरि-
 चांसकं, उक्तञ्च—“त्वगोलाकैसरैरुत्पद्यं, त्रिसुगन्धं त्रिजातकम् । मरिचेन समायुक्तं, चतुर्जातकमुच्यते ॥ १ ॥” अधिकं—अतिशयेन
 पथ्यं न रोगहेतुः लघुः—परिणामलघुः वर्णेन—सामर्थ्यादतिशयिना उपपेतः एवं गन्धेन रसेन स्पर्शेनोपपेत आस्यादनीयो दुर्घर्षणीयो
 सदनीयो दृढणीयः सर्वेन्द्रियगात्रप्रदादनीयः, एवमुक्ते गौतम आह—‘भवे एयारुचे’ भवेद् भगवन् ! क्षोदोदसमुद्रस्योदकमेतद्वत् ? ,
 भगवानाह—गौतम ! नायमर्थः समर्थः, क्षोदोदस्य यस्मात्समुद्रस्योदकम् ‘अस्मात्’ यथोक्तरूपात्क्षोदरसादिष्टतरमेव यावन्मनआपत-
 रमेवास्यादेन प्रज्ञप्तम्, इह प्रविरलपुस्तकेऽन्यथाऽपि पाठो दृश्यते सोऽप्येतदनुसारेण व्याख्येयो, बहुषु तु पुस्तकेषु न दृष्ट इति न
 लिखितः, पूर्णपूर्णाप्रभौ च यथाक्रमं पूर्वार्द्धोपरार्द्धाधिपती ‘अत्र’ क्षोदोदे समुद्रे द्वौ देवौ मद्द्विकौ यावत्पत्न्योपमस्थितिकौ परिव्रजतः,
 ततः क्षोद इव—क्षोदरस इवोदकं यस्य स क्षोदोदः, तथा चाह—‘से एएणट्टेण’मित्यादि । चन्द्राविसम्प्राप्तसूत्रं प्राग्वत् ॥

खोदोदणं समुद्रं णंदीसरवरं णामं दीवे वट्टे वलयाणारसंठिते तहेव जाव परिकखेवो । पउमव-
 रं वणसंडपरिं द्वारा दारंतरपदेसे जीवा तहेव ॥ से केणट्टेणं भंते !, गोयमा ! देसे २ बहुओ खु-
 ड्ढां वावीओ जाव विलपंतिथाओ खोदोदगपडिहत्थाओ उपायपव्वणा सव्ववहरामया अच्छा
 जाव पडिख्वा ॥ अहुत्तरं च णं गोयमा ! णंदीसरदीवचक्कवालविकखंभवहुमज्झदेसभागे एत्थ
 णं चउद्दिंसिं चत्तारि अंजणपव्वता पणत्ता, ते णं अंजणपव्वयागा चतुरसीतिजोयणसहस्साइं
 उहुं उच्चत्तेणं एगमेणं जोयणसहस्सं उव्वेहेणं मूले साहरेगाइं दस्स जोयणसहस्साइं धरणिपले
 दस्स जोयणसहस्साइं आयामविकखंभेणं ततोऽणंतरं च णं माताए २ पदेसपरिहाणीए परिहाय-
 माणा २ उवरिं एगमेणं जोयणसहस्सं आयामविकखंभेणं मूले एकतीसं जोयणसहस्साइं छच्च
 तेवीसे जोयणसते किंचिविसेसाहिंया परिकखेवेणं धरणिपले एकतीसं जोयणसहस्साइं छच्च
 तेवीसे जोयणसते देसूणे परिकखेवेणं सिहरतले तिणिण जोयणसहस्साइं एकं च बावडुं जोय-
 णसतं किंचिविसेसाहिंयं परिकखेवेणं पणत्ता मूले विच्छिण्णा मज्झे संखित्ता उट्ठिं तणुया
 गोपुच्छसंठाणसंठिता सव्वंजणामया अच्छा जाव पत्तेयं २ पउमवरवेदियापरिं पत्तेयं २ वणसं-
 डपरिखित्ता वणणओ ॥ तेसि णं अंजणपव्वयाणं उवरि पत्तेयं २ बहुसमरमणिज्जो भूमिभागो
 पणत्तो, से जहाणामए—आलिगपुक्खरेति वा जाव सयंति ॥ तेसि णं बहुसमरमणिज्जाणं

भूमिभागाणं बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं २ सिद्धायतणा एकमेकं जोयणसतं आयामेणं पण्णासं
 जोयणाहं विकखंभेणं वावत्तारिं जोयणाहं उहुं उच्चत्तेणं अणेगखंभसतसंनिविट्ठा वण्णओ ॥ तेसि
 णं सिद्धायतणाणं पत्तेयं २ चउद्दिहिंसिं चत्तारि द्वारा पणत्ता—देवदारे असुरदारे णागदारे सु-
 वण्णदारे, तत्थ णं चत्तारि देवा महिद्धीया जाव पलिओपमट्ठितीया परिवसंति; तंजहा—देवे
 असुरे णागे सुवण्णे, ते णं द्वारा सोलस जोयणाहं उहुं उच्चत्तेणं अट्ठ जोयणाहं विकखंभेणं ताव-
 तियं चेव पवेसेणं सेता वरकणग० वन्नओ जाव वणमाला । तेसि णं दारणं चउद्दिहिंसिं चत्तारि
 मुहमंडवा पणत्ता, ते णं मुहमंडवा एणमेणं जोयणसतं आयामेण पंचास जोयणाहं विकखंभेणं
 सादरेगाणं सोलस जोयणाहं उहुं उच्चत्तेणं वण्णओ ॥ तेसि णं मुहमंडवाणं चउद्दि(तिदि)सिं च-
 त्तारि (तिणि) द्वारा पणत्ता, ते णं द्वारा सोलस जोयणाहं उहुं उच्चत्तेणं अट्ठ जोयणाहं विकखं-
 भेणं तावतियं चेव पवेसेणं सेसं तं चेव जाव वणमालाओ । एवं पेच्छायरमंडवावि, तं चेव प-
 माणं जं मुहमंडवाणं, द्वारावि तहेव, णवरि बहुमज्झदेसे पेच्छायरमंडवाणं अक्खाडगा मणि-
 पेडियाओ अद्धजोयणप्पमाणाओ सीहासणा अपरिवारा जाव द्रामा धूभाहं चउद्दिहिंसिं तहेव
 णवरि सोलसजोयणप्पमाणा सातिरेगाहं सोलस जोयणाहं उच्चा सेसं तहेव जाव जिणपडिमा ।
 चेइयरुक्खा तहेव चउद्दिहिंसिं तं चेव पमाणं जहा विजयाए रायहाणीए णवरि मणिपेडियाए सो-

लसजोयणप्यमाणाओ, तेसि पं चेइयरुक्खाणं चउहिंसिं चत्तारि मणिपेठियाओ अट्टजोयण-
विकखंभाओ चउजोयणबाहल्लाओ महिंदज्झया चउसट्टिजोयणुच्चा जोयणोव्वेधा जोयणवि-
क्खंभा सेसं तं चेव । एवं चउहिंसिं चत्तारि णंदापुक्खारिणीओ, णवरि खोयरसपडिपुण्णाओ
जोयणसतं आयामेणं पन्नासं जोयणाइं विकखंभेणं पण्णासं जोयणाइं उव्वेधेणं सेसं तं चेव, म-
णुलियाणं गोमाणसीण य अडयालीसं २ सहस्साइं, पुरिच्छमेणवि सोलस पच्चथिमेणवि सो-
लस द्वाहिणेणवि अट्ट उत्तरेणवि अट्ट साहस्सीओ तहेव सेसं उल्लोया भूमिभागा जाव बहुम-
उद्धदेसभागे, मणिपेठिया सोलस जोयणा आयामविकखंभेणं अट्ट जोयणाइं बाहल्लेणं तारिसं
मणिपीठियाणं उट्ठिं देवच्छंदगा सोलस जोयणाइं आयामविकखंभेणं सातिरेगाइं सोलस
जोयणाइं उट्टं उक्खत्तेणं सव्वरयण० अट्टसयं जिणपडिमाणं सव्वो सो चेव गमो जहेव वेमाणि-
यसिद्धायतणस्स ॥ तत्थ णं जे से पुरिच्छिमिल्ले अंजणपव्वते तस्स णं चउहिंसिं चत्तारि णंदाओ
पुक्खारिणीओ पण्णत्ताओ, तंजहा—णंदुत्तरा य णंदा आणंदा णंदिवद्धणा । (नंदिसेणा अ-
मोघाय गोधूभा य सुदंसणा) ताओ णंदापुक्खारिणीओ एगमेणं जोयणसतसहस्सं आयामविकखं-
भेणं दस जोयणाइं उव्वेहेणं अच्छाओ सण्हाओ पत्तेयं पत्तेयं पडमवरवेदिया० पत्तेयं पत्तेयं
वणसंडपरिकिखत्ता तत्थ तत्थ जाव सोवाणपडिरुव्वणा तोरणा ॥ तासि णं पुक्खारिणीं

बहुमज्झदेसभाए पत्तेयं पत्तेयं दहिमुहपववया चउसट्ठि जोगणसहस्साहं उहुं उच्चत्तेणं एणं जोग-
 यणसहस्सं उव्वेहेणं सव्वत्थसमा पल्लगसंठाणसंठिता दस्स जोगणसहस्साहं विक्खंभेणं एकत्तिस्सं
 जोगणसहस्साहं छच्च तेवीसे जोगणसए परिकखेवेणं पणत्ता सव्वरयणामया अच्छा जाव पडि-
 रूवा, तहा पत्तेयं पत्तेयं पडमवरवेइयां वणसंडवणओ बहुसमं जाव आसयंति सयंति ।
 सिद्धायतणं तं चेव पमाणं अंजणपव्वएसु सक्केव चत्ताव्वया णिरवसेसं भाणियव्वं जाव उट्ठिं
 अट्ठमंगलगा ॥ तत्थ णं जे से दक्खिणिह्ले अंजणपव्वते तस्स णं चउद्विस्सं चत्तारि णंदाओ
 पुक्खारिणीओ पणत्ताओ, तंजहा—भद्दा य विसाला य कुसुया पुंडरिणिणी, (नन्दुत्तरा य
 नंदा आनन्दा नदिद्वहुणा) तं चेव पमाणं तं चेव दहिमुहा पव्वया तं चेव पमाणं जाव सिद्धाय-
 तणा ॥ तत्थ णं जे से पक्वत्थिमिह्ले अंजणगपव्वए तस्स णं चउद्विस्सं चत्तारि णंदा पुक्खारिणीओ
 पणत्ताओ, तंजहा—णंदिसेणा अमोहा य, गोत्थूभा य सुदंसणा, (भद्दा विसाला कुसुदा पुंड-
 रिकिणी) तं चेव सव्वं भाणियव्वं जाव सिद्धायतणा ॥ तत्थ णं जे से उत्तरिह्ले अंजणपव्वते
 तस्स णं चउद्विस्सं चत्तारि णंदापुक्खारिणीओ, तंजहा—विजया वेजयंती जयंती अपराजिया,
 सेसं तहेव जाव सिद्धायतणा सव्वा ते चिय वणणा णातव्वा ॥ तत्थ णं बह्वे अवणवइवाण-
 मंतरजोतिसियवेमाणिया देवा चाउमासियापडिवएसु संवच्छरिएसु वा अण्णेसु बह्वसु जिण-

जन्मणणिवत्त्वमणणाणुत्तिपरिणिव्वाणमादिएसु य देवकज्जेसु य देवसमुदएसु य देवसमितीसु
य देवसमवाएसु य देवपओयणेसु य एणंतओ सहिता समुवाणता समाणा पमुदितपक्कीलिया
अट्ठाहितारूवाओ महामहिमाओ करेमाणा पालेमाणा सुहंसुहेणं विहरंति । कहलासहरिवाहणा
य तत्थ दुवे देवा महिह्वीया जाव पलिओवमट्ठितीया परिवसंति, से एतेणट्ठेणं गोयमा । जाव
णिच्चा जोतिसं संखेज्जं ॥ (सू० १८३)

‘खोदोदणं समुद्’मित्यादि, क्षोदोदं णमिति पूर्ववत् समुद्रं नन्दीश्वरवरो नाम द्वीपो वृत्तो बलयाकारसंस्थानसंस्थितः, सर्वतः
समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति । चक्रवालविष्कम्भपरिक्षेपादिवक्तव्यता प्राग्वद् यावज्जीवोपपातसूत्रम् ॥ सम्प्रति नामनिमित्तमभिधि-
त्सुराह—‘से केणट्ठेण’मित्यादि, अथ केनार्थेन—केन कारणेन भदन्त ! एवमुच्यते—नन्दीश्वरवरो द्वीपो नन्दीश्वरवरो द्वीपः ? इति,
भगवानाह—गौतम ! नन्दीश्वरवरे द्वीपे बहवः ‘खुड्डाखुड्डियाओ वावीओ’ इत्यादि प्रागुक्तं सर्वं तावद्वक्तव्यं यावत् ‘वाणमन्तरा दे-
वा देवीओ य आसयंति सयंति जाव विहरंति’ नवरमज वाप्यादयः क्षोदोदकप्रतिपूर्णा वक्तव्याः, पर्वतकाः पर्वतकेवासनानि गृहाणि
गृहकेवासनानि मंडपका मंडपकेषु शिलापट्टकाः सर्वालना वज्रमयाः, शेषं तथैव ॥ ‘अदुत्तरं च णं गोयमा !’ इत्यादि, अथा-
न्यद् गौतम ! नन्दीश्वरवरे चत्वारो दिशः समाहताश्चतुर्दिक् तस्मिन् चक्रवालविष्कम्भेन मध्यदेशभागे एकैकस्यां दिशि एकैकभावेन
चत्वारोऽञ्जनपर्वताः प्रज्ञाताः, तद्यथा—पूर्वेण—पूर्वस्यां दिशि, एवं पश्चिमायां दक्षिणस्यामुत्तरस्याम् ॥ ‘ते ण’मित्यादि, ते अञ्जनपर्व-
ताश्चतुरशीतिर्योजनसहस्राण्यूर्ध्वमुच्चैरत्वेन एकं योजनसहस्रमुद्धेन मूले सातिरेकाणि दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेन धरणिबले दश

योजनसहस्राण्यामविक्रम्भेन तदन्तरं च मात्रया परिहीयमानाः पर्यैकैकं योजनसहस्रमायामविक्रम्भेन मूले
 एकत्रिंशद् योजनसहस्राणि पटत्रयोविंशानि योजनशतानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि ३१६२३ परिक्षेपेण धरणि तले एकत्रिंशद् योजन-
 सहस्राणि पटत्रयोविंशानि योजनशतानि देशोनानि परिक्षेपेण ३१६२३ उपरि त्रीणि योजनसहस्राणि एकं च द्वापटं योजनशतं
 किञ्चिद्विशेषाधिकं ३१६२ परिक्षेपेण, ततो मूले विस्तीर्णा मध्ये संक्षिप्ता उपरि तनुकाः अत एव गोपुच्छसंस्थानसंस्थिताः सर्वालना
 'अञ्जनमयाः' अञ्जनरत्नात्मकाः 'अच्छा जाव पडिरुवा' इति प्रागवत् प्रत्येकं २ पद्मवरवेदिकया परिक्षिप्ताः प्रत्येकं २ वनपण्ड-
 परिक्षिप्ताः पद्मवरवेदिकावनपण्डवर्णनं प्रागवत् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेपामञ्जनपर्वतानां प्रत्येकं प्रत्येकमुपरि बहुसमरमणीयो भूमि-
 भागः प्रज्ञप्तः, तस्य 'से जहानामए आलिंणुक्खरेइ वा' इत्यादिवर्णनं जम्बूद्वीपजगत्वा उपरितनभागस्यैव तावद्वक्तव्यं यावत्
 'तत्थ णं बह्वे वाणमंतरा देवा देवीओ य आसयंति सयंति जाव विहरंति' ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेपां बहुसमरमणीयानां भूमिभा-
 गानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं प्रत्येकं सिद्धायतनं प्रज्ञप्तं, तानि च सिद्धायतनानि प्रत्येकं प्रत्येकमेकं योजनशतमायामेन पञ्चाशद्यो-
 जनानि विक्रम्भेन द्विसप्ततिर्योजनानि ऊर्ध्वमुच्चैरत्वेन, अनेकस्तम्भशतसन्निविष्टानीत्यादि तद्वर्णनं विजयदेवमुधर्मसभावद्वक्तव्यम् ॥
 'तेसि ण'मित्यादि, तेपां सिद्धायतनानां प्रत्येकं 'चतुर्दिशि' चतसृषु दिक्षु, एकैकस्यां दिशि एकैकभावेन, चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञ-
 पानि, तद्यथा—पूर्वोण—पूर्वस्याम्, एवं दक्षिणस्यां पश्चिमायामुत्तरस्यां, तत्र पूर्वस्यां दिशि द्वारं देवद्वारं, देवनामकस्य तदधिपतेस्तत्र
 भावात्, एवं दक्षिणस्यामसुरद्वारं पश्चिमायां नागादरमुत्तरस्यां सुवर्णद्वारम् ॥ 'तत्थे'त्यादि, तत्र तेषु चतुर्षु द्वारेषु यथाक्रमं चत्वारो
 देवा महर्द्धिका यावरपत्योपमस्त्रितयः परिवसन्ति, तद्यथा—देव इत्यादि पूर्ववत्, पूर्वद्वारे देवनामा दक्षिणद्वारेऽसुरनामा पश्चिमद्वारे

नागनामा उत्तरद्वारे सुवर्णनामा ॥ 'ते षं दारा' इत्यादि, तानि द्वाराणि षोडश योजनानि प्रत्येकमूर्द्धमुच्चैस्त्वेनाष्टौ योजनानि विष्क-
न्मतः, 'तावद्वयं चैव'ति तावदेव—अष्टावेव योजनानीति भावः प्रवेशेन 'सेया वरकणगधूभिः'यागा ईहासिंयडसभतुरंगणरमगरविहग-
वालगकिन्नररुसरभचमरकुंजरवणलयपडमलयभत्तिचिन्ता खंभुंगयवरवेइयापरिगयाभिरामा विज्जाहरजमलजुगलजंतजुत्ता इव अक्की-
सहस्समालिणीया रुवगसहस्सकलिया भिसमाणा भिभिस्समाणा चक्कुलोयणंलेसा सुहफासा सस्सिरीयरुवा, वन्नओ तेस्सि दाराणं इमो
होइ; तंजहा—वइरामया नेमा रिट्टिमया पइट्टाणा वेरुलियरुइलखंभा जायरुवोवचियपवरपंचवन्नमणिरयणकुट्टिमतला हंसगडभमया
एलुगा गोमेज्जमया इंदकीला जोईरसमया उत्तरंगा लोहियक्खमईओ दारचेडाओ (पिंडीओ) वेरुलियामया क्वाडा लोहियक्खम-
ईओ सूर्इओ वइरामया संधी नाणामणिमया ससुंगया वइरामईओ अगलाओ अगलापासाया रययामईओ आवत्तणपेडियाओ अं-
कोत्तरपासा निरंवरधणक्वाडा भित्तीसु चैव भित्तिगुलिया छप्पवा तित्ति हींति गोमाणसीओवि तत्तिया नाणामणिरयणजालपिंज-
रमणिवंसगलोहियक्खपडिंदसगरययभोन्मा अंकांमया पक्खा पक्खवाहाओ जोईरसमया वंसकवेळुगा य रययामईओ पट्टियाओ जा-
यरुवमईओ ओहाडणीओ वइरामईओ उवरि पुंछणीओ सव्वसेयरययामए अच्छायणे अंकांमयकणगकूडतवणिज्जधूभिः'यागा सेया
संखदलविमलनिम्मलदहियणगोखीरफेणरययनिगरप्पणासद्धचंदचिन्ता नाणामणिमयदामालंकिया अंतो बहिं च सण्हतवणिज्जरुइलवा-
लुयापदथंडा सुहफासा सस्सिरीयरुवा पासाईया दरिस्सणिज्जा अभिरुवा पडिरुवा' एतच्च यथापि विजयद्वारवर्णनायामपि न्याख्यातं
तथाऽपि स्थानाद्यन्यार्थं किञ्चिद्व्याख्यायते—येतानि अङ्करत्नबाहुल्याद्वरकनकस्तूपिकानि ईहाभुगक्रषभतुरंगनरमंकरविहगव्यालककि-
न्नररुसरभचमरकुंजरवनलतापद्मलताभक्तिचित्राणि प्रतीतं, तथा स्तम्भोद्गताभिः—स्तम्भोपरिवर्त्तिनीभिर्वज्ररत्नमयीभिर्वेदिकाभिः

परिगतानि सन्ति यानि अभिरमणीयानि तानि स्तम्भोद्भववक्षवेदिकाभिः परिगताभिरामाणि, विद्याधरयोर्वद् यमलं—समश्रेणीकं युगलं तेषां यन्त्राणि—प्रपञ्चास्तैर्युक्तानीव, अर्चिषां 'सहस्रैर्मालनीयानि अर्चिःसहस्रमालनीयानि—परिवारणीयानि, किमुक्तं भवति ?— एवं नाम प्रभासमुदयोपेतानि धेनैवं संभावनोपजायते यथा नूनमेतानि न स्वाभाविकप्रभासमुदयोपेतानि किन्तु विशिष्टविद्याशक्ति-मत्पुरुषविशेषप्रपञ्चयुक्तानीति रूपकसहस्रकलितानि 'भिसमाणा' इति दीप्यमानानि 'भित्तिभसमाणा' इति अतिशयेन दीप्यमानानि 'चक्रखुलोयणलेसा' इति चक्षुः कर्तुं लोकेन—अवलोकने लिशतीव—दर्शनीयत्वातिशयतः धिग्व्यतीव यत्र तानि चक्षुर्लोकनलेशानि शुभसपश्यानि सश्रीकाणि रूपकाणि यत्र तानि सश्रीकरूपाणि वर्णो—वर्णकनिवेशस्तेषां द्वाराणामयं भवति, तद्यथा—वज्रमया नेमा—भूमिभागादूर्ध्वं निष्क्रामन्तः प्रदेशा रिष्टमयानि प्रतिष्ठानानि—मूलपादाः 'वैडूर्यरश्चिरस्तम्भानि' जातरूपोपचितप्रवरपञ्चवर्णमणिरत्न-कुट्टिमतलानि हंसगर्भमयाः 'एलुकाः' देहल्यः गोमेयकरत्नमया इन्द्रकीला ज्योतीरसमयानि उत्तराङ्गानि लोहिताक्षमयाः 'द्वारपिण्ड्यः' द्वारशाखाः वैडूर्यमयी कपाटी लोहिताक्षमयः सूचयः—फलकद्वयसन्धिविषट्नाभावहेतुपाटुकास्थानीया वज्रमयाः 'सन्धयः' सन्धिमैलाः फलकानां नानामणिमयाः 'समुद्रकाः' चूति(सूची)गृहाणि वज्रमया अर्गलाः (अर्गलाप्रासादाः—) प्रासादे यन्त्रार्गलाः प्रविशन्ति रजतमय्य आवर्तनपीठिकाः, आवर्तनपीठिका यत्रेन्द्रकीलको निवेशितः, 'अंकोत्तरपासा' इति अङ्का—अङ्करत्नमया उत्तरपार्श्वे येषां तानि तथा, निरन्तरकौ—लघुच्छिद्रैरपि रहितौ घनौ कपाटी येषां तानि निरन्तरघनकपाटानि, 'भित्तीसु च्वेवे'त्यादि, तेषां द्वाराणा-शुभयोः पार्श्वयोर्भित्तिषु—भित्तिसमीपे भित्तिगता—भित्तिसंबद्धा गुलिकाः—पीठिका भित्तिगुलिकास्तिस्रः षट्पञ्चाशद्वन्ति षट्पञ्चा-शन्निकप्रमाणा भवन्ति 'गोमाणसिया तत्तिया' इति 'तावत्य एव' षट्पञ्चाशन्निकप्रमाणा एव 'गोमानस्यः' शय्याः, तथा 'ना-

नामणिरत्नानि' नानामणिरत्नमयानि व्यालकरूपाणि लीलास्थितशालभञ्जिकाश्च येषां तानि तथा, रजतमयाः कूटाः, कूटो—माङ्ग-
भागः, वज्रमयाः 'उत्सेधाः' शिखराणि तपनीयमयाः 'उल्लोकाः' उपरितनभागाः, मणयो—मणिमया वंशा येषां तानि मणिवंश-
कानि, लोहिताक्षाः—लोहिताक्षमयाः प्रतिवंशा येषां तानि लोहिताक्षप्रतिवंशकानि, रजता—रजतमयी भूमिर्येषां तानि रजतभूमानि,
प्राकृतत्वात्समासान्तो भकारस्य च द्वित्वं, मणिवंशकानि लोहिताक्षप्रतिवंशकानि रजतभूमानि नानामणिरत्नमयानि जालपञ्जराणि
गवाक्षापरपर्यायाणि येषु द्वारेषु तानि तथा, पदानामन्यथोपनिपातः प्राकृतत्वात्, अङ्कमयाः पक्षाः पक्षबाह्वश्च, पक्षाः (प्रतीताः)
पक्षबाह्वोऽपि तदेकदेशभूताः, ज्योतीरसामया वंशा महान्तः पूज्यवंशाः 'वंसकवेष्टुया य' महतां पृष्ठवंशानामुभयतस्तिर्यक्स्थाप्यमाना
वंशाः वंशकवेष्टुकानि प्रतीतानि रजतमयपट्टिकाः कवेष्टुकानामुपरिकम्बास्थानीयाः जातरूपमय्योऽवघाटिन्यः आच्छादनहेतुकम्बोपरिस्था-
प्यमानमहाप्रमाणकिलिञ्चस्थानीया वज्रमय्योऽवघाटिनीनामुपरिपुञ्छन्यो—निविडतराच्छादनहेतुश्लक्ष्णतरतृणविशेषस्थानीयाः सर्वथेत-
रजतमयं पुञ्छनीनामुपरि कवेष्टुकानामथ आच्छादनम्, 'अंकामयकणगकूडतवणिज्जथूभिधागा' इति अङ्कमयानि—बाहुत्येनाङ्क-
रत्नमयानि पक्षपक्षबाह्वादीनामङ्गरत्नात्मकत्वात् कनकं—कनकमयं कूटं—शिखरं येषां तानि कनककूटानि, तपनीयाः—तपनीयमय्यः स्तूपि-
का—लघुशिखररूपा येषां तानि तथा, ततः पदत्रयस्य पदद्वय २ मीलनेन कर्मधारयः, एतेन यत् प्राक् सामान्यत उद्विष्टं 'सेया वरकणगथू-
भिधागा' इति तदेव प्रपञ्चतो भावितं, सम्प्रति तदेव श्वेतत्वं भूय उपसंहारव्याजेन दर्शयति—'सेया' श्वेतत्वमेवोपमया द्रढयति—
'सङ्घदलविमलनिमलदहिधणगोखीरफ्रेणरययनिगरपगासङ्घचंदचित्ता' विमलं यत् सङ्घदलं—सङ्घशकलं कचित् सङ्घतलेति-
पाठस्तत्र सङ्घतलं—सङ्घस्योपरिततो भागो यश्च निर्मलो दधिधनो—घनीभूतं दधि यश्च गोक्षीरफ्रेणो यश्च रजतनिकरस्तद्वत्प्रकाशः—प्र-

तिमता येषां तानि तथाऽर्द्धचन्द्रचित्राणि—नानारूपाणि आश्चर्यभूतानि वा धर्द्धचन्द्रचित्राणि, ततः पूर्वपदेन विशेषणसमासः, नाना-
 मणिमयीभिर्दामभिरलङ्कृतानि नानामणिमयदमालङ्कृतानि अन्तर्बाहिश्च श्लक्ष्णतपनीयरुचिरवालुकानां प्रस्तटः—प्रस्तारो येषु तानि
 तथा, शुभस्पृशानि सश्रीकरूपाणि प्रासादीयानि दर्शनीयानि अभिरूपाणि प्रतिरूपाणि व्यक्तम् ॥ 'तेसि णं दाराण'मित्यादि, तेषां
 द्वाराणामुभयोः पार्श्वयोरेकैकनैपेधिकीभावेन 'दुहतो' इति द्विधातो—द्विप्रकारायां नैपेधिकां नैपेधिकी—निपीदनस्थानं द्वारकुड्यस-
 मीपे नितम्ब इत्यर्थः षोडश षोडश वन्दनकलशाः प्रज्ञप्ताः, वर्णकस्तेषां वाच्यः, स चैवम्—'ते णं वंदणकलसा वरकमलपट्टाणा सुर-
 भिवरवारिपडिपुण्या चंदणकयचक्कागा आविद्धकंठेगुणा पडमुपलपिहाणा सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिरुवा महया महया इंद-
 कुम्भसमाणा पन्नत्ता समणाडसो' ! व्यक्तं नवरं 'महया महया' इति अतिशयेन महान्तः 'इन्द्रकुम्भसमानाः' महाकुम्भप्रमाणकुम्भ-
 सदृशाः, 'एवं नेयव्वं जाव सोलस वणमालाओ पन्नत्ताओ' 'एवम्' अनेन प्रकारेण तावन्नेतव्वं यावत्षोडश वनमालाः प्रज्ञप्ताः,
 तच्चैवम्—'तेसि णं दाराणं उभओ पासि दुहतो निसीहियाए सोलस सोलस नागदंतया पन्नत्ता, ते णं नागदंतगा मुत्ताजालंतरुसिया
 हेमजालावक्खजालखिणिजालपरिक्खत्ता अबुग्गया निसटा तिरियं सुसंपग्गहिया अहे पन्नगद्धरुवा पन्नगसंठाणसंठिया सव्वव-
 हरामया अच्छा जाव पडिरुवा महया महया गयदंतसमाणा पन्नत्ता समणाडसो !, तेसु णं नागदंतकेसु बहवे किंहुसुत्तवट्ठवग्गारि-
 यमल्लदामकलावा नीलसुत्तवट्ठवग्गारियमल्लदामकलावा०, ते णं दामा तवणिजालंबूसगा सुवणणपयरगमंडिया अण्णमण्णमसंपत्ता पु-
 न्नावरदाहिणुत्तरागएहि वाएहि मंदायं मंदायमेइज्जमाणा एइज्जमाणा पलंबसाणा पलंबमाणा पद्मंझमाणा ओरालेणं मणु-
 ज्ञेणं मणहरेणं कण्णमणनिवुइकरेणं सदेणं ते पएसे सव्वतो समंता आपुरेमाणा सिरिया अईव उवसोभेमाणा चिड्ढंति, तेसि णं

नागदंताणं उंवरिं अन्ने सोलस सोलस नागदंतया मुत्ताजालंतरोसिया हेमजाल जाव महया महया गयदंतसमाणा पन्नत्ता समणाउसो !, तेसु पं नागदंतएसु वहवे रययामया सिकगा पन्नत्ता, तेसु पं रययामएसु सिकगेसु वहवे वेरुलियमयाओ धूवधडियाओ पण्णत्ताओ, ताओ पं धूवधडियाओ कालागुरुपवरकुंदुरुकतुरुकधूवमयमयंतगंधुडुयाभिरामातो सुगंधवरगंधियाओ गंधवट्टिभूयाओ ओरालेणं म-
णुत्तेणं घाणमणत्तिवुडुकरेणं गंधेणं ते पएसे आपूरेमाणीओ आपूरेमाणीओ चिट्ठंति । तेसि पं दाराणं उमओ पासि डुहतो निसी-
हियाए सोलस सोलस सालभंजियाओ पन्नत्ताओ, ताओ पं सालभंजियाओ लीलट्टियाओ सुयलंकियाओ णाणाविहरागवसणाओ
रत्तावंगाओ असियकेसीओ मिच्चिसयपसत्थलक्खणसंवेद्धियगसिरयाओ नाणांमह्मपिण्डाओ मुट्ठिगेज्झसुमज्झाओ आमेलजमलजु-
गलवट्टियअट्ठमुन्नयपीणरइयसंठियपओहराओ ईसिं असोगवरपायवसमुट्टियाओ वामहत्थगहियगसालाओ ईसिं अद्धच्छिककडकयचिट्ठि-
एहिं ल्हसेमाणीओ विव चक्खुलोयणलेसाओ अणमणं खिज्जमाणीओ इव पुढविपरिमाणाओ सासयभावमुवगयाओ चंदानणातो
चंदविलसिणीतो चंदद्धसमनिडालाओ चंदोहियसोमदंसणाओ उक्का इव उज्जोवेमाणीओ विज्जुवणमरीइसूरदिपंततेयअहिगतसर-
त्तिकासाओ सिंगारागारचाहवेसाओ पासाईयाओ दरिसणिजाओ अभिरुवाओ पडिरुवाओ । तेसि पं दाराणं उमओ पासि डुहओ
निसीहियाए सोलस २ जालकडगा पण्णत्तां सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिरुवा, तेसि पं दाराणं उमओ पासि डुहतो निसी-
हियाए सोलस सोलस घंटाओ पण्णत्ताओ । तासि पं घंटाणं इमे एयाख्वे वण्णावासे पन्नत्ते—जंवूणयामईओ घंटाओ वइराम-
ईओ लालाओ नाणामणिमया घंटापासाओ तवणिज्जमयाओ संकलाओ रययामया रज्जूओ । ताओ पं घंटाओ ओहस्सरओ मेहस्स-
राओ हंसस्सरओ कौचस्सरओ सीहस्सरओ डुंदुभिस्सरओ नंदिसराओ नंदिघोसाओ मंजुस्सरओ मंजुघोसाओ सुस्सरओ सु-

रसरनिघोसाओ ओरालेणं मणुन्नेणं कणमणनिवुइकरेणं सरेणं ते पएसे सववतो समंता आपूरेमाणीओ सिरिए अतीव उवसोहे-
 माणीओ उवसोभेमाणीतो चिट्ठंति । तेसि णं दाराणं उभओ पासि इहवतो निसीहियाए सोलस सोलस वणमालाओ पणत्ताओ,
 ताओ णं वणमालाओ नाणादुमलयकिसलयपल्लवसमाउलाओ छपयपरिमुज्जमाणसोभंतसस्सिरियातो सववरयणामईओ पासाईयाओ
 जाव पडिल्लाओइति, पाठसिद्धमेतत् नवरं नागदन्तसूत्रे नागदन्ता—अङ्कुटकाः, 'मुत्ताजालंतलूसिए' इत्यादि, मुक्काजालानाम-
 न्तरेषु यानि उच्छिन्नानि—लम्बमानानि हेमजालानि—हेममयदामसमूहा यानि गवाक्षजालानि—गवाक्षकृतिरत्नविशेषदामसमूहाः यानि
 च किङ्किणीषण्डाजालानि—क्षुद्रषण्टासमूहास्तैः परिक्षिप्ताः—सर्वतो व्याप्ताः, 'अट्ठमुग्गया' इति अभिमुखमुद्रता अभ्युद्रताः अभिम-
 भागे मन्ताग् उन्नता इति भावः 'अभिनिस्सिट्ठा' इति अभिमुखं—वहिर्भागाभिमुखं निरुष्टा अभिनिरुष्टाः 'तिरियं सुसंपरिग्गहिया'
 इति तिर्यग् भित्तिप्रदेशैः सुष्ठु—अतिशयेन सम्यग्—मन्तागप्यचलनेन परिगृहीताः 'अहेपन्नगद्धरूपा' अयः—अथस्त्वनं यत् पन्नगस्त्रार्द्धं
 तस्वेव रूपं—आकारो येषां ते तथा, अयःपन्नगार्द्धवदतिसरला दीर्घाश्चेति भावः, एतदेव व्याचष्टे—पन्नगार्द्धसंस्थानसंस्थिताः, 'किण्ह-
 सुत्तवट्ठक्कवारियमल्लदामकलावा' इति, कृष्णसूत्रवद्धा वग्धारिया—अवलंबिता माल्यदामकलापाः—गुण्यमालासमूहाः, एवं नीललोहि-
 तहारिद्रक्षुल्लवद्धा अपि वाच्याः, 'तवणिज्जलं वूसगा' इति दाश्रामप्रिमभागे गोलकाकृतिसण्डनविशेषो लम्बूसगाः 'सुवण्णपयरगमं-
 डिया' इति सुवर्णप्रतरेण—सुवर्णपत्रकेण मण्डितानि सुवर्णप्रतरकमण्डितानि, सालभक्षिकसूत्रे 'आमेलगजमलजुगलवट्ठियअब्भुत्ता-
 यपीणरइयसंठियपओहराओ' इति पीनं—पीवरं रचितं तथाजगत्स्थितिस्वाभाव्याद् रतिदं वा संस्थितं—संस्थानं यकाभ्यां तौ पीनर-
 चितसंस्थितौ पीनरतिदसंस्थितौ वा आमेलक—आपीडिः शोखरक इत्यर्थः तस्य यमलं—समश्रेणीकं यद् युगलं—द्वन्द्वं तद्वद् वसितौ—व-

द्रस्वभावावुपचितकठिनभावाविति भावः अभ्युन्नतौ पीनरचितसंस्थितौ च पयोधरौ यासां ताः तथा 'लूसेमाणीओ इवे'ति मुष्णन्य
 इव सुरजनानां मनांसीति गम्यते, शेषं प्रायः प्रतीतं, प्रागेवानेकशो भावितत्वात् । 'तेसि णं दाराणमुपि'मित्यादि तेषां दाराणामुपरि
 प्रत्येकं प्रत्येकमष्टावष्टौ मङ्गलकानि स्वस्तिकादीनि प्रज्ञप्तानि सर्वरत्नमयानि अच्छलानि यावत्प्रतिरूपकाणि ॥ 'तेसि णं दाराण'मि-
 त्यादि, तेषां दाराणां पुरतः प्रत्येकं प्रत्येकं मुखमण्डपाः प्रज्ञप्ताः, 'ते ण'मित्यादि, ते मुखमण्डपा एकं योजनशतमायामेन पञ्चाशद्
 योजनानि विष्कम्भेन सातिरेकाणि षोडश योजनानि ऊर्द्धुमुच्चैस्त्वेन अनेकस्तम्भशतसन्निविष्टा इत्यादि विजयदेवसुधर्मासभाया इव वर्णनं
 तावद्वक्तव्यं यावत्प्रतिरूपा ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां मुखमण्डपानां प्रत्येकं प्रत्येकं 'चतुर्दिनिदिशि' चत [ति] रसु दिक्षु एकैकस्यां दिशि
 एकैकभावेन चत्वारि [त्रीणि] द्वाराणि प्रज्ञप्तानि । 'ते णं दारा' इत्यादि, तानि द्वाराणि षोडश योजनानि ऊर्द्धुमुच्चैस्त्वेन अष्टौ योज-
 नानि विष्कम्भेन 'तावद्वयं चैव' अष्टावैव योजनानि प्रवेशेन 'सेया वरकणगभू'मियागा' इति द्वारवर्णनं प्राग्वत्तावद्वक्तव्यं यावदुपर्य-
 ष्ठावष्टौ मङ्गलकानि—स्वस्तिकादीनि, तेषामुल्लोचवर्णनं प्राग्वत्, तेषां च मुखमण्डपानामुपरि प्रत्येकं प्रत्येकमष्टावष्टौ स्वस्तिकादीनि
 मङ्गलकानि सर्वरत्नमयानि अच्छलानि यावत्प्रतिरूपकाणि, बहवः कृष्णचामरध्वजा इत्यादि प्रागवद् यावद् बहवः सङ्ख्यपत्रहस्तका
 इति ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां मुखमण्डपानां पुरतः प्रत्येकं प्रत्येकं प्रेक्षागृहमण्डपाः प्रज्ञप्ताः तेऽपि मुखमण्डपवत्प्रमाणतो वक्तव्याः,
 तेषामप्युल्लोचवर्णनं भूमिभागवर्णनं च प्राग्वत् । तेषां बहुसमरमणीयानां भूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं प्रत्येकमक्षपाटकाः
 प्रज्ञप्ताः ॥ 'ते ण'मित्यादि, ते अक्षपाटका वज्रमयाः 'अच्छा जाव पडिरुवा' इति प्राग्वत् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषामक्षपाट-
 कानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं प्रत्येकं मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिका अष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भभाभ्यां चत्वारि योज-

नानि बाह्व्येन सर्वात्मना मणिमय्योऽच्छा इत्यादि प्रागवत् ॥ 'तासि ण'मित्यादि, तासां मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं २ सिंहासनं
 प्रज्ञप्तं, तेषां च सिंहासनानां वर्णनं विजयदूष्यवर्णनमङ्कशवर्णनं दामवर्णनं च प्रागवत् ॥ तेषां च प्रेक्षागृहमण्डपानामुपरि प्रत्येकं प्रत्ये-
 कमष्टावष्टौ स्वस्तिकादीनि मङ्गलकानि यावद् बहवः सहस्रपत्रहस्तका इति । 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां प्रेक्षागृहमण्डपानां पुरतः प्र-
 त्येकं प्रत्येकं मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिकाः प्रत्येकं षोडश योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां अष्टौ योजनानि बाह्व्येन
 सर्वात्मना मणिमय्योऽच्छा इत्यादि प्रागवद् यावत्प्रतिरूपाः ॥ 'तासि ण'मित्यादि, तासां मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं २ चैत्यस्तूपाः
 प्रज्ञप्ताः ॥ 'ते णं चेइयधूभा' इत्यादि, ते चैत्यस्तूपाः षोडश योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां सातिरेकाणि षोडश योजनान्यूर्ध्वमुच्चै-
 रत्वेन, ते च शङ्खाङ्कुन्दकरजोऽमृतमथितकेनपुष्पसंनिकाशा 'अच्छा' इत्यादि प्रागवत् यावत्प्रतिरूपाः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां
 चैत्यस्तूपानामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि बहवः कृष्णचामरध्वजा इत्यादि प्रागवद् यावद् बहवः सहस्रपत्रहस्तकाः ॥ 'तेसि ण'मि-
 त्यादि, तेषां चैत्यस्तूपानां प्रत्येकं प्रत्येकं 'चतुर्दिशि' चतस्रसु दिक्षु एकैकस्यां दिशि एकैकमणिपीठिकाभावेन चतस्रो मणिपीठिकाः
 प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिका अष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां चत्वारि योजनानि बाह्व्येन सर्वात्मना मणिमय्यो यावत्प्रतिरूपाः ॥
 'तासि ण'मित्यादि, तासां मणिपीठिकानामुपरि एकैकस्या मणिपीठिकाया उपरि एकैकप्रतिभाभावेन चतस्रो जितप्रतिमा जितोत्से-
 धप्रमाणमात्राः पञ्चधनुःशतप्रमाणा इत्यर्थः सर्वात्मना रत्नमय्यः संपर्यर्द्धासतनिपण्णाः स्तूपाभिमुख्यस्तिष्ठन्ति, तद्यथा—पूर्वस्यां
 दिशि ऋषभा दक्षिणस्यां वर्द्धमाताः अपरस्यां चन्द्रानताः उत्तरस्यां वारिषणाः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां चैत्यस्तूपानां पुरतः
 प्रत्येकं प्रत्येकं मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिकाः षोडश योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यामष्टौ योजनानि बाह्व्येन सर्वात्मना

मणिमय्योऽच्छा यावत्प्रतिरूपाः ॥ 'तासि ण'मित्यादि, तासां मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं चैत्यवृक्षः प्रज्ञप्तः, ते च चैत्यवृक्षा
 अष्टौ योजनान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन अर्द्धयोजनमुद्धेन द्वे योजने उच्चैस्त्वेन रक्तन्धः स एवार्द्धयोजनं विष्कम्भेन यावद्बहुमध्यदेशभागे ऊर्ध्वं
 विनिर्गता श्राव्या—विडिमा सा पट् योजनान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन, साऽपि चार्द्धयोजनं विष्कम्भेन, सर्वाप्रेण सातिरेकाण्यष्टौ योजनानि प्र-
 ज्ञप्ता । 'तेसि णमयमेयारुवे वण्णावासे पणत्ते' इत्यादि चैत्यवृक्षवर्णनं विजयरजधानीगतचैत्यवृक्षवद्भावनियं 'यावत्तावर्णनमिति ॥
 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां चैत्यवृक्षाणामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि बहवः कृष्णचामरध्वजा इत्यादि तावद् यावत्सहस्रपत्रहस्तकाः 'सर्व-
 रत्नमया अच्छा यावत्प्रतिरूपाः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां चैत्यवृक्षाणां पुरतः प्रत्येकं मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिका
 अष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भभाभ्यां चत्वारि योजनानि बाह्येन सर्वात्मना मणिमय्योऽच्छा यावत्प्रतिरूपाः ॥ 'तासि ण'मित्यादि,
 तासां मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं २ महेन्द्रध्वजः प्रज्ञप्तः, ते च महेन्द्रध्वजाः षष्टिर्योजनान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन योजनमुद्धेन योजनं वि-
 ष्कम्भेन वज्रमया इत्यादि वर्णनं विजयदेवराजधानीगतमहेन्द्रध्वजवद्वेदित्वं यावत्तेषां महेन्द्रध्वजानामुपरि अष्टावष्टौ मङ्गलकानि बहवः
 कृष्णचामरध्वजा यावद् बहवः सहस्रपत्रहस्तकाः सर्वरत्नमया अच्छा यावत्प्रतिरूपाः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां महेन्द्रध्वजानां पुरतः
 प्रत्येकं प्रत्येकं नन्दाभिधाना पुष्करिणी प्रज्ञप्ता, 'ताओ नंदाओ पुक्खरिणीओ' इत्यादि, ताश्च 'नन्दापुष्करिण्य एकैकं योजनश-
 तमायामविष्कम्भभाभ्यां पञ्चाशद् योजनानि विष्कम्भेन दश योजनान्युद्धेन 'अच्छाओ सण्हाओ रययमयकूलाओ' इत्यादि पुष्क-
 रिणीवर्णनं जगत्पुपरिपुष्करिणीवद्वक्तव्यं नवरं 'खोदरसपडिपुणाओ' इति वक्तव्यं, ताश्च नन्दापुष्करिण्यः प्रत्येकं प्रत्येकं पद्मवर-
 वेदिकया प्रत्येकं प्रत्येकं वनखण्डेन च परिक्षिप्ताः, तासां च नन्दापुष्करिणीनां त्रिदिशि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि प्रज्ञप्तानि तेषां वर्णनं

तीरणवर्णनं च प्रागवत् । इदमन्यदधिकं पुस्तकान्तरे दृश्यते—‘तासि णं पुक्खरिणीणं चउहिंसि चत्तारि वणसंडा पणत्ता, तंजहा
 —पुरच्छिमेणं धाहिणेणं पक्कथिमेणं उत्तरेणं—“पुब्बेण असोगवणं द्वाहिणतो होइ चंपरावणं तु (सत्तपणवणं) । अवरेण चंपरावणं
 चूयवणं उत्तरे पासे ॥ १ ॥” ‘तेसु णं’मित्यादि, तेषु सिद्धायतनेषु प्रत्येकं प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत् गुलिकासहस्राणि, गुलिकाः—पी-
 ठिका अभिधीयन्ते, ताश्च मनोगुलिकापेक्षया प्रमाणतः क्षुद्रास्तासां सहस्राणि गुलिकासहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—पूर्वस्यां दिशि
 पोडश सहस्राणि पश्चिमायां पोडश सहस्राणि दक्षिणस्यामष्टौ सहस्राणि उत्तरस्यामष्टौ सहस्राणि । ‘तासु णं’गुलियासु बहवे सु-
 वण्णरूपामया फलगा पञ्चत्ता’ इत्यादि विजयदेवराजधानीगतसुधन्मासभायामिव वक्तव्यं यावदामवर्णनं ॥ ‘तेसु णं’मित्यादि,
 तेषु सिद्धायतनेषु प्रत्येकं प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत् मनोगुलिकासहस्राणि प्रज्ञप्तानि, गुलिकापेक्षया प्रमाणतो महतीतराः, तद्यथा—पूर्वस्यां
 दिशि पोडश सहस्राणि पश्चिमायां पोडश सहस्राणि दक्षिणस्यामष्टौ सहस्राणि उत्तरस्यामष्टौ सहस्राणि, एतास्यपि फलकनागदन्त-
 कमारयदामवर्णनं प्रागवत् ॥ ‘तेसु णं’सिद्धायतनेषु’ इत्यादि, तेषु सिद्धायतनेषु प्रत्येकं प्रत्येकमष्टचत्वारिंशद्गोमानुष्यः—शय्यारूपाः
 स्थानविशेषास्तासां सहस्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—पूर्वस्यां दिशि पोडश सहस्राणि पश्चिमायां पोडश सहस्राणि दक्षिणस्यामष्टौ उत्तर-
 स्यामष्टौ सहस्राणि, तास्यपि फलकवर्णनं नागदन्तवर्णनं सिक्ककवर्णनं धूपपट्टिकावर्णनं प्रागवत् ॥ ‘तेसि णं’सिद्धायतणाणं’मित्यादि
 उल्लोकवर्णनमन्तर्बहुसमरमणीयभूमिभागवर्णनं षट्द्वर्जं प्रागवत् ॥ ‘तेसि णं’बहुसमरमणिज्जाणं भूमिभागानाणं’मित्यादि, तेषां बहु-
 समरमणीयातां भूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं २ मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः, ताश्च मणिपीठिकाः पोडश योजनान्यायामविक-
 म्भाभ्यामष्टौ योजनानि धाहृत्येन सर्वास्मिन्ना मणिमय्यो यावत्प्रतिरूपकाः ॥ ‘तासि णं’मित्यादि, तासां च मणिपीठिकानामुपरि

प्रत्येकं २ देवच्छन्दकः प्रज्ञप्तः, ते च देवच्छन्दकाः षोडश योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां सातिरेकाणि षोडश योजनान्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन
 सर्वाल्लना रत्नमया अच्छा यावत्प्रतिरूपाः 'तेसु ण'मित्यादि, तेषु देवच्छन्दकेषु प्रत्येक २ मष्टशतं जिनप्रतिमानां जिनोत्सेर्धप्रमाण-
 सात्राणां पञ्चधनुःशतप्रमाणानामित्यर्थः सन्निधिसं तिष्ठति, प्रतिमावर्णनादि विजयदेवराजधानीगतसिद्धायतनवत्तावद्वक्तव्यं यावदष्ट-
 शतं धूपकच्छुक्कानाम् ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां सिद्धायतनानामुपरि प्रत्येकं प्रत्येकमष्टावष्टौ मङ्गलकानि बहवः कृष्णचामरध्वजा
 यावद्बहवः सहस्रपत्रहस्तकाः सर्वरत्नमया अच्छा यावत्प्रतिरूपाः ॥ 'तत्थ ण'मित्यादि, तत्र तेषु चतुर्ध्वजानपर्वतेषु मध्ये योऽसौ
 पूर्वदिग्भावी अञ्जनकपर्वतस्तस्य 'चतुर्दिशि' चतस्रसु दिक्षु एकैकस्यां दिशि एकैकनदापुष्करिणीभावेन चतस्रो नन्दापुष्करिण्यः
 प्रज्ञप्तास्तवथा—पूर्वस्यां दिशि नन्दिर्वेणा दक्षिणस्याममोघा अपरस्यां गोस्तूपा उत्तरस्यां सुदर्शना, ताश्च पुष्करिण्य एकं योजनशतस-
 हस्रमायामविष्कम्भाभ्यां त्रीणि योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिके त्रीणि गव्यूतानि अष्टाविंशं धनुःशतं
 त्रयोदशाङ्गुलानि अर्द्धाङ्गुलं च किञ्चिद्विशेषाधिकं परिक्षेपेण प्रज्ञप्ताः, दश योजनान्युद्वेधेन, 'अच्छाओ सण्हाओ रययामयक्कलाओ'
 इत्यादि जगत्पुपरिपुष्करिणीवज्रिवशेषं वक्तव्यं नवरं 'वट्ठाओ समतीराओ खोदोदगपडिपुण्णाओ' इति विशेषः, ताश्च प्रत्येकं प्रत्येकं
 पद्मवरवेदिकया वनखण्डेन च परिक्षिप्ताः, अत्रापीदमन्यदधिकं पुस्तकान्तरे दृश्यते—'तासि णं पुक्खरिणीणं पत्तेयं पत्तेयं चडदिसि
 चत्तारि वणसंडा पणत्ता तंजहा—पुरच्छिमेणं दाहिणेणं अवरेणं उत्तरेणं, पुव्वेण असो गवणं जाव चूयवणं उत्तरे पासे' एवं शेषाञ्ज-
 नपर्वतसम्बन्धिनीतामपि नन्दापुष्करिणीनां वाच्यम् ॥ 'तासि ण'मित्यादि, तासां पुष्करिणीनां बहुमध्यदेशभागो प्रत्येकं २ दधिमु-
 खनामा पर्वतः प्रज्ञप्तः, 'ते ण'मित्यादि, ते दधिमुखपर्वताश्चतुःपट्विर्योजनसहस्राणि ऊर्ध्वमुच्चैस्त्वेन एकं योजनसहस्रमुद्वेधेन सर्वत्र

समाः पत्यङ्कुसंस्थानसंस्थिता दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेन एकत्रिशद् योजनसहस्राणि पद् 'त्रयोविंशानि' त्रयोविंशत्यधिकानि
 योजनशतानि परिक्षेपेण प्रज्ञप्ताः सर्वास्मिन्ना स्फटिकमया अच्छा यावत्प्रतिरूपाः प्रत्येकं प्रत्येकं पञ्चवरवेदिकया परिक्षिप्ताः प्रत्येकं २
 वनखण्डेन परिक्षिप्ताः । 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां दधिमुखपर्वतानामुपरि प्रत्येकं २ बहुसमरमणीयो भूमिभागः प्रज्ञप्तः, तस्य शब्द-
 वर्णनं तावद्वक्तव्यं यावद्ब्रह्मो 'वानमन्तरा देवा देवीओ य आसयंति सयंति जाव विहरंति' ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां बहुसमरमणी-
 यानां भूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे प्रत्येकं २ सिद्धायतनं प्रज्ञप्तं, सिद्धायतनवक्तव्यता प्रमाणादिका अञ्जनपर्वतोपरिसिद्धायतनव-
 द्भक्तव्या यावद्दशशतं प्रत्येकं प्रत्येकं धूपकडुच्छुकानामिति ॥ 'तत्थ णं जे से दाहिणे अंजणगपव्वए' इत्यादि, दक्षिणाञ्जनकपर्वत-
 स्थापि पूर्वदिग्भाव्यञ्जनकपर्वतस्येव निरवशेषं वक्तव्यं, नवरं नन्दापुष्करिणीनां नामनानात्वं तद्यथा—पूर्वस्थां नन्दीन्तरा दक्षिणस्थां
 नन्दा अपरस्यामानन्दा उत्तरस्थां नन्दिवर्द्धना, शेषं तथैव ॥ 'तत्थ णं जे से पच्चत्थिमिल्ले अंजणगपव्वते तरस णं चउद्धित्तिं
 चत्तारि' इत्यादि, पूर्वदिग्भाव्यञ्जनपर्वतस्येव पश्चिमदिग्भाव्यञ्जनपर्वतस्यापि वक्तव्यं यावत्प्रत्येकं प्रत्येकमष्टशतं धूपकडुच्छुकानां, नवरं
 नन्दापुष्करिणीनां नामनानात्वं, तद्यथा—पूर्वस्थां दिशि भद्रा दक्षिणस्थां विशाला अपरस्थां कुमुदा उत्तरस्थां पुण्डरीकिणी, शेषं तथैव ॥
 एवमुत्तरदिग्भाव्यञ्जनकपर्वते वक्तव्यं, नवरमत्रापि नन्दापुष्करिणीनां नामनानात्वं, तद्यथा—पूर्वस्थां दिशि विजया दक्षिणस्थां वैज-
 यन्ता अपरस्थां जयन्ता उत्तरस्यामपराजिता, शेषं तथैव यावत्प्रत्येकं प्रत्येकमष्टशतं धूपकडुच्छुकानामिति । योद्धशानामपि चामीपां
 वापीनामपान्तराले प्रत्येकं प्रत्येकं रतिकरपर्वतौ जिनभवनमण्डितशिवरौ शास्त्रान्तरेऽभिहिताविति सर्वसङ्ख्याया नन्दीधरद्वीपे द्वापञ्चा-
 शत् सिद्धायतनानि ॥ 'तत्थ ण'मित्यादि, 'तत्र' तेषु सिद्धायतनेषु णमिति पूर्ववत् ब्रह्मो भवनपतिवानमन्तरज्योतिष्कवैमानिका

देवाश्चातुर्मासिकेषु पुर्युषणाथामन्येषु च बहुषु जिनजन्मनिष्क्रमणज्ञानोत्पादपरिनिर्वाणादिषु देवकार्येषु देवसमितिषु, एतदेव पर्याय-
 द्वयेन व्याचष्टे—देवसमवायेषु देवसमुदायेषु आगताः प्रमुदितप्रक्रीडिता अष्टाहिकारूपा महामहिमाः कुर्वन्तः सुखंसुखेन 'विहरन्ति'
 आसते । अदुत्तरं च षं गोयमा !' इत्यादि, अथान्यद् गौतम ! नन्दीश्वरवरे द्वीपे चक्रवालविष्कम्भेन बहुमध्यदेशभागे चतसृषु
 विदिक्षु एकैकस्यां विदिशि एकैकभावेन चत्वारो रतिकरपर्वताः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—एक उत्तरपूर्वस्यां द्वितीयो दक्षिणपूर्वस्यां तृतीयो दक्षि-
 णापरस्यां चतुर्थ उत्तरापरस्याम् ॥ 'ते ण'मित्यादि, ते रतिकरपर्वता दश योजनसहस्राण्यूर्ध्वमुच्चैस्त्वेन एकं योजनसहस्रमुद्वेधेन सर्व-
 त्रसमा झल्लरीसंस्थानसंस्थिता दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेन एकत्रिंशद् योजनसहस्राणि षट्त्रयोविंशानि योजनशतानि परिक्षेपेण
 सर्वाल्लना रत्नमया अञ्छा यावत्प्रतिरूपाः, तत्र योऽसावुत्तरपूर्वो रतिकरपर्वतस्तस्य 'चतुर्दिशि' चतुर्दिक्षु एकैकस्यां दिशि एकैकरा-
 जधानीभावेन ईशानस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणाश्चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पूर्वस्यां दिशि
 नन्दोत्तरा दक्षिणस्यां नन्दा पश्चिमायामुत्तरकुरा उत्तरस्यां देवकुरा, तत्र कृष्णायाः—कृष्णनामिकाया अग्रमहिष्या नन्दोत्तरा कृष्ण-
 रादृश नन्दा रामाया उत्तरकुरा रामरक्षिताया देवकुरा, तत्र योऽसौ दक्षिणपूर्वो रतिकरपर्वतस्तस्य चतुर्दिशि शक्रस्य देवेन्द्रस्य देव-
 राजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणाश्चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पूर्वस्यां दिशि सुमनाः दक्षिणस्यां सौमनसा अपरस्याम-
 र्चिर्माली उत्तरस्यां मनोरमा, तत्र 'पद्माया' पद्मनामिकाया अग्रमहिष्या सुमनाः शिवायाः सौमनसा शत्र्याश्चार्चिर्माली अञ्जुकाया
 मनोरमा, तत्र योऽसौ दक्षिणपश्चिमो रतिकरपर्वतस्तस्य चतुर्दिशि शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमा-
 णाश्चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—पूर्वस्यां दिशि भूता दक्षिणस्यां भूतावतंसा अपरस्यां गोस्तृपा उत्तरस्यां सुदर्शना, तत्र 'अम-

लायाः' अमलनामिकाया अप्रमहिष्या भूता राजधानी अप्सरसो भूतावतंसिका नवमिकाया गोस्तूपा रोहिण्याः सुदर्शना, तत्र यो-
 ऽसावुत्तरपश्चिमो रतिकरपर्वतस्तस्य चतुर्दिशि ईशानस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतस्तृणामप्रमहिषीणां जन्वद्वीपप्रमाणध्रुतसो राज-
 धान्यः प्रज्ञप्तास्तथा—पूर्वस्यां दिशि रत्ना दक्षिणस्यां रत्नोच्चया अपरस्यां सर्वरत्ना उत्तरस्यां रत्नसञ्चया, तत्र वसुनामिकाया अप्रम-
 हिष्या रत्ना वसुप्रामाया रत्नोच्चया वसुभिन्नायाः सर्वरत्ना वसुंधराया रत्नसञ्चया । रतिकरपर्वतचतुष्टयवक्तव्यता केषुचित्सुस्तकेषु स-
 र्वथा न दृश्यते । कैलासहरिवाहननामानौ च द्वौ देवौ तत्र यथाक्रमं पूर्वार्द्धपरार्द्धाधिपती महर्द्धिकौ यावत्पत्न्योपमस्थितिकौ परिव-
 सतः, तत एवं नन्वा—समृद्ध्या 'तुनटु समृद्धौ' इति वचनात् ईश्वरः—स्फातिमान् न तु नाप्नोति नन्दीश्वरः, तथा चाह—'से एए-
 णट्टेण' मित्थाणुपसंहारावाक्यं प्रतीतं, चन्द्रादिसङ्ख्याख्यं प्राग्वत् ॥

पाँदिससरवरणं दीवं पाँदीसरोदे णामं समुद्दे वट्टे वलयागारसंठाणसंठिते जाव सव्वं तहेव
 अट्टो जो खोदोदगस्स जाव सुमणसोमणसभद्दा एत्थ दो देवा महिड्ढीया जाव परिवसंति सेसं
 तहेव जाव तारणं ॥ (सू० १८४)

‘नंदीसरण’ मित्यादि, नन्दीश्वरं णमिति पूर्ववत् नन्दीश्वरोदो नाम समुद्रो वृत्तो वलयाकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः समन्तात्
 संपरिक्षिप्य तिष्ठति यथैव क्षोदोदकसमुद्रस्य वक्तव्यता तथैवास्याप्यर्थसहिता वक्तव्या, नवरमत्र सुमनसुमनसौ च द्वौ देवौ वक्तव्यौ,
 तावतिशयेन स्फीताविति नन्दीश्वरयोस्वदकं यत्रासौ नन्दीश्वरोदः, अथवा नन्दीश्वरवरं द्वीपं परिवेष्ट्य स्थित इति नन्दीश्वरं प्रति लम्प-

मुदकं यस्यासौ नन्दीश्वरोदः, एवं सर्वत्रापि समुद्रेषु द्वीपेषु च व्युत्पत्तिर्यथायोगं भावनीया ॥ एवमेते जम्बूद्वीपादयो नन्दीश्वरसमुद्र-
पर्यवसाना एकमत्यवतारा उक्ताः, अत ऊर्ध्वमरुणादीन् द्वीपान् समुद्रांश्च प्रत्येकं त्रिमत्यवतारान् विवक्षुराह—

षांदीसरोदं समुद्रं अरुणे णामं दीवे वट्टे बलयागार जाव संपरिकिखत्ता णं चिद्धति । अरुणे णं
भंते ! दीवे किं समचक्रवालसंठिते विसमचक्रवालसंठिए?, गोयमा ! समचक्रवालसंठिते नो
विसमचक्रवालसंठिते, केवतियं चक्रवालवि० संठिते?, संखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं चक्रवाल-
विकखंभेणं संखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं परिकखेवेणं पणन्ते, पडमवरवणसंडदारा दारंतरा य
तहेव संखेज्जाइं जोयणसतसहस्साइं दारंतरं जाव अट्टो, बावीओ खोतोदगपडिहत्थाओ उप्पा-
तपव्वयका सव्ववहरामया अच्छा, असोण वीतसोणा य एत्थ दुवे देवा महिद्धीया जाव परिक-
संति, से तेण० जाव संखेज्जं सव्वं ॥ अरुणणं दीवं अरुणोदे णामं समुदे तस्सवि तहेव परि-
वखेवो अट्टो खोतोदगे णवारिं सुभइ सुमणभद्दा एत्थ दो देवा महिद्धीया सेसं तहेव ॥ अरुणोदगं
समुद्रं अरुणवरे णामं दीवे वट्टे बलयागारसंठाण० तहेव संखेज्जगं सव्वं जाव अट्टो खोयोदगप-
डिहत्थाओ उप्पायपव्वतया सव्ववहरामया अच्छा, अरुणवरभइअरुणवरमद्दाभद्दा एत्थ दो देवा
महिद्धीया । एवं अरुणवरोदेवि समुदे जाव देवा अरुणवरअरुणमद्दावरा य एत्थ दो देवा सेसं
तहेव ॥ अरुणवरोदणं समुद्रं अरुणवरावभासे णामं दीवे वट्टे जाव देवा अरुणवरावभासभद्दा-

रुणवरावभासमहाभद्रा एतथ द्रो देवा महिह्रीया । एवं अरुणवराधभासे समुद्दे णवरि देवा
 अरुणवरावभासवरारुणवरावभासमहावरा एतथ द्रो देवा महिह्रीया ॥ कुंडले दीवे कुंडलभद्रकुं-
 डलमहाभद्रा द्रो देवा महिह्रीया, कुंडलोदे समुद्दे चक्रसुभचक्रसुक्रंता एतथ द्रो देवा म० ।
 कुंडलवरे दीवे कुंडलवरभद्रकुंडलवरमहाभद्रा एतथ द्रो देवा महिह्रीया, कुंडलवरोदे समुद्दे कुंड-
 लवर [वर] कुंडलवरमहावरा एतथ द्रो देवा म० ॥ कुंडलवरावभासे दीवे कुंडलवरावभासभद्र-
 कुंडलवरावभासमहाभद्रा एतथ द्रो देवा० ॥ कुंडलवरोभासोदे समुद्दे कुंडलवरोभासवरकुंडलवरो-
 भासमहावरा एतथ द्रो देवा म० जावपालिओवमहितीया परिवसंति ॥ कुंडलवरोभासं णं समुद्दे
 रुचणे णामं दीवे वटे वलया० जाव चिट्ठति, किं समचक्र० विसमचक्रवाल०?, गोयमा ! समचक्र-
 वाल० नो विसमचक्रवालसंठिते, केवतियं चक्रवाल० पणत्ते?, सन्वट्ट मणोरिमा एतथ द्रो देवा
 सेसं तहेव । रुयगोदे नामं समुद्दे जहा खोदोदे समुद्दे संखेज्जाहं जोयणसतसहससाहं चक्रवाल-
 वि० संखेज्जाहं जोयणसतसहससाहं परिवखेवेणं द्वारा दारंतरंपि संखेज्जाहं जोतिसंपि सन्वं संखेज्जं
 भाणिपव्वं, अट्ठोवि जहेव खोदोदसस नवरि सुमणसोमणसा एतथ द्रो देवा महिह्रीया तहेव
 रुयगाओ आढत्तं असंखेज्जं विक्खंभा परिवखेवो द्वारा दारंतरं च जोइसं च सन्वं असंखेज्जं
 भाणिपव्वं । रुयगोदणं समुद्दे रुयगावरं णं दीवे वटे रुयगावरभद्ररुयगावरमहाभद्रा एतथ द्रो

देवा कृगवररोदे कृगवरकृगवरमहावरा एत्थ द्रो देवा महिह्दीया । कृगवरावभास द्राव
 कृगवरावभासभद्रकृगवरावभासमहाभद्रा एत्थ द्रो देवा महिह्दीया । कृगवरावभासे समुदे
 कृगवरावभासवरकृगवरावभासमहावरा एत्थ ॥ हारदीवे हारभद्रहारमहाभद्रा एत्थ ० ।
 हारसमुदे हारवरहारवरमहावरा एत्थ द्रो देवा महिह्दीया । हारवरोदे हारवरभद्रहारवरमहाभद्रा
 एत्थ द्रो देवा महिह्दीया । हारवरोए समुदे हारवरहारवरमहावरा एत्थ ० । हारवरावभासे दीवे
 हारवरावभासभद्रहारवरावभासमहाभद्रा एत्थ ० । हारवरावभासोए समुदे हारवरावभास-
 वरहारवरावभासमहावरा एत्थ ० । एवं सव्वेवि तिपडोयारा णेतव्वा जाव सूरवरोभासोए स-
 मुदे, दीवेसु भद्रनामा वरनामा होति उदहीसु, जाव पच्छिमभावं च खोतवरादीसु सयंभूरमण-
 पज्जंतेसु चावीओ खोओदगपडिहत्थाओ पव्वयका य सव्ववहरामया । देवदीवे दीवे २ द्रो देवा
 महिह्दीया देवभद्रदेवमहाभद्रा एत्थ ० देवोदे समुदे देववरदेवमहावरा एत्थ ० जाव सयंभूरमणे
 दीवे सयंभूरमणभद्रसयंभूरमणमहाभद्रा एत्थ द्रो देवा महिह्दीया । सयंभूरमणणं दीवं सयंभूर-
 मणोदे नामं समुदे वदे वलया ० जाव असंवेजाहं ज्योणसतसहरसाहं परिकस्सेवेणं जाव अट्ठी,
 गोयमा ! सयंभूरमणोदए उदए अच्छे पत्थे जच्चे तणुए फलिहवणणाभे पगतीए उदगरसेणं पणत्ते,

सयंभुरमणवरसयंभुरमणमहावरा इत्थ दो देवा महि द्वीपा, सेसं तदेव जाव असंवेज्जाओ तारा-
गणकोटिकोटीओ सोभेंणु वा ३ ॥ (सू० १८५)

‘नंदीसरवरोदणं समुद्र’मित्यादि, नन्दीथरोदं समुद्रभरणो नाम द्वीपो वृत्तो बलयाकारसंस्थानसंस्थितो यावत्परिक्षिप्य ति-
ष्ठति । यैव क्षोद्वरद्वीपवक्तव्यता सैवान्नाप्यर्थसहिता वक्तव्या, नवरमन्त्र वाप्यादयः क्षीरो(क्षोदो)दकपरिपूर्णः, पर्वतादयस्तु सर्वालाना-
वज्रमया वक्तव्याः, अशोकवीतशोकौ च द्वौ देवौ, स च देवप्रभया पर्वतादिगतवज्रप्रभया चारुण इति अरुणनामा ॥ ‘अरुण-
ण’मित्यादि, अरुणं णमिति पूर्ववत् द्वीपभरणोदो नाम समुद्रो वृत्तो बलयाकारसंस्थानसंस्थितः सर्वतः समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति ।
यैन क्षोदोदकसमुद्रवक्तव्यता सैवेहापि वक्तव्या, नवरमन्त्र सुभद्रसुमनोभद्रनामानौ द्वौ देवौ वक्तव्यौ, ततोऽरुणद्वीपपरिक्षेपी यदिद्या
सुभद्रसुमनोभद्रदेवाभरणद्युत्याऽरुणं—आरक्तमुदकं यस्यासावरणोदयः ॥ ‘अरुणोदण’मित्यादि, अरुणोदं समुद्रभरणवरो नाम द्वीपो
वृत्तो बलयाकारसंस्थितो यावत्परिक्षिप्य तिष्ठति । अत्रापि वक्तव्यता यैव नवरमन्त्रारुणवरभद्रारुणवरमहाभद्रौ देवौ वाक्यौ, नामन्तु-
त्पत्तिभावनाऽपि स्वधिया भावनीया ॥ अरुणवरद्वीपभरणवरोदो नाम समुद्रो वृत्तो बलयाकारसंस्थानसंस्थितो यावत्परिक्षिप्य ति-
ष्ठति । अत्रापि वक्तव्यता यैव नवरमन्त्रारुणवरारुणमहावरभद्र देवौ ॥ अरुणवरोदं समुद्रभरणवरो नाम द्वीपो वृत्तो यावत्परि-
क्षिप्य तिष्ठति, वक्तव्यता अत्रापि क्षोद्वरद्वीपवत् नवरमन्त्रारुणवरभावभासभद्रारुणवरभावभासमहाभद्रौ देवौ । अरुणावभासं द्वीपम-
रुणावभासो नाम समुद्रो वृत्तो यावत्परिक्षिप्य तिष्ठति, वक्तव्यताऽत्रापि क्षोदोदसमुद्रवत् नवरमन्त्रारुणवरभावभासवरारुणवरभावभात-
महावरौ देवौ । तदेवभरणो द्वीपः समुद्रश्च त्रिप्रत्यवतार उत्कल्यथा—भरणो द्वीपोऽरुणः समुद्रः अरुणवरो द्वीपः अरुणवरः समुद्रः

अरुणवरावभासो द्वीपोऽरुणवरावभासः समुद्रः ॥ एवं कुण्डलो द्वीपः कुण्डलः समुद्रश्च त्रिप्रत्यवतारो वक्तव्यस्तद्यथा—अरुणवरावभा-
 ससमुद्रपरिक्षेपी कुण्डलो द्वीपः तत्परिक्षेपी कुण्डलः समुद्रः तत्परिक्षेपी कुण्डलवरो द्वीपः तत्परिक्षेपी कुण्डलवरः समुद्रः तत्परिक्षेपी
 कुण्डलवरावभासो द्वीपः तत्परिक्षेपी कुण्डलवरावभासः समुद्रः, वक्तव्यता सर्वत्रापि क्षोद्वरद्वीपक्षोद्वरसमुद्रवद्गृह्यता, नवरं देवता-
 नामिदं नामनात्वात्—कुण्डले द्वीपे कुण्डलभद्रकुण्डलमहाभद्रौ द्वौ देवौ, कुण्डलसमुद्रे चक्षुःशुभचक्षुःकान्तौ, कुण्डलवरे द्वीपे कुण्ड-
 लवरभद्रकुण्डलवरमहाभद्रौ, कुण्डलवरे समुद्रे कुण्डलवरकुण्डलवरमहावरौ कुण्डलवरावभासो द्वीपे कुण्डलवरावभासभद्रकुण्डलवराव-
 भासमहाभद्रौ, कुण्डलवरावभासे समुद्रे कुण्डलवरावभासवरकुण्डलवरावभासमहावरौ । कुण्डलवरावभाससमुद्रपरिक्षेपी रुचको
 द्वीपो रुचकद्वीपपरिक्षेपी रुचकः समुद्रः तत्परिक्षेपी रुचकवरो द्वीपस्तत्परिक्षेपी रुचकवरः समुद्रः तत्परिक्षेपी रुचकवरावभासो द्वीपः
 तत्परिक्षेपी रुचकवरावभासः समुद्रः, वक्तव्यता सर्वत्रापि प्राग्वत् नवरं देवनामनात्वात्, रुचके द्वीपे सर्वार्थमनोरमौ देवौ, रुचकस-
 मुद्रे सुमनःसौमनसौ, रुचकवरे द्वीपे रुचकवरभद्ररुचकवरमहाभद्रौ, रुचकवरे समुद्रे रुचकवररुचकवरमहावरौ, रुचकवरावभासे
 द्वीपे रुचकवरावभासभद्ररुचकवरावभासमहाभद्रौ, रुचकवरावभासे समुद्रे रुचकवरावभासवररुचकवरावभासमहावरौ, एतावता प्र-
 न्येन यदन्यत्र पठ्यते—“जंबूद्वीवे लवणे धायद् कालोय पुक्खरे वरुणे । स्त्रीरघयस्त्रोयनंदी अरुणवरे कुंडले रुयगे ॥ १ ॥” इति त-
 द्भाषितम् । अत ऊर्ध्वं तु यानि लोके शङ्खध्वजकलशश्रीवत्सादीनि शुभानि नामानि तन्नामानो द्वीपसमुद्राः प्रत्येतव्याः, सर्वेऽपि च
 त्रिप्रत्यवताराः, अपान्तराले च भुजगवरः कुशवरः क्रौञ्चवर इति । तथा यानि कानिचिदाभरणनामानि हाराह्वहारप्रभृतीनि यानि
 वस्तुनामानि आजिनादीनि यानि गन्धनामानि कोष्ठादीनि यान्युत्पलनामानि जलरुहचन्द्रोद्द्योतप्रमुखाणि यानि च तिलकप्रभृतीनि

वृक्षनामानि यानि च पृथिव्याः “पुढवीसकरावाल्या उ उवले सिला य लोणूसे” इत्यादि पटत्रिंशद्भेदभिन्नाया निधीनां नवानां रत्नानां
 चतुर्दशानां चक्रवर्तिसम्बन्धिनानां वर्षधरपर्वतानां—शुक्लहिमवदादीनां रूढानां—पद्ममहापद्मानां नदीनां—गङ्गासिन्धुप्रभृतीनां महानदीनां
 अन्तरनदीनां च विजयानां—कच्छादीनां द्वात्रिंशतो वक्षस्करपर्वतानां—माल्यवदादीनां कल्पानां—सौधर्मादीनां द्वादशानाम् इन्द्राणां—
 शक्रादीनां दशानां कुरुणां—देवकुरुतरकुरुणां मन्दरस्य—मेरोः आवासानां—शकादिसम्बन्धिनानां मेरुप्रत्यासन्नादीनां भवनपत्यादिसम्बन्ध-
 निधानां च कूटानां—शुक्लहिमवदादिसम्बन्धिनानां नक्षत्राणां—कृत्तिकादीनामष्टाविंशतेः चन्द्राणां सूर्याणां च नामानि तानि सर्वाण्यपि
 द्वीपसमुद्रेषु त्रिप्रत्यवताराणि वक्तव्यानीति दिदर्शयिपुराह—‘एवं हारद्वीपे’ इत्यादि, एवं च हारो द्वीपो हारोदः समुद्रः, हारवरो
 द्वीपो हारवरः समुद्रः, हारवरावभासो द्वीपो हारवरावभासः समुद्रः, द्वीपसमुद्रवक्तव्यता पूर्ववत्, नवरं हारे द्वीपे हारमद्रहारमहा-
 भद्रौ देवौ हारे समुद्रे हारवरहारमहावरौ, हारवरे द्वीपे हारवरमद्रहारवरमहाभद्रौ, हारवरे समुद्रे हारवरहारवरमहावरौ, हारवरावभासे
 द्वीपे हारवरावभासमद्रहारवरावभासमहाभद्रौ, हारवरावभासे समुद्रे हारवरावभासवरहारवरावभासमहावरौ । एवं शेषाणामप्यभ-
 रणनाम्नां त्रिप्रत्यवतारो वक्तव्यः—अर्द्धहारो द्वीपः अर्द्धहारः समुद्रः, अर्द्धहारवरः द्वीपः अर्द्धहारवरः समुद्रः, अर्द्धहारवरावभासो द्वीपः
 अर्द्धहारवरावभासः समुद्रः, कनकावलिद्वीपः कनकावलिसमुद्रः, कनकावलिवरो द्वीपः कन० व० समुद्रः, कनकावलिवरावभासो
 द्वीपः कनकावलिवरावभासः समुद्रः, रत्नावलिद्वीपः रत्नावलिः समुद्रः, रत्नावलिवरः द्वीपः रत्नावलिवरः समुद्रः, रत्नावलीवरावभासो
 द्वीपः रत्नावलीवरावभासः समुद्रः मुक्तावली द्वीपः मुक्तावली समुद्रः मुक्तावलीवरः द्वीपः मुक्तावलीवरः समुद्रः मुक्तावलिवरावभासो द्वीपो
 मुक्तावलिवरावभासः समुद्रः । वस्तुनामचिन्तायामपि आजिनो द्वीपः आजिनः समुद्रः, आजिनवरः द्वीपः आजिनवरः समुद्रः, भा-

जिनवरावभासो द्वीपः आजिनवरावभासः समुद्र इत्यादि । देवचिन्तायामपि अर्द्धहारे द्वीपेऽर्द्धहारभद्रार्द्धहारमहाभद्रौ देवौ, अर्द्धहारे समुद्रेऽर्द्धहारवरार्द्धहारमहावरौ, अर्द्धहारवरे द्वीपेऽर्द्धहारवरभद्रार्द्धहारवरमहाभद्रौ, अर्द्धहारवरे समुद्रेऽर्द्धहारवरार्द्धहारवरमहावरौ, अर्द्धहारभासे द्वीपेऽर्द्धहाररावभासभद्रार्द्धहाररावभासमहाभद्रौ, अर्द्धहाररावभासे समुद्रेऽर्द्धहाररावभासवरार्द्धहाररावभास-महावरौ, कनकावलिद्वीपे कनकावलिभद्रकनकावलिमहाभद्रौ, कनकावली समुद्रे कनकावलिवरकनकावलिमहावरौ, कनकावलिवरे द्वीपे कनकावलिवरभद्रकनकावलिवरमहाभद्रौ, कनकावलिवरे समुद्रे कनकावलिवरकनकावलिवरमहावरौ, कनकावलिवरभास-महावरौ, रत्नावली द्वीपे रत्नावलिभद्ररत्नावलिमहाभद्रौ, रत्नावली समुद्रे रत्नावलिवररत्नावलिमहावरौ, रत्नावलिवरे द्वीपे रत्नावलि-रभद्ररत्नावलिवरमहाभद्रौ, रत्नावलिवरे समुद्रे रत्नावलिवररत्नावलीवरमहावरौ, रत्नावलिवररावभासे द्वीपे रत्नावलिवररावभासभद्ररत्नाव-लिवररावभासमहाभद्रौ, रत्नावलिवररावभासे समुद्रे रत्नावलिवररावभासवररत्नावलिवररावभासमहावरौ, मुक्तावली द्वीपे मुक्तावलिभद्रमुक्ता-वलिमहाभद्रौ, मुक्तावली समुद्रे मुक्तावलिवरमुक्तावलिमहावरौ, मुक्तावलिवरे द्वीपे मुक्तावलिवरभद्रमुक्तावलिवरमहाभद्रौ, मुक्ता-वलिवरे समुद्रे मुक्तावलिवरमुक्तावलिमहावरौ, मुक्तावलिवररावभासे द्वीपे मुक्तावलिवररावभासभद्रमुक्तावलिवररावभासमहाभद्रौ, मुक्ता-वलिवररावभासे समुद्रे मुक्तावलिवररावभासवरमुक्तावलिवररावभासमहावरौ, आजिने द्वीपे आजिनभद्राजिनमहाभद्रौ, आजिने समुद्रे आ-जिनवराजिनवरमहावरौ, आजिनवरे द्वीपे आजिनवरभद्राजिनवरमहाभद्रौ, आजिनवरे समुद्रे आजिनवराजिनवरमहावरौ, आजिन-वरावभासे द्वीपे आजिनवरावभासभद्राजिनवरावभासमहाभद्रौ, आजिनवरावभासे समुद्रे आजिनवरावभासवरराजिनवरावभासमहा-

वरौ । एवं सर्वत्रापि त्रिः प्रत्यवतारो देवानां नामानि च भावनीयानि यावत् सूर्यो द्वीपः सूर्यः समुद्रः, सूर्यवरः स-
 मुद्रः, सूर्यवरावभासो द्वीपः सूर्यवरावभासः समुद्रः, आह च मूलचूर्णिकृत—‘अरुणाई द्वीपसमुद्रा तिपडोयारा यावत् सूर्यावभासः
 समुद्रः’ तत्र सूर्ये द्वीपे सूर्यभद्रसूर्यमहाभद्रौ देवौ, सूर्ये समुद्रे सूर्यवरसूर्यमहावरौ, सूर्यवरे द्वीपे सूर्यवरभद्रसूर्यवरमहाभद्रौ, सूर्यवरे
 समुद्रे सूर्यवरसूर्यमहावरौ, सूर्यवरावभासे द्वीपे सूर्यवरावभासभद्रसूर्यवरावभासमहाभद्रौ, सूर्यवरावभासे समुद्रे सूर्यवरावभासवरसूर्य-
 वरावभासमहावरौ । सूर्यवरावभाससमुद्रात्परं यदस्ति तदाह—‘सूर्यवरावभासणं समुद्रं देवे नामं दीवे वहे’ इत्यादि, सूर्यवरा-
 वभासं णमिति पूर्ववत् समुद्रं देवो नाम द्वीपो वृत्तो बलयाकारसंस्थानसंस्थितः समन्तात्संपरिक्षिप्य तिष्ठति । ‘देवे णं भंते ! दीवे किं
 समचक्रबालसंठिते विसमचक्रबालसंठिष्टे ?, गोयमा ! समचक्रबालसंठिष्टे नो विसमचक्रबालसंठिष्टे, देवे णं भंते ! दीवे केवहयं चक्रबाल-
 विकलभेणं केवहयं परिकल्वेणं पञ्जत्ते ?, गोयमा ! असंखेजाहं जोयणसहससाहं चक्रबालविकलभेणं, [मन्थाप्रम् ११०००] असंखे-
 जाहं जोयणसयसहससाहं परिकल्वेणं पञ्जत्ते, से णं एगाए पञ्जमवरवेइयाए एगेणं वणसंडेणं परिकल्वत्ते’ सुगमं, नवरम् एकया पञ्च-
 वरवेदिकयाऽष्टयोजनोच्छ्रयजगत्पुपरिभाविन्येति द्रष्टव्यं, एवमेकेन वनपण्डेन च, इदं तु सूत्रं बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते केपुचित् ‘त-
 हेवं’त्यादिदेश इति लिखितं ॥ ‘कइ णं भंते !’ इत्यादि, कति भदन्त ! देवस्य द्वीपस्य द्वाराणि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! च-
 लारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—विजयं वैजयन्तं जयन्तमपराजितं ॥ ‘कहि णं भंते ! देवसस दीवससे’त्यादि, क भदन्त ! देवस्य
 द्वीपस्य विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तम् ?, भगवानाह—गौतम ! देवद्वीपपूर्वाद्धेपर्यन्ते देवसमुद्रस्य पूर्वा(पश्चा)द्धेस्य पश्चिमदिशि ‘अत्र’ एतस्मि-
 न्नवकाशे विजयं नाम द्वारं प्रज्ञप्तं, प्रमाणं वर्णकश्च जम्बूद्वीपविजयद्वारवत्, नामान्वर्थसूत्रमपि तथैव ॥ ‘कहि णं भंते’ इत्यादि, क

भदन्त ! विजयस्य देवस्य विजया नाम राजधानी प्रज्ञप्ता ? भगवानाह—गौतम ! विजयस्य द्वारस्य पश्चिमदिशि तिर्यगसङ्ख्येयानि
 योजनशतसहस्राण्यवगाह्यान्नान्तरे विजयस्य देवस्य विजया नाम राजधानी प्रज्ञप्ता, सा च जम्बूद्वीपविजयद्वाराधिपतिविजयदेवस्यैव
 वक्तव्या । एवं वैजयन्तजयन्तापराजितद्वारवक्तव्यताऽपि भावनीया, ज्योतिषवक्तव्यता सर्वाऽप्यसङ्ख्येयतया वक्तव्या, नामान्वर्थचि-
 न्तायामपि देवभद्रदेवमहाभद्रौ वक्तव्यौ, शेषं सर्वमरुणद्वीपवत् ॥ ‘देवणं दीवमित्यादि, देवं णमिति पूर्ववत् द्वीपं देवः समुद्रो
 वृत्तो बलयाकारसंस्थानसंस्थितो यावत्परिक्षिप्य तिष्ठति, अत्रापि समच्चक्रवालादियूत्राणि तथैव नवरं देवोदकस्य समुद्रस्य विजयद्वारं देवो-
 दसमुद्रपूर्वार्द्धपर्यन्ते नागाद्वीपपूर्वा(पश्चा)र्द्धपश्चिमदिशि अत्रेति वक्तव्यं, राजधानी विजयद्वारस्य पश्चिमदिशि अत्रेति वक्तव्यं, राजधानी
 विजयद्वारस्य पश्चिमदिशि देवसमुद्रं तिर्यगसङ्ख्येयानि योजनशतसहस्राण्यवगाह्या वक्तव्या । एवं वैजयन्तजयन्तापराजितद्वारवक्तव्यता-
 ऽपि भावनीया, नामान्वर्थचिन्तायामपि देववरदेवमहावरौ देवौ, शेषं तथैव यथा देवो द्वीपो, नवरं नागो द्वीपे नागभद्रनागमहा-
 भद्रौ, यथा देवः समुद्रः तथा नागः समुद्रः, नवरं नागसमुद्रे नागवरनागमहावरौ, एवं यक्षादयोऽपि द्वीपसमुद्रा वक्तव्या; नवरं यक्षे
 द्वीपे यक्षभद्रयक्षमहाभद्रौ देवौ, यक्षे समुद्रे यक्षवरयक्षमहावरौ, भूते द्वीपे भूतभद्रभूतमहाभद्रौ, भूते समुद्रे भूतवरभूतमहावरौ, स्वय-
 न्भूरमणे द्वीपे स्वयन्भूरमणभद्रस्वयन्भूरमणमहाभद्रौ, स्वयन्भूरमणे समुद्रे स्वयन्भूवरस्वयन्भूममहावरौ, इह देवादिषु पञ्चसु पञ्चसु द्वीपेषु
 पञ्चसु २ समुद्रेषु त्रिप्रत्यवतारता नास्ति, तत एकैकतयैते वक्तव्याः तथा चाह—‘देवे नागो जकखे भूए य सयन्भूरमणे अ एकैके
 भाणियव्वो ।’ मूळटीकाकारोऽप्याह—‘देवादयोऽन्त्या एकाकारा’ इति, चूर्णिकारोऽप्याह—‘देवे नागो जकखे भूए य सयन्भूरमणे
 एतेऽन्तिमाः पञ्च एकैकाः प्रतिपत्तव्याः’ नन्दीश्वरादिद्वीपानां स्वयन्भूरमणद्वीपपर्यवसानानामान्वर्थचिन्तायां वाच्यः पुष्करिण्यः च-

शब्दाद् दीर्घिकादयश्च क्षीरो(क्षोदो)दकपरिपूर्णा वक्तव्याः, पर्वतादयश्च सर्वात्मना वज्रमयाः, नन्दीश्वरसमुद्रादीनां भूतसमुद्रपर्यवसानानाम-
 न्वर्थचिन्तायामुदकमिश्ररससदृशं वक्तव्यं, स्वयम्भूरमणसमुद्रस्य पुष्करोदसदृशं, 'रुथगार्हण'मित्यादि प्रथमोऽसह्येयप्रमाणतया रुचक-
 नामा यो द्वीपस्तदादीनां द्वीपसमुद्राणां विष्कम्भपरिक्षेपद्वारान्तराणि ज्योतिष्कं चाविशेषेणासह्येयं वेदितव्यं ॥ साम्प्रतमेकैकेन जम्बू-
 द्वीपादिनाम्ना कियन्तो द्वीपाः समुद्राश्च ? इति निर्णेतुकाम आह—

केवहया णं भंते ! जंबुदीवा दीवा णामधेज्जेहिं पणत्ता?, गोयमा ! असंखेजा जंबुदीवा २ नाम-
 धेज्जेहिं पणत्ता, केवतिया णं भंते ! लवणसमुद्दा २ पणत्ता?, गोयमा ! असंखेजा लवणसमुद्दा
 नामधेज्जेहिं पणत्ता, एवं धायतिसंडावि, एवं जाव असंखेजा स्वरदीवा नामधेज्जेहि य । एगे
 देवे दीवे पणत्ते एगे देवोदे समुद्दे पणत्ते, एवं णगे जक्खे भूते जाव एगे सयंभूरमणे दीवे
 एगे सयंभूरमणसमुद्दे णामधेज्जेणं पणत्ते ॥ (सू० १८६) लवणरस णं भंते ! समुद्दरस उद्दए
 केरिसए अस्साएणं पणत्ते?, गोयमा ! लवणरस उद्दए आइले रहले लिंदे लवणे कडुए अपेज्जे
 बह्णं दुपयचउपयमिगपसुपक्खिरससिवाणं णणत्थ तज्जेणिधाणं सत्ताणं ॥ कालोयस्स णं
 भंते ! समुद्दरस उद्दए केरिसए अस्साएणं पणत्ते?, गोयमा ! आसले पेसले मांसले कालए
 मासरासिक्खणाभे पगतीए उद्दगरसेणं पणत्ते ॥ पुक्खरोद्दगरस णं भंते ! समुद्दरस उद्दए
 केरिसए पणत्ते?, गोयमा ! अच्छे जब्बे तणुए कालियक्खणाभे पगतीए उद्दगरसेणं पणत्ते ॥

वरुणोदस्स पं भंते० !, गोयमा ! से जहा णामए—पत्तासवेति वा चोयासवेति वा खजूर-
 सारति वा सुपिक्खोतरसेति वा मेरएति वा काविसायणेति वा चंदपभाति वा मणसिलानि
 वा वरसीधूति वा पवरचारुणी वा अट्टपिडपरिणिट्टिताति वा जंजुफलकालिया वरपसण्णा उक्को-
 समदपत्ता ईसिउट्टावलंबिणी ईसितंवाच्छिकरणी ईसिवोच्चेयकरणी आसला मांसला पेसला
 वण्णेणं उववेता जाव णो तिण्डे समडे, वारुणोदए इत्तो इदतरए चेव जाव अस्साएणं प० ।
 खीरोदस्स पं भंते ! उदए केरिसए अस्साएणं पणत्ते?, गोयमा ! से जहा णामए—रत्तो
 चाउरंतचक्कवट्टिस्स चाउरक्के गोखीरे पज्जत्तिमंदग्गिसुकट्टिते आउत्तरखंडमच्छंडितोववेते वण्णेणं
 उववेते जाव फासेण उववेए, भवे एयाख्वे सिया?, णो तिण्डे समडे, गोयमा ! खीरोयस्स०
 एत्तो इट्ट जाव अस्साएणं पणत्ते । यतोदस्स पं से जहा .णामए सारतिकस्स गोघयवरस्स
 मंडे सल्लइकणिणयारुप्फवण्णाभे सुकट्टितउदारसज्झवीसंदिते वण्णेणं उववेते जाव फासेण
 य उववेए, भवे एयाख्वे सिया?, णो तिण्डे समडे, इत्तो इदयरो० खोदोदस्स से जहा णामए
 उच्छण जच्चुंडकाण हरियालपिंडराणं भेरुंडछणाण वा कालपोराणं तिभागनिव्वाडियवाडगाणं
 वलवगणरजंतपरिणालियमित्ताणं जे य रसे होज्जा वत्थपरिपूए चाउज्जातगसुवासिते अहियपत्थे
 लहुए वण्णेणं उववेए जाव भवेयाख्वे सिया?, नो तिण्डे समडे, एत्तो इदयरा०, एवं सेस्स-

गाणवि समुद्राणं भेदो जाव सयंभुरमणस्स, णवरि अच्चे जच्चे पत्थे जहा पुक्खरोदस्स ॥ कति
णं भंते ! समुद्रा पत्तेगरसा पणत्ता?, गोयसा ! चत्तारि समुद्रा पत्तेगरसा पणत्ता, तंजहा—
लवणे वरुणोदे खीरोदे ययोदे ॥ कति णं भंते ! समुद्रा पणीए उदगरसे णं पणत्ता?, गोयसा !
तओ समुद्रा पणीए उदगरसेणं पणत्ता, तंजहा—कालोए पुक्खरोए सयंभुरमणे, अवसेसा
समुद्रा उरस्सणं खोतरसा पं० समणाउसो ! ॥ (सू० १८७)

‘केवइया णं’मित्यादि, कियन्तो भदन्त ! जम्बूद्वीपा द्वीपाः प्रज्ञप्ताः?, जम्बूद्वीपादिनाम्ना कियन्तो द्वीपाः प्रज्ञप्ता इत्यर्थः, एवमुक्ते
भगवानाह—गौतम ! असह्येया जम्बूद्वीपा द्वीपाः प्रज्ञप्ताः, जम्बूद्वीपा इति नाम्नाऽसह्येया द्वीपा इति भावः, एवं लवण इति नाम्ना-
ऽसह्येयाः समुद्राः, धातकीपण्ड इति नाम्नाऽसह्येया द्वीपाः, कालोद इति नाम्नाऽसह्येयाः समुद्राः, एवं यावत्सूर्यवरावभास इति
नाम्नाऽसह्येयाः समुद्राः, तथा चाह—‘एवं जाव’ इत्यादि, ‘एवं’ उक्तेन प्रकारेण तावद्वाच्यं यावत्सह्येयाः सूर्याः सूर्य इति नाम्ना
त्रिप्रत्यवतारपतितेनेति गम्यते, अरुणादारभ्य देवद्वीपादवर्गं सर्वेणमेव त्रिप्रत्यवतारतयाऽनन्तरमेवाभिधानात् समुद्राः प्रज्ञप्ताः ॥
सम्प्रति देवादीनधिकृत्य प्रश्ननिर्वचनसूत्राण्याह—‘कइ णं भंते’ इत्यादि, कति भदन्त ! देवद्वीपाः प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—गौतम !
एको देवद्वीपः प्रज्ञप्तः, एवं दशाप्येते एकाकारा वक्तव्याः, तथा चाह—‘एवं जाव एणे सयंभुरमणे समुद्वे पन्नत्ते’ इति । ‘लवणे णं
समुद्वे केरिसए आसाएणं पन्नत्ते?’ इत्यादीनि तु लवणकालोदपुष्करोदवरुणोदक्षीरोदधृतोदक्षोदोदविषयाणि सप्त सूत्राणि स्वयं भा-
वनीयानि, भावार्थस्य प्रागेवाभिहितत्वात्, शेषाः समुद्रा यथा क्षोदोदः समुद्रस्तथा प्रतिपत्तव्याः, नवरं स्वयम्भूरमणसमुद्रो यथा

पुष्करोदः ॥ सम्प्रति ये प्रत्येकरसा ये च प्रकृत्युदकरसास्तान् वैवित्तयेनाह—‘कइ णं भंते !’ इत्यादि, कति भदन्त ! समुद्राः ‘प्रत्येकरसाः’ समुद्रान्तरैः सहासाधारणरसाः प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—गौतम ! चत्वारः प्रत्येकरसाः प्रज्ञप्तास्तद्यथा—लवणोदः वरुणोदः क्षीरोदः घृतोदः, न हि लवणो वरुणोदः क्षीरोदो घृतोदो वाऽन्यः समुद्रो यथोत्तरसः समास्ति तत्र एते चत्वारोऽपि प्रत्येकरसाः ॥ ‘कइ णं भंते !’, कति भदन्त ! समुद्राः प्रकृत्या उदकरसाः प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—गौतम ! त्रयः समुद्राः प्रकृत्या उदकरसेन प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—कालोदः पुष्करोदः स्वयम्भूरमणः, अवशेषाः समुद्राः ‘उरसन्नं’ बाहुल्येन क्षोदरसाः प्रज्ञप्ताः ॥

कति णं भंते ! समुद्रा बहुमच्छकच्छभाइण्णा पणत्ता ?, गोयसा ! तओ समुद्रा बहुमच्छकच्छभाइण्णा पणत्ता, तंजहा—लवणे कालोए सयंभुरसणे, अवसेसा समुद्रा अपमच्छकच्छभाइण्णा पणत्ता ससणाउसो ! ॥ लवणे णं भंते ! समुद्दे कति मच्छजातिकुलकोडीजोणीसमुहसतसहसा पणत्ता ॥ सहसा पणत्ता ?, गोयसा ! सत्त मच्छजातिकुलकोडीजोणीसमुहसतसहसा पणत्ता ॥ कालोए णं भंते ! समुद्दे कति मच्छजाति० पणत्ता ?, गोयसा ! नव मच्छजातिकुलकोडीजोणी० ॥ सयंभुरसणे णं भंते ! समुद्दे०, अद्धतेरस मच्छजातिकुलकोडीजोणीपमुहसतसहसा पणत्ता ॥ लवणे णं भंते समुद्दे मच्छाणं केमहालिघा सरिरोगाहणा पणत्ता गो० ?, जहणणेणं अंशुलरस असंखेल्लतिभाणं उक्कोसेणं पंचजोयणसयाइं ॥ एवं कालोए उ० सत्त जोयणसत्ताइं ॥ सयंभूरसणे जहणणेणं अंशुलरस असंखेल्लति० उक्कोसेणं दस जोयणसत्ताइं ॥ (सू० १८८)

‘कद् पं भंते !’ इत्यादि, कति भदन्त ! समुद्रा बहुमत्स्यकच्छपाकीर्णाः प्रक्षप्ताः ? भगवानाह—गौतम ! त्रयः समुद्राः बहुमत्स्यकच्छपाकीर्णाः प्रक्षप्ता, तद्यथा—लवणः कालोदः स्वयम्भूरमणः, अवशेषाः समुद्रा अल्पमत्स्यकच्छपाकीर्णाः प्रक्षप्ताः न पुनर्निर्भेदस्य कच्छपाः प्रक्षप्ता हे श्रमण ! हे आशुक्मन् ! ॥ सम्प्रति लवणादिषु मत्स्यकुलकोटिपरिज्ञानार्थमाह—‘लवणे पं भंते !’ इत्यादि, लवणे भदन्त ! समुद्रे ‘कति’ किंप्रमाणानि जातिप्रधानानि कुलानि २ जातिकुलानां कोटयो जातिकुलकोटयः मत्स्यानां जातिकुलकोटयो मत्सजातिकुलकोटयस्तासां योनिप्रमुखाणि—योनिप्रवाहाणि शतसहस्राणि प्रक्षप्तानि ? इहैकस्यामपि योनौ अनेकानि जातिकुलानि भवन्ति, यथा एकस्यामेव छागयोनौ कृमिकोटिकुलमिलिकाकुलं वृश्चिककुलमित्यादि तत उक्तं योनिप्रमुखशतसहस्राणीति, भगवानाह—गौतम ! सप्त जलमत्स्यजातिकुलकोटीनां योनिप्रमुखाणि शतसहस्राणि, एवं कालोदसूत्रं स्वयम्भूरमणसूत्रमपि भावनीयं, नवरं कालोदेनव मत्स्यजातिकुलकोटियोनिप्रमुखशतसहस्राणि, स्वयम्भूरमणसमुद्रेऽर्द्धत्रयोदश ॥ अधुना लवणादिषु मत्स्यप्रमाणमभिधित्सुराह—‘लवणे पं भंते !’ इत्यादि, लवणे भदन्त ! समुद्रे मत्स्यानां ‘केमहालिका’ किमहती शरीरावगाहना प्रक्षप्ता ? भगवानाह—गौतम ! जघन्येनाङ्गुलासङ्ग्रेयभागा उत्कर्षेण पञ्च योजनशतानि ॥ एवं कालोदस्वयम्भूरमणसमुद्रविषये अपि सूत्रे भावनीये, नवरं कालोदे उत्कर्षतः सप्त योजनशतानि स्वयम्भूरमणे योजनसहस्रम् ॥

केवतिया पं भंते ! दीवससुद्धा नामधेज्जोहिं पणत्ता ? गोयमा ! जावतिया लोगे सुभा णामा सुभा वण्णा जाव सुभा फासा एवतिया दीवससुद्धा नामधेज्जोहिं पणत्ता ॥ केवतिया पं भंते ! दीवससुद्धा उद्धारसमएणं पणत्ता ? गोयमा ! जावतिया अद्दाहज्जाणं सागरोवमाणं उद्धारसमया

एवतिया दीवसमुद्रा उद्धारसमएणं पन्नत्ता ॥ (सू० १८९) दीवसमुद्रा णं भंते ! किं पुढविपरि-
णामा आउपरिणामा जीवपरिणामा पुगलपरिणामा?, गोयमा ! पुढविपरिणामावि आउपरिणा-
मावि जीवपरिणामावि पुगलपरिणामावि ॥ दीवसमुद्देशु णं भंते ! सव्वपाणा सव्वभूया सव्व-
जीवा सव्वसत्ता पुढविकाइयत्ताए जाव तसकाइयत्ताए उववणणुव्वा?, हंता ! गोयमा ! असति
अदुवा अणंतखुत्तो (सू० १९०) इति दीवसमुद्रा समत्ता ॥

‘केवइया णं भंते !’ इत्यादि, कियन्तो भदन्त ! दीपसमुद्रा नामधेयैः प्रज्ञप्ताः?, यदि नाम सङ्ख्यातुमिष्यन्ते तदा कियन्तस्ते
प्रज्ञप्ता इत्यर्थः, इयमत्र भावना—इहैकैकेन नाम्नाऽसङ्ख्येया द्वीपा असङ्ख्येयाः समुद्राः प्रोच्यन्ते अन्तिमान् देवादीन् पञ्च द्वीपान् पञ्च
समुद्रान् मुक्त्वा, ततः सर्वसङ्ख्येया कियन्ति द्वीपसमुद्राणां नामानि ? इति, भगवानाह—गौतम ! यावन्ति लोके सामान्यतः ‘शुभानि
नामानि’ शङ्खचक्रस्तिककलशश्रीवत्सादीनि ‘शुभा वर्णाः शुभा गन्धाः शुभा रसाः शुभाः स्पर्शाः’ शुभवर्णनामानि शुभगन्ध-
नामानि शुभरसनामानि शुभस्पर्शनामानि, एतावन्तो द्वीपसमुद्रा नामधेयैः प्रज्ञप्ताः, एतावन्ति द्वीपसमुद्राणां नामधेयानीति भावः ॥
सम्प्रत्युद्धारसागरोपमप्रमाणतो द्वीपसमुद्रपरिमाणमाह—‘केवइया णं भंते !’ इत्यादि, कियन्तो भदन्त ! द्वीपसमुद्राः ‘उद्धारेण’ उ-
द्धारपरत्योपमसागरोपमप्रमाणेन प्रज्ञप्ताः?, भगवानाह—हे गौतम ! यावन्तोऽर्द्धतृतीयानामुद्धारसागरोपमाणां उद्धारसमयाः—एकैकेन(क)
सूक्ष्मवालाप्रापहारसमया एतावन्तो द्वीपसमुद्रा उद्धारेण प्रज्ञप्ताः, उक्तञ्च—“उद्धारसागराणं अट्टाहज्जाण जत्तिया समया । दुगुणादु-
गुणपक्खिर दीवोवहि रज्जु एवइया ॥ १ ॥” ‘दीवसमुद्रा णं भंते !’ इत्यादि, । द्वीपसमुद्रा णमिति पूर्ववत् भदन्त ! किं पृथिवीपरि-

णामा अप्परिणामा जीवपरिणामाः पुद्गलपरिणामाः १, भगवानाह—गौतम ! पृथिवीपरिणामा अपि अप्परिणामा अपि जीवपरिणामा अपि पुद्गल परिणामा अपि, पृथ्व्यज्जीवपुद्गलपरिणामास्तत्सर्वद्वीपसमुद्राणाम् ॥ 'दीवसमुद्देशु णं भंते ! सव्वपाणा सव्वभूया' इत्यादि, द्वीपसमुद्देशु णमिति पूर्ववत् सर्वेष्वपि गम्यते भदन्त ! सर्वे 'प्राणाः' द्वीन्द्रियादयः सर्वे 'भूताः' तरवः सर्वे 'जीवाः' पञ्चैन्द्रियाः सर्वे 'सत्त्वाः' पृथिव्यादयः उत्पन्नपूर्वाः १, भगवानाह—गौतम ! असकृदुत्पन्नपूर्वा अथवाऽतन्तकृत्स्नः, सर्वेषामपि सांव्यवहारिकशब्दयन्तर्गतानां जीवानां सर्वेषु स्थानेषु प्रायोऽतन्तश्च उत्पादात् ॥ तदेवं द्वीपसमुद्रवस्तव्यता रीता ॥ सम्प्रति द्वीपसमुद्राणां पुद्गलपरिणामत्वात् तेषां च पुद्गलानां विशिष्टपरिणामपरिणतानामिन्द्रियग्राह्यादादिन्द्रियविषयपुद्गलपरिणाममाह—

कतिविहे णं भंते इंदियविसए पोणलपरिणामे पणत्ते १, गोयमा ! पंचविहे इंदियविसए पोणलपरिणामे पणत्ते, तंजहा—सोतेंदियविसए जाव फासिंदियविसए णं भंते ! पोणलपरिणामे कतिविहे पणत्ते १, गोयमा ! द्विविहे पणत्ते, तंजहा—सुन्निभसदपरिणामे य दुन्निभसदपरिणामे य, एवं चार्किस्वदियविसयादिएहि वि सुखवपरिणामे य दुखवपरिणामे य । एवं सुरभिगंधपरिणामे य दुरभिगंधपरिणामे य, एवं सुरसपरिणामे य दूरसपरिणामे य, एवं

१ यथापि नात्र तृतीयप्रतिपत्तिसमाप्तिरुक्तं किञ्चित् तथापि अत्र ज्योतिष्कप्रणव्यतापूर्त्तां चतुर्थप्रतिपत्तौ ज्योतिष्क उद्देशक इति वैमलिकीधिकारसपूर्त्तां च चतुर्थप्रतिपत्तौ वैमलिकाख्य उद्देशक इति च सूत्रनात् गम्यते यदुत अत्र तृतीयप्रतिपत्तिः समाप्ता, यद्वा तत्र चतुर्विधानां प्रतिपत्तिर्या सा चतुर्थप्रतिपत्तिरिति व्याख्येयं, यतः प्रतिपदधिष्यति तदनन्तरं पञ्चविधजीवप्रतिपादनगत्याधतुर्ध्याः प्रतिपत्तेरारम्भं, अन्यद्वोष्णमथितोपि कारणं सुधीभिः ।

सुफासपरिणामे य दुफासपरिणामे य ॥ से नृणं भंते ! उच्चावयसु सहपरिणामेसु उच्चावयसु रूव-
परिणामेसु एवं गंधपरिणामेसु रसपरिणामेसु फासपरिणामेसु परिणममाणा पोणगला परिणमं-
तीति वत्तव्वं सिया?, हंता गोयमा ! उच्चावयसु सहपरिणामेसु परिणममाणा पोणगला परि-
णमंतित्ति वत्तव्वं सिया, से णूणं भंते ! सुविमसद्वा पोणगला दुविमसहत्ताए परिणमंति दु-
विमसद्वा पोणगला सुविमसहत्ताए परिणमंति?, हंता गोयमा ! सुविमसद्वा दुविमसहत्ताए परिण-
मंति दुविमसद्वा सुविमसहत्ताए परिणमंति, से णूणं भंते ! सुरूवा पुणगला दूरुवत्ताए परिणमंति
दुरूवा पुणगला सुरूवत्ताए०?, हंता गोयमा०!, एवं सुविमगंधा पोणगला दुविमगंधत्ताए परि-
णमंति दुविमगंधा पोणगला सुविमगंधत्ताए परिणमंति?, हंता गोयमा०! एवं सुफासा दुफास-
त्ताए?, सुरसा दूरसत्ताए०?, हंता गोयमा !० ॥ (सू० १९१)

‘कइविहे णं भंते !’ इत्यादि, कतिविधो भदन्त ! इन्द्रियविषयः पुद्गलपरिणामः प्रज्ञप्तः?, भगवानाह—गौतम ! पञ्चविध इन्द्रिय-
विषयः पुद्गलपरिणामः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—श्रोत्रेन्द्रियविषय इत्यादि श्रुतमं, ‘सुविमसद्परिणामे’ इति शुभः शब्दपरिणामः ‘दुविमस-
द्परिणामे’ इति अशुभः शब्दपरिणामः ॥ ‘से णूणं भंते !’ इत्यादि, अथ ‘नृणं’ निश्चितमेतद् भदन्त ! ‘उच्चावचैः’ उत्तमाधमैः
शब्दपरिणामैर्यावत्स्पर्शपरिणामैः परिणमन्तः पुद्गलाः परिणमन्तीति वक्तव्यं स्यात्?, परिणमन्तीति ते वक्तव्या भवेयुरित्यर्थः, भगवा-
नाह—‘हन्ता गोयमा !’ इत्यादि, हन्तेति प्रत्यवधारणे स्यादेव वक्तव्यमिति भावः, परिणामस्य यथावस्थितस्य भावात्, तथा तथा

द्रव्यक्षेत्रादिसामग्रीवस्तस्तद्रूपस्कन्दनं हि परिणामः, स च तत्रास्तीति न कश्चित्थाऽभिधाने दीपः ॥ 'से णूणं भंते !' इत्यादि,
 अथ 'नूनं' निश्चितमेतद् भवन्तः ! 'शुभशब्दः' शुभशब्दरूपाः पुद्गला अशुभशब्दतया परिणमन्ति अशुभशब्दा वा पुद्गलाः शुभश-
 वदतया ?, भगवानाह—हन्त गौतम ! इत्यादि सुप्रतीतं, एतेन सान्वयं परिणाममाह, अन्यथा तद्यो(दयो) नादसतः सत्ताऽनुपपत्तेर-
 तिप्रसङ्गात् ॥ एवं रूपरसगन्धस्पर्शोष्णत्वयासीयाभिलाषेन द्वौ द्वावालापकौ वक्तव्यौ ॥

देवे णं भंते ! महिद्धीए जाव महाणुभागे पुव्वामेव पोणगलं खवित्ता पभू तमेव अणुपरिवादित्ताणं
 गिण्हित्ताए ?, हंता पभू, से केण्डे णं भंते ! एवं बुच्चति—देवे णं महिद्धीए जाव गिण्हित्ताए ?, गो-
 यमा ! पोणगले खित्ते समाने पुव्वामेव सिणघगती भवित्ता तथो पच्छा मंदगती भवति, देवे णं
 महिद्धीए जाव महाणुभागे पुव्वामेव पच्छावि सीहे सीहगती (तुरिए तुरियगती) चेव से तेण्डेणं
 गोयमा ! एवं बुच्चति जाव एवं अणुपरिवादित्ताणं गेण्हित्ताए ॥ देवे णं भंते ! महिद्धीए बाहिरए पो-
 णगले अपरियाहत्ता पुव्वामेव बालं अचिच्छत्ता अभेत्ता पभू गंठित्ताए ?, नो इण्डे समडे ?, देवे णं
 भंते ! महिद्धीए बाहिरए पुणगले अपरियाहत्ता पुव्वामेव बालं छित्ता भित्ता पभू गंठित्ताए ?, नो इण्डे
 समडे ?, देवे णं भंते ! महिद्धीए बाहिरए पुणगले परियाहत्ता पुव्वामेव बालं अचिच्छत्ता अभि-
 पभू गंठित्ताए ?, नो इण्डे समडे ?, देवे णं भंते ! महिद्धीए जाव महाणुभागे बाहिरे पोणगले परिया-
 हत्ता पुव्वामेव बालं छेत्ता भेत्ता पभू गंठित्ताए ?, हंता पभू, तं चेव णं गंठिं छडमत्थे ण जाणति

ण पासति एवंसुहुमं च णं गहिया ३, देवे णं भंते ! माहिहीए पुन्वामेव बालं अच्छेत्ता अभेत्ता
पभू दीहिकरित्तए वा हस्सीकरित्तए वा?, नो तिण्डे समडे ४, एवं चत्तारिवि गमा, पढमविहय-
भंगेसु अपरियाहत्ता एगंतरिथगा अच्छेत्ता अभेत्ता, सेसं तहेव, तं चेव सिद्धिं छडमत्थे ण
जाणति ण पासति एसुहुमं च णं दीहिकरेज्ज वा हस्सीकरेज्ज वा ॥ (सू० १९२)

‘देवे णं भंते !’ इत्यादि, देवो भदन्त ! महर्द्धिकः यावत्कारणात् महाद्युतिको महाबलो महायशा महाजुभागा इति परिग्रहः
एषां व्याख्यानं पूर्ववत्, पूर्वमेव ‘पुद्गलं’ लेद्धादिकं प्रयत्नेनेति गम्यते क्षित्वा ‘प्रभुः’ समर्थस्तमेव पुद्गलं क्षिप्तं भूमावपतितं सन्तम्
‘अनुपरिवर्त्य’ प्रादक्षिण्येन परिश्रम्य ग्रहीतुम्?, भगवानाह—हन्त ! प्रभुः, देवस्य प्रभूत्वशक्तिकत्वात् ॥ एतदेव जिज्ञासिषुः पृच्छति
—‘से केणट्ठेणं भंते !’ इत्यादि, (प्रशस्तुत्रं सुगमं) भगवानाह—गौतम ! पुद्गलः क्षिप्तः सन् पूर्वमेव शीघ्रगतिर्भवति प्रयत्नजनितसं-
स्कारस्यातितीव्रत्वात्, पञ्चान्मन्दगतिः संस्कारस्य मन्दमन्दतया भवनात्, देवः पुनः पूर्वमपि पञ्चादपि च शीघ्र उत्साहविशेषेण
शीघ्रगतिः साक्षाच्छीघ्रगमनेन, एतदेव व्याचष्टे—त्वरितस्त्वरितगतिर्भवतीति, ‘से एणट्ठेणं’मित्याहुपसंहारवाक्यं गतार्थम् ॥ ‘देवे
णं भंते !’ इत्यादि, देवो भदन्त ! महर्द्धिको यावन्महाजुभागा बाह्यान् पुद्गलान् ‘अपर्यादाय’ अगृहीत्वा बालं अच्छित्त्वा अभित्तवा
तदवस्थमेव सन्तमिति भावः तच्छरीरस्य मनागपि विक्रियामनापाद्येति तात्पर्यार्थः प्रभुः ‘ग्रन्थयितुं’ दृढबन्धनबद्धीकर्तुम्?, भगवानाह—नायमर्थः, समर्थः, बाह्यपुद्गलानादानेन तच्छरीरस्य मनागपि विक्रियानापादने बन्धनस्य कर्तुर्मशक्यत्वात्, एतेन देवोऽप्यनिब-
न्धनां क्रियां न करोति, विशिष्टसामर्थ्यस्यापि निबन्धनविषयत्वादित्यावेदितं । द्वितीयसूत्रे बालं छित्त्वा भित्त्वेति विशेषः, शेषं तथैव,

अत्रापि प्रथयितुमशक्तिः उभयकारणजन्यस्य कार्यसैकतरस्यापि कारणस्याभावेऽभावात् । दृतीयसूत्रे बाह्यान् पुरुषालान् पर्यादाय बाल-
मच्छित्त्वाऽभित्वेति विशेषः । चतुर्थे बाह्यान् पुरुषालानादाय बालं छित्त्वा भित्त्वेति विशेषः, अत्र प्रथयितुं प्रशुरिति वक्तव्यं, कारण-
सामर्थ्यस्य सम्भवात्, तं च प्रथिष्ये ह्यस्यो मनुष्यो न जानाति न पश्यति, किमुक्तं भवति ?—स बालोऽन्यो वा तदस्यः पुरुषोऽन-
तिशयी न जानाति ज्ञानेन न पश्यति चक्षुषा 'एवं खलु सुहुमं च णं गढेज्जा' एवं खलु सूक्ष्मं देवो प्रथयेत् ॥ एवं बालदीर्घह्रस्वीक-
रणविषयाण्यपि बल्लारि सूत्राणि भावनीयानि नवरं 'तं च णं सिद्धिं'मिति, तां—ह्रस्वीकरणसिद्धिं दीर्घाकरणसिद्धिं वा, शेषं प्रतीतम् ॥
देवसामर्थ्यप्रत्यासत्तयैव ज्योतिष्कावधिकृत्याह—

अतिथ णं भंते ! चंदिमस्सरियाणं हिट्ठिणि तारारूत्वा अणुं पि तुल्लावि समं पि तारारूत्वा अणुं पि
तुल्लावि उट्ठिपि तारारूत्वा अणुं पि तुल्लावि?, इंता अतिथ, से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चति—
अतिथ णं चंदिमस्सरियाणं जाव उट्ठिपि तारारूत्वा अणुं पि तुल्लावि?, गोयमा ! जहा जहा णं
तेसिं देवाणं तवनिमम्वंभचेरवासाहं [उक्कडाहं] उरिसयाहं भवंति तहा तहा णं तेसिं देवाणं
एयं पणायति अणुस्ते वा तुल्लस्ते वा, से एएणट्ठेणं गोयमा ! अतिथ णं चंदिमस्सरियाणं उट्ठिपि
तारारूत्वा अणुं पि तुल्लावि० ॥ (सू० १९३) एगमेगस्स णं चंदिमस्सरियस्स—अट्ठासीति च गहा
अट्ठावीसं च हेहं नक्खत्ता । एगस्ससीपरिवारो एत्तो ताराण वोच्छामि ॥ १ ॥ ज्जावट्ठिसहस्साहं-
णव चेव सयाहं पंचसयराहं । एगस्ससीपरिवारो तारागणकोटिकोटीणं ॥ २ ॥ (सू० १९४)

‘अस्थि णं भंते ! चंदिमसूरियाणं’मित्यादि, अस्ति भदन्त ! चन्द्रसूर्याणां सामान्यतो ऋवचनं, हिट्ठिपि—क्षेत्रापेक्षयाऽधस्ताता अपि ‘तारारूपाः’ तारारूपविमानाधिष्ठातारो देवा ह्युतिविभवलेख्यादिकमपेक्ष्य केचिदणवोऽपि हीना अपील्यर्थः, केचित्तुल्या अपि, तथा सममपि चन्द्रविमानैः सूर्यविमानैश्च क्षेत्रापेक्षया समश्रेण्यापि व्यवस्थितास्तारारूपाः देवाः ताश्चन्द्रसूर्याणां देवानां ह्युतिविभवादिकमपेक्ष्य केचिदणवोऽपि केचित्तुल्या अपि तथा चन्द्रविमानानां सूर्यविमानानां चोपर्यपि ये व्यवस्थितास्तारारूपा देवास्तोऽपि चन्द्रसूर्याणां देवानां ह्युतिविभवादिकमपेक्ष्य केचिदणवोऽपि केचित्तुल्या अपि ?, भगवानाह—‘हन्ता अस्थि’ यदेतत्त्वया पृष्ठं तत्सर्वं तथैवास्ति ॥ एवमुक्ते पुनः प्रश्नयति—‘से केणट्टेणं भंते ! एवं वुच्चति अस्थि णं चंदिमसूरियाणं’मित्यादि, भगवानाह—गौतम ! ‘जहा जहा णं’मित्यादि, यथा यथा णमिति वाक्यालङ्कारे तेषां देवानां—तारारूपविमानाधिष्ठातॄणां प्रारभवे तपोनियमब्रह्मचर्याणि ‘उत्सृतानि’ उच्छ्रष्टानि भवन्ति, तत्र तपो—नमस्कारसहितादि नियमस्तु—अहिंसादि ब्रह्मचर्यं—चस्तिनिरोधादि उत्सृतानीत्युपलक्षणं तेन यथा यथाऽनुत्सृतान्यपि द्रष्टव्यं, अन्यथाऽणुत्वाद्योगात्, तथा तथा तेषां देवानां तस्मिन् तारारूपविमानाधिष्ठातृभवे एवं प्रज्ञायते, तद्यथा—अणुत्वं तुल्यत्वं चेति, ‘से एणट्टेणं’मित्यादि, किमुक्तं भवति ?—यैः प्रारभवे तपोनियमब्रह्मचर्याणि मन्दानि कृताति ते तारारूपविमानाधिष्ठातृदेवभवमनुप्राप्ताश्चन्द्रसूर्येभ्यो देवेभ्यो ह्युतिविभवादिकमपेक्ष्य हीना भवन्ति, यैस्तु भवान्तरे तपोनियमब्रह्मचर्याणि अत्युत्कटान्यासेवितानि ते तारारूपविमानाधिष्ठातृरूपं देवभवमनुप्राप्ता ह्युतिविभवादिकमपेक्ष्य चन्द्रसूर्यदेवैः सह समाना भवन्ति, न चैतदनुपपन्नं, दृश्यन्ते हि मनुष्यलोके केचित् जन्मान्तरोपचिततथाविधपुण्यप्रारभारा राजत्वमप्राप्ता अपि राज्ञा सह तुल्यविभवा इति ॥ ‘एगमेगरस णं भंते ! चंदिमसूरियरसे’त्यादि, एकैकस्य भदन्त ! चन्द्रसूर्यस्य, अनेन च पदेन यथा नक्षत्रादीनां चन्द्रः स्वामी तथा सूर्योऽपि, तस्यापी-

नद्रत्नाद् (ते) श्रुतिं ख्यापयन्ति, कियन्ति नक्षत्राणि परिवारः प्रज्ञप्तः?, कियन्तो महाप्रहा—अङ्गारकादयः परिवारः प्रज्ञप्तः?, कियत्यस्ता-
 रागणकोटीकोट्यः परिवारः प्रज्ञप्तः?, इह भूयान् पुस्तकेषु वाचनाभेदो गलिताति च सूत्राणि बहुषु पुस्तकेषु ततो यथाऽवस्थितवा-
 चनाभेदप्रतिपत्त्यर्थं गलितसूत्रोद्धरणार्थं चैवं सुगमान्यपि विधियन्ते, भगवानाह—गौतम ! एकैकस्य चन्द्रसूर्यस्याष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि
 परिवारः प्रज्ञप्तः, अष्टाशीतिर्महाप्रहाः परिवारः प्रज्ञप्तः । 'छावद्विसहस्रसाह' इति गाथा, पट्पट्टिः सहस्राणि नव चैव शतानि पञ्च-
 सप्तताति एकशशिपरिवारस्तारागणकाटीकोटीनां, कोटीकोटीति कोट्या एव सञ्ज्ञा, तत्तत्तारागणकोटीनामिति द्रष्टव्यम् ॥

जंबूद्वीवे णं भंते ! द्वीवे मंदरस्स पव्वयरस्स पुरच्छिन्नमिह्लाओ चरिमंताओ केवतियं अवाधाए जो-
 तिसं चारं चरति?, गोयमा ! एक्कारसहिं एक्कवीसेहिं जोयणसएहिं अवाधाए जोतिसं चारं च-
 रति, एवं दक्खिणमिह्लाओ पच्चत्थिमिह्लाओ उत्तरिमिह्लाओ एक्कारसहिं एक्कवीसेहिं जोयणं जाव
 चारं चरति ॥ लोगतंताओ भंते ! केवतियं अवाधाए जोतिसे पणत्ते?, गोयमा ! एक्कारसहिं ए-
 क्कारेहिं जोयणसतेहिं अवाधाए जोतिसे पणत्ते ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए बहु-
 ससरमणिज्जाओ भूमिभगाओ केवतियं अवाहाए सव्वहेड्डिह्ले तारास्स्वे चारं चरति? केवतियं
 अवाधाए स्सरविमाणे चारं चरति? केवतियं अवाधाए चंदविमाणे चारं चरति? केवतियं अवा-
 धाए सव्वजवरिह्ले तारास्स्वे चारं चरति?, गोयमा ! इमीसे णं रयणप्पभाए पुढवीए बहुससरम-
 णि० सत्ताहिं णज्जएहिं जोयणसतेहिं अवाहाए जोतिसं (सव्व) हेड्डिह्ले तारास्स्वे चारं चरति, अट्टहिं

जोयणसतेहिं अबाधाए स्वरविमाणे चारं चरति, अट्टहिं असीएहिं जोयणसतेहिं अबाधाए चंद-
विमाणे चारं चरति, नवहिं जोयणसएहिं अबाहाए सव्वउवरिल्ले ताराख्वे चारं चरति ॥ स-
व्वहेट्ठिमिल्लाओ पं भंते ! ताराख्वाओ केवतियं अबाहाए स्वरविमाणे चारं चरइ ? केवइयं
अबाहाए चंदविमाणे चारं चरइ ? केवतियं अबाहाए सव्वउवरिल्ले ताराख्वे चारं चरइ ?, गो-
यमा ! सव्वहेट्ठिल्लाओ पं दसहिं जोयणेहिं स्वरविमाणे चारं चरति णडतीए जोयणेहिं अबा-
धाए चंदविमाणे चारं चरति दसुत्तरे जोयणसते अबाधाए सव्वोपरिल्ले ताराख्वे चारं चरइ ॥
स्वरविमाणाओ पं भंते ! केवतियं अबाधाए चंदविमाणे चारं चरति ? केवतियं सव्वउवरिल्ले
ताराख्वे चारं चरति ?, गोयमा ! स्वरविमाणाओ पं असीए जोयणेहिं चंदविमाणे चारं चरति,
जोयणसय अबाधाए सव्वोवरिल्ले ताराख्वे चारं चरति ॥ चंदविमाणाओ पं भंते ! केवतियं
अबाधाए सव्वउवरिल्ले ताराख्वे चारं चरति ?, गोयमा ! चंदविमाणाओ पं वीसाए जोयणेहिं
अबाधाए सव्वउवरिल्ले ताराख्वे चारं चरइ, एवामेव सपुव्वावरेणं दसुत्तरसतजोयणबाहल्ले
तिरियमसंखेजे जोतिसविसए पणत्ते ॥ (सू० १९५) जंबूदीवे पं भंते ! कयरे णक्खत्ते सव्व-
ंभितरिल्लं चारं चरति ? कयरे नक्खत्ते सव्ववाहिरिल्लं चारं चरइ ? कयरे नक्खत्ते सव्वउवरिल्लं
चारं चरति ? कयरे नक्खत्ते सव्वहिट्ठिल्लं चारं चरति ?, गोयमा ! जंबूदीवे पं दीवे अभी-

इनकखत्ते सव्वविभनरिहं चारं चरति मूले णकखत्ते सव्ववाहिरिहं चारं चरइ साती णकखत्ते
 सव्वोवरिहं चारं चरति भरणीणकखत्ते सव्वहेडिहं चारं चरति ॥ (सू० १९६)

‘जंबूद्वीवे णंमिल्लादि’ जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य सकलतिर्यन्लोकमध्यवर्त्तिनं कियत्क्षेत्रमवाधया सर्वतः कुला ‘ज्योतिषं’
 ज्योतिश्चक्रं ‘चारं चरति’ मण्डलगत्या परिभ्रमति?, भगवानाह—गौतम ! एकादश योजनशतान्येकविंशत्यधिकानि शुक्ला तदनन्तरं चक्रबाल-
 अवाधया ज्योतिषं चारं चरति, किमुक्तं भवति?—मेरोः सर्वत एकादश लोकान्तादर्वाग् णमिति वाक्पयालुहारे भदन्त ! कियत्क्षेत्रमवाधया
 तथा ज्योतिश्चक्रं चारं चरति ॥ ‘लोगंताओ णं भंते!’ इत्यादि, लोकान्तादर्वाग् एकादशानि ‘एकादशोत्तराण्यवाधया कुला ज्यो-
 अपान्तराले कुला ज्योतिषं प्रज्ञप्तम्?, भगवानाह—गौतम ! एकादश योजनशतानि ‘एकादशां वहुत्तमरमणीयात् भूमिभागात् आ-
 तिवं प्रज्ञप्तम् ॥ ‘इमीसे णं भंते!’ इत्यादि, ‘अस्यां यत्र वयं व्यवस्थिता रत्नप्रभायां पुथिव्यां बहुत्तमरमणीयात् भूमिभागात् आ-
 रभ्य कियद्वाधया कुलाऽधस्तनं तारारूपं ज्योतिषं चारं चरति?, भगवानाह—गौतम ! सप्त योजनशतान्यशीतान्यवाधया
 कुला चन्द्रविमानं, कियद्वाधया कुलोपरितनं तारारूपं ज्योतिषं चारं चरति ॥ ‘अष्टौ योजनशतान्यवाधया कुला सूर्यविमानं, अष्टौ
 कान्यवाधया कुलाऽधस्तनं तारारूपं चारं चरति, अष्ट योजनशतान्यवाधया कुला सूर्यविमानं चारं चरति ॥ ‘(सचन्) हेडिशाओ णं भंते!’
 कुला चन्द्रविमानं, नव योजनशतानि पूर्णान्यवाधया कुलोपरितनं तारारूपं ज्योतिषं चारं चरति? कियद्वाधया कुला चन्द्रविमानं चारं चरति?
 इत्यादि, अधस्तनाद् भदन्त ! तारारूपात् कियद्वाधया कुला सूर्यविमानं चारं चरति?, दश योजनान्यवाधया कुला सूर्यविमानं चारं चरति, दश
 कियद्वाधयोपरितनं तारारूपम्?, भगवानाह—गौतम ! दश योजनान्यवाधया कुला सूर्यविमानं चारं चरति, दश एवाधस्तनात्तारा-

रूपात्रवतिं योजनान्यबाधया कृत्वा चन्द्रविमानं तत एवाधस्तनात्तारारूपमदृशोत्तरं योजनशतमबाधया कृत्वोपरितनं तारारूपं ज्योतिषं चारं चरति ॥ ‘सूरविमाणाओ णं भंते !’ इत्यादि, सूर्यविमानाद् भदन्त ! कियद्बाधया कृत्वा चन्द्रविमानं चारं चरति ?, कियद्बाधयोपरितनं तारारूपम् ?, भगवानाह—गौतम ! अशीतिं योजनान्यबाधया कृत्वा चन्द्रविमानं चारं चरति, तत एव सूर्यविमानाद्योजनशतमबाधया कृत्वोपरितनं तारारूपम् ॥ ‘चंद्रविमाणाओ णं भंते !’ इत्यादि, चन्द्रविमानाद्भदन्त ! कियद्बाधया कृत्वोपरितनं तारारूपं चारं चरति ?, भगवानाह—गौतम ! विंशतिर्योजनान्यबाधया कृत्वोपरितनं तारारूपं चारं चरति ॥ ‘जंबूद्वीपे णं भंते !’ इत्यादि, जम्बूद्वीपे भदन्त ! द्वीपे कतरत्, ‘बहूनां प्रश्ने डतमश्चे’ति बहूनामपि निर्द्धीर्ये डतरः, नक्षत्रं सर्वाभ्यन्तरं—सर्वेषामन्धेषां नक्षत्राणामभ्यन्तरं ‘चारं’ सण्डलगत्या परिभ्रमणं चरति ?, कतरत् नक्षत्रं ‘सर्वबाह्यं’ सर्वेषां नक्षत्राणां बहिर्वर्त्तिनं चारं ‘चरति’ प्रतिपद्यते ?, कतरत् नक्षत्रं ‘सर्वोपरितनं’ सर्वेषां नक्षत्राणामुपरितनं चारं चरति ?, कतरत् नक्षत्रं सर्वाधस्तनं चारं चरति ?, भगवानाह—गौतम ! अभिजिन्नक्षत्रं सर्वाभ्यन्तरं चारं चरति, मूलः पुनर्नक्षत्रं सर्वबाह्यं चारं चरति, स्वातिर्नक्षत्रं सर्वोपरितनं चारं चरति, भरणीनक्षत्रं सर्वाधस्तनं चारं चरति, उक्तञ्च—‘सर्ववर्द्धिमतरऽभीर्ह मूलो पुण सव्वबाहिरो होइ । सव्वोवरिं तु साई भरणी पुण सव्वहेड्डिलिया ॥ १ ॥’

चंद्रविमाणे णं भंते ! किंसंठिते पणत्ते ?, गोयमा ! अद्धकविट्ठगसंठाणसंठिते सव्वफालितामए अब्भुगतमूसितपहसिते वणणओ, एवं सूरविमाणोवि नक्खत्ताविमाणोवि ताराविमाणोवि अद्धकविट्ठसंठाणसंठिते ॥ चंद्रविमाणे णं भंते ! केवतियं आयामविकखंभेणं ? केवतियं परिकखेवेणं ?

केवलियं बाहल्लेणं पणत्ते?, गोयमा! छपत्ते एगसट्ठिभागे जोयणस्स आयामविकखंभेणं तं ति-
 गुणं सविसेसं परिवक्खेवेणं अट्ठावीसं एगसट्ठिभागे जोयणस्स बाहल्लेणं पणत्ते ॥ सूरविमाण-
 रसवि सञ्चेव पुच्छा, गोयमा! अडयालीसं एगसट्ठिभागे जोयणस्स बाहल्लेणं पणत्ते ॥ एवं गहविमा-
 णोवि अद्धजोयणं आयामविकखंभेणं सविसेसं परि० कोसं बाहल्लेणं ॥ णक्खत्तविमाणेणं कोसं
 आयामविकखंभेणं तं तिगुणं सविसेसं परि० अद्धकोसं बाहल्लेणं प० ताराविमाणे अद्धकोसं
 आयामविकखंभेणं तं तिगुणं सविसेसं परि० पंचधणुसयाहं बाहल्लेणं पणत्ते ॥ (सू० १९७)

‘चंदविमाणे णं भंते!’ इत्यादि, चन्द्रविमानं भदन्त! ‘किंसंस्थितं’ किमिव संस्थितं २ प्रज्ञाम्?, भगवानाह—गौतम! ‘अर्द्धक-
 पित्थसंस्थानसंस्थितम्’ उत्तानीकृतमर्द्धकपित्थं तस्येव यत् संस्थानं तेन संस्थितमर्द्धकपित्थसंस्थानसंस्थितं, आह—यदि चन्द्रविमान-
 मुत्तानीकृतार्द्धकपित्थसंस्थानसंस्थितं तत् उदयकालेऽस्तमयकाले वा यदिवा तिर्यक् परिभ्रमत् पौर्णमास्यां कस्मात्तद्वर्द्धकपित्थफलाकारं
 नोपलभ्यते?, कामं शिरस उपरि वर्तमानं वर्तुलमुपलभ्यते, अर्द्धकपित्थस्य शिरस उपरि दूरमवस्थापितस्य परभागादर्शनतो वर्तुल-
 तथा दृश्यमानत्वात्, उच्यते, इहार्द्धकपित्थफलाकारं चन्द्रविमानं न सामस्येन प्रतिपत्तव्यं, किन्तु तस्य विमानस्य पीठं, तस्य च
 पीठस्थोपरि चन्द्रदेवस्य—ज्योतिश्चकराजस्य प्रासादः, स च प्रासादस्तथा कथञ्चनापि व्यवस्थितो यथा पीठेन सह भूयान् वर्तुल आ-
 कारो भवति, स च दूरभावादेकान्ततः समवृत्ततया जनानां प्रतिभासते ततो न कश्चिद्दोषः, न चैतत् स्वमनीषिकाया विजृम्भितं,

यत एतदेव जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणेन विशेषणवत्यामाक्षेपपुरस्सरमुक्तम्—“अद्धकविट्टागारा उदयतथमणंमि कह न दीसंति । स-
 सिस्सूराण विमाणा तिरियक्खेत्ते ठियाणं च । १ ॥ उत्ताणद्धकविट्टागारं पीढं तदुवरिं च पासाओ । वट्टालेखेण ततो समवट्ठं दूर-
 भावातो ॥ २ ॥” तथा सर्व-निरवशेषं स्फटिकविशेषमणिमयं सर्वस्फटिकमयं तथाऽभ्युद्गता-आभिमुख्येन सर्वतो विनिर्गता उ-
 त्सृताः—प्रबलतया सर्वासु दिक्षु प्रसृता या प्रभा तथा सितं अभ्युद्गतोत्सृतप्रभासितं, यावत्करणात् ‘विविहमणिरयणभत्तिचित्ते वा-
 ङ्मुयविजयवेजयन्तीपडागल्लतातिष्ठत्तकल्लिए तुंगे गगणतलमणुलिहंतसिहरे जालंतररयणपंजलोभमीलियमणिकणधूभिभागो वियसि-
 यसयवत्तपुंडरीयतिलगरयणद्धचंदचित्ते अंतो वहिं च सण्हे तवणिज्जवालुयापत्थडे सुहफासे सहितरीयख्वे पासाईए दरिसणिज्जे अभि-
 ख्वे पडिख्वे’ इति, तत्र विविधा—अनेकप्रकारा मणयः—चन्द्रकान्तादयो रत्नानि च—कर्कतनादीनि तेषां भक्तयो—विच्छित्तिविशेषास्ता-
 मिध्विन्नं—अनेकरूपवद् आश्चर्यवद्वा विविधमणिरत्नभक्तिचित्रं, तथा वातोद्धृता—वायुकम्पिता विजयः—अभ्युदयस्तसंसूचिका वैजय-
 न्यभिधानाः पताका विजयवैजयन्त्यः, अथवा विजया इति वैजयन्तीनां पार्श्वकर्णिका उच्यन्ते तत्प्रधाता वैजयन्त्यो विजयवैजयन्त्यः—
 पताकास्ता एव विजयवर्जिता वैजयन्त्यः, हन्नातिच्छन्नाणि—उपर्युपरिस्थितातपन्नाणि तैः कलितं वातोद्धृतविजयवेजयन्तीपताकाकलितं
 तुङ्गं—उच्चम् अत एव ‘गगणतलमणुलिहंतसिहरं’ गगनतलमनुलिखद्—अभिलङ्घयद् गगनतलानुलिखच्छिखरं, तथा जालानि—जालकानि
 तानि च भवनभित्तिषु लोके प्रतीतानि तदन्तरेषु विशिष्टशोभानिमित्तं रत्नानि यत्र तज्जालान्तररत्नं, सूत्रे चात्र प्रथमैकवचनलोपो
 द्रष्टव्यः, तथा पञ्चराट् उन्मीलितमिव—बहिष्कृतमिव पञ्चरोन्मीलितमिव, यथा हि किल किमपि वस्तु पञ्चराट्—वंशादिमयप्रच्छा-
 दनविशेषाद् बहिष्कृतमत्यन्तमविनष्टच्छायात्वात् शोभते तथा तदपि विमानमिति भावः, तथा मणिकनकानां सम्बन्धिष्वनी स्तूपिका—

शिखरं यस्य तत् सणिकनकसूषिककं, तथा विकसितानि यानि शतपत्राणि, पुण्डरीकाणि, च द्वारादौ प्रतिकृतित्वेन स्थितानि तिल-
 काश्च-भित्त्यादिषु पुण्ड्राणि रत्नमयाश्चार्द्धचन्द्रा द्वारादिषु तैश्चित्रं विकसितशतपत्रपुण्डरीकतिलकरत्नार्द्धचन्द्रचित्रम्, 'अतो वहि च सण्डे'
 इत्यादि अश्ननपर्वतोपरिसिद्धायतनद्वारवत्, 'एवं सूरविमाणो गी'त्यादि, एवं-चन्द्रविमानमिव सूर्यविमानमपि वक्तव्यं ग्रहविमानमपि
 तक्षत्रविमानमपि ताराविमानमपि, ज्योतिर्विमानानां प्राय एकरूपत्वात् ॥ 'चंद्रविमाणे पं भंते !' इत्यादि, चन्द्रविमानं भदन्त ! किय-
 दायामविक्रममेन कियत्परिक्षेपेण कियद्वाहल्येन प्रज्ञप्तम् ? भगवानाह-गौतम ! पट्पञ्चाशतमेकपट्टिभागान् योजनस्यायामविक्रममेन,
 तदेवायामविक्रममानं त्रिगुणं सविशेषं परिक्षेपेण, अष्टाविंशतिमेकपट्टिभागान् योजनस्य वाहल्येन प्रज्ञप्तम् ॥ 'सूरविमाणे पं भंते !'
 इत्यादि प्रश्नसूत्रं प्राग्वत्, भगवानाह-गौतम ! अष्टचत्वारिंशतमेकपट्टिभागान् योजनस्य वाहल्येन प्रज्ञप्तम् ॥ 'सूरविमाणे पं भंते !'
 गुणं सविशेषं परिक्षेपेण, चतुर्विंशतिमेकपट्टिभागान् योजनस्य वाहल्येन ॥ 'गृहविमाणे पं भंते !' इत्यादि प्रश्नसूत्रं तथैव, भगवा-
 नाह-गौतम ! अर्द्धयोजनमायामविक्रममेन तदेवार्द्धयोजनं त्रिगुणं सविशेषं परिक्षेपेण क्रोशं वाहल्येन ॥ 'नक्षत्रविमाणे पं
 भंते !' इत्यादि प्रश्नसूत्रं तथैव, भगवानाह-गौतम ! क्रोशमेकमायामविक्रममेन तदेवायामविक्रममपरिमाणं त्रिगुणं सविशेषं परिक्षे-
 पेण अर्द्धक्रोशं च वाहल्येन प्रज्ञप्तम् ॥ 'ताराविमाणे पं भंते !' इत्यादि प्रश्नसूत्रं तथैव, भगवानाह-गौतम ! अर्द्धक्रोशमायामवि-
 क्रममेन तदेवायामविक्रममायामपरिमाणं त्रिगुणं सविशेषं परिक्षेपेण, पञ्चधनुःशतानि वाहल्येन प्रज्ञप्तम्, एवंपरिमाणं च तारा-
 विमानमुत्कृष्टस्थितिकस्य तारादेवस्य सम्यन्धि द्रष्टव्यं, जपन्यस्थितिकस्य तु पञ्चधनुःशतान्यायामविक्रममेन अर्द्धवृत्तीयानि धनुःश-
 तानि वाहल्येन, उक्तञ्च तत्तत्पार्थभाष्ये-“अष्टचत्वारिंशत्योजनैकपट्टिभागाः सूर्यमण्डलविक्रमः, चन्द्रमसः पट्पञ्चाशत्, ग्रहा-

णामर्द्धयोजनं, गन्धूतं नक्षत्राणां, सर्वोत्कृष्टायास्ताराया अर्द्धकोशः, जघन्यायाः पञ्चधनुःशतानि, विक्रमभार्द्दवाहल्याश्च भवन्ति सर्वे
सूर्यादयो नृलोके" इति ॥

चंद्रविमाणे णं भंते ! कति देवसाहस्सीओ परिवहंति?, गोयमा ! चंद्रविमाणस्स णं पुरच्छिमेणं
सेयाणं सुभगाणं सुप्पभाणं संखतलविमलनिम्मलदधिघणगोखीरफेणरययणिगरप्पगासाणं (महु-
गुलियपिंगलक्खाणं) थिरलड [पडड] वट्ठीवरसुसिलिडसुविसिडतिकखदाढाविडं वित्तमुहाणं रत्तु-
प्पलपत्तमउयसुकुमालतालुजीहाणं [पसत्थसत्थवेरुलियभिसंतकक्कडनहाणं] विसालपीवरोरुप्प-
डिपुणणविडलखंधाणं मिडविसयपसत्थसुहुमलक्खणविच्छिणणकेसरसडोवसोभिन्ताणं चंक्रमि-
नललियपुलितधवलगन्धितगतीणं डरिसयसुणिम्मियसुजायअप्फोडियणंगूलाणं वह्हरामयण-
क्खाणं वह्हरामयदन्ताणं वयरामयदाढाणं तवणिज्जजीहाणं तवणिज्जतालुयाणं तवणिज्जजोत्तगसु-
जोत्तिताणं कासगमाणं पीतिगमाणं मणोगमाणं मणोरमाणं मणोहराणं अमियगतीणं अमियव-
लवीरियपुरिस्कारपरक्कमाणं महता अप्फोडियसीहनातीयबोलकलयलरवेणं महुरेण मणहरेण य
पुरित्ता अंबरं दिस्साओ य सोभयंता चत्तारि देवसाहस्सीओ सीहरुवधारिणं देवाणं पुरच्छिमिहं
वाहं परिवहंति । चंद्रविमाणस्स णं दक्खिणेणं सेयाणं सुभगाणं सुप्पभाणं संखतलविमलनिम्म-
लदधिघणगोखीरफेणरययणिगरप्पगासाणं वह्हरामयकुंभजुयलसुद्धितपीवरवरवहरसोडवट्ठियदि-

तासुरत्तपञ्चमपकासाणं अञ्जुणयगुणा (मुहा) णं तवणिज्जविसालचंचलचलंतचवलकणविमलु-
ज्जलाणं मधुवण्णभिसंतणिद्धपिंगलपत्तलतिवण्णमणिरयणलोपणाणं अञ्जुगतमञ्जलमाल्लियाणं
धवलसरिससंठितणिच्चवणदढकसिणफालियामयमुजायदंतमुसलोवसोभिताणं कंचणकोसीपवि-
ट्ठदंतगविमलमणिरयणरुहरपेरंतचित्तरूवणविरायिताणं तवणिज्जविसालतिलगपमुहपरिमंडिताणं
पाणामणिरयणमुद्धगेवेल्लवद्धगलयवरभूसाणां वेरुलियविचित्तदंडणिम्मलवहरामयतिकवलद-
अंकुसहुंभजुयलंतरोदियाणं तवणिज्जसुवद्धकच्छदपिपयवलुद्धराणं जंबूणयविमलयणमंडलवहरा-
मयलालालियतालणाणामणिरयणयणटपासगरयतामयरज्जूवद्धलं वितघटाजुयलमहुरसरमणह-
राणं अल्लीणपमाणजुत्तवट्टियसुजातलक्खणपसत्थतवणिज्जवालगतपपरिपुच्छणाणं उयवियपडिपु-
ण्णकुम्मचलणलहुविक्रमाणं अंकामयणक्खवाणं तवणिज्जतालुयाणं तवणिज्जजीहाणं तवणिज्जजो-
त्तगसुजोतियाणं कामकमाणं पीतिकमाणं मणोगमाणं मणोरमाणं मणोहराणं अमियगतीणं अमि-
यवलवीरियपुरिसकारपरक्कमाणं महया गंभीरगुलगुलाहयरवेणं महुरेणं मणहरेणं पूरेन्ता अंवरं दि-
साओ य सोभयंता चत्तारि देवसाहस्सीओ गयरूवधारीणं देवाणं दक्खिणिहं वाहं परिचहंति ।
चंदविमाणस्स णं पच्चत्थिमेणं सेताणं सुभगाणं सुप्पमाणं चंकमियललियपुलितचलचवलककुदसा-
लीणं सण्णयपासाणं संगयपासाणं सुजायपासाणं मियमाहतपीणरहतपासाणं ससविदग्गसुजात-

कृच्छीणं पसत्थणिद्धमधुलितभिंसंतपिंगलक्खाणं विसालपीवरोरुपडिपुण्णविपुल्लंघाणं वट्ठप-
 डिपुण्णविपुलक्वोलकलिताणं घणणिचित्तसुबद्धलक्खणुण्णतर्हसिआणयवसभोद्धाणं चंक्रमितल-
 लितपुल्लियच्चक्कवालच्चवलगच्चित्तगतीणं पीवरोरुवट्ठियसुसंठितकडीणं ओलंबपलंबलक्खणपमा-
 णजुत्तपसत्थरमणिज्जवालगंडाणं समसुरवालधाणीणं समलिहिततिक्खणगसिंगाणं तणुसुद्धमसु-
 ज्ञातणिद्धलोमच्छविधराणं उवचित्तमंसलविसालपडिपुण्णखुद्दपसुहपुंडराणं (खंधपएससुंदराणं)
 वेरुल्लियभिंसंतकडक्खसुणिरिक्खणाणं जुत्तप्पमाणप्पधाणलक्खणपसत्थरमणिज्जगगरगलसो-
 भिताणं घग्घरगसुबद्धकण्ठपरिमंडियाणं नाणामणिकणगरयणघण्ठवेयच्छगसुकयरत्तियमालि-
 याणं वरघंडागलगल्लियसोभंतसरिसरीयाणं पडसुप्पलभसलसुरभिमालाविभूसिताणं वह्ररसुराणं
 विविधविस्सुराणं फाल्लियामयदंताणं तवणिज्जजीहाणं तवणिज्जतालुयाणं तवणिज्जजोत्तगसुजो-
 त्तियाणं कामकमाणं पीतिकमाणं मणोगमाणं मणोरमाणं मणोहराणं अमितगतीणं अमियवल-
 वीरियपुरिसयारपरक्कमाणं महया गंभीरगज्जियरवेणं मधुरेण मणहरेण य पूरेता अंबरं दिस्साओ
 य सोभयंता चत्तारि देवसाहससीओ वसभस्सवधारिणं देवाणं पच्चत्थिमिल्लं बाहं परिवहंति ।
 चंद्रविमाणस्स णं उत्तरेणं सेयाणं सुभगाणं सुप्पभाणं ज्झाणंतरमल्लिहायणाणं हरिमेलामडुलम-
 ल्लियच्छाणं घणणिचित्तसुबद्धलक्खणुण्णताचंक्रमि (चंडुच्चि) यल्लियपुल्लियच्चलच्चलच्चलगतीणं

लंघणवर्णगणधावणधारणतिवद्भर्जणसिक्खितगर्हणं सणणतपासाणं ललंतलामगलायवरभूसणाणं
संणयपासाणं संगतपासाणं सुजायपासाणं मितमायितपीणरइयपासाणं झसविहगसुजातकु-
न्धीणं पीणपीवरवदितसुसंठितकडीणं ओलंबपलंबलक्खणपमाणजुत्तपसत्थरमणिज्जवालगंडाणं
तणुसुहुमसुजायणिद्धलोमन्धविधराणं मिडविसयपसत्थसुहुमलक्खणधिकिण्णकेसरवालिवराणं
ललियसद्धिं ~~भज्जयलंतराणि~~ ललंतथासगल)लाडवरभूसणाणं सुहमंडगोचूलचमरथासगपरिमंडियकडीणं
तवोद्धुभज्जयलंतराणि ~~ज्ज~~जीहाणं तवणिज्जतालुयाणं तवणिज्जजोत्तगसुजोतियाणं कामगमाणं
पीतिग ~~लाललियता~~ ^{ल्लिणपम}गमाणं मणोरमाणं मणोहराणं अमितगतीणं अमियवलवीरियपुरिसयारपरक्क-
माणं महेया हयहेसियकिलकिलाइयरवेण महुरेणं मणहरेण य पूरेता अंबरं दिसाओ य सो-
भयंता चत्तारि देवसाहस्सीओ हयख्वधारीणं उत्तरिल्लं बाहं परिवहंति ॥ एवं स्सरविमाणस्सवि
पुच्छा, गोयमा ! सोलस देवसाहस्सीओ परिवहंति पुव्वकमेणं ॥ एवं गहविमाणस्सवि पुच्छा,
गोयमा ! अट्ट देवसाहस्सीओ परिवहंति पुव्वकमेणं, दो देवाणं साहस्सीओ पुरत्थिमिल्लं बाहं
परिवहंति दो देवाणं साहस्सीओ दक्खिणिल्लं दो देवाणं साहस्सीओ पक्वत्थिमं दो देवसाहस्सी
हयख्वधारीणं उत्तरिल्लं बाहं परिवहंति ॥ एवं णक्खत्तविमाणस्सवि पुच्छा, गोयमा ! चत्तारि

देवसाहससीधो परिवहन्ति, सीहस्रवधारीणं देवाणं पंचदेवसता पुरथिमिहं बाहं परिवहन्ति
एवं चजदिसिंषि ॥ (सू० १९८)

‘चंदविमाणे णं भंते !’ इत्यादि, चन्द्रविमानं णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! कति देवसहस्राणि परिवहन्ति ?, भगवानाह—गौतम !
पोडश देवसहस्राणि परिवहन्ति, तथाथा—पूर्वेण—पूर्वतः, एवं दक्षिणेन पश्चिमेन उत्तरेण, तत्र पूर्वेण सिंहसहस्राणि देवानां अस्वारि
सहस्राणि परिवहन्ति, दक्षिणेन गजरूपधारिणां देवानां चत्वारि सहस्राणि, पश्चिमेन वृषभरूपधारिणां देवानां अस्वारि सहस्राणि, उत्तरे-
णाश्वरूपधारिणां देवानां चत्वारि देवसहस्राणि, इयमत्र भावना—चन्द्रादिविमानानि तथा जगत्साभाव्यान्निरालम्बनान्येव वहन्त्यवतिष्ठन्ते,
केवलमाभियोगिका देवास्ते तथाविधनामकर्मोदयवशात्समानजातीयानां हीनजातीयानां वा निजस्फातिविशेषप्रदर्शनार्थमात्मानं बहु मन्य-
मानाः प्रमोदभृतः सततवहन्शीलेषु विमानेष्वधः स्थित्वा केचिदसहस्ररूपाणि केचिद्गजरूपाणि केचिद्वृषभरूपाणि केचिदश्वरूपाणि कृत्वा
तानि विमानानि वहन्ति, न चैतदनुपपन्नं, यथा हि कोऽपि तथाविधाभियोग्यनामकर्मोपभोगभागी दासोऽन्येषां समानजातीयानां
हीनजातीयानां वा पूर्वपरिचितानामेवमहं नायकस्यास्य सुप्रसिद्धस्य संमत इति निजस्फातिविशेषप्रदर्शनार्थं सर्वमपि स्थोचिंतं कर्म
नायकसमक्षं प्रमुदितः करोति, तथाऽऽभियोगिका देवास्तथाविधाभियोग्यनामकर्मोपभोगभाजः समानजातीयानां हीनजातीयानां वा
देवानामन्येषामेवं वयं समुद्धा यत्सकललोकाप्रसिद्धानां चन्द्रादीनां विमानानि वहाम इति निजस्फातिविशेषप्रदर्शनार्थमात्मानं बहु म-
न्यमाना उक्तप्रकारेण चन्द्रादिविमानानि वहन्ति ॥ एवं सूर्यादिविमानविषयाण्यपि सूत्राणि भावनीयानि, अत्र जम्बूद्वीपप्रज्ञसि-
सत्के सङ्ग्रहिणाथे—‘सोलस देवसहस्रा वहन्ति चंदेसु चैत्र सुरेसु । अट्टेव सहस्राहं एकेकमि गहविमाणे ॥ १ ॥ चत्वारि सहस्राहं

नक्खत्तमि य ह्वंति एकेके । दो चेव सहस्साहं ताराख्वेकमेकमि ॥ २ ॥” कचिस्सिहादीनां वर्णनं दृश्यते तद्वहुषु पुस्तकेषु न दृष्ट-
मित्युपेक्षितं, अवश्यं वेत्तव्याख्यानेन प्रयोजनं तर्हि जम्बूद्वीपप्रज्ञासिटीका परिभाषनीया, तत्र सविस्तरं तद्व्याख्यानस्य कृतत्वात् ॥

एतेसि णं भंते चांदिमस्सरियगहणणक्खत्ततारारूपाणं कयरे कयरेहिंतो सिग्घगती वा मंदगती
वा?, गोयमा! चंदेहिंतो स्सरा सिग्घगती सरेहिंतो गहा सिग्घगती गहेहिंतो णक्खत्ता सिग्घ-
गती णक्खत्तेहिंतो तारा सिग्घगती, सव्वप्पगती चंदो सव्वप्पगतीओ तारारूवे ॥ (सू० १९९)
एएसि णं भंते! चांदिमजावतारारूपाणं कयरे २ हिंतो अपिहििया वा महिहििया वा?, गोयमा!
तारारूवेहिंतो णक्खत्ता महिहििया णक्खत्तेहिंतो गहा महिहििया गहेहिंतो स्सरा महिहििया सरे-
हिंतो चंदो महिहििया, सव्वप्पहििया तारारूवा सव्वमहिहििया चंदो ॥ (सू० २००)

‘एएसि ण’मित्यादि, एतेषां चन्द्रसूर्यप्रहनक्षत्रतारारूपाणां मध्ये कतरे कतरेभ्योऽल्पगतयः? कतरे कतरेभ्यः शीघ्रगतयः?, भग-
वानाह—गौतम! चन्द्रेभ्यः सूर्याः शीघ्रगतयः सूर्येभ्यो ग्रहाः शीघ्रगतयः ग्रहेभ्यो नक्षत्राणि शीघ्रगतीनि नक्षत्रेभ्यस्तारारूपाः शीघ्रग-
तयः, चन्द्रेणाहोरात्राक्रमणीयस्य क्षेत्रस्य सूर्यादिभिर्हीनहीनतरेणाहोरात्रेणाक्रम्यमाणत्वात्, एतच्च सविस्तरं चन्द्रप्रज्ञसौ सूर्यप्रज्ञसौ
भावितमिति ततोऽवधार्य, एवं च सर्वमन्दगतयश्चन्द्राः सर्वशीघ्रगतयस्ताराः ॥ ‘एएसि ण’मित्यादि, एतेषां भदन्त! चन्द्रसूर्यप्रहन-
क्षत्रतारारूपाणां मध्ये कतरे कतरेभ्योऽल्पार्द्धिकाः कतरे कतरेभ्यो महर्द्धिकाः?, भगवानाह—गौतम! तारकेभ्यो नक्षत्राणि महर्द्धिकानि

बृहत्स्थितिकलात्, एवं नक्षत्रेभ्यो ग्रहा महर्द्धिकाः, ग्रहेभ्यः सूर्यो महर्द्धिकाः, सूर्येभ्यश्चन्द्रा महर्द्धिकाः, एवं सर्वोत्पद्भ्यस्ताराः सर्व-
महर्द्धयश्चन्द्राः ॥ सम्प्रति जम्बूद्वीपे ताराणां परस्परमन्तरप्रतिपादनार्थमाह—

जम्बूद्वीवे षं भंते ! द्वीवे तारारूचस्स २ एस षं केवतिथं अवाधाए अंतरे पणत्ते?, गोयमा ! हुविहे
अंतरे पणत्ते, तंजहा—वाधातिसे य निव्वाधाइमे य, तत्थ षं जे से वाधातिमे से जहणणेणं
दोणिण य डावडे जोयणस्सए डक्कोसेणं बारस्स जोयणसहस्साइं दोणिण य बायाले जोयणस्सए ता-
रारूचस्स २ य अवाहाए अंतरे पणत्ते । तत्थ षं जे से णिव्वाधातिमे से जहणणेणं पंचधणुस्सयाइं
डक्कोसेणं दो नाडयाइं तारारूच जाव अंतरे पणत्ते ॥ (सू० २०१) चंदस्स षं भंते ! जोतिसिंदस्स
जोतिसरत्तो कति अजगमहिंसीओ पणत्ताओ?, गोयमा ! चत्तारि अजगमहिंसीओ पणत्ताओ,
तंजहा—चंदप्पमा दोसिणाभा अच्चिमाली पभंकरा, एत्थ षं एगमेगाए देवीए चत्तारि चत्तारि देव-
साहस्सीओ परिवारे य, पभू षं ततो एगमेगा देवी अण्णाइं चत्तारि २ देविसहस्साइं परिवारं
विडवित्ताए, एवामेव सपुव्वावरेणं सोलस्स देवसाहस्सीओ पणत्ताओ, से तं तुडिए ॥ (सू० २०२)
पभू षं भंते ! चंदे जोतिसिंदे जोतिसराया चंदवाडिंसए विमाणे सभाए सुधम्मए चंदंसि
सीहासणंसि तुडिएण सद्धिं दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरित्ताए?, णो तिण्डे समडे ।
से केण्डेणं भंते ! एवं बुच्चति नो पभू चंदे जोतिसराया चंडवडिंसए विमाणे सभाए सुधम्मए

चंदंसि सीहासणंसि तुडिएणं सडिं दिव्वाहं भोगभोगाहं भुंजमाणे विहरित्तए?, गोयमा! चं-
 दस्स जोतिसिंदस्स जोतिसरणो चंदवडेंसए विमाणे सभाए सुधम्मए माणवणंसि चेतियस्वं-
 भांसि वहरामएसु गोलवदस्समुगएसु बहुयाओ जिणसकहाओ सणिणखित्ताओ चिट्ठंति, जाओ णं
 चंदस्स जोतिसिंदस्स जोतिसरत्तो अन्नोसं च बहूणं जोतिसियाणं देवाण य देवीण य अच्चणिज्जाओ
 जाव पज्जुवासणिज्जाओ, तासिं पणिहाए नो पभू चंदे जोतिसराया चंदवडिं० जाव चंदंसि सीहास-
 णंसि जाव भुंजमाणे विहरित्तए, से एएणट्ठेणं गोयमा! नो पभू चंदे जोतिसराया चंदवडेंसए
 विमाणे सभाए सुधम्मए चंदंसि सीहासणंसि तुडिएण सडिं दिव्वाहं भोगभोगाहं भुंजमाणे
 विहरित्तए, अट्टत्तरं च णं गोयमा! पभू चंदे जोतिसिंदे जोतिसराया चंदवडिंस्सए विमाणे स-
 भाए सुधम्मए चंदंसि सीहासणंसि चडहिं सामाणिपयसाहस्सीहिं जाव स्सोलसहिं आयरक्ख-
 देवाणं साहस्सीहिं अन्नोहिं बहूहिं जोतिसिएहिं देवेहिं देवीहिं य सडिं संपुरिवडे स्सहयाहयण-
 ट्ठणीइवाइयतंतीतलतालतुडियघणमुहंणपट्टपवाइयरवेणं दिव्वाहं भोगभोगाहं भुंजमाणे विह-
 रित्तए, केवलं परियारतुडिएण सडिं भोगभोगाहं बुद्धीए नो चेव णं मेहुणवत्तियं ॥ (सू० २०३)
 स्सरस्स णं भंते! जोतिसिंदस्स जोतिसरत्तो कह अजगमहिसीओ पणत्ताओ?, गोयमा! चत्तारि
 अजगमहिसीओ पणत्ताओ, तंजहा—स्सरप्पमा आयवाभा अच्चिमात्ती पभंकरा, एवं अवसेसं

जहा चंद्रस पावरिं सूरवाडिसए विमाणे सूरसि सीहासणंसि, तहेव सव्वेसिंषि गहाईणं चत्तारि
अजामहिसीओ० तंजहा—विजया वेजयंती जयंती अपराजिया, तेसिंषि तहेव । (सू० २०४)

‘जंबूदीवे णं भंते ! दीवे’ इत्यादि, जम्बूद्वीपे भदन्त ! द्वीपे तारायास्ताराया एतदन्तरं कियद्वाधया प्रज्ञप्तम् ?, भगवानाह—गौतम !
द्विविधमन्तरं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—व्याघातिसं निर्व्याघातिसं च, व्याहननं व्याघातः—पर्वतादिस्खलनं तेन निर्वृत्तं व्याघातिसं ‘भावादिमं’
इति इमप्रत्ययः, निर्व्याघातिसं—व्याघातिमाश्रितं स्वाभाविकमित्यर्थः, तत्र यन्निर्व्याघातिसं तज्जघन्येन पञ्च धनुःशतानि उत्कर्षतो
द्वे गन्वृते, तत्र यद् व्याघातिसं तज्जघन्येन द्वे योजनशते ‘षट्पट्टे’ पट्पट्टधिके, एतच्च निपथकूटादिकमपेक्ष्य वेदितव्यं, तथाहि—
निपथपर्वतः स्वभावादप्युच्चैश्चत्वारि योजनशतानि तस्योपरि पञ्च योजनशतोच्चानि कूटानि, तानि च मूले पञ्च योजनशतान्यायाम-
विष्कम्भभान्यां मध्ये त्रीणि योजनशतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि उपर्यर्द्धतयाति योजनशतानि, तेषां चोपरिततभागसमश्रेणिप्रदेशे तथा-
जगरत्वाभाव्यादष्टावष्टौ योजनान्युभयतोऽवाधया कृत्वा ताराविमानानि परिभ्रमन्ति, ततो जघन्यतो व्याघातिसमन्तरं द्वे योजन-
शते पट्पट्टाधिके भवति, उत्कर्षतो द्वादश योजनसहस्राणि द्वे योजनशते द्वाचत्वारिंशदधिके, एतच्च मेरुमपेक्ष्य द्रष्टव्यं, तथाहि—मेरु-
र्दश योजनसहस्राणि मेरोश्चोभयतोऽवाधया एकादश योजनशतान्येकविंशत्यधिकानि, ततः सर्वसङ्ख्यामीलने द्वादश योजनसहस्राणि
द्वे च योजनशते द्वाचत्वारिंशदधिके, कचिरत्सर्वत्र ‘वाधाए’ निव्वाधाए’ इति पाठस्तत्र व्याघातो—यथोक्तरूपोऽस्यास्तीति व्याघाति-
कम्, ‘अतोऽनेकस्यार’ इति मत्वर्थीय इकप्रत्ययः, व्याघातिकानिर्गतं निर्व्याघातिकमिति ॥ ‘चंद्रस णं भंते !’ इत्यादि, चन्द्रस्य
भदन्त ! ज्योतिषेन्द्रस्य ज्योतिपराजस्य ‘कति’ कियत्सङ्ख्याका अग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—गौतम ! चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः;

व्यानि, नवरं सूर्यविमाने देवानां जघन्यतश्चतुर्भागपत्योपममुत्कर्षतः पत्योपमं वर्षसहस्राभ्यधिकं, देवीनां जघन्यतश्चतुर्भागपत्योप-
ममुत्कर्षतोऽर्द्धपत्योपमं पञ्चभिर्वर्षशतैरभ्यधिकं, महविमानदेवानां जघन्यतश्चतुर्भागपत्योपममुत्कर्षतः परिपूर्णं पत्योपमं, देवीनां उत्कृ-
ष्टमर्धपत्योपमं जघन्येन चतुर्भागपत्योपमं, नक्षत्रविमाने देवानां जघन्यतश्चतुर्भागपत्योपममुत्कर्षतोऽर्द्धपत्योपमं, देवीनां उत्कृष्टतोऽ-
धिकचतुर्भागपत्योपमं जघन्येन चतुर्भागपत्योपमं, ताराविमाने जघन्येनाष्टभागपत्योपममुत्कर्षतश्चतुर्भागपत्योपमं, देवीनां जघन्य-
तोऽष्टभागपत्योपममुत्कर्षतः सातिरेकमष्टभागपत्योपममिति ॥

एतेसि षं भंते ! चंद्रिमस्त्रियगहणकवत्ततारारूपाणं कयरेरहितो अप्पा वा बहुया वा तुह्ला
वा विसेसाहिया वा ?, गोयमा ! चंद्रिमस्त्रिया एते षं दोषिणवि तुह्ला सव्वत्थोवा संवेज्जगुणा
णकवत्ता संवेज्जगुणा गहा संवेज्जगुणाओ तारगाओ ॥ (सू० २०६) जोइसुहेसओ समत्तो ॥

‘एतेसि षं भंते !’ इत्यादि, एतेषां भदन्त ! चन्द्रसूर्यमहन्नक्षत्रतारारूपाणां कतरे कतरेभ्योऽल्पाः कतरे कतरेभ्यो बहुका वा ?
कतरे कतरैरुल्पाः ?, अत्र विभक्तिपरिणामेन तृतीया व्याख्येया, कतरे कतरेभ्यो विशेषाधिकाः ?, अनावानाह—गौतम ! चन्द्रसूर्या
एते द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, प्रतित्थिं प्रतिसमुद्रं चन्द्रसूर्याणां समसंज्ञाकत्वात्, शेषेभ्यो प्रहादिभ्यः सर्वेऽपि स्त्रोकाः, तेभ्यो न-
क्षत्राणि सङ्ख्येयगुणानि अष्टाविंशतिगुणत्वात्, तेभ्योऽपि प्रहाः सङ्ख्येयगुणाः सातिरेकध्रियगुणत्वात्, तेभ्योऽपि ताराः सङ्ख्येयगुणाः
प्रभूतकोटीकोटीगुणत्वात् ॥ इति श्रीमल्लयगिरिविरचितायां जीवाभिगमटीकायां चतुर्थप्रतिपत्तौ ज्योतिषोद्देशकः समाप्तः ॥

उक्ता ज्योतिषवक्तव्यता, सम्प्रति वैमानिकवक्तव्यतामाह—

‘कहि णं भंते ! वेमाणियाणं देवाणं विमाणा पणत्ता ? , कहि णं भंते ! वेमाणिया देवा परिव-
संति ? , जहा ठाणपदे तथा सत्त्वं भाणियत्त्वं णवरं परिसाओ भाणित्वाओ जाव सुक्के, अत्तेसिं
च बहूणं सोधम्मकप्पवासीणं देवाण य देवीण य जाव विहरंति ॥ (सू० २०७)

‘कहि णं भंते ! वेमाणियाणं’मिल्यादि, क भदन्त ! वैमानिकानां देवानां विमानानि प्रज्ञप्तानि ? , तथा क भदन्त ! वैमानिका देवाः
परिवसन्ति ? , भगवानाह—गौतम ! अस्मा रत्नप्रभायाः पृथिव्या बहुसमरमणीयाद् भूमिभागाद् रुचकोपलक्षितादिति भावः ऊर्ध्वं चन्द्रसूर्य-
ब्रह्मनक्षत्रतारारूपाणामप्युपरि बहूनि योजनानि बहूनि योजनशतानि बहूनि योजनसहस्राणि बहूनि योजनशतसहस्राणि बह्वीर्योजनकोटी-
कोटीः ऊर्ध्वं दूरमुत्तुल्य—बुद्ध्या गत्वा, एतच्च सार्द्धरत्नपलक्षणं, तथा चोक्तम्—‘सोहम्मंसि दिवड्ढा अड्ढाज्जा य रज्जु माहिंदि । वंभंमि
अद्धपंचम छ अच्चुए सत्त लोगंते ॥ १ ॥ [सौधर्मे सार्धं सार्धे द्वे रत्नू माहेन्द्रे । ब्रह्मदेवलोके अर्धपञ्चमाः पङ् अच्युते सप्त लोकान्ते
॥ १ ॥] ‘एत्थ ण’मिल्यादि, ‘अत्र’ एतस्मिन् सार्द्धरत्नपलक्षिते क्षेत्रे ईषत्प्रागभारादर्वाक् सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकला-
न्तकशुकसहस्रारानतप्राणतारणाच्युतवैषयकागुत्तरेषु स्थानेषु ‘अत्र’ एतस्मिन् वैमानिकानां चतुरश्रीतिर्विमानावासशतसहस्राणि सप्त-
नवतिः सहस्राणि त्रयोविंशतिर्विमानानि ८४९७०२३ भवन्तीत्याख्यातानि, इयं च सङ्ख्या—‘वत्तीसअट्ठवीसा बारसअट्ठ चउरो
सयसहस्सा’ इत्यादिसङ्ख्यापरिमीलनेन भावनीया ॥ ‘ते णं विमाणा’ इत्यादि, तानि विमानानि सर्वरत्नमयानि ‘अच्छा सण्हा लण्हा
घट्ठा मट्ठा नीरया निम्मला निप्पंका निक्कंकडच्छाया सप्पमा समिरीया सउज्जीया पासाईया दुरिसणिज्जा अभिरुवा पडिरुवा ।’

'एतश्च णंमिस्यादि, एतेषु विमानेषु बहवो वैमानिका देवाः परिव्रजन्ति, तद्यथा—सौधर्मा ईशाना यावद् नैवेयका अनुत्तराः, एते च
 व्यपदेशास्तास्तथाद्वगन्तव्याः, यथा पञ्चालदेशनिवासिनः पञ्चालाः, एते च कथम्भूताः ? इत्याह—'ते णंमिस्यादि, ते सौधर्मा-
 दयोऽच्युतपर्यवसाना यथाक्रमं सृगमहिषवराहसिंहऋणलदुर्हरगजपतिमुजगलङ्गवृषभाङ्कविडिमप्रकटितचित्तमुकुटाः, सृगादिरूपाणि
 प्रकटितानि चित्तानि मुकुटे येषां ते तथेति भावः, तद्यथा—सौधर्मदेवा सृगरूपप्रकटितचित्तमुकुटाः ईशानदेवा महिषरूपप्रकटितचित्त-
 मुकुटाः सनत्कुमारदेवा वराहरूपप्रकटितचित्तमुकुटाः माहेन्द्रदेवाः सिंहरूपप्रकटितमुकुटचित्ताः ब्रह्मलोकदेवाः ऋणलरूपप्रकटितमुकु-
 टचित्ताः लान्तकदेवा दुर्दुररूपप्रकटितमुकुटचित्ताः शुक्रकल्पदेवा हयमुकुटचित्ताः सहसारकल्पदेवा गजपतिमुकुटचित्ताः आन्तक-
 ल्पदेवा भुजगमुकुटचित्ताः, प्राणतकल्पदेवाः खड्गमुकुटचित्ताः, खड्गः चतुष्पदविशेष आटव्यः, आरणकल्पदेवा वृषभमुकुटचित्ताः अच्यु-
 तकल्पदेवा विडिममुकुटचित्ताः तथा प्रशिथिलवरमुकुटकिरीटधारिणः, 'वरकुण्डलुज्जोवियाणणा' इति वराभ्यां कुण्डलाभ्यामुद्-
 द्योतितं—भास्वरीकृतमाननं येषां ते वरकुण्डलोद्द्योतितानताः, 'मण्डदिप्तसिरया' मुकुटेन दीप्तं शिरो येषां ते मुकुटदीप्तशिरसः
 रक्ताभा—रक्तवर्णाः, एतेदेव सविशेषमाह—'पञ्चमपमहगौरा' पञ्चपक्ष्मवत्—पञ्चपत्रवद् गौराः पञ्चपक्ष्मगौराः श्रेयांसः—परमप्रज्ञाः
 शुभवर्णमन्धस्पर्शाः 'वृत्तमविकुर्विणः' उत्तमं विह्वर्त्तनीत्येवंशीला उत्तमविकुर्विणः, 'विविहवत्यमल्लधारी' विविधानि शुभात् शुभ-
 ताराणि वस्त्राणि मालयानि च धारयन्तीत्येवंशीला विविधवस्त्रमाल्यधारिणः महर्द्धिका महाद्युतयो महायशसो महाबला महानुभावा
 महासौख्याः तथा 'हारविराडयवच्छा कडगातुडियथंभियमुया संगयकुंडलमट्टगंडयलकणपीठधारी विचित्तहृत्थाभरणा विचित्तमाला-
 मण्डली कल्लाणमापन्नरमल्लाणुल्लेवणा भासुरादी पलंववणमालधरा दिव्वेणं वण्णेणं दिव्वेणं मंधेणं दिव्वेणं फासेणं दिव्वेणं संघयणेणं

दिव्वेणं संठाणेणं दिव्वाए इड्डीए दिव्वाए जुईए दिव्वाए पभाए दिव्वाए छायाए दिव्वाए अच्छीए दिव्वेणं तेएणं दिव्वाए लेसाए
 दस दिसाओ उज्जोवेमाणा इति प्रागुक्तासुरकुमारवनेतव्यम् ॥ 'ते णं तत्थ साणं साण'मित्यादि, ते वैमानिका देवाः शक्रादयोऽ-
 च्युतपर्यवसानास्तत्र स्वस्वरूपे स्वेपां स्वेपां विमानावासशतसहस्राणां स्वेपां स्वेपां सामानिकसहस्राणां स्वेपां स्वेपां त्रायस्त्रिंशकानां
 स्वेपां स्वेपां लोकपालानां स्वासां स्वासामग्रमहिषीणां सपरिवाराणां स्वासां २ पर्वदां स्वेपां स्वेषामनीकानां स्वेपां स्वेपामनीकाधिपतीनां
 स्वेपां स्वेपामालरक्षदेवसहस्राणां, अन्येषां च बहूनां देवानां देवीनां च 'आहेवच्चं पोरेवच्चं सामित्तं भट्टित्तं महयरगतं आणार्हसरसे-
 णावच्चं करेमाणा पालेमाणा महयाहयनदृगीयवाइयततीतलतालुडियधणमुहंगपडुप्पवाइयरवेणं दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणा वि-
 हरती'ति ॥ 'कहि णं भंते !' इत्यादि, क भदन्त ! सौधर्मकदेवानां विमानानि प्रज्ञप्ताति ?, तथा क भदन्त ! सौधर्मकल्पदेवाः परि-
 वसन्ति ?, भगवानाह—नौतम ! 'जम्बुद्वीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए बहुसमरम्मणिजाओ भूमि-
 भागाओ उडुं चंदिमस्सरिमाहणक्वत्ततारारुवाणं बहूणि जोयणाइं बहूणि जोयणसयाइं बहूणि जोयणसहस्साइं बहूणि जोयणसय-
 सहस्साइं उडुं दूरं उप्पइत्ता' इति प्राग्वत्, 'एत्थ णं' 'अत्र' एवस्सिन् सार्द्धरज्जूपलक्षिते क्षेत्रे सौधर्मो नाम कल्पः प्रज्ञप्तः, स च
 प्राचीनापाचीनायत उदरदक्षिणविस्तीर्णः अर्द्धचन्द्रसंस्थानसंस्थितः मेरोर्दक्षिणतस्तस्य भावात्, 'अर्चिर्माली' अर्चीपि—किरणस्तेपां
 माला अर्चिर्माला सा अस्यास्तीति अर्चिर्माली सर्वतः किरणमालापरिवृत इत्यर्थः, एतदेवोपमया द्रढयति—इङ्गालराशिवर्णाभिः प्र-
 भाभिः पद्मरागादिसम्बन्धिनीभिर्जालवलयमानतया देदीप्यमानाङ्गारराशिवर्णाभ्रभाणां अत्यन्तोत्कटतया साक्षादङ्गारराशिरिव ज्वल-
 न्नवभासत इति भावः, असह्येया योजनकोटाकोटयः परिक्षेपेण सर्वात्मना रत्नमयोऽच्छलः, यावत्करणात् 'सण्हे लण्हे षट्ठे मट्ठे' इत्या-

दिपस्त्रिग्रहः ॥ 'तत्थ ण'मित्यादि, 'तत्थ ण'मिति पूर्ववत्, सौधर्मकत्वे द्वात्रिंशद् विमानावासशतसहस्राणि भवन्तीत्याख्यातं मया श्ले-
 षैश्च तीर्थकृद्भिः ॥ 'ते णं विमाणा' इत्यादि, ताति विमानानि सर्वास्मिन्ना रत्नमयाति अच्छानि यावत्प्रतिरूपाणि, अत्रापि यावत्क-
 रणात् 'सण्हा लण्हा षट्ठा मट्ठा' इत्यादिपस्त्रिग्रहः ॥ 'तेसि ण'मित्यादि, तेषां विमानानां बहुमध्ये 'पञ्चावतंसका-विमानावतंसकाः
 प्रज्ञाताः, तथा—'असोगवडिसए' इति, पूर्वस्यां दिशि अशोकावतंसकः दक्षिणस्यां सप्तपर्णावतंसकः अपरस्यां चम्पकावतंसकः
 उत्तरस्यां चूतावतंसकः मध्ये तेषां सौधर्मावतंसकः ॥ 'ते णं वडैसया' इत्यादि, ते पञ्चाप्यवतंसकाः सर्वास्मिन्ना रत्नमया अच्छा
 यावत्प्रतिरूपाः, अत्रापि यावत्करणात् 'सण्हा लण्हा षट्ठा मट्ठा' इत्यादिपस्त्रिग्रहः । 'एत्थ ण'मित्यादि, 'अत्र' एतेषु द्वात्रिंशत्शत-
 सहस्रसहस्रेषु विमानेषु बहवः सौधर्मकाः—सौधर्मा एव सौधर्मका देवाः परिवसन्ति 'महिद्धिया जाव दस दिसाओ उज्जोवेमाणा'
 अत्र यावत्करणात् 'महायसा महाबला महाणुभागा महासोक्खा हारविराडयवच्छा' इत्यादिप्रागुक्तपस्त्रिग्रहः, 'ते णं तत्थ साणं साणं
 विमाणणं साणं साणं सामाणियाणं साणं साणं अग्गमहिसीणं साणं साणं परिसाणं साणं २ अणियाणं साणं २ अणियाहिबईणं
 साणं साणं आयरक्खदेवसाहससीणं अज्जेसिं च बहूणं जाव विहरंति' सुगमं ॥ 'सके च एत्थं' इत्यादि, अत्र—एतस्मिन् सौधर्मे
 कल्पे शक्रः—शकत्वात् शक्रो देवेन्द्रो देवराजः परिवसति, स च कथमभूतः ? इत्याह—'वज्रपाणिः' वज्रं पाणावस्य वज्रपाणिः, असु-
 रपुरदाराणात् पुरन्दरः, 'सयक्कज्ज' इति शतं क्रतूनां—प्रतिमानां—अभिग्रहविशेषाणां श्रमणोपासकपञ्चमप्रतिमारूपाणां कर्त्तिकश्रेष्ठि-
 भवापेक्षया यस्य स शतक्रतुः, 'सहरसक्खे' इति सहस्रमहणां यस्यासौ सहस्राक्षः, इन्द्रस्य हि किल मन्त्रिणां पञ्च शतान्यात्मना
 सह परिपूर्णानि सन्ति तदीयानामहणाभिन्द्रप्रयोजनव्यापृतत्वाद् इन्द्रसम्बन्धीति विवक्षितानीति सहस्राक्षं, 'मधवं' इति मघा—म-

हामेवास्ते यस्य वशे सन्ति स मधवान्, पाको नाम बलवान् रिपुः स शिष्यते—निराक्रियते येन स पाकशासनः, दक्षिणाद्धेलोका-
धिपतिः मेरोर्दक्षिणतः सर्वस्यापि तदाभान्यत्वात्, द्वात्रिंशद्विमानावासशतसहस्राधिपतिः, सौधर्मे करूपे एतावतां विमानावासशत-
सहस्राणां भावात्, ऐरावणवाहनः, ऐरावणनाभो गजपतेस्तद्वाहनस्य भावात्, सुरेन्द्रः सौधर्मेवासिनां सुराणां सर्वेषामपि तदाज्ञाव-
र्त्तित्वात्, 'अरयंवरवत्थधरे' इति अरजांसि—रजोरहितानि स्वच्छतया अम्बरवद् अम्बराणि बलाणि धारयतीति अरजोऽम्बरवस्त्र-
धरः, 'आलइयमालमउडे' इति माला च मुकुटश्च मालामुकुटं आलिङ्गितं—आविद्धं मालामुकुटं येन स आलिङ्गितमालामुकुटः,
कृतकण्ठेमाल आविद्धशिरसिमुकुट इति भावः, 'नवहेमचारुचित्तचंचलकुण्डलविलिङ्गमाणगंडे' नवमिव—प्रत्यग्रमिव हेम यत्र
ते नवहेमनी नवहेमभ्यां चारुचित्राभ्यां चञ्चलाभ्यां कुण्डलाभ्यां विलिख्यमानौ गण्डौ यस्य स तथा, 'महिङ्गिए जाव दसदिसाओ
उज्जोवेमाणे पभासेमाणे' अत्र यावत्करणात् 'महज्जुईए महाबले महायसे' इत्यादि पूर्वोक्तपरिग्रहः, सौधर्मे करूपे सौधर्मावतंसके वि-
माने सभायां सुधर्मायां शक्रे सिंहासने 'से णं तरथ वत्तीसाए' इत्यादि स तत्र द्वात्रिंशतो विमानावासशतसहस्राणां चतुरशीतेः
सामानिकसहस्राणां त्रयस्त्रिंशतस्त्रायस्त्रिंशकानां चतुर्णां लोकपालानामष्टानामष्टानामहिषीणां सपरिवाराणां तिसृणां पर्पदां सप्तानामनीकानां
सप्तानामनीकाधिपतीनां चतसृणां चतुरशीतीनामालारक्षदेवसहस्राणां अन्येषां च बहूनां सौधर्मकरूपवासिनां वैमानिकानां देवानां देवीनां
च 'आहेवच्चं जाव दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरइ' अत्र यावत्करणात् 'पोरेवच्चं सामित्तं भट्टित्तमित्यादि परिग्रहः ॥

सक्कस्स णं भंते ! देविंदस्स देवरज्जो कति परिसाओ पन्नत्ताओ?, गोयमा ! तओ परिसाओ पण-
त्ताओ, तंजहा—समिता चंडा जाता, अन्भतरिया समिया मज्झिमिया चंडा बाहिरिया जाता

॥ सकस्स णं भंते ! देविंदस्स देवरत्तो अहिंभतरियाए परिसाए कति देवसाहस्सीओ पणत्ताओ ? मज्झिमियाए परि० तहेव बाहिरियाए पुच्छा, गोयमा ! सकस्स देविंदस्स देवरत्तो अहिंभतरियाए परिसाए बारस देवसाहस्सीओ पणत्ताओ मज्झिमियाए परिसाए चउदस्स देवसाहस्सीओ पणत्ताओ बाहिरियाए परिसाए सोलस देवसाहस्सीओ पणत्ताओ, तथा अहिंभतरियाए परिसाए सत्त देवीसयाणि मज्झिमियाए छच्च देवीसयाणि बाहिरियाए पंच देवीसयाणि पन्नत्ताइं ॥ सकस्स णं भंते ! देविंदस्स देवरत्तो अहिंभतरियाए परिसाए देवाणं केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? एवं मज्झिमियाए बाहिरियाएवि, गोयमा ! सकस्स देविंदस्स देवरत्तो अहिंभतरियाए परिसाए पंच पलिओवमाइं द्विती पणत्ता मज्झिमियाए परिसाए चत्तारि पलिओवमाइं ठिती, पणत्ता बाहिरियाए परिसाए देवाणं तित्ति पलिओवमाइं ठिती पणत्ता, देवीणं ठिती, अहिंभतरियाए परिसाए देवीणं तित्ति पलिओवमाइं ठिती पणत्ता मज्झिमियाए दुव्वि पलिओवमाइं ठिती पणत्ता बाहिरियाए परिसाए एणं पलिओवमं ठिती पणत्ता, अट्ठो सो चेंव जहा भवणवासिणं ॥ कहि णं भंते ! ईसाणकाणं देवाणं विमाणा पणत्ता ? तहेव सव्वं जाव ईसाणे एत्थ देविंदे देव० जाव विहरति । ईसाणस्स णं भंते ! देविंदस्स देवरणो कति परिसाओ पणत्ताओ ? गोयमा ! तओ परिसाओ पणत्ताओ, तंजहा—समिता चंडा जाना, तहेव सव्वं णवरं अहिंभतरियाए परिसाए दस्स देवसा-

हस्सीओ पणत्ताओ, मज्झिमियाए परिसाए बारस देवसाहस्सीओ, बाहिरियाए चउहस देव-
 साहस्सीओ, देवीणं पुच्छा, अहिंभतरियाए णव देवीसता पणत्ता मज्झिमियाए परिसाए अट्ठ
 देवीसता पणत्ता बाहिरियाए परिसाए सत्त देविसता पणत्ता, देवाणं ठित्ती पं०?, अहिंभत-
 रियाए परिसाए देवाणं सत्त पलिओवमाहं ठित्ती पणत्ता मज्झिमियाए छ पलिओवमाहं बा-
 हिरियाए पंच पलिओवमाहं ठित्ती पणत्ता । देवीणं पुच्छा, अहिंभतरियाए साहरेगाहं पंच प-
 लिओवमाहं मज्झिमियाए परिसाए चत्तारि पलिओवमाहं ठित्ती पणत्ता बाहिरियाए परि-
 साए तिणिण पलिओवमाहं ठित्ती पणत्ता, अट्ठो तहेव भाणियच्चो ॥ सणंकुमारणं पुच्छा त-
 हेव ठाणपदगमेणं जाव सणंकुमारसस तओ परिसाओ समित्तहं तहेव, णवरिं अहिंभतरियाए
 परिसाए अट्ठ देवसाहस्सीओ पणत्ताओ, मज्झिमियाए परिसाए दस देवसाहस्सीओ पण-
 ताओ, बाहिरियाए परिसाए बारस देवसाहस्सीओ पणत्ताओ, अहिंभतरियाए परिसाए
 देवीणं ठित्ती अट्ठपंचमाहं सागरोवमाहं पंच पलिओवमाहं ठित्ती पणत्ता मज्झिमियाए परि-
 साए अट्ठपंचमाहं सागरोवमाहं चत्तारि पलिओवमाहं ठित्ती पणत्ता, बाहिरियाए परिसाए अट्ठपं-
 चमाहं सागरोवमाहं तिणिण पलिओवमाहं ठित्ती पणत्ता, अट्ठो सो चेव ॥ एवं माहिंदरसवि तहेव
 तओ परिसाओ णवरिं अहिंभतरियाए परिसाए छहेवसाहस्सीओ पणत्ताओ, मज्झिमियाए

પરિસાણ અઢ દેવસાહસસીઓ પળતાઓ, બાહરિયાણ દસ દેવસાહસસીઓ પળતાઓ, ઠિતી
 દેવાળં અંભતરિયાણ પરિસાણ અઢપંચમાઈ સાગરોવમાઈ સત્ત ય પલિઓં ઠિતી પળતા,
 મહિમામિયાણ પરિસાણ પંચ સાગરોવમાઈ હચ પલિઓવમાઈ, બાહરિયાણ પરિસાણ અઢપંચમાઈ
 સાગરોવમાઈ પંચ ય પલિઓવમાઈ ઠિતી પં તહેવ સંવોસેં હંદાળ ઠાળપયગમેળં વિમાળાળિ બુચ્ચા
 તતો પચ્છા પરિસાઓ પત્તેયં ૨ બુચ્ચાતિ ॥ વંમસસવિ તઓ પરિસાઓ પળતાઓ અંભતરિયાણ
 વાળં ઠિતી અંભતરિયાણ પરિસાણ અઢનવમાઈ સાગરોવમાઈ બાહરિયાણ અઢનવમાઈ સાગરોવમાઈ
 મિયાણ પરિસાણ અઢનવમાઈ ચત્તારિ પલિઓવમાઈ બાહરિયાણ અઢનવમાઈ સાગરોવમાઈ
 તિણિય ય પલિઓવમાઈ અઢો સો ચેવ ॥ લંતગસસવિ જાવ તઓ પરિસાઓ જાવ અંભતરિયાણ
 પરિસાણ દો ચેવ સાહસસીઓ મહિમામિયાણ ચત્તારિ દેવસાહસસીઓ પળતાઓ બાહરિયાણ હદે-
 વસાહસસીઓ પળતાઓ, ઠિતી માળિયવ્વા—અંભતરિયાણ પરિસાણ બારસ સાગરોવમાઈ સત્ત
 પલિઓવમાઈ ઠિતી પળતા, મહિમામિયાણ પરિસાણ બારસ સાગરોવમાઈ હચ પલિઓવમાઈ
 ઠિતી પળતા બાહરિયાણ પરિસાણ બારસ સાગરોવમાઈ હચ પલિઓવમાઈ ઠિતી પળતા ॥
 મહાસુક્કસસવિ જાવ તઓ પરિસાઓ જાવ અંભતરિયાણ ણં દેવસહસસં મહિમામિયાણ દો દેવસા-

हस्सीओ पन्नत्ताओ बाहिरियाए चत्तारि देवसाहस्सीओ, अहिंभतरियाए परिसाए अद्धसोलस
सागरोवमाहं पंच पलिओवमाहं मज्झिमियाए अद्धसोलस सागरोवमाहं चत्तारि पलिओवमाहं
बाहिरियाए अद्धसोलस सागरोवमाहं तिणिण पलिओवमाहं अट्ठो सो चेव ॥ सहस्सरं पुच्छा
जाव अहिंभतरियाए परिसाए पंच देवसया मज्झिमियाए परि० एणा देवसाहस्सी बाहिरियाए
दो देवसाहस्सीओ पन्नत्ता ठिती अहिंभतरियाए अद्धट्ठारस सागरोवमाहं सत्त पलिओवमाहं
ठिती पणत्ता एवं मज्झिमियाए अद्धट्ठारस छप्पलिओवमाहं बाहिरियाए अद्धट्ठारस सागरो-
वमाहं पंच पलिओवमाहं अट्ठो सो चेव ॥ आणयपाणयस्सवि पुच्छा जाव तओ परिसाओ ण-
वरि अहिंभतरियाए अट्ठाहज्जा देवसया मज्झिमियाए पंच देवसया बाहिरियाए एणा देवसाहस्सी
ठिती अहिंभतरियाए एण्णवीस सागरोवमाहं पंच य पलिओवमाहं एवं मज्झि० एणोणवीस
सागरोवमाहं चत्तारि य पलिओवमाहं बाहिरियाए परिसाए एण्णवीसं सागरोवमाहं तिणिण
य पलिओवमाहं ठिती अट्ठो सो चेव ॥ कहिं णं भंते ! आरणअञ्जुयाणं देवाणं तहेव अञ्जुए स-
परिवारे जाव विहरति, अञ्जुयस्स णं देविंदस्स तओ परिसाओ पणत्ताओ अहिंभतरपरि० दे-
वाणं पणवीसं सयं मज्झिम० अट्ठाहज्जा सया बाहिरय० पंचसया अहिंभतरियाए एकवीसं सा-
गरोवमा सत्त य पलिओवमाहं मज्झि० एकवीससागर० छप्पलि० बाहिर० एकवीसं सागरो०

पंच य पलिओवमाइं छिती पणत्ता ॥ कहि णं भंते ! हेट्ठिमगेवेज्जगाणं देवाणं विमाणा पणत्ता ?
 कहि णं भंते ! हेट्ठिमगेवेज्जगा देवा परिवसंति ? जहेव ठाणपए तहेव, एवं मज्झिमगेवेज्जा उव-
 रिमगेविज्जगा अणुत्तरा य जाव अहमिंदा नामं ते देवा पणत्ता सम्मणाउसो ! ॥ (सू० २०८) ॥
 पढमो वेमाणियउद्देसओ ॥

‘सक्कस्स णं भंते !’ इत्यादि, शक्रस्य भदन्त ! देवेन्द्रस्य देवराजस्य कति पर्पदः प्रज्जमाः ?, भगवानाह—गौतम ! तिस्रः पर्पदः प्र-
 ज्जमाः, तथाथा—श्रमिका चण्डा जाता, अभ्यन्तरिका श्रमिका मध्यमिका चण्डा बाह्या जाता ॥ ‘सक्कस्स णं भंते ! देविंदस्स
 देवरण्णो अग्निभतरियाए’ इत्यादि प्रश्नपदं सुप्रतीतं, भगवानाह—गौतम ! शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्याभ्यन्तरिकायां पर्पदि द्वादश
 देवसहस्राणि प्रज्जमाति मध्यमिकायां चतुर्दश देवसहस्राणि बाह्यायां षोडश देवसहस्राणि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि सप्त देवीशतानि
 मध्यमिकायां पङ्क्ते देवीशतानि बाह्यायां पञ्च देवीशतानि ॥ ‘सक्कस्स णं भंते ! देविंदस्स देवरज्जो अग्निभतरियाए परिसाए दे-
 वाणं केवइ काल’ मित्यादि प्रश्नपदं सुप्रतीतं, भगवानाह—गौतम ! शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्याभ्यन्तरिकायां पर्पदि पञ्च पल्योप-
 मानि स्थितिः प्रज्जमा, मध्यमिकायां चत्वारि पल्योपमानि, बाह्यायां पर्पदि त्रीणि पल्योपमानि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि देवीनां
 त्रीणि पल्योपमानि स्थितिः प्रज्जमा, मध्यमिकायां द्वे पल्योपमे, बाह्यायामेकं पल्योपमं ॥ ‘से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चति सक्कस्स णं
 देवेंदस्स देवरज्जो तथो परिसाओ’ इत्यादि सकलमपि सूत्रं चमरवक्तव्यतायामिव भावनीयम् ॥ ‘कहि णं भंते ! ईसाणगदेवाणं
 विमाणा पणत्ता ? कहि णं भंते ! ईसाणगदेवा परिवसंति’ इत्यादि सर्वे सौधर्मवद्वक्तव्यं नवरं ‘मंदरस्स पव्वयरस्स जत्तरेण’—

तथा 'अट्टावीसं विमाणावाससयसहस्सा भवंतीति मक्खायं' तथा पञ्चावतंसकाः—पूर्वस्यामङ्कावतंसको दक्षिणस्यां स्फटिकावतंसकः
 अपरस्यां रजतावतंसकः उत्तरस्यां जातरूपावतंसकः मध्ये ईशानावतंसकः, तथा शूलपाणिर्पुष्पमवाहनः, तथाऽशीतेः सामानिकस-
 हस्राणां चतसृणामशीतीनामास्त्रक्षदेवसहस्राणां, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि दश देवसहस्राणि मध्यमिकायां द्वादश बाह्यायां चतुर्दश,
 तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि नव देवीशतानि मध्यमिकायामष्टौ देवीशतानि बाह्यायां सप्त देवीशतानि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि दे-
 वानां सप्त पर्योपमानि मध्यमिकायां पट् बाह्यायां पञ्च, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि देवीनां पञ्च पर्योपमानि मध्यमिकायां चत्वारि-
 बाह्यायां त्रीणि, शेषं सर्वं शक्रवत् ॥ 'कहि णं भंते ! सणकुमारणं देवाणं विमाणा पन्नत्ता ? , कहि णं भंते ! सणकुमारा देवा परि-
 वसंति ?' इति पाठसिद्धं, भगवानाह—गौतम ! 'सोहम्मस्स कप्पस्स उरिप सपक्ख सपडिदिसिं बहूइं जोयणाइं बहूइं जोयणसयाइं
 बहूइं जोयणसहस्साइं बहूइं जोयणसयसहस्साइं बहूइंओ जोयणकोडीओ बहूइंओ जोयणकोडाकोडिओ उडुं दूरं वीहवइत्ता एत्थ णं
 सणकुमारे नामं कप्पे पन्नत्ते' इति पाठसिद्धं, नवरं 'सपक्खं सपडिदिसिं' समानाः पक्षाः—पूर्वापरदक्षिणोत्तररूपाः पार्श्वा यस्मिन्
 दूरमुत्पत्ते तत् सपक्षं 'समानस्य धर्मादिषु चेति समानस्य सभावः, तथा समानाः प्रतिदिशो—विदिशो यत्र तत् सप्रतिदिक् ।
 'पार्हेणपडीणायते उर्हेणदाहिणविच्छिण्णे' इत्यादि सौधर्मकरूपवन्निरवशेषं वक्तव्यं, नवरं 'वारस विमाणावाससयसहस्सा भवंतीति म-
 क्खाय'मिति वक्तव्यं, तथा पञ्चानामवतंसकानां मध्ये चत्वारस्त एवाशोकावतंसकादयो मध्ये सनत्कुमारावतंसकः, अप्रमहिष्यो न व-
 क्तव्यास्तत्र परिगृहीतदेवीनामसम्भवात्, तथा 'सणकुमारे कप्पे सणकुमारवडैसए विमाणे सभाए सुहम्माए सणकुमारंसि . सीहास-
 णंसि से णं तत्थ वारसण्हं विमाणावाससयसहस्त्राणं वावत्तरीए सामाणियसाहस्सीणं' तथा 'चउण्हं वावत्तराणं आयरक्खदेवसा-

हरसीणं' तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्यवष्टौ देवसहस्राणि मध्यमिकायां दश बाह्यायां द्वादश, देवीपर्यदो न वक्तव्याः, तथाऽभ्यन्तरिकाया-
 पर्यदि देवानामर्द्धपञ्चमानि सागरोपमाणि पञ्च पत्न्योपमानि स्थितिः मध्यमिकायामर्द्धपञ्चमानि सागरोपमाणि चत्वारि पत्न्योप-
 मानि बाह्यायामर्द्धपञ्चमानि सागरोपमाणि त्रीणि पत्न्योपमानि, शेषं शक्यवत् ॥ “कहि णं भंते ! माहिंनदेवाणं विमाणा पन्नत्ता ?,
 कहि णं भंते ! माहिंनदेवा परिवसंति ?, गोयमा ! ईसाणस्स कप्पस्स उट्ठिं सपक्खं सपडिदिसिं बहूइं जोयणाइं जाव उप्पएत्ता
 एत्थ णं माहिं दे कप्पे, पणत्ते’ इति पूर्ववत्, ‘पार्हेणपडीणायए उट्ठिंदाहिणविच्छिन्ने’ इत्यादि सर्वे शेषं सनत्कुमारवज्जिरवशेषं व-
 क्तव्यं, नवरमन्नाष्टौ विमानावासशतसहस्राणि, अवतंसकाश्चत्वार ईशानवत्, तद्यथा—अङ्गावतंसकः स्फटिकावतंसको रजतावतंसको
 जातरूपावतंसको मध्ये माहेन्द्रावतंसकः । तथाऽधिपत्यचिन्तायाम् ‘अट्ठण्हं विमाणावाससयसहस्राणं सत्तरीए सामाणियसाहस्सीणं
 चउण्हं सत्तरीणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं’ इति, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्यदि पड् देवसहस्राणि मध्यमिकायामष्टौ देवसहस्राणि बाह्यायां
 दश अभ्यन्तरिकायां पर्यदि देवानामर्द्धपञ्चमानि सागरोपमाणि पञ्च पत्न्योपमानि, शेषं सर्वं यथा सनत्कुमारस्य ॥ ‘कहि णं भंते !
 वंभलोगदेवाणं विमाणा पन्नत्ता ? कहि णं भंते ! वंभलोगदेवा परिवसंति ?, गोयमा ! सणकुमारमाहिंदाणं कप्पा उट्ठिं सपक्खं सप-
 डिदिसिं बहूइं जोयणाइं जाव उप्पएत्ता एत्थ णं वंभलोगे नामं कप्पे पन्नत्ते पार्हेणपडीणायए उट्ठिंदाहिणविच्छिन्ने पडिपुण्णचं-
 दसंठाणसंठिए अच्चिमाली इंगालरासिवण्णाभे’ इति पूर्ववद्भावतीयं शेषं यथा सनत्कुमारस्य तथा वक्तव्यं, नवरमन्त्र चत्वारि विमा-
 नावासशतसहस्राणि, अवतंसका अपि चत्वारस्तथैव, तद्यथा—अशोकावतंसकः सप्तपर्णावतंसकः चम्पकावतंसकः चूलावतंसकः मध्ये
 ब्रह्मलोकावतंसकः, आधिपत्यचिन्तायामपि ‘चउण्हं विमाणावाससयसहस्राणं सट्ठीए सामाणियसाहस्सीणं चउण्हं य सट्ठीणमायर-

क्वदेवसाहसरीणमिति, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि चत्वारि देवसहस्राणि मध्यमिकायां षड् देवसहस्राणि बाह्यायामष्टौ देवसहस्राणि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि देवानामर्द्धनवमानि सागरोपमाणि पञ्च पत्न्योपमानि स्थितिः मध्यमिकायां पर्पदि अर्द्धनवमानि सागरोपमाणि चत्वारि पत्न्योपमानि बाह्यायामर्द्धनवमानि सागरोपमाणि त्रीणि च पत्न्योपमानि, शेषं यथा सनत्कुमारस्य ॥ 'कहि णं भंते ! लंतगलोगदेवाणं विमाणां पन्नत्ता ? कहि णं भंते ! लंतगदेवा परिवसन्ति ? गो० ! वंभलोयस्स कप्पस्स उरिं सपक्खं सपडिदिसिं वहूइं जोयणाइं जाव उपइत्ता एत्थ णं लंतए नामं कप्पे पन्नत्ते पार्हेणपडिणायत्ते उदीणदाहिणविच्छिण्णे पडिपुण्णचंदसंठाणसंठिए अच्चि-
 माली' इत्यादि ब्रह्मलोकवत् नवरमन्न पञ्चाशद्विमानावाससहस्राणि वक्तव्यानि, अवतंसकाश्चत्वार ईशानवत्, तद्यथा—अङ्गावतंसकः स्फटिकावतंसकः रजतावतंसकः जातरूपावतंसकः मध्ये लन्तकावतंसकः, आधिपत्यचिन्तायां 'पण्णासाए विमाणावाससहस्राणं पण्णासाए सामाणियसाहसरीणं चउण्ह य पण्णासाणमायरक्खदेवसाहसरीणं' तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि द्वे देवसहस्रे मध्यमिकायां चत्वारि बाह्यायां षट्, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि देवानां द्वादश सागरोपमाणि सप्त च पत्न्योपमानि स्थितिः मध्यमिकायां द्वादश सागरोपमाणि षट् च पत्न्योपमानि बाह्यायां द्वादश सागरोपमाणि पञ्च पत्न्योपमानि ॥ 'कहि णं भंते ! महासुक्कादेवाणं विमाणा पणत्ता ? कहि णं भंते ! महासुक्कादेवा परिवसन्ति ? गोयमा ! लंतगकप्पस्स उवरिं सपक्खं सपडिदिसिं वहूइं जोयणाइं जाव उपइत्ता एत्थ णं महासुक्कनामे कप्पे पन्नत्ते पार्हेणपडिणायत्ते उदीणदाहिणविच्छिण्णे पडिपुण्णचंदसंठाणसंठिते' इत्यादि सर्वं ब्रह्मलोकवत्, नवरमन्न चत्वारिंशद् विमानावाससहस्राणि वक्तव्यानि, अवतंसकाश्चत्वारस्तथैव, तद्यथा—अशोकावतंसकः सप्तपर्णावतंसकः चम्पकावतंसकः चूतावतंसकः मध्ये शुक्रावतंसकः, आधिपत्यचिन्तायां 'चत्तालीसाए विमाणावाससहस्राणं चत्तालीसाए सामाणियसाहसरीणं

चउण्हं चत्तालीसाणमायरक्खदेवसाहस्सीणंमिति, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि एकं देवसहस्रं मध्यमिकायां द्वे देवसहस्रे वाद्याणां
 चत्तारि देवसहस्राणि, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि अर्द्धपोडश सागरोपमाणि पञ्च पत्थोपमानि स्थितिः मध्यमिकायां षोडश साग-
 रोपमाणि चत्तारि पत्थोपमानि वाद्यायामर्द्धपोडश सागरोपमाणि त्रीणि पत्थोपमानि श्रेषं पूर्ववत् ॥ 'कहि णं भंते ! सहस्सारदेवानं
 विभाणा पणत्ता ? कहि णं भंते ! सहस्सारदेवा परिवसंति ? गोयमा ! महासुखस्स कप्पस्स उप्पि सपक्खं सपडिदिसि बहूदं जोय-
 णाहं जाव उप्पइत्ता एत्थ णं सहस्सारे नामं कप्पे पन्नत्ते पार्हेणपडीणायए उदीणदाहिणविच्छिन्ने पडिपुण्णचंदसंठाणसंठिए' इ-
 त्यादि ब्रह्मलोकवत् नवरमन्त्र पड् विमानावाससहस्राणि वक्तव्यानि, अवतंसका एवम्—अङ्गावतंसकः रफटिकावतंसकः रजतावतंसकः
 जातरूपावतंसकः मध्ये सहस्रारावतंसकः, आधिपत्यचिन्तायां 'हण्हं विगाणावाससहस्राणं तीमाए सामानियसाहस्सीणं चउण्हं ती-
 साणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं' तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि पञ्च देवशतानि मध्यमिकायामेकं देवसहस्रं वाद्यायां द्वे देवसहस्रे, तथा-
 ऽभ्यन्तरिकायां पर्पदि देवानां सार्द्धाष्टादशसागरोपमाणि रास च पत्थोपमानि मध्यमिकायां पर्पदि अष्टादश सागरोपमाणि पट् च
 पत्थोपमानि वाद्यायामर्द्धाष्टादशसागरोपमाणि पञ्च पत्थोपमानि श्रेषं पूर्ववत् ॥ 'कहि णं भंते ! आणयपाणयत्तामे दुवे कप्पा प-
 णत्ता ? कहि णं भंते ! आणयपाणयगा देवा परिवसंति ? गोयमा ! सहस्सारकप्पस्स उप्पि सपक्खं सपडिदिसि बहूदं जोयणाहं जाव
 उप्पइत्ता एत्थ णं आणयपाणयत्तामे दुवे कप्पा पन्नत्ता पार्हेणपडीणायया उदीणदाहिणविच्छिन्ना अद्धचंदसंठाणसंठिया अधिसाली
 इंगालरासिप्पमा' इत्यादि सनत्कुमारवत्, नवरं 'एत्थ णं आणयपाणयदेवाणं चत्तारि विगाणावाससया भवंतीति मक्खसाय'मिति व-
 क्तव्यं, अवतंसकाः अद्भोकावतंसकः सप्तपर्णावतंसकः चरुपावतंसकः चूलावतंसकः मन्चे प्राणतावतंसकः, आधिपत्यचिन्तायां 'च-

उण्हं विमाणावाससयाणं वीसाए सामाणियसाहस्सीणं' असीए आयरक्खदेवसाहस्सीणं' तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्यदि अर्द्धतृतीयानि
 देवशतानि मध्यमिकायां पञ्च देवशतानि बाह्यायामेकं देवसहस्रं, तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्यदि देवानामर्द्धकोनविंशतिः सागरोपमाणि
 पञ्च परयोपमानि स्थितिः मध्यमिकायामर्द्धकोनविंशतिः सागरोपमाणि चत्वारि च परयोपमानि बाह्यायामर्द्धकोनविंशतिः सागरो-
 पमाणि त्रीणि च परयोपमानि शेषं पूर्ववत् ॥ 'कहि णं भंते ! आरणअञ्जुयानामं दुवे कप्पा पणत्ता ? कहि णं भंते ! आरणअञ्जु-
 यगा देवा परिवसंति ? , गोयमा ! आणयपाणयाणं कप्पाणं उवरि सपक्खं सपडिदिसिं बहूइं जोयणाइं जाव उट्ठइत्ता एत्थ णं आरण-
 अञ्जुयानामं दुवे कप्पा पन्नत्ता पाईणपडीणायया उदीणदाहिणविच्छिण्णा अद्धचंदसंठाणसंठिया अक्खिमाली इंगालरासिवण्णाभा'
 इत्यादि पूर्ववत्, नवरमर्द्धचन्द्रसंस्थानसंस्थितत्वं प्रत्येकापेक्षया मेरोर्दक्षिणोत्तरप्रविभागोनावस्थानात्, समुदितौ तु परिपूर्णचन्द्रसंस्थानौ
 द्रष्टव्यौ, तथा त्रीणि विमानावासशतानि वक्तव्यानि, अवतंसका इमे—अशोकावतंसकः रक्तटिकावतंसकः राजतावतंसकः जातरूपाव-
 तंसकः मध्येऽच्युतावतंसकः, आधिपत्यचिन्तायां 'तिण्हं विमाणावाससयाणं इसण्हं सामाणियसाहस्सीणं चत्तालीसाए आयरक्खदेव-
 साहस्सीणं' तथा चात्र विमानावाससङ्ग्रहणिगार्ये—“वत्तीस १ ट्टावीसा २ बारस ३ अट्ठ ४ चउरो सयसहस्सा ५ । पन्ना ६
 चत्तालीसा ७ छच्च सहस्सा सहसारे ८ ॥ १ ॥ आणयपाणयकप्पे चत्तारि सयाऽऽरणञ्जुए तिज्जि । सत्त विमाणसयाइं चउसुवि एएसु
 कप्पेसु ॥ २ ॥” सामानिकसङ्ग्रहणिगाथा—“चउरासीई असीई बावत्तरि सत्तरी य सट्ठी य । पण्णा चत्तालीसां तीसा वीसा इस
 सहस्सा ॥ १ ॥” तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्यदि पञ्चविंशं देवशतं मध्यमिकायामर्द्धतृतीयानि देवशतानि बाह्यायां पञ्च देवशतानि,
 तथाऽभ्यन्तरिकायां पर्यदि देवानामेकविंशतिः सागरोपमाणि सप्त च परयोपमानि मध्यमिकायां पर्यदि एकविंशतिः सागरोपमाणि

पदं च पत्योपमानि बाह्यायामेकविंशतिः सागरोपमाणि पञ्च पत्योपमानि, शेषं पूर्ववत् ॥ 'कहि णं भंते ! हेट्ठिमगेवेज्जाणां देवाणां विमाणा पन्नत्ता ? कहि णं भंते ! हेट्ठिमगेवेज्जाणा देवा परिवसंति ?', गोयमा ! आरणअभुयाणं कप्पणं उवरिं सपकखं सपडिदिसिं बहूइं जोयणाइं जाव उडुं दूरं उप्पइत्ता एत्थ णं हेट्ठिमगेवेज्जाणां देवाणं तओ हेट्ठिमगेवेज्जविमाणा पणत्ता पार्हणपडीणायया उदीणदा-
 हिणविच्छिण्णा पडिपुण्णचंदसंठाणसंठिता अच्चिमाली भासरासिवणणाभा असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ आयामविकखंभेणं असं-
 खेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ परिकखेवेण सव्वत्थरयणाभया अच्छा जाव पडिरुवा, तत्थ णं हेट्ठिमगेवेज्जाणां देवाणं एकारमुत्तरे
 गेवज्जविमाणावाससए पन्नत्ते, ते णं विमाणा अच्छा जाव पडिरुवा, तत्थ णं हेट्ठिमगेवेज्जाणा देवा परिवसंति' पाठसिद्धं, 'सव्वे
 समड्डिया' इत्यादि सर्वे—निरवशेषाः समा ऋद्धिर्येषां ते समर्द्धिकाः, एवं सर्वे समद्युतिकाः सर्वे समवलाः सर्वे समयशसः सर्वे स-
 मानुभागाः सर्वे समसौख्याः, अनिन्द्रा—न विद्यते इन्द्रः—अधिपतिर्येषां ते अनिन्द्राः, अप्रेया—न विद्यते प्रेया—प्रेष्यत्वं येषां ते अ-
 प्रेयाः, न विद्यते पुरोहितः—शान्तिकर्मकारी येषामशान्तेरभावात्ते अपुरोहिताः, किंरुपाः पुनस्ते ? इत्याह—अहमिन्द्रा नाम ते देवगणाः
 ब्रह्मणाः हे श्रमण ! हे आयुष्मन् ! ॥ एवं मध्यममैवेयकसूत्रमुपरितनमैवेयकसूत्रमपि भावनीयं, नवरमियं विमानसङ्ख्यासद्वह्णिः—
 “एकसुत्तरं हिट्ठिमेसु १११ सत्तुत्तरं च मड्डिमए १०७ । समयगेणं उवरिमए १०० पंचेव अणुत्तरविमाणा ५ ॥ १ ॥” ‘कहि णं
 भंते ! अणुत्तरोववाइयाणं देवाणं विमाणा पन्नत्ता ? कहि णं भंते ! अणुत्तरोववाइया देवा परिवसंति ?', गोयमा ! इमीसे णं रयणप्पमाए
 पुडवीए बहुसमरमणिज्जाओ भूमिभागओ उडुं चंदिमसूरगह्णणनक्खत्तंताएरुत्ताणं वह्णिं जोयणाइं वह्णिं जोयणसयाणि जाव बहूइंओ
 जोयणकोडाकोडीओ उडुं दूरं उप्पइत्ता सोहन्मीसाणसणकुमारमाहिद्वंभलोगलंतगसुक्कसद्वसरआणयपाणयआरणअभुयकप्पे तिमि

य अद्वारसुत्तरे मेवेज्जगविमाणावाससए वीहवइत्ता तेण परं दूरं गयां नीरया निम्मला वितिमिरा विसुद्धा पंचदिसि पंच अणुत्तरा महइ-
महालया विमाणा पन्नत्ता, तंजहा—विजये वैजयंते जयंते अपराजिते सव्वइसिद्धे’ इदं पाठसिद्धं, नवरं ‘तिन्नि अद्वारसुत्तरे’ इति
त्रीणि अष्टादशोत्तराणि विमानावासशतानि, तत्रैकादशोत्तरं शतमभवत्तन्नैवेयकप्रस्तदेषु सप्तेत्तरं शतं मध्यमभैवेयकेषु परिपूर्णं शत-
मुपरितन्नभैवेयकप्रस्तदेषु, सर्वसङ्ख्यया भवन्ति त्रीणि अष्टादशोत्तराणि, ‘नीरजांसि’ आगन्तुकरजोविरहात् ‘निर्मलानि’ स्वाभाविक-
मलाभावात् ‘वितिमिराणि’ रत्नप्रभावितानप्रभावेन सर्वासु दिक्षु विदिक्षु चापहततमस्काण्डत्वात् ‘विशुद्धानि’ कचिदपि कलङ्कलेश-
स्वाप्यसम्भवात्, ‘पंचदिसि’ इति पञ्च पूर्वदक्षिणापरोत्तरमध्यमरूपा दिशः समाहृताः पञ्चदिक् तस्मिन्, तत्र पूर्वस्यां दिशि विजयं
दक्षिणस्यां वैजयन्तं पश्चिमायां जयन्तं उत्तरस्यामपराजितं मध्ये सर्वार्थसिद्धम्, ‘ते णं विमाणा’ इत्यादि पूर्ववत् यावत् ‘अहमिंदा
नामं ते देवगणा पन्नत्ता समणाउसो !’ ॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां जीवाभिगमटीकायां चतुर्थप्रतिपत्तौ वैमानिकाधिकारे प्रथमो
वैमानिकोद्देशकः समाप्तः ॥

सम्प्रति द्वितीयो वक्तव्यस्तत्रेदं सूत्रम्—

सोहम्मीसाणेसु कप्पेसु विमाणपुहवी किंपइड्डिया पणत्ता ?, गोयमा ! घणोद्वहिपइड्डिया ।
सणकुमारमाहिंदेसु कप्पेसु विमाणपुहवी किंपइड्डिया पणत्ता ?, गोयमा ! घणवायपइड्डिया
पणत्ता । बंभलोए णं भंते ! कप्पे विमाणपुहवीणं पुच्छा, घणवायपइड्डिया पणत्ता । लंतए णं
भंते ! पुच्छा, गोयमा ! तदुभयपइड्डिया । महासुक्कसहस्सारेसुवि तदुभयपइड्डिया । आणय जाव

सोहम्मीसाणेसुं णं भंते ! कप्पेसु विमाणा केवइयं उहुं उच्चत्तेणं ? गोयमा ! पंच जोयणसयाइं
 उहुं उच्चत्तेणं । सणकुमारमाहिंदेसु छजोयणसयाइं, बंभलंतएसु सत्त, महासुक्कसहससारेसु अट्ठ,
 आपणयपाणएसु ४ नव गोवेज्जविमाणाणं भंते ! केवइयं उहुं उ०, दस जोयणसयाइं, अणुत्तर-
 विमाणाणं एक्कारस जोयणसयाइं उहुं उच्चत्तेणं ॥ (सू० २११) सोहम्मीसाणेसु णं भंते ! कप्पेसु
 विमाणा किंस्संठिया पणत्ता ? गोयमा ! दुविहा पणत्ता, तंजहा—आवलियापविट्ठा बाहिरा य,
 तत्थ णं जे ते आवलियापविट्ठा ते तिविहा पणत्ता, तंजहा—वट्ठा तंसा चउरंसा, तत्थ णं जे
 ते आवलियवाहिरा ते णं णाणासंठिया पणत्ता, एवं जाव गोविज्जविमाणा, अणुत्तरोववाइ-
 यविमाणा दुविहा पणत्ता, तंजहा—वट्ठे य तंसा य ॥ (सू० २१२) सोहम्मीसाणेसु णं भंते ! क-
 प्पेसु विमाणा केवत्तियं आयामविकखंभेणं केवत्तियं परिकखेवेंणं पणत्ता ? गोयमा ! दुविहा
 पणत्ता, तंजहा—संखेज्जवित्थडा य असंखेज्जवित्थडा य, जहा णरणा तहा जाव अणुत्तराववा-
 तिया संखेज्जवित्थडा य असंखेज्जवित्थडा य, तत्थ णं जे से संखेज्जवित्थडे से जंबुदीवप्पमाणे अ-
 संखेज्जवित्थडा असंखेज्जाइं जोयणसयाइं जाव परिकखेवेंणं पणत्ता ॥ सोहम्मीसाणेसु णं भंते !
 विमाणा कत्तिवण्णा पन्नत्ता ? गोयमा ! पंचवण्णा पणत्ता, तंजहा—किण्हा नीला लोहिया हा-
 लिक्का सुक्किळा, सणकुमारमाहिंदेसु चउवण्णा नीला जाव सुक्किळा, बंभलोणलंतएसुवि तिवण्णा

लोहिया जाव सुक्किळा, महासुक्कसहरसारेसु दुवण्णा—हालिहा य सुक्किळा य, आणयपाणत्ता-
 रणञ्जुएसु सुक्किळा, गेविज्जविमाणा सुक्किळा, अणुत्तरोववातियविमाणा परमसुक्किळा वण्णेणं
 पणत्ता ॥ सोहन्मीसाणेसु पं भंते ! कप्पेसु विमाणा केरिसया पभाए पणत्ता ?, गोयमा ! णि-
 च्चालोआ णिञ्जुज्जोया सयं पभाए पणत्ता जाव अणुत्तरोववातियविमाणा णिचालोआ णिञ्जु-
 ज्जोता सयं पभाए पणत्ता ॥ सोधन्मीसाणेसु पं भंते ! कप्पेसु विमाणा केरिसया गंधेणं पणत्ता ?,
 गोयमा ! से जहा नामए—कोट्टपुड्डाण वा जाव गंधेणं पणत्ता, एवं जाव एत्तो इट्ठयराणा चैव
 जाव अणुत्तरविमाणा ॥ सोहन्मीसाणेसु विमाणा केरिसया फास्सेणं पणत्ता ?, से जहा पा-
 मए—आइणेति वा रूतेति वा सच्चो फासो भाणियच्चो जाव अणुत्तरोववातियविमाणा ॥
 सोहन्मीसाणेसु पं भंते ! (कप्पेसु) विमाणा केमहालिया पणत्ता ?, गोयमा ! अयणं जंबु-
 द्वीवे र सच्चदीवसमुद्धानं सो चैव गमो जाव उन्मासे वीइवएज्जा जाव अत्येगतिया विमाणा-
 वासा नो वीइवएज्जा जाव अणुत्तरोववातियविमाणा अत्येगतियं विमाणं वीनिवएज्जा अत्ये-
 गतिए नो वीइवएज्जा ॥ सोहन्मीसाणेसु पं भंते ! विमाणा किमया पणत्ता ?, गोयमा ! सच्च-
 रयणामया पणत्ता, तत्थ पं बह्वे जीवा य पोगगला य वक्कमंति विउक्कमंति चयंति उवचयंति,
 सासया पं ते विमाणा दच्चट्ठयाए जाव फासपज्जवेहिं असासता जाव अणुत्तरोववातिया वि-

माणा ॥ सोहन्मीसाणेसु णं देवा कओहितो उववज्जति?, उववातो नेयव्वो जहा वक्कंतीए तिरि-
 यमणुएसु पंचोदिएसु संसुच्छिमवज्जिएसु, उववाओ वक्कंतीगमेणं जाव अणुत्तरो० ॥ सोहन्मीसा-
 णेसु देवा एगसमएणं केवतिया उववज्जति?, गोयमा! जहन्नेणं एक्को वा दो वा तिणिण वा उक्कोसेणं
 संखेज्जा वा असंखेज्जा वा उववज्जति, एवं जाव सहस्सारे, आणतादी गेवेज्जा अणुत्तरा य एक्को
 वा दो वा तिणिण वा उक्कोसेणं संखेज्जा वा उववज्जति ॥ सोहन्मीसाणेसु णं भंते! देवा समए
 २ अवहीरिमाणा २ केवतिएणं कालेणं अवहिया सिया?, गोयमा! तेणं असंखेज्जा समए २ अव-
 हीरमाणा २ असंखेज्जाहिं उस्सट्ठिणीहिं अवहीरंति नो चेव णं अवहिया सिया जाव सह-
 स्सारे, आणतादिगेसु चउत्तुवि, गेवेज्जेसु अणुत्तरेसु य समए समए जाव केवतिकालेणं अव-
 हिया सिया?, गोयमा! ते णं असंखेज्जा समए २ अवहीरिमाणा पलिओवमस्स असंखेज्जति-
 भानमेत्तेणं अवहीरंति, नो चेव णं अवहिया सिया ॥ सोहन्मीसाणेसु णं भंते! कप्पेसु देवाणं
 केमहालया सरीरोगाहणा पणत्ता?, गोयमा! दुविहा सरीरा पणत्ता, तंजहा—भवधार-
 णिज्जा य उत्तरवेउविवा य, तत्थ णं जे से भवधारणिज्जे से जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जति-
 भागो उक्कोसेणं सत्त रयणीओ, तत्थ णं जे से उत्तरवेउविए से जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्ज-
 तिभागो उक्कोसेणं जोयणसतसहस्सं, एवं एक्केक्का ओसारेत्ताणं जाव अणुत्तराणं एक्का रयणी,

गोविज्जणुत्तराणं एणे भवधारणिज्जे सरिरे उत्तरवेडविवया नत्थि ॥ (सू० २१३) सोहम्मीसा-
 णेसु णं देवाणं सरिरीणा किंसंघयणी पणत्ता?, गोयमा! छण्हं संघयणाणं असंघयणी प-
 णत्ता?, नेवद्धि नेव छिरा नवि पहारू णेव संघयणमात्थि, जे पोणगला इट्ठा कंता जाव ते तेसिं
 संघातत्ताए परिणमंति जाव अणुत्तरोववात्तिया ॥ सोहम्मीसाणेसु देवाणं सरिरीणा किंसंठिता
 पणत्ता?, गोयमा! दुविहा सरिरी—भवधारणिज्जा य उत्तरवेडविवया य, तत्थ णं जे ते भव-
 धारणिज्जा ते समचउरससंठाणसंठिता पणत्ता, तत्थ णं जे ते उत्तरवेडविवया ते णाणासंठाण-
 संठिया पणत्ता जाव अञ्जुओ, अवेडविवया गोविज्जणुत्तरा, भवधारणिज्जा समचउरससंठाणसं-
 ठिता उत्तरवेडविवया णत्थि ॥ (सू० २१४) सोहम्मीसाणेसु देवा केरिसया वणणेणं पत्ता?,
 गोयमा! कणगत्तयत्ताभा वणणेणं पणत्ता । सणंङ्कुमारमाहिंदेसु णं पडमपम्हगोरा वणणेणं
 पणत्ता । वंभलोणे णं भंते! गोयमा! अहमधुगवणणाभा वणणेणं पणत्ता, एवं जाव नेवेज्जा,
 अणुत्तरोववात्तिया परमसुक्किह्ला वणणेणं पत्ता ॥ सोहम्मीसाणेसु णं भंते! कप्पेसु देवाणं सरि-
 रणा केरिसया गंधेणं पणत्ता?, गोयमा! से जहा णामए—कोट्टपुडाण वा तदेव सव्वं जाव
 मणामत्तरता चैव गंधेणं पणत्ता जाव अणुत्तरोववाहया ॥ सोहम्मीसाणेसु देवाणं सरिरीणा के-
 रिसया फासेणं पणत्ता?, गोयमा! थिरमउयणिद्धसुकुमालच्छविकासेणं पणत्ता, एवं जाव अ-

पुत्तरोववातिया ॥ सोहम्मीसाणदेवाणं केरिसंगा पुगला उस्सासत्ताए परिणमंति? गोयमा!
 जे पोण्णला इट्ठा कंता जावं ते तेसिं उस्सासत्ताए परिणमंति जाव अणुत्तरोववातिया, एवं आ-
 हारत्ताएवि जाव अणुत्तरोववातिया ॥ सोहम्मीसाणदेवाणं कति लेस्साओ पणत्ताओ?, गो-
 यमा! एणा तेउलेस्सा पणत्ता । सणकुमारमाहिंदेसु एणा पन्हलेस्सा, एवं बंभलोगेवि पन्हा,
 सेसेसु एक्का सुक्कलेस्सा, अणुत्तरोववातियाणं एक्का परमसुक्कलेस्सा ॥ सोहम्मीसाणदेवा किं स-
 म्मदिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छादिट्ठी?, तिणिणिवि, जाव अंतिमगेवेज्जा देवा सम्मदिट्ठीवि
 मिच्छादिट्ठीवि सम्मामिच्छादिट्ठीवि, अणुत्तरोववातिया सम्मदिट्ठी णो मिच्छादिट्ठी णो स-
 म्मामिच्छादिट्ठी ॥ सोहम्मीसाणा किं पाणी अणणी?, गोयमा! देवि, तिणिण पाणा तिणिण
 अणणाणा णियमा जाव गेवेज्जा, अणुत्तरोववातिया नाणी नो अणणी तिणिण पाणा णियमा ।
 तिविधे जोगे दुविहे उवयोगे सव्वेसिं जाव अणुत्तरा ॥ (सू० २१५)

‘सोहम्मीसाणेसु णमित्थादि, सौधमेशानयोर्भदन्त ! कल्पयोर्विमानपृथ्वी ‘किञ्चत्’ किंप्रमाणा बाह्रयेन प्रज्ञप्ता?, गौतम !
 सप्तविंशतिर्योजनशतानि बाह्रयेन प्रज्ञप्ता, एवं शेषसूत्राण्यपि भावनीयानि, नवरं सप्तकुमारमाहेन्द्रयोः षड्विंशतिर्योजनशतानि
 वक्तव्यानि, ब्रह्मलोकलान्तकयोः पञ्चविंशतिः, महाशुकसहस्रारयोश्चतुर्विंशतिः, आनतप्राणतारणाच्युतकल्पेण त्रयोविंशतिः, श्रैवेयकेण
 द्वाविंशतिः, अनुत्तरविमानेष्वैकविंशतिर्योजनशतानि ॥ सम्प्रति विमानानामुच्चैस्त्वपरिमाणं प्रतिपिपादयिपुराह—‘सोहम्मीसाणेसु

णं भंते !' इत्यादि, इह विमानं महानगरकल्पं तस्य चोपरि वनखण्डप्रकाराः प्रासादादयः, तत्र पूर्वेण सुत्रकदम्बकेन विमानपृथिवीबाह-
 ल्यमुक्तं, अनेन प्रासादापेक्षया उच्चत्वमुच्यत इति गर्भः, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्विमानानि कियद् ऊर्ध्वमुखैरत्वेन प्रज्ञप्तानि ?,
 भगवानाह—गौतम ! पञ्च योजनशतानि ऊर्ध्वमुखैरत्वेन प्रज्ञप्तानि, मूलप्रासादादीनां तत्र पञ्चयोजनशतोच्छ्रयप्रमाणत्वात्, एवं शेष-
 सूत्राण्यपि भावनीयानि, नवरं सनत्कुमारमाहेन्द्रयोः पङ् योजनशतानि वक्तव्यानि, ब्रह्मलोकलान्तकयोः सप्त योजनशतानि, महा-
 शुक्रसहस्रारयोरेष्टौ योजनशतानि, आनतप्राणतारणाच्युतेषु कल्पेषु नव योजनशतानि, भैवेयकेषु दश योजनशतानि, अनुत्तरेष्वेकादश
 योजनशतानि, सर्वत्रापि विमानानि बाह्व्योच्चत्वमीलनेन द्वात्रिंशद्योजनशतानि, उपर्युपरि बाह्यमु(ल्यहानिवहु)च्चैरत्स्य दृढिभावात्,
 उक्तञ्च—“सत्तावीससयाहं आदिमकल्पेषु पुढविबाहलं । एकैकहाणि सेसे द्वादशे य द्वादशे च उक्त य ॥ १ ॥ पञ्चसउच्चत्तेणं आदिमकल्पेषु
 होंति य विमाणा । एकैकवुड्ढि सेसे द्वादशे य द्वादशे च उक्त य ॥ २ ॥ गेवेज्जणुत्तरेसु एसेव कमो उ हाणिदुड्ढीए । एकैकंमि विमाणा दोन्निवि
 मिलिया उ वत्तीसं ॥ ३ ॥” [सप्तविंशतिः शतानि आद्यकल्पयोः पृथ्वीबाहल्यं । एकैकहातिः शेषेषु द्वयोर्द्वयोर्द्वयोश्चतुष्के च ॥ १ ॥
 ऊर्ध्वोच्चत्वेन पञ्च शतानि आद्यकल्पयोर्भवन्ति विमानानि । एकैकवुड्ढिः शेषेषु द्वयोर्द्वयोश्च द्विके चतुष्के च ॥ २ ॥ भैवेयकानु-
 त्तरेयोरेष एव कमो हानिदुड्ढयोः । एकैकस्मिन् विमानानि द्वावपि मीलयित्वा द्वात्रिंशच्छतानि ॥ ३ ॥] सम्प्रति संस्थाननिरूप-
 णार्थमाह—‘सौहृन्मीसाणेसु णं भंते !' इत्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्विमानानि किंस्थितानि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—
 गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तथाथा—आवलिकाप्रविष्टानि आवलिकाबाह्यानि च, तत्रावलिकाप्रविष्टानि नाम यानि पूर्वादेषु चतस्रसु
 दिक्षु श्रेण्या न्यवस्थितानि, यानि पुनरावलिकाप्रविष्टानां प्राङ्गणप्रदेशे कुसुमप्रकर इव यतस्ततो विप्रकीर्णानि तान्यावलिकाबाह्यानि,

तानि पुष्पावकीर्णानीत्युच्यन्ते, पुष्पाणीव इतस्ततोऽवकीर्णानि—विप्रकीर्णानि इति न्युत्पत्तिः, तानि च मध्यवर्त्तिनो विमानेन्द्रस्य दक्षिणतोऽपरत उत्तरतश्च विद्यन्ते न तु पूर्वस्यां दिशि, उक्तञ्च—“पुष्पावकिण्णगा पुण दाहिणतो पच्छिमेण उत्तरतो । पुब्बेण विमाणेदस्स नत्थि पुष्पावकिण्णा उ ॥ १ ॥” ‘तत्थ णंमित्थादि, तत्रावलिकाप्रविष्टाऽऽवलिकावाह्येषु मध्ये यानि तानि आवलिकाप्रविष्टानि तानि त्रिविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—‘हुत्तानि त्र्यक्षाणि चतुरक्षाणि, इहावलिकाप्रविष्टानि प्रतिप्रस्तटं विमानेन्द्रकस्य पूर्वदक्षिणापरोत्तररूपासु चतसृषु दिक्षु श्रेण्या व्यवस्थितानि, विमानेन्द्रकश्च सर्वोऽपि हुत्तः, ततः पार्श्ववृत्तीनि चतसृष्वपि दिक्षु त्र्यक्षाणि, तेषां पृष्ठतश्चतसृष्वपि दिक्षु चतुरक्षाणि, तेषां पृष्ठतो हुत्तानि, ततोऽपि भूयोऽपि त्र्यक्षाणि ततोऽपि चतुरक्षाणीत्येवमावलिकापर्यन्तः, तत्र त्रिविधान्येवावलिकाप्रविष्टानि ॥ ‘तत्थ णंमित्थादि, तत्र यानि आवलिकावाह्यानि तानि नानासंस्थानसंस्थितानि प्रज्ञप्तानि, तथाहि—कानिचिन्नद्यावर्तकाराणि कानिचित्स्वास्तिकाकाराणि कानिचित् खन्नाकाराणीत्यादि, उक्तञ्च—“आवलियासु विमाणा वट्ठा तंसा तहेव चउरंसा । पुष्पावकिण्णगा पुण अणेगविहरुवसंठाणा ॥ १ ॥” एवं तावद्वाच्यं यावद् भैवेयकविमानानि, तान्येव यावदावलिकाप्रविष्टानामावलिकावाह्यानां च भावात्, परत आवलिकाप्रविष्टान्येव, तथा चाह—‘अणुत्तरविमाणा णं भंते ! विमाणा किंसंठिया पन्नत्ता ?’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं, भगवानाह—‘गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—‘वट्टे य तंसा य, ’ मध्यवर्त्तिसर्वाधसिद्धाख्यं विमानं वृत्तं, शेषाणि विजयादीनि चत्वार्यपि त्र्यक्षाणि, उक्तञ्च—“एगं वट्टं तंसा चउरो य अणुत्तरविमाणा ।” ॥ अधुनाऽऽयामविष्कम्भमादिपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—‘सोहम्मीसाणेसु णं भंते !’ इत्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्विमानानि किंयद् आयामविष्कम्भेन किंचित्परिक्षेपेण प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—‘गौतम ! द्विविधानि विमानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—सङ्क्षेयविरुदतान्यसङ्क्षेयविरुदतानि च,

तत्र यानि तानि सङ्क्षेयविस्तृतानि सङ्क्षेयानि योजनसहस्राण्यायामविष्कम्भेन असङ्क्षेयानि योजनसहस्राणि परिक्षेपेऽथ, तत्र यानि तान्यसङ्क्षेयविस्तृतानि असङ्क्षेयानि योजनसहस्राण्यायामविष्कम्भेन असङ्क्षेयानि योजनसहस्राणि परिक्षेपेण, एवं तावद्वाच्यं यावद् भवेय-
 कविमानानि, तानि यावत् सङ्क्षेयविस्तृतानामसङ्क्षेयविस्तृतानां च बाहुर्येन भावात् न तु परतः, तथा चाह—‘अणुत्तरविमाणे षं भंते !
 केवद्वयं आयामविवस्त्रं भेणमित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—सङ्क्षेयविस्तृतानि असङ्क्षेयविस्तृतानि च,
 सर्वार्थसिद्धं सङ्क्षेयविस्तृतं शेषाण्यसङ्क्षेयविस्तृतानीति भावः, तत्र यत्तत्सङ्क्षेयविस्तृतं तद् एकं योजनशतसहस्रमायामविष्कम्भेन त्रीणि
 योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि द्वे शते सप्तविंशत्यधिके योजनानां क्रोशत्रिकमष्टाविंशं धनुःशतं त्रयोदशाङ्गुलानि एकमर्द्धाङ्गुल-
 मिति परिक्षेपेण, तत्र यानि तान्यसङ्क्षेयविस्तृतानि तान्यसङ्क्षेयानि योजनसहस्राण्यायामविष्कम्भेन असङ्क्षेयानि योजनसहस्राणि
 परिक्षेपेण प्रज्ञप्तानि ॥ सम्प्रति वर्णप्रतिपादनार्थमाह—‘सोहृन्मीसाणेसु षं भंते !’ इत्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्विमा-
 नानि कतिवर्णानि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! पञ्चवर्णानि, तद्यथा—कृष्णानि नीलानि लोहितानि हारिद्राणि शुभ्रानि, एवं
 शेषसूत्राण्यपि भावनीयानि, नवरं सत्तत्कुमारसाहेन्द्रयोश्चतुर्वर्णानि कृष्णवर्णाभावात्, ब्रह्मलोकलान्तकयोस्त्रिवर्णानि कृष्णनीलवर्णाभा-
 वात्, महाशुकसहस्रारयोर्द्विवर्णानि कृष्णनीलहारिद्रवर्णाभावात्, आनतप्राणतारणाच्युतकल्पेषु एकवर्णानि, शुश्रुवर्णस्यैकस्य भावात्,
 भवेयकविमानानि अनुत्तरविमानानि च परमशुभ्रानि, उक्तञ्च—‘सोहृन्मि पञ्चवर्णा एकाग्रीणा उ जा सहस्सरे । वे दो जुहा
 कप्पा तेण परं पुंडरीयाहं ॥ १ ॥’ सम्प्रति प्रभाप्रतिपादनार्थमाह—‘सोहृन्मीसाणेसु षंमित्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयो-
 र्विमानानि कीटशानि प्रभवा प्रज्ञप्तानि ?, कीटशी तेषां प्रभा प्रज्ञप्तेति भावः, भगवानाह—गौतम ! प्रभवा प्रज्ञप्तानि ‘नित्यालोकास्मि’

नित्यमालोको—दर्शनं दृश्यमानता येषां सानि नित्यालोकाणि न तु जातुविषमि वमसाऽऽश्रीयन्त इति भावः, कथं नित्यालोकाणि ?
 इति हेतुद्वारेण विशेषणमाह—नित्योद्द्योतानि, 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां विभक्तीनां प्रायो दर्शन'मिति हेतोः प्रथमा, ततोऽयमर्थः—
 यस्मान्नित्यं—सततमप्रतिषमुद्द्योतो—दीप्यमानता येषां तानि(तथा)ततो नित्यालोकाणि, सतवमुद्द्योतमानता च परसापेक्षाऽपि संभाव्येत
 यथा मेरोः स्फटिककाण्डस्य सूर्यरश्मिसम्पर्कतः, तत आह—स्वयंप्रभाणि स्वयं सूर्यादिप्रभावत् देदीप्यमानता येषां तानि तथा, एवं निरन्तरं
 तावद्वक्तव्यं यावदनुत्तरविमानानि ॥ सम्प्रति गन्धप्रतिपादनार्थमाह—'सोहममीसाणेसु णं भंते !' इत्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्तः ।
 कल्पयोर्विमानानि कीदृशानि गन्धेन प्रज्ञप्ति १, भगवानाह—गौतम ! 'से जहानामए कोट्ठपुडाण वा कंपकपुडाण वा दमणपुडाण
 वा कुंकुमपुडाण वा चंदणपुडाण वा उसीरपुडाण वा मरुयापुडाण वा जार्हपुडाण वा जूहियापुडाण वा मस्त्रियापुडाण वा ण्हाणमज्जिया-
 पुडाण वा केयहपुडाण वा पाडलिपुडाण वा नोमालियापुडाण वा वासपुडाण वा कप्पूरपुडाण वा अणुवायंसि छन्निमज्जमाणाण वा
 कुट्टिजमाणाण वा खिज्जमाणाण वा उक्कीरिज्जमाणाण वा विकखरिज्जमाणाण वा परिभुज्जमाणाण वा परिभाइज्जमाणाण वा भंडाओ
 वा भंडं साहरिज्जमाणाण वा ओराला मणुणा मणहरा घाणमणनिवुइकरा सन्वतो समंता गंधा अभिनिस्सरंति, भवे एयारुवे
 सिया १, नो इण्ठे समट्ठे, ते णं विमाणा एत्तो इट्ठरा चेव कंततरा चेव मणुजतरा चेव मणामतरा चेव गंधेणं पणत्ता' अस्य
 व्याख्या पूर्ववत्, एवं निरन्तरं तावद्वक्तव्यं यावदनुत्तरविमानानि ॥ सम्प्रति स्पर्शप्रतिपादनार्थमाह—'सोहममीसाणेसु णं नित्यादि,
 सौधर्मेशानयोर्भेदन्तः ! कल्पयोर्विमानानि कीदृशानि स्पर्शेन प्रज्ञप्ति १, भगवानाह—गौतम ! 'से जहानामए अइणेइ वा रूतेइ वा
 बूरेइ वा नवणीएइ वा हंसगन्धतूलीइ वा सिरीसकुसुमनिचए वा पवालकुसुमपत्तरासीइ वा, भवे एयारुवे १, नो इण्ठे समट्ठे, ते णं

विमाणा इत्तो इद्वतरा चेव कंततरा चेव मणुजतरा चेव मणामतरा चेव फासेणं पणत्ता' इति पूर्ववत्, एवं निरन्तरं तावद्वक्तव्यं
यावदनुत्तरविमानानि ॥ सम्प्रति महत्त्वप्रतिपादनार्थमाह—'सोहममीसाणेसु णं भंते ! कप्पेसु' इत्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त !
करपयोर्विमानानि 'किमहान्ति' किप्रमाणमहत्त्वानि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! 'अयणं जंबुद्वीवे दीवे' इत्यादि जम्बू-
द्वीपवाक्यं परिपूर्णमेवं द्रष्टव्यं 'सन्वद्दीवससुद्दाणं सन्वद्वन्तराए सन्वदुद्दाए वट्टे तेल्लापूपसंठाणसंठिते वट्टे पुक्खरकणियासंठाणसंठिए
वट्टे पडिपुण्णचंदसंठाणसंठिए एकं जोयणसयसहस्सं आयामविकलंभेणं तिज्जि य जोयणसयसहस्सा सोलस सहस्सा दो य सया स-
त्तावीसा तिज्जि य कोसे अट्ठावीसं धणुसयं तेरस य अंगुलाइं अट्ठंगुलं किंचिविसेसाहिए परिकखेवेणं पन्नत्ते' इदं च पूर्ववद् भावनीयं,
देवो नामं महर्द्धिको यावन्महाभागः यावत्करणात् महाद्युतिक इत्यादिपरिग्रहः, 'जाव इणामेव' 'इणामेवे'ति यावदिदानीमेव, अ-
नेन चपुटिकात्रयाजुकरणपुरस्सरमत्यन्तं कालस्तोकत्वं इति कृत्वा केवलकरपं—परिपूर्णं जम्बूद्वीपं द्वीपं त्रिभिरप्सरानिपातैः—तिसृभि-
श्चपुटिकाभिरित्यर्थः त्रिसप्तकलः—एकविंशतिवारान् 'अनुपरिवर्त्य' प्रादक्षिण्येन परिभ्रम्य 'हव्वं' शीघ्रमागच्छेत् 'से णं देवे'
इत्यादि, स देवस्तथा सकलदेवजनप्रसिद्धया पूर्वदृष्टान्तभावितया 'उत्तकुट्टया' अतिशायिन्या 'जुरियाए चवलाए चंडाए सिन्धाए
उज्जयाए जवणाए डेयाए' अमीषां पदानां व्याख्यानं पूर्ववत्, 'दिव्यया' देवगत्या व्यतिव्रजन् यावदेकाहं वा द्व्यहं वा उत्कर्षतः प-
णमासान् व्यतिव्रजन् तत्रास्त्येककं विमानं यद् व्यतिव्रजेत् अस्त्येककं विमानं यन्न व्यतिव्रजेत्, 'एवंमहालिप्पा णं' एतावन्ति महान्ति
गौतम ! विमानानि प्रज्ञप्तानि, एवं निरन्तरं तावद्वक्तव्यं यावदनुत्तरविमानानि ॥ 'सोहममीसाणेसु णं'मित्यादि, सौधर्मेशानयोर्भे-
दन्त ! करपयोर्विमानानि किमयानि प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! सर्वात्मना रत्नमयानि अच्छानि यावत्प्रतिरूपाणि । 'तरथ णं'-

मित्यादि, तत्र-तेषु विमानेषु बहवो जीवाः—पृथ्वीकायरूपाः पुद्गलाश्च ‘अपक्रामन्ति’ गच्छन्ति ‘व्युत्क्रामन्ति’ उत्पद्यन्ते, तथा
 ‘वीयन्ते’ चयमुपगच्छन्ति ‘उपचीयन्ते’ उपचयमुपगच्छन्ति, एतत् पुद्गलपक्षं विशेषणं, पुद्गलानामेव चयोपचयधर्मकत्वात्, शाश्व-
 तानि भदन्त ! विमानानि द्रव्यार्थतया प्रज्ञप्तानि ?, वर्णपर्याये रसपर्यायेर्गन्धपर्यायेः स्पर्शपर्यायेरशाश्वतानि प्रज्ञप्तानि, एवं निरन्तरं
 तावद्वक्तव्यं यावदनुत्तरविमानानि ॥ ‘सोहम्मीसाणेसु णं भंते !’ इत्यादि, सौधमेशानयोर्भदन्त ! कल्पयोर्देवाः कुतो योनेरुद्धत्योत्प-
 द्यन्ते ? किं नैरयिकेभ्यः ? इत्यादि यथा ‘व्युत्क्रान्तौ’ व्युत्क्रान्त्याख्ये षष्ठे पदे प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यं यावदनुत्तरोपपातिका देवाः,
 इह तु ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते भूयान् हि स ग्रन्थः ॥ सम्प्रति कियन्त एकस्मिन् समये उत्पद्यन्ते ? इति निरूपणार्थमाह—‘सो-
 हम्मी’त्यादि, सौधमेशानयोर्भदन्त ! कल्पयोर्देवा एकस्मिन् समये, सूत्रे तृतीया सप्तम्यर्थे प्राकृतत्वात्, कियन्त उत्पद्यन्ते ?, भगवानाह
 —गौतम ! जघन्येन एको द्वौ वा त्रयो वा, उत्कर्षतः सङ्ख्येया वाऽसङ्ख्येया वा तिरश्चामपि गर्भजपञ्चेन्द्रियाणां तत्रोत्पादात्, एवं
 तावद्वक्तव्यं यावत्सहस्रारकल्पः, ‘आणयदेवा णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनैको द्वौ त्रयो वा
 उत्कर्षतः सङ्ख्येयाः, मनुष्याणामेव तत्रोत्पादात्, तेषां कोटीकोटीप्रमाणत्वात्, एवं निरन्तरं तावद्वक्तव्यं यावदनुत्तरोपपातिका देवाः ॥
 सम्प्रति कालतोऽपहारतः परिमाणमाह—‘सोहम्मी’त्यादि, सौधमेशानयोर्भदन्त ! कल्पयोर्देवाः समये समये एकैकदेवापहारेणाप-
 ह्रियमाणा अपह्रियमाणाः कियता कालेनापह्रियन्ते ?, भगवानाह—गौतम ! असङ्ख्येयास्ते देवाः समये समये एकैकदेवापहारेणाप-
 ह्रियमाणाः २ असङ्ख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपह्रियन्ते, एतावता किमुक्तं भवति ?—असङ्ख्येयासूत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः सम-
 यास्त्वावत्प्रमाणाः सौधमेशानदेवा इति, एवमुत्तरत्रापि भावना भावनीया, एतच्च कल्पनामात्रं परिमाणावधारणार्थमुक्तं न पुनस्ते कदाच-

नापि केनाप्यपहताः स्युः, तथा चाह—‘नो चैव णं अवहिया सिया’ एवं निरन्तरं तावद्वक्तव्यं यावत्सहस्रारकल्पदेवाः, ‘आण-
यपाणयआरणअञ्जुएसु’ इत्यादि प्रशस्त्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! आतत्प्राणतारणाच्च्युतेषु कल्पेषु देवा असह्येयाः, ते च
समये समये एकैकापहारेणापह्रियमाणाः पत्योपमस्य—क्षेत्रपत्योपमस्य सूक्ष्मस्यासह्येयभागमात्रेण कालेनापह्रियन्ते, किमुक्तं भवति ?
—सूक्ष्मक्षेत्रपत्योपमासह्येयभागे यावन्तः समयास्तावत्प्रमाणास्ते भवन्तीति, एवं भैवेयकदेवा अनुत्तरोपपातिनोऽपि वाच्याः ॥ स-
न्मति शरीरावगाहनामानप्रतिपादनार्थमाह—‘सोहम्मीसाणेसु णं भंते !’ इत्यादि, सौधर्मोशानयोर्भदन्त ! कल्पयोर्देवानां ‘किंम-
हालया’ इति किं महती शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—गौतम ! द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—भवधारणीया उत्तरवैक्रिया च, तत्र
या सा भवधारणीया सा जघन्यतोऽङ्गुलासह्येयमागमाया उत्कर्षतः सप्त रत्नयः, तत्र या सा उत्तरवैक्रिया सा जघन्यतोऽङ्गुलस्य स-
ह्येयं भागं यावत् न त्वसह्येयं तथाविधप्रयत्नाभावात्, उत्कर्षत एकं योजनशतसहस्रं, एवं तावद्वाच्यं यावदच्युतकल्पो, तवरं स-
नत्कुमारमाहेन्द्रयोः उत्कर्षतो भवधारणीया पङ् रत्नयः, ब्रह्मलोकलान्तकेषु पञ्च, महाशुकसहस्रारयोश्चत्वारः, आतत्प्राणतारणाच्च्युतेषु
त्रयः, ‘भैवेज्जगदेवा णं भंते !’ इत्यादि, भैवेयकदेवानां भदन्त ! किंमहती शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—गौतम ! भैवेयकदे-
वानामेकं भवधारणीयं शरीरं प्रज्ञप्तं न तूत्तरवैक्रियं, शक्तौ सत्यामपि प्रयोजनाभावात्तदकरणात्, तदपि न भवधारणीयं जघन्यतो-
ऽङ्गुलासह्येयभागमात्रमुत्कर्षतो द्वौ रत्नौ, एवमनुत्तरोपपातसूक्ष्ममपि वक्तव्यं, तवरमुत्कर्षत एका रत्निरिति वाच्यम् ॥ सन्प्रति संहन-
नमधिकृत्याह—‘सोहम्मी’त्यादि, सौधर्मोशानयोर्भदन्त ! कल्पयोर्देवानां शरीराणि ‘किंसंहननानि’ किं संहननं वेषां तानि तथा
प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! षण्णां संहननानामन्यतमेनापि संहननेनासंहननानीति, संहननस्यास्ति रज्ज्वात्स्यकत्वात् वेषां चारज्य-

दीनामसम्भवात्, तथा च्वाह—‘नेवद्वी’ इत्यादि, नैवास्थि तेषां शरीरेषु नापि शिरा—भीवाधमनिर्नापि स्वायूषि—शेषं शिराज्जालं,
 किन्तु ये पुद्गला इष्टाः कान्ताः प्रिया मनोज्ञा मनथापतरा एतेषां व्याख्यानं प्राप्नुवत् ते तेषां सङ्घाततया परिणमन्ति ततः संहन-
 ताभावः, एवं तावद्वक्तव्यं यावदनुत्तरोपपातिकानां देवानां ॥ सम्प्रति संस्थानप्रतिपादनार्थमाह—‘सोहम्मीसाणेसु’ इत्यादि प्रशसूत्रं
 सुगमं, भगवानाह—गौतम ! तेषां शरीरकाणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—भवधारणीयानि उत्तरवैक्रियाणि च, तत्र यद् भवधार-
 णीयं तत्समचतुरस्रसंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तं, देवानां भवप्रत्ययतः प्रायः शुभनामकर्मोदयभावात्, तत्र यदुत्तरवैक्रियं तत् नानासंस्थानसं-
 स्थितं प्रज्ञप्तं, तस्येच्छया निर्वर्त्यमानत्वात्, एवं तावद्वक्तव्यं यावदच्युतः कल्पः, ‘गेविज्जगदेवाणमित्यादि प्रशसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम !
 प्रैवेयकदेवानामेकं भवधारणीयं शरीरं तच्च समचतुरस्रसंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तं, एवमनुत्तरोपपातिसूत्रमपि । अधुना
 वर्णप्रतिपादनार्थमाह—‘सोहम्मी’ इत्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्देवानां शरीरकाणि कीदृशानि वर्णेन प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—
 गौतम ! कनकत्वगुक्तानि कनकत्वगिव रक्ता आभा—छाया येषां तानि तथा वर्णेन प्रज्ञप्तानि, उत्तमकनकवर्णानीति भावः, एवं शेष-
 सूत्राण्यपि भावनीयानि, तवरं सनत्कुमारमाहेन्द्रयोर्ब्रह्मलोकेऽपि च पद्मपद्मगौराणि, पद्मकेसरतुल्यावदातवर्णानीति भावः, ततः परं
 लान्तकादिषु यथोत्तरं शुभशुभतरशुभतमानि, अनुत्तरोपपातिनां परमशुभानि, उक्तञ्च—“कणगतत्तरत्ताभा सुरवसभा दोसु ह्येति
 कपेसु । तिसु ह्येति पम्हगोरा तेण परं सुक्किला देवा ॥ १ ॥” सम्प्रति गन्धप्रतिपादनार्थमाह—‘सोहम्मी’ इत्यादि प्रशसूत्रं सुगमं,
 भावानाह—गौतम ! ‘से जहानामए—कोट्टपुड्डाण वा’ इत्यादि विमानवद्भावनीयं, एवं तावद्वक्तव्यं यावदनुत्तरोपपातिनाम् । स-
 म्प्रति स्पर्शप्रतिपादनार्थमाह—‘सोहम्मी’ इत्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्देवानां शरीरकाणि कीदृशानि स्पर्शेन प्रज्ञप्तानि ?,

भगवानाह—गौतम ! 'थिरमउयणिद्धसुकुमाला फासेणं पणत्ता' इति थिराणि ननु मनुष्याणामिव विश्वारुभावं विधाणानि
 मुदूनि—अकठिनानि स्निग्धानि—स्निग्धच्छायाणि ननु रूक्षाणि सुकुमाराणि ननु कर्कशानि ततो विशेषणसमासः, स्वर्गेन प्रज्ञप्तानि,
 एवं तावद्वक्तव्यं यावदनुत्तरोपपातिनां देवानां शरीरकाणि ॥ सम्प्रतमुच्छ्वासप्रतिपादनार्थमाह—'सोहम्मी'त्यादि, सौधर्मेशानयो-
 र्भेदन्तः । कल्पयोर्देवानां कीदृशाः पुद्गला उच्छ्वासतया परिणमन्ति ?, भगवानाह—गौतम ! ये पुद्गला इष्टाः कान्ताः प्रिया मनोज्ञा
 मनञ्जापा एतेषां व्याख्यानं प्राप्तवत् ते तेषामुच्छ्वासतया परिणमन्ति, एवं तावद्वाच्यं यावदनुत्तरोपपातिका देवाः । एवमाहारसूत्रा-
 ण्यपि ॥ सम्प्रति लेख्याप्रतिपादनार्थमाह—'सोहम्मी'त्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्तः । कल्पयोर्देवानां कति लेख्याः प्रज्ञप्ताः ?, भगवा-
 नाह—गौतम ! एका तेजोलेख्या, इदं प्राचुर्यमङ्गीकृत्य प्रोच्यते, यावता पुनः कथञ्चित्थाविधद्रव्यसम्पर्कतोऽन्याऽपि लेख्या यथास-
 म्भवं प्रतिपत्तव्या, सनत्कुमारमाहेन्द्रविषयं प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! एका पद्मलेख्या प्रज्ञप्ता, एवं ब्रह्मलोकेऽपि, लान्तके
 प्रश्नसूत्रं सुगमं, निर्वचनं—गौतम ! एका शुष्मलेख्या प्रज्ञप्ता, एवं यावदनुत्तरोपपातिका देवाः, उक्तञ्च—'किण्वानीलाकाज्जलेसा
 य भवणवंतरिया । जोहससोहम्मीसाण तेजलेसा गुणेषव्वा ॥ १ ॥ कप्पे सणकुमारे माहिं दे चेव वंमलोए य । एएसु पम्हलेसा तेण
 परं सुक्कलेसा उ ॥ २ ॥' सम्प्रति दर्शनं चिचिन्तयिपुराह—'सोहम्मी'त्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्तः । कल्पयोर्देवा णमिति वाक्याल-
 झारे किं सम्यग्दृष्टयो मिथ्यादृष्टयः सम्यग्मिथ्यादृष्टयः ?, भगवानाह—गौतम ! सम्यग्दृष्टयोऽपि मिथ्यादृष्टयोऽपि सम्यग्मिथ्यादृष्ट-
 योऽपि, एवं यावद् प्रैवेयकदेवाः, अनुत्तरोपपातिनः सम्यग्दृष्टय एव वक्तव्याः न मिथ्यादृष्टयो नापि सम्यग्मिथ्यादृष्टयः तेषां तथा-
 स्मभावत्वात् ॥ सम्प्रति ज्ञानाज्ञानचिन्तां चिकीर्षुराह—'सोहम्मी'त्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! ज्ञानिनोऽप्यज्ञानिनो-

ऽपि, तत्र ये ज्ञानिनस्ते नियमाञ्जिज्ञानिनस्तद्यथा—आभिनिबोधिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽर्बधिज्ञानिनः, ये अज्ञानिनस्ते नियमात् त्र्यज्ञानिनस्तद्यथा—मलज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनो विभङ्गज्ञानिनश्च, एवं तावद्वाच्यं यावद् ध्रैवेयकाः, अनुत्तरोपपातिनो ज्ञानिन एव वक्तव्याः, योगसूत्राणि पाठसिद्धानि ॥ सम्प्रत्यवधिश्चेन्नपरिमाणप्रतिपादनार्थमाह—

सोहम्मीसाणदेवा ओहिणा केवतिथं खेत्तं जाणंति पासंति?, गोयमा ! जहणणेणं अंगुलस्स असंखेज्जातिभागं उक्कोसेणं अवही जाव रयणप्पभा पुढवी उहुं जाव साहं विमाणाहं तिरियं जाव असंखेज्जा दीवस्समुदा [एवं—सक्कीसाणा पढमं दोचं च सणकुमारमाहिंदा । तच्चं च वंभलंतग सुक्कसहस्सारग चउत्थी ॥ १ ॥ आणयपाणयकप्पे देवा पासंति पंचमिं पुढवीं । तं चेव आरणच्चुय ओहीनाणेण पासंति ॥ २ ॥ छट्ठीं हेट्ठिममज्झिमगेवेज्जा सत्तमिं च उवरिह्हा । संभिण्णलोगनालिं पासंति अणुत्तरा देवा ॥ ३ ॥] (सू० २१६)

‘सोहम्मी’त्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्देवाः कियत्क्षेत्रमवधिना जानन्ति ज्ञानेन पश्यन्ति दर्शनेन ?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनाङ्गुलस्यासह्येयभागं, अत्र पर आह—नन्वङ्गुलासह्येयभागमात्रक्षेत्रपरिमितोऽवधिः सर्वजघन्यो भवति, सर्वजघन्यश्चावधिरस्तिर्यगमनुष्येव न शेषेषु, यत आह भाष्यकारः स्वकृतभाष्यटीकायाम्—“उत्कृष्टो मनुष्येव नान्येषु, मनुष्यतिर्यग्योनित्वेव जघन्यो नान्येषु, शेषाणां मध्यम एवे”ति तत्कथमिह सर्वजघन्य उक्तः ?, उच्यते, सौधर्मादिदेवानां पारमाविकोऽप्युपपातकालेऽवधिः संभवति स एव कदाचित्सर्वजघन्योऽपि उपपातानन्तरं तु तद्भवजः ततो न कश्चिद्दोषः, आह च जिनभद्राणिक्षमाश्रमणः—“वेमा-

णियाणमंगुलभोगमसंखं-जहन्नओ होइ (ओही) । उववाए परमविओ तन्मवजो होइ तो पच्छा ॥ १ ॥” ‘उकोसेणं एवं’ यथा-
 उवधिपदे प्रज्ञापनायां तथा वक्तव्यं, तथैवम्—‘उकोसेणं अहे जाव इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए हेट्टिहे चरिमंते’ अथत्तनाच्चरमपर्यन्ताद्
 यावदित्यर्थः ‘तिरियं जांव असंखेज्जे दीवसमुदे, उडुं जाव सगाइं विमाणाइं’ स्वकीयानि विमानानि स्वकीयविमानस्तृप्पव्यजादिकं याव-
 दित्यर्थः ‘जाणंति पासंति, एवं सणकुमारमाहिंदावि, नवरं अहे जाव दोच्चाए सकारप्पभाए पुढवीए हेट्टिहे चरिमंते, एवं वंभलोगलं-
 तगदेवावि, नवरं अहे जाव तच्चाए पुढवीए, महासुकसहस्सारगदेवा चउरथीए पंकप्पभाए पुढवीए हेट्टिहे चरिमंते, आणयपाणयआ-
 रणञ्चुयदेवा अहे जाव पंचमीए पुढवीए धूमप्पभाए हेट्टिहे चरिमंते, हेट्टिमगाच्चिमगोवज्जागदेवा छट्ठीए तमप्पभाए पुढवीए हेट्टिहे च-
 रिमंते, उवरिमगोवज्जाग देवा अहे जाव सत्तमाए पुढवीए हेट्टिहे चरिमंते, अणुत्तरोववाइयदेवा णं भंते ! केवइयं खेत्तं ओहिणा जा-
 णंति पासंति ?, गोयमा ! संभिन्नं लोगनालिं’ परिपूर्णं चतुर्दशरज्ज्वालिकां लोकनाडीमित्यर्थः ‘ओहिणा जाणंति पासंति’ इति, उक्तञ्च
 —‘सक्कीसाणा पढमं दोच्चं च सणकुमारमाहिंदा । तच्चं च वंभलंतग सुकसहस्सारग चउरथि ॥ १ ॥ आणयपाणयकप्पे देवा पासंति
 पंचमिं पुढविं । तं च्वेव आरणञ्चुय ओहीनाणेण पासंति ॥ २ ॥ छट्ठिं हिट्टिमगाच्चिमगोविज्जा सत्तमिं च उवरिह्हा । संभिन्नलोगनालिं
 पासंति अणुत्तरा देवा ॥ ३ ॥ सन्नप्पति समुद्घातप्रतिपादनार्थमाह—

सोहम्मीसाणेसु णं भंते ! देवाणं कति समुग्घाता पणत्ता ?, गोयमा ! पंच समुग्घाता पणत्ता,
 तंजहा—वेदणासमुग्घाते कसायं मारणंतिपं वेउविचयं तेजससमुग्घाते एवं जाव अणुए ।
 गोवेज्जाणं आविह्हा तिणिण समुग्घाता पणत्ता ॥ सोहम्मीसाणवेवा केरिसयं खुधविचासं पव-

पुण्भवमाणा विहरंति?, गोयमा ! णत्थि खुधापिवासं पच्चणुण्भवमाणा विहरंति जाव अणुत्तरो-
 ववातिथा ॥ सोहन्मीसाणेसु णं अंते ! कप्पेसु देवा एगत्तं प्रभू विउवित्तए पुहुत्तं पभू विउवित्त-
 तए?, हंता पभू, एगत्तं विउव्वेमाणा एणिंदियरूवं वा जाव पंचिंदियरूवं वा पुहुत्तं विउव्वेमाणा
 एणिंदियरूवाणि वा जाव पंचिंदियरूवाणि वा, ताहं संखेज्जाहंपि असंखेज्जाहंपि सरिस्साहं पिअस-
 रिस्साहंपि संबद्धाहंपि असंबद्धाहंपि रूवाहं विउव्वंति विउवित्ता अपपणा जहिच्छिड्धाहं कज्जाहं
 करंति जाव अञ्जुओ, गोवेल्लणुत्तरोववातिथा देवा किं एगत्तं पभू विउवित्तए पुहुत्तं पभू विउ-
 वित्तए?, गोयमा ! एगत्तंपि पुहुत्तंपि, नो चेव णं संपत्तीए विउवित्तसु वा विउव्वंति वा विउ-
 वित्तसंति वा ॥ सोहन्मीसाणदेवा केरिसयं स्सायासोक्खं पच्चणुण्भवमाणा विहरंति?, गोयमा !
 मणुण्णा सदा जाव मणुण्णा फासा जाव गोविज्जा, अणुत्तरोववाहया अणुत्तरा सदा जाव फासा ॥
 सोहन्मीसाणेसु देवाणं केरिसगा इह्दी पणत्ता?, गोयमा ! महिह्दीया महज्जुइया जाव महाणुभाना
 इह्दीए पं जाव अञ्जुओ, गोवेल्लणुत्तरा य सव्वे महिह्दीया जाव सव्वे महाणुभाना अणिदा जाव
 अहमिदा णामं ते देवणणा पणत्ता समणाउसो ! ॥ (सू० २१७)

‘सोहन्मी’त्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! पञ्च समुद्घाताः प्रज्ञासाम्प्रदाया—वेदनासमुद्घातः कपायसमुद्घातो मर-
 णसमुद्घातो वैक्रियसमुद्घातस्त्वैजससमुद्घातः, एतेषां स्वरूपं प्रागेव द्विविधप्रतिपत्तावभिहितं, उत्तरो द्वौ समुद्घातौ न भवतः, आ-

। हारकलविधकेवलित्वाभावात्, एवं तावद्वाच्यं यावद्व्युत्तः कल्पः, 'गेवेज्जागदेवाणंभंते !' इत्यादि प्रशस्त्रं सुगमं, भगवानाह-
 गौतम ! पञ्च समुद्घातः; मज्झिमास्तयथा-वेदानासमुद्घात इत्यादि, एते च पञ्चापि तेषां शक्तितः प्रतिपत्तव्याः, कर्तव्यतया तु तत्र
 त्रय एव, तथा चाह—'नो चेव ण' मित्यादि, नैव कदाचनपि वैक्रियतैजससमुद्घाताभ्यां समवहताः समवहन्त्यन्ते समवहन्तिष्यन्ते
 प्रयोजनाभावातः प्रकृत्युपशान्ततया च वैक्रियसमुद्घातारम्भासम्भवात्, एवमनुत्तरोपपातिकानामपि वक्तव्यम् ॥ 'सोहम्मसी'त्यादि,
 सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्देवाः कीदृशं क्षुच पिपासा च क्षुरिपपासं प्रत्यनुभवन्तो 'विहरन्ति' आसते ? गौतम ! नास्त्येवद् यत्ते
 क्षुरिपपासं प्रत्यनुभवन्तो विहरन्तीति, एवं यावदनुत्तरोपपातिकाः ॥ 'सोहम्मसीसाणेसु ण'मित्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्देवाः
 'एकत्वम्' एकरूपं विकुर्वितुं प्रभवः पृथक्त्वं ?—ब्रह्मीत्यर्थः, भगवानाह—गौतम ! एकत्वमपि प्रभवो विकुर्वितुं पृथक्त्वमपि प्रभवो
 विकुर्वितुं, एकत्वं विकुर्वन्त एकेन्द्रियरूपं वा द्वीन्द्रियरूपं वा त्रीन्द्रियरूपं वा चतुरिन्द्रियरूपं वा पञ्चेन्द्रियरूपं वा विकुर्वितुं, पृथक्त्वं
 विकुर्वन्त एकेन्द्रियरूपाणि यावत्पञ्चेन्द्रियरूपाणि वा, तान्यपि सद्येयाति विकुर्वन्ति असत्तेयाति वा, तान्यपि 'सदृशानि' सजातीयानि
 वा 'असदृशानि' विजातीयानि 'संबद्धानि' आसन्ति समवेतानि 'असंबद्धानि' आसत्प्रदेशेभ्यः पृथग्भूतानि प्रासादघटपटादीनि, यथा
 चतुर्दशपूर्वपरा घटाद् घटसहस्रं पटापटसहस्रं कुर्वन्ति, विकुर्वित्वा पश्चाद् घटच्छिन्नाति कार्याणि कुर्वन्ति, एवं तावद्यावद्व्युत्तकल्पदेवाः,
 'गेवेज्जागदेवाणं भंते !' इत्यादि प्रशस्त्रं प्रतीतं, भगवानाह—गौतम ! एकत्वमपि प्रभवो विकुर्वितुं पृथक्त्वमपि, 'नो चेव ण'मित्यादि, नैव
 पुनः 'सम्पत्त्या' साक्षाद्वैक्रियरूपसम्पादनेन विकुर्वितवन्तो विकुर्वन्ति विकुर्विष्यन्ति एवमनुत्तरोपपातिका अपि वक्तव्याः ॥ 'सोहम्मसी'-
 त्यादि, सौधर्मेशानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्देवाः कीदृशं 'सातसौख्यं' सातं—आद्यान्तरूपं सौख्यं सातसौख्यं प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति ?

भगवानाह—गौतम ! मनोज्ञाः शब्दा मनोज्ञानि रूपाणि मनोज्ञा गन्धा मनोज्ञा रसाः मनोज्ञाः स्पर्शाः एवंरूपं सातसौख्यं प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति, एवं तावद्वाच्यं यावद्भैवेयकदेवाः, 'अणुत्तरोववाइयाण'मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! अनुत्तराः शब्दा यावदनुत्तराः स्पर्शाः इत्येवंरूपं सातसौख्यं प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति ॥ साम्प्रतमृद्धिप्रतिपादनार्थमाह—'सोहम्मी'त्यादि, सौधर्मे-ज्ञानयोर्भेदन्त ! कल्पयोर्देवाः कीदृशा ऋद्ध्या प्रज्ञप्ताः ?, भगवानाह—गौतम ! महर्द्धिका यावन्महानुभागाः, अमीषां पदानां व्याख्यानं पूर्ववत्, एवं तावद्वक्तव्यं यावदनुत्तरोपपातिका देवाः ॥ सम्प्रति विभूषाप्रतिपादनार्थमाह—

सोहम्मीसाणा देवा केरिसया विभूसाए पणत्ता ?, गोयमा ! दुविहा पणत्ता, तंजहा—वेड-
 विवयसरीरा य अवेउविवयसरीरा य, तत्थ णं जे ते वेडविवयसरीरा ते हारविराइयवच्छा
 जाव दस दिसाओ उज्जोवेसाणा पभासेसाणा जाव पडिरुवा, तत्थ णं जे ते अवेउविवयसरीरा
 ते णं आभरणवसणरहिता पगत्तिथा विभूसाए पणत्ता ॥ सोहम्मीसाणेसु णं भंते ! कप्पेसु
 देवीओ केरिसियाओ विभूसाए पणत्ताओ ?, गोयमा ! दुविधाओ पणत्ताओ, तंजहा—वेड-
 विवयसरीराओ य अवेउविवयसरीराओ य, तत्थ णं जाओ वेडविवयसरीराओ ताओ सुवणस-
 ङ्गालाओ सुवणसङ्गालाहं वत्थाहं पवर परिहिताओ चंदाणणाओ चंदविलासिणीओ चंदद्धसम-
 णिङ्गालाओ सिंगारागारचारुवेसाओ संगय जाव पासातीयाओ जाव पडिरुवा, तत्थ णं जाओ
 अवेउविवयसरीराओ ताओ णं आभरणवसणरहियाओ पगत्तिथाओ विभूसाए पणत्ताओ,

सेसेसु देवा देवीओ णत्थि जाव अञ्चुओ, गेवेज्जग्देवा केरिसया विभूसाए०?, गोयमा !
आभरणवसणरहिथा, एवं देवी णत्थि भाणियच्चं, पणत्तिथा विभूसाए पणत्ता, एवं अणुत्त-
रावि ॥ (सू० २१८) सोहम्मसीसाणेसु देवा केरिसए कामभोगे पच्चणुञ्चवमाणा विहरंति?, गो-
यमा ! इट्ठा सद्दा इट्ठा रूवा जाव फासा, एवं जाव गेवेज्जा, अणुत्तरोववातिथाणं अणुत्तरा सद्दा
जाव अणुत्तरा फासा ॥ (सू० २१९) ठित्ती सञ्चेसिं भाणियच्च, देवित्ताएवि, अणत्तरं चयंति
चहत्ता जे जहिं गच्छंति तं भाणियच्चं ॥ (सू० २२०)

‘सोहम्मसी’त्यादि, सौधर्मेशानयोर्मदन्त ! कल्पयोर्देवानां शरीरकाणि कीदृशानि विभूषया प्रज्ञप्तानि ?, भगवानाह—गौतम ! द्विविधाणि
प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—भवधारणीयानि उत्तरवैक्रियाणि च, तत्र यानि तानि भवधारणीयानि तानि आभरणवसणरहितानि प्रकृतिस्थानि
विभूषया प्रज्ञप्तानि, स्वाभाविकमेव तेषां विभूषा नौपाधिकीति भावः, तत्र यानि तानि उत्तरवैक्रियरूपाणि शरीराणि तानि ‘हारवि-
राइयवच्छा’ इत्यादि पूर्वोक्तं तावद्वक्तव्यं यावत् ‘दस दिसाओ उज्जोवेमाणा पभासेमाणा पासाईया दरिसणिज्जा अभिरूवा पडिरूवा
विभूसाए पन्नत्ता’ अस्य व्याख्या पूर्ववत्, एवं देवीज्वापि नवरं ‘ताओ णं अच्छराओ सुवणणसद्दालाओ’ इति नूपुरादिनिर्घो-
षयुक्ताः ‘सुवणणसद्दालाइं वत्थाइं पवरपरहिताओ’ सकिङ्किणीकानि वखाणि प्रवरं—अत्युद्भटं यथा भवत्येवं परिहितवन्त्य इति
भावः, ‘चंदाणणाओ चंदविलासिणीओ चंदद्धसमनिजालाओ चंद्राहियसोमदंसणाओ उक्का इव उज्जोवेमाणीओ विज्जुवणमरीइसूरदिपवं-
ततेयअहिययरसन्निकासओ सिंगारागारचारुवेसाओ पासाईयाओ दरिसणिज्जाओ अभिरूवाओ’ इति प्रानवत्, एवं देवानां शरीर-

विभूषा तावद्वाच्या यावदच्युतः कल्पः, देव्यस्तु सनत्कुमारादिषु न सन्तीति न तत्सूत्रं तत्र वाच्यं, 'गेवेज्जगदेवा णं भंते ! सररीरा
 केरिसगा विभूसाए पन्नत्ता ? , गोयमा ! गेवेज्जगदेवाणं एगे भवधारणिज्जे सररीरे ते णं आभरणवसणरहिया पगाइत्था विभूसाए पण्णत्ता'
 इति पाठः, एवमनुत्तरोपपातिका अपि वाच्याः ॥ सम्प्रति कामभोगप्रतिपादनार्थमाह—'सोहम्ममी'त्यादि, सौधर्मेशानयोर्भदन्त ! क-
 ल्पयोः कीदृशान् कामभोगान् प्रत्यनुभवन्तः प्रत्येकं वेद्यमाना विहरन्ति ?, भगवानाह—गौतम ! इष्टान् शब्दान् इष्टानि रूपाणि इष्टान्
 गन्धान् इष्टान् रसान् इष्टान् स्पर्शान् प्रत्यनुभवन्तो विहरन्ति, एवं यावद् ध्रैवेयकदेवाः, अनुत्तरोपपातिकसूत्रेषु अनुत्तरानिति वक्त-
 व्यम् ॥ अधुना स्थितिप्रतिपादनार्थमाह—'सोहम्ममगदेवाण'मित्यादि, सौधर्मिकदेवानां भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ?,
 भगवानाह—गौतम ! जघन्यत एकं पल्योपममुत्कर्षतो द्वे सागरोपमे, एवमीशाने जघन्यत एकं सातिरेकं पल्योपममुत्कर्षतो द्वे सा-
 तिरेके सागरोपमे, सनत्कुमारे जघन्यतो द्वे सागरोपमे उत्कर्षतः सप्त सागरोपमाणि, माहेन्द्रे जघन्यतः सातिरेके द्वे सागरोपमे उत्क-
 र्षतः सातिरेकाणि सप्त सागरोपमाणि, ब्रह्मलोके जघन्यतः सप्त सागरोपमाणि उत्कर्षतो दश सागरोपमाणि, लान्तके जघन्यतो दश-
 सागरोपमाणि उत्कर्षतश्चतुर्दश सागरोपमाणि, महाशुके जघन्यतश्चतुर्दश सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तदश, सहस्रारे जघन्यतः सप्तदश
 सागरोपमाणि उत्कर्षतोऽष्टादश, आनतकल्पे जघन्यतोऽष्टादश सागरोपमाणि उत्कर्षत एकोनविंशतिः, प्राणते जघन्यत एकोनविंशतिः
 सागरोपमाणि उत्कर्षतो विंशतिः, आरणे जघन्यतो विंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षत एकविंशतिः, अच्युते जघन्यत एकविंशतिः सा-
 गरोपमाणि उत्कर्षतो द्वाविंशतिः, अधस्तनाधस्तनध्रैवेयकप्रस्तटे जघन्यतो द्वाविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतश्चतुर्विंशतिः, अधस्तन-
 मध्यमध्रैवेयकप्रस्तटे जघन्यतश्चतुर्विंशतिः, अधस्तनोपरितनध्रैवेयकप्रस्तटे जघन्यतश्चतुर्विंशतिः, सा-

गरोपमाणि उत्कर्षतः पञ्चविंशतिः, मध्यमाधस्तनम्रैवेयकप्रस्तटे जघन्यतः पञ्चविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतः षड्विंशतिः, मध्यम-
 मध्यमम्रैवेयकप्रस्तटे जघन्यतः षड्विंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षतः सप्तविंशतिः, मध्यमोपरितनम्रैवेयकप्रस्तटे जघन्यतः सप्तविंशतिः
 सागरोपमाणि उत्कर्षतोऽष्टविंशतिः, उपरितनाधस्तनम्रैवेयकप्रस्तटे जघन्यतोऽष्टाविंशतिः सागरोपमाणि उत्कर्षत एकोनत्रिंशत्, उप-
 रितनमध्यमम्रैवेयकप्रस्तटे जघन्यत एकोनत्रिंशत्सागरोपमाणि उत्कर्षतस्त्रिंशत्, उपरितनोपरितनम्रैवेयकप्रस्तटे जघन्यतस्त्रिंशत्सागरो-
 पमाणि उत्कर्षत एकत्रिंशत्, विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु जघन्यत एकत्रिंशत्सागरोपमाणि उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्, सर्वार्थसिद्धे म-
 हाविमानेऽजघन्योत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि ॥ सभ्रत्युद्धर्तनामाह—‘सोह्रमगदेवाण’मित्यादि, सौधर्मकदेवा भदन्त ! अतन्तरं—
 अव्यवधानेन व्यवित्वा क गच्छन्ति ?, एतदेव व्याचष्टे—कोत्पद्यन्ते ?, किं नैरयिकेषु गच्छन्ति यावद्देवेषु गच्छन्ति ?, भगवान-
 नाह—गौतम ! ‘नो नेरइएसु उववज्जंति’ इत्यादि यथा प्रज्ञापनायां पष्ठे व्युत्क्रान्त्याख्यपदे तथा वक्तव्यं, एष च सङ्क्षेपार्थः—आदर-
 पर्यामेषु पृथिव्यव्वत्तरूपतिषु पर्यामगम्रैवेयुत्क्रान्तिकतिर्यक्पञ्चेन्द्रियमनुष्येषु च सत्यातवर्पायुत्केषु, एवमीशानदेवा अपि, सत्तत्त्वमा-
 रादयः सहस्रारपर्यन्तः पर्यामगम्रैवेयुत्क्रान्तिकतिर्यक्पञ्चेन्द्रियमनुष्येष्वेव सत्यातवर्पायुत्केषु नैकेन्द्रियेष्वपि, आत्तादयो यावदनुत्त-
 रोपपातिका न तिर्यक्पञ्चेन्द्रियेष्वपि किन्तु यथोक्तरूपेषु मनुष्येषु ॥

सोह्रमीसाणेसु णं भंते ! कप्पेसु सव्वपाणा सव्वभूया जाव सत्ता पुढविकाइयत्ताए जाव वण-
 रसत्तिकाइयत्ताए देवत्ताए देवित्ताए आसणसपण जाव भंदोवगरणत्ताए उववणणुत्त्वा ?, हंता

गोयमा ! असइ अडुवा अणंतखुंत्तो, सेसेसु कपेसु एवं चेव, णवरि नो चेव भं देविताए ज्ञाव
गेवेज्जगा, अणुत्तरोववातिएसुवि एवं, णो चेव णं देवत्ताए देविताए । सेत्तं देवा ॥ (सू० २२१)

‘सोहम्मे ण भिमियादि, सौवर्मे भदन्त ! कत्ते द्वान्निशद् विमानावासशतसहस्रेषु एकैकस्मिन् विमाने सर्वे प्राणाः सर्वे भूताः
सर्वे जीवाः सर्वे सत्त्वाः, अमीषां व्याख्यानमिदम्—‘प्राणा द्वित्रिचतुः प्रोक्ता, भूताश्च तरवः रभुताः । जीवाः पञ्चेन्द्रिया ज्ञेयाः,
शेषाः सत्त्वा उदीरिताः ॥ १ ॥’ पृथ्वीकायतया देवतया देवीतया, इह च बहुषु पुस्तकेष्वेतावदेव सूत्रं दृश्यते, क्वचित्पुनरेतदपि
—‘आडकाइयत्ताए तेडकाइयत्ताए’ इत्यादि तत्र सम्यगवगच्छामस्तेजस्कायस्य तत्रासम्भवात्, ‘आसणे’त्यादि, आसनं—सिंहास-
नादि शयनं—पत्यङ्कः सन्मभाः—प्रासादाद्यवष्टम्भहेतवः भाण्डमात्रोपकरणं—हारार्द्धहारकुण्डलादि तत्तयोरप्यत्रपूर्वाः ?, भगवानाह—गौतम !
‘असकृत्’ अनेकारमुत्पन्नपूर्वा इति सम्बन्धः, अथवा ‘अनन्तकृत्वः’ अनन्तान् वारान्, सांव्यवहारिकराशयन्तर्गतैर्जीवैः सर्वस्थानानां
प्रायोऽनन्तशः प्राप्तत्वात्, एवमीशानेऽपि वक्तव्यं, सनत्कुमारेऽप्येवमेव, नवरं ‘नो चेव णं देविताए’ इति विशेषः तत्र देवी-
नामुत्पादाभावात्, एवं यावद् प्रैवेयकाणि, ‘पंचसु णं भंते ! अणुत्तरे’ इत्यादि पाठसिद्धं नवरं ‘नो चेव णं देविताए’ इति, अनन्त-
कृत्वो देवत्वस्य प्रतिषेधो विजयादिषु चतुर्पूर्वकर्तोरपि वारद्वयं सर्वार्थसिद्धे महाविमाने एकवारं गमनसम्भवात्, तत ऊर्ध्वमवश्यं म-
नुष्यभवासादनेन मुक्तिप्राप्तेः, देवीत्वस्य च प्रतिषेधस्तत्रोत्पादासम्भवात् ॥ सम्प्रति चतुर्विधात्तामपि जीवानां सामान्यतो भव-
स्थितिं कायस्थितिं च प्रतिपिपादयिषुराह—

नेरइयाणं भंते ! केवन्तियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! जहन्नेणं दस वाससहरसाइं उक्को-

सेणं तेत्तीसं सागरोवमाहं, एवं सञ्चेसिं पुच्छा, तिरिक्खजोणियाणं जहन्नेणं अंतोसु० उक्कोसेणं तिन्नि पलिओवमाहं, एवं मणुस्साणाधि, देवाणं जहा णेरतियाणं ॥ देवणेरइयाणं जा चेव ठित्ती सञ्चेव संचिट्ठणा, तिरिक्खजोणियस्स जहन्नेणं अंतोसुहुत्तो उक्कोसेणं वणस्सतिकालो, मणुस्से णं भंते ! मणुस्सेति कालतो केवच्चिरं होति?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं तिन्नि पलि-ओवमाहं पुव्वकोडिपुहुत्तमढभहियाहं ॥ णेरयमणुस्सदेवाणं अंतरं जहन्नेणं अंतोसु० उक्को-सेणं वणस्सतिकालो । तिरिक्खजोणियस्स अंतरं जहन्नेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं सागरोपमसय-पुहुत्तसाहरेणं ॥ (सू० २२२) एतेसि णं भंते ! णेरइयाणं जाव देवाण य कयरे०?, गोयमा ! सव्वत्थोवा मणुस्सा णेरइया असं० देवा असं० तिरिया अणंतगुणा, से तं चउव्विह। संसार-समावणणा जीवा पणत्ता ॥ (सू० २२३)

‘नेरइयाणं भंते ! केवइयं काल’ मित्थादि, नैरयिकाणां जघन्यतः स्थितिर्दश वर्षसहस्राणि, एतद् रत्नप्रभाप्रथमप्रस्तदमपेक्ष्योक्तं, उत्कर्षतस्त्रयास्त्रिंशत्सागरोपमाणि, एतत्सप्तमनरकपृथिव्यपेक्षया, तिर्यग्योनिकानां जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमाति, एतद्दे-वकुर्वादिकमपेक्ष्य द्रष्टव्यं, एवं मनुष्याणामपि, देवानां जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि, एतद्भवनपतिव्यन्तरानधिक्कृत्यावबोद्धव्यं, उत्कर्ष-तस्त्रयास्त्रिंशत् सागरोपमाणि, तानि विजयाद्यपेक्ष्य ॥ ‘नेरइयाणं भंते!’ इत्यादि, नैरयिको भदन्त ! नैरयिकत्वेन कालतः कियच्चिरं भवति?, भगवानाह—गौतम ! ‘जा चेव भवट्ठिई सा चेव संचिट्ठणावि’ यैव भवस्थितिः सैव ‘संचिट्ठणावि’ कायस्थितिरपि, नैर-

धिकस्याव्यवधानेन भूयो नैरधिकेपूत्पादाभावात्, 'नो नेरइए नेरइएसु उववज्जइ' इति वचनात्, 'तिरिक्खजोणिए णं भंते !' इत्यादि
 प्रश्नसूत्रं प्राग्वत्, गौतम ! जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तै, तदनन्तरं मृत्वा मनुष्यादावुत्पादात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, वनस्पतिकायिकेऽवनन्त-
 कालमवस्थानात्, तमेवानन्तकालं निरूपयति—वनस्पतिकालः, 'यावान् शास्त्रान्तरे वनस्पतिकाल उक्त्वावन्तं कालमित्यर्थः', स चैवम्
 —'अणंताओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालतो खेततो अणंता लोगा असंखेज्जा पुगलपरियट्ठा, ते णं पुगलपरियट्ठा आवालिआए
 असंखेज्जइभागो' सुगमम्, मनुष्यविषयं प्रश्नसूत्रं पाठसिद्धं, निर्वचनं—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्तै, तदनन्तरं मृत्वा तिर्यगादिपूत्पादभावा-
 दिति, उत्कर्षतस्त्रीणि पत्योपमानि पूर्वकोटिपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तानि च महाविदेहादिषु सप्तसु मनुष्यभवेषु पूर्वकोट्यायुक्तेषु अ-
 ष्टमे च देवकुर्वादिपूत्पद्यमानस्य वेदितव्यानि । देवानां तु नैरधिकवद् यैव भवस्थितिः सैव कायस्थितिरपि, देवानामपि मृत्वा भूयोऽ-
 नन्तरं देवत्वेनोत्पादाभावात् ' 'नो देवे देवेसु उववज्जइ' इति वचनात् । साम्प्रतमन्तरं चिचिन्तयिपुराह—'नेरइयस्स णं भंते' !
 इत्यादि, नैरधिकस्य भदन्त ! अन्तरं—नैरधिकत्वात्परिश्रष्टस्य भूयो नैरधिकत्वप्राप्तेरपान्तरालं कालतः कियच्चिरं भवति ?, कियन्तं कालं
 यावद्भवतीत्यर्थः, भगवानाह—जघन्येनान्तर्मुहूर्तै, कथमिति चेत्, उच्यते, नरकादुद्भूत्य मनुष्यभवे तिर्यग्भवे वाऽन्तर्मुहूर्तै स्थित्वा
 भूयो नरकेपूत्पादात्, तत्र मनुष्यभवभावनेयम्—कश्चिन्नरकादुद्भूत्य गर्भजमनुष्यत्वेनोत्पद्य सर्वाभिः पर्याप्तिभिः पर्याप्तो विशिष्टसंज्ञानो-
 पेतो वैक्रियलब्धिमान् राज्याद्याकाङ्क्षी परचक्राद्युपद्रवमाकर्ण्य स्वशक्तिप्रभावतश्चतुरङ्गं सैन्यं विक्रुर्वित्वा सङ्ग्रामयित्वा च महारौद्रध्या-
 नोपगतो गर्भस्य एव कालं करोति कृत्वा च कालं भूयो नरकेपूत्पद्यते तत एवमन्तर्मुहूर्तै, तिर्यग्भवे नरकादुद्भूतो गर्भव्युत्क्रान्तिक-
 तन्दुलमत्स्यत्वेनोत्पद्य महारौद्रध्यानोपगतोऽन्तर्मुहूर्तै जीवित्वा भूयो नरकेषु जात इति, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, स चानन्तः कालः

परम्परया वनस्पतिपूत्रपादादवसातव्यः, तथा चाह—वनस्पतिकालः, स च प्रागोक्तः । तिर्यग्योनिविषयं प्रशसूत्रं पूर्ववत्, निर्वाचनं—
 जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, तच्च कस्यापि तिर्यकत्वेन मृत्वा मनुष्यभवेऽन्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा भूयस्तिर्यकत्वेनोत्पद्यमानस्य द्रष्टव्यं, उत्कर्षतः साति-
 रेकं सागरोपमशतपृथक्त्वं, तच्च नैरन्तर्येण देवनारकमनुष्यभवभ्रमणेनावसातव्यं । मनुष्यविषयमपि प्रशसूत्रं तथैव, निर्वाचनं—जघ-
 न्येनान्तर्मुहूर्त्तं, तच्च मनुष्यभवादुद्धृत्य तिर्यग्भवेऽन्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा भूयो मनुष्यत्वेनोत्पद्यमानस्यावसातव्यं, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, स
 चानन्तः कालः प्रागुक्तो वनस्पतिकालः । देवविषयमपि प्रशसूत्रं सुगमं, निर्वाचनं जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, कश्चिद्देवभवात्पुत्वा गर्भजमनु-
 ष्यत्वेनोत्पद्य सर्वाभिः पर्यामिभिः पर्याप्तो विशिष्टसञ्ज्ञानोपेतस्तथाविधस्य श्रमणस्य श्रमणोपासकस्य वाऽन्ते धर्म्यमार्यं वचः धृत्वा धर्म-
 ध्यानोपगतो गर्भस्य एव कालं करोति कालं च कृत्वा देवपूत्रपद्यते तत एवमन्तर्मुहूर्त्तं, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, स चानन्तः कालो य-
 शोक्तस्वरूपो वनस्पतिकालः प्रतिपत्तव्यः ॥ साग्नप्रतमत्पद्यहुत्वमाह—‘एषसि ण’मित्यादि प्रशसूत्रं पाठसिद्धं, भगवानाह—गौतम !
 सर्वस्त्रोका मनुष्याः, श्रेष्ठसहस्रेय्यभागवर्त्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यो नैरयिका असहस्रेय्यगुणाः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशरशेर्यत्प्र-
 थमं वर्गमूलं तद्वितीयेन वर्गमूलेन गुण्यते गुणिते च सति यावान् प्रदेशराशिर्भवति तावत्प्रमाणासु श्रेणिषु यावन्त आकाशप्रदेशा-
 स्तावत्प्रमाणत्वात्तेषां, तेभ्यो देवा असहस्रेय्यगुणाः, व्यन्तराणां ज्योतिष्काणां च नैरयिकेभ्योऽप्यसहस्रेय्यगुणतया महादण्डके पठितत्वात्,
 तेभ्योऽपि तिर्यच्चोऽनन्ताः, वनस्पतिजीवानामनन्तानन्तत्वात् ॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां जीवाभिगमटीकायां चतुर्विधप्रतिपत्तौ
 विमानाधिकारे द्वितीयो वैमानिकोद्देशकः समाप्तः, तत्समाप्तौ च समाप्ता चतुर्विधा प्रतिपत्तिः ॥

अथ पञ्चविधजीवाख्या चतुर्था प्रतिपत्तिः ।

तदेवमुक्ता चतुर्विधा प्रतिपत्तिः, सम्प्रति क्रमप्राप्तां पञ्चविधप्रतिपत्तिमाह—

तत्थ जे ते एवमाहंसु—पंचविहा संसारसमावणणा जीवा पणत्ता ते एवमाहंसु, तं०—एणिं-
दिया बेइंदिया तेइंदिया चउरिंदिया पंचिंदिया । से किं तं एणिंदिया?, २ दुविहा पणत्ता, तं-
जहा—पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य, एवं जाव पंचिंदिया दुविहा—पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य । ए-
णिंदियस्स पं भंते ! केवइयं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं ब्यावीसं
वाससहरसाहं, बेइंदिय० जहन्नेणं अंतोसु० उक्कोसेणं बारस्स संवच्छराणि, एवं तेइंदियस्स एग्गण-
पणं राइंदियाणं, चउरिंदियस्स छम्मासा, पंचेइयस्स जह० अंतोसु० उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरो-
वसाहं, अपज्जत्तएणिंदियस्स पं केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोसु० उक्कोसे-
णावि अंतो० एवं सव्वेसिं, पज्जत्तोणिंदियाणं पं जाव पंचिन्दियाणं पुच्छा, जहन्नेणं अंतो० उक्को०
ब्यावीसं वाससहरसाहं अंतसुहुत्तोणाहं, एवं उक्कोसियावि ठिती अंतोसुहुत्तोणा सव्वेसिं पज्जत्ताणं
कायव्वा ॥ एणिंदिए पं भंते ! एणिंदिएस्सि कालओ केवचिरं होइ?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोसु०
उक्को० वणस्सतिकालो । बेइंदियस्स पं भंते ! बेइंदियस्सि कालओ केवचिरं होइ?, जह० अंतो-

सु० उक्कोसेणं संखेज्जं कालं जाव चउरिंदिए संखेज्जं कालं, पंचेदिए णं भंते ! पंचिंदिएण्णि का-
लओ केवचिरं होइ ? गोयमा ! जह० अंतोसु० उक्को० सागरोवमसहस्सं सातिरेणं ॥ एणिंदिए
णं अपज्जत्तए णं भंते ! कालओ केवचिरं होति ? गोयमा ! जहद्वेणं अंतोसु० उक्कोसेणवि अंतो-
सुहुत्तं जाव पंचिंदिएअपज्जत्तए । पज्जत्तणएणिंदिए णं भंते ! कालओ केवचिरं होति ? गोयमा !
जहद्वेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं संखिज्जाइं वाससहस्साइं । एवं वेइंदिएण्वि, णवरिं संखेज्जाइं वा-
साइं । तेइंदिए णं भंते !० संखेज्जा राइंदिया । चउरिंदिए णं० संखेज्जा भासा । पज्जत्तपंचिंदिए सा-
गरोवमसस्यपुहत्तं सातिरेणं ॥ एणिंदियस्स णं भंते ! केवतियं कालं अंतरं होति ? गोयमा ! जह-
ण्णेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं दो सागरोवमसहस्साइं संखेज्जवाससमभहिंसाइं । वेदियस्स णं अंतरं
कालओ केवचिरं होति ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं वणस्सइकालो । एवं तेइंदि-
यस्स चउरिंदियस्स पंचेदियस्स, अपज्जत्तणाणं एवं चेव, पज्जत्तणाणवि एवं चेव ॥ (सू० २२४)

‘तत्थे’त्यादि, तत्र ये ते एवमुक्तवन्तः—पञ्चविधाः संसारसमापनका जीवाः भज्जमास्ते ‘एवं’ वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवन्तः, तमेव
प्रकारमाह—तद्यथा—एकेन्द्रिया द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुस्त्रिन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियाः, अमीषां पदानां न्यायवानं भ्रातृवत् ॥ ‘से किं त’मित्या-
दीनि पञ्च पर्याप्तापर्याप्तसूत्राणि, ‘एणिंदियस्स णं भंते ! केवइयं कालं ठिई ?’ इत्यादीनि पञ्च स्थितिसूत्राणि पाठसिद्धानि, अपर्याप्तक-
विशेषणविशिष्टान्यपि पञ्च स्थितिसूत्राणि पाठसिद्धानि, नवरं जघन्यादनतमुहृत्ताटुत्कष्टमन्तर्मुहूर्तं दृष्टत्तरभवसातव्यं, पर्याप्तविशेषण-

विविधान्यपि पञ्च स्थितिसूत्राणि सुप्रतीतानि, नवरमुत्कर्षतो द्वाविंशतिर्वर्षसहस्रादीन्यन्तर्मुहूर्त्तानानि, अपर्याप्तकालेनान्तर्मुहूर्त्तेन ही-
 नत्वात् ॥ सम्प्रति कायस्थितिप्रतिपादनार्थमाह—‘एगिंदिए णं भंते ! एगिंदिए’ति इत्यादि, जंघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तै, तदनन्तरं मृत्वा
 द्वीन्द्रियादिपूत्पादात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, अनन्तकालमेव निरूपयति—वनस्पतिकालः, वनस्पतिकालस्यैकेन्द्रियत्वात् एकेन्द्रियपदे तस्यापि
 परिग्रहात्, वनस्पतिकालश्च प्रागेवोक्तः । द्वित्रिचतुरिन्द्रियसूत्रे सङ्ख्येयं कालं—सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि “विगलिंदियाण वाससहरसा संखे-
 ज्जा” इति वचनात्, पञ्चेन्द्रियसूत्रे सातिरेकं सागरोपमसहस्रं, तच्च नैरयिकतिर्यक्पञ्चेन्द्रियमनुष्यदेवभवभ्रमणेन वेदितव्यं ॥ ‘एगिंदियअ-
 पज्जत्तए णं भंते’ इत्यादि, जघन्यत उत्कर्षतोऽन्तर्मुहूर्त्तमपर्याप्तलब्धेरावत्कालप्रमाणत्वात्, एवं शेषाण्यपि चत्वार्यपर्याप्तकसूत्राणि भाव-
 नीयानि, एकेन्द्रियपर्याप्तकसूत्रे सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि, एकेन्द्रियस्य हि पृथिवीकायस्योत्कर्षतो द्वात्रिंशतिर्वर्षसहस्राणि भवस्थितिः अप्का-
 यस्य सप्त वर्षसहस्राणि तेजस्कायस्य त्रीणि रात्रिनिद्वानि वायुकायस्य त्रीणि वर्षसहस्राणि वनस्पतिकायस्य दश वर्षसहस्राणि, ततो निरन्तरक-
 तपयपर्याप्तभवसङ्कलनया सङ्ख्येयान्येव वर्षसहस्राणि घटन्त इति । द्वीन्द्रियपर्याप्तसूत्रे उत्कर्षतः सङ्ख्येयानि वर्षाणि, द्वीन्द्रियस्य हि उत्कर्षतो
 भवस्थितिपरिमाणं द्वादश वर्षाणि न च सर्वेष्वपि भवेत्पूच्छा स्थितिस्ततः कतिपयनिरन्तरपर्याप्तभवसङ्कलनयापि सङ्ख्येयानि वर्षाण्येव
 लभ्यन्ते न तु वर्षशतानि वर्षसहस्राणि वा । त्रीन्द्रियपर्याप्तसूत्रे सङ्ख्येयानि रात्रिनिद्वानि, तेषां भवस्थितेरुत्कर्षतोऽप्येकोनपञ्चाशदि-
 नमानतया कतिपयनिरन्तरपर्याप्तभवसङ्कलनायामपि सङ्ख्येयानां रात्रिनिद्वानामेव लभ्यमानत्वात् । चतुरिन्द्रियपर्याप्तसूत्रे सङ्ख्येया
 मासास्तेषां भवस्थितेरुत्कर्षतः पण्मासप्रमाणतया कतिपयनिरन्तरपर्याप्तभवकालसङ्कलनया सङ्ख्येयानां मासानां प्राप्यमानत्वात् । पञ्चे-
 न्द्रियपर्याप्तसूत्रे सागरोपमशतपृथक्त्वं सातिरेकं, तच्च पूर्ववत् ॥ ‘एगिंदियसस णं भंते ! अंतरं कालतो केवचिरं होइ ?’ इति

प्रश्नसूत्रं शुभमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, तच्चैकेन्द्रियादुद्धृत्य द्वीन्द्रियादावन्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा भूय एकेन्द्रियत्वेनोत्पद्यमानस्य वेदितव्यं, उत्कर्षतो द्वे सागरोपमसहस्रे सङ्क्षेपवर्षाभ्यधिके, यावानेव हि त्रसकायस्य कायस्थितिकालस्तावदेवैकेन्द्रियस्यान्तरं त्रसकायस्थितिकालश्च यथोक्तप्रमाणः, तथा च वक्ष्यति—‘तसकाहए णं भंते ! तसकायत्ति कालतो केवच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दो सागरोवमसहस्साहं संखेज्जवासमब्भहिंयाहं’ । द्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रियसूत्रेषु जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तच्च पूर्वप्रकारेण भावनीयं, उत्कर्षतः सर्वत्रापि वनस्पतिकालः, द्वीन्द्रियादिभ्य उद्धृत्य वनस्पतिषु यथोक्तप्रमाणमनन्तमपि कालमवस्थानात् । यथैवामूनि पञ्च सूत्राण्यन्तरविषयाण्यौघिकान्युक्तानि तथैव पर्याप्तविषयाण्यपर्याप्तविषयाण्यपि भणनीयानि, तानि चैवम्—‘एगिन्द्रियअपजत्तस्स णं भंते ! अंतरं कालतो केवच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जह्जेणं अंतोमुहुत्तशुक्कोसेणं दो सागरोवमसहस्साहं संखेज्जवासमब्भहिंयाहं, वेहंदिअपजत्तस्स णं भंते ! अंतरं कालतो केवच्चिरं होइ ?, गोयमा ! जह्णणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अणंतं कालं वणस्सइकालो, एवं जाव पंचेदिअपजत्तस्स !’ एवं पञ्च पर्याप्तसूत्राण्यपि वक्तव्यानि ॥ साम्प्रतमल्पबहुलमाह—

एएसि णं भंते ! एगिंदि वेहं तेहं चउ० पंचिंदियाणं कयरेअहिंतो अएवा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?, गोयमा ! सव्वत्थोवा पंचेदिआ चउरिंदिया विसेसाहिया तेहंदिआ विसेसाहिया वेहंदिआ विसेसाहिया एगिंदिया अणंतशुणा । एवं अपजत्तगाणं सव्वत्थोवा पंचेदिआ अपजत्तगा चउरिंदिया अपजत्तगा विसेसाहिया तेहंदिआ अपजत्तगा विसेसाहिया वेहंदिआ अपजत्तगा विसेसाहिया एगिंदिया अपजत्तगा अणंतशुणा सहंदिआप० वि० ॥ सव्वत्थोवा चउरिं-

दिद्या पञ्जत्तगा पंचेदिद्या पञ्जत्तगा विसेसाहिद्या बेदिद्यपञ्जत्तगा विसेसाहिद्या तेहंदिद्यपञ्जत्तगा
 विसेसाहिद्या एणिंदिद्यपञ्जत्तगा अणंतगुणा, सहंदिद्या पञ्जत्तगा विसेसाहिद्या ॥ एतेसि णं
 भंते ! सहंदिद्याणं पञ्जत्तगा अपञ्जत्तगाणं कयरे २?, गोयमा ! सव्वत्थोवा सहंदिद्या अपञ्जत्तगा
 सहंदिद्या पञ्जत्तगा संखेज्जगुणा । एवं एणिंदिद्यावि ॥ एतेसि णं भंते ! बेहंदिद्याणं पञ्जत्तापञ्जत्तगाणं
 अत्तपावहुं?, गोयमा ! सव्वत्थोवा बेहंदिद्या पञ्जत्तगा अपञ्जत्तगा असंखेज्जगुणा, एवं तेंदिद्यच-
 चरिंदिद्यपंचेदिद्यावि ॥ एएसि णं भंते ! एणिंदिद्याणं बेहंदि० तेहंदि० च्चरिंदि० पंचेदिद्याण य
 पञ्जत्तगाण य अपञ्जत्तगाण य कयरे २?, गोयमा ! सव्वत्थोवा च्चरिंदिद्या पञ्जत्तगा पंचेदिद्या
 पञ्जत्तगा विसेसाहिद्या बेहंदिद्या पञ्जत्तगा विसेसाहिद्या तेहंदिद्या पञ्जत्तगा विसेसाहिद्या पंचे-
 दिद्या अपञ्जत्तगा असंखेज्जगुणा च्चरिंदिद्या अपञ्जत्ता विसेसाहिद्या तेहंदिद्यअपञ्जत्ता विसे-
 साहिद्या बेहंदिद्या अपञ्जत्ता विसेसाहिद्या एणिंदिद्यअपञ्जत्ता अणंतगुणा सहंदिद्या अपञ्जत्ता
 विसेसाहिद्या एणिंदिद्यपञ्जत्ता संखेज्जगुणा सहंदिद्यपञ्जत्ता विसेसाहिद्या सहंदिद्या विसेसाहिद्या ।
 सेत्तं पंचविद्या संसारसमावण्णगा जीवा ॥ (सू० २२६)

‘एएसि णं मिद्धादि प्रअसूदं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्वोकाः पञ्चेन्द्रियाः, सहस्रेययोजनकोटीकोटीप्रमाणविष्कम्भसूची-
 प्रमितप्रत्तासहस्रेयभागवत्सहस्रेयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यश्चतुरिन्द्रिया विशेषाधिकाः, विष्कम्भसूच्यास्तेषां प्रभूत-

सङ्क्षेपयोजनकोटीकोटीप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि त्रीन्द्रिया विशेषाधिकास्तेषां विष्कम्भसूच्याः प्रभूततरसङ्क्षेपयोजनकोटीकोटी-
 प्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि द्वीन्द्रिया विशेषाधिकास्तेषां विष्कम्भसूच्याः प्रभूततमसङ्क्षेपयोजनकोटीकोटीमानत्वात्, तेभ्य एकेन्द्रिया
 अनन्तगुणाः, वनस्पतीनामनन्तान्तत्वात् ॥ सम्प्रत्येतेषामेवापर्याप्तविशेषणविशिष्टानामल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं
 पाठसिद्धं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्त्रोकाः पञ्चेन्द्रिया अपर्याप्तकाः, एकस्मिन् प्रतरे यावन्त्यङ्गुलासङ्क्षेपभागमात्राणि खण्डानि ताव-
 त्प्रमाणत्वात्, तेभ्यश्चतुरिन्द्रियापर्याप्ता विशेषाधिकाः प्रभूततराङ्गुलासङ्क्षेपभागखण्डप्रमाणत्वात्, तेभ्यस्त्रीन्द्रियापर्याप्ता विशेषाधिकाः
 प्रभूततरप्रतराङ्गुलासङ्क्षेपभागखण्डप्रमाणत्वात्, तेभ्यो द्वीन्द्रियापर्याप्ता विशेषाधिकाः प्रभूततमप्रतराङ्गुलासङ्क्षेपभागखण्डमानत्वात्,
 तेभ्य एकेन्द्रियापर्याप्ता अनन्तगुणाः, वनस्पतिकायिकानामपर्याप्तानामनन्तान्ततया सदा प्राप्यमाणत्वात् ॥ अयुनैतेषामेव पर्याप्तवि-
 शेपणविशिष्टानामल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्त्रोकाश्चतुरिन्द्रियाः पर्याप्ता यतोऽल्पा-
 नुषश्चतुरिन्द्रियास्ततः प्रभूतकालमवस्थानाभावात् पृच्छासमये स्त्रोका अवाप्यन्ते, ते च स्त्रोका अपि प्रतरे यावन्त्यङ्गुलासङ्क्षेपभागमा-
 त्राणि खण्डानि तावत्प्रमाणा वेदितव्याः, तेभ्यः पञ्चेन्द्रियपर्याप्ता विशेषाधिकाः, प्रभूततराङ्गुलासङ्क्षेपभागखण्डमानत्वात्, तेभ्योऽपि
 द्वीन्द्रियाः पर्याप्ता विशेषाधिकाः प्रभूततरप्रतराङ्गुलासङ्क्षेपभागखण्डप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि त्रीन्द्रियपर्याप्ता विशेषाधिकाः, स्वभावत-
 एव तेषां प्रभूततराङ्गुलसङ्क्षेपभागखण्डप्रमाणत्वात्, तेभ्य एकेन्द्रियाः पर्याप्ता अनन्तगुणाः, वनस्पतिकायिकानां पर्याप्तानामनन्त-
 त्वात् ॥ सारप्रतमेतेषामेव प्रत्येकं पर्याप्तापर्याप्तानां समुद्दिष्टानामल्पबहुत्वमभित्सुः प्रथमत एकेन्द्रियाणामाह—‘एएसि ण’मित्यादि
 प्रश्नसूत्रं गतं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्त्रोका एकेन्द्रिया अपर्याप्ताः, पर्याप्तकाः सङ्क्षेपगुणाः, एकेन्द्रियेषु हि बहवः सूक्ष्माः सर्वलो-

कापन्नत्वात्, सूक्ष्माध्यापर्याप्ताः सर्वस्वोकाः पर्याप्ताः सङ्क्षेपगुणाः, द्वीन्द्रियसूत्रे सर्वस्वोका द्वीन्द्रियापर्याप्ता यावन्ति प्रतरेऽङ्गुलस्य सङ्क्षेपभागमात्राणि खण्डानि तावत्प्रमाणत्वात् तेषां, तेभ्योऽपर्याप्ता असङ्क्षेपगुणाः प्रतरगताङ्गुलासङ्क्षेपभागखण्डप्रमाणत्वात्, एवं त्रिचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियात्पबहुत्वान्यपि वक्तव्यानि ॥ साम्प्रतमेकेन्द्रियाणां समुदितानां पर्याप्तापर्याप्तानामत्पबहुत्वमाह—‘एप्सि णंमिस्यादि, इदं प्रागुक्तद्वितीयद्वितीयात्पबहुत्वभावनाजुसारेण स्वयं भावनीयं, तत्त्वतो भावितत्वात्, उपसंहारमाह—‘सेत्तं पंचविहा’ इत्यादि ॥ इति श्रीमलयगिरिविचितायां जीवाभिगमटीकायां पञ्चविधा प्रविपत्तिः चतुर्थी समाप्ता ॥

उक्ता पञ्चविधा प्रविपत्तिरश्रुता क्रमप्राप्तां पङ्क्तिप्रतिपत्तिमभिधित्सुराह—

तत्थ णं जे ते एवमाहंसु ङविहहा संसारसमावणणा जीवा ते एवमाहंसु, तंजहा—पुढविकाइया आउक्काइया तेउ० वाउ० वणरस्सतिकाइया तस्सकाइया ॥ से किं तं पुढवि०?, पुढवी० ङुविहहा पणत्ता तं०—सुहुमपुढविकाइया वादरपुढविकाइया, सुहुमपुढविकाइया ङुविहहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य । एवं वायरपुढविकाइयावि, एवं चउक्कण्णं भेएणं आउतेउवाउवणरस्सतिकाइयाणं चतु० णेयव्वा । से किं तं तस्सकाइया?, २ ङुविहहा पणत्ता, तंजहा—पज्जत्तगा य अपज्जत्तगा य ॥ (सू० २२६) पुढविकाइयरस्स णं भंते ! केवतियं कालं ठित्ती पणत्ता?, गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वाससहरसाहं, एवं सव्वेसिं ठित्ती णेयव्वा, तस्सकाइयरस्स जहन्नेणं

अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाहं, अपलत्तगाणं सव्वेसिं जहन्नेणवि उक्कोसेणवि अंतो-
मुहुत्तं, पलत्तगाणं सव्वेसिं उक्कोसिया ठित्ती अंतोमुहुत्तज्जणा कायव्वा ॥ (सू० २२७) पुढविका-
इए णं भंते ! पुढविकाइयत्तिकालतो केवचिरं होइ?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं
असंखेजं कालं जाव असंखेजालोया । एवं जाव आउ० तेउ० वाउक्काइयाणं वणरसइकाइयाणं अणंतं
कालं जाव आवलियाए असंखेजतिभागो ॥ तसकाइए णं भंते ! जहन्नेणं अंतोमु० उक्कोसेणं दो
सागरोवमसहस्साइं संखेजवासमब्भहियाइं । अपलत्तगाणं छण्हवि जहण्णेणवि उक्कोसेणवि
अंतोमुहुत्तं, पलत्तगाणं—‘वाससहस्सा संखा पुढविदगाणिलतरुण पलत्ता । तेज राइंदिसंखा
तससागरसतपुहुत्ताइं ॥ १ ॥’ पलत्तगाणवि सव्वेसिं एवं ॥ पुढविकाइयस्स णं भंते ! केव-
तियं कालं अंतरं होति?, गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वणप्फत्तिकालो । एवं आउ-
तेउवाउकाइयाणं वणरसइकालो, तसकाइयाणवि, वणरसइकाइयस्स पुढविकाइयकालो । एवं
अपलत्तगाणवि वणरसइकालो, वणरसइणं पुढविकालो, पलत्तगाणवि एवं चेव वणरसइकालो,
पलत्तवणरसइणं पुढविकालो ॥ (सू० २२८)

‘तत्थ णंमियादि, तत्र ये ते एवमुक्तवन्तः पडिधाः संसारसमापन्नका जीवास्ते ‘एवं’ वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवन्तः, तमेव प्रकार-
माह, तद्यथा—पृथ्वीकायिका इत्यादि प्राग् व्याख्यातं ॥ ‘से किं तं पुढविकाइया’ इत्यादीनि द्रव्यिव्यसेजोवायुवनस्पतिविषयाणि त्रीणि

ग्रीणि त्रसकायविषयमेकमिति सर्वसङ्ख्यया षोडश सूत्राणि पाठसिद्धानि ॥ 'पुढविक्राड्यरस षं भंते !' इत्यादि स्थितिविषयं सूत्रषट्
 सुप्रतीतं, तत्र जघन्यं सर्वत्राप्यन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतः पृथिवीकायिकस्य द्वाविंशतिर्वर्षसहस्राणि अफायिकस्य सप्त तेजसकायिकस्य त्रीणि
 रात्रिनिद्वानि वातकायस्य त्रीणि वर्षसहस्राणि वनस्पतिकायस्य दशवर्षसहस्राणि त्रसकायस्य त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि । अपर्याप्तवि-
 पयाप्यपि षट् सूत्राणि पाठसिद्धानि, सर्वत्र जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहूर्ताभिधानात्, नवरमुत्कष्टमन्तर्मुहूर्तं बृहत्तरं वेदितव्यं । पर्या-
 मविषया षट्सूत्री पाठसिद्धा, नवरमन्तर्मुहूर्तान्तं अपर्याप्तकालभाविनाऽऽन्तर्मुहूर्तेन हीनत्वात् ॥ सम्प्रति कायस्थितिमाह—'पुढ-
 विक्राड्य षं भंते ! पुढविक्राड्य'ति इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्तं, पृथ्वीकायादृष्ट्यान्यत्रान्त-
 र्मुहूर्तं स्थित्वा भूयः पृथिवीकायत्वेन कस्याप्युत्पादात्, उत्कर्षतोऽसङ्ख्येयं कालं, तमेव कालक्षेत्राभ्यां निरूपयति—असङ्ख्येया उत्सर्पि-
 ण्यवसर्पिण्यः, एषा कालतो मार्गणा, क्षेत्रतोऽसङ्ख्येया लोकाः, किमुक्तं भवति ?—असङ्ख्येयेषु लोकप्रमाणेष्वकाशखण्डेषु प्रतिसमय-
 मेकैकप्रदेशापहारे यावता कालेन तान्यसङ्ख्येयान्यपि लोकाकाशखण्डानि निर्लेपितानि भवन्ति तावन्तमसङ्ख्येयं कालं यावदिति ।
 एवमप्रेजोवायुसूत्राण्यपि वक्तव्यानि । वनस्पतिसूत्रे जघन्यं तथैव, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, तमेव कालक्षेत्राभ्यां निरूपयति—अनन्ता
 उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः, कालत एषा मार्गणा, क्षेत्रतोऽनन्ता लोकाः—अनन्तानन्तेषु लोकालोकाकाशेषु प्रतिसमयमेकैकप्रदेशापहारे यावता
 कालेन तान्यपि लोकालोकाकाशखण्डानि निर्लेपानि भवन्ति तावन्तमन्तकालमित्यर्थः, तमेव पुद्गलपरावर्त्तेन निरूपयति—असङ्ख्येयाः
 पुद्गलपरावर्त्ताः, पुद्गलपरावर्त्तस्वरूपं पञ्चसङ्ग्रहटीकातो भावनीयं, पुद्गलपरावर्त्तगतमेवासङ्ख्येयत्वं निर्द्धीरयति—'ते ष'मित्यादि, ते
 पुद्गलपरावर्त्ता आवलिकाया असङ्ख्येयो भागः, आवलिकाया असङ्ख्येये भागे यावन्तः समयास्त्वावन्त इत्यर्थः, अयं चार्थोऽन्यत्रापि

सङ्क्षेपेणोक्तः—“अस्संखोसत्विणीरात्विणीज एमिदियाण य चउणं । ता येव ऊ अणंता यणत्तरेण उ भोत्तमा ॥ १॥” अस्सकायस्सुं हे
सागरोपमसहस्रे सद्दोयवर्पाभ्यधिके, एतावत एवाव्यवधानेन प्रतकायत्तकालस केवलमेवसोपलब्धत्वात् । अर्थाभिप्रेत्यायां पट्टसुत्था
सर्वत्रापि जघन्यत उक्तर्पतथान्तर्मुहूर्तम्, अर्थाभिलक्ष्येरुक्तर्पतोऽप्येतावत्कालप्रमाणत्वात् । एधिर्वाभासिकधर्मासम्पन्ने उत्कर्षतः सङ्क्षे-
यानि वर्षसहस्राणि, एधिर्वीकाधिकस्य हि भवस्थितिरुक्तर्पतोऽपि द्वाविंशतिर्धर्पसहस्राणि ततः कतिपयनिरन्तरधर्पार्थमवनीतने सद्दो-
यानि वर्षसहस्राणि लभ्यन्ते नाधिकं । एवमाक्याधिसूत्रेऽपि चकल्पं, वेत्तरकाधिरसूत्रे सद्दोयानि द्वाविंशद्वानि, वेत्तरकाधिरस्य हि
भवस्थितिरुक्तर्पतोऽपि त्रीणि द्वाविंशद्वानि, ततो निरन्तरकालिपयधर्माभयसङ्कटनाथानपि सद्दोयानि द्वाविंशद्वानि लभ्यन्ते न तु
मात्ता वर्षाणि वर्षसहस्राणि वा । वायुकाधिकसूत्रं वनारयलिकाधिसूत्रं एधिर्वीकाधिकसूत्रम् । अस्सकायस्सुं सागरोपमसहस्रं सप्त
तिरेकम् ॥ सम्प्रत्यन्तरनिरूपणार्थमाह—‘पुटविकाइयस्स णं भंते !’ इत्यादि प्रथमं युक्तं, भगवानाह—‘गीतम् ! अन्तरधेनान्तर्मु-
हूर्त्त एधिर्वीकायाद्बहुत्थान्यत्रान्तर्मुहूर्त्तं स्थिता भूयः एधिर्वीकाधिकत्वेन कस्तन्निष्ठुमात्रम्, उत्कर्षतोऽन्तर्मुहूर्त्तं नान्तं, स भान्तरजः कालः
प्रागुक्तस्वरूपो वनारयलिकालः प्रतिपचब्दः, एधिर्वीकायाद्बहुत्वा तावत्वं कालं वनारयलिकत्वात्तत्प्रभवम् । प्रथमे गोमामुससम्भवा-
प्यपि भावनीयानि । वनारयलिक्षेत्रे उत्कर्षतोऽप्येत्येवं कालम् अस्संखोसो अस्सविधीभोसस्मिन्नोसो कालो सेवतो अस्संखोसो
इति चकल्पं, वनारयलिकायाद्बहुत्वं एधिव्यादिप्रभवत्वात्तान्तेषु च सर्वेष्वप्युक्तर्पतोऽप्येतावत्कालप्रमाणत्वात् ॥ अस्सकायस्सुं एतावत्—
अप्यायद्दुयं—सत्त्वत्थावा तस्सकाइया नेउणाइया अस्संखज्जगुणा पुटविकाइया धिस्संसाइिया आउ-
काइया धिस्संसाइिया वाउकाइया धिस्संसाइिया यणत्तसत्तिकाइया अणंतगुणा एवं अपमसगामिधि

पञ्जत्तगावि ॥ एतेसि णं भंते ! पुढविकाइयाणं पञ्जत्तगाण अपञ्जत्तगाण य कयरेरहिंत्तो अप्पा-
 वा एवं जाव विसेसाहिया?, गोयमा ! सव्वत्थोवा पुढविकाइया अपञ्जत्तगा पुढविकाइया पञ्ज-
 त्तगा संखेज्जगुणा, एतेसि णं सव्वत्थोवा आउक्काइया अपञ्जत्तगा पञ्जत्तगा संखेज्जगुणा जाव
 वणस्सत्तिकाइयावि, सव्वत्थोवा तस्काइया पञ्जत्तगा तस्काइया अपञ्जत्तगा असंखेज्जगुणा ॥
 एएसि णं भंते ! पुढविकाइयाणं जाव तस्काइयाणं पञ्जत्तगअपञ्जत्तगाण य कयरेरहिंत्तो अप्पा-
 वा ४?, सव्वत्थोवा तस्काइया पञ्जत्तगा तस्काइया अपञ्जत्तगा असंखेज्जगुणा तेउक्काइया
 अपञ्जत्ता असंखेज्जगुणा पुढविकाइया आउक्काइया वाउक्काइया अपञ्जत्तगा विसेसाहिया तेउक्का-
 इया पञ्जत्तगा संखेज्जगुणा पुढविआउवाउपञ्जत्तगा विसेसाहिया, वणस्सत्तिकाइया अपञ्जत्तगा
 अणंतगुणा, संकाइया अपञ्जत्तगा विसेसाहिया, वणस्सत्तिकाइया पञ्जत्तगा संखेज्जगुणा, संकाइया
 पञ्जत्तगा विसेसाहिया ॥ (स्र्वं २२९) सुहुमस्स णं भंते ! केवत्तिं कालं ठिती पणत्ता?,
 गोयमा ! जहन्नेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणवि अंतोसुहुत्तं एवं जाव सुहुमणिओयरस्स, एवं अपञ्ज-
 त्तगाणवि पञ्जत्तगाणवि जहण्णेणवि उक्कोसेणवि अंतोसुहुत्तं ॥ (स्र्वं २३०)

‘एएसि णं भित्तादि, सर्वस्वोकास्ससकायिका;’, द्वीन्द्रियादीनामेव त्रसकायत्वात् तेषां च शेषकायापेक्षयाऽल्पत्वात्, तेभ्यस्तेजस्कान-

थिका असङ्ख्येयगुणाः, असङ्ख्येयलोककाशप्रदेशमागत्वात्, तेभ्यः पृथिवीकायिका विशेषाधिकाः, प्रभूतासङ्ख्येयलोककाशप्रदेशप्र-
 माणत्वात् तेषां च शेषकायापेक्षयाऽल्पत्वात्, तेभ्योऽप्यकायिका विशेषाधिकाः, प्रभूततरासङ्ख्येयभागलोककाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्,
 तेभ्यो वायुकायिका विशेषाधिकाः, प्रभूततमासङ्ख्येयलोककाशप्रदेशमानत्वात्, तेभ्यो वनस्पतिकायिका अनन्तगुणाः, अनन्तलोक-
 काशप्रदेशमानत्वात् ॥ साम्प्रतमेतेषामेवापर्याप्तानां द्वितीयमल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि, एतदपि तथैव । अधुनैतेषामेव
 पर्याप्तानामल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि, एतदपि तथैव ॥ साम्प्रतमेतेषामेव पृथिवीकायादीनां प्रत्येकं पर्याप्तापर्याप्तगतत्वं
 हुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि, सर्वस्लोकः पृथिवीकायिका अपर्याप्ताः पर्याप्ताः सङ्ख्येयगुणाः, पृथिवीकायिका हि बहवः सूक्ष्माः
 सकललोकगतत्वात्, तेषु च पर्याप्ताः सङ्ख्येयगुणाः, एवमप्येतेषां वायुवनस्पतिसूत्राणि भावनीयानि, त्रसकायसूत्रे सर्वस्लोकः पर्याप्तास्त्र-
 सकायिका अपर्याप्तका असङ्ख्येयगुणाः, त्रसकायानां पर्याप्तानां यथाक्रमं प्रतरयात्तुल्यसङ्ख्येयभागखण्डप्रमाणत्वात् ॥ साम्प्र-
 तमेतेषां समुदितानां पर्याप्तापर्याप्तानामल्पबहुत्वमाह—‘एएसि णं भंते !’ इत्यादि, सर्वस्लोकस्त्रसकायिकाः पर्याप्तास्तेभ्यस्त्रसकायिका
 अपर्याप्ता असङ्ख्येयगुणाः, अत्र कारणं प्रागेवोक्तं, ततस्तेजस्त्रसकायिका अपर्याप्ता असङ्ख्येयगुणाः असङ्ख्येयलोककाशप्रदेशप्रमाणत्वात्,
 ततः पृथिव्यव्वायवोऽपर्याप्तकाः क्रमेण विशेषाधिकाः प्रभूतप्रभूततरप्रभूततमासङ्ख्येयलोककाशप्रदेशराशिमानत्वात्, तदनन्तरं तेज-
 स्त्रसकायिकाः पर्याप्ताः सङ्ख्येयगुणाः, सूक्ष्मेष्वपर्याप्तेभ्यः पर्याप्तानां सङ्ख्येयगुणत्वात्, ततः पृथिव्यव्वायवः पर्याप्ताः क्रमेण विशेषाधिकाः,
 ततो वनस्पतिकायिका अपर्याप्ता अनन्तगुणाः, अनन्तलोककाशप्रदेशराशिमानत्वात्, तेभ्यो वनस्पतिकायिकाः पर्याप्ताः सङ्ख्येयगुणाः
 सूक्ष्मेष्वपर्याप्तेभ्यः पर्याप्तानां सङ्ख्येयगुणत्वात् सूक्ष्माश्च सर्ववद्व इति तदपेक्षमिदमल्पबहुत्वम् ॥ सम्प्रत्यमीषामेव कायानां सूक्ष्माणामि-

स्थित्यादि चिच्चिन्तयिषुराह—‘सुहुमरस णं भंते’ इत्यादि, सूक्ष्मस्य सामान्यतो निगोदरूपस्यानिगोदरूपस्य वा भवन्त ! कियन्तं कालं
 स्थितिः प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्तमुत्कर्षेणाप्यन्तर्मुहूर्तं, नवरमुत्कर्षतो विशेषाधिकमवसातव्यम्, अन्यथोत्कर्षा-
 योगात् । एवं सूक्ष्मपृथिवीकायाऽप्यिकतेजस्कयिकावायुकायिकवनस्पतिकायसूक्ष्मनिगोदविषयाण्यपि षट् सूत्राणि वक्तव्यानि, अथ
 सूक्ष्मवनस्पतिर्निगोदा एव ततस्तत्सूत्रेणैव गतमिति किमर्थं पृथग् निगोदसूत्रं ?, तदयुक्तं सम्यक्वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्, सूक्ष्मवनस्पतयो हि
 जीवा विवक्षिताः, सूक्ष्मनिगोदास्तु प्रत्येकमनन्तानां जीवानामाधारभूताः शरीररूपास्ततो न कश्चिद्दोषः, उक्तञ्च—‘गोला य असं-
 खेज्जा असंखनिगोदो य गोलओ भणिओ । एकिकमि निगोए अणंतजीवा सुणेयव्वा ॥ १ ॥ एगो असंखभागो वट्टइ उव्वट्टणोववा-
 यमि । एगनिगोदे निच्चं एवं सेसेसुवि स एव ॥ २ ॥ अंतोमुहुत्तमेत्तं ठिई निगोयाण जंति निदिट्ठा । पल्लट्ठंति निगोया तन्हा अंतो-
 मुहुत्तेणं ॥ ३ ॥’ आसामक्षरगमनिका—सूक्ष्मनिगोदैः सकल एव लोकः सर्वतो व्याप्तोऽञ्जनचूर्णपूर्णसमुद्रवत्, तस्मिन्नित्थं निगोदै-
 र्व्याप्ते लोके निगोदमात्रावागाहना असह्येया निगोदा वृत्ताकारा बृहत्प्रमाणा गोलका इति व्यपदिश्यन्ते, निगोद इति च नाम अन-
 न्तानां जीवानामेकं शरीरं, तत् उक्तम्—असह्येया गोलाः, एकैकस्मिंश्च गोलकेऽसह्येया निगोदा एकैकश्च निगोदः अनन्तजीव इति,
 एकस्मिंश्च निगोदे येऽनन्ता जीवास्तेषामेकोऽसह्येयतमो भागः प्रतिसमयमुद्वर्त्ततेऽन्यथोत्पद्यते, तथा हि विवक्षिते समये विवक्षित-
 स्य निगोदस्यैकोऽसह्येयतमो भाग उद्वर्त्ततेऽन्यथासह्येयतमो भागस्तस्मिन्पूर्वं उत्पद्यते, द्वितीयेऽपि समयेऽन्योऽसह्येयभाग उद्वर्त्तते
 अन्यथापूर्वं उत्पद्यते, एवं सकलकालमनुसमयमुद्वर्त्तनोपपातौ, अत एव ‘एगनिगोदे निच्चंमिति नित्यग्रहणं, यथा चैकस्मिन्निगोदे तथा
 सर्वेष्वप्यसह्येयेषु सर्वलोकव्यापिषु निगोदेषु प्रतिपत्तव्यं, सर्वेषामपि च निगोदानां निगोदजीवानां स्थितिर्विनिर्दिष्टाऽन्तर्मुहूर्तमात्रं

तस्मात्सर्वेऽपि निगोदा अनुसमयमुद्धर्तन्तीत्याताभ्यामन्वर्तुर्हर्त्तमात्रेण परावर्त्तन्ते न च शून्या भवन्तीति । एवं सप्तसूत्री अपर्याप्तविषया सप्तसूत्री पर्याप्तविषया वक्तव्या, सर्वत्रापि जघन्यत उत्कर्षतश्चान्वर्तुर्हर्त्तम् ॥ सम्प्रति कायस्थितिमाह—

‘सुहुमे णं भंते ! सुहुमेत्ति कालतो केवचिरं होति ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं असंखेज्जकालं जाव असंखेज्जा लोया, सव्वेसिं पुढविकालो जाव सुहुमणिओयस्स पुढविकालो, अपज्जत्तगाणं सव्वेसिं जहण्णेणवि उक्कोसेणवि अंतोसुहुत्तं, एवं पज्जत्तगाणवि सव्वेसिं जहण्णेणवि उक्कोसेणवि अंतोसुहुत्तं ॥ (सू० २३१) सुहुमस्स णं भंते ! केवतियं कालं अंतरं होति ? गोयमा ! जहण्णेणं अंतोसु० उक्को० असंखेज्जं कालं कालओ असंखेज्जाओ उरसप्पिणीओसप्पिणीओ खेतथो अंमुलस्स असंखेज्जतिभागो, सुहुमवणस्सत्तिकाइयस्स सुहुमणिओयस्सवि जाव असंखेज्जइभागो । पुढविकाइयादीणिं वणस्सत्तिकालो । एवं अपज्जत्तगाणं पज्जत्तगाणवि ॥ (सू० २३२)

‘सुहुमे णं भंते ! सुहुमेत्तिकालओ’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येतान्वर्तुर्हर्त्तम्, अन्वर्तुर्हर्त्तानन्तरं वाद-रपृथिव्यादावुत्पादात्, उत्कर्षतोऽसंख्येयकालं, तमेवासंख्येयकालं कालक्षेत्राभ्यां निरूपयति—असंख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः, एषा कालतो मार्गणा क्षेत्रतोऽसंख्येया लोकाः, असंख्येयानां लोकाकाशानां प्रतिसमयमेककाकाशप्रदेशापहारे यावता कालेन निर्लेपता भवति तावान् असंख्येयः काल इति भावः । एवं सूक्ष्मापृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिनिगोदसूत्राण्यपि भावनीयानि । सम्प्रति सूक्ष्मादी-नामेवापर्याप्तानां कायस्थितिमाधिरसुराह—‘सुहुमअपज्जत्तए णं भंते’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्यतोऽ-

न्तमुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽप्यन्तमुहूर्त्तम्, अपर्याप्तस्यावरस्यैतावत्कालप्रमाणत्वात्, एवं सूक्ष्मापर्याप्तपृथिव्यादिविषयाऽपि षट्सूत्री नक्तव्या । एवं पर्याप्तविषयाऽपि सप्तसूत्री ॥ साभ्यतमन्तरं चिचिन्तयिषुराह—‘सुहुमससः पणमितादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तमुहूर्त्तं, सूक्ष्माहुद्भृत्य वादरपृथिव्यादावन्तमुहूर्त्तं स्थित्वा भूयः सूक्ष्मपृथिव्यादौ कस्याप्युत्पादात्, उत्कर्षतोऽसह्येयं कालं, तमेवासह्येयं कालं कालक्षेत्राभ्यां निरूपयति—असह्येया उत्सर्पिष्यवसर्पिष्यः, कालत एषा मार्गणा, क्षेत्रतोऽङ्गुलस्यासह्येयो भागः, किमुक्तं भवंति ?—अङ्गुलमात्रक्षेत्रस्यासह्येयतमे भागे ये आकाशप्रदेशास्ते प्रतिसमयमेकैकप्रदेशापहारं यावतीभिरुत्सर्पिष्यवसर्पिषणीभिर्विलेपा भवन्ति तावत् इति ॥ ‘सुहुमपुटविक्राद्वयसः पणंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तमुहूर्त्तं, तद्भावना प्रातिव, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, जाव आवलिष्याए असंखिज्जइभागो’ इति यावत्करणादेवं परिपूर्णाठः—‘अणं व्याख्या पूर्ववत्, भावना त्वेवम्—सूक्ष्मपृथिवीकायिको हि सूक्ष्मपृथिवीकायिकभवाहुद्भृत्यानन्तर्येण पारम्पर्येण वा वनस्पतिष्वपि मध्ये गच्छति तत्र चोत्कर्षत एतावन्तं कालं तिष्ठतीति भवति यथोक्तप्रमाणमन्तरं, एवं सूक्ष्माकायिकतेजस्कायिकवपुकायिकसूत्राण्यपि वक्तव्यानि । सूक्ष्मवनस्पतिकायिकसूत्रे जघन्यतोऽन्तमुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽसह्येयं कालं, स चासह्येयः कालः पृथिवीकालो वक्तव्यः, स चैवम्—‘असंखेज्जा उत्सर्पिणीओसर्पिणीओ कालतो खेत्ततो असंखेज्जा लोणा’ इति, सूक्ष्मवनस्पतिकायभवाहुद्भृतो हि वादरवनस्पतिषु सूक्ष्मवादरपृथिव्यादिषु चोत्पद्यते तत्र च सर्वत्राप्युत्कर्षतोऽप्येतावन्तं कालप्रवस्थानमिति यथोक्तप्रमाणमेवान्तरं, एवं सूक्ष्मनिगोदस्या-

व्यन्तरं वक्तव्यं, यथा चैयमौघिकी सप्तसूत्री उक्ता तथाऽपर्याप्तविषया सप्तसूत्री पर्याप्तविषया च सप्तसूत्री वक्तव्या, नानालाभावात् ॥
 सान्प्रतमेतेषामल्पबहुत्वमाह—

एवं अप्पाबहुणं, सन्वत्थोवा सुहुमतेउकाइया सुहुमपुढविकाइया विसेसाहिया सुहुमआउवाऊ वि-
 सेसाहिया सुहुमणिओया असंखेजगुणा सुहुमवणसत्तिकाइया अणंतगुणा सुहुमा विसेसाहिया,
 एवं अपज्जत्ताणं, पज्जत्ताणवि एवं चैव ॥ एतेसि णं भंते! सुहुमाणं पज्जत्तापज्जत्ताणं कयरे०?,
 सन्वत्थोवा सुहुमा अपज्जत्तागा संखेजगुणा पज्जत्तागा एवं जाव सुहुमणिगोया ॥ एएसि णं भंते!
 सुहुमाणं, सुहुमपुढविकाइयाणं जाव सुहुमणिओयाण य पज्जत्तापज्जत्ता० कयरे २?, सन्वत्थोवा
 सुहुमतेउकाइया अपज्जत्तागा सुहुमपुढविकाइया अपज्जत्तागा विसेसाहिया सुहुमआउअपज्जत्ता
 विसेसाहिया सुहुमवाउअपज्जत्ता विसेसाहिया सुहुमतेउकाइया पज्जत्तागा संखेजगुणा सुहु-
 मपुढविआउवाउपज्जत्तागा विसेसाहिया सुहुमणिओया अपज्जत्तागा असंखेजगुणा सुहुमणिओया
 पज्जत्तागा संखेजगुणा सुहुमवणसत्तिकाइया अपज्जत्तागा अणंतगुणा सुहुमअपज्जत्ता विसेसाहिया
 सुहुमवणसइपज्जत्तागा संखेजगुणा सुहुमा पज्जत्ता विसेसाहिया ॥ (सू० २३३)

‘एएसि ण’मित्यादि, सर्वस्त्रोकाः सूक्ष्मतेजस्कायिकाः, असंखेयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्, तेभ्यः सूक्ष्मपृथिवीकायिका विशेषा-
 धिकाः, प्रभूतासंखेयलोकाकाशप्रदेशपरिमाणत्वात्, तेभ्यः सूक्ष्माकायिका विशेषाधिकाः, प्रभूततरासंखेयलोकाकाशप्रमाणत्वात्,

तेभ्यः सूक्ष्मवायुकायिका विशेषाधिकाः, प्रभूततमासह्येयलोकाकाशप्रदेशराशिमानत्वात्, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदा असह्येयगुणाः, तेषां प्रतिगोलकमसह्येयत्वात्, तेभ्यः सूक्ष्मवनस्पतिकाधिका अनन्तगुणाः, प्रतिनिगोदमनन्तानां सद्भावात्, तेभ्यः सामान्यतः सूक्ष्मा विशेषाधिकाः, सूक्ष्मपृथ्वीकायिकादीनामपि तत्र प्रक्षेपात्, तेषामौधिकानामिदमल्पबहुत्वम् । इदानीमेतेषामेवापर्याप्तानामाह—‘ए-
 एसि णं भंते ! सुहुमअपज्जत्ताणं’मित्यादि सर्वं प्राग्वद् भावनीयं । साम्प्रतमेतेषामेव पर्याप्तानां तृतीयमल्पबहुत्वमाह—‘एएसि णं भंते ! सुहुमपज्जत्ताणं’मित्यादि, इदमपि प्रागुक्तक्रमेणैव भावनीयं ॥ अधुनाऽमीषामेव सूक्ष्मादीनां प्रत्येकं पर्याप्तापर्याप्तगतान्यल्प-
 बहुत्वान्याह—‘एएसि णं भंते ! सुहुमाणं पज्जत्ताणं’मित्यादि, इह वादरेषु पर्याप्तेभ्योऽपर्याप्ता असह्येयगुणाः, एकैकपर्याप्तिनि-
 श्रया असह्येयानामपर्याप्तानामुत्पादात्, तथा चोक्तं प्रज्ञापनायां प्रथमे प्रज्ञापनाख्ये पदे—“पज्जत्तगानिरसाए अपज्जत्तगा वक्कमंति,
 जत्थ एगो तत्थ नियमा असंखेज्जा” इति, सूक्ष्मेषु पुनर्नीयं क्रमः, पर्याप्ताश्चापर्याप्तापेक्षया चिरकालावस्थायिन इति सदैव ते बहवो
 लभ्यन्ते तत उक्तं सर्वस्त्रोकाः सूक्ष्मा अपर्याप्ताः तेभ्यः सूक्ष्माः पर्याप्तकाः सह्येयगुणाः, एवं पृथ्वीकायादिष्वपि प्रत्येकं भावनीयम् ॥
 गतं चतुर्थमल्पबहुत्वमिदानीं सर्वेषां समुदितानां पर्याप्तापर्याप्तानां पञ्चममल्पबहुत्वमाह—‘एएसि णं’मित्यादि, सर्वस्त्रोकाः सूक्ष्मते-
 जस्कायिका अपर्याप्ताः, कारणं प्रागेवोक्तं, तेभ्यः सूक्ष्मपृथिव्यव्वायवोऽपर्याप्ताः क्रमेण विशेषाधिकाः, अत्रापि कारणं प्रागेवोक्तं,
 तेभ्यः सूक्ष्मतेजस्कायिकाः पर्याप्ताः सह्येयगुणाः, अपर्याप्तेभ्यः पर्याप्तानां सह्येयगुणानामेव भावितत्वात्, तेभ्यः सूक्ष्मपृथिव्यव्वा-
 यवः पर्याप्ताः क्रमेण विशेषाधिकाः, कारणं प्रागेवोक्तं, ततः सूक्ष्मनिगोदा अपर्याप्ता असह्येयगुणास्तेषामतिप्राचुर्यात्, तेभ्यः सूक्ष्मा
 निगोदाः पर्याप्ताः सह्येयगुणाः, सूक्ष्मेव्वपर्याप्तेभ्यः पर्याप्तानामोधतः सह्येयगुणत्वात्, तेभ्यः सूक्ष्मवनस्पतिकायिका अपर्याप्ता अन-

ननुगुणाः, प्रतितिगोदमनन्तानां तेषां भावात्, तेभ्यः सामान्यतः सूक्ष्मा अपर्याप्ता विशेषाधिकाः, सूक्ष्मपृथ्वीकायिकादीनामपि तत्र प्रक्षेपात्, तेभ्यः सूक्ष्मवनस्पतिकायिकाः पर्याप्ताः सङ्क्षेपेण हि अपर्याप्तेभ्यः पर्याप्ताः सङ्क्षेपेण गुणाः, यच्चापान्तराले विशेष-पाधिकत्वं तदल्पमिति न सङ्क्षेपेण गुणत्वव्याघातः, तेभ्यः सामान्यतः सूक्ष्माः पर्याप्ता विशेषपाधिकाः, सूक्ष्मपृथिव्यादीनामपि पर्याप्तानां तत्र प्रक्षेपात् ॥ सम्प्रति बादरादीनां स्थित्यादि निरूपयति—

वायरस्स णं भंते ! केवतिथं कालं ठिती पणत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमु० उक्को० तेत्तीसं सागरोवमाइं ठिई पणत्ता, एवं वायरतसकाइयस्सवि वायरपुढवीकाइयस्स वावीसवाससहस्साइं वायरआउस्स सत्तावाससहस्सं वायरतेजस्स तिणिण राइंदिया वायरचाउस्स तिणिण वाससहस्साइं वायरवण० दस्सवाससहस्साइं, एवं पत्तेयसरीरबादरस्सवि, णिओयस्स जहन्नेणवि उक्कोसेणवि अंतोमु०, एवं वायरणिओयस्सवि, अपज्जत्ताणां सव्वेसिं अंतोमुहुत्तं, पज्जत्ताणां उक्कोसिया ठिई अंतोमुहुत्ताणां कायव्वा सव्वेसिं ॥ (सू० २३४)

‘वायरस्स णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं शुभमं, अगवानाह—गौतम ! जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तत ऊर्ध्वं मरणात्, उत्कर्षतस्तथस्त्रिंश-त्सारापमाणि, एवं बादरपृथिव्यपृथ्वीवायुवनस्पतिप्रत्येकबादरवनस्पतिनिगोदबादरनिगोदबादरजसकायिकसूत्राण्यपि वक्तव्यानि, सर्वत्र हि जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षचिन्तायामयं विशेषः—बादरपृथिवीकायिकस्योत्कर्षतो द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि बादराकायिकस्य सप्त वर्षसहस्राणि बादरतेजसकायिकस्य त्रीणि रात्रिन्दिवानि बादरवायुकायिकस्य त्रीणि वर्षसहस्राणि सामान्यतो बादरवनस्पतिकायिकस्य

दशः वर्षसहस्राणि प्रत्येकशरीरवाटरवनस्पतिक्रायस्य दश वर्षसहस्राणि । सामान्यतो नियोदस्य जघन्येनाप्युत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तं वाटर-
निगोदस्य जघन्यत उत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तं वाटरजसक्रायस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतखयस्त्रिशरसागरोपमाणि ॥ सप्तप्रत्येग्रामेव सा-
मान्यतो वाटरादीनां दशानामपर्याप्तानां स्थितिः चिन्तयिषुः । सूत्रदशकमाह—‘वायरअपज्जत्तगरस पं भंते !’ इत्यादि पाठसिद्धं,
सर्वजः जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहूर्त्तंभिधानात् ॥ साम्प्रतमेतेग्रामेव पर्याप्तानां स्थितिं चिन्तयति—‘वाटरपज्जत्तगरस पं भंते !’ इ-
त्यादि, जघन्यतः सर्वजः अप्यन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः सामान्यतो वाटरस्य त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाप्यन्तर्मुहूर्त्तानि, अपर्याप्तकावस्याभाविनाऽ-
न्तर्मुहूर्त्तेनोत्तत्वात्, एवं वाटरपृथिवीकायिकपर्याप्तकस्य द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्त्तानि, वाटराएकायिकस्य पर्याप्तकस्य सप्त
वर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्त्तानि वाटरतेजस्कक्रायिकपर्याप्तकस्य त्रीणि रात्रिनिदवानि अन्तर्मुहूर्त्तानि, वाटरवायुक्रायिकपर्याप्तकस्य त्रीणि
वर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्त्तानि, वाटरवनस्पतिकक्रायपर्याप्तकस्य दश वर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्त्तानि, प्रत्येकवाटरवनस्पतिकक्रायिकपर्या-
प्तकस्यापि दश वर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्त्तानि, सामान्यतो निगोदपर्याप्तकस्य वाटरनिगोदपर्याप्तकस्य च जघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्ष-
तोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तं, वाटरजसक्रायिकपर्याप्तस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतखयस्त्रिशरसागरोपमाणि अन्तर्मुहूर्त्तानि ॥ साम्प्रतं क्रायस्थि-
तिमाह—

वायरेणं भंते ! वायरेत्ति कालओ केवचिरं ह्येति ? जह ० अंतो ० उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं असंखे-
ज्जाओ उरस्सपिप्पणीओसपिप्पणीओ कालओ खेत्तओ अंशुलस्स असंखेज्जतिभागो, वायरपुढविक्काइ-
यआउतेउवाउ ० पत्तेयसरीरवाटरवणस्सइकाइयस्स वायरनिओयस्स ० [वायरवणस्सइस्स जह ०

अंतो० उक्को० असं० असं० उरस० कालओ खेत्ताओ अंनु० असं० पत्तेगसरिरवादरवणरसतिकाइ-
यसस वायरनिगोअरस पुढवीव, वायरणिओयसस पं जह० अन्तो० उक्को० अणंतं कालं अणंता उरस०
कालओ खेत्ताओ अह्माइजा पोगल०] एतेसिं जहणणेणं अंतोसु० उक्कोसेणं सत्तरि सागरोवमको-
डाकोडीओ संखातीयाओ समाओ अंनुलअसंखभागो तहा—असंखेजा उ० ओहे य वायरतरु-
अणुबंधो सेसओ वोच्छं । उरसरिपणि २ अह्माइयपोगलण परियटा ॥ वेडदधिसहस्सा खलु
साधिया होति तसकाए ॥१॥ अंतोमुहुत्तकालो होइ अपज्जत्तगाण सव्वेसिं ॥ पज्जत्तावायरसस य
वायरतसकाइयस्सावि ॥ २ ॥ एतेसिं ठिई सागरोवमसतपुहत्तं साइरेगं । तेउरस संख राई[दिया]
हुविहणिओए मुहुत्तमद्धं तु । सेसाणं संखेजा वाससहस्सा य सव्वेसिं ॥ ३ ॥ (सू० २३५)

‘वायरे णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं पाठसिद्धं, भगवानाह—गौतम ! जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽसहस्रेषु कालं, तमेवासहस्रेषु
कालं कालक्षेत्राभ्यां निरूपयति—‘असंखेज्जाओ उरसरिपणीओसरिपणीओ कालतो खेत्ततो अंनुलस्स असंखेज्जाभागो’ अस्य व्याख्या
प्राग्वत् । वादरपृथ्वीकायिकसूत्रे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः सप्ततिः सागरोपमाकोटीकोटयः, एवं वादरात्कायिकवादरतेजरकायिक-
वादरवायुकायिकानामपि, सागान्यतो वादरवनस्पतिकायिकसूत्रे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽसहस्रेषु कालं, तमेव कालक्षेत्राभ्यां नि-
रूपयति—असहस्रेषु उरसरिपण्यवसरिपण्यः कालतः क्षेत्रतोऽङ्गुलस्यासहस्रेषु भागः । प्रत्येकवादरवनस्पतिकायिकसूत्रं वादरपृथ्वीकायिक-
वत्, सामान्यतो निर्गोदसूत्रे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽनन्तं कालं, तस्यैव कालक्षेत्राभ्यां निरूपणं करोति—अनन्ता उरसरिपण्यव-

सर्पिण्यः, एषा कालतः प्ररूपणा, क्षेत्रतोऽर्द्धतृतीयाः पुद्गलपरावर्त्ताः । वादरपृथ्वीकाधिकवत् । वादरत्रसकायसूत्रे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो द्वे सागरोपमसहस्रे सङ्ख्येयवर्षाभ्यधिके । साम्प्रतमेतेषामेवापर्याप्तानां कायस्थितिं निरूपयन् सूत्रदशकमाह—‘वायरअपज्जत्तए णं भंते ! वायरअपज्जत्तएत्ति कालतो’ इत्यादि सर्वत्र जघन्येनोत्कर्षेण चान्तर्मुहूर्त्तम् । अशुनैतेषामेव पर्याप्तानां कायस्थितिमाह—‘वायरपज्जत्तए णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, तद्भावना प्राग्वत्, उत्कर्षतः सागरोपमशतपृथक्त्वं सातिरेकं, तत ऊर्ध्वमवश्यं वादरस्य सतः पर्याप्तलब्धिबिन्दुतेः । वादरपृथिवीकाधिकपर्याप्तसूत्रे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः सङ्ख्येयानि वर्षसहस्राणि, तत ऊर्ध्वं तथास्वाभाव्याद् वादरपृथिवीकायस्य सतः पर्याप्तिलब्धिभ्रंशात् । एवमप्यसूत्रमपि वक्तव्यं, तेजस्कायसूत्रे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः सङ्ख्येयानि रात्रिन्दिवानि, तेजस्कायिकस्य हि उत्कृष्टा भवस्थितिः त्रीणि रात्रिन्दिवानि, उत्कृष्टस्थितिकस्य पर्याप्तभवा निरन्तरं कतिपया एवेति सङ्ख्येयान्येव रात्रिन्दिवानि । वायुकायिकसामान्यवादरवनरसप्तिकायप्रत्येकवादरवनरसप्तिकायसूत्राण्यपि वादरपर्याप्तपृथिवीकायसूत्रवत् । सामान्यतो निगोदपर्याप्तसूत्रे च जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहूर्त्तं, वादरत्रसकायपर्याप्तसूत्रं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः सागरोपमशतपृथक्त्वं सातिरेकं, तच्च नैरप्यकतिर्यमनुष्यदेवभवभ्रमणेन पूरयितव्यम् ॥ साम्प्रतमन्तरं प्रतिपिपादयिपुराह—

अन्तरं वायरसस वायरवणससतिसस णिओयसस वायरणिओयसस एतेसिं चउण्हवि पुढविकालो जाव असंखेज्जा लोया, सेसाणं वणससतिकालो । एवं पज्जत्तगाणं अपज्जत्तगाणवि अन्तरं, ओहे य वायरतरु ओघनिओए वायरणिओए य कालमसंखेज्जं अन्तरं सेसाण वणससतिकालो ॥ (सू० २३६)

‘वादरस णं भंते ! अंतरं कालतो’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतोऽसह्येयं कालं, तमेव कालक्षेत्राभ्यां निरूपयति—असह्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽसह्येया लोकाः, यदेव हि सूक्ष्मस्य सतः कायस्थितिपरिमाणं तदेव वादरस्यान्तरपरिमाणं सूक्ष्मस्य च कायस्थितिपरिमाणमेतदेवेति । वादरपृथिवीकायिकसूत्रे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतोऽनन्तं कालं, स चानन्तः कालो वनरपतिकालः प्राणुक्तस्वरूपो वेदितव्यः । एवं वादराकायिकवादरतेजरकायिकसूत्राण्यपि वक्तव्यानि । सामान्यतो वादरवनरपतिकायिकसूत्रे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतोऽसह्येयं कालं, स चासह्येयः कालः पृथिवीकालो वेदितव्यः, स वैवम्—असह्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽसह्येया लोकाः । प्रत्येकवादरवनरपतिकायिकसूत्रं वादरपृथिवीकायिकसूत्रवत्, सामान्यतो निर्गोदसूत्रं च सामान्यतो वादरवनरपतिकायिकसूत्रवत्, वादरत्रसकायिकसूत्रं वादरपृथिवीकायिकसूत्रवत् । एवमपर्योपविपया दशसूत्री पर्याप्तविपया च दशसूत्री यथोक्तक्रमेण वक्तव्या, नानालाभावात् ॥ साम्प्रतमलपबहुत्वमाह—

अप्या० सूच्यर्थोवा वायरतसकाहया वायरतेवकाहया असंखेज्जगुणा पत्तेयसरीरवादरवणरससि० असंखेज्जगुणा वायरणिओया असंखे० वायरगुदवि असंखे० आडवाड असंखेज्जगुणा वायरवणरससिकाहया अणंतगुणा वायरा विसेसाहिया १ । एवं अपज्जसगणावि० २ । पज्जसगणां सूच्यर्थोवा वायरतेज्जकाहया वायरतसकाहया असंखेज्जगुणा पत्तेगसरीरवायरा असंखेज्जगुणा सेसा तदेव जाव वादरा विसेसाहिया ३ । एतेसि णं भंते ! वायरणं पज्जसापज्जसाणं कयरे २१, सूच्यर्थोवा वायरा पज्जसा वायरा अपज्जसगा असंखेज्जगुणा, एवं सूच्ये जहा वायरतसकाहया ४ ।

एषसि णं भंते । वायरणं वायरपुढविकाइयाणं जाव वायरतसकाइयाण य पजत्तापजत्ताणं
 कयरे २३, सव्वत्थोवा वायरतेउक्काइया पजत्तागा वायरतसकाइया अपजत्तागा असंखेज्जगुणा
 पत्तेयसरीरवायरवणरसतिकाइया पजत्तागा असंखेज्जगुणा वायरणिओया पजत्तागा असंखेज्ज
 पुढविआडवाडपजत्तागा असंखेज्जगुणा वायरतेउअपजत्तागा असंखेज्जगुणा पत्तेयसरीरवायरव
 णरसतिअप ० असंखे ० वायरा णिओया अपजत्तागा असंखे ० वायरपुढविआडवाड अपजत्तागा
 असंखेज्जगुणा वायरवणरससइ पजत्तागा अणंतगुणा वायरपजत्तागा विसेसाहिया वायरा प ० विसेसाहिया ५ । एषसि णं
 अपजत्ता असंखगुणा वायरा अपजत्तागा विसेसाहिया वायरा प ० विसेसाहिया वायरपुढविकाइयाणं जाव
 भंते । सुहुमाणं सुहुमपुढविकाइयाणं जाव सुहुमनिगोदाणं वायरणं वायरपुढविकाइया वायरतेउक्काइया
 वायरतसकाइयाण य कयरेरहिंती ० ? , गोयमा ! सव्वत्थोवा वायरतसकाइया असंखेज्जगुणा सुहुम-
 असंखेज्जगुणा पत्तेयसरीरवायरवणा असंखे ० तहेव जाव वायरवाडकाइया असंखेज्जगुणा सुहुम-
 तेउक्काइया असंखे ० सुहुमपुढवि ० विसेसाहिया सुहुमआड ० सुहुमवाड ० विसेसा ० सुहुमनिओया
 असंखेज्जगुणा वायरवणरसतिकाइया अणंतगुणा वायराविसेसाहिया सुहुमवणरससइकाइया असं-
 खे ० सुहुमा विसेसा ० । एवं अपजत्तागावि पजत्तागावि, णवरि सव्वत्थोवा वायरतेउक्काइया प-
 जत्ता वायरतसकाइया पजत्ता असंखेज्जगुणा पत्तेयसरीर ० सेसं तहेव जाव सुहुमपजत्ता वि-

सेसाहिया । एएसि णं भंते ! सुहुमाणं वादराण य पजत्ताणं अपजत्ताण य कयरे २?०, सव्व-
 तथोवा बायरा पजत्ता बायरा अपजत्ता असंखेजगुणा सव्वथोवा सुहुमा अपजत्ता सुहुमपजत्ता
 संखेजगुणा, एवं सुहुमपुढविवायरपुढवि जाव सुहुमनिओया बायरनिओया नवरं पत्तेयसररि-
 बायरवण० सव्वतथोवा पजत्ता अपजत्ता असंखेजगुणा, एवं वादरतसकाइयावि ॥ सव्वेसिं
 पजत्ताअपजत्ताणं कयरेरहितो अपया वा बहुया वा?, सव्वतथोवा बायरतेउक्काइया पजत्ता
 बायरतसकाइया पजत्तागा असंखेजगुणा ते चेव अपजत्तागा असंखेजगुणा पत्तेयसररिवायरव-
 णससइअपजत्तागा असंखे० बायरणिओया पजत्ता असंखेज० बायरपुढवि० असं० आउवाउप-
 जत्ता असंखे० बायरतेउकाइयअपजत्ता असंखे० पत्तेय० असंखे० बायरनिओयपजत्ता असं०
 बायरपुढवि० आउवाउकाइ० अपजत्तागा असंखेजगुणा सुहुमतेउकाइया अपजत्तागा असं०
 सुहुमपुढविआउवाउअपजत्ता विसेसा० सुहुमतेउकाइयपजत्तागा संखेजगुणा सुहुमपुढविआ-
 उवाउपजत्तागा विसेसाहिया सुहुमणिगोया अपजत्तागा असंखेजगुणा सुहुमणिगोया पजत्तागा
 असंखेजगुणा बायरवणससतिकाइया पजत्तागा अणंतगुणा बायरा पजत्तागा विसेसाहिया बायर-
 वणससइ अपजत्ता असंखेजगुणा बायरा अपजत्ता विसे० बायरा विसेसाहिया सुहुमवणसस-

तिकाहया अपजत्तगा असंखेजगुणा सुहुमा अपजत्ता विसेसाहियां सुहुमवणस्सइकाहया पजत्ता
संखेजगुणा सुहुमा पजत्तगा विसेसाहिया सुहुमा विसेसाहिया ॥ (सू० २३७)

‘एएसि ण’मित्तादि, सर्वलोका वादरत्तसकायिकाः, द्वीन्द्रयादीनामेव वादरत्तसत्वात्, तेषां च शेषकायापेक्षयाऽल्पत्वात्, तेभ्यो
वादरत्तजस्कायिका असङ्ख्येयगुणाः, असङ्ख्येलोकाकाशप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽपि प्रत्येकशरीरवादरत्तनस्पतिकायिका असङ्ख्येयगुणाः,
स्थानस्यासङ्ख्येयगुणत्वात्, वादरत्तजस्कायिका हि मनुष्यश्चेन्न एव भवन्ति, तथा चोक्तं प्रज्ञापनायां द्वितीये स्थानाख्ये पदे—‘कहि णं
भत्ते ! वादरत्तेउक्काहयाणं पजत्तापजत्ताणं ठाणा पन्नत्ता ?’, गोयमा ! अतो मणुस्सखेत्ते अड्डाहज्जेसु दीवसमुद्देसु निव्वायाणं पन्नरससु
कम्मभूमीसु वायाएणं पंचसु महाविदेहेसु एत्थ णं वायरत्तेउक्काहयाणं पजत्तगाणं ठाणा पजत्ता, तथा—जत्थेव वायरत्तेउक्काहयाणं पज-
त्ताणं ठाणा पन्नत्ता तत्थेव अपजत्ताणं वायरत्तेउक्काहयाणं ठाणा पन्नत्ता’ इति । वादरत्तनस्पतिकायिकास्तु त्रिव्वपि लोकेषु, तथा चोक्तं
प्रज्ञापनायां तस्मिन्नेव स्थानाख्ये द्वितीये पदे—‘कहि णं भत्ते ! वादरवणस्सइकाहयाणं पजत्तगाणं ठाणा पन्नत्ता ?’, गोयमा ! सट्ठा-
णेणं संत्तसु घणोदहीसु सत्तसु घणोदहिवलएसु अहोलेए पायालेसु भवणेसु भवणपत्थडेसु उड्डुलेए कप्पेसु विमाणावलिथासु विमा-
णपत्थडेसु तिरियलेए अगडेसु तलाएसु नदीसु दहेसु वावीसु पुक्खारिणीसु गुंजालियासु सरसु सरपंतियासु उज्जरसु चिह्लेसु पल्लेसु
वरिपणेसु दीवेसु समुद्देसु सन्वेसु चैव जलासएसु जलट्टाणेसु, एत्थ णं वायरवणस्सइकाहयाणं पजत्तगाणं ठाणा पन्नत्ता, तथा जत्थेव
वायरवणस्सइकाहयाणं पजत्तगाणं ठाणा पणत्ता तत्थेव वायरवणस्सइकाहयाणमपजत्तगाणं ठाणा पन्नत्ता’ इति । ततः क्षेत्रस्यासङ्ख्ये-
यगुणत्वाहुपपद्यन्ते वादरत्तजस्कायिकेभ्योऽसङ्ख्येयगुणाः प्रत्येकशरीरवादरत्तनस्पतिकायिकाः, तेभ्यो वादरत्तनिगोदा असङ्ख्येयगुणास्तेषा-

मलयन्तसङ्गमावगाहनत्वात् जलेषु च सर्वत्रापि प्रायोभावात्, पतकसेवालादयो हि जलेष्ववश्यंभाविनः, ते च वादरानन्तकायिका
 इति, तेभ्योऽपि वादरपृथिवीकायिका असङ्क्षेपगुणाः, अष्टासु पृथिवीषु सर्वेषु विमानभवनपर्वतादिषु च भावात्, तेभ्योऽसङ्क्षेपगुणा
 वादरात्कायिकाः, समुद्रेषु जलप्राभूत्यात्, तेभ्यो वादरवायुकायिका असङ्क्षेपगुणाः, शुषिरे सर्वत्र वायुजन्यभावात्, तेभ्योऽपि वादर-
 वनस्पतिकायिका अनन्तगुणाः, प्रतिवादरनिगोदमनन्तानां जीवानां भावात्, तेभ्यः सामान्यतो वादरा विश्लेषाधिकाः, वादरत्रसका-
 यिकादीनामपि तत्र प्रक्षेपात् ॥ गतमेकमौधिकमल्पबहुत्वमिदानीमेतेपामेवापर्याप्तानां द्वितीयमाह—‘एष्यसि णं भंते !’ इत्यादि, सर्व-
 स्लोका वादरत्रसकायिका अपर्याप्ताः, युक्तिरत्र प्रागुक्तैव, तेभ्यो वादरतेजसकायिका अपर्याप्ता असङ्क्षेपगुणाः, असङ्क्षेपल्लोकाकाशप्र-
 माणत्वात्, इत्येवं प्रागुक्तक्रमेणेदमन्यल्पबहुत्वं परिभावनीयम् ॥ गतं द्वितीयमल्पबहुत्वं, सागप्रतमेतेपामेव पर्याप्तानां तृतीयमल्पबहुत्व-
 माह—‘एष्यसि णं भित्तादि, सर्वस्लोका वादरतेजसकायिकाः पर्याप्ताः, आबलिकासमयवर्गस्य कतिपयसनयन्यूनैरावलिकासमर्थगुणि-
 तस्य यावान् समयराशिर्भवति तावत्प्रमाणत्वात्तेषाम्, उक्तञ्च—“आबलिवर्गो कमेणावलीय गुणिभो हि वायरो तेजः” इति, तेभ्यो
 वादरत्रसकायिकाः पर्याप्ता असङ्क्षेपगुणाः, प्रतरे यावन्त्यङ्गुलासङ्क्षेपभागमात्राणि खण्डानि तावत्प्रमाणत्वात्तेषां, तेभ्यः प्रत्येकदशरी-
 रवादरवनस्पतिकायिकाः पर्याप्ता असङ्क्षेपगुणाः, प्रतरे यावन्त्यङ्गुलासङ्क्षेपभागमात्राणि खण्डानि तावत्प्रमाणत्वात्तेषाम्, उक्तञ्च—
 “पत्तयेपपञ्जत्तवणकाइया उ पपरं हरंति लोगरस अंगुलअसंखभागेण भाइय” भिति, तेभ्यो वादरनिगोदपर्याप्तका असङ्क्षेपगुणाः,
 तेषामालन्तसूक्ष्मावगाहनत्वात् जलाक्षयेषु च सर्वत्र प्रायोभावात्, तेभ्यो वादरपृथिवीकायिकाः पर्याप्ता असङ्क्षेपगुणाः, अतिप्रभूतस-
 ङ्क्षेपप्रतराङ्गुलासङ्क्षेपभागखण्डमानत्वात्, तेभ्योऽपि वादरात्कायिकाः पर्याप्ता असङ्क्षेपगुणाः, अतिप्रभूततरासङ्क्षेपप्रतराङ्गुलासङ्क्षे-

यभागखण्डमातत्वात्, तेभ्यो बादरवायुकायिकाः पर्याप्ता असह्येयगुणाः, वनीकृतस्य लोकस्यासह्येयेषु प्रतरेषु सङ्ख्याततमभागवर्तिषु
यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणत्वात्तेषां, तेभ्यो बादरवनस्पतिकायिकाः पर्याप्ता अनन्तगुणाः, प्रतिबादरैकैकनिगोदमनन्तानां जीवानां
भावात्, तेभ्यः सामान्यतो बादरपर्याप्तका विशेषाधिकाः, बादरतेजस्कायिकादीनामपि पर्याप्तानां तत्र प्रक्षेपात् ॥ गतं तृतीयमल्पव-
हुत्वमिदानीमेतेषामेव प्रत्येकं पर्याप्तापर्याप्तगतमल्पबहुत्वमाह—‘एषु सि ण’मित्यादि, इह बादरैकैकपर्याप्तनिश्चयाऽसह्येया बादरा अप-
र्याप्ता उत्पद्यन्ते, ‘पञ्जत्तगानिससाए अपञ्जत्तगा वक्कमंति, जत्थ एगो तरथ नियमा असंखेज्जा’ इति वचनात्, ततः सर्वत्र पर्याप्तेभ्यो-
ऽपर्याप्ता असह्येयगुणा वक्तव्याः । बादरत्रसकायिकसूत्रं तु प्रागुक्तयुक्तया भावनीयम् ॥ गतं चतुर्थमल्पबहुत्वं, सन्प्रत्येतेषामेव स-
मुदितानां पर्याप्तापर्याप्तानां पञ्चममत्पबहुत्वमाह—‘एषु सि ण’मित्यादि, सर्वस्तीका बादरतेजस्कायिकाः पर्याप्ताः, तेभ्यो बादरत्रस-
कायिकाः पर्याप्ता असह्येयगुणाः, तेभ्यो बादरप्रत्येकवनस्पतिकायिकाः पर्याप्ता असह्येयगुणाः, तेभ्यो बादरनिगोदाः पर्याप्ता अस-
ह्येयगुणाः, तेभ्यो बादरपृथिवीकायिकाः पर्याप्ता असह्येयगुणाः, तेभ्यो बादराष्कायिकाः पर्याप्ता असह्येयगुणाः, तेभ्यो बादरवायु-
कायिकाः पर्याप्ता असह्येयगुणाः, एतेषु पदेषु युक्तिः प्रागुक्ताऽनुसरणीया, तेभ्यो बादरतेजस्कायिका अपर्याप्ता असह्येयगुणाः, यतो
बादरवायुकायिकाः पर्याप्ता असह्येयेषु लोकाकाशप्रदेशेषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणाः बादरतेजस्कायिकाश्चापर्याप्ता असह्ये-
यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणास्ततो भवन्त्यसह्येयगुणाः, ततः प्रत्येकबादरवनस्पतिकायिकबादरनिगोदबादरपृथिवीकायिकबादराष्कायिक-
बादरवायुकायिका अपर्याप्ता यथोत्तरमसह्येयगुणा वक्तव्याः, यद्यपि चैते प्रत्येकमसह्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणास्तथाऽप्यसङ्ख्यातस्या-
सङ्ख्यातभेदंभिन्नत्वादित्थं यथोत्तरमसह्येयगुणत्वं न विरुध्यते, तेभ्यो बादरवायुकायिकापर्याप्तेभ्यो बादरवनस्पतिकायिका जीवाः प-

र्याप्ता अनन्तगुणाः प्रतिवादैरैकनिगोदमनन्तानां जीवानां भावात्, तेभ्यः सामान्यतो वादराः पर्याप्ता विशेषाधिकाः, वादरतेज-
 स्काधिकादीनामापि पर्याप्तानां तत्र प्रक्षेपात्, तेभ्यो वादरवनस्पतिकाधिका अपर्याप्तका असह्येयगुणा एकैकपर्याप्तवादरवनस्पतिका-
 धिकनिगोदनिश्चयाऽसह्येयानामपर्याप्तवादरवनस्पतिकाधिकनिगोदानामुत्पादात्, तेभ्यः सामान्यतो वादरा अपर्याप्ता विशेषाधिका
 वादरतेजस्काधिकादीनामपर्याप्तानां तत्र प्रक्षेपात्, तेभ्यः पर्याप्तापर्याप्तविशेषणरहिताः सामान्यतो वादरा विशेषाधिकाः वादरपर्याप्तते-
 जस्काधिकादीनामपर्याप्तानां तत्र प्रक्षेपात् ॥ तदेवं गतानि वादराश्रितानि पञ्चालपवहुत्वानि, सप्रति सूक्ष्मवादरसमुदायगताति पञ्च-
 लपवहुत्वान्यभिधिरसुराह—‘एएसि ण’मित्यादि, इह प्रथमं वादरगतमलपवहुत्वं तत्सूक्ष्मगतमलपवहुत्वपञ्चके यत्प्रथममलपवहुत्वं तद्वद्
 भावनीयं यावत् सूक्ष्मनिगोदचिन्ता, तदनन्तरं वादरवनस्पतिकाधिका अनन्तगुणाः प्रतिवादरनिगोदमनन्तानां जीवानां भावात्,
 तेभ्यो वादरा विशेषाधिका वादरतेजस्काधिकादीनामापि तत्र प्रक्षेपात्, तेभ्यः सूक्ष्मवनस्पतिकाधिका असाह्येयगुणाः, वादरनिगो-
 देभ्यः सूक्ष्मनिगोदानामसह्येयगुणत्वात्, तेभ्यः सामान्यतः सूक्ष्मा विशेषाधिकाः सूक्ष्मतेजस्काधिकादीनामापि तत्र प्रक्षेपात् ॥ नत-
 मेकमलपवहुत्वमिदानीमेतेषामेवापर्याप्तानां द्वितीयमाह—‘एएसि ण’मित्यादि, सर्वलोका वादरत्रयकाधिका अपर्याप्ताः, ततो वादर-
 तेजस्काधिकावादरवनस्पतिकाधिकावादरनिगोदवादरपृथिवीकाधिकावादराकाधिकाधिकावादायुकाधिकाः पर्याप्ताः क्रमेण तयोत्तरमसह्येय-
 गुणाः, अत्र भावना वादरगतमलपवहुत्वपञ्चके यद्वद् द्वितीयमपर्याप्तविषयमलपवहुत्वं तद्वद् भावनीया, ततो वादरवायुकाधिकेभ्योऽपर्या-
 प्तेभ्यः सूक्ष्मतेजस्काधिका अपर्याप्ता असह्येयगुणाः, अतिप्रभूतासह्येयलोककाशप्रवेक्षप्रमाणत्वात्, तेभ्यः सूक्ष्मपृथिवीकाधिकसूक्ष्मा-
 काधिकसूक्ष्मवायुकाधिकसूक्ष्मनिगोदा यथोत्तरमसह्येयगुणाः, अत्र भावना सूक्ष्ममलपवहुत्ववत्तावनीया, पञ्चके यद्विनीयमलपवहुत्वं त-

इत्, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदापर्याप्तेभ्यो वादरवनरूपतिकायिका जीवा अपर्याप्ता अनन्तगुणाः, प्रतिबादरैकैकनिगोदमनन्तानां भावात्, तेभ्यः
 सामान्यतो वादरा अपर्याप्ता विशेषाधिकाः, बादरत्रसकायिकापर्याप्तानामपि तत्र प्रक्षेपात्, तेभ्यः सूक्ष्मवनरूपतिकायिका अपर्याप्ता
 असह्येयगुणाः, वादरनिगोदापर्याप्तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदापर्याप्तानामसह्येयगुणत्वात्, तेभ्यः सामान्यतः सूक्ष्मा अपर्याप्ता विशेषाधिकाः,
 सूक्ष्मतेजस्कायिकापर्याप्तादीनामपि तत्र प्रक्षेपात् ॥ गतं द्वितीयमल्पबहुत्वमिदानीं तेषामेव पर्याप्तानां तृतीयमल्पबहुत्वमाह—‘एणसि
 ण’मित्यादि, सर्वस्वोका वादरतेजस्कायिकाः पर्याप्ताः, तेभ्यो वादरत्रसकायिकावादप्रत्येकवनरूपतिकायिकावादरपृथिवीका-
 यिकावादराएकायिकावादरायुकायिकाः पर्याप्ता यथोत्तरमसह्येयगुणाः, अत्र भावना वादरगताल्पबहुत्वपञ्चके यत्तृतीयं पर्याप्तविषय-
 मल्पबहुत्वं तद्वत्कर्तव्या, वादरपर्याप्तवायुकायिकेभ्यः सूक्ष्मतेजस्कायिकाः पर्याप्ता असह्येयगुणाः, बादरवायुकायिका हि असह्येयप्र-
 तरप्रदेशराशिप्रमाणाः, सूक्ष्मतेजस्कायिकारु पर्याप्ता असह्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणास्ततोऽसह्येयगुणाः, ततः सूक्ष्मपृथिवीकायिक-
 सूक्ष्माएकायिकसूक्ष्मवायुकायिकाः पर्याप्ताः क्रमेण यथोत्तरं विशेषाधिकाः, ततः सूक्ष्मवायुकायिकेभ्यः पर्याप्तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदाः पर्या-
 प्तका असह्येयगुणाः, तेषामतिप्रभूततया प्रतिगोलकं भावात्, तेभ्यो वादरवनरूपतिकायिका जीवाः पर्याप्तका अनन्तगुणाः, प्रतिबादरै-
 कैकनिगोदमनन्तानां भावात्, तेभ्यः सामान्यतो वादराः पर्याप्ता विशेषाधिकाः, बादरतेजस्कायिकादीनामपि पर्याप्तानां तत्र प्रक्षेपात्,
 तेभ्यः सूक्ष्मवनरूपतिकायिकाः पर्याप्ता असह्येयगुणाः, वादरनिगोदपर्याप्तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदपर्याप्तानामसह्येयगुणत्वात्, तेभ्यः सामा-
 न्यतः सूक्ष्माः पर्याप्ता विशेषाधिकाः, सूक्ष्मतेजस्कायिकादीनामपि पर्याप्तानां तत्र प्रक्षेपात् ॥ गतं तृतीयमल्पबहुत्वमिदानीमेतेषामेव
 सूक्ष्मवादरादीनां प्रत्येकं पर्याप्तापर्याप्तानां पृथक् पृथगल्पबहुत्वमाह—‘एणसि णं भंते ! सुहुमाणं वायरण य पज्जत्तापज्जत्ताण’-

मित्यादि, सर्वत्रेयं भावना—सर्वस्लोका वादराः पर्याप्ताः परिमितक्षेत्रवर्तित्वात्, तेभ्यो वादरा अपर्याप्ता असह्येयगुणाः, एकैकवादन-
 रपर्याप्तनिश्चयाऽसह्येयानां वादरापर्याप्तानामुत्पादात्, तेभ्यः सूक्ष्मापर्याप्ता असह्येयगुणाः, सर्वलोकापन्नतया तेषां क्षेत्रस्यासह्येयगुण-
 त्वात्, तेभ्यः सूक्ष्मपर्याप्तकाः सह्येयगुणाः, चिरकालावस्थायितया तेषां सदैव साह्येयगुणतया प्राप्यमानत्वात्, सर्वसत्त्वया चान्न
 तृतीयं सूक्ष्मवादनप्रथमं सामान्यतः सूक्ष्मवादनरतेजस्कथिकपर्याप्तापर्याप्तविषयं, पञ्चमं सूक्ष्मवादनवायुकाथिकपर्याप्तापर्याप्त-
 सप्त सूत्राणि, तद्यथा—प्रथमं सामान्यतः सूक्ष्मवादनरतेजस्कथिकपर्याप्तापर्याप्तविषयं, सप्तमं सूक्ष्मवादननिगोदपर्याप्तापर्याप्तविषयमिति ॥ गतं चतुर्थमलपबहुत्व-
 सूक्ष्मवादनकाथिकपर्याप्तापर्याप्तविषयं, सप्तमं सूक्ष्मवादननिगोदपर्याप्तापर्याप्तविषयमाह—‘एतसि षं भंते ! सुहुमाणां
 विषयं, षष्ठं सूक्ष्मवादनरत्नपतिकथिकपर्याप्तापर्याप्तानां समुदायेन पञ्चमगतपबहुत्वमाह—‘एतसि षं भंते ! सुहुमाणां
 सिद्धानीमेतेषामेव सूक्ष्मपृथिवीकाथिकादीनां प्रत्येकं पर्याप्तापर्याप्तानां समुदायेन पञ्चमगतपबहुत्वमाह—‘एतसि षं भंते ! सुहुमाणां
 सुहुमपुटविकाइयाणामित्यादि, सर्वस्लोका वादनरतेजस्कथिकाः पर्याप्ताः, आवलिकासमयवर्गे कतिपयसमयन्यूनैरावलिकासमयैर्गु-
 णिते यावान् समयरंशित्वावत्प्रमाणत्वात्तेषां, तेभ्यो वादनरत्नसकथिका अपर्याप्ता असह्येयगुणाः, प्रतरे यावन्त्यहुलासह्येयभागमात्राणि खण्डानि
 जाणि खण्डानि तावत्प्रमाणत्वात्तेषां, तेभ्यो वादनरत्नसकथिका अपर्याप्ता असह्येयगुणाः, प्रतरे यावन्त्यहुलासह्येयभागमात्राणि खण्डानि
 तावत्प्रमाणत्वात्तेषां, ततः प्रत्येकशरीरवादनरत्नपतिकथिकादरनिगोदवादनपृथिवीकाथिकवादनवायुकाथिकाः पर्याप्ता
 यथोत्तरमसह्येयगुणाः, यद्यप्येते प्रत्येकं प्रतरे यावन्त्यहुलासह्येयभागमात्राणि खण्डानि तावत्प्रमाणत्वात्तथाऽप्यहुलासह्येयभागस्यास-
 ह्येयभेदभिन्नत्वादित्यं यथोत्तरमसह्येयगुणत्वमभिधीयमानं न विरुध्यते, तेभ्यो वादनरतेजस्कथिका अपर्याप्तका असह्येयगुणाः, अस-
 ह्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्, ततः प्रत्येकशरीरवादनरत्नपतिकथिकादरनिगोदवादनपृथिवीकाथिकवादनवायुका-

यिका अपर्याप्ता यथोत्तरमसङ्ख्येयगुणाः, ततो वादरवायुकायिकेभ्योऽपर्याप्तकेभ्यः सूक्ष्मतेजस्कायिका अपर्याप्ता असङ्ख्येयगुणाः, ततः
 सूक्ष्मपृथिवीकायिकसूक्ष्माकायिकसूक्ष्मवायुकायिका अपर्याप्ता यथोत्तरं विशेषाधिकाः, ततः सूक्ष्मतेजस्कायिकाः पर्याप्ताः सङ्ख्येयगुणाः,
 सूक्ष्मेवंपर्याप्तेभ्यः पर्याप्तानामोघतः सङ्ख्येयगुणत्वात्, ततः सूक्ष्मपृथिवीकायिकसूक्ष्माकायिकसूक्ष्मवायुकायिकाः पर्याप्ता यथोत्तरं
 विशेषाधिकाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदा अपर्याप्तका असङ्ख्येयगुणाः, तेपामतिप्राभूत्येन सर्वलोकेषु भावात्, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदा असङ्ख्ये-
 यगुणाः, सूक्ष्मेवंपर्याप्तानां सदैवोघतः सङ्ख्येयगुणत्वात्, एते च वादरपर्याप्ततेजस्कायिकादयः पर्याप्तनिगोदपर्यवसानाः षोडश पदार्था
 यद्यप्यन्यत्राविशेषेणासङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणतया संगीयन्ते तथाऽप्यसङ्ख्यातस्यासङ्ख्यातभेदभिन्नत्वादित्थमसङ्ख्येयगुणत्वं विशेषा-
 धिकत्वं सङ्ख्येयगुणत्वं च प्रतिपाद्यमानं न विरोधभागिति, तेभ्यः पर्याप्तसूक्ष्मनिगोदेभ्यो वादरवनस्पतिकायिका अपर्याप्ता अनन्तगुणाः,
 प्रतिवादरैकैकनिगोदमनन्तानां जीवानां भावात्, तेभ्यः सामान्यतो वादराः पर्याप्ता विशेषाधिकाः, वादरपर्याप्ततेजस्कायिकादीनामपि
 तत्र प्रक्षेपात्, तेभ्यो वादरवनस्पतिकायिका अपर्याप्ता असङ्ख्येयगुणाः, एकैकपर्याप्तनिगोदनिश्चयाऽसङ्ख्येयानां वादरनिगोदापर्याप्ताना-
 मुत्पादात्, तेभ्यः सामान्यतो वादरा अपर्याप्ता विशेषाधिकाः, वादरतेजस्कायिकादीनामप्यपर्याप्तानां तत्र प्रक्षेपात्, तेभ्यः सामा-
 न्यतो वादरा विशेषाधिकाः, पर्याप्तानामपि तत्र प्रक्षेपात्, तेभ्यः सूक्ष्मवनस्पतिकायिका अपर्याप्ता असङ्ख्येयगुणाः, वादरनिगोदेभ्यः
 सूक्ष्मनिगोदानामपर्याप्तानामप्यसङ्ख्येयगुणत्वात्, ततः सामान्यतः सूक्ष्मा अपर्याप्तका विशेषाधिकाः, सूक्ष्मपृथिवीकायिकादीनामप्यप-
 र्याप्तानां तत्र प्रक्षेपात्, तेभ्यः सूक्ष्मवनस्पतिकायिकाः पर्याप्ताः सङ्ख्येयगुणाः, सूक्ष्मवनस्पतिकायिकापर्याप्तेभ्यो हि सूक्ष्मवनस्पतिक-
 यिकाः पर्याप्ताः सङ्ख्येयगुणाः, सूक्ष्मेवंपर्याप्तोऽपर्याप्तेभ्यः पर्याप्तानां सङ्ख्येयगुणत्वात्, ततः सामान्यतः सूक्ष्मपर्याप्तेभ्योऽपि सङ्ख्ये-

यगुणाः, विशेषाधिकलस्य सङ्ख्येयगुणत्वबाधनायोगात्, तेभ्यः सामान्यतः सूक्ष्माः पर्याप्तका विशेषाधिकाः, पर्याप्तसूक्ष्मपृथिवीकायि-
कादीनामपि तत्र प्रक्षेपात्, ततः सामान्यतः पर्याप्तपर्याप्तविशेषणरहिताः सूक्ष्मा विशेषाधिकाः, अपर्याप्तानामपि तत्र प्रक्षेपात् ॥ इह
पूर्वं निगोदाः स्थित्यादिभिश्चिन्तितास्तातो निगोदवक्तव्यतामाह—

कतिविहा णं भंते ! णिओया पणत्ता ? गोयमा ! हुविहा णिओया पणत्ता, तंजहा—णिओया
य णिओदजीवा य ॥ णिओया णं भंते ! कतिविहा पणत्ता ? गोयमा ! हुविहा, पं०, तंजहा—
सुहुमणिओया य वायरणिओया य ॥ सुहुमणिओया णं भंते ! कतिविहा पणत्ता ? गोयमा ! हु-
विहा पणत्ता, तंजहा—पजत्तागा य अपजत्तागा य ॥ वायरणिओयावि हुविहा पणत्ता, तंजहा—
पजत्तागा य अपजत्तागा य ॥ णिओयजीवा णं भंते ! कतिविहा पणत्ता ? हुविहा पणत्ता—
सुहुमणिओदजीवा य वायरणिओयजीवा य । सुहुमणिगोदजीवा हुविहा पं० तं०—पजत्तागा य
अपजत्तागा य । वादरणिगोदजीवा हुविहा पजत्ता तं०—पजत्तागा य अपजत्तागा य ॥ (सू० २३८)

‘कतिविहा णं भिन्नादि, कतिभेदाः भदन्त ! निगोदाः प्रज्ञाः ?, भगवानाह—गौतम ! द्विविधा निगोदाः प्रज्ञास्त्वथ—निगो-
दाश्च निगोदजीवाश्च, उभयेषामपि निगोदशब्दवाच्यतया प्रसिद्धत्वात्, तत्र निगोदा—जीवाश्चयविशेषाः निगोदजीवा—विभिन्नतैजस-
कर्मणा जीवा एव ॥ अधुना निगोदभेदात् पृच्छति—‘निगोया णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! द्विविधाः
प्रज्ञास्त्वथ—सूक्ष्मनिगोदाश्च वादरनिगोदाश्च, तत्र सूक्ष्मनिगोदाः सर्वलोकापन्ताः वादरनिगोदा मूलकन्दादयः ॥ ‘सुहुमनिगोया

णंमित्यादि, सूक्ष्मनिगोदा भदन्त ! कतिविधाः प्रज्ञासाः?, भगवानाह—गौतम ! द्विविधाः प्रज्ञासास्त्वथ—पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च, एवं वादरनिगोदविषयमपि सूत्रं वक्तव्यं । तदेवमुक्ता निगोदाः, अधुना निगोदजीवानधिकृत्य भेदप्रश्नसूत्रमाह—‘निगोयजीवा णं भंते !’ इत्यादि सुगमं, भगवानाह—गौतम ! निगोदजीवा द्विविधाः प्रज्ञासास्त्वथ—सूक्ष्मनिगोदजीवा वादरनिगोदजीवाश्च, चक्षुर्वदौ निगोदजीवतया तुल्यतासूचकौ, एवमन्यत्रापि यथायोगं परिभावनीयौ । ‘सुहुमनिगोयजीवा णं भंते’ इत्यादि पर्याप्तापर्याप्तविषयं पाठासिद्धम् । सम्प्रति सामान्यतो निगोदसङ्ख्यां जिज्ञासिषुः पृच्छति—

निगोदा णं भंते ! दृक्चक्षुष्याए किं संखेजा असंखेजा अणंता?, गोयमा ! नो संखेजा असंखेजा नो अणंता, एवं पञ्चत्तगावि अपञ्चत्तगावि ॥ सुहुमनिगोदा णं भंते ! दृक्चक्षुष्याए किं संखेजा असंखेजा अणंता?, गो० ! णो संखेजा असंखेजा णो अणंता, एवं पञ्चत्तगावि अपञ्चत्तगावि, एवं वायरावि पञ्चत्तगावि अपञ्चत्तगावि णो संखेजा असंखेजा णो अणंता ॥ णिओदजीवा णं भंते ! दृक्चक्षुष्याए किं संखेजा असंखेजा अणंता?, गोयमा ! नो संखेजा नो असंखेजा अणंता, एवं पञ्चत्तगावि अपञ्चत्तगावि, एवं सुहुमणिओयजीवावि पञ्चत्तगावि अपञ्चत्तगावि, वादरणिओदजीवावि पञ्चत्तगावि अपञ्चत्तगावि ॥ णिओदा णं भंते ! षट्सक्षुष्याए किं संखेजा०? पुच्छा, गोयमा ! नो संखेजा नो असंखेजा अणंता, एवं पञ्चत्तगावि अपञ्चत्तगावि । एवं सुहुमणिओयावि पञ्चत्तगावि अपञ्चत्तगावि य, षट्सक्षुष्याए स्रव्वे अणंता, एवं वायरनिगोयावि पञ्चत्तगावि

अप्लत्तयावि, पएसट्याए सव्वे अणत्ता, एवं णिओदजीवा नवविहावि पएसट्याए सव्वे
 अणत्ता ॥ एएसि णं भंते ! णिओयाणं सुहुमाणं वायरणं प्लत्तयाणं अप्लत्तगाणं दव्वट्याए
 पएसट्याए दव्वट्ठपएसट्याए कयररहितो अप्पा वा बहुया वा०?, गोयमा ! सव्वत्थोवा वाद-
 रणिओयप्लत्तगा दव्वट्याए वादरनिगोदा अप्लत्तगा दव्वट्याए असंखेज्जगुणा सुहुमणिओदा
 अप्लत्तगा दव्वट्याए असंखेज्जगुणा सुहुमणिओदा प्लत्तगा दव्वट्याए संखिज्जगुणा, एवं प-
 देसट्याएवि ॥ दव्वट्ठपदेसट्याए सव्वत्थोवा वादरणिओया य प्लत्ता दव्वट्याए जाव सुहु-
 मणिओदा प्लत्ता य दव्वट्याए संखेज्जगुणा, सुहुमणिओएहितो प्लत्तएहितो दव्वट्याए
 वायरणिगोदा प्लत्ता पएसट्या अणत्तगुणा वायरणिओदा अप्लत्ता पएसट्याए असंख० जाव
 सुहुमणिओया प्लत्ता पएसट्याए संखेज्जगुणा । एवं णिओयजीवावि, णवरि संकमए जाव सु-
 हुमणिओयजीवेहितो प्लत्तएहितो दव्वट्याए वायरणिओयजीवा प्ल० पदेसट्याए असं-
 खेज्जगुणा, सेसं तहेव जाव सुहुमणिओयजीवा प्लत्ता पएसट्याए संखेज्जगुणा ॥ एतेसि णं
 भंते ! णिगोदाणं सुहुमाणं वायरणं प्लत्ताणं अप्लत्ताणं णिओयजीवाणं सुहुमाणं वायरणं
 प्लत्तगाणं अप्लत्तगाणंदव्वट्याए पएसट्याए कयररहितो?, सव्वत्थोवा वायरणिओदा प्लत्ता
 दव्वट्याए वायरणिओदा अप्लत्ता दव्वट्याए असंखेज्जगुणा सुहुमणिगोदा अप० दव्वट्याए

असंखेजगुणा सुहुमणिओदा पज्ज० दव्वदयाए संखेजगुणा सुहुमणिओएहिंतो दव्वदयाए बा-
 यरणिओदजीवा पज्जत्ता दव्वदयाए अणंतगुणा बायरणिओदजीवा अपजत्ता दव्वदयाए असं-
 खेजगुणा सुहुमणिओदजीवा अपजत्ता दव्वदयाए असंखेजगुणा सुहुमणिओयजीवा पज्जत्ता
 दव्वदयाए संखेजगुणा, पएसदयाए सव्वत्थोवा बायरणिओदजीवा पज्जत्ता पएसदयाए बायर-
 णिओदा अपजत्ता पएसदयाए असंखे० सुहुमणिओयजीवा अपजत्तया पएसदयाए असंखे-
 जगुणा सुहुमणिओदजीवा पज्जत्ता पएसदयाए संखेजगुणा सुहुमणिओदजीवोहिंतो पएसद-
 याए बायरणिओदा पज्जत्ता पदेसदयाए अणंतगुणा, बायरणिओया अपजत्ता पएस० असंखेज-
 गुणा जाव सुहुमणिओया पज्जत्ता पएसदयाए संखेजगुणा, दव्वदपएसदयाए सव्वत्थोवा बायर-
 णिओया पज्जत्ता दव्वदयाए बायरणिओदा अपजत्ता दव्वदयाए असंखेजगुणा जाव सुहुम-
 णिओदा पज्जत्ता दव्वदयाए संखेजगुणा सुहुमणिओदाहिंतो दव्वदयाए बायरणिओदजीवा प-
 ज्जत्ता दव्वदयाए अणंतगुणा सेसा तहेव जाव सुहुमणिओदजीवा पज्जत्ता दव्वदयाए संखेज-
 गुणा सुहुमणिओयजीवोहिंतो पज्जत्ताएहिंतो दव्वदयाए बायरणिओयजीवा पज्जत्ता पदेसदयाए
 असंखेजगुणा सेसा तहेव जाव सुहुमणिओया पज्जत्ता पएसदयाए संखेजगुणा ॥ सेत्तं छविवहा
 संसारसमावणणा ॥ (सू० २३९)

‘निगोदा ण’मित्यादि, ‘निगोदाः’ जीवाश्रयविशेषा भदन्त ! ‘द्रव्यार्थतया’ द्रव्यरूपतया किं सङ्ख्येया असङ्ख्येया अनन्ताः ? , भगवानाह—गौतम ! नो सङ्ख्येयाः, अङ्गुलासङ्ख्येयभागावाहनानां तेषां सर्वलोकापन्नत्वात्, किन्त्वसङ्ख्येयाः, असङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्, नाप्यनन्तास्तथा केवलवेदसाऽनुपलभ्यात् । एवमपर्याप्तसामान्यनिगोदसूत्रं पर्याप्तसामान्यनिगोदसूत्रं च भावनीयम् । यथा च सामान्यनिगोदविषयं सूत्रत्रयमुक्तम् एवं सूक्ष्मनिगोदविषयमपि सूत्रत्रयं वादरनिगोदविषयमपि सूत्रत्रयं पुथग् वक्तव्यं, भावना च पूर्वानुसारेण स्वयं विधेया ॥ सम्प्रति द्रव्यार्थतया (निगोदजीव) सङ्ख्यां पिष्टुच्छिदुराह—‘निगोयजीवा णं भंते ! द्रव्यद्वयाए’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! नो सङ्ख्येया नाप्यसङ्ख्येयाः किन्त्वानन्ताः प्रतिनिगोदमनन्तानां निगोदद्रव्यजीवानां भावात् । एवमपर्याप्तसूत्रं पर्याप्तसूत्रं च वक्तव्यं, तदेवं सामान्यतो निगोदद्रव्यविषयं सूत्रत्रिकमुक्तम्, एवं सूक्ष्मनिगोदजीवविषयं सूत्रत्रिकं वादरनिगोदजीवविषयं च सूत्रत्रिकं च वक्तव्यं सर्वसङ्ख्यया नव सूत्राणि । [एवमेव प्रदेशार्थताविषयाण्यपि नव सूत्राणि नानात्वाभावात्, भवना च सर्वत्रापि सुप्रतीता, ये किल द्रव्यार्थतयाऽनन्तास्ते प्रदेशार्थतया सुतरामनन्ताः प्रतिद्रव्यमसङ्ख्यातानां प्रदेशानां भावात्, सर्वसङ्ख्यया चामून्यष्टादश सूत्राणि] ॥ तदेवं द्रव्यार्थविषयाणि नव सूत्राण्युक्ताणि सम्प्रति प्रदेशार्थताविषयाणि नव सूत्राणि विवक्षुः प्रथमतः सामान्यतो निगोदविषयं सूत्रत्रयमाह—‘निगोया णं भंते ! पएसद्वयाए’ इत्यादि, ‘निगोदाः’ उक्तस्वरूपा णमिति वाक्यालङ्कारे भदन्त ! ‘प्रदेशार्थतया’ प्रदेशरूपतया चिन्त्यमानाः किं सङ्ख्येया असङ्ख्येया अनन्ताः ? , भगवानाह—गौतम ! नो सङ्ख्येया नो असङ्ख्येयाः किन्त्वानन्ताः, एकैकस्मिन् निगोदे प्रदेशानामनन्तत्वात्, एवं शेषाण्यष्टौ सूत्राणि पूर्वक्रेमेण भावनीयानि ॥ सम्प्रत्येतेषामेव सूक्ष्मवादरपर्याप्तनिगोदानां द्रव्यार्थप्रदेशार्थोभयार्थतया परस्परमल्पबहुत्वमाह—‘एएसि णं भंते ! णिगोदाण’मि-

त्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्लोका वादरनिगोदा मूलकन्दादिगताः पर्याप्तका द्रव्यार्थतया, प्रतिनियतक्षेत्रवर्त्तित्वात्, तेभ्यो वादरनिगोदा अपर्याप्तका द्रव्यार्थतयाऽसह्येयगुणाः, एकैकपर्याप्तवादरनिगोदनिश्चयाऽसह्येयानामपर्याप्तानां वादरनिगोदानामुत्पादात्, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदा अपर्याप्तका द्रव्यार्थतयाऽसह्येयगुणाः, सकललोकापन्नतया क्षेत्रस्यासह्येयगुणत्वात्, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदाः पर्याप्ता द्रव्यार्थतया सह्येयगुणाः, सूक्ष्मेष्वोषतोऽपर्याप्तेभ्यः पर्याप्तानां सह्येयगुणत्वात्, 'पएसद्वयाए' इति अत ऊर्ध्वं प्रदेशार्थतया चिन्ता क्रियते, तामेव करोति—सर्वस्लोका वादरनिगोदाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतया द्रव्याणां स्लोकत्वात्, तेभ्यो वादरनिगोदा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतयाऽसह्येयगुणा द्रव्याणामसह्येयगुणत्वात्, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतया सह्येयगुणाः द्रव्याणां सह्येयगुणत्वात् । 'द्ववद्वपएसद्वयाए'ति अधुना द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया चिन्ता क्रियते—सर्वस्लोका वादरनिगोदाः पर्याप्ता द्रव्यार्थतया, वादरनिगोदा अपर्याप्ता द्रव्यार्थतया असह्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदा अपर्याप्ता द्रव्यार्थतया असह्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदाः पर्याप्ता द्रव्यार्थतया असह्येयगुणाः, युक्तिः प्राक्तन्येव, तेभ्यो वादरनिगोदाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतया अनन्तगुणाः, एकैकस्य निगोदस्य अनन्ताणुकानन्तरस्कन्धनिष्पन्नत्वात्, तेभ्यो वादरनिगोदा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतया सह्येयगुणाः, द्रव्याणामसह्येयगुणत्वात्, तेभ्योः सूक्ष्मनिगोदा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतया असह्येयगुणाः, युक्तिः प्राक्तन्येव, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदाः पर्याप्ताः सह्येयगुणाः, द्रव्याणां सह्येयगुणत्वात्, साम्प्रतमेतेषामेव सूक्ष्मवादरपर्याप्तापर्याप्तनिगोदजीवानां द्रव्यार्थप्रदेशार्थोभयार्थतया परस्परमल्पबहुत्वमाह—'एएसि ण'मित्यादि, सर्वस्लोका वादरजीवाः पर्याप्ता द्रव्यार्थतया, निगोदानां स्लोकत्वात्, तेभ्यो वादरनिगोदजीवा अपर्याप्ता द्रव्यार्थतयाऽसह्येयगुणा, निगोदानामसह्येयगुणत्वात्, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवाः अपर्याप्तका

द्रव्यार्थतयाऽसह्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवाः पर्याप्ता द्रव्यार्थतया सह्येयगुणाः, कारणं पूर्ववद् ऊह्यं, प्रदेशार्थतया सर्वस्लोका
 बादरनिगोदजीवाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतया, द्रव्याणां स्लोकत्वात्, तेभ्यो बादरनिगोदजीवा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतयाऽसह्येयगुणाः, द्रव्या-
 णामसह्येयगुणत्वात्, एवं तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतयाऽसह्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवाः पर्याप्ताः प्रदे-
 शार्थतया सह्येयगुणाः, द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया सर्वस्लोका बादरनिगोदजीवाः पर्याप्ता द्रव्यार्थतया, तेभ्यो बादरनिगोदजीवा अपर्याप्ता
 द्रव्यार्थतयाऽसह्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवा अपर्याप्ता द्रव्यार्थतयाऽसह्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवाः पर्याप्ता द्रव्यार्थ-
 तया सह्येयगुणाः, तेभ्यो बादरनिगोदजीवाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतयाऽसह्येयगुणाः, प्रतिबादरनिगोदपर्याप्तजीवमसह्येयानां लोकाकाशप्र-
 देशप्रमाणानां प्रदेशानां भावात्, तेभ्यः बादरनिगोदजीवा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतयाऽसह्येयगुणाः बादरनिगोदापर्याप्तेभ्यो बादरनिगो-
 दपर्याप्तानामसह्येयगुणत्वात्, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवा अपर्याप्तकाः प्रदेशार्थतयाऽसह्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवाः पर्याप्ताः
 प्रदेशार्थतयाऽसह्येयगुणाः, भावना प्रागिव ॥ सम्प्रति सूक्ष्मबादरपर्याप्तनिगोदनिगोदजीवानां द्रव्यार्थप्रदेशार्थभयार्थतया परस्परम-
 ल्पबहुत्वमाह—‘एषु सि ण’मित्यादि प्रश्नसूत्रे सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्लोका बादरनिगोदाः पर्याप्ता द्रव्यार्थतया, तेभ्यो बाद-
 रनिगोदा अपर्याप्ता द्रव्यार्थतयाऽसह्येयगुणाः तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदा अपर्याप्ता द्रव्यार्थतयाऽसह्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदाः पर्याप्ता
 द्रव्यार्थतया सह्येयगुणाः, अत्र सर्वत्रापि युक्तिः प्रागुक्तैव, सूक्ष्मनिगोदेभ्यः पर्याप्तेभ्यो द्रव्यार्थतया बादरनिगोदजीवाः पर्याप्ता अन-
 न्तगुणाः, एकैकस्मिन् निगोदेऽनन्तानां जीवानां भावात्, तेभ्यो बादरनिगोदजीवाः अपर्याप्ता द्रव्यार्थतयाऽसह्येयगुणाः निगोदानाम-
 सह्येयगुणत्वात्, एवं तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवा अपर्याप्ता द्रव्यार्थतयाऽसह्येयगुणाः तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवाः पर्याप्ता द्रव्यार्थतया स-

ह्येयगुणाः, प्रदेशार्थतया सर्वस्वोक्ता वादरनिगोदजीवाः पर्याप्तकाः प्रदेशार्थतया निगोदानां स्वीकृत्वा, तेभ्यो वादरनिगोदजीवा अ-
 पर्याप्ताः प्रदेशार्थतयाऽसह्येयगुणाः निगोदानामसह्येयगुणत्वात्, एवं तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतयाऽसह्येयगुणाः,
 तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतया सह्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवेभ्यः पर्याप्तेभ्यो वादरनिगोदाः पर्याप्ताः प्रदेश-
 र्थतयाऽनन्तगुणाः, एकैकस्य निगोदस्थानन्ताणुकानन्तस्कन्धनिषन्नत्वात्, तेभ्यो वादरनिगोदा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतयाऽसह्येयगुणाः
 एकैकवादरपर्याप्तनिगोदनिश्चया सह्याऽतीतानां वादरपर्याप्तनिगोदानामुत्पादात्, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतयाऽसह्या-
 तगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतया सह्येयगुणाः, द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया सर्वस्वोक्ता वादरनिगोदाः पर्याप्ता द्रव्यार्थतया,
 तेभ्यो वादरनिगोदा अपर्याप्ता द्रव्यार्थतयाऽसह्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदाः पर्याप्ता द्रव्यार्थतयाऽसह्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनि-
 गोदाः पर्याप्ता द्रव्यार्थतया सह्येयगुणाः, अत्र युक्तिर्निगोदानां द्रव्यार्थतया चिन्तायामिव, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदेभ्यः पर्याप्तेभ्यो वादर-
 निगोदजीवाः पर्याप्ता द्रव्यार्थतयाऽनन्तगुणाः प्रतिवादरनिगोदमनन्तानां जीवानां भावात्, तेभ्यो वादरनिगोदजीवा अपर्याप्ता द्रव्या-
 र्थतयाऽसह्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवा अपर्याप्ता द्रव्यार्थतयाऽसह्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवाः पर्याप्ता द्रव्यार्थतया
 सह्येयगुणाः, अत्र युक्तिर्निगोदजीवानां द्रव्यार्थतया चिन्तायामिव, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवेभ्यः पर्याप्तेभ्यो द्रव्यार्थतया चिन्तितेभ्यो
 वादरनिगोदजीवाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतयाऽसह्येयगुणाः प्रतिवादरनिगोदपर्याप्तजीवमसह्येयानां लोकाकाशप्रदेशप्रमाणानां प्रदेशानां
 भावात्, तेभ्यो वादरनिगोदजीवा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतयाऽसह्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतया सह्येय-
 गुणाः, युक्तिरत्र निगोदजीवानां प्रदेशार्थतया सह्येयगुणचिन्तायामिव, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवेभ्यः पर्याप्तेभ्यः प्रदेशार्थतया चिन्तित-

तेभ्यो वादरनिगोदाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थतयाऽनन्तरगुणाः, एकैकस्मिन् निगोदेऽनन्तातामणूनां सद्भावात्, तेभ्यो वादरनिगोदा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतयाऽसह्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदा अपर्याप्ताः प्रदेशार्थतयाऽसह्येयगुणाः, तेभ्यः सूक्ष्मनिगोदजीवाः पर्याप्ताः प्रदेशार्थ-
तया सह्येयगुणाः, अत्र युक्तिर्निगोदानां प्रदेशार्थतया चिन्तायामिव, उपसंहारमाह—‘सैत्त’मित्यादि, एते पञ्चविधसंसाररसमापन्नका-
जीवाः ॥ इति-श्रीमल्लयगिरिविरचितायां जीवाभिगमटीकायां पञ्चम्यां प्रतिपत्तौ पञ्चविधप्रतिपत्तिः ॥

अथ षष्ठी प्रतिपत्तिः

तदेवमुक्ता पञ्चविधप्रतिपत्तिः, अमुता क्रमप्राप्तां सप्तविधप्रतिपत्तिमाह—

तस्य ज्ञेते एवमाहंसु सत्तविहा संसारसमापणगा ते एवमाहंसु, तंजहा—नेरइया तिरिक्खा-
तिरिक्खजोणिणीओ मणुस्सा मणुस्सीओ देवा देवीओ ॥ णेरतिपरस ठिती जह्वेणं दसवासस-
हस्साहं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाहं, तिरिक्खजोणिपरस जह्वेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसेणं
तिस्सि पलिओवमाहं, एवं तिरिक्खजोणिणीएवि, मणुस्साणवि मणुस्सीणवि, देवाणं ठिती जहा
णेरइयाणं, देवीणं जह्वेणं दसवाससहस्साहं उक्कोसेणं पणपणपलिओवमाणि ॥ नेरइयदेवदे-
वीणं जच्चेव ठिती सच्चेव संचिट्टणा । तिरिक्खजोणिणीणं जह्वेणं अंतोसु० उक्को० तिस्सि पलि-
ओवमाहं पुव्वकोडिपुहुत्तमन्भहियाहं । एवं मणुस्ससस मणुस्सीएवि ॥ णेरइयसस अंतरं जह० अंतो-

सु० उक्कोसेणं वणस्सतिकालो । एवं सव्वाणं तिरिक्खजोणिपवज्जाणं, तिरिक्खजोणिपयाणं जह-
ण्णं अंतोसु० उक्को० सागरोवमसतपुहुत्तं सातिरेगं ॥ अप्पाबहुयं-सव्वत्थोवाओ मणुस्सीओ
मणुस्सा असंखेजगुणा नेरइया असंखेजगुणा तिरिक्खजोणिणीओ असंखेजगुणाओ देवा असं-
खेजगुणा देवीओ संखेजगुणाओ तिरिक्खजोणिया अणंतगुणा । सेत्तं सत्ताविहा संसारस्समाव-
णणा जीवा ॥ (सू० २४०)

‘तत्थे’त्यादि, तत्र ये ते एवमुक्तवन्तः सप्तविधाः संसारसमापन्ना जीवाः प्रज्ञासांस्ते एवमुक्तवन्तस्तद्यथा—नैरयिकास्तिर्यग्योनिकास्ति-
र्यग्योनिक्यः मनुष्या मानुष्यः देवा देव्यः ॥ तत्रामीषां सप्तानामपि क्रमेण स्थितिमाह—‘नेरइयस्स णं भंते !’ इत्यादि सप्तसूत्री,
नैरयिकस्य जघन्येन दशवर्षसहस्राणि उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि । तिर्यग्योनिकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतस्त्रीणि पल्योप-
मानि । एवं तिर्यग्योनिकीमनुष्यमानुषीसूत्राण्यपि वक्तव्यानि । देवसूत्रं नैरयिकवत् । देवीसूत्रे जघन्येन दश-वर्षसहस्राणि, उत्कर्षतः
पञ्चपञ्चाशत् पल्योपमानि, ईशानदेवीनामपरिशुहीतानामुत्कर्षत एतावत्स्थितिकल्पात् ॥ सम्प्रति कायस्थितिमाह—‘नेरइया णं भंते !’
इत्यादि, नैरयिकाणां यदेव भवस्थितिपरिमाणं तदेव कायस्थितिपरिमाणमपि, नैरयिकस्य मृत्वा भूयोऽन्तन्तरं नैरयिकेपूत्पादाभावात् ।
तिर्यग्योनिकसूत्रे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तदनन्तरमन्यत्रोत्पादात्, उत्कर्षतोऽन्तन्तं कालमनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽ-
सह्येया लोकाः असह्येयाः पुद्गलपरावर्त्ताः, ते पुद्गलपरावर्त्ता आबलिकाया असह्येयो भागः, अस्य भावार्थव्याख्या प्रागिव । तिर्य-
ग्योत्तिकीसूत्रे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं तत ऊर्ध्वं मृत्वाऽन्यत्रोत्पादात्, उत्कर्षतस्त्रीणि पल्योपमानि पूर्वकोटीपृथक्त्वाभ्यधिकानि, तानि

निरन्तरं सप्तसु पूर्वकोट्यायुष्केषु भवेद्वयमेव च भवे देवकुर्वादिपूरपाया द्रष्टव्यानि । एवमेव मनुष्यसूत्रं मानुषीसूत्रं च; देवस्य दे-
व्याश्च यैव भवस्थितिः सैव कायस्थितिः, देवस्य देव्याश्च मृत्वाऽनन्तरं तद्भावेनोत्पादाभावात् ॥ सांश्रुतमेपामन्तरं चिचिन्तयिपुराह—
‘नैरइयस्स णं भंते !’ इत्यादि, नैरयिकस्य जघन्येनान्तरमन्तर्मुहूर्तं, तच्च नरकादुद्धृतस्य तिर्यग्मनुष्यगर्भं एवाशुभाध्यवसायेन मर-
णतः परिभावनीयं, सानुबन्धकर्मफलमेतदिति तात्पर्यार्थः, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, स चानन्तः कालो वनस्पतिकालः, नरकादुद्धृतस्य
पारम्पर्येणानन्तं कालं वनस्पतिव्यवस्थानात्, तिर्यग्योनिकस्य जघन्येनान्तरमन्तर्मुहूर्तं, तच्च तिर्यग्योनिकमवाहुद्धृत्यान्यत्रान्तर्मुहूर्तं
स्थित्वा भूयस्तिर्यग्योनित्वेनोत्पद्यमानस्य वेदितव्यम्, उत्कर्षतः सागरोपमशतपृथक्त्वं सातिरेकम् । तिर्यग्योनिकीसूत्रे मनुष्यसूत्रे मा-
नुषीसूत्रे देवीसूत्रे च जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो वनस्पतिकालः ॥ सम्प्रत्येतेषामेव सप्तानां पदानामल्पबहुत्वमाह—‘एप्पसि णं भि-
ल्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—सर्वस्त्रोका मानुष्यः, कतिपयकोटीकोटीप्रमाणत्वात्, ताभ्यो मनुष्या असंख्येयगुणाः, संमूर्च्छिम-
मनुष्याणां श्रेण्यसङ्ख्येयप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यस्तिर्यग्योनिकाः खियोऽसङ्ख्येयगुणाः, प्रतरासङ्ख्येयभागवत्तिश्रेण्याकाशप्रदेशराशि-
प्रमाणत्वात्, ताभ्यो देवाः सङ्ख्येयगुणाः, वानमन्तरज्योतिष्काणामपि जलचरतिर्यग्योनिकीभ्यः सङ्ख्येयगुणतया महादण्डके पठित-
त्वात्, तेभ्यो देव्यः सङ्ख्येयगुणा द्वाविंशद्वुणत्वात्, “वत्तीसगुणा वत्तीसरुवअदियाओ द्वांति देवाणं देवीओ” इति वचनात्, ताभ्य-
स्तिर्यग्योनिका अनन्तगुणाः, वनस्पतिजीवानामनन्तानन्तत्वात्, वृषसंहारमाह—‘सेत्त’मित्यादि सुगमम् ॥ इति श्रीमलयगिरिविरचि-
तायां जीवाभिगमटीकायां पष्ठषां प्रतिपत्तौ सप्तविधप्रतिपत्तिः ॥

अथ सप्तमी प्रतिपत्तिः

तदेवमुक्ता सप्तविधप्रतिपत्तिरधुना क्रमप्राप्तमष्टविधप्रतिपत्तिमाह—

तत्थ जे ते एवमाहंसु—अट्टविहा संसारसमावणणा जीवा ते एवमाहंसु—पढमसमयनेरतिया अपढमसमयनेरइया पढमसमयतिरिक्खजोणिया अपढमसमयतिरिक्खजोणिया पढमसमयम-
णुरसा अपढमसमयमणुरसा पढमसमयदेवा अपढमसमयदेवा ॥ पढमसमयनेरइयस्स णं भंते !
केवतियं कालं ठिती पणत्ता?, गोयमा ! पढमसमयनेरइयस्स जहं एकं समयं उक्को० एकं स-
मयं । अपढमसमयनेरइयस्स जहं दसवाससहसाहं समज्जाहं उक्कोसेणं तेत्तिसं सागरोव-
माहं समज्जाहं । पढमसमयतिरिक्खजोणियस्स जहं एकं समयं उक्को० एकं समयं, अपढम-
समयतिरिक्खजोणियस्स जहं खुड्डाणं भवगहणं समज्जणं उक्को० तिसि पलिओवमाहं सम-
ज्जाहं, एवं मणुरसाणवि जहा तिरिक्खजोणियाणं, देवाणं जहा णेरतियाणं ठिती ॥ णेरइयदे-
वाणं जच्चेव ठिती सच्चेव संचिद्धणा दुविहाणवि । पढमसमयतिरिक्खजोणिए णं भंते ! पढं कालओ
केवचिरं होति?, गोयमा ! जहं एकं समयं उक्को० एकं समयं, अपढमतिरिक्खजोणियस्स जहं
खुड्डाणं भवगहणं समज्जणं उक्कोसेणं वणस्सतिकालो । पढमसमयमणुरसाणं जहं उ० उ० एकं समयं,

अपढमसमपुरस० जह० खुड्डागं भवगहणं समऊणं उक्को० तिजि पलिओवमाई पुव्वकोडिपुहत्ता-
 मन्भहियाई ॥ अंतरं पढमसमयणेरतियस्स जह० दसवाससहरसाई अंतोमुहुत्तामन्भहियाई
 उक्को० वणस्सतिकालो, अपढमसमय० जह० अंतोमु० उक्को० वणस्सतिकालो । पढमसमयतिरि-
 क्खजोणिणिए जह० दो खुड्डागभवगहणाई समऊणाई उक्को० वणस्सतिकालो, अपढमसमयतिरि-
 क्खजोणिणियस्स जह० खुड्डागं भवगहणं समयाहियं उक्को० सागरोवमसतपुहुत्तां सातिरेगं ।
 पढमसमयमपुरसस्स जह० दो खुड्डाई भवगहणाई समऊणाई उक्को० वणस्सतिकालो, अपढम-
 समयमपुरसस्स जह० खुड्डागं भवगहणं समयाहियं उक्को० वणस्सतिकालो । देवाणं जहा नेरइ-
 याणं जह० दसवाससहरसाई अंतोमुहुत्तामन्भहियाई उक्को० वणस्सइकालो, अपढमसमय० जह०
 अंतो० उक्को० वणस्सइकालो ॥ अप्पावहु० एतेसि णं भंते ! पढमसमयनेरइयाणं जाव पढमसम-
 यदेवाण य कतरे रहितो०?, गोयमा ! सव्वत्थोवा पढमसमयमपुरस्सा पढमसमयणेरइया असंखेज्ज-
 गुणा पढमसमयदेवा असंखेज्जगुणा पढमसमयतिरिक्खजोणिया असंखेज्जगुणा ॥ अपढमसमय-
 नेरइयाणं जाव अपढमदेवाणं एवं चेव अप्पवहु० णवरि अपढमसमयतिरिक्खजोणिया अणंत-
 गुणा ॥ एतेसि पढमसमयनेरइयाणं अपढम० णेरतियाणं कयरे २?, सव्वत्थोवा पढमसमयणेर-
 तिया अपढमसमयनेरइया असंखेज्जगुणा, एवं सव्वे ॥ पढमसमयणेरइयाणं जाव अपढमसमय-

देवाण यं कथरे २?, सञ्चवथोवा पढमसमयमणुरसा असंखेज्जगुणा पढम-
समयणेरइया असंखिज्जगुणा पढमसमयदेवा असंखेज्जगुणा पढमसमयतिरिक्खजोणिया असं-
खेज्जगुणा अपढमसमयनेरइया असंखेज्जगुणा अपढमसमयदेवा असंखेज्जगुणा अपढमसमयति-
रिक्खजोणिया अणंतगुणा । सेत्तं अट्ठविहा संसारसमावणणा जीवा पणत्ता ॥ (सू० २४१)
अट्ठविहपडिवत्ती समत्ता ॥

‘तत्थे’त्यादि, तत्र ये ते एवमुक्तवन्तः—अष्टविधाः संसारसमापन्ना जीवाः प्रज्ञप्राप्ते एवमुक्तवन्तस्तद्यथा—प्रथमसमयनैरयिका अ-
प्रथमसमयनैरयिकाः, प्रथमसमयतिर्यग्योनिका अप्रथमसमयतिर्यग्योनिकाः, प्रथमसमयमनुष्या अप्रथमसमयमनुष्याः, प्रथमसमय-
देवा अप्रथमसमयदेवाः, तत्र प्रथमसमयनारका नारकायुःप्रथमसमयसंवेदिनः अप्रथमसमयनारका नारकायुर्द्व्यर्दिसमयवर्त्तिनः, एवं
तिर्यग्योनिकादयो भावनीयाः ॥ सान्प्रतमेतेपामष्टानां क्रमेण स्थितिमाह—‘पढमसमयनेरइयस्स ण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भग-
वानाह—गौतम ! एकं समयं, द्व्यादिषु समयेषु प्रथमसमयत्वविशेषणयोगात्, अप्रथमसमयप्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येन
दशवर्षसहस्राणि समयोनानि, समययातिक्रान्तावेवाप्रथमसमयविशेषणत्वभावात्, उत्कर्षतस्त्वयस्त्रिंशत्साराणोपमाणि समयोनानि । तिर्य-
ग्योनिकादीनां प्रथमसमयानां सर्वेषामेकं समयं, अप्रथमसमयतिर्यग्योनिकानां जघन्येन क्षुल्लकभवप्रहणं समयोत्तं, उत्कर्षतस्त्वयि
पल्योपमानि समयोनानि । एवं अप्रथमसमयमनुष्याणामपि । अप्रथमसमयदेवानां जघन्येन दश वर्षसहस्राणि समयोनानि, उत्कर्षत-
स्त्वयस्त्रिंशत् साराणोपमाणि समयोनानि ॥ अधुनैषामेव कायस्थितिमाह—‘पढमसमयनेरइया णं भंते !’ पढमसमयनेरइयति

कालतो केवचिरं होइ ? इति प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! एकं समयं, तदनन्तरं प्रथमसमयत्वविशेषणयोगात् । अप्रथ-
 मसमयसूत्रे यदेव स्थितिपरिमाणं तदेव कायस्थितिपरिमाणमपि, देवनैरयिकाणां भूयो भूयस्तद्भावभावितया नैरन्तर्येणोत्पादायोगात् ।
 प्रथमसमयतिर्यग्योनिकसूत्रं प्रथमसमयनैरयिकसूत्रवत्, अप्रथमतिर्यग्योनिकसूत्रे जघन्येन क्षुल्लकभवप्रहणं समयोत्तं, समयोन्ना-
 प्रथमसमयहीनत्वात्, उत्कर्षतोऽनन्तकालं, स चानन्तः कालो वनस्पतिकालः प्रागुक्तस्वरूपः । प्रथमसमयमनुष्यसूत्रं पूर्ववत्, अप्र-
 थमसमयमनुष्यसूत्रे जघन्यतः क्षुल्लकभवप्रहणं समयोत्तं, तदनन्तरं सुत्वाऽन्यत्रोत्पादात्, उत्कर्षतस्त्रीणि पर्योपमानि पूर्वकोटीपृथक्कला-
 भ्याधिकानि समयोनानि, तानि समसु भवेयु पूर्वकोट्यायुक्तेष्वष्टमे भवे देवकुर्वादिपूतपद्यमानस्य वेदितव्यानि, देवा यथा नैरयिकाः ॥
 सान्प्रतमेतेषामेवाष्टानामन्तरं क्रमेण चिन्तयन्नाह—‘पृढमसमयनैरइयस्स पं भंते !’ इत्यादि, प्रथमसमयनैरयिकस्य भदन्त ! अनन्तरं
 कालतः कियच्चिरं भवति ? भगवानाह—गौतम ! जघन्यतो दशवर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्त्ताभ्याधिकाति, तानि दशवर्षसहस्रस्थितिकस्य
 नैरयिकस्य नरकादुद्दुत्थान्यत्रान्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा भूयो नैरयिकत्वेनोत्पद्यमानस्य वेदितव्यानि, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, स चानन्तः कालो
 वनस्पतिकालः प्रतिपत्तव्यः, नरकादुद्दुत्थ पारम्पर्येण वनस्पतिषु गत्वाऽनन्तमपि कालमवस्थानात्, अप्रथमसमयनैरयिकसूत्रे जघन्य-
 मन्तरं समयाधिकमन्तर्मुहूर्त्तं, तच्च नरकादुद्दुत्थ तिर्यग्गर्भे मनुष्यगर्भे वाऽन्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा भूयो नरकेषूत्पद्यमानस्य भावनीयं, सम-
 याधिकाता च प्रथमसमयस्याधिकत्वात्, कचिदन्तर्मुहूर्त्तमित्येव दृश्यते, तत्र प्रथमसमयोऽन्तर्मुहूर्त्तं एवान्तर्भावित इति पृथगोक्तः,
 उत्कर्षतो वनस्पतिकालः । प्रथमसमयतिर्यग्योनिकसूत्रे जघन्येनान्तरं द्वे क्षुल्लकभवप्रहणे समयोत्ते, ते च क्षुल्लकमनुष्यभवप्रहणव्यवधानतः
 पुनस्तिर्यध्वेवोत्पद्यमानस्यावसातव्ये, तथाहि—एकं प्रथमसमयोत्तं तिर्यक्क्षुल्लकभवप्रहणं द्वितीयं संपूर्णमेव मनुष्यक्षुल्लकभवप्रहणाभिवि,

उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, तदतिक्रमे मनुष्यभवव्यवधानेन भूयः प्रथमसमयतिर्यक्त्वोपपत्तेः, अप्रथमसमयतिर्यग्योनिकसूत्रे जघन्येना-
 न्तरं क्षुल्लकभवग्रहणं समयाधिकं, तत्तु तिर्यग्भ्योनिकक्षुल्लकभवग्रहणचरमसमयस्याधिकृताप्रथमसमयात्तात्त्र मृतस्य मनुष्यक्षुल्लकभवग्र-
 हणेन व्यवधाने सति तिर्यक्त्वेनोत्पद्यमानस्य प्रथमसमयातिक्रमे वेदितव्यं, अप्रथमसमयान्तरस्यैतावन्मात्रत्वात्, उत्कर्षतः सागरो-
 पमशतदृथक्त्वं सातिरेकं, देवादिभवानामेतावन्मात्रकालत्वात् । मनुष्यवक्तव्यता तिर्यग्वक्तव्यतेव, नवरं तत्र तिर्यक्क्षुल्लकभवग्रहणेन
 व्यवधानं भावनीयम् । देवसूत्रद्वयं नैरयिकसूत्रद्वयवत् ॥ सन्प्रत्येपामेव चतुर्णां प्रथमसमयानां परस्परमल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’-
 मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्तोकाः प्रथमसमयमनुष्याः, श्रेण्यसङ्ख्येयभागमात्रत्वात्, तेभ्यः प्रथमसमयनैर-
 थिका असङ्ख्येयगुणाः, अतिप्रभूतानामेकस्मिन् समये उत्पादसम्भवात्, तेभ्यः प्रथमसमयदेवा असङ्ख्येयगुणाः, व्यन्तरज्योतिष्काणा-
 मतिप्रभूततराणामेकस्मिन् समये उत्पादसम्भवात्, तेभ्यः प्रथमसमयतिर्यग्भ्योऽसङ्ख्येयगुणाः, इह ये नारकादिगतित्रयादागत्य तिर्य-
 क्तत्वप्रथमसमये ये वर्तन्ते ते प्रथमसमयतिर्यग्भ्यो, न शेषाः, ततो यद्यपि प्रतिनिगोदमसङ्ख्येयो भागः सदा विग्रहगतिप्रथमसमयवर्त्तो
 लभ्यते तथाऽपि निगोदानामपि तिर्यक्त्वान्न ते प्रथमसमयतिर्यग्भ्यः ते एभ्यः सङ्ख्येयगुणा एव ॥ सान्प्रतमेतेषामेव चतुर्णामप्रथमसमयानां
 परस्परमल्पबहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्तोका अप्रथमसमयमनुष्याः, श्रेण्यसङ्ख्येय-
 भगत्वात्, तेभ्योऽप्रथमसमयनैरथिका असङ्ख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशरशोः प्रथमवर्गमूले द्वितीयवर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदे-
 शराशिस्त्वावत्प्रमाणानु श्रेणिषु यावन्त आकाशप्रदेशास्त्वावत्प्रमाणत्वात्, तेभ्योऽप्रथमसमयदेवा असङ्ख्येयगुणाः, व्यन्तरज्योतिष्का-
 णामपि प्रभूतत्वात्, तेभ्योऽप्रथमसमयतिर्यग्योनिका अनन्तगुणाः, वनस्पतीनामनन्तत्वात् ॥ सान्प्रतमेतेषामेव नैरयिकादीनां
 प्रत्येकं प्रथमसमयाप्रथमसमयगतमल्पबहुत्वमाह—‘एएसि णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्तोकाः

प्रथमसमयनैरयिकाः, एकस्मिन् समये सङ्ख्यातीताना [ग्रन्थाप्रम् १३०००] अपि स्लोकानामेवोत्पादात्, तेभ्योऽप्रथमसमयनैरयिका असङ्ख्येयगुणाः, चिरकालावस्थायिनां तेषामन्याऽन्योत्पादेनातिप्रभूतभावात् । एवं तिर्यग्योनिकमनुष्यदेवसूत्राण्यपि वक्तव्यानि, नवरं तिर्यग्योनिकसूत्रेऽप्रथमसमयतिर्यग्योनिका अनन्तगुणा वक्तव्याः, वनस्पतिजीवानामनन्तत्वात् ॥ सारप्रतमेपामेव नैरयिकादीनां प्रथमाप्रथमसमयानां समुदायेन परस्परमतत्पबहुत्वमाह—‘एयसि ण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं गुणमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्लोकाः प्रथमसमयमनुष्याः, एकस्मिन् समये सङ्ख्यातीतानामपि स्लोकानामेवोत्पादात्, तेभ्योऽप्रथमसमयमनुष्या असङ्ख्येयगुणाः, चिरकालावस्थायितयाऽतिप्रभूत्वेन लभ्यमानत्वात्, तेभ्यः प्रथमसमयनैरयिका असङ्ख्येयगुणाः, अतिप्रभूततराणामेकस्मिन् समये उत्पादसम्भवात्, तेभ्यः प्रथमसमयदेवा असङ्ख्येयगुणाः, व्यन्तरज्योतिष्काणामेकस्मिन्नपि समये प्राचुर्येण कदाचिदुत्पादात्, तेभ्यः प्रथमसमयतिर्यग्योनिका असङ्ख्येयगुणाः, नारकवर्जगतित्रयादप्युत्पादसम्भवात्, तेभ्योऽप्रथमसमयनैरयिका असङ्ख्येयगुणाः, अङ्गुलमात्रक्षेत्रप्रदेशराशेः प्रथमवर्गमूले द्वितीयेन वर्गमूलेन गुणिते यावान् प्रदेशराशिस्तावत्प्रमाणत्वात्, तेभ्योऽप्रथमसमयतिर्यग्योनिका अनन्तगुणाः, वनस्पतिजीवानामनन्तत्वात्, उपसंहारमाह—‘सेत्त’मित्यादि ॥ इति श्रीमल्लगिरिविरचितायां जीवाभिगमटीकायां सप्तम्यां प्रतिपत्तौ अष्टविधप्रतिपत्तिः ॥

अथाष्टमी प्रतिपत्तिः

तदेवमुक्ताऽष्टविधप्रतिपत्तिरशुना कमप्राप्तां नवविधप्रतिपत्तिमाह—

तत्थ णं जे ते एवमाहंसु णवविधा संसारसमावण्णगा ते एवमाहंसु—पुढविकाइया आउकाइया

तेजक्काइया चाउक्काइया वणरससहकाइया बेइंदिया तेइंदिया चउरिंदिया पंचेंदिया ॥ ठिनी स्ववेसिं
भाणियन्वा ॥ पुढविक्काइयाणं संचिहुणा पुढविकालो जाव चाउक्काइयाणं, वणरसहणं वणरस-
तिकालो, बेइंदिया तेइंदिया चउरिंदिया संवेजं कालं, पंचेंदियाणं सागरोवमसहरसं सातिरेणं ॥
अंतरं सव्वेसिं अणंतं कालं, वणरसतिकाइयाणं असंवेजं कालं ॥ अप्पावहुणं, सव्वत्थोवा पं-
चिंदिया चउरिंदिया विसेसाहिया तेइंदिया विसेसाहिया बेइंदिया विसेसाहिया तेजक्काइया
असंखे० पुढविका० आउ० वाउ० विसेसाहिया वणरसतिकाइया अणंतशुणा । सेत्तं णवविधा
संसारसमावणणा जीवा पणन्ता ॥ (सू० २४२) णवविहपडिवत्ति समन्ता ॥

‘तत्थे’त्यादि, तत्र ये ते एवमुक्तवन्तो नवविधाः संसारसमापन्ना जीवाः प्रज्ञाप्तास्ते एवमुक्तवन्तस्तद्यथा—पृथिवीकायिका अप्कायि-
कास्तेजस्कायिका वायुकायिका वनस्पतिकायिका द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियाः, अमीषां द्वाद्वार्थभावना प्राभवत् ॥
साम्प्रतमेतेषां स्थितिनिरूपणार्थं सूत्रनवकमाह—‘पुढविक्काइयस्स णं भंते !’ इत्यादि, एष सङ्खेपार्थः—सर्वत्रापि जघन्यतोऽन्तर्युद्भूतै-
रमुत्कर्षतः पृथिवीकायिकस्य द्वाविंशतिवर्षसहस्राणि, अप्कायिकस्य सप्तवर्षसहस्राणि, तेजस्कयिकस्य त्रीणि रात्रिनिद्रावति, वायुकायि-
कस्य त्रीणि वर्षसहस्राणि, वनस्पतिकायिकस्य दशवर्षसहस्राणि, द्वीन्द्रियस्य द्वादश संवत्सराणि, त्रीन्द्रियस्यैकोनपञ्चाशद् रात्रिदिवाति,
चतुरिन्द्रियस्य पणमासाः, पञ्चेन्द्रियस्य त्रयस्त्रिंशत्सगरोपमाणि ॥ सम्प्रति कायस्थितिप्रतिपादनार्थं सूत्रनवकमाह—‘पुढविक्काइय-
णं भंते !’ इत्यादि, सर्वत्र जघन्येनान्तर्युद्भूतैरमुत्कर्षतः पृथिवीकायस्यासङ्ख्येयं कालमसङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः, क्षोभावोऽ-

सह्येया लोकाः, एवमप्रेजोवायुकायिकानामपि द्रष्टव्यं, वनस्पतिकायिकस्थानन्तं कालमनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽनन्ता लोकाः असह्येयाः पुद्गलपरावर्त्ताः आवलिकाया असह्येयो भागः, द्वीन्द्रियस्य सह्येयं कालं, एवं त्रीन्द्रियस्य चतुरिन्द्रियस्य पञ्चेन्द्रियस्य च सागरोपमसहस्रं सातिरेकम् ॥ सांख्यतमन्तरप्रतिपादनार्थमाह—‘पुढविकाइयस्स ण’मित्यादि, पृथिवीकायिकस्य भदन्त ! अनन्तरं कालतः कियधिरं भवति ?, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तम्, अन्यत्रान्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा भूयः पृथिवीकायिकत्वेन कस्यान्युत्पादात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालमनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽनन्ता लोकाः असह्येयाः पुद्गलपरावर्त्ताः, ते च पुद्गलपरावर्त्ता आवलिकाया असह्येयो भागः, पृथिवीकायां दुष्कृत्य वनस्पतिष्वेतावन्तं कालं कस्याप्यवस्थानसम्भवात्, एवमप्रेजोवायुद्वित्रिचतुष्टयञ्चेन्द्रियाणामपि वक्तव्यं, वनस्पतिकायिकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तत्रावता प्रागिव, उत्कर्षतोऽसह्येयं कालमसह्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽसह्येया लोकाः, शेषकायेषूत्कर्षतोऽप्येतावन्तं कालमवस्थानसम्भवात् ॥ सांख्यतमेतेषामतत्पवहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्त्रोकाः पञ्चेन्द्रियाः सह्येययोजनकोटीकोटीप्रमाणविष्कम्भसूचीप्रसि-
तप्रतरासह्येयभागवत्सह्येयश्रेणिगताकाशप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्, तेभ्यश्चतुरिन्द्रिया विशेषाधिकाः, विष्कम्भसूच्यास्तेषां प्रभूतसह्येययोजनकोटीकोटीप्रमाणत्वात्, तेभ्यो द्वीन्द्रिया विशेषाधिकाः, तेषां विष्कम्भसूच्याः प्रभूततरासह्येययोजनकोटीकोटीप्रमाणत्वात्, तेभ्यो द्वीन्द्रिया विशेषाधिकाः, तेषां विष्कम्भसूच्याः प्रभूततमसह्येययोजनकोटीकोटीप्रमाणत्वात्, तेभ्यस्तेजस्कान्तिका असह्येयगुणाः, असह्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्, तेभ्यः पृथिवीकायिका विशेषाधिकाः, प्रभूतासह्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्, तेभ्योऽल्पायिका विशेषाधिकाः, प्रभूततरासह्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्, तेभ्यो वायुकायिका विशेषाधिकाः, प्रभूततमासह्येयलो-

काकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्, तेभ्यो वत्तरपतिकायिका अनन्तगुणाः, अनन्तलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात्, उपसंहारमाह—‘सितं’मित्यादि
सुगमम् ॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां जीवाभिगमटीकायां अष्टम्यां प्रतिपत्तौ नवविधप्रतिपत्तिः समाप्ता ॥

अथ नवमी प्रतिपत्तिः

उक्ता नवविधप्रतिपत्तिः, सम्प्रति क्रमप्राप्तं दशविधप्रतिपत्तिं प्रतिपादयति—

तत्थ णं जे ते एवमाहंसु दसविधा संसारसमावणणा जीवा ते एवमाहंसु तंजहा—पढमसमयए-
णिंदिया अपढमसमयएणिंदिया पढमसमयवेइंदिया अपढमसमयवेइंदिया जाव पढमसमयपंचिं-
दिया अपढमसमयपंचिंदिया, पढमसमयएणिंदियस्स णं भंते ! केवत्तियं कालं ठित्ती पणत्ता !,
गेयमा ! जहण्णेणं एक्कं समयं उक्को० एक्कं, अपढमसमयएणिंदियस्स जहण्णेणं खुड्डाणं भवग्गहणं
समऊणं उक्को० बावीसं वाससहरसाइं समऊणाइं, एवं सव्वेस्सिं पढमसमयिकाणं जहण्णेणं एक्को
समओ उक्कोसेणं एक्को समओ, अपढम० जहण्णेणं खुड्डाणं भवग्गहणं समऊणं उक्कोसेणं जा जरस्स
ठित्ती सा समऊणा जाव पंचिंदियाणं तेत्तीसं सागरोवमाइं समऊणाइं ॥ संचिट्ठणा पढमसमदयरस्स
जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं एक्कं समयं, अपढमसमयकाणं जहण्णेणं खुड्डाणं भवग्गहणं समऊणं

उक्त्स्तेषां एणिंदियाणं वणस्सतिकालो, वेहंदियतेहंदियच्चउरिंदियाणं संखेज्जं कालं पंचंदियाणं
 सागरोवमसहस्सं सातिरेणं ॥ पढमसमयएणिंदियाणं केवतियं अंतरं होति?, गोयमा! जह्वेणं दो
 खुड्डागभवग्गहणाइं समज्जाहं, उक्को० वणस्सतिकालो, अपढमएणिंदिय० अंतरं जह्वणेणं खु-
 ड्डाणं भवग्गहणं समयाहियं उक्को० दो सागरोवमसहस्साइं संखेज्जवासमग्गहियाइं, सेसाणं
 सव्वेस्सिं पढमसमयिकाणं अंतरं जह० दो खुड्डाइं भवग्गहणाइं समज्जाहं उक्को० वणस्सति-
 कालो, अपढमसमयिकाणं सेसाणं जह्वणेणं खुड्डाणं भवग्गहणं समयाहियं उक्को० वणस्सति-
 कालो ॥ पढमसमइयाणं सव्वेस्सिं सव्वत्थोवा पढमसमयपंचंदिया पढम० चउरिंदिया विसेसा-
 हिया पढम० तेहंदिया विसेसाहिया प० वेहंदिया विसेसाहिया प० एणिंदिया विसेसाहिया ॥
 एवं अपढमसमयिकावि णवरि अपढमसमयएणिंदिया अणंतगुणा । दोणहं अप्पवद्द, सव्व-
 त्थोवा पढमसमयएणिंदिया अपढमसमयएणिंदिया अणंतगुणा सेसाणं सव्वत्थोवा पढमसम-
 यिगा अपढम० असंखेज्जगुणा ॥ एतेस्सि णं भंते! पढमसमयएणिंदियाणं अपढमसमयएणिंदियाणं
 जाव अपढमसमयपंचंदियाण य कयरे २?, सव्वत्थोवा पढमसमयपंचंदिया पढमसमयचउरि-
 दिया विसेसाहिया पढमसमयतेहंदिया विसेसाहिया एवं हेट्ठासुहा जाव पढमसमयएणिंदिया
 विसेसाहिया अपढमसमयपंचंदिया असंखेज्जगुणा अपढमसमयचउरिंदिया विसेसाहिया जाव

अपढमसमयएगिंदिया अणंतगुणा ॥ (सू० २४३) ॥ सेत्तं दसविहा संसारसमावणणा जीवा
पणत्ता, सेत्तं संसारसमावणणजीवाभिगमे ॥

‘तत्थे’त्यादि, तत्र ये ते एवमुक्तवन्तो दशविधाः संसारसमापन्ना जीवाः प्रज्ञप्तास्ते एवमुक्तवन्तस्तथा—प्रथमसमयैकेन्द्रिया अप्रथमसम-
यैकेन्द्रियाः प्रथमसमयद्वीन्द्रिया अप्रथमसमयद्वीन्द्रियाः प्रथमसमयत्रीन्द्रिया अप्रथमसमयचतुरिन्द्रिया अप्रथमसम-
यचतुरिन्द्रियाः प्रथमसमयपञ्चेन्द्रिया अप्रथमसमयषष्ठेन्द्रियाः प्रथमसमयाप्रथमसमयव्याख्यानां पूर्ववत् ॥ साम्प्रतमेतेषामेव दशानां क्रमेण
स्थितिं निरूपयति—‘पढमसमये’त्यादि, प्रथमसमयैकेन्द्रियस्य भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ?, भगवानाह—गौतम ! एकं समयं,
द्वितीयादिषु समयेषु प्रथमसमयत्वविशेषणस्यायोगात्, एवं प्रथमसमयद्वीन्द्रियादिसूत्रेऽपि वक्तव्यं, अप्रथमसमयैकेन्द्रियसूत्रे जघन्यतः
क्षुल्लकभेदग्रहणं—षट्पञ्चाशदधिकावलिकाशतद्वयप्रमाणं समयोत्तं, समयोत्तता प्रथमसमयेऽप्रथमसमयत्वायोगात्, उत्कर्षतो द्वाविंशति-
वर्षसहस्राणि समयोनानि, प्रथमसमयेन हीनत्वात्, अप्रथमसमयद्वीन्द्रियसूत्रे जघन्यं पूर्ववत्, उत्कर्षतो द्वाविंशति-
अप्रथमसमयत्रीन्द्रियसूत्रेऽपि जघन्यं तथैव, उत्कर्षत एकोनपञ्चाशद्वात्रिन्द्रियानि समयोनानि, अप्रथमसमयचतुरिन्द्रियसूत्रेऽपि
जघन्यं तथैव, उत्कर्षतः षण्मासाः समयोनानि, अप्रथमसमयपञ्चेन्द्रियसूत्रे जघन्यं प्रागवत्, उत्कर्षतस्त्रयास्त्रिंशत्सागरोपमाणि समयो-
नानि, समयोत्तता सर्वत्रापि प्रथमसमयेन हीना प्रतिपत्तव्या ॥ साम्प्रतमेतेषां क्रमेण कायस्थितिमाह—‘पढमसमये’ इत्यादि, प्रथ-
मसमयैकेन्द्रियो भदन्त ! प्रथमसमयैकेन्द्रिय इति—प्रथमसमयैकेन्द्रियत्वेन कालतः ‘कियाच्चिरं’ कियन्तं कालं यावद्भवति ?, भगवानाह

—गौतम ! एकं समयं तत ऊर्ध्वं प्रथमसमयद्वीन्द्रियादिवपि चान्यं । अप्रथमसमयैकेन्द्रियसूत्रे जघन्यतः
 क्षुल्लकभवप्रहणं समयोत्तं, तत ऊर्ध्वमन्यत्र कस्याद्युत्पादात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, अनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः, क्षेत्रतोऽनन्ता
 लोका असंख्येयाः पुद्गलपरावर्त्ताः, ते च पुद्गलपरावर्त्ता आवलिकाया असंख्येयो भागाः, एतावन्तं कालं वनस्पतिव्यवस्थानसंभवात् ।
 अप्रथमसमयद्वीन्द्रियसूत्रे जघन्यं तथैव, उत्कर्षतः सङ्ख्येयं कालं, तत ऊर्ध्वमवश्यमुद्वर्तनाद्, एवमप्रथमसमयत्रिचतुरिन्द्रियसूत्रे अपि व-
 क्तव्ये, अप्रथमसमयपञ्चेन्द्रियसूत्रे जघन्यं तथैव, उत्कर्षतः सातिरेकं सागरोपमसहस्रं, देवादिभूवभ्रमणस्य सातत्येनोत्कर्षतोऽप्ये-
 तावत्कालप्रमाणत्वात् ॥ साप्प्रतमन्तरं चिचिन्तयिपुराह—‘पृथमसमये’त्यादि, प्रथमसमयैकेन्द्रियस्य भद्रन्त ! अनन्तरं कालतः कियच्चिरं
 भवति !, भगवानाह—गौतम ! जघन्यतो द्वे क्षुल्लकभवप्रहणे समयोने, ते च क्षुल्लकभवप्रहणे द्वीन्द्रियादिभवप्रहणव्यवधानतः पुनरेके-
 न्द्रियेव्वोत्पद्यमानस्यावसातव्ये, तथाहि—एकं प्रथमसमयोत्तमेकेन्द्रियक्षुल्लकभवप्रहणमेव, द्वितीयं संपूर्णमेव द्वीन्द्रियाद्यन्यतमक्षुल्लक-
 भवप्रहणमिति, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, स चानन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽनन्ता लोकाः असंख्येयाः पुद्गलपरा-
 वर्त्ताः, ते च पुद्गलपरावर्त्ता आवलिकाया असंख्येयो भागा इत्येवंस्वरूपः, तथाहि—एतावन्तं हि कालं सोऽप्रथमसमयो नतु प्रथम-
 समयः, ततो द्वीन्द्रियादिषु क्षुल्लकभवप्रहणमवस्थायैकेन्द्रियत्वेनोत्पद्यमानः प्रथमे समये प्रथमसमय इति भवत्युत्कर्षतो वनस्पतिकालोऽ-
 नन्तरं, अप्रथमसमयैकेन्द्रियस्य जघन्यमन्तरं क्षुल्लकभवप्रहणं समयाधिकं, तच्चैकेन्द्रियभगवतचरमसमयस्याप्यप्रथमसमयत्वात्तत्र मृतस्य
 द्वीन्द्रियादिक्षुल्लकभवप्रहणेन व्यवधाने सति भूय एकेन्द्रियत्वेनोत्पन्नस्य प्रथमसमयातिक्रमे वेदितव्यं, एतावन्तं कालमप्रथमसमयान्तर-
 भावात्, उत्कर्षतो द्वे सागरोपमसहसे सङ्ख्येयवर्षाभ्यधिके, द्वीन्द्रियादिभूवभ्रमणस्योत्कर्षतोऽपि सातत्येनैतावन्तं कालं सन्भवात्, प्र-

श्वससमयद्दीन्द्रियस्य जघन्येनान्तरं द्वे क्षुल्लकभवप्रहणे समयोने, तद्यथा—एकं दीन्द्रियक्षुल्लकभवप्रहणमेव प्रथमसमयोने, द्वितीयं स-
 न्पूर्णमेवैकेन्द्रियत्रीन्द्रियाद्यन्यतमक्षुल्लकभवप्रहणं, (मिति, एवं प्रथमसमयत्रिचतुष्टयञ्चेन्द्रियाणामप्यन्तरं वेदितव्यं, अप्रथमसमयद्दीन्द्रि-
 यस्य जघन्येनान्तरं क्षुल्लकभवप्रहणं समयधिकं तच्चैकेन्द्रियादिषु) [एवं प्रथमसमयत्रीन्द्रिय]क्षुल्लकभवं स्थित्वा भूयो दीन्द्रियत्वेनोत्पन्नस्य प्रथ-
 मसमयातिक्रमे वेदितव्यं, उत्कर्षतोऽनन्तं कालमनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽनन्ता लोका असह्येयाः पुद्गलपरावर्त्ताः,
 ते च पुद्गलपरावर्त्ता आवलिकाया असह्येयो भागः, एतावांश्च दीन्द्रियभवाहुर्द्व्यैवावन्तं कालं वनस्पतिषु स्थित्वा भूयो दीन्द्रियत्वे-
 नोत्पन्नस्य प्रथमसमयातिक्रमे भावनीयः, एवमप्रथमसमयत्रिचतुष्टयञ्चेन्द्रियाणामपि जघन्यमुत्कृष्टं चान्तरं वक्तव्यं, भावनाप्येतदनु-
 सारेण स्वयं भावनीया ॥ साम्प्रतमेतेषामेकेन्द्रियादिप्रथमसमयानां परस्परमलपवहुत्वमाह—‘एएसि ण’मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं,
 भगवानाह—गौतम ! सर्वलोकाः प्रथमसमयपञ्चेन्द्रियाः, अल्पातामेवैकस्मिन् समये तेषामुत्पादात्, तेभ्यः प्रथमसमयचतुरिन्द्रिया
 विशेषाधिकाः, प्रभूतातां तेषामेकस्मिन् समये उत्पादसम्भवात्, तेभ्यः प्रथमसमयत्रीन्द्रिया विशेषाधिकाः, प्रभूतराणां तेषामेकस्मिन्
 समये उत्पादात्, तेभ्यः प्रथमसमयद्दीन्द्रिया विशेषाधिकाः, प्रभूतानां तेषामेकस्मिन् समये उत्पादात्, तेभ्यः प्रथमसमयैकेन्द्रिया
 विशेषाधिकाः, इह ये दीन्द्रियादिभ्य उद्धृत्य एकेन्द्रियत्वेनोत्पद्यन्ते त एव प्रथमे समये वर्त्तमानाः प्रथमसमयैकेन्द्रिया नान्ये, ते च
 प्रथमसमयद्दीन्द्रियेभ्यो विशेषाधिका एव नासह्येया नानन्तगुणा इति ॥ साम्प्रतमप्रथमसमयानामेतेषामलपवहुत्वमाह—‘एएसि ण’मि-
 त्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वलोका अप्रथमसमयपञ्चेन्द्रियाः, तेभ्योऽप्रथमसमयचतुरिन्द्रिया विशेषाधिकाः, ते-
 भ्योऽप्रथमसमयत्रीन्द्रिया विशेषाधिकाः, तेभ्योऽप्रथमसमयद्दीन्द्रिया विशेषाधिकाः, अत्र युक्तिर्नैवविधप्रतिपत्तौ सामान्यतो द्वित्रिच-

लुप्यन्तेन्द्रियाणां बहुत्वचिन्तायाभिव भावनीया, तेभ्योऽप्रथमसमयैकेन्द्रिया अनन्तगुणा वनस्पतिजीवानामनन्तत्वात् ॥ साम्प्रतमेकेन्द्रियादीनां प्रत्येकं प्रथमसमयाप्रथमसमयानां परस्परमलपबहुत्वमभिधित्तुः प्रथमत एकेन्द्रियाणां तावदाह—‘एएसि णं भंते !’ इत्यादि प्रशस्तुत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्लोकाः प्रथमसमयैकेन्द्रियाः, अल्पानामेवैकस्मिन् समये द्वीन्द्रियादिभ्य आगतानामुत्पादात्, तेभ्योऽप्रथमसमयैकेन्द्रिया अनन्तगुणा वनस्पतीनामनन्तत्वात् । द्वीन्द्रियसूत्रे सर्वस्लोकाः प्रथमसमयद्वीन्द्रिया अप्रथमसमयद्वीन्द्रिया असंख्येयगुणाः, द्वीन्द्रियाणां सर्वसंख्ययाऽप्यसंख्यातत्वात्, एवं त्रिचतुष्षन्तेन्द्रियसूत्राण्यपि वक्तव्यानि ॥ सान्प्रतमेतेषां दशानामपि परस्परमलपबहुत्वमाह—‘एएसि णं’मित्यादि प्रशस्तुत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्लोकाः प्रथमसमयपञ्चेन्द्रियाः, तेभ्यः प्रथमसमयचतुरिन्द्रिया विशेषाधिकाः, तेभ्यः प्रथमसमयद्वीन्द्रिया विशेषाधिकाः, तेभ्यः प्रथमसमयत्रयीन्द्रिया विशेषाधिकाः, तेभ्यः प्रथमसमयैकेन्द्रिया विशेषाधिकाः, अत्र युक्तिः प्रथमाल्पबहुत्वत्, तेभ्योऽप्रथमसमयपञ्चेन्द्रिया असंख्येयगुणाः, अप्रथमसमयैकेन्द्रिया हि द्वीन्द्रियादिभ्य उद्धृत्यैकेन्द्रियभवप्रथमसमये वर्त्तमानास्ते च स्लोका एव, पञ्चेन्द्रियास्तत्प्रथमसमयवर्त्तिनाश्चिरकालावस्थान्यतिथा गतिचतुष्टयेऽप्यतिप्रभूतास्ततोऽसंख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्रथमसमयचतुरिन्द्रिया विशेषाधिकाः, तेभ्योऽप्रथमसमयत्रयीन्द्रिया विशेषाधिकाः, तेभ्योऽप्रथमसमयद्वीन्द्रिया विशेषाधिकाः, तेभ्योऽप्रथमसमयैकेन्द्रिया विशेषाधिकाः, अत्र युक्तिर्द्वितीयात्पबहुत्वत्, उपसंहारमाह—‘सेतं दसविहा संसारसमापन्ना जीवा’ । भूलोपसंहारमाह—‘सेतं संसारसमापन्नजीवाभिगमे’ ॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितायां जीवाभिगमटीकायां दशविधप्रतिपत्तिः समाप्ता ॥ तत्समाप्तौ च समाप्तः संसारसमापन्नजीवाभिगमः ॥

तदेवमुक्तः संसारसमापन्नजीवाभिगमः, साम्प्रतं संसारसंसारसमापन्नजीवाभिगममभिधित्युराह—

से किं तं सव्वजीवाभिगमे?, सव्वजीवेसु णं इमाओ णव पडिवत्तीओ एवमाहिज्जंति एणे एव-
माहंसु—दुविहा सव्वजीवा पणत्ता जाव दसविहा सव्वजीवा पणत्ता ॥ तत्थ जे ते एवमा-
हंसु दुविहा सव्वजीवा पणत्ता ते एवमाहंसु, तंजहा—सिद्धा य असिद्धा य इति ॥ सिद्धे णं
भंते! सिद्धेत्ति कालतो केवचिरं होति?, गोयमा! सातीअपज्जवसिए ॥ असिद्धे णं भंते!
असिद्धेत्ति०?, गोयमा! असिद्धे दुविहे पणत्ते, तंजहा—अणाइए वा अपज्जवसिए अणातीए
वा सपज्जवसिए ॥ सिद्धस्स णं भंते! केवतिकालं अंतरं होति?, गोयमा! सातियस्स अपज्जव-
सियस्स णत्थि अंतरं ॥ असिद्धस्स णं भंते! केवइयं अंतरं होइ?, गोयमा! अणातियस्स अप-
ज्जवसियस्स णत्थि अंतरं, अणातियस्स सपज्जवसियस्स णत्थि अंतरं ॥ एएसि णं भंते! सिद्धाणं
असिद्धाण य कयरे २?, गोयमा! सव्वत्थोवा सिद्धा असिद्धा अणंतणुणा (सू० २४४)

‘से किं तं’मित्यादि, अथ कोऽसौ सर्वजीवाभिगमः?, सर्वजीवाः संसारिमुक्तभेदाः, गुरुराह—‘सव्वजीवेसु णं’मित्यादि, सर्व-
जीवेसु सामान्येन ‘एताः’ अतन्तरं वक्ष्यमाणा नव प्रतिपत्तयः ‘एवम्’ अनन्तरमुपदर्शयमानेन प्रकारेणाख्यायन्ते, ता एवाह—एके ए-
वमुक्तवन्तो—द्विविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञाताः, एक एवमुक्तवन्तस्त्रिविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञाताः, एवं यावदेके एवमुक्तवन्तो दशविधाः सर्व-
जीवाः प्रज्ञाताः ॥ ‘तत्थे’त्यादि, तत्र ये ते एवमुक्तवन्तो द्विविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञातास्ते एवमुक्तवन्तस्तद्यथा—सिद्धाश्चासिद्धाश्च, सितं—

बद्धमाष्टप्रकारं कर्म ध्मातं—भस्मीकृतं वैस्ते सिद्धाः, पुणोदरादित्वाद्विष्टरूपतिष्णत्तिः, निर्दग्धकर्मन्धना मुक्ता इत्यर्थः, 'असिद्धाः' सं-
 सारिणः, चशब्दौ स्वागतात्केमेदं दर्शनाय ॥ सम्प्रति सिद्धस्य कायस्थितिमाह—'सिद्धे ण'मित्यादि, सिद्धो भदन्त ! सिद्ध इति—
 सिद्धत्वेन कालतः कियच्चिरं भवति?, भगवानाह—गौतम ! सिद्धः सादिकोऽप्यवसितः, तत्र सादिता संसारविप्रमुक्तिसमये सिद्ध-
 लभावात्, अपर्यवसितता सिद्धत्वच्युतेरसम्भवात् ॥ असिद्धविषयं प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! असिद्धो द्विविधः प्रज्ञास-
 लवथा—अनादिकोऽप्यवसितः अनादिकः सपर्यवसितः, तत्र यो न जातुच्चिदपि सेत्स्यति अमव्यक्तान्ताथाविधसामग्र्यभावाद्वा
 सोऽनाद्यपर्यवसितः, यस्तु सिद्धिं गतः सोऽनादिसपर्यवसितः ॥ साम्प्रतमन्तरं चिचिन्तयिपुराह—'सिद्धस्स णं भंते' इत्यादि
 प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सिद्धस्य सादिकस्यापर्यवसितस्य नास्त्यन्तरम्, अत्र 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां विभक्तीनां
 प्रायो दर्शना'मिति न्यायात् हेतौ पृष्टी, ततोऽयमर्थः—यसात्सिद्धः सादिरपर्यवसितस्तस्यान्तास्त्यन्तरम्, अन्यथाऽपर्यवसितत्वायोगात् ॥
 असिद्धसूत्रे असिद्धस्यानादिकस्यापर्यवसितस्य नास्त्यन्तरम्, अपर्यवसितत्वादेवासिद्धत्वाप्रच्युतेः, अनादिकसपर्यवसितस्यापि नास्त्य-
 न्तरं, भूयोऽसिद्धत्वायोगात् ॥ साम्प्रतमेतेषामेवालपचहुलमाह—'एएसि ण'मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वस्तीकाः
 सिद्धाः असिद्धा अतन्तशुणाः, तिगोदजीवानामतिप्रभूतत्वात् ॥

अहवा दुविहा सव्वजीवा पणत्ता, तंजहा—सहंदिद्या चेव अणिदिद्या चेव । सहंदिदि ए णं तं श्रीमल्लयणि-
 कालतो केवचिरं होइ?, गोयमा ! सहंदिदि दुविहे पणत्ते—अणातीय वा अपज्जवसिए ॥
 वा सपज्जवसिए, अणिदिदि सातीय वा अपज्जवसिए, दोणहवि अंतरं नरिय । सव्वतथो

દિયા સહદિયા અર્ણતગુણા । અહવા દુવિહા સવ્વજીવા પળત્તા તંજહા—સકાહયા ચેવ
 ચેવ एवं ચેવ, एवं સજોગી ચેવ અજોગી ચેવ તહેવ, [एवं सलेरसा चैव, सरूपगे एव-
 असरीरा चैव] સંચિદ્દળં અંતરં અપ્પાવહુયં જહા સહદિદયાણં ॥ અહવા દુવિહા સવ્વજીવા પળ-
 તંજહા—સવેદગા ચેવ અવેદગા ચેવ ॥ સ્વેદદુ પં ભંતે ! સ્વેવં ? ગોયમા ! સ્વેયદુ તિવિહે પ-
 ણત્તે, તંજહા—અણાદીદુ અપજ્જવસિતે અણાદીદુ સપજ્જવસિદુ, સાહદુ સપજ્જવસિદુ, તત્થ પં
 જે સે સાહદુ સપજ્જવસિદુ સે જહં અંતોમુહં ડક્કોં અર્ણતં કાલં જાવ સ્વેત્તઓ અવહં પોગલ-
 પરિયદં દેસૂણં ॥ અવેદદુ પં ભંતે ! અવેયદુત્તિ કાલઓ કેવચિરં હોહ ? ગોયમા ! અવેદદુ દુવિહે
 પળત્તે, તંજહા—સાતીદુ વા અપજ્જવસિતે સાહદુ વા સપજ્જવસિદુ, તત્થ પં જે સે સાતીદુ સપ-
 જ્જવસિતે સે જહણેણં એકં સમયં ડક્કોં અંતોમુહત્તં ॥ સ્વેયગરસ પં ભંતે ! કેવતિકાલં
 અંતરં હોહ ? અણાદિયસસ અપજ્જવસિયસસ પાતિથ અંતરં, અણાદિયસસ સપજ્જવસિયસસ નતિથ
 અંતરં, સાતીયસસ સપજ્જવસિયસસ જહણેણં એકં સમયં ડક્કોસેણં અંતોમુહત્તં ॥ અવેદગરસ પં
 ભંતે ! કેવતિયં કાલં અંતરં હોહ ? સાતીયસસ અપજ્જવસિયસસ પાતિથ અંતરં, સાતીયસસ સપજ્જ-
 વસિયસસ જહં અંતોમુહં ડક્કોસેણં અર્ણતં કાલં જાવ અવહં પોગલપરિયદં દેસૂણં । અપ્પાવ-
 હુગં, સવ્વત્થોવા અવેયગા સ્વેયગા અર્ણતગુણા । एवं सकसाहं चैव २ जहा सवे-

यके तहेव भाणियव्वे ॥ अहवा डुविहे सव्वजीवा—सलेसा य अलेसा य जहा असिद्धा
सिद्धा, सव्वत्थोचा अलेसा सलेसा अपांतगुणा (सू० २४६)

अथवा द्विविधा: सर्वजीवा: प्रज्ञासास्तथा—सेन्द्रियाश्च अनिन्द्रियाश्च, तत्र सेन्द्रिया:—संसारिण: अनिन्द्रिया:—सिद्धा:, उपाधिभे-
दादृशगुपन्यास: । एवं सकायिकादिष्वपि भावनीयं, तत्र सेन्द्रियस्य कायस्थितिरन्तरं चासिद्धवद्वक्तव्यं, अनिन्द्रियस्य सिद्धवत्,
तच्चैवम्—‘सइंदिए णं भंते ! सइंदियत्ति कालतो केवचिरं होइ ?, गोयमा ! सइंदिए डुविहे पन्नत्ते, तंजहा—अणाइए वा अपज्जवसिए
अणाइए वा सपज्जवसिए, अण्णिए णं भंते ! अण्णिएत्ति कालतो केवचिरं होइ ?, गोयमा ! साइए अपज्जवसिए, सइंदियस्स णं
भंते ! कालओ केवचिरं अंतरं होइ ?, गोयमा ! अणाइयस्स अपज्जवसियस्स नत्थि अंतरं, अणाइयस्स सपज्जवसियस्स नत्थि अंतरं, अ-
ण्णिएयस्स णं भंते ! अंतरं कालतो केवचिरं होइ ?, गोयमा ! साइयस्स अपज्जवसियस्स नत्थि अंतरं’ इति, अल्पबहुत्वसूत्रं पूर्ववद्भावनीयं ।
एवं कायस्थित्यन्तरालपबहुत्वसूत्राणि सकायिकाकायिकविषयाणि सयोनययोगिविषयाण्यपि भावयितव्यानि, तच्चैवम्—‘अहवा डुविहा
सव्वजीवा पणत्ता, तंजहा—सकाइया चेव अकाइया चेव, एवं सजोगी चेव अजोगी चेव तहेव, एवं सलेस्सा चेव अलेस्सा चेव
ससरीरा चेव असरीरा चेव संचिट्ठणं अंतरं अप्पावहुयं जहा सकाइयाणं ।’ भूय: प्रकारान्तरेण द्वैविध्यमाह—‘अहवे’त्यादि, अथवा
द्विविधा: सर्वजीवा: प्रज्ञासास्तथा—सवेदकाश्च अवेदकाश्च । तत्र सवेदकस्य कायस्थितिमाह—‘सवेदए णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं
सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सवेदकस्त्रिविध: प्रज्ञासास्तथा—अनाद्यपर्यवसित: अनादिसपर्यवसित: सादिसपर्यवसितश्च, तत्रानाद्यप-
र्यवसितोऽभव्यो भव्यो वा तथाविधसासम्यग्भावान्मुक्तिमगन्ता, उक्तञ्च—‘भव्वावि न सिज्झंति केइ’ इत्यादि, अनादिसपर्यवसितो

भव्यो मुक्तिगामी पूर्वमप्रतिपन्नोपशमश्रेणिः, सादिसपर्यवसितः पूर्वं प्रतिपन्नोपशमश्रेणिः, उपशमश्रेणिं प्रतिपद्य वेदोपशमोत्तरकालावे-
 दकत्वमनुभूय श्रेणिसमाप्तौ भवक्षयादपान्तराले मरणतो वा प्रतिपततो वेदोदये पुनः सवेदकत्वोपपत्तेः, तत्र योऽसौ सादिसपर्यवसितो
 जघन्यनान्तर्मुहूर्त्तं श्रेणिसमाप्तौ सवेदकत्वे सति पुनरन्तर्मुहूर्त्तेन श्रेणिप्रतिपत्तावेदकत्वभावात्, आह—किमेकस्मिन् जन्मनि वेलाद्वय-
 मुपशमश्रेणिलाभो भवति? यदेवमुच्यते, सत्यमेतद्व्रवति, तथा चाह मूलटीकाकारः—“नैकस्मिन् जन्मनि उपशमश्रेणिः क्षपकश्रेणिश्च
 जायते, उपशमश्रेणिद्वयं तु भवत्येवे”ति, तत एवमुपपद्यते—जघन्यनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽनन्तं कालं, तमेव कालक्षेत्राभ्यां निरूपयति—
 अनन्ता उत्सर्पिष्यवसर्पिष्यः एषा कालतो मार्गणा, क्षेत्रतोऽपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तं देशेनम्, एतावतः कालादृद्धं पूर्वप्रतिपन्नोपशमश्रेण-
 वश्यं मुत्तयासन्नतया श्रेणिप्रतिपत्तावेदकत्वभावात् ॥ ‘अवेदए णं भंते!’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं पाठसिद्धं, भगवानाह—गौतम! अवेदको
 द्विविधः प्रज्ञप्तस्तथा—सादिको वाऽपर्ववसितः [समयानन्तरं] क्षीणवेदः, सादिको वा सपर्यवसित—उपशान्तवेदः, तत्र योऽसौ सादि-
 सपर्यवसितोऽवेदकः स च जघन्येनैकं समयं, उपशमश्रेणिं प्रतिपन्नस्य वेदोपशमसमयानन्तरंऽपि मरणे पुनः सवेदकत्वोपपत्तेः, उत्क-
 र्षतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुपशान्तवेदश्रेणिकालं, तत ऊर्ध्वं श्रेणेः प्रतिपत्ते नियमतः सवेदकत्वभावात् ॥ अन्तरं प्रतिपिपादयिपुराह—‘सवेद-
 गरस णं भंते!’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम! अनादिकस्यापर्यवसितस्य सवेदकस्य नास्त्यन्तरं, अपर्यवसिततया सदा
 तद्भावापरित्यागात्, अनादिकस्य सपर्यवसितस्यापि नास्त्यन्तरं, अनादिसपर्यवसितो ह्यपान्तराले उपशमश्रेणिमप्रतिपद्य भावी क्षीण-
 वेदो न च क्षीणवेदस्य पुनः सवेदकत्वं प्रतिपाताभावात्, सादिकस्य सपर्यवसितस्य सवेदकस्य जघन्येनैकं समयमन्तरं, द्वितीयवा-
 रमुपशमश्रेणिं प्रतिपन्नस्य वेदोपशमसमयानन्तरं कस्यापि मरणसम्भवात्, उत्कर्षेणान्तर्मुहूर्त्तं द्वितीयं वारमुपशमश्रेणिं प्रतिपन्नस्योपशम-

न्तवेदस्य श्रेणिसमाप्तेरुक्तं पुनः सवेदकत्वमावात् ॥ अवेदकत्वमेव सादिकस्यापर्यवसितस्यावेदकस्य नास्त्यन्तरं, क्षीणवेदस्य पुनः सवेद-
 त्वाभावात्, वेदानां निर्मूलकापंपितत्वात्, सादिकस्य सपर्यवसितस्य जघन्येनान्तर्मुहूर्तं, उपशमश्रेणिसमाप्तौ सवेदकत्वे सति पुनर-
 न्तर्मुहूर्तेनोपशमश्रेणिलाभतोऽवेदकत्वोपपत्तेः, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, अनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः, क्षेत्रतोऽपार्धेऽपुद्गलपरवर्त्त-
 देशोर्न, एकवारमुपश्रेणिं प्रतिपद्य तत्रावेदको भूत्वा श्रेणिसमाप्तौ सवेदकत्वे सति पुनरेतावता कालेन श्रेणिप्रतिपत्ताववेदकत्वोपपत्तेः ॥
 अल्पबहुत्वमाह—‘एयसि णं भंते ! जीवा’ इत्यादि पूर्ववत् ॥ प्रकारान्तरेण द्वैविध्यमाह—‘अहवे’त्यादि, अथवा द्विविधाः सर्व-
 जीवाः ब्रह्मास्तद्यथा—सकपायिकाश्च अकपायिकाश्च, सह कपाया येषां यैर्वा ते सकपायाः त एव सकपायिकाः, प्राकृतत्वात् स्वार्थ-
 इकप्रत्ययः, एवं न विद्यन्ते कपाया येषां ते अकपायाः २ एवाकपायिकाः ॥ सन्प्रति कायस्थितिमाह—‘सकसाह्यस्स’त्यादि, सक-
 पायिकस्य त्रिविधस्यापि संचिद्वृणा कायस्थितिरन्तरं च यथा सवेदकस्य, अकपायिकस्य द्विविधभेदस्यापि कायस्थितिरन्तरं च यथा-
 ऽवेदकस्य, तथैवम्—‘सकसाह्य ए णं भंते ! सकसाह्यस्ति कालतो केवचिरं होइ ? गोयमा ! सकसाह्य तिविहे पन्नत्ते, तंजहा—अणा-
 ह्य वा अपज्जवसिए अणाह्य वा सपज्जवसिए साह्य वा सपज्जवसिए, तत्थ जे से साह्य सपज्जवसिए से जहण्णेणं अंतोऽमुहुत्तं उप्पो-
 सेणं अणंतं कालं अणंता ओमत्तिणिउत्सत्तिणीओ कालतो खेत्ततो अवटुणोगलपरियटं देसुणं, अकसाह्य ए णं भंते ! अकसाह्यस्ति
 कालओ केवचिरं होइ ? गोयमा ! अकसाह्य दुविहे पन्नत्ते, तंजहा—साह्य वा अपज्जवसिए साह्य वा सपज्जवसिए, तत्थ णं जे
 साह्य सपज्जवसिए से जहण्णेणं एक्कं समयं उप्पोसेणं अंतोमुहुत्तं ! सकसाह्यस्स णं भंते ! अंतरं कालतो केवचिरं होइ ? गोयमा !
 अणाह्यस्स अपज्जवसियस्स नत्थि अंतरं, अणाह्यस्स सपज्जवसियस्स नत्थि अंतरं, साह्यस्स सपज्जवसियस्स जहण्णेणं एक्कं समयं

अकसाहयस्स णं भंते ! केवइयं कालं अंतरं होइ^१, साइयस्स अपज्जवसियस्स णत्थि अंतरं, साइयस्स सप-
 डक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अनंतं कालं जाव अवहुं पोगलपरियट्ठं देसुणं मिति, अस्य न्याहया पूर्ववत् । अरपवहुत्वं-

ज्जवसियस्स जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अंतं कालं जाव अवहुं पोगलपरियट्ठं देसुणं मिति, अस्य न्याहया पूर्ववत् । अरपवहुत्वं-
 माह—‘एप्पसि णं भंते ! जीवाणं सकसाइयाणं मित्थादि भावत् ॥ प्रकारान्तरेण द्वैविध्यमाह—
 णाणी चेव अणणाणी चेव ॥ णाणी णं भंते ! कालओ^२, २ दुविहे पन्नसे—सातीए वा अप-
 ज्जवसिए सादीए वा सपज्जवसिए, तत्थ णं जे से सादीए सपज्जवसिते से जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं
 उक्कोसेणं जावट्ठिसागरोवमाहं सातिरेगाहं, अणणाणी जहा सवेदया ॥ णाणिसस्स अंतरं जहण्णेणं
 अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अणंतं कालं अवहुं पोगलपरियट्ठं देसुणं । अणणाणियस्स दोणहवि आदि-
 ल्हाणं णत्थि अंतरं, सादीयस्स सपज्जवसियस्स जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं जावट्ठिसागरोवमाहं
 साहरेगाहं । अप्पावहुत्वं सागारो^३ संखे^४ (सू० २४६)
 ज्ञाना—सागारोवडत्ता य अणानारोवडत्ता य, संचिट्ठणा अन्तरं च जहण्णेणं उक्कोसेणवि अन्तो-
 मुहुत्तं, अप्पावहुत्वं सागारो^३ संखे^४ (सू० २४६)
 ‘अहवे’त्यादि, अथवा द्विविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञासास्त्वथा—सलेइयाश्च अलेइयाश्च, तत्र सलेइयस्स कायस्थितिरन्तरं चासिद्धयेव,
 अलेइयस्स कायस्थितिरन्तरं च यथा सिद्धस्य । अरपवहुत्वं प्राग्वत् । भूयः प्रकारान्तरेण द्वैविध्यमाह—‘अहवे’त्यादि, अथवा द्विविधाः
 सर्वजीवाः प्रज्ञासास्त्वथा—ज्ञानितश्च अज्ञानितश्च, ज्ञानमेवामस्तीति ज्ञानिनः न ज्ञानिनोऽज्ञानिनः मिथ्याज्ञाना इत्यर्थः ॥ सम्प्रति

कायस्थितिमाह—‘णणी णं भित्तादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! ज्ञानी द्विविधः प्रज्ञप्तस्तथथा—सादिको वाऽपर्यवसितः,
 स च केवली केवलज्ञानस्य साध्यसपर्यवसितत्वात्, सादिको वा सपर्यवसितो मतिज्ञानादिमान्, मतिज्ञानादीनां छद्मस्थिकतया सादि-
 सपर्यवसितत्वात्, ‘तत्थ णं भित्तादि, तत्र योऽसौ सादिकः सपर्यवसितः स जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, सम्यकत्वस्य जघन्यत एतावन्मात्र-
 कालत्वात् सम्यकत्ववतश्च ज्ञानित्वात्, यथोक्तम्—“सम्यग्दृष्टिर्ज्ञानं मिथ्यादृष्टिर्विपर्यास” इति, उत्कर्षतः पट्पट्टिः सागरोपमाणि सा-
 त्तरेकाणि, सम्यग्दर्शनकालस्यात्युत्कर्षत एतावन्मात्रत्वात्, अप्रतिपतितसम्यकत्वस्य विजयादिगमनश्रवणात्, तथा च भाष्यम्—
 ‘दो वारे विजयाइसु गयस्स तत्तिज्झुए अहव ताहं । अइरेणं नरभविद्यं नाणाजीवाण सव्वद्धा ॥ १ ॥’ [द्वौ वारौ विजयादिषु गत-
 स्थ अथवा त्रीनच्युते तानि । अतिरेको नरभविकं नानाजीवानां सर्वाद्धा ॥ १ ॥] ‘अण्णणी णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं,
 भगवानाह—गौतम ! अज्ञानी त्रिविधः प्रज्ञप्तस्तथथा—अनादिको वाऽपर्यवसितः अनादिको वा सपर्यवसितः सादिको वा सपर्यवसितः,
 तत्रानाद्यपर्यवसितो यो न जातुचिदपि सिद्धिं गन्ता, अनादिसपर्यवसितो योऽनादिमिथ्यादृष्टिः सम्यकत्वमासाद्याप्रतिपतितसम्यकत्व-
 एव क्षपकश्रेणिं प्रतिपत्स्यते, सादिसपर्यवसितः सम्यग्दृष्टिर्भूत्वा जातमिथ्यादृष्टिः, स जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं सम्यकत्वात् पुनरन्त-
 र्मुहूर्त्तेन कस्यापि सम्यग्दर्शनावाप्तिसम्भवात्, उत्कर्षेणानन्तं कालं, अनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽपार्द्धं पुद्गलपरा-
 वर्त्तं देशोनं ॥ साम्प्रतमन्तरं प्रतिपादयति—‘णणिसस णं भंते !’ इत्यादि, ज्ञानिनो भदन्त ! अन्तरं कालतः कियच्चिरं भवति ?
 भगवानाह—गौतम ! सादिकस्यापपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरं, अपपर्यवसितत्वेन सदा तद्भावापरित्यागात्, सादिकस्य सपर्यवसितस्य जघन्य-
 तोऽन्तर्मुहूर्त्तं, एतावता मिथ्यादर्शनेनकालेन व्यवधानेन भूयोऽपि ज्ञानभावात्, उत्कर्षेण अतन्तं कालं, अनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः

कालतः क्षेत्रतोऽपार्द्धं पुद्गलपरावर्त्तं देशीतं, सम्यग्गृह्येः सम्यक्कलात्प्रतिपतितस्यैतावन्तं कालं मिथ्यात्वमनुभूय तदनन्तरमवश्यं सम्यक्-
 कलासादनात् । 'अण्णाणिरस्स णं भंते !' इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! अनाद्यपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरं, अपर्यवसित-
 तादेव, अनादिसपर्यवसितस्यापि नास्त्यन्तरं अवाप्तकेवलज्ञानस्य प्रतिपाताभावात्, सादिसपर्यवसानस्य जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, जघन्यस्य
 सम्यग्दर्शनकालस्यैतावन्मात्रत्वात्, उत्कर्षतः षट्षष्टिः सागरोपमाणि सातिरेकाणि, एतावतोऽपि कालादूर्ध्वं सम्यग्दर्शनप्रतिपाते सत्य-
 ज्ञानभावात् । अल्पबहुत्वसूत्रं प्राग्वत् । प्रकारान्तरेण द्वैविध्यमाह—'अहवे'त्यादि, अथवा द्विविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञासाक्ष्यथा—सा-
 कारोपयुक्ताश्च अनाकारोपयुक्ताश्च, सम्प्रति कायस्थितिमाह—'सागारोवउत्ता णं भंते !' इह छद्मस्था एव सर्वजीवा विवक्षिता न
 केवलिनोऽपि 'विविचित्रत्वात् सूत्रगते'रिति द्वयानामपि कायस्थितावन्तरे च जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहूर्त्तं, अन्यथा केवलिनानुपयोगस्य
 साकारस्यानाकारस्य चैकसामयिकत्वात् कायस्थितावन्तरे चैकसामयिकोऽप्युच्येत । अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्तीका अनाकारोप-
 युक्ताः, अनाकारोपयोगस्य स्तीककालतया पुच्छासमये तेषां स्तीकानामेवावाप्यमानत्वात्, साकारोपयुक्ताः सङ्ख्येयगुणाः, अनाकारो-
 पयोगाद्धातः साकारोपयोगाद्धायाः सङ्ख्येयगुणत्वात् ॥

अहवा हुविहा सव्वजीवा पणत्ता, तंजहा—आहारणा चेव अणाहारणा चेव ॥ आहारए णं
 भंते ! जाव केवचिरं होति ? गोयमा ! आहारए हुविहे पणत्ते, तंजहा—छउमत्थआहारए य
 केवलिआहारए य, छउमत्थआहारए णं जाव केवचिरं होति ? गोयमा ! जहणणेणं खुड्डाणं भ-
 वगगहणं हुसमऊणं उक्को० असंखेज्जं कालं जाव काल० खेत्तओ अंगुलस्स असंखेज्जातिभागं ।

केवलिआहारए णं जाव केवचिरं होइ?, गोयमा! जह० अंतोमु० उक्को० देसणा पुन्वकोडी ॥
 अणाहारए णं भंते! केवचिरं०?, गोयमा! अणाहारए दुविहे पणत्ते, तंजहा—छउमत्थअणा-
 हारए य केवलिअणाहारए य, छउमत्थअणाहारए णं जाव केवचिरं होति?, गोयमा! जहणणेणं
 एकं समयं उक्कसेणं दो समया। केवलिअणाहारए दुविहे पणत्ते, तंजहा—सिद्धकेवलिअणा-
 हारए य भवत्थकेवलिअणाहारए य ॥ सिद्धकेवलियणाहारए णं भंते! कालओ केवचिरं होति?,
 सातिए अपलवसिए ॥ भवत्थकेवलियणाहारए णं भंते! कहविहे पणत्ते?, भवत्थकेवलिय०
 दुविहे पणत्ते—सजोगिभवत्थकेवलिअणाहारए य अजोगिभवत्थकेवलिअणाहारए य। सजो-
 गिभवत्थकेवलिअणाहारए णं भंते! कालओ केवचिरं?, अजहणणमणुक्कोसेणं तिणिण समया।
 अजोगिभवत्थकेवलि० जह० अंतो० उक्को० अंतोमुहुत्तं ॥ छउमत्थआहारगरस केवतिपं कालं
 अंतरं?, गोयमा! जहणणेणं एकं समयं उक्को० दो समया। केवलिआहारगरस अंतरं अजहणण-
 मणुक्कोसेणं तिणिण समया ॥ छउमत्थअणाहारगरस अंतरं जहनेणं खुट्ठानभवणहणं दुस्समज्जणं
 उक्क० असंखेज्जं कालं जाव अंशुलरस असंखेज्जतिभागं। सिद्धकेवलिअणाहारगरस सातीयरस
 अपलवसियरस णत्थि अंतरं ॥ सजोगिभवत्थकेवलिअणाहारगरस जह० अंतो० उक्कोसेणवि, अ-

जोगिभवत्थकेवलिअणाहारगस्स णत्थि अंतरं ॥ एएस्सि णं भंते ! आहारणाणं अणाहारणाणं च
कयरे २ हित्तो अप्पा बड्डु १, गोयमा ! सवत्थोवा अणाहारणा आहारणा असंखेज्जा ॥ (सू० २४७)

‘अहर्वे’त्यादि, अथवा द्विविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञासत्त्वथा—आहारकाश्च अनाहारकाश्च ॥ अशुना कायस्थितिमाह—‘आहारो णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! आहारको द्विविधः प्रज्ञासत्त्वथा—छद्मस्थाहारकः केवल्यहारकः, तत्र छद्मस्थाहारको जघन्येन झुल्लकभवप्रहणं द्विसमयो नं, एतच्च जघन्याधिकाराद्विप्रहेणागल झुल्लकभवप्रहणवत्सूत्रपादे परिभावनीयं, तत्र यद्यपि नाम लोकान्त-निष्कृटादावुत्पादे चतुःसामयिकी पञ्चसामयिकी च विप्रहगतिर्भवति तथाऽपि बाहुल्येन त्रिसामयिकयेवेति तामेवाधिकृत्य सूत्रमिदमुक्तं, इत्थमेवान्येषामपि पूर्वाचार्याणां प्रवृत्तिदर्शनात्, उक्तञ्च—“एकं द्वौ वाऽनाहारकः” (तत्त्वा० अ० २ सू० ३१) इति, त्रिसामयिकयां च विप्रहगतावाच्यौ द्वौ समयवनाहारक इति ताभ्यां हीनमुक्तं, उत्कर्षतोऽसह्येयं कालम्, असह्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः, क्षेत्रतोऽङ्गुलस्यासह्येयो भागः, किमुक्तं भवति ?—अङ्गुलमात्रक्षेत्राङ्गुलसह्येयभागे यावन्त आकाशप्रदेशास्तावन्तः प्रतिसमयमेकैकप्रदेशापहारे यावता कालेन निर्लेपा भवन्ति तावत् उत्सर्पिण्यवसर्पिण्य इति, तावन्तं हि कालमविप्रहणोत्पाद्यते, अविप्रहरेत्पत्तौ च सततमाहारकः । केवल्यहारकप्रश्नसूत्रं पाठसिद्धं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्तै, स चान्तकृत् केवली प्रतिपत्तव्यः, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, सा च पूर्वकोट्यायुषो नववर्षादारभ्योत्पन्नकेवलज्ञानस्य परिभावनीया ॥ अनाहारकविषयं सूत्रमाह—‘अनाहारए णं भंते’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! अनाहारको द्विविधः प्रज्ञासत्त्वथा—छद्मस्थोऽनाहारकः केवल्यनाहारकश्च, छद्मस्थानाहारकप्रश्नसूत्रं सुगमं भगवानाह—गौतम ! जघन्यत एकं समयं, जघन्याधिकाराद्विसामयिकीं विप्रहगतिमपेक्ष्यैतदवसातव्यं,

उत्कर्षतो द्वौ समयौ त्रिसामयिकया एव विप्रहगतवर्तुल्येनाश्रयणात्, आह च चूर्णिकृत्—“यद्यपि भगवत्यां चतुःसामयि-
 कोऽनाहारक उत्कृताऽप्यत्र नाङ्गीक्रियते, कदाचित्कोऽसौ भावो येन, बाहुल्यमेवाङ्गीक्रियते, बाहुल्याच्च समयद्वयमेवे”ति ।
 केवल्यनाहारकसूत्रं पाठसिद्धं, भगवानाह—गौतम ! केवल्यनाहारको द्विविधः प्रज्ञप्तस्तथा—भवस्यकेवल्यनाहारकः सिद्धकेवल्यनाहा-
 रकः ॥ ‘सिद्धकेवल्लिअणाहारए णं भंते !’ इत्यादि प्रशसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सादिकापर्यवसितः, सिद्धस्य साधपर्यव-
 सिततयाऽनाहारकत्वस्यापि तद्विशिष्टस्य तथाभावात् ॥ ‘भवत्यकेवल्लिअणाहारए णं भंते !’ इत्यादि प्रशसूत्रं सुगमं, भगवानाह—
 गौतम ! भवस्यकेवल्यनाहारको द्विविधः प्रज्ञप्तः—सयोगिभवस्यकेवल्यनाहारकोऽयोगिभवस्यकेवल्यनाहारकश्च, तत्रायोगिभवस्यकेवल्य-
 नाहारकप्रशसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनाप्यन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तः, अयोगित्वं नाम हि शैलेश्यवस्था तस्यां निय-
 मादनाहारक औदारिकादिकाम्ययोगाभावात्, शैलेश्यवस्था च जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहूर्त्तः, नवरं जघन्यपदाहुत्तुष्टमधिकमवसेयं,
 अन्यथोभयपदोपन्यासायोगात् ॥ ‘सजोगिभवत्यकेवल्लिअणाहारए णं भंते !’ इत्यादि प्रशसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! ज-
 घन्योत्कर्षेण त्रयः समयाः, ते चाष्टसामयिककेवल्लिसमुद्घातावस्थायां तृतीयचतुर्थपञ्चमारूपाः तेषु केवलकामर्माणकाययोगाभावात्,
 उक्तश्च—“कामर्माणशरीरयोगी चतुर्थके पञ्चमे एवमेव च । समयत्रयेऽपि तस्माद्भवत्तनाहारको नियमात् ॥ १ ॥” सान्प्रवतन्तरं
 चिन्तयन्नाह—‘छउमत्थाहारयस्स णं भंते !’ इत्यादि, छद्मसाहारकस्य भदन्त ! अन्तरं कालतः क्रियधिरं भवति ?, भगवानाह—
 गौतम ! जघन्येनैकं समयमुत्कर्षतो द्वौ समयौ, यावानेव हि कालो जघन्यत उत्कर्षतश्च छद्मसानाहारकस्यान्तरकालः,
 स च कालो जघन्येनैकः समयः उत्कर्षतो बाहुल्यमङ्गीकृत्य व्यवस्थियमाणायां त्रिसामयिकयां विप्रहगता द्वौ समयौ ब्रित्वाहारकसा-

प्यन्तरं तावदिति । केवल्याहारकप्रशस्तुत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! अजघन्योत्कर्षेण त्रयः समयाः, केवल्याहारको हि सयोगिभ-
 वस्यकेवली, तस्य चानाहारकत्वं त्रीनेव समयान् यथोक्तं प्रागित्यन्तरं केवल्याहारकस्य तावदिति ॥ सम्प्रत्यनाहारकस्यान्तरं चिच्चिन्त-
 यिषुः प्रथमतश्छद्मस्थानाहारकस्याह—‘छद्मस्थाणाहारयस्स णं भंते !’ इत्यादि प्रशस्तुत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येन
 छुल्लकभवप्रहणं द्विसमयोत्तं, उत्कर्षतोऽसह्येयं कालं यावद्दुल्लस्यासह्येयो भागः, यावानेव हि छद्मस्थाहारकस्य कालस्तावानेव छद्म-
 स्थानाहारकस्यान्तरं, छद्मस्थाहारकस्य च जघन्यतः कालोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतोऽसह्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः, क्षेत्रतोऽङ्गुल-
 स्यासह्येयो भागः, एतावन्तं कालं सततमविप्रहेणोत्पादसम्भवात्, ततश्छद्मस्थानाहारकस्य जघन्यत उत्कर्षतश्चैतावदन्तरमिति । अथ
 स्थाने २ छुल्लकभवप्रहणमित्युक्तं तत्र छुल्लकभवप्रहणमिति कः शब्दार्थः ?, उच्यते, छुल्लं लघु स्तोकमित्येकोऽर्थः छुल्लमेव छुल्लकं—एका-
 युक्तसंवेदनकालो भवस्तस्य प्रहणं—संवनधनं भवप्रहणं, छुल्लकं च तद् भवप्रहणं च छुल्लकभवप्रहणं, तच्चावलिकातश्चिन्त्यमानं षट्पञ्चाशद्-
 धिकमावलिकाशतद्वयं, अथैकस्मिन् आनप्राणे कियन्ति छुल्लकभवप्रहणानि भवन्ति ?, उच्यते, किञ्चित्समधिकानि समदश, कथमिति
 चेदुच्यते—इह सुहूर्त्तमध्ये सर्वसह्यया पञ्चषष्टिः सहस्राणि पञ्च शतानि षट्त्रिंशानि छुल्लकभवप्रहणानां भवन्ति, यत उक्तं चूर्णा—
 “पञ्चद्विसहस्राहं पंचेव सया ह्वन्ति छत्तीसा । खुड्ढागभवगहणा ह्वन्ति अंतोमुहुत्तंमि ॥१॥” आनप्राणाश्च सुहूर्त्तं त्रीणि सहस्राणि सप्त
 शतानि त्रिसप्तत्यधिकानि, उक्तञ्च—“तिन्नि सहस्सा सत्त य सयाहं तेवत्तरि च ऊसासा । एस मुहुत्तो भणिओ सन्वेहि अणंतना-
 णीहि ॥ १ ॥” ततोऽत्र त्रैराशिककर्मावतारः, यदि त्रिसप्तत्यधिकसप्तशतोत्तरैस्त्रिभिः सहस्रैरुच्छ्वासानां पञ्चषष्टिः सहस्राणि पञ्च
 शतानि षट्त्रिंशानि छुल्लकभवप्रहणानां भवन्ति तत एकेनोच्छ्वासेन किं लभामहे ?, राशित्रयस्यापना—३७७३।६५५३६।१। अत्रान्त्य-

राशिना एककलक्षणेन मध्यराशेर्गुणताज्जातः स तावानेव, 'एकेन गुणितं तदेव भवती'ति न्यायात्, तत आद्येन राशिना भागहरणं, लब्धाः सप्तदश क्षुद्रकभवाः, शेषास्त्वंशास्तिष्ठन्ति तत्र त्रयोदश शतानि पञ्चनवत्यधिकानि, उक्तञ्च—“सत्तरस भवन्गहणां खुद्धानां भवन्ति आणुपाणुमि । तेरस चैव संयादं पंचाणइ चैव अंसाणं ॥ १ ॥” अथैतावद्भिरंशैः कियत्स आवलिका लभ्यन्ते?, उच्यते, स-
 मधिकचतुर्नवतिः, तथाहि—पट्पञ्चाशदधिकेन शतद्वयेतावलिकानां त्रयोदश शतानि पञ्चनवतानि गुण्यन्ते, जातानि त्रीणि लक्षाणि सप्तपञ्चाशत्सहस्राणि शतमेकं विंशत्यधिकं ३५७१२०, छेदराशिः स एव ३७७३, लब्धा चतुर्नवतिरावलिकाः, शेषास्त्वंशा आव-
 लिक्कायास्तिष्ठन्ति चतुर्विंशतिः शतानि अष्टपञ्चाशानि, छेदः स एव ३४५८, एवं यदा एकसिद्धान्तप्राणे आवलिकाः सप्त्यातुमिष्यन्ते तदा सप्तदश द्वाभ्यां पट्पञ्चाशदधिकभ्यां शताभ्यां गुण्यन्ते, गुणयित्वा चोपरितनाश्वतुर्नवतिरावलिकाः प्रक्षिप्यन्ते, तत आवलि-
 कानां चतुश्चत्वारिंशत् शतानि पट्चत्वारिंशानि भवन्ति, उक्तञ्च—“एको च आणुपाणू चोयालीसं सया च छामाला । आवलिप-
 माणेणं अणंतताणीहिं निदिद्वो ॥ १ ॥” यदि पुनर्मुहूर्ते आवलिकाः सप्त्यातुमिष्यन्ते तत एतान्येव चतुश्चत्वारिंशच्छतानि त्रिसप्त-
 त्यधिकानि भवन्तीति सप्तत्रिंच्छतैस्त्रिसप्तत्यर्थैर्गुण्यन्ते, जाता एका कोटी सप्तपट्टिः शतसहस्राणि चतुःसप्ततिः सहस्राणि सप्त-
 शतानि अष्टापञ्चाशदधिकानि १६७७४७५८, भेदपि चावलिकाया अंशाश्चतुर्विंशतिशतानि अष्टपञ्चाशदधिकानि २४५८ तेऽपि
 मुहूर्तगतोच्छ्वासराशिना ३७७३ गुण्यन्ते, अस्मेव छेदस्य ते अंशा इत्यावलिकानयनार्थं तेनैव भागो द्वियते, लब्धास्त्वावत्स एवावलि-
 काश्चतुर्विंशतिशतान्यष्टापञ्चाशानि २४५८, तानि मूलराशौ प्रक्षिप्यन्ते, जाता मूलराशिरेका कोटिः सप्तपट्टिर्लक्षाः सप्तसप्ततिः सप्त-
 स्राणि द्वे शते पौडशोत्तरे, एतावत्स आवलिका मुहूर्ते भवन्ति, यद्विना मुहूर्तगतानां क्षुद्रकभवप्रदणानां पञ्चपट्टिः सहस्राणि पञ्च

शतानि पटञ्जिशा नि एकभवग्रहणप्रमाणेन पट्पञ्चाशेन शतद्वयेनावलिकानां गुण्यन्ते तथाऽपि तावत् एवावलिका भवन्ति, उक्तञ्च—
 “एषा कोडी सत्तट्टि लक्ख सत्तत्तरी सहस्सा य । दो य सया सोलहिया आवलियाओ सुहुत्तंमि ॥ १ ॥” एवं च यदुच्यते ‘संखे-
 ज्जाओ आवलियाओ एगे ऊसासनीसासे’ इत्यादि तदतीव समीचीनमिति कृतं प्रसङ्गेन, प्रकृतं प्रस्तुमः । तत्र सयोगिभवस्थकेवल्यना-
 हारकस्यान्तरमभिवृत्तसुराह—‘सजोगिभवत्थकेवल्लिअणाहारयस्स णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्ये-
 नाप्यन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षणाप्यन्तर्मुहूर्त्तं, समुद्घातप्रतिपत्तेरनन्तरमेवान्तर्मुहूर्त्तेन शैलेशीप्रतिपत्तिभावात्, नवरं जघन्यपदादुत्कृष्टपदं विशेषा-
 धिकमवसातव्यं अन्यथोभयपदोपन्यासायोगात् । अयोगिभवस्थकेवल्यनाहारकसूत्रे नास्त्यन्तरं, अयोग्यवस्थायां सर्वस्याप्यनाहारकत्वात् ।
 एवं सिद्धस्यापि साधपर्ववसितस्यानाहारकस्यान्तराभावो भावनीयः ॥ सान्प्रतमेतेपामाहारकानाहारकाणामल्पबहुत्वमाह—‘एएसि
 णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वलोका अनाहारकाः, सिद्धविग्रहगत्यापन्नसमुद्घातगतसयोगिकेवल्ययो-
 निकेवल्लिनामेवानाहारकत्वात्, तेभ्य आहारका असङ्ख्येयगुणाः, अथ सिद्धेभ्योऽनन्तगुणा वनस्पतिजीवास्ते च प्राय आहारका इत्य-
 नन्तगुणाः कथं न भवन्ति ?, उच्यते, इह प्रतिनिगोदमसङ्ख्येयो भागः प्रतिसमयं सदा विग्रहगत्यापन्नो लभ्यते, विग्रहगत्यापन्ना अ-
 नाहारकाः, ‘विग्रहगहमावन्ना केवल्लिणो समुहया अजोगी य । सिद्धा य अणाहारा सेसा आहारगा जीवा ॥ १ ॥’ [विग्रहगत्या-
 पन्नाः समुद्घाताः अयोगिनश्च केवल्लिनः सिद्धाश्चानाहाराः शेषा आहारका जीवाः ॥ १ ॥] इतिवचनात् ततोऽसङ्ख्येयगुणा एवाहान-
 रका घटन्ते नानन्तगुणा इति ॥ प्रकारान्तरेण भूयो द्वैविध्यमाह—

अहवा इविहा सव्वजीवा पणत्ता, तंजहा—सभासगा अभासगा य ॥ सभासए णं भंते ! स-

भासएत्तिकालओ केवचिरं होति?, गोयमा! जहणणेणं एक्कं समयं उक्को० अंतोमुहुत्तं ॥ अभा-
सए णं भंते०!, गोयमा! अभासए हुविहे पणत्ते—साहए वा अपज्जवसिए सातीय वा सप-
ज्जवसिए, तत्थ णं जे से साहए सपज्जवसिए से जह० अंतो० उक्को० अणंतं कालं अणंता उस्स-
एणिओसएणिओ वणस्सत्तिकालो ॥ भासगस्स णं भंते! केवत्तिकालं अंतरं होति?, जह०
अंतो० उक्को० अणंतं कालं वणस्सत्तिकालो। अभासग० सातीयस्स अपज्जवसियस्स णत्थि अं-
तरं, सातीयसपज्जवसियस्स जहणणेणं एक्कं समयं उक्को० अंतो०। अप्पावहु० सव्वत्थोवा भासगा
अभासगा अणंतगुणा ॥ अहवा हुविहा, सव्वजीवा सस्सरीरी य अस्सरीरी य अस्सरीरी जहा
सिद्धा, थोवा अस्सरीरी सस्सरीरी अणंतगुणा ॥ (सू० २४८)

‘अहवे’त्यादि, अथवा द्विविधा: सर्वजीवा: प्रज्ञास्त्वयथा—भापकाश्च अभापकाश्च, भापमाणा भापका इतरेऽभापका: ॥ सम्प्रति
कायस्थितिमाह—‘सभासए णं भंते’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम! जघन्येनैकं समयं भापाद्रव्यमहणसमय एव मरण-
तोऽन्यतो वा कुतश्चित्कारणात्तद्व्यापारस्यायुपरमात्, उत्कर्षेणान्वयुर्हृत्, तावन्तं कालं निरन्तरं भापाद्रव्यमहणनिसर्गसम्भवात्, तत् उन्मु-
जीवस्वाभाव्याश्रयमत एवोपरमति ॥ अभापकप्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम! अभापको द्विविधः प्रज्ञास्त्वयथा—सादिको वाऽ-
पर्यवसितः सिद्धः, सादिको वा सपर्यवसितः स च पृथिव्यादिः, तत्र योऽसौ सादिः सपर्यवसितः स जघन्येनान्वयुर्हृत्, भापणाहु-
परम्यान्तमुर्हृत्तेन कस्यापि भूयोऽपि भापणप्रवृत्तेः, पृथिव्यादिभूवस्य वा जघन्यत एतावन्मात्रकालत्वात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः

स चानन्ता उत्सर्पिष्यवसापिष्यः कालतः क्षेत्रतोऽनन्ता लोका असङ्ख्येयाः पुद्गलपरावर्त्ताः ते च पुद्गलपरावर्त्ता आवलिकाया असङ्ख्येयो भागः, एतावन्तं कालं वनस्पतिष्वभापकत्वात् ॥ साम्प्रतमन्तरं चिचिन्तयिषुराह—‘भासगस्स णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो वनस्पतिकालः, अभाषककालस्य भाषकान्तरत्वात् । अभाषकसूत्रे साद्यपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात्, सादिसपर्यवसितस्य जघन्येनैकं समयमुत्कर्षतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, भाषककालस्याभापकान्तरत्वात्, तस्य च जघन्यत उत्कर्षतश्चैतावन्मात्रत्वात्, अल्पबहुत्वसूत्रं प्रतीतम् ॥ ‘अहवे’त्यादि, सशरीराः—असिद्धा अशरीराः—सिद्धाः, ततः सर्वाप्यपि सशरीराशरीरसूत्राणि सिद्धासिद्धसूत्राणीव भावनीयानि ॥

अहवा इविहा सव्वजीवा पणत्ता, तंजहा—चरिमा चेव अचरिमा चेव ॥ चरिमे णं भंते ! चरिमेत्ति कालतो केवचिरं होति ?, गोयमा ! चरिमे अणादीए सपज्जवसिए, अचरिमे इविहे—अणातीए वा अपज्जवसिए सातीए अपज्जवसिते, दोणहंपि णत्थि अंतरं, अप्पाबहुं सव्वत्थोवा अचरिमा चरिमा अणंतगुणा । [अहवा इविहा सव्वजीवा सागारोवउत्ता य अणगारोवउत्ता य, दोणहंपि संचिट्टणावि अंतरंपि जहं अंतो उं अंतो, अप्पाबहुं सव्वत्थोवा अणगारोवउत्ता सागारोवउत्ता असंखेज्जगुणा] सेत्तं इविहा सव्वजीवा पन्नत्ता] ॥ (सू. २४९)

‘अहवे’त्यादि, चरमाः—चरमभववन्तो भव्यविशेषा ये सेतस्यन्ति, तद्विपरीता अचरमाः—अभव्याः सिद्धाश्च । कायस्थितिसूत्रे चरमोऽनादिसपर्यवसितोऽन्यथा चरमत्वायोगात् । अचरमसूत्रेऽचरमो द्विविधः प्रज्ञप्तस्तद्यथा—अनादिको वाऽप्यवसितः सादिको वाऽ-

पर्यवसितः, तत्रानाद्यपर्यवसितोऽभव्यः साद्यपर्यवसितः सिद्धः ॥ साम्प्रतमन्तरमाह—‘चरिमस्स णं भंते!’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! अनादिकस्य सपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरं, चरमत्वापगमे सति पुनश्चरमत्वायोगात्, अचरमस्याप्यनाद्यपर्यवसितस्य साद्यपर्यवसितस्य वा नास्त्यन्तरं अविद्यमानचरमत्वात् । अल्पबहुले सर्वलोका अचरमाः, अभव्यानां सिद्धानामेव चाचरमत्वात्, चरमा अनन्तगुणाः, सामान्यभव्यापेक्षमेतत्, अन्यथाऽनन्तगुणलायोगात्, आह च मूलटीकाकारः—‘चरमा अनन्तगुणाः, सामान्यभव्यापेक्षमेतदिति भावनीयं, दुर्लभ्यः सूत्राणां विषयविभागः’ इति । सम्प्रत्युपसंहारमाह—‘सेत्तं दुविहा’ ते एते द्विविधाः सर्वजीवाः, अत्र कचिद्विविधवक्तव्यतासङ्ग्रहिणाथा—‘सिद्धसङ्घदियकाए जोए वेए कसापलेसा य । नाणुवओगाहारा भाससरीरी य चरमो य ॥ १ ॥’ सम्प्रति त्रिविधवक्तव्यतामाह—

तत्थ णं जे ते एवमाहंसु तिविहा सव्वजीवा पणत्ता ते एवमाहंसु, तंजहा—सम्मदिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छादिट्ठी ॥ सम्मदिट्ठी णं भंते ! कालओ केवचिरं होति?, गोयमा ! सम्मदिट्ठी दुविहे पणत्ते, तंजहा—सातीए वा अपज्जवसिए साइए वा सपज्जवसिए, तत्थ जे ते सातीए सपज्जवसिते से जहं अंतो० उक्कं छावट्ठिं सागरोवमाहं सातिरेगाहं, मिच्छादिट्ठी तिविहे साइए वा सपज्जवसिए अणातीए वा अपज्जवसिते अणातीए वा सपज्जवसिते, तत्थ जे ते सातीए सपज्जवसिए से जहं अंतो० उक्कं अणंतं कालं जाव अवहं पोगलपरियट्ठं देस्सणं सम्मामिच्छादिट्ठी जहं अंतो० उक्कं अंतोमुहुत्तं ॥ सम्मदिट्ठिस्स अंतरं साइयरस्स अपज्जव-

सियस्स नत्थि अंतरं, सातीयस्स सपजवसियस्स जहं अंतो० उक्को० अणंतं कालं जाव अवहुं
 पोगलपरियदं, सिच्छादिद्विस्स अणादीयस्स अपजवसियस्स णत्थि अंतरं, अणातीयस्स स-
 पजवसियस्स नत्थि अंतरं, साइयस्स सपजवसियस्स जहं अंतो० उक्को० जावदि सागरो-
 परियदं देस्सणं । अप्पावहुं सवत्थोवा सम्मामिच्छादिद्वी सम्मदिद्वी अणंतगुणा सिच्छादिद्वी
 अणंतगुणा ॥ (सू० २५०)

‘तत्थ णं जे ते’ इत्यादि, तत्र ये ते एवमुक्तवन्तस्त्रिविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञास्ते एवमुक्तवन्तस्तथथा—सम्यग्दृष्टयो मिथ्यादृष्टयः
 सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च, अमीषां शब्दार्थभावना प्राग्वत् ॥ सम्यगति कायस्थितिमाह—‘सम्मदिद्वी णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं,
 भगवानाह—गौतम ! सम्यग्दृष्टिद्विविधः प्रज्ञास्तथथा—सादिको वाऽपर्यवसितः क्षायिकसम्यग्दृष्टिः, सादिको वा सपर्यवसितः क्षायो-
 पशमिकादिसम्यग्दर्शनी, तत्र योऽसौ सादिसपर्यवसितः स जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, कर्मपरिणामस्य विचित्रत्वेनैतावतः कालादूर्ध्वं पुन-
 र्मिथ्यालग्नमनात्, उत्कर्षतः पट्पट्टिः सागरोपमाणि, तत्र ऊर्ध्वं नियमतः क्षायोपशमिकसम्यग्दर्शनापगमात् । मिथ्यादृष्टिप्रश्नसूत्रं
 सुगमं, भगवानाह—गौतम ! मिथ्यादृष्टिस्त्रिविधः प्रज्ञास्तथथा—अनाद्यपर्यवसितः अनादिसपर्यवसितः सादिसपर्यवसितश्च, तत्र यो-
 ऽसौ सादिसपर्यवसितः स जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, तावता कालेन पुनः कस्यापि सम्यग्दर्शनलाभात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, अनन्ता उत्स-
 र्पिष्यवसर्पिष्यः कालतः, क्षेत्रतोऽपार्द्धं पुद्गलपरावर्त्तं देशेनं, पूर्वमतिपञ्चसम्यक्त्वस्यैतावतः कालादूर्ध्वं पुनरवश्यं सम्यग्दर्शनलाभात्,

पूर्वसम्यक्त्वप्रभावेन संसारस्य परित्तीकरणात् । सम्यग्मिथ्यादृष्टिसूत्रे जघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तं, सम्यग्मिथ्यादर्शन-
 कालस्य स्वभावत एवैतावन्मात्रत्वात्, नवरं जघन्यपदादुच्छृष्टपदमधिकमवसातव्यम् ॥ साश्रुतमन्तरमाह—‘सम्भदिष्टिरस्य षण् भंते !’
 इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! साध्यपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात्, सादिसपर्यवसितस्य जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं,
 सम्यक्त्वात् प्रतिपत्त्यन्तर्मुहूर्त्तेन भूयः कस्यापि सम्यक्त्वप्रतिपत्तेः, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं यावदपार्द्धं पुरल्लपरवर्त्तम् । मिथ्यादृष्टिसूत्रे-
 ऽन्त्यापर्ववसितस्य नास्त्यन्तरमपरित्यागात्, अनादिसपर्यवसितस्यापि नास्त्यन्तरं, अन्यथाऽन्तादित्वायोगात्, सादिसपर्यवसितस्य ज-
 घन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पट्पट्टिः सागरोपमाणि सातिरेकाणि, सम्यग्दर्शनकाल एव हि मिथ्यादर्शनस्य प्रायोऽन्तरं, सम्यग्दर्शन-
 कालश्च जघन्यत उत्कर्षतश्चैतावानिति । सम्यग्मिथ्यादृष्टिसूत्रे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, सम्यग्मिथ्यादर्शनात् प्रतिपत्त्यन्तर्मुहूर्त्तेन भूयः
 कस्यापि सम्यग्मिथ्यादर्शनभावात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं यावदपार्द्धं पुरल्लपरवर्त्तं देशोत्तं, यदि सम्यग्मिथ्यादर्शनात् प्रतिपत्तितस्य भूयः
 सम्यग्मिथ्यादर्शनलाभास्तत एतावता कालेन नियमेन अन्यथा तु मुक्तिः । अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्वोकाः सम्यग्मिथ्यादृष्टयः, तत्परि-
 णामस्य स्वीककालतया पृच्छासमये तेषां स्वीकानामवाप्यमानत्वात्, सम्यग्दृष्टयोऽन्ततगुणाः सिद्धानामनन्तत्वात्, तेभ्यो मिथ्यादृष्ट-
 योऽनन्तगुणाः, वनस्पतीनां सिद्धेभ्योऽप्यनन्तत्वात् तेषां च मिथ्यादृष्टित्वात् ॥

अहवा तिविहा सव्वजीवा पणत्ता—परित्ता अपरित्ता नोपरित्तानोअपरित्ता । परित्ते षण्
 भंते ! कालतो केवचिरं होति ?, परित्ते इविहे पणत्ते—कायपरित्ते य संसारपरित्ते य । कायप-
 रित्ते षण् भंते० !, जह० अंतोसु० उक्को० असंखेज्जं कालं जाव असंखेज्जा लोगा । संसारपरित्ते षण्

भंते ! संसारपरित्तोत्ति कालओ केवचिरं होति ? जहं अंतो० उक्को० अणंतं कालं जाव अवहुं पोणालपरियदं देसूणं । अपरित्ते णं भंते !०, अपरित्ते दुविहे पणत्ते, कायअपरित्ते य संसारअपरित्ते य, कायअपरित्ते णं जहं अंतो० उक्को० अणंतं कालं, वणस्सतिकालो, संसारपरित्ते दुविहे पणत्ते—अणादीए वा अपज्जवसिते अणादीए वा सपज्जवसिते, णोपरित्तेणोअपरित्ते स्यातीए अपज्जवसिते । कायपरित्तस्स जहं अंतरं अंतो० उक्को० वणस्सतिकालो, संसारपरित्तस्स णत्थि अंतरं, कायापरित्तस्स जहं अंतो० उक्को० असंखिज्जं कालं पुढविकालो । संसारपरित्तस्स अणाइयस्स अपज्जवसियस्स नत्थि अंतरं, अणाइयस्स सपज्जवसियस्स नत्थि अंतरं, णोपरीत्तनोअपरित्तस्सवि णत्थि अंतरं । अप्पावहुं सव्वत्थोवा परित्ता णोपरित्तानोअपरित्ता अनंतगुणा अपरित्ता अनंतगुणा (सू० २५१)

‘अहवे’त्यादि, अथवा सर्वजीवास्त्रिविधाः प्रज्ञास्त्वथवा—परीत्ता अपरीत्ता नोपरित्तानोअपरीत्ताश्च ॥ सम्प्रति कायस्थितिचिन्ता-परीत्तविषयं प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! परीत्तो द्विविधः प्रज्ञास्त्वथवा—कायपरीत्तः संसारपरीत्तश्च, कायपरीत्तो नाम प्रत्येकशरीरी, संसारपरीत्तोऽपार्द्धपुद्गलपरावर्त्तान्तःसंसारः, तत्र कायपरीत्तविषयं प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, स च साधारणेभ्यः परीत्तेष्वन्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा पुनः साधारणेषु गच्छतो वेदितव्यः, उत्कर्षतोऽसङ्ख्येयं कालं, असङ्ख्येया उत्सर्पिष्यवसर्पिष्यः कालतः, क्षेत्रतोऽसङ्ख्येया लोकाः, तथा चाह—पृथिवीकालः, किमुक्तं भवति ?—पृथिव्यादिप्रत्येकशरीरकालः, तत्र

ऊर्ध्वं नियमतः संसारिणः साधारणभावात् ॥ संसारपरीतविषयं प्रश्नसूत्रं पाठसिद्धं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तै, ताव-
 ता कालेनान्तकृत्केवलत्वेन सिद्धिगमनात्, उत्कर्षेणानन्तं कालं, अनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः, क्षेत्रतो देशो नमंपार्द्धं पुद्गलपरा-
 वर्त्तै यावत्, तत ऊर्ध्वं नियमतः सिद्धिगमनाद्, अन्यथा संसारपरीतत्वायोगात् ॥ ‘अपरीत्ते णं भंते !’ इत्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमं,
 भगवानाह—गौतम ! अपरीतो द्विविधः प्रज्ञप्रस्तवथा—कायापरीतः संसारापरीतश्च, कथापरीतः—साधारणः, संसारापरीतः—कृष्ण-
 पाक्षिकः, तत्र कायापरीतविषयं प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तै, तत ऊर्ध्वं कस्यापि प्रत्येकशरीरेषु गमनात्,
 उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, स च वनस्पतिकालः, अनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः, क्षेत्रतोऽनन्ता लोका असङ्ख्येयाः पुद्गलपरावर्त्ताः,
 ते च पुद्गलपरावर्त्ता आवलिकाया असङ्ख्येयो भागः । संसारापरीतप्रश्नसूत्रं प्रतीतं, भगवानाह—गौतम ! संसारापरीतो द्विविधः प्र-
 ज्ञप्रस्तवथा—अनादिकोऽप्यर्थवसितो, यो न जातुचिदपि सिद्धि गन्ता, अनादिको वा सपर्यवसितो भव्यविशेषः । नोपरीतनोअप-
 रीतविषयं प्रश्नसूत्रं प्रतीतं, नोपरीतनोअपरीतो हि सिद्धः, स च साधपर्यवसित एव प्रतिपाताभावात् ॥ सान्प्रतमन्तरमाह—
 ‘कायापरीत्तरस णं भित्तादि प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तै, साधारणेण्वन्तर्मुहूर्त्तै स्थित्वा भूयः प्रत्येकशरी-
 रेण्वगमनात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, स चानन्तः कालः प्रागुक्तस्वरूपो वनस्पतिकालः, तावन्तं कालं साधारणेण्ववस्थानात् ॥ संसार-
 परीतविषयं प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! नास्त्यन्तरं, संसारपरीतत्वापगमे पुनः संसारपरीतत्वाभावात्, सुक्तस्य प्रतिपाता-
 सम्भवात् । कायापरीतसूत्रे जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तै, प्रत्येकशरीरेण्वन्तर्मुहूर्त्तै स्थित्वा भूयः कायापरीतेषु कस्याप्यगमनसम्भवात्, उत्क-
 र्षतोऽसङ्ख्येयं कालं यावद्, असङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः, क्षेत्रतोऽसङ्ख्येया लोकाः, पृथिव्यादिप्रत्येकशरीरभवभ्रमणकाल-

स्योत्कर्षतोऽप्येतावन्मात्रत्वात्, तथा चाह—पृथिवीकालः पृथिव्यादिप्रत्येकशरीरकाल इत्यर्थः । संसारापरीतसूत्रेऽनाद्यपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात्, अनादिसपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरं, संसारापरीतत्वापगमे पुनः संसारापरीतत्वस्यासम्भवात्, नोपरीतनो-
अपरीतस्यापि साद्यपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात् । अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्वोकाः परीताः, कायपरीतानां संसारपरीतानां
चारुपत्वात्, नोपरीतानोअपरीता अनन्तगुणाः सिद्धानामनन्तत्वात्, अपरीता अनन्तगुणाः, कृष्णपाक्षिकाणामतिप्रभूतत्वात् ॥

अहवा तिविहा सव्वजीवा पं० तं०—पज्जत्तगा अपज्जत्तगा नोपज्जत्तगानोअपज्जत्तगा, पज्जत्तके णं भंते!०, जह० अंतो० उक्को० सागरोवमसत्तपुहुत्तं साहरेणं । अपज्जत्तगे णं भंते!०, जह० अंतो० उक्को० अंतो० नोपज्जत्तगोअपज्जत्तए सातीए अपज्जवसिते । पज्जत्तगसस अंतरं जह० अंतो० उक्को० अंतो०, अपज्जत्तगसस जह० अंतो० उक्को० सागरोवमससपुहुत्तं साहरेणं, तइयस्स णत्थि अंतरं । अप्पाबहु० सव्वत्थोवा नोपज्जत्तगानोअपज्जत्तगा अपज्जत्तगा अणंतगुणा पज्जत्तगा संखिजगुणा (सू० २५२)

‘अहवे’त्यादि, अथवा प्रकारान्तरेण सर्वजीवास्त्रिविधाः ब्रह्मास्तद्यथा—पर्याप्तका अपर्याप्तका नोपर्याप्तकानोअपर्याप्तकाश्च, तत्र पर्याप्तकायस्त्रित्विन्तायां जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, अपर्याप्तकेभ्यः पर्याप्तेषूपधान्तर्मुहूर्त्तौत्पन्नोऽपर्याप्तकेषु भूयोऽपि गमनात्, उत्कर्षतः सागरोपमशतपृथक्त्वं सातिरेकं, तत ऊर्ध्वं नियमतोऽपर्याप्तकभावात्, लब्धयेष्वं चेदं सूत्रं, तेनापानतराले उपपातापर्याप्तकत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः । अपर्याप्तकसूत्रे जघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्त्तं, अपर्याप्तलब्धयेर्जघन्यत उत्कर्षतश्चैतावन्मात्रकालत्वात्, नवरं

जघन्यपदादुत्कृष्टपदमधिकमवसातव्यं, अन्यथोभयपदोपन्यासायोगात्, उभयप्रतिपेधवर्ती सिद्धः, स च साद्यपर्यवसितः । अन्तर-
चिन्तायां पर्याप्तकस्य जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहूर्तमन्तरं, अपर्याप्तकाल एव हि पर्याप्तकस्थान्तरं, अपर्याप्तकालश्च जघन्यत उत्कर्ष-
तश्चान्तर्मुहूर्तं, अपर्याप्तकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतः सागरोपमशतपृथक्त्वं सातिरेकं, पर्याप्तकालस्य जघन्यत उत्कर्षतश्चैताव-
त्प्रमाणत्वात्, नोपर्याप्तनोअपर्याप्तकस्य नास्त्वनतरमपर्यवसितत्वात् ॥ अल्पबहुलचिन्तायां सर्वस्वोका नोपर्याप्तकनोअपर्याप्तकाः, सि-
द्धानां शेषजीवापेक्षयाऽल्पत्वात्, अपर्याप्तका अनन्तगुणाः, निगोदजीवानामपर्याप्तानामनन्तानन्तानां सदा लभ्यमानत्वात्, तेभ्यः प-
र्याप्तकाः सद्भयेयगुणाः, सद्भ्येवोषतोऽपर्याप्तकेभ्यः पर्याप्तकानां सद्भयेयगुणतयाऽबाप्यमानत्वात् ॥

अहवा निविहा सव्वजीवा पं० तं०—सुहुमा वायरा नोसुहुमानोवायरा, सुहुमे षं भंते! सु-
हुमेत्ति कालओ केवाचिरं०?, जहण्णेणं अंतोसुहुत्तं उक्कोसे० असंखिज्जं कालं पुढविकालो, वा-
यरा जह० अंतो० उक्को० असंखिज्जं कालं असंखिज्जाओ उस्सत्तिपणीओसत्तिपणीओ कालओ
खेत्तओ अंगुलस्स असंखिज्जइभागे, नोसुहुमनोवायरा साइए अपजवसिए, सुहुमस्स
अंतरं वायरकालो, वायरस्स अंतरं सुहुमकालो, तइयस्स नोसुहुमणोवायरस्स अंतरं नत्थि ।
अप्पावहु० सव्वत्थोवा नोसुहुमानोवायरा वायरा अणंतगुणा सुहुमा असंखेज्जगुणा ॥

(सू० २५३)

‘अहवे’त्यादि, अथवा प्रकारान्तरेण सर्वजीवास्त्रिविधाः प्रज्ञास्त्रयथा—सूक्ष्मा चादराः नोसूक्ष्मानोवादराः । कायस्थितिचिन्तायां

सूक्ष्मस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तैः, तत ऊर्ध्वं भूयोऽपि बादरेषु कस्याप्यागमनात्, उत्कर्षतोऽसह्येयं कालं, असह्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽसह्येया लोकाः, बादरस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तैः, तदनन्तरं कस्यचिद् भूयोऽपि सूक्ष्मेषु गमनात्, उत्कर्षतोऽसह्येयं कालं, असह्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽङ्गुलस्यासह्येयो भागः, एतावतः कालादूर्ध्वं नियोगतः संसारिणः सूक्ष्मेषु गमनात्, उभयप्रतिषेधवर्ती सिद्धः स च साद्यपर्यवसितः ॥ अन्तरचिन्तायां सूक्ष्मस्यान्तरं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तैः उत्कर्षतोऽसह्येयं कालमसह्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽङ्गुलस्यासह्येयो भागः, बादरकालस्य जघन्यत उत्कर्षतश्चैतावत्प्रमाणत्वात् । बादरस्यान्तरं जघन्येनान्तर्मुहूर्तैः उत्कर्षतोऽसह्येयं कालं, असह्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽसह्येया लोकाः, सूक्ष्मस्य जघन्यत उत्कर्षतश्चैतावत्कालप्रमाणत्वात्, नोसूक्ष्मनोबादरस्य साद्यपर्यवसितस्य, हेतौ पट्टी, 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां विभक्तीनां प्रायो दर्शनमिति न्यायात्, ततोऽयमर्थः—साद्यपर्यवसितत्वात्रास्यनन्तरमन्यथाऽपर्यवसितत्वयोगात् । अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्वोका नोसूक्ष्मानोबादराः, सिद्धानामल्पत्वात्, तेभ्यो बादरा अनन्तगुणाः, बादरनिगोदजीवानां सिद्धेभ्योऽप्यनन्तत्वात्, तेभ्यः सूक्ष्मानसह्येयगुणाः, बादरनिगोदेभ्यः सूक्ष्मनिगोदानामसह्यातगुणत्वात् ॥

अहवा तिविहा सव्वजीव्वा पणत्ता, तंजहा—सण्णी असण्णी नोसण्णीनोअसण्णी, सन्धी भंते ! कालओ० ? जह० अंतो० उक्को० सागरोवमससतपुहुत्तं सातिरेणं, असण्णी जह० अंतो० उक्को० वणससतिकालो, नोसण्णीनोअसण्णी साइए अपजवसिते । सण्णिणस्स अंतरं जह० अंतो० उक्को० वणससतिकालो, असण्णिणस्स अंतरं जह० अंतो० उक्को० सागरोवमससपुहुत्तं सातिरेणं,

ततियस्स णत्थि अंतरं । अप्पावह्मं सव्वत्थोवा सण्णी नोसत्तीनोअसण्णी अणंतगुणा असण्णी
अणंतगुणा ॥ (सू० २५४)

‘अहवा तिविहा’ इत्यादि, ‘अथवा’ प्रकारान्तरेण त्रिप्रकाराः सर्वजीवाः प्रज्ञास्तथा—सच्चिन्नोऽसच्चिन्नो नोसच्चिन्नोऽस-
च्चिन्नश्च, तत्र सच्चिन्नः—समनस्काः असच्चिन्नः—अमनस्काः उभयप्रतिपेधवर्तिनः सिद्धाः । कायस्थितिचिन्तायां सच्चिन्नो जघन्येना-
न्तर्मुहूर्त्तं, तत ऊर्ध्वं भूयोऽपि कस्यचिद् सच्चिन्ना गमनात्, उत्कर्षतः सागरोपमशतपृथक्त्वं सातिरेकं, तत ऊर्ध्वं मावश्यं संसारिणः सर्वोऽ-
सच्चिन्ना गमनात्, असच्चिन्नो जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तत ऊर्ध्वं कस्यापि पुनरपि सच्चिन्ना गमनात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, स चा-
नन्तः कालो वनस्पतिकालः, स चैवं—अनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः, क्षेत्रतोऽनन्ता लोकाः, असर्पयोः पुद्गलपरावर्त्ताः, ते च
पुद्गलपरावर्त्ता आवलिकाया असर्पयो भागाः, उभयप्रतिपेधवर्त्ता सिद्धाः, स च साद्यपर्यवसितः । अनन्तरचिन्तायां सच्चिन्नोऽन्तरं
जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, स चानन्तकालो वनस्पतिकालः, असच्चिन्नकालस्य जघन्यत उत्कर्षतश्चेत्तावत्प्रमाणत्वात्, अ-
सच्चिन्नोऽन्तरं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः सागरोपमशतपृथक्त्वं, सच्चिन्नकालस्य जघन्यत उत्कर्षतश्चेत्तावत्प्रमाणत्वात्, नोसच्चिन्नो-
नोअसच्चिन्नः साद्यपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात् । अल्पवदुत्सर्पिण्यचिन्तायां सर्वलोकाः सच्चिन्नो, देवनारकगर्भव्युत्क्रान्तिकति-
र्थमनुव्याणामेव सच्चिन्नात्, तेभ्य उभयप्रतिपेधवर्त्तिनोऽनन्तगुणाः, वनस्पतिवर्ज्येभ्यः सिद्धानामनन्तगुणात्, तेभ्योऽसंक्षि-
नोऽनन्तगुणाः वनस्पतीनां सिद्धेभ्योऽप्यनन्तगुणात् ॥

अहवा तिविहा सव्वजीवा पण्णासा, तंजहा—भवसिद्धिया अभवसिद्धिया नोभवसिद्धिया-

नोअभवसिद्धिया, अणाइया सपज्जवसिया भवसिद्धिया, अणाइया अपज्जवसिया अभवसिद्धिया, साई अपज्जवसिया नोअवसिद्धियानोअभवसिद्धिया । तिण्हं पि वत्थि अंतरं । अप्पावहुं सु-
 व्वत्थोवा अभवसिद्धिया णोअवसिद्धीयानोअभवसिद्धीया अनंतगुणा भवसिद्धिया अणंत-
 गुणा । (सू० २५५) अहवा तिविहा सव्वं तंजहा—तस्सा थावरा नोतसानोथावरा, त-
 सस्स णं अंतं ! कालओ० ? जह० अंतो० उक्को० दो खाणरोवमसहस्साइं साइरेगाइं, थावरस्स सं-
 चिट्ठणा वणस्सतिकालो, णोतसानोथावरा साती अपज्जवसिया । तसस्स अंतरं वणस्सतिकालो,
 थावरस्स अंतरं दो साणरोवमसहस्साइं साइरेगाइं, णोतसथावरस्स णत्थि अंतरं । अप्पावहुं
 सव्वत्थोवा तस्सा नोतसानोथावरा अणंतगुणा थावरा अणंतगुणा । से तं तिविधा सव्वजीवा
 पणणात्ता (सू० २५६)

‘अहवे’लादि, अथवा—प्रकारान्तरेण त्रिविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञास्तद्यथा—‘भवसिद्धिकाः’ भवे सिद्धिर्येषां ते भवसिद्धिका
 भव्या इत्यर्थः, अभवसिद्धिका—अभव्याः, नोभवसिद्धिकानोअभवसिद्धिकाः सिद्धाः, सिद्धानां संसारतीततया भवसिद्धिकत्वाभव-
 सिद्धिकत्वविशेषणरहितत्वात् । कायस्थितिचिन्तायां भवसिद्धिकोऽनादिसपर्यवसितोऽन्यथा भवसिद्धिकत्वायोगात्, अभवसिद्धिकोऽ-
 नाद्यपर्यवसितः, अभवसिद्धिकत्वादेवान्यथा तद्भावायोगात्, नोभवसिद्धिकोनोअभवसिद्धिकः साद्यपर्यवसितः, सिद्धस्य संसारक्षया-
 द्वाद्भूतस्य प्रतिपातासम्भवात् । अन्तरचिन्तायां भवसिद्धिकस्यानादिसपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरं, भवसिद्धिकत्वापगमे पुनर्भवसिद्धिकत्वा-

योगात्, अभवसिद्धिकस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसिततया सदा तद्भावापरित्यागात्, नोभवसिद्धिकनोअभवसिद्धिकस्यापि साध्यपर्यवसितस्य
नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात् । अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्वोका अभवसिद्धिकाः, अभव्यानां जापन्ययुक्तानन्तकतुल्यत्वात्, नोभवसि-
द्धिकानोअभवसिद्धिका अनन्तगुणाः, सिद्धानामभव्येभ्योऽनन्तगुणत्वात्, तेभ्यो भवसिद्धिका अनन्तगुणाः, अव्यराशेः सिद्धेभ्यो-
ऽव्यनन्तगुणत्वात् । उपसंहारमाह—‘सेतं ति विहा सव्वजीवा पन्नत्ता’ ॥ तदेवं त्रिविधसर्वजीवप्रातिपत्तिरुक्ता, सम्प्रति चतुर्विध-
सर्वजीवप्रातिपत्तिमभिधत्तुराह—

तत्थ जे ते एवमाहंसु—चउड्विह्वा सव्वजीवा पणत्ता ते एवमाहंसु तं०—मणजोगी चइजोगी
कायजोगी अजोगी । मणजोगी णं भंते । जहं एकं समयं उक्को० अंतोसु०, एवं चइजोगीवि,
कायजोगी जहं अंतो० उक्को० वणस्सत्तिकालो, अजोगी सातीए अपज्जवसिए । वणजोगिसस
अंतरं जहण्णेणं अंतोसुहुत्तां उक्को० वणस्ससइकालो, एवं चइजोगिससयि, कायजोगिसस जहं
एकं समयं उक्को० अंतो०, अयोगिसस पात्थि अंतरं । अप्पावहु० सव्वत्थोवा मणजोगी चइजोगी
संखिज्जगुणा अजोगा अणंतगुणा कायजोगी अणंतगुणा ॥ (सू० २६७)

‘तत्थ जे ते एव’मित्यादि, तत्र ये ते एवमुक्तवन्तश्चतुर्विधाः सर्वजीवाः प्रप्राप्ता एवमुक्तवन्तस्तथा—मतोगोगिनो वागयोगिनः
काययोगिनोऽयोगिनश्चेति, तत्र कायस्थितिचिन्तायां मनोयोगी जपन्यत एकं समयं, विशिष्टमतोयोग्यपुद्गलप्रदणपेक्षमेतत्सूत्रं, ततो
द्वितीये समये मरणान्तोपरमतो भाषकवदेकसमायता प्रतिपत्तव्या, इत्कर्षतोऽन्तर्मुहूर्तं, तथा च जीवस्यभावतया नियन्त उपरमात्

भापकवत्, मनोयोगरहितवाग्योगवात्तेव वाग्योगी द्वीन्द्रियादिः, जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, एतदपि सूत्रं विशिष्टवाग्-
 द्रव्यग्रहणापेक्षमवसातव्यं, काययोगी वाग्योगमनोयोगविकल एकेन्द्रियादिः, जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, द्वीन्द्रियादिभ्य उच्चुल्य पृथिव्यादिष्व-
 न्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा भूयः कस्यापि द्वीन्द्रियादिषु गमनात्, उत्कर्षतः प्रागुक्तस्वरूपो वनस्पतिकालः, अयोगी सिद्धः, स च साद्यपर्यव-
 सितः । अन्तरचिन्तायां मनोयोगिनोऽन्तरं जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, तत् ऊर्द्धं भूयो विशिष्टमनोयोग्यपुद्गलग्रहणसम्भवात्, उत्कर्षतो वन-
 स्पतिकालः, तावन्तं कालं स्थित्वा भूयो मनोयोगिव्वागमनसम्भवात्, एवं वाग्योगिनोऽपि जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तरं भावनीयं, औदा-
 रिककाययोगिनो जघन्यत एकं समयं, औदारिकलक्षणं कायमपेक्ष्यैतत्सूत्रं, यतो द्विसामायिक्यामपान्तरालगतवैकः समयोऽन्तरं,
 उत्कर्षतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, इदं हि सूत्रं परिपूर्णैर्दारिकशरीरपर्याप्तिपरिसमाप्त्यपेक्षं, तत्र विग्रहसमयादारभ्य यावदौदारिकशरीरपर्याप्तिपरि-
 समाप्तिस्त्वावदन्तर्मुहूर्त्तं, तत् उत्कर्षतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, न चैतत्स्वमनीषिकाविजृम्भितं, यत् आह चूर्णिकृत्—‘कायजोगिस्स जह०
 एकं समयं, कहं ?, एकसामायिकविग्रहातस्य, उक्कोसं अन्तरं अंतोमुहुत्तं, विग्रहसमयादारभ्य औदारिकशरीरपर्याप्तकस्य यावदेवमन्त-
 र्मुहूर्त्तं द्रष्टव्य’मिति, सूत्राणि ह्यमूनि विचित्राभिप्रायतया दुर्लभ्याणीति सम्यक्संप्रदायादवसातव्यानि, सम्प्रदायश्च यथोक्तस्वरूप
 इति न काचिदनुपपत्तिः, न च सूत्राभिप्रायमज्ञात्वा अनुपपत्तिरुद्भवनीया, महाशातनायोगतो महाऽन्तर्ध्वसक्तेः, सूत्रकृतो हि भग-
 वन्तो महीयांसः प्रमाणीकृताश्च महीयस्तरैस्तत्कालवर्तिभिरन्यैर्विद्वद्भिस्ततो न तत्सूत्रेषु मनागप्यनुपपत्तिः, केवलं सम्प्रदायावसाये
 यत्रो विधेयः, ये तु सूत्राभिप्रायमज्ञात्वा यथा कथञ्चिदनुपपत्तिमुद्भावयन्ते ते महतो महीयस आशातयन्तीति दीर्घतरसंसारभाजः,
 आह च टीकाकारः—“एवं विचित्राणि सूत्राणि सम्यक्संप्रदायादवसेयानीत्यविज्ञाय तदभिप्रायं नानुपपत्तिचोदना कार्या, महाशा-

तनायोगतो महाऽनर्थप्रसन्नादिति” एवं च ये सम्प्रति दुष्पमानुभावतः प्रवचनस्योपप्लवाय धूर्मकेतव इवोत्थिताः सकलकालसुकरा-
 न्यवच्छिन्नसुविधिमार्गानुष्ठातृसुविहितसाधुषु मत्सरिणस्तेऽपि बुद्धपरम्परायातसम्प्रदायादवसेयं सूत्राभिप्रायमपास्योत्सृज्यं प्ररूपयन्तो
 महाशतनामाजः प्रतिपत्तव्या अपकर्णयितव्याश्च दूरतस्तत्त्ववेदिभिरिति कृतं प्रसङ्गेन । सम्प्रत्यल्पवबुलगाह—‘एयसि णं भित्तादि
 प्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—गौतम ! सर्वलोका मनोयोगिनो, देवनाकरगर्भजतिर्यक्पञ्चेन्द्रियमनुष्याणामेव मनोयोगित्वात्, तेभ्यो
 वान्योगिनोऽसह्येयगुणाः, द्वित्रिचतुरसञ्चित्पञ्चेन्द्रियाणां वान्योगित्वात्, अयोगिनोऽनन्तगुणाः सिद्धानामनन्तत्वात्, तेभ्यः कान्य-
 योगिनोऽनन्तगुणाः वनस्पतीनां सिद्धेभ्योऽप्यनन्तत्वात् ॥

अहवा चउविवहा सव्वजीवा पणत्ता, तंजहा—इतिथवेयगा पुरिसवेयगा नपुंसगवेयगा अवे-
 यगा, इतिथवेयगा णं भंते ! इतिथवेदप्पत्ति कालतो केवचिरं होति ? गोयमा ! (एमेण आपुसेण०)
 पलियसयं दसुत्तरं अट्टारस चोदस पलितपुहुत्तं, समओ जहण्णो, पुरिसवेदस्स जह० अंतो०
 उक्को० सागरोवमससयपुहुत्तं सातिरेणं, नपुंसगवेदस्स जह० एफं समयं उक्को० अणंतं कालं
 वणस्सत्तिकालो । अवेयए हुविहे प०—सातीए वा अपज्जवसिते सातीए वा सपज्जवसिए से
 जह० एक्कं स० उक्को० अंतोमु० । इतिथवेदस्स अंतरं जह० अंतो० उक्को० वणस्सत्तिकालो, पुरि-
 सवेदस्स जह० एणं समयं उक्को० वणस्सइकालो, नपुंसगवेदस्स जह० अंतो० उक्को० सागरोव-

मस्यपुहुतं सातिरेगं, अवेदगो जहा हेद्रा । अप्पावहु० सवत्थोवा पुरिसवेदगा इतिथवेदगा
संखेज्जगुणा अवेदगा अणंतगुणा नपुंसकवेयगा अणंतगुणा ॥ (सू० २५८)

‘अहवे’त्यादि, ‘अथवा’ प्रकारान्तरेण चतुर्विधाः सर्वजीवाः प्रज्ञास्त्वथवा—स्त्रीवेदकाः पुरुषवेदका नपुंसकवेदका अवेदकाः ।
कायस्थितिचिन्तायां स्त्रीवेदकस्य ‘एगेणं आप्सेणं जह० एगं समय’मित्यादि पूर्वं त्रिविधप्रतिपत्तौ प्रपञ्चतो व्याख्यातमिति न
भूयो व्याख्यायते, पुरुषवेदस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, स्त्रीवेदादिभ्य उद्धृत्य पुरुषवेदानामन्तर्मुहूर्त्तं जीवित्वा भूयः स्त्रीवेदादिषु कस्यापि
गमनात् । अथ यथा स्त्रीवेदस्य नपुंसकस्य वा उपशमश्रेणानुपशमे जाते तदनन्तरमेकं समयं तं वेदमनुभूय मृतस्यैकसमयता व्याव-
र्ण्यत्वे तथा पुरुषवेदस्यापि जघन्यत एकसमयता कस्यात्र भवति ?, उच्यते, उपशमश्रेण्यन्तर्गतो मृतः सर्वोऽपि पुरुषवेदपूद्रपद्याते नान्य-
वेदेषु, तेन स्त्रीवेदस्य नपुंसकवेदस्य चोक्तप्रकारेण जघन्यत एकसमयता लभ्यते, न पुरुषवेदस्य, तस्य जन्मान्तरेऽपि सातत्येन गमनात्,
ततो जघन्यं पुरुषवेदस्थोपदर्शितेनैव प्रकारेणेत्यन्तर्मुहूर्त्तं, उत्कर्षतः सागरोपमशतपृथक्त्वं सातिरेकं, तच्च देवमनुष्यतिर्यग्भवभ्रमणेन
वेदितव्यं, नपुंसकवेदो जघन्यत एकं समयं, स चैकः समय उपशमश्रेणौ वेदोपशमात्तन्तरमेकं समयं नपुंसकवेदमनुभूय मृतस्य परि-
भावनीयो मरणानन्तरं पुरुषवेदपूद्रपादात्, उत्कर्षतो वनरूपंतिकालः, स च प्रागनेकधा दर्शितः, अवेदको द्विविधः—साद्यपर्यवसितः
क्षीणवेदः सादिसपर्यवसित उपशान्तवेदः, स च जघन्यत एकं समयं, द्वितीये समये मरणतो देवगताौ पुरुषवेदसम्भवात्, उत्कर्षतो-
ऽन्तर्मुहूर्त्तं, तदनन्तरं मरणतः पुरुषवेदसङ्क्रान्त्या प्रतिपाततो येन वेदेनोपशमश्रेणि प्रतिपन्नस्तद्देवोदयाप्रत्या सवेदकत्वात् । अन्तर-
चिन्तायां स्त्रीवेदस्यान्तरं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तच्चोपशान्तवेदे पुनरन्तर्मुहूर्त्तेन स्त्रीवेदोदयापत्त्या, यदिवा स्त्रीभ्य उद्धृत्य पुरुषवेदेषु नपुं-

सकवेदेषु बाऽन्तर्मुहूर्त्तं जीवित्वा पुनः स्त्रीत्वेनोत्पत्त्या भावनीयं, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, पुरुषवेदस्यान्तरं जघन्यत एकं समयं, पुरुषस्य स्ववेदोपशमसमयानन्तरं मरणे पुरुषेष्वेवोत्पादात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, नपुंसकवेदस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तथा स्त्रीवेदोक्तप्रकारेण भावयितव्यं, उत्कर्षतः सागरोपमशतपृथक्त्वं सातिरेकं, तत ऊर्ध्वं नियमतः संसारिणः सतो नपुंसकवेदोदयभावात्, अवेदकस्य साध्यपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात्, सादिसपर्यवसितस्य जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तेन कस्यापि श्रेणिसमारम्भात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, अनन्ता उत्सर्पिण्यवसाधिपयः कालतः क्षेत्रतोऽपार्द्धं पुद्गलपरावर्त्तं देशानं, तावतः कालादूर्ध्वं पूर्वप्रतिपन्नोपशमश्रेणिकस्य पुनः श्रेणिसमारम्भात् । अल्पबहुलचिन्तायां सर्वस्वोकाः पुरुषवेदकाः गतित्रयेऽप्यल्पत्वात्, स्त्रीवेदकाः सद्योपेयगुणाः, तिर्यग्गतौ त्रिगुणत्वात् (मनुष्यगतौ सप्तविंशतिगुणत्वात्) देवगतौ द्वाविंशद्गुणत्वात्, अवेदका अनन्तगुणाः, सिद्धानामनन्तत्वात्, नपुंसकवेदका अनन्तगुणाः, वनस्पतीनां सिद्धेभ्योऽप्यनन्तगुणत्वात् ॥

अहवा चउच्चिह्रा सन्वजीवा पणत्ता, तंजहा—चक्रखुदंसणी अचक्रखुदंसणी अवधिदंसणी केवलदंसणी ॥ चक्रखुदंसणी णं भंते १०१, जह० अंतो० उक्को० सागरोवमसहस्रं सातिरेगं, अचक्रखुदंसणी दुविहे पणत्ते—अणातीए वा अपज्जवसिए अणाइए वा सपज्जवसिए । ओहिदंसणीस जह० इक्कं समयं उक्को० दो छावट्टी सागरोवमाणं साहेरगाओ, केवलदंसणी साइए अपज्जवसिए ॥ चक्रखुदंसणीस अंतरं जह० अंतोसु० उक्को० वणरसतिकालो । अचक्रखुदंसणीस दुविहसस नयि अंतरं । ओहिदंसणीस जह० अंतोसु० उक्कोसे० वणरसहकालो । केवलदंस-

साणिसस णत्थि अंतरं । अप्पावहुयं सव्वत्थोचा ओहिदंसणी चक्खुदंसणी असंखेज्जगुणा केवल-
दंसणी अणंतगुणा अचक्खुदंसणी अणंतगुणा ॥ (सू० २५९)

‘अहर्वेत्यादि, ‘अथवा’ प्रकारान्तरेण चतुर्विधाः सर्वजीवाः प्रज्ञासास्त्रयाथा—चक्षुर्दर्शनिनोऽचक्षुर्दर्शनिनोऽवधिदर्शनिनः केवलदर्श-
नितः ॥ अमीषां कायस्थितिमाह—‘चक्खुदंसणी णं भंते !’ इत्यादि, चक्षुर्दर्शनी जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, अचक्षुर्दर्शनीभ्य उद्धृत्य च-
क्षुर्दर्शनिपूरुषया तावन्तं कालं स्थित्वा पुनरचक्षुर्दर्शनिषु कस्यापि गमनात्, उक्तर्पतः सागरोपमसहस्रं सातिरेकं, अचक्षुर्दर्शनी द्विविधः-
प्रज्ञासस्त्रयाथा—अनाद्यपर्यवसितो यो न जातुचिदपि सिद्धिं गन्ता, अनादिसपर्यवसितो भव्यविशेषो यः सेत्स्यति, अवधिदर्शनी जघ-
न्यत एकं समयं, अवधिप्रतिपत्त्यनन्तरमेव कस्यापि मरणतो मिथ्यात्वगमनतो दुष्टाध्यवसायभावतोऽवधिप्रतिपातात्, उक्तर्पतो द्वे-
पट्पट्टी सागरोपमाणां सातिरेके, तत्रैका पट्पट्टिः एवं—विभङ्गज्ञानी तिर्यक्पञ्चेन्द्रियो मनुष्यो वाऽथः सप्तम्यामुत्पन्नः, तत्र त्रयस्त्रिंशत्
सागरोपमाणि स्थित्वा तत्र च प्रत्यासन्ने उद्धर्तनाकाले सम्यक्त्वं प्राप्य पुनः परित्यजति ततोऽप्रतिपतितेनैव विभङ्गेन पूर्वकोट्यायुक्तेषु
तिर्यक्षु जातस्त्वतः पुनरल्पप्रतिपतितविभङ्ग एवाथः सप्तम्यामुत्पन्नः, तत्र च त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि स्थित्वा पुनरप्युद्धर्तनाकाले प्रत्या-
सन्ने सम्यक्त्वं प्राप्य पुनः परित्यजति, ततः पुनरल्पप्रतिपतितेनैव विभङ्गेन पूर्वकोट्यायुक्तेषु तिर्यक्षूपजातो, वेलाद्वयमपि चाविप्रहेणाधः
सप्तम्यास्तिर्यक्षूपादधितव्यः, विप्रहे विभङ्गस्य प्रतिषेधात्, उक्तं च—“विभंगनाणी पंचेन्द्रियतिरिक्खजोणिया मणूया य आहारणा
नानाणी जहं एतं समयं उक्को० तेत्तीसं सागरोवमाहं देसूणाए पुव्वकोडीए अब्भहिंयाहं”ति, तदनन्तरमप्रतिपतितविभङ्ग एव मनु-

व्युत्पत्तं प्राप्य सम्यक्त्वपूर्वं संयममासाद्य विजयादिषु वारद्वयमुत्पद्यमानस्य द्वितीया पट्पट्टिर्भावनीया, अवधिदर्शनं च विभङ्गेऽवधि-
 ज्ञाने च तुल्यमतो द्वे पट्पट्टी सागरोपमाणां सातिरेके स्थितिरवधिदर्शनिनः, केवलदर्शनी साद्यपर्यवसितः ॥ साम्प्रतमन्तरमाह—
 'चक्षुर्दंसणिरस णं भंते !' इत्यादि, चक्षुर्दर्शनिनोऽन्तरं जपन्येनान्तर्मुहूर्तं तावत्प्रमाणेनाचक्षुर्दर्शितमवेन व्यवधानात्, उत्कर्षतो
 वनस्पतिकालः, स च प्राशुक्तस्वरूपः, अचक्षुर्दर्शनिनोऽन्ताद्यपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात्, अनादिसपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरं
 अचक्षुर्दर्शनित्वापगमे भूयोऽचक्षुर्दर्शनित्वायोगात्, क्षीणधातिकर्मणः प्रतिपातासम्भवत्, अवधिदर्शनिनो जपन्येनैकं समयमन्तरं,
 प्रतिपातसमयानन्तरसमय एव कस्यापि पुनस्तस्माभभावात्, कचिदन्तर्मुहूर्तमिति पाठः, स च सुगमः तावता व्यवधानेन पुनस्तस्मा-
 भभावात्, न चायं निर्मूलः पाठो, मूलटीकाकारेणापि मतान्तरेण समर्थितत्वात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, तावतः कालादन्तर्भव-
 द्रयमवधिदर्शनसम्भवात् अनादिमिथ्यादृष्टेरप्यविरोधात्, ज्ञानं हि सम्यक्त्वसच्चिवं न दर्शनमपीति भावना, केवलदर्शनिनः साद्यपर्य-
 वसितस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात् । अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्वोका अवधिदर्शनिनो, देवतारककतिपयगर्भजतिर्यक्पञ्चेन्द्रियमनु-
 व्याणामेव तद्भावात्, चक्षुर्दर्शनिनोऽसङ्ख्येयगुणाः, संमूर्च्छिमतिर्यक्पञ्चेन्द्रियचतुरिन्द्रियाणामपि तस्य भावान्, केवलदर्शनिनोऽनन्त-
 गुणाः, सिद्धानामनन्तत्वात्, तेभ्योऽचक्षुर्दर्शनिनोऽनन्तगुणाः, एकेन्द्रियाणामप्यचक्षुर्दर्शनित्वात् ॥

अहंवा चडविविहा सव्वजीवा पणणात्ता, तंजहा—संजया असंजया संजयासंजया नोसंजयानो-
 असंजयानोसंजयासंजया । संजए णं भंते ! ० ? जहं० एक्कं समयं उक्को० देखाणा पुव्वकोढी,
 असंजया जहा अण्णाणी, संजयासंजते जहं० अंतोसु० उक्को० देखाणा पुव्वकोढी, नोसंजतनो-

असंजयनोसंजयासंजए सातीए अपज्जवसिए, संजयसस संजयासंजयसस दोणहवि अंतरं जह०
अतोसु० उक्को० अवहुं पोणालपरियदं देसूणं, असंजयसस आदिदुवे णट्ठि अंतरं, सातीयसस
सपज्जवसियसस जह० एकं स० उक्को० देसूणा पुव्वकोटी, चउत्थगारसस णट्ठि अंतरं ॥ अप्पा-
वहु० सव्वत्थोवा संजयासंजया संजया असंखेज्जुणा णोसंजयणोअसंजयणोसंजयासंजया
अणंतगुणा असंजया अणंतगुणा ॥ सेतं चउठ्ठिविहा सव्वजीवा पणत्ता (सू० २६०)

‘अहवे’त्यादि, ‘अथवा’ प्रकारान्तरेण सर्वजीवाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्तास्तथा—संयताः असंयताः संयतासंयताः नोसंयतानोअसंयतानो
संयतासंयताः ॥ कायस्थितिमाह—‘संजए णं भंते !’ इत्यादि, संयतो जघन्यत एकं समयं, सर्वविरतिपरिणामसमयानन्तरसमय
एव कस्यापि मरणात्, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, असंयतस्त्रिविधः—अनाद्यपर्यवसितः अनादिसपर्यवसितश्च, तत्रानाद्यपर्यवसितो यो न जातुचिदपि संयमं प्राप्स्यति, अनादिसपर्यवसितो यः संयमं लप्स्यति, लब्धेन च तेनैव संयमेन सिद्धिं
गन्ता, सादिसपर्यवसितो सर्वविरतेर्देशविरतेर्वा परिश्रष्टः, स हि सादिः नियमभाविसपर्यवसितत्वापेक्षया च सपर्यवसितः, स च
जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, तावता कालेन कस्यापि संयतत्वलाभात्, तिष्ठं सहस्रस पुहुत्तमित्यादि वचनात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, अनन्ता
उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः, क्षेत्रतोऽपार्द्धं पुद्गलपरावर्त्तं देशोत्तं, संयतासंयतो जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, संयतासंयतत्वप्रतिपत्तेः भङ्गबहुल-
तया जघन्यतोऽप्येतावन्मात्रकालप्रमाणत्वात्, उत्कर्षतो देशोना पूर्वकोटी, बालकाले तद्भावात्, त्रितयप्रतिपेधवर्त्ती सिद्धः, स च
साध्यपर्यवसित एव । अन्तरमाह—‘संजयसस णमित्यादि, संयतस्य जघन्येनान्तरमन्तर्मुहूर्त्तं, तावता कालेन पुनः कस्यापि सं-

यतललाभात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, अनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽपार्द्धं पुद्गलपरावर्त्तं देशोनम्, एतावतः कालाद्भू-
पूर्वमवाप्तसंयमस्य नियमतः संयमलाभात्, अनाद्यपर्यवसितस्यासंयतस्य नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात्, अनादिसपर्यवसितस्यापि ना-
स्त्यन्तरं, तस्य प्रतिपातासम्भवात्, सादिसपर्यवसितस्य जघन्यत एकं समयं, स चैकसमयः प्रागव्यावर्णितः संयतसमयः, एवमुत्कर्षतो
देशोला पूर्वकोटी, असंयतत्वव्यवधायकस्य संयतकालस्य संयतासंयतकालस्य वा उत्कर्षतोऽप्येतावत्प्रमाणत्वात्, संयतासंयतस्य जघ-
न्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तद्भावपाते एतावता कालेन तन्नाशसिद्धेः, उत्कर्षतः संयतवत्, त्रितयप्रतिषेधवर्त्तिनः सिद्धस्य साद्यपर्यवसितस्य
नास्त्यन्तरं अपर्यवसिततया सदा तद्भावापरित्यागात् ॥ अल्पबहुत्वमाह—‘एयसि ण’मित्यादि, सर्वस्वोका जीवाः संयताः, सद्भ्यो-
यकोटीकोटीप्रमाणत्वात्, संयतासंयता असद्भ्येयगुणाः, असद्भ्येयानां तिरश्चां देशविरतिभावात्, त्रितयप्रतिषेधवर्त्तिनोऽनन्तगुणाः,
सिद्धानामनन्तत्वात्, तेभ्योऽसंयता अनन्तगुणाः वनस्पतीनां सिद्धेभ्योऽप्यनन्तत्वात् । उपसंहारमाह—‘सेत्त’मित्यादि ॥ उक्ताश्चतु-
र्विधाः सर्वजीवाः, सम्प्रति पञ्चविधानाह—

तत्थ जे ते एवमाहंसु पंचविधा सव्वजीवा पणत्ता ते एवमाहंसु, तंजहा—कोहकसायी माण-
कसायी मायाकसायी लोभकसायी अकसायी ॥ कोहकसाई माणकसाई मायाकसाई णं जहं
अंतो० उक्को० अंतोसु०, लोभकसाईरस जहं० एकं स० उक्को० अंतो०, अकसाई इविहे जहा
हेट्टा ॥ कोहकसाई माणकसाईमायाकसाईणं अंतरं जहं० एकं स० उक्को० अंतो० लोहकसा-
इरस अंतरं जहं० अंतो० उक्को० अंतो०, अकसाई तहा जहा हेट्टा ॥ अप्पाबहु—अकसाइणी

यिणः साद्यपर्यवसितस्य नारस्यन्तरं अपर्यवसितत्वात्, सादिसपर्यवसितस्य जघन्येनान्तर्मुहूर्तं, तावता कालेन भूयः श्रेणिलाभात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं, अतन्ता उत्सर्पिष्यवसर्पिष्यः कालतः, क्षेत्रतोऽपाद्धं मुद्गलपरावर्तं देशोत्तं, पूर्वमनुभूताकपायित्वस्यैतावता कालेन भूयो नियमेनाकपायित्वभावात् ॥ अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्तीका अकपायिणः, सिद्धानामेवाकपायित्वात्, तेभ्यो मानकपायिणोऽनन्तगुणाः, निगोदजीवानां सिद्धेभ्योऽप्यनन्तगुणत्वात्, तेभ्यः क्रोधकपायिणो विशेषाधिकाः, क्रोधकपायोदयस्य चिरकालावस्थायित्वात्, एवं तेभ्यो मायाकपायिणो विशेषाधिकाः, तेभ्यो लोभकपायिणो विशेषाधिकाः, मायालोभोदययोश्चिरतरकालावस्थायित्वात् ॥

अहवा पंचविहा सन्वजीवा पणत्ता, तंजहा—णेरइया तिरिक्खजोणिया मणुस्सा देवा सिद्धा ।
संघिद्वणांतराणि जह हेट्ठा भणिपाणि । अप्पाबहुं थोवा मणुस्सा णेरइया असंखेज्जगुणा देवा
असंखेज्जगुणा सिद्धा अणंतगुणा तिरिया अणंतगुणा । सेत्तं पंचविहा सन्वजीवा पणत्ता ॥

(सू० २६२)

‘अहवे’त्यादि, ‘अथवा’ प्रकारान्तरेण पञ्चविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञासास्वयथा—नैरयिकास्तिर्यग्भ्यो मनुष्या देवाः सिद्धाः, अभीपां कायस्थितिरन्तरमल्पबहुत्वं च प्रागेवाभिहितमिति न भूयो भाव्यते । उपसंहारमाह—‘सेत्तं पंचविहा सन्वजीवा पणत्ता’ ॥ तदेवमुक्ताः पञ्चविधाः सर्वजीवाः, समप्रति पङ्क्तिविधानाह—

तत्थ जे ते एवमाहंसु छविवहा सव्वजीवा पणत्ता ते एवमाहंसु, तंजहा—आभिणिबोहियणा-
 णी सुयणाणी ओहिनाणी मणपज्जवणाणी केवलनाणी अणाणी, आभिणिबोहियणाणी णं भंते ?
 आभिणिबोहियणाणित्ति कालओ केवचिरं होइ ? गोयमा ! जहं अन्तोमुहुत्तं उक्कों छावाडिं
 सागरोवमाहं साहरेगाहं एवं सुयणाणीवि, ओहिणाणी णं भंते !० ? , जहं एकं समयं उक्कों
 छावाडिं सागरोवमाहं साहरेगाहं, मणपज्जवणाणी णं भंते !० ? , जहं एकं समयं उक्कों
 पुव्वकोडी, केवलनाणी णं भंते !० ? सादीए अपज्जवसिए, अन्नाणिणो तिविवहा णं तं—अणा-
 हए वा अपज्जवसिए अणाहए वा सपज्जवसिए साहए वा सपज्जवसिए, तत्थ साहए सपज्जव-
 सिए जहं अंतो० उक्को० अणंतं कालं अवहुं पुगलपरियटं देख्खणं । अंतरं आभिणिबोहियणा-
 णिसस जहं अंतो० उक्को० अणंतं कालं अवहुं पुगलपरियटं देख्खणं, एवं सुय० अंतरं० मणप-
 ज्जव०, केवलनाणिणो पत्थि अंतरं, अन्नाणि० साहसपज्जवसियस्स जहं अंतो० उक्को० छावाडिं
 सागरोवमाहं साहरेगाहं । अत्पा० सव्वत्थोवा मण० ओहिं असंखे० आभि० सुय० विसेसा०
 सट्ठाणे दोवि तुल्ला केव० अणंत० अणाणी अणंतशुणा ॥ अहवा छविवहा सव्वजीवा पणत्ता
 तंजहा—(एवविधः पाठ इतः प्राग् आवश्यको न चोपलब्धो दृश्यमानादर्थेषु कचिदपि) एणिं-
 दिया वंदिया तंदिया चजरदिया पंचेदिया अणंदिया । संचिट्ठणांतरा जहा हेट्ठा । अत्पावहु—

सञ्चत्वोवा पंचेदिया चजरिदिया विसेसा० तेइदिया विसेसा० ँदिया विसेसा० एणिदिया अणं-
तगुणा अणिदिया अणंतगुणा ॥ (सू० २६३)

‘तत्थे’त्यादि, तत्र ये ते एवमुक्तवन्तः पङ्क्तिधाः सर्वजीवाः प्रज्ञाप्तास्ते एवमुक्तवन्तस्तथा—आभिनिवोधिकज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनोऽ-
वधिज्ञानिनो मनःपर्यवज्ञानिनः केवलज्ञानितोऽज्ञानितश्च । सम्प्रत्यमीषां कायस्थितिमाह—‘आभिनिवोहियनाणी णं भंते !’ इत्यादि,
आभिनिवोधिकज्ञानी जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, सम्यक्त्वकालस्य जघन्यत एतावन्मात्रत्वात्, उत्कर्षतः पट्पट्टिः सागरोपमाणि सातिरे-
काणि, तानि च विजयादिषु वारद्वयादिगमनेन भावनीयानि, एवं श्रुतज्ञानिनोऽपि वक्तव्यं, आभिनिवोधिकश्रुतज्ञानयोः परस्पर-
विनाभूतत्वात्, ‘जत्थ आभिणिवोहियणाणं तत्थ सुयनाणं, जत्थ सुयनाणं तत्थ आभिणिवोहियनाणं, दोवि एयाइं अण्णोणम-
णुगयाइं’ इति वचनात्, अवधिज्ञानी जघन्यत एकं समयं, सा चैकसमयता सरणतः प्रतिपातेन मिथ्यात्वगमनतो वा विभङ्गज्ञान-
भावतः प्रतिपत्तव्या, उत्कर्षतः पट्पट्टिः सागरोपमाणि सातिरेकाणि, तान्याभिनिवोधिकज्ञानवद्भावनीयानि, मनःपर्यवज्ञानी जघ-
न्यत एकं समयं, द्वितीय समये सरणतः प्रतिपातात्, उत्कर्षतो देशेना पूर्वकोटी, चारित्रिकालस्योत्कर्षतोऽप्येतावन्मात्रत्वात्, केवल-
ज्ञानी साद्यपर्यवसितः । अज्ञानी त्रिविधः प्रज्ञप्तस्तथा—अनाद्यपर्यवसितः अनादिसपर्यवसितः सादिसपर्यवसितश्च, तत्र योऽसौ सा-
दिसपर्यवसितोऽसौ जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं, तत ऊर्ध्वं कस्यापि सम्यक्त्वलाभतो भूयोऽपि ज्ञानित्वभावात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं यावद्-
पार्द्धं देशेन पुद्गलपरावर्त्तं, ज्ञानित्वात्परिश्रष्टस्यैतावता कालेन नियमतो भूयोऽपि ज्ञानित्वभावात् । अन्तरचिन्तायामाभिनिवोधिक-
ज्ञानिनो जघन्येनान्तरमन्तर्मुहूर्त्तं, कस्याप्येतावत्कालेन भूयोऽप्याभिनिवोधिकज्ञानित्वभावात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं यावद्पार्द्धं पुद्गल-

परावर्तं देशोत्तं, एवं श्रुतज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनो मनःपर्यवज्ञानितश्चान्तरं वक्तव्यं, केवलज्ञानिनः साद्यपर्यवसितत्वात्। अज्ञानिनोऽनाद्यपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरं अपर्यवसितत्वात्, अनादिसपर्यवसितस्यापि नास्त्यन्तरं भूयस्तद्भावायोगात्, पुनरज्ञानित्वं हि भवत् सादिसपर्यवसितं भवति न त्वनादिसपर्यवसितं, सादिसपर्यवसितस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तं, तावता कालेन भूयोऽपि कस्याप्यज्ञानित्वप्राप्तेः, उत्कर्षतः पट्पट्टिः सागरोपमाणि सातिरेकाणि । अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्वोक्ता मनःपर्यवज्ञानितश्चारित्रिणामेव केषांश्चित्तद्भावात् 'तं संजयस्स सव्वप्पमायरहियस्स विविधरिद्धिमतो' इति वचनात्, तेभ्योऽवधिज्ञानिनोऽसङ्ख्यतगुणाः, देवनारकाणामप्यवधिज्ञानभावात्, तेभ्य आभिनिबोधिकाज्ञानिनः श्रुतज्ञानिनश्च द्वयेऽपि विशेषाधिकाः, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, आभिनिबोधिकाश्रुतज्ञानयोः परस्परविनाभावात्, तेभ्यः केवलज्ञानिनोऽनन्तगुणाः, सिद्धानामनन्तत्वात्, तेभ्योऽज्ञानिनोऽनन्तगुणाः, वनस्पतिकायानां सिद्धेभ्योऽप्यनन्तत्वात् ॥ 'अहवे'त्यादि, 'अथवा' प्रकारान्तरेण षड्विधाः सर्वजीवाः प्रज्ञाप्तास्तद्यथा—एकेन्द्रिया द्वीन्द्रिया त्रिन्द्रियाश्चतुरिन्द्रियाः पञ्चेन्द्रिया अनिन्द्रियाः । एतेषां कायस्थितिरन्तरमल्पबहुत्वं प्रागेव भावितम् ॥

अहवा छविवहा सव्वजीवा पणत्ता तंजहा—ओरालियसरीरी वेउविवयसरीरी आहारगसरीरी तेयगसरीरी कम्मगसरीरी असरीरी ॥ ओरालियसरीरी णं भंते ! कालओ केवचिरं होइ?, जहण्णं खुहुणं भवगहणं दुसमऊणं, उक्कोसेणं असंखिज्जं कालं जाव अंणुलस्स असंखेज्जतिभागं, वेउविवयसरीरी जहं एकं समयं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं अंतोसुहुत्तमव्वमहिंयाइं, आहारगसरीरी जहं अंतो० उक्को० अंतो०, तेयगसरीरी दुविहे—अणादीए वा अपज्जवसिए अणादीए

वा सपञ्जवसिते, एवं कम्मगसरीरीवि, असरीरी सातीए अपञ्जवसिते ॥ अंतरं ओरालियसरी-
रस्स जहं एकं समयं उक्को० तेतीसं सागरोवमाइं अंतोमुहुत्तमव्भहिथाइं, वेजविवयसरीरस्स
जहं अंतो० उक्को० अणंतं कालं वणरसतिकालो, आहारगस्स सरिरस्स जहं अंतो० उक्को०
अणंतं कालं जाव अवहुं पोमालपरियटं देख्खणं, तेयं कम्मसरीरस्स य हुणहवि णत्थि अंतरं ॥
अपावहुं सव्वत्थोवा आहारगसरीरी वेजविवयसरीरी असंखेज्जगुणा ओरालियसरीरी असं-
खेज्जगुणा असरीरी अणंतगुणा तेयाकम्मसरीरी दोवि तुह्हा अणंतगुणा ॥ सेत्तं छविवहा सव्व-
जीवा पणत्ता ॥ (सू० २६४)

‘अहवे’त्यादि, ‘अथवा’ प्रकारान्तरेण पड्डिधाः सर्वजीवाः भक्षतास्तद्यथा—औदारिकशरीरिणः वैक्रियशरीरिणः आहारकशरीरिणः
तैजसशरीरिणः कर्मणशरीरिणः अशरीरिणश्च ॥ अमीषां कायस्थितिमाह—‘ओरालियसरीरी णं भंते’ इत्यादि, औदारिकशरीरी
जघन्यतः क्षुद्रकभवग्रहणं द्विसमयोत्तं, विग्रहे आद्ययोर्द्वयोः समययोः कर्मणशरीरित्वात्, उत्कर्षतोऽसहज्येयं कालं तावन्तं कालमविम-
हेणोत्पादसम्भवात् । वैक्रियशरीरी जघन्येनैकं समयं, विकुर्वणासमयानन्तरसमये एव कस्यापि मरणसम्भवात्, उत्कर्षतकथास्तिश-
त्सागरोपमाणि अन्तर्मुहूर्ताभ्याधिकानि, तानि चैवं—कश्चिच्चारित्रवान् वैक्रियशरीरं कृत्वाऽन्तर्मुहूर्तं जीवित्वा स्थितिक्षयाद्विग्रहेणानु-
त्तरसुरेप्पजायते, आहारकशरीरी जघन्येनाप्यन्तर्मुहूर्तैर्मुत्कर्षतोऽप्यन्तर्मुहूर्तं, तैजसशरीरी कर्मणशरीरी च प्रत्येकं द्विविधः—अनाद्य-
पर्यवसितो यो न मुक्तिं गन्ता, अनादिसपर्यवसितो मुक्तिगामी, अशरीरी साद्यपर्यवसितः । अन्तरचिन्तायामौदारिकशरीरिणोऽ-

न्तरं जघन्यत एकः समयः, स च द्विसामयिकयामपानतरालगतौ भावनीयः, प्रथमे समये कर्मणशरीरोपेतत्वात्, उत्कर्षतस्त्रय-
स्त्रिशत्सागरोपमाणि अन्तर्मुहूर्त्तार्थ्यधिकानि, उत्कृष्टो वैक्रियकाल इति भावः, वैक्रियशरीरिणोऽन्तरं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, सकृद्वैक्रिय-
करणे एतावता कालेन पुनर्वैक्रियकरणात् मानवदेवेषु भावात्, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः प्रकट एव, आहारकशरीरिणो जघन्येनान्त-
र्मुहूर्त्तं, सकृत्करणे एतावता कालेन पुनः करणात्, उत्कर्षतोऽनन्तं कालं यावदुपाद्धं पुन्रलपरावर्त्तं, तैजसकर्मणशरीरयोर्द्विधाऽपि
नास्त्यन्तरं । अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्वोका आहारकशरीरिणः, उत्कर्षतोऽपि सहस्रपृथक्त्वेन प्राप्यमाणत्वात्, तेभ्यो वैक्रियशरीरिणो-
णोऽसह्येयगुणाः, देवतारकाणां कतिपयगर्भजतिर्यक्पञ्चेन्द्रियमनुष्यवायुकायिकानां च वैक्रियशरीरित्वात्, तेभ्य औदारिकशरीरिणो-
ऽसह्येयगुणाः, हहानन्तानामपि जीवानां यस्मादेकमौदारिकं शरीरं ततः स एक औदारिकशरीरी परियुज्यते ततोऽसह्येयगुणा एवौ-
दारिकशरीरिणो नानन्तगुणाः, आह च मूलटीकाकारः—“औदारिकशरीरिभ्योऽशरीरा अनन्तगुणाः, सिद्धानामनन्तत्वात्, औ-
दारिकशरीरिणां च शरीरापेक्षयाऽसह्येयत्वा”दिति, तेभ्योऽशरीरिणोऽनन्तगुणाः, सिद्धानामनन्तत्वात्, तेभ्यस्तैजसशरीरिणः कर्म-
णशरीरिणश्चानन्तगुणाः, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, तैजसकर्मणयोः परस्पराविनाभावात्, इह तैजसशरीरं कर्मणशरीरं
च निगोहेष्वपि प्रतिलीवं विद्यत इति सिद्धेभ्योऽप्यनन्तगुणत्वम् । उपसंहारमाह—‘सेतं छविवहा सवज्जीवा पञ्चत्ता’ ॥ उक्ताः
पट्टिभाः सर्वजीवाः, सम्प्रति समविधानाह—

तत्थ जे ते एवमाहंसु सत्तविधा सवज्जीवा पं० ते एवमाहंसु, तंजहा—पुढविकाइया आउका-
इया तेउकाइया वाउकाइया वणससत्तिकाइया तसकाइया अकाइया । संचिउणंतरा जहा हेइहा ।

अपावहु० सव्वथोवा तसकाइया नेउकाइया असंखेज्जुणा पुढविकाइया विसे० आउ० विसे०
वाउ० विसेसा० सिद्धा अणंतमुणा वणस्सइकाइया अणंतमुणा ॥ (सू० २६५)

‘तत्थ जे ते’ इत्यादि, तत्र ये ते एवमुक्तवन्तः सप्तविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञासास्ते एवमुक्तवन्तस्तथथा—पृथिवीकायिका अक्कायिकाः
तेजस्कायिका वायुकायिका वनस्पतिकायिकाः त्रसकायिकाः अकायिकाश्च । पृथिवीकायिकादीनां कायस्मितिरन्तरमत्पचगुलं च प्रा-
गेव भावितमिति न भूयो भाव्यते ॥

अहवा सत्ताविहा सव्वजीवा पणत्ता, तंजहा—कण्हलेस्सा नीललेस्सा काउलेस्सा तेउलेस्सा
पम्हलेस्सा खुक्कलेस्सा अलेस्सा ॥ कण्हलेसे पां भंते ! कण्हलेस्सि कालओ केवचिरं होइ, गोयसा !
ज० अंतो० उक्को० तेत्तीसं सागरोवमाइं अंतोमुहुत्तामब्भहिंयाइं, पीललेस्से पां जह० अंतो० उक्को०
द्वस सागरोवमाइं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागअब्भहिंयाइं, काउलेस्से पां भंते !०, जह०
अंतो० उक्को० तिप्पि सागरोवमाइं पलिओवमस्स असंखेज्जतिभागमब्भहिंयाइं, तेउलेस्से पां भंते !,
जह० अं० उक्को० दोणिण सागरोवमाइं पलिओवमस्स असंखेज्जहभागमब्भहिंयाइं, पम्हलेसे पां
भंते !, जह० अंतो० उक्को० द्वस सागरोवमाइं अंतोमुहुत्तामब्भहिंयाइं, खुक्कलेसे पां भंते !०?, जह-
द्वेणं अंतो० उक्कोस्सेणं तित्तीसं सागरोवमाइं अंतोमुहुत्तामब्भहिंयाइं, अलेस्से पां भंते ! सादीए
अपज्जवासिते ॥ कण्हलेस्सस पां भंते ! अंतरं कालओ केवचिरं होति?, जह० अंतो० उक्को० ते-

नीसं सागरोवमाहं अंतोमुहुताम०, एवं नीललेसससवि, काउलेसससवि, तेउलेससस पं भंते !
अंतरं का० ? , जह० अंतो० उक्को० वणससतिकालो, एवं पम्हलेसससवि सुक्कलेसससवि दोण्हवि
एवमंतरं, अलेससस पं भंते ! अंतरं कालथो० ? , गोयमा ! सादीयसस अपजवसियसस णत्थि
अंतरं ॥ एतोसि पं भंते ! जीवाणं कण्हलेसाणं नीललेसाणं काउले० तेउ० पम्ह० सुक्क० अलेसाण
य कयरे २१०, गोयमा ! सव्वत्थोवा सुक्कलेससा पम्हलेससा संखेज्जगुणा तेउलेससा खंविज्जगुणा
अलेससा अणंतगुणा काउलेससा अणंतगुणा नीललेससा विसेसाहिथा कण्हलेससा विसेसाहिथा ।
सेत्तं सत्ताविहा सव्वजीवा पत्तत्ता ॥ (सू० २६६)

‘अहवे’त्यादि, ‘अथवा’ प्रकारान्तरेण सर्वजीवाः समविधाः भज्जसास्तथा—कुण्लेश्याः नीलेश्याः कापोतेश्याः तेजोलेश्याः
पद्मलेश्याः शुक्लेश्याः अलेश्याः ॥ साम्प्रतमेतेषां कायस्थितिमाह—‘कण्हलेसे पं भंते !’ इत्यादि, कुण्लेश्या जवन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं,
तिर्यच्चागुप्याणां कुण्लेश्याया अन्तर्मुहूर्त्तावस्थापित्वात्, उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि अन्तर्मुहूर्त्ताभ्यधिकानि, देवनारका हि पा-
श्चात्प्रभवगतचरमान्तर्मुहूर्त्तादारभ्याप्रेततभवगतप्रथमान्तर्मुहूर्त्तं यावदवस्थितलेश्याकाः, अधःसप्तमपृथिवीनारकाश्च कुण्लेश्याकाः पा-
श्चात्प्रेततभवगतचरमादिमान्तर्मुहूर्त्तं द्वे अध्येकमन्तर्मुहूर्त्तं, तस्यासंख्यातभेदात्प्रकल्पात्, तत उपपद्यन्ते कुण्लेश्याकस्यान्तर्मुहूर्त्ताभ्य-
धिकानि त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि, नीललेश्याको जवन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं तच्च प्रागवत्, उत्कर्षतो दश सागरोपमाणि परयोपमासहस्रेयमा-
नाधिकानि, धूमाप्रभाप्रथमप्रस्तटनारकाणां नीललेश्याकानामेतावत्स्थितिकल्पात्, पाश्चात्प्रेततभवगते च चरमादिमान्तर्मुहूर्त्तं परयो-

पमासहस्रेयभागान्तःप्रविष्टे न पृथग्विवक्षिते, कापोतलेश्याको जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं प्राग्वत्, उत्कर्षतस्त्रीणि सागरोपमाणि पृथगोपमा-
 सहस्रेयभागाभ्यधिकानि, बाहुकाप्रथमप्रस्तटगतनारकाणां कापोतलेश्याकानामेतावत्स्थितिकत्वात्, तेजोलेश्याको जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं
 तथैव उत्कर्षतो द्वे सागरोपमे पृथगोपमासहस्रेयभागाभ्यधिके, ते चेद्वानदेवानामवसातव्ये, पद्मालेश्याको जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तं प्राग्वत्,
 उत्कर्षतो द्वा सागरोपमाणि अन्तर्मुहूर्त्ताभ्यधिकानि, तानि ब्रह्मलोकवासिनां देवानामवसातव्यानि, शुक्लेश्याको जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं
 प्राग्वत्, उत्कर्षतस्त्रीयक्षिशत् सागरोपमाणि अन्तर्मुहूर्त्ताभ्यधिकानि, तानि चानुत्तरसुराणां प्रतिपत्तव्यानि, तेषां शुक्लेश्याकत्वात् ॥
 अन्तरचिन्तायां कृष्णलेश्याकस्यान्तरं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तं, तिर्यङ्मानुष्याणामन्तर्मुहूर्त्तेन लेश्यापरवर्त्तनात्, उत्कर्षतस्त्रीयक्षिशत्सागरो-
 पमाप्यन्तर्मुहूर्त्ताभ्यधिकानि, शुक्लेश्योत्कृष्टकालस्य कृष्णलेश्यानतरोत्कृष्टकालत्वात्, एवं नीललेश्याफपोतलेश्ययोरपि जघन्यत उत्क-
 र्षतश्चान्तरं वक्तव्यं, तेजःपद्मशुक्लानामन्तरं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो वनस्पतिकालः, स च प्रतीत एवेति, जलेश्यस्य साद्यप्यव-
 सितस्य नास्त्यन्तरम्पर्ववसितत्वात् ॥ अतएवहुत्वचिन्तायां सर्वसोकाः शुक्लेश्याः, लान्तकादिदेवानां पर्याप्तगर्भव्युत्क्रान्तिककतिपय-
 पञ्चेन्द्रियतिर्यङ्मानुष्याणां शुक्लेश्यासम्भवात्, तेभ्यः पद्मालेश्याः सहस्रेयगुणाः, सनत्सुमारमाहिन्द्रब्रह्मलोककल्पवासिनां सर्वेषां म-
 भूतपर्याप्तगर्भव्युत्क्रान्तिकतिर्यङ्मानुष्याणां च पद्मालेश्याकत्वात्, अथ लान्तकादिदेवेभ्यः सनत्सुमारादिकल्पत्रयवासिनो देवा असह्या-
 तगुणाः ततः शुक्लेश्येभ्यः पद्मालेश्या असह्यातगुणाः प्राप्नुवन्ति, कथं सहस्रेयगुणा उक्ताः १, उच्यते, इह जघन्यपदेऽप्यसह्यातातां
 सनत्सुमारादिकल्पत्रयवासिभ्योऽसहस्रेयगुणानां पञ्चेन्द्रियतिरश्चां शुक्लेश्या, ततः पद्मालेश्याकाः शुक्लेश्याकेभ्यः सहस्रेयगुणाः, ते-
 जोलेश्याकाः तेभ्योऽपि सहस्रेयगुणाः, तेभ्योऽपि सहस्रेयगुणेषु तिर्यक्पञ्चेन्द्रियमनुष्येषु भवनापतिव्यन्तरज्योतिष्कसौधर्मभारानवेषु च

तेजोलेश्याभावात्, भावना सह्येयगुणत्वे प्रागवत्, तेभ्योऽप्यनन्तगुणा अलेश्याः, सिद्धानामनन्तत्वात्, तेभ्योऽपि कापोतलेश्या अनन्तगुणाः, सिद्धेभ्योऽप्यनन्तगुणानां वनस्पतिकायिकानां कापोतलेश्यावतां सद्भावात्, तेभ्योऽपि नीललेश्या विशेषाधिकाः, तेभ्योऽपि कृष्णलेश्या विशेषाधिकाः, छिद्रतराध्यवसायानां प्रभूततराणां सद्भावात् । उपसंहारमाह—‘सेतं सत्तविहा सव्वजीवा पन्नत्ता’ ॥ उक्ताः सप्तविधाः सर्वजीवाः, सान्प्रतमष्टविधानाह—

तत्थ जे ते एवमाहंसु अट्टविहा सव्वजीवा पणत्ता ते णं एवमाहंसु, तंजहा—आभिणिबोहिय-
 नाणी सुयं ओहिं मणं केवलं सतिअत्ताणी सुयअण्णाणी विभंगअण्णाणी ॥ आभिणि-
 बोहियणाणी णं भंते ! आभिणिबोहियणाणीत्ति कालओ केवचिरं होत्ति ? गोयमा ! जहं अंतो-
 उक्कों छावट्टिसागरोवमाहं सातिरेगाहं, एवं सुयणाणीवि । ओहिणाणी णं भंते ! जहं एक्कं
 समयं उक्कों छावट्टिसागरोवमाहं सातिरेगाहं, मणपज्जवणाणी णं भंते ! जहं एक्कं स० उक्को-
 देस्सणा पुव्वकोडी, केवलणाणी णं भंते ! जहं एक्कं स० उक्कों स० उक्कों स० उक्कों
 महअण्णाणी तिविहे पणत्ते तं अणाहए वा अपज्जवसिसे, सतिअण्णाणी णं भंते ! जहं
 वा सपज्जवसिसे, तत्थ णं जे से सादीए सपज्जवसिसे से जहं अंतो उक्कों अणंतं कालं जाव
 अवट्टं पेगलपरियट्टं देस्सणं, सुयअण्णाणी एवं चेव, विभंगअण्णाणी णं भंते ! विभंगं जहं
 एक्कं समयं उ० तेत्तीसं सागरोवमाहं देस्सणाए पुव्वकोडीए अउभहियाहं ॥ आभिणिबोहियणाणिस्स

णं भंते ! अंतरं कालओ० ? , जह० अंतो० उक्क० अणंतं कालं जाव अवहुं पोणालपरियटं देस्सणं,
 एवं सुयणाणिसस्सवि, ओहिणाणिसस्सवि, मणपज्जवणाणिसस्सवि, केवलणाणिसस्स णं भंते ! अंतरं० ? ,
 सादीयस्स अपजवसियस्स णत्थि अंतरं । मइअणाणिसस्स णं भंते ! अंतरं० ? , अणादीयस्स
 अपजवसियस्स णत्थि अंतरं, अणादीयस्स सपज्जवसियस्स णत्थि अंतरं, सादीयस्स सपज्जव-
 सियस्स जह० अंतो० उक्को० छावटिं सागरोवसाहं सातिरेणाहं, एवं सुयअणणाणिसस्सवि, विभं-
 गणाणिसस्स णं भंते ! अंतरं० ? , जह० अंतो० उक्को० वणस्सत्तिकालो ॥ एएसि णं भंते ! आभि-
 णिवोहिणणाणीणं सुयणाणि० ओहि० मण० केवल० मइअणणाणि० सुयअणणाणि० विभंग-
 णाणीण य कत्तरे० ? , गोयसा ! सव्वत्थोवा जीवा मणपज्जवणाणी ओहिणाणी असंखेज्जगुणा आ-
 भिणिचोहिणणाणी सुयणाणी एए दोवि तुह्हा विसेस्सादिया, विभंगणाणी असंखिज्जगुणा, के-
 वलणाणी अणंतगुणा, मइअणणाणी सुयअणणाणी य दोवि तुह्हा अणंतगुणा ॥ (सू० २६७)

‘तत्थे’ इत्यादि, तत्र ये ते एवमुक्तवन्तोऽष्टविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञासास्स एवमुक्तवन्तस्सयथा—आभित्तियोधिकज्ञानितः श्रुतज्ञानिनोऽव-
 धिज्ञानिनो मनःपर्यवज्ञानितः केवलज्ञानिनो मत्तज्ञानितः श्रुताज्ञानिनो विभङ्गज्ञानितश्च ॥ कायस्थितिचिन्तायासाभित्तियोधिकज्ञानी
 जघन्येनान्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतः पट्पट्टिः सागरोपमाणि सातिरेकाणि, एवं श्रुतज्ञान्यपि, अवधिज्ञानी जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतः पट्-
 पट्टिः सागरोपमाणि सातिरेकाणि, मनःपर्यवज्ञानी जघन्यत एकं समयमुत्कर्षतो देशेना पूर्वकोटी, केवलज्ञानी साद्यपर्यवसितः, म-

यज्ञानी त्रिविधस्तद्यथा—अनाद्यपर्यवसितः अनादिसपर्यवसितः सादिसपर्यवसितः स जघन्येनान्त-
 मुहूर्तमुत्कर्षतोऽनन्तं कालं यावदपार्द्धं पुद्गलपरावर्त्तं देशोत्तं, एवं श्रुताज्ञान्यपि, विभङ्गज्ञानी जघन्येनैकं समयं, द्वितीयसमये मरणतः
 प्रतिपाते सम्यक्त्वलाभतो ज्ञानभावेन वा विभङ्गाभावात्, उत्कर्षतस्त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि देशोनया पूर्वकोट्याऽभ्यधिकानि, तानि
 च सुप्रतीतानि, अप्रतिपतितविभङ्गानां धन्वन्तरिप्रमुखाणां बहूनां सप्तमपृथिवीनरकगमनश्रवणात् ॥ अन्तरचिन्तायामाभिनिबोधिका-
 ज्ञानिनोऽन्तरं जघन्येनान्तमुहूर्तमुत्कर्षतोऽनन्तं कालं यावदपार्द्धं पुद्गलपरावर्त्तं देशोत्तं, एवं श्रुताज्ञानिनोऽवधिज्ञानिनो मनःपर्यवज्ञान-
 निनश्चान्तरं वक्तव्यं, केवलज्ञानिनः साद्यपर्यवसितस्य नास्त्यन्तरं, मत्तज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनश्चानाद्यपर्यवसितस्थानादिसपर्यवसितस्य च
 नास्त्यन्तरं, सादिसपर्यवसितस्य जघन्येनान्तमुहूर्तमुत्कर्षतः षट्पट्टिः सागरोपमाणि, विभङ्गज्ञानिनो जघन्यतोऽन्तमुहूर्तमुत्कर्षतोऽनन्तं
 कालं वनस्पतिकालः ॥ अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्वोक्ता मनःपर्यवज्ञानिनः, तेभ्योऽवधिज्ञानिनोऽसह्येयगुणाः, तेभ्योऽव्याभिनिबोधि-
 कज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनश्च विशेषाधिकाः, स्वस्थाने तु द्वयेऽपि परस्परं तुल्याः, तेभ्योऽपि विभङ्गज्ञानिनोऽसह्येयगुणाः, मिथ्यादृशां
 प्राभूत्यात्, एतेभ्योऽपि केवलज्ञानिनोऽनन्तगुणाः, सिद्धानामनन्तत्वात्, तेभ्योऽपि मत्तज्ञानिनः श्रुताज्ञानिनश्च प्रत्येकमनन्तगुणाः,
 स्वस्थाने तु परस्परं तुल्याः, भावना सर्वत्रापि प्रागवत्, केवलं सूत्रपुस्तकेष्वतिसङ्ख्येप इति विवृतं ॥

अहवा अट्टविहा सव्वजीवा पणत्ता, तंजहा—णेरइया तिरिक्खजोणिया तिरिक्खजोणि-
 पीओ मणुस्सा मणुस्सीओ देवा देवीओ सिद्धा ॥ णेरइए णं भंते ! नेरइयत्ति कालओ केवचिरं
 होति?, गोयसा? जह्वेणं दस् वाससहस्साइं उ० तेत्तीसं सागरोवमाइं, तिरिक्खजोणिए णं

भंते ।० २, जह० अंतोसु० उक्को० वणस्सतिकालो, तिरिक्खजोणिणी णं भंते ।० १, जह० अंतो० उक्को० तित्रि पलिओवमाहं पुव्वकोटिपुहुत्तमब्भहियाहं, एवं मणूसे मणूसी, देवे जहा नेरइए, देवी णं भंते ।० १, जह० दस वाससहस्साहं उ० पणपन्नं पलिओवमाहं, सिद्धे णं भंते । सिद्धे-
त्ति० १, गोयमा ! सादीए अपज्जवसिए । णेरइयस्स णं भंते ! अंतरं कालओ केवचिरं होति १,
जह० अंतो० उक्को० वणस्सतिकालो, तिरिक्खजोणियस्स णं भंते ! अंतरं कालओ० १, जह०
अंतो० उक्को० सागरोवमसतपुहुत्तं सातिरेणं, तिरिक्खजोणिणी णं भंते ! अंतरं कालओ केवचिरं
होति १, गोयमा ! जह० अंतोसुहुत्तं उक्क० वणस्सतिकालो, एवं मणुस्सस्सवि मणुस्सीएवि, देवस्सवि
देवीएवि, सिद्धस्स णं भंते ! अंतरं सादीयस्स अपज्जवसियस्स णत्थि अंतरं ॥ एतेसि णं भंते !
णेरइयाणं तिरिक्खजोणियाणं तिरिक्खजोणिणीं मणूसाणं मणूसीणं देवाणं देवीणं सिद्धाण य
कयरे० १, गोयमा ! सव्वत्थोवा मणुस्सीओ मणुस्सा असंखेज्जगुणा नेरइया असंखिज्जगुणा ति-
रिक्खजोणिणीओ असंखिज्जगुणाओ देवा संखिज्जगुणा देवीओ संखेज्जगुणाओ सिद्धा
अणंतगुणा तिरिक्खजोणिया अनंतगुणा । सेत्तं अट्ठविहा सव्वजीवा पणन्ता ॥ (सू० २६८)

‘अहवे’त्यादि, ‘अथवा’ प्रकारान्तरेण अट्ठविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञासास्त्रयधा—नैरयिकास्तिर्यग्योनास्तिर्यग्योन्यो मनुष्या मनुष्यो देवा
देव्यः सिद्धाः । तत्र नैरयिकादीनां देवीपर्यन्तानां कायस्थितिरन्तरं च संसारसमापन्नसप्तविधप्रतिपत्ताविव, सिद्धस्तु कायस्थितिचि-

न्तायां साध्यपर्यवसितः, अनंतरचिन्तायां नास्त्यन्तरं ॥ अल्पबहुत्वं, सर्वस्वोका मनुष्याः, सङ्ख्येयकोटीकोटीप्रमाणत्वात्, ताभ्यो मातु-
 एवोऽसङ्ख्येयगुणाः, श्रेण्यसङ्ख्येयभागप्रमाणत्वात्, तेभ्यो नैरयिका असङ्ख्येयगुणाः, तेभ्यस्त्रिर्यन्योऽसङ्ख्येयगुणाः, ताभ्यो देवाः स-
 ऽपि तिर्यन्योनिका अनन्तगुणाः, युक्तिः सर्वत्रापि संसारसमापन्नसमविधप्रतिपत्ताविव, देवीभ्यः सिद्धा अनन्तगुणाः, तेभ्यो-
 विधानाह—

तस्य पं जे ते एवमाहं सु णवविधा सव्वजीवा पं० ते पं एवमाहं सु, तं जहा—एणिदिद्या वेदिद्या
 तदिद्या चउरिदिद्या णेरइया पंचेदियतिरिक्खजोणिया मणूसा देवा सिद्धा ॥ एणिदिद्य पं भंते !
 एणिदियत्ति कालओ केवचिरं होइ?, गोयमा ! जहं अंतोमु० उक्को० वणरस०, वेदिद्य पं
 भंते ! जहं अंतो० उक्को० संखेज्जं कालं, एवं तेइदिद्येवि, चउ०, णेरइया पं भंते !० २ जहं
 दस वाससहस्साहं उक्को० तेत्तीसं सागरोवमाहं, पंचेदियतिरिक्खजोणिए पं भंते ! जहं अं-
 तो० उक्को० तिणिण पलिओवमाहं पुव्वकोटिपुहुत्तमब्भहिंयाहं, एवं मणूसेवि, देवा जहा णेर-
 इया, सिद्धे पं भंते !० २ सादीए अपज्जवासिए ॥ एणिदियरस पं भंते ! जहं अं-
 वेदियरस पं भंते ! अंतरं कालओ केवचिरं होति?, गोयमा ! जहं अंतो० उक्को० वणरससि-

कालो, एवं तैदियस्सवि च्छरिंदियस्सवि णेरइयस्सवि पंचंदियतिरिक्खजोणियस्सवि मणूस्स-
स्सवि देवस्सवि सव्वेस्समेवं अंतरं भाणियव्वं, सिद्धस्स णं भंते ! अंतरं कालओ ? सादीयस्स
अपज्जवासियस्स णत्थि अंतरं ॥ एतेस्सि णं भंते ! एणिंदियाणं वेइंदिं तेइंदिं च्छरिंदियाणं
णेइयाणं पंचंदियतिरिक्खजोणियाणं मणूसाणं देवाणं सिद्धाण य कयरे २? गोयमा ! सव्व-
त्थोवा मणूस्सा णेरइया असंख्वेज्जगुणा देवा असंख्वेज्जगुणा पंचंदियतिरिक्खजोणिया असंख्वेज्ज-
गुणा च्छरिंदिया विसेसाहिया तेइंदिया विसेसाहिया तैदिया विसें सिद्धा अणंतगुणा एणिं-
दिया अणंतगुणा ॥ (सू०, २६९)

‘तत्थे’त्यादि, तत्र ये ते एवमुक्तवन्तो नवविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्तास्त एवमुक्तवन्तस्तथा—एकेन्द्रिया द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्चतुरिन्द्रिया
नैरयिकास्तिर्यग्योनिका मनुष्या देवाः सिद्धाः ॥ अमीषां कायस्थितिचिन्तायामेकेन्द्रियस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो वनस्पतिकालः,
द्वीन्द्रियस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः सङ्ख्येयं कालं, एवं त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियोरपि वक्तव्यं, नैरयिकस्य जघन्यतो दद्या वर्षसह-
स्राणि, उत्कर्षतश्चार्द्धशतस्राणरोपमाणि, तिर्यग्योनिकपञ्चेन्द्रियस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः पूर्वकोटीपृथक्त्वाभ्यधिकानि त्रीणि
पल्योपमानि, एवं मनुष्यस्यापि, देवातां यथा नैरयिकाणां ॥ अन्तरधिन्तायामेकेन्द्रियस्य जघन्यमान्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो द्वे सागरोपमस-
हस्रे सङ्ख्येयवर्षाभ्यधिके, द्वित्रिचतुरिन्द्रियनैरयिकतिर्यक्पञ्चेन्द्रियमनुष्यदेवातां जघन्यतः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो वनस्पतिकालः,
सिद्धस्य साध्यापर्ववसितस्य नास्त्यन्तरं ॥ अल्पचहुलचिन्तायां सर्वलोका मनुष्या नैरयिका असङ्ख्येयगुणाः देवा असङ्ख्येयगुणाः तिर्य-

कपञ्चेन्द्रिया असह्येयगुणाः चतुरिन्द्रिया विशेषाधिकाः त्रीन्द्रिया विशेषाधिकाः द्वीन्द्रिया विशेषाधिकाः सिद्धा अनन्तगुणाः
एकेन्द्रिया अनन्तगुणाः ॥

अहवा णवविधा सव्वजीवा पणत्ता, तंजहा—पढमसमयणेइया अपढमसमयणेइया पढम-
समयतिरिक्खजोणिया अपढमसमयतिरिक्खजोणिया पढमसमयमणूसा अपढमसमयमणूसा
पढमसमयदेवा अपढमसमयदेवा सिद्धा य ॥ पढमसमयणेइया णं भंते १०?, गोयसा! एकं स-
मयं, अपढमसमयणेइयस्स णं भंते १० २?, जह्वेणं दस वाससहस्साहं समज्जणाहं, उक्को-
तेत्तीसं खाणरोवमाहं समज्जणाहं, पढमसमयतिरिक्खजोणियस्स णं भंते १०?, एकं समयं, अपढ-
मसमयतिरिक्खजोणियस्स णं भंते १०?, जह० खुड्डाणं भवजगहणं समज्जणं उक्को० वणरसति-
कालो, पढमसमयमणूसे णं भंते १०, एकं समयं, अपढमसमयमणूसे णं भंते १०?, जह० खुड्डाणं
भवजगहणं समज्जणं उक्को० तित्ति पलिओवमाहं पुव्वकोडिपुड्डत्तमवभाहियाहं, देवे जहा णेरइय,
सिद्धे णं भंते! सिद्धेत्ति कालओ केवचिरं होति?, गोयसा! सादीए अपल्लवसिते ॥ पढमसम-
यणेइयस्स णं भंते! अंतरं कालओ०?, गोयसा! जह० दस वाससहस्साहं अंतोखुड्डत्तमवभ-
हियाहं उक्कोसेणं वणरसतिकालो, अपढमसमयणेइयस्स णं भंते! अंतरं०?, जह० अंतो०
उक्को० वणरसतिकालो, पढमसमयतिरिक्खजोणियस्स णं भंते! अंतरं कालतो०?, जह० दो खु-

ङुगाहं भवगहणाहं समऊणाहं उक्को० वण०, अपढमसमयतिरिक्खजोणियस्स णं भंते ! अंतरं
 कालतो० ? , जंह० खुङ्गाणं भवगहणं समयाहियं उ० सागरोवमसयपुहुत्तं सातिरेणं, पढमसम-
 यमणूसस्स जहा पढमसमयतिरिक्खजोणियस्स, अपढमसमयमणूसस्स णं भंते ! अंतरं काल-
 ओ० ? , ज० खुङ्गाणं भवगह० समयाहियं उ० वण०, पढमसमयदेवस्स जहा पढमसमयणेरतिय-
 स्स, अपढमसमयदेवस्स जहा अपढमसमयणेरइयस्स, सिद्धस्स णं भंते !, सादीयस्स अपजवसि-
 यस्स णत्थि अंतरं ॥ एएसि णं भंते ! पढमसमयनेरइयाणं पढमस० तिरिक्खजोणियाणं पढम-
 समयमणूसाणं पढमस० देवाण थ कथरे० २ ? , गोयमा ! सव्वत्थोवा पढमसमयमणूसा पढमसम-
 यणेरइया असंखिज्जुणा पढमसमयदेवा असं० पढमस० तिरिक्खजो० असं० । एएसि णं भंते !
 अपढमस० नेरइयाणं अपढमसमयतिरिक्खजोणि० अपढमसमयमणूसाणं अपढमसमयदेवाण
 थ कथरे० २ ? , गोयमा ! सव्वत्थोवा अपढमसमयमणूसा अपढमसम० नेरइ० असं० अपढमसमय-
 देवा अस० अपढमसमयतिरि० अणंतजुणा । एतेसि णं भंते ! पढमस० नेरइयाणं अपढमसम०
 णेरइयाण थ कथरे० २ ? , गोयमा ! सव्वत्थोवा पढमसमयणेरइया अपढमसमयणेरइया असंखे-
 ज्जुणा, एतेसि णं भंते ! पढमसमयतिरिजोक्ख० अपढमस० तिरि० जोणि० कतरे० ? , गोयमा !
 सव्व० पढमसमयतिरि० अपढमसमयतिरि० जोणि० अणंत०, मणुयदेवअप्पावहुयं जहा णेरइ-

याणं । एतेसि णं भंते ! पढमसं णेरहं पढमसं तिरिक्खाणं पढमसं मणूसाणं पढमसमय-
 देवाणं अपढमसमयनेरहं अपढमसमयतिरिक्खजोणिं अपढमसमयमणूसां अपढमसमयदे-
 वाणं सिद्धाण य कयरे २?, गोयमा ! सव्वं पढमसं मणूसा अपढमसमं मणुं असं पढ-
 मसमयनेरहं असं पढमसमयदेवा असंखे पढमसमयतिरिक्खजो असं अपढमसमयनेर-
 असं अपढमसं देवा असंखे सिद्धा अणं अपढमसं तिरिं अणंतणुणा । सेत्तं नवविहा
 सव्वजीवा पणत्ता ॥ (सू० २७०)

‘अहवे’त्यादि, ‘अथा’ प्रकारान्तरेण नवविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञास्ताद्यथा—प्रथमसमयनैरयिका अप्रथमसमयनैरयिकाः प्रथमस-
 मयतिर्ययोनिका अप्रथमसमयतिर्ययोनिकाः प्रथमसमयमनुष्या अप्रथमसमयमनुष्याः प्रथमसमयदेवा अप्रथमसमयदेवाः सिद्धाः ॥
 कायस्थितिचिन्तायां प्रथमसमयनैरयिकस्य कायस्थितिरकं समयं, अप्रथमसमयनैरयिकस्य जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि समयोत्तानि
 उत्कर्षतत्त्वयश्चरसागरोपमाणि समयोत्तानि, प्रथमसमयतिर्ययोनिकस्यैकं समयं, अप्रथमसमयतिर्ययोनिकस्य जघन्यतः श्लोकभ-
 वप्रहणं समयोनमुत्कर्षतो वनस्पतिकालः, प्रथमसमयमनुष्यस्यैकं समयं, अप्रथमसमयस्य जघन्यतः श्लोकभवप्रहणं समयोनमुत्कर्षतः
 पूर्वकोटिदृष्यकत्वाभ्यधिकानि त्रीणि पलयोपमानि, देवा यथा नैरयिकाः, सिद्धाः साध्यपर्यवसिताः ॥ अन्तरचिन्तायां प्रथमसमयनैर-
 यिकस्य जघन्यमन्तरं दशवर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्त्ताभ्यधिकानि, उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, अप्रथमसमयनैरयिकस्य जघन्यतोऽन्तर-
 मन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो वनस्पतिकालः, प्रथमसमयतिर्ययोनिकस्य जघन्यतो द्वे श्लोकभवप्रहणे समयोने उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, अप्र-

यमसमयतिर्यग्योनिकस्य जघन्यतः शुल्लकभवप्रहणं समयाधिकं उत्कर्षतः सांगरोपमशतद्वयकलं सातिरेकं, प्रथमसमयमनुष्यस्य ज-
 घन्यतो द्वे शुल्लकभवप्रहणे समयोने उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, अप्रथमसमयमनुष्यस्य जघन्यतः शुल्लकभवप्रहणं समयाधिकमुत्कर्षतो
 वनस्पतिकालः, प्रथमसमयदेवस्य जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्ताभ्यधिकानि उत्कर्षतो वनस्पतिकालः, अप्रथमसमयदेवस्य
 जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो वनस्पतिकालः, सिद्धस्य साधपर्यवसितस्य नारत्यन्तरं ॥ सम्प्रत्यल्पबहुत्वचिन्ता, तत्राल्पबहुत्वान्यत्र च-
 लारि, तथाथा—प्रथमं प्रथमसमयनैरधिकादीनां, द्वितीयमप्रथमसमयनैरधिकादीनां, तृतीयं प्रथमाप्रथमसमयनैरधिकादीनां प्रत्येकं,
 चतुर्थं सर्वसमुदायेन, तत्र प्रथममिदम्—सर्वस्लोकाः प्रथमसमयमनुष्याः, तेभ्यः प्रथमसमयनैरधिका असह्येयगुणाः, तेभ्यः प्रथमस-
 मयदेवा असह्येयगुणाः, तेभ्यः प्रथमसमयतिर्यग्योनिका असह्येयगुणाः, नारकादिशेषगतित्रयादागतानामेव प्रथमसमये वर्त्तमानानां
 प्रथमसमयतिर्यग्योनिकत्वात् । द्वितीयमेवम्—सर्वस्लोका अप्रथमसमयमनुष्याः, तेभ्योऽप्रथमसमयनैरधिका असह्येयगुणाः, तेभ्योऽप्रथ-
 मसमयदेवा असह्येयगुणाः, तेभ्योऽप्रथमसमयतिर्यग्योनिका अनन्तगुणाः, निगोदजीवानामनन्तत्वात् । तृतीयमेवम्—सर्वस्लोकाः
 प्रथमसमयनैरधिका अप्रथमसमयनैरधिका असह्येयगुणाः, तथा प्रथमसमयतिर्यग्योनिकाः सर्वस्लोकाः अप्रथमसमयतिर्यग्योनिका अन-
 न्तगुणाः, तथा सर्वस्लोकाः प्रथमसमयमनुष्याः अप्रथमसमयमनुष्या असह्येयगुणाः, तथा सर्वस्लोकाः प्रथमसमयदेवाः अप्रथमसम-
 यदेवा असह्येयगुणाः । सर्वसमुदायागतं चतुर्थमेवम्—सर्वस्लोकाः प्रथमसमयमनुष्याः अप्रथमसमयमनुष्या असह्येयगुणाः, तेभ्यः
 प्रथमसमयनैरधिका असह्येयगुणाः, तेभ्योऽपि प्रथमसमयदेवा असह्येयगुणाः, तेभ्योऽपि प्रथमसमयतिर्यग्भ्योऽसह्येयगुणाः, तेभ्यो-
 ऽपि अप्रथमसमयनैरधिका असह्येयगुणाः, तेभ्योऽल्पप्रथमसमयदेवा असह्येयगुणाः, तेभ्यः सिद्धा अनन्तगुणाः, तेभ्योऽप्रथमसमय-

तिर्यग्योनिका अनन्तगुणाः । उपसंहारमाह—‘सैतं नवविहा सव्वजीवा पणत्ता’ ॥ उक्को नवविधाः सर्वजीवाः, सम्प्रति द्वा-
विधानाह—

तत्थ णं जे ते एवमाहंसु द्सविधा सव्वजीवा पणत्ता ते णं एवमाहंसु, तंजहा—पुढाविकाइया
आउकाइया तेउकाइया वाउकाइया वणस्सतिकाइया बिंदिया तिंदिया चउरिं पंचे अणि-
दिया ॥ पुढाविकाइए णं भंते ! पुढाविकाइएत्ति कालओ केवचिरं होति ?, गोयमा ! जहं अंतो
उक्को असंखेज्जं कालं असंखेज्जाओ उस्सप्पिणीओसप्पिणीओ कालओ खेत्तओ असंखेज्जा
लोया, एवं आउतेउवाउकाइए, वणस्सतिकाइए णं भंते ! २ ?, गोयमा ! जहं अंतो उक्को
वणस्सतिकालो, वंदिए णं भंते ! १ ?, जहं अंतो उक्को संखेज्जं कालं, एवं तेईदिएवि चउरि-
दिएवि, पंचंदिए णं भंते ! १ ?, गोयमा ! जहं अंतो उक्को सागरोवमसहरसं सगतिरेगं,
अणंदिए णं भंते ! १ ?, सादीए अपज्जवसिए ॥ पुढाविकाइयस्स णं भंते ! अंतरं कालओ केव-
चिरं होति ?, गोयमा ! जहं अंतो उक्को वणस्सतिकालो, एवं आउकाइयस्स तेउ वाउं,
वणस्सइकाइयस्स णं भंते ! अंतरं कालओ ?, जा चेव पुढाविकाइयस्स संचिट्ठणा, विधत्ति यच्चउरिं-
दियपंचंदियाणं एतेहि चउण्हंपि अंतरं जहं अंतो उक्को वणस्सइकालो, अणंदियस्स णं
भंते ! अंतरं कालओ केवचिरं होति ?, गोयमा ! सादीयस्स अपज्जवसियस्स पत्तिथ अंतरं ॥ ए-

तेसि षं भंते ! पुढविकाइयाणं आड० तेड० वाड० वण० वेंदियाणं तेहंदियाणं चउरि० पंचेंदि-
याणं अणंदियाण य कत्तरे २०१, गोयमा ! सव्वत्थोवा पंचेंदिया चतुरिंदिया विसेसाहिया
तेहंदि० विसे० वेंदि० विसे० तेडकाइया असंखिजगुणा पुढविकाइया वि० आड० वि० वाड०
वि० अणंदिया अणंतगुणा वणससत्तिकाइया अणंतगुणा ॥ (सू० २७१)

‘तत्थे’त्यादि, तत्र ये ते एवमुक्तवन्तो इशविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञासास्त एवमुक्तवन्तस्तथा—पृथिवीकायिकाः अक्कायिकाः तेजरका-
यिकाः वायुकायिकाः वनस्पतिकायिकाः द्वीन्द्रियाः त्रीन्द्रियाः चतुरिन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियाः अनिन्द्रियाः, तत्र पृथिवीकायिकस्य काय-
स्थितिर्जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽसङ्ख्येयं कालं, असङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽसङ्ख्येया लोकाः, एवमग्नेजोवायू-
नामपि वक्तव्यं, वनस्पतिकायिकस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतोऽन्तत्वं कालं, अनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽनन्ता
लोका असङ्ख्येयाः पुद्गलपरावर्त्ता आबलिकाया असङ्ख्येयो भागः, द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां जघन्यतः प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः प्रत्येकं स-
ङ्ख्येयः कालः, पञ्चेन्द्रियस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतः सागारोपमशतप्रथकत्वं सातिरेकं, अनिन्द्रियः साद्यपर्यवसितः ॥ अन्तरचि-
न्तायां पृथिवीकायिकस्य जघन्यतोऽन्तरमन्तर्मुहूर्त्तमुत्कर्षतो वनस्पतिकालः, एवं यावत्पञ्चेन्द्रियस्य, नवरं वनस्पतिकायिकस्थोत्कर्षतो-
ऽसङ्ख्येयं कालं, असङ्ख्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः कालतः क्षेत्रतोऽसङ्ख्येया लोकाः, अनिन्द्रियस्य नास्त्यन्तरं, साद्यपर्यवसितत्वात् ॥
अल्पवहुत्वचिन्तायां सर्वस्वोकाः पञ्चेन्द्रियाश्चतुरिन्द्रिया विज्ञेयायिकाः त्रीन्द्रिया विज्ञेयायिकाः तेजरकायिका

असङ्ख्येयगुणाः पृथिवीकायिका विशेषाधिकाः अक्कायिका विशेषाधिकाः वायुकायिका विशेषाधिकाः अनिन्द्रिया अनन्तगुणाः वन-
स्पतिकायिका अनन्तगुणाः ॥

अहवा दसविहा सव्वजीवा पणत्ता, तंजहा—पढमसमयणेरइया अपढमसमयनेरइया पढम-
समयतिरिक्खजोणिया अपढमसमयतिरिक्खजोणिया पढमसमयमणूसा अपढमसमयमणूसा
पढमसमयदेवा अपढमसमयदेवा पढमसमयसिद्धा अपढमसमयनेरइया णं पढमसमयनेरइया णं
भंते ! पढमसमयणेरइएत्ति कालओ केवचिरं होति ?, गोयमा ! एकं समयं, अपढमसमयनेरइए
णं भंते ! ० ? जहद्वेणं दस वाससहस्साहं समज्जाहं जक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाहं समज्जाहं,
पढमसमयतिरिक्खजोणिया णं भंते ! ० २ ?, गोयमा ! एकं समयं, अपढमसमयतिरिक्ख ० जह ०
खुद्धानं भवग्गहणं समज्जणं जक्को ० वणस्सइकालो, पढमसमयमणूसे णं भंते ! ० २ ?, एकं समयं,
अपढमस ० मणूसे णं भंते ! ० ?, जह ० खुद्धानं भवग्गहणं समज्जणं जक्को ० तिणिण पल्लिओवमाहं
पुव्वकोट्टिपुहुत्तामब्भहियाहं, देवे जहा णेरइए, पढमसमयसिद्धे णं भंते ! ० २ ?, एकं समयं, अप-
ढमसमयसिद्धे णं भंते ! ० २ ?, सादीए अपज्जवसिए ! पढमसमयणेर ० भंते ! अंतरं कालओ ० ?, ज ०
दस वाससहस्साहं अंतोसुहुत्तामब्भहियाहं जक्को ० वण ०, अपढमसमयणेर ० अंतरं कालओ
फव ० ?, जह ० अंतो ० ड ० वण ०, पढमसमयतिरिक्खजोणिपस्स अंतरं केवचिरं होइ ?, गो-

यमा ! जह० द्रो खुड्डागभवगहणाईं समऊणाईं उक्को० वण०, अपढमसमयतिरिक्खजोणियस्स
 णं भंते !०?, जह० खुड्डागभवगहणं समयाहियं उक्को० सागरोवमसयपुहुत्तां सातिरेणं, पढमस-
 मयमणूसस्स णं भंते ! अंतरं कालओ०?, जह० द्रो खुड्डागभवगहणाईं समऊणाईं उक्को० वण०,
 अपढमसमयमणूसस्स णं भंते ! अंतरं०?, जह० खुड्डागं भव० समयाहियं उक्को० वणस्स०,
 देवस्स णं अंतरं जहा णेरइयस्स, पढमसमयसिद्धस्स णं भंते ! अंतरं?, णत्थि, अपढमसमय-
 सिद्धस्स णं भंते ! अंतरं कालओ केवचिरं होति?, गोयमा ! सादीयस्स अपज्जवसियस्स णत्थि
 अंतरं ॥ एतेसि णं भंते ! पढमस० णेर० पढमस० तिरिक्खजोणियाणं पढमसमयमणूसाणं
 पढमसमयदेवाणं पढमसमयसिद्धाण य कतरे २०?, गोयमा ! सव्वत्थोवा पढमसमयसिद्धा पढ-
 मसमयमणूसा असंखे० पढमस० णेरइया असंखेज्जगुणा पढमस० देवा असं० पढमस० तिरि-
 असं० । एतेसि णं भंते ! अपढमसमयनेरइयाणं जाव अपढमसमयसिद्धाण यं कयरे०?, गो-
 यमा ! सव्वत्थोवा अपढमस० मणूसा अपढमस० नेरइया असंखि० अपढमस० देवा असंखि०
 अपढमस० सिद्धा अणंतगुणा अपढमस० तिरि० जो० अणंतगुणा । एतेसि णं भंते ! पढमस०
 णेरइयाणं अपढमस० णेरइयाण य कतरे २?, गोयमा ! सव्वत्थोवा पढमस० णेरइया अपढम-
 स० नेरइया असंखे०, एतेसि णं भंते ! पढमस० तिरिक्खजोणियाणं अपढमस० तिरिक्खजोणि-

याण य कतरे २? गोयमा! सव्वत्थोवा पढमसमयतिरिक्खजो० अपढमसं० तिरिक्खजोणिया
 अणंतगुणां, एतेसि णं भंते! पढमसं मणूसाणं अपढमसमयमणूसाण य कतरे २?, गोयमा!
 सव्वत्थोवा पढमसमं मणूसा अपढमसं मणूसा असंखे०, जहा मणूसा तहा देवावि, एतेसि
 णं भंते! पढमसमयसिद्धाणं अपढमसमयसिद्धाण य कयरे २ अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा
 विसेसाहिया वा?, गोयमा! सव्वत्थोवा पढमसमयसिद्धा अपढमसमं सिद्धा अणंतगुणा।
 एतेसि णं भंते! पढमसमयणेरहयाणं अपढमसमयणेरहयाणं पढमसं तिरि० जोणि० अपढमसं
 तिरि० जो० प० समयमणू० अपढमसं मणू० पढं स० देवाणं अप० सम० देवाणं पढमसं
 सिद्धाणं अपढमसमं सिद्धाण य कतरे २ अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसे०?, गोयमा!
 सव्वत्थोवा पढमसं सिद्धा पढमसं मणू० असं अप० सम० मणू० असंखि० पढमसमं
 णेरहं असं० पढमसं देवा असं० पढमसं तिरि० असं० अपढमसं० णेर० असंखे० अपढ-
 मसं देवा असं० अपढमसं० सिद्धा अणंत० अपढमसं० तिरि० अणंतगुणा। सेत्तं दसविहा
 सव्वजीवा पणत्ता। सेत्तं सव्वजीवाभिगमे ॥ (सू० २७२) ॥ इति जीवाजीवाभिगमसुत्तं
 सममत्तं ॥ सव्वे वन्याप्रम् ४७५० ॥

'अहवे'त्यादि, 'अथवा' प्रकारान्तरेण दशविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञासास्त्वथवा—प्रथमसमयनैरयिकाः अप्रथमसमयनैरयिकाः प्रथम-

समयतिर्यग्योनिकाः अप्रथमसमयतिर्यग्योनिकाः प्रथमसमयमनुष्याः अप्रथमसमयदेवाः अप्रथमसमयदेवाः प्रथम-
समयसिद्धाः अप्रथमसमयसिद्धाः ॥ कायस्थितिरन्तरं च प्रथमसमयनारकादीनामप्रथमसमयदेवपर्यन्तानां पूर्ववत्, प्रथमसमयसिद्धस्य
कायस्थितिरकं समयं, अप्रथमसमयसिद्धः साधपर्ववसितः, प्रथमसमयसिद्धस्य नास्त्यन्तरं, भूयः प्रथमसमयसिद्धत्वाभावात्, अप्रथ-
मसमयसिद्धस्यापि नास्त्यन्तरमपर्यवसितत्वात् ॥ अल्पबहुलान्यत्रापि चत्वारि, तत्र प्रथममिदं—सर्वस्तोकाः प्रथमसमयसिद्धाः, अष्टो-
त्तरशताद्भूमभावात्, तेभ्यः प्रथमसमयमनुष्या असह्येयगुणाः तेभ्यः प्रथमसमयनैरयिका असह्येयगुणाः तेभ्यः प्रथमसमयदेवा
असह्येयगुणाः तेभ्यः प्रथमसमयतिर्यग्योऽसह्येयगुणाः । द्वितीयमिदं—सर्वस्तोका अप्रथमसमयमनुष्या अप्रथमसमयनैरयिका अस-
ह्येयगुणाः अप्रथमसमयदेवा असह्येयगुणाः अप्रथमसमयसिद्धा अन्तगुणाः अप्रथमसमयतिर्यग्योऽन्तगुणाः । तृतीयं प्रत्येकभा-
वनैरयिकतिर्यग्यनुष्यदेवानां पूर्ववत्, सिद्धानामेवं—सर्वस्तोकाः प्रथमसमयसिद्धा अप्रथमसमयसिद्धा अन्तगुणाः । समुदायगतं
चतुर्थमेवं—सर्वस्तोकाः प्रथमसमयसिद्धाः तेभ्यः प्रथमसमयमनुष्या असह्येयगुणाः तेभ्योऽप्रथमसमयमनुष्या असह्येयगुणाः तेभ्यः
प्रथमसमयनैरयिका असह्येयगुणाः तेभ्यः प्रथमसमयदेवा असह्येयगुणाः तेभ्यः प्रथमसमयतिर्यग्योऽसह्येयगुणाः तेभ्योऽप्रथमस-
मयनैरयिका असह्येयगुणाः तेभ्योऽप्रथमसमयदेवा असह्येयगुणाः तेभ्योऽप्रथमसमयसिद्धा अन्तगुणाः तेभ्योऽप्रथमसमयतिर्यग्यो-
ऽन्तगुणाः, भावता सर्वत्रापि प्रावत्, नवरं सूत्रे संक्षेप इति विवृतम् । निगमनमाह—‘सेतं दसविहा सव्वजीवा पक्खता,
महानिगमनमाह—सोऽयं सर्वजीवाभिगम इति । विवृतमुद्देशतोऽध्ययनशास्त्रमर्हद्वचनमित्येतदतिगम्भीरार्थं, अविषयोऽस्य सारः स्थू-
लबुद्धीनां, न खलु पश्यति सूक्ष्मान् रूपविशेषान् मन्दलोचनः, स्थूलदर्शनमपि हिताय मध्यस्थानां, द्रव्याद्ययोगतोऽब्धयं तत्फलयो-

गात्, पक्षपातोऽप्यत्र कल्याणहेतुः, राजयक्ष्माऽहङ्कारादिदुःखसमुदयस्य, विपर्यस्तदर्शनं त्वनर्थीयेति लाज्य एतदनुगुणो व्यवहारः,
कार्या सदैव सन्मार्गप्रतिपत्तये मार्गानुसारिवोधवदुश्चतर्जनैः सङ्गतिः, तद्योगतः सकलापायविरहिणां चिरमभिमतफलसिद्धेः ॥
जयति परिरुक्लविसल-ज्ञानविभासितसमस्तवस्तुगणः । प्रतिहतपरतीर्थमतः श्रीवीरजिनेश्वरो भगवान् ॥ १ ॥
सरस्वती तमोवृन्दं, शरज्ज्योत्स्नेव निव्रती । नित्यं वो मङ्गलं दिव्यान्मुनिभिः पुर्युपासिता ॥ २ ॥
जीवाजीवाभिगमं विवृण्वताऽवापि मलयगिरिणेह । कुशलं तेन लभन्तां मुनयः सिद्धान्तसद्बोधम् ॥ ३ ॥

॥ इति श्रीमलयगिरिविचिता श्रीजीवाजीवाभिगमवृत्तिः समाप्ता ॥ अन्थाप्रम् १४००० ॥

॥ इति श्रीमन्मलयगिर्याचार्यविहितविवरणयुतं श्रीमज्जीवा-
जीवाभिगमाख्यमुपाङ्गं समाप्तिं गतम् ॥

इति श्रेष्ठि देवचन्द लालभाई जैनपुस्तकोद्धारे अन्थाङ्कः ६० ।

समासेयं श्रीमज्जीवाजीवाभिगमोपाङ्गव्याख्या ॥

इति श्रेष्ठि देवचन्द्र लालभाई जैनशुस्तकोद्धार ग्रन्थाङ्कः ५०.

